GODIŠNJAK BZK “PREPOROD”

Izdavač
BZK “Preporod” Sarajevo

Za izdavača
Senadin Lavić

Redakcija
Aida Abadžić-Hodžić, Ismet Bušatlić, Elvis Fejzić,
Fahira Fejzić-Čengić, Šaćir Filandra, Aladin Husić,
Senadin Lavić, Sead Šemsović, Sibela Zvizdić-Meco

Glavni urednik
Sead Šemsović
seadsemsovic@hotmail.com

Sekretar redakcije
Isma Kamberović
ismakamberovic@yahoo.com

Likovno oblikovanje korica
Jasminko Mulaomerović
Meldijana Arnaut Haseljić

Lektura
Indira Pindžo

Prijevod sažetaka na engleski jezik
Fuada Muslić

Prijelom teksta
Meldijana Arnaut Haseljić

Klasifikacija članaka po UDK urađena je u Biblioteci
Instituta za bošnjačke studije BZK “Preporod”

Adresa:
Branilaca Sarajeva 30
71000 Sarajevo
Tel./Fax.: 226-511; 215-665
Web: www.preporod.ba
E-mail: preporod@bih.net.ba

Časopis je referiran u *Central and Eastern European Online Library*: www.ceeol.com

Časopis izlazi jedanput godišnje

BZK PREPOROD

GODIŠNJAK 2016

ISSN 1512-8180

GODIŠNJAK 2016

BZK PREPOROD

GODINA XVI
Sarajevo 2016.

SADRŽAJ

UVODNIK

Senadin Lavić 11

POLITIKA I DRUŠTVO

Elvis Fejzić: *Nedostaci i ograničenja referendumske demokratije* 17

Adnan Džafić, Amer Osmić*: Identitetske osnove bosanskohercegovačkog stanovništva i značaj identiteta kroz popise stanovništva u Bosni i Hercegovini* 33

Anis H. Bajrektarević: *Noa, Petar Pan i Uspavana Ljepotica. (Europski imperijalizam mašte)* 46

Anis H. Bajrektarević: *Pakao, to su oni Drugi. Europa nakon Brexita, NATO samita u Varšavi i turske geopolitičke vrtoglavice* 57

Zlatko Hadžidedić: *Kome trebaju velikodržavni projekti na Balkanu?* 61

Hannes Grassegger − Mikael Krogerus: *Big data and the Future of Democracy. (The Matrix world behind the Brexit and the US Elections)* 64

Elodie Pichon: *All breaking beds of our most favoured aggressor.*..... 76

ŠESTI NAUČNI SKUP
"BOSANSKOHERCEGOVAČKA DRŽAVA I BOŠNJACI"

Mehmed Agović: *Javni mediji u ulozi (dez)integracije bosanskohercegovačkog društva* 81

Abdel Alibegović: *Identitet i kriza identiteta u savremenom bosanskohercegovačkom društvu* 88

Đenan Galešić: *Pojava aspiracijskih nacionalizama na prostoru zapadnog Balkana i njihov utjecaj na Bosnu i njeno stanovništvo* 107

Senija Milišić: *Dekonstrukcija povijesti* 128

Lada Sadiković: *Političko odlučivanje u procesu integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju* 157

Nermin Tursić: *Bosna i Hercegovina − Od republičke ustavnosti ka dejtonskoj etnizaciji države i društva* 177
Rasim Gačanović: *O bosanskohercegovačkoj energetskoj suverenosti* ….. 191
Emina Kečo Isaković: *Mediji bez države ili država bez medija* 203
Rusmir Mahmutćehajić: *Bauk bosanstva. Izgonjenja bosanskih ljudi u tuđe predstave o njima* 209
Hasan Muratović: *Bosansko pitanje: politički i ekonomski problemi i izazovi* 225
Jasmin Hodžić: *Prikladno rješenje starih i novih dilema o jeziku Bošnjaka (s fokusom na status i nominaciju jezika)* 248
Suad Kurtćehajić: *Put Bosne i Hercegovine u nezavisnost* 257
Senadin Lavić: *Nacija u rukama* religije 270
Jasminko Mulaomerović: *Grobovi s krugom od kamenja u nekropolama stećaka: jedna drugačija interpretacija* 301
Jusuf Trbić: *Strategija zaborava – drugo lice genocida* ……..... 311
Meldijana Arnaut Haseljić: *Genocid – poricanje, negiranje, minimiziranje* 330

GODIŠNJICE

310. godišnjica Elči Ibrahim-pašinih vakufa u Travniku (1706)
Osman Lavić: *Godišnjica Elči Ibrahim-pašinih vakufa u Travniku* ……. 353

150. godišnjica pokretanja nedjeljnika *Bosanski vjestnik* u Sarajevu (1866)
Fahira Fejzić-Čengić: *Uz 150. godišnjicu pokretanja sedmičnika 'Bosanski vjestnik' u Sarajevu 1866. godine* 358

125. godišnjica pokretanja lista *Bošnjak*
Saladin Kovačević: *Bošnjak* i slučaj Mehmeda Spahića 365

120. godišnjica objavljivanja *Istočnog blaga* Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka (1896)
Fehim Nametak**:** *Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak: 1839-1902.* 385

110. godišnjica rođenja profesora Mehmeda Handžića (1906)
Enes Karić: *Mehmed Handžić − alim koji je širio povjerenje u tradiciju* 389

100. godišnjica rođenja historičara Hazima Šabanovića (1916)
100. godišnjica rođenja historičara Adema Handžića (1916)
Nenad Filipović: *Dva velikana osmanistike: Hazim Šabanović i Adem Handžić* 393

50. godišnjica smrti profesora Šaćira Sikirića (1966)
Ismet Bušatlić: *Dr. Šaćir Sikirić (1893. – 22. septembar 1966.) − utemeljitelj moderne bosanskohercegovačke orijentologije* 403

50. godišnjica prvog objavljivanja 'Kamenog spavača' Maka Dizdara (1966)
Sanjin Kodrić: *Prema autentičnom i definitivnom izdanju 'Kamenog spavača' Maka Dizdara* 408

30. godišnjica smrti historičara Muhameda Hadžijahića (1986)
Enes Pelidija: *Doprinos radova Muhameda Hadžijahića u poznavanju prošlosti Bosne i Hercegovine: U povodu tri decenije od smrti Muhameda Hadžijahića* 428

20. godišnjica smrti teologa i kaligrafa Ešrefa Kovačevića (1996)
Haris Dervišević: *Ešref Kovačević (1924.-1996.): kaligrafska ostavština* 443

IZ HISTORIJE BOSNE I HERCEGOVINE
Sead Šejtanić: *Sukob osmanskih vlasti s crnogorskim odmetnicima na području Hercegovačkog sandžaka 1874-1878. godine* 457
Jasmin Medić: *Kozarski vjesnik* u službi zločina 474

KULTURNO STVARALAŠTVO BOŠNJAKA
Sabaheta Gačanin: *Mehmed Fevzi – majstor poetskih slika* 487
Elvir Duranović: *Alija Torlak: između stvarnosti i narodnog vjerovanja* ... 496
Nehrudin Rebihić: *Hamid Šahinović − Ekrem: pjesnik, prozaist i dramski pisac: 80 godina od smrti* 504
Enes Pašalić: *Umjetnost između estetike, etike i ideologije*: (Rusmir Mahmutćehajić: *Andrićevstvo: Protiv etike sjećanja.* Beograd: Clio, 2015.) 519
Vedad Spahić: *Ekumenski romani Enesa Karića* 538
Melida Travančić: *Psihološka drama Gavrila Principa u pjesmama Abdulaha Sidrana: Čija to ruka drhti* 545
Edina Nikšić Rebihić: *Pedagoška misao u časopisu 'Novi čovjek'* 554
Isnam Taljić: *Susret s ocem trideset sedam godina poslije njegove dženaze* 577

PRIJEVODI

Josip Wester: *Tri pisma o Bosni*
(prevela sa slovenskog Dijana Harčević Ćatić) 595
Jakob Sket: *Dr. Sketova pisma iz Bosne*
(prevela sa slovenskog Dijana Harčević Ćatić) 619

PRIKAZI I OSVRTI

Isnam Taljić: *Značaj zavičaja i zavičajnog u romanu Dževada Jahića Azizova 'Ustraga' (Novi Pazar: El-Kelimeh, 2010.)* 647
Damir Ovčina: *Enciklopedija bošnjačkog traženja sebe*: (Halid Kadrić: *Kobno raspuće*, I-II, Sarajevo: Bosanska riječ, 2015.) 653
Enes Dedić: Šefik Bešlagić, *Ćirilički epigrafski spomenici srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije − Stanak, 2015., 194. str. 657
Šaćir Filandra: *Svijet otvoren u ishodišnom jedinstvu: riječ na otvaranju izložbe Ismeta Hadžića* 661

IZ „PREPORODOVE“ DJELATNOSTI

Hatidža Duman: *Izvještaj o radu BZK "Preporod" Sarajevo za 2016. godinu* .. 665
Mirsada Baljić: *Izvještaj o radu Galerije "Preporod" za 2016. godinu* 671
Isma Kamberović: *Izvještaj o radu Biblioteke Instituta za bošnjačke studije BZK "Preporod" za 2016. godinu* 673
Aktivnosti općinskih društava BZK "Preporod" u 2016. godini 675
Adresar općinskih društava BZK "Preporod" 753

BOŠNJAČKI MERHUMI (2016)

Isma Kamberović: *Sudionici naše prošlosti − umrli u 2016. godini* 763

GODIŠNJAK 2016

UVODNIK

U v o d n i k

Senadin Lavić

Uspomeni na rahmetli prof. dr. Muniba Maglajlića
i rahmetli Dževada Jogunčića

Šta se dešava s kulturom u okviru etničko-religijske povijesne forme svedene na ideologiju velikodržavnog hegemonizma prvih susjeda? U sadržaj kulture ubrajamo znanost, umjetnost, mitove, pripovijesti, religiju, tehnološku razvijenost, slike svijeta, običaje, jezike, gradnje, oblike komunikacije, načine odnošenja prema prirodi, predviđanje budućih događaja, djela jezičkog stvaranja, emocije... Međutim, pojavljuju se pitanja, da li je kultura svedena na etničko-religijsku dimenziju izgubila svoj kapacitet kulture i da li se pritom može oteti skamenjivanju i propadanju. Njena osnova nije slobodna od dogme ili presije politike etničko-religijskog te ona ne može da se multiplicira kao produkcija kulturnih *sadržaja* koji su slobodni po svome izvorištu – ljudskom slobodnom biću.

Kulturna i politička povijest Bosne opterećena je brojnim falsificiranjima, u raznim oblastima produkcije znanja i njegove prezentacije, tako da danas ne vidimo šta jeste bosansko od "blještavila" onoga što je na njega nabačeno kroz mnoštvo prikrivajućih slika, laži, predrasuda, mitologema, ideologiziranih teza ili nemara znanstvenika koji su razdvojili znanje i moralno držanje. Već decenijama bosanska kultura svodi se na mehanički zbir triju etničko-religijskih skupina – a ona to nije. Bosansko nije mehanički zbir triju getoiziranih agonija koje za sebe misle palanačke visove! To je rezultat onog antibosanskog procesa "nacionaliziranja" Bošnjaka od kraja 19. stoljeća. Iz religijske distance, po analogiji i naknadno, dakle, ne logički nužno, povlače se sporni zaključci koji žele reći da se u današnjoj Bosni radi o tri različite kulture između kojih je nemoguće uspostaviti interakciju. Tako se potiskuje bosanska kultura i svijest o bosanskom kulturno-povijesnom biću, a na njegovo mjesto se nasilno ugurava etnička dimenzija pojedinih narodnih grupa koje žive u Bosni. Zaborav bosanstva jeste glavna karakteristika etničke forme koja dominira svakodnevljem. Time se ciljano i organizirano obavlja proces krivotvorenja bosanstva, koje se raskida mehanicizmom spornih naracija. Danas je sasvim jasno da je *religijska diferencija* temelj razlikovanja narodnih grupa u ovome dijelu Evrope.

Svima nama je poznato da srpsko-hrvatski antibosanski politički blok ometa ozbiljenje kvalitetnog državnog sistema Bosne i Hercegovine i krnji njezinu suverenost političkim konceptom "suverenog plemena" ili etničko-religijske grupe koja ima svoju teritoriju i na njoj svoju vlast. Tako se država Bosna suspendira i na scenu stupaju antibosanski modeli destrukcije i nacijskog nihilizma. Ako bi nekom nesrećnom idejom Bošnjaci nasjeli na takav koncept kao jedini mogući, onda bi Bosna u perspektivi postala samo zbir plemenskih teritorija, koje su "suverene". U tom smislu bosanstvo bi bilo potisnuto na marginu povijesti, a na scenu bi stupila "plemensko"(etnička)-religijska svijest kao izraz fragmentiranosti bosanskog bića. Šutnja Bošnjaka i bosanskih politika pred bestidnim nasrtajem na Bosnu srpskih i hrvatskih politika može biti krivo interpretirana i potaknuti antibosanstvo na nove opasne militarne akcije. Šutnja i "mutavost" jesu saučesništvo u antibosanskom projektu!

Mi još nismo ozbiljno razmišljali o bosanskoj državi (*naciji*) i njezinom uspostavljanju. Zavedeni smo konstruiranim pričama o Bosni kao "srpskoj i hrvatskoj zemlji", pričama koje su nam podvalili brojni historičari kao sluge najmračnijih ideologija 20. stoljeća. Zar je moguće da postoji Bosna od kraja 8. stoljeća, a da nema svoj povijesno-politički subjekt – *Bošnjane* (od 15. stoljeća Bošnjake)? Zar smo zaboravili da nijedan bosanski vladar – banovi i kraljevi od 9. do 15. stoljeća – nikada sebe nisu imenovali niti smatrali Srbima i Hrvatima? Kako smo dopustili da nama ovlada epohalni zaborav svega bosanskog? Govorili su žreci antibosanstva cijelo 20. stoljeće da "Bosna nema svoj narod", kao da je to pustara. Nigdje u današnjoj Evropi ne postoji slična iracionalnost kakva je danas nametnuta u Bosni. Zašto je to tako?

Sasvim je razumljivo da se država ne može praviti preko tri etničke grupe bez koncepta građanskog društva. Osnov države-nacije i nacionalnog identiteta mora biti *građanin*, apstraktni građanin države, a nikako etničko-religijski kolektiv, koji je opčinjen svojim narodnim mitovima i ne razumije pravno-političku razinu postojanja. Ovdje smo zavarani za koncept nacionalnog i na njemu zasnovanog političkog sistema. Mi ne živimo u demokratskoj državi, nego u etnokratsko-oligarhijskoj hegemoniji i proizvoljnosti vladajućih grupa koje su se odmetnule od naroda i vode svoje imaginarne politike. Bosna je danas, nažalost, jedina država u Evropi koja je reducirana na primitivni politički koncept, gdje narodne oligarhije vladaju preko svoga vođe koji predstavlja narod određen kao plemensko-religijska grupa. To je "plemenski" ili predmoderni (feudalni?!) politički model. Ali, on služi da se Bosna podijeli po srpskim i hrvatskim interesima i potčini izvanbosanskom utjecaju. U tom političkom modelu nema Bosne i bosanskog interesa. Dakle, etnokratija, predvođena etnarhom ili vođom, ne osigurava prosperitet u kompleksnim multietničkim državama, odnosno potko-

pava ih u samoj mogućnosti uspostavljanja državnog sistema. Zato antibosanske snage koriste retoriku demokratskih društava, da bi ostvarile svoje fašističke projekte u Bosni. Obmane o Bosni su postale dio jedne antibosanske matrice i cijele "kulture" poricanja bosanstva i svega što je u vezi s Bosnom.

Čini se da smo upali u slijepu ulicu čovječanstva. Ljudi se privikavaju na etnofaulizam neofašista oko nas. Zar je moguće da ljudi nemaju solidarnosti, ni lokalno ni globalno, da jedan dio svijeta svojim avionima ruši drugi dio svijeta kao da se radi o večernjoj šetnji pored Seine. Ljudi više nisu ganuti stradanjima ili herojskim djelima običnih ljudi... Nisu spremni da se odriču za još neroñeno. Zatvorili su se u svoje lažne ljušture.

U 2016. godini navršilo se 50 godina od pojave *Kamenog spavača,* poetske magije Maka Dizdara, Selimovićevog romana *Derviš i smrt* i Sušićevog briljantnog pripovjednog djela *Pobune*. Prošlo je pola stoljeća i ta djela traže ponovna čitanja, razgovor i nove interpretacije. To su zlatne niti naše kulture koje prevazilaze redukcionističke obrasce "nacijske" povijesti književnosti!

GODIŠNJAK2016

POLITIKA I DRUŠTVO

UDK 321.7: 342.34

Nedostaci i ograničenja referendumske demokratije

Elvis Fejzić
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu

Referendum je *multifunkcionalan* instrument *direktne demokratije*. Vladavina naroda koja je zasnovana na praktičnoj upotrebi referenduma može se označiti kao *referendumska demokratija*. U savremenoj političkoj teoriji i praksi postoje izrazito podijeljena mišljenja o korištenju, implikacijama i efektima referendumske demokratije. Od odnosa *političke vlasti* prema *građanima* i *referendumskom odlučivanju*, u pravilu, zavisi kvalitet referendumske demokratije. Praktična primjena referenduma u demokratskim državama markirana je nerijetko raznovrsnim *kontroverzama* i *antinomijama*. Primarni problem je u tome što državna vlast često *zloupotrebljava* svoju poziciju, odnosno otvoreno *manipulira* interesima biračkog tijela i utječe na njegove preferencije. Naime, takva vlast putem svog *ideološkog aparata* radi na smišljenom anesteziranju, zavođenju i obmanjivanju građana koji participiraju u referendumskom odlučivanju. Empirijska iskustva pokazuju da učestalo prakticiranje referendumske demokratije najčešće producira *konzervativnu političku volju* koja je kompatibilna s premisama *podaničke političke kulture*. Takav *antinomijski karakter* referendumskog odlučivanja u velikoj mjeri reducira njegov *demokratski potencijal*. Kontroverzne prakse koje su povezane s praktičnom upotrebom referenduma moguće je najprije detektirati u tranzicijskim i multinacionalnim demokratskim državama – kao što je Bosna i Hercegovina – gdje nerijetko zahtjev za referendumskim odlučivanjem o *pitanjima iz nadležnosti državne vlasti*, uzmimo, može imati segregacijski, iredentistički i separatistički karakter.

Ključne riječi: referendum, referendumska demokratija, država, državna vlast, narod, volja naroda, populizam, antinomije.

Uvodna eksplikacija o referendumskoj demokratiji

U savremenoj politologiji dominira nekritički i konformistički diskurs o referendumu i referendumskoj demokratiji, koji maskira i kamuflira stvarnu vrijednost, praktičnu korist i demokratsku relevantnost

referendumskog odlučivanja u politici. Ovaj redukcionistički i sužanjski pristup referendumskoj demokratiji ima antilibertanski i antidemokratski karakter, jer detronizira i degradira aksiološki potencijal i heretički duh istinske narodne vladavine. Stoga, važno je detektirati, identificirati i demaskirati ograničenja i probleme referendumske demokratije, kako bi bilo moguće diferencirati njenu *normativnu viziju* od njenih *praktično-političkih hendikepa*. Preciznije rečeno, *normativna inspiracija* ovog režima vlasti je neupitna, bezgrešna i utopijska, ali *praktična dimenzija* referendumske demokratije – njen potencijal dodatno slabe kompliciranе političke okolnosti i pluriverzični karakter savremenih demokratija – obično predstavlja grubu i protudemokratsku reviziju njenih aksioloških temelja. Zbog toga javnu i praktičnu upotrebu referenduma u demokratskim državama najčešće prate *kontroverze*. To je posebno izraženo kada se putem referenduma odlučuje o *svakodnevnim pitanjima* savremene politike, što je inače u nadležnosti državne vlasti. Uz to, upotreba ovog političkog instrumenta obično nije efikasna ni kada se koristi kao institut odlučivanja u *tranzicijskim državama*, čija politička kultura još nije zrela, a koje su, uzmimo, zasnovane na multiverzičnim i heterogenim socijalnim, političkim, etničkim, kulturološkim, vjerskim i ekonomskim temeljima. Štaviše, ovaj institut direktne demokratije moguće je pretvoriti i konvertirati – u posebnim okolnostima koje kreira i stvara egocentrična državna vlast – u antidemokratski *politički mehanizam*. Tada vlast, u pravilu, svjesno *zloupotrebljava* referendum i smišljeno *manipulira* biračkim tijelom koje ima pravo da sudjeluje u referendumskom odlučivanju.

Kada državna vlast koristi referendum u manipulacijske svrhe, njegov dogmatski potencijal pretvara se u *protudemokratsku praksu* koja nije kompatibilna sa svjetonazorskim poslanjem referendumske demokratije, tj. ona se tako na grub način preoblikuje u *referendumsku etatokratiju*. Politička vlast koristi različite resurse svog *ideološkog aparata* u anesteziranju i podređivanju *građanskog uma*. Ona zna da jedino uz pomoć surovog i beskrupuloznog *realpolitičkog aktiviteta* može iznuditi *rezultat* referendumskog odlučivanja koji je u njenom interesu. S takvim protulibertanskim djelovanjem *referendumska demokratija* u modernim državama transformira se u *politički poligon* za produciranje *monokulturalne političke volje*.[1] Rezultati referenduma koji imaju

[1] Rezultat provedenog *referenduma o članstvu Ujedinjenog Kraljevstva u Europskoj uniji* – održan je 23. juna 2016. godine – u potpunosti korespondira s tezom da *rezultati savremenih referenduma* – organiziranih u doba dinamične globalne politike, ekspanzivnih eurointegracija, velike ekonomske krize i rastućih sigurnosnih rizika – imaju konzervativna, etnocentrična, kvaziautarhična, a ponekad i šovinistička politička obilježja. Referendumska volja britanskog biračkog tijela – ono je podržalo istupanje Ujedinjenog Kraljevstva iz Europske unije – označena je kao *Brexit*. Na ovom referendumu sudjelovalo je 72,21 % biračkog tijela,

izražena *šovinistička*, *pronacionalistička* i *neonacistička obilježja* vrlo su učestala pojava u demokratskim državama, a ponekad ih čak – što je zaista kontradiktorno, a posljedica je *antipolitičkog ponašanja* – emancipirano biračko tijelo u tim državama uopće nije spremno prihvatiti.

Uz to, referendumska demokratija u globaliziranim demokratskim državama ponekad ima jasno izražene *plebiscitarne atribucije* – to je jedno od njenih najvećih ograničenja – što je, naprimjer, uveliko ukorijenjena praksa u totalitarnim i autoritarnim režimima vlasti. Plebiscitom se, u pravilu, daje i izražava povjerenje osobi koja je državnu vlast zauzela nasilnim putem ili, pak, na formalno legitiman način. U nekim slučajevima *plebiscitarnim odlučivanjem,* koje se realizira u formi *kvazireferendumskog glasanja,* želi se promijeniti *političko uređenje* ili, recimo, provesti *ustavne reforme*, pri čemu se izabrana politička egzekutiva na *perfidan način* legitimira i rasterećuje od odgovornosti u provođenju nepopularnih, korjenitih i bolnih političkih reformi.[2] Štaviše, prije realiziranja procedure *izmjene ustava* – u većini demokratskih režima vlasti – provodi se *kamuflirana procedura* referendumskog odlučivanja, koja ima izražene plebiscitarne atribucije. Na maskiranim plebiscitima ne zloupotrebljava se volja naroda samo u totalitarnim državama ili, bolje rečeno, tu praksu moguće je detektirati i u demokratskim državama, iako je kontradiktorna „… postojećoj evropskoj tradiciji, ustavi su u mnogo slučajeva bili predmet procedure referenduma.“[3] Prema tome, iako demokratske države često imaju negativno iskustvo s *plebiscitarnim odlučivanjem*, nerijetko njihova izabrana vlast predlaže da se upravo putem *plebiscitarne procedure* uđe u proces donošenja njihovog *najvišeg pravnog akta*.[4] Takvi demokratski režimi vlasti mogu imati izražene neke

a za istupanje Ujedinjenog Kraljevstva iz Europske unije glasalo je 51,89 % birača. Britanski premijer David Cameron podnio je ostavku na funkciju u vladi nakon što su obajvljeni rezultati referenduma koji su, u osnovi, radikalni izraz politike euroskepticizma.

[2] Takav karakter imao je *referendum o ustavnim reformama* – održan je 04. decembra 2016. godine – koji je inicirao talijanski premijer Matteo Renzi. Rezultati referenduma pokazali su da većina talijanskog biračkog tijela ne slijedi i ne preferira *političku viziju* i *plebiscitarne intencije* predlagača referenduma, niti anticipira *političke ambicije* svoje vlade. Prema tome, talijansko biračko tijelo demonstriralo je *konzervativnu političku volju,* jer se otvoreno distanciralo od reformističkih, proevropskih i makrointegracijskih namjera svoje vlasti.

[3] Fridrih, Karl Joakim: *Konstitucionalna demokratija: teorija i praksa u Evropi i Americi.* Podgorica: CID, 2005, str. 458.

[4] U Švicarskoj se, naprimjer, primjenjuje „… obavezna referendumska procedura… putem ustavne inicijative prema kojoj 50.000 glasača može da zahtijeva ustavni amandman. Rečeno je da ova metoda djeluje kao udarac mamuzom u slabine zakonodavnog konja, dok mu je obavezni referendum kao đem u ustima. … Međutim, direktna narodna akcija se ne

autokratske crte. Tako, naprimjer, referendumi koji su provođeni na prijedlog bivšeg francuskog predsjednika Charlesa de Gaullea bili su, u osnovi, *plebisciti*, a glasovi o *prijedlozima normativnih akata* korišteni su kao potvrda za realiziranje njegove *zvanične politike*. Ipak, posebno je destruktivno prakticiranje referendumske demokratije – kao instrumenta za iskazivanje plebiscitarne podrške političkom vođi – u multietničkim i postsocijalističkim državama koje sakraliziraju *kult harizmatičnog liderstva*. Ponekad se u ovim državama, uzmimo, referendumsko odlučivanje najavljuje samo kao *latentna mogućnost*, tj. svojevrstan oblik pritiska na izabranu vlast i legalne političke institucije, kako bi se zadovoljili *partikularni interesi* neke političke elite.[5]

Kontradikcijski duh referendumskog odlučivanja: referendum, građani i državna vlast

Neposredni i predstavnički oblik narodne vladavine su, u osnovi, dva različita *lica demokratije* koja na diferentan način implementiraju *volju naroda*. S obzirom na to da je u režimima savremenih predstavničkih demokratija politička rasprava i odlučivanje u nadležnosti državne vlasti, između referendumskog odlučivanja i procedure donošenja odluka u političkim institucijama postoji *oponirajući odnos*. Diferencijacije u implementiranju političke volje naroda proističu iz *dogmatskih razlika* predstavničke i neposredne demokratije koje kreiraju dva različita *politička scenarija*, odnosno u ovom slučaju se raspravlja „… o prenosivosti, djeljivosti i oblicima ostvarivanja suverenosti naroda neposredno, u oblicima neposredne demokracije, ili posredno, preko izabranih

ograničava na ustavne amandmane. Ustav također predviđa referendum u vezi značajnih zakonodavnih prijedloga ukoliko osam kantona ili 30.000 glasača to zahtijevaju.“ Fridrih, Karl Joakim: *Konstitucionalna demokratija: teorija i praksa u Evropi i Americi.* Podgorica: CID, 2005, str. 450. Uprkos tome što postoji izražena opasnost od prerastanja referendumskog odlučivanja u plebiscitarno glasanje – to se uglavnom pokušava onemogućiti i prevenirati donošenjem efikasne zakonske regulative koja se odnosi na upotrebu referenduma – u nekolicini demokratskih država se, ipak, učestalo koristi referendumsko odlučivanje u *ustavnoj* i *zakonodavnoj proceduri*.

[5] Takav politički aktivitet – on u ovom slučaju ima antiustavna i protulegalistička obilježja – moguće je identificirati u političkoj praksi postdejtonske Bosne i Hercegovine, odnosno njenog *manjeg entiteta*. Drugim riječima, takav karakter ima `Dodikov referendum u pokušaju´ o *sudstvu i tužilaštvu*, ali i `iznuđeni i protivustavni Dodikov referendum´ o *danu bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska*. Takve *latentne referendume* nerijetko podržava i najavljuje, uzmimo, i *politička opozicija* u manjem bosanskohercegovačkom entitetu – na taj način, recimo, ona reagira na *političku igru* koju joj nameće vladajuća entitetska elita – zato što su oni uglavnom u funkciji etničke, izborne i političke homogenizacije biračkog tijela.

političkih predstavnika.“[6] Ipak, odlučivanje u *predstavničkim organima vlasti* mnogo je učestalije u odnosu na *neposredno odlučivanje* u savremenoj politici. Samo nekoliko demokratskih država češće prakticira referendumsku demokratiju u procesu odlučivanja u *zakonodavnoj sferi*. Prava svrha referendumske demokratije u modernoj politici reducira se na funkciju *dopunskog sredstva* za donošenje političkih odluka, odnosno na *prethodni mehanizam* za legitimiranje odluka – na ovaj način se izabrana vlast rasterećuje od pune odgovornosti i eventualnih posljedica – koje donosi politička vlast. No, problem je u tome što kontrolu nad *formuliranjem referendumskog pitanja*, *predlaganjem* i *upotrebom referenduma* te, uz to, *rezultatima referendumskog odlučivanja* ima državna vlast, a to umanjuje *demokratski kapacitet* referendumske demokratije koja nerijetko predstavlja samo *oruđe predstavničke vlasti*. Iako državna vlast ima kontrolu nad organizacijom i provođenjem referendumske procedure, može se dogoditi da rezultati referendumskog odlučivanja ne korespondiraju s trenutnom voljom vlasti.[7] Takvi slučajevi su, ipak, rijetki u savremenoj politici i tada državna vlast obično pokušava obezvrijediti, marginalizirati i ignorirati rezultate *nepovoljnog* referendumskog glasanja.

Ako uzmemo u obzir da je volja naroda *povodljiva, izložena direktnom manipuliranju* i *podložna greškama* – posebno u uslovima loše političke socijalizacije i nerazvijene političke kulture – moguće je zaključiti da je referendumsko odlučivanje *limitiran* model za donošenje političkih odluka. Drugim riječima, opća volja naroda može se na različite načine *kozmetički fabricirati* i *regulirati*, a to je naročito izraženo u raznovrsnim oblicima neposrednog odlučivanja. Međutim, šta su primarna obilježja volje naroda, zašto je podložna manipulaciji i na koji način se formira? Njemački politički teoretičar Klaus Ofe smatra da se volja naroda prvobitno formira „… u procesu kojim se i meri i da izvan tog postupka u najboljem slučaju poprima maglovit oblik međusobno nepovezanih i nestalnih elemenata volje. Ako je tako, onda je, kada se radi

[6] Grdešić, Ivan: „Referendum protiv parlamentarizma“, *Političke analize*; god. 2, br. 5 (2011), str. 46, 47.

[7] Glasanje na referendumu u Mađarskoj o *obavezujućim evropskim kvotama za prihvatanje migranata* nije uspjelo. Naime, na referendumu – održan je 02. oktobra 2016. godine – glasalo je manje od 50 % upisanih birača. Referendumsko pitanje glasilo je: `Da li želite da Evropska unija proglasi obavezan razmještaj nemađarskih građana u Mađarsku bez odobrenja mađarskog parlamenta?´ Mađarski birači uspjeli su – koristeći metod antipolitike i preferirajući praksu političkog apstiniranja – onemogućiti realiziranje i implementaciju *etnocentrične politike* premijera Viktora Orbana. Ipak, premijer Orban je nakon nepovoljnih referendumskih rezultata nastavio provoditi svoju *egocentričnu politiku*, tj. pokazao je da uopće ne respektira *demokratsku volju naroda*.

o društvenoj konstrukciji volje naroda od strane medija, političkih stranaka, udruženja i obrazovnih ustanova, potrebno uložiti velike napore da se obezbedi da diseminacija informacija i pažnje bude `nedeformisana´ i `uravnotežena´ u smislu koji je teško definisati i za koji je još teže utvrditi norme. Zainteresovanost s kojom takve ustanove i kolektivni akteri prizivaju strahove, predrasude, strasti, interese i nade može, s jedne strane, da poboljša sposobnost građana da donose racionalne odluke. S druge strane, ona ih može navesti na pogrešan put, pri čemu mislim da će biti donete odluke za koje će se u retrospektivi pokazati da su bile `pogrešne´ u već pomenutom smislu. U meri u kojoj se pokaže da je to tačno možemo govoriti o tome da je volja naroda bila `zavedena´ ili `dovedena u zabludu´. … Ogromna pomoć koja nam je potrebna da bismo postali sposobni da prosuđujemo daje isto toliko velike mogućnosti zloupotrebe onima (uvek zainteresovanim) na čiju se pomoć oslanjamo.“[8] Utjecaj različitih društvenih i političkih aktera na *formiranje volje naroda* nije moguće u potpunosti isključiti. No, moguće je *prevenirati* njihov negativan utjecaj adekvatnom *političkom socijalizacijom,* jer ona producira *zrelu političku kulturu* koja je *imuna* na manipulativni utjecaj *zainteresiranih* društveno-političkih subjekata. Ipak, to ne znači da je samo *neposredno odlučivanje naroda* podložno manipulacijskim utjecajima. Bolje rečeno, manipulirati se može i legitimno izabranim *predstavnicima naroda*, ali takve destruktivne radnje su obično u manjoj mjeri prisutne u liberalno-demokratskoj politici.

Manipuliranje građanima koji imaju pravo da participiraju u nekom obliku direktne demokratije – što je slučaj s referendumskim glasanjem – ima štetne posljedice za politički proces i predstavlja antidemokratski čin. Na taj način se donose političke odluke koje ne reflektiraju *stvarnu* volju naroda. Štaviše, zalaganje političke vlasti za „… upotrebu *plebiscita* i *referenduma* ne znači istovremeno da će narodna volja biti uvažena i prezentirana na legalan način. Nacistička vlast je, recimo, preferirala učestalo prakticiranje plebiscita, kako bi mogla *lažirati plebiscitarnu volju naroda* i *manipulirati rezultatima plebiscita*. Prema tome, insistiranje nekog političkog režima na neposrednoj političkoj komunikaciji i neposrednoj demokratiji, ustvari, ne znači da je on istovremeno demokratski u političkoj praksi.“[9] Uprkos tome, *javna percepcija* referendumskog odlučivanja u demokratskim državama je, u pravilu, pozitivna zato što se rijetko u javnoj sferi detektiraju hendikepi, paradoksi i nedostaci ovog oblika političke participacije. To ima nesagledive posljedice za *zdravlje* demokratskih

[8] Ofe, Klaus: *Modernost i država: Istok, Zapad.* Beograd: Filip Višnjić, 1999., str. 138, 139.

[9] Fejzić, Elvis: „Antinomije direktne demokratije u nacifašističkim državama“. *Godišnjak* BZK „Preporod“; god. XIII (2013), str. 85.

režima jer se dopušta političkoj vlasti da neometano *kolonizira* sferu neposredne participacije – putem koje bi građani trebali dodatno osnaživati demokratski proces – i uzurpira pravo naroda na *političku jednakost* – bez koje demokratska vladavina nije održiva i moguća.

Protivnici i zagovornici referendumske participacije

Referendumska demokratija izložena je *kritikama* političkih teoretičara koji pripadaju različitim ideološkim tradicijama. *Protivnici* referendumske demokratije vjeruju da je ona dogmatski suprotstavljena predstavničkoj demokratiji, odnosno da njihova načela i instituti nisu kompatibilni. Zbog toga tvrde da referendumsko odlučivanje – kao instrument direktne demokratije – *reducira* demokratski potencijal ustanova predstavničke demokratije – posebno ulogu izbora, političkih partija i institucionalne političke opozicije – te da jača *plebiscitarne* i *autoritarne tendencije* u politici. Među najradikalnije kritičare referendumske i neposredne demokratije ubrajaju se *teoretičari elitističke demokratije*. Ipak, Giovanni Sartori (Đovani Sartori) jedan je od najmarkantnijih pojedinaca koji su izvršili kritičku dekonstrukciju referendumske demokratije. On tvrdi, recimo, da referendum nije u potpunosti „… nesaglasan predstavničkoj demokratiji, `ali linija koja razdvaja upotrebu i zloupotrebu referenduma je veoma tanka´. … Isti autor zamera referendumu nedostatak interakcije odnosno diskusije i usaglašavanja rešenja, zatim nestručnost (`kognitivnu nekompetentnost´) birača, a posebno činjenicu da na referendumu dolazi do apsolutne primene većinskog principa. Većina uvek pobeđuje a manjina gubi, čime se jačaju konflikti u društvu. Referendumi su pogodni i za manipulacije… Zbog svega toga, Sartori pesimistički zaključuje: `neka nas bog sačuva od građana što reaguju na pritisak dugmeta´.“[10] Ovo uostalom i jesu najčešći prigovori referendumskoj demokratiji. Dakle, u navedenom pristupu – analitički ga prezentira Bogoljub Milosavljević – Sartori ističe se da je ona podložna manipulaciji, da je distancirana od diskusija, da takav oblik participacije dovodi do segregacije nad manjinskim političkim mišljenjima te, uz to, da na referendumskom odlučivanju uglavnom participiraju nedovoljno stručni i informirani građani. Drugim riječima, u apostrofiranom diskursu nedvosmisleno se naglašava da referendumska demokratija nije efikasan, funkcionalan i adekvatan oblik donošenja političkih odluka u modernoj politici.

[10] Milosavljević, Bogoljub: *Uvod u teoriju ustavnog prava*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu; JP Službeni glasnik, 2011., str. 132, 133.

Politički teoretičar Stephen R. Shalom percipira referendumsku demokratiju na poseban i svestran način. On tvrdi da referendumska demokratija predstavlja – uz autonomne zajednice i mreže savjeta – jedan od *tri tipa* direktne demokratije. U režimima vlasti koji konzumiraju referendumsku demokratiju trebalo bi da bude „… svako pitanje stavljeno pred čitavo stanovništvo. U prošlosti takav pristup bio je jednostavno nemoguć: nije bilo mehanizama za omogućavanje milionima ljudi da glasaju skoro svakodnevno. Ali, moderna tehnologija to omogućava. Ljudi bi mogli da koriste internet prvo da pristupe što većem broju pozadinskih informacija a zatim da glasaju za opcije kojima su naklonjeni.“[1] Ipak, Shalom je skeptičan, odnosno ne vjeruje da referendumska demokratija može zamijeniti i nadomjestiti predstavničku demokratiju u segmentu odlučivanja – iako načelno preferira neposrednu političku participaciju – čak i kada bi to bilo moguće tehnički provesti. Primarni problem je u tome što građani ne mogu adekvatno proučiti i efikasno odgovoriti na sva pitanja o kojima se odlučuje na referendumu – zbog toga što su okupirani drugim obavezama i problemima iz svakodnevne socijalne egzistencije – kao političke institucije ili, pak, izabrani politički predstavnici koji participiraju u njihovom radu.

S druge strane, uzmimo, *apologete* referendumske demokratije ističu da je ona jedini lijek za *ranjivu* predstavničku demokratiju. U ovom diskursu tvrdi se da ona reprezentira autentični oblik narodne vladavine. Tako, naprimjer, Jan Aart Sholte naglašava – raspravljajući o *zdravlju demokratije* u doba globalizacije – da se ono može „… unaprijediti većom upotrebom javnih referenduma o osnovnim pitanjima o upravljanju globalizacijom. Na ovaj način bi izborno tijelo – radije nego ministarski savjet, zakonodavno tijelo ili sud – imalo završnu riječ o pristupu države ključnim multilateralnim institucijama i sporazumima. Nesumnjivo da djelotvorna demokratija putem referenduma pretpostavlja kompetentno izborno tijelo, propraćeno poboljšanim javnim obrazovanjem i većom transparentnošću o globalnim predmetima.“[2] Unutar ovog pristupa dominira mišljenje da jedino narod – putem referendumskog odlučivanja koje se percipira kao poželjni politički obrazac u transnacionalnim odnosima – može donositi odluke o *bitnim političkim pitanjima* kao, recimo, o prihvatanju i verificiranju pristupanja države transdržavnim asocijacijama ili, pak, međunarodnim organizacijama. Izabrana državna vlast se tako svodi samo na *provedbeni mehanizam*. No, ovaj politički diskurs ne uzima u obzir loša iskustva s referendumskom demokratijom, naprimjer, u atomiziranoj evropskoj politici – zbog čega

[11] Šalom, Stiven R.: „Politički sistem za dobro društvo“. *Z magazin Balkan*; god. 1, br. 1 (2007), str. 4.

[12] Šolte, Jan Art: *Globalizacija: kritički uvod*. Podgorica: CID, 2009., str. 411.

je defektan i jednodimenzionalan – gdje se ona pojavljuje kao velika prijetnja evropskim integracijama i transnacionalnoj demokratiji.

U *konformističkom diskursu* obično se maskiraju praktične mane referendumske demokratije ili se posljedice njenih ograničenja nekritički rezoniraju i ublažavaju. Tako da se ona označava kao najbolji oblik demokratije – što je izraz političkog subjektivizma – iako njena praktična primjena, u pravilu, producira raznovrsne kontroverze. S tim u vezi, politički filozof Adam Swift – u političkoj teoriji diferencira direktnu i participativnu demokratiju – smatra da referendumska demokratija ima izraženiji *demokratski kapacitet* od predstavničke narodne vladavine. Referirajući se na britansku političku praksu – gdje se, ustvari, rijetko i povremeno referendumski odlučuje o bitnim političkim pitanjima – ističe da odluke donesene „… referendumom, kada narod neposredno izražava svoju volju, očigledno su `demokratskije´ od onih koje donose izabrani predstavnici. To, svakako, ne znači da su one bolje. Mogu i da ne budu bolje. Referendumi, sami po sebi, ne moraju predstavljati bolji način donošenja odluka. No, jesu demokratskiji."[3] U Swiftovom razumijevanju, uzmimo, apostrofira se da su referendumske odluke uvijek *demokratičnije* – utemeljene su na principima ravnopravnosti, jednakosti i slobode – od odluka koje donose politički predstavnici, ali priznaje da one ne moraju biti korisnije i bolje. S tim u vezi, u ovom političkom diskursu ističe se da *projekt teledemokratije* ima poseban i, uz to, ogroman demokratski potencijal zbog čega je markiran kao jedan od najznačajnijih vidova savremene neposredne demokratije. Teledemokratija u političkoj praksi korespondira s modelom *angažiranog* građanskog sudjelovanja u politici – pri čemu koristi raznovrsne prednosti i ubrzan razvoj *telekomunikacijskog sektora* u realiziranju i optimiziranju političke participacije – što je primarno obilježje *razvijenih političkih kultura*.

Referendumsko odlučivanje, pravna država i javne politike

Praktična primjena referendumske demokratije može ograničiti, ugroziti i reducirati kapacitet i efektivnost pravne države, ukoliko proces predlaganja, provođenja i implementiranja referendumskih odluka nije zaštićen od manipulacijskog utjecaja državne vlasti. Načela ustavnosti i zakonitosti promišljeno se ignoriraju, marginaliziraju i detroniziraju kada vlast provodi manipulaciju i indoktrinaciju nad narodom koji ima suvereno pravo da autonomno odlučuje o javnim poslovima. U takvim okolnostima *volja ljudi* postepeno ostvaruje dominaciju nad *voljom zakona*, a demokratija se konvertira u mimikriranu au-

[13] Svift, Adam: *Politička filozofija: vodič za studente i političare*. Beograd: Clio, 2008., str. 214.

tokratiju i diktaturu. Tada volja naroda postaje samo depersonalizirana *kolonizacijska oaza* volje vlasti, pri čemu narod gubi izvorni politički subjektivitet i normativnu ulogu suverena. U deskribiranim hegemonističkim odnosima – u kojima su interesi naroda beskrupulozno podređeni interesima vlasti – ne može se razvijati demokratska politička kultura i emancipacijska politika. Drugim riječima, kada je narod pretvoren u *sredstvo* vlasti, tj. kada dobrobit naroda nije primarni *cilj* političke vlasti, onda nema ni minimalnih uvjeta za njegovanje i prakticiranje demokratije. Iako imaju antidemokratski karakter, spomenute prakse uveliko su prisutne u savremenoj politici, a moguće ih je identificirati, recimo, u demokratskim državama koje u većoj ili manjoj mjeri upotrebljavaju referendumsko odlučivanje u rješavanju političkih, ekonomskih i drugih socijalnih pitanja. Referendumi koji su provedeni u nekim državama Evropske unije tokom nekoliko posljednjih godina – tematski se uglavnom odnose na migracije stanovništva, vjerska prava, tretman manjina ili, pak, korespondiraju sa separatističkim zahtjevima pristalica euroskepticizma i nacionalne autarhije u ekonomiji i politici – na adekvatan način reprezentiraju zloupotrebu volje naroda i egzistencijalnih interesa građana. Takve atribucije imaju i referendumi ili, bolje rečeno, *probni referendumi* koji se provode, a ponekad samo najavljuju – pri čemu služe kao vid političke prijetnje – u vjerski, etnički i jezički polariziranim državama.

Posebno destruktivne rezultate može producirati upotreba referenduma u rješavanju i planiranju nekih mjera iz sfere ekonomske politike – kao osnove za planiranje održivih javnih politika – te odlučivanja o pitanjima koja su usko vezana za temeljna ljudska prava. Zbog toga treba oprezno definirati oblasti i pitanja o kojima se može odlučivati na referendumu, kako takav vid odlučivanja ne bi izazvao kontraefekte, odnosno neželjene posljedice koje nisu korespondentne poveljama o ljudskim pravima ili, pak, izvornim premisama održive ekonomske politike. Demokratija poprima *rizični karakter* kada se putem referenduma i drugih „… mehanizama izravne demokracije odlučuje o ljudskim pravima (koja moraju biti zaštićena od ugrožavanja od strane države, ali i od strane samih građana). Upravo zato, posebnu pozornost treba posvetiti regulatornim rješenjima koja se odnose na uvjete za pokretanje referenduma na inicijativu građana.“[14] Uz to, treba apostrofirati da, recimo, građani u Kaliforniji putem „… referenduma odlučuju o proračunskim i poreznim pitanjima, a odluke su im vođene neodrživom željom za većim brojem i boljom kvalitetom javnih usluga, uz što niža porezna davanja. Takve su referendumske odluke u

[14] Pereša, Irena; Zelić, Dragan: *Analiza referenduma u Hrvatskoj: u odnosu na evropske standarde.* Zagreb: GONG; European Fund for the Balkans, 2012., str. 6.

uvjetima recesije američkog gospodarstva dovele do velikog manjka u proračunu, što je pak dovelo do otežanog funkcioniranja javnih službi."[5] Iz priloženog iskustva moguće je zaključiti da referendumsko odlučivanje o *poreskim* i *budžetskim pitanjima* – čak i u najrazvijenijim državama – može dovesti do poremećaja *u ekonomskoj politici* – što destabilizira cjelokupan politički sistem – zbog *nerealnih zahtjeva građana* u smislu trošenja budžetskih sredstava i normiranja visine poreskih stopa. Zbog toga je u nekim demokratskim državama *zakonski regulirano* o čemu se ne može odlučivati na referendumu, a to, naprimjer, uglavnom uključuje pitanja koja se odnose na primjenu i zaštitu primarnih ljudskih prava, tretman manjinskih zajednica i marginalnih grupa, poreze, budžet, pomilovanja ili, pak, prihvatanje i ratificiranje međunarodnih sporazuma. Bez donošenja *efikasne zakonske regulacije* u oblasti koja normira praktičnu upotrebu referenduma, zapravo, referendumska demokratija uopće ne može ispuniti svoju *pravu misiju* u savremenim državama.

Bosanskohercegovačko iskustvo s referendumskim aktivitetom

Neposredna demokratija u Bosni i Hercegovini – u periodu političke i ekonomske tranzicije – ima nepovoljan ustavni, zakonski, ali i praktični status. Ipak, postojeća regulativa ne suspendira mogućnost donošenja odluka putem neposredne političke participacije građana, odnosno upotrebom instituta direktne demokratije. Uprkos tome, korištenje instrumenta direktne demokratije još je *incidentna pojava* u bosanskoj političkoj praksi. Iako ne postoje zakonske barijere za praktično korištenje referenduma – na različitim nivoima vlasti u Bosni i Hercegovini – građani, u pravilu, zbog neadekvatnog socijalizacijskog kapaciteta i nedostatne pravne regulative ne posežu za njegovom učestalom upotrebom. No, treba imati u vidu da referendumsko odlučivanje nije dobar mehanizam za donošenje političkih odluka u multietničkim društvima, zbog čega nije kompatibilno s *multinacionalnom strukturom* bosanskohercegovačke države. Naime, prakticiranje referendumske demokratije u fragmentiranim multinacionalnim društvima za posljedicu može imati *tiraniju većine*, a posebno kada se tematski odnosi na *osjetljiva pitanja* o kojima ne postoji izgrađen konsenzus protagonista etnonacionalne politike. Uz to, primjena referenduma u ovim okolnostima ne može se osloboditi od zlonamjernih demagogijskih, populističkih i manipulacijskih utjecaja, čime se kozmetički produciraju rezultati referenduma koji ne korespondiraju s istinskom voljom naroda.

[15] Pereša, Irena; Zelić, Dragan: *Analiza referenduma u Hrvatskoj: u odnosu na evropske standarde.* Zagreb: GONG; European Fund for the Balkans, 2012., str. 6, 7.

U postdejtonskoj Bosni i Hercegovini nije organiziran nijedan značajan *tematski* referendum, niti je, pak, evidentirana neka *ozbiljna* građanska inicijativa za održavanje referenduma. To na reprezentativan način oslikava stanje i nezrelost bosanskohercegovačke političke kulture koja je ispražnjena od participacijskog građanskog potencijala i želje za političkim promjenama. Zbog toga je teško očekivati da će se nefunkcionalna zakonska regulativa o neposrednoj demokratiji uskoro izmijeniti, jer ne postoji izgrađen socijalni pritisak građanstva na političku vlast koji bi mogao iznuditi korisne izmjene u ovoj sferi. *Egzibicionistički pokušaji* referendumskog odlučivanja u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini – uglavnom su u funkciji konstruirane etničke homogenizacije i izbornog inžinjeringa – o nekim problematičnim, rizičnim i neustavnim pitanjima imaju antinomijske i plebiscitarne atribucije. Stoga, takav *referendumski avanturizam* pripada svijetu nerealne populističke politike i nije legalistički utemeljen.

Ipak, treba apostrofirati da je uspješno organiziran i proveden jedan referendum na *nacionalnom nivou* u Bosni i Hercegovini – u prvoj fazi političke tranzicije koja je trajala do donošenja *dejtonskog Ustava* – na kojem je odlučivano o *nezavisnosti države*, odnosno o istupanju Bosne i Hercegovine iz tadašnje zajedničke jugoslavenske države.[6] Upotreba referenduma u kontekstu prava naroda na *nacionalno samoodređenje* je potpuno opravdana – većina političkih teoretičara pozitivno ocjenjuje referendume o nacionalnom samoodređenju – ako je zasnovana na objektivnim političkim argumentima i povijesno utemeljenoj državnoj tradiciji koja se respektira kao prihvaćeni politički standard u mandatu organizacije Ujedinjenih nacija. Ove uvjete je nedvosmisleno ispunjavao apostrofirani *bosanskohercegovački referendum o nezavisnosti*. No, ne može se pozivati na *pravo naroda* na referendumsko odlučivanje o nacionalnom samoopredjeljenju – to bi se, čak, moglo primijeniti i na svaki drugi oblik referendumskog aktiviteta – u političkim okolnostima koje nisu kompatibilne s navedenim *političkim uvjetima*, niti ta praksa smije imati antiustavni karakter i separatističke namjere. Stoga, treba vjerovati da unutarbosanske političke elite imaju dovoljno političke zrelosti, odnosno da su spremne beskompromisno prihvatiti i provoditi načela savremene demokratije i međunarodnog prava, bez čega se ne može uspješno okončati proces ekonomske i političke konsolidacije države Bosne i Hercegovine.

---

[16] *Referendum o nezavisnosti Bosne i Hercegovine* održan je 29. februara i 01. marta 1992. godine. Većina od preko 60% birača podržala je nezavisnu državnu egzistenciju Bosne i Hercegovine. Ipak, treba naglasiti da većina bosanskih Srba – pod utjecajem političke indoktrinacije i elita koje su sakralizirale ekspanzionistički aktivitet i ciljeve srbijanskog režima vlasti – nije podržala *referendum o nezavisnosti države*.

Iako je referendumsko odlučivanje o nezavisnosti države Bosne i Hercegovine bilo ignorirano od dijela bosanskohercegovačke populacije, *bosanskohercegovačko građanstvo* iskoristilo je svoje neupitno *pravo na nacionalno samoopredjeljenje* i odlučilo se za *nezavisnu političku egzistenciju*, odnosno za istupanje iz jugoslavenske federacije.[7] Na ovaj način *bosanskohercegovački narod* demonstrirao je svoju *političku zrelost* i opredijeljenost za *autonomnu* i *demokratsku političku egzistenciju*. Rezultati referenduma o nezavisnosti Bosne i Hercegovine su na indirektan način dodatno legitimirani parafiranjem Dejtonskog mirovnog sporazuma, čime su dobili trajan i nepobitan politički karakter i integritet. Drugim riječima, činjenica je da su rezultate referendumskog odlučivanja bosanskohercegovačkih građana „… o suverenom i nezavisnom statusu države Bosne i Hercegovine pozitivno… vrednovale vlade evropskih demokratskih država i Evropska ekonomska zajednica."[8] No, u budućnosti bi trebalo putem *amandmanske procedure* na ustav, efikasnije regulirati *status* i *praktičnu upotrebu* instituta neposredne demokratije u bosanskohercegovačkoj političkoj praksi – na svim nivoima vlasti – te, uz to, preciznije definirati *okolnosti* i *pitanja* o kojima se može odlučivati putem referenduma. Pri tome treba posebno voditi računa o *zaštitnim mehanizmima* ili, bolje rečeno, *mjerama* putem kojih bi se štitila prava konstitutivnih i manjinskih naroda, građanska prava te, uz to, prava drugih manjinskih grupa. Donošenje *posebnog zakona* koji bi regulirao upotrebu instituta direktne demokratije – u prvom redu, referenduma i građanske inicijative – olakšalo bi i pojednostavilo praktičnu primjenu različitih oblika neposrednog odlučivanja. Preciznije rečeno, bosanskohercegovačko iskustvo s neposrednom demokratijom ne bi više predstavljalo primjer *direktne demokratije na marginama*.

Praktična ograničenja referendumske demokratije: antinomijska koncepcije politike

Imajući u vidu detektirane *mane* i *antinomije* referendumske demokratije, s razlogom se upozorava da ona nije uvijek adekvatan mehanizam za izražavanje *volje naroda.* što, u principu, ne korespondira s ukorijenjenim idealpolitičkim predstavama i predrasudama o upotrebi referenduma. Zbog toga se u diskursu koji kritički rezonira referendumsko odlučivanje ističe da građani mogu – kori-

[17] Opširnije o referendumskom odlučivanju u kontekstu realiziranja prava na nacionalno samoopredjeljenje pogledati u: Fiš, Jerg: *Pravo naroda na samoopredeljenje: obuzdavanje jedne iluzije*. Beograd: Albatros plus, 2013.

[18] Pejanović, Mirko: „Društveno-istorijski značaj referenduma iz 1992. godine za razvoj državnosti Bosne i Hercegovine". *Pregled*; god. 53, br. 1 (2012), str. 19.

steći druge političke instrumente i mogućnosti – efikasnije i produktivnije utjecati na kreiranje politike. S tim u vezi, Klaus Ofe tvrdi da korištenje, odnosno praktično upotrebljavanje „… građanskih inicijativa, peticija za referendume, i samih referenduma, konsultativnog ili konačnog neposrednog glasanja ni u kom slučaju ne predstavlja jedini put za povećanje mogućnosti građana da učestvuju u oblikovanju politike. Postoje još dva nivoa oživljavanja ustanova koja bi mogla da posluže istom cilju i to daleko efikasnije. Prvi podrazumeva mnogo veće otvaranje sistema političkih ustanova za *diskurzivne procese političke javne sfere*, u prvom redu za utvrđivanje normi, dok drugi predstavlja unutrašnju *demokratizaciju političkih stranaka* i eventualno udruženja. U krajnjoj liniji, demokratizacija se može ostvariti ne samo `odozdo´ kroz oblike participacije koji uključuju plebiscite, već i `iznutra´ (pravo učešća u političkim partijama) i `spolja´ (putem javnog mnjenja).“[9] Navedeni politički pristup sugerira da se *politička volja naroda* u savremenoj politici, uzmimo, može efikasnije prezentirati kroz *otvaranje* političkih institucija za *diskurzivne procese javne sfere* – putem kojih bi građani bili neposrednije uključeni u kreiranje političkog procesa – te, uz to, kroz *unutrašnju demokratizaciju partija* i *drugih političkih organizacija* – čime bi njihov aktivitet postao transparentniji, dok bi se stepen građanske participacije i lojalnosti tim organizacijama povećao.

Iskustva demokratskih režima vlasti s razvijenom političkom kulturom pokazuju, zapravo, da potentna javna sfera i proaktivan javni diskurs – producira ga, naprimjer, *politički angažman* društvenih aktera kao što su univerziteti, nezavisni mediji ili, pak, udruženja intelektualaca – te unutrašnja demokratizacija političkih partija i političkih ustanova – u smislu učešća u odlučivanju i davanja inicijativa – predstavljaju znatno *funkcionalniji oblik* političke participacije – zato što je obično u manjoj mjeri izložen destruktivnim utjecajima političke vlasti i nema karakter privremenog odlučivanja – od referendumskog odlučivanja koje nije imuno na plebiscitarne, manipulacijske, populističke i nacionalističke tendencije i prakse. Stoga, primarni zadatak savremene politologije je da detektira, istraži i uzdrma *etablirane stereotipe* o referendumskom odlučivanju, jer ono ne predstavlja uvijek najbolji mehanizam za donošenje političkih odluka, a empirijska iskustva u modernim demokratijama to nedvosmisleno potvrđuju. Uz to, primarni zadatak politološke nauke u doba globalizacije je da otkrije i identificira – u kontekstu provođenja demokratske vladavine – *alternativne mogućnosti* za implementiranje volje naroda koje ne ignoriraju niti demoniziraju načela, dostignuća i praktične efekte direktne i predstavničke demokratije, ali koje će omogućiti efikasnije predstavljanje građanskih interesa. Alternative

[19] Ofe, Klaus: *Modernost i država: Istok, Zapad*. Beograd: Filip Višnjić, 1999., str. 143.

u demokratskoj politici i političkom odlučivanju uvijek postoje, zbog čega ne treba imati dogmatski odnos prema *političkim promjenama* i *drugačijoj politici*. Alternativna politika ima *heretički duh*, ona nije *svjetonazorski monolitna* niti je *segregacijski usmjerena*. Takva politika je itekako moguća u heterogenim i multikulturalnim demokratskim državama. Bezalternativna politika je, pak, besmislena, nema perspektivu i ima totalitarne atribucije. S tim u vezi, referendumsku demokratiju ne treba sakralizirati i percipirati kao bezalternativni i aksiomatski režim vlasti – takav odnos prema njoj ima *protudemokratske atribucije* – jer ona ima *praktična ograničenja* kao i svi drugi demokratski politički režimi.

Literatura:

Ballestrem, Carl: „Narodni suverenitet u ustavnoj državi". *Politička misao*; god. 35, br. 3 (1998), str. 64-77.
Fejzić, Elvis: „Antinomije direktne demokratije u nacifašističkim državama". *Godišnjak* BZK „Preporod"; god. XIII (2013), str. 70-87.
Fiš, Jerg: *Pravo naroda na samoopredeljenje: obuzdavanje jedne iluzije*. Beograd: Albatros plus, 2013.
Fridrih, Karl Joakim: *Konstitucionalna demokratija: teorija i praksa u Evropi i Americi*. Podgorica: CID, 2005.
Grdešić, Ivan: „Referendum protiv parlamentarizma". *Političke analize*; god. 2, br. 5 (2011), str. 46-49.
Lovo, Filip: *Velike savremene demokratije*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1999.
Milosavljević, Bogoljub: *Uvod u teoriju ustavnog prava*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu; JP Službeni glasnik, 2011.
Ofe, Klaus: *Modernost i država: Istok, Zapad*. Beograd: Filip Višnjić, 1999.
Pateman, Carole: „Participatory Democracy Revisited". *American Political Science Association*; Vol. 10, No. 1 (2012), 7-19.
Pejanović, Mirko: „Društveno-istorijski značaj referenduma iz 1992. godine za razvoj državnosti Bosne i Hercegovine". *Pregled*; god. 53, br. 1 (2012), str. 11-30.
Pereša, Irena; Zelić, Dragan: *Analiza referenduma u Hrvatskoj: u odnosu na evropske standarde*. Zagreb: GONG; European Fund for the Balkans, 2012.
Svift, Adam: *Politička filozofija: vodič za studente i političare*. Beograd: Clio, 2008.
Šalom, Stiven R.: „Politički sistem za dobro društvo". *Z magazin Balkan*; god. 1, br. 1 (2007), str. 4-7.
Šolte, Jan Art: *Globalizacija: kritički uvod*. Podgorica: CID, 2009.

DISADVANTAGES AND LIMITATIONS OF REFERENDUM DEMOCRACY

Elvis Fejzić

Summary

Referendum is a *multifunctional* instrument of *direct democracy*. Rule of people, which is based on practical use of the referendum, may be marked as *referendum democracy*. In contemporary political theory and practice there are extremely divided opinions about the use, the implications and effects of referendum democracy. From the relations of *political power* to the *citizens and the referendum decision*, as a rule, depends on the quality of referendum democracy. Practical implementation of the referendum in democratic countries is often marked by various *controversies and antinomies*. The primary problem is that state power is often *abuse* their position or openly *manipulate* by the interests of the electorate and the impact on its preference.

In other words, such rule through its *ideological machinery* works on deliberately anesthetizing, misleading and deluding of the citizens who participate in the referendum decision. Empirical experiences have shown that frequent practice of referendum democracy usually produces a *conservative political will* which is compatible with the premises of *subject political culture*. Such *antinomian* character of the referendum decision largely reduces its *democratic potential*. Controversial practices that are connected with the practical use of the referendum can be first detected in transition and multinational democratic countries - such as Bosnia and Herzegovina - where often the demand for a referendum deciding on *issues within the competence of national authorities*, can have segregation, irredentist and separatistic character.

Key words: referendum, referandum democracy, state, state power, people, peopple's will, populism, antinomies

UDK 314 (497.6): 323.1 (497.6)

Identitetske osnove bosanskohercegovačkog stanovništva i značaj identiteta kroz popise stanovništva u Bosni i Hercegovini

Adnan Džafić
Amer Osmić
Fakultet političkih nauka
Sarajevo

Pojam identiteta sadržava u sebi dvije karakteristike: konzistentnost i kontinuitet u vremenu, iako je pojam na taj način korišten u psihologiji, te dvije njegove karakteristike se najčešće upotrebljavaju u analizi istraživanja identiteta. Ako pođemo od ovog načina definiranja, bosanskohercegovačko društvo od najranijih vremena do 1992. godine imalo je sve karakteristike multilateralnog društva, dok se od 1992. do danas dešavaju procesi unutarnje i vanjske destruktivnosti ovakvog karaktera društva. Pripadnici svih naroda koji su naseljavali Bosnu od najstarijih vremena su postojeće kulture na koje su nailazili oplemenjivali vlastitim, što znači da je bosanskohercegovačko društvo, društvo multilateralnog karaktera bez uništavanja drugog i drugačijeg. Svi vanjski ataci na kontinuitet i život bh. društva, kao i unutrašnji, nisu uništili temelje njegove multilateralnosti. Taj strukturni mozaik sastoji se od elemenata ilirskog, slavenskog, keltskog, otomanskog, austrougarskog i svih novijih elemenata koji su utjecali i utječu na savremeni karakter bh. društva. Pozitivni efekti međucivilizacijskog naslijeđa kao jednog od najvažnijih segmenata bosanskog identiteta značajno su uzdrmani početkom devedesetih godina i kontinuirano narušavani do danas. Popis stanovništva je najopsežnije statističko istraživanje iz kojeg se dobiva veliki broj podataka o jedinicama popisa (stanovnici, domaćinstva, obitelji, stanovi) kao i informacije različitog sadržaja dobivene međusobnim povezivanjem podataka o pojedinim jedinicama popisa (njihovim obilježjima i atributima obilježja). Prva dostupna evidencija o stanovništvu Bosne i Hercegovine i njegovim karakteristikama datira od 1520. godine. Ipak, naučna literatura za metodološki korektne popise uzima popise stanovništva koje je provodila austrougarska vlast u Bosni, počevši od 1879. godine. U periodu od 137 godina Bosna i Hercegovina je imala 13 popisa stanovništva (1879., 1885., 1895., 1910., 1921., 1931., 1948., 1953., 1961., 1971., 1981., 1991. i 2013. godine) koji su osigurali pokazatelje o stanovništvu i domaćinstvima s kojim se moglo operirati. U ovom radu će se analizirati prednosti koje ima svaka država koja kontinuirano aktualizira svoju bazu podataka o stanovništvu kroz prizmu identiteta, te stoljetno manipuliranje građanima kroz, tipično za Bosnu, tri nametnuta ključna elementa u popisu stanovništva: etniju, vjeru i jezik, jer u narodnom

i nacionalnom formiranju južnoslavenskih naroda u početku su bila od najodlučnije važnosti dva faktora: jezik i država, najviše na bazi tih dvaju faktora i u Bosni se u početku narodnosnog razvoja isprepliću slavenski (ilirski) kompleksi, kao posljedica srodnosti slavenskih jezika i bošnjački kompleksi, kao posljedica opstanka posebne Bosanske države.

Ključne riječi: identitet, Bosna, popis stanovništva, Bošnjaci, narod, etnija

U početku se pojam identitet odnosio na gubitak osjećaja kontinuiteta i konzistentnosti u vremenu (Erikson), da bi kasnije isti u društvenim naukama, a napose u sociologiji, dobio relacionu komponentu i shvatanje da predstavlja odnos prema sebi, drugima, okruženju, prirodi i odnos prema Bogu.[1] U analizi konstrukcije identiteta važno je naglasiti *strukturalni okvir kao izvanjski kontekst procesa identifikacije* i samo djelovanje unutar te strukture. Identitet kao povezanost između jastva i drugih, ne podrazumijeva samo vezu između toga kako neko vidi samoga sebe i kako ga drugi vide, već i želju između želja i mogućnosti da se te želje ostvare u određenoj društvenoj strukturi. Konstrukcija identiteta uključuje vezu između osobnog i društvenog, aktivno sudjelovanje onih koji zauzimaju određene identitete (višestrukost identiteta povezana s mnoštvom društvenih uloga), te sličnost i različitost s drugima koja se očituje kroz simbole i predstavljanje. Nadalje, konstrukcija identiteta pretpostavlja simboličko zamišljanje samoga sebe, što ovisi i o drugima. Sama organizacija i ustroj društva također je važna za oblikovanje identiteta. Porodica, klasa, rod, etnicitet, religija, mjesto boravka itd., važne su dimenzije identiteta, te ukazuju na sučeljavanje individualnog i društvenog, odnosno na sučeljavanje individualnog djelovanja i ograničenja koja nameće društvena struktura.[2] Sociološki pojam identiteta, u svojoj osnovi, povezan je s nastankom moderne države nacije. Kada je došlo do promjene društvenih formacija, odnosno do prijelaza iz feudalnog u industrijsko društvo, država je na sebe preuzela funkcije koje su do tada bile u sastavu porodice, Crkve i Monarha. Kontrola svih resursa određenog područja, granica te simboličkog predstavljanja prelazi u nadležnost države[3].

[1] „Konstrukcija identiteta u općem smislu nužno podrazumijeva određene odnose relacije koje možemo svesti na pet temeljnih individualnih ili kolektivnih odnosa, odnos prema sebi, prema drugima, prema svijetu, prema prirodi i prema bogu.“ (Cifrić, 2004:227)

[2] Woodward, 2002., 6-21.

[3] Sociolozi ranog 20. st. kao što je C. H. Cooley (1864-1929) i G. H. Mead (1863-1931) istakli su naglasak na promjenu kako drugi ljudi pružaju „povratnu procjenu“ koja ohrabruje razumijevanje i uspostavljanje osjećaja identiteta. U svojoj knjizi iz 1959. godine „The Presentation

Socijalna konstrukcija socijalne realnosti se mijenja.[4] Okvir socijalne konstrukcije stvarnosti, silnički nametan čovječanstvu, neprimjeren je različitim kulturno-civilizacijskim okvirima. Stabilizacija odnosa pojmova i realnosti sublimira se poslije Drugog svjetskog rata u konstruktu socijalne države, koja je vratila nadu u ljudsko povjerenje u humanije odnose između bogatih i siromašnih. Međutim, nekritičko povjerenje u ideje napretka i razvoja[5] prikrivene simboličkim oblicima kontrole nad ljudskim i prirodnim resursima (Bourdieu) sunovratilo je čovječanstvo u prahistoriju.Na arenu ljudskih života izašli su „slobodnjaci" s tezom da „ljudi nisu po prirodi zli". Političko-ekonomski odnosi odvijaju se u sklopu prethodne tvrdnje, i neoliberalne teze o slobodnom kretanju, prvenstveno finansijskog kapitala, a s njim ljudi i roba. Još jednom, sada u svom najjasnijem obliku, pred nama su se pokazale sve dimenzije ljudske pohlepe, nehumanosti i arogancije. Ovo je vrhunac ere antropocentrizma bez trunke milosti prema bilo kome i bilo čemu.[6] Konkretna partija igrokaza internacionalnih institucija i usnulog životarenja stanovništva Bosne i Hercegovine sreli su se devedesetih godina dvadesetog stoljeća na tlu Evrope. Situacija je ličila na prikaz kritike sociološke teorije etnometodologije čije su osnove formulirane u iskazu da ne postoji ono što čovjek ne iskusi i ne vidi. Dakle, efekt bumeranga: ako ne priznajete postojanje granata, to ne znači da od njih nećete poginuti ako budu bačene na vas. Kako sam Isaković tvrdi, nestajanje Bošnjaka iz jugoslavenske sociologije u dvadesetom stoljeću nije rezultat biološkog uzroka već političke pozadine.[7] Živimo u vremenu u kojem govorimo i pišemo o samima sebi, sami sebe analiziramo. Ne možemo sada kriviti samo druge zbog vlastitog nemara. Prema Filandri, potrebno je zalaganje za autorefleksiju vlastite slabosti i nedostataka s ciljem jačanja odgovornosti i samosvijesti kao

---

of Self in Everyday Life", sociolog Erving Goffman (1922-1982) postavio je dramartuški pristup društvenom identitetu. Sociološka objašnjenja sopstva bila su veoma utjecajna na razvoj klasične i savremene društvene teorije. Iako se čini kontraintuitivno teoretizirati nešto što je privatno i unutarnje, kao što je to sopstvo u pojmovima društvenih snaga i procesa, ovaj pristup otkriva veliku stvar u odnosima između individue i društva u kojima te osobe žive.

[4] Marinković, 2006.

[5] Beck, 2001.

[6] U davno prošlom svetu, u kome je vreme teklo mnogo sporije i opiralo se ubrzanju, ljudi su pokušavali da premoste mučni ponor između siromaštva kratkog i smrtnog života i beskonačnog bogatstva večnog univerzuma nadajući se reinkarnaciji ili uskrsnuću. U našem svetu, koji ne poznaje niti priznaje nikakve granice ubrzavanja, takve nade mogu se isto tako i odbaciti. (Bauman; 2009:17)

[7] Isaković, 2005., 280.

brane budućim zločinima, kao i oslobađanje od zabluda prema sebi i drugima.[8] Prošlo je vrijeme totalitarizma i neslobode, samo da nas sloboda poslije osvješćivanja ne onesvijesti. Jedna od ključnih opasnosti u kontekstu prethodne tvrdnje je prema Filandri ogrtanje ideologijom žrtve.[9]

Sociološke karakteristike savremenog bosanskohercegovačkog društva ogledaju se u pojmu multilateralnosti, segmentiranosti različja i pulsiranja višeznačja kroz povijest. Multikulturalizam, multietničnost, multireligioznost stoljećima njegovana danas su u značajnoj mjeri narušeni. Princip različitosti i zajedničkog života različitih naroda, kultura i religija održao se do danas. Ali, zadnjim ratom narušeni su zdravi temelji zdravih odnosa u društvu koje nije samo „puki ubir različja“ jer pluralizam bosanskog društva je bio otvorenog tipa, odnosno bez unutarnjih omeđenja. On nije bio «puki zbir različja», unutar sebe zatvorenog, kao što se to sada pokušava instalirati.[10] Društveni odnosi temeljeni na obogaćivanju vlastite kulture kulturama osvajača i dobronamjernih gostiju koji su davali specifikum bosanskohercegovačkom društvu danas su u značajnoj mjeri narušeni. Specifikum društva čija je struktura sačinjena po principu nadogradnje vlastite kulture elementima drugih kultura te odsustvo prevlasti samo jednog naroda u okviru istoga ne uklapa se u evropski model izgradnje nacionalne države[11]. Vrhunac neuvažavanja takve posebnosti društva kakvo je bosanskohercegovačko dogodio se 1993. godine, kada su Bošnjaci pristali uz svoje historijsko ime.[12] Nepristajanje na etničku podjelu države postao i ostao je usamljen stav bošnjač-

[8] Filandra, 2014., 365.

[9] Filandra, 2012., 367.

[10] Žiga, 1997., 44.

[11] Prema Giddensu, primjer multikulturalizma je Kanada, a po uključivanju stranaca u društvo u EU prednjači Velika Britanija. Ovakav kontekst multikulturalizma je u potpunoj suprotnosti s bosanskohercegovačkim. Giddenstvrdi da: „Upravo neuspeh u sprovođenju politike multikulturalizma vodi podelama i uzajamnom nepoverenju između manjinskih zajednica i domaćeg stanovništva.U Evropi multikulturalizmu jedva da je do sada pružena šansa. Izuzetak je Velika Britanija koja je, uprkos brojnim teškoćama, pokazala da do sada najuspešnije rešava probleme kulturnog pluralizma i čini da on daje pozitivne rezultate.(Gidens, 2009.,160)

[12] Sa druge strane, u kontekstu promatranja rata iz perspektive zemalja Zapadnog svijeta, dominantno Evrope i Amerike, Campbell u svojoj analizi razumijevanja rata u Bosni i Hercegovini iznosi tvrdnju da „Konvencija o genocidu, i politika identiteta koju ista manifestira, ne mogu obuhvatiti opasnosti koje prijete jednoj miješanoj, multikulturalnoj zajednici. (...) u vezi s deteritorijaliziranom prirodom bosanskog/muslimanskog identiteta – nemoć diskursa i institucija međunarodne politike da obuhvate multikulturalne identitete predstavljala je jedan od najznačajnijih nedostatka koje je rat u Bosni eksponirao.“ (Campbell, 2003., 128)

kog naroda. Bošnjaci su morali pristati na surovu političku realnost etničke podjele zemlje. Iste godine Bošnjački narod je trajno povezao svoju narodnosnu i jezičku identifikaciju, slijedeći tokove modernih evropskih principa narodnosne identifikacije, uz istovremeno priznavanje prava identifikacije svim građanima Bosne i Hercegovine na identifikaciju sa zemljom. Od vremena osnivanja države i spomena njenog imena u desetom stoljeću, Bosna je bila značajno tranzicijsko područje. Geografski položaj i prirodna bogatstva bila su interesantna mnogim osvajačima. Do značajnijih demografskih i kulturoloških promjena došlo je u vrijeme osmanskog osvajanja Bosne. Dotadašnja relativno stabilna srednjovjekovna etnička i religijska struktura zemlje značajno se mijenja. Ključni identifikatori u osmanskom periodu postaju religijski, ali domovinska nominacija naroda i države ostaje ista. Promjene u organizaciji društva i države imale su i trajnije posljedice na bosanskohercegovačko stanovništvo kako zbog vojnih osvajanja, tako i zbog dolaska novih narodnosnih skupina.

Drugi civilizacijski prevrat dogodio se u drugoj polovini 19. stoljeća okupacijom, a kasnije i aneksijom od Austro-Ugarskog carstva. Novi upravitelji Bosne donose sa sobom drugačije kulturne i društvene vrijednosti, ali uz veliki značaj priznavanja Bosne i njenih posebnosti u okviru pojma „corpus separatum." U ovom periodu, dotadašnja narodnosna i religijska nominacija stanovništva Bosne prelazi u fazu građanske i nacionalne identifikacije. Bosanskohercegovački narodi postaju bosanskohercegovačke nacije: Srbi, Hrvati i Bošnjaci.[13] U narodnom i nacionalnom formiranju južnoslavenskih naroda u početku su bila od presudne važnosti dva faktora: jezik i država. Najviše na bazi tih dvaju faktora i u Bosni se u počecima narodnosnog razvoja isprepliću slavenski (ilirski) kompleksi, kao posljedica srodnosti slavenskih jezika i bošnjački kompleksi, kao posljedica opstanka posebne bosanske države. Osim specifičnosti unutar novog carstva i beneficija koje je mogla dobiti zemlja, dešava se i jedan strašan događaj koji će bošnjački narod pratiti sve do 1991. godine, naime 1907. godine ukida se naziv bosanski jezik. Demografska slika stanovništva se značajno mijenja rapidnim odlaskom dominantno bošnjačkog naroda i dolaskom raznih grupa službenika koje sa sobom dovodi austrougarska vlast. Značajno je navesti da se u vrijeme austrougarske vlasti nad Bosnom provode i prvi popisi prema međunarodno priznatim standardima. Identifikacijske okvire na općem nivou u ovom periodu možemo prikazati na sljedeći način: „Nekada udaljeni od svih značajnih kulturnih tokova starog poretka, negativni i rezidualni socijalni identiteti koji su pripisivani svima koji nisu prepoznati/konstruisani

[13] Hadžijahić, 1974., 5-6.

kao aristokratija, sveštenstvo ili kmetovi, odnosno identiteti buduće srednje, građanske klase, postaju žarišna mesta revolucionarnih snaga koje će stvoriti pluralizam socijalnih svetova.“[14]

Od 1907. do 1991. godine, tačnije 1993. godine, jasno se pokazuje odnos svih režima u tim periodima prema imenu naroda i nazivu jezika većinskog dijela stanovništva ove zemlje. Ali ključna poveznica s identifikacijom istog naroda u odnosu na njegovo ime i ime njegovog jezika je ostala netaknuta – Bosna[15]. Razni pokušaji političke i kulturne identifikacije naroda južnoslavenskog područja svoju konačnu vizuru dobili su formiranjem zajedničke države koja je priznala historijski kontinuitet države i teritorija Bosne kao države, ali bez priznavanja identifikacije većinskog stanovništva s imenom države, kao i njegovog jezičkog identificiranja s njom. Bošnjaci su kao narod u novoj federalnoj državi od Drugog svjetskog rata dobili religijsku identifikaciju nepoznatu i nejasnu strancima. Identifikacijski vakuum imena naroda povezan s imenom jezika i države nije ostao neispunjen aspiracijama pojedinaca u zemlji (Čišić) i inozemstvu (Zulfikarpašić) ali je politički i institucionalno izbrisan do početka devedesetih godina dvadesetog stoljeća.[16]

Početak devedesetih godina dvadesetog stoljeća omogućio je narodu i naciji da se vrati svom historijskom imenu i identifikaciji imena naroda i jezika sa zemljom u kojoj je živio i živi. Iako je kriza identiteta unutar bosanskohercegovačkog društva evidentna, a manifestira se u odnosu prema sebi, drugima,

---

[14] Marinković, 2006., 53.

[15] Transformacije koje vidimo u nominaciji Bošnjaka-Muslimana ne bi se prema tome mogle uzeti kao neki izuzetak. Osnovno je da se u toku historijskog razvoja formirao etnički individualitet, koji se i po objektivnim i po subjektivnim značajkama razlikuje od Srba i Hrvata ...“ (Hadžijahić, 1974, 245) – treba, naravno, uzeti u kontekst vremenski okvir pisanja teksta kada su Bošnjaci u nacionalnom smislu bili nominirani kao Muslimani.

[16] Razumije se da ima i takvih, odgojenih u prilikama kada nismo imali svojih nacionalnih institucija, nismo imali organiziranog političkog života i nismo imali odgovarajućih političkih ličnosti, kakav je bio Husaga Ćišić, poslanik Savezne skupštine u bivšoj Federalnoj Jugoslaviji. Nažalost, on se tada sam zalagao za ime Bošnjak, i to je bio razlog što je uklonjen iz javnog života 1946. godine“ Intervju Alije Isakovića, „Večernje novine“, 30.9.1993. Zulkifarpašićeva sintagma „Bošnjaci sve tri vjere“ jasno saopćava politički i ideološki koncept, nazovimo ga „otvorenog bošnjaštva“, bošnjaštva koje nije koncipirano unitarno, kako bi se to u prvi mah moglo pomisliti, već koje je utemeljeno na zemlji i državi Bosni i Hercegovini i na njenoj povijesti. Ovu Zulfikarpašićevu koncepciju otvorenog bošnjaštva, koje nije utemeljeno u Bosni ekskluzivistički, na jednoj vjeri ili na jednoj vjeri inspiriranoj kulturi i tradiciji, ne treba tumačiti kao pokušaj uvođenja bošnjaštva kao pokušaja prerušenog totalnog bosanstva (Filandra&Karić, 2002., 219-220).

državi, povijesnom iskustvu i slično, rezultati istraživanja pokazuju da još postoji znatno više spremnosti na suživot među običnim građanima, uključujući i školsku populaciju, nego što ga demonstriraju politički akteri.[17] „Obični" ljudi spremniji su da prihvate drugog i svakodnevni odnosi u bosanskohercegovačkom društvu zasigurno su drugačiji od slike koju kreiraju političke elite.U pokušaju razumijevanja uzroka i posljedica nasilja, a time i samog rata u Bosni i Hercegovini (opaska autora) želimo istaći u kratkim crtama, stavove o prirodi rata Siniše Maleševića. Malešević tvrdi, u svojoj analizi rata i nasilja u sociološkom kontekstu, da nasilje kao fenomen nije rezultat ni prirođene agresivnosti niti izvana potaknutih „društvenih zala", već nešto što zahtijeva intenzivno društveno djelovanje.[18] Nasilje je prema njemu glavna sastavnica ljudske subjektivnosti, naročito moderne subjektivnosti. U nastojanju da odgovori na pitanje zašto se ratovanje toliko proteže u čovjekovu povijest, analizira ulogu društvene organizacije i ideologije u poticanju društvenih uvjeta za masovno sudjelovanje pojedinaca u aktima nasilja velikih razmjera, naročito u ratu. Ključno je to što svako dugotrajno kolektivno nasilje, naročito sukobi velikih razmjera, kakvi su ratovi, povlači za sobom dva bitna sastojka: kompleksnu, strukturalnu, organizacijsku sposobnost i moćnu legitimacijsku ideologiju.[19]

Iako govor o identitetu počiva na individualističkim pojmovima kao što su sopstvo, ličnost ili individualna autonomija, *njegova ideološka moć je ukorijenjena u njegovim implicitno kolektivističkim pozivima ka grupnoj solidarnosti.*[20] Veze koje nas drže ljudskim bićima su iste veze koje nas pretvaraju u masovne ubice, sa isključivom pretjeranom ljubavlju za našu „kulturu i identitet", koja obično predstavlja obrnut odnos za naše poštovanje „kulture i identiteta" drugih.[21] Sveprisutnost nacionalizma u moderni puno duguje ovom solidarističkom pozivu na kolektivnu moralnost. Pretvaranje običnih društvenih svjetova samo u vlastite domove a ne zajedničke domove, gdje se ljudi mogu osjećati ugodno i gdje se osjećaju da pripadaju prije nego da to ispituju[22]. Tačno je da su

[17] Žiga, 2012., 263.

[18] Malešević, 2011., 13.

[19] Malešević, 2011., 15.

[20] Malešević, 2006., 10.

[21] Malešević, 2006., 10.

[22] Predindustrijska tradicionalna društva konstruisala su svoje socijalne identitete kroz nejednaku distribuciju fundamentalnih društvenih resursa: moći, ugleda, bogatstva i znanja, kao prirodnu podelu, odnosno, kao onu „koja reflektuje aspekt kosmogonije koja određuje shvatanje (konstrukciju, prim. D.M.) samog društva (Crompton, 1993, 1). Moderni postradi-

ova ugodna, lakovjerna, zagušljiva osjećanja i sočni mirisi grupnog pripadanja oni koji mogu u rukama sposobnih neosjetljivih političkih poduzetnika, preokrenuti lako u zadah ljudskog mesa.[23] Za socijalni identitet možemo reći da je mnogo pluralniji s obzirom na isprepletenost savremenih i tradicionalnih kategorija socijalnog identiteta, jer ako je važna komponenta socijalnog identiteta primarna grupa ili rodbina vrlo bitne kategorije socijalnog identiteta su i kategorije kao što su rodna pripadnost i generacijska pripadnost. Važne kategorije socijalnog identiteta prema provedenom istraživanju su i kulturna pripadnost, religijska pripadnost, tradicijska pripadnost a oko 60% pozitivnih odgovora dobile su oznake socijalnog identiteta kao što su pripadnost multilateralnom, multietničkom, multireligijskom društvu. Povezanost različitih karakteristika identiteta koje su svojstvene tradicionalnim, modernim i kasno modernim društvima nisu nikakva kontradiktornost već karakteristike savremenosti isprepletenosti različitih kategorija socijalnog i individualnog identiteta u savremenom svijetu. Time je opredijeljenost mladih ljudi, u provedenom istraživanju, za različite karakteristike socijalnog i individualnog identiteta u pozitivnoj korelaciji s karakteristikama identiteta u savremenom dobu. Faktori koji doprinose prevazilaženju kriza su i dostupnost i upotreba savremenih sredstava komunikacije, ali isto tako i posljedice nasilnih migracija van države. Naime, ogromna sredstva se ulijevaju u Bosnu i Hercegovinu iz inozemstva od rodbine koja doprinosi boljoj materijalnoj i društvenoj situaciji nego što bi to bio slučaj da te podrške nema.[24]

Identitetski iskazi u postsocijalističkim društvima javljaju se u tri oblika: kulturno-esencijalistički kao proizvod nepodnošljivih izvanjskih odnosa moći što je proizvelo kulturalno – samosvjesni otpor koji je bio sve naglašeniji i identitetski oblikotvorniji; političko-diferencijalistički – ova se varijanta oslanja na kulturni esencijalizam. Različitost spram drugih javlja se kao označiteljski atribut autohtono-komunitarističke političke kulture i političke strategije. Političko-diferencijalistički diskurs javlja se i u odnosu spram evropsko -integracijskog i globalizacijskog konteksta; treći identitetski izraz je ekspresivno-dizajnerski koji predstavlja kulturno-esencijalistički, odnosno fundamentalni kulturalno-eshatološki projekt izgradnje „dobrog“ društva ili moralno-univerzalističke i domoljubne društveno-državne

cionalni socijalni identiteti, oblikovani ponajviše protestantskim etosom svetovne askeze i novim kulturnim standardima utilitarizma, sa revolucionarnom snagom koja ohrabruje na permanentnu promenu postojećeg u pravcu progresa i reda, više ne zahtevaju transcendentne izvore smisla. (Marinković, 2006., 53.)

[23] Malešević, 2006., 10.

[24] Džafić, Osmić, 2015., 247.

zajednice. Na unutrašnjem planu time se postiže nacionalno – društveno saglasje i jedinstvo usmjereno na značajne ljude i događaje, vrijednosti i ideale; na internacionalnom (opaska autora) planu oblikuje se slika presudna za uspješan status u svjetskom kontekstu država.[25] Što se tiče historijskog konteksta analize domovinskog identiteta ili bosanstva, važna nam je historijsko-sociološka analiza bosanskog identiteta Vere Kržišnik-Bukić. Ona tvrdi sljedeće: Bosanstvo kao zajednički imenitelj misaonih sadržaja, povezanih s pojmom Bosna, određeni je identitet.[26] U sažetoj historijskoj sintezi bosanskog narodnog pitanja identitet je shvaćen kao jednačenje, ili kao osjećaj organskog i transcendentnog pripadanja ili snažne vezanosti. Kao takvi identiteti (...) sadržajno zahvataju količinski nepregledne i kvalitativno samo približno odredive sfere odnosa jednog čovjeka prema drugom, čovjeka prema društvenoj grupi ili prema užoj, široj i najširoj zajednici. (...) Središnji predmet obrade u daljem tekstu bit će, dakle, identitet s atributom bosanski; identitet koji izražava pripadnosno poistovjećenje, jednačenje, odnosno veoma snažnu psihološku vezanost za zemlju i državu Bosnu (od XIX i XX stoljeća Bosnu i Hercegovinu).[27]

Bosna i Hercegovina predstavlja zasebno društvo, zaseban kulturni prostor. Ni u uslovima podređenosti nije se ukidala nit njene državnosti.

Zaključak

Putem komparativno historijske analize koju smo proveli u istraživanju mogli bismo postaviti šest historijskih razvoja u kojima se razvijao identifikacijski proces u Bosni i Hercegovini. Prvi period trajao je od naseljavanja do nastanka srednjovjekovne države i ogleda se u oblikovanju imena države Bosne. Drugi period je formiranje srednjovjekovne države do vremena osmanskog osvajanja države. Za ovaj period je važno uspostavljanje srednjovjekovnog kraljevstva, zasebne Crkve bosanske i etnička struktura domicilnog stanovništva uokvirena u imenu Bošnjani. Treći period je osvajanje Bosne od Osmanskog carstva i religijska identifikacija po sistemu mileta. Presudnu ulogu u razvoju bošnjačkog naroda odigrala su dva kulturno-historijska faktora, i to: bosansko krstjanstvo ili bosanska hereza, odnosno bogumilstvo, a potom i islam. Islam, skupa sa srednjovjekovnom bosanskom herezom koja mu je prethodila, čini duhovnu vertikalu i bitnu povijesnu odrednicu

[25] Kalanj, 2005., 69.

[26] Kržišnik, Bukić, 1997., 11.

[27] Kržišnik, Bukić, 1997., 11-13.

Bosne, posebno Bošnjaka.[28] Bosanski srednjovjekovni period do dolaska Turaka u XV stoljeću je za nastajanje bosanskog identiteta najplodniji. To je vrijeme nastanka, utvrđivanja i sadržajnog bogaćenja pojma bosanstvo. [29] Bukić naglašava da je ime Bošnjani imalo dvojnu konotaciju: značilo je etničku i državnu pripadnost, a u kontekstu „dobri Bošnjani" i vjersku. Posebnu ravan srednjovjekovne tradicije predstavlja Crkva bosanska sa svojim posebnim vjerskim učenjem.

U svojoj samozatajnosti, bosanska hereza stvorila je politički pojam bosanstva ili bošnjaštva, bivajući sredstvom ostvarenja bosanske državne samostalnosti, ali i jedne osobene bosanske duhovnosti. Svojom moralnom dimenzijom izvršila je značajan utjecaj na duhovni život bosanskog čovjeka. Bosanski banovi i kraljevi, srednjovjekovna bosanska država, Bošnjani, Crkva bosanska, Bosna srebrna, bosančica... sve su to duhovne komponente koje su učestvovale u stvaranju žive supstance bosanske kolektivne pučke svijesti.[30] Islam u Bosni se ukorijenio kao masovna, društveno vrjednosna, ali nenametljiva i neagresivna religija, te isto takva kultura i tradicija, ističe Bukić, dodavši da je upravo ta činjenica odredila strukturu stanovništva Bosne kao izrazito heterogenu društvenu zajednicu. Iako je dolazak islama donio raznovrstan diskontinuitet u društveni život Bosne, to nikako nije značilo gubitak bosanskog identiteta njenog stanovništva. Turska vlast nije uvodila nikakve mjere koje bi obezličavale bosanski identitet. Bosanski sandžak, Bosanski pašaluk, Bosanski begler-begluk, Bosanski vilajet, Bosanski ejalet bile su uistinu administrativno-upravne oznake turskog izvora, ali uvijek uz atribut bosanski, što svakako daje pečat posvjedočenju postojanja bosanskog identiteta. Izvan Bosne veoma su česta prezimena i pseudonimi: Bosanac, Bošnjak, Bosanec, Bosnić, Bosnevi, Bosnali; mjesna imena: Bosanci, Bošnjaci; imena kulturnih i sportskih društava; nazivi tvornica, itd.

Četvrti period je razdoblje uspostavljanja nacionalnih država na prostorima carstava koja su se raspadala. Divergentni socijalni interesi unutar Bosne i politički interesi u susjedstvu, djelujući u istom smjeru, razdvajali su i rastvarali organske narodne komponente bosanstva. Muslimani ostaju kao religijska skupina, budući da je njihov nacionalni pokret nasilno prekinut slomom Husejn-kapetana Gradaščevića i djelatnošću Omer-paše Latasa. Dok je austrougarska vladavina afirmirala bosanske Hrvate unatoč nastojanjima Kallaya da se afirmira bošnjaštvo kao zaseban etnos.

[28] Imamović, 2000., 10.

[29] Bukić, 1997., 15.

[30] Bukić, 1997., 20.

Peti period je ujedno i najmračniji period za Bošnjake u kontekstu nacionalne identifikacije. S obzirom na pripadnost zemlji i naziv jezika bosanski ostaje izbrisan sve do 1991. godine. Ovo razdoblje možemo nazvati i period jugoslavenskih integracija i dezintegracija.[31] Sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća Bošnjaci bivaju priznati u nacionalnom smislu kao Muslimani. Šesti period je period obnove nacionalne i jezičke identifikacije s državom. Jeziku je vraćen naziv bosanski, a narodu historijski naziv Bošnjaci. Nacionalna afirmacija Bošnjaka počela je polovinom devetnaestog stoljeća, da bi bili priznati kao Muslimani 1963. godine, a potom i kao Bošnjaci 1993. godine, i to u vihoru rata i borbe za opstanak. Život u savremenom bosanskohercegovačkom društvu prolaze paralelno kroz proces postratnog konsolidovanja s procesom savremenih identifikacijskih tokova. Naime, savremena pitanja o identitetu nalaze se u područjima i problemima zdravstvene zaštite, društvene isključenosti i obespravljenosti, kao i problemima identifikacije povezanim s određenim područjima i državama.[32]

Bibliografija:

Beck Ulrich: *Rizično društvo*. Beograd: FilipVišnjić, 2001.
Campbell David: „Nacionalna dekonstrukcija, Nasilje, identitet i pravda u Bosni". *Forum Bosnae*, 2003.
Doubt Keith: *Sociologija nakon Bosne*. Sarajevo: Buybook, 2003.
Erikson Erik: *Omladina, kriza, identifikacija*. Titograd: NIK Pobjeda, 1976.
Filandra Šaćir, Karić, Enes: *Bošnjačka ideja*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2002.
Filandra Šaćir: *Bošnjaci nakon socijalizma*. Sarajevo, Zagreb, BZK „Preporod", Synopsis, 2012.
Gidens Entoni: *Evropa u globalnom dobu*. Beograd: Clio, Beograd, 2009.
Gofman, Erving: *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*. Beograd: Geopoetika, 2000.
Golubović Zagorka: *Ja i i drugi – Antroploška istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*. http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/99/jaidrugi/
Imamović, Mustafa: *Bošnjaci–Bosniaks*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2000.

[31] Žiga, 2007.

[32] Woodward, 2003., 110.

Kalanj Rade: *Modernizacija i identitet*. Zagreb: Politička kultura, 2008.
Kauffman Jean- Claude: *Iznalaženje sebe – Jedna teorija identiteta.* Zagreb: Antibarbarus, 2006.
Malešević Siniša: *Identity as Ideology*. New York:Palgrave, 2006.
Malešević Siniša: *Sociologija rata i nasilja*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2011.
Marinković Dušan: *Konstrukcija društvene realnosti u sociologiji*. Novi Sad: Prometej, 2006.
Žiga Jusuf: *Savremeno bosansko društvo*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka, 2007.
Žiga Jusuf: *Vrijeme „razljuđenih dvonožaca"- paradigma Bosne koju su izdali*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2007.
Woodward Kath: *UnderstandingIdentity*. London: Arnold – Hodder Headline Group, 2002.
WoodwardKath: *SocialSciences – The Big Issues*. London:New York: Routledge, drugo izdanje, 2010.
Članci u zbornicima i časopisima
Brubejker Rodžers, Kuper Frederik: „S onu stranu „identiteta". Beograd, *Reč*, 69/ 15, 2003.
Cifrić Ivan i Nikodem Krunoslav: „Socijalni identiet u Hrvatskoj" Koncept i dimenzije socijalnog identiteta". *Socijalna ekologija*. Zagreb, Vol. 15, No. 3 (2006), str. 173- 202.
Džafić Adnan i Osmić Amer: „Promjena socio-ekonomskih i političkih okolnosti kao uzrok krize identiteta mladih u savremenom bosanskohercegovačkom društvu: *Sociološki godišnjak.* Pale, broj 10 (2015), str. 235-250,
Kalanj Rade: "Liberalno i komunitarističko poimanje identiteta" Prilog analizi identiteta hrvatskog društva. *Socijalna ekologija*. Zagreb, Vol. 14 (2005) No. 1-2, str. 55.- 74.
Žiga, Jusuf: „Bit multikulturalnosti Bosne i njena fetišizacija". *Znakovi vremena*, br. 4, (2014).
Žiga Jusuf: "Feudalizacija" bosanskohercegovačkog društva i njegovo odražavanje na krizu identiteta". *Social Sciences Review*, vol.1, broj 1 (2012), str 263- 271.

IDENTITY BASIS OF BOSNIAN-HERZEGOVINIAN POPULATION AND THE IMPORTANCE OF THE IDENTITY THROUGH THE CENSUS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Adnan Džafić - Amer Osmić

Summary

The idea of identity in itself contains two characteristics: consistency and continuity in time, although the idea is used in that way in psychology and two of its characteristics are most commonly used in the analysis of identity research. If we start from this way of defining the Bosnian-Herzegovinian society from the earliest times until 1992, it had all characteristics of multilateral society, while from 1992 to the present all processes have been taking place inside and outside destructiveness of this society character.

Members of all peoples who settled Bosnia from the earliest times were the existing cultures they encountered and ennobled by their own (cultures), which means that the Bosnian-Herzegovinian society is society of multilateral character without destroying the other and the different. All external attacks on the continuity and life of Bosnian-Herzegovinian society as well as the internal ones did not destroy the foundations of its multilateralism. That structural mosaic is made up of elements of Illyrian, Slavic, Celtic, Ottoman, Austro-Hungarian and all newer elements that have influenced and influence to the contemporary character of Bosnian-Herzegovinian society.

The positive effects of inter-civilizational heritage as one of the most important segments of the Bosnian identity are significantly shaken in the early nineties and continually disturbed to the present. The census is the most comprehensive statistical research from which we can receive a large number of data about census units (residents, households, families, flats) as well as information with different content obtained through interconnection of data on individual census units (their characteristics and attributes of characteristics).

The first available records on Bosnia and Herzegovina population and its characteristics dated from 1520. However, the scientific literature for methodologically correct census takes census carried out by the Austro-Hungarian rule in Bosnia starting in 1879. During the period of 137 years, Bosnia and Herzegovina had 13 censuses (1879, 1885, 1895, 1910, 1921, 1931, 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, and 2013) which provided indicators on population and households which were available.

This paper will analyze the advantages which have each state that continuously updated its database on the population through the prism of identity, and for centuries manipulation of citizens through, typical for Bosnia, imposed three key elements in the census: ethnic group, religion and language, because in ethnic and national formation of the South-Slavic peoples in the beginning were the most important two factors: the language and the state, mostly on the basis of these two factors in Bosnia in the beginning of ethnic development intertwined Slavic (Illyrian) complexes, due to similarity of Slavic languages and Bosniak complexes, as a consequence of survival separate Bosnian state.

Key words: identity, Bosnia, census, Bosniaks, people, ethnic

UDK 327

Noa, Petar Pan i Uspavana Ljepotica
(Europski imperijalizam mašte)

Anis H. Bajrektarević
International Institute for Middle East
and Balkan Studies, Department for Strategic
Studies on Asia (DeSSA) Vienna

Gospodarske nedaće; recesija planova i inicijativa; sustavno ignoriranje zahtjeva *fiskalna i monetarna pravda za sve*; €-kriza; €-kriza; *Brexit* (najavljeni Britanski izlazak iz Unije) i iredentizam u Ujedninjenom Kraljevstvu, Španiji, Belgiji, Danskoj i Italiji; dugotrajna nestabilnost u Euromediteranskom teatru (dužnička kriza Europskog juga – zemalja skrutiniziranih i ismijavanih pod nadimkom SVINJE/PIGS, sve još jače potcrtano s propalim državama mediteranskog Bliskog Istoka); terorizam; nezabilježeno loši odnosi s Rusijom; priliv pretežito muslimanskih izbjeglica s Levanta u brojevima i intenzitetu nezabilježenim još od egzodusa Drugog svjetskog rata; konzekventan rast desničarskih političkih partija koje eksploitiraju strah od drukčijatosti što sada dodatno pojačava već prisutnu bojazan oko uzmičućih prava na rad i socijalnu pravdu, generacijsku nezaposlenost i socio-kulturne anksioznosti i egzistencijalni stres… Sami se temelji Europe tresu.

Iznenađujuće, veoma je malo javne debate o tome u Europi. Još više zabrinjava činjenica da bilo kakvo samopropitivanje Europe o njenoj ulozi i njenim proteklim politikama na Bliskom Istoku, te Europskom Istoku jeste jednostavno van svakog razmatranja. Bezgrešnost Brisela i EU, vođene od Atlansko-centralne Europe, jeste neupitna. Je li to istina ili tek dogma?

* * * *

Jedna od vodećih figura europske renesanse koja je uveliko inspirisala tadašnju intelektualnu obnovu, Dante, smješta Proroka Muhameda u osmi krug svoga *Pakla*. Jedini koji su iza Muhameda su Juda, Brut i Satana. "Islam je shvaćen kao negacija kršćanstva, kao anti-Europski…a sam Muhamed kao antihrist u

savezu sa samim đavolom…" navodi Rana Kabbani u svom vanrednom uratku *Imperijalne Obmane* (*Imperial Fictions*).

Ipak, obje religije vuku svoje korijene od Abrahama. Obje su živjele u harmoniji (ili su barem kohabitirale vijekovima unutar Bliskog Istoka, posebice u Libanonu, Siriji, Iraku, Egiptu). Otkuda onda disharmoničan odnos između kršćanske Europe i Bliskog Istoka? Da li se možda Europa odlučila na kurs kolizije s Muslimanima kako bi vještački stvorila homogeno, kompaktno europejstvo? Bez neprijatelja pred vratima, nema jedinstva u kući?

Ovo je onostoljetna priča, koja nije za naše doba – netko bi mogao reći. No, odsustvo svake samorefleksije na strani EU spram njene politike na Bliskom Istoku, nagna nas da ponovno zavirimo u neka tamna poglavlja europske povijesti, te u samu genezu njene predsekularne i sekularne misli.

Civitas dei Brisel*: Extra Euro-Atlanticum, nulla salus*[1]

Europa se prozvala 'kršćanskom' zato što je svoj identitet zamislila iliti izmislila kao katolički u kontra-određenju spram islamskog Bliskog Istoka te istočnog (originarnog ili pravoslavnog) kršćanstva. Samo kršćanstvo, naravno, potječe s Bliskog Istoka, nikako iz Europe. U biti, ono se postupno univerzaliziralo i europeiziralo zahvaljujući na Balkanu rođenom rimskom imperatoru, koji je proveo znatan dio svog života na Bosforu, i koji je kao takav ukopan u Maloj Aziji – Konstantinu Velikom. Naravno, bila je to punopravna odluka ovog slavnog imperatora, uz punu podršku cijele političke elite, da se grad Rim vrati administrativnoj periferiji, političko-ideološkom odbačeniku i geostrateškom predgrađu.[2]

Zbog toga je post-Romansko/Bizantijska inauguracija 'Kršćanstva' kao puke kulture Zapada zahtijevala stalnu intelektualnu akrobatiku: Tako ovakva inverzija (gdje se ideološka i geopolitička periferija stalno i iznova nameće kao centar) zahtijeva oboje − i fizičku prinudu i nametnutu naraciju u velikom vremenu i prostoru.[3]

---

[1] U prijevodu: *Božiji grad* Brisel: *Nema spasenja izvan euro-atlanskog*.

[2] Čak i čuveni Seneka na jednom mjestu veli: "Od Kaptola prođoh ulicama našeg stolnog grada. U slavnome Rimu nigdje Rimljanina nema. Od Senata na sve četiri strane tuđinci su stranih boja i jezika, običaja i kultura iz dalekih pokorenih ili još neosvojenih zemalja. Oslobođeni robovi, neuhvaćeni tati, useljenici udaljenih svjetova – sve je to zauvijek preplavilo naš slavni Rim. Možda smo mijenjali svijet, ali će svijet nas zauvijek promijeniti." Dakle, i u Rimu 1. stoljeća shvatila se pregolema cijena koju *imperijalizam u žurbi* neminovno mora platiti.

[3] Prebacivanje zvaničnog sjedišta Rimske imperije na Bosfor predstavljalo je puno više od pukog sazrijevanja periferije, momenta kad ona otpočinje pritiskati na centar. To je zapravo značilo

Ova *a'la-kard* kreacija katoličkog kršćanstva ili da velimo, zapadnjačke ume, ispunila je dvije važne zadaće: onu na domaćem i onu na spoljnjem planu. Oboje je pomoglo jačanju feudalnog socio-ekonomskog i političko-vojnog sistema, i na tomu temeljeno, pretkolonijalnog europskog kolektivnog identiteta. Kod kuće je to služilo koherentnijem osjećanju sebe (mi-oni paradigma): jedinstvu, nasilju, poslušnosti (*extra ecclesiam nulla salus* – nema spasa van Crkve, sljedstveno starom rimskom rezonovanju 'nema svijeta preko naših *Limes* zidina', ili ovom modernijem: 'nema prosperiteta van EU'). Prema inozemstvu, ova je mantra opravdavala kasnije vojne pohode te druge forme organiziranih pljački, sve udruženo s prinudbenim društvenim identitetom.

Takva 'katolička' Europa renesanse brzo je shvatila da ukoliko želi da se uspješno projicira – da fizički i/ili mentalno kolonizira prekomorske teritorije – njoj nužno treba ili prinuda (prorjeđavanje i asimilacija), hvatanja u radne logore (ropstvo), ili 'konačno rješenje' (fizička likvidacija). Ovakve strateške dileme oko instrumenata pogodnih za uporabu, utjecalw su te kasnije dominirale suštinskim debatama Europe toga vremena. Tako je stvoren koncept 'krotkog divljaka' – kog se može asimilirati, nasuprot 'lošeg divljaka' koji je predodređen za prinudbeni radni logor ili 'konačno rješenje'. Ova prinudi-ili-istrijebi dilema 'spasilaca duša' čak je i kulminirala u pre-Westfalskoj kršćanskoj umi. To se već zbilo tijekom poznate *Valladolidskekontraverze* iz 1550., kada se Juan Ginés de Sepúlveda'- in koncept *lošeg divljaka* sučelio s Bartolomé de Las Casa'-inim stanovištem o *krotkom divljaku*.

U oba slučaja – argumentacija je ponuđena – Amero/AfroAzijatski urođenici zaslužuju spasenje, jer oni imaju 'jaku želju za tim', ali su se pogledi razlikovali na pitanju da li snažne želje urođenika prevazilaze njihove ionako skromne mentalne sposobnosti da prime kršćanstvo. Tako su ove debate – koje su sam korijen kasnijih liberalnih teorija, i preteča današnjih doktrina o *promjeni režima, humanitarnoj intervenciji* te *strategiji predupređenja* (*preemption*) kao i *EU pristupni pregovori* (koji traže izvršioce a ne pregovarače) – uvijek pretpostavljale inferiornost (i pasivnost) urođenika. Iskreno rečeno, ovo ostaje konstanta u ponašanju u međunarodnim odnosima: npr. mišljenja o Libiji su se razlikovala, kao što se danas razlikuju o temi Sirije. Ipak, jednako za sva sta-

da se – u vrhuncu moći iz doba Milanskog edikta Konstantina Velikog – periferna sila zapravo uspješno doselila bliže centru; ideološkom (metafizičkom, religioznom) ali i geopolitičkom (fizičkom, geografskom). Nije to bilo uklinčenje (kao tijekom kasnijih krstaških pohoda), nego transcedencija. Ovo će biti prvi ovakav, te ujedno i posljednji uspješan čin iz Europe, tijekom cjelokupne ljudske povijesti. Ovako se Imperija održala daljnjih, impresivnih, 1.000 godina.

jališta je: nitko ne konzultira lokalnu populaciju, te uzima u razmatranje što bi oni po sebi i za sebe željeli.[4]

Legitimizacija imperijalizma mašte

Slijedom narednih epoha, pitanje 'konačne solucije' prolazilo je kroz sofistikaciju, te je konačno zamijenjeno kombinacijom *kulturne konverzije/pokoravanja* (nametnuta krotkost), političko-vojne poslušnosti i socijalno-ekonomskog aparthejda. Prikriveni aparthejd (koji je lako negirati, a teško dokazivati) obično je bolji od brutalnog genocida (kom se ulazi u trag jer se lako kvantificira). Na vrhuncu imperijalizma, ova *krotki-loši divljak* dilema ovaplotila se u dva pravca, implicitni i eksplicitni rasizam. Debata se tako fokusirala oko pitanja da li civilizacijska inferiornost može biti nadomještena putem imperijalne 'civilizirajuće' misije, gdje su socijalni darvinisti i 'znanstveni' rasisti bili puno pesimističniji, ali s više ponuđenih mogućih solucija.[5]

Takozvana centralna dilema liberalizma (*Da li je liberalno nametati liberalne vrijednosti neliberalnim društvima*) bila je naravno samo nevino izgledajući vrh golemog ledenog brijega, neumornoga podrugojačivanja (denuncirajućeg razdvajanja Drugog). Tako je ova 'epistemologija' nadalje meko prizemljena kroz tzv. Petar Pan teoriju kojom se romantizira pojavnost *Drugog,* prikazujući ga prije kao djetinje nemarnog i bespomoćnog, nego namjerno okrutnog i barbarskog: netko koketan, površan, nagodan, egzotičan. Dakle, svijet Istoka kao nevino uglazbljeno dijete koje nikada neće odrasti. Ovo je, naravno, vodilo cijelom nizu daljnjih binarnih kategorizacija, *mi-oni/ili-ili* pojednostavljivanja da bi se mogla jasno stvoriti razlika između ovako zamišljenog Zapada i konsturiranog Istoka.[6]

---

[4] Stoljećima, ovo slijedi istu matricu: iz vana doktrinirana te nametnuta inferiornost, optuživanje, napad, marginalizacija, pasivizacija, pljačka, indirektna uprava, prisutnost preko daljinskog upravljača. Ili ako ga reduciramo na formulu binarnog koda: viktimizacija-kriminalizacija. Riječju: *humanitarna intervencija*.

[5] Naprimjer, Cecil Rhodes, britanski poduzetnik i arhitekt aparthejda iz XIX stoljeća, imao je običaj reći da onaj tko se rodi kao Englez 'osvojio je glavnu premiju u lutriji života'. Pamte ga i po sljedećem: 'Valjano držim da smo vodeća rasa u svijetu, i da što više od svijeta naselimo to će biti bolje za ukupnu ljudsku vrstu.' Veliki dijelovi kolonizirane Afrike su se po njemu zvali – Rhodesia, praktički sve do jučer, do 1979.

[6] Malo, stoga, treba iznenaditi da je 43. predsjednik SAD-a (ne)slavno izjavio: 'ili ste sa nama ili protiv nas'... Njegov otac, 41. američki predsjednik, strategizirajući hladni rat i sumirajući njegov epilog efektivno je poentirao: 'Mi pobjeđujemo, oni gube'. Za Atlantski svijet sve odista mora biti Kijerkegorski *ili-ili*.

Zapad kao konstruirani muškarac nasuprot Istoku kao (re)konsturiranom ženskom. 'Mozgom upravljani' muškarac spram 'tijelom vođeno' žensko. Falusoidno-izgledajući poluotoci i otoci (Atlantsko-Skandinavske) Europe nasuprot maternica − izgledajućeg kompaktnog kontinentalnog Afro-Azijskog masiva; Erektivno i eksplozivno spram reflektivnog i usisavajućeg; Sveprisutni (moreplovni i trgovački) otvoreni muškarac naspram skromne, rukama-radeće, čekajuće žene. Muževna, falusoidna, progresivno-erektirana vremenska linearnost spram periodično menstruaciono-odlivajuće ženskosti uhvaćene u regresivnim ciklusima stalnih stagnacija. Sve van ove matrice, nije se niti tretiralo ozbiljno.

Fizičko, meterijalno, ideološki, aktivno, polarizirajuće, odlučno spram metafizičkog, duhovnog, ezoteričnog, atmosferičnog, uključujućeg, sve-prožimajućeg. Stoga i ne treba da čudi da su sve operacionalizirane ideologije podrijetlom iz Europe. Šta drugo, kada su sve važnije svjetske religije isključivo iznjedrene u Azije, niti jedna u Europi.[7]

AgitProp – Non-stop

Postupno, imperijalna misija civiliziranja (*Ekspanzija je najbolji put k sigurnosti*) dobiva novu formu. Ona tako postaje moralna obaveza – R2P (*Responsibility to Protect – Obaveza zaštite*), kao što je obaveza roditelja da podignu svoje maleno dijete. Zgodni, mišićavi i snažni *Princ Ljepotan* sa Zapada ima jednu jedinu obavezu – da emancipira svoju *Uspavanu Ljepoticu* sa Istoka. 'Poljubac' je dakako bilo proiciranje zapadnjačke fizičke vojne prisutnosti, kršćanstva i trgovine.[8] Tko je istočnjačka *Uspavana Ljepotica*?

Poznata poema Rudyarda Kiplinga iz 1899, *Breme bijelog čovjeka* (*The White's Man Burden*) nudi neke odgovore opisujući ljude Istoka kao 'pola đa-

[7] Zaključno: Inventivan, proaktivan, znanstven, racionalan, discipliniran, samo-kontrolirajući/obuzdavajući, razuman, shvatajući, praktičan, 'umom-upravljen', neovisan, i najviše od sveg, zaštitnički Zapad. Istok, naravno, nasuprot tome i inferioran: imitirajući, pasivan, praznovjeran, lijen, iracionalan, spontan, nerazuman, emocionalan, egzotičan, tijelom-vođen, ovistan, i nadasve, dječijeg izgleda. Korpulentna, zrela 'muškost' spram nezrele i fizički nerazvijene 'ženskosti'. Falus muškosti vojske, industrije, tehnologije, brodarstva i trgovine koji je dobrodošao, ako ne već i od sveg srca pozvan, da prione na i buši bogatu 'maternicu' sirovina, sijući tu u isto vrijeme svoje ideološko sjeme 'civilizacije'.

[8] Većina tzv. međunarodnih/kros-kontinentalnih trgovinskih paktova puno su bliže kapitulacionim ugovorima (kao oni koje je Britanija nametnula Kini nakon Opijumskih ratova) nego fer, balansiranim i obostrano korisnim komercijalnim sporazumima. Ono što popularni jezik današnjice naziva *barijere slobodnoj trgovini* zapravo su tek preostala socijalno-ekonomska suverena prava, te drugi prorijeđeni instrumenti zaštite svenacionalne dobrobiti.

vli, pola djeca' ('half-devil and half-child')." Uz optužbe onih od kojih si bolji / Mrze te oni koje štitiš" ("The blame of those ye better /The hate of those ye guard") – Kipling upozorava i instruira, on opisuje i poziva. U svojoj noveli *Princ Tancred – Novi krstaški pohod* (*Tancred – The New Crusade*) iz 1847., koja spada u klasike literature, mnogo hvaljeni i slavljeni britanski premijer Benjamin Disraeli ustvrđuje: "Saksonska rasa, zaštićena svojom otočkom pozicijom, obilježila je ovo stoljeće svojim vrijednim i metodičnim karakterom. I kada superiorna rasa, sa superiornom idejom spram Rada i Poretka, napreduje, sve će naokolo progresirati… Rasa je sve!"[9] Poprilična je to intelektualna akrobatika i za samog Disraelija, koji niti je bio Saksonac, ni kršćanin.

Tijekom vremena, zapadni katolički misionari prerasli su u jedan od najsnažnijih i najutjecajnijih lobija koji zagovara misiju 'civiliziranja'. Bilo je to, naravno, oboružavanje religije, tj. notorna zloupotreba religije za ideološke ciljeve. Isto kao danas, fanatici tada i tamo, bili su identificirani i daljnje radikalizirani, da velimo 'inspirirani/nadahnuti'. Konačno, obično su bivali unajmljeni kao AGIT-PROP/Ideološka policija za račun grabljive elite, koja je sebe vješto skrivala iza fasade feudalne europske države. Prirodno, opravdanje se tražilo u bilo kakvoj Bibliskoj naraciji. Npr. pozivajući se na *Knjigu stvorenja* i priču o tri Noina sina, te je interpretirajući kao 'obvezu' Dž/Jafetovu (Europa) da apsorbira Šema (Azijate), te da porobi i kolonizira Hama ili Kaana (Crnci Afrike te Indijanosi Amerike i Australo-Pacifika). Začuđujuće, prema *Knjizi Postanka* (Post 9, 27): "Nek' Bog raširi Jafeta, da prebiva pod šatorima Šemovim, Kanaanac nek' mu je sluga!"[10]

Kasniji dolazak protestantizma pridodao je svježi val kršćanskom misionarstvu kako bi se forsirala matrica kolonizacije kao 'željenog' umetka u duše i tijela ljudi s drugih kontinenata. Stoga, James Lorrimer i drugi arhitekti tadašnjeg političkog i međunarodnopravnog poretka dijele svijet u tri moguća sektora: civilizirani Bijeli, neotesani Žuti, i divlji Crni. *Žuti* su 'posrnuli ljudi', koji obitavaju na *terra infantilis* (*zemlji nedorasta*), i koji trebaju da se civiliziraju (ono što će kasnije prerasti u instrument indirektne uprave, uz široko prakticiran socijalni aparthejd). Područja na kojima su *Crnci, Crvenokožci* i *Abordžini* smatraju se 'bezgraničnim prostorom'; *terra nullius – ničija zemlja* stvorena za to da bi se osvojila i kolonizirala, jer domoroci na nju nemaju 'pravo rođenjem' (znači: fizička kolonizacija i direktna uprava, konačno rješenje i genocid).

---

[9] Sama novela je nazvana po normanskom vođi prvih europskih križara, koji je kasnije postao Princ Galileje, i regent satelitske europske križarske državice, koja se prostirala na dijelu današnje Sirije i Turske – Antiohije.

[10] *Biblija, Stari i Novi zavjet* (Post 9, 27), prijevod Bonaventura Dudo, Zagreb:Kršćanska sadašnjost, 2003.

Nesvršene zadaće 'spasenja svijeta' ipak su se vratile kući, Europi 20. stoljeća. Hitlerova interpretacija ovog 'spasenja' izgledala je ovako: civilizirani *Bijelac* (Arijevac) – Centralna Europa; *Žuti* (koje treba staviti pod indirektnu upravu, uz provedbu 'samo' socijalnog aharthejda) – Atlantska i Skandinavska Europa; *Crnci* (njihov je teritorij predodređen za fizičku kolonizaciju, a oni sami za konačnu soluciju i genocid) – sve slavenske države Istočne i Rusofonske Europe.

I zbilja, uporno i stalno. počev od 18. stoljeća nadalje, europska tvrdnja da je 'civilizacija' monopol Zapada, jasno je implicirala da nema civilizacije – pa, stoga, niti spasenja – van zapadnjačkog modela.[11] Poznati povjesničar Toynbee to naziva "sekularizirana verzija primitivne zapadno-kršćanske propozicije *Nemini salus …nisi in Ecclesia* (*van Crkve nema spasenja*)."Pogledajte, tek onako za sebe, koliko sve trenutne debate, ponukane aktualnom izbjegličkom krizom, slijede spomentu matricu.

Triangularna ekonomija diferenciranja (drugojačenja)

Svjetska se znanstvena zajednica uglavnom nedvojbeno slaže da je odlučujući faktor u redefiniranju perifernog prostora (iz hladne, subpolarne temperaturne zone) kakav je Europa, u napredni Zapad, bilo njeno proširenje strateške dubine preko Atlantika do Američkog kontineta, nakon 1492. Ovo je omogućila tzv. trijangularna transkontinentalna trgovina, brutalni instrument nametnut od Europe: Kao zvijeri hvatani i porobljavani crnci koji se brodovima prebacuju u Ameriku, u zamjenu za tamošnje srebro i zlato, koje se transportira u Europu, kako bi se pokrio golem deficit nastao masivnim uvozom vrhunskih tehnologija, proizvoda visoke kvalitete, drugih dobara te začina iz tada još uvijek superiornije Azije i Bliskog Istoka.[12]

Afro-američki prihodi su bili toliko kolosalni za Atlantsku Europu da su mnogi znanstvenici skloni smatrati tzv. Industrijsku revoluciju prije kao evolucijsku

[11] Da bi se potpuno uklopila u taj novi mit, ova kasna civilizacijska pridošlica s geografskog predgrađa (udaljeni poluotok s hladne sjeverozapadne periferije azijske kontinentalne ploče) počela je sebe nazivati *Stari kontinent*.

[12] Kako bismo ilustrirali opseg, tu su sljedeći podaci: počevši od ranog XVI stoljeća, u narednih 300 godina, 85% ukupne svjetske proizvodnje srebra, i 70% ukupne svjetske proizvodnje zlata dolazi s koloniziranog Američkog kontinenta. Nadalje, tijekom 17., 18. i 19. stoljeća uloga crnih robova, trgovina robovima, američki gospodarski centri primarno bazirani na robovlasničkim odnosima te 'robovske pijace', sve to je značajno doprinijelo poljoprivrednoji industrijskoj 'revoluciji' Atlantske Europe – kakvu je mi 'povijesno' spoznajemo danas. Čak su očevi nacije SAD-a bili robovlasnici (5 od najvažnijih 7 su to bili:Benjamin Franklin, John Jay, Thomas Jefferson, James Madison i George Washington).

anomaliju nego kao normalan proces društveno-tehnološkog razvoja, koji je nesmetano cvjetao ponajprije u Aziji. Ovakva brza promidžba od periferije do 'napredne civilizacije' naravno da je zahtijevala kompletnu rekonstrukciju zapadnjačkog identiteta. Ovakva akrobatika – u povratnoj sprezi – također je stvorila, a kasnije i pospješila, raskol između dvije sfere: Istočne / Rusofonske – bliže pa tako i objektivnije prema afroazijskim realnostima, te Zapadne (Atlantske/Skandinavske/Centralno europske) – više isključive, fokusirane na sebe i ignorantske sfere.

Dok je atlantsko krilo progresivno razvijalo svoju trgovačku i pomorsku moć, kako bi se postupno gospodarski i demografski nametalo prekomorskim zemljama, Istočna Europa – bez direktnog izlaza na otvorena mora – počela je zaostajati. Zaglibila se u zaostali feudalizam, te je mimo svoj volje počela igrati ulogu tampona iliti *sanitetskog koridora* (*cordon sanitaire*) prema islamu i uopće prema rusoorijentalnom Istoku. Postupno, počev sa 15. stoljećem, ideja 'Zapadne Europe' počela se kristalizirati, jer su otomanski Turci, a s njima i Istočna Europa zamišljeni i opisani kao barbari. Tijekom 17. i 18. stoljeća, atlantsko-skandinavska Europa opisuje sebe kao prosperitetni Zapad, koja graniči s 'paganima/barbarima' smještenim odmah u njenom istočnom susjedstvu, te s 'divljacima' na njenom jugu, zapadu i Dalekom Istoku. Shodno tome, mi ne možemo negiratu golemu ulogu koju je fabricirana povijest odigrala zajedno sa 'znanstvenim' rasizmom i njegovim teorijama na formiranje te kasnije očuvanje onoga što danas slovimo kao europski identitet.[13]

Zamah europskog prosvjetiteljstva bio je definitivan momenat da se iznova konstruira europski identitet. Taj zahtjev je došao skupa s fundamentalnim pitanjem *tko smo to mi*, te što je naše mjesto u svijetu današnice? Odgovoriti na takvo pitanje nužno je vodilo sistematizaciji, klasifikaciji *antropogeografske inverzije* i – iskreno rečeno – kao ponovnom ‚otkrivanju' svijeta. Od renesanse do prosvjetiteljstva, neka se vrsta intelektualnog aharthejd režima postupno stvarala.[14] Uspon Zapada prikazivao se kao puko samorodno i 'bezgrešno za-

[13] U tom smislu je naknadno prekrojena kompletna povijest klasičnog perioda, a s njom i kasniji periodi. (Upozoravajući na fantomski konstrukt tzv. ilirske epohe – iznimno vrijedan i smion rad o izvanjskom pokoravanju fabriciranom naracijom nam dolazi od sjajnog Domagoja Nikolića.) Takav je i konstrukt Istočno i Zapadno Rimsko Carsto, kao i Vizantija/Bizantijum. U izvorima tog vremena ne postoji niti jedan jedini dokument o postojanju Bizantijuma, niti dva Carstva, već samo jedno jedino univerzalno koje postoji sve do sredine 15 stoljeća u kontinuitetu, i čija se prestonica službeno preselila iz Rima na Bosforus jedanaest stoljeća ranije (tačnije 330. n.e.).

[14] Ovakvu povijesnu anomaliju ja obično opisujem kao *antropogeografsku inverziju* gdje periferija nasrće na centar periferizirajući ga, i uspijevajući da sebe predstavi kao centar.

čeće', kako je to jasno naveo John M. Hobson. Europljani su sebe označili kao (jedini ili) najprogresivniji subjekt ukupne povijesti svijeta jučer, svijeta danas i svijeta sutra, dok su ljudi Istoka (npr. Azijate, kao 'ljudi bez povijesti') shvaćeni kao pasivni, spori i nazadni. I dok je solarni sistem 'postao' heliocentričan, dobrobit i sudbina naše planete poravnala se u eurocentrizam. Mantra *Svijet je ravna ploha* (*world is flat*) tako je pretvorila sve mimo Europskog kontinenta u jednu jedinu golemu sanitarnu *no-fly-zone* (u zonu zabrane letenja).

"Ideja Europe pronašla je svoj najpostojaniji izričaj u konfrontaciji s Orijentom u doba imperijalizma. Kroz nadmetanje s drugim civilizacijama europski se identitet formirao. Europa nije obrazovala sopstveni identitet iz sebe same nego kroz nametanje cijelog niza globalnih kontrasta. U tom diskursu održavanja dihotomije Sebe i Drugog, Europa i Orijent postali su suprotni polovi u sistemu civilizacijskih vrijednosti koje je kao takve grubo uspostavio, tumačio i održavao tzv. stari kontinent." – navodi Delantry.

Zbilja, čak i uporabna riječ engleskog jezika za: *odrediti*, *pozicionirati*, *adaptirati*, *prilagoditi*, *usaveziti, identificirati, odgovarati, usmjeriti, upravljati, navigirati i komandirati* ima orijentalnu konotaciju. (Pro)naći i locirati sebe nasuprot Orijenta, znači *orijent-irati* sebe.

Feudalna je Europa identificirala sebe negativno spram Levanta i islama. Jasno, to je bio identitet koji je počivao na dubokoj nesigurnosti. Dokaz? Izvanjska manifestacija unutarnje nesigurnosti i tjeskobe uvijek je agresivna nasrtljivost.

Je li šta od te prošlosti još živo ili operativno? Kako se to odnosi spram današnjice?

Ambijent, anti-Orijent

Europa je uzastopno propuštala da odgovori prema Istoku i Bliskom Istoku putem dijaloga (instrumenti) i konsenzusa (institucije), iako je imala i još uvijek ima oboje (kroz Savjet Europe, OSCE-ijev Mediteranski partneri za suradnju/MCP, EU instrument dobrosusjedstva/ENP, Barselonski proces, itd.). Ona

Pa tako, naš današnji geopolitički (i ideološki) centar obitava na geografskim periferijama našega planeta (u rukama je kasnih civilizacijskih dolazaka, kao što su to Britanija, Skandinavija, Rusija, Kanada, SAD, Japan, Australija, Novi Zeland, Koreja, Singapur). Da bi se uspostavila i održala ovakva kolosalna inverzija, nije bilo moguće bez brutalne prinude tijekom dugog vremena i na znatnim prostorima. Sljedstveno, to je zahtijevalo kombinaciju fizičkih i metafizičkih (tvrdih/prinuda i mekih/privlačnost) instrumenata: fizičko vojno prisustvo periferije u centru, u kombinaciji sa striktno kontrolisanom naracijom.

je za posljednjih 25 godina prema Bliskom Istoku uglavnom odgovarala vojno (ili/i sankcijama, što je rat drugog oblika koji u konačnici dovodi do istog; socijalno-gospodarskog i mentalnog pustošenja) – kroz 'koalicije voljnih'.

Ipak, za Europu koja se ubrzano i gospodarski i demografski skuplja, konfrontacija se više ne isplati. Dok je još praktično do jučer (nakon II S. R.), četiri od pet najvećih gospodarstava obitavalo u Europi, danas samo jedno nije u Aziji. Niti jednog više nema u Europi.[15] (Tomu sličan je i sljedeći podatak: dok je gospodarstvo SAD-a doprinosilo sa 54% svjetske proizvodnje 1945., danas ono jedva ima 1/3 tog udjela.)

Jednostavno, Stari kontinent nije više bogati klub. On je samo mjesto sjećanja na bogatstva prošlosti. EU mora ubrzano učiti kako da deeskalira i pristaje na kompromise. To joj je u najboljem interesu, zarad jedine moguće budućnosti. Stoga je krajnje vrijeme, za one čija je prijestonica u Briselu, da evolviraju u svojim pogledima i provedbama.

Ako smo iole ozbiljni, hajde da krenemo od odgovora na slijedeće pitanje: Da li je tzv. ruski ekspanzionizam ili bliskoistočni 'islamofašizam' spontan ili isprovociran, samorodan ili tek puki odraz u ogledaju nečega što strši ispred. Konačno, zašto su izvorni europski Muslimani (oni s Balkana) i njihovi blizanci, izvorni kršćani MENA-e (oni s Levanta) dvije identično blijede sjenke na golemom zidu prepunom rupa od metaka.

(Tekst je do sada objavljen u više od dvadeset zemlja na četiri kontinentna svijeta. S engleskog originala: *Noah, Peter Pan and the Sleeping Beauty – Imperialism of Imagination* prevela mr. Mia Kožul, rev. A. B.)

[15] Trenutak 'liberalne istine' uvijek dolazi s Atlantika. Tako, Ana Palacio koja je služila obje strane Atlantika (prvo kao španski ministar inozemnih poslova, te kasnije i kao senior potpredsjednik Svjetske banke bazirane u Vašingtonu) – pored mnogih drugih – nedavno je upozorila zapadnu 'Ummah': "Poslije godina odmahivanja rukama nad Obaminom strategijom davanja prednosti Aziji, čak i dok je Rusija izazivala nevolje po Ukrajini, Europa konačno još jednom postaje fokus američke politike. Ali dublji smisao ove poruke manje je ohrabrujući. Amerikanci djeluju jer europski partneri to ne rade. Ovaj obrat je problematičan. Američko učešće uvijek je bilo nužno da bi se postizao željeni moment, ali europski utjecaj je oduvijek bio ta kritična masa potrebna kako bi se svjetski liberalni poredak kretao u željenom pravcu. Gledano iz ugla EU, posljednji američki 'otkup' sigurnosnih dugova stvara osnov da poslije dvije decenije utjecaja koji joj je rastao, Europa konačno izgubi mogućnost kontrole globalne naracije."(dio citata podvučen je od A.B.)

References:

Abu-Lughod, J. L.: *Before European Hegemony*. Oxford: Oxford University Press, 1989.
Bajrektarević, A.: *Geopolitics – Energy – Technology: Europe and the World 100 years Later*. Lambert Academic Publishing, Germany, 2015.
Brading, D. A.: *The First America: the Spanish Monarchy, Creole Patriots, and the Liberal State 1492-1867*. Cambridge University Press, 1991,, (pages 80-88)
Curtain, P. D.: *Cross-Cultural Trade in World History*. Cambridge University Press, 1984.
Delantry, G., *Inventing Europe*, London, Macmillan, 1995. (p.84)
Disraeli, B., *Tancred: Or the New Crusade (Complete)*. 1847. (reprint: Echo Library August 28, 2007)
Hobson, J. M.: *The Eastern Origins of Western Civilization*. Cambridge University Press, 2004.
Kabani, R.: *Imperial Fictions: Europe's Myths of Orient*. Pandora Books, 1994.
Kipling, R.: *The White Man's Burden: The United States and The Philippine Islands*. NY 2(99) McClure's Magazine, 1899. (reprint, 1934)
Lorimer, J.: The Institutes of Law: a Treatise of the Principles of Jurisprudence as Determined by Nature. 1880. *(*2 ed.), Edinburgh – London: William Blackwood & Sons, (retrieved via Archive.org as of 14022016)
Losada, A.: *The Controversy between Sepúlveda and Las Casas in the Junta of Valladolid*. The Northern Illinois University Press, 1971. (pages 280-282)
McBrien, R.: *Lives of the Popes*. Harper San Francisco, 2000.
Palacio, A.: *Europe on the Sidelines*. Project Syndicate, 2016. (13 Feb 2016, pg. 27).
Toynbee, A. J.: *A Study of History,* Vol VII: *Universal States; Universal* Churches (Oxford University Press 1954) and Vol XII: *Reconsiderations* (Oxford University Press 1961)
Wolf, E. R.: *Europe and the People Without History*: Berkeley: University of California Press, 1982.
Wright, L.: *The Looming Tower: Al-Qaeda and the Road to 9/11*. First Vintage Books, 2006.

UDK 327

Pakao, to su oni Drugi
Europa nakon Brexita, NATO samita u Varšavi i turske geopolitičke vrtoglavice

Anis H. Bajrektarević
International Institute for Middle East
and Balkan Studies, Department for Strategic
Studies on Asia (DeSSA) Vienna

Nedavno objavljena studija MMF-a (Međunarodni monetarni fond) *Razlozi i posljedice nejednakosti* donosi (još jednom, šestu godinu uzastopice, i treći put za isto jednogodišnje fiskalno razdoblje) uznemirujuću sliku za svakoga unutar G-7, posebice onima u SAD-u i EU. Post-Brexit šok tek treba da se osjeti. U jednom drugom EXIT-u, Sartrov Garcin čuveno veli: 'Pakao, pa to su oni drugi!' Biznis drugojačenja (denunciranja drugog i drukčijeg) ostaje unosan. I dok iz Londona iznimno važna udruga Oxfam koja prati distribuciju bogatstva i bijede, sile i nemoći na našem planetu, potvrđuje navod MMF-a, u Varšavi sajam taštine. Nato samit očajnički traga za neprijateljima. Eskalacija je najbolji način da se sačuva načeto jedinstvo – nalaže to dobro znani diktat konfrontacione nostalgije. (Da nitko ne bi imao dvojbe, potrudio se i visoki poljski dužnosnik, izjavivši da je 'multikulturalizam kriv za sve'. Kao ministar unutarnjih poslova on zna dobro da mu je zemlja 'sigurna': Poljska je etnički ubjedljivo najhomogeniziranija država Europe.)

Da li će, od SAD-a, vrlo strastveno promovirani TTIP (Transatlantski ugovor o slobodnoj trgovini) spasiti stvari? Hoće li ovo uporno inzistiranje na Paktu, gurnuti stvar preko ruba probuđenog nacionalizma, i označiti kraj unionističke Europe? Da li će produženje i produbljenje sukoba s Rusijom zapravo označiti konflikt Atlantsko-Centralne Europe oko Rusije, internalizaciju mega-geopolitičke i geo-gospodarske dileme – tko s kime pravi trajnu nagodbu, unutar i izvan post-Brexit Unije? Rekalibrira se politika i prema Siriji. Ali se bliskoi-

stočno susjedstvo Europe nezaustavljivo i dalje fragmentira. Jugoistočno krilo posustaje pred golemim teretima. Tursku je već zahvatila golema geopolitička vrtoglavica.

Napose, da li će više ukrajinskog (i raznorodnog istočnoeuropskog zlog) međuslavenskog udesa otvoriti put drukčijoj pan-kontinentalnoj velikoj nagodbi, ili stezanjem kajša-smorene Francuske ili *über*-djelatne Njemačke s Rusijom, dakle smaku i sumraku EU? Za čiju dobit i dobrobit je Istočnoj Europi zabranjeno bavljenje slavenstvom, identitetom, socijalnom kohezijom (koja je opasno erodirana kroz promoviranu primitvnu pljačku eufemistički zvanu 'privatizacija'), sekularizmom i antifašizmom? Zašto se sada svi čudimo kako 'odjednom' svuda okolo Centralne Europe koju predvodi Njemačka i njena *über*-majka, neo-nacizam buja, dok je Rusija jedina koja inzistira na (pan-)slavizmu i sama predvodi snage antifašizma?

* * * *

Prije no što se pozabavimo ovim pitanjima, treba provjeriti što je (značenje i opseg) ove Europe? Gdje, kako – i iznimno važno – kada je naša Europa?

Image Copyright – Stevo Sinik, Croatia

Da li je Europska unija postwestfalski konglomerat i jedini logičan postmetternichovski koncert različitih Europa, posljednji svjetski kosmopolit koji uživa svoj postmoderni odmor od historije? Može li biti izgubljena Atlantida ili mitska Arkadija – hegelijanski svijet nakon okončanja povijesti? Da li takav OZ predstavlja neki lokalno odomaćeni spoj Marks-Engelsove velike utopije i Kenedijevog sanjanog svijeta "gdje su slabi sigurni, a jaki pravedni"?

Ili je to možda, kako Kupchan veli "postmoderni imperij" – nešto što iznuđuje svoj dobrostojeći status notornim izvozom svojih transformativnih moći: dogme o slobodnoj trgovini i floskulama o ljudskim pravima – modificiranim nastavkom kolonijalne prakse evropskih konkvistadora koji ognjem i mačem širiše trgovinu, kršćanstvo i ‚civilizaciju' preko okeana. Možda neka vrsta novog Bizanta u usponu, ili je to više, kako kaže Richard Young, nereformirani i rigidni Rim na zalasku? Konačno, je li ovo post-Hobbesianski (ali ne još Kantovski) svijet, u kom je 'posljednji čovjek' protjerao 'natčovjeka'?

A moglo bi biti i onako kako implicira jedan stari grafit u Pragu: EU=SU²? Ili je Unizacija Europe zapravo restauracija univerzalističkog svijeta rimskog papinstva, neka vrsta ponovne uspostave Rimokatoličkog kalifata? Da li je ovakva Unija Leonardov predvodnik za 21. stoljeće, ili možda prije Kaganova 'Venera' – neproziran i oblačan svijet, topliji, ali podjednako dalek i nepredvidiv baš kao i Mars?

Da li je to predimenzionirana Švicarska (vođena kakofonijom brojnih jezika i ušuškana u sopstvenom ekonomskom egoizmu, samo na sebe skoncentrisanih ljudi) s kantonima (zemljama članicama, Savjetom EU), još kudikamo moćnijim od centralne vlade (EU parlament, bruxelleska komisija, ECJ – Evropski sud pravde), dok sami Švicarci – u geografskom srcu te Unije – tvrdoglavo prkose bilo kakvom članstvu. Da li je stvarno važno ono što Niall Ferguson primjećuje: "EU nedostaje zajednički jezik, jedinstveni poštanski sistem, zajednički nogometni tim (iako ga ni Britanija nema, prim. aut.), čak i standardizirana utičnica za struju!"?

Kissinger sam je navodno tražio telefonski broj Europe. Baron Ridley portretirao je Uniju kao Četvrti reich, kojom ne samo da Njemačka dominira, već je i institucionalno germanizirana. Jedan drugi konzervativni Britanac, Larry Siedentop u svojoj knjizi *Demokratija u Europi*, navodi da je Francuska ustvari ta koja vodi 'EU šou' na tipični francuski način – nemarna birokratija koja sprečava bilo kakvu evoluciju europskog ujedinjenja u američki stil sjedinjenih država. Tako je Siedentopova EU više neko Treće bonapartističko carstvo, nego mogući Četvrti njemački reich. Kontinentalija ili Okeanija (Heartland or Rimland)?

Konačno, je li Unija, kako je Bržežinski tvrdio, više vrlina nastala iz potrebe da se nakon dugih kolonijalnih prenaprezanja i međusobnog uništavanja (između protagonista malog geografskog odstojanja) spasi nacionalna država, nego što je to bio zahtjev da se istinski gradi zajednica Evrope?

Uprkos različitim imenima i kategorizacijama, povijesnim analogijama i opisima u svakodnevnoj uporabi, većina znanstvenika bi se složila oko same geopolitičke definicije EU. Ona se u literaturi pretežito definira kao kolosalno pomirenje (sporazumno približavanje) Francuske i Njemačke nakon Drugog svjetskog rata, koje kulminira Elisejskim ugovorom iz 1961. godine. Interpretacija ovog instrumenta je utoliko prije jednostavna: Bilateralni mirovni ugovor kroz postignutu nagodbu kojom je Njemačka prihvatila vodeću ulogu Francuske u političkim poslovima EU/Europe, dok je Francuska zauzvrat prihvatila vodeću ulogu Njemačke u gospodarskim pitanjima EU/Europe. A sve ovo prešutno potvrđeno od *perfektnog balansera* – Britanije, koja se nakon Drugog svjetskog rata nastojala vratiti svojoj *krasnoj izolaciji*, i tako nastaviti svoju Brexit distancu od Kontinenta, što je povijesna konstanta britanskog poimanja njegove uloge i mjesta u svijetu.

Tako će se akademski svijet svojim najvećim dijelom složiti da francusko-njemački savez zapravo predstavlja geopolitičku osovinu, kičmu Unije.

Ipak, jedino što danas može očuvati ravnotežu Unije, jeste manevar u kome će Atlantsko-Centralna Europa vješto kalibrirati i održati ekvidistancu kako od

probuđene Rusije tako i od sveprisutne Amerike. Da ponovimo, svaka alternativa sadašnjoj Uniji je velika nagodba ili Francuske ili Njemačke s Rusijom. A to je povratak na Europu XVIII, XIX i ranog XX stoljeća – dakle, direktna sučeljavanja oko centralnih sektora našeg kontinenta, trajni sukobi, ratovi i razaranja.

I Rusija i SAD su nebrojeno puta jasno pokazali moć da vješto i istrajno provode svoje spoljnopolitičke zadaće, kao i strast i viziju u njohovom artikuliranju. Unatoč svakom mogućem Grexitu ili Brexitu, vrijeme je da i Brisel počne da živi svoju sopstvenu ideju, i demonstrira vjerodostojnost. Biologija i geopolitika podvrgavaju se jednom istom zakonu: prilagodi se ili umri.

(S engleskog originala *Europe – Hell is other people*: Maria Lukacova, rev. A. B.)

UDK 327 (4)

Kome trebaju velikodržavni projekti na Balkanu?

Zlatko Hadžidedić
Sarajevo School of Science
and Technology

Nedavno se u uglednom američkom časopisu *Foreign Affairs* pojavio tekst naziva *Dysfunction in the Balkans*, koji potpisuje Timothy Less, i u kojem autor savjetuje novu američku administraciju da odustane od podrške teritorijalnom integritetu država nastalih raspadom bivše Jugoslavije. Less se zalaže za novo prekrajanje granica na Balkanu, iznoseći prilično sumnjivu tezu da su se multietničke države (kao što su Bosna i Hercegovina i Makedonija) pokazale disfunkcionalnim, dok su se etnički homogene države (kao što su Hrvatska, Albanija i Srbija) navodno pokazale prosperitetnim. Osim toga, autor tvrdi i da narodi na prostoru Balkana ne žele više nikakav multietnički *status quo*, nego da se većinom zalažu za konačno zaokruživanje monoetničkih velikodržavnih projekata – Velike Srbije, Velike Hrvatske i Velike Albanije. Prema Lessovom nacrtu, zamišljena Velika Srbija treba da uključi Republiku Srpsku, ali i Crnu Goru, Velika Hrvatska treba da uključi budući 'hrvatski entitet' unutar Bosne i Hercegovine, a Velika Albanija treba da uključi Kosovo i zapadni dio Makedonije. Svo ovo prekrajanje bi, tvrdi Less, na kraju dovelo do trajnog mira. Koliko su ovi prijedlozi utemeljeni u geopolitičkoj stvarnosti Balkana, ili se pak Less pojavljuje kao glasnogovornik određenih interesa kojima je važno samo da realiziraju svoje geopolitičke projekte, koliku god cijenu pri tome morali da plate sami stanovnici Balkana?

Prije svega, pogledajmo ko je autor datog teksta. Kako kažu oficijelne biografije, Timothy Less je vodio Britanski konzulat u Banjoj Luci, a bio je i politički sekretar Britanske ambasade u Skopju. Sada vodi tzv. konsultantsku agenciju naziva *Nova Europa*, te je zvanično izašao iz diplomatske službe. Ono što svakako bode oči jeste to da je djelovao upravo u državama koje bi, prema njegovoj

'analizi', bile najpoželjnije za raspad – Bosni i Hercegovini i Makedoniji. Treba se prisjetiti da je britanska vanjska politika još od 1990. povremeno, ali prilično nedvosmisleno, zagovarala stvaranje zamišljenih etničkih 'velikih država' – Velike Srbije, Velike Hrvatske i Velike Albanije – kao navodnih puteva ka 'trajnoj stabilnosti' na Balkanu.

U tom svjetlu, teško se oteti utisku da je dotični diplomata u Banjoj Luci i Skopju vjerovatno djelovao kao neformalni savjetodavac upravo onih političkih snaga, kao što su naprimjer srpski i albanski separatisti, koje bi trebalo da najsnažnije djeluju u pravcu realizacije takvih velikodržavnih projekata. A otkako je zvanično izašao iz diplomatske službe, Timothy Less redovito objavljuje tekstove u kojima 'predviđa', to jest, priziva nove etničke ratove i etničke podjele na Balkanu. U članku u *Foreign Affairs*, on sada nastoji uvjeriti novu američku administraciju da bi trebalo da i ona prihvati politiku zaokruživanja velikodržavnih projekata na Balkanu. Ironično, sada Less to čini ne bi li se navodno spriječili svi ti silni ratovi koje upravo on godinama najavljuje, to jest, priziva i zagovara. Očito, i prizivanje etničkih sukoba s ciljem realizacije velikodržavnih projekata na Balkanu, a zatim i zalaganje za zaokruživanje ovih projekata kako bi se u Regionu navodno vratila stabilnost, predstavljaju čiste geopolitičke projekcije jednog dijela britanskog vanjskopolitičkog establishmenta, pri čemu 'nezavisni eksperti' poput Lessa imaju ulogu da uvjere svijet da su ove projekcije 'jedino razumno rješenje'.

No, u mjeri u kojoj je on sam 'nezavisan', i njegova 'rješenja' su 'razumna'. Naprimjer, Less tvrdi da su 'neriješena nacionalna pitanja' glavna prepreka stabilnosti Balkana. Međutim, već na prvi pogled jasno je da je u pitanju prosta zamjena teza. Sama ideja stvaranja zaokruženih etnonacionalnih država jeste ideja koja je svuda u svijetu uvijek vodila samo u pravcu stvaranja nestabilnosti, jer zaokružene etnonacionalne teritorije nije moguće stvoriti bez primjene najgoreg fizičkog nasilja, dakle, bez ratova. Strategija 'rješavanja nacionalnog pitanja' je na Balkanu, ali i drugdje u svijetu, uvijek vodila jedino permanentnoj nestabilnosti, a nikako konačnoj stabilnosti. Što je posebno interesantno, pobjednici u Prvom svjetskom ratu su na Mirovnoj konferenciji u Versaillesu, prema tada promoviranom 'principu nacionalnog samoodređenja', zagovarali stvaranje jedinstvene 'nacionalne države Južnih Slavena'. Nekih sedamdesetak godina kasnije, iste sile prihvatile su, a ponekad i zagovarale, raspad te iste južnoslavenske države u ime nezavisnosti i samoodređenja nekih drugih nacionalnih država, s obzirom da su bivše jugoslavenske republike, sa izuzetkom Bosne i Hercegovine, bile u osnovi konstituirane kao nacionalne države. A sada se njihovi glasnogovornici, kao što je Less, zalažu za raspade većeg dijela ovih država, u ime zaokruživanja etnički čistih velikodržavnih projekata – naravno, opet u ime 'nacionalnog samoodre-

đenja'. Dakle, 'nacionalno pitanje' je očito jedna potpuno arbitrarna kategorija, promjenljiva u ovisnosti o trenutnim geopolitičkim interesima.

Naravno, interesima velikih, a ne interesima onih malih čije 'nacionalno pitanje' se tu navodno 'rješava'.

No, prije nego što odbacimo Lessovu 'analizu' kao puki spisak autorovih želja, zapitajmo se koliki je značaj *Foreign Affairsa* u međunarodnim političkim krugovima, i koliko ovaj tekst zaista može utjecati na postupke nove američke Administracije? *Foreign Affairs* je glasilo tijela koje se zove *Council on Foreign Relations* (CFR), a njegovo članstvo od početka su činili najugledniji političari, državni sekretari, direktori CIA, bankari, profesori, pravnici i najuglednije medijske ličnosti. Ovo tijelo je 1921. godine bilo zamišljeno kao zajednički anglo-američki projekt, kao otjelovljenje tzv. 'specijalnog odnosa' između SAD i Velike Britanije, koji je kreiran tokom Prvog svjetskog rata i koji se održao do današnjih dana. U tom smislu, teško da na svijetu postoji časopis s većim političkim utjecajem, usporedivim jedino s utjecajem koji ima sam CFR. Stoga se geopolitički manifest koji je potpisao Timothy Less mora uzeti sa najvećom mogućom ozbiljnošću, jer on sigurno odražava interese određenih utjecajnih krugova unutar anglo-američkog vanjskopolitičkog establishmenta. S obzirom na količinu javne podrške koju je Hillary Clinton uživala tokom svoje predsjedničke kampanje od ljudi okupljenih oko časopisa *Foreign Affairs*, razumno je pretpostaviti da bi ona najvjerovatnije bez oklijevanja prihvatila ovaj Lessov 'dobronamjerni' savjet. No, mnogo manje je vjerovatno da će novoizabrani predsjednik SAD-a Donald Trump, koji nije uživao ni najmanju podršku navedenog kruga ljudi, biti naivan i prihvatiti strategiju zaokruživanja velikodržavnih projekata prezentiranu u *Foreign Affairsu* kao svoju vlastitu strategiju, i kao viziju koja može doprinijeti miru u bilo kojem dijelu svijeta. Međutim, ukoliko bi do toga došlo, čekaju nas ne samo novi etnički sukobi na Balkanu, nego i trajna nestabilnost u ostatku svijeta.

UDK 327

Big data and the Future of Democracy
(The Matrix world behind the Brexit and the US Elections)

Hannes Grassegger
Mikael Krogerus
"Das Magazin"
Švicarska

„Aegean theater of the Antique Greece was the place of astonishing revelations and intellectual excellence – a remarkable density and proximity, not surpassed up to our age. All we know about science, philosophy, sports, arts, culture and entertainment, stars and earth has been postulated, explored and examined then and there. Simply, it was a time and place of triumph of human consciousness, pure reasoning and sparkling thought. However, neither Euclid, Anaximander, Heraclites, Hippocrates (both of Chios, and of Cos), Socrates, Archimedes, Ptolemy, Democritus, Plato, Pythagoras, Diogenes, Aristotle, Empedocles, Conon, Eratosthenes nor any of dozens of other brilliant ancient Greek minds did ever refer by a word, by a single sentence to something which was their everyday life, something they saw literally on every corner along their entire lives. It was an immoral, unjust, notoriously brutal and oppressive slavery system that powered the Antique state. (Slaves have not been even attributed as humans, but rather as the 'phonic tools/tools able to speak'.) This myopia, this absence of critical reference on the obvious and omnipresent is a historic message – highly disturbing, self-telling and quite a warning."– notes prof. Anis H. Bajrektarevic in his luminary book of 2013, '*Is there life after Facebook? – Geopolitics of Technology'*.

Indeed, why do we constantly ignore a massive and sustained harvesting of our personal data from the social networks, medical records, pay-cards, internet and smart phones as well as its commercialization and monetization for dubious ends and disturbing futures.

Professor Bajrektarevic predicts and warns: „If humans hardly ever question fetishisation of their own *McFB* way of life, or oppose the (self-) trivialization, why is then the subsequent brutalization a surprise to them?"

Thus, should we be really surprise with the Brexit vote, with the results of the US elections, and with the forcoming massive wins of the right-wing parties all over Europe? Putin is behind it !! – how easy, and how misleading a *hell-is-other-people*self-denial.

Here is a story based on facts, if we are only interested to really grasp the Matrix world. There are no terrible Russians afer us! The *Iron Cage* we constructed ourselves.

* * * *

On November 9 at around 8.30 AM., Michal Kosinski woke up in the Hotel Sunnehus in Zurich. The 34-year-old researcher had come to give a lecture at the Swiss Federal Institute of Technology (ETH) about the dangers of Big Data and the digital revolution. Kosinski gives regular lectures on this topic all over the world. He is a leading expert in psychometrics, a data-driven sub-branch of psychology. When he turned on the TV that morning, he saw that the bombshell had exploded: contrary to forecasts by all leading statisticians, Donald J. Trump had been elected president of the United States.

For a long time, Kosinski watched the Trump victory celebrations and the results coming in from each state. He had a hunch that the outcome of the election might have something to do with his research. Finally, he took a deep breath and turned off the TV.

On the same day, a then little-known British company based in London sent out a press release: „We are thrilled that our revolutionary approach to data-driven communication has played such an integral part in President-elect Trump's extraordinary win," Alexander James Ashburner Nix was quoted as saying. Nix is British, 41 years old, and CEO of Cambridge Analytica. He is always immaculately turned out in tailor-made suits and designer glasses, with his wavy blonde hair combed back from his forehead. His company wasn't just integral to Trump's online campaign, but to the UK's Brexit campaign as well.

Of these three players-reflective Kosinski, carefully groomed Nix and grinning Trump-one of them enabled the digital revolution, one of them executed it and one of them benefited from it.

How dangerous is big data?

Anyone who has not spent the last five years living on another planet will be familiar with the term Big Data. Big Data means, in essence, that everything we do, both on and offline, leaves digital traces. Every purchase we make with our cards, every search we type into Google, every movement we make when our mobile phone is in our pocket, every „like" is stored. Especially every „like." For a long time, it was not entirely clear what use this data could have-except, perhaps, that we might find ads for high blood pressure remedies just after we've Googled „reduce blood pressure."

On November 9, it became clear that maybe much more is possible. The company behind Trump's online campaign-the same company that had worked for Leave.EU in the very early stages of its „Brexit" campaign-was a Big Data company: Cambridge Analytica.

To understand the outcome of the election-and how political communication might work in the future-we need to begin with a strange incident at Cambridge University in 2014, at Kosinski's Psychometrics Center.

Psychometrics, sometimes also called psychographics, focuses on measuring psychological traits, such as personality. In the 1980s, two teams of psychologists developed a model that sought to assess human beings based on five personality traits, known as the „Big Five." These are: openness (how open you are to new experiences?), conscientiousness (how much of a perfectionist are you?), extroversion (how sociable are you?), agreeableness (how considerate and cooperative you are?) and neuroticism (are you easily upset?). Based on these dimensions-they are also known as OCEAN, an acronym for openness, conscientiousness, extroversion, agreeableness, neuroticism-we can make a relatively accurate assessment of the kind of person in front of us. This includes their needs and fears, and how they are likely to behave. The „Big Five" has become the standard technique of psychometrics. But for a long time, the problem with this approach was data collection, because it involved filling out a complicated, highly personal questionnaire. Then came the Internet. And Facebook. And Kosinski.

Michal Kosinski was a student in Warsaw when his life took a new direction in 2008. He was accepted by Cambridge University to do his PhD at the Psychometrics Centre, one of the oldest institutions of this kind worldwide. Kosinski joined fellow student David Stillwell (now a lecturer at Judge Business School at the University of Cambridge) about a year after Stillwell had launched a little Facebook application in the days when the platform had not yet become the behemoth it is today. Their MyPersonality app enabled users to

fill out different psychometric questionnaires, including a handful of psychological questions from the Big Five personality questionnaire („I panic easily," „I contradict others"). Based on the evaluation, users received a „personality profile"-individual Big Five values-and could opt-in to share their Facebook profile data with the researchers.

Kosinski had expected a few dozen college friends to fill in the questionnaire, but before long, hundreds, thousands, then millions of people had revealed their innermost convictions. Suddenly, the two doctoral candidates owned the largest dataset combining psychometric scores with Facebook profiles ever to be collected.

The approach that Kosinski and his colleagues developed over the next few years was actually quite simple. First, they provided test subjects with a questionnaire in the form of an online quiz. From their responses, the psychologists calculated the personal Big Five values of respondents. Kosinski's team then compared the results with all sorts of other online data from the subjects: what they „liked," shared or posted on Facebook, or what gender, age, place of residence they specified, for example. This enabled the researchers to connect the dots and make correlations.

Remarkably reliable deductions could be drawn from simple online actions. For example, men who „liked" the cosmetics brand MAC were slightly more likely to be gay; one of the best indicators for heterosexuality was „liking" Wu-Tang Clan. Followers of Lady Gaga were most probably extroverts, while those who „liked" philosophy tended to be introverts. While each piece of such information is too weak to produce a reliable prediction, when tens, hundreds, or thousands of individual data points are combined, the resulting predictions become really accurate.

Kosinski and his team tirelessly refined their models. In 2012, Kosinski proved that on the basis of an average of 68 Facebook „likes" by a user, it was possible to predict their skin color (with 95 percent accuracy), their sexual orientation (88 percent accuracy), and their affiliation to the Democratic or Republican party (85 percent). But it didn't stop there. Intelligence, religious affiliation, as well as alcohol, cigarette and drug use, could all be determined. From the data it was even possible to deduce whether someone's parents were divorced.

The strength of their modeling was illustrated by how well it could predict a subject's answers. Kosinski continued to work on the models incessantly: before long, he was able to evaluate a person better than the average work colleague, merely on the basis of ten Facebook „likes." Seventy „likes" were enough to outdo what a person's friends knew, 150 what their parents knew, and 300 „likes" what their partner knew. More „likes" could even surpass what a person

thought they knew about themselves. On the day that Kosinski published these findings, he received two phone calls. The threat of a lawsuit and a job offer. Both from Facebook.

Only weeks later Facebook „likes“ became private by default. Before that, the default setting was that anyone on the internet could see your „likes.“ But this was no obstacle to data collectors: while Kosinski always asked for the consent of Facebook users, many apps and online quizzes today require access to private data as a precondition for taking personality tests. (Anybody who wants to evaluate themselves based on their Facebook „likes“ can do so on Kosinski's website, and then compare their results to those of a classic Ocean questionnaire, like that of the Cambridge Psychometrics Center.)

But it was not just about „likes“ or even Facebook: Kosinski and his team could now ascribe Big Five values based purely on how many profile pictures a person has on Facebook, or how many contacts they have (a good indicator of extraversion). But we also reveal something about ourselves even when we're not online. For example, the motion sensor on our phone reveals how quickly we move and how far we travel (this correlates with emotional instability). Our smartphone, Kosinski concluded, is a vast psychological questionnaire that we are constantly filling out, both consciously and unconsciously.

Above all, however-and this is key-it also works in reverse: not only can psychological profiles be created from your data, but your data can also be used the other way round to search for specific profiles: all anxious fathers, all angry introverts, for example-or maybe even all undecided Democrats? Essentially, what Kosinski had invented was sort of a people search engine. He started to recognize the potential-but also the inherent danger-of his work.

To him, the internet was a gift from heaven. What he really wanted was to give something back, to share. Data can be copied, so why shouldn't everyone benefit from it? It was the spirit of Millenials, entire new generation, the beginning of a new era that transcended the limitations of the physical world. But what would happen, wondered Kosinski, if someone abused his people search engine to manipulate people? He began to add warnings to most of his scientific work. His approach, he warned, „could pose a threat to an individual's well-being, freedom, or even life.“ But no one seemed to grasp what he meant.

Around this time, in early 2014, Kosinski was approached by a young assistant professor in the psychology department called Aleksandr Kogan. He said he was inquiring on behalf of a company that was interested in Kosinski's method, and wanted to access the MyPersonality database. Kogan wasn't at liberty to reveal for what purpose; he was bound to secrecy.

At first, Kosinski and his team considered this offer, as it would mean a great deal of money for the institute, but then he hesitated. Finally, Kosinski remembers, Kogan revealed the name of the company: SCL, or Strategic Communication Laboratories. Kosinski Googled the company: „[We are] the premier election management agency," says the company's website. SCL provides marketing based on psychological modeling. One of its core focuses: Influencing elections. Influencing elections? Perturbed, Kosinski clicked through the pages. What kind of company was this? And what were these people planning?

What Kosinski did not know at the time: SCL is the parent of a group of companies. Who exactly owns SCL and its diverse branches is unclear, thanks to a convoluted corporate structure, the type seen in the UK Companies House, the Panama Papers, and the Delaware company registry. Some of the SCL offshoots have been involved in elections from Ukraine to Nigeria, helped the Nepalese monarch against the Maoists, whereas others have developed methods to influence Eastern Euripean and Afghan citizens for NATO. And, in 2013, SCL spun off a new company to participate in US elections: Cambridge Analytica.

Kosinski knew nothing about all this, but he had a bad feeling. „The whole thing started to stink," he recalls. On further investigation, he discovered that Aleksandr Kogan had secretly registered a company doing business with SCL. According to a December 2015 report in the Guardian and to internal company documents given to *Das Magazin*, it emerges that SCL learned about Kosinski's method from Kogan.

Kosinski came to suspect that Kogan's company might have reproduced the Facebook „Likes"-based Big Five measurement tool in order to sell it to this election-influencing firm. He immediately broke off contact with Kogan and informed the director of the institute, sparking a complicated conflict within the university. The institute was worried about its reputation. Aleksandr Kogan then moved to Singapore, married, and changed his name to Dr. Spectre. Michal Kosinski finished his PhD, got a job offer from Stanford and moved to the US.

Mr. Brexit

All was quiet for about a year. Then, in November 2015, the more radical of the two Brexit campaigns, „Leave.EU," supported by Nigel Farage, announced that it had commissioned a Big Data company to support its online campaign: Cambridge Analytica. The company's core strength: innovative political marketing-microtargeting-by measuring people's personality from their digital footprints, based on the OCEAN model.

Now Kosinski received emails asking what he had to do with it-the words Cambridge, personality, and analytics immediately made many people think of Kosinski. It was the first time he had heard of the company, which borrowed its name, it said, from its first employees, researchers from the university. Horrified, he looked at the website. Was his methodology being used on a grand scale for political purposes?

After the Brexit result, friends and acquaintances wrote to him: Just look at what you've done. Everywhere he went, Kosinski had to explain that he had nothing to do with this company. (It remains unclear how deeply Cambridge Analytica was involved in the Brexit campaign. Cambridge Analytica would not discuss such questions.)

For a few months, things are relatively quiet. Then, on September 19, 2016, just over a month before the US elections, the guitar riffs of Creedence Clearwater Revival's „Bad Moon Rising" fill the dark-blue hall of New York's Grand Hyatt hotel. The Concordia Summit is a kind of World Economic Forum in miniature. Decision-makers from all over the world have been invited, among them Swiss President Johann Schneider-Ammann. „Please welcome to the stage Alexander Nix, chief executive officer of Cambridge Analytica," a smooth female voice announces. A slim man in a dark suit walks onto the stage. A hush falls. Many in attendance know that this is Trump's new digital strategy man. (A video of the presentation was posted on YouTube.)

A few weeks earlier, Trump had tweeted, somewhat cryptically, „Soon you'll be calling me Mr. Brexit." Political observers had indeed noticed some striking similarities between Trump's agenda and that of the right-wing Brexit movement. But few had noticed the connection with Trump's recent hiring of a marketing company named Cambridge Analytica.

Up to this point, Trump's digital campaign had consisted of more or less one person: Brad Parscale, a marketing entrepreneur and failed start-up founder who created a rudimentary website for Trump for $1,500. The 70-year-old Trump is not digitally savvy-there isn't even a computer on his office desk. Trump doesn't do emails, his personal assistant once revealed. She herself talked him into having a smartphone, from which he now tweets incessantly.

Hillary Clinton, on the other hand, relied heavily on the legacy of the first „social-media president," Barack Obama. She had the address lists of the Democratic Party, worked with cutting-edge big data analysts from BlueLabs and received support from Google and DreamWorks. When it was announced in June 2016 that Trump had hired Cambridge Analytica, the establishment in Washington just turned up their noses. Foreign dudes in tailor-made suits who don't understand the country and its people? Seriously?

„It is my privilege to speak to you today about the power of Big Data and psychographics in the electoral process.“ The logo of Cambridge Analytica- a brain composed of network nodes, like a map, appears behind Alexander Nix. „Only 18 months ago, Senator Cruz was one of the less popular candidates,“ explains the blonde man in a cut-glass British accent, which puts Americans on edge the same way that a standard German accent can unsettle Swiss people. „Less than 40 percent of the population had heard of him,“ another slide says. Cambridge Analytica had become involved in the US election campaign almost two years earlier, initially as a consultant for Republicans Ben Carson and Ted Cruz. Cruz—and later Trump-was funded primarily by the secretive US software billionaire Robert Mercer who, along with his daughter Rebekah, is reported to be the largest investor in Cambridge Analytica.

„So how did he do this?“ Up to now, explains Nix, election campaigns have been organized based on demographic concepts. „A really ridiculous idea. The idea that all women should receive the same message because of their gender-or all African Americans because of their race.“ What Nix meant is that while other campaigners so far have relied on demographics, Cambridge Analytica was using psychometrics.

Though this might be true, Cambridge Analytica's role within Cruz's campaign isn't undisputed. In December 2015 the Cruz team credited their rising success to psychological use of data and analytics. In*Advertising Age*, a political client said the embedded Cambridge staff was „like an extra wheel,“ but found their core product, Cambridge's voter data modeling, still „excellent.“ The campaign would pay the company at least $5.8 million to help identify voters in the Iowa caucuses, which Cruz won, before dropping out of the race in May.

Nix clicks to the next slide: five different faces, each face corresponding to a personality profile. It is the Big Five or OCEAN Model. „At Cambridge,“ he said, „we were able to form a model to predict the personality of every single adult in the United States of America.“ The hall is captivated. According to Nix, the success of Cambridge Analytica's marketing is based on a combination of three elements: behavioral science using the OCEAN Model, Big Data analysis, and ad targeting. Ad targeting is personalized advertising, aligned as accurately as possible to the personality of an individual consumer.

Nix candidly explains how his company does this. First, Cambridge Analytica buys personal data from a range of different sources, like land registries, automotive data, shopping data, bonus cards, club memberships, what magazines you read, what churches you attend. Nix displays the logos of globally active

data brokers like Acxiom and Experian-in the US, almost all personal data is for sale. For example, if you want to know where Jewish women live, you can simply buy this information, phone numbers included.

Now Cambridge Analytica aggregates this data with the electoral rolls of the Republican party and online data and calculates a Big Five personality profile. Digital footprints suddenly become real people with fears, needs, interests, and residential addresses.

The methodology looks quite similar to the one that Michal Kosinski once developed. Cambridge Analytica also uses, Nix told us, „surveys on social media" and Facebook data. And the company does exactly what Kosinski warned of: „We have profiled the personality of every adult in the United States of America-220 million people," Nix boasts.

He opens the screenshot. „This is a data dashboard that we prepared for the Cruz campaign." A digital control center appears. On the left are diagrams; on the right, a map of Iowa, where Cruz won a surprisingly large number of votes in the primary. And on the map, there are hundreds of thousands of small red and blue dots. Nix narrows down the criteria: „Republicans"-the blue dots disappear; „not yet convinced"-more dots disappear; „male", and so on. Finally, only one name remains, including age, address, interests, personality and political inclination. How does Cambridge Analytica now target this person with an appropriate political message?

Nix shows how psychographically categorized voters can be differently addressed, based on the example of gun rights, the 2nd Amendment: „For a highly neurotic and conscientious audience the threat of a burglary-and the insurance policy of a gun." An image on the left shows the hand of an intruder smashing a window. The right side shows a man and a child standing in a field at sunset, both holding guns, clearly shooting ducks: „Conversely, for a closed and agreeable audience. People who care about tradition, and habits, and family."

How to keep Clinton voters away from the ballot box

Trump's striking inconsistencies, his much-criticized fickleness, and the resulting array of contradictory messages, suddenly turned out to be his great asset: a different message for every voter. The notion that Trump acted like a perfectly opportunistic algorithm following audience reactions is something the mathematician Cathy O'Neil observed in August 2016.

„Pretty much every message that Trump put out was data-driven," Alexander Nix remembers. On the day of the third presidential debate between Trump

and Clinton, Trump's team tested 175,000 different ad variations for his arguments, in order to find the right versions above all via Facebook. The messages differed for the most part only in microscopic details, in order to target the recipients in the optimal psychological way: different headings, colors, captions, with a photo or video. This fine-tuning reaches all the way down to the smallest groups, Nix explained in an interview with us. „We can address villages or apartment blocks in a targeted way. Even individuals."

In the Miami district of Little Haiti, for instance, Trump's campaign provided inhabitants with news about the failure of the Clinton Foundation following the earthquake in Haiti, in order to keep them from voting for Hillary Clinton. This was one of the goals: to keep potential Clinton voters (which include wavering left-wingers, African-Americans, and young women) away from the ballot box, to „suppress" their vote, as one senior campaign official told Bloomberg in the weeks before the election. These „dark posts"-sponsored news-feed-style ads in Facebook timelines that can only be seen by users with specific profiles-included videos aimed at African-Americans in which Hillary Clinton refers to black men as predators, for example.

Nix finishes his lecture at the Concordia Summit by stating that traditional blanket advertising is dead. „My children will certainly never, ever understand this concept of mass communication." And before leaving the stage, he announced that since Cruz had left the race, the company was helping one of the remaining presidential candidates.

Just how precisely the American population was being targeted by Trump's digital troops at that moment was not visible, because they attacked less on mainstream TV and more with personalized messages on social media or digital TV. And while the Clinton team thought it was in the lead, based on demographic projections, Bloomberg journalist Sasha Issenberg was surprised to note on a visit to San Antonio-where Trump's digital campaign was based-that a „second headquarters" was being created. The embedded Cambridge Analytica team, apparently only a dozen people, received $100,000 from Trump in July, $250,000 in August, and $5 million in September. According to Nix, the company earned over $15 million overall. (The company is incorporated in the US, where laws regarding the release of personal data are more lax than in European Union countries. Whereas European privacy laws require a person to „opt in" to a release of data, those in the US permit data to be released unless a user „opts out.")

The measures were radical: From July 2016, Trump's canvassers were provided with an app with which they could identify the political views and per-

sonality types of the inhabitants of a house. It was the same app provider used by Brexit campaigners. Trump's people only rang at the doors of houses that the app rated as receptive to his messages. The canvassers came prepared with guidelines for conversations tailored to the personality type of the resident. In turn, the canvassers fed the reactions into the app, and the new data flowed back to the dashboards of the Trump campaign.

Again, this is nothing new. The Democrats did similar things, but there is no evidence that they relied on psychometric profiling. Cambridge Analytica, however, divided the US population into 32 personality types, and focused on just 17 states. And just as Kosinski had established that men who like MAC cosmetics are slightly more likely to be gay, the company discovered that a preference for cars made in the US was a great indication of a potential Trump voter. Among other things, these findings now showed Trump which messages worked best and where. The decision to focus on Michigan and Wisconsin in the final weeks of the campaign was made on the basis of data analysis. The candidate became the instrument for implementing a big data model.

What's Next?

But to what extent did psychometric methods influence the outcome of the election? When asked, Cambridge Analytica was unwilling to provide any proof of the effectiveness of its campaign. And it is quite possible that the question is impossible to answer.

And yet there are clues: There is the fact of the surprising rise of Ted Cruz during the primaries. Also there was an increased number of voters in rural areas. There was the decline in the number of African-American early votes. The fact that Trump spent so little money may also be explained by the effectiveness of personality-based advertising. As does the fact that he invested far more in digital than TV campaigning compared to Hillary Clinton. Facebook proved to be the ultimate weapon and the best election campaigner, as Nix explained, and as comments by several core Trump campaigners demonstrate.

Many voices have claimed that the statisticians lost the election because their predictions were so off the mark. But what if statisticians in fact helped win the election-but only those who were using the new method? It is an irony of history that Trump, who often grumbled about scientific research, used a highly scientific approach in his campaign.

Another big winner is Cambridge Analytica. Its board member Steve Bannon, former executive chair of the right-wing online newspaper Breitbart News, has

been appointed as Donald Trump's senior counselor and chief strategist. Whilst Cambridge Analytica is not willing to comment on alleged ongoing talks with UK Prime Minister Theresa May, Alexander Nix claims that he is building up his client base worldwide, and that he has received inquiries from Switzerland, Germany, and Australia. His company is currently touring European conferences showcasing their success in the United States. This year three core countries of the EU are facing elections with resurgent populist parties: France, Holland and Germany. The electoral successes come at an opportune time, as the company is readying for a push into commercial advertising.

****

Kosinski has observed all of this from his office at Stanford. Following the US election, the university is in turmoil. Kosinski is responding to developments with the sharpest weapon available to a researcher: a scientific analysis. Together with his research colleague Sandra Matz, he has conducted a series of tests, which will soon be published. The initial results are alarming: The study shows the effectiveness of personality targeting by showing that marketers can attract up to 63 percent more clicks and up to 1,400 more conversions in real-life advertising campaigns on Facebook when matching products and marketing messages to consumers' personality characteristics. They further demonstrate the scalability of personality targeting by showing that the majority of Facebook Pages promoting products or brands are affected by personality and that large numbers of consumers can be accurately targeted based on a single Facebook Page.

In a statement after the German publication of this article, a Cambridge Analytica spokesperson said, „Cambridge Analytica does not use data from Facebook. It has had no dealings with Dr. Michal Kosinski. It does not subcontract research. It does not use the same methodology. Psychographics was hardly used at all. Cambridge Analytica did not engage in efforts to discourage any Americans from casting their vote in the presidential election. Its efforts were solely directed towards increasing the number of voters in the election."

The world has been turned upside down. Great Britain is leaving the EU, Donald Trump is president of the United States of America. And in Stanford, Kosinski, who wanted to warn against the danger of using psychological targeting in a political setting, is once again receiving accusatory emails. „No," says Kosinski, quietly and shaking his head. „This is not my fault. I did not build the bomb. I only showed that it exists."

(This, English translation, is based on the subsequent January version, first published by the *Motherboard* magazine)

UDK 327 (100)

All breaking beds of our most favoured aggressor

Elodie Pichon
IFIMES Institute
DeSSA Department
Paris

2017 will be a challenging year for Saudi Arabia, who is losing its leadership in the Middle East and faces looming economic challenges stemming from low oil prices.

Saudi Arabia (SA) has been humiliated in Syria, and embroiled itself in an endless and costly conflict in Yemen. According to Reuters, SA is spending $175 million per month for bombings in Yemen and an additional $500 million for ground incursions. These low oil prices and military expenses have unprecedented impact on Saudi foreign reserves, which depleted from $732 billion to $623 billion in 2015. However the main cost of these military failures is not a financial one, they also dealt a fatal blow to the Saudi monarchy who used military nationalism to foster support, and implement a cult of the personality to King Salman. The Saudi propaganda relies on anti-Iranian rhetoric, and exaggerate Tehran's geopolitical role to justify its foreign policy. In Yemen, Saudi monarchy has mischaracterized the Houthis as Iranian proxies. They claim that Tehran provides the Houthis financial and logistical support, as well as military advisers (Financial Times, February 2014). One of the arguments put forward is that the Houthis, who were isolated in the mountains in the North, would not have been able to gain such prominence without external support. However, their growth is primarily due to the support of the ex-president Saleh, who still has tribal and military allies. Thus, the extent of Iran support in term of funding and supply of arms remains unknown. (Salisbury, P (2015).

The war in Yemen embodies a military nationalism, which fired the Islamists imagination but could turn against King Salman. Indeed, Islamists in SA

expected a quick victory against the Houthis, qualified as blasphemer puppet ofIran. Moreover, defeated militants in Syria could come back in their country and reunite to canalise their military effervescence in their country, accusing of their defeat SA leaders. Saudi Arabia's difficulties pose a threat to its hegemony in the region, which reverberates on its allies support. Indeed, Egypt pursues its own national interest when SA was expecting total cooperation, and unconditional support. There could be a backlash from Saudi Arabia population who expect Saudi Arabia to keep its leadership in the region.

Their lack of leadership in the region is aggravated by the deterioration of its relationship with the USA. The US is less and less dependant on SA oil and condemns its religious extremism, which has been worsened since the accession of King Salman in January 2015. Moreover, Trump financial approach to foreign affairs means that Trump will be tough toward SA if they face economic hardships. Concerning the Saudis, the bone of contention is not only the Iranian nuclear agreement but also the absence of support for their ally Mubarak in February 2011, which has been perceived as a betrayal from the US. Despite the disagreements, Saudi Arabia government knows that they can't afford to break ties with the USA. They rely on the USA military presence in the region, and on American military equipment.

The economic difficulties only add pressure to the government, who can't afford to be present on all fronts. The collapse of oil price cost SA government 75 billions of euros, even though public spendings increased to finance the war in Yemen. The country's foreign reserves have dropped by a quarter since oil prices started falling in 2014, and the budget deficit skyrocketed from 6,7% of the PIB in 2015 to 20% in 2016.

Consequently, Riyadh adopted a politic of austerity, and seized on every opportunity to squeeze costs: they cut construction projects, cut pay for ministers, freeze hiring, rise fees for visas, increase fines for traffic violations. Overall, they cut off 80% subsidies on public goods and services.The price for basic goods such as water and electricity has skyrocketed and spurred dissatisfaction nationwide.

In addition to the cut of public spending, the government announced an ambitious plan to diversify the economy, which relies entirely on oil. If the plan is successful, non-oil revenue will triple by 2020. To do that, they want to expand the country's mining industry to exploit gold, phosphate and uranium deposit and build up the financial, technology and entertainment sectors.

The challenge is high for King Salman, who massed extraordinary domestic power, using a wave of Sunni based Saudi nationalism. The lack of leadership in the region, the military failures, and the economic difficulties poses a threat to the

monarchy. For too long, the monarchy has postponed the necessity to implement economic reforms, cut public spending and diversify the economy. Indeed, the efforts put into place by Abdallah, who became a King in 2005, to implement reforms have been stopped when the fear of a contagion of the Arab Springs in 2011 lead the King to spend 135 billions of dollars to buy social peace. With social and political tensions, the government tries to avoid economic reforms, which could spur dissatisfaction. But the situation is critical and the survival of the regime depends on the King's ability to reform the country, and assure Saudi Arabia leadership in the region.

ŠESTI NAUČNI SKUP BOSANSKOHERCEGOVAČKA DRŽAVA I BOŠNJACI*

* Ova rubrika sadrži pristigle referate sa Šestog naučnog skupa "Bosansko-hercegovačka država i Bošnjaci" koji je održan 28. 5. 2016. godine u organizaciji BZK "Preporod" iz Sarajeva.

UDK 316.774 (497.6)

Javni mediji u ulozi (dez)integracije bosanskohercegovačkog društva

Mehmed Agović
Sarajevo

Javni mediji u evropskoj praksi važan su faktor integracije i utjecaja na konstruktivnost demokratskih procesa. Za njihov položaj i utjecaj na medijskom tržištu prioritetan parametar nije gledanost i komercijalnost sadržaja, od čega zavisi marketinški prihod. Njihova uloga je da blagovremeno, istinito i objektivno informiraju sve građane u zemlji, bez obzira na etničku, vjersku, političku i drugu opredijeljenost, o svim važnim vijestima i kulturnim vrijednostima dotičnog društva. Zbog toga se finansiraju javnim sredstvima, neposredno od građana, kako ne bi bili pod utjecajem vlasti u proizvodnji programa. To znači da im država treba omogućiti poslovnu samoodrživost i nezavisnost u procesu uređivanja i proizvodnje programa. Takva pozicija i uloga javnih medija u interesu je najšire javnosti. U suprotnom, javni mediji postaju moćno sredstvo oligarhija na vlasti u ostvarivanju njihovih političkih interesa i ciljeva, što u konačnici vodi do podjela u društvu i onemogućavanja građanima prava da budu blagovremeno i objektivno informirani. Primjer nedefinirane pozicije i uloge javnih RTV servisa u Bosni i Hercegovini jasno ilustrira takve trendove i društvene posljedice. Postojanje i kredibilna funkcija sistema javnog emitiranja u Bosni i Hercegovini danas korespondira s interesom svih onih koji tu državu vide kao jedinstveno i nedjeljivo pluralno društvo u kojem svi njeni narodi mogu živjeti jedni s drugima umjesto jedni pored dugih. Imajući, međutim, u vidu višegodišnju agoniju javnog medijskog servisa, mogli bismo reći da postoji realna mogućnost nestajanja utjecaja takvih snaga, zbog nedovoljne svijesti i znanja o važnosti javnog medijskog servisa za demokratizaciju društva.

Ključne riječi: mediji, javni mediji, društvo, finansiranje, Bosna i Hercegovina

I Uloga medija u demokratskom društvu

Uloga medija i odnos vlasti prema ostvarivanju nihove društvene zadaće jedno je od permanentno aktuelnih pitanja u razmatrajanju problematičnosti društvene svakodnevice u Bosni i Hercegovini, koja je uslijedila nakon zaustavljanja rata Dejtonskim mirovnim sporazumom.

Mediji, posebno oni iz kategorije javnih, imaju moć da neposredno utječu na kreiranje javnog mnijenja u jednoj državi te na društvene tokove i procese u njoj. S tim u vezi, mediji su u demokratski razvijenim zemljama odgovorni javnosti za ono što čine u interesu društva u kojem djeluju. Taj fenomen odgovornosti medija, čija je prva pretpostavka istinitost i objektivnost, danas je u razvijenim informaciono-tehnološkim uslovima važan i za ukupnu regionalnu harmoniju i stabilnost. Domet i dostupnost njihovih poruka su višestruko povećani putem različitih digitalnih platformi koje su na raspolaganju konzumentima informacija u svakom trenutku. Konvergencija različitih informativnih sadržaja posebno je značajna za funkcionalan rad javnih elektronskih medija. U takvim okolnostima javni mediji su u obavezi da omoguće građanima dostupnost nepristrasnih i objektivnih informacija i programskih sadržaja te tako djeluju na integraciju i stabilnost medijskog prostora u zemlji i oblikovanje javnog mnijenja.

Da li je to tako u Bosni i Hercegovini? S tim u vezi je i pitanje – u kojoj su poziciji javni mediji i kakav je prema njima odnos zvaničnih politika, odnosno pojedinih etnopolitičkih struktura u ostvarivanju njihovih partikularnih političkih ciljeva?

U ovom razmatranju u prvi plan ističem javni medijski servis (u bosanskohercegovačkim uslovima javne medijske servise), koji u skladu s evropskom praksom i preporukama, kao i odgovarajućim zakonskim rješenjima – za razliku od privatnih medija, ima(ju) obavezu da bude u službi građana i cjelokupne javnosti.

Uslov za odgovoran i konstruktivan rad javnih medija je institucionalna pretpostavka da javnost, odnosno civilne organizacije društva (nevladin sektor), ima neposredan utjecaj na njihovu uređivačku politiku kroz, između ostalog, usvajanje i ocjenu pripreme i izvršenja njihovih planova te izbor rukovodećih programskih kadrova.

U aktuelnim političkim okolnostima u Bosni i Hercegovini to je neprovodivo.

U razmatranju ove teze korisno je podsjetiti na osnovne regule u evropskoj praksi djelovanja javnih medija:

− Javni RTV servis, prije svega, ima ulogu i zadaću da građanima isporučuje kvalitetan pluralan program, informira nepristrasno, objektivno, bez obzira na etničku, religijsku, političku i drugu opredijeljenost korisnika njegovih medijskih usluga;

− Da kroz adekvatno informiranje omogućava građanima saznanja o aktuelnim kretanjima i pojavama u društvu i pomogne im u konstruktivnom participiranju u demokratskim procesima;

− Da svojom konstruktivnom ulogom podstiče pluralnost i očuvanje svih društvenih vrijednosti i potreba njenih građana;

− Da bi mogao ostvarivati takvu ulogu, javni servis treba bi biti nezavisan od bilo kakvog *političkog* utjecaja.

Evropska praksa, definirana posebnom preporukom Vijeća Evrope (R96)[1], jeste da vlade država članica Unije, kao i onih koje su u procesu pristupanja toj asocijaciji, svojim javnim medijskim servisima omoguće *uređivačku nezavisnost* (dakle, da vlast ne utječe na proizvodnju programa u javnim medijskim servisima) *i institucionalnu samostalnost* (što podrazumijeva osiguravanje dugoročnijeg stabilnog izvora finansiranja).

II Sjenka Dejtona i u javnim medijima

U ocjeni stanja danas u Bosni i Hercegovini, s tim u vezi, može se konstatovati da je teže nego ikada nakon Dejtonskog mirovnog sporazuma kojim, inače problematika medija, svjesno ili ne – uopće nije tretirana.

To je, između ostalog, razlog što je tzv. međunarodna zajednica, kroz Ured visokog predstavnika, javni medijski prostor u Bosni i Hercegovini formulirala i uspostavila na matrici ustavnog uređenja zemlje i na taj način ga izdijelila:

Uspostavljena su čak tri javna RTV servisa – dva entitetska i jedan na državnom nivou, u skladu s teritorijalnom organizacijom zemlje. Potpuno su samostalni u vođenju poslovne i uređivačke politike, iako je Zakonom o javnom RTV sistemu Bosne i Hercegovine[2] predviđeno da djeluju u okviru jednog radiodifuznog sistema.

Različitim političkim opstrukcijama, prije svega vlasti iz entiteta Republika Srpska, međutim, rješenje kojim se predviđa uspostavljanje javnog RTV sistema na nivou države nije do danas provedeno.

To je produciralo brojne neželjene posljedice koje dezintegrativno utječu na društvene procese, a kao slučaj bez presedana u bosanskohercegovačkoj političkoj javnosti praktično postoje tri istine o najvažnijim društvenim pitanjima. Tretman odgovornosti za ratne zločine, čak i osuđenih osoba, ilustrativan je primjer, ili ono što se smatra govorom mržnje u jednom entitetu, u drugom je prihvatljivo.

− Javni RTV servis Republike Srpske (RTRS) je u potpunosti instrumentaliziran i podređen potrebama i ciljevima političkog interesa entitetske vlasti i

[1] Komitet ministara Vijeća Evrope je preporuku vladama dopunio u maju 1996. osnovnim principima koji se odnose na zaštitu novinara u uslovima konfikata i tenzija. https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804ff5a1

[2] Zakon o Javnom RTV sistemu BiH Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine usvojila je 21. decembra 2005. *http://www.bhrt.ba/wp-content/uploads/2014/01/Zakon-o-Javnom-RTV-servisu-BiH.pdf*

stoga ne obavlja ulogu javnog medijskog servisa svih građana koji žive u tom entitetu, a to bi trebalo biti svrha njegovog postojanja.

− Javni RTV servis Federacije Bosne i Hercegovine (RTVFBiH) je konstantno pod političkim pritiskom hrvatskih i srpskih etnonacionalnih političkih elita koje mu pokušavaju imputirati ulogu i značenje tzv. bošnjačkog javnog RTV servisa, a s tim u vezi njegov program na, kako se navodi, „bošnjačkom„ jeziku. On sam luta u uređivačkoj koncepciji između entitetskog javnog servisa i onog na državnom nivou. Uz to, zbog podijeljenih interesa u entitetskom parlamentu RTVFBiH posluje bez upravljačkih struktura.

U isto vrijeme, vodi se snažna politička kampanja uspostavljanja još jednog, tzv. hrvatskog javnog servisa, koji bi emitirao program na hrvatskom jeziku.

− Javni RTV servis na državnom nivou, odnosno RTV BiH (BHRT), najslabija je karika u javnom medijskom prostoru BiH.

Od njegovog osnivanja izložen je permanentnim diskvalifikacijama i opstrukcijama od srpskih i hrvatskih političkih predstavnika na svim nivoima vlasti s obrazloženjem suvišnosti i nepotrebnosti. Oni smatraju da svaki narod u BiH treba da ima „svoj“ javni medijski servis, a da je takva medijska institucija na nivou države nepotrebna!

To je razlog što reforma javnog emitiranja u BiH, predviđena Zakonom o Javnom RTV sistemu Bosne i Hercegovine iz 2005., nikada nije provedena, jer se njime predviđa javna medijska institucija na nivou države korporativno organizirana, u kojoj je jasno iskomplementirana uređivačka politika i zajedničke funkcije koje objedinjuju sva tri javna medijska servisa, umjesto njihove potpune autonomije i razdvojenosti.

Ukratko, sistem javnog RTV emitiranja na nivou države je neprihvatljiv za parcijalne političke interese i namjere koje idu u smjeru dalje dezintegracije države i njene etno-teritorijalne podjele i kao takav se osporava praktično od njegovog osnivanja. Uz to, različitim inicijativama u parlamentima na svim nivoima vlasti, pokušava mu se oduzeti karakter javnog medijskog servisa i vratiti ga ponovo u poziciju državnog medija, kako bi se o njegovoj sudbini odlučivalo neposredno u krugovima vlasti.

III Nepoželjan jedinstven Sistem javnog emitiranja

Bez reforme javnog emitiranja u BiH, koju je Evropska unija označila kao jedan od uslova koji treba ispuniti u pristupnom procesu evropskih integracija BiH, Javi RTV servis BiH je gurnut na marginu društveno utjecajnog faktora, potpuno je finansijski iscrpljen pa se danas čak ne zna ni da li će i kako biti finansiran u

bliskoj budućnosti. Programski utjecaj tog medijskog subjekta je marginaliziran i veliko je pitanje njegovog opstanka kao Javnog servisa BiH, bar u skladu sa standardima kakvi vrijede u Evropskoj uniji.

Postojanje i kredibilna funkcija sistema javnog emitiranja u Bosni i Hercegovini danas korespondira s interesom svih onih koji tu državu vide kao jedinstveno i nedjeljivo pluralno društvo u kojem svi njeni narodi mogu živjeti jedni s drugima, umjesto jedni pored dugih. Imajući, međutim, u vidu višegodišnju agoniju javnog medijskog servisa, mogli bismo reći da postoji realna mogućnost nestajanja utjecaja takvih snaga, zbog nedovoljne svijesti i znanja o važnosti javnog medijskog servisa za demokratizaciju društva, s jedne strane, ili u interesu očuvanja pozicije u vlasti s obzirom na nedavno već viđene podjele interesa u nekim drugim sektorima javnih dobara.

Sudbina nezavisnog i održivog javnog medijskog servisa u Bosni i Hercegovini, dakle, zavisi od omjera političkih snaga u državnim strukturama koje su za ili protiv BiH kao cjelovite države, odnosno njenog doslovnog etničkog dijeljenja.

Očigledno je, dakle, da se medijima u BiH pojedine političke elite koriste kao sredstvom za ostvarivanje ciljeva etnopolitičke i etnoteritorijalne autonomije, koja u konačnici vodi društvenom nejedinstvu i državnoj dezintegraciji.

IV Medijska segregacija

Agresivna kampanja osnivanja tzv. hrvatskog RTV kanala (riječ je o još jednom, hrvatskom javnom medijskom servisu) jeste pretpostavka, ili neophodan korak, za moguću etno-teritorijalnu jedinicu u kojoj bi se, kako se navodi, informiranje odvijalo na hrvatskom jeziku. Konzekventno tome, razmišljanje je aktera takvog projekta, ako već imamo postojanje srpskog javnog medijskog servisa, trebalo bi, osim hrvatskog, uspostaviti i bošnjački javni medijski servis, što u pojedinim bošnjačkim krugovima ima određenu naklonost.

U tako zamišljenim koncepcijama etnička medijska podijeljenost konzekventno podrazumijeva i postojanje neke bošnjačke teritorijalne jedinice u Bosni i Hercegovini. Tako formatirana "velikodušna" ponuda srpskih i hrvatskih nacionalista bošnjačkoj političkoj eliti odavno je na stolu. Ali, njeno prihvatanje bi značilo završnicu etničke i teritorijalne fragmentacije države Bosne i Hercegovine i dovelo u pitanje njenu suverenost i integritet.

Medijska segregacija koja se zagovara, u najboljem slučaju po principu „tri javna servisa pod jednim krovom", dovela bi do komunikacijskog prostora u kojem bi postojale tri istine, tri javnosti... To bi značilo potpunu dezintegraciju medijskog

prostora u BiH, odnosno onemogućavanje bilo kakvog zajedničkog javnog mišljenja u toj društveno-političkoj i kulturnoj zajednici. Korist od toga bi jedino imale političke elite koje obavljaju vlast.

Getoizacija medijskog prostora i pokušaji njegovog etničkog oblikovanja za svoje potrebe štetna je, ne samo za državno jedinstvo već i za svaku etničku zajednicu pojedinačno, jer se na taj način isključuju iz savremenih medijskih komunikacija, izolira se, ostaje na margini globalnih zbivanja te učešća i adekvatnog utjecaja u njima.

Zanimljivo je da se na takvom opredjeljenju i dalje insistira, bez obzira čak i na ekonomsku neosnovanost, ali i uprkos činjenici da današnji doseg informatičkih tehnologija koje se primjenjuju u medijskoj industriji, poput digitalizacije emitiranja, prijenosa i prijema radiodifuznog signala, koje jednostavno brišu sve barijere na globalnom nivou u protoku informacija. Svjedoci smo racionalno neobjašnjive višegodišnje blokade provođenja digitalizacije u radio-difuziji u BiH iz političkih razloga – samo zato da bi se očuvalo postojanje „vlastitog medijskog prostora interesa", čak i po cijenu zadržavanja prevaziđene analogne tehnologije. Naravno, time je onemogućen i proces medijskog opismenjavanja građana u toj oblasti, čime je praktično ušutkan bilo kakav protest javnosti zbog medijske zapuštenosti i isključivanja iz procesa bilo kakvog utjecaja. Zbog toga je Bosna i Hercegovina danas jedina zemlja u Evropi koja nije prešla na digitalni sistem u radio-difuziji, i u ovom trenutku je neizvjesno kako će se taj proces dalje odvijati...

Opravdano možemo konstatirati da je danas u Bosni i Hercegovini maksimalno izražen interes političkih elita da se javnom medijskom servisu onemogući uloga integrativnog faktora i činioca u poticanju demokratskih procesa i kritike obavljanja vlasti u ime onih koji su je birali. Umjesto toga vlast nastoji uspostaviti politički ambijent i pravila u kojima javni medijski servis može nesmetano upotrijebiti kao sredstvo za ostvarivanje partikularnih političkih interesa. Eklatantan primjer takve instrumentalizacije i podređenosti je Javni RTV servis Republike Srpske (RTRS).

Bosna i Hercegovina je danas država bez adekvatnog javnog medijskog servisa, ali ni ta medijska institucija ne djeluje u državi u kojoj se nosioci vlasti ponašaju u skladu s evropskim preporukama o funkcioniranju javnih medija i, s tim u vezi, njegovoj ulozi u demokratskim procesima, posebno u državama u tranziciji kakva je Bosna i Hercegovina.

PUBLIC MEDIA IN THE ROLE OF (DIS)INTEGRATION OF BOSNIAN-HERZEGOVINIAN SOCIETY

Mehmed Agović

Summary

Public media in European practice are the important factor of integration and constructive impact of the democratic process. For their position and influence in the media market parameter of priority is not viewer rating and contents commerciality of which depends the marketing income. Their role is to inform, truthfully and objectively all citizens in the country, regardless their ethnic, religious, political and other commitment, on all important news and cultural values of that society. Therefore, they are financed by public funds, directly from the citizens, so as not to be influenced by the government in the program production. This means that the state should enable business sustainability and independence in the process of editing and programs production. Such position and role of the media is the interests of the general public. Otherwise, the public media become the powerful means of oligarchies in power in realizing of their political interests and goals which ultimately leads to divisions in society and disabling the right for citizens to be timely and objectively informed. The example of undefined position and the public broadcasting services role in Bosnia and Herzegovina clearly illustrates these trends and social consequences. The existence and the credible function of the public broadcasting system in Bosnia and Herzegovina today corresponds to the interests of all those who see the state as a unique and indivisible plural society in which all its peoples can live with each other instead of living side by side. However, considering the multi-year agony of the public media service, we could say that there is a real possibility of disappearance of such forces impact, due to insufficient awareness and knowledge about the importance of public service media in the democratization of society.

Key words: media, public media, society, financing, Bosnia and Herzegovina

UDK 323.1 (497.6)

Identitet i kriza identiteta u savremenom bosanskohercegovačkom društvu

Abdel Alibegović
Filozofski fakultet
Univerzitet u Tuzli

Autor analizira fenomen identiteta, bavi se poimanjem i savremenim interpretacijama o identitetu, načinima konstituiranja identiteta, kao i društvenom uslovljenošću-sociogenošću identiteta. Akcent je stavljen na značenje bosanskog identiteta iskazanog u sintagmi *bosanski duh*, kao i na osnovna obilježja bosanskog identiteta. Ključni dio rada tematizira generatore identitarne krize, odnosno krize identiteta u savremenom bosanskohercegovačkom društvu. Generatori se analiziraju kroz prizmu govora o mitološkim magljenjima i historiografskoj napregnutosti u predstavljanju bosanskog identiteta i „istine o Bosni", zatim, kroz prizmu nerazumijevanja i predrasuda u interpretacijama bosanskohercegovačkog društva i države, s posebnim akcentom na izvanbosanske programe zla, kao i kroz analizu ideologija velikodržavlja i nezasitih apetita spram Bosne i ukupnog niza njenih višeslojnih, sedimentiranih kulturnih, teritorijalnih, političkih, ekonomskih i drugih sadržajnosti. „Feudalizirajuće" matrice svijesti, matrice mišljenja koje preferiraju isključivost i nužnost ideologije „država-nacija", „alibi" vječite tranzicije kao i teze fašisoidne matrice o „neminovnom sukobu civilizacija" sastavni su dio autorovog sagledavanja uzroka krize.

Ključne riječi: identitet, bosanski duh, bosanski identitet, Bosna i Hercegovina, kultura pamćenja, kriza identiteta, matrice mišljenja, mitovi, historiografija, ideologije, globalizacija

Uvod

„Mitologija neće nestati, samo će stare mitove istisnuti novi i zamijeniti novi.
Budućnost neće biti naklonjena 'očišćenoj' historiografiji"
(Kržišnik-Bukić; *Bosanski identitet*, 9)

Uvodni dio rada počinjemo trima pitanjima kao nitima vodiljama u tematizovanju fenomena identiteta[1] i krize identiteta u savremenom bosanskohercegovačkom društvu. Polazišno pitanje ide u smjeru propitivanja *zašto* se pitati o identitetu[2], zašto *iznova* misliti identitet, zašto pridavati značaj fenomenu koji nije stran tradicionalnim filozofskim i sociološkim

[1] O samom značaju fenomena identiteta u savremenim društvima, također govori i širok spektar pristupa ovoj problematici, kao što su: sociološki, lingvistički, historijski, filozofski, politički, kulturni itd. Na tragu različitih znanstvenih pristupa fenomenu identiteta onda su prisutni i različiti nivoi značenja i definisanja identiteta, pa tako razlikujemo: logička, psihološka, fenomenološka, sociološka, historijska i druga definisanja ovog pojma.

[2] Inspirativni pristupi identitetu, upotrebi pojma identiteta, značenju identiteta i promišljanju identiteta na ozbiljan i „ideološki" nezamrljan način. *Prvi pristup:* „Pri upotrebi pojma identitet valja imati u vidu njegovu složenost, odnosno *da se tu radi o mnošvu različitih sekvenci (individualna, profesionalna, kulturna, etnička, rasna, politička, nacionalna, ekonomska, društvena, mitska, filozofska, religijska, povijesna, lingvistička, znastvena)* , odnosno da su *te sekvence interaktivne, u međusobnom dubinskom i površinskom odnosu....*" (Žiga, Jusuf: *Savremeno bosanskohercegovačko društvo.* Hrestomatija, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka Sarajevo, Bosanski kulturni centar, 2007., str .71.) *Drugi pristup*: „Samo značenje identiteta ne treba uzeti samorazumljivim, odnosno ono se ne može i ne smije svoditi na značenje koje upućuje na problem jednostavne orijentacije u svijetu, odnosno iskazivanja bilo kojeg oblika pukog htijenja. ....kada se govori o problemu identiteta, odnosno potrebno je, na pravcu kritičkog promišljanja, koje je pretpostavka svakog znanstvenog uvida, prihvatiti da samorazumljivost termina (u ovom slučaju pojma identitet) ne može biti osnov bilo kakvog pristupa u razmatranju. ... Ne smije se gubiti iz vida ni to da ne postoje „zasebite tradicije", da ne postoje identiteti koji se konstituiraju kao samodovoljni i koji nisu određeni i prožeti drugim identitetima." (Arnautović, Samir: „Identitet i mišljenje", *Godišnjak* BZK "Preporod", god. 3 (2003), str. 15, 19). Treći pristup: „Ne može se pojmu bošnjačkog (tematski okvir za ovaj tekst je bio u vezi s poimanjem *bošnjačkog identiteta*, ali značenja izložena u ovom tekstu nisu isključivo u vezi sa samo jednim pojavljivanjem identiteta, već sa svim mogućim razumijevanjima identiteta, kako kolektivnih, prije svega, tako i individualnih identiteta) identiteta prilaziti na statički način, koji podrazumijeva da sva bitna svojstva koja čine identitet nekog bića već postoje negdje u prošlosti i samo ih treba prikupiti i objediniti, i rezultat biranja i slaganja daje sadržaj identiteta. ...Identitet, naprotiv, treba misliti dinamički, kao otvorenost, u kontekstu određene epohe, regije i evropsko-svjetskih tokova – dakle, kao nešto živo, djelatno, kao sklop elemenata, kao gradnju ili strukturu koja se može nadopunjavati, razvijati, usložnjavati, a ne kao završenu sliku

pristupima? Odgovor je sadržan u duhu vremena, u promjenama i rizicima s kojima se savremeni čovjek i društvo svakodnevno susreću. Promjene su izražene do te mjere da se konceptualno mijenjaju naši pogledi, polazišta i teorije o svim vidovima tradicionalnog poimanja, kao što su pitanja o sigurnosti, porodici, seksualnosti, ličnom i kolektivnom identitetu i identitetima, interakciji s drugima i odnos prema radu. Drugo pitanje, koje ujedno određuje i sam karakter rada, jeste *zašto nanovo misliti bosanski identitet*[3]? Odgovor je sadržan u trećem pitanju, a ono glasi *da li je bitnije govoriti o egzemplarima krize identiteta ili generatorima krize identiteta u savremenom bosanskohercegovačkom društvu*? Onog trenutka kada se konstatuje kriza identiteta, već je suštinski dovedeno u pitanje ono za čiju krizu izražavamo zabrinutost. Bosanski duh se već odavno, konstantno i perfidno negira, kriptoizira se istina o bosanskom identitetu, svojata „istina o Bosni" i na kraju, kao najizraženiji oblik krize bosanskog identiteta negira kao uop*će* postojeća činjenica. S neznatnim intelektualnim naporima uočavamo da su na djelu različiti slojevi krize identiteta u savremenom bosanskohercegovačkom društvu. Novinski napisi, medijski nastupi manje i više poznatih ličnosti nam kazuju da nešto ozbiljno narušava stabilnost i postojanost bosanskog duha. Primjeri prepoznavanja naroda po boji kože, mitovima o strahu u Federaciji, Republici Srpskoj, Mostaru, obrazovni programi u kojima se uči više o susjednim zemljama, nego o Bosni, nijekanje hiljadugodišnje tradicije Bosne i naroda u Bosni i Hercegovini, navode nas da se ozbiljno zapitamo je li to samo površinski sloj problema, vrh ledenog brijega, ispod kojeg su odgovori i rješenja ovakvog stanja? Pridavati isključivo značaj i pažnju pojavnostima i manifestacijama krize u savremenom društvu nije odogovor na krizu, kriza[4] se misli kroz njene uzroke koji su po svojoj prirodi manje vidljivi, a ipak generišu krizu onakvom kakva jeste i u Bosni i Hercegovini.

redukcionističkog uma" (Lavić, Senadin: „Statički i dinamički pristup problemu identiteta". *Godišnjak* BZK "Preporod", god. 3 (2003)., str. 31.).

[3] Imajući u vidu da u sociološkom i drugim diskursima postoji širok spektar neharmonizovanih ili neujednačenih vokabulara, kao i uzimajući u obzir mogućnost znanstvenih-dobronamjernih (druge kritike su izvan područja znanstvenog) kritika na račun preciznosti ili nepreciznosti u upotrebi određenih pojmova, želimo naglasiti da je ovdje termin *identitet* upotrijebljen u svim svojim značenjima i kao osobni ili lični identitet, kao društveni identitet, nije zanemarena niti pluralnost identiteta, kao ni dijalektika identiteta. Naslov i tema rada *Identitet i kriza identiteta u savremenom bosanskohercegovačkom društvu* problematiziraju pitanja društvenog identiteta, pitanja politika kolektivnog identiteta i konačno pitanja o važnosti nacionalnog identiteta i krizi identiteta političke zajednice**.**

[4] Uporedo s interesovanjem za razne vidove ispoljavanja/slojevitosti identiteta javlja se i tematizovanje različitih oblika narušenosti, ugroženosti, izvitoperenosti ispoljavanja, doživljavanja i konstituiranja identiteta, a sve ovo je moguće nazvati diskursom o krizi identiteta.

Bosanski identitet – „Bosanski duh“

S ciljem smislenog promišljanja o identitetu, ali i krizi identiteta u savremenom bosanskohercegovačkom društvu, od velike važnosti je nanovo misliti i pojmovno odrediti *šta je to bosanski identitet,* a sve kako bismo jasno identificirali generatore i konkretne egzemplare krize identiteta u savremenom bosanskohercegovačkom društvu. Takav zadatak autorica Vera Kržišnik-Bukić naziva *identitetni presjek bosanskog danas i sutra*[5]. Bosansko narodno pitanje, pitanje bosanskog identiteta sudbinski i iznova biva aktualizirano, a sve iz stanja *historijske nužde*[6] koja se javljaju kao posljedica različitih ideoloških pristupa osnovnim polazištima bosanskog[7] identiteta. Uvodeći nas u značenje pojma identiteta, Jan Assman nastoji dovesti u korelaciju identitet, svijest i refleksivnost, pa na tom misaonom fonu piše: „Identitet je stvar svijesti, odnosno dovođenje jedne nesvjesne slike o sebi na razinu refleksivnog. To vrijedi, kao u individualnom, tako i u kolektivnom životu.“[8] Assmann nastoji ukazati na činjenicu da je i individualna svijest *sociogena*[9]. Da je društveno uvjetovana, a ne data sama po sebi. Njegova je teza da *samonikli identitet* ne postoji, kao i to da se nužno mora voditi računa o dominantnom ili naglašenom utjecaju cjeline nad pojedincem, kako on kaže: “dio ovisi o cjelini i zadobija svoj identitet tek ulogom koju igra u cjelini”[10], ali ne zaobilazi i činjenicu da je cjelina sastavljena iz učestvovanja „dijelova“. U *Sociologiji spoznaje*, autora Ivana Cvitkovića, nailazimo na jedan, s aspekta sociologije identiteta diskutabilan stav, a autor se, prema svemu sudeći, vjerovatno referirao na stavove Šušnjića[11] i Putinje[12], a to je: „Ljudi nekada dođu u situaciju da mijenjaju identitet, ime, odjeću, uvjerenje. *Čovjek može mijenjati identitet kao što mijenja mokre košulje u ljetne primorske*

[5] Kržišnik-Bukić, Vera: *Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti*. Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997. ,str. 9.

[6] Đozić Adib: *Studije o bošnjaštvu*. Prilog sociologiji nacionalnih zajednica u Bosni i Hercegovini, Sarajevo: BKC :Tuzla: OFF-Set, 2012. , str. 11.

[7] Pojam bosanski identitet se ovdje koristi u značenju bosanskohercegovačke sadržajnosti. Tako da pod izrazom bosanski mislimo na bosanskohercegovači.

[8] Assman, Jan: *Kulturno pamćenje*. Zenica: Vrijeme, 2005., str. 153.

[9] Isto, str. 154.

[10] Isto, str. 154.

[11] Šušnjić, Đuro: *Religije II*. Beograd: Čigoja štampa, 1998. (vidjeti u *Sociologija spoznaje,* str. 168, 268.)

[12] Putinja, Filip, Stref-Fener, Žoslin: *Teorije o etnicitetu*. Beograd: XX vek, 1997., str. 188. (vidjeti u *Sociologija spoznaje,* str.167-8, 267.)

vrućine: dok je u svojoj radnji, ima identitet prodavača; kad ode kupiti doručak, „oblači" drugi identitet – postaje kupac... Dakle, čovjek može imati više identiteta..."[1]. Pozivajući Castellsa u pomoć, oko ove nedoumice, pronalazimo da za određene pojedinačne i kolektivne aktere može postojati mnoštvo identiteta, ali da to mnoštvo može biti i izvor *stresa i proturječja*[2], a u našim bosanskohercegovačkim uslovima primjer „šizofrenih situacija". Na ovom mjestu se otvara potreba za uvođenjem pojma *kriza identiteta,* koji se u sociologiji, posebno Sociologiji bosanskohercegovačkog društva i Sociologiji identiteta, dijametralno razlikuje od onoga o čemu je govorio američki psiholog, danskog, a po majci jevrejskog porijekla[3], Erik Homburger Erkison. Kriza identiteta u „našem" kontekstu ide u smjeru nijekanja, kriptoiziranja, mitomaniziranja istine o Bosni i Hercegovini, kao i odgonetanja izvora i porijekla krize, ali prije svega otvaranja istine o osnovnim karakteristikama bosanskog identiteta. Vratimo se nastaloj *stresnoj* i *proturječnoj* situaciji, kako je naziva Castells. Naime, Manuel Castells[4] će govoriti o različitim vidovima identiteta, ali i o oblicima, izvorima izgradnje identiteta, kao što su *religijski* i *kulturni*[5] identitet, zatim o *teritorijalnom*[6] identitetu, *tjelesnom*[7] identitetu. Castells nije doveo u pitanje mnoštvo identiteta, ali nam veoma ozbiljno sugeriše da se identitet mora razlikovati od raspodjele uloga. Uloge, kao što su prodavač, kupac, majka, komšinica, one su određene, ili kako bi Castells kazao, *definirane su normama koje su strukturirale društvene institucije i organizacije*[8], dok su identiteti, za razliku od uloga, *izvori smisla za same aktere, i po njima izgrađene procese individualizacije*. Tako da su identiteti mnogo izraženiji, jači vidovi smisla za pojedince od samih uloga koje se mogu preklapati nekada s nekim najbitnijim određenjem nekog identiteta, ali nisu identični. Ovo stanje

---

1 Cvitković, Ivan: *Sociologija spoznaje, Sarajevo.* Des Sarajevo, 2001. , str. 168.

2 Castells, Manuel: *Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing, 2002., str. 16.

3 Erikson, H.Erik: *Identitet i životni ciklus*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2008. , str. 7.

4 Referirajući se na specifične načine na koje društvo utječe na kreiranje identiteta, a najčešće u kontekstima ispoljavanja moći, Castells ukazuje na nekoliko oblika i izvora izgradnje identiteta, te ih imenuje *legitimirajućim identitetima*, koji nastaju pod uticajem i željom za dominacijom nad društvenim akterima od društvenih institucija, *identitetima otpora*, koji su, prije svega, odgovor na marginaliziranje i zapostavljenje, često proisteklo dominacijom društvenih institucija, i na kraju *projektnim identitetima*, koji su produkt različitih kulturnih i drugih „materijala" na osnovu kojih društveni akteri grade nove identitete. (Castells, Manuel: *Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing, 2002.)

5 Castells, Manuel: *Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing, 2002., str. 23.

6 Isto, str. 68.

7 Isto, str. 240.

8 Isto, str. 17.

zapletenosti u vezi s miješanjem identiteta i uloga Castells rješava sljedećim zaključkom: „Identiteti organiziraju smisao, dok uloge organiziraju funkcije“[9].

Jedno od osnovnih obilježja identiteta je da se njegova suština prvenstveno izražava u razumijevanju, predstavljanju i predočavanju, kako samome sebi (u slučaju individualnih dimenzija), ali i drugima (u slučaju individualnog i kolektivnog života). Tako će Assmann ustvrditi da smo osoba samo u onoj mjeri u kojoj smo u stanju *da sami sebe znademo kao osobu*[10], ali isto tako je i *neka grupa, narod ili nacija* samo u onoj mjeri u kojoj je sposobna da sama sebe razumije, predočava i predstavlja[11]. Na odgovor šta je bosanski duh[12], da li je ozbiljno govoriti o ovakvoj pojmovnoj konstrukciji, Mesud Sabitović u svome radu *Bosanski duh u pitanju*[13] odgovara drugim pitanjem, a to je: je li moguće uopće misliti bosanski duh bez subjekta i prostora? Jedan od odgovora koji nam predlaže Sabitović je i to da je bosanski duh zbir više nacionalnih identiteta, ono što je zajedničko tim nacionalnim identitetima. *Vera* Kržišnik-Bukić se pita, da li je moguće da postoji više *„znanstveno“ utemeljenih istina* o Bosni i Hercegovini[14]? Autorica *Bosanskog identiteta*[15], ukazujući

[9] Isto, str. 17.

[10] Isto, str. 153.

[11] U sociološkoj literaturi poseban akcent se stavlja na kolektivno razumijevanje, samoprikazivanje, samopredočavanje svijesti o identitetu zajednice, dok se u psihologiji, jednim dijelom, više akcentira na ovom individualnom razumijevanju i samopredstavljanju.

[12] Generatori krize identiteta u savremenom bosanskohercegovačkom društvu mogu se pronaći upravo u složenim, zlonamjernim, mitološkim i ideološki naelektrisanim pristupima temeljima bosanskog identiteta.

[13] Sabitović, Mesud: „Bosanski duh u pitanju“, *Bosanski duh*: zbornik radova. Biblioteka Bosna i Hercegovine mogućnosti i perspektive razvoja; 3, Sarajevo, 1999., str. 9.

[14] Ovo pitanje na prvi pogled daje nadu u brz i jednostavan odgovor, ali zbilja i društveni kontekst nas usmjerava na kompleksnost pitanja. Kržišnik-Bukić naglašava jednu veoma bitnu činjenicu o pitanju razumijevanja identiteta, a to je da: „identitet ... spada među one pojmovne sklopove koji-kada govorimo o sintagmi čovjek i društvo – sadržajno zahvataju količinski nepregledne i kvalitativno samo približno odredive sfere odnosa jednog čovjeka prema drugom, čovjeka prema društvenoj grupi ili prema užoj, široj ili najširoj zajednici“. (Kržišnik-Bukić, Vera: *Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti*. Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997., str. 10.) Proučavanje identiteta nužno uz sebe povlači i osvrt na ono što je pitanje interpretacije prošlosti, tako da se historiografiji pridaje posebno mjesto u razumijevanju i sagledavanju onog što identitet jeste, ili bolje kazano kako jeste. U ovovremenom društvenom kontekstu na različite se načine manipulira svime i svačim, pa ista sudbina biva dodijeljena i manipulacijama s identitetom, najčešće u političke svrhe, a nerijetko i ideološke ili još gore mitomanske. (Pogledati: Brubejker, Rodžers, Kuper, Frederik*:”* S onu stranu” identiteta”. *Reč* no. 69/15, mart 2003. Izdavač: “Fabrika knjiga”, Beograd, str. 405-420.)

[15] Vera Kržišnik-Bukić, pod bitnim primjerima bosanskoga identiteta navodi historijski vjerodostojna svjedočenja o Zemlji (zemljici) Bosni, zatim svjetovni vladari – kraljevi i banovi – (ban

na *ravan identiteta* (ravan pojednica ili ravan zajednice), piše sljedeće: (identitet[16]) „je uvijek ovisan o konkretnim koordinatama vremena i prostora, koji te procese određuju i uokviruju.“ Jedino kako identitet biva *„uhvatljiv“ jeste u svojim konkretnim, izvana prepoznatljivm manifestacijama*[17]. Ukazivanjem na *najvažnija obilježja bosanskog identiteta*, bosanskog duha, bosanskohercegovačkog društva u spoju s primjerima bosanskog identiteta o kojima smo prethodno govorili, uveliko odgovaramo na pitanje *šta je to bosanski identitet*, ili još preciznije *kako se manifestuje bosanski idenitet*. *Autonomnost i autohtonost*[18] bosanskohercegovačkog društva je jedno od ključnih obilježja bosanskog identiteta. Naime, treba

---

Borić, ban Kulin,Tvrtko I Kotromanić, Stjepan Tomašević), bosansko plemstvo, Crkva bosanska, bosansko pismo bosančica, i sve ovo je moguće pripisati srednjovjekovnom domaćem, autohtonom bosanskom identitetu. Ne ostajući isključivo u jednoj historijskoj epohi, autorica nastavlja govor ili niz navođenja bitnih primjera bosanskog identiteta, tako u periodu Otomanske vladavine, naglašavajući: „Bosna je, inače, dolaskom Turaka izgubila svoju srednjovjekovnu državnu samostalnost i nezavisnost, ali uključenje Bosne u sve veći turski imperij *nije značilo istodobno i potpun gubitak svih ostalih karakteristika bosanskog identiteta*“. (Kržišnik-Bukić, Vera, *Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti*, Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997., str. 21) Promjene su evidentne, prije svega, u novim obrascima identiteta, susretu islama i drugih učenja u to vrijeme u Bosni, ali se, ipak, nastavio kontinuitet bosanskog identiteta. Za one koji bi imali nešto da prigovore ovim tezama, za one koji zastupaju „ciljano“ poziciju da se s dolaskom Osmanlija završava i kontinuitet bosanskog identiteta, navodimo konkretne primjere kako je i jedna velika imperija, koja je imala svoje ciljeve i aspiracije na bosanskom području, stoljećima uvažavala i snažila kontinuitet bosanskog identiteta. Naime, u konkretnim nazivima *Bosanski sandžak*, *Bosanski pašaluk*, *Bosanski ejalet* vidljivo je uvažavanje bosanskog duha i njegove tradicije. U Habsburškoj monarhiji i „jugoslavenskom zagrljaju“ bosanski identitet prolazi kroz veoma turbulentne etape, ali i uprkos velikim iseljavanjima stanovništva, prvenstveno u to vrijeme muslimanskog stanovništva, doseljavanjem katoličkog stanovništva, osnivanjem društava za nacionalno promovisanje imena *Srbi* i imena *Hrvati* (Đozić Adib: *Studije o bošnjaštvu*. Prilog sociologiji nacionalnih zajednica u Bosni i Hercegovini, Sarajevo: BKC, 2012. str.138.) , zanemarivanjem muslimanskog nacionalnog pitanja, rješenjima koja su samo nekima odgovarala, kao što je primjer s nazivom jezika, zajedničke države, bosanski identitet opet opstaje, uprkos svim diskontinuitetima.

[16] Primjedba autora teksta

[17] Kržišnik-Bukić, Vera: *Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti*. Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997. , str. 11.

[18] Autonomnost i autohtonost kao suštinski sadržaj bosanskog identiteta podrazumijeva da je Bosna imala vlastiti kulturno-politički razvoj, koji je opet u tom procesu rezultirao stvaranjem niza u Bosni autentičnih specifičnosti, „kako u sferi duhovnosti (domaća – vjera bosanska), tako i u kulturi (stečci, vlastito pismo bosančica i dr.), politici (domaća vladarska dinastija banova i kraljeva, razvijena i jaka država), te niz drugih tipičnih bosanskih karakteristika koje su poznate širom svijeta“. (Đozić, Adib: *Ogledi o bosanskohercegovačkom društvu*. Sarajevo: BKC Sarajevo, 2012., str. 39.)

imati u vidu da je bosanskohercegovčako društvo „povijesno samosvojan, milenijski višedimenzionalno sedimentiran, duhovno-kulturni i etnološki identitet“[19]. Bit autohtonosti bosanskohercegovačkog društva izražena je kroz sljedeće obilježje, a to je *multilateralnost*. Strukturu mulatilateralne[20] sadržajnosti bosanskohercegovačkog društva čini: *multietničnost*, *multireligioznost* i *multikulturalnost*[21]. Jedno od najznačajnijih obilježja bosanskoga duha, bosanskog identiteta, živog tkiva bosanskohercegovačkog društva jeste *otvorenost za drugo i drugačije*. To nije samo puko obilježje, nego svrhovitost samog načina ophođenja, postojanja, suštine života u Bosni i Hercegovini. Ova bosanska otvorenost za drugo i drugačije najjednostavnije je vidljiva u *jedinstvu različja*: „nacija, religija, kultura, tradicija, stilova življenja, običaja, jezika i multikultura“[22]. Uzimajući u obzir da je, osim navedenih obilježja, značajno imati u vidu i *historijski kontinuitet* bosanskohercegovačkog društva, koji se, kao obilježje, uveliko može vezati i za objašnjenja u vezi s autohtonosti i autonomnosti bosanskohercegovačkog društva. Osim historijskog kontinuiteta, koji je za mnoge epistemologe znanstvena varka, posebno u domenu pravolinijskog „napredovanja“ znanja, ovdje se plodnim čini spomenuti sljedeće obilježje bosanskog identiteta, a to je sfera *fizionomijskih* (prekida, sjeckanja) *diskontinuiteta bosanske države*. Zanimljivo je da su gotovo svi fizionomijski diskontinuiteti[23] rezultat izvanbosanskih utjecaja i matrica

[19] Đozić, Adib: *Ogledi o bosanskohercegovačkom društvu*. Sarajevo: BKC, 2012., str. 39.

[20] Isto, str. 42.

[21] Dugogodišnji autentični društveno-historijski razvoj može se pratiti još od susreta Ilira, Avara i Slavena, susreta kršćanstva, islama, judaizma, sve su to sadržajnosti koje se mogu uvrstiti u gradivne elemente bosanskohercegovačke multilateralnosti. O autentičnom karakteru multilateralnosti bosanskohercegovačkog društva svjedoči i činjenica da ona (bosanskohercegovačka multilateralnost) „... nije puki zbir različitih duhovno-kulturnih, civilizacijskih, odnosno etničkih sadržaja koji, stjecajem povjesnih okolnosti, (ko)egzistiraju jedni pored drugih“. (Žiga, Jusuf: *Savremeno bosanskohercegovačko društvo,* Hrestomatija, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka: Bosanski kulturni centar, 2007., str. 19.) Poricateljima Bosne, rušiteljima Bosne, progoniteljima Bosne iz Bosne, na nedvosmislen način se ukazuju da je multikulturalnost, kao sastavnica multilateralizma bosanskohercegovačkog društva *golim okom vidljiva gotovo na svakom koraku,* te da bosanski narod ima iskustvo zajedničkog života, jednih s drugima, a ne jednih pored drugih. (Đozić, Adib: *Ogledi o bosanskohercegovačkom društvu*. Sarajevo: BKC, 2012., str. 42 i Žiga, Jusuf, Đozić, Adib: *Sociologija*. Tuzla: OFF-SET, 2012., str. 515.)

[22] Đozić, Adib: *Ogledi o bosanskohercegovačkom društvu*. Sarajevo: BKC, 2012., str. 43.

[23] Od susreta Avara i Slavena s Ilirima, moguće je govoriti o određenim vidovima diskontinuiteta, ali u slučaju bosanske države, to bi poprimilo druge, neprecizne dimenzije. Mnogi autori, među kojima je i Kržišnik-Bukić će i osvajanje Bosne od Osmanlija smatrati ozbiljnim fizionomijskim diskontinuitetom, čak i aneksija Austro-Ugarske može biti tako tretirana. Najgrublji fizionomijski diskontinuitet bosanske države, bosanskog identiteta, bosanskog duha rezultat, proizvod

mišljenja i gledanja na Bosnu i Hercegovinu. Obilježje s kojim ćemo zaokružiti govor o primjerima bosanskog identiteta i obilježjima bosanskog identiteta, jeste *sinkretizam u kulturi*. Jedna od dominantnih odlika bosanskohercegovačke kulture jeste i sažimanje, miješanje, preplitanje različitih tradicija duhovnosti, kultura, svjetonazora itd. Opisano s jednom ili dvije riječi „jedinstvo različja"[24].

Primjeri i obilježja bosanskog identiteta su autentičan argument autohtonosti, autonomnosti, sedimentiranosti bosanskog duha. Autor knjige *Vrijeme „razljuđenih dvonožaca", paradigma Bosne koju su izdali,* govoreći o sedimentiranosti bosanskog duha i atraktivnosti Bosne i Hercegovine, spominje *etnološki šar i šarm življenja*[25]*, kao i rijetko viđen sklad svakovrsnog prirodnog različja,* spominjući i Svein Monnesland sa sintagmom „bosanska bajkovitost"[26]. Obilježje bosanskog duha je i to da je on otvoren, dinamičan, da je u suprotnosti s mitološkim duhom, bosanski duh nije završen, vječan, to je duh tolerantnosti, bosanski duh je multidimenzionalan duh, on nema ništa zadato, završeno i konačno. Naspram bosanskog duha je duh rigidnog nacionalizma, fašizma, nacizma, svaki oblik antibosanski utemeljenih matrica[27]. Bosanski duh se ispoljava na razini intelektualnog, kulturnog i moralnog konteksta. Ataci na bosanski identitet, na bosanski duh i njegovu sadžajnost izrazi

izvanbosanskih sila, utjecaja i apetita bili su 1929.u vrijeme postojanja Kraljevine Jugoslavije, 1939. nakon sporazuma Cvetković-Maček i 1995. potpisivanjem Dejtonskog mirovnog ugovora i instaliranjem multikompleksnog *administrativno-političkog ustrojstva* Bosne i Hercegovine. (Đozić, Adib: *Ogledi o bosanskohercegovačkom društvu*. Sarajevo: BKC, 2012, . str. 49)

[24] Specifikum Bosne, autohtone i autonomne bosanske sadržajnosti jeste u povezivanju, spajanju različitih obrazaca, pristupa, posebno u domenu kulture i domenu duhovnosti. Mnoštvo je primjera spoja „bogumilskog" sa islamskim, zatim spojeva i miješanja različitih religijskih običaja, kultova itd. U prilog tome navodimo dio u kome Horman u *Narodnim pjesmama muhamedanaca u Bosni i Hercegovini,* piše sljedeće: „Gotovo listom prigrliše vjeru Muhamedovu, ali ne promijeniše narodno osjećanje, ni stare običaje, stare svoje običaje oni tek prilagodiše zahtjevima nove vjere i donekle popuniše unesenim novim običajima". (Đozić, Adib: *Ogledi o bosanskohercegovačkom društvu. Sarajevo*: BKC, 2012., str. 52)

[25] Ivo Banac, govoreći o Bosni, kaže sljedeće: „da Bosna i Hercegovina predstavlja zasebno društvo – zaseban kulturni prostor. *Tri bosanske zajednice nikad nisu živjele u potpunoj izolaciji,* odvojeni običaji i mentaliteti prožimali su se (a smatram da se još prožimaju) u društvu različitom od onoga Hrvatske i Srbije. Upravo zato što je ova Bosna bila integrirani kulturni prostor sa zasebnim povijesnim identitetom, ona se ne može usporediti s Jugoslavijom. Jugoslavija je bila država, a ne društvo. Bosna, s druge strane, ma koliko slaba kao država, predstavlja istinsko društvo". (Banac, Ivo: *Cijena Bosne*. Zagreb: Europa danas, 1994., pogledati u Đozić, Adib: *Ogledi o bosanskohercegovačkom društvu*. Sarajevo: BKC, 2012., str. 39)

[26] Žiga, Jusuf:*Vrijeme „razljuđenih dvonožaca": paradigma Bosne koju su izdali.* Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2007. , str. 109.

[27] "Antibosanska ideologija – skup ideja i projekcija o državi Bosni i Hercegovini koje imaju velikodržavni aspiranti na njezin teritorij. Iskazuje se kao nekorektan odnos i patološka mržnja

su ozbiljne identitarne krize, krize koja mora biti valjano promišljena, prije svega na epistemološko-teorijskoj osnovi, a uz to popraćena i znanstveno-historijskim činjenicama, praktičnim rezultatima istraživanja bosanskohercegovačke zbilje.

Kriza[28] identiteta − izvanbosanske i velikodržavne matrice mišljenja

Krizu valja misliti u prostoru i vremenu, krizu je nemoguće misliti van prostorno-temporalnog konteksta, a da to bude mišljenje vrijedno spomena. Analogno govoru o identitetu i identitetima, napominjemo da je supstancijalo značajno imati osjećaj i za krizu identiteta, ali i za niz kriza s kojima se susreću društveni akteri, ako bismo to tako nazvali, oslanjajući se i na sociološke klasike, ali i na moderna viđenja društvene strukture. Sva otvorena pitanja ostaju samo puke govorne konstrukcije ili izlizane metafore, ukoliko ne težimo prevladavanju krize identiteta u savremenom bosanskohercegovačkom društvu, ali i težnja i briga za prevladavanjem postaje i ostaje nesuvisla ako se istoj pristupi preko njenog pojedinačnog parcijaliteta, pojavnosti ili čak bez uvida u generatore krize. Pišući o krizi identiteta[29], Ismet Grbo konstatuje da je to stanje u kome nema adekvatnih odgovora niti od inteligencije, niti sa strane politike, a najčešće ni sa strane međunarodne zajednice, od koje se prečesto očekuje i ono nemoguće, a da ne spominjemo i ulogu iste zajednice u generiranju određenih segmenata krize. Među najznačajnije uzroke, ali i konkretne pokazatelje krize identiteta u savremenom bosanskohercegovačkom društvu možemo ubrojati: mitološka magljenja i historiografska napregnutost u predstavljanju bosanskog identiteta i „istine o Bosni“, nerazumijevanja i predrasude u interpretacijama bosanskohercegovačkog društva i države, s posebnim akcentom na izvanbosanske programe zla, ideologije velikodržavlja i nezasitih apetita spram Bosne i ukupnog niza njenih višeslojnih, sedimentiranih kulturnih, teritorijalnih, političkih, ekonomskih i drugih sadržajno-

prema državi Bosni i Hercegovini, kao i negiranje svega bosanskog u kulturi i povijesti.” (Lavić, Senadin: *Leksikon sociološkij pojmova*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka, 2014., str. 50)

[28] Da li je moguće misliti krizu izvan prostora i vremena, i da li je dovoljno misliti krizu samo preko njenih egzemplara, manifestiranja, pojavljivanja ili je, zapravo, to samo znak da smo u nekom nepovoljnom položaju? Imajući u vidu sociogenost fenomena identiteta na svim njegovim nivoima, ili društvenu uslovljenost identiteta i njegovih faza konstituiranja, naglašavamo da je, prije svega, nužno misliti krizu identiteta u savremenom bosanskohercegovačkom društvu u društvenom, kulurnom, političkom kontekstu. Misliti krizu je stvar koja zahtijeva svijest o njenim uzrocima, teorijski osvijetliti uzroke krize nadaje nam se kao preduslov za razumijevanje i manifestnih oblika krize.

[29] Grbo, Ismet: „Bošnjaštvo danas -Kriza identiteta“, *Godišnjak* BZK „Preporod“, god. I, 2001., str. 44.

sti, „feudalizirajuće“ matrice svijesti, matrice mišljenja koje preferiraju isključivost i nužnost ideologije „država-nacija“, „alibi“ vječite tranzicije i prividna/nedovršena smjena, zamjena starih i novih ekonomskih i političkih sistema, fašisoidne matrice o „neminovnom sukobu civilizacija“, globalizacija, kao generator krize i kriza identiteta za koje se mogu vezati i *mikro* i *makro* sociološki pristupi.

Jedan od najznačajnijih generatora krize identiteta u savremenom bosansko-hercegovačkom društvu su mitologizirana historijska magljenja u predstavljanju bosanskog identiteta, porijekla naroda na Balkanu, velikim bitkama, pobjedama i krivcima za smrt velikih junaka. Manje-više, balkanski mitovi su uveliko poznati, ali njihova negativna vrijednost je još dominirajuća matrica mišljenja, koja uveliko generira različite vrste kriza. Pomoću mitologiziranja historije, magljenja o verzijama prošlosti, moguće je ići do te mjere da se opravda (u glavama monstruma), ili kako ih Jusuf Žiga naziva, moguće je da „razljuđeni dvonošci“[30] ili „razljuđeni čovjek“[31], čovjek kao posljedica dugotrajnog „raščovječenja“[32] opravda najveće zločine[33]. Na primjeru holokausta, bolje reći i u pripremi ovog strašnog zločina, jedno

[30] Žiga, Jusuf: *Savremeno bosanskohercegovačko društvo.* Hrestomatija, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka: Bosanski kulturni centar, 2007., str. 70.

[31] Žiga, Jusuf: *Vrijeme „razljuđenih dvonožaca“: paradigma Bosne koju su izdali.* Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2007., str. 74.

[32] Isto, str.75.

[33] Navodimo još jedan od primjera za mitološko predstavljanje prošlosti, ali u ovom slučaju kao generator ne samo krize identiteta, već masovnih zločina, silovanja, ubijanja i svih oblika zvjerstava, koja se jedino mogu pojmiti u određenju „raščovječenosti“: „Na istoj ideološkoj matrici, u čijoj je osnovi zloupotrijebljena kršćanska teologija „Muka Isusovih“ i optužbi da su Jevreji ubojice Isusa, izgrađena je srpsko-pravoslavna teologija mučeništva i smrti kosovskog kneza Lazara, samo što sada krivci, odnosno ubojice kneza Lazara, nisu Jevreji već muslimani. „U srcu agitacije koju su srpski radikali pokrenuli protiv jugoslavenskih muslimana (najdominantnija etničko-nacionalna grupa južnoslavenskih muslimana su Bošnjaci) ležala je mitologija koja slavenske muslimane prikazuje kao Hristove ubice. Kako su pripadnici vjere koja je nastala šest stoljeća nakon Isusove smrti mogli biti odgovorni za njegovu smrt? Odgovor leži u središnjem događaju srpske nacionalne mitologije, u mučeništvu kneza Lazara.“ (Đozić, Adib, Alibegović Abdel: „Srpska pravoslavna crkva i genocid nad Bošnjacima**:** skica za jednu srpsko-pravoslavnu teologiju genocida“, (Simpozij – Odnos religijskog i nacionalnog u identitetu i stvarnosti balkanskih naroda), *Bošnjačka pismohrana*, 2015. Prema ovakvom načinu mitološkog i mitomanskog prezentiranja historije, Lazareva je smrt obilježila konac srpske nezavisnosti i početak petstogodišnje vladavine Osmanskog carstva. Tokom devetnaestog stoljeća srpski nacionalistički književnici transformirali su Lazara u eksplicitni historijski lik, okružen grupom učenika koji učestvuju u posljednjoj večeri, kojeg izdaje Juda. Lazareva smrt predstavlja smrt srpske nacije, koja neće uskrsnuti sve dok Lazar ne uskrsne iz mrtvih, a potomci Lazarevih ubojica ne budu očišćeni iz srpskog naroda. Prema toj priči, osmanski Turci igraju ulogu Hristovih ubojica. Vuk Branković predstavlja one Slavene koji su pod otomanskim Turcima prešli na islam, kao i sve Srbe koji su spremni da žive s Turcima.“ (Michael A. Sells: *Iznevjereni most,*

od mitomanskih objašnjenja i zamagljivanja istine bilo je i da su Jevreji odgovorni za ubistvo Isusa Krista. Tako je u uništavanjima jevrejskih zajednica koja su organizirali nacisti često pozivano i na optužbe o ubojstvu Krista. Ta optužba bila je posebno efikasna u huškačkim evropskim crkvama i kod pojedinačnih kršćana, kako bi ih potakla na saradnju s progoniteljima."[34] Zapravo, poremećaji ljudskosti, razljuđenost, *iščašenost*[35] u ljudskoj egzistenciji je najrazorniji i najpogubniji oblik krize identiteta. S razlogom će Vera Kržišnik-Bukić konstatovati: „Mitologija neće nestati, samo će stare mitove istisnuti novi i zamijeniti novi. Budućnost neće biti naklonjena 'očišćenoj' historiografiji."[36] Šta nam preostaje kao realna mogućnost? Pred nama je vrijedan i human zadatak koji, prije svega, podrazumijeva otkrivanje modela stvaranja historijskih, religijskih, ideoloških, velikodržavnih i drugih mitova, kao i nužno ukazivanje na zloupotrebu povijesti, *odnosno (zlo)upotrebu*[37] *izgrađenih historijskih mitova u političke svrhe, što je bilo veoma prisutno na balkanskim prostorima posljednjih decenija*[38].

Religija i genocid u Bosni,. Sarajevo: ITD „Sedam", 2002., str. 51,52.) Otuda i izjava ratnog zločinca, generala Ratka Mladića, kada *ulazi* u Srebrenicu: „Evo nas 11. jula 1995. godine u srpskoj Srebrenici, uoči još jednog velikog praznika srpskoga poklanjamo srpskom narodu ovaj grad. I napokon došao je trenutak da se poslije bune protiv dahija **Turcima osvetimo** na ovim prostorima." (Đozić, Adib, Alibegović Abdel, „Srpska pravoslavna crkva i genocid nad Bošnjacima: skica za jednu srpsko-pravoslavnu teologiju genocida", (Simpozij - "Odnos religijskog i nacionalnog u identitetu i stvarnosti balkanskih naroda") Bošnjačka pismohrana, 2015.) Onog momenta kada se razotkriju i demitologiziraju balkanski mitovi moguće je govoriti o *trajnom miru,* odsustvu razornih diskontinuiteta i različitih oblika dehumanizacije.

[34] Michael A. Sells: *Iznevjereni most, religija i genocid u Bosni*. Sarajevo: ITD „Sedam", 2002., str. 50-51.

[35] Imajući u vidu Gidensovo tematizovanje *predmeta* sociologije i otvaranje veoma važnog pitanja o ulozi sociologije za naše živote, za druge i mogućnost predviđanja značajnih društvenih dešavanja i kretanja, možemo predvidjeti da u skorijoj budućnosti neće biti moguće ukinuti povijesne predrasude, izvršiti potpunu demitologizaciju verzija prošlosti.

[36] Kržišnik-Bukić, Vera: *Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti*. Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997. , str. 9.

[37] Naime, u nemogućnosti da opravdaju i prikriju izvore zla, mitomansku opčinjenost, „veliki umovi" iz sjene pokušavaju, kažimo to znanstvenim vokabularom, odvratiti našu pažnju od postojećih mitova, te nas dušebrižnički obavijestiti ili/i prosvijetliti da postoje i mitovi kod „onih drugih", a jedan od takvih pokušaja je i atak na rad, djelo i misaone napore bošnjačkih intelektulaca iz historijskog polja interesovanja. Nastoji se podmetnuti zlonamjerna ideja, pogubna u svojoj namjeri, da je i hiljadugodišnja tradicija „Zemlje Bosne" samo jedan mit, a razlozi takvih stremljenja su nam dobro poznati ili bi trebali biti. (Pogledati, „Da li je Bosni i Hercegovini potrebno stvaranje novih povijesnih mitova", Jon Kværne: Zbornik radova, *Historijski mitovi na Balkanu*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2003. , str. 85.)

[38] *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2003., str. 8.

Značajani, u negativnom kontekstu, generatori krize identiteta u bosansko-hercegovačkom društvu jesu i nerazumijevanja i predrasude u interpretacijama bosanskohercegovačkog društva i države. Ozbiljnijom analizom izvora i uzroka krize identiteta, krize i pojave zla u bosanskohercegovačkom društvu dolazimo do spoznaje da su uzroci uveliko utkani u izvanbosanske programe s retrogradnim matricama ideološko-političkih identiteta. Kriza se konstantno generira na način da se niječe temeljna sadržajnost bosanskog identiteta, a sve na način dovođenja i nijekanja bosanske multilateralnosti. Na spomenutoj matrici, na stereotipnom predstavljanju bosanskog identiteta progonitelji Bosne grade svoje interpretacije i unutar Bosne i Hercegovine i izvan naše domovine[39]. Još jedan od načina fetišizacije „istine o Bosni" jeste i mijenjanje strukture bosanskog identiteta, i to na duhovno-kulturnoj i biološkoj ravi. Svaki govor o isključivo „autentično srpskoj" ili „autentično hrvatskoj"[40] naravi duhovno-kulturne i biološke sadržajnosti bosanskog identiteta jeste vid velikoaspirativnih, velikodržavnih pretenzija na nešto što je isključivo prepoznatljivo kao *jedinstvo različja*, zvano *Zemlja Bosna*[41].

---

[39] S pravom konstatiraju Žiga i Đozić, kada pišu:"Rušitelji bosanskog društva i „progonitelji Bosne iz Bosne i Hercegovine", nastoje „ubijediti" sve oko sebe kako bosanska multilaterarnost nije ni postojala, niti funkcionirala. Na bazi predrasuda da su odnosi među narodima Bosne i Hercegovine (Bošnjacima, bosanskim Srbima i bosanskim Hrvatima) „predodređeni mržnjom", formiran je posve pogrešan i zasigurno poguban stereotip o bosanskohercegovačkom društvu." (Đozić, Adib: *Ogledi o bosanskohercegovačkom društvu*. Sarajevo: BKC, 2012. str. 53 i Žiga, Jusuf, Đozić, Adib: *Sociologija*. Tuzla: OFF-SET, 2012., str. 52.) Onog momenta kada se o vidljivosti bosanske multilateralnosti više ne mogu „pričati priče", pristupa se drugom redu stereotipa i predrasuda, a to je da se bosanski duh, otvorenost za drugo i drugačije, multilateralna sadržajnost bosanskog identiteta svede na kategoriju „neevropskog", aludiranjem na elemente islamske kulture i civilizacije u negativnom kontekstu. (Žiga, Jusuf, Đozić Adib: *Sociologija*. Tuzla. OFF-SET, 2012., str. 526)

[40] Žiga, Jusuf: *Savremeno bosanskohercegovačko društvo.* Hrestomatija, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 2007., str. 23.

[41] Nerazumijevanja i predrasude spram multikulturalnosti i ukupne sadržajnosti bosanskog identiteta, a koje pronalazimo unutar bošnjačkog korpusa trojakog su karaktera. Prva dva su nipodaštavanje predislamskog perioda u razvoju bosanskog društva i glorificiranje islamske komponente unutar bosanskohercegovačkog društva, obje su podjednako pogubne i štetne. O prvim dvjema posebno pišu Đozić Adib u *Ogledima o bosanskohercegovačkom društvu* (**Đozić, Adib:** *Ogledi o bosanskohercegovačkom društvu*. Sarajevo: BKC, 2012., str. 53 i Žiga, Jusuf, Đozić, Adib: *Sociologija*. Tuzla. OFF-SET, 2012., str. 55) i Žiga Jusuf u *Savremenom bosanskohercegovačkom društvu* (Žiga, Jusuf: *Savremeno bosanskohercegovačko društvo.* Hrestomatija, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka: Bosanski kulturni centar, 2007. , str. 23), treća tendencija, usmjerena na fetišizaciju, nerazumijevanja bosanskog konteksta i bosanskog identiteta, jeste sektaško diferenciranje unutar islamskog duhovnog kruga unutar Bosne i Hercegovine, a koje je uveliko produkt i izvanbosanskih

Kao generator krize bosanskog identiteta navodimo i pojmovnu konstrukciju, a do koje dolazimo dubinskom analizom bosanskohercegovačke zbilje, to je fenomen „feudalizirajućih matrica svijesti“[42]. Isključivo naglašavanje[43], prisiljavanje i iživljavanje nad bosanskohercegovačkom zbiljom u liku dominirajuće matrice mišljenja ukorijenjene i iskazane formulom i ideologijom „jedna nacija-jedna država“ izaziva se dubinska kriza bosanskohercegovačkog identiteta. Zapravo, nastojeći da se kruto primijeni dominirajući obrazac evropskog političkog mišljenja na osjetljivo i trusno društveno-političko stanje moderne Bosne i Hercegovine generira se niz poteškoća s kojima se građani, narodi Bosne i Hercegovine moraju boriti. Potencijalno rješenje je u dominantno i autentično *bosanskoj matrici*[44] uređenja ovog pitanja, a ona se suprotstavlja krutom i rigidnom tumačenju i implementiranju ideologije nacije-države. Taj dominantno i autentično bosanski model, bio bi jednostavno iskazan, a dosta komplikovano implementiran, zbog dominirajućih razumijevanja i perspektiva ideologije nacija-država, u formuli življenja na način ubiranja plodova od *jedinstva različja*, a ne proizvođenju kriza zbog istog. Pokazalo se da je model „nacije-države“, shvaćen u kontekstu bosanskih prilika[45], uvijek korišten za svojatanje, dijeljenje i negiranje bosanskog iden-

programa, kako *okeanskih,* tako i *prekookeanskih* dometa. Ništa dobro neće polučiti ukoliko se proširi tendencija sektašenja, vođenja beskorisnih kvazi-teoloških nadmudrivanja i tome slično. O ovome problemu, mnogo opširnije nekom drugom prilikom.

[42] Na tragu ovog generatora kriza unutar bosanskohercegovačkog društva valja podsjetiti: „Nastoji se nametnuti kolektivna matrica identificiranja prema kojoj je, recimo, „samo autohtoni Srbin“ onaj koji „položi ispit“ pred dominirajućim nosiocima „kolektivne svijesti“, a ostali su nečiji tuđi Srbi, ili, „samo je Hrvat“ onaj koji je „na pozicijama HDZ-a“, aktualno vodeće političke stranke unutar tog naroda, a sličnih aksiologija ima i unutar Bošnjačkog naroda.“ (Žiga, Jusuf: *Savremeno bosanskohercegovačko društvo.* Hrestomatija, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka: Bosanski kulturni centar, 2007., str. 45)

[43] Nastojeći evidentirati što preciznije segmente koji generiraju krizu identiteta unutar savremenog bosanskohercegovačkog društva, dolazimo do pitanja koje se misaono prelama kroz cijeli rad, a u vezi je s bosanskim identitetom i dominirajućim matricama mišljenja o bosanskom identitetu.

[44] Đozić Adib: *Studije o bošnjaštvu*. Prilog sociologiji nacionalnih zajednica u Bosni i Hercegovini, Sarajevo: BKC, 2012., str. 67, 68.

[45] Obratimo pažnju na još dva bitna segmenta generiranja krize identiteta u savremenom bosanskohercegovačkom društvu. „Alibi“ vječite tranzicije i prividna/nedovršena smjena, zamjena starih i novih ekonomskih i političkih sistema jeste jedan od spomenutih segmenata. Znanstvenici su, na temelju komparativnih istraživanja socijalnih posljedica postkomunističkih tranzicija, došli do zaključka da je ozbiljno narušen mit o „tranziciji“ u obećanu zemlju, smatra Zlatan Delić. Kao akutni izvor krize nadaje se i neuspijevanje da se prate dešavanja sa i oko tranzicije. Takvo stanje, izraženo u nesnalaženju s dešavanjima i kašnjenjem za događajima autori svrstavaju u domen „alibi teorija“ o tranziciji. Stoga se u stanju

titeta. Okretanjem prema globalnim uzrocima krize identiteta, ne samo u Bosni i Hercegovini, dolazimo do globalnih generatora različitih vidova kriza, ujedno s tim i s generatorima krize identiteta u savremenom bosanskoerhcegovačkom društvu. Riječ je o globalnim fašisoidnim matricama o „neminovnom sukobu civilizacija". Ova matrica je, nažalost, već dugo prisutna u javnom planetarnom prostoru, tako da određene posljedice njenog učinka već neko vrijeme sagledavamo i u globalnim razmjerama krize[46]. Kažimo još nekoliko riječi i o posljednjem generatoru u našem izboru najznačajnijih uzroka krize identiteta u savremenom bosanskohercegovačkom društvu. Govorimo o globalizaciji, kao generatoru krize i kriza identiteta na lokalnom, ali mnogo više na globalnom nivou, planetarnoj ravni za koju se mogu vezati i *mikro* i *makro* sociološki pristupi. Svjedočeći već i posljedice onoga što se nazivalo raznim imenima, a najlakše opisivalo kao globalizacija, uviđamo da su na djelu redefinirajući procesi statusa pojedinaca, njihovih pojedinačnih i kolektivnih identiteta, redefinirajućih stanja unutar kulturnih i ekonomskih veza, slabljenju nacionalnih vlada itd. Entoni Gidens, uvodeći u upotrebu pojam „svijet koji se mijenja",[47] nastoji skrenuti pažnju na jednu veoma značajnu činjenicu, a riječ je o tome da je suludo posmatrati procese globalizacije izolirano od naše zbilje, upozorava da na novonastale procese ne treba gledati kao na nešto „tamo negdje"[48], niti nešto što postoji i djeluje na nekom *udaljenom planu,* već je riječ o pojavi koja korjenito utječe na naše živote. Globalizacija nužno ostavlja traga i konceptualno mijenja široki spektar naših intimnih aspekata života, prvenstveno *porodicu, zatim na rodne uloge, seksualnost, lični identitet, interakciju s drugima i odnos prema radu*[49]. Tri ključna društvena polja, segmenta našeg djelovanja i egzistiranja kako na ravi materijalnog, tako i na ravni duhovnog, na kojima se dešavaju nemilosrdne i neopisivo brze promjene[50] i o kojima

postkomunističkog haosa tranzicijski ciljevi usmjeravaju u potpuno suprotnim ciljevima, a to je u smjeru „partitokratskog potčinjavanju društva i netržišnom prisvajanju materijalnih dobara", koje opet proizvodi nemjerljive socijalne, ekonomske, kulturne i demografske štete po Bosnu i Hercegovinu. (Delić, Zlatan, *Sociologija*,Tuzla. OFF-set, 2010. , str. 139)

[46] „Pristalice sukoba te vrste unutar ljudskog roda su, zapravo, „razljuđeni dvonošci", to jest osobe koje nisu spremne u drugom i drugačijem vidjeti jednako važnu općeljudsku supstancu. Time se urušavaju temeljni kodovi ljudske vrste". (Žiga, Jusuf: *Savremeno bosanskohercegovačko društvo.* Hrestomatija, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka: Bosanski kulturni centar, 2007., str. 70)

[47] Gidens, Entoni: *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet, 2007., str. 54.

[48] Isto, str. 65.

[49] Isto, str. 66.

[50] S pravom će Urlich Beck govoriti o "društvu rizika", gdje se iz dana u dan mora očekivati novi set rizika kojima se svakodnevno moramo prilagođavati i na iste reagovati. Nije ovdje

nastoji govoriti gotovo svaki ozbiljan analitičar modernoga društva, jesu prema mišljenju britanskoga sociologa: a) uspon individualizma, b) obrasci rada i c) popularna kultura. Dakle, identiteti u ovovremenom društvenom kontekstu i preovlađujućem diskursu nerijetko postaju medijske sjene, sjene ponavljanja, manipuliranja, prešućivanja i prenaglašavanja, a na tom putu, kako tvrdi Alić, *mediji danas jesu najopasnije oružje na svijetu.*[60]

Zaključna razmatranja

Identitet, kao i način konstituiranja identiteta kako kod pojedinaca, tako i kod kolektivnih društvenih aktera, kako ih naziva Castells, nužno je razumijevati u kontekstu vremena i prostora. Identitet nije dat sam po sebi, nije neka nepromjenljiva i kruta slika o sebi, već je društveni konstrukt, uvjetovan različitim globalnim, kulturnim, društvenim, ekonomskim, geografskim, historijskim, političkim i drugim sadržajnostima. Bosanski identitet, kao specifičan vid hiljadugodišnjeg jedinstva različja, otvorenosti za drugo i drugačije jeste fenomen vrijedan naše pažnje, posebno u trenucima kada svijet žudi za rješenjima i odgovorima na probleme koji su uzrokovani upravo zanemarivanjem drugog i drugačijeg, nepriznavanjem univerzalnih prava svakom pojedincu i društvenoj grupi. Osnovno obilježje bosanskog identiteta je otvorenost, dinamičnost, tolerantnost, multidimenzionalnost. Bosanski duh se uveliko razlikuje od zatvorenog, mitološkog, statičkog duha. Taj bosanski duh je prepoznatljiv u kulturi, poeziji, slikarstvu, merhametu, inatu, toleranciji, suživotu, otvorenosti za drugo i drugačije i spremnosti da se ovaj identitet brani od svih ograničenosti i parcijaliteta u poimanju Bosne, bilo na unutrašnjem ili izvanbosanskom planu. Uzroci krize identiteta u savremenom bosanskohercegovačkom društvu sadržani su u mitološkim izvrtanjima istine o Bosni, proizvođenju lažnih opisa bosanskohercegovačke multilateralnosti, nesposobnosti bosanskohercegovačkih političara da se nose s posljedicama tranzicije, koja još biva prezentovana u javnom prostoru kao neko predpojmovno stanje. Uzroci krize su sadržani i u nerazumijevanjima i predrasudama u interpretacijama bosanskohercegovačkog društva i države, ideologije velikodržavlja, izvanbosanskim programima zla, matrice mišljenja koje je najlakše okarakterisati kao fašisoidne matrice, ali ništa manje, generatore krize

riječ samo o rizicima po zdravlje, kaže Gidens, interpretirajući Becka, već moramo i govorimo o „promjenama obrazaca rada, sve veće nesigurnosti radnog mjesta, opadanje utjecaja tradicije i običaja na samoidentitet, urušavanje tradicionalnih oblika porodice i 'demokratizaciju' odnosa". (Gidens, Entoni, *Sociologija*, Beograd: Ekonomski fakultet, 2007. , str. 54.)

[60] Alić, Sead: „Identitet i identiteti, Europski identitet Bošnjaka". *Bošnjačka pismohrana*, Sv.11, br. 34-35 (2012), str. 47-48.

identiteta u savremenom identitetu tražimo i u fenomenu globalizacije, preciznije kazano, u posljedicama globaliziranja svijeta. Pitanje budućnosti bosanskog identiteta ne treba nehajno i neodgovorno brkati s ekonomskim stanjem ili blagostanjem. Budućnost bosanskog identiteta treba posmatrati kao rezultat sopstvenih pametnih, dugoročnih i dalekovidnih politika, ne zanemarujući značaj i snagu utjecaja svjetske politike i geopolitike.

Literatura:

Abercrombie, Nicholas, Hill, Stephan i Turner, S. Bryan: *Rječnik sociologije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2008.
Alić, Sead: „Identitet i identiteti, Europski identitet Bošnjaka". *Bošnjačka pismohrana*, sv.11, br. 34-35 (2012), str. 47-48.
Arnautović, Samir: „Identitet i mišljenje". *Godišnjak* BZK "Preporod", God. III, 2003.
Assmann, Jan: *Kulturno pamćenje*. Zenica: Vrijeme, 2005.
Banac, Ivo: *Cijena Bosne: članci, izjave i javni nastupi, 1992.-1993*. Zagreb: Europa danas, 1994., 2. prošireno izdanje, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca i Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1996.
Castells, Manuel: *Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing, 2002.
Cvitković, Ivan: *Sociologija spoznaje*. Sarajevo: Des, 2001.
Delić, Zlatan: *Sociologija*. Tuzla: OFF-set, 2010.
Džafić, Adnan: *Kriza ili moć identiteta u modernom društvu*. Magistarski rad, Sarajevo, 2009.
Đozić Adib: *Studije o bošnjaštvu*. Prilog sociologiji nacionalnih zajednica u Bosni i Hercegovini, Sarajevo: BKC: Tuzla: OFF-SET, 2012.
Đozić, Adib, Alibegović Abdel: „Srpska pravoslavna crkva i genocid nad Bošnjacima: skica za jednu srpsko-pravoslavnu teologiju genocida, (Simpozij "Odnos religijskog i nacionalnog u identitetu i stvarnosti balkanskih naroda"). Bošnjačka pismohrana, 2015.
Đozić, Adib: *Ogledi o bosanskohercegovačkom društvu*. Sarajevo: BKC: Tuzla: OFF-Set, 2012.
Erikson, H.Erik: *Identitet i životni ciklus*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2008.
Fanuko, Nenad: *Sociologija*. Zagreb: Profil, 2004.
Gidens, Entoni: *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet, 2007.
Grbo, Ismet: „Bošnjaštvo danas – Kriza identiteta". *Godišnjak* BKZ „Preporod", god. 1 (2001)

Historijski mitovi na Balkanu: zbornik radova. Sarajevo: Institut za istoriju, 2003.
Kržišnik-Bukić, Vera: *Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti*. Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997.
Kværne, Jon: „Da li je Bosni i Hercegovini potrebno stvaranje novih povijesnih mitova“, Historijski mitovi na Balkanu. Sarajevo: Institut za istoriju, 2003.
Lavić, Senadin: *Leksikon socioloških pojmova*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka, 2014.
Lavić, Senadin: „Statički i dinamički pristup problemu identiteta“. *Godišnjak* BZK “Preporod”, God. 3 (2003)
Michael A. Sells: *Iznevjereni most, Religija i genocid u Bosni*. Sarajevo: ITD Sedam, 2002.
Putinja, Filip, Stref-Fener, Žoslin: *Teorije o etnicitetu*. Beograd: XX vek, 1997.
Smith, Adam: *Nacionalni identitet*. Beograd: XX vijek, 1998.
Šušnjić, Đuro: *Religije II. Beograd*: Čigoja štampa, 1998.
Vučić, Petar: *Fenomenologija nacije*. Zagreb: Grapihs Zagreb, 2005.
Zbornik radova: *Bosanski duh*, Biblioteka Bosna i Hercegovine mogućnosti i perspektive razvoja; 3, Sarajevo, 1999.
Žiga, Jusuf: *Savremeno bosanskohercegovačko društvo*. Hrestomatija, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka: Bosanski kulturni centar, 2007.
Žiga, Jusuf: *Vrijeme „razljuđenih dvonožaca“: paradigma Bosne koju su izdali*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2007.

THE IDENTITY AND CRISIS OF IDENTITY IN CONTEMPORARY BOSNIAN SOCIETY

Abdel Alibegović

Summary

The author analyzes the phenomenon of identity, he deals with the perception and contemporary interpretations of identity, ways of constituting of identity as social conditionality-sociogenesis of identity. Emphasis is on the importance of the Bosnian identity expressed in the phrase Bosnian spirit as well as the basic features of Bosnian identity. A key part of the paper deals with the generators of identity crisis or the crisis of identity in contemporary Bosnian society. Generators are analyzed through the prism of the mythological fogging and historiographical tension in the presenting of Bosnian identity and the “truth about Bosnia”, then, through the prism of misunderstanding and prejudice in interpretation of Bosnian society and state, with special emphasis on programs of evil out

of Bosnia, as well as through the analysis of ideology of hegemony and insatiable appetite towards Bosnia and the total set of its multi-layered, sedimented cultural, territorial, political, economic and other comprehensiveness. "Feudalistic" matrix of consciousness, matrix of thinking that prefer exclusivity and the necessity of ideology "nation-state", "alibi" of eternal transition and as thesis of fascistic matrix on "inevitable clash of civilizations" are the integral part of the author's consideration of the causes of the crisis.

Key words: identity, Bosnian spirit, Bosnian identity, Bosnia and Herzegovina, the culture of memory, identity crisis, matrix of consciousness, myths, historiography, ideology, globalization

UDK 323.1 (497.6)

Pojava aspiracijskih nacionalizama na prostoru zapadnog Balkana i njihov utjecaj na Bosnu i njeno stanovništvo

Đenan Galešić
Vrapčići
Mostar

Nacije i nacionalizmi relativno su moderan pojam i pojava, prvenstveno imanentan i izvorno potekao u kolijevkama zapadnoevropskih naroda. Narodi zapadnog Balkana, formirali su se u nacijskom smislu, ne mogavši prenijeti i primijeniti doslovno zapadnoevropsku empiriju formiranja nacija. Involviranost zapadnobalkanskih naroda u multietička carstva imalo je u ovom smislu duboke konsekvence. Formirane tokom 19. vijeka, srpska i hrvatska nacija ispoljavaju aspiracije prema drugim teritorijama i drugom stanovništvu, van onih na kojima su bazno formirane. U našem slučaju, prema teritoriji Bosne i bosanskom stanovništvu. U ovom procesu, koji traje od sredine 19. vijeka, strategijski percipirane granice srpske i hrvatske nacijske države nalaze se na bosanskom teritoriju i operacionaliziraju se na bosanskom narodu (Srbija prema bosanskom stanovništvu koje ispovijeda pravoslavlje, a Hrvatska prema bosanskom stanovništvu koje ispovijeda katoličanstvo). Najmanje se u ovim aspiracijskim nastupanjima i procesima vodilo računa da je Bosna višereligijska zemlja i da je takva kroz milenij svoga egzistiranja. To je krovni razlog što je ovaj proces razgradnje Bosne i cijepanja bosanskog stanovništva natroje imao i ima tako pogubne rezultate.

Ključne riječi: nacija, nacionalizam, aspiracijski nacionalizam, Srbija, Hrvatska, Bosna, bosansko stanovništvo, Bosna i Hercegovina

Nacionalizam je ideologija. Kada vršimo uspoređivanje nacionalizma s drugim ideologijama, on izgleda krajnje „siromašna“ ideologija u čijoj sadržini ne postoje iskristalisana rješenja za pitanja organizacije društva, socijalne pravde, raspodjele resursa ili upravljanja konfliktima, što druge ideologije imaju. On više podsjeća na zbir teza koje opravdavaju težnju

neke etničke grupe da bude priznata kao nacija. Međutim, uprkos svojoj sadržinskoj suhoparnosti, nacionalizam se pokazao moćnom ideologijom, sposobnom da osigura identifikaciju grupama ljudi, da ih potakne na djelovanje, te da tom djelovanju odredi smjer i sadržaj.[1]

Nacionalizam posjeduje snažnu emocionalnu snagu i sposobnost da upravlja ljubavlju i mržnjom, te da kod pripadnika svoje projektovane nacije potakne snažne zajedničke osjećaje. Ispostavlja se kroz historiju, da je nacionalizam najmoćnija politička ideologija u posljednjih nekoliko stotina godina. On je među svim političkim ideologijama najjednostavnija, najjasnija i najmanje teorijski protkana, ali je paralelno s tim i najraširenija ideologija s najjačim utjecajem na osjećanja masa stanovništva. U većini razmatranja nacionalizam se određuje kao ideologija u kojoj je nacija apsolutna vrijednost, a služenje njezinim interesima imperativ ljudskog djelovanja.[2]

Nacija je esencija nacionalizma kao ideologije. Ideja nacije kao etničke zajednice podrazumijeva njegovanje i čuvanje etničkog identiteta određene grupe ljudi. Etnički identitet naglašava i ističe zajedničko historijsko porijeklo, zajedničke mitove i historijska sjećanja, ističu se zajednički historijski događaji, te simboli koji ljude podsjećaju na zajedničko – etničko srodstvo, pa se u svojoj ukupnosti ovim elementima snaže njihov identitet i jedinstvo. Taj ceremonijalni i simbolički aspekt najodlučniji je za uspjeh i trajnost nacionalnog identiteta, jer je u njemu individualni identitet najtješnje povezan s kolektivnim identitetom. Nacija ne može nastati ako ne postoji kolektivno sjećanje na zajedničku prošlost, ako ne postoje vrlo aktivne jezičke i kulturne veze unutar jedne grupe ljudi, te bez, često vrlo dugotrajnog procesa, propagandne djelatnosti (brendiranja, omiljavanja).[3]

Esencijalni zadatak nacionalnih programa ili projekata je uspostava nacionalne države. Cilj je svakog nacionalizma izgradnja nacije i stvaranje nacionalne države kao jedinog prihvatljivog modusa vladavine, ali i da se granice države podudaraju s granicama nacije. Država ozbiljuje naciju u prostoru, uspostavljajući je kao teritorijalnu političku jedinicu, zatim ona integrira stanovništvo u jedinstveno političko tijelo. Država stvara stanovit viši identitet pojedinca, koji nadilazi identitet proizašao iz neposrednog (porodičnog, komšijskog, lokalnog, regionalnog) ljudskog okruženja. Nacionalizmu je imanentno nastojanje da se nacija na neki način odvoji od okoline, da bi joj se osigurao samostalni razvoj, čime on prirodno teži da se ograniči državom koja mu uspostavlja granicu.[4]

---

[1] Vidjeti: Slaven Ravlić: *Suvremene političke ideologije*, Zagreb, 2003.

[2] Isto

[3] Isto

[4] Isto

Međutim, nastojanjem da se država podudara s nacijom, nacionalizam teži i potpunoj homogenosti i nacionalnoj čistoći te države, što se postiže isključivanjem svega različitog i drugačijeg. Ovim činom nacionalizam se direktno konfrontira s modernom idejom demokratije, koja se temelji na različitosti i pluralizmu, a ne na homogenosti. Isto tako, nacionalizam često teži i stvaranju imperije, a ne države, tj. teži inkorporiranju u svoje imperijalne granice cijelog prostora na kojem su živjeli ili žive pripadnici određene nacije. Nacionalizam je često povezan s ekstremnim pokretima i ponašanjima, obilježavaju ga netolerancija, diskriminacija i politička isključivost, a nacionalisti su obično spremni podupirati represivnu ideologiju. Različite tipologije nacionalizma uslovljavaju i njihovo nabrajanje, pa tako imamo: liberalni, konzervativni, integralni, imperijalistički, antikolonijalni, pannacionalizam, etatistički i kosmopolitski nacionalizam.[5]

*

Narodi zapadnog Balkana formirali su se u nacijskom smislu, ne mogavši prenijeti i primijeniti zapadnoevropsku empiriju formiranja nacija. U Evropi su se pojedine nacije etapski počele formirati još u Srednjem vijeku, gdje su nacije kao engleska, francuska, španska, švedska, danska, holandska i portugalska, početkom 19. vijeka, već imale razvijenu svoju kulturu, književni jezik, te etnički homogenu vladajuću elitu, što jeste direktna konsekvenca njihovog kontinuiranog razvoja tokom srednjeg vijeka pa nadalje. U ovom kontekstu za izdvojiti su Njemačka, Italija i Poljska, koje su imale sve navedene pretpostavke za formiranje nacije, ali ne i državno jedinstvo. To su stekli naknadno.[6]

Narodi zapadnog Balkana nisu imali ovakve startne pretpostavke razvoja nacije. Oni su bili u sklopu multietničkih imperija (Austro-Ugarske monarhije i Osmanskog carstva), u kojima su imali status nedominantnih etničkih grupa. Religiozna podjela bila je osnov razgraničenja stanovništva Osmanskog carstva u pravnom, ekonomskom, političkom i svakom drugom smislu, a taj model podjele društva postepeno su preuzeli nacionalizmi, obilato iskorištavajući sjedinjenost religijskog i etničkog faktora u konceptu formiranja nacija, što se dešavalo polovinom 19. vijeka u Srbiji i Hrvatskoj. Ovdje je bitno istaći da je spomenuta razlika i podjela bila religijska, a ne nacionalna po svom sadržaju, te da je jedna od najvećih paradoksalnosti evropske historiografije, bilo inkorporiranje nacionalnog sadržaja u to tradicionalno religijsko razlikovanje. Naime, Crkva je u Osmanskom

[5] Isto

[6] Više u: „Male nacije: Hrohova tipologija nacionalnih pokreta“, Milan Subotić – Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd; http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0353-5738/2006/0353-57380630201S.pdf

carstvu bila organizator političkog i društvenog života svojih pripadnika, pa je kroz dugo trajanje i uz faktor ravnodušnosti Osmanlija prema etničkim, kulturnim i jezičkim specifičnostima naroda unutar tog carstva, Crkva u sebi stopila i „pobrkala" pojmove vjerskog i nacionalnog pripadništva.[7]

Problem za Bosnu je nastao kada su ovako postavljene nacionalne koncepcije počele aspiracijski djelovati prema Bosni, i to djelovati kao da je nužna podudarnost jednovjerskih i političkih (nacionalnih) granica. U toj sredini, okruženoj sa dva aspiracijska nacionalizma na prostoru zapadnog Balkana, našla se naša zemlja Bosna. U takvom vjerskom konceptu nacije možemo pratiti i „famoznu nit" koja je esencija podjele bosanskog naroda na troje.

*

Na zapadnom Balkanu, u 19. vijeku, uobličava se srpska nacija, ne na građanskom, nego na konfesionalnom principu, kao religijska zajednica unutar Osmanskog carstva. Osmansko carstvo je preko sistema „milleta" narodnost izjednačavalo sa vjeroispoviješću, pa je i vjerskim poglavarima prepuštalo svjetovnu vlast nad pripadnicima njihove crkve. Srpska nacija ne identifikuje se s državnim okvirom u kome je živjela, nego se identifikuje s crkvom kojoj je pripadala. Ona nije formirana kao građanska, već kao etnička i religijska zajednica. Potom je uslijedila borba za nacionalnu državu.[8] Isto vrijedi i za formiranje hrvatske nacije, a njen aspiracijski program, provođen u Bosni, u mnogo je segmenata samo puki odgovor i reakcija na srpske aktivnosti u ovom kontekstu. Oblikovanje srpske i hrvatske nacije događalo se pod vođstvom grupa ljudi iz vrha državnih i drugih elitnih struktura iz njihovih gradskih centara koji su, naravno, izvan Bosne. Veza s Bosnom uspostavlja se onda kada ta dva nacionalizma počinju ispoljavati aspiracije ka širenju, jer tada Bosna postaje područje na kojem se oni dodiruju i na kojem se nadmeću.

Nakon što nacija ostvari svoj napredak i konstituiše se kroz određene etape razvoja, u pravilu kod njenih elita rastu imperijalne težnje prema susjednim zemljama, osvajanju novog teritorija, te širenju moći i utjecaja. On se u ovom smislu ne da ograničiti.[9] Pošto je tako formiranoj srpskoj i hrvatskoj naciji u 19. vijeku, susjed uvijek bila religijski pluralna Bosna u kojoj su postojali i dijelovi stanovništva identičnog vjerovanja kao u Srbiji i Hrvatskoj (tzv. istovjerci), oni su se „savršeno" uklopili u aspiracijsku politiku ovih dviju Bosni susjednih zemalja. Ta

[7] Isto

[8] Vidjeti u: „Kakva ili kolika država", Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka. Crkva, Nacija, Država. Srpska pravoslavna crkva u tranziciji u Srbiji, Olga Popović-Obradović, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2009.

[9] Vidjeti: Slaven Ravlić: *Suvremene političke ideologije*. Zagreb: 2003.

aspiracijska politika temelji se na zajedničkoj religiji, zajedničkim historijskim mitovima i sjećanjima, ali nema zajedničku teritoriju, jer Bosna nije teritorija Srbije niti Hrvatske. Bosna je zasebna teritorija kroz jedan milenij svog trajanja.

*

Bosna je višereligijska i viševjekovna zemlja, pa je i bosansko društvo kroz cijelu svoju milenijsku historiju višereligijsko društvo i njegova višereligioznost prerasla je upravo u ovom periodu, u nacionalne kolektivizme. U našoj zemlji Bosni, stratezi, planeri i organizatori obaju aspiracijskih nacionalizama, provode svoje djelatnosti, prvenstveno nad dijelovima bosanskog stanovništva koji ispovijedaju pravoslavlje i katoličanstvo. Ali, oni su izmiješani i koherentni na gotovo cijelom prostoru Bosne s bosanskim muslimanskim stanovništvom. Izmiješanost i koherentnost su viševjekovne i za rezultantu imaju bosansko društvo u kojem postoji svijest o zajedničkom porijeklu, prijateljstvu, povjerenju, međusobnom pouzdanju i poštovanju. Drugačija religijska pripadnost bosanskih ljudi bila je vijekovima posve normalna pojava o kojoj niko nije razmišljao, ona se osjećala i živjela, ona je nalazila svoj izvor u svetim knjigama, te riječima i praksi božijih poslanika u sva četiri vida vjerovanja, poštovanja i moljenja jednog Boga, a koji su prisutni u Bosni. Kroz milenijsko postojanje naše zemlje, kod bosanskog stanovništva formirala se spoznaja o zajedničkoj pripadnosti, što je proisteklo iz konstantnog i tijesnog kontakta, te vjekovne ljudske komunikacije, pri kojoj se neupitno i neumitno živjelo s ukorijenjenom svijesti o istom porijeklu bosanskih ljudi, istom jeziku, istoj kulturi, mentalitetu itd., što je naročito evidentno u urbanim sredinama. Paralelno s ovom spoznajom, bosanski ljudi egzistiraju i kroz različite religijske pripadnosti, što će se ispostaviti da je uzrok njihove spoznaje o drugačijoj pripadnosti, tj. o njihovoj međusobnoj različitosti. Religijski identiteti bosanskih ljudi, s vremenom će, potpomognuti faktorima izvan Bosne, postati politički, civilizacijski, pa čak i različiti rasni identiteti. Svakodnevni „obični“ život „običnih“ ljudi i njihova svakodnevna viševjekovna prožetost i komunikacija, definitivno su baštinili i gajili ljudskost u svom baznom obliku, zatim međusobno povjerenje, humanost u svim svojim aspektima, itd., što je bilo inherentno s bosanskom filozofijom života. Nasuprot tome, religijski govori i religijski nastupi tumača vjere nastojali su diferencirati navedenu svakodnevicu imanentnu za milenijsko postojanje pluralne Bosne, pa su neminovno djelovali pejorativno na bosansku filozofiju života.[10]

[10] Vidjeti: „Kulturni identitet Bosne i Hercegovine“?, Ivan Lovrenović, objavljeno 20.03.2014.g. http://ivanlovrenovic.com/2014/03/kulturni-identitet-bosne-i-hercegovine/

Kada su aspiracijski nacionalizmi iz bosanskog susjedstva krenuli u realizaciju svojih projekata prema Bosni i bosanskom stanovništvu, kada se krenulo u homogenizaciju svog pretpostavljenog stanovništva i teritorije, sve bosansko je potpuno zanemareno, izbagatelisano, predstavljeno kao tuđe i nepotrebno, do kraja žigosano kao pogrešno. Sva bosanska pluralnost determinisana je od oba aspiracijska nacijska programa kao nešto neprirodno, zastarjelo, prevaziđeno, anomalično, prema čemu treba gajiti posebnu idiosinkraziju.

*

U ovom periodu dešava se i okupacija Bosne od Austro-Ugarske monarhije. Austro-Ugarska je u Bosni provodila svoju misiju. Čvrsto se oslanjajući na bosansku tradiciju, Austro-Ugarska je na terenu pokušavala provesti ideju i ustoličenje bosanske nacije. Ona je željela Bosnu integrisati u Monarhiju. Željela je stvoriti kod bosanskog stanovništva svijest o civilizacijskoj privlačnosti jedne ovakve ideje. Trebalo je s ovim ciljem ukorijeniti u bosansko stanovništvo ideju bosanskog naroda kao političkog naroda – nacije. Ukoliko bi bila prihvaćena jedna ovakva ideja, po zamislima i projekcijama austrougarskih planera, Monarhija bi strateški dobila bitne stvari. Integrisala bi Bosnu u sklop svoje višeetničke države i istovremeno kvalitetno odgovorila na aspiracije Srbije i Hrvatske. U ovom kontekstu treba reći i to da je Austro-Ugarska, prvi put u dotadašnjoj evropskoj historiji, priznala bosanske muslimane kao ravnopravne građane tog višeetničkog kršćanskog carstva.[11]

Paralelno s postepenom modernizacijom bosanskog društva, koju neumitno donosi Austro-Ugarska, srpski i hrvatski nacionalizmi lansiraju i omasovljavaju ideju o nacionalnom identitetu bosanskih katoličkih i pravoslavnih stanovnika, čime se u suštini ističe jedna specifičnost svih nacionalizama, a ta je da je sudbina pojedinca, čovjeka, u ovom slučaju bosanskog čovjeka, vezana za sudbinu nacionalne, u ovom slučaju vjerske zajednice.[12]

*

Ovdje dolazi do izražaja i uloga ideologije, jer se putem nje snaži shvatanje pojedinca da je on direktno povezan s projektom formiranja svog političkog naroda, nacije, tj. svoje države. Na taj se način, između ostalog, dobija masa poslušnih izvršilaca. Za apostrofirati je i karakterističnu ulogu ideologije u prikrivanju

[11] Više u: Zgodić, Esad: *Ideologija nacionalnog mesijanstva*. Sarajevo, 2009.

[12] Vidjeti: Dujmović, Sonja: „Bosna i Hercegovina ne može ni da živi ni da umre" – situiranje identiteta Bosne i Hercegovine kod bosanskohercegovačkih Srba (do 1941.g.), *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju : zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2011.

privatnog interesa elitnih krugova ljudi iz središta srpske i hrvatske države, gdje im ideologija služi da se njihovi grupni interesi predstave kao javno dobro. Za poklonike ideologije više ne postoji razlika između istinitog i lažnog. Ideologija znači i izvrnutu, lažnu i pogrešnu svijest i spoznaju, koja neki interes prikazuje kao opći. Ideolozi vladajuće klase stvaraju iluziju te klase o samoj sebi, te podupiru privid da su njezine misli izraz općih interesa.[13] U ovom smislu za navesti je da se nacionalizam smatra jednom od najuspješnijih ideologija, s obzirom na to da snaga nacionalizma ne slabi. To je važna pojava koja je obilježila 19. i 20. vijek, a njena snaga ne posustaje ni u 21. vijeku.[14] Nacionalistička tehnika mobiliziranja masa je bila i ostala traženje unutrašnjeg i vanjskog neprijatelja svoje nacije, koji je u pravilu predstavljan kao krivac za sve nevolje većinskog stanovništva.

Elite srpske i hrvatske države, kroz svoje aspiracijske programe, a putem ideologije u ovom kontekstu, rješavaju svoj problem, pa zalaganje za interese svojih elitnih krugova, zadobija javnu podršku, kako u svojim baznim državama, tako i u Bosni. Kada je scena u Bosni ovako koncipirana, Bosna je postala teritorija na kojoj se dodiruju dvije nacije, srpska i hrvatska, koje su kroz svoje aspiracijske programe na svojevrstan način debosnizirali dijelove bosanskog stanovništva koje ispovijeda pravoslavlje i katoličanstvo.

Šta je dalje trebalo raditi da se ozbilji i definitivno operacionalizira projekt širenja ovih dviju nacija na Bosnu i u bosansko stanovništvo? Trebalo je izdvojiti komade teritorije Bosne na kojima živi pravoslavno stanovništvo Bosne i katoličko stanovništvo Bosne i takve djelove teritorije, kroz dalje procese, pripojiti Srbiji i Hrvatskoj. Kada bi bila formirana bosanska nacija, bosanski politički narod, ovaj scenarij bi bilo nemoguće provesti. Naravno, tu su još faktori bošnjačko-muslimanskog prisustva i isprepletenosti stanovništva u Bosni na svim njenim dijelovima. Zanimljivo je u ovom smislu navesti da su 1991.god. bosanski Srbi bili prisutni na 95%, bosanski Hrvati na 70%, a Bošnjaci na 95%, ukupne bosanske teritorije. Opravdano je pretpostaviti da su u ranijem periodu ove izmiješanosti bile još više izražene.[15]

U bazu i suštinu aspiracijskih nacijskih programa bosanskog susjedstva, nije involviran niti jedan od osnovnih elemenata bosanske tradicionalnosti, bosanskog vjekovnog naslijeđa, osim ako ne pripada većinskoj religiji u zemljama odakle

[13] Vidjeti više u: „Nacionalizam i ideologija. Pavao Ritter Vitezović kao nacionalni mislitelj i (ili) ideolog“, Martina Topić, Fakultet političkih znanosti – Odsjek za hrvatsku politiku, Zagreb. file:///C:/Documents%20and%20Settings/Administrator/Desktop/Zbornik_OPZ_28_05_Topic.pdf

[14] Vidjeti: Slaven Ravlić:*Suvremene političke ideologije*, Zagreb, 2003.

[15] Vidjeti: Mahmutćehajić, Rusmir: *Bosanski odgovor – o modernosti i tradiciji*. Sarajevo, 2012.

potječu aspiracijski nacionalizmi i projekti usmjereni prema Bosni. Svako drugačije izjašnjavanje, a pogotovo religijsko izjašnjavanje, smatrano je stranim, tuđim tijelom koje treba odstraniti ili prevesti u svoj religijski korpus. Aspiracijski nacijski programi bosanskog susjedstva potpuno su suprotni viševjekovnoj prirodi bosanskog društva, tako da se ništa drugo od njih nije moglo očekivati nego da to i takvo bosansko društvo erodiraju i uništavaju. Viševjekovna narav Bosne shvatana je kao nedovršen posao, kao anomalija, greška koju treba „ispraviti". U njihovim aspiracijskim koncepcijama, svaki drugi s kojim je njihova nacija u kontaktu predstavljaju se kao niži, slabiji, manje vrijedni, a takve karakteristike drugoga objašnjavaju se masama svog stanovništva kao posljedica poštovanja i slijeđenja „pogrešnog" Boga i „pogrešnog" božijeg poslanika. U koncepcijama aspiracijskih nacionalizama u bosanskom susjedstvu, samo je njihov Bog pravi i istinski Bog.[16] Valja istaći u ovom smislu da, kada je u pitanju politički kompromis tu se može doći do krajnjeg rješenja, ali ako se postavi teza da je tuđi Bog krivi Bog, tu nema rješenja, tu veoma vjerovatno dolazi do sukoba. Dakle, pošto analogija predstavlja otrcanu „klopku" za neupućene, za bosanske ljude mora važiti načelo da gdje je god moguće otkriti uzroke onoga što se dešava, ne bi trebalo da se pribjegava bogovima.[17]

Treba istaći i to da je opstajanje bosanskog viševjekovnog i religijski pluralnog društva kroz historiju, između ostalog, i konsekvenca njegove duboke religioznosti. Bosanski banovi, kraljevi, kao i bosanske velmože, prihvatili su i štitili Crkvu bosansku kao svoju, narodnu crkvu, koja nije bila pod utjecajem katoličanstva i pravoslavlja. Osmansko carstvo priznavalo je i poštovalo vjersku pluralnost naše zemlje, vidjevši u tome religioznu prirodu svijetu, za što su nađene upute sadržane u islamskoj svetoj knjizi, te praksi i govoru poslanika Muhammeda.

*

Srpski aspiracijski nacionalizam i s njim u vezi nacionalnu politiku prema Bosni, Srbija je iznjedrila i formulisala, kroz djelo „Načertanije", Ilije Garašanina (1844.), u kojem su izdefinisane osnovne ideje nacionalne i političke aktivnosti Srbije prema Bosni i bosanskom stanovništvu. Garašanin je bio visoki državni službenik Srbije. Da bi se realizovao srpski aspiracijski nacijski program, bilo je neophodno da ga u realizaciju preuzme srpska država. Srpski antibosanski aspiracijski projekt, tražio je svoje opravdanje i pronalazio ga je koristeći se konstrukcijama, kao što su: historijsko pravo na Bosnu još od Dušanova carstva, ali

[16] Isto

[17] Vidjeti u: Hallett Carr, Edward: *Šta je istorija*. Beograd, 2001.

i konstrukcijom da u Bosni žive Srbi, samo su podijeljeni u tri vjere. Izučavajući historijat srpskog aspiracijskog nacionalizma, možemo reći da su spomenute dvije konstrukcije konstante u njegovom djelovanju. Osim toga, konstanta u njegovom djelovanju je i ekspanzivna težnja prema susjednim teritorijama, a naročito prema Bosni. Garašanin u svom djelu eksplicite navodi da je Kneževina Srbija mala i da ona treba sebi pridružiti sve srpske narode koji je okružuju. Članovi intelektualne i druge elite u Srbiji, koji su nastavili srpski aspiracijski program, bili su također ekspanzionistički nastrojeni, pa u tom smislu valja navesti Ban Matiju, Đorđa Popovića Daničara, Jovana Ristića, Milovana Milovanovića, Jovana Cvijića, Stevana Moljevića, Vasu Čubrilovića, Memorandum Srpske akademije nauka i umjetnosti, Miloševićev program djelovanja prema Bosni, itd. Službeni list „Prosvjetni glasnik" iz 1892. god., koji je izdavalo „Kraljevsko srpsko ministarstvo prosvjete", u srpske zemlje ubraja: istočnu polovinu Istre, Slavoniju, Srbiju, Dalmaciju, Makedoniju, Hrvatsku, južnu Ugarsku, Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru i zapadnu Bugarsku. U projekcijama Garašanina, Bosna se sva treba uključiti u državni teritorij Srbije, tj. Bosni se apsolutno negira pravo na samostalnu političku egzistenciju.[18]

Interesantno je u ovom kontekstu navesti da je već na prvoj sjednici novoosnovanog „Srpskog učenog društva" (prethodnika „Srpske akademije nauka i umetnosti"), koja se održala 29. novembra 1864. god., donesena odluka o raspisivanju konkursa na temu o bogomilima kod Južnih Slovena, a naročito u Bosni. Prema unaprijed određenim uslovima, radovi prijavljeni na konkurs trebali su odgovoriti i na sljedeća pitanja o bosanskim krstjanima: kakvo su učenje imali i kakvu vjeru su ispovijedali, te kako su bosanski bogomili iščezli i šta se s njima desilo, tj. da li su se oni „poturčili". Na konkursu je pobijedio zadarski odvjetnik dr. Božidar Petranović sa svojom raspravom u kojoj je glavni akcent stavljen na tezu da je Crkva bosanska, kao uostalom i svi bosanski vladari, bila – pravoslavna.[19] Ustvrdivši da su srednjovjekovna Bosna i njezina Crkva bile pravoslavne, Petranović je postavio i tzv. „naučni temelj" budućih velikosrpskih posvajanja Bosne, kao "čiste" srpske zemlje u nacionalnom i političkom smislu.

Aspiracijski nacionalizmi u bosanskom susjedstvu, da bi jasno odvojili svoju projiciranu naciju od drugih i drugačijih i te druge i drugačije predstavili svome

---

[18] Vidjeti više u: Zgodić, Esad: *Ideologija nacionalnog mesijanstva*. Sarajevo, 2009.

[19] Vidjeti u: Matijević, Zlatko: "Nekoliko primjera nacionalnog i političkoga posvajanja Crkve bosanske u srpsko/srbijanskoj i muslimansko/bošnjačkoj historiografiji i publicistici XIX i XX stoljeća (od Petranovića do interneta)", *Fenomen krstjani u srednjovjekovnoj Bosni i Humu: zbornik radova*. Sarajevo: Zagreb: Institut za istoriju u Sarajevu i Hrvatski institut za povijest, 2005.

stanovništvu kao neprijatelje, koristili su se i metodom gdje su one koji ispovijedaju drugačije vjerovanje u Boga, predstavljali kao one koji su rasno drugačiji. U tom procesu može se prepoznati nazivanje bosanskih, ali i svih drugih muslimana Balkana – Turcima. S tim u vezi, valja istaći da svi nacijski projekti i nacijska uobličavanja na Balkanu, imaju jedan zajednički nazivnik, a taj je antimuslimanstvo, prožeto i predstavljeno kroz antiturski stav i na kraju – djelovanje. U tom smislu, za istaći je da su i srpski i hrvatski aspiracijski nacionalizmi svoje nacije predstavljali i kao branitelje kršćanske Evrope od prodora islama. U milenijskom postojanju Bosne, vrijedi pravilno percipirati i istaći dešavanja karakteristična za cijelo područje Balkana, gdje značajan pečat periodu od stotinu godina (1820. do 1920.g.), daje protjerivanje i uništavanje muslimanskog elementa. U spomenutom periodu više od pet miliona muslimana je ubijeno na Balkanu, a još veći broj njih je protjeran.[20]

U kasnijem razvoju, srpski antibosanski aspiracijski nacionalizam, dobit će jednu drugu formu, formu jugoslavenstva, pri čemu će se obilato koristiti idejom oslobađanja južnoslavenskih naroda od tuđinske vlasti. Politika isticanja bitnosti uloge Srbije i srpskog naroda kao oslobodilačkog naroda, protegla se i dalje i bila je imanentna i vodećim ljudima pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Komunističko rukovodstvo, predvođeno Josipom Brozom Titom, s ovim problemom susretalo se i razračunavalo još tokom 1943. godine.[21]

Srpska nacionalna ideologija upotrijebila je, bolje reći „unakazila" jugoslavensku ideju, da bi nastavila sa svojim aspiracijskim programskim ciljevima. Kada posmatramo teritorijalne jedinice od kojih je bila sačinjena Jugoslavija u sva tri vida njenog egzistiranja, nipodaštavanje i ataci na Bosnu i bosansko bili su najzastupljeniji u čitavoj historiji Jugoslavije (od 1918. do 1991.), više i nekoliko puta nego na bilo koju drugu teritorijalnu jedinicu od kojih je Jugoslavija bila konstruisana.

Bitno je istaći da je srpski aspiracijski nacionalizam uvijek imao podršku Srpske pravoslavne crkve. Ona je bila u esenciji ovog nacionalizma. Srpska pravoslavna crkva je uvijek davala podršku srpskom aspiracijskom nacionalizmu, kao i Katolička crkva hrvatskom. Ona ga je podržavala, bodrila, pravdala, usmjeravala i vodila.[22]

Međutim, kada ovakvi aspiracijski nacionalizmi postanu ugrađeni u temelje državne politike, dolazi do pravog problema. Naime, tada neminovno dolazi do sukoba i međudržavnih ratova i ovo je jedna od osnovnih karakteristika oba aspiracijska nacionalizma u bosanskom susjedstvu.

---

[20] Vidjeti: Mahmutćehajić, Rusmir: *Bosanski odgovor – o modernosti i tradiciji*. Sarajevo, 2012.

[21] U: Zgodić, Esad: *Ideologija nacionalnog mesijanstva*. Sarajevo, 2009.

[22] Vidjeti u: „Kakva ili kolika država", Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka. Crkva, Nacija, Država. Srpska pravoslavna crkva u tranziciji u Srbiji, Olga Popović-Obradović, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2009.

Osim navedenog, treba reći da je permanentno istrajavanje na tezi da bosanski politički narod ne postoji, zajednički nazivnik oba aspiracijska nacionalizma koji su iz bosanskog susjedstva djelovali i djeluju prema i u Bosni. Ideja bosanske nacije, bosanskog političkog naroda, odbijena je od tadašnjih elita iz Srbije i Hrvatske, čiji je utjecaj na političke i druge prvake u dijelovima bosanskog stanovništva koji ispovijeda pravoslavlje i katoličanstvo neupitan. Treba reći da ni bosanski dio stanovništva koji ispovijeda islam, također nije prepoznao grandioznost ideje bosanskog političkog naroda. Ovakva jedna velika ideja bagatelisana je, nipodaštavana, okarakterisana je kao tuđa i opasna, energično je bojkotovana.

*

Hegelov iskaz da bi u historiji trebalo da poklanjamo pažnju jedino onim narodima koji su zasnovali neku državu, kritikovan je zbog isključivosti kojom se pridaje važnost samo jednoj formi društvene organizacije i utire put obožavanju države. Ali, načelno gledano, ono što Hegel nastoji da kaže je tačno i oslikava poznatu distinkciju na prahistoriju i historiju. Dakle, jedino oni narodi koji su uspjeli da svoje društvo u izvjesnoj mjeri organizuju, prestaju da budu primitivni i „stupaju“ u historiju.[23] Bosanski narod je to uspio u srednjem vijeku.

Između različitih navedenih konstrukcija o Bosni, značajno mjesto u srpskom i hrvatskom aspiracijskom projektu zauzima tumačenje historije Bosne, kao mjesta stalnog sukobljavanja i neprekinute mržnje, naročito u osmanskoj eri dugoj 415 godina, u kojoj su pravoslavni i katolički dijelovi bosanskog stanovništva posebno bili izloženi različitim zlostavljanjima i nedaćama. S druge strane, idealizacija osmanskog perioda se također pojavljuje kao njegov svojevrstan opis i to uglavnom kod muslimanskog dijela bosanskog stanovništva, pri čemu ne nedostaje lijepih riječi, lijepih opisa, stalne tolerancije, komšijskog dobrog odnosa, itd. Prava istina o Bosni je negdje između. Bosanska društvena pluralnost je spoj razdvajanja, spajanja, neprijateljstava različitog tipa i uzroka, kao i prijateljstava, tolerancije, pouzdanja i povjerenja.[24]

Tradicionalno je bosansko društvo bilo moguće i kao koherentno je egzistiralo vijekovima. Međusobno razumijevanje i povezanost njegovih religijskih zajednica objašnjiva je i determinisana povjerenjem, čija je baza u vjerničkom poimanju drugog i drugačijeg. Bosanski ljudi su to osjećali kao dio svoga bića, svoje nutrine. Treba naglasiti i to, da je rascjep u međusobnim odnosima vjerskih kolektiviteta u Bosni uvijek svoju bazu imao u uskogrudnosti i skučenosti vjerskih

[23] Vidjeti: Hallett Carr, Edward: *Šta je istorija*. Beograd, 2001.

[24] Vidjeti: „Kulturni identitet Bosne i Hercegovine“?, Ivan Lovrenović, objavljeno 20.03.2014. g. http://ivanlovrenovic.com/2014/03/kulturni-identitet-bosne-i-hercegovine/

organizacija i njihovih tumača vrijednosti vjere, a s njima su uvijek bili povezani politički faktori u Bosni, ali i u bosanskom susjedstvu.

*

Da su isti ili slični bili metodi rada s ciljem provođenja aspiracijskih nacionalizama bosanskih susjeda prema i u Bosni, vidljivo je i kroz formiranje društva za širenje srpskog imena u Bosni, te društva za širenje hrvatskog imena u Bosni. Na osnovu niza činjenica kojima raspolažemo, možemo sasvim pouzdano konstatovati da srpska nacionalna svijest pravoslavnom stanovništvu Bosne nije bila imanentna do 1860-ih godina. Međutim, prilike su pogodovale da relativno brzo dio bosanskog stanovništva koji ispovijeda pravoslavlje prihvati takvu identifikaciju i osjeti se kao dio sveukupnog srpskog življa na zapadnom Balkanu. Kod dijela bosanskog stanovništva koje ispovijeda katoličanstvo taj proces traje i pedesetak godina, te ulazi i u 20. vijek.[25] U ostvarenju ciljeva hrvatskog aspiracijskog nacionalizma u Bosni, velikog udjela imala je Katolička crkva i njeno dijacezansko – svjetovno svećenstvo, koje je, djelujući iz Hrvatske, iz grada Đakova, polako preuzimalo primat bosanskim franjevcima. Prema hrvatskim aspiracijskim zamislima toga doba, dio bosanskog stanovništva koji ispovijeda islam označen je kao vjerska skupina koja nema izgrađen nacionalni identitet, te koja je pogodno tkivo u koje treba da se „umetne" hrvatska etnička pripadnost. Usput im se, naravno, odriče pravo na bosansku državu i državnu egzistenciju uopće, erodira se i uništava ideja države Bosne i njenog državnog individualiteta, kao i postojanja bosanskog političkog naroda – bosanske nacije.

Izučavajući historijat hrvatskog aspiracijskog nacionalizma, valja apostrofirati misli i koncepcije Pavla Rittera Vitezovića (1652.–1713.), koje su postale baza kasnije hrvatske nacionalne ideologije. Vitezović daje svoju podjelu Hrvatske i to u grandioznoj verziji, pa navodi da Dunav dijeli Hrvatsku na dva dijela, sjevernu i južnu. Južnu Hrvatsku dijeli na Bijelu i Crvenu, pa je Bijela zapadno, a Crvena istočno, itd. Njegove ideje preuzeli su nacionalni hrvatski ideolozi 19. vijeka, tako da je upravo Vitezović usmjerio i trasirao stazu hrvatskom aspiracijskom nacionalizmu. Za Vitezovića je Bosna "srce Ilirike", za koju smatra da bi se trebala što prije pridružiti Hrvatskoj, a Bosni je posvetio i svoje djelo "Bosna captiva". On je nacionalni ideolog na bazi svog djela „Oživjela Hrvatska", (1700.), ali i na bazi drugih djela u kojima se bavio istom problematikom.[26]

---

[25] Hadžijahić, Muhamed: *Od tradicije do identiteta, (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*. Sarajevo, 1974.

[26] Vidjeti: „Nacionalizam i ideologija. Pavao Ritter Vitezović kao nacionalni mislitelj i (ili) ideolog", Martina Topić, Fakultet političkih znanosti – Odsjek za hrvatsku politiku, Zagreb. file:///C:/

U hrvatskom aspiracijskom nacionalizmu za istaći je djelovanje Ante Starčevića, koji je uzdizao naciju na nivo svetinje. On je za hrvatski narod držao da je historijski poseban, dostojanstven, i narod kome je imanentna suprematija nad ostalim narodima. Treba reći i to da je Starčević na stanovit način odgovorio srpskom aspiracijskom nacionalizmu, i to idejom velike Hrvatske, koja se temelji na tzv. integralnom nacionalizmu. Za Starčevića je čitavo stanovništvo između Makedonije i Njemačke, između Dunava i Jadranskog mora, hrvatske nacionalnosti. Slovenci su grana Hrvata, a Srbi su već vijekovima – Hrvati.[27]

*

Stratezi, planeri i organizatori aspiracijskih nacionalizama u bosanskom susjedstvu, kroz svoje djelovanje prema Bosni, inkorporirali su u narodnu svijest bosanskih stanovnika koji ispovijedaju pravoslavlje i katoličanstvo, ono što su oni htjeli, organizovali su ih kako su oni htjeli, a historija Bosne je u tom kontekstu tumačena na njima svrsishodan način. Sva bosanska društvena pluralnost „razmontiravana" je, sve zajedničko je poricano. Kroz provođenje ovakve strategije i taktike, bosanski dijelovi stanovništva dobili su drugačiju identitetsku sliku sebe, pa su u sljedećoj fazi i oni sami učestvovali u opovrgavanju bosanske društvene i vjerske pluralnosti i vjekovnog zajedništva. U njihovoj novoj identitetskoj slici sebe, bosanstvo, bošnjaštvo, a posebno muslimanstvo, predstavljeno je kao problem i kao smetnja nacionalnom ujedinjenju i s jedne i s druge strane Bosne.

Ovakvo konstruisanje identitetske slike nije nikakva novina, kao što nije novina i strategijsko djelovanje. Naime, prilikom konstruisanja identitetske slike, konstruiše se kod ciljne grupacije ljudi svijest o određenoj društvenoj stvarnosti, a onda tako konstruisanu svijest o društvenoj stvarnosti umeće se unutar stvarne društvene stvarnosti i na taj način formira se društveni i politički kontekst u skladu s planerovim i organizatorovim političkim interesima, tj. stvaraju se pretpostavke i dobre polazne osnove za ostvarenje zadatih ciljeva.[28]

Strategija i strategijsko djelovanje u sebi sadrži negirajući odnos prema okolini i trenutnoj objektivnoj stvarnosti, jer negira neko stanje ili situaciju i teži stvaranju drugačijeg stanja ili situacije. Strategija mora projicirati rješenja za budućnost, kako bi se na najlakši način postigao uspjeh ili izbjegao neuspjeh. Najkarakterističniji element strategijskog razmišljanja je pogled u budućnost.[29]

Documents%20and%20Settings/Administrator/Desktop/Zbornik_OPZ_28_05_Topic.pdf

[27] Više u: Slaven Ravlić: *Suvremene političke ideologije*. Zagreb, 2003.

[28] Vidjeti: Kamberović, Husnija: "O konstruiranju identiteta", *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju: zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011.

[29] Više u: Vukadinović, Radovan: *Nuklearne strategije i međunarodni odnosi*. Zagreb, 2006.

I strategijom i konstruisanjem identitetske slike, koristili su se aspiracijski nacionalizmi nastali u bosanskom susjedstvu.

*

Jedna od posljedica djelovanja aspiracijskih nacionalizama iz bosanskog susjedstva na području Bosne izražena je u tome da projicirani dijelovi pravoslavnog bosanskog teritorija i katoličkog bosanskog teritorija, sve više i sve jače nastoje da se suprotstavljaju bosanskoj zajedničkoj vjekovnoj cjelini, a radi formiranja vlastitih teritorijalnih jedinica koje će biti u svakom segmentu ljudskog života samodovoljne. Ovo nastojanje se kroz vrijeme pokazuje kao jalov posao. Oba aspiracijska nacionalizma nisu uspjela kroz svoje djelovanje od preko 150 godina na području Bosne, izdvojiti bosanske pravoslavce i bosanske katolike iz cjelokupnosti Bosne. Nisu ih uspjeli izdvojiti ni kulturno, niti demografski, a niti teritorijalno. Međutim, pošto taj proces i dalje traje, da će takvo stanje zauvijek ostati, to ne smijemo tvrditi.

Recentan i sofisticiraniji modus antibosanskog djelovanja možemo prepoznati u tome da zemlje bosanskog susjedstva imaju u svojim ustavima definisan zadatak da pomažu dijelove srpskog i hrvatskog naroda koji žive u Bosni, pa s tim ciljem iz budžeta navedenih država izdvajaju se već godinama određena sredstva za projekte radi prosperiteta bosanskih Srba i bosanskih Hrvata, kao i njihovo čvršće vezivanje za „matice“. Međutim, paralelno s tim procesom, u Bosni egzistiraju i Bošnjaci, koji nemaju takve mecene ni na jednoj strani, oni imaju samo Bosnu, što ih u samoj esenciji, ali i konsekvenci ove pojave dovodi u neravnopravan položaj s ostala dva naroda u Bosni, koji imaju pravo na Bosnu isto kao i Bošnjaci. Njihova je Bosna koliko je i bošnjačka. U takvim okolnostima neki Bošnjaci traže „prijatelje“ u istočnim zemljama islamskog karaktera. Međutim, i jedne i druge i treće, takav pristup odvaja od suštine Bosne, od onoga što oni jesu bili i ostali kroz milenijsko egzistiranje Bosne. Odvaja ih u krajnjoj i možda najopakijoj konsekvenci ovih procesa, od bosanske filozofije života, a ako se ona „zagubi“ u recentnim zbunjujućim dešavanjima u Bosni, njenom susjedstvu, pa i u svijetu prepunom kriznih žarišta, postoji mogućnost da se izgubi država.

Očuvanje bosanske državnosti jedini je uslov očuvanja Bosne, pa i bošnjačke narodnosti i duhovnosti. Historijska empirija jasno ukazuje na to da se samo državom i državnim aparatom može zaštititi narodnosna i duhovna specifičnost. Samo se državom, kao oblikom ljudskog udruživanja, gdje su zakonitost i pravičnost osnove društvenog uređenja, bosanskom narodu sve tri vjerske i etničke nominacije osigurava opstanak i prosperitetna budućnost.

Kada je riječ o posljednjem ratu protiv Bosne, aspiracijski nacijski projekti bosanskog susjedstva za rezultantu svog djelovanja, imaju njenu podjelu. Podjelu koja je, čini se, dublja i opasnija po bosansku egzistenciju, nego bilo koja do sada, jer u ovako koncipiranom bosanskom društvu, unutrašnje religijske i narodnosne napetosti snaže, različitosti postaju sve neshvatljivije, a potreba za razgraničenjima i separisanjima sve prisutnija. Bosna je trenutno pred dva izbora, dva puta moglo bi se reći: jednim se može krenuti u potpuni raspad, drugim se može krenuti na put stanovitog ujedinjenja. Obje mogućnosti su otvorene.

*

Navedeni aspiracijski procesi počeli su za vrijeme naših čukundjedova, ali nisu završili, oni traju i vjerovatno će trajati i kada budu živjeli naši unuci. Nema nijedan razlog zbog kojeg bi protagonisti aspiracijskih programa izvukli pouku i od njih odustali. Ne postoje pretpostavke da će se njihova nastojanja u budućnosti promijeniti. Štaviše, antibosanske snage se ohrabruju jačanjem evropske ksenofobije i destruktivnih snaga. Naročito ih ohrabruje slabost i jalov, gotovo nikakav, odgovor samih Bošnjaka. Bosanski susjedi, suštinski, Bosnu nikada nisu priznali, iako deklarativno to čine, i to u uglavnom pod pritiskom međunarodnih faktora.[30]

Uopćeno gledajući, Bosna i njeno okruženje, kao i uslovi u kojima živimo, ali i cjelokupan svijet, nestalne su i promjenjive kategorije. Ljudsko biće predstavlja, u svakom smislu, najkompleksniji i najvarijabilniji nama poznati prirodni entitet. Ljudska priroda je vrlo promjenjiva i ona se stalno prilagođava dominantnim društvenim okolnostima.[31] Takve su i trenutne prilike u kojima se nalazi naša zemlja. Pomoglo bi da se u našoj zemlji danas preovlađujućim shvatanjima i sve jačim podjelama Bosne i bosanskih ljudi, dodijele nova objašnjenja, nova tumačenja, novi vidici, nova prilagođavanja, tj. pomoglo bi kada bi se demontirala nametnuta i prihvaćena shvatanja prošlosti naše zemlje. Ključ je na preispitivanju i ponovnom razmišljanju, otkrivanju istine i prilagođavanju stvarnosti toj istini. Pomoglo bi usvojiti zdrav skepticizam kao temelj djelovanja, a sofizam pod čijim smo utjecajem bili i danas jednim djelom jesmo, kritički demaskirati. Tradiciju zajedničkog življenja koju Bosna i bosanski ljudi posjeduju vijekovima uputno je iskoristiti u tom cilju. To stoji u nama. Čuči u bosanskom čovjeku, samo je prešlo u neko prikriveno, prigušeno i ošamućeno stanje. Valjalo bi ga probuditi u svima nama.

Ogroman značaj i ulogu u ovom kontekstu mogu odigrati znanja kojima raspolažu bosanski ljudi, gdje konkretno mislim na Bošnjake. Znanje iz svih oblasti

[30] Vidjeti u: Filandra, Šaćir: *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998.

[31] Vidjeti: Hallett Carr, Edward: *Šta je istorija* . Beograd, 2001.

je veoma važno, ali je posebno važno znanje o drugima, o onima koji nam na određen način usmjeravaju sudbinu i glavne životne tokove, a ne žive u Bosni, nisu iz Bosne, nego je vide kao teritorij beskrupuloznog sudaranja dvaju nacijskih, aspiracijskih programa ili projekata. Ako i samo ako, znamo više od njih, možemo predvidjeti njihove poteze i kvalitetno im intelektualno odgovoriti, tj. mi ćemo u budućnosti uspjeti opstati i biti prosperitetni. Važno je pred bošnjačke intelektualce postaviti permanentnu zadaću, da stiču znanja o antibosanskim procesima i njihovim metodama kroz historiju. Da stiču znanja o ljudima koji su bili nosioci tih procesa, kao i o ljudima koji su trenutni nosioci tih procesa. Navodim prvo intelektualce, jer je to prirodno, a za njima treba ohrabrivati i utjecati i bosanske široke mase naroda u identičnom smislu i pravcu. Intelektualci imaju svoje mjesto u društvu i time dobivaju mogućnost slobodnog izbora ideja, a to znači da mogu razotkrivati i utvrđivati laži i ideologije, relativizirati i obezvrjeđivati imanentne istine, razgrađivati svjetonazore i premise o Bosni.

Svako znanje ima određenu namjenu, a vrijednost nekog znanja zavisi od toga kako se ono može upotrijebiti. Najbolje ga je upotrebljavati u šemi: nauka (znanje) na osnovu koje slijedi predviđanje, predviđanje (znanje) na osnovu kojeg slijedi djelovanje.[32] Ovako iskorišteno znanje može bosanskim ljudima u budućnosti donijeti državu u svoj svojoj punoći djelovanja. U protivnom, država bi se mogla ugasiti. Jedan od razloga zbog kojih se historija rijetko kad ponavlja kod historijski svjesnih naroda, leži u tome što su njeni akteri pri drugom izvođenju svjesni posljedica koje je imalo prvo, pa se njihovo ponašanje modifikuje u skladu s tim znanjem.[33]

U ovom kontekstu želim da naglasim i ukažem na jednu specifičnu pojavu koja, čini se, sve više uzima maha u modernom bosanskom društvu, koje je neumitno i neupitno determinisano posljednjim ratnim dostignućima aspiracijskih nacionalizama na prostoru Bosne. To je glupost. Ona se kao pojava javlja u društvu koje je ogrezlo u nered. Glupost u takvim društvima izbija na površinu i postaje društveno utjecajna. Glupost tada počinje ugrožavati druge, te je neminovno identificirati je, objelodaniti, raskrinkati i „na sva zvona“ o njoj govoriti. Glupost je toliko glupa da primarno nije zločinačka i nema nikakvih intencija osim trenutnih, ali ona postaje zločinačka u naročitim društvenim okolnostima. Bosanske okolnosti pogoduju njenom razvijanju. One je na stanovit način hrane. Današnje bosanske okolnosti podržavaju duhovnu lijenost i slab rad moždanih vijuga, te ljude „štede“ od zamorne obaveze da misle sopstvenom glavom. Benjamin Fran-

[32] Isto

[33] Isto

klin je pisao: "Svi smo mi rođeni kao neznalice, ali marljivo morate raditi na tome kako biste ostali glupi".

*

Bitna karakteristika čovjeka kao racionalnog bića sastoji se u tome što on uvećava svoje potencijalne sposobnosti, nagomilavajući iskustvo proteklih naraštaja. Za savremenog čovjeka se kaže da ne raspolaže većim mozgom niti nekim boljim urođenim misaonim sposobnostima, od onih kakve je njegov predak posjedovao prije 5000. godina. Ali, djelotvornost njegovog mišljenja multiplicirana je učenjem i usvajanjem iskustva prethodnih generacija. Prenošenje stečenih osobina predstavlja samu osnovu društvenog napretka. Šta u ovom kontekstu znači tradicija? Tradicija znači prenošenje navika i pouka iz prošlosti u budućnost. Zapisi o prošlosti počinju da se čuvaju i pamte i da se o njima razmišlja radi dobrobiti budućih naraštaja.[34]

Tri stvari koje definišu naše vrijeme su: sigurnost, mir i prosperitet.[35] Definisati rješenje kako ove zadatke realizovati najurgentniji je izazov danas u Bosni i nema bitnije stvari oko koje se treba voditi debata. U ovom smislu valja reći da mi imamo kao ljudi potrebu da vjerujemo kako nismo podređeni slijepim, bezličnim silama, nego da možemo oblikovati naše individualne i kolektivne sudbine, za šta nam je potrebno ponovo otkriti tradicionalne vrijednosti poput rada, marljivog rada, patriotizma, lične odgovornosti, poduzetnosti i preuzimanja rizika, optimizma, discipline, suzdržljivosti, štedljivosti, vjere i, zašto ne, bosanske političke filozofije i strategije. Šta nam drugo može poslužiti kao vodilja? Te su vrijednosti naše naslijeđe, ono što nas kao naciju određuje. Iako uviđamo da ih je moguće osporavati, da razni kritičari i antibosanski protagonisti rado i dosta dugo na njih nasrću, nastojeći ih bagatelizirati i obesmisliti, one su se pokazale iznenađujuće dugotrajnima i neobično postojanima. Imamo se pravo i trebamo se pozivati na njih, pod uslovom da se stalno napominjemo kako ih valja potkrijepiti djelovanjem, a ne tek riječima. Nema boljeg, pragmatičnijeg, razboritijeg i svrsishodnijeg djelovanja, od djelovanja u sklopu bosanske političke filozofije i strategije, jer bi se na taj način raščistila kognitivna zbrka do koje je došlo usljed nesposobnosti bosanskog naroda da artikuliše sopstvene političke interese. Treba sebe mijenjati, ali mijenjati i svoje okruženje rada i djelovanja. Promjene su rezultat realizma, kompromisa, svladavanja gradiva. Treba biti odlučan i osloniti

[34] Isto

[35] Više vidjeti u: Obama, Barack: *Odvažnost nade – razmišljanja o obnavljanju američkog sna*, Zagreb, 2008.

se na vlastite snage, treba imati neumorni optimizam kada se nađe u teškoćama, treba imati smjelosti vjerovati u svoje ideje i bolje sutra, unatoč svemu što govori suprotno, treba vjerovati da možemo vratiti osjećaj zajednice naciji rastrganoj sukobima, treba imati drskosti da se vjeruje da, ipak, imamo djelomičnu kontrolu nad svojim potezima i svojim životom, pa stoga i odgovornost nad vlastitom sudbinom. Alternativa trudu i borbi je predaja, a u tom momentu pristajemo i mirimo se s onim što je bilo, umjesto da damo šansu onome što može biti. Trebamo jedni druge uvjeriti u zajedničke ciljeve na temelju zajedničke stvarnosti. Zato je najbolje da djelujemo u skladu s onim što možemo svi da razumijemo, prihvaćajući da će dio onoga što kao pojedinci znamo da je istinito, biti istinito samo za nas. Ipak, i tada treba isticati da svako ima pravo na vlastito mišljenje, ali nema pravo na vlastite činjenice.[36]

Jer, historija se u suštini sastoji od korpusa utvrđenih činjenica. Činjenice su svete, a uvjerenja su slobodna.[37] Ovo je naročito bitno isticati u razgovorima s negatorima Bosne.

S tim u vezi za navesti je da se najdjelotvorniji utjecaj na javno mnijenje postiže pravilnim odabirom i montažom odgovarajućih činjenica, jer činjenice ne govore same za sebe, činjenice govore jedino onda kada se historičar na njih pozove, on je taj koji odlučuje s kojim činjenicama će nas upoznati, prema kojem redoslijedu i u kojem kontekstu. Historičar je nužno selektivan, a naročito historičar koji služi vladajućim elitama i idejama. Vjerovanje u neko tvrdo jezgro historijskih činjenica koje postoje objektivno i nezavisno od interpretacije historičara predstavlja uobičajenu zabludu, ali je takvu zabludu veoma teško iskorijeniti. Historija znači interpretaciju i zato treba sve ponovo preispitati, prilagoditi i o svemu ponovo razmisliti.[38]

Međutim, izostanak čak i približnog dogovora oko činjenica, svako mišljenje čini ravnopravnim, te time eliminiše osnovu za razumski, razmišljeni kompromis. Ovakva situacija ne nagrađuje one koji imaju pravo, nego one koji svoje argumente uspijevaju plasirati najglasnije, najučestalije, najnepopustljivije i uz najsretniji splet okolnosti.[39] Oni drugi su u njihovoj percepciji, inferiorni.

Današnje stanje je posljedica rastućeg talasa pesimizma i ultrakonzervativizma, te stoga bi valjalo istaći općedruštveni bosanski zahtjev, ako ne za optimističkim, onda barem za zdravijim i uravnoteženijim pristupom budućnosti.

---

[36] Isto

[37] Vidjeti: Hallett Carr, Edward: *Šta je istorija*. Beograd, 2001.

[38] Isto.

[39] Više u: Obama, Barack: *Odvažnost nade – razmišljanja o obnavljanju američkog sna*. Zagreb, 2008.

***

Ovaj rad nastao je kao sinteza kognitivnog procesa kroz izučavanje adekvatne literature koja obrađuje predmetne periode i predmetne teme. U radu sam se koristio metodama iznalaženja i analize uzroka bitnih dešavanja u prošlosti Bosne, a koji su uslovili njeno recentno stanje.

Literatura:

Alićehić, Taner: „Budućnost bosanske politike“. *Godišnjak* BZK „Preporod“ za 2014.
Balić, Smail: *Bosna u egzilu, 1945. – 1992., članci, rasprave, razgovori.* Zagreb, 1995.
Čubrilović, Vasa: *Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine*. Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, Sarajevo, 1968.
Ćišić, Husein: *Bosanskohercegovački muslimani i bosanska autonomija*. Mostar, 2011.
Dujmović, Sonja: „Bosna i Hercegovina ne može ni da živi ni da umre” – situiranje identiteta Bosne i Hercegovine kod bosanskohercegovačkih Srba (do 1941.g.), *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju: zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2011.
Filandra, Šaćir: *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998.
Filipović, Muhamed: *Ko smo mi Bošnjaci*. Sarajevo, 2007.
Hadžijahić, Muhamed: *Od tradicije do identiteta, (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*. Sarajevo, 1974.
Hallett Carr, Edward: *Šta je istorija*. Beograd, 2001.
Kamberović, Husnija: “O konstruiranju identiteta“, *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju: zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011.
Katoličanstvo u BiH, Sarajevo, 1997.
Kissinger, Henry: *Diplomatija*, I i II . Beograd, 1999.
Klaić, Bratoljub:*Veliki rječnik stranih riječi, izraza i kratica*. Zagreb, 1968.
Mahmutćehajić, Rusmir: *Bosanski odgovor – o modernosti i tradiciji*. Sarajevo, 2012.
Matijević, Zlatko: “Nekoliko primjera nacionalnog i političkoga posvajanja crkve bosanske u srpsko/srbijanskoj i muslimansko/bošnjačkoj historiografiji i publicistici XIX i XX stoljeća (od Petranovića do interneta)“, *Fenomen krstjani u*

srednjovjekovnoj Bosni i Humu: zbornik radova. Sarajevo: Zagreb: Institut za istoriju u Sarajevu i Hrvatski institut za povijest, 2005.
Monnesland, Svein: *1001 dan – Bosna i Hercegovina slikom i rječju kroz stoljeća*. Oslo, 2001.
Obama, Barack: *Odvažnost nade – razmišljanja o obnavljanju američkog sna*. Zagreb, 2008.
Popović – Obradović, Olga: „Kakva ili kolika država", *Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka.* Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2009.
Purivatra, Atif: *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Sarajevo, 1999.
Pusić, Vesna: *Demokracije i diktature", (Politička tranzicija u Hrvatskoj i jugoistočnoj Evropi).* Zagreb, 1999.
Radušić, Edin: „Ko su Bošnjaci 19. stoljeća? Bosna, Hercegovina i Bošnjaci u britanskoj konzularno-diplomatskoj korespondenciji od 1857. do 1878.g.", *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju: zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011.
Ravlić, Slaven: *Suvremene političke ideologije*. Zagreb, 2003.
Said, Edward W.: *Krivotvorenje islama: kako mediji i stručnjaci određuju način na koji vidimo ostatak svijeta*. Zagreb, 2003.
Salihagić, Suljaga: *Mi, BH muslimani u krilu jugosloven. zajednice*. Banja Luka, 1940.
Vukadinović, Radovan: *Nuklearne strategije i međunarodni odnosi*. Zagreb, 2006.
Zgodić, Esad: *Bosanska politička misao – austrougarsko doba*. Sarajevo, 2003.
Zgodić, Esad: *Ideologija nacionalnog mesijanstva*. Sarajevo, 2009.
web stranice:
Intervju akademik Rusmir Mahmutćehajić, za „Preporod" - Bijeljina, 07.06.2015. g. http://preporodbn.com/intervju-akademik-rusmir-mahmutcehajic/
„Identitet i imidž Bosne i Hercegovine iz perspektive njezinih triju naroda – istraživanje mogućnosti i prepreka na putu brendiranja", Božo Skoko, Zagreb, 2014.g. file:///C:/Documents%20and%20Settings/Administrator/Desktop/Mostariensia_18_1_2_1_Page_47_62.pdf
„Kulturni identitet Bosne i Hercegovine"?, Ivan Lovrenović, objavljeno 20.03.2014.g. http://ivanlovrenovic.com/2014/03/kulturni-identitet-bosne-i-hercegovine/
„Nacionalizam i ideologija. Pavao Ritter Vitezović kao nacionalni mislitelj i (ili) ideolog", Martina Topić, Fakultet političkih znanosti – Odsjek za hrvatsku politiku, Zagreb. file:///C:/Documents%20and%20Settings/Administrator/Desktop/Zbornik_OPZ_28_05_Topic.pdf

„Male nacije: Hrohova tipologija nacionalnih pokreta“, Milan Subotić – Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd; http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0353-5738/2006/0353-57380630201S.pdf

THE PHENOMENON OF THE NATIONALISM ASPIRATION IN THE WESTERN BALKANS AREA AND ITS IMPACT ON BOSNIA AND ITS POPULATION

Đenan Galešić

Summary

Nations and nationalisms are relatively modern terms and phenomena, primarily immanent and originally came from the cradles of Western European nations. The nations of the Western Balkans, were formed in nation term of not being able to transfer and apply literally Western European empiric of nation forming. The involvement of the Western Balkan nations in the multiethnic empires had deep consequences in that sense. Formed during the 19th century, Serbian and Croatian nations expressed aspirations towards other territories and other population, outside of those that they have been formed basically. In our case, that means towards the territory of the Bosnia and Bosnian population. In this process, which lasts from mid-19th century, the strategically perceived borders of Serbian and Croatian national state are on Bosnian territory and operationalize on the Bosnian people (Serbia towards Bosnian population that confess Orthodoxy, and Croatia towards Bosnian population that confess Catholicism). In this aspiration occurrence and processes, at least had been taken into consideration that Bosnia is multi-religious country and that it lasts through the millennium of its existence like this. This is the main reason why this process of degradation of Bosnia and splitting the Bosnian population in the three has had such disastrous results, and it has them today.

Key words: nation, nationalism, aspiration nationalism, Serbia, Croatia, Bosnia, Bosnian population, Bosnia and Herzegovina

UDK 930: 929 Ekmečić, M.

Dekonstrukcija povijesti

Senija Milišić
Institut za historiju
Sarajevo

U ovome radu se na osnovu nekoliko primjera govori o tome na koji način srpski historičari retuširaju prošlost. Svi su ovi primjeri na određeni način povezani. Potječu od istog autora i u službi su opakog podmetanja Milorada Ekmečića u prvom redu bošnjačkom narodu, a onda i cjelokupnoj javnosti.

Ključne riječi: povijest, falsificiranje činjenica, dekonstrukcija, Bošnjaci, antifašizam

Agresivno manipuliranje prošlošću se vrši radi ostvarenja političkih ciljeva. Srpski intelektualci i političari svjesno manipuliraju svojim nacionalnim naslijeđem, kako bi ono poslužilo smrtonosnim ciljevima, žrtvujući vlastiti narod kao i milione drugih. Olivera Milosavljević navodi u svojim radovima da se u Srbiji falsificiraju činjenice, a razlog tome je nacionalizam. Određene stvari koje ne mogu da se falsificiraju se prešućuju, s namjerom da se taj period izbriše iz nacionalne historije, „s jednim infantilnim uverenjem da je tako moguće za sva vremena i da će tako ostati."

Nacionalistička interpretacija prošlosti se vrši zbog rata koji se vodi za teritoriju, reći će Latinka Perović. Etnokonfesionalni karakter srpske državne ideje je jedno od najtežih opterećenja južnoslavenskog prostora u njegovoj modernoj historiji. „On je odgovoran za činjenicu da je stvaranje srpske (etnokonfesionalne) nacionalne države neodvojivo od neprekidnih ratova za teritorije kao i etničkih čišćenja i masovnih zločina prema pripadnicima drugih vjeroispovijesti." Na sceni je „sprega predstavnika akademskog istorijskog revizionizma i države u funkcionalizaciji prošlosti." Veliki utjecaj na širenje i normalizaciju radikalno izmijenjene slike prošlosti u Srbiji od sredine osamdesetih godina dvadesetog stoljeća imaju Srpska pravoslavna crkva, historijska publicistika, naročito udžbenici, i mediji.

Srpska historiografija je tokom posljednje decenije dvadesetog stoljeća „neumitno određena intenzivnom i dugogodišnjom moralnom i materijalnom krizom u kojoj su se jasno ispoljili, u svim životnim aspektima, fenomen dekadencije i degeneracije, odnosno svojevrsna simbioza biološke, intelektualne i emocionalne destrukcije srpskog etnosa."

Dekonstrukcija povijesti se vrši na najgori mogući način: manipuliranjem dokumentima i izvrtanjem historijskih činjenica. Jedan od načina je i prikazivanje knjige napisane prije sto godina. Kako se u knjizi govori o srpskim zločinima u balkanskim ratovima, u Srbiji su se potrudili da pisca „reaktualiziraju", pa su 1994. godine u organizaciji Srpske akademije nauka i umetnosti održali okrugli sto o temi *Aktuelnost misli Dimitrija Tucovića.* To nije bilo dovoljno pa je uslijedio spomenuti prikaz, kao jedan u nizu primjera retuširanja historije.

U predgovoru Tucovićevoj knjizi (izdanje iz 1945. godine) Milovan Đilas je istakao veliki značaj iste, zbog čega „je volimo i njome se ponosimo." Tucović je napisao da je u balkanskim ratovima buržoazija Srbije počinila najluđe zloupotrebe, a vrhunac tih zloupotreba je pokušaj izlaska na more *putem zavojevanja Arbanije.* Najveći dio srpskih vojnika u Albaniji stradao je od bolesti koja je bila prirodna posljedica gladi i loše opreme. Tucović dalje navodi da je ove napuštene ljude koji su se našli u moru uzrujanog arbanaskoga stanovništva, ogorčena svirepstvima srpske vojske u istočnim krajevima, to ogorčenje progutalo. „Osvetničko paljenje sela i masakriranje arbanaskog stanovništva nije nikakva naknada za uzaludne gubitke."

I dok je svima bilo jasno da će vojna okupacija Albanije izazvati očajan otpor gorštačkih albanskih plemena, to nije izgleda očekivala samo vlada Nikole Pašića. „O prirodnom otporu arbanaskih plemena ona ne samo nije vodila računa, već ga je u stvari provocirala, oglasivši arbanasko naselje, po primeru svih zavojevača, za ljudski odrod prema kome vredi *samo*upotreba grube sile." Čim je srpska vojska došla u dodir s albanskim stanovništvom, „ona je počinila takvu pustoš koji je arbanaski narod gurnuo u očajnu borbu za održanje." Albanska sela su pretvorena u barbarske krematorije u kojima su izgorjele stotine živih žena i djece. Tucović je, kao jedan čin u velikoj balkanskoj drami, zavojevački pohod Srbije na Albaniju okarakterizirao kao „najgrublje odstupanje koje je plaćeno najočiglednijim porazom." (podvukla S. M.).

Da li će putopis Sretena Dinića kao svjedočanstvo o bježaniji srpske vojske, kralja i vlade, u Prvom svjetskom ratu, koji su pobjegli i ostavili zemlju i narod i sklonili se na sigurno, biti podvrgnut retuširanju, ostaje da se vidi. Riječ je o tome da su u dva svjetska rata kralj i vlada napustili zemlju i narod i daleko od njih, na sigurnom, čekali završetak rata.

Nakon toga srpska historiografija spomenute pohode proglašava „oslobodilačkim," a ono što se u njima zbivalo „herojskim djelima."

Lažna ili nepotpuna slika ratovanja u balkanskim i Prvom svjetskom ratu, koju nudi srpska historiografija, stvara se na mnogo načina. U Vojnom muzeju u Beogradu se čuva oružje kojim su u Prvom balkanskom ratu izvojevane „blistave pobede kod Kumanova, Prilepa i Bitolja, oslobođeni Kosovo i Metohija, proširene granice Kraljevine Srbije a ugled zemlje dostigao zenit." Osvajanje tuđe teritorije ovdje se naziva proširivanje granica. „Srpske tendencije su bile da se promijeni etnička i statistička slika Kosova i tako osnaže argumenti u korist prava na osvojene zemlje... Zato je srpska vlast nastojala da smanji, minimizira i reklasificira nesrpsko stanovništvo u novoosvojenim krajevima."

Obilježavanje stogodišnjice balkanskih ratova je započelo u Srbiji izložbama fotografija naziva „Junaštvom u slavu-srpski vojnik u Prvom balkanskom ratu 1912-1913" u Belom dvoru (18.10.2012.), zatim u Lebanu (10.11.2012.), Leskovcu (23. i 24.11.2012.), Valjevu (21.12.2012.). U Lebanu je u organizaciji Instituta za savremenu istoriju i Centra za promociju nauke održana prezentacija o temi „Balkanski ratovi-Sto godina kasnije" s ciljem „promocije i popularizacije istorijske nauke." Slijede izložbe o srpskim zastavama u balkanskim i Prvom svjetskom ratu. Izložbe prate naučni skupovi. U Vranju je od 01. do 03.06.2012. održan naučni skup pod naslovom „Prvi balkanski rat 1912/1913. godine: Društveni i civilizacijski smisao (povodom stogodišnjice oslobađanja Stare Srbije i Makedonije 1912), u Leskovcu 23. i 24.11.2012. naučni skup „Kulturno-istorijska baština juga Srbije," zatim u Prijepolju itd. U retuširanje historije balkanskih ratova uključeni su svi: Fond Kraljevski dvor, JP *Službeni glasnik*, studenti historije Filozofskog fakulteta u Beogradu, Institut za savremenu istoriju Srbije, te niz muzeja i arhivā Srbije.

Direktor Instituta za savremenu istoriju Momčilo Pavlović ističe da su najveće srpske bitke vođene u Makedoniji, da je na tom prostoru i najveći broj spomenika, a da je to sada druga država. „To može da znači da je srpska politika na jugu doživela potpuni slom." Pri tome se „zaboravlja" da je Makedonija silom pripojena Srbiji tokom balkanskih ratova 1912-1913., i da se nakon završetka Prvog svjetskog rata ponovo javljao otpor prema Beogradu. Ako je tako kako Pavlović kaže, a jeste, onda je Srbija odustala od juga i okrenula se zapadu. Uostalom, to je pravi smisao srpske politike u zadnjih četvrt stoljeća i on u potpunosti koincidira s djelovanjem D. Ćosića, S. Miloševića i M. Ekmečića. U svim manifestacijama obilježavanja stogodišnjice balkanskih ratova u Srbiji neispričana strana jesu masovni ratni zločini nad muslimanskim stanovništvom u Prvom balkanskom ratu i nad civilnim stanovništvom suparničkih balkanskih država u Drugom balkanskom ratu.[1]

[1] Dr. Fikret Karčić: „Balkanski ratovi 100 godina poslije". *Oslobođenje,* 13. oktobar/listopad 2012., 37.

Slabljenje Osmanskog carstva krajem XIX i početkom XX stoljeća su namjeravale iskoristiti balkanske zemlje za vlastito proširenje, u čemu je prednjačila Srbija.[2] Muslimani su bili prva žrtva nastanka i ekspanzije nacionalnih država na Balkanu.[3] Sedamdesetih godina XIX stoljeća muslimani su činili polovinu ukupnog stanovništva Balkanskog poluostrva. Od 1870. do 1890. godine je poubijano na tom području više od 300.000 muslimana, a više od pet miliona ih je prognano u Anadoliju do kraja XIX stoljeća.

Najsnažniji pokretački činilac u balkanskim ratovima, uz mentalni povratak u srednji vijek, bio je agresivni nacionalizam.[4]U sklopu svoje ekspanzionističke vanjske politike, Srbija je ta koja inicira sklapanje balkanskih saveza, čija se realizacija odvija po etapama. Najteže se odvijaju pregovori između Srbije i Bugarske zbog spora oko podjele Makedonije. „Nacionalšovinističke strasti i vjerska netrpeljivost našli su izraz u ubijanju, protjerivanju, pljački i paljenju kuća muslimana." Nakon protjerivanja Turaka iz Makedonije u Prvom balkanskom ratu, Srbija, Bugarska i Grčka nastoje zadržati zauzete oblasti u svojoj vlasti.[5]

„Osmanska Evropa", tj. znatan dio Balkanskog poluostrva, 1911. godine imao je 6.352.575 stanovnika, od čega 3.242.108 muslimana. Počinjeni su veliki zločini. U toku i nakon balkanskih ratova gubici muslimanskog stanovništva, na osnovu istraživanja američkog historičara Justina McCarthya, iznosili su 27% ukupne muslimanske populacije.[6] O razmjerama ovih zločina svjedoče i Lav Trocki[7] i Istražna komisija Carnegie fondacije iz SAD-a.[8]

---

[2] Marinko Ogorec: *Ratovi 20. stoljeća.* Rijeka, ožujak 2011., 329.

[3] Safet Bandžović: „Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana (1912-1941)". *Prilozi,* 32, 2003., 179.

[4] Isto, 192.

[5] Isto, 330. i 332.

[6] McCarthy je autor knjige *Death and Exile: The Ethnic Cleansing oj Ottoman Muslims, 1821-1922,* Darwin, 1995.

[7] Ratni izveštaji Lava Trockog-balkanski ratovi 1912-1913. O postupanju balkanskih država prema muslimanskom stanovništvu tokom 1912-1913. više u: *Znakovi vremena* br. 11, Sarajevo, 2001. i : Okrugli sto „Vakat zuluma" održan u Plavu i Gusinju 09.03.2013. u povodu obilježavanja stogodišnjice od zločina i nasilnog pokrštavanja Plavljana i Gusinjana 1912-1913. (saopćenja Novaka Adžića, Mustafe Canke i Afrima Sijerine).

[8] Izvještaj ove komisije je objavljen u Vašingtonu 1914. godine. O zločinima srpske i crnogorske vojske nad albanskim stanovništvom pisala je francuska, austrijska, italijanska, njemačka, engleska, danska, rumunska, ruska, američka i srpska opoziciona štampa. No, i pored toga ekskluzivno pravo tumačenja balkanskih ratova Darko Tanasković daje Srbiji. Mile Bjelajac, Miloš Ković i Milo Lompar u televizijskoj emisiji RTS-a posvećenoj stogodišnjici balkanskih ratova govorili su o višim ciljevima, o ratu za osvetu Kosova i potrebi istraživanja arhivske građe, koja

Andrew Mango, autor Ataturkove biografije, navodi da u balkanskim ratovima „nisu samo osmanski vojnici bježali pred balkanskim saveznicima, nego i stotine tisuća muslimanskih civila. Imali su za to dobar razlog. Kada su nedugo nakon početka rata, Srbi zauzeli (podvukla S. M.) Prizren na Kosovu, prema suvremenim novinskim izvješćima masakrirano je oko 12000 mjesnih muslimana ... Slični prizori zbivali su se diljem europske Turske.“[9] Srpski historičari ovakve podatke ne „preuzimaju“. O odjecima balkanskih ratova u Hrvatskoj piše Igor Despot.[10] Slovenske poglede na balkanske ratove analizira Andrej Rahten.[11]

Na koji način srpski historičari retuširaju prošlost pokazat ćemo na nekoliko primjera. Svi su ovi primjeri na određeni način povezani, o čemu će kasnije biti više riječi. Naime, potječu od istog autora i odnose se na jedan narod, ili još preciznije u službi su opakog podmetanja Milorada Ekmečića u prvom redu bošnjačkom narodu, a onda i cjelokupnoj naučnoj javnosti.

Strah od muslimana

Milan Jovanović Stoimirović, novinar, pisac, prevodilac, diplomatski službenik, navodi u svom *Dnevniku* da se 17. aprila 1941. godine nalazi u Sarajevu[12]. A potom da su Jevreji Sarajeva „imali veći strah od muslimana, nego od Nemaca“.[13] Ovaj podatak koristi Milorad Ekmečić i interpretira ga na sljedeći način: „Srpski regruti u Sarajevu, u vreme dok su jugoslovenska vojska i državne vlasti tamo postojale, videli su da se deset hiljada tamošnjih Jevreja boji više svojih muslimanskih suseda, nego nemačke vojske koja se tamo očekuje“.[14]

---

nudi dokumente o naređenjima da se ne čine zločini. M. Bjelajac pisanje štampe deset zemalja tretira kao „antisrpsku propagandu.” Pri tome nije objasnio kakve veze imaju Albanci iz 1912. sa Kosovskom bitkom iz 1389. godine i zašto su se, i pored naređenja da se ne vrše zločini, a koja je on vidio, desili pokolji civilnog muslimanskog stanovništva. RTS, emisija *Vidik,* Balkanski ratovi 100 godina posle, voditelj Jasmina Vojnović Milošević, 30.08.2013. Silu, upotrijebljenu prema Albancima, Bjelajac je ocijenio historijski razumljivom. U: Ćirilica Bn, 08.10.2013, 21:26. Lj. Dimić, M. Bjelajac i M. Ković će u toj emisiji reći i da „smo napravili užasne stvari devedesetih.”

[9] Andrew Mango: *Ataturk Biografija tvorca modeme Turske.* Zagreb, 2011.; 125; nap. 48, *Enciklopedija islama* 2, VIII, 340a.

[10] Igor Despot: *Balkanski ratovi 1912-1913 i njihov odjek u Hrvatskoj.* Zagreb, 2013.

[11] Andrej Rahten: *Jugoslovanska velika noč. Slovenski pogledi na balkanski vojni (1912-1913),* 2012.

[12] Milan Jovanović Stoimirović: *Dnevnik 1936-1941.* Novi Sad, 2000., 501.

[13] Isto, 502.

[14] Milorad Ekmečić: *Dugo kretanje između klanja i oranja: istorija Srba u Novom veku: l492-1992.* Beograd, 2007., 445.

M. Jovanović Stoimirović novinar, „zaboravljen“ od kraljevske vlade koja u tom trenutku bježi s Pala u inozemstvo, ostao je u Sarajevu i traži način da se vrati u Beograd. Strah, bijes, poniženje koje osjeća sasvim su razumljivi. Ostaje nejasno kako je za svog kratkog boravka u Sarajevu od 16. do 18. aprila 1941. godine, dakle dva dana, i na osnovu kojih/čijih kazivanja došao do takvog zaključka. I vidio ono što policijskim službenicima i doušnicima nije pošlo za rukom godinama.

A onda Ekmečić u priču uvodi srpske regrute. Koliko regruta? Odakle? Iz Srbije? Kako se zovu? Koji je to dokument koji omogućava provjeru navoda? Starosna dob i obrazovni nivo regruta, spremnost trgovaca da s njima pričaju o politici, na osnovu čega ti isti regruti zaključuju da su se svih deset hiljada Jevreja (podvukla S. M.) bojali svojih muslimanskih susjeda, elementi su koji upućuju na to da je Ekmečić „upotrijebio“ srpske regrute. Izvući ovakav zaključak na osnovu dva spomenuta „svjedočenja“ ima kao cilj nešto drugo. Tu je i pitanje periodizacije: vrijeme u kojem su „jugoslovenska vojska i državne vlasti tamo postojale“ i 17. april 1941. godine Ekmečić uvezuje u jednu cjelinu, što nije tačno. Ili: nije isto. Selektivnim odabirom izvora i knjiga se eliminiraju činjenice koje ne idu u prilog iznesenim tvrdnjama.

U knjizi *Naši Jevreji, Jevrejsko pitanje kod nas* kaže da je antisemitizam stran Muslimanima Bosne i Hercegovine.[15]„Javni radnici, među kojima i Korkut, zalažu se za veću brigu prema jevrejskoj sirotinji u Sarajevu i Bitolju. Ovde je od ranije i od skora bilo više pokušaja, i to iz nemuslimanskih krugova, da se muslimani angažuju kao avangarda protiv Jevreja. Svi su ti pokušaji redom propali.“ (podvukla S. M.).

Ako govorimo o vremenu u kojem su „jugoslovenska vojska i državne vlasti tamo postojale“, a postojale su 23 godine, to je vrijeme npr. u policijskom izvještaju za april 1939. obilježeno pregovorima Cvetković-Maček. U spomenutom izvještaju se navodi sljedeće: „Srbi u Bosni žele sporazum sa Hrvatima, čak i po cenu izvesnih sitnijih ustupaka na bazi reciprociteta. Drugim rečima Srbi su apsolutno svesni da je razgraničenje eventualno prema Hrvatima-ipak bolje nego eventualna autonomija Bosne. Dakle Srbi Bosanci su protiv autonomije Bosne. Hrvati u Bosni takođe su protiv autonomije Bosne, ali sa njihovih hrvatskih gledišta.“[16]

Dalje se navodi da je Bosna „i po političkom i po istoriskom i po etnografskom osnovu .... srpska pokrajina.“ U izvještaju za maj 1939. ponovo se ističe da su Srbi i Hrvati u Bosni protiv autonomije jer „Srbi smatraju da je pitanje Bosne i Herce-

[15] *Zbornik mišljenja naših javnih radnika,* knjiga I, Beograd, 1940., 54.

[16] *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini (1936-1939),* knjiga 3, Sabrao i uredio: Dr. Andrej Rodinis, Sarajevo, 2011., 669.

govine rešeno 1918. god. prisajedinjenjem Srbiji".[17] Ulazak srpske vojske u Bosnu i Hercegovinu 1918. godine u historiografskoj literaturi jugoslavenskog perioda prvo je prikazivan kao oslobođenje, pa ujedinjenje, i na kraju kao okupacija.[18] Potpukovnik Dušan Simović kao delegat Vrhovne komande srpske vojske kod Narodnog vijeća Države Slovenaca, Hrvata i Srba u novembru 1918. godine otvoreno u Zagrebu kaže da Srbiji po pravu oružja pripada i „....cela Bosna i Hercegovina."[19]

Prema M. Ekmečiću, područje Bosne i Hercegovine je prvo ulazilo u ratne ciljeve Srbije 1914. godine.[20] (podvukla S. M.) S. Moljević pak tvrdi da je „Srbija ušla u rat sa Austro-Ugarskom da reši srpsko pitanje."[21] Ono je ubrzo i uslijedilo u formi političkog nasilja prema Bošnjacima koje je bilo intenzivno u prve tri godine po ujedinjenju, a nije prestajalo u čitavom međuratnom periodu.[22] Od 1923. do 1925.

---

[17] Isto, 673-674.

[18] Nakon toliko godina šutnje A.Aličić je stvari nazvao pravim imenom. Ahmed S. Aličić: *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. Godine.* Mostar, 2008., XXII. U prilog tome ide činjenica da „iako su u nizu mjesta Bosne i Hercegovine odbori Narodnog vijeća donijeli odluku o proglašenju ujedinjenja sa Srbijom, ipak, od strane Glavnog odbora Narodne vlade za BiH i takva odluka nije bila donesena." Obrazovanjem prve Zajedničke vlade, 20. 12. 1918. radikalno su ograničene kompetencije pokrajinskim vladama i oduzeto obilježje samostalnosti. Nusret Šehić: *Bosna i Hercegovina 1918-1925. Privredni i politički razvoj.* Sarajevo, 1991., 29. i 39. „Bosna i Hercegovina između srpske Vlade i drugih faktora jugoslovenskog ujedinjenja 1918. godine" tema je o kojoj se govorilo na Tribini Instituta za noviju istoriju Srbije u Beogradu: Iz istraživanja mladih saradnika 16. 10. 2012. (objavljeno na Facebook stranici Instituta za noviju istoriju Srbije 31. 10. 2012.). Ovo je još jedna potvrda da Srbija ne odustaje od bosanskohercegovačke teritorije. Ali i da se u Sarajevu ne izučavaju bitne teme iz vlastite prošlosti. U našoj sredini ovo predavanje je prošlo gotovo nezapaženo. Da se kojim slučajem na tribini u Sarajevu govorilo o teritoriji koja je ulazila u sastav Tvrtkove države, reakcija iz Beograda bi uslijedila veoma brzo. Dr. Novak Adžić je ulazak srpske vojske u Crnu Goru 1918. godine nazvao baš kao i Aličić: okupacija. Televizija Crne Gore, 04.07. 2014.

[19] Safet Bandžović: *Bošnjaci i antifašizam:Ratni realizam i odjek rezolucija građanske hrabrosti (1941).* Sarajevo, 2010., 60, nap. 4.

[20] Milorad Ekmečić: *Ratni ciljevi Srbije 1914,* Beograd, 1973., 151. Drugo izdanje ove knjige (1990.) podudara s vremenom priprema Srbije za rat devedesetih. (podvukla S. M.)

[21] Dr. St. Moljević: *Uloga i značaj Vrbaske banovine,* Predavanje održano 30. januara 1939., Banja Luka, 1939.; 1.

[22] O političkom nasilju nad Bošnjacima u periodu između dva stjetska rata više u: Atif Purivatra: *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.* Sarajevo, 1977.; Nusret Šehić: *Bosna i Hercegovina (1918-1925). Privredni i politički razvoj;* Safet Bandžović: *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku,* 308-441; S. Bandžović: *Bošnjaci i antifašizam,* 59-121; S. Bandžović: *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci, Ratovi i muhadžirska pribježišta (1876.-1923.).* Sarajevo, 2013.; 411-447; S. Bandžović: *Iseljavanje*

godine razni agenti Pašićevih radikala su podsticali u Bosni i Hercegovini narod na pobunu, demonstracije i harangu protiv Muslimana i Hrvata, pod parolom da je srpstvo u opasnosti. Slovenci, Hrvati i Muslimani su optuživani da izazivaju krizu države i da traže reviziju ustava. Raspaljivanje nacionalističkih strasti, nacionalistički ispadi i obračuni, nerijetko su tragično završavani. Sve je poprimilo vid nepomirljive međusobne borbe. Razbuktavanju nacionalističkih strasti posebno su doprinosili u javnim istupima prvaci bosanskih radikala Milan Srškić, pop Veljko Grgurović, Stjepan Kolobarić. Pop je otvoreno pozivao na obračun sa Muslimanima.[23]

Sredinom tridesetih godina, za vrijeme vlade Milana Stojadinovića (1935-1939), Jugoslavija se, u smislu spoljne politike i ekonomije, sve više okretala nacističkoj Njemačkoj i fašističkoj Italiji.[24] Posjeta kneza namjesnika Hitleru tumači se kao „pojačanje dobrih prijateljskih odnosa između naše Kraljevine i Rajha.“.[25] U policijskom izvještaju za august 1937. se ističe da „gde su nastanjeni pretežno muslimani, zapaža se da su oni svi pristalice politike Kraljevske vlade i odani režimu.”[26] Kraljevska vlada je potpisala sporazum s Njemačkom o nenapadanju, kao i protokol o pristupu Jugoslavije Trojnom paktu. Kada su njemačke jedinice ušle u Sarajevo, s muzikom koja je svirala pred Vijećnicom, Bošnjaci nisu radili ništa što ne bi bilo po volji vladi, koja u tom trenutku s tovarima zlata bježi s Pala. Ili je trebalo da se, dok vlada bježi, Bošnjaci goloruki ispriječe pred Nijemcima? Da li su po Ekmečiću Bošnjaci krivi što su slušali muziku ili što nisu spriječili Nijemce da uđu u Sarajevo kako kraljevska vlada ne bi bježala s Pala?[27] Šta je sa sporazumom o nenapadanju? Šta je a vojskom Kraljevine Jugoslavije? Da li su Bošnjaci krivi što se ta vojska raspala?

Za to je vrijeme četnički vojvoda Kosta Pećanac prisustvovao osvećenju četničkih zastava u Tuzli i to „za pododbore Tuzla, Požarnica i Crno Blato sreza tu-

---

muslimana Crne Gore u Tursku, Iseljavanje muslimanskog stanovništva Crne Gore u Tursku (1877-1940), knjiga I. Podgorica, 20l l; S. Bandžović: *Bošnjaci i Turska, Deosmanizacija Balkana i muhadžirski pokreti u XX stoljeću.* Sarajevo, 2014.; Enes S. Omerović: *Političko nasilje u Bosni i Hercegovini (1918-1921).* Sarajevo, 2015.

[23] Nusret Šehić: *Bosna i Hercegovina 1918-1925. Privredni i politički razvoj,* 268-269.

[24] Jovan Bajford: *Staro Sajmište: Mesto sećanja, zaborava i sporenja.* Beograd, 2011., 28.

[25] *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini,* 676-677.

[26] Isto, 351.

[27] Bježeći iz zemlje, spasavajući isključivo svoje glave, vlada Kraljevine Jugoslavije više nije pokazivala nikakvu spremnost za preduzimanje mjera za odbranu zemlje i organizovanje otpora njemačkim trupama. Jedino što je ona, tih kritičnih dana za zemlju, obavila-jeste potpisivanje akta o kapitulaciji. Nisim Albahari: „Od aprilskog rata do ustanka“, *Sarajevo u revoluciji,* tom II. Sarajevo, 1977., 22.

zlanskog, te Zvomik, sreza zvorničkog."[28] U izvještaju za april 1938. je navedeno da „verska tolerancija nigde nije narušena na celoj teritoriji Drinske banovine ni tokom prošlog meseca."[29]

Strah od muslimana se ne spominje niti u jednom policijskom izvještaju o situaciji u Drinskoj banovini od 1929. do 1939. godine.

Muslimanski antisemitski list

I pored činjenice da prema policijskim izvještajima vjerska tolerancija nije nigdje narušena na cijeloj teritoriji Drinske banovine, M. Ekmečić „otkriva" da se „u Sarajevu ... objavljivao i muslimanski antisemitski list 'Svoj svome' pred rat 1941" (podvukla S. M.).[30] Đorđe Pejanović je među privredno-ekonomskim i oglasnim listovima našao i list „Svoj svome", koji je izlazio u Sarajevu 1934. godine (podvukla S. M.).[31]

Vlasnik i izdavač ovog lista za zaštitu nacionalne privrede bio je Kosta M. Savić. Savić je urednik brojeva 1, 7 i 9, a Zulfikar Đevlan brojeva 2, 3, 5 i 6. List je izlazio u Sarajevu, jedanput sedmično. Poslije je uredništvo i izdavanje prenijeto u Beograd, pa je list promijenio i vlasnika i urednika. U Sarajevu je izlazio 1934. godine.

Božo Madžar također navodi da je u Sarajevu „prije rata izlazio revolverski list „Svoj svome", koji je isključivo imao zadatak-raspirivanje antisemitske mržnje."[32] Kada je to prije rata, Madžar ne precizira. On dalje navodi da su iz Beograda doturani listovi „Balkan" i „Vreme", koji su donosili huškačke članke protiv Jevreja.

„Svoj svome", organ za propagandu i zaštitu domaće radinosti od 1935. do nepoznate 1940-e izlazi u Beogradu dva puta mjesečno. Njegov vlasnik i urednik je Branimir M. Ćatić. U Historijskom arhivu u Sarajevu sačuvani su brojevi 1 (od 17.02.1934.), 2, 3, 5, 6, 7 i 9 (od 07.04.1934.). Dakle, pred rat, takvog lista u Sarajevu nema, odnosno nakon 07.04.1934. list pod tim nazivom ne izlazi u Sarajevu. A vlasnici lista u Sarajevu, te kasnije u Beogradu su Srbi. Antisemitske uredbe nisu donijeli Bošnjaci, nego jugoslavenska država, i to u jesen 1940. Diskriminacione mjere prema Jevrejima su prema Nebojši Popoviću, „isključivo posledica učvršći-

[28] Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini, 358-359.

[29] Isto, 499.

[30] Milorad Ekmečić: *Dijalog prošlosti i sadašnjosti.* Zbornik radova, Beograd, 2002., 363.

[31] Đorđe Pejanović: Štampa *Bosne i Hercegovine 1850-1941.* Sarajevo, 1949.; pod brojem 349 na str. 124.

[32] Dr Božo Madžar: „Ljudske i materijalne žrtve Sarajeva u toku drugog svjetskog rata". *Sarajevo u revoluciji,* tom IV, Sarajevo, 1981., 650.

vanja nemačkog ekonomskog i političkog uticaja na zvaničnu jugoslovensku politiku".[33] Predsjednik jugoslavenske vlade u izbjeglištvu Slobodan Jovanović svjedoči o odnosu vlade prema jugoslavenskim Jevrejima. Jula 1942. on je uputio pismo „Jevrejskom biltenu" naslova „Jevreji u Jugoslaviji". U tom pismu Jovanović je iznio vlastiti odnos prema antisemitskim uredbama iz oktobra 1940. „Lični režim kneza Pavla sa Stojadinovićem i Cvetkovićem, onaj režim koji je izdao jugoslovensku nacionalnu stvar, doneo je izvesne odredbe protiv Jevreja, doneo ih je da bi se dodvorio gospodarima Nemcima, ali nikad nije mogao stvoriti antisemitski pokret u Jugoslaviji. Kraljevska vlada u Londonu, 12.07.1943. i formalno je stavila van snage sve naredbe, uredbe i odredbe antisemitskog karaktera koje su donete u Jugoslaviji pred drugi svetski rat."

Naredbe, uredbe i odredbe su iz Londona stavljene van snage onda kada su Jevreji istrijebljeni, i kada su stvarni gospodari u zemlji bili Nijemci. Što će reći da je reakcija vlade, kao i Jovanovićeva, došla sa zakašnjenjem. Da je vlada kojim slučajem ostala u Beogradu, pitanje je da li bi se odlučila na ovaj korak. Pri tome ne treba gubiti iz vida činjenicu da se ovo dešava nepuna dva mjeseca prije kapitulacije Italije.

> *N. Popović antisemitizam i njegove oblike u Srbiji nastoji zadržati u okvirima „sporadičnih i pojedinačnih incidenata", te da su „mnogi incidenti (podvukla S. M.) i pojave iz ovog perioda, pogrešno ... svrstavani u kategoriju antisemitizma, dok su po svom stvarnom karakteru bili izraz ksenofobije."[34]Prvi pokušaj da se preko neke političke organizacije sprovedu antisemitske manifestacije dogodio se u jesen 1934. Na nekoliko sjednica vrha Narodne odbrane raspravljalo se o tome da se u cijeloj zemlji sazovu mitinzi na kojima bi se osudio štetan rad Jevreja na privrednom polju. Jugoslovenski narodni pokret „Zbor" bio je jedna od rijetkih političkih organizacija kod koje se među osnovnim ideološkim i programskim postavkama nalazio i antisemitizam.*[35]

Da nije riječ o ksenofobiji, već o antisemitizmu, potvrđuje i rad Nataše Đuka: *Antisemitizam i kritika antisemitizma u beogradskoj brošuri 1933-1945,* u kome analizira pisanje 14 takvih brošura.[36] Možda je najveći antisemitski pamflet pod naslovom *Jevreji* bio onaj iz pera Dragoslava Smiljanića 1940. godine.

Dalje se navodi da su spomenuti tekstovi, publikacije, brošure zbog malog tiraža i anonimnosti autora imale ograničeni utjecaj na formiranje javnog mišljenja o jevrejskom problemu, a da je veći utjecaj postizala antisemitska propaganda

---

[33] Nebojša Popović: *Jevreji u Srbiji 1918-1941.* Beograd, 1997., 140-143.

[34] Isto, 154-171. Jovan Byford dokazuje suprotno: *Potiskivanje i poricanje antisemitizma:sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića* u savremenoj srpskoj kulturi. Beograd, 2005.

[35] Milorad Mojić, generalni sekretar pokreta napisao je knjigu *Srpski narod u kandžama Jevreja,* Beograd, 1941.

[36] *Godišnjak za društvenu istoriju,* God. I, sv. 3, Beograd, 1994.

kroz novinska glasila. Antisemitsku kampanju u srbijanskoj štampi započeo je sedmični list „Male novine“ po ugledu na njemačke listove. U tome je prednjačio list „Vreme“, jer se u drugoj polovini tridesetih godina na stranicama ovog lista neprestano vodila antisemitska kampanja. Po intenzitetu kampanje za listom „Vreme“ nije zaostajao ni beogradski „Balkan.“ Većina antisemitskih listova radila je po ugledu na nemački list „Der Stürmer“.

N. Popović iz nepreglednog niza antisemitskih tekstova izvlači zaključak da se pisci ovih članaka ne dotiču srbijanskih Jevreja. „Njihova oštrica prevashodno je usmerena ka Jevrejima došljacima i vojvođanskim Jevrejima.“ Autor nije pojasnio u čemu je razlika između jednih Jevreja i onih drugih Jevreja, i kako to da su bez obzira na te „razlike“ upravo oni srbijanski najviše stradali. U Srbiji je 1941. godine (uključujući Banat) bilo 16.000 Jevreja, a u Bačkoj također 16.000. Od toga je „perished in Holocaust: Serbia (including Banat) (poginulo u holokaustu: Srbija (uključujući Banat, nap. S. M.) 15.000 (94 %), Bačka 14.000 (88 %).[37]

Lokalno muslimansko stanovništvo učestvovalo u likvidaciji sarajevske jevrejske zajednice

Tvrdnja M. Ekmečića da je „u likvidaciji sarajevske zajednice (jevrejske, 1941. godine, nap.

S. M.) učestvovalo ... lokalno muslimansko stanovništvo“ je opako podmetanje i ono zaslužuje širi osvrt.[38]

U *Enciklopediji holokausta* se navodi sljedeće: „Some six hundred thousand people were murdered at Jasenovac, mostly Serbs, Jews, GYPSIES, and opponents of the USTAŠA regime. (podvukla S. M.).[39] U natuknici Sarajevo piše ko je učestvovao u devastaciji (podvukla S. M.) sefardske sinagoge.[40] „On the night

[37] *Encyclopedia of the Holocaust,* volume 1, 1718.; Božidar Ivković, Uništenje Jevreja i pljačka njihove imovine u Banatu 1941-1944, *Tokovi revolucije,* I, Beograd, 1967.; 373-403; *Zločini okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Vojvodini (istrebljenje, deportacija, mučenje, hapšenje, pljačka),* priredio dr. Drago Njegovan, Novi Sad, 2011.

[38] M. Ekmečić: *Dijalog prošlosti i sadašnjosti,* 363.

[39] *Encyclopedia of the Holocaust,* volume 1, New York, 1990, 740.

[40] Isto,1327. Njemačke trupe su ušle u Sarajevo devet dana nakon napada na Jugoslaviju. Prije upada njemačkih trupa, Sarajevo je bombardirala njemačka i italijanska avijacija. U prvih nekoliko dana okupacije njemačka vojska održava vlast u Sarajevu kao jedini gospodar. S ciljem konstituiranja ustaških vlasti u Bosni i Hercegovini, već 23. i 24. aprila stižu u Sarajevo poglavnikov opunomoćenik Kvaternik i lica koja su određena i već imenovana na visoke funkcije u administraciji NDH u BiH. Ispostava ustaškog stožera za BiH je organizirana

of September 3-4, 1941, the mass deportation of Sarajevo Jews to concentration camps was launched . .... By early 1942 the Jewish community of Sarajevo had ben liquidated.“ Dakle, deportacije Jevreja u koncentracione logore započele su u noći 3/4 septembar 1941., a početkom 1942. godine jevrejska zajednica u Sarajevu nije više postojala. Operacijom deportacije Jevreja u logore su rukovodili Alfred Heinrich i Ivan Tolj.[41]

Ekmečić koristi njujoršku *Enciklopediju holokausta* i natuknicu Sarajevo, pa kaže da je ubijanje (podvukla S. M.) najviše izvela hrvatska ulična rulja i da ova tvrdnja „može biti tačna samo utoliko što su muslimani u gradu tada većinom prihvatili svoj hrvatski identitet.“ Riječ devastacija Ekmečić je zamijenio riječju ubijanje. Zatim je „preskočio“ odvođenje Jevreja u logore i ono šta se tamo dešavalo, te zaključio da je lokalno muslimansko stanovništvo odgovorno za likvidaciju sarajevske jevrejske zajednice. Za ubijanje Jevreja optužio čitav jedan narod, kome podmeće hrvatski identitet, odnosno ustaštvo. Ekmečić ide i dalje pa kaže da „genocid nad pravoslavnim i jevrejskim vernicima je nemoguće shvatiti ako se misli da je on izvršen od strane policijskih i vojnih formacija i da religiozni fanatizam nije zahvatio celo društvo.“ N. Kisić-Kolanović zaključuje „da se nezadovoljstvo muslimana u NDH ne može opravdati institucionalnim odnosima, ono je bilo ukorijenjeno u konfesionalnu strukturu muslimanske zajednice koja nije prihvaćala hrvatski nacionalizam. „[42]

Podsjećanja radi, Jugoslovenska muslimanska organizacija 1941. godine ne postoji, tako da odluku o inkorporiranju Bosne i Hercegovine u novostvorenu dr-

28. 04. 1941. Nisim Albahari: „Od aprilskog rata do ustanka“, *Sarajevo u revoluciji,* tom II. Sarajevo, 1977., 21, 22, 28. i 35. „Nijemci su, zajedno sa domaćim ološem, prodrli u jevrejski hram i potpuno ga opljačkali i opustošili, što nisu mogli opljačkati hitlerovci su uništili mitraljezima i bombama.” Nijaz Dizdarević: „Vandalizam fašista nad tekovinama kulture“, *Sarajevo u revoluciji,* tom II, 121-131. Miljenko Jergović tvrdi da ga je opljačkala domaća halaša. Njegov nono i nona su to nijemo gledali, nisu se mogli suprotstaviti ustašama. Ustaše su u Sarajevo došli nekoliko dana kasnije, što znači da je ovakva tvrdnja neodrživa. Jergović je negdje „zaturio” Nijemce, a domaći ološ uključio u ustaške redove prije nego što su oni došli u Sarajevo. Miljenko Jergović za Radiosarajevo.ba: *Glad, šareni kamenčići.* Kamenčići, o kojima piše Jergović su nastali djelovanjem mitraljeza i bombi, a ne ruku bošnjačkih susjeda, koji bi zbog toga trebali da osjećaju kolektivnu krivicu. U hram su, dakle, prvo ušli Nijemci, a za njima sarajevski ološ (besposličari, pijanice i pljačkaši). Josip Albahari Čučo: „KPJ i pogrom nad Jevrejima“. *Sarajevo u revoluciji,* tom II, 678.

41 Isto. Ivan Tolj, ravnatelj sarajevskog redarstva, dobio je naziv krvnika sarajevskih Jevreja. On je, po zahtjevu Gestapoa, došao iz Bijeljine, gdje je kao sreski načelnik, za kratko vrijeme, „očistio” svoj teritorij od Jevreja. Josip Albahari Cučo: „KPJ i pogrom nad Jevrejima“. *Sarajevo u revoluciji,* tom II, 690.

42 Nada Kisić-Kolanović: *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.-1945.* Zagreb, 2009., 55.

žavu NDH ne donose Bošnjaci.[43] Za nastanak NDH niti su pitani, niti su odgovorni. Bošnjaci nisu imali jedinstveno političko rukovodstvo, nikakve predratne borbene strukture (za razliku od Hrvata i Srba) koje su se pripremale za rat, tako da ih je čekala teška i neizvjesna sudbina, puna iskušenja, za goli biološki opstanak.[44]

Malobrojni Bošnjaci u vrhu NDH nisu uspjeli nacionalizirati široke muslimanske mase u hrvatskom smislu niti su njihove ideje poprimile populističko obilježje. Pojedinci iz reda bošnjačkog naroda prihvatili su politiku ustaštva ne u ime naroda, ne u ime političke stranke, već u vlastito ime, ali je tragedija da su „predstavljali" cijeli jedan narod. Svaka od tih osoba je nesretan splet okolnosti po Bošnjake, sramota i uvreda za sve čestite Bošnjake. Bošnjačke mase su ostale indiferentne prema hrvatskom nacionalizmu, a naročito prema ustaškom režimu.

Prema R. Huremu, „ogromna većina Muslimana, koja je živjela u iščekivanju, nije prihvatila ustašku državu kao svoju državu."[45]

Jedan od važnih generatora permanentne krize u NDH je bila upravo veoma slaba podrška naroda ustaškom pokretu, uključujući tu veliki dio Hrvata i Bošnjaka koji su se formalno našli u službi nove države, navodi Dušan Lukač.[46] Prema Jozi Tomasevichu većina Muslimana se nije smatrala ni Hrvatima ni Srbima, već naprosto Muslimanima. Iako je određeni broj Muslimana otvoreno sarađivao s ustašama, većina je bila ili direktno protiv njih ili neutralna.[47] O suprotstavljanju Hrvata i Bošnjaka ustaškoj vlasti su pisali, između ostalih i Đorđe Piljević, Dušan Lukač, Pero Morača, Rodoljub Čolaković. U martu 1942. godine, nakon februarskog pokolja Srba u okolici Banje Luke (Šargovac, Motike) zabilježen je protest banjalučkih žena. „Poslije ovog zločinačkog akta, gdje je hladnim oružjem likvidirano 1500 ljudi, žena i djece, digao je glas čitav narod, a posebno muslimanski živalj."[48] S ciljem zastrašivanja Muslimana, ustaše su počele masovno

---

[43] Više u: Safet Bandžović: *Bošnjaci i antifašizam;* Nada Kisić-Kolanović, isto, poglavlje: „Muslimanska politika u znaku emancipacije od NDH", 323-384. Zlatko Hasanbegović u svojoj monografiji *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929.-1941. U ratu i revoluciji 1941.-1945.* Zagreb, 2012., „uspio" je oživjeti JMO u ratnom periodu. I pored toga, u svojoj recenziji dr. Ivo Banac monografiju Z. Hasanbegovića je ocijenio kao „izrazito uravnoteženo djelo, lišeno pristrasnosti bilo kakve vrste."

[44] S. Bandžović: *Bošnjaci i antifašizam,* 171.

[45] Rasim Hurem: „Narodi Bosne i Hercegovine prema ustanku 1941-1942". *Prilozi,* 23, Sarajevo, 1987., 143-174.

[46] Dušan Lukač: *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope 1941-1945.* Beograd, 1987., 100.

[47] Jozo Tomasevich: Četnici u drugom svjetskom ratu. Zagreb, 1979., 100, napomena 40.

[48] Zaga Umićević: „ Godine 1941. s banjalučkim ženama" u: Žene Bosne i Hercegovine *u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945. godine, Sjećanja učesnika,* Sarajevo, 1977., 57.

zatvarati napredne Muslimane. „Ovo nije uplašilo muslimanski živalj, koji sa još više uspjeha nastavlja sa akcijama protiv ustaša.“ Pod rukovodstvom aktivista ilegalnog NOP-a, oko 500 žena Muslimanki, pod zarovima je organiziralo demonstracije po gradu, zahtijevajući puštanje njihove djece i braće iz zatvora.

Prema navodima Nisima Albaharija, većina muslimanskog stanovništva ispoljila je rezerviranost, zbunjenost i dezorijentaciju. „U cjelini posmatrano, reakcionarni buržoaski političari kao i ustaški pokret, nisu među Muslimanima mogli, u toku okupacije, ostvariti široki politički uticaj“. Četnička je parola da su svi Muslimani ustaše.[49]

Dr. Borivoje Knežić zaključuje da je „uspješnom provođenju okupatorske politike u Bosni i Hercegovini mnogo pridonio i četnički pokret, koji je u mješovito naseljenim krajevima pod parolom ‘zaštite srpskog življa’, nakon prvih pokolja i progona Srba poveo beskompromisnu borbu protiv Hrvata i Muslimana.“[50] U izvještajima komunističkih čelnika iz istočne Hercegovine polovinom 1941. godine se navodi da je to bio „opšti ustanak srpskog naroda koji se ubrzo pretvorio u pljačku i opšti pokolj Muslimana.“[51] U jugoslavenskoj fazi svog naučnog rada Zdravko Antonić ističe da je jedan od najvažnijih zadataka četničkog pokreta bio radikalno čišćenje svih pokrajina i oblasti u kojima žive Srbi od „nenacionalnih elemenata.“[52] Na sastanku Tito-Mihailović, septembra 1941., u selu Struganiku Mihailović je „izjavio nedvosmisleno da Hrvati, muslimani i svi ostali moraju biti najstrože kažnjeni i poslije izvjesne odmazde potpuno podčinjeni Srbima.“ Mustafa Imamović konstatira da su Bošnjaci u vrlo složenom oslobodilačkom i građanskom ratu bili izloženi krajnje surovom, dvostrukom genocidu: bili su žrtve NDH i četnika. A 1991. godine Desimir Tošić je napisao da su „muslimani imali najveći broj žrtava u BiH, jer su se nalazili između više čekića i nakovanja: ustaše, četnici, partizani, nacistička vojna sila, italijanska okupaciona sila.“ To su svojim istraživanjima potvrdili i B. Kočović, V. Žerjavić i V. Dedijer.

U knjizi *Holokaust u Jugoslaviji* se nalazi spisak pravednika po republikama Jugoslavije. Od 299 pravednika, njih 50 su iz Bosne i Hercegovine, od toga 25

---

[49] Nisim Alballari: Od aprilskog rata do ustanka. *Sarajevo u revoluciji,* tom II, 32-34.

[50] Dr Borivoje Knežić: Genocid nad stanovništvom. *Sarajevo u revoluciji,* tom IV, Sarajevo, 1981., 538.

[51] Safet Bandžović: *Bošnjaci i antifašizam,* 243.

[52] Zdravko Antonić: *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941.* Beograd, 1973., 261-262. U postjugoslavenskoj fazi Antonić radi isto što i Ekmečić. Podsjećanja radi, Antonić je vrlo kratko bio direktor Instituta za istoriju u Sarajevu, nakon čega je krajem 1978. godine prešao u Beograd. U znak„priznanja” za njegov rad protiv Bosne i Hercegovine, koje su „specifične srpske zemlje”, u Institutu, u kancelariji direktora još je izvješena njegova slika.

Bošnjaka.[53] Broj pravednika iz reda bošnjačkog naroda kao i knjiga Esther Gitman *Kad hrabrost prevlada: spašavanje i preživljavanje Židova u NDH 1941-1945.* obaraju ovu Ekmečićevu konstrukciju.[54] Konstrukcija je monstruozna i ona ne čudi. Ekmečić piše ono što nije pisao u jugoslavenskoj fazi svog stvaranja.

Čudi, međutim, šutnja kojom su ova i slične tvrdnje dočekane u Bosni i Hercegovini. Posebno u naučnoj javnosti.[55] I pored činjenice da u Ekmečićevoj knjizi

---

[53] *Holokaust u Jugoslaviji,* Zemun, 2013; 33.

[54] Zagreb, 2012. Gitmanova je utvrdila da su hiljade građana NDH riskirali svoje i živote članova svojih porodica, odlučivši se za spašavanje Jevreja. „Bili su to uistinu časni, ali iznad svega hrabri ljudi, kojima do sada nije odavano dužno poštovanje i potrebna pažnja". Njena knjiga ispravlja tu povijesnu nepravdu.

[55] Preciznije rečeno, njenom većem dijelu. Prilikom razmatranja nastavnog plana i programa Odsjeka za istoriju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, na zajedničkoj sjednici sekcije Republičke konferencije SSRNBiH za obrazovanje, vaspitanje i nauku, održanoj 7. III 1979. godine, raspravu je obilježio sukob Milorada Ekmečića i Mustafe lmamovića. Ekmečić je bio protiv uvođenja na Odsjeku za historiju naučne discipline historija naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, kao jedno od temeljnih područja nastave. U tome ga je podržalo još pet profesora sa Odsjeka. Zaključak rasprave bio je da se uvede predmet historija naroda i narodnosti BiH, kao i da je osnovni zadatak Odsjeka za historiju „predavanje i proučavanje istorije naroda BiH." Šaćir Filandra: *Bošnjačka politika u* XX *stoljeću.* Sarajevo, 1998., 289-291. Nenad Filipović je u jednoj sjajnoj analizi pokazao da Ekmečićev prikaz historije Bosne od 1790. do 1878. godine kao i osvrt na historiju Osmanskog Carstva od kraja XVIII do početka XX stoljeća spada u slabije dijelove Ekmečićeve sinteze *Stvaranje Jugoslavije 1790- 1918.,* jer se autor nije koristio brojnom stranom literaturom kao i rezultatima domaće historiografije, te da ono što tvrdi ne odgovara historijskoj istini. Vidjeti: Nenad Filipović, „Osmanska Bosna i Osmansko Carstvo u djelu *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918.* Milorada Ekmečića", *Prilozi za orijentalnu filologiju,* 40, 1991, 433-457. Član političkog savjeta Srpske demokratske stranke je dobio u novembru 1991. najviše republičko odlikovanje-nagradu ZAVNOBiH-a. Ekmečićevo pristajanje uz SDS i antibosansko djelovanje, naročito nakon odlaska u Beograd 1992. godine, ostavilo je ANUBiH, čiji je član bio, gotovo ravnodušnom „prema nekim autorima." Ali, zato redakcioni odbor Zbornika radova sa Međunarodnog okruglog stola održanog u Sarajevu 4. decembra 2009. pod naslovom *Naučno djelo akademika Branislava Đurđeva,* (ANUBiH, Posebna izdanja, knjiga CXXXI, knjiga 39, Sarajevo, 2010.) nije ostao ravnodušan na ocjenu dr S. Bandžovića da „historiografija u socijalističkoj Jugoslaviji nije bila samo objekat ideologije, već i njen značajan kreator" (n. djelo, 175) i mr. R. Smajić koja je konstatirala da su rezultati proučavanja historije osmanskog perioda slabiji jer je Ekmečić godinama opstruirao uvođenje predmeta Historija Bosne i Hercegovine (isto, 95-96). Od ovih autora se nekoliko puta tražilo da navedene ocjene izbace iz svog rada, na šta oni nisu pristali. Da je i ovaj skup bio ideološki obojen, dokazuje činjenica da je izostao kritički odnos prema B. Đurđevu. Nijednom nije spomenut njegov prikaz knjige Smaila Balića *Kultura Bošnjaka,* kao i neprimjereno reagiranje na pojavu romana Meše Selimovića *Derviš i smrt.* Organizatorima skupa nije smetalo da na skupu učestvuje Ema Miljković, sa Filozofskog fakulteta u Nišu, poznata po svom antibosanskom ratnom angažma-

Dugo kretanje između klanja i oranja u podnaslovu stoji *Istorija Srba u Novom veku: 1492-1992,* iz historije Srba „zaboravljene" su ili prešućene dionice poput onih koje navode Kemal H. Karpat,[56] Dimitrije Tucović ili Leo Frojndlih.[57]

Kao i ona da su u balkanskim ratovima Srbi prilikom zauzimanja Prizrena pobili 12.000 mjesnih muslimana. Taj se podatak nalazi u *Enciklopediji islama,* objavljenoj u Londonu 1954. godine, a nastao je na osnovu savremenih novinskih izvještaja. Ekmečić ne piše ni o naporima Srbije na izmijeni demografske i vlasničke strukture nad zemljištem u tzv. prvoj Jugoslaviji.[58]

Ekmečić je, dakle, jedna od najvažnijih karika u propagandi i manipulaciji historijom u Srbiji, onoga o čemu u svojoj knjizi piše Philip J. Cohen.[59] Zahvaljujući manipulaciji, kompletna historija holokausta Jevreja stavlja se u kontekst dnevno-političkih zbivanja i istrajava na matrici da su Srbi vjekovni prijatelji Jevreja. U tome učestvuju i neki Jevreji, poput Jaše Almulija. Potpuno je zanemarena činjenica da je, makar svojom pasivnošću, „cela društvena elita 1941. *de facto* podržavala fašizam" i da je „srpski ... establišment aktivno sudjelovao u holokaustu protiv jevrejske zajednice u Srbiji". Uostalom, to potvrđuje i *Reagovanje* Filipa Davida: totalno istrebljenje Jevreja su Nijemci uz pomoć Nedićeve vlade izvršili u Srbiji za nepunih godinu dana.[60] Za ovo su Nedić i njegova vlada dobili

---

nu. Ostat će upamćena i po tome što je sa nekoliko srbijanskih historičarki za vrijeme rata izbačena sa jedne konferencije o pravima žena koja se održavala u Švajcarskoj, jer su tvrdile da u BiH nije bilo silovanja, i da sve žene ponavljaju „dvije iste dobro naučene rečenice." Na istom skupu Nenad Filipović je ustvrdio da je Ekmečić jedan od tri najveća bosanskohercegovačka historičara. Isto, 82. Bibliografija Ekmečićevih radova govori da je on srpski historičar.

[56] Po dobijanju autonomije 1830. godine u Srbiji je poklano 100.000 muslimana (podvukla S. M.). K.. Karpat, *Etnik Kimlik ve Ulus-Devletirin Oluşumu Osmanli,* Ankara, 1999., 33.

[57] Leo Freundlich, *Albania's Golgotha,* Vienna, 1913. Zanimljivo je da je i ova knjiga 100 godina kasnije podvrgnuta žestokoj kritici: Koreni antisrpske propagande i njen utemeljivač Leo Freundlich (1875-1954), Posted on March 14, 2013 by Grey Carter-bazirano na tekstu Prof. Carl Savich: Leo Freundlich and the Roots of Anti-Serbian propaganda, February *5,* 2009-12: 15 pm na Serbianna.com

[58] O čemu je bilo riječi na naučnim skupovima *Migracije u Bosni i Hercegovini,* koji su održani 19. 01. 2010. i 12. 09. 2012. godine u Tuzli. Zbornik pod istoimenim naslovom objavljen je u Tuzli 2011. godine.

[59] *Srpski tajni rat: propaganda i manipulacija historijom,* Sarajevo, 1996.

[60] „Ćorava baba" *Jevrejski pregled,* februar 2011., 20-21; Branislav Božović; *Stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941-1944.* Beograd, 2012. Više o ovome u: Lazar Ivanović: Jevrejsko pitanje u Beogradu za vreme okupacije 1941-1944. godine, *Beograd u ratu i revoluciji 1941-1945.* Beograd, 1971., 189-201; Venceslav Glišić: „Zločini kvislinga i nacista u Beogradu 1941-1944". *Godišnjak grada Beograda,* XVI, Beograd, 1965., 47-62; Lazar Ivanović: „Teror nad

zvanično objavljeno priznanje iz samog vrha Rajha.[61]Mladenka Ivanković u svojoj doktorskoj disertaciji to pojednostavljuje i kaže da je Hitler poslao u Beograd vojnog zapovjednika generala Franca Bemea koji je u Srbiji „uveo holokaust".[62]

Pri „rešavanju" jevrejskog pitanja pod neposrednim rukovođenjem okupacionih vlasti domaći upravni aparat je imao pomoćnu ulogu.[63] Od 08.12.1941. do 10.05.1942. u logoru Sajmište ubijeno je oko 6400 Jevreja i Jevrejki. U augustu 1942. kad su svi Jevreji u Srbiji ubijeni, vlada je donijela

uredbu koju su potpisali svi članovi Nedićeve vlade kojom se imovina Jevreja oduzima bez ikakve naknade i postaje vlasništvo Srbije. Nakon oslobođenja malobrojnim Jevrejima koji su to tražili, vraćena je imovina, a kasnije ponovo oduzeta u procesu nacionalizacije. Koliko je jevrejske imovine uzeto, ne zna se, jer je nestao veliki broj dokumenata, ali se procjenjuje da je riječ o imovini oko 5.500 četveročlanih porodica ili 22.000 nasljednika.[64] Deklaraciju iz Terezina iz 2009. godine o povratu oduzete jevrejske imovine potpisale su sve zemlje EU, SAD, Rusija, Izrael, sve zemlje biše Jugoslavije, osim Srbije.

Prema nepotpunoj dokumentaciji Gradske uprave narodnih dobara, u Sarajevu je od jula 1945. do početka februara 1946. vraćeno bivšim vlasnicima, odnosno nasljednicima oko 1666 kuća, stanova, lokala, radnji, zemljišta, skladišnih prostora.[65]

Sve naredbe izdate od maja 1941. i kasnije, koje su se odnosile na Jevreje, odnosile su se i na Rome. Od 11.07.1941. progon se odnosio samo na tzv. čergare. Kvislinške vlasti u Srbiji sastavljale su *Ciganske liste,* a velika hapšenja i strijelja-

---

Jevrejima u okupiranom Beogradu 1941-1942. godine". *Godišnjak grada Beograda,* XIII, Beograd, 1966.; 289-317. Od autora treba još spomenuti Jašu Romana, Muharema Kresu i druge.

61 Safet Bandžović: *Bošnjaci i antifašizam. Ratni realizam i odjek rezolucija građanske hrabrosti (1941).* Sarajevo, 2010., 47-48; nap. 176.

62 Mladenka Ivanković: *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952). Kraj ili novi početak,* tekst doktorske disertacije, Filozofski fakultet u Beogradu, 2008. godine, 45. Ivankovićeva navodi da su na teritoriji Bosne i Hercegovine postojali sabirni logori za Jevreje u Kruščici i Bosanskom Petrovcu. Isto, 46. U svom radu *Jevreji u Jugoslaviji 1918-1952.* Ivankovićeva ne navodi logore u Kruščici i Bosanskom Petrovcu već logor u Sarajevu? *Pisati istoriju Jugoslavije: Viđenje srpskog faktora,* Beograd, 2007.; 126.

63 Milan Koljanin: Nemačka okupaciona politika i genocid nad Jevrejima u Srbiji 1941-1942. god., u: *Genocid u XX veku naprostorima jugoslovenskih zemalja,* Zbornik radova, Beograd, 2005., 113.

64 *Mesta stradanja iantifašističke borbe u Beogradu 1941-1944, Priručnik za čitanje grada,* 298.

65 U fondu *Gradska uprava narodnih dobara Sarajevo,* koji se nalazi u Historijskom arhivu Sarajevo, spisi od broja 452 do 9273 odnose se najvećim dijelom na povrat jevrejske imovine. Fond Zemaljska uprava narodnih dobara za BiH koji se nalazi u Arhivu BiH nismo istraživali.

nja Roma počela su već u oktobru 1941. „Nemačke jedinice su imale zadatak da opkole određenu lokaciju, dok su srpski žandarmi i policajci išli od kuće do kuće i hapsili Rome.“[66] Sudbina najsiromašnijih Roma iz Beograda zadesila je i Rome iz drugih dijelova Srbije. Oko 2500 romskih muškaraca strijeljano je tokom jeseni 1941. godine.

Bošnjačko građanstvo je u više mjesta Bosne i Hercegovine odlučno stalo u zaštitu Roma, tako da je krajem augusta 1941. obustavljen dalji progon i deportacije „bijelih Cigana“ iz Bosne i Hercegovine.[67] Prvi alarm protiv progona Roma došao je iz Tešnja u prvoj polovini jula 1941., jer su u to vrijeme ustaške vlasti započele njihov popis. Osuda takvog postupka je uslijedila i na konferenciji bivših zemljoposjednika, održanoj u Sarajevu 26. i 27. jula 1941. U Sarajevu je obrazovana jedna stručna komisija koja je imala zadatak da izradi elaborat u odbranu Roma koji bi bio dostavljen njemačkim i ustaškim vlastima. Osnovna teza elaborata je bila da su tzv. bijeli Cigani sastavni dio muslimanske populacije, te da njihov progon znači istovremeno i progon Muslimana. Uz elaborat su priložili studiju dr. Leopolda Glucka, *Prilog fizičkoj antropologiji cigana u Bosni i Hercegovini (I Muhamedovski Cigani* (Glasnik Zemaljskog muzeja iz 1896.).

Na osnovu raspisa Ministarstva unutrašnjih poslova iz Zagreba od 30.08.1941. obustavljene su mjere protiv tzv. bijelih Cigana. I pored toga su se dešavali pojedinačni ekscesi. U Travniku su u proljeće 1942. ustaške vlasti počele upućivati Rame u logore. Uslijedilo je donošenje rezolucije uglednih zeničkih Muslimana za zaštitu Roma 26.05.1942. Rezoluciju su uputili najvišim vjerskim vlastima, nakon čega je Ulema medžlis u Sarajevu preko Ureda reisu-1-uleme uputio predstavku tražeći da se „Cigani Muslimani zaštite od progona i upućivanja u koncentracione logore.“

U odgovoru na tu predstavku Ured reisu-l-uleme je obaviješten da je Ministarstvo unutrašnjih poslova na traženje predsjednika vlade „brzojavna izdalo (je) nalog logoru u Jasenovcu, da se Cigani puste. Inače svim redarstvima i župama izdat je ponovni nalog, da Muslimane Cigane puste na miru i da ih ne smiju upućivati u logor, a logori su dobili nalog, da ukoliko koji Ciganin bude upućen u logor, da ga ne primaju. „[68]

Funkcioniranje nacističkog režima u Srbiji omogućavala je sve vrijeme rata kvislinška vlada. Ona je pružanjem policijske i vojne pomoći oružanim snagama

---

[66] *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-1944, Priručnik za čitanje grada,* 171.

[67] Safet Bandžović: *Bošnjaci i antifašizam,* 459.

[68] Rezolucija zeničkih Muslimana za zaštitu Roma, Jedno svjedočanstvo naše humanosti iz ratnih dana, http://www.rijaset.ba/index.php?option=com_content&view=article,preuzeto: Muhamed Džemaludinović: Jedno svjedočanstvo naše humanosti iz ratnih dana. *Takvim,* 1971., 72-75.

Trećeg Rajha bila aktivni subjekt u sistemu represije. Donošenjem čitavog niza naredbi, dekreta, uredbi i odluka, ona je legitimirala ideologiju nacionalsocijalizma. M. Ekmečić priznaje da je „policijska doušništva iz Drugog svetskog rata ... za srpsku modemu istoriju vrlo ozbiljan istraživački zadatak.“ Ovdje se ne radi samo o doušništvu, nego kolaboraciji, i to 9.000 ljudi.[69] „Najgori vid kolaboracije je doušništvo nemačkoj tajnoj policiji na ličnoj osnovi.“ U službu okupatora stavile su se policijske snage, institucije folksdojčera, Srpski dobrovoljački korpus, Srpska državna straža te Ruski zaštitni korpus koji je predstavljao jednu od najznačajnijih vojnih formacija na teritoriji Srbije u borbi protiv antifašista. Kolaboracija je prema riječima Dubravke Stojanović ostvarena sa svim jedinicama okupatora, počinjeni su ratni zločini, svi susjedni narodi bili su žrtve četničkog klanja, a ideologija Jugoslavije bila je, ustvari, ideologija Velike Srbije.[70]

Žarko Jovanović navodi da je „veliki broj stanovnika u Srbiji tokom rata stradao ... od ruke oružanih snaga četničkog pokreta Draže Mihailovića“.[71] Ali, to ne smeta Ekmečiću da za Mihailovića kaže da je „bez sumnje, lično častan čovek, na čelu jedne bradate vojske sa noževima, kojom su drugi, preko radija, strateški upravljali.“[72] Draža Mihailović je u prvom dokumentu programskog karaktera koji je on potpisao, u instrukcijama majoru Đ. Lašiću i kapetanu P. Đurišiću 20. decembra 1941. istakao „da su ciljevi borbe za Veliku Jugoslaviju i u njoj Veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije-Crne Gore-Bosne i Hercegovine-Srema Banata i Bačke, da državne teritorije treba očistiti od narodnih manjina i ne-nacionalnih elemenata kao i sprovođenjem etničkog čišćenja Sandžaka i BiH od bošnjačkog i hrvatskog stanovništva“.[73] Zločini koje su četnici počinili 1941. i 1942. godine, a naročito oni izvršeni početkom 1943. u Sandžaku i istočnoj Bosni, svojim su razmjerama potvrdili da su izvršeni po instrukcijama D. Mihailo-

---

[69] Žarko S. Jovanović: *Kolaboracija u Srbiji 1941-1945:* zbornik građe. Beograd, 2001.; Olivera Milosavljević, Potisnuta istina (Kolaboracija u Srbiji 1941-1944.), *Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji,* br. 7, Beograd, 2006.

[70] Peščanik, 23.03.2013.

[71] *Stradanje stanovništva Srbije u Drugom svetskom ratu 1941.-1945;* 107-108; Mirko Rapaić: *Genocid srpskih četnika protiv srpskog naroda 1941-1945.* Beograd, 2011.; Venceslav Glišić: Zločini četnika i bugarskih okupatora u južnoj Srbiji 1941-1943. godine. *Leskovački zbornik,* XIV, Leskovac, 1974.; 101-106; Jovan Radovanović: *Dragoljub Draža Mihailović u ogledalu istorijskih dokumenata,* drugo dopunjeno i prošireno izdanje, Beograd, 2003.

[72] M. Ekmečić: *Dugo kretanje između klanja i oranja,* 501.

[73] S. Bandžović: *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku,* 447.

vića iz decembra 1941.[74] N. Malcolm navodi da nema pouzdanih dokaza da je Mihailović ikad pozivao Srbe na etničko čišćenje.[75]Ako ih nije pozivao, a on bio na čelu „bradate vojske s noževima," kako su to onda radili?

Zbog te bradate vojske s noževima i pokolja nad Bošnjacima u istočnoj Bosni, pokušava se iznaći rješenje za biološki opstanak vlastitog naroda. I upravo zbog činjenice da Bošnjaci pokušavaju naći zaštitu predlažući autonomiju za Bosnu i Hercegovinu, koja bi, vjerovatno, značila i drugačiji status u odnosu na NDH, Ekmečić iznosi još jednu u nizu monstruoznih tvrdnji: da je „Sarajevo ... privremeno, do poraza nemačke vojske pod Staljingradom, u zimu 1943. bilo najfanatizovanije nacističko uporište".[76] Kao da se ne radi o prokletstvu malog naroda koji je spreman pregovarati i sa crnim đavolom kako bi se spasio od nestanka. Niko iz „najfanatizovanijeg nacističkog uporišta" nije uspio doći do Hitlera, ali jeste Milan Nedić: on je u posjeti Hitleru 18.09.1943. godine.

U zborniku *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine* u poglavlju „Srpska buržoazija i ustaška vlast", iznesena su brojna svjedočanstva i o držanju jednog dijela srpske buržoazije u Bosni i Hercegovini prema okupatoru i njegovim ustaškim najamnicima. O kapitulanstvu, petokolonaštvu i kukavičluku među srpskom buržoazijom u BiH pisali su Ilija Došen, Drago Mažar, Stevo Popović, Todor Vujasinović, Osman Karabegović, Velimir Stojnić, Boško Šiljegović.[77] Četnici su primali od ustaša i novčane nagrade. Ustaški župan Sinčić (Knin) u jednom telegramu Anti Paveliću kaže da je popu Momčilu Đujiću, Brani Bogunoviću i Mani Rokviću dao po 100.000 kuna radi organiziranja borbe protiv partizana. Četnički komandanti ostvarili su značajnu materijalnu korist od ekonomske saradnje sa NDH i Nijemcima.[78] Dio srpske buržoazije u Hrvatskoj preko četnika je direktno sarađivao sa ustašama. Boško Šiljegović navodi da su nesnalaženje, kolebanje, oportunizam i pasivnost bili neposredno poslije okupacije obuhvatili i znatan dio srpskih sela, „pri čemu su se u pomirljivosti i u pokornosti prema okupatoru i ustaškoj vlasti naročito isticali bivši vodeći srpski građanski političari." Ovome treba dodati i postojanje vrlo jakih veza između predratnih srpskih nacionalistič-

---

[74] Isto, 450. Više: Radoje Pajović: Pokolj Muslimana u Sandžaku i dijelu istočne Bosne u januaru i februaru 1943. godine. *Neretva-Sutjeska 1943;* Beograd, 1969., 510-519.

[75] N. Malcolm: *Bosna: Kratka povijest,* 316-317.

[76] M. Ekmečić: *Dugo kretanje između klanja i oranja,* 463.

[77] Vaso Bogdanov: Porijeklo i ciljevi šovinističkih teza o držanju Hrvata 1941. (Povodom dvadesetogodišnjice ustanka) U: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne* i *društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti* i*umjetnosti,* vol. 4, ožujak 1961., 5-91.

[78] Petar Kačavenda: Prilog pitanju odnosa Komande bosanskih četnika i Vrhovne komande Draže Mihailovića (1942.). *Prilozi,* 8, Sarajevo, 1972., 257-270.

kih organizacija u Bosni i Hrvatskoj, koje su imale svoje vlastite protuhrvatske i protumuslimanske ciljeve.[79]

U Sarajevu se tokom cijelog rata vrše hapšenja aktivista i simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta i svih onih na koje se iole sumnjalo. Samo od maja do septembra 1942. iz Sarajeva je, bez suđenja otpremljeno u koncentracione logore više od 1000 ljudi. U septembru 1942. izvršeno je hapšenje u konviktu „Narodne uzdanice", kao i u Tvornici duhana, nakon čega je uslijedio slanje nekoliko desetina ljudi u logore. Svi sarajevski zatvori bili su prepuni, o čemu svjedoče i *dnevna izviešća* Župske redarstvene oblasti sa spiskovima zavorenika.[80]

Prema Ekmečiću 1914., 1941. (i 1991. godine) „muslimansku inteligenciju zanela je nada da će srpske vrbe neko okititi." Dvadeset godina ranije Ekmečić je pisao da je reis 04.07.1914., samo nekoliko dana nakon atentata, izdao proglas u Sarajevu da muslimani ne smiju učestvovati u pogromima i demonstracijama protiv Srba, te da su muslimanski javni radnici dizali glas protiv pogroma Srba i uništavanja njihove imovine, sve dok su imali praktične mogućnosti da to objave u novinama, koje su bile redom obustavljane.[81]

Ono što je mogla da uradi bošnjačka inteligencija 1941. jesu antifašističke rezolucije protiv ustaške politike zločina, progona srpskog i jevrejskog stanovništva, kao i ustaških zločina.

„Krajem ljeta i u jesen 1941. najveći se dio bošnjačkog građanstva otvoreno, putem niza rezolucija upućenim najvišim vrhovima NDH, ogradio od ustaške politike progona i istrebljenja srpskog i jevrejskog stanovništva."[82] Ove rezolucije potvrđuju da se bošnjačka inteligencija Prijedora, Sarajeva, Banje Luke, Bijeljine, Tuzle, Mostara i Zenice opredijelila za antifašizam. „Nakon objavljivanja ovih rezolucija, jedna delegacija Srba, sarajevskih građana s liječnicom dr Marom Kurtović na čelu došla je kod dr Asima Musakadića, predstojnika gradskog fizikata, i izrazila mu zahvalnost u ime srpskog stanovništva Bosne i Hercegovine. Doktor Musakadić je to primio na znanje uz napomenu da sada očekuje od njih da na isti ili sličan način uzmu u zaštitu Muslimane od četnika. Do neke takve „izjave" ili rezolucije sa srpske starne nije nikada došlo."[83] Rezolucije građanske hrabrosti iz 1941. godine su prvi i prema istraživanjima dr. S. Bandžovića jedini organizirani i zvanično prosli-

[79] Noel Malcolm, isto, 309.

[80] Mehmed Džinić: „Velika hapšenja komunista i drugih pripadnika NOP-a od proljeća 1941. do ljeta 1943. godine", *Sarajevo u revoluciji ,* tom III. Sarajevo, l979., 547-569.

[81] Milorad Ekmečić: Ratni *ciljevi Srbije 1914.* Beograd, 1973., 149.

[82] Safet Bandžović: *Bošnjaci i antifašizam,* 2010., 258.

[83] Mustafa Imamović: *Knjiga pamćenja.* Sarajevo, 2013., 342. Na dženazi Uzeirage Hadžihasanovića pred Begovom džamijom govorio je trgovac Jovo Ilić, „koga je Uzeiraga iz zatvora

jeđeni protest i osuda progona i ubijanja u BiH. Dakle, ono što iznosi Ekmečić za 1914. i za 1941. godinu opako je podmetanje. Kao i za 1991.

Jedan od najvećih pisaca opće historije J. M. Roberts navodi da je Jugoslavija bila u biti izraz staroga povijesnog svijeta o uspostavi „Velike Srbije."[84] Za ostvarenje konačnog cilja, tj. za stvaranje jugoslavenske države na prirodnim osnovama srpskog etničkog ujedinjenja Ekmečić je bosanskim Srbima izabrao vođu Radovana Karadžića, „čistog ko sunce". Na jednom improviziranom sastanku u fakultetskom kabinetu profesora Koljevića, „ja sam pogurao predlog da predsednik stranke postane dr Radovan Karadžić. Na tom sastanku, koji smo držali stojeći, ja sam ga izveo iz grupe ostalih i tiho ga upitao, da mi u četiri oka kaže, šta je istina oko finansijske afere koju je imao oko gradnje vikendice, jer ako je to istina, Vi ne možete vršiti ovu funkciju." Odgovorio je: „Profesore, čist sam kao suza. Sve su izmislili," nakon čega je bio prihvaćen bez pogovora.

Zahvaljujući djelima autora poput Muhameda Hadžijahića, Muharema Krese, Rasima Hurema, Safeta Bandžovića, Šaćira Filandre, Ibrahima Kemure i Vladimira Dedijera i Antuna Miletića[85] zatamnjene i prešućivane stranice historije Bošnjaka polako se ispisuju. U knjizi S. Bandžovića historiografska (ne)djela susjednih nam zemalja pomno su analizirana i sve neistine o Bošnjacima (naročito u Drugom svjetskom ratu), uz sučeljavanje s onim šta je istina neumoljivo govore o kakvom je nečasnom poslu riječ.

U Ekmečićevoj historiji srpskog naroda u novom vijeku nema progona Muslimana Srbije od 1830. do 1867. godine i nema pokolja koji do danas traju. Nema ni nasilja nad Bošnjacima u prvim poratnim mjesecima (1918/1919. godine).[86] Ekmečić retušira čitavu srpsku historiju. Za svoju knjigu *Dugo kretanje između klanja i oranja* kaže da je životno djelo koje je dugo pisao i koje ga je strašno iscrpilo. Iscrpljujuće je „iznalaženje" neistina uz pomoć kojih će, u maniru akademika SANU-a, tvorac Memoranduma podmetati bošnjačkom, ali i hrvatskom narodu.

U toku Drugog svjetskog rata Bosna i Hercegovina je odigrala prvorazrednu ulogu. „Epicentar borbe protiv okupatora od kraja 1941. do ljeta 1944. nalazio se u

spasio." Hasan Ljubunčić: Dani nevolja i previranja. *Sarajevo u revoluciji,* tom III, Sarajevo, 1979.; 616.

[84] J. M. Roberts: *Povijest Europe.* Zagreb, 2000., 650. Ekmečićeve izjave da takvi planovi nisu postojali ipak će ostati samo za lokalnu upotrebu.

[85] V. Dedijer i A Miletić: *Genocid nad Muslimanima 1941-1945, Zbornik dokumenata i svjedočenja.* Sarajevo, 1990.

[86] Darko Dukovski: *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća,* II dio, (1914. do 1999). Zagreb, 2005., 115.

Bosni i graničnim dijelovima Hrvatske i Crne Gore.“[87] Put stvaranja i razvoja bosanskohercegovačkih jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (dva korpusa i deset divizija NOVJ) pokazuje da su narodi Bosne i Hercegovine dali ogromne žrtve u redovima narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije.[88] Četiri toma *Sarajeva u revoluciji* svjedočanstvo su antifašističke borbe u okupiranom gradu, a ne tvrdnje da je Sarajevo bilo „najfanatizovanije nacističko uporište u Evropi do zime 1943.“ Učenici Srednje tehničke škole i Medrese bili su najorganiziraniji i imali politički najsvjesnije jezgro, te najbolje bili povezani sa opštim progresivnim strujanjima u zemlji.[89] Šerijatska gimnazija je dala tri narodna heroja.[90] Na udaru fašista „prije ostalog i svih ostalih, bila (je) inteligencija, naročito progresivno angažovana, kako jevrejska, tako i srpska, hrvatska i muslimanska.”[91]

Prva strijeljanja u Sarajevu izvršena su na Vracama 01. augusta 1941. godine. Ustaše su strijeljale 20 građana Sarajeva, koji su optuženi za saučesništvo u diverziji u sarajevskoj Željezničkoj ložionici.[92] Za vrijeme okupacije, na Vracama je strijeljano na stotine znanih i neznanih Srba,

Bošnjaka, Hrvata i Jevreja. Velika hapšenja komunista i pripadnika NOP-a tokom cijelog rata dokazuju da je NOP u gradu, uz sve privremene oseke i oscilacije, ne samo sačuvao kontinuitet antifašističke borbe nego i stalno jačao, primjereno razvoju oslobodilačkog rata i NOP-a u čitavoj Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji.[93]

Od 63 narodna heroja s teritorije Sarajeva i sarajevske oblasti, njih 16 su Bošnjaci, ili 25%.[94]

---

[87] *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-1944, Priručnik za čitanje grada,* 267. Gojko Miljanić: *Velike bitke najugoslovenskom ratištu.* Beograd, 1987.

[88] Abdulah Sarajlić: *Pregled stvaranja bosansko-hercegovačkih jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije,* Sarajevo, 1958.; Pukovnik Nikola Anić, potpukovnik Sekula Joksimović, major Mirko Gutić: *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, pregled razvoja oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta 1941-1945;* Beograd, 1982., 657-664 (NOP odredi BiH), 707-710 (Narodnooslobodilačke brigade BiHi).

[89] Rato Dugonjić: Okupljanje i borba omladine Sarajeva na platformi KPJ protiv reakcije i fašizma. *Sarajevo u revoluciji,* tom I, Sarajevo, 1976.;,483-540.

[90] Asim Pervan: „Aktivnost napredne omladine u Šerijatskoj gimnaziji“. *Sarajevo u revoluciji,* tom I, Sarajevo, 1976., 637-646.

[91] Nijaz Dizdarević: Vandalizam fašista nad tekovinama kulture, *Sarajevo u revoluciji,* tom II, Sarajevo, 1977., 121-131.

[92] Josip Bilik, Pepo: Prva strijeljanja na Vracama. *Sarajevo u revoluciji,* tom II, Sarajevo, 1977., 167-171. Od 20 strijeljanih njih osam su bili Jevreji, pet Srbi i sedam nepoznatih.

[93] Mehmed Džinić, isto.

[94] Dr Božo Madžar: Ljudske i materijalne žrtve Sarajeva u toku drugog svjetskog rata. *Sarajevo u revoluciji,* tom IV, Sarajevo, 1981., 658.

Gotovo svaki osmi stanovnik Sarajeva je stradao kao žrtva fašističkog terora ili kao borac. „Sarajevo nije poznato samo po ogromnim žrtvama fašističkog terora i masovnom stradanju stanovništva, nego i po velikom doprinosu svojih građana NOB-i."[95] U toku NOB-e poginulo je 1890 boraca Sarajlija, a podaci o nacionalnom sastavu govore da su pripadnici svih naroda i narodnosti koji žive u Sarajevu učestvovali u zajedničkoj borbi protiv neprijatelja.[96]

Premda o ustaško-četničkim sporazumima u Bosni i Hercegovini u toku Drugog svjetskog rata postoji obimna literatura (D. Lukač, R. Hurem, J. Tomasevich, J. Marjanović i dr.), Ekmečić se fokusira na zločine Handžar divizije u istočnoj Bosni, pri čemu „zaboravlja" činjenicu da je ova divizija stupila u „najtješnju saradnju sa četnicima i ustašama."[97] Četiri toma *Sarajeva u revoluciji* pisalo je 310 autora, od kojih su 86 Bošnjaci, ili 25%.

Spomenice gradova, knjige o jedinicama Narodnooslobodilačke vojske, zbornici sjećanja o ilegalnom Narodnooslobodilačkom pokretu, monografije o narodnim herojima, zbornici dokumenata svjedoče o tome u kojoj je mjeri bošnjački narod učestvovao u borbi protiv fašizma u Drugom svjetskom ratu.[98] Prva bošnjačka partizanska jedinica je osnovana krajem augusta 1941.[99]

Prema Ekmečiću, jasenovački sistem logora formiran je za istrebljenje pravoslavnih Srba, Jevreja i Roma. Ignoriranje stradanja Bošnjaka i drugih naroda je još jedan zločin. Ovo je svjesno i namjerno skrnavljenje sjećanja i uspomene porodica stradalih u ovom logoru. Potvrda stradanja Bošnjaka je Dedijerova i Miletićeva knjiga *Genocid nad muslimanima 1941-1945.*[100]

---

[95] Isto, 658-660.

[96] Srbi-821, Bošnjaci-499, Hrvati-189, Jevreji-316 i ostali-65. Isto, 660.

[97] Džemal Bijedić, Razvoj NOP-a u Sarajevu od ljeta 1942. do drugog zasjedanja AVNOJ-a, u: *Sarajevo u revoluciji,* tom III, Sarajevo, 1979., 387-410.

[98] Npr. *Zbornik sjećanja o ilegalnom NOP-u Mostara*, gl. i odgovorni rednik Refik Hamzić, Mostar, 1991.; Senija Milišić: „Antifašizam Mostara u Drugom svjetskom ratu". *Hercegovina*, 11-12, Mostar, 2000.R. Hamzić je autor i koautor još devet knjiga o Mostaru u Drugom svjetskom ratu. Knjigu Žene Bosne i Hercegovine u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945. godine, Sjećanja učesnika, Sarajevo, 1997. pisalo je 148 autora, od čega 37 Bošnjakinja, ili 25%. Žene Mostara su u junu i julu 1941. godine prebacivale Jevrejke iz Sarajeva i Tuzle u Mostar. Isto tako, prilikom interniranja Srpkinja u koncentracione logore Pakrac, Glinu, Dvor na Uni i druge, žene Mostara su pokazivale svoju solidarnost. Za samo godinu dana okupacije u Banja Luci je hapšeno 300 Hrvatica i 800 Bošnjakinja. Soja Ćopić, majka Branka Ćopića je imala neviđen uspjeh u mobiliziranju kako Srpkinja, tako i Bošnjakinja.

[99] Darko Dukovski: *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća,* II dio (1914. do 1999), 192.

[100] Riječ je o zborniku dokumenata i svjedočenja. Knjiga je objavljena u Sarajevu 1990. godine.

Ekmečiću su Bošnjaci problem

Ekmečiću su Bošnjaci problem. Zbog toga on vrši podmetanje svega što se da podmetnuti Bošnjacima i uništiti od i kod Bošnjaka. To čini kada govori o Derviš Korkutu, međutim, činjenice govore drugačije.[101] U vrijeme okupacije 1941-1945. godine Derviš Korkut je bio među onim Bošnjacima intelektualcima koji su vršili tihu opstrukciju prema okupatoru. Oktobra 1944. dobio je premještaj u Sveučilišnu knjižnicu u Zagrebu na radno mjesto knjižničara. Nalog br. 63325/44 koji je sačuvan, potpisao je lično Pavelić 6. X 1944. Korkut se nije odazvao toj naredbi i sve do oslobođenja je ostao u Sarajevu, što na godišnjem odmoru, što na bolovanju. Korkut je zaslužan i za spasavanje sarajevske *Hagade* lJ *Jevrejskom pregledu* nekrolog mu je napisao mr. ph. Samuel Elazar.[102]

A. Bejtić se osvrnuo i na veliki i humani rad D. Korkuta u odbrani domaćih Roma-Cigana od biološkog istrebljenja 1941. godine. Zajedno s Hamdijom Kreševljakovićem, Mehmedom Handžićem i Muhamedom Kantardžićem izradio je stručni elaborat o domaćim Ciganima.[103] Autori elaborata istupili su sa idejom „da se bijeli Cigani imaju smatrati sastavnim dijelom muslimanske populacije." Imajući pred sobom zahtjev, iza kojeg su stajale ugledne ličnosti bosanskohercegovačkih Bošnjaka, a po svoj prilici bojeći se i šireg revolta Bošnjaka, Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH je usvojilo i teze i zahtjeve iznesene u spomenutom elaboratu i aktom br. 32661/41 od 30. VIII 1941. izdalo raspis kojim se obustavljaju mjere protiv bijelih Cigana.[104] I nakon ovoga dolazilo je do novih ekscesa te do novih zahtjeva (protesta). Prve uspjehe u sprečavanju masovnog uništenja bijelih Cigana donio je ispravan i smion stav spomenute komisije.[105]

Korkut se pokazao kao istinski patriota i od početka se pridružio bošnjačkim intelektualcima koji su vršili opstrukciju svega što je moglo koristiti fašistima.[106]

---

[101] Alija Bejtić: *Derviš M Korkut kao kulturni ijavni radnik.* Sarajevo, 1974.

[102] Isto, 30

[103] Isto, 37

[104] Muhamed Džemaludinović: „Jedno svjedočanstvo naše humanosti iz ratnih dana", 72-77.

[105] Nažalost, svijetli primjeri iz naše prošlosti kao što su rezolucije bošnjačkog građanstva kojima su se distancirali od politike progona i istrebljenja srpskog i jevrejskog stanovništva kao i pomenuti elaborat o domaćim Romima, nisu našli svoje mjesto u udžbenicima i historijskim čitankama. Nepromišljeno dodvoravanje međunarodnom faktoru, olahko i nestručno preuzimanje obaveza kada je u pitanju obrazovanje mladih ljudi, autori površnog znanja sa još površnijim recenzentima omogućavaju da se naša prošlost tumači na način kako to radi M. Ekmečić i njemu slični.

[106] Mustafa Gafić: *Derviš M Korkut, kazivanje o Travniku.* Travnik, 1998., 8.

Njemu su i Jevreji bili dragi i zalagao se za njihova prava još daleke 1920. godine.[107] Korkut je jedno vrijeme radio u Vrhovnom starješinstvu islamske vjerske zajednice u Beogradu i bio je i odgovorni urednik *Glasnika* ove Zajednice. Više puta je reagirao na povremeno pojavljivanje u štampi neistinitih i tendencioznih priloga o muslimanima i islamskim propisima, koji su tada podgrijavali animozitet čitalaca prema svemu što je muslimansko.[108] Ističe se da su brojne lažne tvrdnje bile bez osnova i demantirane su uvijek, ali su se tvrdoglavo ponavljale. Stoga Korkut moli *Politiku* „da nas ubuduće poštedi od produkta importiranog duha netrpeljivosti".[109]

Smaila Balića, jednog od najznačajnijih bošnjačkih intelektualaca, Ekmečić naziva „odbeglim nacističkim saradnikom" i „nastavnikom islamske škole". Akademik prof. dr. S. Balić, rođen je 1920. godine u Mostaru. Studije je počeo u Zagrebu, a početkom Drugog svjetskog rata nastavio u Beču. Tako da nigdje nije „odbegao." Autor je oko 30-ak knjiga i oko 350 naučnih i stručnih radova. Bio je predavač na mnogim univerzitetima i naučnim ustanovama širom svijeta i član mnogih značajnih naučnih institucija u više zemalja. Srbija je imala mnogo nacističkih saradnika, ali u Ekmečićevim radovima nema nijedne takve kvalifikacije.

Šta Ekmečiću smeta kod Muhameda Hadžijahića za koga kaže da je bio član ustaške vlade? Hadžijahić to nije bio, ali je prvi još u toku Drugog svjetskog rata upozorio saveznike na četničke pokolje i stradanja bošnjačkog stanovništva.[110] Mladi pravnik Muhamed Hadžijahić bio je sekretar Komisije koja je izradila elaborat u odbranu Roma.

Ekmečiću, dakle, smeta ono što je decenijama opstruirao: pisanje historije Bosne i Hercegovine, uvođenje predmeta Historija Bosne i Hercegovine na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, smetaju mu misleći Bošnjaci.[111]

---

[107] Isto, 57.

[108] *Politika,* maj 1933.

[109] Mustafa Gafić: *Derviš M Korkut, kazivanje o Travniku,* 63.

[110] *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana: rukopis dostavljen savezničkim snagama 1944,* Sarajevo, 1991.

[111] „Ono što se pritom doista nameće, s druge strane, nakon svega, jeste složeno pitanje kako je bilo moguće godinama opstruirati rad na historiji BiH, i enciklopedijskom separatu Bosna i Hercegovina, suprotstavljati se uvođenju predmeta Historija BiH na Filozofskom fakultetu, a pri tom, uz sve prateće privilegije napredovati u karijeri, stjecati najveća univerzitetska i akademska zvanja, dobijati najveća republička i naučna priznaja." Safet Bandžović: „Postjugoslavenska historiografija i (re)interpretacija prošlosti". *Pregled,* br. 2, Sarajevo, 2008.; 32. Za historijsku nauku nije toliko bitno kada je Ekmečić zaglibio u fašističke vode, neosporno je da se to desilo puno prije 1991., i da je to mnogima bilo jasno, samo očito nije bilo jasno onima koji su mu te iste godine dodijelili najviše bosanskohercegovačko priznanje. I to bez

Svog zeta Hasana Brkića naziva muslimanskim političarem. Hasan Brkić, član KPJ od 1933. godine, narodni heroj, sekretar ZAVNOBiH-a, član Vlade NRBiH, državni sekretar za poslove narodne privrede FNRJ, državni podsekretar za vanjske poslove i predsjednik komiteta za vanjsku trgovinu FNRJ, kao ministar u Vladi NR BiH naročito se angažirao u izradi konačne kompozicije državnog grba NR BiH.[112]

Prema Ekmečiću, „krnje predsedništvo, pod vodstvom Alije Izetbegovića, proglasilo je belu zastavu i jedan (zbog neznanja srpski grb) za državne ambleme.“[113] Bosanski srednjovjekovni grb je dio evropske heraldike, iz koje je preuzet simbol ljiljana, a sve ostale priče su lokalne legende. Ocila na srpskom grbu nisu četiri slova S, već četiri grčka slova beta, što predstavlja bizantijsko naslijeđe. Prva zastava BiH zasnivala se na zastavi srednjovjekovne Bosne i bosanske dinastije Kotromanića. Grb je replika grba prvog bosanskog kralja Tvrtka I Kotromanića.

U jednom opsežnom referatu Savezne komisije za vjerska pitanja, posvećenog pitanju islama u Jugoslaviji, navodi se da je ilegalna organizacija „Mladi muslimani“ prilikom hapšenja njenih članova 1949. godine brojala više od 800 lica. Približno isti statistički podaci sadržani su i u informaciji koju je UDB-a sačinila 1949. (806 članova).[114] Ekmečić je „pronašao“ više od 800 organizacija.

Zlonamjerno tumačenje historije

Premda postoje različita tumačenja povijesnih događaja, ono što se desilo ne može se mijenjati. Na to je sedamdesetih godina prošlog stoljeća ukazala Mirjana Gross, tvrdeći da Ekmečić ne poznaje granice u proizvoljnim pristupima povijesnim činjenicama, te da je zarobljenik mreže izvrtanja, izbjegavanja problema, podmetanja, psovki, patetičnih fraza. Izvrtanjem, manipuliranjem, izvlačenjem iz konteksta on ostavlja mogućnost tenzija ka daljim sukobima. Bez mašte, ne zna se odmaći od mita, od paralele Sarajevo-Gavrilo Princip, atentat-Sarajevo, srpski svatovi i kaluđeri, atentat. Do svata u Bosni se izdešavalo puno toga: svi haraju po Bosni, prave se afere, SDB Srbije vršlja, naoružavaju se Srbi, dešavaju se ekscesi, ubistva. Ekmečiću nebuloze trebaju, njima će manipulirati, one će ući u glave njegovih Srba, tenzije će se držati, podgrijavati, u pogodnom momentu

obzira na činjenicu da je taj isti Ekmečić nekoliko mjeseci prije toga izabrao i sebi stavio u zaslugu izbor Karadžića za vođu Srba, „čistog ko suzu.”

[112] Cvijetin Mijatović, Hasan Brkić Aco: *Sarajevo u revoluciji,* tom 4, IV 430-448. i 758.

[113] Milorad Ekmečić: *Dugo kretanje između klanja i oranja,* 541.

[114] Denis Bećirović: *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945-1953),* Sarajevo, 2012., 487.

iskoristiti za ono što nije urađeno 1992. a ni 2004., kada je najavljivao da će na 200-u godišnjicu srpskog ustanka (koji u skladu sa velikodržavnim apetitima prelazi u revoluciju) napokon doći do ujedinjenja svih srpskih zemalja.

Od sredine septembra do sredine novembra 1991. godine SDS uspostavlja tzv. srpske autonomne oblasti. Osnivanje pet srpskih autonomnih oblasti „koje su se zapravo otcijepile od Bosne i Hercegovine i prije nego što je u toj republici održan referendum o neovisnosti", omogućilo je SDS-u organiziranje nezakonitog plebiscita. Referendum Srba održan je 09. i 10. novembra 1991., s namjerom priključenja SFRJ, tj. Srbiji i 09. januara 1992. SDS formalno proglašava tzv. Srpsku republiku BiH, kasnije RS.[115] Da je u slučaju proglašenja RS-a 09. januara 1992. riječ o unutrašnjoj agresiji i secesionističkom aktu, potvrdili su događaji koji su ubrzo uslijedili. Taj akt je prethodio svemu onome što će se kasnije dogoditi. U trenutku proglašenja RS nije imala granice priznate od međunarodne zajednice. *To je vrijeme kada postoji SRBiH.* Zaboravljajući šta su Srbi uradili 09. januara 1992., Ekmečić navodi da su muslimanska i hrvatska partija 29. februara 1992. protivno svim pravnim propisima, bez Srba, organizirale referendum o nezavisnosti. Ubijenom svatu u Sarajevu Ekmečić je pridodao i jednog ubijenog srpskog kaluđera te jednog ranjenog sveštenika. Po izlasku iz Sarajeva u ljeto 1992., u intervjuu datom nekadašnjoj novinarki TV Sa Radi Đokić u jednom beogradskom parku, nije bilo spektakularnog bijega, kako će to kasnije tvrditi Milorad Ekmečić.

Ekmečić poriče da nacrti Velike Srbije postoje, pri čemu zaboravlja da je „implementacija Memoranduma SANU-a iz 1986. sadržavala teritorijalno proširenje i etnički ekskluzivitet." Ciljevi rata su bili otvoreno proklamirani, a sadržavali su: izmjenu granica, razmjenu stanovništva, preoblikovanje balkanskog geopolitičkog prostora. Borisav Jović je zapisao 11. septembra 1990. da se sada radi etnička karta srpskog prostora, a naročito u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, da se jasno prikaže gde su Srbi u većini, te da je to je budući prostor Srbije. Bosna i Hercegovina je napadnuta 1991.godine. Bosna i Hercegovina je bila cilj. Prvo se desio napad, pa ubijanje, protjerivanje, a nakon toga vođene su borbe. To potvrđuju i V. Kadijević u svojoj knjizi, te Kukanjac u intervjuu datom televiziji. Ekmečić manipulira dokumentima i izvrće historijske činjenice zarad sadašnje politike RS-a i Srbije. On ih uporno podsjeća da imaju zajedničkog neprijatelja, a to su Bošnjaci. Ekmečić čitavu srpsku historiju dovodi u kontekst spasavanja RS-a, on je pravda svim sredstvima: okrivljuje sve i unaprijed stvara alibi za ono što treba da se radi u budućnosti. Donošenjem skupštinskih odluka u Srbiji se briše, odnosno retuširа historija. Ekmečić misli da time jača RS i alimentira Srbe

[115] Darko Dukovski: Isto, 349; Sabrina P. Ramet*:* Isto, 509-510.

za sve ratove u kojima su činili zločine i genocid, a naročito u zadnjem ratu. Alimentiranjem svih srpskih zločina on pokušava da dodatno ojača RS. Optužujući Bošnjake, on nastoji da rastače Bosnu i Hercegovinu. On optužuje, jer misli da time slabi Bosnu i Hercegovinu, a da jača RS, razvaljuje Bosnu s ciljem opstanka RS-a. Relativiziranjem onoga šta se desilo ne može se sakriti činjenica da je riječ o agresiji i odbrani. Jugoslavija je bila velika ideja malih ljudi, naime, ona je počela kao velikosrpska ideja, ali je u temelju imala konstrukcijsku grešku. Zbog toga će Teofil Pančić reći da je Bosna moralno gubilište cijelog jednog značajnog sloja srpske inteligencije.

Ekmečić miješa historiju i politiku i sve plasira kao nauku. Folkloristički pristup i samostalni autorski uklon uz diskutabilne načine tretiranja historijskih činjenica mr. R. Smajić posmatra u kontekstu iskušenja vremena i odgovornosti historičara. Posljedice pokušaja revizije historije kroz relativizaciju ili prešutkivanje podataka, dokumenata i iskustava povezanih naročito s Drugim svjetskim ratom – to je uvijek posao na kratak rok. Uostalom, nabolje to potvrđuje knjiga *Bošnjaci i antifašizam* dr. S. Bandžovića. Revizija može da se vrši u jednom euforičnom trenutku, ali to ne može da bude nešto što će ostati trajno svojstvo, jer „naprosto istorija za sobom ostavlja toliko tragova da niko ne može sve da obriše, revizija nema budućnost zato što falsifikat nema trajno dejstvo." Ekmečićevo opako podmetanje bošnjačkom narodu jedni su nazvali parahistoriografijom koja servisira velikodržavnu politiku, drugi su mu dodjeljivali najviše crkveno priznanje za „životno delo."

Rezultat sistematskog historijskog revizionizma su mlade generacije, odgojene na nacionalističkim idejama historijske superiornosti srpskog naroda u odnosu na druge balkanske narode, slijepe za sve „neprijatne istine" o „nama", počev od „Judenfrei" Srbije iz 1941. do prešutkivanja srebreničkog genocida 1995.

DECONSTRUCTION OF HISTORY

Milišić Senija

Summary

This paper based on a few examples deals with that how the Serbian historians retouched the past. All these examples are rconnected in a certain way. Encouraged by the same author and in the service of the evil insinuations of Milorad Ekmečić primarily to Bosniaks people, and then to the general public.

Key words: history, falsification of facts, deconstruction, Bosniaks, antifascism

UDK 341.382 (497.6): 061.1 EU

Političko odlučivanje u procesu integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju

Lada Sadiković
Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju
i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu

Iako je od završetka rata u Bosni i Hercegovini (1992-1995) prošlo dvadeset godina, država Bosna i Hercegovina još nije, kako to navode institucije Vijeća Evrope i Evropske unije, osposobljena da „samostalno ispunjava svoje međunarodne obaveze“. Jedan od razloga za takvu situaciju svakako je izuzetno složena ustavno-politička struktura države, koja je uspostavljena 1995. godine Aneksom 4 Dejtonskog mirovnog sporazuma koji se naziva 'Ustav' Bosne i Hercegovine i koji sadržava brojne diskriminatorne odredbe. Nadalje, taj isti Aneks 4 – Ustav Bosne i Hercegovine sadržava kombinaciju, kako to Venecijanska komisija navodi, 'etničko-teritorijalnih principa', koje onemogućavaju 'razvoj šireg pripadanja naciji'. Istovremeno, ti isti principi, izraženi kroz diskriminatorne odredbe, koje su direktno nakon donošenja Dejtonskog mirovnog sporazuma imale određeno opravdanje u zaštiti interesa tzv. 'konstitutivnih naroda', danas, dvadeset godina nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, ne mogu imati nikakvo opravdanje. Stoga su organi Vijeća Evrope i Evropske unije, više puta upozorili državu Bosnu i Hercegovinu da, u novom ustavu, nađu efikasne i racionalne procedure donošenja političkih odluka. To je posebno važno upravo u trenutku kada je država Bosna i Hercegovina podnijela aplikaciju za članstvo u Evropskoj uniji i kada se od nje očekuje da poduzme niz koraka, kako bi omogućila neometan proces donošenja političkih odluka s ciljem ispunjavanja uvjeta, kako za njeno napredovanje i prosperitet, tako i za punopravno članstvo u Evropskoj uniji.

Ključne riječi: Aneks 4 – Ustav Bosne i Hercegovine, diskriminatorne odredbe, aplikacija za članstvo u Evropskoj uniji, reformska agenda, mehanizam koordinacije, Vijeće Evrope, Evropska unija

Uvod

Država Bosna i Hercegovina (u daljnjem tekstu: BiH) od 1995. godine funkcionira u skladu s Općim okvirnim sporazumom za mir u Bosni i Hercegovini (u daljnjem tekstu: DMS), koji se sastoji od civilnog i

vojnog aspekta. DMS je rat vođen u BiH (1992-1995) označio kao „tragični sukob u regionu“[1]. Dvadeset i jednu godinu poslije potpisivanja DMS-a Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija produžilo je mandat, kako vojnom, tako i civilnom dijelu Sporazuma. U isto vrijeme, tri strane (*parties*) tragičnog sukoba u Regionu – kako se to navodi u Preambuli DMS-a (tadašnja Republika BiH, Republika Hrvatska i Savezna Republika Jugoslavija), pet velesila u svojstvu svjedoka (SAD, Francuska, Engleska, Rusija i SR Njemačka) te Evropska unija kao specijalni pregovarač, prihvatile su DMS i obavezale se svojim potpisom na njegovu daljnju implementaciju.

To, prije svega, znači da su svi aneksi DMS-a i dalje na snazi, posebno njegov Aneks 10 – Civilna implementacija sporazuma, gdje se u članu 1. uspostavlja Visoki predstavnik (u daljnjem tekstu: VP), čiji dijapazon aktivnosti uključuje „obnovu infrastrukture i ekonomsku obnovu; ustanovljavanje političkih i ustavnih institucija u BiH; unapređenje poštovanja ljudskih prava i povratka raseljenih lica i izbjeglica; te održavanje slobodnih i fer izbora tokom vremenskog perioda u Aneksu 3 DMS.“

VP je Aneksom 10 DMS-a, koji su potpisale sve tri „strane tragičnog sukoba u Regionu“, dobio ovlaštenje da, između ostalog, nadzire implementaciju mirovnog sporazuma, održava bliske kontakte sa stranama, koordinira aktivnosti civilnih organizacija i agencija u BiH, i posebno da „olakša“, „kada VP procijeni da je potrebno razrješenje bilo kojih poteškoća koje proizlaze u vezi s civilnom implementacijom.“[2] VP će ostati u bliskom kontaktu s IFOR-om (EUFOR op. aut.) te uspostaviti „odgovarajuće sisteme veze sa komandantom IFOR-a, kako bi se omogućilo provođenje njihovih odnosnih odgovornosti“.[3] Ono, što je svakako najvažniji aspekt DMS-a, jeste da VP predstavlja organ nadležan za „konačno tumačenje“ civilnog dijela DMS-a.[4]

Evropska komisija za demokraciju putem prava (u daljnjem tekstu: Venecijanska komisija) je, na zahtjev upućen od Parlamentarne skupštine Vijeća Evrope (PSVE) 2005. godine, egzaktno utvrdila, da „državni nivo nije u stanju da djelotvorno osigura poštivanje obaveza zemlje u odnosu na Vijeće Evrope i međunarodnu zajednicu uopće. U pogledu EU, nezamislivo je da bi BiH mogla sa sadašnjim ustavnim aranžmanima ostvariti stvarni napredak.“[5] Venecijanska ko-

---

[1] Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini, Preambula

[2] Član 2.1 Aneksa 10 Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini

[3] Član 2.5 Aneksa 10 Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini

[4] Član 5 Aneksa 10 Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini

[5] Mišljenje o ustavnoj situaciji u Bosni i Hercegovini i ovlaštenjima Visokog predstavnika, CDL-AD (2005) 004, od 11.03.2005, par. 26

misija je vrlo precizno ustanovila, da je „neizostavna revizija državnog Ustava da bi se ojačale nadležnosti države.“[6] Više puta do sada se naročito pokazalo, da posebnu prepreku efikasnom funkcioniranju države Bosne i Hercegovine predstavljaju veto na osnovu vitalnog interesa u Parlamentarnoj skupštini, dvodomni sistem koji i dalje štiti samo interese tzv. konstitutivnih naroda, a ne i svih ostalih državljana Bosne i Hercegovine, koji bi samom svojom pripadnošću državi Bosni i Hercegovini trebali imati jednaka prava i slobode, kako politička, tako i građanska, ekonomska, socijalna, kulturna i druga, i kolektivno Predsjedništvo na etničkom osnovu, o čijem radu će posebno biti riječi u nastavku teksta, a u povodu Presude dr. Ilijaz Pilav protiv Bosne i Hercegovine.

VK nakon temeljitog pregleda stanja države Bosne i Hercegovine donosi sljedeću ‘dijagnozu’: „Kombinirani efekt ovih odredbi djelotvornu vladu čini izuzetno teškom, ako ne i nemogućom. Današnji sistem je manje-više funkcionirao zahvaljujući velikoj ulozi Visokog predstavnika. Međutim, takva uloga je neodrživa.“[7]

Ključno pitanje koje se postavlja, jeste, da li je BiH danas, dvadeset i jednu godinu poslije potpisivanja DMS-a i jedanaest godina nakon usvajanja Mišljenja Venencijanske komisije, zaista u stanju samostalno preuzeti odgovornost za ispunjavanje svojih međunarodnih obaveza? Od tada do danas se ništa nije promijenilo u pozitivnom smislu, a BiH, prema svjetskim pokazateljima, kao što su Indeks svjetske banke, Fragilni indeks, Legatum indeks i sl., ne samo da stagnira već i nazaduje. S obzirom na to da su ovlasti Visokog predstavnika u BiH vrlo jasno definirane, te da nisu ispunjeni 5+2 ciljevi i uvjeti[8], od kojih je ključno da Visoki predstavnik da „pozitivnu procjenu situacije u BiH od Upravnog odbora Vijeća za implementaciju mira utemeljenu na punom poštivanju DMS“, također se postavlja pitanje, da li i u kojoj mjeri međunarodna zajednica u BiH, snosi dio odgovornosti za nastalo stanje?

Evropski principi i i njihov utjecaj na ustavne promjene u Bosni i Hercegovini

Otvaranje same teme evropskih principa država članica Vijeća Evrope i Evropske unije predstavlja, samo za sebe, izuzetno kompleksno pitanje, pogotovo za državu BiH, jer BiH trenutno nije u stanju da iskreno i djelotvorno sarađuje na ostvarenju većeg jedinstva između članica Vijeća Evrope, upravo radi očuvanja i unapređivanja ideala i principa koji su zajedničko naslijeđe evropskih država s

[6] Mišljenje, Ibidem, par. 28

[7] Mišljenje, Ibidem, par. 29

[8] http://www.ohr.int/?page_id=1323; web stranici pristupljeno 13.06.2016.

ciljem podsticanja ekonomskog i socijalnog napretka, za koji se toliko iskreno nadamo, da će jednog dana istinski zaživjeti i u BiH.[9] Insistiranje evropskih institucija, kako Vijeća Evrope, tako i Evropske unije na 'preuzimanju i primjeni' evropskih principa u BiH, predstavlja, prije svega, očuvanje, bez obzira na sve poteškoće s kojima se trenutno i sama EU suočava, dostignutog veoma visokog stepena vlastitih ideala, tradicija, poretka i vladavine prava, a najmanje je to stvarni interes za podsticanje ekonomskog, pravnog, socijalnog, i svakog drugog napretka u BiH. To se u potpunosti dokazuje brojnim rezolucijama, preporukama i mišljenjima, koje su evropske institucije vrlo dobronamjerno uputile BiH, a u isto vrijeme nisu poduzele ništa da se ti isti dokumenti implementiraju u BiH, iako za to postoje nadležne institucije u vidu Visokog predstavnika i brojnih drugih organizacija međunarodne zajednice.

Da bi se moglo ustvrditi da li je BiH prihvatila evropske principe, neophodno se kratko vratiti na davnu 1995. godinu, kada je nakon „tragičnog sukoba u Regionu" (1992-1995), ukidanja Ustava RBiH, te potpisivanja Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini (1995), Aneks 4 uz DMS postao Ustav Bosne i Hercegovine. Ovdje je vrlo važno spomenuti, da DMS nikad nije ratificiran od Parlamentarne skupštine BiH, dok je sastavni dio Aneksa 4 – Ustava BiH – Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnjih sloboda (u daljnjem tekstu: EK)[10], nakon što je BiH primljena u članstvo Vijeća Evrope s postprijemnim obavezama (24.04.2002), ratificirana u Parlamentu BiH (12.07.2002), čime je država BiH samom ratifikacijom prihvatila njenu primjenu i obavezu da svim licima pod svojom jurisdikcijom osigurava ljudska prava i osnovne slobode sadržane u EK i protokolima uz nju. Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava, oficijelno se tretira kao „ustavni instrument evropskog javnog poretka"[11], što izričito upućuje, da smo već tada u Parlamentu BiH, ratificirali jedan od najvažnijih evropskih dokumenata, na kojem se bazira „jedinstvo evropskih država".

Od tog trenutka, uz izravnu primjenu EK i njen nadustavni karakter, BiH je prihvatila i sve kontrolne mehanizme EK, među kojima najveću ulogu ima Evropski sud za ljudska prava u Strasbourgu, i obavezu da će se država BiH povinovati odlukama Evropskog suda za ljudska prava.[12] Od tog trenutka, također, teče rok za ispunjenje prihvaćenih obaveza prema Statutu Vijeća Evrope, među kojima se izdvajaju principi vladavine prava, zaštite ljudskih prava i sloboda, i demokracije, kao jedinog mogućeg sistema upravljanja državama danas.

---

[9] Član 3. Statuta Vijeća Evrope

[10] Član 2.2 Aneksa 4 – Ustava Bosne i Hercegovine

[11] Loizidou v. Tourkey Case, 23 March 1995, A 310, 75

[12] Član 46 Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda

Država BiH je, potpisivanjem EK, potvrdila sve ono što u suštini danas stvarno ne primjenjuje, kao što je duboka vjera u „one osnovne slobode koje čine temelje pravde i mira u svijetu, a koje se s jedne strane najbolje štite stvarnom političkom demokracijom, a s druge zajedničkim shvatanjem i poštivanjem ljudskih prava o kojima ovise“, dok se u tom dokumentu istovremeno izražava odlučnost evropskih zemalja, da „s istim strijemljenjima i zajedničkim naslijeđem političkih tradicija, ideala, slobode i vladavine prava, preduzmu prve korake ka zajedničkom provođenju određenih prava navedenih u Univerzalnoj deklaraciji“.[13]

Te davne 2002. godine, obratila nam se i Parlamentarna skupština Vijeća Evrope, koja je već u svojoj prvoj Rezoluciji br. 234 (2002) jasno naglasila obavezu usaglašavanja svih odredbi koje nisu u saglasnosti s navedenim principima i praksama, te u tom smislu izričito naložila BiH sljedeće: „Državne institucije trebalo bi ojačati na račun institucija na entitetskom nivou, ukoliko bude potrebno i revizijom Ustava u tom cilju“[14]; Prema Aneksu 10 Općeg okvirnog sporazuma za mir u BiH (Dejtonski sporazum) „Visoki predstavnik odgovoran je za nadgledanje primjene civilnih aspekata mirovnog sporazuma“[15]; (...) BiH se nalaže da razmotri u „roku od godinu dana, uz pomoć Evropske komisije za demokraciju putem prava (Venecijanske komisije) legislativu o izborima u svjetlu standarda Vijeća Evrope, te je revidira gdje je to potrebno“.[16]

U isto vrijeme, PSVE stoji na raspolaganju BiH i naglašava u Rezoluciji 1384 (2004), da je BiH, kao država članica VE obavezana da se uskladi s osnovnim principima Vijeća Evrope“[17]: „Ustavni poredak, koji je ustanovljen Dejtonskim mirovnim sporazumom i na kojem su utemeljene državne institucije, izuzetno je kompliciran i kontradiktoran. Kao rezultat političkog kompromisa postignutog s ciljem zaustavljanja rata, ne može osigurati dugoročno efektivno funkcioniranje države i treba biti reformirano“[18]; Posebna pažnja se u svakom budućem ustavu mora posvetiti dovođenju u sklad koncepta ‘konstitutivnih naroda’ i njihovih specifičnih prava s principom primata pojedinačnih prava[19]; Poziva se Venecijanska komisija da napravi sveobuhvatnu procjenu saglasnosti Ustava BiH s Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i Evropskom poveljom

[13] Preambula Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda

[14] Mišljenje br. 234 iz 2002. godine o Zahtjevu BiH za članstvo u Vijeću Evrope, par. 4

[15] Mišljenje br. 234 iz 2002. godine, par. 5

[16] Mišljenje PSVE 234 iz 2002. godine, par. IV.b

[17] Rezolucija 1384 (2004.), par. 5 i 6

[18] Rezolucija 1384 (2004.), par. 3

[19] Rezolucija 1384 (2004.), par. 12.1 (c) i (d)

o lokalnoj samoupravi (ETS No. 122), kao i analizu efikasnosti i racionalnosti sadašnjih ustavnih i pravnih aranžmana u BiH.“[20]

Evropska komisija za demokraciju putem prava (Venecijanska komisija), koja je do danas više nego nekoliko puta direktno pozvana da pomogne BiH, kako da sačini, tako i da usvoji novi Ustav, u skladu je sa zahtjevom PSVE 2005. godine dostavila svoje Mišljenje o ustavnoj situaciji i ovlaštenjima Visokog predstavnika u BiH[21], ključno izdvojila slabost države BiH, te posebno navela, da je „nezamislivo, da bi BiH mogla sa sadašnjim ustavnim aranžmanima ostvariti stvarni napredak“.[22] Nakon jedanaest godina, koliko je prošlo od donošenja Mišljenja, postavlja se pitanje, u kojoj je mjeri BiH danas osposobljena, da ‘govori jednim glasom’ te kako je sada, iako se ništa od 2005. godine nije promijenilo, ‘zamislivo’, da BiH sa sadašnjim ustavnim aranžmanima može ostvariti bilo kakav napredak, staviti u funkciju mehanizam koordinacije i ostvariti bilo kakvu reformu iz tzv. reformske agende? Michael Schmunk autor je članka, koji u samom svom naslovu postavlja pitanje „Zemlja sa nekoliko nacija, ali bez prave države, zašto Bosna ne funkcionira?“, obrazlažući hipotezu, da „ni međunarodna zajednica niti bosanskohercegovački politički lideri nisu uspjeli da stvore dugotrajnu funkcionalnu državu.“[23]

---

[20] Rezolucija 1384 (2004.) Jačanje demokratskih institucija Bosne i Hercegovine, par. 13

[21] Evropska komisija za demokratiju kroz pravo (Venecijanska komisija), Mišljenje o ustavnoj situaciji u Bosni i Hercegovini i ovlaštenjima Visokog predstavnika CDL-AD(2005)004, na osnovu komentara slijedećih članova (J. Helgesen (Norveška), J. Jowell (Ujedinjeno Kraljevstvo), G. Malinverni (Švicarska), J. C. Scholsem (Belgija), K. Tuori (Finska), koje je Venecijanska komisija usvojila na svojoj 62. Plenarnoj sjednici (Venecija, 11-12. mart 2005.)

[22] „Sa tako slabom državom, BiH neće biti u stanju ostvariti bitan napredak na putu ka evropskim integracijama. Pregovori sa Evropskom unijom o Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju traže institucije na državnom nivou sa neophodnim sposobnostima i stručnošću da rješavaju širok spektar pitanja koja pokrivaju takvi sporazumi. EU će željeti da ima jednog sagovornika i definitivno neće biti spremna da zesebno pregovara sa dva entiteta. BiH će trebati neophodna zakonodavna ovlaštenja, da stvori uslove za zaključivanje takvog sporazuma i da ga provede. I ne najmanje bitno. Od BiH će se očekivati da osigura djelotvornu provedbu takvog sporazuma u oba entiteta. U ovom trenutku, državni nivo nije u stanju da djelotvorno osigura poštivanje obaveza zemlje u odnosu na Vijeće Evrope i međunarodnu zajednicu uopće- U pogledu EU, nezamislivo je da bi BiH mogla sa sadašnjim ustavnim aranžmanima ostvariti stvarni napredak. EU neće imati razumijevanja za kašnjenje, neodlučnost i nesigurnost koju podrazumijeva višestrukost vlasti“. (paragraf 26. Mišljenja Venecijanske komisije o ustavnoj situaciji u BiH i ovlastima Visokog predstavnika)

[23] Schmunk, Michael: *A Country with Several Nations, but Without a Proper State? Why Bosnia Doesn't Work“*, u Supporting Bosnia and Herzegovina: The Challenge of Reaching Self-Sustainibility in a Post-War Environment, 18th Workshop of the Study Group „Regional Stability in South East Europe“, Schutz&Hilfe, Vienna, 2009, p. 16

U isto vrijeme Vijeće Evrope propisuje, da svaka država članica Vijeća Evrope „priznaje načelo vladavine prava i načelo prema kojem svaka osoba pod njezinom jurisdikcijom mora uživati ljudska prava i temeljne slobode te se obavezuje da će iskreno i djelotvorno surađivati na postizanju cilja određenog u poglavlju I".[24] Ti isti uvjeti su zajednički i za Evropsku uniju i za NATO, s tim što, svaka evropska država može podnijeti zahtjev da postane član Unije ako poštuje principe Ugovora o Evropskoj uniji kao što su „sloboda, demokracija, zaštita ljudskih prava i osnovnih sloboda i vladavinu prava".[25] Ljudska prava i slobode se tretiraju „onako kako su zajamčena Evropskom konvencijom, potpisanom u Rimu 4. novembra 1950. godine, i koja proizilaze iz ustavne tradicije zajedničke državama članicama kao općih načela prava zajednica"[26].

Evropski principi se u kontinuitetu provlače kroz sve daljnje evropske dokumente, pa u tom smislu

Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (u daljnjem tekstu: SSP), kojeg je država Bosna i Hercegovina potpisala u junu 2008. godine, stupa na snagu 01.06.2015, gdje se već u Prembuli razrađuje „opredijeljenost strana za poštivanje ljudskih prava i vladavine prava, uključujući i prava pripadnika nacionalnih manjina, te demokratske principe ostvarene kroz višestranački sistem sa slobodnim i fer izborima"[27]. Važno je spomenuti, da Sporazum polazi od stanovišta „opredijeljenosti za potpuno provođenje svih principa i odredbi Povelje UN-a i OSCE-a, naročito onih sadržanih u Završnom aktu Konferencije o sigurnosti i saradnji u Evropi (Helsinški završni akt), sa ključnim dokumentima Madridske i Bečke konferencije, Pariškoj povelji za novu Evropu, kao i izvršavanja obaveza iz Dejtonskog/Pariškog mirovnog sporazuma i Pakta stabilnosti za jugoistočnu Evropu, radi doprinosa regionalnoj stabilnosti i saradnji zemalja u Regiji".[28]

Evropski principi se u cijelosti naslanjaju i na atlantske integracije, pa u tom smislu Preambula NATO-a (North Atlantic Treaty Organisation) prihvata one države članice koje „štite slobodu, zajedničko nasljeđe i civilizaciju svojih naroda, i zasnovane su na principu demokracije, individualne slobode i vladavine prava"[29].

---

[24] Član 3. Statuta Vijeća Evrope

[25] Ugovor o Evropskoj uniji, član 6.(1)

[26] Ugovor o Evropskoj uniji, član 6.(2)

[27] Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) između evropskih zajednica i njihovih država članica i Bosne i Hercegovine, Preambula, paragraf 6

[28] Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) između evropskih zajednica i njihovih država članica i Bosne i Hercegovine, Preambula, paragraf 7

[29] North Atlantic Treaty Organisation, Preambula

Ovdje je zaista vidljivo da NATO u svoje članstvo prima samo one države koje su već dosegle određeni standard, kako primjene principa vladavine prava i zaštite temeljnih ljudskih prava i sloboda, tako i demokratskog upravljanja državom.

Venecijanska komisija Vijeća Evrope i ključni prijedlozi za funkcionalnu državu Bosnu i Hercegovinu

VK je, u nizu problema izdvojila dvodomni sistem u BiH, i to oba doma s istim ovlaštenjima, gdje Dom naroda nije odraz federativnog karaktera države, već je to dodatni mehanizam koji ide u korist interesa konstitutivnih naroda, čija će osnovna funkcija biti dom, gdje će se koristiti veto na osnovu vitalnog nacionalnog interesa.[30] Također, u istom rangu su i odredbe o Kolektivnom predsjedništvu BiH, koje se sastoji od jednog bošnjačkog, jednog srpskog i jednog hrvatskog člana te rotirajućim predsjedavanjem, i koje odluke nastoji donositi konsenzusom, dok u slučaju odlučivanja većinom, član koji je u manjini može upotrijebiti veto na osnovu vitalnog nacionalnog interesa[31]. VK je i za ovu situaciju predvidjela rješenje, s

[30] „Član IV Ustava predviđa dvodomni sistem, sa Predstavničkim domom i Domom naroda, oba sa istim ovlaštenjima. Dvodomni sistemi tipični su za federativne države, te stoga i ne iznenađuje da se Ustav BiH opredijelio za dva doma. Međutim, uobičajena svrha drugog doma u federativnim državama je da se osigura jača zastupljenost manjih entiteta. Jedan dom sastavljen je na osnovu brojeva stanovništva, a u drugom svi entiteti imaju isti broj mjesta (Švicarska, SAD) ili su barem manji entiteti sa većom zastupljenošću (Njemačka). U BIH je ovo sasvim drugačije: u oba doma dvije trećine članova dolaze iz FBiH, s razlikom da su u Domu naroda iz Federacije zastupljeni samo Bošnjaci i Hrvati, a iz RS Srbi. Prema tome, Dom naroda nije odraz federativnog karaktera države, već je to dodatni mehanizam koji ide u korist interesa konstitutivnih naroda. Osnovna funkcija Doma naroda je, da u stvari, bude dom gdje će se koristiti veto na osnovu vitalnog interesa“. (Paragraf 35. Mišljenja Venencijanske komisije o ustavnoj situaciji i ovlastima Visokog predstavnika)

[31] „38. Kolektivno predsjedništvo je izuzetno neuobičajen aranžman. Što se tiče predsjedničkih funkcija šefa države, to obično lakše vrši jedna osoba. Na vrhu izvršne vlasti već je jedno tijelo tipa kolegija, Vijeće ministara, i drugo takvo tijelo ne djeluje kao pogodno za djelotvorno donošenje odluka. To stvara rizik od dupliciranja procesa odlučivanja i postaje teško razlučiti ovlaštenja Vijeća ministara i Predsjedništva. Uz to, Predsjedništvo ili nema potrebno tehničko znanje kakvo je dostupno kroz ministarstva, ili mu treba takvo ključno osoblje, čime se stvara dodatni nivo birokratije. 39. Kolektivno predsjedništvo, prema tome, ne djeluje da je ni funkcionalno, ni efikasno. U kontekstu BiH, njegovo postojanje djeluje, opet, motivirano potrebom da se osigura učešće predstavnika svih konstitutivnih naroda u svim bitnim odlukama. Jedan predsjednik sa značajnim ovlaštenjima zaista djeluje kao teško predvidiv za BiH.
40. Najbolje rješenje bi, prema tome, bilo da se izvršna vlast koncentrira na Vijeće ministara kao tijelo tipa kolegija, u kojem su zastupljeni svi konstitutivni narodi. Onda bi jedan predsjednik kao šef države bio prihvatljiv“ (...).

obzirom na multietnički karakter zemlje, u vidu 'indirektnog izbora predsjednika u Parlamentarnoj skupštini s većinom koja osigurava da će predsjednik uživati šire povjerenje među svim narodima'. To, prema Mišljenju VK-a, svakako djeluje kao opcija koja bi se preferirala u odnosu na direktne izbore. Ključno se predlaže, da se dodaju i 'pravila o rotaciji, uz uslov da novoizabrani predsjednik ne može biti pripadnik istog konstitutivnog naroda kao i njegov prethodnik'.[32]

VK u svojim prijedlozima obuhvata i Vijeće ministara BiH, koje bi, prema njihovom mišljenju, trebalo znatno ojačati, i koje bi, istovremeno preuzelo veći dio ovlaštenja Predsjedništva BiH, što bi uklonilo komplikacije i kontradikcije unutar sadašnjeg sistema: „sada izgleda da postoji veliki rizik od preklapanja odgovornosti Predsjedništva za izvršavanje odluka Parlamentarne skupštine (član V.3.e) i odgovornosti Vijeća ministara za izvršenje politika i odluka državnog nivoa (član V.4.a). Finansijski aranžmani bi također bili usklađeni. U ovom trenutku budžet mora proći kroz četiri tijela (Vijeće ministara, Predsjedništvo, oba doma PS) i PS prima izvještaje o rashodima BiH od Vijeća ministara, i o rashodima Predsjedništva od Predsjedništva". [33] I u ovom slučaju je vidljivo, da je političko odlučivanje u BiH, ne samo usporeno nego faktički i onemogućeno.

Preporuke Vijeća Evrope o neophodnosti donošenja novog Ustava Bosne i Hercegovine

Rezolucija 1513 prava je prekretnica u odnosu na sve ostale rezolucije koje je usvojila PSVE, upravo iz razloga što je na vrlo jasan način oslikala stanje i predložila kako redoslijed, tako i sama rješenja izlaska iz krize. PSVE u istoj Rezoluciji (1513) naglašava potrebu uspostavljanja vrhovnog suda na državnom nivou s ciljem unapređenja reforme pravosuđa[34], mišljenja je, da je ustavna revizija neophodna posebno u smislu distribucije ovlaštenja između entiteta i države[35], i ponovno poziva na ustavnu reformu i to prije održavanja lokalnih izbora u oktobru 2008., u bliskoj saradnji s Evropskom komisijom za demokraciju putem prava (Venecijanska komisija)[36].

---

[32] Paragraf 40. Mišljenja Venecijanske komisije o ustavnoj situaciji u Bosni i Hercegovini i ovlaštenjima Visokog predstavnika

[33] Paragraf 41. Mišljenja Venecijanske komisije o ustavnoj situaciji i ovlastima Visokog predstavnika u BiH

[34] Rezolucija PSVE 1513 iz 2006. godine, par. 21.7

[35] Rezolucija PSVE 1626 iz 2008. godine pod naslovom „Podsjećanje BiH na preuzete obaveze", par. 4

[36] Rezolucija PSVE 1626 iz 2008., par. 8

PSVE je, 2006. godine, bez ikakve sumnje, utvrdila, da bi upravo u smislu političkog odlučivanja u BiH, „novi ustav bio sigurno poželjniji s ciljem poboljšanja dejtonske verzije“[37], te predlaže da se pripremi i usvoji novi ustav, kako bi se mehanizam etničkog predstavljanja zamijenio građanskim predstavljanjem, čime bi se okončala ustavna diksriminacija protiv „ostalih“; da se nađu efikasne i racionalne procedure donošenja političkih odluka, te da se preispita teritorijalna organizacija države i njena podjela na entitete, kantone, općine i podjela nadležnosti između države i nižih nivoa vlasti s ciljem jačanja efikasnosti i samoodrživosti[38].

Dvije godine poslije (2008) PSVE usvaja i novu Rezoluciju 1626, u kojoj još jednom ponavlja zahtjev za uvođenjem Vrhovnog suda iz 2006. godine, kako bi se svi pojedinci u BiH izjednačili pred zakonom[39], dok 2010. ponovno poziva na potrebu otvaranja dijaloga o različitim prijedlozima reformi, odmah nakon lokalnih izbora u 2008. godini, upućujući BiH na blisku saradnju s Evropskom komisijom za demokraciju putem prava (Venecijanskom komisijom) s ciljem priprema i usvajanja novog ustava prije oktobra 2010. godine.[40] U istoj Rezoluciji PSVE poziva vlasti BiH da ojačaju države institucije i pristupe reviziji izbornog zakona, uklone ustavne diskriminacije tzv. „ostalih“ i, što je jako važno, predstavnika konstitutivnih naroda koji nisu rezidentni u entitetu gdje je njihova etnička grupa u većini, čime se oni sprječavaju u kandidaturi za člana Predsjedništva BiH i Doma naroda BiH[41], što će u daljnjem tekstu biti posebno obrazloženo prilikom kraće analize presude Evropskog suda za ljudska prava dr. Ilijaz Pilav protiv Bosne i Hercegovine (2016).

Neprovođenje ustavne reforme u Bosni i Hercegovini ugrožava provođenje neophodnih reformi u ključnim sektorima i usporava napredak države prema evropskim integracijama

Ignorantsko postupanje vlasti države BiH, ali istovremeno i organa Vijeća Evrope, čija je uloga ne samo nametati rješenja, nego i poduzimati akcije na zajedničkom planu kako bi se ta ista rješenja primijenila, dovodi do zaključka, da upravo neprovođenje ustavne reforme ugrožava provođenje neophodnih reformi u ključnim sektorima kao što su demokratske institucije, vladavina prava i ljudska prava, te

[37] Rezolucija PSVE 1513 iz 2006. godine pod naslovom „Ustavna reforma u BiH“, par. 17

[38] Rezolucija PSVE 1513 iz 2006. godine, par. 20.1- 20.3

[39] Rezolucija PSVE 1626 iz 2008., par. 10.4.1

[40] Rezolucija PSVE 1701 iz 2010. godine pod naslovom „Funkcioniranje demokratskih institucija u BiH“, par. 1

[41] Rezolucija PSVE 1725 iz 2010., par. 3

usporava napredak države prema euroatlantskim integracijama. Vlasti BiH moraju pristupiti ustavnoj reformi te ispuniti, što je moguće prije, postprijemne uvjete.[42]

Više je nego očigledno da se evropske institucije drže pravca neophodnih izmjena, i direktno BiH nalažu da započne ozbiljan institucionalizirani proces za pripremu obimnog „paketa" ustavnih amandmana, u skladu s postprijemnim obavezama uz, ponovno, asistenciju Evropske komisije za demokraciju putem prava (Venecijanske komisije). Taj proces bi, prema njihovom mišljenju, bio baziran na jasnom političkom mandatu, uključivao bi veliki broj domaćih pravnih eksperata, kako bi se, uz odgovarajuće učešće civilnog društva, na temelju odgovarajuće analize postojećih odredaba napravio paket konkretnih amandmana, koji bi u konačnici proizveo opći konsenzus unutar ključnih političkih nosilaca vlasti. Ovaj bi se proces nastavio poslije izbora 2010. godine, a formiranje nove vlasti koja bi radila na implementaciji preostalih postprijemnih uvjeta, uključujući ustavnu reformu, bio bi ključni politički prioritet.[43] Značaj ove preporuke nije potrebno posebno obrazlagati, s obzirom na to da bi se na taj način zaista pokrenule stvari s mrtve tačke i omogućio proces političkog odlučivanja.

PSVE poziva sve međunarodne partnere, a posebno Evropsku uniju (koja se u daljnjem slijedu događaja i novom pristupu rješavanja problema u BiH odlučuje za drugačiji pravac i redoslijed prioriteta), da u potpunosti podrže institucionalizirani proces za pripremu ustavnih amandmana s ciljem ubrzavanja napretka države prema euroatlantskim integracijama. PSVE ostaje u obavezi 'praćenja' procesa ustavnih reformi u BiH, a pri tome poziva Komitet za nadgledanje, koji će evidentirati svaki pozitivan korak postignut od BiH vlasti[44], te kao prvi korak u obimnoj ustavnoj reformi predlaže implementaciju presude Sejdić/Finci, s ciljem izlaska iz „institucionalne slijepe ulice" koju je kreirao Dejtonski ustav. PSVE tada ustanovljava, da proces političkog odlučivanja najviše usporavaju restriktivne odredbe o kvorumu, česta upotreba „entitetskog glasanja" (duplo kvalificirana većina za donošenje odluka u parlamentu) i široka definicija tzv. „vitalnog nacionalnog interesa", poziva vlasti BiH da uvaže prijedloge za ustavnu reformu koje je usvojila Evropska komisija za demokraciju putem prava 2005. godine, iz čega se može zaključiti da PSVE direktno stoji iza tog prijedloga[45].

---

[42] Rezolucija PSVE 1725 iz 2010., par. 4

[43] Rezolucija PSVE 1725 iz 2010., par. 6

[44] Rezolucija PSVE 1725 iz 2010., par. 8 i 9

[45] Rezolucija PSVE 1855 iz 2012. godine pod naslovom „Funkcioniranje demokratskih institucija u BiH", par. 6.1 i 6.2

Političko odlučivanje i kombinacija teritorijalno-etničkih diskriminatornih odredaba u Ustavu Bosne i Hercegovine

Političko odlučivanje je u konačnici dobilo svoj epilog zadnjom presudom Evropskog suda za ljudska prava dr. Ilijaz Pilav protiv BiH, koja pored etničke navodi i teritorijalnu diskriminaciju, koja dovodi u pitanje cijeli ustavno-politički sistem BiH, a što se, direktno naslanja na Rezoluciju VE 1513 iz 2006. godine. Evropski sud za ljudska prava je utvrdio da je Predsjedništvo BiH političko tijelo države, a ne entiteta, te da odluke Predsjedništva BiH utječu na sve državljane BiH, bez obzira žive li u entitetima FBiH i RS-u ili Brčko Distriktu. Iako je Ustavni sud BiH još 2006. godine zauzeo stanovište, da nije došlo do povrede člana 1. Protokola br. 12 uz Konvenciju, navodeći da 'osporene odluke nisu arbitrarne, odnosno da su zasnovane na zakonu, te, dakle, služe legitimnom cilju, imaju razumno opravdanje, te na apelante ne stavljaju pretjeran teret, budući da je ograničenje prava apelanta proporcionalno cilju šire društvene zajednice u smislu očuvanja uspostavljenog mira, nastavku dijaloga i samim tim stvaranjem uvjeta za izmjene navedenih odredaba Ustava BiH i Izbornog zakona', sutkinja Grewe se u izdvojenom mišljenju nije saglasila s navedenim, smatrajući da „trenutna situacija u BiH ne opravdava, u ovom momentu, različito postupanje prema apelantu u odnosu na druge kandidate koji su Srbi i koji se direktno biraju s teritorije Republike Srpske, niti to različito postupanje služi legitimnom cilju kao što je očuvanje mira, nastavak dijaloga ili stvaranje uvjeta za izmjene i dopune odredaba Ustava BiH i Izbornog zakona."[46]

Iako sutkinja Grewe u presudi Pilav protiv BiH dijeli mišljenje, da država BiH još nije završila proces tranzicije, da je još u specifičnoj situaciji koja zahtijeva specifične mjere, smatrajući da je struktura Dejtonskog sporazuma promjenljiva i da se mora prilagoditi različitim fazama 'evolucije' kroz koju prolazi BiH, naglašava sljedeće: „upravo posebna kombinacija etničke i teritorijalne strukture vodi do neopravdane diskriminacije, budući da teritorijalno pitanje u izborima za predsjednika rezultira etničkom podjelom materijaliziranom isključenjem prava Srba koji žive na teritoriji Federacije i Hrvata i Bošnjaka koji žive na teritoriji Republike Srpske, da budu birani (...) pa stoga Sutkinja Grewe u konačnici smatra, da je jedini legitimni cilj koji je primjeren trenutnoj situaciji u BiH isključenje teritorijalnog principa prilikom izbora za predsjednika. Jedino takvo rješenje može biti razumno opravdanje za različito postupanje i bilo bi u skladu s uvjetima iz člana 1. Protokola br. 12 i člana 25 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima."[47]

[46] Predmet Pilav protiv Bosne i Hercegovine, 09.06.2016., str. 4

[47] Odluka Ustavnog suda BiH br. 2678/06 od 29.09.2006. godine, str. 5

Sutkinja Grewe je istovremeno dala i svoje mišljenje u smislu odnosa Evropske konvencije i Ustava BiH, navodeći da je Ustav BiH usvojen kao član 4. Mirovnog sporazuma (Aneks 4, op. aut.), te da iz toga slijedi da ne može biti konflikta i mogućeg spora između Sporazuma i Ustava koji zajedno čine pravnu cjelinu, što znači da Ustavni sud pridaje istu važnost Mirovnom sporazumu i aneksima, i stoga, u slučaju konflikta normi, predmet može biti samo riješen metodom sistemskog tumačenja. Stoga je u potpunosti opravdan stav sutkinje Grewe, da Ustavni sud ne može, naravno, zamijeniti niti izmijeniti sadašnji Ustav, ali može zahtijevati da Parlament uskladi tekst s uvjetima međunarodnih obaveza BiH.[48]

Da bismo bolje shvatili obavezu države BiH, da svoj Ustav i pripadajuće zakonodavstvo izmijeni i uskladi ga s postojećim evropskim zakonodavstvom, principima, idealima, zajedničkim tradicijama i načelima, neophodno je, da se u hronologiji događaja podsjetimo na tri obvezujuće faze. Prva faza, u kojoj se BiH obavezala da će izvršiti izmjene Ustava i uskladiti ga s međunarodnim standardima, jeste, samo potpisivanje Općeg okvirnog sporazuma za mir u BiH (1995), gdje se u Aneksu 4 Sporazuma navodi obaveza iz člana XII(2), u kojem se jasno navodi, da će entiteti, u roku od tri mjeseca po stupanju na snagu Ustava, amandmanskim postupkom izmijeniti svoje ustave, kako bi obezbijedili njihovu saglasnost s ovim Ustavom, u skladu sa članom III(3)(b). S obzirom na član II(2) Ustava, gdje su prava i slobode predviđene Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i njenim protokolima direktno primjenjive u BiH i imaju prioritet nad svakim drugim pravom,[49] proizlazi i obaveza da se, prije svega, Ustav BiH uskladi s međunarodnim standardima, a nakon toga, entitetski ustavi usklade s izmijenjenim Ustavom BiH.

Druga, ništa manje važna faza, proizlazi iz 2002. godine, kada je država BiH postala članica Vijeća Evrope, i pri tome se obavezala, da će „u roku od godinu dana, uz pomoć Evropske komisije za demokraciju kroz pravo (Venecijanska komisija), preispitati Izborni zakon u svjetlu standarda Vijeća Evrope i izvršiti izmjene gdje je to potrebno.“[50] Ovdje je, upravo, obaveza usklađivanja posebno naglašena ratifikacijom Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava od Parlamentarne skupštine BiH, 12. jula 2002. godine, koju država BiH nije mogla ratificirati prije nego što je postala članica Vijeća Evrope (24.04.2002) i potpisala

---

[48] Ibidem, Odluka Ustavnog suda BiH br. 2678/06 od 29.09.2006. godine

[49] Vidjeti šire u: Sadiković, Lada: *Ustav Bosne i Hercegovine i Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda*. izd. Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu (2010), str. 7-10

[50] Mišljenje br. 234 (2002) Parlamentarne skupštine Vijeća Evrope od 22.01.2002, tačka 15.(iv)(b)

Statut Vijeća Evrope. Krucijalno pitanje, koje se na temelju navedenog upravo danas postavlja, jeste, da li je moguće 'pregovarati', 'postavljati uvjete' i 'odbijati' izvršavanje prihvaćenih obaveza, koje je, ni manje ni više, ratificirao Parlament BiH, još davne 2002. godine.

I konačno, treća faza proizlazi iz višedecenijske evropske jurisprudencije, čiju nadležnost je država BiH prihvatila i obavezala se na poštivanje temeljnih ljudskih prava i sloboda, i u tom smislu, na izvršavanje presuda Evropskog suda za ljudska prava u Strasborugu, potpisivanjem Statuta Vijeća Evrope i ratifikacijom Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava od Parlamenta BiH, gdje je Evropski sud za ljudska prava u Strasbourgu, u tri slučaja egzaktno utvrdio, da Ustav BiH sadrži diskriminatorne odredbe, u odnosu na: „ostale" u presudi Sejdić i Finci protiv BiH iz 2009. godine (nacionalne manjine op. aut.), one koji se ne osjećaju niti kao pripadnici nacionalnih manjina niti konstitutivnih naroda i žele se izjasniti kao 'građani,' u presudi Azra Zornić protiv BiH iz 2014. godine, te pripadnike „konstitutivnih naroda" koji su isključeni iz prava da budu birani za člana Predsjedništva na temelju diskriminacije zasnovane na kombinaciji etničkog porijekla i mjesta prebivališta, u presudi dr. Ilijaz Pilav protiv BiH iz 2016. godine.

Političko odlučivanje i aplikacija Bosne i Hercegovine za punopravno članstvo u Evropskoj uniji

Proces političkog odlučivanja se i dan-danas u suštini uopće nije izmijenio. Promijenio se samo obim poteškoća za BiH, s obzirom na to da one postaju sve veće i izraženije, dok socijalno-ekonomske okolnosti u BiH dodatno usložnjavaju čitavu situaciju. Iako je država BiH, u februaru 2016., provodeći ekonomsku agendu na temelju usvojenog mehanizma koordinacije, podnijela aplikaciju za punopravno članstvo u EU, samo donošenje političkih odluka će ponovno doći u fokus zbivanja. Mehanizam koordinacije ili zapravo tijelo, koje treba da na više nivoa prati i u konačnici usvoji sve ono što bude neophodno na putu za punopravno članstvo, tek će se nakon dostavljanja upitnika BiH (decembar 2016), u potpunosti pokazati. U ovom momentu, zaista se postavlja pitanje, kako će BiH sa 'tako slabom državom', bez unutrašnje rekonstrukcije koja bi uključivala, kako su to evropske institucije i navele, minimalne korake u vidu ustavnih promjena (a posebno novog Ustava), biti u stanju da ostvari napredak na putu ka evropskim integracijama?

Ovdje nije u cijelosti jasno, što je, zapravo, pravi put za napredovanje BiH prema evropskim integracijama i da li je BiH zaista u mogućnosti da donosi političke odluke? Kada bismo pokušali utvrditi odgovornost i 'jedne i druge strane', bilo bi očigledno, da je BiH dobila više nego dovoljne upute o tome što i kojim

redom treba poduzeti, kako bi se osposobila za samostalno ispunjavanje međunarodnih obaveza. PSVE je, 2006. godine, donijela Rezoluciju 1513, u kojoj se traži ispunjavanje tri ključna uvjeta, prije svega, da se mehanizam etničke zastupljenosti zamijeni zastupljenošću po građanskom principu, prvenstveno tako što će se ukinuti ustavna diskriminacija 'ostalih', pronađu efikasne i racionalne procedure za donošenje političkih odluka, koje se neće žrtvovati principu uključivanja predstavnika svakog konstitutivnog naroda u svaku odluku i revidira teritorijalna organizacija države i njena podjela na entitete, kantone i općine, te preraspodjela nadležnosti između države i nižih nivoa vlasti, s ciljem povećanja efikasnosti i održivosti.[51] S druge strane, potrebna pomoć je za ovako težak zahvat u potpunosti izostala. Naprotiv, sam pristup EU je promijenjen, pa se ispunjavanje obaveza svelo ključno na ekonomske reforme.

Iako je PSVE prioritet stavila na tri navedena ključna aspekta, dodatno je pozvala vlasti BiH, da usvoje i/ili provedu, što je moguće prije, zakone na državnom i entitetskom nivou, koji su neophodni za ispunjenje preostalih obaveza prema Vijeću Evrope i to: zakone o visokom obrazovanju koji uključuju akreditaciju i finansiranje na nivou države; zakon na nivou države o osnovnom i srednjem obrazovanju, s ciljem uklanjanja etničke segregacije u školama; podzakonske akte o održivom javnom RTV servisu; policijsku reformu, u skladu s tri principa koje je postavila Komisija Evropske unije; reforme lokalnih vlasti, posebno u Federaciji, i ujedinjenje Mostara; zakone potrebne za djelotvornu zaštitu prava manjina; te formiranje Vrhovnog suda na nivou države, da se unaprijedi reforma pravosuđa.[52]

Vijeće Evrope, štaviše, konstatuje da je „još važnije postalo, da se poduzmu mjere kojima će se odgovoriti na generalno priznatu potrebu da se ojačaju državne institucije, koje su trenutno isuviše slabe da omoguće dalju integraciju Bosne i Hercegovine u Evropu."[53] Ovdje je evidentno, da institucije VE i EU nisu dale odgovor, na koji način će država BiH odgovoriti na 'generalno priznatu potrebu' ojačavanja državnih institucija, te na koji način će se oduprijeti stalnim tendencijama 'slabljenja državnih institucija', posebno kada se državne institucije nazivaju „zajedničkim institucijama", a oni koji vrše vlast to rade na „svim nivoima vlasti u BiH"? Na koji način pristupiti donošenju neophodnih zakona za funkcioniranje obrazovanja, javnog RTV servisa, uklanjanja segregacije u školama,

[51] Rezolucija Parlamentarne skupštine Vijeća Evrope 1513 iz 2006. godine – Ustavne reforme u Bosni i Hercegovini, par. 20.1, 20.2 i 20.3

[52] Rezolucija Parlamentarne skupštine Vijeća Evrope 1513 iz 2006. godine – Ustavne reforme u Bosni i Hercegovini, par. 21.1 – 21.7

[53] Rezolucija, Ibidiem, par. 4

reforme policije, ujedinjenja Mostara i ponovnog uspostavljanja Vrhovnog suda BiH, kako bi svi pojedinci bili jednaki pred zakonom?

Zaključci

Iako nabrojani mehanizmi blokade u vidu entitetskog glasanja i vitalnog nacionalnog interesa s ciljem zaštite tzv. 'konstitutivnih naroda' nisu ukinuti, i postoje u Aneksu 4 DMS, vidljivo je da se BiH nalazi u istoj poziciji kao i 2005-2006. godine, kada je Venecijanska komisija usvojila Mišljenje, a PSVE Rezoluciju, u kojoj su ustanovili stvarnu nemogućnost BiH da ispunjava svoje međunarodne obaveze. Jedna od ključnih promjena, koja zapravo ne ide naruku BiH, jeste znatno smanjena aktivnost Visokog predstavnika, jedine institucije koja ima pravno utemeljenu poziciju za djelovanje bez mogućnosti korištenja pravnog lijeka, koja je označena kao 'vlast za vanredno stanje' (*emergency powers*).[54]

Upravni odbor Vijeća za provedbu mira je u svom zadnjem Komunikeu podsjetio da mandat OHR-a ostaje nepromijenjem, te podvukao da „međunarodna zajednica zadržava potrebne instrumente za provedbu DMS-a ... te istakao potrebu za punom provedbom programa 5+2 , koji je i dalje neophodan uvjet za zatvaranje Ureda visokog predstavnika."[55] S druge strane, odgovorne vlasti BiH bi svakodnevno trebale tražiti pomoć od VP u onim stvarima, u kojima se entitetski veto može iskoristiti da blokira put BiH ka evropskim integracijama. Zahtijevanje aktivnog angažmana nadležnih za provođenje Mirovnog sporazuma ne bi, ni u kom slučaju bilo znak slabosti, nego, naprotiv, znak spoznaje da nisu sami u teškoj poziciji u kojoj se država BiH nalazi. To bi bio znak, da na pravi način raspolažu činjenicama, te da se konačno BiH vrati na efektivnu implementaciju DMS u svim aspektima, u kojima ona do sada nije ostvarena. Oni koji vrše vlast u BiH bi, pozivajući se na navedene zaključke Vijeća za implementaciju mira, rezolucije Evropskog parlamenta, mišljenja Venecijanske komisije i drugih, zapravo pošli pravim putem sređivanja stanja u BiH. Samo istovremenim svakodnevnim zahtijevanjem „preuzimanja odgovornosti za vlastite postupke" svih 'strana' u implementaciji DMS-a bi došlo do pravih rezultata. Činjenje od domaćih vlasti, sve dok su na snazi mehanizmi blokade, neće biti moguće realizirati, pa niti djelimično (np. trenutno pitanje Zajedničkog parlamentarnog odbora u skladu sa Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju te adaptacija Sporazuma s EU).

---

[54] Mišljenje o ustavnoj situaciji u Bosni i Hercegovini i ovlaštenjima Visokog predstavnika, CDL-AD (2005) 004, od 11.03.2005, par. 86

[55] Komunike Upravnog odbora Vijeća za provedbu mira od 08.06.2016. http://www.ohr.int/?cat=248; web stranici pristupljeno 13.06.2016.

Tek kada svi preuzmu odgovornost za dio posla koji je u njihovoj nadležnosti, uključujući Visokog predstavnika, EU, te VE, čiji je Komitet ministara direktno nadležan za nadgledanje izvršenja presuda Evropskog suda za ljudska prava, a pred BiH su već tri presude, i to Sejdić i Finci protiv BiH iz 2009., Zornić protiv BiH iz 2014., i dr. Ilijaz Pilav protiv BiH iz 2006. godine, moguće je očekivati pozitivne rezultate u procesu pridruživanja BiH evropskim integracijama.

Sve do sada navedeno, pokazuje da su se poteškoće s kojima se trenutno država BiH suočava mogle riješiti uz pomoć organa Vijeća Evrope, i to „raspravljanjem pitanja od zajedničkog interesa, sklapanjem sporazuma i usvajanjem zajedničke akcije na ekonomskom, socijalnom, kulturnom, znanstvenom, pravnom i administrativnom polju, kao i očuvanjem i razvojem ljudskih prava i temeljnih sloboda“[56], što se u našem slučaju nije dogodilo. Iako je PSVE posebno istakla, da „stoji na raspolaganju BiH i da je BiH, kao država članica VE obavezana da se uskladi sa osnovnim principima Vijeća Evrope“[57], u najmanju ruku, organi VE, kako zakonodavni, sudski i izvršni, tako i savjetodavni, ali, istovremeno i organi EU, nisu do sada na pravi način, iako je obaveza više puta istaknuta u zvaničnim dokumentima, pomogli državi BiH da usvoji novi Ustav, koji bi bio baziran na evropskim tradicijama i dostignućima, i koji bi njenim građanima, umjesto blokada i nazadovanja, omogućio prosperitet i napredovanje.

Evropski sud za ljudska prava je u presudi Zornić protiv BiH vrlo precizno utvrdio da je „došlo vrijeme za politički sistem, koji će svakom građaninu BiH osigurati pravo da se kandidira na izborima za Predsjedništvo i Dom naroda BiH, bez diskriminacije po osnovu etničke pripadnosti i bez davanja posebnih prava konstitutivnim narodima, uz isključivanje manjina ili građana BiH.[58] U prilog svemu navedenom ide i veliki broj rezolucija Parlamentarne skupštine Vijeća Evrope, koje su više puta opominjale BiH na izvršenje preuzetih obaveza i neefikasnost njenih institucija (posebno se izdvaja već navedena Rezolucija PSVE 1513 iz 2006. godine). Možda je ovdje neophodno podsjetiti, da neizvršavanje presuda Evropskog suda za ljudska prava u Strasbourgu vodi ka isključenju države iz Vijeća Evrope, čime se automatski prekida svako daljnje napredovanje države ka Evropskoj uniji, gdje smo, ne tako davno, predali aplikaciju za punopravno članstvo.

To u suštini znači, da se ponovno suočavamo s poteškoćama s kojim smo se već prije više od deset godina trebali suočiti, i potvrđuje tezu, da postprijemne obaveze prema VE, koje su zapravo i uvjet pristupanja EU (Kopenganeški kri-

[56] Statut Vijeća Evrope, London, 5. maj 1949. godine, član 1.(b)

[57] Rezolucija 1384 (2004.), par. 5 i 6

[58] Azra Zornić protiv BiH (2014)

teriji iz 1993. i Madridski kriteriji iz 1995), i dalje ostaju visoko na listi obaveza koje je BiH prihvatila i koje je dužna ispuniti, svakako ne sama, nego uz aktivnu pomoć svih aktera direktno uključenih u proces implementacije DMS-a.

U tom smislu je neophodno da država BiH, bez obzira na pitanje kako će EU dalje funkcionirati, počne proces ustavnih i političkih reformi, slagali se mi politički ili ne s tim procesom, koje bi omogućile proces donošenja političkih odluka i preobrazile BiH u potpuno djelotvornu i funkcionalnu državu. Takvim promjenama, u ovom trenutku, jedino je moguće pristupiti zajedno sa svim navedenim institucijama, uvažavajući kriterije iz Kopenhagena, pravnu stečevinu EU, preporuke Venecijanske komisije, Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava te presude Evropskog suda za ljudska prava.

Literatura:

Aneks 10 Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini
Aneks 4 – Ustava Bosne i Hercegovine
Azra Zornić protiv BiH (2014)
Bieber, Florian: *Building Impossible States? State-Building Strategies and EU Membership in the Western Balkans,* Routledge: Europe-Asia Studies, 2011.
Deblauwe, Hannah: "International Involvement in the State Consolidation in Bosnia and Herzegovina" (2014). *Honors Theses.* Paper 32., http://digitalcommons.csbsju.edu/honors_theses/32
Evropska komisija za demokratiju kroz pravo (Venecijanska komisija), Mišljenje o ustavnoj situaciji u Bosni i Hercegovini i ovlaštenjima Visokog predstavnika CDL-AD(2005)004, na osnovu komentara sljedećih članova (J. Helgesen (Norveška), J. Jowell (Ujedinjeno Kraljevstvo), G. Malinverni (Švicarska), J. C. Scholsem (Belgija), K. Tuori (Finska), koje je Venecijanska komisija usvojila na svojoj 62. Plenarnoj sjednici (Venecija, 11-12. mart 2005.)
Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda
Fragile State Index, 2015, The Fund for Peace, http://library.fundforpeace.org/library/fragilestatesindex-2015.pdf;http://www.ohr.int http://www.ohr.int/?page_id=1323; web stranici pristupljeno 13.06.2016.
Izvještaj o Bosni i Hercegovini za 2015. godinu, Rezolucija Evropskog parlamenta od 14.04.2016, o izvještaju o Bosni i Hercegovini za 2015. (2015/2897(RSP))
Knaus, G., Martin, F.: "Lessons from Bosnia and Herzegovina. Travails of the European Raj", *Journal of Democracy* 14(3), July 2003

Komunike Upravnog odbora Vijeća za provedbu mira od 08.06.2016. http://www.ohr.int/?cat=248; web stranici pristupljeno 13.06.2016.
Komunike Upravnog odbora Vijeća za provedbu mira od 08.06.2016. http://www.ohr.int/?cat=248;
Loizidou v. Tourkey Case, 23 March 1995, A 310, 75
Lord Paddy Ashdown, http://www.libdemvoice.org/paddy-ashdown-on-bosnia-and-herzegovina-these-are-dangerous-times-they-are-very-dangerous-times-indeed-43047.html;
Mišjenje br. 234 iz 2002. godine o Zahtjevu BiH za članstvo u Vijeću Evrope
Mišjenje Vijeća Evrope br. 234 iz 2002. godine
Newman, Edward, *Failed States and International Order: Constructing a Post-Westphalian World*, Contemporary Security Policy, Vol.30, No.3 (December 2009)
North Atlantic Treaty Organisation, Preambula
Odluka Ustavnog suda BiH br. 2678/06 od 29.09.2006. godine
Presuda Pilav protiv Bosne i Hercegovine (2016) http://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22languageisocode%22:[%22ENG%22],%22documentcollectionid2%22:[%22JUDGMENTS%22],%22itemid%22:[%22001-163437%22]};
Presuda Sejdić i Finci protiv BiH, od 22.12.2009.
Presuda Zornić protiv BiH, od 15.07.2014.
Rezolucija 1384 (2004.) Jačanje demokratskih institucija Bosne i Hercegovine
Rezolucija Evropskog parlamenta od 14.04.2016, o izvješću o Bosni i Hercegovini za 2015. (2015/2897(RSP))
Rezolucija Parlamentarne skupštine Vijeća Evrope 1513 iz 2006. godine – Ustavne reforme u Bosni i Hercegovini
Rezolucija PSVE 1513 iz 2006. godine pod naslovom „Ustavna reforma u BiH“
Rezolucija PSVE 1626 iz 2008. godine pod naslovom „Podsjećanje BiH na preuzete obaveze“
Rezolucija PSVE 1701 iz 2010. godine pod naslovom „Funkcioniranje demokratskih institucija u BiH“
Rezolucija PSVE 1725 iz 2010.
Rezolucija PSVE 1855 iz 2012. godine pod naslovom „Funkcioniranje demokratskih institucija u BiH“
Sadiković, Lada: *Ustav Bosne i Hercegovine i Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda*. izd. Sarajevo: Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, 2010.
Sadiković, Lada: *Venecijanska komisija o Ustavu Bosne i Hercegovine*. Asocijacija nezavisnih intelektualaca Krug 99, Sarajevo, 2015.

Schmunk, Michael: *A Country with Several Nations, but Without a Proper State? Why Bosnia Doesn't Work"*, u Supporting Bosnia and Herzegovina: The Challenge of Reaching Self-Sustainibility in a Post-War Environment, 18th Workshop of the Study Group „Regional Stability in South East Europe", Schutz&Hilfe, Vienna, 2009.Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) između evropskih zajednica i njihovih država članica i Bosne i Hercegovine, Preambula
Statut Vijeća Evrope
Statut Vijeća Evrope, London, 5. maj 1949.
Ugovor o Evropskoj uniji

POLITICAL DECISION-MAKING IN THE PROCESS OF INTEGRATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA TO THE EUROPEAN UNION

Lada Sadiković

Summary

Although twenty years have passed after the end of the war in Bosnia and Herzegovina (1992-1995), the state of Bosnia and Herzegovina has not yet qualified that can "independently fulfill its international obligations", as it is mentioned by means of institutions of the Council of Europe and the European Union. One of the reasons for such situation is certainly extremely complex constitutional and political structure of the state that was established in 1995 by Annex 4 of the Dayton Peace Agreement, which is called "Constitution" of Bosnia and Herzegovina and which contains numerous of discriminatory regulations. Furthermore, the same Annex 4 - Constitution of Bosnia and Herzegovina has combination of, as the Venice Commission states, "ethnic-territorial principles', which prevent 'broader development of nationhood'. At the same time, these principles, expressed through discriminatory regulations that directly after the signing of the peace agreement, had certain justification in protecting the interests of so-called 'Constituent peoples', today, twenty years after the signing of the Dayton Peace Agreement, cannot have any justification. Therefore, the authorities of the Council of Europe and the European Union have repeatedly warned the state of Bosnia and Herzegovina that, in the new constitution, find efficient and rational procedures of political decision making. This is especially important at the moment when the state of Bosnia and Herzegovina has submitted its application for EU membership and when it is expected of it to take series of steps to allow the unhindered process of political decision making in order to meet the conditions, both for its progress and prosperity and for full membership in the European Union.

Key words: Anex 4 Constitution of Bosnia and Herzegovina, discriminatory regulations, application for membership in European Union, reform agenda, coordination mechanizm, Council of Europe, European Union

UDK 342.1:342.4 (497.6)

Bosna i Hercegovina − Od republičke ustavnosti ka dejtonskoj etnizaciji države i društva

Nermin Tursić
BZK „Preporod“
Srebrenik

Radom se znanstveno propituju problemi s kojim se susreće država Bosna i Hercegovina u (post)dejtonskom periodu, kao što su: slabosti ustavnopravnog poretka, političko uređenje s postojećom političkom praksom (koja kreira socijalnu zbilju postagresionog „destruisanog“ bosanskohercegovačkog društva). Također, ističe se, kako navedeni problemi nisu proizvod historijskog razvoja bosanskohercegovačkog multikulturalizma, već ratnih ciljeva, velikodržavnih projekata i nacionalističkih ideologija, a koje su rezultirale dramatičnom preraspodjelom političke moći u dejtonskoj ustavnoj strukturi. Implantirajući dvoentitetsku strukturu u Bosni i Hercegovini, instalisana je realna entitetska pozicija moći, koja nerijetko ignoriše i dodatno obesnažuje prihvaćene pravne principe i postojeće ustavne standarde. Proces obesnaživanja ustavnopravnih normi ima cilj da dodatno markira linije etniteta i entiteta, kao oblika sprečavanja svakog vida mogućnosti revitalizacije i obnove stvarnog nacionalnog/državnog identiteta, a kao krajnja kosenkvenca je namjera umanjenja političkog legitimiteta u državi Bosni i Hercegovini i održavanje stanja političke nestabilnosti kao sastavnog dijela velikodržavnih projekata.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, država, agresija, ustav, legalitet, legitimitet, etnički/građanski identitet, etničke zajednice

Uvod

U periodu više od jednog stoljeća, Bosna i Hercegovina je razvijala vlastitu ustavnost. Vremenski preciznije, od usvajanja prvog bosanskohercegovačkog ustava iz 1910. godine, pa do posljednjeg, važećeg, Aneksa IV, Dejtonskog mirovnog ugovora, principe ustavnosti su određivale ra-

zličite okolnosti, različite državne zajednice u kojima je Bosna i Hercegovina bila sastavni dio, kao i zasebnost u periodu samostalnosti i suverenosti. Ne ulazeći ovom prilikom u dublje analize ustavnih sadržaja, neophodno je naglasiti da se najjednostavnijom kategorizacijom mogu podijeliti kao etnički i republički/građanski ustavi. U prvospomenutim ustavima se nastojala pozicionirati etnička pozicija u vlasti, mada je period republičke ustavnosti u jugoslavenskoj federaciji u smislu upravnog aparata bio prvenstveno rezervisan za ekskluzivno vršenje vlasti od Komunističke Partije Jugoslavije. Također, u tom periodu, kroz oblik jednopartijske uprave permanentno je vršeno etničko pozicioniranje u republičkim i saveznim vlastima. Štaviše, od kraja Drugog svjetskog rata više od dvadeset godina nije rješavano pitanje Muslimana kao nacionalne kategorije u jugoslavenskoj federaciji. Borba za nacionalnu identifikaciju je djelimično kapitalizirana tek popisom iz 1961. godine, kada su se pored ranije kategorije „neopredijeljeni", današnji Bošnjaci mogli izjasniti kao „muslimani". Termin je označavao vjersku pripadnost, a kao takav, ustavno je kategorisan 1963. godine, a tek od 1968. godine, Muslimani su bili prihvaćeni sa vlastitom nacionalnošću i pisalo se velikim početnim slovom „M". Takav modalitet je pravio distinkciju između nacionalne i vjerske pripadnosti (veliko početno slovo „M" je označavalo nacionalnost, a početno malo slovo „m" vjersku pripadnost), čime se u velikoj mjeri otklonila konfuzija religijske i nacionalne dimenzije unutar bošnjačkog kolektivnog identiteta.[1] Međutim, i pored sticanja nacionalnosti kao ustavne kategorije, nisu se riješili problemi s kojima se suočavao bošnjački korpus u odnosu na druge narode unutar jugoslavenske federacije. Problemi su se temeljili na stoljetnim stereotopijama o islamu i muslimanima na ovim prostorima, ali i znatno šire.[2] Kako to ističe Mustafa Spahić, procese unutar jugoslavenskog prostora karakteriše deislamizaci-

[1] O razvoju identiteta Bošnjaka u periodu samostalnosti države Bosne i Hercegovine, pogledati djelo: Šaćir Filandra: *Bošnjaci nakon socijalizma, O bošnjačkom identitetu u postjugoslovenskom dobu*. Sarajevo: BZK Preporod: Zagreb: Synopsis, 2012.

[2] Fikret Muslimović i Mustafa Spahić: *Ugrožavanje i samougrožavanje muslimana*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2012. Slične predrasude su bile uvriježene u svijesti čelnih političara zapadnoevropskih država, pa su u konačnici rezultirale indolentnim odnosom Evrope prema bosanskohercegovačkom pitanju u periodu agresije, 1992.-1995. godine. Takvo stanje potvrđuje nejedinstven pristup Međunarodne zajednice i država članica Evropske unije prema Bosni i Hercegovini u periodu agresije 1992.-1995. godine. Kako kaže Urs Altermait, „sve nedaće i svi skriveni interesi su izašli na vidjelo, kada je Evropa oslobodila zatvoreni duh iz flaše i otkrila svoje pravo lice. Raniji geopolitički interesi su se potvrdili, podržavajući prijatelje i obnavljajući „historijska savezništva" na Balkanu. U tim savezništvima samo nije bilo iskrenog odnosa prema Bosni i Hercegovini i Bošnjacima kao evropskom narodu, koji živi u duhu islamske provenijencije."
Pogledati: Altetrmatt, Urs: *Etnonacionalizam u Evropi*: *Sarajevo Svjetionik*. Sarajevo: Jež, 1996.

ja, u kojoj su se Bošnjaci trebali odreći islama (srpskopravoslavna misionarstva poslije Prvog svjetskog rata) ili organizovane migracije i etnička iseljenja prije i nakon Drugog svjetskog rata nisu urodile plodom, pa je stoga uslijedio period tzv. objektivne religijske kritike i kulturne asimilacije u namjeri slabljenja svijesti o pripadnosti Bošnjačkom identitetu. Aktivnosti su podrazumijevale upotrebu raznih modaliteta, od obrazovanja, medija koji podrazumijevaju televiziju, radio, štampu i film, kao i umjetnost preko književnosti, pozorišta, itd. Prvobitna namjera je bila proizvesti osjećaj religijske i kulturne inferiornosti kod Bošnjaka u odnosu na druge „jugoslovenske narode". Ovakvi procesi su širili predrasudu o islamu, kao destruktivnom pojavnom obliku, antirazumskoj, antisocijalnoj, antipolitičkoj, anticivilizacijskoj, antiprogresivnoj religiji i kulturi koja bivstvuje unutar „jugoslovenske političke zajednice". Proizvedene predrasude i ksenofobija su nekritički utjecale i na vanjsku politiku država članica Evropske unije prema Republici Bosni i Hercegovini u periodu njene samostalnosti, o čemu svjedoče konkretni politički procesi, ali i zapisi Billa Clintona. Prema pisanju Ivara Amundsena, američki predsjednik je u svojoj knjizi (Clintonovi snimci) posvjedočio, da mu je francuski predsjednik Francoise Mitterand, tražio podjelu Bosne i Hercegovine između Srbije i Hrvatske, tvrdeći da „Bosna kao država neće postojati". Slično Mitterandovim zahtjevima britanska konzervativna vlada Johna Majora zahtijevala je „bolno, ali neophodno ponovno stvaranje kršćanske Evrope."[3] Prema istom autoru, Bill Clinton je prilikom svog obraćanja Majoru i Mitterandu tražio vojnu intervenciju u Bosni i Hercegovini, u namjeri sprečavanja daljnje agresije, a time i sprečavanja masovnih zločina, etničkog čišćenja i genocida, na što je njihov odgovor ponovo bio negativan. Štaviše, bio je ironičan i usmjeren protupitanjem, „što da intervenišemo, tamo se radi o muslimanima, oni žele da

[3] http://depo.ba/clanak/46522/clintonu-je-francuski-predsjednik-mitterand-otvoreno-rekao-da-bosna-nece-postojati
Također, neophodno je napomenuti, da je predsjednik Republike Francuske, Francoise Mitterand, 29. juna1992. godine, bio prvi strani državnik koji je posjetio Bosnu i Hercegovinu od njenog međunarodnog priznanja. Iako je bio deklarisani pobornik evropske političke opcije privržene Srbima, opcije koja je nastojala agresiju na BiH u međunarodnoj javnosti prikazati kao građanski rat. U to vrijeme u svijetu je raslo negativno raspoloženje prema srpskoj politici na Balkanu, posebno prema bosanskim Srbima, jer su priče i slike o genocidu počele da stižu i do građana evropskih i američkih metropola. Svijetom je, do posjete Mitteranda Sarajevu, vladalo opće ubjeđenje da je neophodno vojno intervenisati u Bosni i Hercegovini kako bi se spriječio zločin nad civilnim stanovništvom od srpskih vojnih i paravojnih formacija. Na kraju je ustvrđeno da je njegova posjeta ujedno bila i amortizacija planova međunarodne zajednice za odlučniju akciju u Bosni i Hercegovini.

formiraju islamsku republiku.“[4] Ovakve tvrdnje su bile u potpunoj suprotnosti sa činjenicama, jer Bošnjaci kao autohtoni bosanskohercegovački narod, u svojoj historiji nikada nisu imali velikodržavne i ideološki etablirane planove, niti su se u periodu agresije zalagali za drugi politički diskurs, osim građanske države i ustavne republike. U suštini, ovakvi stavovi Johna Majora i Francoisea Mitteranda su poslužili kao alibi da se vojno ne interveniše, kako bi Srbi u ime Evrope obavili njihove prljave namjere i „konačno završili sa pitanjem muslimana u Evropi“. Sličnu podršku ovakvim političkim principima istovremeno je pružao i Henry Kissinger, tvrdeći, „da Bosna nikad nije postojala kako nezavisna zemlja i da ne treba pokušavati da je sada kao takvu stvorimo.“[5] Iz navedenog se nedvojbeno može zaključiti zbog čega je uveden embargo na oružje od Generalne skupštine UN-a, kao i zašto je najveći njegov zagovornik bio izaslanik Evropske unije, Carl Bildt. Pored neskrivene teritorijalne pretenzije Srbije prema Bosni i Hercegovini, pravdajući svoje postupke kao historijsko pravo na „srpski etnički prostor“, u isto vrijeme, Republika Hrvatska, predvođena dr. Franjom Tuđmanom, nastojala je da zadovolji svoje teritorijalne pretenzije i proširi svoj državni teritorij prema dogovoru sa Slobodanom Miloševićem i zajedničkom planu iz Karađorđeva na štetu Republike Bosne i Hercegovine.[6] Politička indolentnost Evrope, koja se može svesti pod matricu nedjelovanja kao ekvivalenta podržavanja agresije, pobuđeni etnički nacionalizam, velikodržavni planovi, procesi hegemonizacije etniteta i entiteta (prostora i ljudi), nagovještavali su najcrnji epilog za Bosnu i Hercegovinu kao političku zajednicu i Bošnjake kao njen narod. Nabrojani indeksi isključuju svaki vid koincidencije, što dodatno potvrđuje izjava Predsjednika Republike Hrvatske, dr. Franje Tuđmana, koju je dao Slobodnoj Dalmaciji 31. decembra 1991. godine. U njoj, dr. Tuđman svojstveno konstatira, „da je u Bosni i Hercegovini moguće izbjeći rat samo ukoliko bi se postigao spo-

---

[4] Ibidem.

[5] Radke Kumar: *Divide and Fall*? *Bosnia in the Annals of Partition*. Preuzeto od: Richard Holbrooke, *Završiti rat*, Sarajevo: Šahinpašić, 1998., str. 364.

[6] „Franjo Tuđman nije mogao podnijeti ni samu pomisao o postojanju Bosne i Hercegovine kao nezavisne države. Na sastanku sa svojim najbližim savjetnicima i skupinom hrvatskih nacionalista iz Bosne i Hercegovine 27. prosinca 1991. Tuđman je pokazao da o podjeli Bosne, koja će uslijediti ubrzo nakon toga, nisu razmišljali samo Srbi; podjela Bosne je nastupila kao posljedica otimanja zemlje u kojemu su sudjelovali i Srbi i Hrvati. Tuđman je na tom sastanku istaknuo da se napokon pruža prilika za proširenje hrvatske države na štetu teritorija Bosne i Hercegovine: „Došlo je vrijeme“ rekao je tom prilikom Tuđman, „da iskoristimo priliku i okupimo hrvatski narod unutar najširih mogućih granica....“ Carla Del Ponte i Chuck Sudetic: *Gospođa tužiteljica, Suočavanje s najtežim ratnim zločinima i kulturom nekažnjavanja*, Zagreb: Profil, 2008., str. 49.

razum kojim bi Srbija i Hrvatska dobile dijelove Bosne i Hercegovine, dok bi Bošnjacima ostao mali dio centralne Bosne.“ Tom prilikom je Bosnu i Hercegovinu nekritički okarakterizirao kao „kolonijalnu tvorevinu“, ne razumijevajući njeno historijsko biće i zanemarujući milenijsku državnost i postojanje. Na temelju takvih stavova kao predispozicije političkog djelovanja, održan je sastanak predsjednika kriznih štabova Hercegovačke regionalne zajednice i predsjednika kriznih štabova Travničke regionalne zajednice, bez hrvatskih predstavnika Bosanske posavine (12. novembar 1992. godine, u Grudama). S ciljem realizacije zajedničke hrvatske države kao „povijesnog prostora“, dvije regionalne zajednice zatražile su formuliranje pravnih i političkih akata, među kojima je proglašenje Hrvatske banovine u Bosni i Hercegovini i provođenje referenduma za priključenje Republici Hrvatskoj, kao prve faze na putu rješenja „hrvatskog pitanja“. Na sastanku, kojim je predsjedavao Mate Boban, konstatovano je, da dio vođstva HDZ-a još podržava „nepostojeću“ suverenu Bosnu i Hercegovinu u kojoj bi Hrvatski narod „bio osuđen na genocid i povijesni nestanak“.[7] To je bio nagovještaj za daljnji tok zbivanja, čiji je epilog danas poznat. Međutim, iz svega proizlazi nekoliko pitanja. Prije svih se ističu sljedeća, da li je bilo moguće unutar postojećih konstatacija stanja, izbjeći potpisivanje Dejtonskog sporazuma kao protuustavne radnje, ili pak, da li je bilo moguće u toku pregovaranja izbjeći princip entitizacije i etnitizacije države i društva?

Kratak pregled političkih zbivanja i refleksije na ustavnost Bosne i Hercegovine

Događaj koji je posebno obilježio sudbinu jugoslavenske federacije se desio 1948. godine, kada se desio historijski raskid na relaciji Tito-Staljin, jer je „Zapad“ nakon tog događaja bio spreman da prihvati sve unutrašnje ustupke, uspostavi specijalan tretman i da stratešku podršku Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji kao antisovjetskoj državi, bez obzira što se radilo o nedemokratskoj i državi koja se geografski nalazi u srcu „demokratske Evrope“ Tako da je jugoslavenska federacija u svojim unutrašnjim odnosima bila država bez ozbiljne zapadne kritike, te u takvim uslovima je razvijala svoju ustavnost, koju je karakterisala vladavina komunističke partije i pozicija socijalističkih republika

[7] Učesnici sastanka donijeli su zaključak o vojnoj pripremi za sukobe sa „svim onim snagama koje će pokušati zaustaviti proces stvaranja slobodne hrvatske države.“ O procesima političkog djelovanja bosanskih Hrvata u toku perioda agresije na Bosnu i Hercegovinu, dodatno pogledati djelo: Zdravko Sančević: *Pogled u Bosnu*. Zagreb: Naprijed, 1998.

kao osnov njenog legitimiteta. To je u suštini bila zajednica šest republika, pet (a kasnije šest naroda), četiri jezika, tri religije, dva pisma i jedne partije. Odnosno, tipična nedemokratska, partijska država, koju Bojan Kovačević po uzusu na Schmidtovu teoriju države i prava, svrstava red u nedovršenih političkih zajednica. Takvo stanje je ostalo sve do pada Berlinskog zida i pada čelične zavjese, koja je ujedno označila i kraj vladavine komunističkih režima, te proces demokratske tranzicije država Istočnog lagera. Dok je Evropa slavila spomenute događaje koji su se preklapali s dvjestogodišnjicom Francuske buržoarske revolucije, na prostorima jugoslavenske federacije, Srbija kako najmoćnija socijalistička država je slavila šest stoljeća kosovske bitke, utvrđivala granice Velike Srbije, ukidala status autonomnih oblasti Kosova i Vojvodine, hegemonizirala vojni kadar JNA. Navedene pravno-političke aktivnosti su trebale da je proizvedu u jugoslavenskog hegemona. Sve ove aktivnosti u Bosni i Hercegovini nisu praćene sa zaslužnom političkom pažnjom. Naprotiv, u traženju rješenja na nastalu političku krizu s početka devedesetih godina, politički vrh Republike Bosne i Hercegovine je pokušavao zadržati sve elemente ranije republičke ustavnosti. Tako da je Bosna i Hercegovina predstavljala jedinu jugoslavensku republiku u kojoj nisu istaknute etničke ustavne osnove, već je ušla u tranziciju na osnovama uspostavljene ustavnosti iz 1974. godine, u kojima se garantovala ravnopravnost radnih ljudi, građana i naroda (Hrvata, Muslimana i Srba), kao i ostalih narodnosti. Međutim, ranije kreiranim velikodržavnim planovima i uspostavljenim svojevrsnim nacional-socijalizmom od Slobodana Miloševića, poslužio je hegemona ideologija svih Srba, kojoj nije odgovarala ovakva ustavna pozicija Bosne i Hercegovine, kao niti bilo koji oblik bosanskohercegovačke državne samostalnosti. Stoga je uslijedio proces etnizacije ustavnog prava od bosanskih Srba, koju je karakterizirala transformacija ustavnih normi na etničkim principima, pokušaj deinstitucionalizacije postojećeg ustavnog uređenja Republike Bosne i Hercegovine, i proglašavanje Srpske Republike na bosanskom državnom tlu kao ekskluzivnog životnog prostora srpskog naroda. Kako ističe Edin Šarčević, instalisana „etnička volja“ postala je motorom osporavanja i neutralisanja državnih funkcija preko proglašenja Srpske Republike Bosne i Hercegovine, i etnizacije ustavnog prava. „Osiguravajući otvorenu etnokratsku dominaciju, stvarala se predispozicija za nacionalnu državu Srba kao ekskluzivni srpski prostor uz faktičku vladavinu srpskog naroda, koja je garantirala državni status Pravoslavnoj crkvi.“[8] U praktičnom životu je etnizacija ustavnog prava bila popraćena izdvajanjem etničkih Srba iz bosanskog državnog naroda u zaseban državotvorni subjekt koji nastoji budućnost svoje egzistencije vezati za svaki tre-

[8] Edin Šarčević, „Dejtonski Ustav: karakteristike i problemi“, *Status:magazin za politi*čku kulturu i društvena pitanja, issue: 13 (2008), pages: 153-168, on www.ceeol.com

nutni, kao i budući oblik jugoslavenske federacije. Nasuprot bosanskim Srbima, hrvatski nacionalisti su proglašenjem Herceg Bosne, usvojili odluku o budućnosti Republike Bosne i Hercegovine, prema kojoj nije postojala nikakva mogućnost ostanka „u bilo kakvoj Jugoslaviji." U suprotstavljenim političkim vizijama dva bosanskohercegovačka naroda: bosanskih Srba i bosanskih Hrvata, budućnost za državu Bosnu i Hercegovinu otvoreno je iznio predsjednik Predsjedništva R BiH Alija Izetbegović, na skupštinskom zasjedanju 27. februara 1992. godine, rečenicom, „da je spreman žrtvovati mir za bosanski suverenitet, ali nikada nije spreman žrtvovati državni suverenitet za mir."[9] Nastavak poduzetih političkih akivnosti republičkih vlasti su manje-više poznate, a to je, prije svega, referendum o nezavisnosti, koji je održan 29. februara i 1. marta 1992. godine. Priznanjem volje građana Bosne i Hercegovine od Evropske zajednice (6. april 1992. godine), i prijemom u UN (22. maja 1992. godine), izvršeno je i formalno internacionalno priznanje države, odnosno Republike Bosne i Hercegovine i njene državne nacije. Odnosno, priznata je kao državna zajednica građana koji su neposrednim i slobodnim oblikom izražene referendumske volje, odlučili se za državnu nezavisnost i suverenost Bosne i Hercegovine, i to na temelju postojećeg ustavnog i važećeg međunarodnog prava. Ova činjenica isključuje tezu o postojanju separatnih nezavisnih državnih nacija u Bosni i Hercegovini, nasuprot propagiranim velikodržavnim mitovima, nacionalističkim predstavama i njihovim mitologiziranim korelatima sadržanim u etničkim ustavnim i političkim doktrinama. Nakon toga je uslijedila srpskocrnogorska i hrvatska agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu, čiji su rezultati manje-više danas poznati, i to: više od dvjesto hiljada ubijenih,[10] od toga više od deset hiljada djece, od njih blizu četiri stotine bezimene, gotovo dva puta toliko ranjenih, dva miliona protjeranih građana, nekoliko desetaka hiljada silovanih bošnjačkih djevojaka i žena, veliki broj rođene neželjene djece kao produkta ratnog plana „ubijanja majčinskog duha," devastacija kulturnih i vjerskih nesrpskih objekata, privrede, etnički i entitetski podijeljena država i društvo. Logično pitanje koje se postavlja, glasilo bi: kako su mogli najveći zločini nakon Drugog svjetskog rata da se dogode na evropskom kontinentu, i to u trenutku kada je Evropa slavila svoje ujedinjenje, pod lansiranom krilaticom „Napokon trajni mir." Odgovor je jednostavan, s jedne strane ga karakteriše atlantska konfuzija i evropska pasivnost, dok

[9] Richard Holbrooke, *Završiti rat*. Sarajevo: Šahinpašić, 1998.

[10] Podaci su različiti i kreću se u dijapazonu između 25.000 do 329.000. Prema Haškom popisu, tzv. Knjizi smrti BiH, u periodu agresije u BiH je poginulo u ratu 104.732 ljudi, i to: "68.101 Musliman, 22.779 Srba, 8858 Hrvata i 4995 osoba drugih narodnosti." http://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/bih/clanak/id/96534/haaski-popis-knjiga-smrti-u-bih-u-ratu-104732-poginulih

s druge strane etnička struktura stanovništva i realan omjer vojnih snaga na terenu koje su proizvodile takvu vrstu pasivnosti. Ovakav etnički i politički odnos uslovio je Richarda Holbrookea, da u autorskom članku, koji je objavljen 17. septembra 1992. godine, u *Newsweeku*, završi pitanjem, "šta bi Zapad uradio da su vjerska ubjeđenja boraca obrnuta i da su muslimanske snage nastojale uništiti dva miliona hrišćana i/ili Jevreja u opsadi?" Odgovor na postavljeno pitanje ne iziskuje previše intelektualnog napora. Jednostavno, tada kao i danas Evropa nije spremna ni na pomisao o instalisanoj muslimanskoj državi. Upravo je to jedan od osnovnih razloga nastanka Federacije Bosne i Hercegovine čiji je nastanak legitimizirao osnivanje drugog entiteta, Republike Srpske, i to, u suprotnosti s tada važećim ustavnim propozicijama. Naime, član 5. Ustava Republike BiH, nedvosmisleno je određivao teritorij Republike Bosne i Hercegovine kao jedinstven i nedjeljiv prostor, kao i način pod kojim se republičke granice smiju mijenjati (samo na osnovu referenduma građana, i to odlukom, koja je donesena dvotrećinskom većinom).

Sporazumni noviteti − Entitetizacija i etnitizacija kako osnov ustavnosti

Potpisivanjem Dejtonskog sporazuma parelelno je izvršena suspenzija postojećeg Ustava Republike Bosne i Hercegovine. U suštini, svojom pojavom je okončao agresiju na Bosnu i Hercegovinu, i to kao konkretan rezultat međunarodne real-političke doktrine pristupanja u rješenju bosanskohercegovačkog pitanja, po uspostavljenim principima internacionalne diplomatije, susjednih država (Srbije i Hrvatske), te legitimnih predstavnika bosanskohercegovačke vlasti i predstavnika separatičkih politika u Republici Bosni i Hercegovini. Ova činjenica prouzrokuje percepciju javnosti kako su Dejtonski sporazum potpisale Sjedinjene Američke Države, Velika Britanija, Njemačka, Francuska Rusija, itd., što u suštini i jeste fakat. Zbog toga kod određenog dijela javnog mnijenja, ali i kod predstavnika politke i akademske javnosti postoje vječita iščekivanja intervencije Međunarodne zajednice u smislu rješavanja određenih političkih situacija u Bosni i Hercegovini. Međutim, akademik Omer Ibrahimagić smatra, da kod određenih problema „oči trebaju biti uprte prema Srbiji i Hrvatskoj, jer su one potpisnice Dejtonskog sporazuma i preuzele su na sebe obavezu provođenja tog sporazuma, kao i BiH. Prema tome, one su obveznici Dejtonskog sporazuma, ali nisu garanti. Garanti su članice Kontakt-grupe i EU. Oni su kao svjedoci da su ove tri države potpisale Dejtonski sporazum. One to garantuju, a ovi koji su potpisnici, oni su obveznici da provedu taj sporazum."[11] Sadržajni rezultat Dejtonskog mirovnog sporazuma, u najkraćem karakterišu etnizacija i entitetizacija bosanskog društva

[11] Omer Ibrahimagić: *O Bosni i nama je riječ*. Gračanica: Monos, 2016., str. 178.

i bosanske države, uspostava etnokratske na štetu demokratske države, koja dalje prati etnizaciju Ustava i internacionalizaciju ustavnog prava, te legalizaciju rezultata agresije. Odnosno, aktuelni Ustav države Bosne i Hercegovine preferira entitete na račun građana,[12] tako da su jednostvano entiteti postali ekskluzivitet naroda, Federacija Bosne i Hercegovine Bošnjaka i Hrvata, a Republika Srpska Srba. Vodeći se mislima Edina Šarčevića, može se zaključiti, da aktuelni ustavo-pravni i politički poredak u potpunosti minimizira i zanemaruje kategoriju građanina nauštrb ustavne kategorije konstitutivnih naroda, štiteći kolektivna prava nauštrb građanskih, jer se ustavnopravnim poretkom državne institucije pojavljuju kao instrument za provođenje etničke volje, dok se individualna prava štite kao sekundarni nusprodukt ustavnog sistema. Dakle, građanska prava su zagarantovana samo u mjeri u kojoj ne dodiruju ili ne povređuju poziciju etnija i njihovih poluga vlasti. Na ovaj način etnokratski oblik vladavine pravnoj državnosti suprotstavlja autoritarnu državu, istiskujući stvarni oblik demokratije u ime instalirane etnokratije, i reducirajući državne kompetencije, tako da državna vlast ne može služiti interesima svojih građana. Dramatična preraspodjela entitetske i etnitetske političke moći u dejtonskoj ustavnoj strukturi nerijetko ignoriše i dodatno obesnažuje prihvaćene pravne principe i postojeće ustavnopravne standarde. Proces obesnaživanja ustavnopravnih normi i standarda ima cilj da dodatno markira linije etniteta i entiteta, kao svojevrsnog sprečavanja revitalizacije i obnove stvarnog nacionalnog, odnosno državnog identiteta. Kosenkvenca navedenih aktivnosti se iskazuje kroz namjeru umanjenja političkog legitimiteta u državi Bosni i Hercegovini i održi stanje političke nestabilnosti, kao sastavnog dijela velikodržavnih projekata. Takve postagresivne aktivnosti su postale predmetom ustavnosti Republike Srpske, koja je iskazivala akademsko, političko-retoričko zazivanje suvereniteta, kao i definisanje prava na samoodređenja u entitetskom ustavu. Konkretno, u ranije postojećoj preambuli Ustava Republike Srpske, praktično se pozivalo na ujedinjenje ovog entiteta sa Srbijom,[13] što je ustvrdio i Ustavni sud Bosne i Hercegovine. Poražavajuća činjenica je što su nabrojane činjenice u korelaciji s ratnim ciljevima što ih je postavio Radovan Karadžić.[14]

[12] Za više podataka pogledati: Omer Ibrahimagić: *Dejton, Bosna u Evropi, Pravna suština Dejtona*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2001., str. 39 i dalje.

[13] Preambula je započinjala riječima: "Uzimajući u obzir prirodno i demokratsko pravo, volju i odlučnost srpskog naroda iz Republike Srpske da svoju državu potpuno i čvrsto poveže sa drugim državama srpskog naroda..." Parcijalna odluka Ustavnog suda, 1. juli 2002. Odluka se može pogledati na: www.ccbh.ba/en/decisions.

[14] Podaci prema, www.oscebih.org.ba

Umjesto zaključka – Mogućnost pravno-političkog činjenja

Dejtonski rezultat, država Bosna i Hercegovina ima dva entiteta i jedan distrikt, deset kantona,[15] trinaest hijerarhijski uslovljenih ustava, tri konstitutivna etniteta, dva pisma, dvije izborne jedinice, tri obrazovna sistema, normativno nedefinisano određenje unutrašnjeg uređenja i titulara suvereniteta, političku etnodominaciju, internacionalno priznanje bosanskih naroda Bošnjaka, Srba i Hrvata, ali i mogućnost pravnog institucionalnog djelovanja. Kao primjer rada, mogu poslužiti već navedene Odluke ustavnog suda BiH iz 2000-ih godina, ali i Presudu međunarodnog suda pravde za genocid u Srebrenici za krivičnu odgovornost političkih i vojnih vlasti Republike Srpske.[16] Odlukama Ustavnog suda o "konstitutivnim narodima" se specificiraju konstitutivni narodi i službeni jezici na cijelom prostoru države Bosne i Hercegovine, tj. u svakom od entiteta, te je ustavno onemogućeno retoričko zazivanje suvereniteta i samoodređenja u entitetskim ustavima (jer se preambulom Ustava Republike Srpske sve do 2000. godine, praktično pozivalo na ujedinjenje ovog entiteta sa Srbijom).[17] Radom je neophodno napomenuti da je Ustavni sud spomenutom Odlukom, utvrdio jasnu namjeru vođstva Republike Srpske, da se otcijepi od Bosne i Hercegovine i pridruži Srbiji, te da postojanje entiteta ne daje za pravo vlastima da u njima održavaju efekte "etničkog čišćenja".[18] Odluka je podvukla značaj ponovnog uspostavljanja multietničkog društva i prvi put u jednom zvaničnom dokumentu donijela procjene o razmjerama i posljedicama etničkog čišćenja, procijenivši da je udio nesrpskog stanovništva na prostoru države Bosne i Hercegovine koji se danas zove Republika Srpska, sa 46

[15] Treba napomenuti da kantoni nisu ustavna kategorija, već su formirani na osnovu Zakona o federalnim jedinicama, iz 1996. godine. http://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/zakoni/1996/zakoni/id%20o%20kantonima.htm

[16] Pogledati: *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, *26. februara, 2007. godine*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2008.

[17] Preambula je započinjala ovako: "Uzimajući u obzir prirodno i demokratsko pravo, volju i odlučnost srpskog naroda iz Republike Srpske da svoju državu potpuno i čvrsto poveže sa drugim državama srpskog naroda..." Parcijalna odluka Ustavnog suda, 1. juli 2002. Odluka se može pogledati na: www.ccbh.ba/en/decisions.

[18] U Paragrafu 61 stoji: "da uprkos teritorijalnom razgraničenju BiH, postignutom uspostavom dva entiteta, ovako teritorijalno razgraničenje ne može ustavno legitimiranje etničke dominacije, nacionalne homogenizacije ili prava da se zadrže efekti etničkog čišćenja," dok Paragraf 73 određuje da je "globalni cilj Dejtonskog mirovnog ugovora da osigura povratak izbjeglica i raseljenih osoba i tako ponovo uspostavi multietničko društvo koje je postojalo prije rata, bez ikakvih teritorijalnih podjela koje bi imale etničke tendencije".

%, koliko je iznosio 1991., opao na svega 3 % u 1997. U isto vrijeme u Federaciji Bosne i Hercegovine udio Srba je smanjen sa više od 17 %, na manje od 3 %. Odnosno, ukazuju nam na potrebu istrajavanja i korištenja dejtonskog mehanizma, koji je nastao s ciljem da osigura povratak izbjeglica i raseljenih osoba i tako ponovo uspostavi multietničko društvo koje je postojalo prije agresije, bez ikakvih teritorijalnih podjela koje bi imale etničke tendencije, a on je poznat kao Aneks VII. Njegovom potpunom primjenom, znatno bi se reducirala politika etničkog čišćenja, umanjio teritorijalni i etnički ekskluzivizam, kao i trenutne entitetske političke pozicije moći. Provedene aktivnosti bi paralelno i nedvojbeno pratile jačanje organizacionih političkih struktura, koje bi snagom ustava državnu vlast činile više ovisnom o istinskoj multietničnosti kao ekvivalentu građanskog društva, a manje etnijama. Upravo, zbog potencijalnih mogućnosti Dejtonskog sporazuma, Međunarodna zajednica zahtijeva da se on kontekstualno provodi, a ne da se jednostrano narušava ili jednostrano mijenja, jer predstavlja domen međunarodnog ugovora. U biti, sadržajno određenje sporazuma zahtijeva da svaka potencijalna promjena Aneksa IV Dejtonskog sporazuma, mora biti praćena voljom konstitutivnih naroda provedena kroz propisanu institucionalnu proceduru. Također, trebala bi opravdavati namjeru da Bosna i Hercegovina bude funkcionalna, demokratska i moderna država, koja poštuje demokratske principe i demokratske standarde. Kako konstatuje Edin Šarčević, to bi se dodatno moglo pojačati korištenjem potencijala moderniziranja koji je imanentan pravnodržavnom principu, kao obliku institucionalizacije pravne države i demokratskog (a ne etničkog) društva. Odnosno, odstupajući od navedenih ustavnih propisa, uz primjenu savremenih internacionalnih pravnih normi i standarda, neophodno je deinstalirati uspostavljenu etničku demokratiju i vratiti stvarni oblik savremenih demokratskih principa kao temeljnih osnova savremenog ustavnopravnog poretka zapadnoevropskih država. Naravno, zbog potpunog razumijevanja tematike, neophodno je napomenuti problem teške provodivosti međunarodnih sudskih i nacionalnih ustavnih odluka. S etničkog, ali i velikim dijelom pravnog aspekta, Presuda Međunarodnog suda pravde za genocid u Srebrenici je moralno, ali i pravno delegitimizirala postojanje entiteta Republika Srpska. Nažalost, njena pravna snaga se nedovoljno pravno valorizira i sudbeno ne koristi. Presuda u svojoj osnovi, prvobitno može poslužiti kao osnov za izmjenu naziva entiteta, načinom da se ukine prefiks „Srpska“, čime bi se osujetila mogućnost identifikacije građana srpske narodnosti s ovim entitetom. Time bi se stvorila predispozicija za revitalizaciju državnog identiteta, koja bi pratila identifikaciju građana s državom Bosnom i Hercegovinom, nauštrb sadašnje identifikacije sa „stvarnim mono/nacionalnim entitetom“. Upravo, ovu či-

njenicu kao jednu od osnovnih pukotina Sporazuma, navodi i Richard Holbrooke, kao njegov idejni tvorac.[19] Također, spomenuta Presuda pruža pravu mogućnost za teritorijalnu prekompoziciju Republike Srpske, preko potencijalnog izuzeća Srebrenice iz njenog sastava, stavljajući je pod državnu jurisdikciju (po uzusu na status Memorijalnog centra Potočari). Jednostavno, najveća snaga za izgradnju građanske države Bosne i Hercegovine u odnosu na trenutnu ustavnu i teritorijalnu kompoziciju se nalazi u potencijalnim sudskim procesima i važećim sudskim presudama. Sve navedene mogućnosti mogu poslužiti kao pravni i politički elementi stvaranja moderne države i demokratskog društva, zasnovanih na savremenim civilizacijskim osnovama.

Literatura:

Altetrmatt, Urs: *Etnonacionalizam u Evropi: Svjetionik Sarajevo*. Sarajevo: Jež, 1996.
Del Ponte, Carla i Sudetic, Chuck: *Gospođa tužiteljica, suaočavanje s najtežim ratnim zločinima i kulturom nekažnjavanja*. Zagreb: Profil, 2008
Filandra, Šaćir: *Bošnjaci nakon socijalizma, O bošnjačkom identitetu u postjugoslovenskom dobu.* Sarajevo: BZK "Preporod": Zagreb: Synopsis, 2012.
Holbrooke, Richard: *Završiti rat*. Sarajevo: Šahinpašić, 1998., str. 364.
Ibrahimagić, Omer: *Dejton, Bosna u Evropi, Pravna suština Dejtona*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2001., str. 39.

[19] Pod nazivom „pukotine" u ranije spomenutom djelu, autor naglašava propuste koji su se desili prilikom pregovaranja u Dejtonu. Kao prvu navodi ostavljanje dvije oružane snage (što je prevaziđeno reformom Oružanih snaga Bosne i Hercegovine), drugi jeste spomenuti naziv „Republika Srpska", kratak period NATO bombardiranja SR Jugoslavije, slabe Međunarodne policijske snage u Bosni i Hercegovini, funkciju Visokog predstavnika u smislu „kohezije civilne i vojne vlasti", i vremensko ograničenje Mirovne misije u Bosni i Hercegovini. Nasuprot tome kao posebno pozitivna sadržina Dejtonskog mirovnog sporazuma, jeste nemogućnost disolucije države Bosne i Hercegovine, po principu volje jednog od konstitutivnih naroda. Iako je takva ustavnopravna formulacija zaštitila teritorijalni integritet i državni suverenitet, proizašla je kao nužnost. To otkriva tekst objavljen u *The Econimist/u*, dvije godine nakon Dejtona, u kojoj stoji da bi svaka nova podjela „izvjesno izazvala masovnu migraciju i nova krvoprolića... a borbe ne bi možda bile ograničene samo na Bosnu. Slika podijeljene Bosne bi ohrabrila svakog separatistu na Balkanu. Ko bi u područje etničke nestabilnosti, kao što su Makedonija i Kosovo slušao Zapad dok poziva na ukidanje razlika i zajednički život u harmoniji?
The Economist, 6. decembra, 1997., str. 16. www.theeconomist.com

Ibrahimagić, Omer: *O Bosni i nama je riječ*. Gračanica: Monos, 2016., str.178.
Kumar, Radke: *Divide and Fall? Bosnia in the Annals of Partition?*
Muslimović, Fikret, i Spahić, Mustafa: *Ugrožavanje i samougrožavanje muslimana*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2012.
Sančević, Zdravko: *Pogled u Bosnu*. Zagreb: Naprijed, 1998.
Šarčević, Edin: „Dejtonski Ustav: karakteristike i problemi“**.** *Status: magazin za političku kulturu i društvena pitanja),* issue: 13 (2008), pages: 153168, on www.ceeol.com
Pravni izvori:
www.ccbh.ba/.../ Ustav Bosne i Hercegovine _bos.pdf
www.ustavnisudfbih.ba/bs/dokumenti/ustav_precisceni_tekst.pdf
www.narodnaskupstinars.net/.../ustav/.../ustav_republike_srpske
Izvje.taj ICG-a za Balkan br. 128, Sarajevo/Brussels, 2002.
Parcijalna odluka Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, juli, 2001. godine, www.ccbh.ba/en/decisions.
Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februara, 2007. godine, Sarajevo:Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2008.
Zakon o federalnim jednicama (Kantonima-Županijama) iz 1996. godine.
http://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/zakoni/1996/zakoni/id%20o%20kantonima.htm
http://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/bih/clanak/id/96534/haaski-popis-knjiga-smrti-u-bih-u-ratu-104732-poginulih
www.theeconimist.com http://depo.ba/clanak/46522/clintonu-je-francuski-predsjednik-mitterand-otvoreno-rekao-da-bosna-nece-postojati
www.oscebih.org.ba

BOSNIA AND HERZEGOVINA − FROM REPUBLICAN CONSTITUTIONALITY TO DAYTON ETHNIZSTION OF THE COUNTRY AND THE SOCIETY

Nermin Tursić

Summary

The work is scientifically examine the problems encountered by the State of Bosnia and Herzegovina in the (post) Dayton period, such as the weakness of the constitutional order, political arrangement with the existing political practice (which creates social reality postagresionog “da-

maged in" BiH society). Also, according to how the problems mentioned are not the product of historical development of the BiH multiculturalism, but war aims, expansion projects in and nationalist ideologies, which resulted in a dramatic redistribution of political power in the Dayton constitutional structure. Implanting two-entity structure of Bosnia and Herzegovina, installed is a real entity positions of power, which is often ignored and further invalidates the accepted legal principles and existing constitutional standards. The process invalidate the constitutional norms aims to further mark the lines of ethnic groups and entities, as a form of prevention of all forms of possibilities for revitalization and renovation of real national / state identity, and as a last resort kosenkvenca is intended to decrease the political legitimacy of the state of Bosnia and Herzegovina and maintaining the state of political instability as integral part of the great state projects.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, state, aggression, constitution, legality, legitimacy, ethnic / civic identity, ethnic group

UDK 338: 621.311.4 (497.6)

O bosanskohercegovačkoj energetskoj suverenosti

Rasim Gačanović
Elektrotehnički fakultet
Sarajevo

U radu se daju osnovne činjenice o bosanskohercegovačkoj energetici te navode standardni parametri i kriteriji za (pr)ocjenu stanja u toj oblasti. Posebno se problematiziraju i raspravljaju neki nekritički prihvaćeni stavovi i pozicije naše zemlje u okviru općeg trenda u području tzv. zelene energije, a koji imaju direktan odraz na stanje i razvoj bosanske ekonomije i društva uopće. Ovdje je predstavljena jedna drukčija perspektiva promišljanja o bosanskoj energetskoj suverenosti. Rasprave ovakve vrste doprinose boljem uvidu u stanje i perspektive u oblasti energije, što u konačnom treba rezultirati logičkim zaključivanjima, pravilnom kreiranju politike i strategije i suverenim vođenjem.

Ključne riječi: energija, energetski indikatori, energetska strategija, energetska efikasnost, nekonvencionalni izvori energije, zelena energija, ekologija, energetska suverenost

1. *Uvod*

Brojne su i raznolike predstave o Bosni u svim sferama njenog života, a po ishodu i učinku djelovanja širokog su raspona – od neškodljivih do razornih. Problem je kad se prêdstave predstave i uzmu zbiljnije i od same zbilje. Tako je i u oblasti bosanskohercegovačke energetike. Svjedoci smo raznih predstava i njihovih iskaza u medijskom prostoru s razornim posljedicama, kao npr. „Bosna je energetska velesila“, „Najbolji izvozni produkt Bosne i Hercegovine je električna energija“, „Svjetski novčari jedva čekaju uložiti novac u energetski sektor (zato što „vole“ Bosnu)“, „Bosna ima neslućen hidropotencijal – voda teče, energija je besplatna – treba se samo sageti i uzeti, ali eto tamo neko to ne da“. E taj tamo neki mrski bauk koji remeti tu idilu jeste struka i znanost.

Šta je, zapravo, zbilja? Na navedene predstave pokušat će se odgovoriti redom: Bosna ima skromne energetske resurse (ali onoliko koliko njoj treba); Bosna trenutno ima nešto viška električne energije (za izvoz), ali samo zato što je industrija na izuzetno niskom stupnju; Velika je razlika među pojmovima *hidropotencijal* i *tehnički iskoristiv* (čitaj isplativ) *potencijal*; ... Svjetski novčari zapravo su bjelosvjetski lihvari i zelenaši (koji samo vole novac i hipoteke) – Bosnu bi mogla ugušiti njihova „ljubav", itd...

Pažnju valja usmjeriti na činjenice, sve drugo su samo pretpostavke predstave iz pretpostavki.

2. *Potrošnja u projekciji razvoja*

Radi općeg uvida, na sl.1 dat je pregled proizvodnje energije za 2013. godinu u svijetu po regionima.[1]

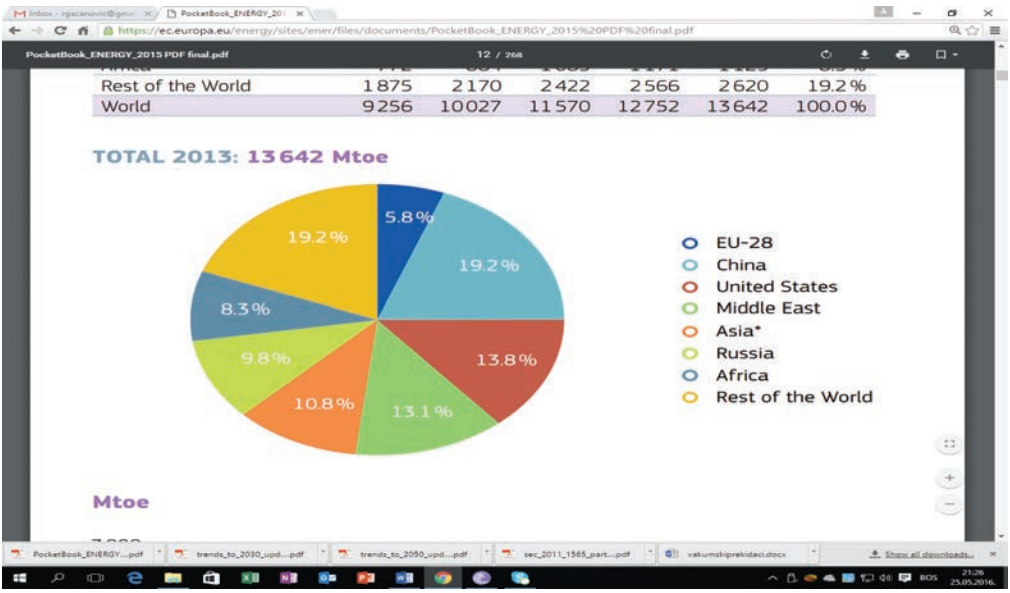

Sl.1. Proizvodnja energije u svijetu po regionima za 2013. godinu (ukupno 13 642 Mtoe)

Za procjenu potrošnje energije u projekciji razvoja Bosne i Hercegovine neophodno je razmotriti bliže i šire okruženje – susjedne zemlje i razvijene zemlje Evropske unije**.**

[1] European Commission: *EU Energy in figures*. Statistical Pocketbook 2015, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2015.

Da bi se napravio presjek stanja u bosanskohercegovačkoj energetici, neophodno je analizirati ključne standardne energetske pokazatelje,[2] kao što su: Ukupna primarna (ili finalna) opskrba energijom − TPES; Energetski intenzitet (TPES/GDP); Ukupna primarna (ili finalna) opskrba energijom TPES/stanovniku; Ukupna finalna potrošnja energije (TFEC), te struktura ukupne finalne potrošnje energije TFEC po sektorima. Također, važno je raspolagati i s demografskim te ekonomskim pokazateljima, kao: Bruto domaći proizvod − GDP; Bruto domaći proizvod po paritetu kupovne moći − GDP PPP;

Za Bosnu i Hercegovinu ti podaci dati su u tab.1.[3]

Tab.1. Glavni podaci i indikatori energetske efikasnosti – Bosna i Hercegovina

Glavni podaci i indikatori energetske efikasnosti		Jedinica mjere	2014.god.
Stanovništvo		Milion	3.82
Bruto domaći proizvod − GDP		Milijarda USD	17,76
Bruto domaći proizvod po paritetu kupovne moći − GDP PPP		Milijarda USD	35,48
Ukupna primarna opskrba energijom (TPES[4])		[Mtoe]	7,794
Energetski intenzitet (TPES/GDP)		[toe/1000 USD]	0,59
TPES/stanovniku		[toe/stanovniku]	2,03
Ukupna finalna potrošnja energije (TFEC)		[Mtoe]	4,554
Raspodjela ukupne finalne potrošnje energije TFEC po sektorima	Stanovanje	%	47%
	Usluge	%	9%
	Industrija	%	20%
	Transport	%	22%
	Ostalo	%	1%
	Ne-energetska upotreba		1%

[1]Bruto domaći proizvod – GDP (grossdomesticproduct)
[2]Bruto domaći proizvod po paritetu kupovne moći – GDP PPP (GrossDomesticProduct at Purchasing Power Parity);
[3][Mtoe] – milioni tona ekvivalentne nafte;
[4] Ukupna primarna (ili finalna) opskrba energijom – TPES (Total Primary Energy Supply)
[5]Ukupna finalna potrošnja energije – TFEC (Total Final energy Consumption)
*Bruto proizvodnja + uvoz – izvoz – gubici

[2] T. Gelo: „Energetski pokazatelji kao indikatori razvijenosti zemlje“. *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*, god. 8, br.1., 2010.

[3] Energy Community of South East Europe,https://www.energy-community.org/portal, 2016.; International Energy Agency (IEA), *Statistics − Statisticsbycountry*, 2016.

Na sl. 2. dat je dijagram *Neto uvoz energenata*, izražen u postocima ukupnih energetskih potreba za domaćinstva.[4]

Podaci govore da su sve zemlje u okruženju neto uvoznik energenata, pa znači da sigurnost opskrbe jeste ključni prioritet u Regiji.

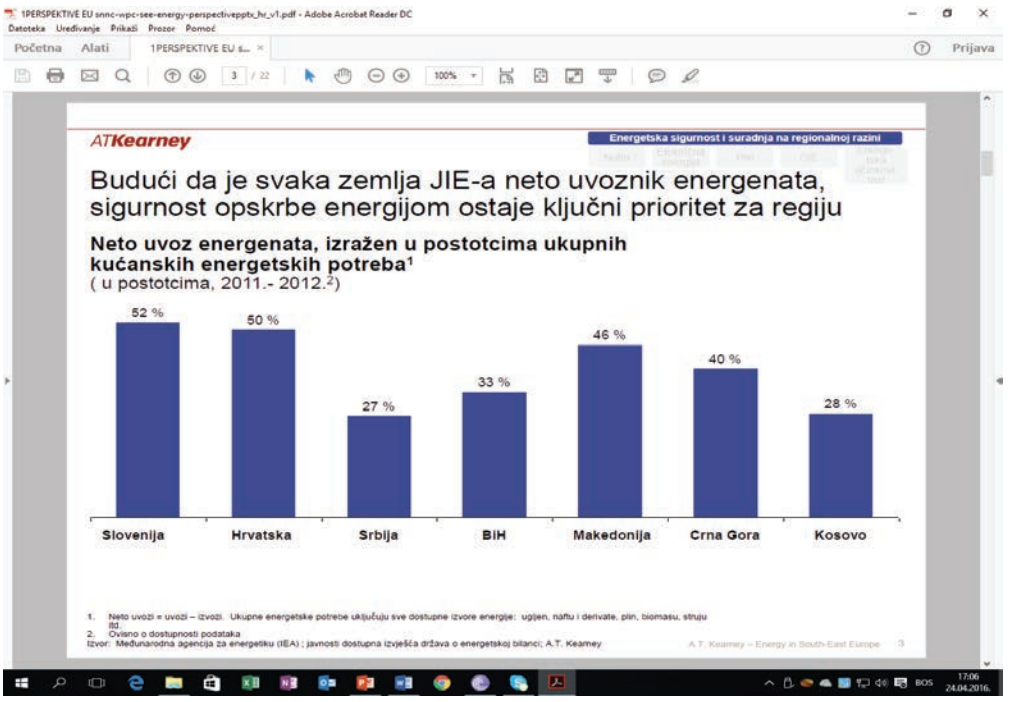

Sl.2. Neto uvoz energenata, izražen u postocima ukupnih energetskih potreba za domaćinstva[1] (u postocima, 2011.- 2012[2])

(Izvor: IEA za podatke o ukupnoj opskrbi primarnom energijom (2011); IMF svjetska ekonomska baza podataka za podatke o BDP-u (2011.); Sekretarijat Energetske zajednice, ktoe = hiljada tona nafte ekvivalentno na osnovi neto kalorične vrijednosti)

[1] Neto uvoz = uvoz – izvoz. Ukupne energetske potrebe uključuju sve dostupne izvore energije: ugalj, naftu i derivate, plin, biomasu, struju itd.

[2] Ovisno o dostupnosti podataka – Izvor: Međunarodna agencija za energetiku (IEA) ; javnosti dostupna izvještaj država o energetskom bilansu;

[4] I.Šimek: *Energetska perspektiva Jugoistočne Europe*. A.T.Kearney, 2014.

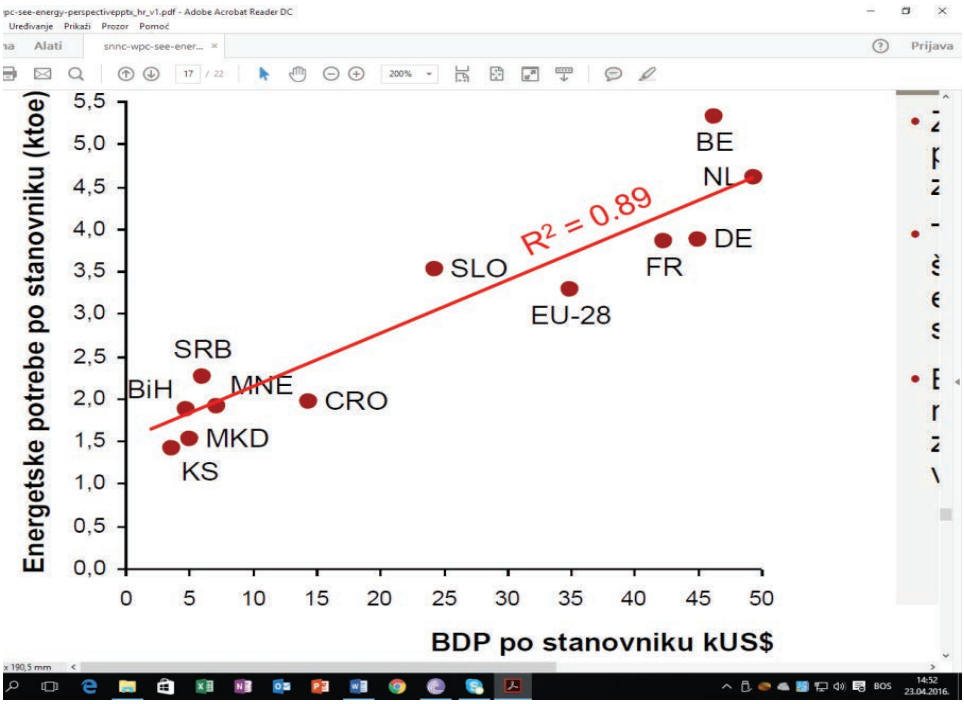

Sl.3. Potrebe za energijom u odnosu na ekonomski razvoj (R – koeficijent korelacije; R^2 – koeficijent determinacije)[5]

Potrebe za energijom u funkciji ekonomskog razvoja date su na dijagramu, sl. 3.

Potrošnja energije je značajan pokazatelj standarda. Prosječna potrošnja energije po stanovniku u svijetu 2000. godine kretala se približno 70 GJ/stanovniku ili ekvivalentno 19.4MWh/stanovniku. U razvijenim zemljama ona je iznosila otprilike 236 GJ/stanovniku,ili ekvivalentno 65.5MWh/stanovniku, a u Bosni i Hercegovini 45 GJ/stanovniku,ili ekvivalentno 12.5MWh/stanovniku, što je znatno niže od svjetskog prosjeka. Prije rata, nivo korištenja energije u Bosni i Hercegovini (podaci se odnose na 1991. godinu) iznosio je približno 73 GJ [ili ekvivalentno 20.3 MWh] po stanovniku godišnje, što je bilo iznad svjetskog prosjeka (69 GJ/stanovniku,ili ekvivalentno 19.16 MWh/stanovniku).

[5] I.Šimek: *Energetska perspektiva Jugoistočne Europe*. A.T.Kearney, 2014.

Sl.4. Potrošnja finalne energije po stanovniku u 2012.godini, [toe/stanovniku][6]
(Izvor: IEA za podatke o ukupnoj opskrbi primarnom energijom (2011); IMF svjetska ekonomska baza podataka za podatke o BDP-u (2011.); Sekretarijat Energetske zajednice, ktoe = hiljada tona nafte ekvivalentno na osnovi neto kalorične vrijednosti)

Za Bosnu i Hercegovinu potrošnja je 0.782 toe/stanovniku (i po godini), što je ekvivalentno 7.328 MWh/stanovniku (i po godini).

Evropa 28 ima prosjek 3.336 toe/stanovniku – ekvivalentno 31.265 MWh/stanovniku. U odnosu na *EU28* omjer za Bosnu i Hercegovinu je 1:4.25.

Bosna i Hercegovina, kao i zemlje u okruženju, osim Slovenije, sada troše 3-4 puta manje energije po stanovniku od zemalja Zapadne Evrope. To je pokazatelj sporosti ekonomskog razvoja i BDP-a po stanovniku u skupu promatranih zemalja – koeficijent determinacije R^2=0.89.

Da bi Bosna i Hercegovina dostigla razinu razvoja koji odgovara evropskom prosjeku, potrošnja energije morala bi porasti više od četiri puta**.**

[6] I.Šimek: *Energetska perspektiva Jugoistočne Europe*. A.T.Kearney, 2014.

Osim toga, zemlje Jugoistočne Evrope imaju vrlo nisku energetsku efikasnost usljed intenzivne upotrebe energije u industriji, zastarjele infrastrukture, manjka poticaja za obnovom izvora itd., sl.5.

Jedan od ključnih pokazatelja efikasnosti korištenja energije u zemlji je energetski intenzitet, koji predstavlja odnos utrošene energije i GDP-a. U svijetu je 2000. godine u prosjeku korišteno 10,14 GJ ili 2.81MWh za osiguranje 1000 US$ GDP-a. Zemlje u razvoju su, iste godine, koristile 22,57 GJ ili 6.27MWh za 1000 US$, a u Bosni i Hercegovini za isti prihod utrošeno je 30,1 GJ ili 8.36MWh.

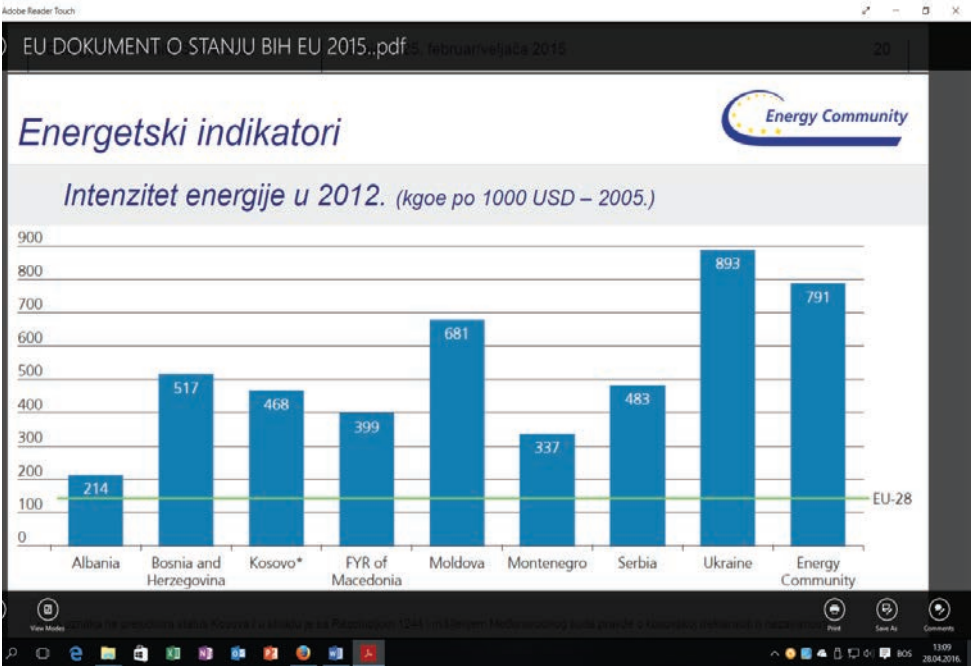

Sl.5. Energetski indikatori: Intenzitet energije u 2012. godini([kgoe po 1000 USD] – 2005.)[7]

Više je razloga ovako nepovoljnog intenziteta primarne energije u Bosni i Hercegovini i zemljama okruženja:

− Visoki udio energetski intenzivnih industrija u privredi uz ograničene poticaje za poboljšanje energetske efikasnosti.

− Mnoge velike elektrane (posebno termoelektrane) blizu su propadanja i rade s niskim stupnjem efikasnosti pretvorbe, (termoelektrane su projektirane da rade 25 godina, s tim da obnova produljuje životni vijek za još 15 godina, često uz

[7] I.Šimek: *Energetska perspektiva Jugoistočne Europe*. A.T.Kearney, 2014.

nižu efikasnost; Prosječna starost termoelektrana u godinama: Hrvatska – 36, Srbija – 33, Bosna i Hercegovina – 35; Kosovo – 37.)

− Visoki gubici u prenosu i distribuciji.

− Niska energetska efikasnost u zgradama (Važno budući da potrošnja kućanstava iznosi >20% energetske potrošnje u SLO, a >30 % i HR i SRB, a više od 50% u Bosni i Hercegovini).

Pretpostaviti je da će se zemlje Jugoistočne Evrope razvijati brže nego razvijene zemlje Evropske unije u narednim godinama, potrebe za energijom će rasti proporcionalno s tim, pa će važnost energetske efikasnosti biti još veća. To čeka i Bosnu i Hercegovinu.

Važno pitanje za Bosnu jeste energetska efikasnost, jer će ekonomski rast neminovno izazvati povećanje potreba za energijom.

U tom kontekstu, čini se važnim razmotriti i projekciju energetske budućnosti Evrope koju je objavila Evropska komisija,[8] a koja je postala obvezujuća i za Bosnu i Hercegovinu. Riječ je o planu za prelazak na tzv. *zelenu* energiju (*nekonvencionalni* izvori). Kao rezultat provedbe tih dokumenata, primjerice, raznim ugovorima, agendama, propisima i nametima Evropske unije nerazvijene zemlje stavljaju se u istu ravan obaveza, kad je riječ o zelenoj energiji, s razvijenim i najrazvijenijim zemljama Evrope, zanemarujući stanje u drugim važnim oblastima: cestovna infrastruktura, razvijenost agrara, razvijenost industrije, zdravstvena zaštita, školstvo..., GDP.

Evropska komisija kao glavni razlog donošenja spomenutih dokumenata, navodi zaštitu okolice.

Veoma važna činjenica jeste da Bosanski energetski resurs Bosnu čini više neovisnom i više suverenom. Naime, poznato je da rezerve uglja u Bosni i Hercegovini iznose 2.625.126.000 tona, a hidropotencijal Bosne i Hercegovine 4 445.16 MW (očekivana snaga) i 12 353.98 GWh (očekivana godišnja proizvodnja).[9] Iz tog je logičan slijed da su termoelektrane (TE) glavni izvor električne energije u

[8] European Commission: *Energy Roadmap 2050* – ImpactAssessment, CommissionStaffWorkingPaper-Part 2/2Brussels, XXX, SEC(2011) 1565. European Council, 2011.

[9] B. Vuk, H. Božić, D. Pešut, D. Novosel: *Studija energetskog sektora u Bosni i Hercegovini* (Konačni izvještaj). Modul 1 – Energetske rezerve, proizvodnja, potrošnja i trgovina, Knjiga A – Energetske rezerve i povijesne energetske bilance, Konzorcij: Energetski institut Hrvoje Požar, Hrvatska; Soluziona, Španjolska; Ekonomski institut Banjaluka, Bosna i Hercegovina; Rudarski institut Tuzla, Bosna i Hercegovina. Autori izvješća: G. Granić (vođa tima), M. Zeljko (ekspert za električnu energiju), I. Moranjkić (ekspert za ugljen), J. A. Martinez (ekspert za plin i naftu), M. Olano (ekspert za obnovljive izvore), Željko Jurić (ekspert za zaštitu okoliša), 2008.

Bosni i Hercegovini te da taj sektor apsorbira veliki broj zaposlenih u lancu te proizvodnje.

Zato bi bilo opravdano razmotriti mogućnosti ispunjenja ekoloških zahtjeva i za termoelektrane (TE) kroz, npr., povećanje stupnja korisnosti η, rigorozno otprašivanje, ekstrakciju štetnih plinova (CO, CO2, SO2, NOx, ...) do zadanih vrijednosti. To znači da bi eventualne poticaje za zaštitu okolice bilo moguće, opravdano i isplativo usmjeriti u podizanje stupnja ekološke prihvatljivosti takve proizvodnje, a tzv. *nekonvencionalne* izvore prepustiti tržišnoj utakmici. Tada je moguće (i realno) očekivati da će razvijene zemlje, u svom interesu, kroz snižavanje cijena opreme te nove tehnologije učiniti dostupnim i nerazvijenima. Sada, vantržišno − strogo regulirano nametanje obaveze za gradnjom *nekonvencionalnih* izvora, koji će proizvoditi nekoliko puta skuplju energiju, a razliku plaćati potrošači ili budžeti države (a to znači opet građani), kontradiktorno je – jer, s druge strane, ista ta zajednica (EU) imperativno nameće deregulaciju tržišta električne energije.

Logično je postaviti pitanje da li su *nekonvencionalni* izvori električne energije za Bosnu prioritet i da li su predstavnici Bosne trebali i mogli postići bolju poziciju o ovom pitanju. Naime, navedeni dokumenti Evropske komisije obvezuju uvođenje *nekonvencionalnih* izvora električne energije, što traži subvencioniranje, odnosno povećanje cijene električne energije, koje će u konačnici pasti na teret potrošača – građana Bosne. Uređaji i oprema za nekonvencionalne izvore veoma su skupi i cijena energije iz njih je nekoliko veća puta od cijene energije proizvedene iz bosanskih resursa (voda – ugalj). Osim toga, ta oprema za *nekonvencionalne* izvore ne proizvodi se u Bosni i Hercegovini, pa nema utemeljenog razloga da se subvencionira, jer to subvencioniranje podržava razvoj industrije daleko razvijenijih zemalja od Bosne. Znači, nema posebnog opravdanja niti motiva za takvo što, koji bi inače postojali u okolnosti, mada se oprema i uređaji za *nekonvencionalne* izvore potpuno ili makar djelimično proizvode u Bosni. Tada bi tim subvencijama bio podržan razvoj bosanske industrije – nova radna mjesta, novi proizvod, povećanje GDP-a itd.

Osim toga, ovakav način subvencioniranja tzv. *zelene* energije upitan je i zato što u ovim okolnostima to podrazumijeva podršku i korist za investitore koji su na netransparentan (ako ne i sumnjiv − koruptivan) način stekli imetak pa tako i mogućnost gradnje skupih izvora električne energije, pa takva gradnja postaje svojevrsna *perionica* novca. To dovodi do još većeg ekonomskog raslojavanja, a opet, s druge strane, uporno se smišljaju i konstruiraju načini uvođenja novih nameta za gradnju nedostajuće državne infrastrukture – akcize na gorivo, skokovita

i/ili tiha poskupljenja svih roba i usluga, redukcije ili opstrukcije u zdravstvenoj zaštiti, pad kvaliteta obrazovanja, povećanje administrativnih taksi, ...)

Na osnovu navedenog, moguće je prepoznati postojanje niza prioriteta kojima treba posvetiti pažnju i rješavati ih prije nego dođu na red tzv. *nekonvencionalni* izvori električne energije. Bilo bi veoma važno, argumentirano i kritički − utemeljeno na znanosti i činjenicama, donijeti strateške ciljeve za Bosnu i Hercegovinu te ih sistemski, odgovorno i uporno realizirati.

3. *Perspektiva*

Nijedna budućnost Bosne i Hercegovine nije zamisliva izvan njene integriranosti u evropsku cjelinu. Indikatori naznačavaju zbiljno stanje bosanskohercegovačke energetike, koje je moguće sažeti u nekoliko zaključaka:

− Izraditi potpunu bosanskohercegovačku energetsku strategiju uzimanjem u obzir svih bitnih elemenata bosanskohercegovačke države;

− Integrirati energetski sistem, tako da on bude poveziv i uskladiv s tokovima energije u Evropi;

− Izraditi strategiju za urgentna stanja, i to za sve bosanskohercegovačke dijelove u kojima postoji koncentracija stanovništva, ali i ovisnost o izvorima izvan te teritorije.

− Bosna i Hercegovina je ovisna o neto uvozu energije (cca 1/3 potreba – pretežno nafta i plin);

− Bosna i Hercegovina ima nizak stupanj potrošnje finalne energije (cca 4.25 puta manji od zemalja EU 28);

− Bosna i Hercegovina ima veoma visok intenzitet energije (cca 4 puta veći od razvijenih zemalja EU 28), tj. i ono malo finalne energije troši veoma neefikasno – rasipno;

− Bosna i Hercegovina sada ima nešto viška električne energije, ali samo zato što gotovo da nema industrije (glavni potrošač je stanovanje);

− Bosna i Hercegovina ima prirodne resurse (ugalj i voda) koji su dovoljni za njene potrebe pa treba usvojiti i provoditi razboritu energetsku strategiju koja je harmonizirana s tim potrebama Bosne i Hercegovine, a naročito u sferi dinamike aktiviranja tih resursa (potpuno pogrešno je aktivirati resurse u svrhu izvoza);

Pouzdana opskrba energijom uvjetovana je funkcioniranjem energetskog bosanskohercegovačkog sistema. Takvo funkcioniranje pretpostavlja dinamičnu strategiju, koje nema.

Ključni strateški pravci u domeni energije jesu: smanjenje energetske ovisnosti, povećanje stupnja energetske efikasnosti, smanjenje stupnja energetskog intenziteta...

Sve ostalo samo su predstave i neutemeljena nagađanja!

Umjesto zaključka

Nikad se ne smije zaboraviti mogućnost (zlo)upotrebe energije u postizanju ratnih i/ili političkih ciljeva protiv Bosne i Hercegovine – paradigme i simbola pluralnosti i otvorenosti.

Literatura:

European Commission: *EU Energy in figures*. Statistical Pocketbook 2015, Publications Office ofthe European Union, Luxembourg, 2015.
T. Gelo: „Energetski pokazatelji kao indikatori razvijenosti zemlje". *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*, god. 8, br.1., 2010.
Indikatori potrošnje energije, Novi Sad: Univerzitet Singidunum, 2012./2013.
International Energy AgencyIEA, *Energy EfficiencyIndicators: Fundamentals on Statistics*, OECD/IEA, 2014.
Energy Community of South East Europe,https://www.energy-community.org/portal, 2016.
International Energy Agency (IEA), *Statistics − Statisticsbycountry*, 2016.
I.Šimek: *Energetska perspektiva Jugoistočne Europe*. A.T.Kearney, 2014.
European Commission: *Energy Roadmap 2050* – ImpactAssessment, CommissionStaffWorkingPaper -Part 2/2Brussels, XXX, SEC(2011) 1565. European Council, 2011.
European Commission: *EU Energy trends to 2030* – Update 2009, European CommissionPublications Office ofthe European Union. Luxembourg, 2010.
EU Energy: *Transport and GHG emissions − Trends to 2050* − Reference scenario 2013, European Commission, Directorate-General for Energy, Directorate-General forClimateActionandDirectorate-General forMobilityand Transport, EU, 2013.
B. Vuk, H. Božić, D. Pešut, D. Novosel: *Studija energetskog sektora u Bosni i Hercegovini* (Konačni izvještaj). Modul 1 – Energetske rezerve, proizvodnja, potrošnja i trgovina, Knjiga A – Energetske rezerve i povijesne energetske bilance, Konzorcij: Energetski institut Hrvoje Požar, Hrvatska; Soluziona, Španjolska; Ekonomski institut Banjaluka, Bosna i Hercegovina; Rudarski institut Tuzla,

Bosna i Hercegovina. Autori izvješća: G. Granić (vođa tima), M. Željko (ekspert za električnu energiju), I. Moranjkić (ekspert za ugljen), J. A. Martinez (ekspert za plin i naftu), M. Olano (ekspert za obnovljive izvore), Željko Jurić (ekspert za zaštitu okoliša), 2008.

ON BOSNIAN-HERZEGOVINIAN ENERGY SOVEREIGNTY

Rasim Gačanović

Summary

This paper deals with some basic facts about Bosnian-Herzegovinian energetics sector and gives standard parameters and criteria for evaluation of situation in this area. Especially, it problematizes and discusses some uncritically accepted attitudes and positions of our country in the context of the general trend in the field of so-called *green energy*, which have direct impact on the situation and development of Bosnian economy and society in general. Different perspective of deliberation on Bosnia's energy sovereignty is presented in this paper. These kinds of discussions contribute to better understanding of the situation and perspective in the field of energy, which ultimately should result with logical reasoning, proper policy making and strategy as well as sovereign leadership.

Key words: energy, energy indicators, energy strategy, energy efficiency, unconventional energy sources, *green energy*, ecology, energy sovereignty

UDK 316.774:342.1 (497.6)

Mediji bez države ili država bez medija

Emina Kečo Isaković
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu

Živimo u vremenima određenih društvenih ustrojstava kojima se moramo nužno i prilagođavati. Da bismo razumijeli društvo u kojem živimo, moramo imati mas medije koji nam pomažu da to društvo u koje smo ubačeni ili umetnuti, ako hoćete, bez osobnog izbora, razumijemo i koji razumiju naše probleme. Jer, šta znači činjenica da mi putem TV-a, npr., gledamo daleke predjele, informiramo se o cunamijima, lavinama, poplavama, a ne razumijemo šta se dešava u našem okolišu, našim mjestima i našim političkim establišmentima. Niti mi, niti oni možemo ostati u adornovskim kulama od slonovače, vrijeme je da progledamo ili se bar pogledamo bez osjećanja obostrane krivnje za stanje duha u društvu u kojem živimo i koje, ipak, zajedno stvaramo. Svi osjećamo da nešto nije uredu na relaciji mediji – država ili obrnuto, ako hoćete, ali niko glasno ne izgovara, jer to nešto je postalo – *stanje duha*, trpno stanje u jezičkom, ali i sociološkom smislu! To obostrano *trpno stanje* traje odveć dugo, toliko dugo da niti jedni niti drugi ne osjećaju bliskost, prisnost ili bar malo poštovanja da i mediji i država treba da rade isti posao, da grade državu, da grade ljubav među građanima države ili auditoriju medija, da imaju isti cilj – načiniti naše okruženje boljim ili bar malo ljepšim! Ali, kada pažljivo analizirate bilo koji medij (elektronski, printani ili pak nove medije), uvijek ćete vidjeti i osjetiti međusobnu netrpeljivost, kao da nije riječ o istom geografskom i istom socijalnom miljeu! Ne, ne mislim da bi trebali jedni druge idealizirati, ali sigurno mislim da ne treba da jedni druge sataniziraju!

Ključne riječi: mediji, država, tranzicija, sloboda, demokracija, Bosna i Hercegovina, Evropska unija

"Drugi su pakao!" (Sartre)

Bosna je, zapravo, upletena u evropsku krizu, iako mnogi ne daju da Evropa jesmo! Medijski gledano – uvijek nam je potreban problem, kataklizma ili bar njena ivica. Loše vijesti uvijek pretiču dobre. I mi se u tu paradigmu savršeno uklapamo. Sve što imenujemo znanošću transemitira se medijima. Sve što imenujemo zlom također. Mediji jesu danas glasnici i zla i

dobra. Je li zlo u svijetu toliko dominantno da imamo sadržaje zla dva puta više od dobra? U kakvom svijetu živimo? Kakve medije stvaramo? Kakva društva i države pravimo? Jesmo li samo odraz lošeg stanja u medijskom ogledalu ili i samo stvaramo medijska zrcala u kojima se ogledamo tako zlo? To da država nema svoju *Televiziju* niti TV svoju *Državu* 20 godina od završetka ratnih djejstava, govori samo da rat nije još okončan. Postoji Gadamerovsko pitanje, pitanje moderne koje nije riješeno ni u evropskim misaonom krugovima, a ono glasi – Šta bi se trebalo htjeti? Pitanje mora postati glasno, ali i odgovor mora biti jasan! Evropska maxima za život moderne glasi da se moramo naučiti gubiti u igri i da se tome moramo naučiti veoma rano, kako bismo lakše kasnije podnijeli život!

Kolika je količina gubitaka koju moramo podnijeti da bismo mogli opstati ili bar ostati u igri, na terenu života, ravnopravno i jednako?

Koliko još možemo podnijeti da se igraju s nama lošiji koji računaju na naš sabur, strpljenje?

Je li to pitanje pravila novog svijeta u koji se nastojimo uklopiti da bismo opstali ili jednostavno nove zakonitosti da se pravo moćnijeg i jačeg mora poštovati u prirodi (džungli) i u društvu (sociodžungli)?

Da li je naslijeđe Evrope o kojem govori Gadamer uvijek gubitak manjih i slabijih, popuštanje (čitaj kapitulacija) u ime nekog raja koji čekamo stoljećima, a koji nas izgleda zaobilazi, jer sami nemamo institucije, a i sami ih ne znamo napraviti!

Glasnost i agresivnost izaziva strah Evrope i u ime tog straha mi žrtvujemo sopstveni identitet, mi poništavamo popise stanovništva koji su skupo plaćeni našim novcem. Kome treba ispostaviti taj račun? Neko to mora i materijalno platiti? Ne može uvijek žrtva da plaća u gubicima glava i gubitkom identiteta i gubitkom novca datih da nas pobrišu! Gumicom! Klikom na kompjuteru!

Granatiranje je završeno, ali novi oblici tehnički usavršenog uništenja – moralnog i stvarnog nisu prestali! Cijena tih gubitaka je veća od stvarnih materijalnih gubitaka. Mi gubimo glave i duhovni identitet, a zarad imaginarnog naslijeđa Evrope pristajemo da gubimo značajke koje nas određuju i zato sami ne damo da se mediji razviju, a mediji ne daju da se država razvije...U toj dijalektici uništavila uklapamo se u evropsku shemu da ćemo možda preživjeti kao čovječanstvo ako nam uspije da razumijemo da ne smijemo jednostavno iskorištavati mogućnosti djelovanja, nego se zaustaviti pred drugim kao drugim pred prirodno izraslim kulturama naroda (muslimani, Muslimani, Bošnjaci…). Mi moramo razumijeti da i sami moramo postati drugačiji da bismo se međusobno poštovali i uvažavali. Edukacija u izgradnji medija moguće je rješenje naše krize, a ne ukidanje ili samoukidanje sredstava koja potvrđuju i izgrađuju kulturne identitete. Proces deliberalizacije u medijima je proces deliberalizacije društva samog i njegove vlastite emancipacije. Niti mediji mogu bez države niti država može bez svojih medija.

Što prije to shvatimo bit ćemo bliže i emancipaciji društva samog i razumijevanju sopstvenih identiteta koji ne smetaju jedni drugima u hodu ka bogatom naslijeđu Evrope, čiji dio mi neminovno i jesmo, samo nas treba podsjećati da je to pitanje trebalo i ranije postati glasno. Možda ne bi ovako bolno i krvavo bilo! Mi jesmo građani dvaju svjetova. Sloboda može egzistirati samo ako je vlast slobodna, a mediji balans te slobode raspodjele snage i volje za moći! Zato mediji trebaju biti predvodnici u razumijevanju i emancipaciji društva i nas samih, nosioci znanja i stvaralaštva, a ne spektakla i biznisa, proizvođači edukacije, a ne proizvođači profita. Heidegerovska briga za spoznaju je briga za spoznavanje identiteta, za transemitovanje do onih koji tu spoznaju trebaju imati da bi se mogli emancipirati. Slušati što nam se govori na znanstven način, razumjeti i prihvatiti istinu o sebi i drugima, znači stalno graditi sopstveni identitet i u usporedbi s drugima dograđivati ga i njegovati. Tome služe mediji u razvijenom svijetu. Biti svjestan sopstvenih vrijednosti znači dobiti samopouzdanje i omogućiti i drugom ono što sami želimo sebi. To je već zadatak države. Izgraditi društvo medijima − zadatak je koji stoji pred nama u deliberalizaciji i društva i države.

Narcis u novom ogledalu

Državnost zemlje stoji i na medijima! Zato i nije čudno što se okršaji vode na medijskim bojišnicama i umjesto da se pomogne javnim emiterima kao temeljima države, ovdje se pravi prostor privatnim emiterima za razvoj kiča, šunda i uništavanje javnog mišljenja i kulture, urušenje ove jedne nam jedine zemlje. Mediji jesu ogledalo društva i ukoliko je slika ružna, silni ne žele da se ogledaju! Razbiti ogledalo za takve je rješenje!!!

Ne emancipiramo li medije i društvo na vrijeme, ne razvijemo li slobodne medije i izgradimo javnost primjerenu razvijenim demokratskim sistemima − *Farme* i *Parovi* će postati naši životi iz kojih nećemo moći lahko izaći. A ako i izađemo, ideali koje oni nude postat će dio naše nove kulture, koja će dodatno razoriti one posljednje kapi kulturne vrijednosti ovih podneblja čija je historijska zaostavština mnogo vrijednija od one koju nam sada nude nosioci novih identiteta čiji cilj je jedan – profit u državi neznalica u kojoj je kultura odavno već postala i predstavlja se bacanjem flaša u glavu, potezanjem noževa i pištolja u centru gradova naše države. I onda taj spektakl postaje danima hrana medijima koji više ne pitaju za razloge takvog stanja. Edukativni programi na javnim servisima se odavno ne emitiraju i ne snimaju! Klasična muzika je iščezla iz medija, dostupna samo u danima nacionalne žalosti! Mozart i Beethoven, uz Haydna ili Verdija su u našim medijima postali sinonim za grobare, npr.! To zasigurno nije evropski put medija u EU! Znanje je

instrumentalizirano, jednako kao i mediji i konačno država sama! Za zadobijanje bitke s neznalicama i beskrupuloznim profitom centara globalizacijske moći – mediji i država moraju postati saveznici i u medijskoj emancipaciji – izgraditi svijet i društvo dostojno življenja, razumijevajući civilizacijske tekovine, poštovanje drugog i različitog. Jer, država nisam Ja, nego Mi – mediji i društvo u koegzistenciji i borbi za uspješnu emancipaciju! Ukoliko to država ne prepoznaje, zaslužuje ono što je neminovno čeka – gubitak identiteta, nestanak pamćenja, a produkciju kafanskih igara, bez hljeba, do mile volje! Oni ne postavljaju pitanja i ne traže odgovora, a igrati i pjevati se uvijek moglo na veresiju – kod MMF-a, i ostalih finansijera našeg duhovnog propadanja. A novinarima istraživačima i analitičarima namijenjena je sudbina posljednjih Mohikanaca vremena u kojima svi zajedno svjedočimo da mediji i nemaju šta kazati, a mogu i pitati "k'o vrli pitci neki" i tražiti odgovore na ona pitanja na koje država ne želi da odgovara ili nema odgovora! Pa, valjda zato je dobro da nema ni medija svojih, da ukine javne emitere – da "pitci" ne pitaju, a odgovorni da ne odgovaraju!!! Nije lahko ni objasniti kako se za jedan mandat zaradi fabrika ili neboder, a da se ni porez ne plati!!! A ako bi se i platio porez, moralo bi se odgovoriti kako je kupljeno nešto što košta više od onog što se teorijski moglo zaraditi za čitav jedan radni vijek u samo četiri godine. Zato se razbija zrcalo da nam ne ponavlja šta je to općeljudska i medijska emancipacija. Lakše se živi s privatnim medijima koji za određenu cijenu prave lijepa ogledala, uz kič, šund primjeren ukusu onih koji se lijepo zrcale. Ostali nisu ni važni – ni mediji, ni država, ni istina, ni demokracija… Ko ne zna koliko je 7x8, idealan je konzument ovakvih medija onih koji dobro znaju i imaju svoje računice – da unište javne emitere kao ptice rugalice jednog sistema koji će se sa ili bez medija sam urušiti.

Zaključak

Razumjeti da nema demokracije bez slobodnih medija, bez civilnog društva, bez slobodnog sudstva, bez prava na javnost rada koji omogućavaju javni emiteri bila bi osnovna pretpostavka za izgradnju demokratske države. No, uistinu da li je ovakvoj vlasti potrebna ideja slobode ili ideja oslobođenja? Promjena svijesti bi mogla promijeniti stanje u državi koja za one koji je vode i nije prijeko potrebna. Bar ne dok se svi resursi preostali iz inih vremena ponovno ne rasporede! Manifestiranje ideje slobode i odgovornosti javnosti uz pomoć javnih emitera ovakvoj državi i nije potrebno! Problem odnosa izmedu lične i političke pobune, između samooslobođenja i društvene slobode u marcuseovskom smislu, postaje aktualan u tranzicijskim društvima koja medije i državu postavlja kao protivnike čiji se ciljevi ne poklapaju! Samo emancipacija medija vodi ka emancipaciji

društva i samo to se dobija razvojem slobodnih i odgovornih medija koji pitaju i za odgovornost države za stanje u kojem jesmo! Krivnja slučajno preživjelih demokratskih medija za budućnost države, koja kad razriješi pitanje finansiranja slobodnih medija, slobodnog obrazovanja, slobodnih kulturnih institucija, može omogućiti da se razvije slobodna demokratska država.

Kada pitanja o izdvajanju novca za razvoj obrazovanja, kulture, komunikacija, socijalnih programa postanu glasna nada u razvoj demokratskog društva i države, bit će ponovno bar na nivou otvorenog dijaloga, jer sloboda može egzistirati samo tada kada je vlast omeđena zakonima. Dioba vlasti i moći prelama se kroz medije. Mi smo još, Gadamerovski rečeno, građani dvaju svjetova – političkih i medijskih. Je li neriješeno stanje u medijima samo slika neriješenog stanja političkog diskursa uistinu nemogućnost izlaska iz vlastite političke krize, slučajna ili namjerna intencija države – pitanje je koje zahtijeva da mu se vraćamo kako bismo postigli deliberalizaciju društvenog sistema. Naslijeđe Evrope je, ipak, u formi Platonove države, samo bez robova, u formi današnjih medijskih djelatnika, kulturnih i naučnih radnika, umjetnika i svih onih koji se bore za zadobijanje emancipacije u sopstvenim redovima. Zaustavljanje emancipacije je *način vladavine* – zatvaranje muzeja, nefinansiranje obrazovanja, naučnoistraživačkih institucija, kulturnih institucija, sve su to obilježja totalitarizama. Kako objasniti da su parlamentarci koji ne donose zakone i ne nalaze rješenja za finansiranje tih istih institucija trostruko više plaćeni od onih na čijim djelima stoji i funkcionira društvo? Kako razumjeti da je naučni radnik, akademik, umjetnik, novinar, prosvjetni radnik, trostruko manje vrijedan od trećerazrednih političara koji su doveli državu na rub egzistencije, zadužili naše unuke i praunuke, a nisu napravili fabrike, otvorili radna mjesta i unaprijedili ekonomiju, ekologiju, komunikacije? Za političare je država svojina, a za intelektualce, akademike, umjetnike – utočište i nada. Za državu, zapravo, rade najljepše stvari oni koji nisu državnici. Mir jesu donijeli državnici, ali pomirenje mogu donijeti samo oni koji se bave kulturom. Afirmacija Bosne je u rukama Danisa i Jasmile, Hadžihafizbegovića i Džumhura, Larise, Džeke i Pjanića i stećaka i Hasanaginice, a ne u političkim strankama i njihovim vođama koji ulaze u politiku samo da bi iz nje izašli s vilama, avionima, kamionima, džipovima, jahtama i po kojim stanom odavde do Australije…

Geografske karte nisu država, samo zemlja. Budućnost države je komunikacija, ljubav onih koji je vole i grade daju svoju stvaralačku i ljudsku energiju, a ne u onim koji uzimaju otpremnine za jedan dan proveden u penziji. Ljubav onih koji su ostali jeste oružje za sreću i budućnost države.

Za preporod je potrebna hrabrost, a ne halapljivost. Mediji su nada da se država može popraviti. Možda zato država ne želi da ih finansira, jer je sobom sama zadovoljna!

No, nema kulture bez naslijeđa, niti države bez kulture. U tome je naša nada. Država bez slobodnih medija u savremenom svijetu može voditi samo u totalitarizam.

Uvjereni smo da to nije prihvatljivo onima koji žele biti dio evropskog modernog društva.

U zajedničkoj emancipaciji medija i države imamo još šansu da ne ostanemo periferija Evrope. Mediji, uprkos svemu, moraju dobiti zaštitu države, a ostati slobodni i biti demokratski korektiv i garant emancipacije društva samog. Mediji su, ipak, sačuvali državu. Još samo da sačuvaju sami sebe!

– I neka budu blagoslovljeni oni čija su krv i razum tako čudno izmiješani međusobno da nisu flauta na kojoj prst sudbine svira na rupicu koja joj se dopada – veli Hamlet.

S nadom da će mediji korigirati državu, a država razumjeti da je suština tranzicije ulazak u civilno društvo i u Evropsku uniju moguć samo s *neovisnim i slobodnim medijima,* očekujemo demokratski susret i partnerstvo, konačno!

THE MEDIA WITHOUT STATE OR THE STATE WITHOUT MEDIA

Emina Kečo Isaković

Summary

We live in time of particular social systems that we have to necessarily adapt to it. To understand the society in which we live, we must have the mass media to help us that the society in which we are inserted or put in, if you want without a personal choice, we understand and those they understand our problems. Because, what does mean the fact that we can watch on TV, for example the distant areas, be informed about tsunamis, avalanches, floods, and we do not understand what happens in our environment, our cities and our political establishments.

Neither we, nor they can remain in Adorno-shape ivory towers, it is time to open our eyes, or at least look at each other without feeling mutual blame for the state of mind in the society in which we live and which nevertheless we make it together. We all feel that there is something wrong between the media - state or vice versa, if you want, but no one speaks loudly, because that something has become - *a state of mind*, passive voice in the language, but also the sociological sense! This mutual *passive voice* takes too long, so long that either one or the other does not feel the closeness, intimacy, or at least a little respect, that the media and the state should do the same work, to build the state, to build love among the citizens of the country or the auditorium of the media, to have the same goal - to make our environment better, or at least a little bit more beautiful! But, when you carefully analyze any media (electronic, print or new media), you will always see and feel mutual intolerance as if it is not the same geographic and social milieu! No, I do not think we should idealize each other, but certainly I think we should not demonize each other!

Key words: media, state, transition, freedom, democracy, Bosnia and Herzegovina, European Union

UDK 323.21(497.6): 323.22 (497.6)

Bauk bosanstva
Izgonjenja bosanskih ljudi u tuđe predstave o njima

Rusmir Mahmutćehajić
Međunarodni forum „Bosna“
Sarajevo

Od početka devetnaestoga stoljeća pa do danas bauk bosanstva je bitan činitelj teleologija nacijstava srpstva, hrvatstva i bošnjaštva. Bosansko stanovništvo u nacijskim pothvatima mora biti odvojeno, kako je to vidljivo u nacijskim programima, od svoje neporecive povezanosti sa sinhronijskim i dijahronijskim trajanjem bosanske narodne pluralnosti. Posljedica tog moranja je činjenica da danas najmanje tri četvrtine bosanskih muslimana, kao anomalija u spomenutim nacijskim teologijama, danas živi u iseljenju, a zapravo u progonstvu. Usporedo s fizičkim iseljavanjima događa se i psihičko. Bosansko muslimanstvo je okrutnim primjenama matrica kulturnog rasizma, nacionalizma i orijentalizma, u svijestima njegovih pripadnika, preinačeno u tuđe predstave, u iseljenje iz sebe u nametnutu ideologijsku tuđost. Takve matrice korištene su u politički podržavanim oblicima obrazovanja. U ovome radu dati su rezultati istraživanja ključnih sadržaja antibosanskih tekstova i javnih govorenja.

Ključne riječi: antibosanstvo, bosanstvo, bosanski muslimani, progonstvo

Trijebljenje

Ako bi stradanja ljudi na balkanskim prostorima tokom devetnaestoga i dvadesetoga stoljeća bila promatrana u okviru tekovina Francuske revolucije i s njome usporednih pojava u svijetu, valjalo bi posvjedočiti da u obezljuđivanjima slavenskih muslimana u dva stoljeća nakon tog nema gotovo ničeg zajedničkog s tim novim obećanjima etičnije budućnosti čovječanstva. Smatrano je da osmanska vlast na tome području ugrožava ljudska prava. Zato je u ime oslobođenja naroda uništavana kao tuđi politički poredak.

Ali, s njome je poistovjećivano muslimansko stanovništvo u njegovoj ukupnosti, pa je uništavano i kao politički i kao teološki neprijatelj, kao neotrpljiva tuđost. Tu je riječ o potpunome uništavanju ljudi.

Možda su progoni, ubijanja i ponižavanja slavenskih muslimana i uništavanje svega njihovog među najgorim zločinima u historiji. Ali, sve to je redovno predstavljano i pravdano oslobođenjem, pa su najgore vrste zločina u vremenima nakon njihovog izvršenja prikazivane kao junački podvizi u oslobađanju naroda. Uništavanja bosanskog muslimanstva tokom devetnaestoga stoljeća neshvatljiva su bez uzimanja u obzir sličnih stradanja prije i poslije. Događala su se u stisku kliješta koja su činili narastajuća evropska nacijstva s pozivanjima na perenijalno i sekularno kršćanstvo te oholi i nemoralni turčijat, a zapravo osmanska politička elita.

Bošnjaci su gurani, uz pozivanje na njihovu vjersku obvezu, u sukobe sa srpskim ustanicima i drugim. A osmanska vlast ostajala je posve bešćutna za stradanja slavenskih, a tako i bosanskih muslimana, rješavajući politička pitanja oko njih i među njima bez bilo kakve odgovornosti za sudbinu bosanskog naroda. Tokom cijelog devetnaestoga stoljeća nižu se turski pokolji bosanskih ljudi, koji su isticali zahtjeve za poštovanje Bosne i njenog naroda. Seid Ali Dželaludin-paša, osmanski namjesnik u Bosni od 1820. do 1822. godine, okrutno je poubijao gotovo sve bosanske prvake koji su svjedočili vezanost za pitanja Bosne i njenog naroda, a imali snage da se suprotstave tiraniji Porte.[1]

Turska vlast je na najokrutniji način, u krvi, ugušila bošnjačke pobune i zahtjeve za autonomijom, poznate kao pokret Husein-kapetana Gradaščevića. Istodobno s pogromom tih Bošnjaka turska vlast je podržavala slične zahtjeve knjaza Miloša Obrenovića u Srbiji. Srbijanski ustanici smatrani su političkim neprijateljima, pa je s njima bilo moguće postići političke dogovore. A Bošnjaci su smatrani podanicima koje na poslušnost i potčinjenost obvezuju sveti polozi muslimanske teologije. Kad su isticali svoje političke zahtjeve, smatrani su otpadnicima od vjere. U takvome vidiku svako nasilje protiv njih bilo je teološki opravdano.

Potom, bosanski narod bio je izmasakriran u 1831/32. godini, i to ubijanjima, progonjenjima i ponižavanjima, što ih je provodila zvanična vlast Porte. A 1850/51. godine provedena su dodatna kasapljenja tog naroda, kako bi bilo onemogućeno njegovo svako uzdizanje u osvješćenju njegove odgovornosti za Bosnu, bosanstvo i bošnjaštvo. Taj kasapin u ime Sultana svega bosanskog i bošnjačkog bio je đeneralisimus Omer-paša Latas.

[1] O tome turskom namjesniku u Bosni vidjeti više u: Galib Šljivo: *Bosna i Hercegovina 1813-1826*. Tešanj: Planjax Komerc, 2016., 279-391.

Ništa u uništavanju Bosne i njenog naroda ni time nije bilo završeno. Od 1870. do 1879. godine broj Bošnjaka opao je od 694.000 na 449.000.[2] To gotovo nevjerovatno stradanje posljedica je ubijanja i izgona. U njega treba uračunati i teško shvatljivu žilavost bosanskog naroda pokazanu u austrougarskoj okupaciji 1878. godine, kada su, slijedeći svoju odgovornost prema domovini i neslaganje s Portinom trgovinom s onim što nije njeno, dodatno stradali u odlučnosti da ni pred tadašnjom silom svijeta ne iznevjere svoju ljubav prema Bosni.[3]

Ali, i ta stradanja samo su jedna od epizoda u neprekinutome toku uništavanja muslimana u stoljećima prije i stoljeću poslije. Obuzetost nacijskim ideologijama, s antimuslimanstvom kao bitnim sadržajem, onemogućava izvođenje te pojave na pozornicu etičkih prosuđivanja. Bez promjene tog stanja, bez buđenja istraživača iz te ideologijske anestezije nemoguće je govoriti o budućnosti u kojoj bi bili izbjegnuti slični zločini.

Iako su sva evropska nacijstva i njima pripadajući nacionalizmi temeljno moderne pojave – jednako kao i njihovo preoblikovanje u komunizmu – proglašavani nadilaženjem iskušanih poteškoća u vezi s pluralnošću društava, teško je govoriti o njihovom početnom utemeljenju u apsolutno transcendentnim ili apsolutno imanentnim razlozima. Oblici muslimanskih zagovora prava na različite puteve prema Bogu, s izričitim potvrđivanjem jevrejskih i kršćanskih, ideologijski su odbacivani i prikazivani mračnom stranom sveg postojanja. Bosanski muslimani smatrani su otpadnicima od historijskog razvoja nacija, pa za njih u tome što jesu nije bilo nikakve mogućnosti u okvirima nacijskih teleologija.

Prema nacijskim ideologijama i na njima osnovanim pothvatima, za te otpadnike tri su mogućnosti: prva, da se vrate u pradjedovsku vjeru, pa tako steknu preduvjete za nacijsko osvješćenje; druga, da prihvate otuđenost od svog izvornog pripadanja, pa se poistovjete s tuđom vjerom i budu trpljeni kao vjerska zajednica, bez svijesti o nacijskom pripadanju; i treća, da se poistovjete s Turcima i svoju sudbinu trajno vežu za tursku državu.

U nacijskim pothvatima u koje su uključivani Bosna, bosanstvo i bošnjaštvo, uz očite suprotstavljenosti dijelova bosanskog naroda, ideologijski je nedopustivo svako političko osvješćenje bosanstva i bošnjaštva. Svi koji neće nametano im

---

[2] Vidjeti: JustinMcCharty: "Ottoman Bosnia 1800-1878"; u: Mark Pinson, ur.: *The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their Hiostoric development from the Middle ages to the Dissolution of Yugoslavia*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996., 54–83, 80–81.

[3] Vidjeti, naprimjer: Hamdija Kreševljaković: *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*. Sarajevo: Vlastita naklada Sarajevo, 1937.; u: Isti, *Izabrana djela*, 1–4, Sarajevo: Veselin Masleša, 1991., 4:73–167.

srpstvo i/ili hrvatstvo moraju se ogoliti do muslimanstva, a to znači do nacijske neopredjeljivosti. A kada bi ta očitost postojanja bosanstva i bošnjaštva, ipak, ostajala vidljiva iza ideologijskih zastiranja, javljala se kao bauk i prijetnja svemu što je tumačeno nacijskim napredovanjem. S njome Bosna nije bila teritorija, kako se u svim ideologijskim konstruiranjima nacijskih teleologija željelo, već razložna i svršna neodvojivost od bosanskog naroda s njegovim bosanstvom i bošnjaštvom. A kada Bosna nije samo teritorija, pitanje širenja na njoj, njenog dijeljenja, prisvajanja i prisajedinjavanja u postulirane velike države nacijstava – postaje teško rješivo.

Nema sumnje da je srbijanskome knjazu Milošu opravdano priznati političke odnose s Osmanskim dvorom, koji su doveli do autonomije i neovisnosti Srbije. U taj njegov pothvat bio je ugrađen postulat o nužnosti isključenja društvene pluralnosti, što se postiže oslobađanjem od muslimana kao političke i/ili teološke tuđosti. On 1815. godine piše vojvodi Petru Dobrinjcu: "Mi smo do sad srećno na sve strane postupili, i Bog nam je pomogao te smo sve palanke istrebili, samo jošte u četiri grada i u Ćupriji Turaka se nahodi."[4]

"Istrijebiti" znači izdvojiti i odstraniti nečist. U slučaju o kojem je riječ u navedenom pismu znači istrijebiti političku i teološku tuđost iz političke i teološke našosti. To razlučenje ljudi na Turke i naše ima, u njegovom krajnjem značenju, posljedicu u odricanju ljudskosti svima kojima je pridjenuto takvo ime. Njime su označavani svi kojima je u teleologiji oslobođenja i ujedinjenja presuđeno kao neprihvatljivome višku. Vladimir Ćorović u nastojanju da ideologijski uokviri to razlučenje u historiografijsku sliku piše 1925. godine o muslimanima, na koje misli knjaz Miloš Obrenović u navedenome pismu, da su to "mnogobrojne turske izbjeglice iz Srbije, naročito iz Šapca, Užica, Valjeva, Sokola i ostalih zapadnih mesta, koji se naseliše po Bosni, a posebno u tuzlanskom okrugu."[5]

Sudbina tih izbjeglica, kako je nazvan preživjeli dio trijebljenog naroda kojem su pripadali, i niotkud nisu došli, ne pokreće ni kod Vladimira Ćorovića nikakva etička pitanja. Ne pokreće, jer su to Turci, a ne naši. Posljedično, uskraćena im je ljudskost koja pripada drugima. Ta rasistička dogma traje kroz stoljeća. Maskirana je u gotovo svim sadržajima nacijskih politika i kultura.

---

[4] U: Tihomir R.Đorđević: "Turci u Srbiji za prve vlade Kneza Miloša"; u: Isti, *Naš narodni život*, 6, Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1932, 3–25, 22. O povijesti pojma etničkog čišćenja u srpskome jeziku vidjeti: Vladimir Petrović: "Etnicizacija i čišćenja u reči i nedelu: Represija i njena naučna legitimizacija". *Hereticus*, 5/1 (2007): 11–35.

[5] Vladimir Ćorović: *Bosna i Hercegovina*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1925., 70. O iseljavanju, a zapravo o progonu muslimana iz Srbije, vidjeti: Safet Bandžović: "Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije tokom XIX stoljeća", *Tutinski zbornik*, 2 (2002): 79–130.

Kada su muslimanski Bošnjaci iz Banje Luke i drugih dijelova Bosne i sve njihovo u velikoj mjeri već uništeni, kada su još u toku genocidni pothvati protiv njih, patrijarh Pavle, 17. oktobra 1993. godine, na otvaranju iznova podignute crkve Hrista Spasitelja u Banjoj Luci kaže: "Molimo se Gospodu da nam podari radosti, mudrosti i bratoljublje, da nas očisti od bratomržnje, jer na zemlji ima mjesta za sve ljude, samo ako budu ljudi."[6] Ti kojima su oduzimana gotovo sva prava, uključujući i pravo na život, nisu, u tome vidiku dugoga trajanja, ljudi. Koliko god to u vladajućim nacijskim hipokrizijstvima izgledalo teškom tvrdnjom, obezljuđivanje muslimana je bitan sadržaj svih teleologija nacijstava koja uključuju antibosanstvo.

Vule Gligorijević, veliki serdar mačvanski i podrinjski, 1834. godine knjazu Milošu piše: "Danas posle podne bivšu mi u kancelariji sudskoj, dođe jedan Bošnjak Srbin i preda ovo pismo priloženo pod nadpisom k Vašoj Svetlosti koje vam šaljut."[7] Knjaz Miloš uzvraća serdaru Vulu Gligorijeviću: "Neki su Bošnjaci od pobune one koja se tamo dogodila, prebegli u Cesariju u Brodu, ima i do 200 duša, i čujemo, da žele amo k nama preći."[8]

O događajima spominjanim u tim pismima iste godine pišu kragujevačke *Novine srbske*: "Pri borbi ovoj znamenito je i primečanija dostojno to, da se katolički Bošnjaci, koji su pri pređašnjim povodima k buni svagda Turcima stranu držali, sad s narodom bosanskim grčkoga zakona druže i bratime."[9] U istome se tekstu o pokušajima Osmanske vlasti da umiri pobunjenike kaže da to nije pomoglo nego je "još više Bošnjake u jogunstvu njiovom utvrdilo."[10]

Jasno je iz navedenih dokumenata da je ime "Bošnjaci" u ono vrijeme obuhvatalo bosanski narod i latinskoga i grčkoga i turskoga zakona. Oni Bošnjaci koji se bune "turskoga su zakona", najčešće zvani Turcima. Za te Bošnjake, zvane Turcima, Dositej Obradović 1783. godine piše: "Oni se zovu Turci, dok Turci tom zemljom vladaju, a kako se pravi Turci vrate u svoj vilajet, otkuda su proizišli, Bošnjaci će ostati Bošnjaci i biće što su njihovi stari bili."[11]

Više od sto godina poslije, osvrćući se na pokušaj posrbljivanja muslimanskih Bošnjaka, Nikola Šumonja zaključuje: "Zato se treba ovoga ostaviti; vreme neka

---

[6] Vidjeti: https://www.youtube.com/watch?v=IWBXHqGcZFs&feature=youtu.be (pristupljeno 26. veljače 2017. godine).

[7] U: StanišaTutnjević: *Pop Jovičina buna*. Beograd: Svet knjige, 2007., 154.

[8] Isto, 137.

[9] *Novine srbske* 27/1 (1834): 1–2; u: Staniša Tutnjević: "'Šta su i ko su' – varijacije na temu o identitetu Muslimana", *Letopis Matice srpske*, 482/4 (2008): 705–727, 706.

[10] Isto.

[11] U: Dositej Obradović: *Dela Dositeja Obradovića*. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije, 1911., 5.

učini svoje, prilike neka sobom donesu, da Muhamedovci sami priznaju, šta su i ko su. A za sada su oni Bošnjaci – i ništa drugo."[12] Razviđajući razdvajanje bosanskog naroda u dva nacijska toka, srpski i hrvatski, uz odbacivanje bošnjaštva, Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak bio je svjestan tog "za sada" i moralne odgovornosti pred njim, pa piše: "Kad ne biše na nas krivim okom gledali, kad biše nam priznali našu narodnost, mogli bi i s njima sa svijem u ljubavi živjeti."[13] Za tog pisca "naša narodnost" je bošnjačka.[14]

U toj drami ostavljanja bošnjaštva radi nacijskog srpstva i nacijskog hrvatstva, i to u razlučenju koje prati pripadanja grčkome i latinskome zakonu, ustrajavanje na bošnjaštvu koje pripada i onima koji ga ostavljaju uzrokuje gledanje krivim okom na njih, njihov stid u tome što i dalje jesu Bošnjaci, i ne samo za sada već s mogućnošću da to ostanu zauvijek. Iz tog krivog gledanja i s njime povezanog stida nastaje paradoks: ako od bosanskog naroda grčkoga zakona izrastaju nacijski Srbi, a od bosanskog naroda latinskoga zakona nacijski Hrvati, odbacivanje bošnjaštva kao nacijski osvjestljivog nameće dijelu bosanskog naroda turskog zakona uskraćenost i posljedičnu osuđenost da bude sveden na religijsku zajednicu, "anacionalni element", te tako bude istrijebljen iz bosanske narodne cjeline, sveden u geto tuđosti u milosti i nemilosti nacijskih napredujućih susjeda.

Ta užasavajuća drama bosanskog muslimanstva, koja prožima žive ljude od kosti do kože, isključivana je u ideologijskim tumačenjima svega njihovog. Otuđivanje njih od njih provođeno je na dvije razine – prvo u njihovoj živoj prisutnosti, nespojivoj s trajućim politikama u kojima je ocrtavana i građena poželjna budućnost; i potom, iznuđivanjem njihovog preseljenja u imaginaciju kao svijet u kojem ih ima i može biti.

Velika Srbija

O porijeklu pojedinih naroda svijeta govoreno je u srednjovjekovnim etnografijama, i to uglavnom na temelju biblijskih kazivanja o početku svijeta, Potopu i Noevim potomcima. Od renesanse pa nadalje ta mitska tumačenja primaju nove sadržaje i preoblikovanja, kako bi im bile uvećane uvjerljivosti i korisnosti. Tako nastaju i tumačenja cjeline slavenskog svijeta na ilirskome području hrvatstva, od

[12] Nikola Šumonja: "Muhamedanstvo i naša književnost". *Stražilovo*, 22 (1887): 343–345, 344.

[13] U: Vladimir Ćorović: *Mehmed beg Kapetanović: Književna slika*. Sarajevo: Institut za proučavanje Balkana, 1911., 32.

[14] Isto, 12.

Crnog mora do Alpa i dalje. Uzvratan odnos na to je tumačenje tog istog područja kao srpskih zemalja ili, u političkim pregovaranjima, kao srpsko-hrvatskih.

U svakoj od tih imaginacija, s brojnim inačicama, rješavani su opasni sprudovi Bosne i bosanstva, čiji je bauk uvijek prijetio tim velikim, a nerijetko i opakim i plemenitim imaginacijama.[15] Opakim kad god se jedna predstava o kolektivnome sepstvu nastoji u nacijskim pothvatima nametnuti drugima. A plemenitim kad god su prava na bivanje drukčijim, a ipak zajedničkim, prihvatana kao raskošnost simfonija identitetskih pluralnosti.

Gotovo sve zbiljno tih pothvata ogledano je u sudbini Bosne i bosanstva. Tokom devetnaestog i dvadesetog stoljeća na osnovi tih imaginacija o hrvatstvu i srpstvu nastali su programi nacijskih oslobođenja i ujedinjenja. Nekad su djelovali zajedno, a nekad u najokrutnijim suprotstavljenostima i pozicijama. U njihovim krajnjim iskazima Bosna i bosanstvo su središnje bojište u vojni za teritorije i razgraničenja.

Zamisao velike Srbije uvijek je praćena uzvratnim zagovorom velike Hrvatske. Ideologijsko poricanje Bosne, bosanstva i bošnjaštva uzrok je nemogućnosti Jugoslavije i njenog posljedičnog raspada. Iako za osvješćivanje i uobličavanje zajedničkih sadržaja južnoslavenske pluralnosti i njenih iskustava postoje trajni i neotklonjivi razlozi, u tokovima uzdizanja nacijskih programa srpstva i hrvatstva Bosna, bosanstvo i bošnjaštvo, kao središnje sabiranje tih razlika, imaginacijski su isključivani iz zbilje. Iznudom su izvođeni u ideologijske imaginacije kao jedini im pripadajući svijet.

Dogma o zanemarivosti Bosne, bosanstva i bošnjaštva kao politike i kulture postala je temelj teleologija srpstva i hrvatstva. Mogućnosti i nemogućnosti velike Srbije i velike Hrvatske rješavane su u zamisli političkog i kulturnog ujedinjenja ili razgraničenja Srba i Hrvata. Ozbiljenje tog cilja, često nazivano jugoslovenstvom, temeljeno je na poricanju Bosne, bosanstva i bošnjaštva. O djelovanju u tome smjeru na početku dvadesetog stoljeća Vladimir Ćorović piše:

> *U redove tih omladinaca, koji su obrazovali svoja tajna udruženja sa imenom "Narodno ujedinjenje", ulazili su i pravoslavni, i muslimani, i katolici. Mesto borbe za Veliku Srbiju ili Veliku Hrvatsku treba raditi da se stvori Jugoslavija, u kojoj će se naći i Velika Srbija i Velika Hrvatska. Ona će obuhvatiti sve i pomiriti sve protivnosti*.[16]

---

[15] Vidjeti: Ivo Banac: "The Redivived Croatia of Pavao Ritter Vitezović". *Harward Ukrainian Studies, Special issue: Concepts of Nationhood in Early Modern Eastern Europe*, 3–4/10 (1986): 492–507.

[16] Vladimir Ćorović: *Političke prilike u Bosni i Hercegovini*. Beograd: Politika, 1939. (fototipsko izdanje 1991), 48.

Upravo zato dešifriranje antibosanstva nije moguće bez proučavanja tih dviju ideologija. Vuk Stefanović Karadžić je reformskim pothvatom u pismu i jeziku sve govornike štokavskog narječja odredio Srbima, a njihov jezik srpskim, iako su za njeg korištena različita imena – slovenski, ilirski, bosanski, dalmatinski, hrvatski i srpski. Priznavao je tome narodu, određenom jednim jezikom, pripadanja različitim ispovjednim naslijeđima. Različita narječja svodio je na istočnohercegovački govor kao osnovu ujedinjujućeg književnog jezika svih Srba. Time je na vješt način – a zapravo lukav – izbjegao spominjanje bosanskog jezika kao središnjeg i najobuhvatnijeg sabiranja narječnih razlika cijelog štokavskog jezičnog područja.

Takvim reformskim pothvatom, započetim 1814. godine, objavljivanjem djela *Pismenica serbskoga jezika po govoru prostoga naroda*,[17] bosanska kulturna cjelovitost uvedena je u tokove poricanja i posrbljivanja. To što je 1604. godine za bosanski jezik tvrdio Bartol Kašić[18] prenijeto je u ideologijskim vidicima Vuka Stefanovića Karadžića na srpski jezik. Giacomo Micaglia u djelu *Blago jezika slovinskoga* 1651. godine piše da je od svih ilirskih narječja "la lingua bosnese si ala piu bella."[19] Za Vuka Stefanovića Karadžića sva "ilirska" narječja obuhvata srpski jezik, a Bosna je u takvom vidiku svediva na neodredljivu hercegovačku teritoriju. Jednak ideologijski pothvat jezičnog jedinstva, ali u vidiku općeg hrvatstva, zagovarao je nakon 1849. godine Ante Starčević.[20]

Opće srpstvo Vuka Stefanovića Karadžića i opće hrvatstvo Ante Starčevića isključivali su svaku mogućnost bosanstva i bošnjaštva kao sadržaja složenog južnoslavenskog svijeta. Uzvraćajući na odbacivanje ideologijske osnove njegovog općeg srpstva, Vuk Stefanović Karadžić 1861. godine piše:

> *Ako Hrvatski rodoljupci ne pristaju na ovu na razumu osnovanu diobu [da su svi štokavci Srbi, a samo čakavci Hrvati], onda se za sud u ovom ništa drugo ne može učiniti, nego da se podijelimo po zakonu ili vjeri: ko je god zakona Grčkoga ili istočnoga onaj se makar gdje stanovao neće odreći Srpskoga imena, a od onijeh koji su zakona Rimskoga neka kaže da je Hrvat koji god hoće.*

---

[17] Vuk Stefanović Karadžić: *Pismenica serbskoga jezika po govoru prostoga naroda*. Vienna: U pečatnji G. Joanna Šnirera, 1814.; u: *Skupljeni gramatički i polemički spisi Vuka Stef. Karadžića*, 1, Beograd: Štamparija kraljevine Srbije, 1894., 3–80.

[18] Vidjeti u: Marijan Stojković: "Bartol Kašić D. I. Pažanin (1575-1650)". *Rad* JAZU, 220 (1919): 170–261, 209.

[19] U: Sante Graciotti: "Il problema della lingua letteraria nell' antica letteratura croata"; u: Riccardo Picchio, *Studi sulla questione dell lingua presso gli Slavi*. Rim: Edizioni dell' Ateneo, 1972.,121–162, 126.

[20] Vidjeti: Ivo Banac: *Hrvatsko jezično pitanje*. prev. Ivan Matković, Zagreb: *Most*, 1991., 69–70.

Istina da bi se inostranci mogli nasmijati ovakome našemu dijeljenju naroda u današnje vrijeme, ali šta ćemo kad smo nesrećni ljudi te se drukčije ne može.[21]

Taj oporučni stav Vuka Stefanovića Karadžića može biti smatran ideologijskim obrascem koji preživljava u svim antibosanskim teleologijama. Za tu ponudu općeg srpstva njen autor kaže da je na razumu osnovana. Kada neko drugi ističe neslaganje s njome, Vuk Stefanović Karadžić poziva za sudiju inostrance. Zaključuje da je taj drukčiji stav uzrok nesreće svijeta koji obuhvata svojom ponudom. Drukčije od tog što on kaže je nesreća. Moguće ju je izbjeći jedino ako bude onako kako on kaže.

Iz takve ideologijski konstruirane logike slijedi da su oni koji ponudu ne prihvataju izvan razumskog utemeljenja prema sebi i drugima. Zato je podjela "po zakonu ili vjeri", čiju nužnost Vuk Stefanović Karadžić zaključuje na osnovi neprihvatanja njegove ponude, posljedica neshvatanja ili odbijanja općeg srpstva, izvan kojeg nema i ne može biti etički zasnovanog osvješćenja narodnih pripadanja. Ako se, ipak, u tome neslaganju postigne neki dogovor, bosanski narod, u cijelosti ili sveden u njegove muslimanske sadržaje, koji ostaje izvan i srpstva i hrvatstva, postaje za obje strane nerazumni uzvrat, a tako i uzrok nesreće. On je, u takvome vidiku, temeljno sadržaj srpstva. Iz nerazumnosti može pristati uz hrvatstvo. A kada odbija i jedno i drugo, dodatno se izlaže obeščovječenju i razložnom otklanjanju iz prostora i historije koji mu nikako ne mogu biti dopušteni.

Nemogućnost sporazuma o kojemu govori Vuk Stefanović Karadžić posve isključuje Bosnu, bosanstvo i bošnjaštvo kao nepostojeće ili nebitne sudionike u tome odnosu. Njih jednostavno nema i ne može ih biti. Podrazumijeva se da su uključeni u srpstvo i/ili hrvatstvo, pa ih se tiču samo onoliko koliko mogu doprinositi spomenutom dijeljenju. Za njih je moguće pretpostaviti, kako se to i čini, da su samo teritorija, a da su ljudi na njoj, kad god nisu osviješćeni u srpstvu ili hrvatstvu, bez teološke suštine i političke budućnosti. Ako, ipak, imaju nešto, a ne ništa, ako su neko, a ne niko, to je prijetnja s kojom se nacijstva moraju suočiti, pa je raspoloživim sredstvima svladati.

U navedenome, kako Vuk Stefanović Karadžić smatra, "nesrećnome odjeljenju" hrvatstva od srpstva na osnovi vjerskih pripadanja podrazumijevano je da svako bosanstvo nužno znači svođenje na muslimanstvo, teološku tuđost u ideologijskim vidicima i hrvatstva i srpstva. Kako su muslimani s druge strane granice nacijskih našosti, takvo njihovo svođenje, a zapravo odustajanje od bosanstva i bošnjaštva kao opakih prijetnji sreći i razumnosti, uzrokuje, kako ističe Esad Zgodić, tokove unutarnjeg razaranja i zbilje i shvatanja pluralnog bosanstva:

[21] Vuk Stefanović Karadžić: *Skupljeni gramatički i polemički spisi*, 3. Beograd: Štamparija Kraljevine Srbije, 1896., 467–68.

Uz tu esencijalnu liniju u bošnjačkom socijalnom, političkom i etičkom mišljenju, međutim, u izvjesnim muslimanskim krugovima i stratumima, i za vrijeme anahrono spram Bosne i Bošnjaka, figuriraju, ne može se to poricati, i konzervativni, na marginama matičnog, prije svega, narodnog bošnjačkog samorazumijevanja egzistentni, rekli bismo, mazohističko-samoporicajući diskursi, na primjer, u formi politike muslimanske etničke autosrbizacije i autokroatizacije te negacije bosanske sposobnosti za individualnu i samostalnu državno-pravnu i političku egzistenciju.[22]

Vladimir Ćorović, slijedeći ideologijska nastojanja u historiografskom ocrtavanju velike Srbije, Bosnu imenuje srpskom državom, iako je dokazivanje tog u savremenim značenjima logičkih propozicija nedostižan cilj. On kaže: "Nijedan od bosanskih kraljeva, sa Tvrtkom zajedno, ne ušavši u crkvenu tradiciju nije ušao ni u narodnu, čak ni u samoj Bosni. Zahvaljujući tome, u narodu je nestalo političke svesti o prvašnjim pojedinačnim državnim oblastima i gospodarstvima."[23]

Ta tvrdnja može se odnositi samo na pravoslavno bosansko stanovništvo, ali nikako na njegove muslimanske i katoličke dijelove. U Bosanskom ejaletu njegovi muslimani su nalazili potvrdu i zaštitu svog bosanstva. Za bosanske franjevce Bosna i bosanstvo su okvir gotovo svega njihovog. Da Vladimir Ćorović iz svog konstruiranja nacijske našosti isključuje nepravoslavne dijelove bosanskoga naroda vidljivo je iz izričitog stava:

Protivnici Islama i turskih gospodara, daleki i nepoverljivi prema Rimu, naši su se ljudi zbijali u sve jaču duhovno-versku zajednicu, osećali na čitavom prostornom području svojih naselja izvesnu istovetnost interesa i tako svesno težili da se jednog dana ta istovetnost izrazi i jednom državnom tvorevinom. Ideja ujedinjavanja srpskog naroda u prošlosti, istovetnost nacionalnih želja "Srba svih i svuda", plod je koliko ujedinjavajućeg robovanja pod Turcima, toliko i zajednice verskih i državno-nacionalnih tradicija nemanjičke države.[24]

"Naši ljudi" Vladimira Ćorovića su "Srbi svi i svuda". To "svuda" obuhvata i Bosnu u kojoj žive i muslimani, s islamom kao svetim putem vraćanja Bogu, i katolici, s nalaženjem najuzvišenijeg učiteljstva u Katoličkoj crkvi. U takvome određenju Bosne ni muslimani ni katolici nisu i ne mogu biti "naši", a tako ni bosanski. Da bi bili, potrebno je da ne budu to što jesu. Za njega je "naše pleme" pravoslavno srpstvo i srpsko pravoslavlje. Iz takve postavke slijedi nužan zaklju-

[22] Esad Zgodić: *Ideja bosanske nacije*. Sarajevo: Zalihica, 2008., 67.

[23] Vladimir Ćorović: *Velika Srbija: Ujedinjenje*. Beograd: Kultura,1990., 12.(fototipsko izdanje knjige objavljene pod istim naslovom 1924.)

[24] Isto.

čak u njegovome konstruiranju zamisli o oslobođenju i jedinstvu: "Oni stoga dolaze na misao da se obrate za pomoć jednoplemenoj pravoslavnoj Rusiji zaštitnici hrišćana u Turskoj i prijateljici srpskoga naroda već u više politika."[25]

Posljedica tog konstruiranja je nužno svođenje bosanskog muslimanstva na drugoplemenost s dva lica. Kad je potrebno, oni su isto što i Turci, i to najgori od njih – vanjski i politički neprijatelji bez duše i vjere. S njima se ratuje do njihove istrage ili političkog dogovora. Kada su politički poraženi i nemoćni, postaju unutarnji i teološki neprijatelji. Kao takvi ne mogu sudjelovati u nacijskoj jednoplemenosti. Moraju umrijeti u tome što jesu, pa se iznova roditi u srpskome nacijstvu. Nemaju pravo na pretke u svojim grebljima, pa ih se moraju odreći i prihvatiti samo one davne, jednoplemene. Ti preci koje smatraju svojim ne mogu u sakraliziranim političkim teleologijama nacijstava, a zapravo kulturnih rasizama, polagati pravo na ljudskost.

Naši jednoplemeni su isto što i "naši ljudi"[26], što znači da su bosanski muslimani kao teološki neprijatelji posve nenaši, a posljedično i neljudi. U takvim razdvajanjima – a zapravo nametanjima dvojine naši i tuđi, u kojima našosti pripada politička volja utemeljena u svetome principu, a tuđosti samo sila bez etičkog temelja – političke Turke utjelovljuju Porta i sultan, a teološke muslimanski narod ma gdje bio. Osvrćući se na srpske ustanke početkom devetnaestoga stoljeća, Vladimir Ćorović piše: "Nu, Miloš Obrenović imađaše u osnovi drugu politiku nego Karađorđe. On je hteo da Srbiju očisti od Turaka, odnosno da suzbije njihovu vlast; ali u isti mah, iskreno je mislio da se nagodi i izmiri sa Portom."[27]

Namjera o postizanju čistoga srpstva iz kojeg bi na temelju kulturnog rasizma bili isključeni Turci, a zapravo muslimani, provođena je izgonima, pokrštavanjima i ubijanjima.[28]A kada to nije bilo moguće izvesti do kraja, kada se bosansko muslimanstvo pokazivalo zbiljnijim i otpornijim od predstava u nacijskim slikama, posezano je za tumačenjima "milog nam srpstva" – kako je to činio crnogorski knez Nikola 1896. godine pred kraljem Aleksandrom Obrenovićem – kao "dobrog srpskog naroda ispredvajanog, a iz tri vjere".[29]

Tako je bosanstvu i bošnjaštvu oduzimana suština. U cijelosti su temeljeni na srpstvu i njime obuhvatani. Opirući i neprobavljivi sadržaji prikazivani su kao

---

[25] Isto, 23.

[26] Isto, 22.

[27] Isto, 38.

[28] O tome vidjeti više u: Bandžović, "Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije tokom XIX stoljeća".

[29] Ćorović, *Velika Srbija*, 60.

tuđi. Samo im je milina i dobrota srpstva mogla darovati pravo na preživljavanje. Taj narod sa svime svojim mogao je, u nacijskim predstavama, imati samo ono što mu izvorno ne pripada. U vidiku ideologijskog srpstva svi Srbi govore jednim jezikom, pa su svi ljudi tog jezika nužno i Srbi, bili tog svjesni ili ne. Ako je isti logički obrazac primijenjen na Bosnu i bosanstvo, slijedi da isto mora biti i s bosanskim jezikom. Iako pripada tim ljudima onoliko koliko i oni njemu, u jezičnom nacijstvu srpstva tako ne može biti, jer ista počela u ideologijskom nacijstvu ne mogu vrijediti na svim stranama.

Vladimir Ćorović ističe da je osvješćivanje bosanstva zapravo austrougarski pothvat u kojem se za jezik daje naziv bosanski.[30] Takva tvrdnja je ono mjesto ideologijskih ostrašćenosti u kojima neosporiva očitost biva porečena, a etička odgovornost odbačena. Da bi zamisao velike Srbije bila nametnuta kao nužnost, Bosna je, kako to priznaje i Radoš Ljušić, inače branitelj takvih namjera – bila i ostala središnje pitanje političkih, kulturnih i vojnih nastojanja na uspostavljanju države svih Srba.[31]

Politička misao o Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, uobličena 1917. godine u dogovoru Nikole Pašića, predsjednika vlade Kraljevine Srbije, i Ante Trumbića, predsjednika Jugoslavenskog odbora, u takozvanome Krfskom paktu, isključuje posve i Bosnu i bosanstvo i bošnjaštvo. U tome ideološkom programu naglašeno je:

> *Da je ovaj naš troimeni narod jedan isti po krvi, po jeziku govornom i pisanom, po osjećanjima svoga jedinstva, po kontinuitetu i celini teritorije na kojoj nepodvojeno živi, i po zajedničkim životnim interesima svoga nacionalnog opstanka i svestranog razvitka svoga moralnog i materijalnog života. Ideja o njihovom nacionalnom jedinstvu nikada se nije gasila, ma da je sva moć, umna i fizička, nacionalnog mu neprijatelja bila upravljana protivu njegovog jedinstva, njegove slobode i nacionalnog opstanka*.[32]

I ta ideja oslobođenja i ujedinjenja, jednako kao i njene brojne ideologijske inačice, isticane i razvijane i prije i poslije, isključivale su i Bosnu i bosanstvo i bošnjaštvo, i to i u izvornim nacijskim djelovanjima i u uzvratima na njih. Tumačeći svesrpstvo, Ivo Pilar piše: "Jezgra današnjeg južnoslavenskog problema sastoji se u tome, što Srbstvo želi svladati i Bugare i Hrvate, postati prvom silom na Balkanu, te zatim uništiti i apsorbirati Hrvate i Bugare i tako osvojiti i posrbiti

[30] Vidjeti: Isto, 66.

[31] Vidjeti: Radoš Ljušić: "O Ćorovićevoj knjizi i idejama o velikoj Srbiji"; u: Ćorović: *Velika Srbija*, 97–118.

[32] Ćorović: *Velika Srbija*, 88. Vidjeti: Ferdo Šišić: *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1920., 96–97.

čitavi slavenski Balkan."[33] Iz tog navoda vidljivo je potpuno isključivanje i Bosne i Bošnjaka kao nečeg mogućeg izvan ponuđenih konstrukcija.

Varka jugoslavenstva

Nemogućnost održanja srpsko-hrvatske ideologijske matrice prikrivana je ideologijskim jugoslavenstvom, u kojem je zbiljno bosanstvo izvođeno u politike maskiranja srpstva i hrvatstva u njihovim hegemonijskim odnosima prema Bosni. Govoreći o nužnosti da ideologijskom jugoslavenstvu budu dodijeljeni i novi sadržaji, Dimitrije Mitrinović 1930. godine piše:

> *Kompleks bosanskohercegovački ima u Jugoslaviji svoj vitalan i sudbonosan značaj. Da taj kompleks ne postoji trebalo bi ga stvarati, jer bi bez njeg bile dve Jugoslavije, jedna srpska i jedna hrvatska. Možda bi postojala i neka nemoguća treća Jugoslavija, muslimanska i anacionalna. Međutim je baš taj kompleks jedan spoj i jedan prsten, i realnost i simbol srpsko-hrvatskog i pravoslavno-katoličkog jedinstva i to zajedno sa visoko važnim i ne samo negativno nego i pozitivno značajnim elementom Islama u Jugoslaviji. Žaljenjem i opraštajućim zaboravom treba preći preko moralnih i materijalnih zala koje su počinili režimi bivše Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u bivšoj Bosni i Hercegovini i prihvatiti nove i sveže saradnje današnjeg centra centralne Banovine jugoslovenske na izgradnji mističke i čovečanske misije Balkana (...) Sarajevo ima svoju dušu, balkansku i vrlo opšteljudsku u organizmu Jugoslavije, i suđeno je konstelacijom stvari da Sarajevo postane centar nacionalne svesti Jugoslavije, ukoliko su religija i moral suština i načelo civilizacija i kulture (...) Sarajevo treba da smisli i izreče našu tvorevnu misteriju (...) Kulturna misija ili dužnost Sarajeva je naročito u tome da za Jugoslaviju rešava njen problem morala, religije crkava, opšteljudske duhovnosti*.[34]

Kako je vidljivo, Sarajevo, a zapravo Bosna, bosanstvo i bošnjaštvo, mogu imati političko osvješćenje jedino u srpstvu i hrvatstvu, spojenim i izmirenim u jugoslavenstvu. Isti autor na drugome mjestu to, ipak, svodi na srpstvo, za koje kaže: "Jugoslavija će biti novi veliki Balkan, moderni i socijalistički Balkan; a Srbija i Srpstvo će biti tvoračka forma, otac entelehija, duh toga Balkana."[35]

---

[33] L.V. Südland [Pilar, Ivo]: *Južnoslovensko pitanje: Prikaz cjelokupnog pitanja*. prev. Fedor Pucek, Zagreb: Matica hrvatska, 1943., 162.

[34] Dimitrije Mitrinović: "Misija Sarajeva". *Jugoslovenska pošta*, 366/2 (1930), 1–2; u: Isti, *Sabrana djela*, 1–3, ur. Predrag Palavestra, Sarajevo: Svjetlost, 1991., 2: 216–218.

[35] U: Predrag Palavestra: *Dogma i utopija Dimitrija Mitrinovića: Počeci srpske književne avangarde*. Beograd: Slovo Ljubve, 1977., 82.

U takvoj entelehiji srpstva, ili onog što u sebi i sobom ima svrhu, iz "misije" Sarajeva nije isključen bitan sadržaj tog u mitskom pothvatu srpskoga vožda Karađorđa Petrovića. On 1804. godine svoju viziju svijeta u vezi sa Sarajevom, obraćajući se Hercegovcima, predstavlja ovako:

> *Zato, ljubezna braćo, ne upustite iz vaših rukah srećno vrijeme i slučaj, no svi jedno i zajedno pomolite se vse višnjemu Bogu stvoritelju, pomoščniku hristijanskomu, i udarite vi o te strane, a mi ćemo ot ove s neustrašivim duhom, i s pomoćiju božijeju prije mjesec danah sastaće nam se vojske u Sarajevu, gdje zahira, džebana, svako blago i biser neizčitajemi u bezmjernaja sokrovišča koje su Turci ot nas i naših starijih pograbili. Mi kad počnemo sami za svoje otečestvo, za častni krst vojevati, svaki car hristijanski hoće nam pomoć dati, zašto mi ništa tuđe nećemo ticati, no sobstveno naše ot starinah, koje je svemu svijetu poznato da je rođeno naše, hoćemo voz vratiti, i to je pošteno pred svijem svijetom, i po zakonam božijim i carskim niko nam neće braniti, nego još svaku pomoć dati*.[36]

I Dimitrije Mitrinović je upleten u zamku poistovjećenja hrvatstva s katoličanstvom, a srpstva s pravoslavljem, pri čemu bosanskome muslimanstvu osvjestljivost u nacijskoj teleologiji ne pripada, jer to nije moguće u takvom vidiku. I za njega je nepreispitiva očitost da bosanskome muslimanstvu ne može pripadati svijest o počelnim razlozima za bosanstvo. Očito je da u svome ideologijskom sljepilu Dimitrij Mitrinović, kao i većina drugih ideologa koji nisu umakli evropskim konstruiranjima prijatelja i neprijatelja, nastoji prevazići svođenje Bosne, bosanstva i bošnjaštva na "misiju" Sarajeva. To je hotimično ili nehotimično poricanje bosanstva.

Jugoslavenstvo s kojim je povezana država Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, s njenim kasnijim inačicama, jest šizofrenično. Pretpostavka mu je objedinjavanje različitih naroda u jedinstven politički poredak. Za to je uvjet odgovor na pitanje o utemeljenju društvenog jedinstva različitosti. Iz tog jedinstva isključivani su Bosanci, Albanci, Crnogorci, Makedonci i drugi. Ono što bi tu različitost moglo ujediniti je suštinski priznanje, štićenje i razvoj bosanstva. Ali, ono ne postoji ni za Dimitrija Mitrinovića. Bosansko muslimanstvo je, i prema njemu, nerazrješiva anomalija u odnosu na koju se odmjera mističko jugoslavenstvo. Njemu je očita nužnost bosanstva kao jezgre mogućeg proširenja u ideologijsko jugoslavenstvo. To i priznaje i poriče u svom tumačenju misije Sarajeva.

Za pisca navedenih fragmenata očite su prisutnosti i Bosne i bosanstva i bošnjaštva. Ne poriče ih, ali njihov nacijski bauk nadlazi u fikciji ideologijskog ju-

[36] U: Ćorović: *Velika Srbija*, 25–26.

goslavenstva, dodjeljujući mu upravo Bosnu, bosanstvo i bošnjaštvo kao mogući politički i kulturni temelj i uzor. On prepoznaje da je negativni odnos prema Bosni, bosanstvu i bošnjaštvu, u nacijskim teleologijama, smrtna prijetnja i imaginacijskom jugoslavenstvu. Ali, takav odnos nacijskih elita, s pripadajućim ideologijama i moćima, prema Bosni, bosanstvu i bošnjaštvu nije bio izmjenjiv ni u komunističkom pothvatu nadilaženja unutarnjih napetosti između ideologijske imaginacije i društvene zbilje.

Komunistička Jugoslavija kao nadomještenje za monarhističku temeljena je na lenjinističko-staljinističkoj zamisli rješenja nacionalnog pitanja. U prvi ustav komunističke Jugoslavije ugrađena su doslovno ista rješenja iz pravnog poretka Saveza sovjetskih socijalističkih republika. Ali, tu nema ničeg suštinski novog u odnosu prema Bosni, bosanstvu i bošnjaštvu. Bosna (i Hercegovina) uvedena je u taj poredak na osnovi praktične nemogućnosti razgraničenja Srbije i Hrvatske. Srpstvo i hrvatstvo u toj republici shvatani su i dalje kao doslovna protegnuća na teritorije još neuključene u pothvate ozbiljenja nacijskih ciljeva.

Moglo se bosanskim muslimanima činiti da je jugoslavenstvo utočište ili oslobođenje iz stege nametanih im nacijskih ideologija u koju su bila uključena poricanja njihovih historijskih i kulturnih temelja s razvojem u političkom osvješćenju bosanstva i bošnjaštva. Ali, osnova toga bila je imaginacija o nacijskoj neutralnosti jugoslavenstva. U vidicima srpskih i hrvatskih nacijskih elita jugoslavenstvo, tumačeno na različite načine, samo je bilo sredstvo ozbiljenja nacijskih teleologija. Zato je prikrivalo antibosanstvo, samo na drukčiji način, a nikada ga ne isključujući iz svojih odnosa prema Bosni.

THE SPECTRE OF BOSNIANHOOD
The exile of Bosnians as represented by others

Rusmir Mahmutćehajić

Summary

From the early 19th century to the present, a certain spectre of Bosnianhood has informed the national teleologies of the Serb, Croat and Bosniak identitities (Serbhood, Croathood, and Bosniakhood). As is evident from their nationalist programmes, all three nationalist projects have a need to sever the undeniable link between the population of Bosnia and the geographical and historical extent of Bosnian popular or folk plurality. One consequence is that today at least three quarters of Bosnian Muslims, whose very existence represents an anomaly for these nationalist teleologies, live in exile. But exile

can be mental as well as physical. By brutally applying to themselves the templates of cultural racism, nationalism, and orientalism, Bosnian Muslims have assimilated the representations others have of them. This results in a form of migration from the self towards ideological alienation imposed from outside. Such templates are deployed in politically supported forms of education. This paper presents the results of research into key aspects of anti-Bosnian texts and public discourse.

Key word: anti-Bosnianhood, Bosnianhood, Bosnian Muslims**,** exile

UDK 323: 33 (497.6)

Bosansko pitanje: politički i ekonomski problemi i izazovi

Hasan Muratović
Ekonomski fakultet
Sarajevo

U tekstu se polazi od navođenja i analiziranja šest fundamentalnih problema bez čijeg rješavanja nije moguće početi promjene i opći napredak u Bosni i Hercegovini. U razmatranju mogućnosti za promjene stanja polazi se od sistemskog pristupa kao uvjeta za svaki uspjeh i analiziraju mogućnosti adaptacije strukture i stvaranja uvjeta za funkcioniranje sistema na svim razinama. Prijedlozi rješenja za ekonomski napredak i ubrzanje procesa priključenja Evropskoj uniji obrađeni su segmentirano po najbitnijim izazovima.

Ključne riječi: sistem, strukturiranje, odlučivanje, potencijali, ekonomski izazovi, reforme, restrukturiranje, investicijski ciklus

1. *Fundamentalni problemi i izazovi*

Stanje u kojem se Bosna i Hercegovina nalazi u generalnom društvenom, političkom i ekonomskom smislu zahtijeva veliki broj analiza, vizija i strategija da bi se došlo do jedne približno konačne liste problema i izazova koji bi pomogli da se pristupi sistemskom rješavanju svega nagomilanog. Vrlo je teško, bez takvog pristupa, napraviti popis, rangirati probleme i izazove prema značaju njihovog rješavanja i kreirati sistem i organizaciju, kojim bi se sadašnje stanje promijenilo. Dalje, neposjedovanje sistema i plana promjena uzrokovalo bi dalji rast entropije sve do potpunog haosa. Zbog toga je neophodno početi od fundamentalnih problema i izazova čije sagledavanje i početak rješavanja mogu zaustaviti dugoročna pogoršanja i stvoriti uvjete da se istovremeno

započne rješavanje jednostavnih, gotovo svakom potpuno jasnih, problema. Za rješavanje tih problema, koje bi donijelo brze rezultate, najpotrebniji su ljudski resursi i njihova volja i organizacija da se smanjuju i eliminiraju.

Fundamentalni problemi svakog društva uzrok su većine drugih problema. Oni su uzročnici ključnih entropija koje djeluju na stvaranje i narastanje ostalih problema. Fundamentalni problemi našeg društvenog i ekonomskog razvoja dominantno su nastajali u raspadu bivše države, kao posljedica rata i u raspadu socijalističkog sistema. Ovdje ćemo selektirati šest, prema našem mišljenju, fundamentalnih problema i izazova bez čijeg rješavanja ili redukcije nije moguć efikasan napredak ni u jednom području. To su sljedeći problemi i izazovi:

– Nedostatak partiotizma i indoktrinacije – nedostatak svijesti o pripadnosti državi i društvu.

– Neadekvatan sistem obrazovanja i veliki nedostatak znanja – jaz između potrebnih znanja i znanja koja se stiču u obrazovanju.

– Nevjerovatno loša selekcija resursa za kritično vođenje i menadžment na ključnim funkcijama i razinama hijerarhije.

– Nedostatak sposobnosti ključnih ljudskih potencijala i institucija za promjene i donošenje odluka – nedostatak odluka.

– Političke partije na vlasti (i generalno) bez ideologije i političkih i ekonomskih programa.

– Nedostatak prijateljskih država i političkih i ekonomskih odnosa s njima.

Kratko ćemo analizirati svaki od ovih problema i izazova.

1.1. *Nedostatak patriotizma i indoktrinacije – nedostatak svijesti o pripadnosti državi i društvu*

Ovaj problem izražen je najprije kod jednog broja političara, hrvatske i srpske nacionalnosti, na najvažnijim funkcijama. S te razine problem se prenosi na niže razine sve do generacija djece, srednjoškolaca i studenata.

Nedostatak svijesti o pripadnosti rezultira pogrešnim odlukama i aktivnostima koje se okreću protiv pravog i racionalnog razvoja društva i svih segmenata njegove organizacije.

Nikakav posao ne možemo uspješno obavljati ako ga ne volimo. Političari i drugi ljudi na važnim funkcijama ne mogu izgrađivati državu, niti sisteme kojima rukovode, ako ih ne smatraju svojima, ako im ne pripadaju, ili ako smatraju da pripadaju nekim drugim sistemima koji ih još nisu prihvatili. Kadrovi na značajnim funkcijama, koji ne osjećaju ovu državu svojom, donosili su i donose veliki

broj ekonomskih i političkih odluka koje su više koristile susjednim državama nego nama. Ovaj problem mogao bi se dugoročno rješavati jedino indoktrinacijom u odgoju i obrazovanju, za šta su potrebni novi obrazovni i odgojni programi i novi kadrovi. Problem će, vjerovatno, još dugo egzistirati i mogao bi se ublažiti samo odgovarajućim zakonima i sankcijama kada je riječ o kadrovima na bitnim funkcijama u državnim strukturama i javnim poduzećima. To bi se moralo odnositi i na izbor na funkcije i na postupke u toku mandata. Ovakva iskustva su u svijetu vrlo rijetka pa se ne možemo osloniti na slučajeve uspješnog rješavanja ovog problema ni u teoriji ni u praksi.

1.2. *Neadekvatan sistem obrazovanja i veliki nedostatak znanja – jaz između potrebnog znanja i znanja koje se stiče u obrazovanju*

Savremena razvijena društva su društva znanja, a uspješne ekonomije su ekonomije znanja. Neuspješna društva i neuspješne ekonomije su one kojima nedostaje znanje, kojima nedostaju pojedinci i kritična masa stručnjaka, s odgovarajućim znanjima, koje zahtijeva savremeni permanentni razvoj, sposobnost za konkurenciju i permanentne inovacije. Naš obrazovni sistem karakteriziraju nesavremeni programi, neadekvatni kadrovi, loša organizacija, nedostatak opreme i nedostatak kontrole kvaliteta. Ovo se odnosi na sve razine obrazovnog sistema, a najviše je izraženo u visokom obrazovanju, koje treba da osigura ključne kadrove sa znanjima i sposobnostima za uloge u razvoju društva i njegove ekonomije.

Obrazovne institucije ne daju upotrebljiva znanja za preuzimanje uloga u državnoj upravi i privredi, a postojeći kadrovi posjeduju zastarjela znanja i nisu u stanju pružiti odgovarajuću praksu novim kadrovima iz obrazovnog sistema. Tako se lanac nesposobnosti nastavlja, sistemi se sporo ili uopće ne mijenjaju, inovativnost je praktično odsutna, u svim djelatnostima. U novije vrijeme je obrazovni sistem potpuno nekontroliran, privatne obrazovne institucije su bez ikakvih resursa i masovna proizvodnja kadrova sa „završenim“ obrazovanjem prijeti dugoročnim neznanjem i nesposobnostima u svim segmetnima razvoja i održivosti.

Poseban problem predstavlja nedostatak menadžerskih znanja i menadžera koji bi mogli, na bazi dobre prakse, predlagati i izgrađivati sisteme koji bi bili kompatibilni sa razvijenim svijetom.

Izlaz iz ove situacije moguć je samo koncepcijom sasvim novog sistema obrazovanja, stvarno prilagođenom evropskom sistemu obrazovanja, obukom kadrova uz pomoć institucija iz inozemstva, rigoroznom akreditacijom obrazovnih institucija i stalnom kontrolom kvalitete.

Za razvoj kvalitetnih institucija visokog obrazovanja, kao i za razvoj privrede, neophodno je partnerstvo sa stranim institucijama (ministarstvima, školama, univerzitetima) i poduzećima. Bez jače međunarodne saradnje stanje nije moguće promijeniti nabolje. Organizacija te saradnje treba da krene s razine države, a realizacija iz samih škola i univerziteta.

Naš sistem obrazovanja trebao bi još dugo da se temelji na državnim – javnim školama i univerzitetima.

1.3. *Nevjerovatno loša selekcija resursa za kritično vođenje i menadžment na najvišim razinama hijerarhije*

Selekcija kadrova i njihovo preuzimanje najznačajnijih menadžerskih i liderskih funkcija odvija se bez ikakvih kriterija i bez konkurencije. Godinama se vrte isti ljudi na različitim funkcijama, koje često nemaju nikakve sličnosti, niti su za njih potrebna ista i slična znanja i sposobnosti. Isti ljudi zauzimaju potpuno različite funkcije, donose odluke i vode poslove u vrlo različitim djelatnostima. Naprimjer, ministar zdravstva u jednom mandatu preuzima funkciju ministra prometa i komunikacija u sljedećem mandatu. Mnogo je sličnih primjera.

Političke partije, koje odabiru i promoviraju kadrove, nemaju čak ni unutarnjeg natjecanja za pozicije u upravi i javnim kompanijama.

Prvi na hijerarhijskim ljestvicama biraju na isti način svoje saradnike, „timove“, tako da cijele strukture postaju potpuno nekompetentne.

Savremena organizacija zahtijeva jake menadžere, često lidere, na najvišim položajima, koji su u stanju okupiti i voditi kompetentne timove. Jedni i drugi trebaju biti skloni i sposobni za stalne inovacije i promjene i za brze rezultate. Za sve to potrebno je stalno učenje, kontakti sa svijetom i visoka spremnost za žrtvovanje. Sve to je u velikom nedostatku u, već godinama istom, našem sistemu selekcije i izbora ključnih kadrova.

Svaka organizacija je dobra onoliko koliko su dobri njeni ljudski potencijali. Stanje svih naših djelatnosti i svi pokazatelji naše efikasnosti (koji nas pozicioniraju na posljednje mjesto u Evropi) pokazatelj su kvaliteta kadrova na najodgovornijim funkcijama. To je slika nevjerovatnog „sistema“ selekcije funkcionera i menadžera.

Izlaz iz ove situacije moguć je samo u uvođenju u zakonsku regulativu i praksu sasvim novog sistema izbora kadrova na odgovorne funkcije u upravi i javnim poduzećima i u angažiranju stvarnih menadžera i stručnjaka. Taj sistem se mora zasnivati na potpuno objektiviziranim kriterijima izbora i na potpuno otvorenoj konkurenciji.

1.4. *Nedostatak odluka – sporo odlučivanje zbog nesposobnosti kadrova na ključnim funkcijama i nedostatka institucija*

Bosna i Hercegovina se nalazi u krizi već duže od 20 godina. Svaka kriza zahtijeva brzo i efikasno odlučivanje. U našoj političkoj situaciji i strukturi države i entiteta glavne odluke se donose konsenzusom. Konsenzus je, inače, najlošiji način odlučivanja, jer se, umjesto racionalnih i najboljih odluka, donose kompromisne odluke koje parcijalno zadovoljavaju različite ciljeve i interese. Nedovoljna znanja i sposobnosti donosilaca odluka, zbog spomenute loše politike i prakse selekcije, uz izuzetno kompliciranu strukturu usaglašavanja, doprinose da se odluke donose jako sporo, a često nikako, za vrlo bitna pitanja razvoja i funkcioniranja ekonomije i društva u cjelini. Osnivanje neophodnih institucija, donošenje zakona i drugih propisa, usaglašavanje zakonodavstva i standarda s Evropskom unijom i implementacija usvojenih zakona i standarda odvija se vrlo sporo. Nedostatak institucija i nedostatak odluka odgađaju i usporavaju međunarodnu saradnju, investicije, razvoj ključnih djelatnosti i funkcioniranje sistema u upravi, privredi i drugim segmentima. Neophodne reforme u upravljanju i ekonomskom razvoju godinama su, zbog nedonošenja ključnih odluka, u zastoju (transformacije vlasništva, restrukturiranje privrede, konsolidacija državnih poduzeća, reforma državne uprave, restrukturiranje javnih poduzeća, upravljanje državnom imovinom, itd.).

Nesposobnost institucija rezultat je nesposobnosti ključnih kadrova. Neadekvatna znanja kadrova na ključnim pozicijama uzrok su njihovog bavljenja marginalnim problemima i kreiranju konflikata. Ključni kadrovi su dominantno angažirani na rješavanju konflikata između političkih stranaka, različitih interesnih grupa i pojedinaca. Oni nemaju odgovarajuća znanja da bi se, umjesto sitnim problemima, bavili ciljevima i strategijama. Oni donose samo sitne odluke, a krupne odgađaju ili prebacuju na sljedeću razinu sve dok praktične probleme ne učine političkim i time, u našoj političkoj situaciji, nerješivim. Bez bržeg i racionalnijeg odlučivanja ne može se napraviti značajniji pomak ni u jednom području našeg razvoja. Bolje odlučivanje je moguće samo promjenom strukture ili promjenom kadrova koji donose odluke. I jedno i drugo je moguće. I za jedno i za drugo su neophodne vođe s odgovarajućim znanjima.

1.5. *Političke partije na vlasti (i generalno) nemaju **ideologije** i političkih i ekonomskih ciljeva i programa*

Ovdje pod ideologijom partije na vlasti podrazumijevamo osnovne ideje na kojima ta partija temelji politički, ekonomski i socijalni sistem koji želi izgrađivati.

Od prestanka rata, tj.,od prvih poslijeratnih izbora do danas, nijedna politička partija nije dobila izbore na jasnom političkom, ekonomskom i socijalnom programu. Partije su se uvijek natjecale u nacionalizmu i kritikama drugih i nisu nikada napravile ni viziju ni skup ciljeva koje žele ostvariti.

Bez jasnih ciljeva nije moguće napraviti nikakve strategije niti sisteme i organizaciju. Strategija služi za realizaciju ciljeva, a struktura, tj. organizacija za realizaciju strategije. Polazište svake efikasnosti je jasno definiran cilj i privrženost svih članova organizacije tom cilju i njegovoj realizaciji. Toga već godinama nema ni u samim političkim partijama niti, pogotovo, u vladajućim koalicijama.

Izlaz iz ove situacije je, prije svega, u konsolidaciji i jasnim opredjeljenjima i ciljevima unutar vodećih političkih partija, u usaglašavanju fundamentalnih ciljeva razvoja države i njenih komponenti među najvećim političkim partijama te u kreiranju funkcionalne strukture u kojoj se ti ciljevi mogu realizirati. S obzirom na to da su političke odluke iznad, prije i uvjet svih drugih odluka, neophodne su temeljite definicije (redefinicije) političkih, ekonomskih i socijalnih opredjeljenja i ciljeva političkih partija na vlasti. Nakon toga neophodno je redefiniranje i usaglašavanje ciljeva vladajućih koalicija i sistema njihovog međusobnog usaglašavanja i donošenja odluka. Donošenje ad hoc odluka na bazi dugotrajnih usaglašavanja, neće ni u budućnosti donijeti ništa bolje rezultate niti stanja od postojećih.

Sve dok se ne racionalizira i ubrza sistem odlučivanja neće doći do neophodnih pozitivnih promjena.

1.6. *Nedostatak prijateljskih zemalja i političkih i ekonomskih odnosa s njima*

Bosna i Hercegovina već duži period, a i danas, praktično, nema prijateljskih država sa intenzivnim političkim i ekonomskim odnosima. Naša država i njene institucije su, zapravo, izolirani. Naša ministarstva, privredne komore, udruženja privrednika, univerziteti itd., nemaju ni stalnih partnera u svijetu s kojima bi intenzivno sarađivali. Vrlo su rijetke posjete naših državnika, i drugih ljudi na funkcijama, drugim državama. Vrlo su rijetke posjete drugih nama. Naši ministri i naša ministarstva nemaju gotovo nikakve redovne saradnje s ministarstvima drugih država.

Ne postoje gotovo nikakvi programi saradnje s inozemstvom na nivou vlade, ministarstava, univerziteta itd.

U takvim okolnostima i organizaciji nema ni razmjene informacija, programa, stručnjaka, iskustva i nema kooperacije na kojoj se bazirala naša prijeratna industrija i koja je za nas, u nedostatku vlastitih znanja i inovacija, jedini mogući koncept razvoja.

Izlaz iz ove situacije je u jednom radikalno novom pristupu međunarodnoj saradnji od vrha državne strukture, preko ministarstava, privrednih asocijacija i univerziteta do poduzeća i fakulteta. Vrh državne strukture mora napraviti jasne ciljeve i strategije i poduzeti mjere da uspostavi odnose sa zemljama, koje odabere, koji će omogućiti definiranje ciljeva i njihovu realizaciju subjektima kojima su te veze neophodne za brži razvoj i bolje funkcioniranje.

U današnjem globaliziranom svijetu uvjet svakog razvoja i napretka je povezivanje u međunarodne mreže, države, ministarstava, privrednih subjekata, obrazovnih institucija i organizacija i pojedinaca u svim djelatnostima.

2. *Sistemi i djelovanja na bazi sistemskog pristupa uvjet su svakog uspjeha*

Svako svrsishodno djelovanje odvija se na bazi nekog uređenog sistema. Sistem djeluje na bazi jasno definiranog cilja.

Sistem je cjelina međusobno povezanih dijelova koji djeluju zajednički, u interakciji, na realizaciji zajedničkih ciljeva. Sistem djeluje na bazi logičkih uređenih načela, metoda i pravila, koristeći zajedničke informacije. Rezultat djelovanja sistema veći je od skupa rezultata pojedinih elemenata koji ga čine. Svaki dio sistema treba da doprinosi funkcioniranju njegove cjeline. Svaki sistem je dio sistema višeg reda.

Djelovanje društvenog sistema zasniva se na jasno definiranoj misiji iz koje se jasno definiraju ciljevi. Za realizaciju ciljeva definiraju se jasne strategije i postavlja odgovarajuća (organizacijska) struktura i kadrovi koji su u stanju realizirati definirane ciljeve i strategije.

Usporedimo li načine na koje funkcioniraju institucije i organi u upravljačkim strukturama kod nas, jasno je da se ne koristi sistemski pristup i da se uopće ne realiziraju faze sistemskog procesa odlučivanja i implementacije odluka.

Četiri su ključna problema i izazova da bi se uopće mogao primijeniti sistemski pristup u upravljanju na svim razinama naše (države i entiteta) upravljačke strukture:

– Usaglašavanje ciljeva
– Usklađivanje strategija
– Prilagodba struktura
– Osiguranje kadrova sa sposobnostima za ključne funkcije

Da bi sistem uopće ispravno funkcionirao, moraju postojati usaglašeni (jedinstveni) ciljevi koje sistem treba da ostvari. Osnovni ciljevi ključnih dijelova strukture – ciljevi entiteta ne samo da nisu usaglašeni, nego su često suprotstavljeni i

nejasni. Sve dok ne bude koncenzusa o ključnim ciljevima, dok se oni ne napišu i jasno definiraju i dok se ne osiguraju zajednički resursi za njihovu realizaciju, neće biti napretka u izlasku iz naše krize.

Nema uopće racionalnih razloga za različitost osnovnih ciljeva. Zbog toga bi odgovarajući kadrovi mogli lako doći do liste ključnih ciljeva za koje bi se mogle razraditi odgovarajuće zajedničke – jedinstvene strategije.

Strategije su, u sadašnjoj praksi, nejasne. Entiteti se služe najčešće strategijama rivaliteta i opstrukcija, osim onih pitanja koja prijete ostanku na vlasti i pitanja čije rješavanje zavisi od međunarodnih faktora (Svjetska banka, Monetarni fond, neke institucije EU i sl.). Za efikasnije strategije potrebni su jedino ljudski potencijali odgovarajućih kapaciteta.

Ciljevi nižeg reda, u entitetima, i strategije koje su neophodne za njihovu realizaciju, mogli bi se relativno lako definirati kada bi za to postojali sposobni kadrovi.

Makrostruktura je data Dejtonskim sporazumom i za sada, nema uvjete za njenu promjenu. Strukture entiteta se mogu promijeniti kada bi postojali kadrovi odgovarajućih sposobnosti i znanja, lako napraviti efikasnijim. Te strukture su prerazuđene, neracionalne, s nedefiniranim načinima odlučivanja, nedovoljno zakonskih rješenja itd. Ne postoje objektivni razlozi koji sprečavaju da se te strukture brzo izmijene i naprave efikasnim.

U nedostatku odgovarajuće strukture, ako postoje odgovarajući kadrovi, moguće je nedostatak strukture prevazići visokom koordinacijom i timskim djelovanjem kadrova.

Zbog toga se, kao ključno pitanje, rješenje svih najkrupnijih problema svodi na osiguranje kvalitetnih ljudskih resursa.

Kad god jedan sistem loše funkcionira, možemo ga unaprijediti promjenom strukture ili promjenom ulaza. U konkretnom slučaju postoje veliki nedostaci u strukturi i u kadrovima. Promjena strukture (naročito na najvišem nivou) za sada je teško moguća, a i ako bi bila moguća, bila bi vrlo spora. To je dugoročno rješenje. Zato je stvarni izlaz u promjeni ljudi, onih koji u toj strukturi djeluju. Brzo unapređenje ukupnog sistema moguće je samo osiguranjem kadrova odgovarajućih kapaciteta na najvažnijim funkcijama.

Za dugoročno bolje funkcioniranje svih podsistema u Bosni i Hercegovini neophodno je mijenjati i strukturu i kadrove. Strukture na nižim razinama se mogu mijenjati relativno brzo ako za to postoje odgovarajući kadrovi. Iz ovog jasno slijedi da prvo treba promijeniti i osposobiti ljudske resurse, pa onda mijenjati strukture. Kad se promijene ljudski resursi i struktura, stvorit će se uvjeti za definiranje i izgradnju te efikasno funkcioniranje sistema odlučivanja.

Gdje su ključni problemi različitosti ciljeva?

Razlike u ciljevima u ključnim strukturama u Bosni i Hercegovini su izuzetno kompleksni. Sljedeće su razlike u ciljevima uzroka izuzetne neefikasnosti:

– Neusaglašeni politički ciljevi između entiteta i partija koje čine „koalicije" u državnim i entitetskim parlamentima i vladama;

– Neusaglašeni ciljevi entiteta u velikom broju strateških pitanja i problema

– Neusaglašeni nacionalni ciljevi;

– Dominacija političkih i ekonomskih ciljeva i prakse u entitetima nad ciljevima i praksom na nivou Države;

– Dominacija prakse nižih razina u odnosu na odluke viših organa;

– Sporost i nedostatak odlučivanja na svim razinama strukture.

Svaki od ovih šest problema i izazova je, iz dosadašnje prakse, vrlo jasan i evidentan. Svi se oni u svakodnevnoj praksi manifestiraju i čine sve razine sistema totalno tromim i neefikasnim.

Ako bismo analizirali stvarne uzroke ovom stanju, došli bismo do zaključka da postoji samo jedan problem – nedostatak sposobnih i racionalnih ljudskih potencijala na ključnim mjestima odlučivanja. Ne postoje nikakvi drugi objektivni razlozi za tolike različitosti u ciljevima i ponašanju.

Drugi razlog je nepostojanje sankcija, ali on je vezan za ovaj prvi, jer sankcijama, a često i odsustvu propisivanja sankcija, upravljaju isti kadrovi koji upravljaju ciljevima.

Naš najveći problem i izazov, prema svemu navedenom, jeste promjena postojećeg i selekcija i osposobljavanje novog ljudskog potencijala za najodgovornije uloge.

3. *Problemi adaptacije strukture*

U ovom tekstu smatramo nepotrebnim dokazivati i opisivati detalje neadekvatnosti strukture u kojoj su potpuno neadekvatno riješene uloge pojedinih razina (država – entitet). Država s dva entiteta, čije su strukture potpuno različite, s Federacijom od deset federalnih jedinica, s neprimjerenim brojem drugih institucija: agencija, direkcija, zavoda, itd., apsolutno je neprimjerena veličini države i ekonomskom potencijalu. Strukturu je neophodno mijenjati.

Praksa je pokazala da za sada nema političkih uvjeta za promjenu makrostrukture, tj. za drugačiju kompoziciju vrha države.

Međutim, sve drugo moguće je mijenjati i u datim političkim prilikama.

Federaciju je neophodno i moguće prestrukturirati. Jedna razina je u Federaciji suvišna, a i nekompatibilna je sa strukturom RS. Ukidanje kantona, ili bar njihovo

ukrupnjavanje, predstavljao bi sigurno unapređenje i pojednostavljenje sistema. Zbog međunacionalnih odnosa u Federaciji ukrupnjavanje kantona i prekomponiranje nekih općina bi bilo dobro prelazno rješenje. Konačno rješenje, koje bi uz politički konsenzus bilo moguće realizirati i sada, bilo bi ukidanje kantona i drugačija teritorijalna definicija općina.

U svakom slučaju u Federaciji je, u postojećoj strukturi, jedna razina suvišna. Sadašnji kantoni nisu subjekt odlučivanja u Federaciji. Oni nemaju dom kantona u Parlamentu. Struktura odlučivanja u kojoj postoje kantoni bez utjecaja u Parlamentu i u kojem je Vijeće naroda umjesto vijeće kantona, potpuno nekonzistentna.

Također se postavlja pitanje kako učiniti lokalnu upravu efikasnijom. Ona je, u sadašnjoj strukturi, s nedovoljnim sredstvima kojima umjesto nje raspolažu kantoni. Neke ključne funkcije ne mogu se ostvarivati na razini kantona i moguće ih je efikasno organizirati samo na lokalnoj razini. Grad Sarajevo je logičan primjer potpuno neracionalne, i u praksi drugih zemalja nepoznate, prakse. Država i Federacija praktično nemaju glavnog grada, mada je to u ustavima definirano. Grad Sarajevo je bez ikakve nadležnosti kao glavni grad. Iz njega polako nestaju političke, ekonomske i upravljačke funkcije glavnog rada.

Poseban problem u strukturama vlasti i u realiziranju vlasti predstavlja broj partija u parlamentima i u „koalicijama“. Brojni i različiti ciljevi partija rezultiraju sporim i pogrešnim odlučivanjem. Neophodno bi bilo izmijeniti izborno zakonodavstvo na način da se smanji broj partija u parlamentima. To je jednostavno moguće podizanjem cenzusa u izborima, naprimjer, na deset procenata, za ulazak u parlament. Time bi se znatno povećao kapacitet odlučivanja i odgovornosti partija na vlasti.

4. *Ekonomski izazov*

Ekonomska kriza u Bosni i Hercegovini uzrokovana je posljedicama rata, lošim odlučivanjem i neznanjem u toku obnove, a pojačana općom ekonomskom krizom u Evropi. Kriza je doprinijela, u velikoj mjeri, sporoj transformaciji socijalističkog ekonomskog sistema u tržišnu ekonomiju.

Pri tome su politički odnosi dominirali u svim odlukama i onemogućavali donošenje racionalnih ekonomskih odluka. Ekonomija se, zato, danas nalazi u ogromnim problemima i teškim izazovima. Listu problema i izazova je teško napraviti na bazi ranga i redoslijeda kojim bi ih trebalo rješavati. Sasvim simultani pristup rješavanju najvećih problema je nemoguć zbog širine područja i nedostatka resursa, posebno kadrovskih.

Postavlja se pitanje kako pronaći razvojni model i put da se nadoknadi razvojni deficit od dva desetljeća.

Naša ekonomija bremenita je krupnim problemima koji dugo vremena dominiraju sistemom, a na njihovo reduciranje i eliminiranje slabo djeluje. Problemi koji dugo vremena dominiraju ekonomijom i posebno privredom su:

– Nezaposlenost kapaciteta i ljudskih resursa,
– Izuzetno visoka neproizvodna potrošnja,
– Niska stopa rasta,
– Stalni rast unutarnjeg i vanjskog duga,
– Visoka neravnoteža uvoza i izvoza,
– Enormno visoki izdaci i stalno povećanje izdataka za penzionere i razne socijalne kategorije, stalni rast socijalne diferencijacije.

Ove pojave, koje predugo traju i stalno se intenziviraju, rezultat su „modela" vladanja i upravljanja. Model je zasnovan na dominaciji pojedinačnog interesa i interesa grupa i koalicija, a minorizaciji općeg interesa. Pojedinci i manje grupe već godinama grabe i devastiraju opći interes za račun vlastitog. Na taj način su devastirana izuzetno dobra poduzeća i institucije (obrazovne, zdravstvene, istraživačke...). Vlastiti interes se manifestirao u materijalnim vrijednostima i u osvajanju političkoupravnih pozicija na kojima su neadekvatni kadrovi devastirali poduzeća i institucije. Taj sistem vladanja materijalnim i finansijskim sredstvima i institucijama sprečava promjene i čini prognoze za izlazak iz krize nerealnim. Ovo stanje sve više politizira društvo, povećava dominaciju politike nad svim ostalim, i skreće njegove reakcije na političke umjesto ekonomske probleme, sprečava autonomnost sistema.

Na sceni je stranačnost države i privrede, što onemogućava međunarodnu industrijsku saradnju i razvoj tržišne privrede. Umjesto obnavljanja međunarodne kooperacije na kojoj se temeljila naša industrija, dogodila se devastacija poduzeća, naročito, velikih, u državnom vlasništvu. Odnos vladajućih struktura prema razvoju i privredi uopće ne korespondira sa savremenim industrijskim i društvenim odnosima.

Za izlazak iz naše krize ne treba mnogo tragati da bi se otkrivali modeli za pojedina područja.

Mnoga pitanja i mnogi odgovori su poznati i traži se samo primjena poznatog, onoga što je već primijenjeno i šta se pokazalo dobro. To se odnosi jednako na pitanje transformacije iz socijalizma, koji je još u glavama velikog broja ljudi, u kapitalizam pa do donošenja pragmatičnih zakona i njihove primjene.

Naši stručni krugovi i MMF i Svjetska banka mnogo su puta konstatirali da su naši problemi: sporost restrukturiranja, nedovršena privatizacija, stalno pove-

ćanje unutarnjeg i vanjskog duga, nelikvidnost, nepoticanje ulaganja, prevelika javna potrošnja, ali isto tako i moralna kriza, kriza pravosuđa, neriješena pitanja državne imovine i sukcesije.

Svaka analiza pokazala bi, ipak, da su sljedeći problemi i izazovi na vrhu prioriteta.

4.1. *Restrukturiranje i privatizacija*

Od restrukturiranja i privatizacije je trebalo krenuti u transformaciju privrednog i ekonomskog sistema poslije rata. Formalno je tako i započeto, ali su procesi brzo usporeni i/ili prekinuti. Privatizacija je izvedena na pogrešnom modelu uz masovnu upotrebu i zloupotrebu certifikata, sumnjivim odabirom novih vlasnika, u rijetkim slučajevima uspješno. Uz sve to do sada je privatizirano samo 40-ak procenata vrijednosti državnog vlasništva. I dalje u ekonomiji dominira državno, ranije društveno vlasništvo. Poduzeća s dominantnim i/ili većinskim državnim vlasništvom su najveći uzroci lošeg ekonomskog stanja i loših društvenih pojava i odnosa. Netransformirana poduzeća su izvori neinovativnosti, tehnološkog zaostajanja, korupcije, nelikvidnosti, neplaćenih doprinosa i poreza, odustva investiranja, štrajkova itd.

Jasno da je neophodno i urgentno napraviti programe i dovršiti procese restrukturiranja i privatizacije, a onaj dio privrede koji se neće privatizirati temeljito reorganizirati i za njega osigurati bolji menadžment i razvoj uz kooperaciju i strane investicije.

Neophodno je ukinuti sve agencije za privatizaciju osim Federalne, a nju osposobiti da u roku od najduže dvije godine završi privatizaciju onog dijela koji neće ostati u državnom, entitetskom i kantonalnom vlasništvu.

Prestrukturiranje ključnih grana i velikih poduzeća treba izvesti uz pomoć stranih ekspertskih firmi (šumarstvo i drvna industrija, elektroprivreda, željeznice, itd). Samo dobro izvedeno restrukturiranje može privući međunarodne finansijske ulagače i druge investitore. Samo investicije i stvaranje srednjih i velikih poduzeća te međunarodna kooperacija u proizvodnji mogu osigurati brži razvoj i zapošljavanje: tzv. mala privatizacija, mikro i mala poduzetništva su se već pokazali kao vrlo limitirani u razvoju i zapošljavanju u totalno razrušenoj privredi i ekonomiji.

Bez privatizacije ne može se izgraditi savremeno konkurentno poduzeće i konkurentna privreda. Privatno poduzeće, da bi efikasno funkcioniralo, treba efikasno djelovanje pravne države. Tržišna ekonomija nije moguća bez efikasne pravne države čiji će se zakoni striktno provoditi i koja će osigurati prinudu u izvršavanju ugovora i obaveza uopće.

Privatizacija i tržišna ekonomija zahtijevaju izgradnju institucija, prilagodbu EU standardima i istovremenu zaštitu domaćih privrednih subjekata od konkurencije pod zaštitom stranih dobavljača i političkog pritiska stranih faktora u našoj zemlji da im se osigura povlašten položaj.

4.2. *Fiskalna konsolidacija*

U cijelom poslijeratnom periodu, pored nevjerovatno velikih problema, fiskalni sistem se nije unapređivao. Jedini značajan napredak je bio uvođenje PDV-a čiji sistem se, također, ne unapređuje, ne integrira i nedovoljno kontrolira. Posljedica ovoga su vrlo niska naplata poreza (procjenjuje se na samo do 45%), izuzetno visoki iznosi neplaćenih doprinosa, pa čak i carina. Takvo stanje je neodrživo.

Svaka velika kriza zahtijeva promjenu fiskalnog sistema jer se pad prihoda u budžetima može nadoknaditi jedino drugačijom fiskalnom politikom. To se kod nas, još uvijek, nije dogodilo. Osim nedostatka u sistemu, postoje ogromni nedostaci i korupcija u kontroli poreznih obveznika.

Rezultat svega ovoga su deficiti u budžetima na svim razinama, nelikvidnost svih razina vlasti, ogromni gubici i nelikvidnost u zdravstvu, obrazovanju, komunalnoj djelatnosti itd.

Privremena rješenja se traže samo u zaduživanju u inozemstvu i u izdavanju vrijednosnih papira koje, uz prisilu vlasti, kupuju javna poduzeća i banke uz velike kamate.

Konsolidaciju cijelog sistema moguće je provesti jedino jedinim, sasvim novim, fiskalnim sistemom, sistemom naplate i inspekcijskih službi i osiguranjem odgovarajuće kontrole institucija i uposlenika u tom sistemu.

4.3. *Bankroti, stečaji i likvidacije loših poduzeća – sprečavanje nelikvidnosti*

Nelikvidnost je najveća bolest naše ekonomije. Ona polazi od nelikvidnosti i neodgovornosti državnih institucija, javnih poduzeća i ustanova, preko fondova, privatnih poduzeća do pojedinaca koji nisu u stanju uvećati kredite i plaćati usluge javnih poduzeća. Gotovo 70 hiljada je blokiranih računa samo privrednih subjekata.

Nelikvidnost svakim danom ubija i one subjekte koji bi mogli normalno poslovati i razvijati se, koji imaju tržište i odgovarajuće proizvode.

Uzrok nelikvidnosti je, prije svega, u lošim zakonima i kontroli njihove primjene, a zatim u neznanju, nedisciplini i sklonosti kriminalu kadrova koji rade u finansijskoj funkciji državnih organa i poduzeća. Za zaustavljanje, redukciju i

sprečavanje nelikvidnosti neophodni su novi zakoni i kontrola njihove primjene. Neophodno je donijeti prvo zakone koji sprečavaju nastanak nove nelikvidnosti: obaveza, za istovremene isplate plaća i plaćanje poreza i doprinosa bez kašnjenja, pod prijetnjom blokade, brzi stečajevi i likvidacije firmi s blokiranim računima, zabrane i prisilna naplata dugovanja više od 60 dana, brze realizacije kolaterala u slučaju neplaćanja i krivična odgovornost za finansijske prevare i gubitke koji su rezultat prevara. Zakonodavstvo i sankcije koje onemogućuju nelikvidnost ovih razmjera su poznati. Treba ih samo prihvatiti i primijeniti.

Bez brze konsolidacije ili likvidacije nelikvidnih subjekata i bez kreiranja i implementacije novog sistema finansijskog poslovanja nije moguće učiniti naš privredni i finansijski sistem efikasnijim, nije moguće motivirati i ohrabriti poduzetništvo.

4.4. *Reforma javnog sektora i smanjenje javne potrošnje*

Već godinama nije vođena niti jedna ozbiljnija rasprava o ekonomiji niti donesen program ili budžet a da nije bilo govora i obećanja da će se smanjiti javna potrošnja. Međutim, javna potrošnja neprekidno raste. Ona je dostigla granicu, prije pet godina, od kada se ne može finansirati bez novih zaduživanja. Ako se ne bi poduzele radikalne mjere na njenom smanjenju, bankrot bi bio neizbježan. Problem prevelike javne potrošnje proizvod je ukupnih odnosa koji tu potrošnju stalno generiraju. Ukupne odnose treba mijenjati. Rast javne potrošnje, i njeno značajno smanjenje, relativno je lako postići, ali je za to neophodno hrabrosti i odlučnosti vladajućih struktura.

Prije svega, treba racionalizirati ogroman broj troškova i plaćanja gubitaka javnim poduzećima, koja treba prestrukturirati i/ili privatizirati.

Neophodno je ukinuti nepotrebne i neefikasne institucije na svim razinama (država, entiteti, kantoni, općine): agencije, direkcije, asocijacije, dotacije raznim organizacijama itd.

Neophodno je prestrukturirati i racionalizirati organizacije u svim oblicima zdravstvenih usluga, svih razina obrazovanja, javnim poduzećima u oblasti transporta, plina, šumarstva, upravljanja vodama itd.

Neophodno je prestrukturirati cjelokupnu državnu upravu i radikalno smanjiti broj uposlenika, prostora i sredstava koje koriste. Svaka promjena vlasti u entitetima i kantonima generirala je novo stranačko zapošljavanje u administraciji i javnim poduzećima i kantonima od blizu 6000 uposlenika.

Neophodno je drastično reducirati broj ljudi i sredstava koja se troše na nepotrebna osiguranja osoba u vladajućim strukturama, stranim ambasadama i predstavništvima te troškove u vezi s prisustvom stranih institucija.

Treba donijeti odluku o zabrani zaduživanja za opću potrošnju. Ta odluka će prisiliti vladajuće strukture na akcije smanjenja potrošnje i izmjenu fiskalnog sistema i kontrole njegove primjene.

Neophodno je, na duži rok, naprimjer pet godina, limitirati broj zaposlenih (ali manji broj od sadašnjeg) i ukupna godišnja izdvajanja iz budžeta, za sve subjekte javne potrošnje. Mnogi subjekti javne potrošnje mogu sticati dodatne prihode, ali postojećim sistemom upravljanja finansijama nisu na to motivirani.

Javna potrošnja može se u značajnoj mjeri smanjiti tzv., brzim koristima koje se primjenjuju u upravljanju u krizi. To su redukcije troškova koji nisu nužni i/ili koji su potpuno nepotrebni a koje svaki uposlenik može vidjeti. Za ta smanjenja potrebni su samo organizacija i volja.

4.5. *Restrukturiranje i konsolidiranje javnih poduzeća* i poduzeća u većin*skom državnom vlasništvu*

Najveći dio naših proizvodnih poduzeća, otprilike 70% po vrijednosti, nalazi se u raznim oblicima državnog vlasništva. To je rezultat političkih odluka da se zadrži dominacija upravljanja u velikim poduzećima, koja ostvaruju profite i omogućavaju političkim partijama zapošljavanje, te nesposobnosti da se nađe rješenje za poduzeća u krizi.

Restrukturiranje je proces redizajna jednog ili više aspekata poslovanja kompanije. Cilj restrukturiranja jeste da se poveća efikasnost i konkuretnost, da se promijeni klima i odnosi u poduzeću a vrlo često i da se poduzeće spasi od likvidacije – da opstane.

Doslovno svako naše poduzeće u većinskom državnom vlasništvu ima potrebu da se restrukturira. Veliki broj poduzeća, zbog toga što se restrukturiranje nije izvršilo ranije, ne mogu uopće opstati i njihovo restrukturiranje sada svodi se na postupak spašavanja i korisne upotrebe ostanka njihove imovine.

Restrukturiranje javnih poduzeća je neophodno zbog pada njihovih performansi, zaostajanja u razvoju i tehnološkom prilagođavanju, pada konkurentnosti, lošeg odlučivanja i koruptivnih pojava, prevelikog broja uposlenika, loše strukture kadrova itd.

Veliki broj poduzeća, koja su u gubicima ili uopće godinama ne funkcioniraju i čiji se uposlenici nalaze „na čekanju“ (pojam koji postoji samo u BiH), moraju se konačno prestrukturirati ili likvidirati. Veliki broj se može samo likvidirati, a preostala imovina, posebno zgrade i zemljište, upotrijebiti za novi razvoj.

Restrukturiranje ovih poduzeća treba izvesti usklađujući tri razine: makroekonomsku, mezoekonomsku i operativnu, tj. na razini svakog poduzeća.

Restrukturirati se, svako poduzeće, mora prvo programski, tj. sa aspekta djelatnosti i proizvoda koje može u budućnosti prodavati. Pri tome treba prvenstveno nastojati zadržati osobine i imovinu koji bi omogućili da poduzeće radi. Kod većine naših poduzeća, zbog dugog perioda lošeg funkcioniranja i prekida u radu, potrebna je fundamentalna promjena od proizvoda i usluga, preko tehnologije, kadrova, znanja do industrijske kulture.

Tek nakon sagledavanja mogućnosti opstanka u djelatnosti ili razvoja novog proizvoda mogu se razmatrati ostali aspekti restrukturiranja koji moraju obuhvatiti:

– Finansijsko prestrukturiranje
– Svojinsko, vlasničko prestrukturiranje,
– Kadrovsko prestrukturiranje

Tek nakon analiza ovih aspekata može se pristupiti prognoziranju daljeg opstanka i razvojnih obuka te pribavljanja kadrova, eventualne kooperacije, marketiranje i drugih funkcija zavisno od djelatnosti.

S obzirom na to da su vrijednosti poduzeća drastično drugačije od onih u računovodstvima tih poduzeća, neophodno je najprije izvršiti restrukturiranje vrijednosti firmi i sve aktivnosti finansijskog restrukturiranja te eventualne prodaje i rješavanja pitanja sa povjeriocima, rješavati u skladu s novom vrijednošću.

Posebni dio restrukturiranja je traženje mogućnosti prodaje, integracije, pripajanja itd.

Ne može se procijeniti koji procent restrukturiranja može uopće uspjeti. S obzirom na to da je proteklo mnogo vremena, u kojem su poduzeća nazadovala i propadala, jasno je da će veliki broj analize pokazati da su likvidacije jedini izlaz. Krajnje je vrijeme da se te likvidacije obave po najkraćem mogućem postupku, da bi se tražilo rješenje za nagomilane socijalne probleme radnika ovih poduzeća i za rješavanje preostale imovine.

Kašnjenje restrukturiranja, stečajeva i likvidacije nagomilalo je probleme zbog kojih bi trebalo donijeti, u brzoj proceduri, zakon o restrukturiranju i likvidaciji poduzeća koji bi ekspertima i organima upravljanja omogućio brzo donošenje odluka o ovom procesu.

Za ovaj proces će biti neophodna sredstva koja se mogu rezervirati u budućim zaduživanjima. Ona su neophodna za troškove restrukturiranja onih poduzeća koja ih ne mogu platiti i za rješavanje uposlenika.

Za restrukturiranje treba donijeti zakon, odrediti rokove, i izdvojiti sredstva. Ključno je da se ovaj proces mora obaviti da bi se riješili ogromni socijalni problemi i spriječilo dalje nazadovanje javnih poduzeća, poduzeća u vrećinskom državnom vlasništvu i propadanje imovine poduzeća koja već dugo ne funkcioniraju.

4.6. *Preveniranje kreiranja novih socijalnih kategorija*

Rat je stvorio veliki broj socijalnih problema. Ekonomska kriza, spor oporavak privrede i nedostatak razvoja doprinijeli su stvaranje novih socijalnih kategorija u poslijeratnom periodu. Borba za vlast potpomogla je priznavanje statusa socijalno ugroženih velikim skupinama koje to nisu. Korupacija u zdravstvu stvorila je veliki broj „invalida rada" koji to nisu, te prijevremena penzioniranja. Tako je stvoren enorman broj uživalaca raznih mjesečnih primanja iz budžeta i penzionih fondova, koja budžet i fondovi ne mogu podnijeti. Budućnost ovog je u vrlo niskim mjesečnim primanjima stvorenih kategorija penzionera i socijalnih grupa i onih koji u to ne spadaju, ali su ostvarili prava.

Da bi se spriječio kolaps ovog „sistema", neophodno je zaustaviti kreiranje novih kategorija s ovim pravima te ustanovili rigorozne kontrole i sankcije za one koji ove kategorije vještački proizvode.

4.7. *Upravljanje državnom imovinom*

Upravljanje državnom imovinom je potpuno neriješeno zbog političkih problema i negiranja države od RS-a. Veliki dio te imovine propada na isti način na koji propadaju nerestrukturirana poduzeća. Imovina je samo popisana.

Ako bi se pitanje upravljanja ovom imovinom riješilo, mogli bi se stvoriti značajni ekonomski i razvojni efekti. Prvo, ona imovina koja bi imala funkcionalnu sposobnost mogla bi se staviti u funkciju. Drugo, značajan dio imovine bi se mogao prodati i stvoriti fond za razvoj i treće sva imovina bi se mogla iskoristiti kao kolateral za kreditiranje razvoja.

4.8. *Ustanovljenje središnje banke*

Nakon rata osnovan je valutni odbor (Currency Board) s nazivom Centralna banka BiH, postavljen je guverner stranac, s intencijom da u periodu 4-5 godina ustanovi središnju banku. Uglavnom zbog političkih razloga (RS ne želi nikakve državne institucije) i zbog nesposobnosti i konformizma kadrova, nikada nije osnovana središnja banka niti je bilo pokušaja da se napravi zakon o središnjoj banci i pokušaju stvoriti uvjeti za njegovo usvajanje.

Od pada kolonijalizma, u kojem je kreiran i provođen sistem valutnih odbora u kolonijaliziranim zemljama, Bosna i Hercegovina je zemlja koja je najduže zadržala ovaj oblik „monetarnog sistema".

S obzirom na to da je valutni odbor primjenjivan u kratkim periodima i dominantno nerazvijenim zemljama, koje nemaju odgovarajućih kadrova za istraživanja u finansijskom sektoru, nikada nisu dovoljno istraženi efekti uvođenja valutnih odbora.

Generalno se može reći da su dobre strane toga privremenog rješenja: veća disciplina u monetarnoj sferi, stvaranje iluzije stabilnosti kod stanovništva, smanjenje (otklanjanje) opasnosti od nelikvidnosti nacionalnog sistema, smanjenje moralnog hazarda – sprečavanje uplitanja politike u monetarnu sferu.

Loše strane valutnog odbora su: brži rast deviznih rezervi od stvarne potrebe i obaveze, loše upravljanje rezervama, nedostatak kontrole bankarskog sistema, isisavanje kapitala iz zemlje, nemogućnost stvaranja investicijskih ciklusa i utjecaja na razvoj, gubitak monetarnog a često i političkog suvereniteta, nemogućnost pokrivanja budžetskog deficita na račun inflacije, gubitak emisijske dobiti.

Zagovornici valutnog odbora, osim navedenih prednosti, smatraju da valutni odbor stvara povjerenje kod stranih investitora o stabilnosti sistema. Međutim, jasno je da valutni odbor, u našem slučaju, nije privukao strane investitore.

Dugotrajno zadržavanje valutnog odbora opravdalo bi razmišljanje o eurizaciji (primjer Crne Gore). Međutim, poznato je da su i zemlje koje su uvele dolarizaciju, umjesto sigurnosti, zapadale u velike krize i bankrote (Argentina, Ekvador).

Krajenje je vrijeme da se donesu odluke i zakonska regulativa za ukidanje valutnog odbora i formiranje središnje banke Bosne i Hercegovine. To bi stvorilo uvjete za razvoj finansijskog tržišta, stvaranje vlastitog monetarnog sistema koji će preuzeti uloge koje mu pripadaju u generiranju razvoja, racionalnijem upravljanju rezervama i kontroli bankarskog sistema (do sada su izvan kontrole središnje banke bankrotirale dvije banke u RS, teret snose Federacija i RS).

Za kreiranje zakona o središnjoj banci i cijeli koncept upravljanja sistemom trebalo bi angažirati vanjske i domaće eksperte. To je jedan od najurgentnijih sistema koji trebamo izgraditi za ubrzanje razvoja i efikasnije upravljanje finansijskim sistemom.

U svim ovim aktivnostima stoje dva problema koja se moraju prethodno riješiti: izgradnja efikasnog sistema odlučivanja i selekcija i osposobljavanje kadrova za ključne uloge.

4.9. *Pokretanje novog investicijskog ciklusa*

S obzirom na stanje u kojem se naša ekonomija nalazi i rezultate obnove i razvoja na bazi strategije razvoja porodičnog, malog i srednjeg poduzetništva, jasno je

da jedino jedan snažan novi ciklus investiranja može osigurati razvoj i rast koji će ublažiti i postepeno rješavati ključne ekonomske i društvene probleme. Taj novi ciklus mora, pored nastavka razvoja malog i srednjeg poduzetništva, osigurati stvaranje velikih poduzeća koja mogu brže osigurati veliki broj radnih mjesta i koja će se moći nositi s konkurencijom u liberalizaciji i otvorenoj konkurenciji koju nam nameće proces pridruživanja EU. Sasvim je postalo jasno da mala poduzeća ne mogu rješavati probleme razvoja i zapošljavanja.

Novi investicioni ciklus se može pokrenuti samo na bazi koncepcije i uključivanja svih faktora koji su neophodni u procesu definiranja ciljeva programa i strategije, u donošenju odluka i u saradnji u zemlji i sa inozemstvom.

Prije svega, treba angažirati ključne institucije: središnju banku, komisije za koncesije, konsultantske kuće, univerzitete i institute te posebne eksperte.

Razvojni ciklus se mora temeljiti na međunarodnoj kooperaciji i saradnji, jer mi nemamo kapaciteta niti vremena da se oslanjamo na samostalni razvoj. Država, entiteti i središnja banka moraju dati garancije potencijalnim stranim partnerima za naša učešća, naših kompanija i javnih poduzeća, za njihova ulaganja. Za razvoj, pored kredita međunarodnih finansijskih institucija, stoje na raspolaganju značajna neiskorištena domaća sredstva, prirodni resursi, potencijalni fondovi EU, ogromna štednja građana koja se može uključiti za kreditiranje na bazi kupovine radnih mjesta i druge oblike ugovora sa štedišama.

Naša prijeratna industrija razvila se na kooperaciji s poznatim velikim firmama iz razvijenih zemalja, posebno iz Njemačke, Austrije i Švedske. Razvoj na bazi međunarodne kooperacije i saradnje, stranih ulaganja, koncesija i upotreba naših resursa za partnerstvo treba biti osnova strategije. Nju ne mogu realizirati sami poslovni ljudi i poduzeća bez izuzetno intenzivnog angažiranja države (Vijeće ministara i vlada entiteta). Preduvjet za sve su kadrovi koji će predlagati koncepcije i odluke. Za tu svrhu neophodno bi bilo zatražiti pomoć razvijenih zemalja u ekspertima i uslugama njihovih konsultantskih firmi. Za pokretanje novog snažnog investicijskog ciklusa, koji bi riješio mnoge probleme našeg ekonomskog i društvenog preokreta, postoje objektivni uvjeti i gotovo svi resursi. Ključni preduvjet za početak je spremnost za odlučivanje, sistem odlučivanja i kritična masa ljudskog potencijala, domaćeg i iz inozemstva.

4.10. *Akcije za brze ekonomske dobiti*

U svakoj krizi se kreiraju koncepti kratkoročnih i dugoročnih akcija, koji će izvesti sistem iz krize. U svakom sistemu postoje s vremenom nagomilane devi-

jacije čije je otklanjanje jednostavno, ne zahtijeva velike resurse, a donosi brze koristi. To nazivamo akcijama za brze koristi ili dobitke (quick wins).

Naše stanje se može relativno brzo, i bez velikih ulaganja, značajno unaprijediti programom i implementacijom akcija za brze koristi u velikom broju područja i posebno u stvaranju uvjeta za nova, bolja sistemska rješenja.

Sljedeće akcije bi mogle osigurati veliki broj brzih koristi:

– Ustanoviti i osposobiti timove, i sistem odlučivanja za korišćenje IPA i drugih fondova;

– Donijeti zakone i druge propise za drastično smanjenje i sprečavanje nelikvidnosti;

– Unaprijediti fiskalni sistem i uvesti efikasnu kontrolu naplate svih poreza i doprinosa;

– „Uvoz" menadžera i eksperata i obuka domaćih kadrova i menadžera za ključne pozicije u budućem razvoju;

– Traženje kompanija i uspostavljanje odnosa s institucijama u inozemstvu za kooperaciju i suradnju;

– Ukidanje svih nepotrebnih agencija, direkcija i udruženju (najmanje 60%);

– Integracija, reorganizacija i radikalno smanjenje nemedicinskog osoblja u zdravstvenom sistemu;

– Ukidanje fakulteta i smjerova na visokoškolskim ustanovama (onih čiji svršeni „stručnjaci" već godinama ne mogu naći zaposlenje i radikalno smanjenje pomoćnog osoblja u visokoškolskim ustanovama);

– Radikalno smanjenje pomoćnog i „menadžerskog" osoblja u osnovnim i srednjim školama;

– Odgađanje ulaganja na period od najmanje pet godina u zgrade, prevozna sredstva i standard budžetskih korisnika;

– Donošenje zakona s radikalno većim kaznama za sve vrste kriminala u vezi sa sticanjem nezakonite koristi i ponavljanjem krivičnih djela.

Ove mjere bi mogle značajno smanjiti izdatke i doprinijeti bržem ostvarenju novih prihoda te brzom i jednostavnom rješavanju značajnog broja društvenih problema. Njihovo provođenje zahtijeva samo brzo i efikasno odlučivanje i kontrolu implementacije.

5. *Problemi i izazovi na putu za članstvo u EU*

Najveći izazov i možda najznačajniji zadatak svih naših političkih i vladajućih struktura u vezi je s našim putem za članstvo u EU. U ovom segmentu je najkatastrofalniji rezultat naše poslijeratne politike. U 2002. godini Bosna i Hercegovina

je bila ispred Republike Hrvatske u izvršavanju aktivnosti na projektu priključenja EU. Tada je bio cilj za puno članstvo 2012. Crna Gora nije bila država. Danas je Hrvatska članica EU, a Crna Gora daleko ispred nas na tom putu. Naš najveći zastoj uzrokovan je političkim problemima i neznanjem. Mnogi političari su saglasni da je pitanje opstanka BiH, kao države u ovom obliku, povezano s njenim članstvom u EU. Prema tome, iz političkih i ekonomskih razloga ovo pitanje moralo bi biti na vrhu prioriteta angažiranja naših vladajućih struktura.

Postoje politički, ekonomski, pravni i administrativni aspekti i uvjeti za članstvo u EU. Prvu razinu uvjeta čine:

– Uspostava i stabilno funkcioniranje institucija;

– Osiguranje demokracije i razvoj demokratskog društva;

– Vladavina prava;

– Prihvaćanje ciljeva EU.

U našem slučaju svi ovi uvjeti su tehničke prirode ako bi postojala stvarna politička volja za ubrzani put. Jasno je da smo mi daleko od uspostave i funkcioniranja demokratskog društva, vladavine prava i funkcioniranja institucija. Međutim, EU je visokobirokratizirani sistem u kojem je najbitnije da potencijalne članice kreiraju i usvoje zakone i standarde koji zadovoljavaju sistem na kojem funkcionira EU. Stvarna prilagodba prakse kod svih novih članica odvijala se uz potporu EU strukture i kod znatnog broja članica još traje. Naš najveći posao je u intenzivnoj komunikaciji sa EU, korištenjem stečevina EU i iskustva koja su u procesu imale članice i koje su spremne prenijeti nam iskustva, dokumentaciju i dati neophodnu pomoć.

Od ekonomskih uvjeta najvažniji su:

– Funkcioniraje tržišne privrede;

– Konkurentnost i sposobnost konkuriranja na tržištu EU i u skladu sa EU standardima;

– Primjena i ponašanje po zakonima, standardima i mehanizmima koji se primjenjuju na EU tržištu.

Ovaj set uvjeta lakše je ostvariv od političkih. Mi posjedujemo znanje i veliki dio prakse i ponašanje u tržišnoj ekonomiji i potrebne su, opet samo političke odluke i teški rad na kreiranju i usvajanju regulative i osnivanju i uhodavanju institucija.

Pravni uvjeti članstva su sadržani u:

– Prihvaćanju cjelokupne pravne stečevine i pravnog sistema EU.

Ovdje je riječ o velikom obimu poslova za koje su potrebne samo odluke i organizacija. Mi u ovom području nemamo problema ljudskih resursa.

Četvrti uvjet je:

– Adaptacija administrativnih struktura i osiguranje uvjeta za integraciju sa EU.

Ovdje spada donošenje velikog broja odluka u procesima pridruživanja. Mi smo u velikom zaostatku već kod prve aktivnosti iz ovog područja: definiranje i organizacija koordinacije.

Sve četiri grupe uvjeta i poslova na projektu za puno članstvo prvenstveno su povezani s našim političkim problemima. Da bi naš put za članstvo bio uopće moguć, treba prvo riješiti sljedeće političke probleme i uvjete:

– Kako postići politički konsenzus?

– Kako i u kojoj mjeri promijeniti Ustav?

– Kako osigurati političku volju i odluke za brže procese pristupa EU?

– Kako uspostaviti i osigurati funkcioniranje sistema za brzo odlučivanje?

– Kako eliminirati korupciju i kriminal organiziranih grupa i unutar političkih elita.

Ovo su sve pitanja na čijem rješavanju EU i ostali dijelovi tzv. međunarodne zajednice insistiraju već godinama.

Odlučivanje konsenzusom je samo po sebi problematično, neracionalno i teško. U našim uvjetima, u kojima postoje utjecajni političari na pozicijama odlučivanja koji ne žele da se odluke donose, čiji cilj su opstrukcija sistema, ovo pitanje se čini najtežim. Pitanje postizanja konsenzusa u mnogim odlukama nije pitanje traženja najboljeg rješenja, često nije pitanje nikakvih različitih interesa nego samo neracionalnih ciljeva. Prospekti za brže odlučivanje su, prema tome, mali, sve do promjene osoba na mjestima donošenja odluka.

U ovom periodu naš ustav je, zbog političkih neracionalnosti i različitih političkih ciljeva, nemoguće mijenjati. Jednostavno, za sada, nema za to uvjeta i rad na tome je neracionalan. To pitanje treba odgoditi do finalnih aktivnosti našeg pristupa EU.

Formalno je više puta potvrđena saglasnost svih političkih faktora za naš ubrzani put ka članstvu u EU. Međutim, ta saglasnost bi se morala formalizirati odgovarajućim ugovorom, ne deklaracijom. Ako bi postojala stvarna saglasnost, procesi bi se odvijali mnogo brže i ne bi dolazilo do višegodišnjih zastoja koje smo imali. U svim tim periodima nije bilo deklarativnog protivljenja aktivnostima za članstvo u EU, postojao je samo praktični otpor i neaktivnost.

Mehanizme za donošenje odluka u procesima pridruživanja bi trebalo „prepisati" i prilagoditi. Oni bi trebali sadržavati jasne propise o predlagačima, načinima i rokovima za rasprave i institucijama i rokovima za usvajanje. Možda najvažniji dio ovih mehanizama bi bio sprečavanje zadržavanja i usporavanja odluka.

Na kraju u svim problemima i izazovima, koje smo ovdje obrađivali, treba poći od zatečenog stanja, realne procjene prilika i prijetnji koje su ograničavale

promjenu stanja. U svemu ovome najbitnija je sistemska i proaktivna uloga svih razina u strukturi vladanja i upravljanja, ali i svih drugih potencijalnih partnera i akademske zajednice, nevladinog sektora.

Realnost u kojoj se naša država i naše društvo izgrađuju zahtijevaju mnogo jače djelovanje odgovorne države i njenih institucija na svim razinama strukture. Institucije moraju djelovati kao korektori rješenja naraslih problema liberalne ekonomije i liberalnog društva. Institucije moraju mnogo više djelovati ex ante, jer je ex post djelovanje dovelo do gotovo nepodnošljivih stanja i neodrživosti globalne privrede koja je temelj opstanka i izgradnje svega drugog. Neće „nevidljiva ruka tržišta" niti sama međunarodna zajednica pomoći naše uključivanje u međunarodnu privredu. Više bi i mnogo brže tome mogla doprinijeti „nevidljiva ruka" države čije institucije treba mnogo brže izgrađivati.

BOSNIAN ISSUE: POLITICAL AND ECONOMIC PROBLEMS AND CHALLENGES

Hasan Muratović

Summary

The initial point of this text is the highlighting and analysis of six fundamental problems that without solving of them may not be possible to start changes and overall progress in Bosnia and Herzegovina. In considering of the possibility to change the situation has started from the systemic approach as a condition for any success and analyzes the possibilities of adoption the structure and creates conditions for the functioning of the system at all levels. Proposals of solutions for economic development and speed up the process of joining the European Union are processed segmented by the most important challenges.

Key words: system, structure, decision-making, resources, economic challenges, reforms, restructuring, investment cycle

UDK 811.163.43* (497.6)

Prikladno rješenje starih i novih dilema o jeziku Bošnjaka
(s fokusom na status i nominaciju jezika)

Jasmin Hodžić
Institut za jezik
Univerzitet Sarajevo

Ovaj rad govori o statusu bosanskog jezika u osmanskoj i austrougarskoj Bosni, ali i u različitim periodima prije i poslije, kroz formalno-pravni i naučni pristup, uz posebno razmatranje pitanja kakav će biti status bosanskog jezika u Evropskoj uniji. Poseban osvrt pridaje se pitanju nominacije jezika i odnosu naziva bosanski i bošnjački, i to putem primjene osnovnih principa i pravila derivacije, odnosno tvorbene morfologije bosanskog jezika.

Ključne riječi: bosanski jezik, Bošnjaci, Evropska unija, zakonodavstvo

Uvod

Uzmemo li u obzir činjenice o tome da su bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski istovremeno i jedan jezik, a u drugom konceptu i različiti jezici (jezik kao sistem i jezik kao standard), interesantno je analizirati status našeg maternjeg jezika kroz sociolingvističku sliku stanja u sadašnjoj BiH, u poređenju s pretpostavkom o sociolingvističkoj situaciji u budućoj evropskoj perspektivi, prije svega same BiH, a onda i ostalih država bivše Jugoslavije.

Stanje u našem društvu danas, u postdejtonskoj BiH, zapravo neodoljivo podsjeća na vrijeme Austro-Ugarske uprave u Bosni i Hercegovini. Jačanje nacionalne svijesti i međusobna trvenja triju konfesionalnih i etnonacionalnih grupacija, to je slika stanja „na terenu“, a nad svime pomno bdije *Zemaljska vlada* kao strano tijelo, ili pak „šapa“ Visokog predstavnika EU. Mnogo je još sličnosti. Austrougarsko vrijeme donosi evropske „norme“ i „vrijednosti“, pa će tako AU biti svojevrsna testna faza ili pak kao priprema za EU. No, šta je s jezikom?

Govoreći o jeziku kao o ustavnoj kategoriji, ne treba ni napominjati da su u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini ozvaničena tri službena jezika (bosanski, hrvatski i srpski), za šta se, ipak, u perspektivi može govoriti i kao o tri službena i zvanična imena jednog jezika.

Slično, kad je ime *bosanski jezik* službeno vraćeno u upotrebu i ozvaničeno u Ustavu RBiH, navodi se da je u Republici Bosni i Hercegovini u službenoj upotrebi „standardni književni jezik ijekavskog izgovora njenih konstitutivnih naroda koji se imenuje jednim od tri naziva: bosanski, srpski, hrvatski"[1]

Uz oduševljenje i pohvalu toleranciji (ratno je vrijeme, a u Ustavu RBiH uvažavaju se pridjevi-nazivi srpski i hrvatski) u komentaru možemo reći da prethodni navod, ipak, nije najsrećnije sročen, i to zato što je u najmanju ruku dvosmislen. Ili je možda tako bilo namjerno? Naime, čitamo da se koristi „jezik konstitutivnih naroda", što može podrazumijevati svaki od jezika konstitutivnih naroda pojedinačno, baš kako i stoji „jednim od tri naziva" (bosanski, srpski, hrvatski). No, isto tako, fokusiramo li se samo na odnos „književni jezik" i „jedan od tri naziva", čitamo da bi to onda mogao biti i jedan jezik s tri naziva. Zanimljivo, opet, nije rečeno sva tri naziva, već „jedan od tri" (jedan od tri je, posebno, opet dvosmisleno). Tako skoro pa dominantno u Kantonu Sarajevo i u nekim drugim dijelovima BiH danas možemo vidjeti i čuti termin: *BHS jezik*.

Veliko je pak pitanje šta su H i S u skraćenici BHS kao oznaci za jezik, odnosno, da li je hrvatski jezik u BiH isto što i hrvatski u Hrvatskoj, i da li je srpski jezik u BiH isto što i srpski u Srbiji?

Također, treba imati u vidu to da je hrvatski jezik kao poseban jezik već statusno priznat u EU, pa ostaje pitanje hoće li za Bosnu i Hercegovinu u EU biti jedan ili tri jezika, zatim šta je s odnosom naziva bosanski i bošnjački jezik, te kakav je status bosanskog jezika danas u samoj BiH u poređenju s drugim periodima njene novije i starije historije.

Bosanski jezik – status i nominacija

Nažalost, svjedoci smo u posljednje vrijeme konstatnog negiranja, orkestriranog pritiska i direktnog udara i na društveni status jezika i na pitanje nominacije samog bosanskog jezika. Pritom se odmah može postaviti i ono već dominantno pitanje – treba li braniti bosanski jezik? Direktan i konkretan odgovor može se formulirati tako da je, ustvari, sasvim jasno da treba da se branite samo tamo gdje ste i napadnuti, i u skladu s raspoloživim sredstvima. Naučnoistraživački,

[1] *Službeni list RBiH*, Sarajevo, 1. septembar 1993. (v. Šipka 1999).

bosanski jezik ima sve povoljniji status i poziciju i tu nam direktne odbrane u smislu kojekakvih dokazivanja ili dovođenja u pitanje samog postojanja bosanskog jezika zaista i nisu potrebne. Dovoljno bi bilo ukazati na dva pravopisa, tri standardološka rječnika i nešto više od trideset bosanskih rječnika različitih namjena (nastalih samo između 1992. i 2014.), te pet bosanskih gramatika (nastalih između 1994. i 2013.) od devet različitih autora; zatim i na više od trideset doktora nauka u domenu lingvističke bosnistike i niz onih koji to tek trebaju da postanu, pa na različite univerzitetske katedre, odnosno odsjeke za bosanski jezik na pet različitih bh. fakulteta, i nekoliko njih u bližem inozemstvu itd.

Međutim, važne činjenice o bosanskom jeziku sistemski su zatirane i skrivane od očiju naučne i šire društvene javnosti, tako da nekada i sami tvrdimo da nam je ime jezika zaista dao Benjamin Kalaj, pa kažemo, naprimjer, da su austrougarske vlasti u zvaničnoj upotrebi nudile bosanski jezik „koji se zvanično održao desetak godina, a kojim je, zalaganjem Benjamina Kalaja trebalo podupriјeti *formiranje bosanske nacije* (istakao J. H.)[2], a s tim u vezi su i propagandno-populističke opservacije o izmišljenom bosanskom jeziku (i bosanskoj naciji) baš u vrijeme Austro-Ugarske, a ono što je izmišljeno, time što je izmišljeno i treba da bude ukinuto. Ova teza se podupire s isto tako propagandnim tvrdnjama da u vrijeme Osmanlija zvanično nije bilo bosanskog jezika: „Turska se uprava, rečeno je već, jezičkim pitanjem u Bosni i Hercegovini očito nije posebno ili zvaničo bavila: niti je domaći jezik ikome zabranjivala, niti ga je i od koga štitila ili ga u bilo kom smislu uređivala − ni kao jezik sredine niti kao jezik bosanskih muslimana. Zapravo, pouzdane potvrde o zvaničnim stavovima vlasti u vezi sa službenom upotrebom jezika u BiH i jezičkom politikom, kao ni o eventualnim nastojanjima da se domaći idiom standardizira, po svemu sudeći ne postoje“[3] Čak se, paradoksalno, tvrdi, recimo, i to kako je osmanska administracija kriva za kasnije neprilike oko jezika bosanskih muslimana: „Takav odnos prema jeziku i jezičkoj situaciji mogao je (naročito u posljednjoj etapi turskog perioda − 19. stoljeće) otvoriti put kasnijem usložnjavanju ukupnih sociolingvističkih prilika u Bosni i Hercegovini ili jezičkih (ne)prilika s kojima će se dugo nakon odlaska Turaka susretati bosanski muslimani“[4] ili se za poznate obrazovne reforme i utvrđene zvanične osmanske akte o zvaničnom jeziku (v. Solak 2013) tvrdi recimo da: „Sa takvom idejom Turci, naravno, nisu imali nikakve veze niti su se

[2] Vajzović, Hanka: *Jezik i nacionalni identiteti.* Sarajevo: Fakultet političkih nauka, 2008., 45.

[3] Vajzović, 2008., 41.

[4] Vajzović, 2008., 41-42.

u to kao vlast, očito, imali namjeru miješati. Inicijativa je došla sa hrvatske i sa srpske strane (...)[5]

Kada pak govorimo o usložnjavanju sociolingvističkih prilika u Bosni i Hercegovini, nevoljno se podsjećamo da je naredbom Zemaljske vlade 1907. godine (vrijeme Austro-Ugarske) ukinut naziv bosanski jezik, a u službenu upotrebu u BiH vraćen tek u septembru 1993. godine, amandmanom na Ustav RBiH. U međuvremenu smo imali srpsko-hrvatski. Ali, važno je napomenuti kako smo dobili taj novi naziv jezika? Općepoznato, Bečkim književnim dogovorom iz 1850. No, nije li to vrijeme kad Osmanlije još vladaju Bosnom? Bošnjaci tako nisu ni učestvovali na Bečkom dogovoru i važno je napomenuti da su kasnijom naredbom Zemaljske vlade u vrijeme Austro-Ugarske od ukidanja naziva bosanski jezik i zabrane njegove upotrebe izuzeti Bošnjaci. No, oni su i u vrijeme Bečkog književnog dogovora imali svijest o bosanskom jeziku, baš kao i na Popisu stanovništva iz 1991. godine. Naime, samo godinu prije Bečkog dogovora, 1849., Stočanin Halil Hrle prevodi s arapskog na bosanski jezik. Slično, netom poslije, Mostarac Omer Humo 1865. i 1875. u svom ilmihalu *Sehletul-vusul* direktno hvali bosanski jezik (lugat bosnevi), kojeg odmilja zove i babin jezik.[6] Omer Humo je poznat i po tome što se borio za status bosanskog jezika u školstvu.

Manje je bilo poznato i to da je u vrijeme osmanske Bosne bosanski jezik bio i kao predmet uvršten u škole (up. Solak 2013), te da je već tada bosanski jezik bio zvanično u upotrebi: „Zvanično je on u školama bosanski (u dokumentima bosanski, rijetko bošnjački, a u verziji dokumenata na osmanskom turskom najčešće Boşnakça),[7] ili: „u periodu od 1867. do 1878. godine, u posljednjih desetak godina pred austrougarsku okupaciju, na bosanskom jeziku nastavu je slušalo najmanje 280.000 učenika i učenica osnovnih i srednjih škola“.[8] Isto tako, nužno se ovdje sjetiti i stihovanog tursko-bosanskog rječnika *Magbuli-arif* ili *Potur Šahidija*, autora Muhameda Hevaije Uskufije, iz 1631. godine. Zato je već sasvim jasno da je kod govora o bosanskom jeziku kao Kalajevom izrodu, ili kao jeziku koji je izmišljen u vrijeme Austro-Ugarske, zapravo posrijedi ništa drugo nego čista propaganda, laž i podmetnuta neistina.

---

[5] Vajzović, 2008., 43.

[6] up. Drkić, Munir i Kalajdžija, Alen: *Sehletul-vusul / Omer Hazim Humo. Gragija i leksika Sehletul –vusula.* Mostar: Muzej Hercegovine, 2010.,9-10.

[7] Solak, Edina: „Naziv jezika u salnamama: Sistemska reforma obrazovnog sistema i službena nominacija jezika u Bosni“. *Književni jezik,* 24,1-2 (2013), 30-31.

[8] Solak, Edina: „Naziv jezika u salnamama: Sistemska reforma obrazovnog sistema i službena nominacija jezika u Bosni“. *Književni jezik,* 24,1-2 (2013), 31.

Prava je istina da je u svim vladama, sistemima i periodima egzistiranja Bosne, svijest o bosanskoj posebnosti u jeziku uvijek bila aktuelna. Tako bosanski jezik i svijest o njemu mi imamo čak i u vrijeme fašističke NDH, tačnije 1942. godine. Tada naši Bošnjaci pišu pismo Hitleru, navodeći da govore bosanskim jezikom koji je sličan srpsko-hrvatskom.

Slično, u vrijeme Jugoslavije također je postojala bosanska posebnost u jeziku, tačnije ravnopravnost bosanskohercegovačkog standardnog izraza ostvarena je u saveznim tijelima SFRJ, i to 1975. godine. Dakle: „Od tada su materijali Skupštine SFRJ pripremani i objavljivani i na bosanskohercegovačkom standardnojezičkom izrazu. Jezičku adaptaciju obavljali su stručnjaci iz Bosne i Hercegovine, postavljani na preporuku Instituta (za jezik, op.a.) i osposobljeni da primjenjuju principe književnojezičke politike u svom radu. Tako se i bosanskohercegovački standardnojezički izraz statusno izjednačio ne samo s hrvatskom i srpskom varijantom nego i sa: albanskim, mađarskim, slovenskim i makedonskim jezikom, koji su status posebnih jezika imali i po genetskotipološkim i po sociolingvističkim kriterijima i bili u ravni sa sh/hs jezikom“[9] Značajno je napomenuti da su za status bosanskog jezika u doba Jugoslavije, ali i u srednjovjekovnoj Bosni, te inače za vraćanje ovog imena u zvaničnu upotrebu, u prvom redu značajni radovi *Varijante na popravnom ispitu* Alije Isakovića, i *Marginalije o jeziku i oko njega* Maka Dizdara, objavljeni u časopisu *Život*, 1970.

Također, veoma je važno istaći i to da u Jugoslaviji dominantni srpskohrvatski kao ideja, zapravo, i nije od Bečkog dogovora iz 1850., iako to, formalno (u očima javnosti) i jeste tako. Naime, punih dva i po stoljeća ranije isto tako je jedan bosanski govor uzet za osnovicu zajedničkog, općeupotrebnog jezika, i to kada se isusovac Bartol Kašić, pišući prvu gramatiku štokavskog narječja (Gramatika ilirskog jezika iz 1604. godine) odlučuje za „općeni jezik“ (lingua communis) oblika štokavske ikavice (s primjesama ijekavice), a taj štokavski idiom Kašić zove *naški*, *ilirski* i *bosanski*.

No, postoje i drukčija svjedočanstva o tome kako se i kada prvi put došlo na ideju da bosanski jezik posluži kao općeupotrebni jezik Južnih Slavena.

Interesantan je malo poznat podatak da se prva ideja o zajedničkom jeziku svih Južnih Slavena veže upravo za bosanski govor. Od 1557. do 1563. godine u Urahu (Slovenija) je postojao zavod za štampanje biblijskih protestantskih knjiga. Zavod je vodio Primož Trubar, štampajući knjige na bosanskom jeziku.

„Zato se jedino knjige prevedene na bosanski jezik mogu, prema mišljenju Trubara, čitati i razumjeti u čitavoj Hrvatskoj, Dalmaciji, Bosni, Srbiji i Bugar-

[9] Baotić, Josip: *Približavanje jeziku ili približavanje jezika.* Sarajevo: Slavistički komitet u BiH, 2012., 379.

skoj, mada se neke riječi i slova neće svakome sviđati, budući da Hrvati i Dalmatinci govore nekoje riječi drugačije od Bosanaca i Srba“[10] O daljnoj sudbini ovog velikog poduhvata, D. Gajević kaže:

„U skladu s ovakvom Trubarevom koncepcijom, pristupilo se u pomenutom biblijskom zavodu prevođenju i štampanju knjiga na bosanski jezik. Te knjige su trebale da doprinesu širenju protestantskog pokreta među Južnim Slavenima. Pošto je ovaj pokret vrlo brzo ugušen u svim južnoslavenskim zemljama, zahvaljujući energičnoj akciji katoličke crkve, pomenute knjige se nisu mogle ni širiti ni preštampavati. (...) Ali, ideja o tom i takvom jeziku ipak se nije ugasila. Nju je jednostavno preuzela katolička crkva i iskoristila, kao što ćemo vidjeti, za svoje protivreformacijske ciljeve i potrebe“[11]

I tako je baš prva štokavska gramatika povezana s bosanski jezikom i to preko širenja vjerske misli Katoličke crkve, jer je najlakše (i najpametnije) bilo na najrasprostranjenijem i najpopularnijem idiomu širiti i proširiti po terenu svoje ideje. Zato je isusovac Bartol Kašić angažovan da napravi prvu štokavsku gramatiku. Slično, prvu svijest o jeziku i pismu Južnih Slavena također dobijamo od crkvenih lica (misijom Ćirila i Metodija).[12]

Osim u Sloveniji, u 16. vijeku, svojevrsno visoko priznanje u Evropi bosanski je imao već u 17. vijeku, kada su se u Rimu redovno knjige štampale na bosanskom. To su, npr., u prvom redu djela Matije Divkovića (kao što je *Nauk krstjanski* iz 1611. za koji se na jednoj od naslovnih stranica negovih izdanja navodi kako to djelo Divković „privede iz jezika diačkoga u pravi i istiniti Bosanski“, odnosno: „jezik Slovinski kako se u Bosni govori“.[13]

Slično, bosanski jezik se u Rimu spominje i preko djela drugih franjevaca, kao naprimjer: „Ispoviedaonik (...) prinesen u jezik bosanski“, tj. „moj bosanski jezik iz latinskog prinesen“)[14], te: „Ilirski idiom, složeno i izrađeno u jezik Slovinski Bosanski“[15]

Imajući u vidu navedeno, tvrdimo da bosanski jezik treba braniti znanjem i zakonom, a ne pozivom na kojekakva ljudska prava, ili bolje rečeno vapajem za

---

[10] Gajević, 1999., Gajević, Dragomir: *Litterature in Bosnia and Hercegovina till 19th Century in South Slav Context.* Research Support Scheme, 1999., 69.,

[11] Gajević, Dragomir: *Litterature in Bosnia and Hercegovina till 19th Century in South Slav Context.* Research Support Scheme, 1999., 69.

[12] v. Hodžić, Jasmin: *Ogledi iz lingvistike i filologije*. Mostar: Narodna biblioteka, 2014.,194-105.

[13] v. Mihaljević, Vine: „Prilog znanstvenoj raspravi o djelima bosanskog franjevca fra Mate (Matije) Divkovića“. *Croatica Christiana periodic*a, Vol. 31, 2007.

[14] Stjepan Matijević, Rim, 1630.; prema Hodžić, 2014., 196.

[15] Mihovil Radnič, 1683., prema: Hodžić, 2014., 195.

pravima. U ovom najmanjem, valja ispraviti iskrivljene činjenice i propagande o bosanskom jeziku i potruditi se da skrivani podaci dođu do željene i potrebne publike – i to bi bio jedan od vidova odbrane jezika znanjem. Sve činjenice o znanstvenoj podlozi kojom se utvrđuje sam status bosanskog jezika morale bi biti pristupačnije, da bi što više naučnih saznanja o bosanskom jeziku postalo i društveno dominantno i ostalo naučno utemeljeno. U suprotnom, ostat će nam samo to da se pozivamo na prava, ugroženost, i slično – što baš i nije nikakav garant utvrđivanju boljeg statusa samog bosanskog jezika, u bilo kojem smislu njegove upotrebe (pa se tako preko principa prava možete pozivati i na to da ste, recimo, Kinez ili pak Marsovac, iako za to u stvarnosti nema nikakvog opravdanja).

No, bosanski jezik danas i nema u zakonskim okvirima baš odgovarajući status u vezi s, recimo, statusom u školstvu ili širim društvenim statusom, te, kako smo vidjeli, direktno je upravo zakonskim mehanizmima već odavno na udaru. Naprimjer, otkako je bosanski jezik službeno u Austro-Ugarskoj ukinut, ni do dan-danas, recimo, u Livnu nije se kao predmet vratio u škole. Zato bi posebno trebalo poraditi na zakonskim osnovama vraćanja u upotrebu bosanskog jezika u školske programe tamo gdje ga danas u BiH nema, a posebno u tzv. kantonima s hrvatskom većinom, te na prostoru entiteta Republika Srpska. Nisu baš nimalo bezazleni ni najnoviji i konstantni pritisci na Bošnjake koji žive u bh. entitetu Republika Srpska, gdje se uglavnom ne dozvoljava zvanična upotreba bosanskog jezika. Dominantan razlog zato „nađen je“ baš u naučnim osnovama i činjenicama – preko tvrdnje da se uobičajenoj praksi iz imena naroda izvodi ime jezika, a ne obratno, i da se iz imena Bošnjak ne može izvesti naziv bosanski. Zapravo smo i o tom pitanju jednom medijskom hajkom podvrgnuti također jednoj propagandi, na koju su nasjeli čak i neki bošnjački uglednici, pravdajući se da kod nas i nije slučaj da ime jezika izvodimo iz imena naroda, ili da ime države izvodimo iz imena naroda, već obratno. No, riječ je, ustvari, o tome da se različitim tvorbenim modelima može iskonstruisati jedno ime od nekog drugog imena. Tako bismo o pitanju jezika od *Makedonija* umjesto *makedonski* imali *makedonijski,* od *Slovenija* umjesto *slovenski* dobijamo *slovenijski*, od *Srbija srbijski* (od *Srbijanac srbijanski),* a model *Slovenac – slovenački* vodi nas prema *Makedonac – makedonački*, *Bosanac – bosanački.* Ne može se onda tvrditi da je razlika između termina *bosanski* i *bošnjački* u tome što je *bosanski* izvedeno od Bosanac, a *bošnjački* nije. Ime/pridjev *slovenski* je tvorbom nastalo od *Sloven-ac,* a ne direktno od *Slovenija,* kao što je *makedonski* nastalo od *Makedon-ac,* a ne direktno od *Makedonija,* kao što je *srpski* nastalo od *Srb-in*, a ne direktno od *Srbija*, pa se opet naziv/pridjev *slovenski* u srpskom zabranjuje i kalemi na *slovenački*, što se koristi kao argument da *bosanski* treba da bude *bošnjački.* No, svi ovi nazivi

imaju isti korijen riječi i u imenu jezika i u imenu naroda i države, i svakako su ta imena, historijski gledano, tvorbeno povezana. Termin *ukrajinski jezik* je, npr., moguće izvesti i od *Ukrajin-ac* i od *Ukrajin-a,* s tim da je i *ukrajinački* od Ukrajinac, ali se ovaj naziv naprosto ne koristi. Tako je od jedne, dijahronijski gledano, starije tvorbene osnove, moguće izvesti različite izvedenice, pa nastaju etnici (ili etnonimi) Bosьnь-ac i Bosьnь-jak, a od iste tvorbene osnove moguće je sufiksacijom izvesti i ktetik (pridjev) bosan- + -ski. Ili, i od *Bosьnь-ac* i od *Bosьnь-jak* izvodi se pridjev/naziv *bosanski,* kao što se od *Pol-(j)ak* izvodi *pol/polj-ski*, a od *Sloven-ac i Makedon-ac* izvodi *sloven-ski* i *makedon-ski.* Naravno, više je puta i preko historijskih izvora utvrđena veza između Bošnjaka i bosanskog jezika, pa je po više osnova apsurdno tu vezu dovoditi u pitanje.

Umjesto zaključka: Budućnost bosanskog jezika

U procjeni budućeg statusa bosanskog jezika u Bosni i Hercgovini i šire, treba poći od sadašnjeg stanja. Najprije je važno spomenuti rezultate posljednjeg popisa stanovništva, koji pokazuju kako se više od pola bh. građana odlučilo za nominaciju bosanski jezik, od čega oko 100.000 njih po izjašnjenju nisu Bošnjaci. Dakle, oko 30.000 bh. Hrvata ne govori hrvatski, i oko 1000 bh. Srba ne govori srpski, pa oko 67.000 stanovnika koji po izjašnjenju nisu ni Bošnjaci, ni Hrvati, ni Srbi također govori bosanskim jezikom. Sve ovo su blagi pokazatelji prevladavanja bosanskog kao dominantnog i službenog jezika za sve građane Bosne i Hercegovine. S tim u vezi značajni su podaci o tome da ne samo Bošnjaci, već i ostali u periodu od srednjeg vijeka, turske i austrougarske uprave, pa sve do novijeg doba, svoj jezik u BiH imenuju kao bosanski jezik.

Danas prisutne tendencije u našoj široj jezičkoj politici mogu se sagledati kroz dva principa:

1. Po principu „svugdje sve“ (hrvatski i bosanski u Srbiji, srpski i hrvatski u BiH, bosanski i srpski u Hrvatskoj?) napraviti neutralizaciju praktične razlike među standardima da bismo na širem terenu imali BHS jezik. Tako bismo sutra u Evropi imali jednu zajedničku službenu katedru za slavistiku i jedan službeni jezik za cijeli južnoslavenski prostor.

2. Po principu „svakom svoje“ srpsku jezičku politiku ograničiti na Srbiju, hrvatsku na Hrvatsku, bosansku na BiH (tj. u BiH bismo imali samo bosanski, u Hrvatskoj samo hrvatski, u Srbiji samo Srpski) da bismo sutra u Evropi mogli imati tri (ili četiri, računamo li Crnu Goru) službena jezika za cijeli južnoslavenski prostor.

Najvažnije je isti princip uzeti u primjeni u svim državama bivše Jugoslavije.

Literatura

Baotić, Josip: *Približavanje jeziku ili približavanje jezika.* Sarajevo: Slavistički komitet u BiH, 2012.
Drkić, Munir i Kalajdžija, Alen: *Sehletul-vusul / Omer Hazim Humo. Gragija i leksika Sehletul –vusula.* Mostar: Muzej Hercegovine, 2010.
Gajević, Dragomir: *Litterature in Bosnia and Hercegovina till 19th Century in South Slav Context.* Research Support Scheme, 1999.
Hodžić, Jasmin: *Ogledi iz lingvistike i filologije*. Mostar: Narodna biblioteka, 2014.
Mihaljević, Vine: „Prilog znanstvenoj raspravi o djelima bosanskog franjevca fra Mate (Matije) Divkovića". *Croatica Christiana periodic*a, Vol. 31, 2007.
Solak, Edina: „Naziv jezika u salnamama: Sistemska reforma obrazovnog sistema i službena nominacija jezika u Bosni". *Književni jezik,* 24,1-2 (2013)
Šipka, Milan: *Standardni jezik u Bosni i Hercegovini u dokumentima jezičke politike.* Budapest: RSP, Open Society Institute, Hungari, 1999.
Vajzović, Hanka: *Jezik i nacionalni identiteti.* Sarajevo: Fakultet političkih nauka, 2008.

SUITABLE SOLUTION OF OLD AND NEW DILEMMAS ABOUT BOSNIAKS' LANGUAGE
(With focus on the status and the nomination of language)

Jasmin Hodžić

Summary

This article deals with the status of the Bosnian language in the Ottoman and Austro-Hungarian Bosnia, but also in different periods before and after, through formal-legal and scientific approach, with special consideration of questions on what the status of the Bosnian language will be in the European Union. The special emphasis is given to the issue of the nomination of language and relation of titles Bosnian and Bosniaks, and through the application of basic principles and rules of derivation, i.e. generative morphology of Bosnian language.

Key words: Bosnian language, Bosniaks, European Union, legislature

UDK 342.1 (497.6): 341.231(497.6)

Put Bosne i Hercegovine u nezavisnost

Suad Kurtćehajić
Fakultet političkih nauka
Sarajevo

Bosna i Hercegovina je na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a, održanom 25. i 26. novembra, izvršila obnovu svoje državnosti izgubljene 1463. godine padom pod Osmanlije. Ta državnost je ostvarivana u jugoslavenskoj federaciji koja nakon smrti Tita, 1980. godine, ulazi u ekonomske i političke probleme. Memorandum SANU-a od 1986. godine, kojim je izraženo nezadovoljstvo rješenjem srpskog nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, bio je katalizator procesa raspada te zemlje. Afirmisanje srpskih nacionalnih interesa i buđenje srpskog nacionalizma tim dokumentom dovelo je do buđenja drugih nacionalizama, posebno hrvatskog, slovenskog i albanskog na prostoru ex Jugoslavije. Raspadom Saveza komunista Jugoslavije na XIV vanrednom kongresu u januaru 1990. godine nestao je nakon Tita drugi kohezioni faktor SFRJ. Posljedica je bila da su te godine održani višestranački izbori u svim republikama tadašnje Jugoslavije i da su komunisti pali s vlasti u Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni i Hercegovini i Makedoniji. Jugoslavenska narodna armija je bila posljednji kohezioni faktor zemlje, ali se ona nakon proglašenja nezavisnosti Slovenije i Hrvatske, 25. juna 1991. godine, i neuspješnog pokušaja da Sloveniju vrati u pravni poredak SFRJ, stavlja na pozicije koje su od srpskog strateškog interesa. Internacionalna zajednica pokušava da pomogne razrješenju krize i formira Internacionalnu konferenciju u Haagu u septembru 1991. godine kao i Arbitražnu komisiju sastavljenu od predsjednika ustavnih sudova najjačih evropskih zemalja, predvođenu Robertom Badinterom, predsjednikom Ustavnog suda Francuske, po kome se i ova komisija kolokvijalno zvala Badinterova komisija. Ona Mišljenjem broj 1 zauzima stav da je SFRJ u disoluciji (raspadu) i nudi mogućnost apliciranja za nezavisnost republikama na prostoru tadašnje Jugoslavije. Mišljenjem broj 4 Badinterove komisije od 11. januara 1992. godine za Bosnu i Hercegovinu je postavljen zahtjev da provede referendum, kako bi se vidjela volja građana. Referendum je proveden 29. februara i 1. marta. Više od 64 % građana Bosne i Hercegovine sa pravom glasa i više od 99% onih koji su izašli na glasanje podržalo je put Bosne i Hercegovine u nezavisnost. Na bazi ovih rezultata je Evropska zajednica priznala Bosnu i Hercegovinu 06. aprila, a USA 07. aprila 1992. godine. UN su 22 maja 1992. godine primile Bosnu i Hercegovinu u svoje članstvo.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, nezavisnost, Jugoslavija, Arbitražna komisija, referendum

Jugoslavenska kriza koju je generisao Memorandum SANU-a[1] od septembra 1986. i gdje je izraženo nezadovoljstvo položajem Srbije i Srba u jugoslavenskoj federaciji te raspad Saveza komunista Jugoslavije na XIV vanrednom kongresu početkom devedesetih godina ulazi u završnu fazu. Prave se različite projekcije ostvarivanja nacionalnih interesa. U tome prednjače predsjednik Srbije Slobodan Milošević i Hrvatske Franjo Tuđman.

Koncept koji je dogovoren u Karađorđevu, 26. marta 1991. godine, između njih dvojice kao lidera dviju najvećih jugoslavenskih republika značajno je utjecao na kasnija dešavanja u Bosni i Hercegovini te je potrebno reći nešto o tome. Ovaj sporazum predstavljao je ponovno oživljavanje ideje o podjeli Bosne i Hercegovine, koja je dogovorena 26. augusta 1939. godine između Cvetkovića i Mačeka. Franjo Tuđman je bio opsjednut tom idejom i u Miloševiću je vidio svog partnera u nakani da izbrišu Bosnu i Hercegovinu sa zemljopisne karte, odnosno da Bošnjacima eventualno ostave neku mini državicu u srednjoj Bosni stiješnjenu između velike Srbije i velike Hrvatske.

Prema riječima Stipe Mesića, dogovoreno je da će Hrvatska dobiti teritorije Banovine i zapadnu Bosnu, Veliku Kladušu i Bihać. To je činilo neku trećinu teritorije Bosne i Hercegovine, veći dio trebao je pripasti Srbima. Ti pregovori su i kasnije nastavljeni između istih aktera a dalja konkretizacija ovih dogovora, odnosno razrada mapa podjele data je srpsko-hrvatskim timovima.[2]

Ova podjela se uklapala u srpsku koncepciju koja je data u tajnom planu "RAM". Ovaj plan je predstavljao čišćenje područja Bosne i Hercegovine i Hrvatske od nesrpskih elemenata, povezivanjem tako stvorenih srpskih enklava s konačnim ciljem formiranja Velike Srbije.[3]

Bošnjacima je bila namijenjena tragična sudbina, a Bosni nestanak.

Bosna i Hercegovina, iako ničim nije doprinijela agoniji Jugoslavije, bila je u velikoj opasnosti. Država u kojoj su živjela tri naroda: Bošnjaci, Srbi i Hrvati, našla se u složenoj situaciji. Opstanak Jugoslavije je bio najbolje rješenje za Bosnu i Hercegovinu, ali on je bio sve manje izvjestan, mimo njene volje.

Jedan od posljednjih pokušaja da se nađe rješenje za njen opstanak bio je plan bosanskog predsjednika Alije Izetbegovića i makedonskog predsjednika Kire Gligorova. Ovaj plan, obznanjen početkom juna 1991. godine, predviđao je Jugoslaviju kao asimetričnu federaciju koja bi pomirila težnju srpske strane za čvršćom državom i hrvatske i slovenske strane za konfederacijom. Prema planu,

---

[1] Srpska akademija nauka i umetnosti

[2] Čekić, Smail: *Agresija na Bosnu i Hercegovinu*, knjiga II. Sarajevo: Kult B, 2004., str. 943.

[3] *Oslobođenje*, 2. oktobar 1991., str. 2, vidi, Čekić, Smail: *Agresija na Bosnu i Hercegovinu*, knjiga I. Sarajevo: Kult B, 2004., str. 326.

ostvarivala bi se stepenasta veza u jugoslovenskoj zajednici i to tako da se Srbija i Crna Gora čvršće vežu, potom bi se u federativnom obliku vezale Bosna i Hercegovina i Makedonija koje bi se odrekle dijela suvereniteta u korist zajedničke države i na kraju bi se vezale Slovenija i Hrvatska na jedan konfederalan način kako žele i koliko žele. Ovaj plan u tom momentu nije zadovoljavao Srbe, jer nisu vjerovali u dugotrajnost ostanka Hrvatske u takvoj zajednici. U srbijanskoj politici vladalo je stanovište da se Hrvatskoj ne smije dozvoliti izlazak iz Jugoslavije u AVNOJ-evskim granicama, odnosno da se srpski prostori (prostori koje su Srbi smatrali svojima, mada se radi o hrvatskoj zemlji na kojoj su živjeli Srbi) moraju izdvojiti iz Hrvatske. Za Hrvatsku i Sloveniju je taj plan pak došao prekasno, jer su se približili proglašenju nezavisnosti, što je uslijedilo 25. juna 1991. godine.

Bosna i Hercegovina se ni kriva ni dužna našla na raskršću. U osnovi su postojala dva puta. Prvi je bio ostanak Bosne i Hercegovine u skraćenoj Jugoslaviji (bez Slovenije i Hrvatske) i drugi je bio put nezavisnosti Bosne i Hercegovine.

Prva mogućnost da se izbjegne nadolazeći krvavi sukob jeste nastojanje da se postigne dogovor sa Srbima u kojem bi se Bosna i Hercegovina odrekla puta u nezavisnost i ostala da egzistira u Jugoslaviji (pa i onda kada bi to bilo bez Slovenije i Hrvatske). Incijativu za ovaj sporazum je dao lider Muslimansko-bošnjačke organizacije Adil Zulfikarpašić nakon dogovora s predsjednikom Predsjedništva Alijom Izetbegovićem.

Zulfikarpašić je smatrao da je taj dogovor jedino ispravno rješenje i da samo tako može da se otkloni avet rata koja se nadvila nad Bosnom.

Shodno tome je sredinom jula 1991. godine dogovorio sastanak s čelnicima bosanskih Srba. Na taj sastanak pozvao je svog potpredsjednika stranke akademika Muhameda Filipovića, a sa srpske strane sastanku su prisustvovali srpski lider u Bosni i Hercegovini Radovan Karadžić, član Predsjedništva BiH Nikola Koljević i predsjedavajući Bosanske skupštine Momčilo Krajišnik.[4]

Sastanak je održan u Koljevićevoj kancelariji. U osnovi sporazuma jeste da se Srbi u Bosni i Hercegovini odreknu pravljenja regija, odnosno da Bosna i Hercegovina bude jedinstvena, što su oni prihvatili uz uslov da Bosna i Hercegovina ostane u Jugoslaviji. Saglasili su se oko toga. Srpski pregovarači su pitali da li je s inicijativom upoznat predsjednik Izetbegović i nakon što su dobili potvrdan odgovor upriličen im je sastanak s Izetbegovićem, koji je rekao da sve to trebaju Koljević i Filipović staviti na papir, a on će pošto ide u Ameriku čim se vrati s puta to potpisati. Potom je Zulfikarpašiću upriličen sastanak s Miloševićem, koji nije krio oduševljenje ovom inicijativom.

[4] Zulfikarpašić, Adil: Bošnjak. Cirih: Bošnjački institut, 1995., str.185.

Milošević je dao tom prilikom Zulfikarpašiću više galantnih obećanja: da će na mjesto svih komandanata korpusa u Banjoj Luci, Mostaru, Sarajevu, Tuzli postaviti Muslimane, da će bosanski narodi rješavati probleme u Bosni na način koji smatraju najboljim, da Srbi ne žele da budu zapostavljeni u Bosni, ali da hoće da Bošnjaci budu ravnopravni u njoj, da će za prvog predsjednika vlade zajedničke države postaviti Bošnjaka, da će Sandžaku dati kulturnu i administrativnu autonomiju te da će i probleme na Kosovu sa Albancima na miran način riješiti.[5]

Zulfikarpašić je bio prezadovoljan. Milošević nije odbio nijednu stvar koju je on kao problem postavio. Izgledalo je da je na pomolu zaključenje historijskog sporazuma između Bošnjaka i Srba koji treba da bude okvir zajedničkog življenja ovih naroda.

Kad se predsjednik Izetbegović vratio iz Amerike, bio je suzdržan, rekavši Zulfikarpašiću da ima tu još problema o kojima treba prodiskutovati, da ne treba prenagliti. Kasnije je taj sporazum odbačen od Izetbegovića i SDA.

Zulfikarpašić stoji na stanovištu da je taj sporazum imao šanse, te ne može da pojmi da je, u situaciji u kojoj je rat sa Srbima, ukoliko se ne postigne obostrano zadovoljavajući dogovor bio izvjestan, u kojem su oni imali ogromnu prednost u naoružanju, gdje je bilo očigledno da će JNA koja je već podobro bila srbizirana stati na njihovu stranu, Alija Izetbegović olako odbio taj sporazum.[6]

Druga mogućnost je bio put ka nezavisnosti Bosne i Hercegovine. Ozbiljno upozorenje o srpskim namjerama ako se krene tim putem, uslijedilo je od vođe bosanskih Srba Radovana Karadžića.

Naime, 14. na 15. oktobar 1991. godine, održavala se sjednica bosanskog parlamenta na kojoj su poslanici SDS-a ustali protiv prijedloga SDA i HDZ o usvajanju Memoranduma (pismo o namjerama) i Platforme o položaju BiH kojom se iznova potvrđuje suverenitet, teritorijalna cjelovitost Bosne i Hercegovine i najavljuje njeno povlačenje iz Jugoslavije u kojoj ne bi bile zajedno Srbija i Hrvatska.

Na tom skupu, kada je uvidio da srpsko stanovište o ostajanju Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji nema većinsku podršku, odnosno da preovladavaju snage koje su za nezavisnost Bosne i Hercegovine, srpski lider u Bosni, Radovan Kardžić je izašao pred govornicu i ne mogavši da se uzdrži, izjavio: "Bosnu i Hercegovinu želite odvesti istim putem pakla i patnje kojim idu Slovenija i Hrvatska. Nemojte misliti da nećete odvesti Bosnu i Hercegovinu u pakao, nemojte misliti da nećete odvesti muslimanski narod u propast, jer se Muslimani u slučaju rata ne mogu braniti. Kako ćete spriječiti da svi ne poginu u Bosni i Hercegovini".[7]

---

[5] Isto, str. 190.

[6] Isto, str.197.

[7] Laura Silber i Allan Little, *Smrt Jugoslavije*, Opatija: " Otokar Keršovani" 1996., str. 213.

Svi su bili šokirani. Tada je za govornicu izašao bosanski predsjednik Izetbegović i obratio se parlamentu riječima:

"Njegove riječi i ponašanje objašnjavaju zašto drugi ne žele ostati u toj Jugoslaviji. Nitko više ne želi takvu Jugoslaviju kakvu želi gospodin Karadžić. Nitko osim možda Srba. Takvu Jugoslaviju, a i Karadžićevo ponašanje, jednostavno mrze narodi Jugoslavije, Slovenci, Hrvati, Makedonci, Albanci, Mađari, Muslimani, Evropa i svijet.Građanima Bosne i Hercegovine želim reći neka se ne boje, jer rata neće biti... Zato mirno spavajte... Kao predsjedniku BiH žao mi je što u ovim prilikama moram govoriti u ime muslimanskog naroda. Svečano izjavljujem da Muslimani neće nikoga napasti. Ipak isto tako svečano izjavljujem da će se Muslimani odlučno braniti i opstati. Neće nestati kao što je rekao Karadžić. Oni ne mogu nestati".[8]

Stanovišta su bila suprotstavljena. Srbi nisu prihvatali nezavisnost Bosne i Hercegovine. Zato je Krajišnik kao predsjedavajući Skupštine prekinuo sjednicu. Srbi su napustili skup, a Bošnjaci i Hrvati glasali su za navedene prijedloge o suverenosti. Desetak dana kasnije Srbi su formirali svoj parlament[9] i izjasnili se da ostaju u Jugoslaviji. Potom su 9. i 10. novembra 1991. godine organizovali plebiscit na kojem su se izjasnili da ostaju u Jugoslaviji.

Situacija je bila jako komplikovana. Predstavnici triju naroda oličeni u vladajućim nacionalističkim partijama nisu mogli naći zajednički jezik. Solomonskog rješenja nije bilo jer Srbi nisu htjeli van Jugoslavije, a Bošnjaci i Hrvati nisu htjeli u Jugoslaviju, a brojčano ova dva naroda su bila u prednosti u smislu obezbjeđivanja većine za svoje prijedloge. Očigledno je da su narodi u Bosni i Hercegovini imali različite interese. Bošnjaci su se bojali Jugoslavije bez Hrvata u strahu da ne budu marginalizirani kao narod, te da takva zajednica ne bude ovaploćenje velike Srbije, bez mogućnosti da imaju novu historijsku šansu da žive u nezavisnoj Bosni i Hercegovini. Srbi u Bosni i Hercegovini, odnosno njihova velika većina nisu mogli prihvatiti činjenicu da žive odvojeno od matice svog naroda nastanjenog u Srbiji i zahtijevali su da Bosna i Hercegovina ostane u Jugoslaviji bez obzira na izlazak iz nje Slovenije i Hrvatske. Hrvati opet nisu za ostanak Bosne i Hercegovine u skraćenoj Jugoslaviji.

Kasnija politika Hrvata, pokazala je postojanje dvije struje unutar njih. Jedni koji su za Bosnu i Hercegovinu i drugi koji su se priklonili zvaničnom Zagrebu, koji je sve otvorenije iznosio stanovište o podjeli Bosne i Hercegovine. Prvi su marginalizirani u političkom smislu a drugi su se nametnuli kao nosioci cjelokupne hrvatske politike u Bosni i Hercegovini. Strategija ovih drugih je bila u

[8] Isto, citiran tekst. str 213.

[9] To je kao paralelni oblik vlasti bio paradržavni organ.

sljedećem. Iako nisu bili za Bosnu i Hercegovinu kao nezavisnu državu, u određenom periodu im je zauzimanje stanovišta o nezavisnoj Bosni i Hercegovini bilo od krucijalnog značaja za izlazak Bosne i Hercegovine iz Jugoslavije kao prvenstvenog cilja, kako bi se stvorile povoljnije pretpostavke za dalja rješenja, a i kako bi se olakšala situacija u Hrvatskoj, gdje su Srbi kontrolisali trećinu hrvatskog prostora. Sljedeća etapa u velikohrvatskoj politici je bilo nastojanje da se izvrši podjela Bosne i Hercegovine između srpske i hrvatske interesne sfere, kako bi se ti dijelovi pripojili maticama Srbiji i Hrvatskoj u skladu s dogovorom koji su postigli Milošević i Tuđman u Karađorđevu.

S obzirom na to da je prostor bivše Jugoslavije sve više ličio na bure baruta, Evropska zajednica, koja će kasnije prerasti u Evropsku uniju, nije mogla sjediti skrštenih ruku. Organizirala je Konferenciju za Jugoslaviju, čije je Prvo zasjedanje održano 7. septembra u Palači mira u Haagu, u namjeri da se nađe miroljubivo rješenje izlaska iz krize i izbjegnu velike patnje i stradanja naroda.

Epilog te konferencije je da je nakon više sesija propao pokušaj spasavanja Jugoslavije u bilo kom obliku te da je Mišljenjem br. 1, koje je objavljeno u decembru 1991. godine, Arbitražna komisija[10] konstatovala da se Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija nalazi u procesu disolucije. To je značilo da se republike nisu otcijepile, već da je došlo do raspada jugoslavenske zajednice.[11] Kasnije će Mišljenjem br. 8 od jula 1992. godine konstatovati da je proces disolucije završen i da SFRJ više ne postoji te da su sve bivše republike jednakopravni nasljednici u sukcesiji bivše države.

Evropska zajednica je shodno tome pozvala sve jugoslavenske republike, koje žele zatražiti priznanje da to učine do 24. decembra 1991. godine.

Ova komisija je trebala da odredi uslove koje svaka republika treba da ispunjava prije nego što je prizna EZ. Svoj izvještaj trebala je podnijeti do 15. januara. 1992. godine.

Karington je smatrao da su time potkopani temelji mirovne Konferencije o Jugoslaviji te da je više nema smisla ni nastavljati, jer kad Hrvatska i Slovenija dobiju nezavisnost, dalji pregovori ih neće zanimati, a slično će biti i sa Srbijom.[12]

---

[10] Arbitražnu komisiju sačinjavali su najviši pravni autoriteti, odnosno predsjednici ustavnih sudova: Njemačke, Italije, Francuske, Belgije i Španije. Za predsjedavajućeg ovog tijela određen je francuski sudija Robert Badinter zbog čega se ova komisija u kolokvijalnom žargonu često zvala Badinterova komisija. Ona je usvojila veći broj mišljenja koja su imala veliki značaj i utjecaj u rješavanju jugoslavenske krize.

[11] Kasim Trnka: *Konstitutivnost naroda*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca", 2000., str. 27-28.

[12] Laura Silberi, Allan Little: *Smrt Jugoslavije*. Opatija: "Otokar Keršovani" 1996., str. 195.

Predstavnici vlasti Bosne i Hercegovine su se također protivili očekivanom preranom priznavanju Hrvatske i Slovenije.

Bosna i Hercegovina se nalazila u situaciji u kojoj je morala da bira jedno od dva loša rješenja. Ako traži nezavisnost, bilo je očigledno da će doći do rata s bosanskim Srbima potpomognutim Srbijom i Crnom Gorom. Ako odustane, ulazi u svu neizvjesnost koju nosi život u ostatku Jugoslavije pod prevlašću Srbije. Prihvaćeno je prvo rješenje.

Vlada i Predsjedništvo Bosne i Hercegovine su 20. decembra 1991. godine odlučili da od EZ zatraže priznanje. Dvojica srpskih predstavnika u Predsjedništvu su glasali protiv. Predsjednik Izetbegović je tom prilikom na Sarajevskoj televiziji rekao da Bosna i Hercegovina nema drugog izbora. "Ili to ili Velika Srbija". Jugoslavije više nema.[13]

Tako je Bosna i Hercegovina, zajedno sa Slovenijom, Hrvatskom i Makedonijom, uputila zahtjev za priznavanjem nezavisnosti.

Badinterova komisija je početkom 1992. godine podnijela izvještaj i preporučila priznavanje nezavisnosti Slovenije i Makedonije, ali ne i Hrvatske zbog neispunjenja prava manjina koja su u nedovoljnoj mjeri riješena Ustavnim zakonom u Hrvatskoj od 3. decembra 1991. godine.

Unatoč takvom stajalištu Badinterove komisije, EZ je 15. januara 1992. godine pod ogromnim pritiskom Njemačke priznala Hrvatsku i Sloveniju, a nije Makedoniju, jer se Grčka pobunila zbog naziva Makedonija, koji koristi njena sjeverna pokrajina. Argument Grčke koji su ostali prihvatili jeste kako taj naziv u sebi može implicirati teritorijalne pretenzije Makedonije prema istoimenoj pokrajini u Grčkoj. Njemački pritisak da se priznaju Slovenija i Hrvatska bio je odlučujući. Sjedinjene Američke Države (SAD) se nisu pridružile EZ u priznanju Slovenije i Hrvatske, a kasnije su neki njeni čelnici izrazili žaljenje što se nisu snažnije suprotstavili Njemačkoj o tom pitanju. Oni su bili mišljenja da priznanje nezavisnosti pojedinih jugoslavenskih republika prije nego što se postigne globalno rješenje za cijeli jugoslavenski prostor može samo pogoršati situaciju i dovesti do novih sukoba. Unatoč takvom gledanju, smatrali su u tom momentu da je jugoslavenska kriza prvenstveno evropski problem i da će Evropa biti na nivou zadatka koji ju je čekao.

U smislu zahtjeva Bosne i Hercegovine za priznanjem nezavisnosti, Badinterova komisija je utvrdila da je Ustavom i pravnim sistemom Bosne i Hercegovine uspostavljen demokratski poredak te da postoje garancije ljudskih prava i sloboda. Također je utvrđeno da su nadležni državni organi usvojili dokumente kojim se preuzimaju sve obaveze predviđene deklaracijama Evropske zajedni-

[13] Isto, str.215.

ce. Dalje je konstatovano da su izvan zvaničnih okvira BiH formirana tijela i isticani zahtjevi srpskog naroda u BiH da ostane u sastavu Jugoslavije, odnosno da proglase nezavisnost "Srpske republike Bosne i Hercegovine". U takvim okolnostima zaključuje se u Mišljenju br. 4 Arbitražna komisija smatra da se izražavanje volje stanovništva Bosne i Hercegovine da se Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina konstituiše kao suverena i nezavisna država ne može smatrati potpuno osnovanim. Navedeno je da bi ta ocjena mogla biti promijenjena ukoliko bi republika koja je formulisala zahtjev za priznanjem organizirala referendum na koji bi bili pozvani da učestvuju svi građani SR BiH bez razlike i pod međunarodnom kontrolom.[14]

Dakle, Bosni i Hercegovini je kao jedina prepreka za priznanje nezavisnosti bio postavljen referendum koji je trebao da pokaže tačnu volju građana BiH o pitanju nezavisnosti.

Bosanski Srbi su bili svjesni da će referendum uspjeti, međutim, oni nisu bili spremni da prihvate posljedice koje će iz toga proizaći, već su mahali rezultatima svog plebiscita, koji su održali 9. i 10. novembra 1991. godine na kojem je Srbima postavljeno pitanje:

"Da li žele da ostanu u zajedničkoj jugoslovenskoj državi koja uključuje Srbiju, Crnu Goru, autonomnu srpsku oblast Kninsku Krajinu i oblast Slavonije, Baranje i zapadnog Srema, te sve one koji žele da ostanu u takvoj državi"[15].

Izjašnjavanje bosanskih Srba pokazalo je da je njihova volja da ostanu u Jugoslaviji. Shodno tome su se i pripremali za taj događaj, stvorivši protivzakonito šest autonomnih oblasti i paradržavne organe (skupštine i vlade) unutar njih, čime su se odvojili od legitimne vlasti, a istovremeno su u zvaničnim institucijama države Bosne i Hercegovine u kojima su još djelovali i vršili opstrukciju.

Oformili su na bazi tajnih uputstava od decembra 1991. godine, koja su dobili od srbijanskog rukovodstva, krizne štabove u svim opštinama sa srpskim stanovništvom sastavljene od lokalnih funkcionera SDS-a sa zadatkom preuzimanja vlasti.[16] S obzirom na to da su već ostvarili potpunu vlast u samoproglašenim autonomnim oblastima, bosanski Srbi su se strategijski orijentisali da u mjestima gdje su u manjini uspostave paralelne opštinske organe.

Osim ostvarivanja vlasti, ovi štabovi su imali zadatak da u saradnji s JNA naoružavaju srpsko stanovništvo, te da ga psihološki pripremaju šireći propa-

[14] Trnka, Kasim: *Konstitutivnost naroda*. Sarajevo:"Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca", 2000., str. 29.

[15] Artman, Florans: *Milošević dijagonala laufera*. Beograd: „Dan Graf", 2001., str. 176.

[16] Isto, 177.

gandu o nemogućnosti zajedničkog života sa Bošnjacima, ističući da je etničko razdvajanje uslov njihovog opstanka, razbijajući svaki oblik povjerenja među susjedima i šireći mržnju prema nesrbima.

Krizni štabovi su također pratili aktivnosti drugih dvaju konstitutivnih naroda u Bosni i Hercegovini i pravili spisak aktivista SDA i HDZ te oficira nesrba koji su dezertirali iz JNA. Te liste su bile ujedno i liste za odstrjel.[17]

Radovan Karadžić je krajem 1991. godine, u svojoj suludoj politici naglašavao da u Bosni i Hercegovini treba razdvojiti sve što se može razdvojiti.

Slobodan Milošević je, također, stvarao ratni plan sa SDS-om, s jedne, te s JNA, s druge strane. Tako je, 31. decembra 1991. godine, naredio stvaranje Druge vojne oblasti, kako bi pod jednom komandom sa sjedištem u Sarajevu, organizovao osam korpusa razmještenih unutar Bosne i Hercegovine.[18] Time je Milošević stvorio jednu komandu i jednu armiju sposobnu da se u datom momentu transformiše u vojsku bosanskih Srba.

S obzirom na to da je u Hrvatskoj postignut dogovor o primirju i razmještanju snaga Ujedinjenih nacija, JNA se morala povući. Njena nova destinacija bila je Bosna i Hercegovina u koju se sjatilo više od 100.000 vojnika, s ogromnom količinom naoružanja. Tada se u Bosni i Hercegovini nalazilo 700 tenkova, 1.000 oklopnih vozila, 100 aviona, 500 helikoptera i oko 2.000 topova.[19]

Da bi pomogao bosanskim Srbima, Milošević je također u januaru 1992. godine izdao tajnu naredbu da se svi oficiri JNA i vojnici koji su rodom iz Bosne upute u Bosnu te da se oni koji nisu iz Bosne premjeste van nje.[20] Ovo je bio lukav plan koji je pripreman za slučaj međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine, jer bi se tada JNA pojavila kao strana vojska na njenom tlu te bi se morala povući, što se i desilo u maju 1992. godine, kad se JNA zvanično povukla iz Bosne i Hercegovine. Međutim, 95% oficira JNA i bar 85% vojnika je bilo iz Bosne i Hercegovine i stavili su se kao novoformirajuća srpska vojska na raspolaganje rukovodstvu SDS-a. Beograd je, dakle, dugoročno planirao.

Krajem 1991. godine general Vojislav Đurđevac, komandant Sarajevskog korpusa, pod izgovorom vojnih vježbi počeo je vršiti fortifikacijsko opkoljavanje Sarajeva i stvorio infrastrukturne pretpostavke da se s početkom agresije na Bosnu i Hercegovinu izvrši potpuna blokada Sarajeva. JNA je, koristeći se strategijom iz Hrvatske s navodnim ciljem da razdvoji zavađene strane, zauzela najvažnije

[17] Isto

[18] Isto, str. 178.

[19] Isto, str. 178.

[20] Silber, Laura i Little, Allan: *Smrt Jugoslavije*. Opatija: " Otokar Keršovani" 1996., str. 215.

strategijske tačke u Bosni i Hercegovini. Dakle, mjesecima pred agresiju na Bosnu i Hercegovinu bilo je jasno da će se nekad zajednička JNA, zaštitnica svih jugoslavenskih naroda i narodnosti, koji su je zajednički oformili i godinama finansirali te omogućili da postane jedna od najjačih evropskih armija, staviti na raspolaganje srpskoj strani.

Također, da bi preduprijedili buduće događaje koji su ukazivali na to da Bosna i Hercegovina ide putem nezavisnosti, bosanski Srbi su, 9. januara 1992. godine, proglasili paradržavnu tvorevinu "Srpsku republiku Bosnu i Hercegovinu", koju će kasnije preimenovati u "Republiku Srpsku".

Tuđmanova politika u Bosni i Hercegovini, s druge strane, imala je svoj redoslijed. S obzirom na to da je referendum bio zakazan, bosanskim Hrvatima je data instrukcija[21] da glasaju za nezavisnost Bosne i Hercegovine, što je bio prvi dio plana hrvatskog predsjednika Franje Tuđmana, kojem je bilo izuzetno važno da Bosna i Hercegovina izađe iz ostatka Jugoslavije, jer bi u protivnom bio zabrinut ne samo za sudbinu bosanskih Hrvata, već mnogo više za sudbinu dijelova Hrvatske na kojima su krajiški Srbi uspostavili faktičku kontrolu. S obzirom na to da je slijed događaja išao u pravcu priznavanja Bosne i Hercegovine, jer se u referendumski rezultat nije moralo sumnjati, Tuđmanu nije više odgovarao probosanski orijentisan Hrvat Stjepan Kljujić, te je organizovao njegovo odstranjivanje početkom februara 1992. godine sa čelne pozicije bosanskog ogranka HDZ-a i na njegovo mjesto postavio Matu Bobana, koji je bio na tvrdolinijaškim pozicijama podjele Bosne i Hercegovine sa Srbima i koji je okupio oko sebe ekstremne hrvatske elemente u Bosni i Hercegovini, koji su bili zagovornici Velike Hrvatske. Radi realizacije tih ciljeva izabrani predstavnici bosanskih Hrvata su još 18. novembra 1991. godine na sjednici u Grudama donijeli odluku o uspostavi Hrvatske zajednice "Herceg-Bosne", paradržavne tvorevine koja se u pogodnom trenutku trebala priključiti Hrvatskoj. U svemu ovome se može vidjeti sva lukavost Tuđmanove politike prema Bosni i Hercegovini i bošnjačkom narodu prema kojem nije pokazao nikakvu osjetljivost.

Usljed svih tih političkih kombinacija, 29. februara i 1. marta 1992. godine, održan je referendum za nezavisnost Bosne i Hercegovine pod kontrolom međunarodnih promatrača, koji su kasnije potvrdili da je proveden prema svim međunarodnim demokratskim standardima.

Pozvani su svi građani Bosne i Hercegovine da se izjasne na referendumsko pitanje: "Jeste li za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, državu ravnoprav-

[21] Smatra se da je i Vatikan odigrao značajnu ulogu i izvršio utjecaj na bosanske Hrvate da glasaju za nezavisnost Bosne i Hercegovine.

nih građana, naroda Bosne i Hercegovine - Muslimana, Srba, Hrvata i pripadnika drugih naroda koji u njoj žive?". Prema službenim rezultatima, na referendum je izašlo 64,31% (2.073.568), od broja upisanih glasača (3.253.847). Od onih koji su izašli "za" je glasalo 99,44% (2.061.932), "protiv"0,29% (6.037), dok je nevažećih glasačkih listića bilo 0,25% (5.227).[22]

Time je ispunjen potreban uslov za međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine. Shodno tome su Evropska zajednica i države članice na sjednici koja je održana u Luksemburgu 6. aprila 1992. godine priznale Socijalističku Republiku Bosnu i Hercegovinu kao suverenu i nezavisnu državu u postojećim granicama. Predviđeno je da ovo priznanje počne teći narednog dana s obzirom da je 6. april podsjećao Srbe na bombardovanje Beograda od strane Hitlera i početak rata protiv Kraljevine Jugoslavije. SAD su 7. aprila priznale Bosnu i Hercegovinu, kao i Sloveniju i Hrvatsku.

Već sutradan Predsjedništvo Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, na sjednici koja je održana 8. aprila 1992. godine, donijelo je Uredbu o izmjeni naziva Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. Članom 1. ove uredbe koja je stupila na snagu odmah dotadašnji naziv je promijenjen u "Republika Bosna i Hercegovina". Time se želio eliminisati iz naziva države prevaziđeni pojam "socijalistička".[23]Tada je donesena Uredba sa zakonskom snagom o utvrđivanju privremenog grba i zastave Republike Bosne i Hercegovine. Motivi za ova državnopravna obilježja uzeti su iz srednjovjekovne bosanske države. Također je Predsjedništvo BiH na navedenoj sjednici od 8. aprila 1992. godine donijelo Odluku o proglašenju neposredne ratne opasnosti.

Nakon toga, 22. maja 1992. godine, Bosna i Hercegovina je primljena u Ujedinjene nacije kao Republika Bosna i Hercegovina bez ikakvog unutrašnjeg prestrukturiranja.

Literatura:

Čekić, Smail: *Agresija na Bosnu i Hercegovinu,* knjiga I i II. Sarajevo: Kult B, 2004.
Dizdarević, Raif: *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*. Sarajevo: Oko, 1999.
Hartman, Florence: *Milošević, dijagonala laufera*. Beograd: "Dan Graf", 2001.
Imamović, Mustafa: *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: „Preporod", 1997.
Ibrahimagić, Omer: *Politički sistem Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Magistrat, 1999.

[22] Ibrahimagić, Omer: *Politički sistem Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: "Magistrat",1999., str. 74.

[23] Isto, str. 270.

Ibrahimagić, Omer: *Državnost i nezavisnost Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: VKBI, 1997.
Jović, Borivoje: *Poslednji dani SFRJ: izvod iz dnevnika*. Kragujevac: Prizma.1996.
Kadijević, Veljko: *Moje viđenje raspada-vojska bez države*. Beograd: Politika, 1993.
Kurtćehajić, Suad i Ibrahimagić, Omer: *Politički sistem Bosne i Hercegovine*, 3., Sarajevo: Autori, 2007.
Mesić, *Stipe: Kako je srušena Jugoslavija*. Zagreb: Mislavpress, 1994.
Silber, Laura. i Little, Allan: *Smrt Jugoslavije*. Opatija: "Otokar Keršovani", 1996.
Sućeska, Avdo: *Državno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: „Fakultet kriminalističkih nauka", 1995.
Trnka, Kasim: *Konstitutivnost naroda*. Sarajevo: VKBI, 2000.
Zulfikarpašić, Adil: *Bošnjak*. Cirih: Bošnjački institut, 1995.

BOSNIA AND HERZEGOVINIA'S PATH TO THE INDEPENDENCE

Suad Kurtćehajić

Summary

Bosnia and Herzegovina is established the restoration of its statehood lost in 1463 by fall under the Ottomans at the First session of ZAVNOBiH held on 25 and 26 November 1943. That statehood was achieved in the Yugoslav federation that after the Tito's death in 1980 has entered into the economic and political problems. SANU Memorandum dated in 1986, which expressed dissatisfaction with the decision of the Serbian national question in Yugoslavia, was the catalyst for the process of the disintegration of the state. Affirmation of Serbian national interests and the awakening of Serbian nationalism by that document, led to the awakening of other nationalisms especially Croatian, Slovenian and Albanian in the area of ex-Yugoslavia.

By the dissolution of the Communists Union of Yugoslavia at the XIV emergency congress in January 1990, after Tito disappeared the second cohesion factor of Yugoslavia. The result was that in that year were held multi-party elections in all the republics of the former Yugoslavia and that the communists fell from power in Croatia, Slovenia, Bosnia and Herzegovina and Macedonia. Yugoslav People's Army was the last cohesion factor of the country but, after the declaration of Slovenian and Croatian independence on June 25, 1991 and an unsuccessful attempt to return Slovenia in the legal system of the SFRY, it was placed in positions that it is the Serbian strategic interest. The international community is trying to help the resolution of the crisis and formed the International Conference in The Hague in September 1991, as well as the arbitration commission consisted of the presidents of the constitutional courts of the strongest European countries led by Robert Badinter, the Chairman of the Constitutional Court of France by whom this commission is colloquially called Badinter's commission.

The commission takes the attitude that by Opinion No. 1 the Yugoslavia is in dissolution (disintegration) and offers the possibility of applying for the independence of the republics on the territory of the Yugoslavia then. By the Opinion No. 4 of the Badinter's Commission held on 11 January 1992 for Bosnia and Herzegovina was the claim to hold a referendum in order to see the will of its citizens. The referendum was carried out on 29 February and 1 March. Over 64% of BiH citizens entitled to vote and over 99% of those who went to the polls supported the path of Bosnia and Herzegovina to independence. Based on these results, the European Community recognized Bosnia and Herzegovina on 06 April and the USA 7th April 1992 UN 22 May 1992, received Bosnia and Herzegovina in its membership.

Key words: Bosnia and Herzegovina, independence, Yugoslavia, arbitration commission, referendum

UDK 322: 323.1 (497.6=163.43*)

Nacija u rukama religije

Senadin Lavić
Fakultet političkih nauka
Sarajevo

Nacije su na prostoru jugoistočne Evrope definirane kao *etničko-religijske* i *kulturne* zajednice. To poimanje nacije stvara brojne probleme u izgradnji savremenih država-nacija s demokratskim ustavom. Religije već odavno na ovim prostorima igraju odlučujuću ulogu u definiranju etničkog (kulturno-povijesnog i višestranačkim parlamentom, multietničkom populacijom, vladavinom zakona, slobodama i pravima pojedinaca) i nacionalog (državno-pravnog) bića stanovništva, ali nikada ne snose odgovornost za katastrofalne promašaje i događanja u kojima su učestvovale svojim fundamentalizmima. Zato se još jednom iskazuje tvrdnja o potčinjenosti nacije onoj rigidnoj religijskoj slici svijeta koja je onemogućava da postane prostor slobode za sve članove društva i države s njihovim pojedinačnim specifičnostima. Religija se nameće kao temelj kulture i politike, obrazovanja i svakodnevnog života, a onda se iz toga izvodi poseban mentalitet razlike u civilizaciji. Ljudi koji stoljećima žive skupa u istom naselju, rodu, plemenu, kasnije narodu odjednom postaju pripadnici različitih kultura i civilizacija. To se vidi u procesu kroatiziranja katolika u Bosni ili posrbljavanja bošnjačkih pravoslavaca od kraja 19. stoljeća.

Ovdje naciju poimamo kao zajednicu svih ljudi (građani ili stanovnici) koji žive u jednoj državi (državljani) bez obzira na njihovo etničko, religijsko, rasno i bilo koje drugo određenje. Na Bakanu, međutim, nije razvijeno ovakvo razumijevanje nacije i građanina kao osnova za gradnju države i nacionalnog identiteta – nacionalni identitet nije izveden iz *građanske* osnove, nego se religijske naracije i etničke konstrukcije postavljaju kao "temelji" gradnje država, a to je onda uvijek tragično u multietničkim zajednicama.

Ključne riječi: Bosna, Bošnjaci, narod, nacija, država-nacija, sekularno društvo, religija, religijske institucije

Uvod

Nije nova tvrdnja ona koja kazuje da su na prostoru jugoistočne Evrope, posebno bivše jugoslavenske države, religije bitno utjecale na diferenciranje narodnih grupa i njihovih nacionalnih konstrukcija u

vremenu i prostoru. Čak bi se moglo reći da su religije napravile kulturne i civilizacijske procjepe među ljudima zarad svojih uskih "fundamentalnih" interesa. U knjizi *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918* Milorad Ekmečić naglašava da je ovdje religija bila "vododelnica nacija" i da je na religijskoj i konfesionalnoj razlici došlo do razlikovanja narodnih grupa međusobno.[1] Savim je jasno da ovdje Ekmečić pod *nacijom* podrazumijeva etničku ili narodnu grupu u čiju kulturnu osobitost spada određena religija, to jeste – nacija se definira religijom. U bivšoj Jugoslaviji pojam nacije, dakle, bio je mišljen za ono što danas razumijemo pod pojmom narod – zajednica ljudi koja ima zajednički jezik, teritoriju, ličnosti iz prošlosti, historiju, religiju, običaje, legende i sl. Spram toga, pojam *nacije*, pravno-politički pojam u današnjem smislu, odnosi se na sve pripadnike jedne države ili građane države bez obzira na njihovo narodno ili bilo kakvo drugo partikularno određenje koje podrazumijeva skup kulturoloških karakteristika. Naravno, svjesni smo da ovo poimanje i određenje nacije još nije zaživjelo u društvenim grupama kojima dominiraju religijska svijest i predmoderni politički običaji.

Zloupotreba religijske forme

Postoje mnogi autori koji vrlo neodgovorno podmeću teze da su sukobi u bivšoj Jugoslaviji, u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu, vođeni po religijskim linijama, te na taj način prikrivaju stvarne i glavne razloge raspada SFRJ, odnosno velikosrpski plan stvaranja velike Srbije kao države "samo za Srbe".[2] Na toj manipulativnoj matrici, Miroljub Jevtić bi disoluciju SFRJ podveo pod religijski

[1] Milorad Ekmečić: *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*, 1. Beograd: Prosveta, 1989.

[2] Miroljub Jevtić: "Uloga religije u identitetu južnoslovenskih nacija". *Godišnjak*, Beograd, Fakultet političkih nauka, 2008, str. 172. Jevtić u tekstu, koji je pun stereotipa, neodmjerenih i netačnih interpretacija, kaže: "Uloga religije u identitetu južnoslovenskih naroda je mnogo veća nego što su komunistički idelozi i nauka hteli da govore. Videlo se to prilikom raspada države 90-tih godina. Federacija se raspala po verskim i nacionalnim međama. Ali, verska međa je u slučaju odnosa Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije bila posebno istaknuta. Najveći broj analitičara i novinara koji su posećivali ratna područja u bivšoj Jugoslaviji upravo su to konstatovali. Videli su da je osnovna razlika između tri glavna učesnika u sukobima religijska. Ta činjenica je očigledna na osnovu podatka da sve tri glavne verske grupe na tom području govore isti jezik i da im je poreklo isto. Najvažnija razlika među njima je religijska. Skoro svi Hrvati su rimokatolici, svi oni koji se danas deklarišu kao Bošnjaci su muslimani, a skoro svi Srbi su pravoslavni. Osim ove dve konfesije ima nešto protestanata i među Srbima i Hrvatima. Ovaj podatak je do skoro bio još složeniji, jer su sadašnji Bošnjaci sami sebe definisali kao Muslimane, ali ovaj put sa velikim slovom M (što je trebalo da bude jedina razlika između muslimana kao verske pripadnosti i Muslimana kao nacionalne)." Ovdje valja

sukob ili "neki sukob civilizacija"!?[3] Riječ je o tome, zapravo, da religija nije razlog niti povod sukoba na tlu bivše jugoslavenske države, nego je iskorištena kao sredstvo, instrument hegemonijskih politika velikodržavlja, zloupotrijebljena od nacionalističkih snaga za njihove projekte stvaranja etničkih državica na ruševinama razorene jugoslavenske države. Beogradski kritičar "islamskog fundamentalizma" Darko Tanasković razvija naraciju o sukobu religija i civilizacija na tlu bivše države, a posebno se akcentira Bosna kao "zemlja mržnje". U svrhu velikosrpske konstrukcije zbilje, rat u Bosni, koji je rezultat srbijanske agresije Miloševićevog režima, interpretira se kao konsekvenca viševjekovne mržnje i sukoba muslimana, pravoslavaca i katolika, to jeste kao "sukob civilizacija". Darko Tanasković ističe da je "rat u Bosni", on ne spominje agresiju srbijanskog Miloševićevog režima i vojske, ustvari, bio "verski rat" koji su mnogi muslimani

primijetiti: neće valjda neko drugi reći jednom starom narodu – *ko je i otkud je*!? Ta vremena su nepovratno prošla s Jugoslavijom.

[3] M. Jevtić uzima Konstantina Porfirogeneta kao najstariji vjerodostojni izvor za historiju Južnih Slavena, što je sasvim neprihvatljivo i nepouzdano, jer se Porfirogenetu ne može slijepo vjerovati na svaku riječ. Jevtić tvrdi da je Konstantin Porfirogenet najpouzdaniji izvor za historiju Južnih Slavena. Ovo je, naravno, jedna površna neznanstvena konstatacija koja se oslanja na historiografsku bajku i povezuje se s njenom ideološkom upotrebom u kojoj je djelatan mit o Srbima kao vladarima Bosne u 10. stoljeću. Srpska historiografija je, također, "pročitala" po svome interesu Einhardovu franačku hroniku iz 9. stoljeća (oko 822. godine) u kojoj je Ljudevit Posavski iz Siska pobjegao u Srb – to je toponim koji nema veze sa Srbima. Treba podsjetiti da je Porfirogenetovo djelo pretrpjelo nekoliko redakcija i *dopisivanja* tokom stoljeća. Naravno, Jevtić zaboravlja da je Bosna bila prije Srbije i Hrvatske državno-politička forma koja izrasta iz Avarskog kaganata poslije 796. godine – o čemu se treba učiti kod Nade Klaić, Ante Babića, Tibora Živkovića i mnogih drugih. Na Balkan u stoljeću 7. nisu došli nikakvi oformljeni narodi Bošnjani, Srbi ili Hrvati, naprotiv, došli su *Slaveni* sa Avarima koji su se izmiješali s domaćim stanovništvom ilirsko-romanske strukture i tek kasnije izdijelili u posebne narodne grupe. Isto tako, Jevtić zanemaruje činjenicu ili ne zna da su Osmanlije u Bosni, kada su je osvojili u 15. stoljeću, zatekle samo jedan narod – Bošnjane. Ne bi se danas moglo reći da je to samo neznanje i sporna učenost za onoga ko zanemaruje tu historijsku činjenicu. Jevtić vrlo zlonamjerno podmeće jezički izraz "muslimani Sloveni" koji je vrlo sporan i nejasan. (Isto, str. 176.) On hoće da nam kaže da su oni "nastali" na osnovu islama, a da su, navodno, prije toga bili pripadnici "srpskog" naroda, tj. nikada nisu postojali Bošnjani, bosanski banovi i kraljevi, medievalna Bosna. To je vrhunac pseudo-nauke velikosrpske provenijencije. Jevtić, nažalost, još nije razumio da se poslije epohalnih epistemičkih okreta u 20. stoljeću, u oblasti filozofije i nauka, cjelokupno tkivo povijesti, ono što je bilo prije nas, sve što znamo, nasljeđujemo, posjedujemo – može "čitati" na drugačiji način od onoga koji je velikosrpska nacijska ideologija nametnula tokom 20. stoljeća kao jedan strašan ahistorijski konstruk zbilje sasvim izrastao iz "filosofije palanke" i pjevanija "kosovskog ciklusa".

doživjeli kao džihad.[4] Time se podmeće još jedna pozadinska teza o Bošnjacima kao "vjerskoj skupini", a zanemaruje se historijska i pravno-politička činjenica da je Republika Bosna i Hercegovina bila napadnuta internacionalno priznata i nezavisna država koja se našla na putu stvaranja "velike Srbije". Milorad Ekmečić je među prvima javno artikulirao pretpostavku, u koju još samo on možda vjeruje, da "muslimanska" inteligencija nije uspjela "da od jedne zajednice koja je istinski odvojena od Srba i Hrvata u Jugoslaviji zaista napravi nacionalnu zajednicu, svetovnu zajednicu koju ne pokreće religija"[5].

Ako se društveni odnosi među ljudima zasnivaju na religijskoj svijesti ili na slikama svijeta koje je oblikovala religija, što bitno pripada jednoj fazi povijesti bivstvovanja čovjeka, onda je sasvim moguće da u tim odnosima ne važe kategorije sekularnog, na vladavini zakona zasnovanog, slobodnog i racionalnog civilnog društva, nego pretpolitičke kategorije koje *apriori* isključuju procese modernizacije, sekularizacije, demokratizacije i racionalizacije društvenog života ljudi. Isto tako, ako se u kontekstu savremenog evropskog svijeta nameću takve forme društvenih odnosa određenim grupama ljudi, kao da ne postoje druge mogućnosti strukturiranja društva, onda je apsolutno izvjesno da se takva društva guraju u slijepu ulicu, svjesno ili nesvjesno, planski ili slučajno, i postepeno postaju arhaične zajednice nepovijesnog djelovanja koje se urušavaju nakon određenog vremena. Zahtjev povijesnog časa, kojim se sasvim tačno diktira šta treba raditi, ne smije biti zanemaren ili potisnut u neko nedefinirano čekanje, jer se povijesnim procesima svakome pojedinačno nameće oblik djelovanja čija struktura proizlazi iz metafizike koja određuje cjelokupnu epohu. Neko somnambulno nepriznavanje djelotvornosti takve metafizike dovodi do autodestruktivnosti koja se pretvara u mentalni sklop društvenih zajednica i one neodgovorno potcjenjuju kapacitete ljudskog u novonastalim povijesnim okolnostima.

Sasvim je sigurno da religije mogu biti zloupotrijebljene za određene pothvate nacijskog homogeniziranja, ali je vrlo sporno u Bosni podmetati tezu o "sukobu religija" ili "staroj mržnji među religijama i narodima". To su, naprosto, ideološke laži koje služe za opravdanje nerealnih i nepovijesnih politika velikosrpstva i hegemonizma koji stoji iza cjelokupnog procesa stvaranja "velike" srpske dr-

[4] Darko Tanasković: *Islam i mi*. Beograd: Partenon, 2006. Vidjeti u knjizi poglavlje "Džihad u Bosni i Hercegovini: Privid ili stvarnost (Islam i rat u Bosni i Hercegovini)", str. 60-69. Tanaskovićev pristup posebno džihadu vidjeti u: Isti, *Islam, dogma i život*. Beogad: SKZ, 2008., str. 147-159.

[5] Navod preuzet prema Isti, *Islam i mi*, str. 81.

žave.[6] Cjelokupna naracija o "mržnji" pojavljuje se sa velikosrpskim projektom zaposjedanja Bosne i iskorjenjivanja Bošnjaka kao "Turaka" ili stranog elementa. Velikosrpsku političku viziju primarno interesuje teritorij Bosne sa svim resursima, naprimjer zaposjedanje doline rijeke Drine koja je neprocjenjivo materijalno blago, i zato počinju najmonstruoznije zamjene teze i krivotvorenje povijesnih činjenica putem pseudoznanstvenih konstrukcija historiografije i etnologije. Rezultat takvog djelovaja su brojni falsifikati i laži, koji su obuzeli sve tokove svakodnevnog života i više se gotovo i ne provjerava njihova istinitost i povezanost s historijskim činjenicama. Naravno, vrlo je lahko uočiti da su militantni religijski diskursi i neodgovornost religijskih institucija nanijeli nemjerljivu štetu životu ljudi u Bosni i Hercegovini. Religijske institucije su radile na podjeli stanovništva, u mijenama njegovog povijesno-civilizacijskog procesa, identiteta, imena, ljubavi prema svojoj domovini. Srpska pravoslavna crkva (SPC) je direktno i indirektno radila na velikosrpskom projektu, jer nije nigdje zaustavljala rušenje stotina muslimanskih sakralnih objekata, nije sprječavala progon bošnjačkog naroda na okupiranim teritorijama Bosne i Hercegovine te je davala "sveto" pokriće zločincima koji su išli ubijati nevine ljude. Sveštenici SPC, naprimjer, posvećivali su vojnike koji su išli u rat i tako njihovim "djelima" davali auru "svetosti" – a bili su samo pijuni u igrama vođa i njihovih politika.

Može se reći, s velikom izvjesnošću, antibosanska politika koristi religijske institucije kako bi ostvarila svoje političke ciljeve. Religijske institucije su pritom povijesno stvorile sebi narodne grupe kojima dominiraju od rođenja do smrti. One pripremaju te grupe za separatnu politiku i kulturu izoliranosti i odijeljenosti. Povijesno-procesno posmatrano, religijskim institucijama ne odgovara promjena – one bi sasvim bile zadovoljne da vječno ostane forma religijske zajednice i pretpolitička svijest kod većine ljudi. One, često i nesvjesno, određuju granice tih religijskih zajednica, što je posebno ometajuće po bosansku državu-naciju, budući da reduciraju suverenitet i koncept državnog suvereniteta na narodne grupe koje su na taj način osmišljene kao nosioci suvereniteta.[7] Onda primjećujemo

[6] Srbi su krenuli u stvaranje"srpske" države od teritorija koje nikada nisu bile srpske u povijesti i na kojima ne postoji povijest srpskog bivstovanja. Oni planski *posrbljuju* druge etničke grupe i prave od njih srpski narod. Tako se dešava s Vlasima, Cincarima, Karavlasima, Bošnjacima, Hrvatima, Crnogorcima i drugima.

[7] Svi pregovori o budućnosti Republike Bosne i Hercegovine 1990-ih (polazeći od Lisabonskog pregovaranja do Dejtonskog sporazuma o miru) vođeni su kao pregovori triju narodnih grupa (u propagandi agresora predstavljane kao "tri zaraćene strane") koje su preuzele *suverenitet* od države i počele ga dijeliti na narodnoj osnovi i time narušile princip nedjeljivosti suvereniteta Republike Bosne i Hercegovine.

neku formu prevaziđene "plemenske" organizacije života zajednica. Danas je država-nacija suverena, a ne nikako narodne grupe ili vođe tih grupa.[8]

Religija kao "stožer zajednice"

Glavni problem borbenoj fundamentalističkoj slici svijeta jeste racionalna znanstvena slika svijeta. Ona se neprestano dezavuira sredstvima frivolne logike nadmudrivanja, tako da se mogućnost razumijevanja odnosa religije i znanosti neprestano zamotava u svešteničke oblande koje krivotvore smisleno odnošenje prema ovome povijesnom fenomenu. Svešteničko držanje neprestano onemogućava da svijetu pristupamo racionalno, jer pred nama je uvijek pokrenuto pitanje "a šta je bilo prije svega" na koje odgovor, navodno, posjeduju sveštenici koji se pojavljuju kao jedini mogući tumači i vlasnici Božije riječi.

Sociološki posmatrano, religija je u određenim fazama povijesnog razvoja predstavljala stožernu instituciju etničkih zajednica na prostorima jugoistočne Evrope, dajući im opipljivu *socijalnu* dimenziju i uvezivala ih u jedinstven sistem "stavova" o svijetu koji su početno imali određenu metafizičko-teološku vrijednost.[9] Ta pozicija u povijesnom toku davala je paradigmatski okvir na kojem ljudi stoljećima "plove" sa svojim životima i slikama svijeta. Često je promjena paradigme bolna i neprihvatljiva bez obzira što je druga paradigma uspješnija, korisnija, preciznija, djelotvornija u odnosu na religijsku. Također, povijest je ispunjena nasilnim poništavanjima različitih religijskih koncepcija koje su u okviru religijske paradigme davale kvalitetnu interpretacijsku osnovu za mnoge životne sadržaje. Filozofski posmatrano, kvalitetne teologije, kakva je, primjerice, bila Arijeva teologija, nisu pobijene i potisnute nekim velikim logičko-teološ-

[8] Moguće je navesti brojne faktore koji utječu na *kvalitet* postojanja države-nacije Bosne i Hercegovine: (ne)razvijenost, velikodržavni nacijski projekti susjeda, arhaičan sistem obrazovanja, postratna tranzicijska dezorijentiranost, razrušena privredna infrastruktura, nepoštivanje zakona, neostvareni hegemonijski projekti u ratu, povijesno iskustvo zločina i stradanja, religijsko uplitanje u sve pore života, etničko-religijska koncepcija politike, potisnutost bosanske političke ideje, insistiranje na getoiziranim političkim modelima, podjela zemlje na dva entiteta, koncept "tri etničke teritorije"... Svi ovi činioci ne igraju identičnu ulogu u konstruiranju ili dekonstruiranju državnog kapaciteta Bosne i Hercegovne.

[9] Dominantna religijska matrica smatra gotovo blasfemičnim svaki pokušaj da se religija posmatra iz vidika neke pozitivne znanosti kao društveno-povijesna činjenica sa svojim sadržajima i procesima. Štaviše, ta matrica pokušava ponuditi univerzalno objašnjenje fenomena i događanja, tako da znanstveno objašnjenje više gotovo da i ne treba ili se pokazuje da je znanost postala suvišna u jednom ideologiziranom svjetonazoru.

kim dokazima i istinitim interpretacijskim stanovištima koja bismo slijedili zbog njihove jasnoće i razložnosti, nego su jednostavno prigušene grubim nasiljem, zlodjelima u ime "prave istine". Zbog njihove jednostavne teološke vrijednosti, međutim, zlodjela i prisilna isključenja tih teologija nisu uspjela da ih izbrišu iz povijesti i definitivno sakriju od racionalnosti vjerovanja. Arijanska kršćanska teologija je, naprimjer, neovisno od dominirajući službenih interpretacija Katoličke crkve, težila jasnoj teološkoj misli i nije se slagala s učenjem o trinitetu, kako ga zastupa Crkva.[10] Arijevo učenje pokušava očuvati djelatnu povezanost između vjerovanja i mudrosti, da bi nas sačuvalo od dogmatskog sljepila, zbunjujućih tvrdnji sveštenika i jednoumlja koje nužno vodi u isključivi fundamentalizam, fanatizam i propast.[11]

Uplitanje religijskih institucija u društvene procese kojima ne razumije strukturu dovodi do paradoksalnih situacija.[12] Religijske institucije organiziraju tzv. "kulturne programe", naučne skupove, znanstveno-istraživačke programe, one postaju glavni animatori društvenog života, a kulturne institucije, znanstvene institucije društvenog sistema se ignoriraju i podređuju ili potčinjavaju programima koje organiziraju religijske institucije. Na taj način religija se pokušava "približi-

[10] R. E. Pound, *Arianism*, Ontario, Canada: Gravenhurst, 2004; Andy Witchger, "Arianism, Athanasius, and the Effect on Trinitarian Thought", *School of Theology, Seminary Graduate Papers / Theses*, 2007, Paper 24.

[11] Jakov Jukić podsjeća: "Čini se da je to stalno oporbeno obilježje monoteizma u odnosu na politeizam bilo poglavitim razlogom njegove poznate povijesne isključivosti, bojovnosti, netrpeljivosti i sumnjičavosti, što su sve nezaustavljivi povodi za rat i ratovanje. Ne iznenađuje onda što je baš rat daleko više ostao povezan s jednoboštvom nego s višebožtvom. Uostalom, pojave svetih ratova – u pravom smislu riječi – i nema do dolaska velikih monoteizama. Jer, u politeizmu ratnici više zovu u pomoć svoje različite bogove nego što se ti različiti bogovi međusobno sukobljavaju. U monoteizmu je često obratno, pa bogovi vode rat prije ljudi. Zato politeizam ne pozna tipično monoteističke fenomene: *nevjernike*, *otpadnike*, *heretike*, *shizmatike*, *obraćenike i svete ratove*. Izjednačavanje nevjernika s neprijateljima u uskoj je svezi s predodžbom Boga kao predvoditelja ratova. Ima još jedna stvar. Dok se u politeizmu ratnički agon sažimao u samo jedno božanstvo, koje nije moralo uvijek biti djelatno, u monoteizmu je Bog trebao istodobno zadovoljiti sve molbe ljudi, što se nije moglo lako pomiriti s njegovim položajem jedinog u svemiru." Vidjeti Jakov Jukić, *Lica i maske svetoga*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1997., str. 242-245.

[12] Gotovo da nema društvenog i kulturnog događanja nad kojim svoju "moć" ne iskazuju religijske institucije. One određuju sadržaj i karakter društvenih skupova, superordiniraju nad ljudskim projektima i određuju suštinu institucionalnog djelovanja kao da sve postoji zbog njih. Čini se katkad da ne postoji ništa drugo osim "sveštenika" i njihovih interpretacija zbilje u kojoj živimo. Ovdje se ne radi o precjenjivanju sveštenićkog odnosa prema zbilji, već prije svega o nemoći društva da racionalno usmjerava vlastite procese. A to je znak nečega drugog!

ti" nauci – ne da bi s njom bila u plodonosnom dijalogu, nego da bi je potčinila i ugušila kao glas antidogmatskog kritičkog racionaliteta protiv onih koji zloupotrebljavaju religiju u svrhe etnopolitike i konzervativnog duha putem kojeg vladaju masama neosviještenih građana. Pojedinici iz religijskih institucija potpuno otvoreno negiraju znanstvene metode i pristupe, a neprestano ponavljaju da oni rade na znanstven način. Na taj način se pravi sistem u kojem je religija iznad nauke i prakse svakodnevnog života, a to nije unutarnji zahtjev religije niti njezina društvena funkcija. Naravno, radi se o svešteničkoj podvali *par excellence*. Krajnji rezultat ovog uplitanja religije u društvene tokove dovodi do toga da se pred nama pojavljuje društvo nesposobno da kritički misli o sebi i da procjenjuje vlastite sadržaje i komparira ih s drugima. Svaki kritički otklon prema djelovanju religijskih institucija dovodi do javnog ponižavanja i nepojmljivog demoniziranja pojedinca kao "otpadnika" ili znanstvenih institucija koje se otvoreno i javno suprotstavljaju dominaciji religijskih institucija u društvenom životu ljudi. Pred našim očima se religijske institucije pretvaraju u društvenu moć koja kontrolira sektore politike i vlasti, obrazovanja i kulture, sa velikim privilegijama i bez ikakve odgovornosti. Već prepoznata nesposobnost religijskih institucija da se suoče s *modernom* na plodonosan i kreativan način dovela je do mitskih slika svijeta u koje bježimo iz strave povijesti. Šta je u tim "mitskim" slikama svijeta? U njima je naša nesposobnost da se suočimo s izazovima svijeta u kojem živimo i da društveno-povijesnim pojavama damo ljudsku dimenziju. Neznanje i civilizacijska deficijentnost grupa ili ljudskih društvenih cjelina otvaraju veliko platno za manipulatore i predrasude iz kojih se pojavljuju "slike" koje se nameću generacijama ljudi i stvaraju mržnju, užas, stradanje. Nacionalizam bi bez religijskih institucija bio nemoćan da iz temelja promijeni društveni život ljudi na ovim prostorima i on koristi "moć religije u javnoj sferi".[13] Stoga je odgovornost religijskih institucija nezaobilazna u nekom povijesnom svođenju računa koje će doći.

Oko religijskih institucija svijali su se narodni "vizionari" i pronosili vlastite ideje preko njih. Naravno, sociološki vidik nije teološki niti religijski određen, štaviše, motiviran je osnovnim pitanjem utjecaja religije na društvo i njegove sadržaje. Često je ova tema bila odbijana ili nipodaštavana s obje strane, tako da nije dolazilo do potrebnog plodonosnog i slobodnog dijaloga. Sociološko, antropološko, politološko ili etnološko pitanje potaknuto je traganjem za objašnjenjem fenomena u društvenoj orbiti. Isto tako, gotovo je nezamislivo misliti povijesne i društvene procese bez etičkih, estetičkih ili religijskih znanja, bez filozofije i

[13] Eduardo Mendieta i Jonathan Vanantwerpen, ur., *The Power of Religion in the Public Sphere*, New York: Columbia University Press, 2011.

humanističkih disciplina, preko kojih prepoznajemo određene oblike ljudske racionalnosti u povijesti.[14] Pluralnost znanstvenih disciplina svjedoči o pluralnosti društvenih fenomena koji imaju posebno važenje za ljudske zajednice i koji se s posebnom pažnjom studiraju u razvijenim društvima. Stoljećima već filozofija nas uči ljudskosti kroz mišljenje o bitnim pitanjima ljudskog bivstvovanja. Religija, također, pokreće misao o dimenziji svetog i koncepcije vjerovanja u čemu mnogi ljudi nalaze smisao svoga života. Spram filozofije i religije, koje ne izjednačavamo, pozitivisti suviše lahko poništavaju sve metafizičke polete čovjeka kroz vrijeme, pokušavajući sav naš govor svesti na jezik fizikalizma ili nekog drugog redukcionizma, ne pristajući na "nenaučno znanje" kao pragmatičko u određenim životnim dionicama ljudi. Naravno, Heidegger i Wittgenstein se ne bi saglasili s postojanim simplifikacijama pozitivističkog duha u vrevi svakodnevlja. Filozofija je tu već odavno da nas izgradi kao ljude – kao misleća bića. Zato je pitanje "obezboženja svijeta" mnogo ozbiljnija pojava evropskog novovjekovlja nego što se može zamisliti u lijenom svjetonazoru religijskih fundamentalista.[15]

Mijene vremena, zatočenici predrasuda, nacija plemena

Zatečenost i zatočenost u jednom vremenu podrazumijevaju da je u njemu djelatna određena metafizika koja daje "temelj" njegovim bitnim likovima. Sasvim jasno iskazano i mišljeno, ti likovi na povijesnoj sceni uopće ne bi bili ta-

[14] Društveni znanstvenici i istraživači "pometeni" su s povijesne scene, a konzervativni duh svešteničkih konstrukcija zapljusnuo je cjelinu bivstovanja. Društveni znanstvenici trenutno nisu u stanju da sa svojim "objašnjenjima" društvene zbilje bitno utječu na ljude oko sebe, jer konzervativna palanačka scena ne traži objašnjenja svijeta i proaktivno djelovanje, već nudi eskapizam i utjehe za nemoć. Ono što možemo čuti o svijetu i pojavama u društvu intoniraju i određuju "sveštenici" sa svojim reduciranima svjetogledima.

[15] Pojam obezboženja ili dedeizacije (*Entgötterung*) Heidegger objašnjava oprezno i dublje zahvaćeno od proste pomisli na "odstranjenje" bogova, grubi "ateizam" i pozitivističko negiranje svega metafizičkog. "Ausdruck meint nicht die bloße Beseitigung der Götter, den groben Atheismus. Entgötterung ist der doppelseitige Vorgang, daß einmal das Weltbild sich verchristlicht, insofern der Weltgrund als das Unendliche, das Unbedingte, das Absolute angesetzt wird, und daß zum anderen das Christentum seine Christlichkeit zu einer Weltanschauung (der christlichen Weltanschauung) umdeutet und so sich neuzeitgemäß macht. Die Entgötterung ist der Zustand der Entsciheidungslosigkeit überden Gott und die Götter. An seiner Heraufführung hat das Christentum den größten Anteil. Aber die Entgötterung schließt die Religiosität so wenig aus, daß vielmehr erst durch sie der Bezug zu den Göttern sich in das religiöse Erleben abwandelt. Ist es dahin gekommen, dann sind die Götter entflohen. Die entstandene Leere wird durch die historische und psychologische Erforschung des Mythos ersetzt." Vidjeti Martin Heidegger, *Holzwege*, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1977, str. 70.

kvi bez adekvatne metafizike koja ih epohalno oblikuje i određuje. Promišljanje je odvažnost, rekao bi Heidegger, da se "istina vlastitih pretpostavki i prostor vlastitih ciljeva učini onim što je najupitnije".[16] Među pet najbitnijih novovjekovnih pojava Heidegger svrstava: znanost, tehniku (mašinska tehnika), pomicanje umjetnosti u vidokrug estetike, ljudsko činjenje/djelanje koje se shvata i izvršava kao kultura i obezboženje svijeta.

A šta se dešava s religijom u našem vremenu? Nije li ona sasvim zloupotrijebljena od politika i ponižena kao jedno ljudsko iskustvo koje razvija vlastitu racionalnost? Zašto se religija ponovo uplela oko pitanja nacije, moći, vlasti, dominacije, "sukoba civilizacija", etničkih konflikata, odnosno zašto je religija upletena u sve ovo na neprimjeren način? Zašto religija stoji iza borbe za "nacionalni identitet"? Zašto se u pojedinim dijelovima Evrope religijske institucije nameću kao najvažnije društvene institucije i zašto im se određuje život velikog broja ljudi? Otkud tolika moć religijskim institucijama? Da li religijske institucije pomažu konzervativnim snagama i kapitalističkim vladarima u *sabotaži* države-nacije i građanskog poretka? Iz ovih pitanja treba imati u vidu i tvrdnju P. Bergera koji nas upozorava na *resurekciju* religije u našem vremenu, desekularizaciju društva, neizvjestan *ambiguous embrace* religije, sistema obrazovanja (*faith-based schools*) i politike.[17]

Fenomenologija religijskog života se ne može odbaciti ili obezvrijediti kao da ne postoji, naprotiv, ona se mora uzimati ozbiljno, ali ne isključivo, monistički definitivno, svemoćno. Religijski život ljudi je jedna forma iskustva, emocije i "znanja o svijetu" koja je zasnovana na vjerovanju u principe pojedine religije. Religijsko pripovijedanje o onome bitnome za čovjeka ne može se odvojiti od povijesti ljudskog bića. Bez tog segmenta nestale bi velike riznice znanja u kojima se vidi prezentacija i slika čovjeka o sebi i božanskom. Naravno, ta velika i važna znanja koja se čuvaju kao svete tradicije odavno su podložna manipulacijama, krivotvorenjima, spinovanjima, izmišljotinama i time korištena za potpuno "nesvete ciljeve" hegemonije ili kolonijalne pljačke bogatstava širom svijeta. Danas

[16] "In der Metaphysik vollzieht sich die Besinnung auf das Wesen des Seienden und eine Entscheidung über das Wesen der Wahrheit. Die Metaphysik begründet ein Zeitalter, indem sie ihm durch eine bestimmte Auslegung des Seienden und durch eine bestimmte Auffassung der Wahrheit den Grund seiner Wesensgestalt gibt. Dieser Grund durchherrscht alle Erscheinungen, die das Zeitalter auszeichnen." Isto, str. 75.

[17] Peter L. Berger, ur., *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*, Washington: D.C./Grand Rapids, Michigan, Ethic and Public Policy Center/William B. Eerdmans Publishing Company, 1999; Charles L. Glenn, *The Ambiguous Embrace: Government and Faith-Based Schools and Social Agencies*, Princeton University Press, 2000.

religija s njezinim sadržajima ima svoje mjesto unutar ciljeva čovječanstva i svijesti čovjeka o širem metafizičko-teološkom kontekstu postojanja, ali religija kao institucija ne može biti iznad kulture i vladajućih zakona unutar državnih sistema. Nijedan sveštenik ne može stati iznad čovječanstva ili sadržaja civilizacije i poreći ih da bi njegova dogmatska pozicija dominirala nad drugim ljudima. Takva vrsta fanatizma i fundamentalističkog ponižavanja drugih ljudi odavno pripada prošlosti i opasnim, lažnim i proizvoljnim interpretacijama religije i svetih tekstova.

Na prostorima jugoistočne Evrope mnogi tvrde da je religija odredila "naciju" ili pripadanje jednoj "naciji". Šta je ovdje, dakle, nacija? O čemu se radi kada se tako lahko iz religijske i etničke pripadnosti izvodi nacija? S kojim pravom etničko-religijski nacionalizam, kao čedo 19. i 20. stoljeća, operira kategorijom "nacije"? Da li je moguće kulturu jednog naroda svesti na religiju (islam, kršćanstvo, budizam) ili konfesiju (protestanti, katolici, ortodoksi)? Da li je "religijska zajednica", ustvari, nacija, odnosno da li to može biti? To da je religija bila ključna identitetna oznaka na ovim prostorima ukazuje na činjenicu da je svojim specifičnim pristupom omogućavala diferencijaciju socijalnih zajednica koje su s vremenom postale etničke zajednice na osnovu razlike u religijskom svjetogledu. Religija je poslužila kao diferencirajući osnov za diobu ljudi i njihovih zajednica – ona je fundamentalno razvrstala ljude prema uvjerenjima i prepustila se procesima "politicization of religion".[18] Religijski osnov diobe tim zajednicama daje jednu neuhvatljivu metafizičku dimenziju koja može stoljećima izgledati kao nešto realno, ozbiljno, suviše bitno, nepremostivo. Zbiljski ta diferencija predstavlja svešteničku interpretaciju, dakle, proizvoljnost jednog povijesnog stanja i tumačenja koje je iz njega proisteklo.[19] Ali, to se ne može i ne smije zanemariti.

Proces svođenje naroda na religijsku skupinu

Mnogi politolozi i sociolozi zaboravljaju na lekciju o "oblicima društvenosti" i neodgovorno koriste koncept *nacije* koji su im podmetnuli sveštenici ili ono "sve-

[18] Gorana Ognjenović i Jasna Jozelić: *Politicization of Religion, the Power of State, Nation, and Faith: The Case of Former Yugoslavia and its Successor States*, New York: Palgrave Macmillan, 2014.

[19] Kada se dublje pronikne u neki religijski mit, onda se vidi da ima mnogo činjenica koje dezavuiraju cjelokupnu naraciju o svetosti i religijskoj posebnosti, a u prvi plan isplivaju proizvoljnost i lični interesi grupa i pojedinaca.
Islamska zajednica je dugo potencirala nominaciju Bošnjak-musliman kao ime naroda, nesvjesno ili namjerno potencirajući da je Bošnjak samo musliman ili da je najbitnije u identitetu Bošnjaka da su muslimani.

šteničko držanje“ u političkim stvarima jednog društva – oni provode izjednačavanje nacije s etnijom i religijskom grupom. Zato je etnokratija model vlasti u prostoru jugoistočne Evrope – ne postoji građanin, pojedinac, individualna odgovornost, vladavina prava – kojim dominiraju predrasude, sujevjerja, mitovi, laži, manipuliranja kolektivima... Religijsko utemeljenje koncepta nacije vodi u potpuni interpretacijski haos i pomućenost semantičkog sadržaja. Religijske definicije države, društva, kulture, povijesti, znanja ili istine vode naša društva u bezizlaznu situaciju, gdje se razara struktura racionalnog odnosa prema životu. Iz takvog začaranog kruga ne izlazi se lahko niti brzo. Njegovi čuvari su demagozi koji nam onda podmeću priču o etničkoj konsocijaciji kao najboljem modelu vlasti za bosansku državu. Većini članova društva, nažalost, lakše je da bespogovorno slijede dogmu nego da misle svojom glavom. Osvrt na povijest balkanskih prostora otkriva nam brojne dokaze o tome kako je religija bila sredstvo vlasti ili kako se preko religijske potčinjenosti bilo potčinjeno vladaru ili religijskoj instituciji već stoljećima, naprimjer, sukobi Bizantije i njezine crkvene hijerarhije protiv manihejstva, ali i isti pothvati rimske kurije i njezine pretenzije na bivše prostore Rimskog carstva preko pokrštavanja naroda koji tu žive, Slovenaca i Hrvata.[20]

Naivni diskurs kod nekih Bošnjaka, vrlo neodgovornih, koji sve bošnjačko-bosansko postojanje svode na pozitivističku naraciju *islamizma* i cjelinu bošnjačkog bića u bosanstvu svode na religijsku dimenziju, komplementaran je antibosanstvu velikodržavnog hegemonizma srpstva i hrvatstva. Antibosanski projekt najčešće govori o Bošnjacima samo kao *muslimanima* – ali mi znamo da svi ljudi nisu muslimani, pa tako ni svi Bošnjaci nisu muslimani. To znači da se cjelina bošnjačkog naroda ne može reducirati na muslimanstvo bez obzira što je njihova religijska određenost veoma bitna za konstruiranje njihovog kolektivnog identiteta. S druge strane, a tome slično, tako se politika reducira na etničku dimenziju i definira kao etnička politika, naprimjer, “bošnjačka politika”, a potiskuje se njezina državna ili nacionalna dimenzija koju označava ime “bosanska politika”. Antibosanskim projektom poriče se Bosna kao činjenica i odstranjuju se Bošnjaci kao njezin narod, ali se i bosansko pravoslavlje i katoličanstvo transformira samo u dijelove srpskih i hrvatskih nacionalnih projekcija koje, navodno, nemaju veze s bosanstvom. Sve to postaje jasno poslije epohe Austro-Ugarske monarhije u Bosni. Uspostavljanjem 1918. godine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i dogovorom iz 1939. godine između Cvetkovića i Mačeka, dogovorom o Hrvatskoj

[20] Salih H. Alić: “Bosanski krstjani i pitanje njihovog porijekla i odnosa prema manihejstvu”. *Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja*, Materijali od simpoziumot održan vo Skopje na 30, 31. maj i 1. juni 1978. godina, Skopje, 1982., str. 153-193.

banovini kojim se Bosna dijeli između srpskih i hrvatskih nacionalista, planski je onemogućeno, prvo: političko-pravni okvir za Bosnu kao državu i, drugo, političko-povijesna istina s kulturnom širinom u sebi koja podrazumijeva postojanje bosanskih ljudi kao političkog naroda Bosne.Većina srpskih historičara, etnografa i politologa predstavlja Bošnjake kao "muslimanske Slavene" koji su nastali dolaskom Osmanlija poslije 1463. godine.[21] Bošnjaci su "onako" postali, kao slučajno, pod nekom prisilom i nisu potekli iz primordijalnog "plemena" kao Srbi. Bošnjaci, navodno, ne postoje prije Osmanlija i to je najveća neznanstvena podvala srpske historiografije u 20. stoljeću. To je velika laž koja je postala "najveća istina" velikosrpske kulture negiranja Bosne i Bošnjaka. To je krucijalni primjer kvazi-znanstvenog pristupa pitanjima narodnog identiteta i religijskih odnosa. U ovom raspoznajemo najmračniju pojavu na ovim prostorima koja prevazilazi nacionalističke izmišljotine i homogenzirajuće narative. Ovdje se radi o nepriznavanju postojanja i prava na postojanje jednom narodnom biću koje se poriče u svome postojanju. To je osnov genocida nad Bošnjacima. Anihilacija prvo počinje u govoru, a onda se objektivira kao politički projekt u prostoru – kao fizičko istrebljenje jednog naroda.

U prošlom jugoslavenskom, socijalističkom sistemu postojala je prešutna saglasnost koja podupire konstelaciju u koju su Bošnjaci "postavljeni" samo kao religijska skupina. Na Osnivačkom kongresu Komunističke partije Bosne i Hercegovine 1948. godine Moša Pijade kazuje ovako:

> „Bosna i Hercegovina zauzima posebno mjesto među ostalim našim narodnim republikama. Ona je šesta jugoslavenska republika u zajedničkoj državi u kojoj živi pet jugoslavenskih nacija… Istoriski momenat igra ulogu samo ukoliko je u istoriskom razvitku ovih zemalja u njima stvoren naročiti odnos u njihovom nacionalnom sastavu, tako da u njoj živi u nerazrušivoj izmiješanosti dio srpskog i dio hrvatskog naroda, dok treći dio stanovništva sačinjavaju muslimani slovenskog porijekla, koji su primili islam i koji sebe obilježavaju po vjerskoj pripadnosti, a u velikoj većini nacionalno nisu opredijeljeni. Ova činjenica da se danas može u Evropi naći stanovništvo bez nacionalnog obilježja plod je one teške zaostalosti i vjekovnog stagniranja koji karakteriše skučenost turskog feudalizma. Prema tome, Bosna i Hercegovina nisu, kao ostale naše narodne republike, država ove ili one jugoslavenske nacije, tj. Narodna Republika Bosna i Hercegovina nema obilježja nacionalne republike kao ostale… Tako su voljom čitavog svog stanovništva, a pod rukovodstvom i na liniji pravilne nacionalne politike naše Partije, Bosna i Hercegovina, juče zemlja srpsko-hrvatskog razdora, postala osnovom čvrstog i više neraskidivog bratstva i jedinstva srpskog i hrvatskog naroda, a s tim i moćna podloga bratstva i jedinstva svih jugoslavenskih naroda… Ne smijemo se uspavljivati time što je nacionalno pitanje riješeno i ne smijemo zbog zaoštravanja klasne borbe u periodu socijalističke izgradnje zaboravljati na nacionalno pitanje, zauzimati stav kao da ga više nema ili padati u pogrešno shvatanje da proces razvitka vodi stvaranju neke nove, bosanske

[21] M. Jevtić: "Uloga religije u identitetu južnoslovenskih nacija". *Godišnjak*, str. 171-186.

nacije. To je zabluda opasna, zabluda koja ne znači nikakav napredak, već naprotiv nazadak prema postignutom rješenju nacionalnog pitanja u ovim oblastima."[22]

Iz ovog obraćanja M. Pijade odmah se pojavljuje pitanje – šta je nacija? Po kojem konceptu i razumijevanju Pijade definira naciju? Kakav je to model nacije i ko ga je odredio? Pijade, prije svega, iskazuje elementarno neznanje i vidi Bosnu mehanički sastavljenu od tri dijela: dvije "nacije" (srpska i hrvatska) i trećeg dijela stanovništva koje "sačinjavaju muslimani slovenskog porijekla, koji su primili islam i koji sebe obilježavaju po vjerskoj pripadnosti, a u velikoj većini nacionalno nisu opredijeljeni". Pijada se kao čudi kako je moguće da postoje ljudi u današnjoj Evropi koji ne znaju ko su i kako se zovu. Ovdje su Bošnjaci još posmatrani kao nedefinirana religijska masa koja je, ustvari, samo ostatak osmanskog vakta – zato je vrlo čudna "činjenica da se danas može u Evropi naći stanovništvo bez nacionalnog obilježja", a to je vidljiv plod "teške zaostalosti i vjekovnog stagniranja koji karakteriše skučenost turskog feudalizma".[23] Neznanje, površnost i osjećanje moći karakteriziraju većinu "političkih komesara" koji upravljaju radom Komunističke partije u Bosni od 1950-ih godina i zato Bosna nije "kao ostale naše narodne republike, država ove ili one jugoslavenske nacije, tj. Narodna Republika Bosna i Hercegovina nema obilježja nacionalne republike kao ostale..." Vidiljivo je da Pijade primjenjuje staru ideološku matricu prema Bosni i Bošnjacima koja je preživjela veliki "okret" (revoluciju) i postala dio trajuće socijalističke revolucije na južnoslavenskim prostorima. Pijade, ustvari, demonstrira shvatanje da se *pleme*, s religijom i jezikom, definira kao "nacija" – ovdje se ne misli na slobodne građane, individue, sve stanovnike jedne države, nego se radi o etničko-religijskoj zajednici koja za sebe *prisvaja* državu i određuje je kao svoju vlastitu državu. U toj državi može opstati samo "naše pleme" – to znači samo naše vjerovanje, naša crkva, naš jezik, naši narativi – a svi drugi moraju nestati, biti asimilirani ili biti iskorijenjeni da bi se sačuvala čistoća "naše nacije". Dakle, iza ovakvog koncepta plemensko-religijske nacije krije se stravičan rasi-

[22] "Govor člana Politbiroa CK KPJ druga Moše Pijade", vidjeti u: *Osnivački kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1950., str. 13, 15.

[23] Pijade vrlo vješto manipulira s činjenicom identiteta jednog starog evropskog naroda. Apsolutno je neistinito da *Bošnjaci* ne znaju ko su i šta su u svom narodnom određenju. Stvar stoji sasvim drugačije – njima je sistemski onemogućeno da budu identitetno slobodni. Naprimjer, tokom druge polovine 19. stoljeća pa sve do 1993. godine Bošnjaci pišu i govore o sebi kao o Bošnjacima, ali to se planski potiskuje iz službene strukture političkih sistema koji su bili uglavnom u srpskim rukama. Od početka 20. stoljeća njima pokušavaju pridodati drugo narodno ime i pretvoriti ih u nešto drugo. Bošnjaci na to nikada nisu pristali.

stičko-šovinistički i genocidno-istrebljivački model uređivanja ljudske zajednice. Zato je 1990-ih bio lagano izvršen prelaz od "komunista" do nacionalista.

Nacija je s vremenom predstavljana kao "plemenska" i religijska zajednica u kojoj je "biološko određenje" ili mit o istoj "biološkoj i jezičkoj osnovi" odlučujući za njezino određenje. Ovdje je "kulturna naracija" koja određuje identitet naroda postavljena na "vrh" države, interpretirana kao nacija, a osnov kulture ovih naroda je religijski ili se poima preko religije, te je na taj način država umjesto "nacionalne države" (države svih njezinih građana) postala etničko-religijska zajednica u kojoj pravno-politički ustroj biva potisnut kulturnim narativima o identitetu i nacionalističkom ideologijom. To je država kojom dominira etnonacionalna ideologija. Tako se umjesto državne pravno-političke strukture pojavljuje kontinuirano podrivanje države etničko-religijskom razlikom koja sebe vidi kao jedini mogući osnov konstitucije zajednice. U tom vidiku država ne može biti građanska ili nacionalna država, nego samo etničko-religijska, tj. država jedne etničke i religijske grupe koja isključuje sve drugačije.[24] Država, dakle, u tom galimatijasu nije nacija koja jednako vodi brigu o svim svojim građanima.

Poricanje Bosne kao povijesne, političke i kulturne činjenice ogleda se u pretvaranju njezinog bića u interesnu zonu srpsko-hrvatskog nacijskog razračunavanja. Tome, naravno, pomaže neodgovorno bošnjačko reduciranje vlastite pozicije

[24] Marijan Vogrinec piše o stanju Katoličke crkve u Hrvatskoj: "Duhovnim pastirima nikad, osim iznimno i kratkotrajno, nije bilo loše na ovom svijetu. Stoljećima su, od postanka kršćanstva, bili u unosnoj simbiozi s vlašću ili sama vlast, pa je razumljiv njihov genetski poriv za samoodržanjem u slasti i masti. Upletenost katoličkog klera u ključne poslove građanske države odavno je otvoreno agresivna i to je javna sramota kobajagi sekularnog socijaliteta. Bivši dvomandatni predsjednik RH Stjepan Mesić, poznat po rezolutnom umirovljenju tuceta najpoznatijih generala zaigranih politikom i spuštanjem vojnog ordinarija Jurja Jezerinca s političkog oblaka na sekularnu zemlju, ovih je dana u Pressingu televizije N1 vrlo kritički govorio o nedopuštenom političkom djelovanju katoličkog klera.
'Bivši premijer Zoran Milanović trebao je pozvati u Banske dvore apostolskog nuncija u RH mons. Alessandra D'Errica i uručiti mu notu u kojoj službeni Zagreb upozorava papu Franju na nedopuštenu političku rabotu tzv. Crkve u Hrvata; takvu djelatnost Papa ne odobrava nigdje u svijetu', istaknuo je Mesić.
Zbog nesretne simbioze katoličkog militarizma i neodgovorne politike, u RH je na djelu, kako reče docentica Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i angažirana društvena aktivistica dr. sc. Marija Selak u HTV-ovoj emisiji Peti dan – *psihoanalitička totalitaristička etika*: čiji si ti, tko stoji iza tebe i kakve su ti namjere. Da se našalimo, ni u javni WC ne možeš, ako nisi hrvatske nacionalnosti, ne vjeruješ u Boga i nemaš odgovarajuću stranačku iskaznicu. Da se i ne govori o dobivanju posla, napredovanju u službi, boljoj plaći, položaju u društvu, državnim apanažama…" Vidjeti Marijan Vogrinec, "Sekularizam pod klerikalnom okupacijom", Tačno.net (pristupljeno 29. oktobra 2016. godine).

na etničko-religijsko, a ne insistiranje na državno-bosanskom političkom djelovanju. U takvom zapetljaju antibosanskih silnica, Bosna ne može biti "izvan" srpskog i hrvatskog interesa – a bosanski narod ne postoji jer su "muslimani" samo relikt osmanskog feudalnog zaostalog poretka koji je nestao. Već na kraju Drugog svjetskog rata Moša Pijade i partijski tumači "nacije" poriču bilo kakvu mogućnost postojanja Bosanaca ili bosanskog političkog naroda, jer Bosnu posmatraju mehanički površno, samo kroz etičko-religijsku optiku, što je staro i pogrešno naslijeđe antibosanstva kao najpodmuklije ideologije velikodržavnog hegemonizma i nacionalizma. Moša Pijade, Veselin Masleša, Vasa Čubrilović, Rodoljub Čolaković do današnjih poricatelja bosanstva, bosanske kulture i bosanskog naroda. Atif Purivatra svjedoči o tome *nelagodnom* procesu poricanja bošnjačkog identiteta:

> „Kao što je poznato, KPJ prvih godina postojanja nije imala jasno formulisane marksističke stavove o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, pa ni o nacionalnosti Muslimana. Najranija gledišta pojedinih istaknutih komunista o nacionalnosti Muslimana ilustruje mišljenje dra Sime Markovića da 'primer bosansko-hercegovačkih Muslimana najjasnije pokazuje kako je religija u prvom redu bila u stanju da nacionalno otuđi znatan deo našeg naroda'. U vezi s tim Marković ističe da je bilo 'vreme kada se moglo reći: cuius religio eius natio (čija religija njegova nacija), pa je tako još uvek i sa bosansko-hercegovačkim muslimanskim masama. One sebe smatraju Turcima i ako ne znaju ni reči turske niti imaju ma kakvih drugih veza sa Turcima osim — vere'.
>
> Dakle, prema dru Simi Markoviću, bosanskohercegovački Muslimani su nacionalno otuđeni dio 'našeg naroda', koji pod uticajem islama sebe 'smatra Turcima'. Takva Markovićeva ocjena nacionalnosti Muslimana ukazuje na neshvatanje realnosti nacionalnog razvoja i nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini, gdje je upravo religija bila jedan od vrlo aktivnih opštih konstitutivnih elemenata nacionalnog formiranja i Srba, i Hrvata i Muslimana, pa je pravoslavno stanovništvo prihvatilo srpsku, a katolici hrvatsku nacionalnu ideju, dok su autohtoni Muslimani kao cjelina, distancirajući se od vjerski naglašene srpske i hrvatske nacionalne ideje, izgrađivali i učvrstili svoju nacionalnu individualnost."[25]

Nekadašnji banjalučki muftija Edhem ef. Čamdžić u razgovoru s novinarkom Snježanom Mulić-Softić za Televiziju Al-Jazeera kazuje da nije imao podršku ljudi iz SPC prilikom izgradnje porušenih banjalučkih džamija:

„Od njih nisam nikad dobio ni najmanju podršku, nikad niko nije došao ni da vidi šta mi to radimo, da obiđe gradilište. Ja sam tri puta išao kod vladike – za Vaskrs, za Božić i na još jedan sastanak, a onda više nisam, jer nije ni on. A vlasti su dolazile. Mi bi ih zvali i oni su dolazili, kako ko i kako kad. Samo je Komarica bio redovan, i on kod mene, i ja kod njega."

Patrijarh Crnogorske pravoslavne crkve Mihailo naglašava da je SPC teroristička organizacija:

[25] Atif Purivatra: "Nacionalnost Muslimana i Peta konferencija KPJ". *Zbornik radova: Peta zemaljska konferencija KPJ*, Zagreb, 1972., str. 100.

„Podrivanje ustavnoga poretka u organizaciji velikosrpskih partija s ciljem da se zemlja dovede u kolonijalni položaj, i pokušaj da se izazove građanski rat, nastavak je politike cetinjske filijale Beogradske patrijaršije s istim ciljevima, ali drugim sredstvima. Ta patrijaršija i 90-ih godina i danas nije bila niti je crkva, nego teroritička organizacija koja je djelovala i djeluje protivu Crne Gore po nalogu Beograda...

S ruke su im i kriminalne strukture koje su se udružile da bi poduprle velikosrpske interese i zemlju dovele do haosa. U tome poslu Srbija i Srpska crkva se ponašaju kao sile koje ih nadahnjuju da ruše ustavni poredak. Revizionističke težnje srpske vrhuške u pitanju ove zemlje su poslovične i zaklonjene su brigom za svoje sunarodnike. Nažalost mi smo jedina zamlja u Evropi u kojoj takvi sjede u skupštinskim klupama ili služe na oltarima crkava koje su gradili naši preci, umjesto da budu predmet krivičnog gonjenja za najteže oblike krivičnih djela.“[26]

S druge strane, mostarski profesor Mile Lasić u televizijskom razgovoru pripovijeda o jednom pokušaju interferencije religijskih institucija i “studijskog” obilaženja bogomlja u Mostaru.[27] Pokušaj da se religije učine neopisivo važnim, spasonosnim, nadnaravnim moćima, a da se politički akteri i njihova zlodjela prikriju, oslobode odgovornosti ili gurnu na marginu da bi se zaboravilo na njihov antihumanistički sadržaj. Međureligijski odnosi služe kao kamuflaža političkih i društveno-ekonomskih odnosa. To nisu *sveti* odnosi, naprotiv, radi se o interesnim odnosima. Prenaglašavanje važnosti i odgovornosti religijskih institucija u odnosu na politiku, desne orijentacije i kapitalističke odnose koje određuje kompradorska buržoazija, u potpunosti zavodi naše istraživačke vidike i navodi nas

[26] Vidjeti *Dnevni avaz*, 23. oktobar 2016.

[27] *TV1*: “Nedavno ste sa studentimaFfilozofskog fakulteta bili u posjeti Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Mostaru. Slušali ste trosatno predavanje đakona Branislava Rajkovića. Koji je bio povod i kakve ste zaključke izvukli iz svega toga?”
Lasić: “Najvažnije je bilo što smo bili na licu mjesta u ruševinama Sabornoga hrama koji se zida kao Skadar na Bojani, nedostaje nekoliko miliona da bi do 2019. bio obnovljen. Mostar bez obnovljenog Sabornog hrama nije pravi Mostar. Mi tamo idemo da bismo se kao kolegij obogatili. Imamo prijatelje i dolazimo godinama. Tamo bivamo dočekani kao najrođeniji. Jednako se tako nadamo 10. maja. Idemo prvo u Džamiju hadži Ali-bega Lafe u Zahumu, obnovljenu džamiju u zapadnom dijelu grada a potom idemo do Samostana svetog Petra i Pavla, da vidimo šta to Iko zida, to nije Skadar na Bojani, to ide malo brže. Naime riječ je o međunarodnom centru za dijalog, pučkoj kuhinji i studentskom domu. Dakle, obilazimo te bogomolje kako bismo, na taj način, sve ih prikazali, odnosno učinili vlastitima jer one to i jesu. Ja ne idem ni u jednu bogomolju da bi se molio ali ih poštujem i uvažavam kao sekularni intelektualac. Iz sekularnog kuta gledanja mi smo u obvezi uvažiti značaj religija za oformljene identitete putem visokih kultura, te potencijalnu važnost religija i obnavljanje suživota nakon kataklizme koju smo proživjeli. Kolegij interkulturalno razumijevanje demonstrirao je jednu složenu kulturu, obzirnu kulturu kojoj se možemo nadati u dogledno vrijeme u BiH.” Iz intervjua prof. Lasića za TV1, 30. april 2016.

da "sekularno" izričemo definitivne stavove o mjestu, ulozi i zadacima religijskih institucija. Pokušaj, da se bogomolje "učine vlastitima" kao površinsko ili spoljno dodirivanje različitosti, ostaje neučinkovit, jer se ne otvara mišljenje u drugom već se sve pokušava podrediti vlastitosti ili svome svjetonazoru, svome svijetu, svome gledanju i razumijevanju. Čisti evrocentrički infantilizam koji sve druge vidi kao nedorasle velikim projektima evropskog svijeta koji su određeni kršćanstvom kao institucionaliziranom religijom.

U Bosni se nikada nije radilo o različitim kulturama. Međutim, ako se religija posmatra kao srce ili osnov kulture, onda se počinje govoriti o različitim kulturama unutar jedno te istog naroda koji govori isti jezik i posjeduje istovjetno kulturno-povijesno iskustvo svijeta.[28]Tada su kulture pojmljene samo kao religijske forme ili okvir u kojem se ekspandira jedna religijska slika svijeta sa svojim sadržajima. Pojavljuju se sveštenici *razlike* koji objašnjavaju da su to različite kulture i civilizacije između kojih mora biti konflikt – *clash*. Riječ je o zloupotrebi religije u političkim relacijama koja prikriva trag određenim procesima koji nam se onda prikazuju u religijskom svjetlu ili vokabularu, a imali su profani povijesni zadatak. Religija služi za razrješavanje povijesnih konflikata ili političkih neravnina unutar jednog naroda ili različitih političkih grupacija. Time se događa proces njene unutarnje erozije i obesmišljenja. Briga za svoje sunarodnike služi, ustvari, za prikriveno podrivanje ustavnog poretka države i njenog suvereniteta.

U etničko-religijskom definiranju nacija nije mišljena kao politička zajednica građana jedne države, pri čemu nije bitno njihovo religijsko ili etničko porijeklo, već je njihova nacionalnost (državljanstvo i građanstvo) pojmljena kao javno-pravni i političko-pravni odnos pojedinca građanina s njegovom državom. Ova matrica stvara problem koji ne možemo zanemariti jer nas neprestano dovodi u stanje potkopavanja sistema države-nacije od etničko-religijskih konstruiranja. Nacija koja se podupire religijskom slikom svijeta ili se definira religijom, ustvari, onemogućava uspostavu sekularnog, civilnog društva u kojem se jasno odjeljuje država (pravno-politička institucija) od religijskih institucija. Modernoj državi-naciji i sekularnom društvu odgovara da se religijske institucije ne upliću u vlast radi lakšeg funkcioniranja institucija državnog sistema. Naravno, religije jesu dio naših kultura i društava, ali one nisu institucije vlasti, prava i politike. S druge strane, država ne smije i ne može određivati vjernicima jedne religije kako će vjerovati, šta će vjerovati ili kako će razumijevati Sveti tekst

[28] Ovdje se često zaboravlja da se religijski modeli "lijepe" na jednu narodnu masu koja se s vremenom, a pod utjecajem krstjanstva bosanskog, katoličanstva rimskog ili pravoslavlja bizantijskog počinje pretvarati u različite "kulture" između kojih nema razumijevanja.

koji slijede. Na taj način država se ne smije uplitati u rad religijskih institucija, a *vjerovanje* pripada sferi privatnosti svakog čovjeka i niko u to ne smije da dira.[29] Mi ne možemo isključiti iz društva ljude religijskih uvjerenja i proglasiti ih bezvrijednim zato što slijede neko vjerovanje. Ne postoji kultura u kojoj se ne razvija neki oblik vjerovanja. Međutim, kada ljudi religijskih uvjerenja pokušaju dominirati jednim društvom na način da sve drugo proglašavaju nesvetim, svjetovnim i bezvrijednim, govoreći da je religija iznad svega, onda imamo strašan problem svešteničke hegemonije nad jednim društvom i državom, a to nas vraća u neka prošla vremena kad svi nismo bili slobodni. Sasvim je naivno vjerovati da su ljudi koji slijede religijsko vjerovanje nešto više ili nešto manje od drugih ljudi – dovoljno ih je priznavati kao takve bez vrijednosnih kvalificiranja. Da se ne bi događalo grubo ateističko iživljavanje na vjerujućim ljudima, s jedne strane, i besmisleno fundamentalističko poništavanje ljudi koji nisu religijski vjernici, s druge strane, onda je neophodno imati javni dijalog u društvu čiji je cilj prosperitet zajednice ili opće dobro, a ne pobjeda jednog ili poništenje drugog pojedinačnog interesa. Zato za državu uopće ne bi trebalo biti upitno da ljudi vjerskih uvjerenja mogu sudjelovati u javnom životu i uz pomoć svojih vjerovanja i znanja raditi na općem dobru zajednice – ne na svođenju zajednice na religijsku skupinu koja će samo preko religije voditi relacije sa svijetom i savremenim izazovima. To znači da prihvatamo kao izvjesnost činjenicu da, naprimjer, muslimanski odgoj doprinosi društvenom moralu i mnogim drugim procesima u jednom društvu, isto tako i kršćanska svijest o važnosti moralnih normi.[30]

Josip Smodlaka tvrdi da među južnoslavenskim narodima do 18. stoljeća nije bilo narodnosne podjele na religijskog osnovi, odnosno narodi se nisu razvrsta-

[29] Predstavnici religijskih institucija, nažalost, ponekad gube mjeru i počinju neprimjereno da djeluju u javnosti, pokušavajući određene religijske pripovijesti koje dolaze iz starih tradicija predstaviti kao nesumnjive istine, kao historijske činjenice, kao posljednji uvid u metafizičku "bit svijeta", te na taj način negiraju cjelokupne epohe pozitivnih znanja o svijetu i događajima u njemu. Ovakvo obmanjivanje ljudi je neprihvatljivo i neprimjereno duhu vremena koje se oslobodilo dogmi i mitova iz daleke prošlosti. Naprimjer, Isa a.s. (Isus) je bio Jevrej koji je propovijedao vjeru u Boga Jednog, a tek kasnije od njegovog nauka je napravljeno kršćanstvo i Crkva kao povijesni produkti. Vidjeti Reza Aslan: *Zelot:* Život i vrijeme Isusa Nazarećanina. Sarajevo: Buybook, 2013.

[30] Dominirajući etničko-religijski ključ u organizaciji društva onemogućava uspostavljanje civilnog društva u kojem princip individualne odgovornosti i slobode vrijedi kao neupitan. Etnički ključ neprestano favorizira i zastupa kolektivni ili plemenski pristup društvenom životu. Ljudi su samo dio kolektiva ili plemenskih zajednica koje su supstancijalne u odnosu na svakog pojedinca. Zato se u Bosni podmeće etnički koncept suvereniteta, a ne (evropski) građanski koncept koji misli na sve građane jedne države.

vali na osnovu religijske razlike nego su imali osjećanje da pripadaju jednom narodnom biću.[31] Narodnosna dioba na osnovu religijske diferencije bila je takoreći nepoznata.[32] Tek kasnije dolaze evropski procesi i koncepcije nacionalizma u kojima se dojučerašnji osjećaj o jedinstvu potiskuje i nadomješta velikim nacijskim naracijama koje potpuno pomračuju povijesne tokove i činjenice. Iza nacijskih konstrukcija stajao je svijet kapitalizma sa svojim velikim interesima i kapitalističkim zahtjevima za kontrolom svijeta.

Nacija se pojavljuje u evropskoj moderni s razvojem kapitalizma i njemu primjerenih društveno-ekonomskih odnosa. Ona teži uspostavi državnog sistema na određenoj teritoriji i podvođenju heterogene mase ljudi pod jedno ime i jedinstven pravno-politički poredak.[33] Nacija i etnija su poistovjećene u strašnoj borbi za očuvanje identiteta. Po balkanskom običaju religijska pripadnost, pa onda jezik i mitovi određuju "naciju". U mnogim elaboracijama nacija je pojmljena kao "plemensko"-religijska zajednica koja mora sačuvati svoju čistotu. Olivera Milosavljević pokazuje kako je "čista nacija" razvijala antisemitizam i "čišćenje" srpskog naroda od izroda, komunista, jevrejstva, masonstva i demokratije.[34] Zato

---

[31] Josip Smodlaka: "Jugoslovenski nacionalizam 18-tog veka". *Zeta*, Podgorica, 1941.

[32] Muhamed Hadžijahić: *Od tradicije do identiteta: Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*. Zagreb: Islamska zajednica, 1990., str. 64.

[33] Kada se Bosna uračunava u sastav srpskog ili hrvatskog nacijskog zaokruživanja teritorija, onda to jednostavno znači da Bošnjaci moraju nestati ili se "nacionalizirati" pod srpsko ili hrvatsko ime. Dakle, vojno ili političko potčinjavanje Bosne od prvih susjeda uvijek je značilo samo jedno – nestanak Bošnjaka kao naroda i Bosne kao samostalne države. Dovoljno je sjetiti se Slavonije, Like, Dalmacije, Srbije u 19. stoljeću i tako redom. Srpska vojska je devedesetih godina 20. stoljeća "oslobađala" Bosnu tako da istrijebi Bošnjake i da uništi svaki trag koji bi podsjećao na njih. To "oslobađanje", ustvari, bilo je označeno i često ponavljano kao "oslobađanje od Turaka", a Sud u Haagu je 2007. godine taj pothvat imenovao zločinom genocida.

[34] "Uvereni u nemačku pobedu i u ostvarenje Hitlerovog 'novog poretka' posle rata u kojem više neće biti Jevreja, kolaboracionisti su prihvatili i preuzeli ključne ideje nacionalsocijalizma o nužnosti zaštite čistote 'krvi i rase' uz teze o 'krvnoj vezi' nacije čije uništenje dolazi od 'tuđinskih misli' – jevrejstva, masonstva, komunizma i demokratije. U cilju prilagođavanja 'Nove Srbije' nacionalsocijalizmu, predviđali su osnivanje Zavoda za 'rasno-biološka ispitivanja' radi čuvanja srpskog naroda od 'nepravilnih mešavina', a njihova propaganda je u svojoj ideološkoj revnosti redovno upotrebljavala pojmove 'čista rasa', 'bela rasa', 'arijevstvo', 'nearijevstvo'...
U duhu nacionalsocijalizma, Nedićeva vlada je svojim dekretima prvo sprovela odluke okupacionih vlasti o gubljenju prava na rad Jevreja i Roma. Pored vlade i razna udruženja (pre svih, Savez muzičara za Srbiju i Advokatska komora Beograda) su svesrdno sprovodila ove odluke. Uredbama Nedićeve vlade je zabranjeno 'Jevrejima i Ciganima' da rade u državnim

nacija mora ostati čista, neukaljana razlikama, da bi nam osigurala "spasenje".

Šta se desilo Bošnjacima od 1900. do 1993. godine

> *Jedino čovjek među svim bivstvujućim,*
> *pozvan glasom bivstvovanja, iskušava čudo svih čuda:*
> *da bivstvujuće* jest*... Jasna hrabrost za bitnosnu tjeskobu*
> *jamči tajanstvenu mogućnost iskustva bivstvovanja*.[35]
> (Heidegger)

Dug, viševjekovni period osmanske dominacije u Bosni završio se 1878. godine s odlukama Berlinskog kongresa. Bošnjaci uglavnom nisu shvatili šta je suštinski značio ovaj povijesno-politički okret za njihovu egzistenciju i budućnost te su se još nadali – a, ustvari, bitno zavaravali – da će se sultan vratiti dok se smire prilike oko njih. Smjena dominacijskih sila nad Bosnom odvijala se u sklopu nove preraspodjele svjetske moći među tadašnjima velikim igračima. A što se tiče bošnjačkog naroda, dolazak austrougarske vlasti dočekao je u velikoj ekonomskoj zaostalosti, siromaštvu, bijedi i beznađu. To je bio jedan od glavnih razloga njegovog iseljavanja u ostatke Osmanskog sultanata na području jugoistočne Evrope ili Rumelije.

Na početku 20. stoljeća Bošnjaci organiziraju političku stranku naziva *Muslimanska narodna organizacija* (MNO), 1920-ih *Jugoslovensku muslimansku organizaciju*, 1990-ih *Stranku demokratske akcije* uz koju su dodavali "stranka muslimanskog povijesnog kruga". Svaka od ovih stranaka proizlazila je iz religijskog određenja etničke zajednice i preko političke strukture, ustvari, objektivirala

službama, da budu slušaoci Univerziteta u Beogradu, da učestvuju u Nacionalnoj službi rada za obnovu Srbije, a sva njihova imovina proglašena je vlasništvom Srbije bez naknade. Princip 'čiste' nacije zahvatio je sve sfere društvenog života u Nedićevoj Srbiji u kojoj su državni službenici, profesori, đaci, studenti morali da dokazuju da su Srbi. 'Arijevski paragraf' je ušao u zvanična dokumenta Nedićeve vlade kojima je prilikom zapošljavanja u državnoj službi zahtevano da kandidati prilažu dokaze da su srpske narodnosti i 'arijevskog porekla' i da u porodici nisu imali 'jevrejske ili ciganske krvi'. Potvrde su izdavale opštinske vlasti." Vidjeti Olivera Milosavljević: *Potisnuta istina: Kolaboracija u Srbiji 1941–1944.* Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006., str. 25.

[35] "Einzig der Mensch unter allem Seienden erfährt, angerufen von der Stimme des Seins, das Wunder aller Wunder: daß Seiendes ist. Der also in seinem Wesen in die Wahrheit des Seins Gerufene ist daher stets in einer wesentlichen Weise gestimmt. Der klare Mut zur wesenhaften Angst verbürgt die geheimnisvolle Möglichkeit der Erfahrung des Seins..." Vidjeti Martin Heidegger, *Wegmarken*, Gesamtausgabe, 9, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, str. 307.

vlastitu unutarnju religijsku sliku svijeta, jer među Bošnjacima u prvoj polovini 20. stoljeća nije bilo evropski obrazovanih politologa, sociologa, etnologa i općenito znalaca društveno-znanstvene provenijencije.

Bošnjaci su početkom 20. stoljeća reducirani na ime *muslimani*. Dijelom sami za to snose odgovornost, jer nemaju razvijenu društveno-znanstvenu inteligenciju koja bi valjano razvijala narativ u narodnom imenu i interesima Bosne. Oni su zatečeni zahuktalim nacijskim projektima srpstva i hrvatstva, koji su već bili toliko prisutni da ih se nije moglo zaobići ili ignorirati. Tako nespremne i neprofilirane za ideju nacije bili su odmah uočeni. Onda su ih susjedni nacijski projekti vidjeli kao objekt koji treba nacionalizirati. Šta je značilo "nacionalizirati" muslimane u Bosni? Jednostavno rečeno, pretvoriti ih u Srbe ili Hrvate i onda srpskoj državi ili hrvatskoj državi pripojiti Bosnu. U tome se sastoji sva politika nacionaliziranja bosanskog muslimanskog naroda. A posebnu ulogu igraju "sveštenici" koji definiraju naciju i određuju njezine elemente. Nacija se tako pojavljuje kao svjetovna religijska sruktura. Religija se upetljava u vlast i moć, sveštenici prate tokove novca i brinu se o politici kadrova. Ljudi koji su završili religijske škole pokušavaju preuzeti institucije sistema. Oni se pojavljuju kao podobni i kao zavjerenici u društvenom sistemu. Njihov svjetonazor je reduciran na religijsku sliku svijeta – njima zato ne treba znanost i tehnologija kao dar svim ljudima. Naprotiv, njima treba samo tehnologija manipuliranja i vladanja nad masama. Osnov svešteničkog držanja je nespremnost da se odgovara za strašne promašaje prilikom uplitanja u društvene tokove vlasti, moći, organizacije i odlučivanja o bitnim procesima u društvu. Sveštenici nikada ne snose odgovornost jer se oni predstavljaju u vrhunskoj poziciji zastupnika Boga. Kritika njih je, ustvari, odmah ozvaničena kao bogohulništvo ili hereza. Njihova intencija je da ih svi bespogovorno slijede i da budu s njima istomišljenici. Oni su tu da budu namjesnici Boga na zemlji i da uživaju blagodati u svojim konstrukcijama svijeta. Zato mrze znanost i kritičko mišljenje koje ih dezavuira, a bogoslovije pokušavaju superordinirati svim humanističkim fakultetima i filozofijskim naukama.

Uvezanost politike i religijskih institucija jeste stari fenomen koji ukazuje na stepen razvijenosti ili nerazvijenosti svjetovnog društva i njegovih vrijednosti. Na izbornim usijanjima u Bosni sveštenici i religijski lideri preporučuju za koga će se glasati. Oni prave galimatijas religijskog, moralističkog, populističkog svjetonazora i zbunjuju mase ljudi. Sveštenici su se sami postavili u poziciju izuzetnosti – *ekscepcijalnosti* u odnosu na sve druge ljude. Oni su posebni, gotovo sveti i nebeski, u odnosu na druge ljude koji rade "beznačajne" ovozemaljske poslove. U američkim poslovima, na balkanskim vjetrometinama, u bliskoistočnom košmaru, u progonima ljudi širom svijeta... Oni su postali gospodari doba sirotinje,

prekarnosti, izgubljenosti i demografske depopulacije državnog prostora Bosne i Regiona. Postali su sveprisutni, svemoćni, sveobjašnjavajući subjekti povijesnog časa u kojem je globalizacija porušila sve naše dojučerašnje predstave o životu u organiziranima državnim zajednicama. Svaki od njih se ponaša kao poslanik! Svaki misli da može "zamijeniti" poslanike! Postali su vrlo moćna društvena klasa, dok je uništeno radništvo i srednji građanski sloj društva. Oni kazuju vladarima koji su potezi "pravi" i na kojem mjestu treba održati poseban govor radi izbornih glasova. Imamo društvo s klasom superbogatih pojedinaca iz politike i njihovih "poslovnih saradnika", a uz njih se kreću svještenici sa svojim interpretacijama povijesti, nacije, društva i znanosti kao podrška koja obilato koristi dijalektiku potpomaganja.

Svještenička sveprisutnost i neskriveni pothvat podređivanja sveg *kulturnog* života religijskom svjetonazoru vodi u potpuno gašenje pluralnog kritičkog mišljenja o društvenim procesima.[36] Društvo i politika će postati glavne teme svještenika i oni će vrlo brzo diktirati sadržaj svih mogućih govorenja o društveno-političkim procesima. Pokretnost svještеničkog držanja u svim smjerovima društvenog života motivirana je usmjerenjem na moć ili glavnom motivirajućom osnovom svještеničkog držanja ostvarivanjem utjecaja na sve društvene procese, naravno, pod izgovorom da to rade "u ime Boga". Oni ne shvataju da religijska institucija nije najvažnija za jedan narod i njegovo postojanje – ona je samo jedna od institucija. Zato pokušavaju preuzeti interpretaciju ključnog pitanja našeg vremena – države kao okvira slobode i postojanja jednog naroda. Svještenici o državi misle kao o velikoj religijskoj instituciji u kojoj su svi njima podređeni. Država je, prema tome, religijska država.

Ovdje jasno zastupamo tvrdnju da religije na prostoru bivše jugoslavenske države sasvim primjetljivo ometaju uspostavljanje građanskih nacija (država-nacija ili modernih *nacionalnih* država koje ne dijele građane po religijskoj pripadnosti) i sekularnih, civilnih društava, što znači u konačnici da religijske slike zbilje nameću predmoderne ili pretpolitičke kolektivističke obrasce identiteta, života, kulture i posebno koncepciju "plemenske" teritorijalizacije (*etnoteritorijalizacije*) pod religijskom supremacijom. U tom procesu nacije se pojavljuju kao proširene "religijske" zajednice, odnosno grupacije ljudi koje su definirane religijom spram drugih vrlo bliskih grupacija po jeziku, mentalitetu, običajima, povijesnim

[36] Karakteristično je da svještenici posmatraju kulturu i religiju kao dva odvojena polja. Za njih je religija *iznad* kulture, a nikako nije dopušteno razumijevanje da je religija *dio* ljudske kulture. Tu su korijeni kršćanskog fundamentalizma i islamizma ili svještеničkog "klasnog" odnosa prema svijetu.

događanjima, iskustvima. To stanje koristi i perpetuira nacijska politika velikodržavlja. Animozitet prema Drugome, koji dolazi u povijest i javni prostor, često biva potaknut iz religijsko-"plemenskih" orbita kao fundamentalna negacija drugačijeg religijskog pristupa svijetu. Tako je, naprimjer, Muhammed, a.s., Vjesnik Hval, neprestano proglašavan "lažnim prorokom" kao i njegova vjera.[37] Svi koji ga slijede su "lažni vjernici". Biti musliman, u tako oblikovanom svjetonazoru, znači biti sljedbenik "lažnog proroka". Ta monstruozna podvala, uz konstrukt o "Turcima i našima", postala je kulturna matrica i zdravorazumska istina za široke narodne mase. Jedan od ključnih pronositelja takve mržnje bio je Njegošev *Gorski vijenac* s mnoštvom neprimjerenih, primitivnih i lažnih konstrukcija koje su postale "sastavni dio" pravoslavnog odnosa prema muslimanima na ovim prostorima i zasnovale danas vidljivu matricu etnofaulizma koja čini srž "kosovskog ciklusa" i na njemu djelatne političke ideologije.

Potisnutost *bosanskog* bivstvovanja iz aktuelnog povijesnog toka ne označava njegov kraj ili neprisutnost. Njegova bitnosna postojanost određuje sve naše, a prije svega našu zapitanost i odlučnost da ga prigrlimo kroz promišljanje kao smisao. Zato je mnogo brbljanja i besmislenog govora u polju patetike i licemjerne samoobmane uzavrelih mitskih slika kolektiva. Tome posebno pogoduje "duh vremena" koji ispunjava svešteničke pripovijest u kojoj gotovo da više ne postoji misao o božanskom i svetom u čovjeku. Svešteničko krivotvorenje govora o svetom znanju prikriva svu moguću čistinu na koju bi se usmjerili ljudski impulsi i ushiti prikrivenog *bosanstva* u našem vidiku. Spektatorskim okom viđeno stanje ukazuje na sklonjenost *bosanstva* u jednoj povijesnoj niši gotovo mistično zaklonjenoj od razornog jednoumlja prosječnosti ustajale u vlastitoj samodovoljnosti. Mišljenje u sebi ili sobom čuva ono što je nepovratno izgubljeno u toku svijeta određenog talasom napretka kroz znanost i tehniku.

Poslije Drugog svjetskog rata ostavljen je bio period od dvadesetak godina da se muslimani "opredijele" za srpstvo i hrvatstvo, onda im je poslije 1968. godine nametnuto ime "Muslimani" kojim su samo *potvrđeni* kao religijska skupina. Naravno, tadašnji komunisti nisu ni pokušavali sakriti da su oni "dali ime jednom narodu" (kao da je taj narod bezimen i kao da ne zna kako se povijesno zove), bez obzira što to ime krivotvori njihov etničko-povijesni identitet i reducira ih na religijsku skupinu između srpskog i hrvatskog nacijskog konstrukta. Oni, isto tako treba naglasiti, nisu ni pokušali *iskreno* poštovati postojanje jednog starog evropskog naroda – nego su sebi dali "pravo da mu oni daju ime". To govori

[37] Rusmir Mahmutćehajić: *Andrićevstvo: Protvi etike sjećanja*. Beograd: Clio, 2015., str. 122-124, 15-17.

o hegemonijskom primitivizmu srpskih i hrvatskih politika pod kapom komunizma. Ova komunistička podvala samo je dublje potisnula i prikrila bošnjački identitet i jedan narod etiketirala samo kao religijsku grupu koja nema ništa drugo specifično, samosvojno, povijesno.[38] Time je bošnjački narod direktno vezan za osmanski period – on je, navodno, samo rezultat osmanskog perioda – čime je prikrivena njegova predosmanska povijest, medievalni bošnjanski svijet u kojem se Crkva bosanska i njezino manihejsko dualističko učenje zanemaruje, kao i pravno-političke forme banovine i kraljevstva. Krivotvorenje bosanske povijesti postalo je glavna historiografska orijentacija tokom 20. stoljeća od konstruktora nacijskih mitova srpstva i hrvatstva.

Ekmečić je zastupao tezu da je "religija vododelnica nacija" na ovim prostorima koja vrši jednu "prirodnu funkciju okupljanja svoga stada u jedinstvenu državu"[39]. To je tačna i raskrinkavajuća teza iz njegove knjige *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*[40] koju kasnije mnogo puta ponavlja i koristi u vlastitim argumentacijama. Sonja Biserko upozorava da na Balkanu, kada je riječ o konstituiranju nacije, "dominiraju dva međusobno povezena koncepta, dve snažne i veoma uticajne sile – religija i nacionalizam. Nacionalizam je kohezivna ideologija koja se istorijski pojavila posle religije i neretko se naziva svetovnom religijom ili pseudoreligijom. S obzirom da se na Balkanu nacije shvataju u etnokulturalnom smislu, religija kao integrativni element nacije igra veoma važnu ulogu. Udružena s nacionalizmom, ona značajno doprinosi kako kulturno-političkom homogenizovanju, tako i diferenciranju u odnosu na pripadnike drugih konfesija i etnija".[41] Biserko je upozorila na prikazivanje Bošnjaka Sandžaka kao opasne grupacije "islamskih fundamentalista" koja prijeti evropskim vrijednostima Srbije. Ona kaže:

---

[38] Neuvjerljivo je, dakle, jedan narod prikazati samo kroz njegovo religijsko poimanje svijeta kao da taj narod ne stvara ništa drugo u povijesnom toku nego *religijske slike svijeta* ili, s druge strane, kao da ništa drugo ne utječe na njegove predstave o svijetu. Da li taj narod obrađuje zemlju, lovi divljač, podiže gradove, gradi stambene objekte, piše naučna djela, ratuje s drugima, ima svoje gozbe i tome slično?

[39] Milorad Ekmečić: *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u Novom Veku (1492 –1992)*, Beograd: Evro--Giunti, 2010., str. 410.

[40] Treba podsjetiti na instaliranje pravoslavnih Crkva širom entiteta "rs" poslije 1995. godine. To je vidljivo, naprimjer, na pravcu od Bijeljine prema Doboju i Brčkom te Prnjavoru, Banjoj Luci, Prijedoru i Bosanskoj Gradišci. Crkve se postavljaju tamo gdje nikada prije nisu bile. Tako je na djelu jedna brza "pravoslavizacija" prostora Bosne koja treba da pokaže da je to oduvijek bila "srpska zemlja".

[41] Sonja Biserko: "Sandžak: identitet i nedavna prošlost". *Helsinške sveske*, 28, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2008., str. 10.

„Tokom raspada Jugoslavije nacionalni identitet Muslimana/Bošnjaka je negiran, a oni sami prisvajani kao Srbi, odnosno Hrvati islamske vere. Sandžak, gde živi najveći broj Bošnjaka u Srbiji, u poslednjih 20 godina tretiran je kao neuralgična tačka i prostor na kome, navodno, deluju islamski fundamentalisti. Teza o islamskom fundamentalizmu plasirana je u srpskoj javnosti još osamdesetih godina, kada je počela kampanja protiv islama i Muslimana kao, u to vreme, glavne opasnosti za opstanak Jugoslavije. Nedugo, zatim, označeni su najodgovornijim za raspad Jugoslavije.“[42]

Tu tezu je formulirao Ekmečić, koji na njoj posebno insistira u knjizi *Dugo kretanje između klanja i oranja*. On je u intervjuu datom *Politici* izjavio: “U raspadu Jugoslavije1992. godine muslimanski fundamentalizam ima ključni značaj”, i dodao da je slom Jugoslavije 1992. godine bio “istorijski trijumf uloge religije kao vododelnice nacije”.[43] Njegov teza o religiji kao “vododelnici nacije” potvrdila se u periodu od stvaranja Kraljevine SHS 1918. do disolucije SFR Jugoslavije 1992. godine.[44]

U postsocijalističkom i postjugoslavenskom, a posebno pritješnjenom *bosanskom* povijesnom stanju religije počinju ucjenjivati državu (ili novonastale države), negirati i nepriznavati je ako ne ispuni njihove zahtjeve. Čini se da nastavljaju svoju staru “politiku” flertovanja s državom s ciljem vlastite moći. Ovdje SPC ne priznaje drugu državu izuzev one koja je srpsko-pravoslavna i to je osnova *velikosrpstva* i srpskog konstruiranja nacije. Srpski patrijarh Irinej u brojnim javnim istupima otvoreno podržava antibosanske tendencije entiteta “rs” i proglašava ga “državom srpskog naroda”, zaboravljajući na kojim je zločinima nastala ta “država”, zanemarujući da je njegov temelj genocidan, a ne “Božija volja”. U toj konstrukciji Bosna se pojavljuje samo kao geografska činjenica koja ne posjeduje

[42] Isto, str. 12.

[43] Milorad Ekmečić: “Nacionalizam sudnjeg dana”. Beograd, *Politika*, 5. maj 2007.

[44] Ekmečić to ovako tumači: “Najznačajnije obeležje ovog perioda istorije, od 1918. do rasula 1992. jeste napredak nacionalizma ‘tipa sudnjeg dana’ (‘Doomsday Nationalism’). Poistovjećivanje religije i nacije nije bilo završeno prvim slomom jugoslovenske države 1941, iako je još pre 1918. razvijena svest o tome da bi etničke deobe po vododelnici verovanja trebale da se završe. Tu su se pokazale posledice neujednačenosti istorijskog procesa transformacije nacionalnog pokreta od elitnog u masovni tip. Za ovaj poslednji su neophodni rekviziti, bez kojih se on ne može identifikovati kao stanje masovne svesti stanovništva. To je, na prvom mestu, prelazak na demokratski ustav, slobodno biračko pravo i slobodno formiranje političkih stranaka. Kod Srba je to postignuto nakon dinastičkih i ustavnih promena 1903. i 1905. godine, a kod Hrvata, Slovenaca, hrišćanskog stanovništva Bosne i Hercegovine posle 1918. ‘Okašnjele nacije’ (‘les nations retardées’) jesu evropski fenomen.” Vidjeti M. Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u Novom Veku (1492–1992)*, str. 383.

nikakvu supstanciju, "svoj narod" i koja ne može stoga biti država, nego je dio ili "srce" Srbije. Opasno je kada sveštenici "uvedu Boga u politiku" i onda kažu na čijoj strani je Bog ili koji narod On podržava. To više nema veze s vjerovanjem nego s najmračnijom nacionalističkom manipulacijom ljudi i zloupotrebom vjerovanja. Sveštenici tako uvode Boga u ovozemaljska, politička, nacionalistička razračunavanja ljudskih skupina i razvijaju mit o "nebeskim narodima" kojima je gotovo sve dopušteno, pa i neopravdivo ubijanje drugih ljudi i grupa. Odavno znamo da vlast nije božanskog porijekla i da se više niko ne može pozivati da posjeduje božanski legitimitet vlasti. Država funkcionira i državna vlast se odvija u ime građana i ona štiti interese i privatnost svakog svoga građanina na osnovu vladavine zakona.

Na prostoru bivše jugoslavenske države nije se desilo suočavanje religije i države, crkve i države, "papstva i carstva" kao u Evropi, odvajanje crkve od države, već je sve perverzno izmiješano do općeg nerazumijevanja i jezičkog galimatijasa. Religija nije bila centralna institucija društva i na osnovu toga ona danas povlači velike potencijale za manipulaciju nad ljudima, kojima treba neka vrsta vođenja u obesmišljenom vremenu. U prethodnom političkom sistemu nije se dogodilo povijesno razrješenje odnosa države i religije kao što je to bilo u Evropi kada je zaokružen odnos crkve i države i kada su se uspostavila sekularna društva. Ovdje su religijske institucije s padom komunizma duboko inkorporirane u populističke pokrete koji su pokušali prerasti u narodnjačke (etničke) političke partije i njima primjerene "države".

Zaključna riječ

Nije nimalo začudno da se ponavlja stara spoznaja da ovdje religija određuje naciju od početka 19. stoljeća, dakle, to nije ni u kojem slučaju neka nova teza koja bi se morala elaborirati.[45] Začudno je, ustvari, da se to smatra i danas nečim što je samorazumljivo, sasvim normalno, prirodno ili potpuno prihvatljivo. U tom dominirajućem religijskom svjetonazoru obmanjujuće se nameće značenje pojma *nacije* – ovo što imamo u Hrvatskoj, Srbiji i Bosni nisu savremene nacije, naprotiv, riječ je o podvali populističkih politika i religijskih zajednica koje predstavljaju nacije, definiraju ih prema svome vidiku, ili, drugim riječima, koje se izdaju za nacije. Već od početka 20. stoljeća "plemena" i religijske zajednice sebe proglašavaju nacijama, jer im religijske institucije predstavljaju stožerne institu-

[45] Josip Smodlaka: "Dalmacija i Hrvati kroz vijekove", I. dio, II. Dio. *Književni Jadran*, I, 2, 3, Split, 1952.

cije oko kojih konstruiraju svoj identitet. Ovdje religijske zajednice još ometaju pluralne društvene zajednice te podržavaju one konzervativne modele politike koji nisu u stanju da prihvate i misle koncept nacije kao političke zajednice heterogene strukture. Riječ je, dakle, o religijskim nacijama ili zajednicama ljudi koje se definiraju putem religije! Zato se još nije dogodilo razumijevanje *građanina* kao osnova države i nacionalnog identiteta, bez obzira kojoj etničkoj grupaciji pripadao građanin države.

Religijske zajednice pokušavaju zagospodariti cjelokupnim javnim prostorom i u njemu odrediti sve semantičke sadržaje kulture. U tom galimatijasu više se ne raspoznaje šta je religijsko, a šta je političko – radi se o obostranim manipulacijama i dijalektikama ovisnosti. U njihovom kalendaru tokom cijele godine odvijaju se "manifestacije" koje pokušavaju subordinirati znanstvene promocije, znanstvene skupove, pokriti sve događaje religijskom patinom, političke forme učiniti ovisnim od religijskih iskaza i time ih bitno transformirati u nešto drugo. Tako, naprimjer, govori se o bosanskom jeziku ili srpskom jeziku, ali u sklopu neke religijske manifestacije koja nema veze s jezikom. Na taj način religijska institucija potiskuje kulturne i znanstvene institucije i pojavljuje se kao jedina društvena institucija koja, naprosto, govori o svemu što se odnosi na postojanje jednog naroda. U tome se izvršava reduciranje jednog narodnog života na religijski okvir u kojem se sve svodi na obilježavanje datuma i ličnosti iz religijskog kalendara. Onda se čini da je naša povijest, ustvari, povijest religijskih datuma, ličnosti i svetih trenutaka kao da ništa drugo nismo radili u ljudskog povijesti nego bili religiozni. Tako religijska institucija prekoračuje vlastitu misiju brige oko vjerovanja i postaje ključna "narodna institucija" ili "narodna crkva" u svetosavskom duhu koja određuje sadržaj povijesti, a društvo se pretvara u religijsko i gubi sekularni karakter svojstven modernom dobu. Programi religijskih institucija predstavljaju povijest i trajanje ljudske zajednice u religijskim kategorijama; sve se odvija po religijskom kalendaru, potiskuju se drugi događaji i ličnosti koje religijske institucije nisu "markirale" i proglasile važnim za obilježavanje. Čini se, u zadnjim decenijama, da je naša povijest sveta, božanstvena, da su svi beatificirani, anđeoski dobri, sve je prekriveno religijskim narativima i više niko ne mari za događaje i ličnosti koje nisu religijskom institucijom označeni kao bitni ili "sveti" ljudi. Naročito se iz našeg memorijske kulture isključuju znanstvenici, profesori, umjetnici, književnici i filozofi koji ostaju "nesvarivi" za površne svešteničke interpretacije božanskog. A ponekad se čuje i otvoreno poricanje vrijednosti znanstveno-tehničke kulture koja čini samo središte modernih razvijenih nacija i njihovih kulturnih obrazaca. Lahkoća nivelacije i ignorancije bitnog mišljenja

u ljudskoj zajednici dovodi cijela društva u zatvorenost i izolaciju pod kontrolom nekoliko svešteničkih manipulacijskih klika, čime se inaugurira neznanje i mračnjaštvo.[46] Nedorasli vremenu, oni koji su vidjeli šansu za svoj društveni uspjeh, postali su mecene i religijski legatori i tako se zaboravila njihova polazna besmislenost. Slično je u svetosavskoj kao i u islamističkoj matrici – *isključivost* je odlučujuća odlika ponašanja. To se odnosi na dijelove Bošnjaka, Srba i Hrvata – oni svoje koncepcije čistog plemena u svome jeziku, svojoj religiji i na svome teritoriju nazivaju *nacijom*. Ali to je zavaravanje – to je i dalje predmoderno, prednacionalno i feudalno-monarhijsko koncipiranje zajednice i oblika društvenosti. Već u okviru jednog naroda nestaju biološko-organske veze o kojima može govoriti jedan rod ili bratstvo koje u savezu čini pleme.

Etničko-religijska *homogenost* postavlja se kao osnova balkanske kopije nacije-države i takva država mora biti represivna prema drugom i drugačijem, heterogenom, neidentičnom. To nije građanska država koja uvažava heterogenu strukturu populacije koja živi u njoj. Otud slijede genocidi, progoni, istrebljenja – iz ludila stvaranja etničko-religijske "nacije" koja ne poznaje apstraktnog građanina, već ga zamjenjuje plemensko-kolektivnim "subjektom" oko kojeg se vrti ustav, povijest i smisao ljudskog života. Etničko-religijska zaokruženost u homogenosti ne dozvoljava iskorak u drugačiji i progresivniji oblik društvenog povezivanja ljudi, nacionalno-građanski ili nadnacionalno-transnacionalni, u kojem bi se sloboda svakog pojedinca podrazumijevala i čuvala sredstvima vladavine zakona i njegove obaveznosti u svakodenevnom životu. Zamisao nacije kao "proširenog plemena" vodi daljnjoj agoniji većine ljudi koje kontrolira svojim konzervativnim ideološkim konceptom isključivanja građanstva. Zato Balkan zaostaje za zapadno-evropskim svijetom.

Povijest Bošnjaka se bitno određuje genocidom u toku agresije 1992–1995. Zato je opravdano govoriti o povijesti Bosne i Bošnjaka prije bosanskog genocida i poslije bosanskog genocida. Etnocid se završav danas u ideocidu – u cjelovitom negiranju i iskorjenjivanju svega bosanskog i bošnjačkog od velikosrpske politike, pa čak i same ideje Bosne ili njezinog historijskog sadržaja. Najveći doprinos ovome zlu u 20. stoljeću dao je Milorad Ekmečić u svojim konstrukcijama historije, pokušavajući razviti konstrukciju da je Bosna "srpska zemlja". A on je slijedio Jovana Cvijića, kojem su prethodili Vuk S. Karadžić i Ilija Garašanin, Petar Petrović Njegoš i Janko Veselinović.

Uz etnocid ide proces glotofagije, stravičnog apsorbiranja ("žderanja") jednog jezika i njegovo odstranjenje. Kada jedan jezik biva "pojeden", onda slijedi i

[46] Unutar SPC, naprimjer, postoje *justinovci* i *nikolajevci*.

antropofagija, to jeste nestanak onoga ko je njime govorio – *bosanski čovjek*. A upravo se to spremalo s iskorjenjivanjem bošnjačkog naroda u velikodržavnom hegemonijskom projektu srpskog i hrvatskog nacionalizama koji nije birao sredstva za okupaciju i uništenje Bosne. Danas je jasno da je velikosrpski hegemonijski projekt izgubio i Kosovo, digao ruke od tog prostora i sve svoje osvajačke snage u mirnodopskim uslovima usmjerio prema Bosni. Na djelu je pokušaj da se gubitak Kosova namiri na Bosni. Zato se negira Bošnjake, bosanski jezik, bosansku povijest i kulturu, općenito, sve bosansko. Danas velikosrpska laž dostiže svoj vrhunac i ujedno svoj kraj, jer više nema Bošnjaka koji bi mogao služiti njezinim ciljevima.

Velikosrpski nacijski nihilizam, potaknut svetosavskom fundamentalističkom matricom[47] i historijskim mitovima, ruši sve pred sobom i ostavlja barbarsku pustoš za one koji će doći sutra. On ruši pretpostavke civiliziranog društva jer uništava moralnu supstancu ljudske zajednice na način besramnog izrugivanja žrtvama i mrtvima koje je uzrokovao drugim narodima, prije svega, Bošnjacima i Albancima u 20. stoljeću. Takva primitivnost ne može rezultirati ničim drugim do rasulom vlastite narodne (srpske) strukture u ništavilu samoobmana.[48]Velikosrpski nihilizam, naprimjer, proglasi nekog čovjeka (historičara, književnika, lingvistu, leksikografa, političara i drugo) "neuračunljivim" i onda se to mora odnositi i na njegovo djelo. Dakle, logika je jasna, ti "neuračunljivi ljudi", koji raskrinkavaju velikosrpske poduhvate protiv drugih naroda tokom 19. i 20. stoljeća, bivaju demonizirani i proglašeni nenormalnim, da bi njihovo djelo postalo irelevantno i neupotrebljivo za odnos s velikosrpskim nihilizmom i nacijskim primitivizmom. Na taj način velikosrpski nihilizam izbjegava da se suoči sa zločinima koje je počinio nad drugim narodima u okruženju i da preuzme odgovornost za njih. U tom smislu jezgra velikosrpstva je palanačka, nepovijesna i opasna po kultivirane

[47] Vjerovatno najpogubnija pojava u Bosni bila bi ona kada bi Islamska zajednica počela oponašati djelovanje Srpske pravoslavne crkve u posljednja dva stoljeća, jer bi ta vrsta "fundamentalne" usmjerenosti definitivno porušila cjelokupnu povijest bosanske civiliziranosti i multilateralnosti.

[48] Prosto je neshvatljivo da ljudi i njihove vođe u određenom povijesnom času odaberu oružje da razriješe svoje odnose kao da ne postoje alternative. Oružje prvi potegnu oni koji misle da su jači i da će oružjem postići svoje neostvarene interese. Srpski interes je bio iskazan u frazi "Svi Srbi u jednoj državi", tj. samo država Srba, uz koju je stala SPC sa JNA, a danas je srpski narod najveći politički gubitnik takve ideje. Ne postoji velika država Srba u kojoj bi svi oni živjeli! Ali, bez obzira na to, velikosrpsko pohovanje mozga nije prestalo. Naprotiv, u 150 godina propagande nastala je kulturna matrica koja duboko flertuje s fašizmom i mračnim konzervativnim idejama. Ona bitno utječe na sisteme obrazovanja u cijelom Regionu.

forme života. Svi oni koji su potcijenili velikosrpski nihilizam kao *neonacizam* stradali su i postali njegove žrtve. Unutar velikosrpskog nihilizma negiraju se sve vrijednosti Drugog, on se pretvara u figuru uništavila i bezvrijednosti koja se može destruirati po logici velikosrpskog barbarstva. Rušenje vrijednosti Drugih jeste, ustvari, primitivni poduhvat da se opljačkaju i da se preotme prostor na kojem žive, njihove navike, običaji, građevine, imanja, kultura... Rušenje i pljačkanje su dvije najpreciznije oznake kojima bi mogli obilježiti velikosrpski nihilizam. On nije u stanju da s drugim narodima normalno živi i sarađuje – to je, vjerovatno, najveće opterećenje za demokratizaciju srpskog naroda danas. Njemu je koegzistencija nepoznata kategorija. On je postao zaslijepljen vlastitim principom *destrukcije* tako da više ne vidi da je počeo rušiti sebe u nacijskom mraku.

NATION IN HANDS OF RELIGION

Senadin Lavić

Summary

In the area of South-eastern Europe the nations are defined as an *ethnic-religious and cultural* communities. This understanding of the nation creates numerous problems in the construction of the modern states-nations with a democratic constitution. Long ago, religions in this area have played a decisive role in defining the ethnic (cultural-historical and multi-party parliament, multiethnic population, the rule of law, freedom and rights of individuals) and the national (state-legal) being of the population, but never bear the responsibility for catastrophic failures and events in which they participated by their fundamentalism. Therefore, once again it is showed the claim of nation subordination to the rigid religious view of the world that enables it to become a space of freedom for all members of society and the state with their respective specificities.

Religion is forced as the foundation of culture and politics, education and everyday life, and then it used to derive a special mentality of differences in civilization. People who live together for centuries in the same village, clan, tribe, and later people suddenly become members of different cultures and civilizations. This is seen in the process Croatize Catholics in Bosnia or Serbianization of Bosniak Orthodox from the end of the 19th century.

We understand the nation as a community of people (citizens or residents) living in one state (citizens) regardless of their ethnic, religious, racial and any other commitment. At Balkan, however, it is not developed such understanding of the nation and the citizen as the basis for the construction of state and national identity - national identity is not derived from the *civil* base, but the religious narrations and ethnic constructions are set as "foundations" of building the state, but it is always tragic in multi-ethnic communities.

Key words: Bosnia, Bosniaks, people, nation, state-nation, secular society, religion, religious institutions

UDK 726.82 (497.6): 929.55

Grobovi s krugom od kamenja u nekropolama stećaka: jedna drugačija interpretacija

Jasminko Mulaomerović
Centar za krš
Sarajevo

Dosadašnje mišljenje Šefika Bešlagića i Milovana Gavazzija da su grobovi označeni krugom od kamenja na nekropolama stećaka pripadali najsiromašnijim pripadnicima Crkve bosanske, onima koji nisu bili u mogućnosti da izrade stećke, autor na osnovu položaja na nekropolama i uvidom na terenu pokazuje da se radi o ostacima najstarijih muslimanskih grobova, odnosno grobovima prvih konvertita na islam.

Ključne riječi: stećci, grobovi s krugom od kamenja, nišani, Bosna i Hercegovina

Nekropole stećaka jesu najznačajnija karakteristika srednjovjekovne Bosne i Huma. Nekoliko desetaka hiljada kamenih spomenika sačuvalo se do vremena šezdesetih godina, kada je započeto njihovo sistematsko evidentiranje. Uporedo je vršena i obrada pojedinih značajnijih nekropola, da bi na kraju bio publikovan i katalog stećaka.[1] Kod katalogiziranja nekropola autor Šefik Bešlagić je navodio da li se u blizini nalazi staro ili aktivno groblje. S obzirom na to da se radilo o katalogu stećaka, autor nije smatrao, osim u jednom slučaju, da spomene grobove na nekropolama koji su na površini označeni vijencem od kamena. Međutim, prilikom obrade pojedinih nekropola, na planovima se vide i takvi grobovi. Ali, ni tu nije bilo dosljednosti koju uvid na terenu potvrđuje u više slučajeva, tako da je brojnost takvih grobova u svakom slučaju upitna.

Bilo kako bilo, na velikom broju nekropola stećaka primjećuju se grobovi koji su označeni krugom (vijencem) od grubo tesanog kamenja ili oblutaka. Tu su pojavu uočili pojedini istraživači stećaka, ali se i pored toga, ovim grobovima, i

[1] Bešlagić, Šefik: *Stećci : kataloško-topografski pregled*. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1971. U ovom djelu može se naći i bibliografija gotovo svih radova o stećcima koji su publikovani do tada.

to u vrlo šturim detaljima, bave samo Šefik Bešlagić, autor velikog broja radova o stećcima i Milovan Gavazzi. Osim na nekropolama stećaka, grobovi označeni vijencem od kamena nalaze se uz najstarija muslimanska groblja[2], tako da se ne može govoriti da je ova vrsta nadgrobnika specifična samo za nekropole stećaka u našim krajevima.

Kao što je već spomenuto, Bešlagić u više svojih radova o pojedinim nekropolama ili geografski zaokruženim prostorima donosi i planove nekropola s ucrtanim oblicima stećaka i grobovima ograđenim kamenjem te njihovom orijentacijom u prostoru. Malo je poznato, ali treba reći da je većinu tih planova izradio Đuro Basler, koji je bio saradnik Šefiku Bešlagiću tokom terenskih istraživanja, a koji je kasnije iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture prešao na rad u Zemaljski muzej. Njemu vjerovatno možemo zahvaliti i za to malo podataka što je do sada objavljeno.

Brojne su nekropole sadržavale grobove ograđene kamenjem, dakle, grobove bez stećaka i njihovo nabrajanje bi oduzelo i vremena i prostora. Za temu iz naslova, dakle drugačiju interpretaciju kulturne provenijencije negoli je vide Gavazzi i Bešlagić, bit će uzete samo nekropole iz šire okolice Kalinovika, obrađene u posebnoj knjizi.[3]

Nekropola na Gvoznu polju (prigorje Treskavice) sadrži 87 stećaka, od čega su 4 sljemenjaka, 54 sanduka, 27 ploča i dvije krstače. Na planu se vidi i pet grobova oivičenih kamenim vijencem s orijentacijom identičnom orijentaciji stećaka: sjeverozapad – jugoistok na krajnjem dijelu nekropole na sjeverozapadnoj strani. Oko krstača je grob također obilježen vijencem od kamena. Na fotografiji, na str. 35, koja prikazuje nekropolu sa jugozapada, s brda Gradac, mogu se primijetiti, opet na rubu nekropole, još najmanje tri groba s vijencem od kamena, a na fotografiji iz zraka[4] još najmanje jedan ovakav grob opet na periferiji nekropole.

Nekropola na Mirkovoj kosi u Zagorju sadrži samo 20 stećaka, od čega 1 sljemenak, 11 sanduka i 8 ploča. Svi stećci imaju orijentaciju istok – zapad. Na istočnoj strani nekropole, ponovo na njenoj periferiji u grupi se nalaze tri groba s vijencem od kamena. Njihova orijentacija je ista kao i kod stećaka.

Nekropola Gornje suho polje nalazi se u području srednjovjekovnog grada Oblja. Sadrži 23 stećka od kojih su gotovo svi (neki su utonuli u zemlju) u obliku sanduka. Tri groba, opet na periferiji nekropole, označena su vijencem od kamenja. Orijentacija svih grobova je zapad – istok.

---

[2] Mujezinović, Mehmed: *Islamska epigrafika Bosne i Hercegiovine. Knjiga II – Istočna i Centralna Bosna*, 3. izdanje. Sarajevo: Sarajevo-Publishing, 1998.

[3] Bešlagić, Šefik: *Kalinovik: Srednjovjekovni nadgrobni spomenici*. Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 1962.

[4] Bešlagić, Šefik: *Stećci : kataloško-topografski pregled*. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1971.

Prilikom evidentiranja i istraživanja nekropola na širem području Kalinovika izvršena su i arheološka iskopavanja ispod nekih spomenika. Ukupno je pretraženo 15 grobova na nekropolama Mirkova kosa, Ponori, Vlaholje i Gvozno polje, od čega je 14 grobova imalo stećak na površini zemlje, a samo jedan je bio grob s vijencem od kamena.

Ono što je Bešlagić zapazio, a nije toj činjenici pridao važnost, što je i normalno budući da je grobove ograđene kamenjem gledao u kontekstu kulture sahranjivanja pod stećcima, jeste da je samo grob ograđen kamenjem imao kamenu poklopnicu, tj. ploču koja je s gornje strane zatvarala pravougaonu kamenu ogradu (okvir) oko kostura. Kod ostalih grobova njih pet je imalo samo kameni okvir, tri drveni, a ostali su bili bez ikakve grobne arhitekture – obična jama u zemlji.[5] Ovdje treba posebno naglasiti da kamena poklopnica na grobu ograđenom kamenjem, osim vanjske oznake groba, također pokazuje da se radi o drugačijoj kulturi sahranjivanja.

Bešlagić se *explicite* na grobove ograđene kamenjem osvrće samo u svojoj knjizi *Stećci – kultura i umjetnost.*[6] On kaže sljedeće: „Uz stećke nekih nekropola, ili između samih stećaka, često su primijećeni ovalno poredani i u zemlju zabijeni komadi manjeg neobrađenog kamenja koji su zatvarali približno površinu iznad jedne rake. Ispod jedne takve oznake našao sam grob sa skeletom. Ta okolnost, kao i to što se takvi grobovi i njihove nadzemne oznake nalaze između samih stećaka, upućuje na zaključak da se radi o grobovima iz istog vremenskog perioda iz kojeg su i stećci. Vjerovatno je to jedna vrsta nadzemnih oznaka grobova siromašnih ljudi, koji nisu imali mogućnosti da sebi osiguraju stećke. Pouzdane argumente za atribuiranje ove vrste grobova imaćemo kada se oni istraže u većem broju."

U ovom podužem citatu ima nekoliko činjenica koje ne stoje. Prvo, Bešlagić na početku kaže „Uz stećke nekih nekropola, ili između samih stećaka..." da bi kasnije to suzio na „takvi grobovi i njihove nadzemne oznake nalaze između samih stećaka" i onda, na osnovu toga, zaključuje „da se radi o grobovima iz istog vremenskog perioda iz kojeg su i stećci".[7] Period „iz kojeg su stećci" može značiti i 12. i 15. stoljeće, što relativizira vremensku, a jasno je i kulturnu dimenziju ove vrste označavanja grobova. Ako se pregledaju planovi nekropola, barem ono

[5] Bešlagić, Šefik: *Kalinovik: Srednjovjekovni nadgrobni spomenici*. Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 1962., str. 104.

[6] Bešlagić, Šefik: *Stećci – kultura i umjetnost*. Sarajevo: IRO „Veselin Masleša", 1982.

[7] Bešlagić, Šefik: *Kalinovik: Srednjovjekovni nadgrobni spomenici*. Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 1962

što je meni bilo dostupno, grobovi ograđeni kamenjem se nalaze u pravilu na periferiji nekropola. Poznata mi je samo nekropola na Gvoznu polju koja ima jedan jedini grob ograđen kamenjem u sredini nekropole, ali to se može tumačiti činjenicom da uslovi sahranjivanja (podloga) nisu više dozvoljavali sahranjivanje na periferiji nekropole. Drugo, na osnovu iskonstruisane činjenice o položaju i istovremenosti sahranjivanja, Bešlagić donosi zaključak da je ograda od kamenja „oznaka grobova siromašnih ljudi, koji nisu imali mogućnosti da sebi osiguraju stećke". Taj zaključak je potcrtan *endnotom* 36 (pozivom na referencu) za koju očekujemo da tu tvrdnju i potvrđuje. Međutim, referenca na koju se Bešlagić poziva govori samo o grobu koji je bio obilježen „samo sa nekoliko manjih kamenova koji su taj grob oivičavali na površini zemlje", a koji je pretražen zajedno sa još 14 drugih ispod stećaka na nekropolama u okolici Kalinovika. Također, treba napomenuti da uz kosture ni u jednom grobu nije bilo priloga po kojima bi se moglo zaključiti bilo šta o društvenom statusu pokopanih.[8]

Drugi autor koji je skrenuo pažnju naučne javnosti na grobove ograđene kamenjem je Milovan Gavazzi. On ovu vrstu grobova vidi (mada čini se više kao postavku problema koji će tek budućim istraživanjima biti riješen) u kontekstu široke megalitske kulture sličnih spomenika sjeverne Afrike i jugoistočne Azije kao „pitanje da li se megalitik ovdje već pojavio u predhistorijsko doba donesen strujom koja je sadržavala više ili manje izraženu megalitsku komponentu ili su se kasnije (možda mnogo kasnije) pojedini megalitski elementi (već oslobođeni nekadašnjeg jedinstvenog megalitskog kulturnog kompleksa) nošeni određenim kulturnim strujama koje su djelovale na Balkanu, našli ovdje kao u sekundarnom prostoru širenja na što bi neki indicije i upućivale".[9] I on zaključuje da su grobovi s kamenim vijencem „grobovi siromašnog stanovništva (dok su veće ploče, stele i stećci grobni spomenici imućnih, vlastele i sl.).

*

Odmah treba uočiti vrlo jasnu činjenicu, a što je zanimljivo – to ni Bešlagić ni Gavazi nisu nigdje istakli, a vjerovatno ni uočili – da se grobovi ograđeni

[8] Bešlagić, Šefik: *Kalinovik: Srednjovjekovni nadgrobni spomenici*. Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 1962.

[9] Gavazzi, Milovan: „Stone-encircled graves in Bosnia-Herzegovina". *Godišnjak Naučnog društva Bosne i Hercegovine*, God. III (1965), str. 187-193.
Gavazzi, Milovan: „Grobovi s krugom od kamena u Bosni i Hercegovini", *Vrela i sudbine narodnih tradicija. Kroz prostore, vremena i ljude. Etnološke studije i prilozi iz inozemnih izdanja***.** Zagreb: Liber, 1978., str 236-243.

kamenjem nalaze uvijek na periferiji nekropola. Ni u jednom slučaju takav grob nije u sredini nekropole. To jasno govori o redoslijedu kojim su pokojnici ukopavani. Oni na periferiji su ukopavani vremenski kasnije, odnosno to su vremenski najmlađi ukopi. Slično se može zaključiti i s položajem krstača na nekropolama. I one su uvijek na periferiji nekropole. To se jasno vidi na planovima nekropola na Mirkovoj kosi u Zagorju (kod Bešlagića druga), Gvoznu polju na Treskavici i Gornjem suhom polju u Oblju. Drugim riječima, ti su grobovi iz vremena kada je tradicija sahranjivanja ispod stećaka prestala, odnosno sa dolaskom islama i prelaskom pripadnika Crkve bosanske na islam.[10] Slične pojave jesu i nišani u obliku velikog neobrađenog kamenja zabilježeni uz srednjovjekovnu nekropolu kod Rudog[11] ili nišani ukrašeni motivima sa stećaka (oružje, jabuke, štitovi, ruke, ljudske figure, životinje, scene lova)[12] uključivo i oni s motivom krsta[13] koje Bešlagić nekritički naziva „hrišćanski nišani".[14]

Istraživanjem na terenu grobova ograđenih kamenjem često se može vidjeti postojanje izdvojenog kamena na mjestu glave i nogu, polomljenog u osnovi. Evidentirao sam to na nekropoli na Dugom polju na Blidinju ili na nekropolama na Visočici. Tu je pojavu uočio i Damir Zorić (1984), koji upozorava na mogućnost da su grobovi ograđeni kamenjem „nedovoljno potvrđeni, te da su oni češća, nama teže uočljiva, pojava uz stećke". Da je to tako, pokazuje već i plan spomenute nekropole na Gvoznu polju, gdje se dijelovi ograđenih grobova vide na fotografiji broj 22.[15] Takvi grobovi su zasigurno i brže zarastali, odnosno propadali nego stećci, iako često i kod stećaka, pogotovo ploča i amorfnih ploča, vidimo tek dijelove spomenika na površini zemlje.

Zorić, također, upućuje na vlastite terenske bilješke s nekropola po Bekiji u Hercegovini, posebno apostrofirajući grobove s krugom od kamenja, gdje se ističu dva kamena, veća od ostalih na mjestu glave i nogu, od kojih je onaj kod glave nešto veći (baš kao što je slučaj i kod nišana).

---

[10] Solovjev, Aleksandar:"Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne". *Godišnjak Društva istoričara Bosna i Hercegovine*, 1 (1949), str. 42-79.

[11] Mulaomerović, Jasminko: „Jedno nepoznato staro groblje: prilog istraživanju porijekla starih muslimanskih nišana". *Blagaj*, God. I, Br. 1, str.73-76.

[12] Bešlagić 1978., Mujezinović 1998., Wenzel 1965.

[13] O simbolici krsta u islamu vidjeti odličnu studiju Rene Geneona: *Simbolika krsta*. Čačak-Beograd: Umetničko društvo Gradac, 1998. O krstu u tradicionalnim učenjima vidjeti Mulaomerović Jasminko: *Mjesec i jabuka*. Sarajevo: BZK Preporod, 2008.

[14] Bešlagić, Šefik: *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*. Djela, knj. LIII, Sarajevo: ANUBIH, 1978.

[15] Bešlagić, Šefik: *Stećci : kataloško-topografski pregled*. Sarajevo: „Veselin Masleša", 1971.

Na kraju, može se zaključiti da grobovi obilježeni vijencem na nekropolama stećaka ne pripadaju siromašnim pripadnicima Crkve bosanske, kako to zaključuju Šefik Bešlagić i Milovan Gavazzi, niti su dio megalitske tradicije ponovo rođene na ovim prostorima (Gavazzi), nego su, zapravo, grobovi prvih muslimana (konvertita) koji su se nastavili sahranjivati na, za njih i dalje, svetom prostoru. Nišani, ako su bili obrađeni, vjerovatno su poslužili kao građevinski materijal u nekom vremenu poslije, kad je sveti jezik simbola sa stećaka zaboravljen jednako kao i tradicionalno učenje.

Literatura

Bešlagić, Šefik: *Kalinovik: Srednjovjekovni nadgrobni spomenici*. Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 1962.
Bešlagić, Šefik: *Stećci : kataloško-topografski pregled*. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1971.
Bešlagić, Šefik: *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*. Djela, knj. LIII, Sarajevo: ANUBIH, 1978.
Bešlagić, Šefik: *Stećci – kultura i umjetnost*. Sarajevo: IRO „Veselin Masleša“, 1982.
Gavazzi, Milovan: „Stone-encircled graves in Bosnia-Herzegovina“. *Godišnjak Naučnog društva Bosne i Hercegovine*, God. III (1965), str. 187-193.
Gavazzi, Milovan: „Grobovi s krugom od kamena u Bosni i Hercegovini“, *Vrela i sudbine narodnih tradicija. Kroz prostore, vremena i ljude. Etnološke studije i prilozi iz inozemnih izdanja*. Zagreb: Liber, 1978., str 236-243.
Mujezinović, Mehmed: *Islamska epigrafika Bosne i Hercegiovine. Knjiga II – Istočna i Centralna Bosna*, 3. izdanje. Sarajevo: Sarajevo-Publishing, 1998.
Mulaomerović, Jasminko: „Jedno nepoznato staro groblje: prilog istraživanju porijekla starih muslimanskih nišana“. *Blagaj*, God. I, Br. 1, str.73-76.
Solovjev, Aleksandar:“Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne“. *Godišnjak Društva istoričara Bosna i Hercegovine*, 1 (1949), str. 42-79.
Zorić, Damir: „Prinos problematici stećaka: u povodu knjige Šefik Bešlagić: Stećci – kultura i umjetnost Sarajevo 1982.“ *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, God. 17 (1984), str. 207-211.
Wenzel, Marian: *Ukrasni motivi na stećcima*. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1965.

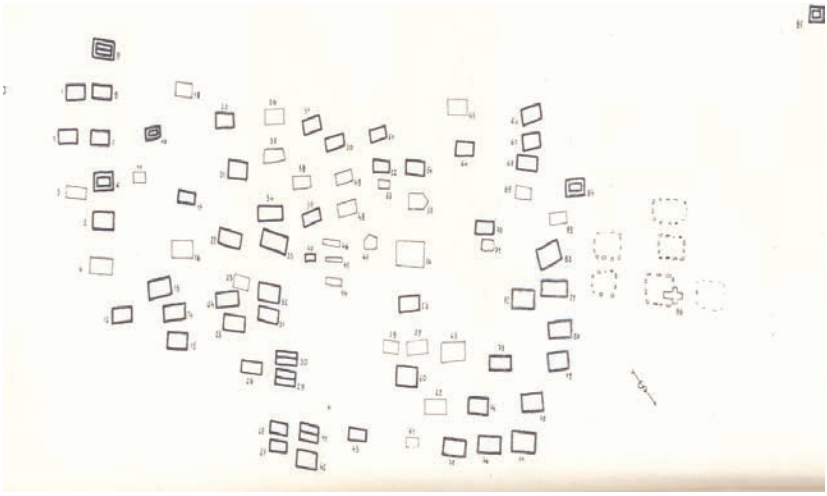

Slika 1. Plan nekropole na Gvoznu polju (Treskavica) (prema: Bešlagić 1962)

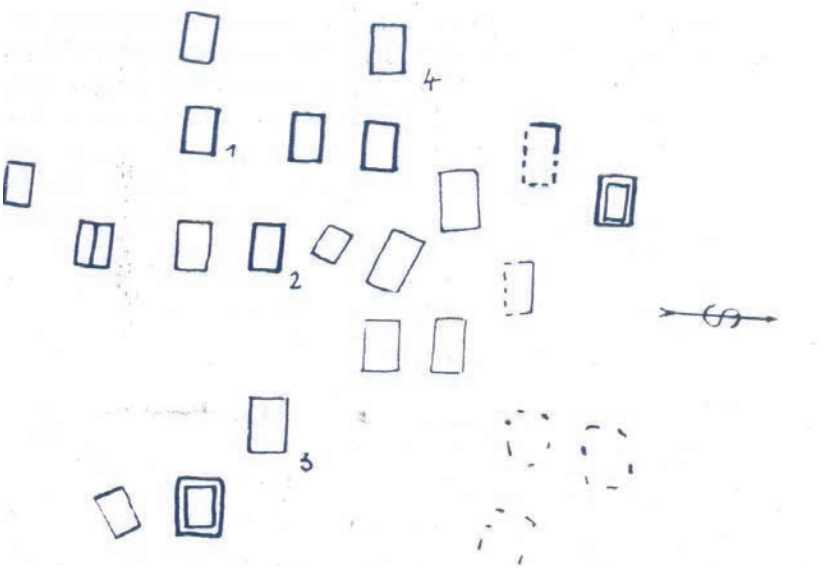

Slika 2. Plan nekropole na Mikovoj kosi (Zagorje) (prema: Bešlagić 1962)

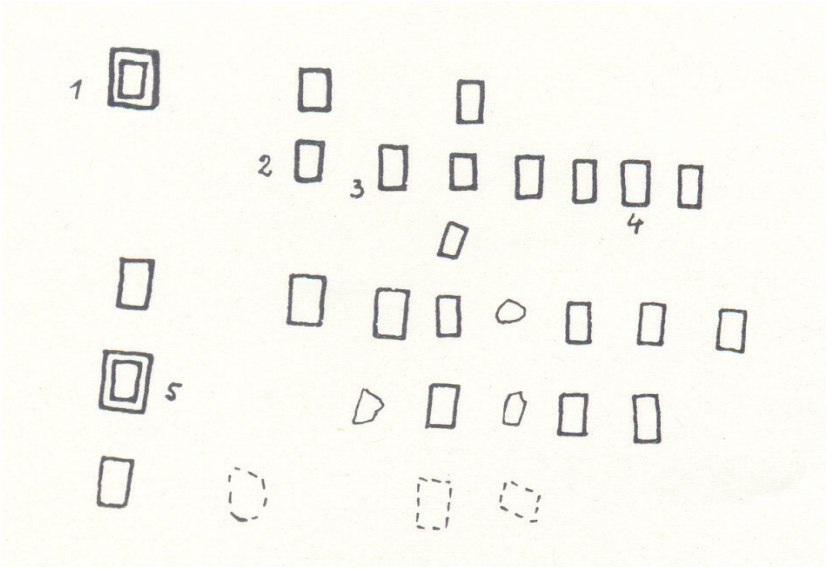

Slika 3. Plan nekropole na Gornjem suhom polju (Obalj) (prema: Bešlagić 1962)

Slika 4. Nekropola stećaka na Visočici: stećci i grobovi s vijencem od kamenja

Slika 5. Nekropola stećaka na Visočici: Grobovi s vijencem od kamenja

Slika 6. Nekropola stećaka na Visočici: Grobovi s vijencem od kamenja s jasno vidljivim ostacima uzglavnih nišana

THE GRAVES WITH CIRCLE OF STONES IN THE NECROPOLIS OF STEĆAK: A DIFFERENT INTERPRETATION

Jasminko Mulaomerović

Summary

The past opinion of Šefik Bešlagić and Milovan Gavazzi that the graves marked by circle of stones at the necropolis of stećak (monumental medieval tombstone) belong to the poorest members of the Bosnian Church, those who have not been able to make stećak, based on the position of the necropolis and having examined the terrain, the author indicates that these are the remains of the oldest Muslim graves i.e. the graves of the first converts to Islam.

Key words: stećak, graves with circle of stones, nišan, Bosnia and Herzegovina

DK 323.1:329.18 (497.6)

Strategija zaborava − drugo lice genocida

Jusuf Trbić
BZK "Preporod"
Bijeljina

Pogrešno tumačenje, prekrajanje i prilagođavanje prošlosti savremenim ideologijama ima dugu tradiciju, pogotovo u Evropi – kolijevci nacionalizma. Osnova svakog nacionalizma jeste prekrajanje istine i proizvodnja kolektivne svijesti, na bazi lažne, rekonstruisane ili izmišljene historije, koja treba da stvori alibi za nove oblike autoritarne vladavine i zajedništva i novi kolektivni identitet. Organizovana, državna politika novog pamćenja, aktuelna u doba fašizma, a zatim i Staljinovog komunizma, rezultirala je najvećim užasima zapamćenim u historiji svijeta. Godinama nakon sloma fašizma i odumiranja staljinizma, masovna proizvodnja lažne historije i na njoj zasnovane nacionalističke svijesti, prekrila je istočni dio Evrope, u kojem su novi nacionalistički režimi tražili uporište za svoju vladavinu. Prema nekom historijskom usudu, na Balkanu je, nakon raspada stabilne i (u odnosu na druge socijalističke države) demokratske i slobodne države, mrak postao najgušći. Režim Slobodana Miloševića, u namjeri da ujedini "srpske etničke prostore", ma kakvi oni bili, i stvori državu za sve Srbe, odlučio se za radikalnu promjenu historije, u kojoj je sve okrenuto na glavu. Čitava zajednička prošlost jugoslavenskih naroda predstavljena je kao neprekidni niz mržnje i sukoba, u kojima su Srbi uvijek bili žrtve drugih. Tako je izgrađena falsifikovana historija, zasnovana na mitu, legendama, lažima i novim istinama, kao temelj i opravdanje za nove ratove. Svojevrsnom strategijom zaborava i proizvodnjom podobnije historije konstruisan je novi model pamćenja, na osnovu kojeg su rehabilitovani fašisti i fašistički pomagači, iz sasvim jasnih razloga. Velika Srbija se mogla napraviti samo etničkim čišćenjem i genocidom, to jest eliminisanjem nepoželjnih, a pogotovo Bošnjaka, koji su bili glavna smetnja velikosrpskim planovima. Zato su novi velikosrpski ideolozi preuzeli u cjelini planove i praksu četničkog pokreta iz Drugog svjetskog rata. Rehabilitacija nekadašnjeg fašizma potvrdila se kao opravdanje sadašnjeg, a industrija zaborava i masovna proizvodnja nove historije – kao nastavak i drugo lice genocida.

Ključne riječi: historija, zaborav, pamćenje, antifašizam, genocid, nacionalizam

(*Onaj ko kontroliše prošlost, kontroliše budućnost,*
onaj ko kontroliše sadašnjost, kontroliše prošlost.)
(George Orwel*, 1984.)*

Revizija historije i kolektivnog pamćenja nije ništa novo, pogotovo u kriznim vremenima i epohama koje se suočavaju s velikim političkim i društvenim prevratima, i u totalitarnim, "ideološkim" društvima koja počivaju na proizvodnji ideja i masovne svijesti. Ponovno otkrivanje prošlosti, kojim se potvrđuje legitimnost savremene ideologije i vladavine ljudima, opće je mjesto evropskog nacionalizma. Dekonstrukcija kulture pamćenja, zasnovane na činjenicama, dovela je do radikalnog historijskog revizionizma i otkrivanja "nove" historije, koju, poput tijesta, mijese majstori ideoloških iluzija. Novi krojači historije bez ustručavanja sijeku, prekrajaju, farbaju, nemoguće čine mogućim, laž pretvaraju u istinu, svjetlost u tamu, činjenice ustupaju mjesto mitovima, legendama, bajkama i fantazijama, u njihovom se ponovnom oblikovanju kanona sjećanja falsifikuje ono što je davno zabilježeno u memoriji svijeta, da bi se prošlost učinila drugačijom, boljom, podobnijom. Orwelovo Ministarstvo istine, koje svakodnevno iznova konstruiše historiju usklađenu s novim stavovima vlasti, literarna je slika ustaljene prakse političkih režima koji postaju vlasnici svake istine i gospodari vremena. Naša prošlost danas liči na čuvenu fotografiju s ratnog broda Aurora, čijom je paljbom počela Oktobarska revolucija. Ta fotografija, na kojoj su bili članovi posade i neki od istaknutih vođa revolucije, dugo je krasila udžbenike, knjige historije, muzeje i javne prostore. A onda, kako su tekle čistke u Staljinovo doba, nestajali su, jedan po jedan, likovi s fotografije, a glava nestalog bila bi prekrivena glavom nekog drugog, podobnijeg, koja je morala biti nešto veća, kako se izbrisani ne bi vidio. Onda su dolazili na red i ti drugi, postupak se mnogo puta ponavljao, pa je na kraju ostala groteskna fotografija na kojoj su se vidjeli ljudi s malim tijelima i ogromnim glavama. Ta čudovišna slika postala je simbol jednog čudovišnog sistema, koji je progutao milione ljudi.

Razaranje zvanične historije i njena rekonstrukcija ili pisanje sasvim nove historije, u skladu s današnjim nacionalističkim patriotizmom, to je nova industrija kolektivne svijesti, koja više nema granica. Budući da je svaki nacionalizam nasilje nad stvarnošću, on mora pronaći dokaz svog postojanja u izmišljenoj prošlosti, koja će mu poslužiti kao dokaz tvrdnje da je nacija jedinstven biološki, kulturni i historijski organizam, nepromijenjen i nepromjenljiv, u koji su pojedinci uklopljeni kao kapljice vode u moru. Kaže Mario Vargas Ljosa: "Sama ideja nacije je obmana, ako se predočava kao nešto homogeno i vječno, kao ljudska potpunost u kojoj zajednički jezik i tradicija, zajedničke navike, oblici ponašanja, uvjerenja i vrijednosti čine jednu kolektivnu ličnost koja je jasno razgraničena od drugih naroda. U tom smislu ne postoje i nisu nikad postojale nacije." Nacionalistička ideja nikad se ne poklapa sa stvarnošću, pa mora tražiti alibi u onome

što je bilo, makar i u najdaljoj prošlosti, pogotovo u slučajevima kad se borba za potvrđivanje nacionalnog identiteta počne voditi stvarnim oružjem, kad počne prosipati ljudsku krv i suze. A to se neminovno događa u procesu preoblikovanja nacionalne svijesti, koja svoje krajnje ishodište nalazi u nacionalnoj ekskluzivnosti, dakle u rasizmu, u odvajanju od drugih i stvaranju državne zajednice samo za svoju "čistu" naciju, u mržnji prema drugima, u zatvaranju u sebe. Pošto sadašnjost ne pruža dovoljno razloga za takva nastojanja, dokazi se nalaze u novootkrivenoj prošlosti, u falsifikovanoj historiji, koja naciju definiše kao žrtvu ogromne nepravde, pa iz toga proističu prava koja drugi nemaju, što je najsigurniji temelj za manipulaciju ljudima.

Tehnike takve manipulacije poznate su još iz nacističkog doba, a danas su značajno usavršene, u vijeku tehnološke i informatičke revolucije i pretvaranja planete u Makluanovo (Marshall McLuhan) "globalno selo." U strahu od sukoba sa stvarnošću, nacionalistička ideologija pretvara se u neku vrstu svjetovne religije, koja preuređuje geografiju sjećanja na način vjerske dogme: nema rasprave, nema dijaloga, nema pitanja, nema individualnosti, sve je svedeno na kolektivno mišljenje, na bespogovorno vjerovanje. Poslušnost je mnogo važnija od intelekta, mit od stvarnosti, zajedničko od pojedinačnog, uvjerenja od činjenica. Svi koji se ne uklapaju, u opasnosti su da će biti ekskomunicirani i prognani u status izdajnika. Pojedinac se utapa u kolektiv, privatno u javno, činjenično u novu, totalnu istinu koja se slijedi bez pogovora. Hitler je nacizam opisivao kao revoluciju duha, koja ljude pretvara u djeliće jednog moćnog organskog jedinstva, a cjelokupnu kulturu svodi na mit, na imaginarno, na novu ideologiju, čiji je cilj ulaženje u dušu masa. U jedinstvu rase, krvi i tla i apsolutnoj uklopljenosti jedinki u kolektiv nalazi se snaga i moć rase, naroda koji stvara historiju. Ujednačavanje (Gleichschaltung) je temelj takve kulturne politike, koja snagom surove sile uklanja sve disonantne tonove, sve koji se ne uklapaju u zajedničku viziju. Rezultat su bili milioni ispranih mozgova, koji su nacističku ideologiju slijedili slijepo, sve do njene propasti. Sve je to ostvareno uz znalačku upotrebu medija, djelovanje kulturnih stvaralaca, posebno pisaca, i nesebičnu podršku crkvene organizacije. Sličnost sa događajima na Balkanu od kraja dvadesetog vijeka do danas – očita je.

Naprijed u bolju prošlost

"Dok je u svijetu budućnost neizvjesna, jedino je na Balkanu budućnost izvjesna, a prošlost neizvjesna", napisao je američki profesor Immanuel Valerstein. Od smrti pokojne Jugoslavije bez prestanka rade veliki pogoni za proizvodnju

nove prošlosti, koji su u prašinu pretvorili decenijama stvaranu zvaničnu kulturu pamćenja i uveli na velika vrata čitav sistem svojevrsnog kontra pamćenja, kako su neki teoretičari nazvali ovu industriju zaborava i konstruisanja bolje, podobnije historije. Nove države iznikle iz nekad uzorne jugoslavenske zajednice naroda nastale su na talasu nacionalizma, koji je konkretnoj, realnoj državi, sazidanoj na čvrstim temeljima antifašizma, suprotstavio veliku iluziju - iznova konstruisanu historiju, koja ima zadatak da, po svaku cijenu, legitimiše sadašnje nacionalističke politike i sisteme. A oni su nastali i traju nasuprot drugima, kao svojevrsna anti-kulturna revolucija duha, oblikovana etničkom mržnjom, vjerskom dogmom, palanačkim duhom, zatvorenošću, lažnom stvarnošću, falsifikovanjem činjenica, svakodnevnom proizvodnjom historije koja, kao stoglava hidra, stalno mijenja obličje, boju i glas. Novi model kolektivnog pamćenja, zasnovan na potpunoj, radikalnoj reviziji i misaonom i metodološkom haosu, slijedio je u potpunosti opći nered u društvu, slom sistema moralnih normi, vjerovanja, vjekovnih istina, prava i obaveza pojedinaca i kolektiva. U jednom tekstu Gojko Berić kaže:

> "Kultura sjećanja, svojstvena civiliziranom svijetu, još jednom se manifestovala kao kultura zaborava. Novi pobjednici falsifikovali su život čitavih generacija, kako bi sve što je nekad bilo dobro iščezlo iz naše memorije, školskih udžbenika i javnog govora. Učinak nacionalističke kampanje – političke, akademske i medijske – bio je fascinantan : većina građana bivše zajedničke države, negdje manje, negdje više, živi sa spoznajom kako nije pametno imati dobro mišljenje o bilo čemu što je u vezi sa Jugoslavijom."

„Zbog toga", kaže Berić, "Jugoslavija danas izgleda kao civilizacijski napredak u odnosu na nacionalističke državice nastale njenim raspadom." Jer, Jugoslavija je počivala na principu jedinstva različitih etničkih grupa, a nacionalistička svijest živi na ideji etničke države i nemogućnosti da različiti narodi mogu živjeti zajedno. Parola "Svi Srbi u jednoj državi" bila je poklič kojim smo svi mi s ovog dijela Balkana gurnuti u pakao. Ili džehenem, kako ko.

> "Srbija odbija da se na otvoren i neinstrumentalan način bavi prošlošću, ali se zato, kao u nekoj otrcanoj frazi, prošlost bavi Srbijom", zapisao je istoričar Nenad Dimitrijević. Ta prošlost, puna lažnih slika, mržnje, mraka, krvi i patnje, pretvorena je u stvarnost u kojoj je moguće, prema znamenitoj izjavi Božidara Vučurevića, porušiti, pa nanovo izgraditi "još stariji i ljepši Dubrovnik".

Tako smo svi mi na ovom dijelu Balkana počeli da živimo u nekakvoj izmišljenoj, lažnoj stvarnosti, kao drugoj strani stvarnog života. A to mračno naličje života ostvaruje se kao falsifikovana stvarnost, u kojoj prošlost i sadašnjost mijenjaju mjesta, u kojoj se najočiglednije istine uspješno zamjenjuju najvećim lažima, u kojoj se na glavu izvrće svaki sistem vrijednosti, svaka moralna norma, svaki kulturni obrazac, svaka činjenica svakodnevnog života. "Prošlost nije

ono što se zaista dogodilo, nego mitovi u koje je složena, spakovana i izložena na tržištu", pisao je Filip David u svojim "Fragmetima iz mračnih vremena" iz 1996. godine. " U tom svetu oslobođenom savesti, morala, poštenja, časnosti, zasnovanom na falsifikatima, oni se pojavljuju kao proizvođači i čuvari obmana, na kojima zasnivaju svoj vrli novi svet… Proizvodnja falsifikata u mračnim vremenima nadmašuje sve druge oblike proizvodnje."

Kreiranje nove prošlosti, koje je sistemski upražnjavano u komunističkom svijetu, postalo je masovna misaona disciplina, posebno u istočnoj Evropi, nakon pada komunizma, kad su novi nacionalistički režimi odlučili da se obračunaju sa svojom dojučerašnjom ideologijom i da potraže sigurniji oslonac svojoj vladavini. To je značilo konstruisanje novih nacionalnih identiteta koji sad, za razliku od nekadašnjeg obaveznog modela zajedništva i jednakosti svih, bez obzira na etničko porijeklo, moraju počivati na razlikama i sukobima, na vjekovnoj mržnji koja više ne dozvoljava nekadašnji život jednih s drugima. Nova realnost, koja je zahtijevala novi oblik zajedništva, tražila je svoju potvrdu u prošlosti, a da bi je tamo našla, morala je historiju napisati ponovo, tako da ona odgovara aktuelnim obrascima. Područje bivše Jugoslavije, a posebno Srbije, može se, u tom smislu, posmatrati kao neka vrsta eksperimenta, koji može poslužiti i kao opći primjer kuda vode podjele i ekstremni nacionalizam. Pola vijeka je na tom prostoru građena svijest o zajedništvu, koje je počivalo na zajedničkoj historiji, kulturi, jeziku, običajima, i nije bilo nimalo lako sve to preokrenuti, za kratko vrijeme, u politiku sukoba, koja će mobilisati mase. Zato je primijenjen originalni koncept kreiranja nove patriotske historije, koja može opravdati brutalne ratove za čiste nacionalne države. U eseju "Tumačenja istorije, sistem vrednosti i kulturni obrazac", prof. Dubravka Stojanović kaže:

> "Umesto da, kao u Hozbaumovoj teoriji, sadašnjost pravi sebi potrebnu prošlost, primenjen je suprotan postupak – menjala se prošlost da bi se proizvodila sadašnjost. Bilo je potrebno da se iz prethodnog koncepta "bratstva i jedinstva" pređe na suprotan model istorije koji je trebalo da dokaže da su jugoslovenski narodi živeli u neprekidnoj konfliktnoj prošlosti, da je sukob bio njihov "modus vivendi". Samo je tako rat koji se pripremao mogao biti predstavljen kao "logičan i neminovan". Drugim rečima, pošto se sadašnjost nije mogla tako brzo izmeniti, a Jugoslavija se nije mogla tako lako razbiti i prekomponovati u etnički očišćene nacionalne države, bilo je lakše prvo izmeniti model nacionalnog pamćenja, promeniti prošlost, i onda, na osnovu tog izmenjenog obrasca intervenisati u sadašnjosti. Tako je prvo, preko paraistoriografije, pisanih i elektronskih medija, napravljen konfliktni koncept istorije da bi, onda, večiti konflikt postao stvarnost koja je mogla delovati sasvim prirodno, kao logički nastavak vekova sukoba srpskog sa, takoreći, svim ostalim narodima."

Stvaranje novog identitetskog obrasca, koji je počivao na izmišljenoj, mitološkoj prošlosti, kultu žrtve i potrebi "ispravljanja historijskih nepravdi", na biološkom jedinstvu etničkog kolektiva i unaprijed utvrđenoj moralnoj čistoti,

omogućila je ogromna državna, politička, medijska, vjerska i kulturna mašinerija, koja je radila bez zastoja.

Za tu balkansku masovnu industriju nacionalističke magle pogonsko gorivo je postala novokomponovana etno-religijska svijest, koja u blato iluzija zaranja lako, kao nebo u more. Ta svijest živi i traje u riječima, simbolima, mitovima, legendama, čudima, u odbojnosti prema drugima i strahu od civilizacije, jer je ograničena, okoštala, nesigurna, provincijalno uplašena od raznolikosti i konkurencije ideja, od prožimanja kultura i otvorenosti duha. Ta svijest je uplašena pred znanjem, istinom, obrazovanjem, pred svim onim što nadilazi i poništava uski svijet palanačkog duha. Ta svijest, taj duh mase, zov krda, osjećaj inferiornosti pred stvarnom historijom, sve to favorizuje ljude koji zatvaraju oči, zaključavaju mozak i slijede poslušnički poziv nacionalističkog i njemu upodobljenog religijskog vođstva, ne obazirući se ni na svoje, a još manje na tuđe žrtve. Mračna vremena i dalje traju, i tama je sve gušća, tama koja ovom dijelu Balkana tako dobro pristaje.

Boj na Kosovu još traje

Miloševićev velikosrpski nacionalizam, koji je pokrenuo proces raspada Jugoslavije i jedini imao snagu da tu državu razbije, počivao je na ideologiji antijugoslovenstva i antikomunizma, što je bio prihvatljiv obrazac i za ostale nacionalne pokrete. Ali, revizija prošlosti otišla je mnogo dalje. Stvorena je nova slika historije ovih prostora, i ta slika pokazuje neprekidni i neprekinuti niz sukoba, ratova, nerazumijevanja i mržnje, u čemu su Srbi obavezno bili nevine žrtve. Iz te historije izbačeni su svi, pa i najmanji primjeri saradnje i zajedništva, a ideja čiste etničke države za sve Srbe dobila je oreol opravdanih nastojanja da se srpski narod konačno odbrani i zaštiti, nakon svih historijskih nepravdi koje su mu drugi nanijeli. Srpska pravoslavna crkva svesrdno je podržala tu ideologiju, pretvarajući osvajački rat za teritorije u sveti rat za vjeru i nebeski srpski narod, što je unaprijed opravdalo sva zla, sve zločine i sve zločince.

Crkva se potrudila da pomogne kreiranje onoga što su neki teoretičari nazvali "preovladavajući moralni ambijent", to jest da stvori masovno ubjeđenje da se otimanjem tuđeg, zločinima i genocidom čini bogougodno djelo, jer to potvrđuje naknadno ispisana historija, koja počinje Kosovskom bitkom. Ta bitka, koja nesmanjenim intenzitetom traje i danas, ne samo da je stvorila mit o žrtvi, koja ima sveto pravo na osvetu, već je postala središnja tačka nove ideologije i njenih sasvim prizemnih ciljeva. Od stvaranja nezavisne države u devetnaestom

vijeku, srpski nacionalni pokret je, u stilu provincijalnih režima s manijom imperijalne veličine, inaugurisao ideju velike države za sve Srbe, što je centralno mjesto velikosrpske ideologije. Ta Velika Srbija ostvarit će se širenjem na Zapad, prije svega na teritoriji Bosne. Nikada nije spominjano pomjeranje na Istok, a razlog je jednostavan: tamo su vazda neprijateljski nastrojeni Bugari, koji su suviše jaki u odnosu na bilo kakvu srpsku državu. Na jugu je Grčka, pa ni tamo nije uputno okretati glavu. Ostaje Bosna, koja se uvijek činila lakim zalogajem. Ekstremnom nacionalizmu je, što bi rekao Erich Fromm, svojstven model sado-mazohističkog ponašanja, pa je ubijanje bespomoćnih i nedužnih u čitavoj srpskoj mitologiji, od Njegoša do Dobrice Ćosića, slavljeno kao herojski čin prvoga reda, a snishodljivost prema autoritetima (Rusiji, naprimjer) kao uzor mudrosti i snage.

Uz to, Bošnjaci su, zbog svoje brojnosti, bili osnovna prepreka na putu stvaranja Velike Srbije, pa su, kao i u Drugom svjetskom ratu, označeni kao glavna smetnja. Ako se pogleda popis stanovništva iz 1991. godine, jasno je da bi na "srpskim etničkim teritorijama", kako je to Milošević formulisao, bez etničkog čišćenja živjelo jedva 52 posto Srba, pa zbog toga Srbija nije bila zainteresovana ni za kakvo mirno rješenje. Fizička eliminacija Bošnjaka (kasnije i Albanaca na Kosovu) bila je jedina racionalna opcija. Zbog toga je doslovno prepisan četnički program "Homogena Srbija", koji je predviđao "čišćenje zemalja od nesrpskih elemenata" i uspostavljanje "etničkih granica srpskog naroda", i to na takav način, da " niko osim Srba neće ostati u srpskim zemljama". Da bi se ponovo realizovao ovaj monstruozni plan, nije bila dovoljna ogromna vojna snaga i spremnost režima i poslušničkih medija, inteligencije, običnih patriota i crkve. Bila je neophodna potpuna, sveobuhvatna promjena čitavog kulturnog modela, čitavog sistema vrijednosti koji je njegovan pola vijeka, kako bi se mobilisao cio srpski narod da pruži podršku takvoj politici. Uz pomoć religije, ideološka mašinerija se okrenula dalekoj prošlosti, koja je odjednom nagrnula sa svih strana u oči i duše građana. Najnovije vijesti i medijske senzacije bile su vezane za nanovo skrojenu prošlost, iz koje su na svjetlo dana izašli kosovski junaci, hajduci, djeca koju su otimali janjičari, mučenici nabijeni na kolac, stradalnici naučeni da umiru, izabrani narod – stožer vaskolike svjetske historije, narod – žrtva koji ima nebesko opravdanje da se osveti za sva zla koja su mu drugi nanijeli. Iz jama su vađene kosti srpskih žrtava, ali niko nije pominjao žrtve srpskih zločina, učestale su knjige o vječitom stradanju Srba "od klanja do oranja", Srbi su proglašeni narodom najstarijim, mučeničkim narodom koji spašava svjetsku historiju, a mošti kneza Lazara krenule su na putešestvije, da obilježe granice

buduće srpske države i pojačaju mit o Kosovskom boju, za koji se ni do danas ne zna ni kad je tačno, ni kako je, ni da li se uopće dogodio. Ali, to više nikoga nije zanimalo. Mošti kneza Lazara krenule su iz manastira Ravanica 1988. godine, u sklopu obilježavanja 600-godišnjice Kosovske bitke. Mediji su opširno izvještavali o svečanom dočeku kneževih moštiju svuda gdje su dolazile, a svuda je organizovano masovno prisustvo naroda. Sa svakog od tih skupova u etar i u glave Srba upućene su političke poruke: da su Srbi ugroženi, da oni, kao narod najstariji, imaju pravo na svoju državu za sve Srbe, da je, kao i obično, cijeli svijet protiv njih, ali će oni, uz Božiju pomoć, ponovo pobijediti, da se konačno treba riješiti njihovo pravo na (tuđe) teritorije, da se moraju ispraviti velike historijske nepravde… Tako je Srpska pravoslavna crkva potvrdila svoj status najvažnije političke i nacionalne institucije Srba, a mrtvi su iz tame prošlosti počeli da uređuju zemaljske poslove savremenog srbijanskog režima.

Istaknuti ljudi Srpske crkve nisu se libili da otvoreno pozivaju na rat za istrebljenje Muslimana, pretvarajući taj rat u najvažnije vjersko pitanje. Išli su dotle da islam izjednačavaju s malignim oboljenjem, da bi opravdali sve prošle genocide nad Muslimanima, kao i onaj koji tek dolazi, jer svi oni vode jednom istom svetom cilju – stvaranju države za sve Srbe. Istovremeno, Crkva intenzivno radi na rehabilitaciji kvislinških pokreta iz Drugog svjetskog rata, jer to istovremeno znači i oprost za sve što će biti učinjeno u predstojećem ratnom pohodu, koji će se voditi na isti način. Jedan od najutjecajnijih episkopa Atanasije otvoreno je pozivao na rat za stvaranje Velike Srbije: "Novo, dopunjeno Načertanije mora postaviti jasno i nedvosmisleno granice nove srpske države, mora odbraniti naš narod u drugim državama. Srbija, kao država, mora se obavezno formirati unutar svojih etničkih granica i niko nema pravo da pravi ustupke ili da izdaje nacionalne interese."

Primjer Srpske pravoslavne crkve slijedili su bezbrojni patriotski udarnici velikosrpskog usmjerenja, od akademika i pisaca, do novinara, intelektualaca vazda spremnih na prolijevanje tuđe krvi, vođa fudbalskih navijača i običnih građana zaluđenih mogućnošću da slobodno i nekažnjeno čine sve ono što su željeli, a nisu se ranije usudili. U stvaranju neprijateljstva prema Muslimanima, uz crkvene ideologe, prednjačili su pisci poput Vuka Draškovića, novinari, intelektualci opće prakse i profesori – orijentalisti, koji su imali zadatak da stvore negativne stereotipe, kako bi običnim ljudima jasno pokazali ko su njihovi vjekovni neprijatelji. Bosanski muslimani izjednačeni su s Turcima i prikazani kao strano tijelo u Evropi, kao necivilizovani, krvoželjni azijati uvijek žedni srpske krvi, kao poturice koje su izdale srpski rod, kao "genetski kvaran mate-

rijal" (Biljana Plavšić). Dragoš Kalajić, tada vodeći srpski intelektualac, pisao je da oni "ne pripadaju evropskoj porodici naroda… Kada su na vlasti, lokalni Muslimani će pljačkati, ne pokazujući ni najmanje stid koji je karakterističan za Evropljane u sličnim situacijama…" Još dalje su otišli srbijanski naučnici, koji su muslimane predstavljali kao prijetnju Evropi i zapadnoj civilizaciji, jer , kako je pisao Miroljub Jeftić, oni ne razmiju " ropstvo i jednakost na način civilizovanog čoveka, već na način kako to njihov Bog razumije." Norman Cigar u knjizi "Genocid u Bosni" navodi:

> "Kada, na primjer, beogradska muslimanska zajednica traži zemlju za groblje za svoje članove, Jeftić odgovara: " Nakon zemlje za mrtve, sledeći korak je osvajanje zemlje za život. Oni će zatim tražiti džamiju, potpuno legitimno, ali onda, oko džamije, oni će želeti zemlju na koju će naseliti muslimane. Nakon toga, neće proći mnogo vremena pre nego što nemuslimani krenu odatle, na početku dobrovoljno, ali kasnije pod pritiskom… Ono što je planirano je: naseliti muslimane u tim oblastima, i onda povećanjem stope rađanja postepeno postići brojčanu nadmoć."

Radovan Karadžić je tvrdio da su "svi sarajevski neboderi izgrađeni na srpskoj zemlji", da je Sarajevo stari srpski grad, a 64 posto zemlje u čitavoj BiH pripada Srbima. U monografiji grada Bijeljine iz 1994. godine Muslimani se nazivaju "ostacima divljih azijatskih hordi" i njihov masovni odlazak znači konačno oslobađanje od tuđinskih elemenata.

Dehumanizacija Muslimana bila je opće mjesto velikosrpske propagande. Braneći sebe od Muslimana (redovno nazivanim Turcima), Srbi brane i Evropu od muslimanske najezde – te svakodnevne tvrdnje ostale su do danas opće mjesto antibosanskog narativa. Tako je srpski genocid u Bosni unaprijed predstavljen kao dio vječitog sukoba hrišćanstva i islama, a uzroci su pomjereni daleko u mitsku prošlost, u vrijeme Kosovske bitke i turske okupacije Srbije. General Ratko Mladić izjavio je, uoči genocida u Srebrenici, da je to, zapravo, osveta Turcima i nastavak nekadašnje bune protiv dahija. Tako su brutalni, planirani zločini dobili historijsko i vjersko opravdanje, a rat za otimanje tuđeg proglašen za odbrambeni i oslobodilački, pa se danas i zvanično tako zove: "odbrambeno-otadžbinski rat". U svemu tome, činjenice, ma kako nesporne i poznate bile, izgubile su svaki značaj. Tako smo definitivno ušli u ono što je Angela Merkel nazvala "post-faktičko doba", dakle u epohu u kojoj više nisu važne činjenice, one su postale suvišne i nepotrebne, i, ako ne odgovaraju istini, to gore po istinu. Vesna Pešić je, bar kad su u pitanju balkanske prilike, upotrijebila precizniju definiciju: "kontra-faktičko doba". Kaže Dubravka Stojanović:

> "Tokom perioda Miloševićeve vlasti, cilj promene istorijske svesti bio je da se konstruiše nova nacionalna svest koja je jačala ideju o veličini i žrtvi, hraneći nacionalnu aroganciju i kreirajući etnocentrički pogled na svet. Ta "operacija" zahtevala je promene istorijskih činje-

nica, brisanje mnogih od njih, minimalizovanje značaja jednih i uvećanje važnosti drugih. Nije reč samo o promeni interpretacije, već i o promeni samih činjenica."

Upornom i sistematskom proizvodnjom nove historije građena je slika o narodu koji je istovremeno i žrtva i superiorni narod, kojem je iskonska i čista pravednost od Boga data i koji je stožer i centralna tačka svjetske historije, "pupak svijeta" od kojeg zavisi sudbina čovječanstva.

U skladu s tim izmijenjen je kompletan program historije u školama, pa u tom programu nema mjesta za zajednički život i kulturu, za mir, saradnju, za bilo kakve mirnodopske vrijednosti. Historija Srba predstavljena je kao neprekinuti niz sukoba, stradanja, ratova, nepravdi prema izabranom narodu i žrtvovanja za čast i domovinu. Iz mračnog doba turske vladavine dopiru samo jauci mučeničkog naroda, a sve što je dobro, što je ikada urađeno na ovim prostorima, pripada isključivo Srbima. U zbirci kontrolnih zadataka iz predmeta "Priroda i društvo" za četvrti razred osnovnih škola u RS-u (Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, istočno Sarajevo), pored ostalog, mogu se naći i ovakva pitanja: ko je osnovao prvu srpsku državu u Bosni, sa sjedištem u današnjem Sarajevskom polju, ili ko je počeo rat protiv srpskog naroda 1991. i 1992. godine? Na ta pitanja treba da odgovore sva djeca, i srpska i bošnjačka, i ostala, stara deset ili jedanaest godina.

Škole u Srbiji i Republici Srpskoj već skoro tri decenije proizvode pogonsko gorivo za nove velikosrpske poduhvate, puneći dječije glave mitovima i lažima, mržnjom prema drugima, falsifikovanom historijom koja opravdava i podržava nacionalističku vlast i djelovanje Crkve i betonira sliku naroda kao nepromjenljivog, od Boga datog organizma koji ne dozvoljava različitost, otvorenost i konkurenciju ideja, jer "samo sloga Srbina spašava". Posebno to dolazi do izražaja u reinterpretaciji novije historije, Drugog svjetskog rata i antifašizma, što je pretvoreno u centralnu polugu građenja novog nacionalnog identiteta.

Anti – antifašizam

Čitavih pola vijeka mira na našim balkanskim prostorima antifašizam i ratna pobjeda protiv najvećeg zla u historiji bili su temeljna društvena vrijednost i okvir oficijelne kulture pamćenja, koja je počivala na univerzalnim vrijednostima i pravilima. Kad je buknuo dugo potiskivani nacionalizam, koji je, uz pomoć probuđenih vjerskih zajednica, počeo udarnički raditi na razgradnji zajedničke države, politike, kulture, tradicije i sjećanja, prvi i najvažniji zadatak bio je rušenje antifašizma, kao zajedničkog imenitelja i glavnog stuba na kojem počiva ideja zajedništva. A da bi se to učinilo, valjalo je srušiti i radikalno izmijeniti historiju i čvrsto utemeljeni model pamćenja. Činilo se tada da je to nemoguća

misija, jer su generacije odgajane u duhu antifašizma, čitava Evropa, uključujući i Rusiju, počivala je na tim temeljima, a još su bili živi ljudi koji su pamtili. Ali, stvari su krenule drugačijim tokom.

Krajem 80-ih i početkom 90-ih godina iz srpskih konzervativnih intelektualnih i crkvenih krugova krenula je ideja razbijanja Jugoslavije, koja se, nakon sloma komunističke imperije, nije više mogla braniti, i stvaranja nacionalne države za sve Srbe, kao tobožnjeg izraza vjekovnih težnji srpskog naroda, koji je, navodno, vazda bio ugrožen u zajedničkoj državi, mada su Srbi diktirali stvaranje te države i upravljali njome (kao optimalnom verzijom Velike Srbije). Ideju stvaranja nacionalne države prihvatila su, prije ili kasnije, i liderstva ostalih nacionalnih pokreta, prije svih hrvatski nacionalisti, pa je nekadašnji Titov general Franjo Tuđman, prvi hrvatski predsjednik, čak i brutalnu nacističku tvorevinu – Nezavisnu Državu Hrvatsku – proglasio ostvarenjem vječitog sna hrvatskog naroda. U suštini – niko više nije imao izbora, jer je Miloševićeva Srbija imala i vojnu i političku snagu da svoje namjere ostvari. Nakon svega, nije teško saglasiti se s mišljenjem historičara poput Normana Cigara ili Roberta Donie, da bi ostanak u srpskoj državi značio propast za sve, a posebno za Bošnjake, koji su decenijama bili glavna meta velikosrpske oštrice i žrtva devet genocida – prije rata protiv Bosne od 1992. do 1995. godine. Da bi se opravdao i učinio mogućim taj planirani, deseti genocid, trebalo je izvršiti radikalnu reviziju antifašističke prošlosti, tako da nekadašnja podjela BiH između Srbije i Hrvatske i ideologija četničkog pokreta dobiju naknadno opravdanje i usade se u glave ljudi kao novi, sveti cilj Srbije i Srba.

Krajem osamdesetih godina krenula je svestrana aktivnost rehabilitacije kvislinških krugova, Draže Mihajlovića i četništva, Dragiše Cvetkovića, koji je potpisao pristupanje Trojnom paktu, članova dinastije Karađorđevića, Milana Nedića, kvislinškog lidera nacističke države Srbije, Dimitrija Ljotića, vođe srpskog fašističkog pokreta, a vladika Nikolaj Velimirović, prononsirani pristalica nacizma, koji je Hitlera upoređivao sa Svetim Savom, preko noći je prešao put od obožavatelja nacizma do proglašenja za sveca Srpske pravoslavne crkve. Memorandum SANU-a iz 1988. godine uobličio je te težnje za etničkom državom svih Srba, a Crkva je počela organizovati parastose i molepstvija onima koji su, bez ikakve sumnje, bili kvislinzi. Drugi svjetski rat na balkanskom tlu proglašen je isključivo građanskim ratom, Nijemce i Italijane niko više nije ni spominjao. I Crkva i akademici bili su jedinstveni u tome da su Srbi potvrdili svoju vjekovnu nevinost u svim ratovima koje su vodili, da su se samo borili za svoju slobodu, i da imaju historijsko pravo da konačno ujedine svoje etničke teritorije u jedin-

stvenu državu u kojoj će živjeti svi Srbi, onako kako su to činili i četnici Draže Mihajlovića. Nevolja je bila u tome što su takvi planovi potpuno ignorisali prava drugih i što su se mogli ostvariti samo na jedan način: silom, ratom, otimanjem tuđih teritorija, zločinom, zatiranjem kulture drugih, etničkim čišćenjem, geonocidom… S Hrvatima se, kako se govorilo, Srbi moraju razgraničiti. Za Bošnjake je postojalo samo jedno rješenje, koje nije bilo mrsko ni nekim evropskim liderima: eliminacija. Velikosrpska ideologija je u potpunosti preuzela nacistički obrazac, od doslovno prenijetih stavova iz programa Hitlerove partije, do svih detalja strašne njemačke, a pogotovo četničke prakse iz Drugog svjetskog rata, od mržnje prema drugima, potpunog ukidanja njihovih prava, uključujući i pravo na život, do brutalnog etničkog čišćenja, progona i pljačkanja, masovnih silovanja, koncentracionih logora, masovnih jama, eliminacije duhovnog vođstva "pogrešnih" naroda, kulturocida i brisanja svih tragova identiteta i historije tih naroda na bosanskom tlu (memoricida).

Milošević je, tako, oživio Hitlerovu viziju i program Draže Mihajlovića. Jedna država, jedan narod, jedan vođa – taj smrtonosni poklič ponovo je odjeknuo u Evropi, pola vijeka nakon sloma Hitlerovog nacizma. Program Hitlerove nacističke partije zahtijevao je "ujedinjenje svih Nijemaca, s ciljem formiranja Velike Njemačke" i zadovoljavanje potrebe za "novim životnim prostorima." Sve su to prepisali i stari i novi četnici. Čak i parole kojima su se vodile mase: Gdje je jedan Nijemac (Srbin), to je Njemačka (Srbija), gdje je grob njemačkog (srpskog) vojnika, tu je Njemačka (to jest Srbija)", Srbi danas, kao i Nijemci nekad, imaju historijsko pravo na samoopredjeljenje, imaju prava izabranog naroda kakva ne pripadaju drugima, srpski narod je i pobjednik i žrtva mučkih zavjera, okružen je vjekovnim neprijateljima koji mu neprekidno rade o glavi … Za razliku od Draže, Milošević je imao jednu od najjačih armija u Evropi i propagandni aparat na kojem bi mu i Gebels pozavidio. I novi fašizam je krenuo u realizovanje starih planova. Prekrajanje prošlosti, vraćanje mitovima, ignorisanje istine i realnosti, ideologija krvi i tla, vladanje masama, propagiranje kolektivizma, obogotvorenje naroda kao biološkog organizma, rasizam, bjesomučna propaganda, slavljenje zločina, čitava ta civilizacija laži (koja je spasila srpski narod, kako je pisao Dobrica Ćosić) pokrenula je nezaustavljivu bujicu novog etno-religijskog oblikovanja svijesti i društva, koja se i danas, nesmanjenom žestinom, valja ovim prostorima. Iz tog etno-nacionalističkog i pseudo-religijskog blata, iz kaljuge novog fašizma i vladavine etničke mržnje i podjela, u kojoj se guše sve bivše jugoslavenske republike, s izuzetkom Slovenije, ne može da iskorači nijedna politička snaga, pa Balkanom i dalje kruži zlokobni duh pro-

padanja u mrak u kojem je sve okrenuto na glavu: zločin je vrlina, laž je istina, nemoral je nova etika, pojedinac je ništa, narod je sve, religija oslobađa, prava država je samo etnički čista država, teritorija je snaga, različitost je pogibeljna, bezakonje je demokratija, primitivizam je budućnost…

Ta nova državna historijska politika predstavljena je kao "ispravljanje historijskih nepravdi" i ponovno otkrivanje istine. U tom tumačenju, kako kaže Milan Radanović, poraz kvislinga opisan je kao "istorijska nepravda", a "pobeda revolucionarnog i oslobodilačkog pokreta, sa širokom podrškom u narodu, predstavljena je kao pobeda 'totalitarne ideologije' i uspostavljanje 'neprirodnog poretka'." Da bi se potkrijepila nova istina, vlast se dala u potragu za grobom Draže Mihajlovića i navodnim masovnim jamama u koje su komunisti bacali svoje neistomišljenike, kako bi novoj historiji dodala i novu historijsku traumu srpskog naroda, poput one kosovske. Sličnost sa žrtama Blajburga i hrvatskim nacionalizmom je očigledna. Pošto ta opsežna akcija "otkopavanja istine" nije dala željene rezultate, sve je (za sad) obustavljeno. Interesantno je, međutim, da ni u Srbiji ni u Hrvatskoj niko nije spominjao žrtve četničkog pokreta i ustaškog režima i mogućnost njihovog otkopavanja. Te žrtve su potpuno izbrisane iz historije. Srbijanski državni historičari su (poput Slobodana Homena, osnivača i člana državnih komisija za reviziju Drugog svjetskog rata) govorili da više nema dilema i "da smo se mi dogovorili da su postojala dva antifašistička pokreta i da su svi činili zločine."

Rehabilitacija Draže Mihajlovića je zato bila očekivana i razumljiva. Jer, ako on nije kriv, nisu krivi ni oni koji su njegov program naknadno ponovo provodili, nisu krivi ni Karadžić, ni Mladić. Ako je Milan Nedić nevin, nema sumnje da je nevin i Slobodan Milošević. U tom uvjerenju, ratni zločinci su, po povratku s robije, dočekivani kao heroji, a Skupština RS-a je dodijelila posebna priznanja Karadžiću, Krajišniku i Biljani Plavšić. Studentski dom na Palama nazvan je imenom Radovana Karadžića, a autoput, koji treba da spoji Banju Luku i Sarajevo, nazvan je "9. januar", po danu kad je proglašena nelegalna Srpska republika BiH.

Ali, to i nije bilo neko iznenađenje. Antifašizam je već odavno ubijen na ovim prostorima, a lažna parola o pomirenju četnika (u Hrvatskoj ustaša) i partizana poslužila je za potpuno brisanje svega što je antifašizam donio ovom dijelu Evrope. Zaboravlja se, pri tome, da je Tito ostvario to pomirenje na mnogo efikasniji način, i to još 1944. godine – pozvao je sve četnike koji nisu okrvavili ruke da se priključe partizanima (nakon istog takvog poziva kralja Petra II). I mnogi su to učinili. Uz Dražu i Pavelića ostali su samo zločinci. Rehabilitovanje četni-

ka je ozvaničeno najprije u Republici Srpskoj, i to još 5. decembra 1999. godine, kad je u Službenom glasniku RS objavljen Zakon o pravima boraca RS. U članu 2. toga zakona piše: "Borac je, u smislu ovog zakona, i lice koje je učestvovalo u antifašističkoj i oslobodilačkoj borbi tokom 20. vijeka kao pripadnik srpske, crnogorske vojske, borac NOR-a, Jugoslovenske vojske ili vojske u otadžbini." Srbija je, 21. decembra 2004. godine, donijela Zakon o izmenama i dopunama Zakona o pravima boraca, vojnih invalida i članova njihovih porodica, kojim je izjednačila četnike i partizane, pa je ustanovljena i Ravnogorska spomenica 1941. godine, ista kao Partizanska spomenica. Članom 15. tog zakona sva prava koja se odnose na pripadnike NOR-a prenijeta su i na četnike, bez obzira na to da li su osuđeni za zločine i šta su radili u ratu.

U Bosni i Hercegovini je Ravnogorski četnički pokret već odavno uredno registrovan i nesmetano djeluje, a četničke ratne zastave slobodno lepršaju. Istovremeno, isticanje zastave države BiH u manjem se entitetu kvalifikuje kao širenje međunacionalne mržnje, pa se Bošnjaci zbog toga privode i hapse. Dejtonski mirovni sporazum zabetonirao je etničku podjelu i nacionalizam kao temelj društva, a sadašnje političke stranke, koje vladaju državom, stvorene su na toj matrici i ne mogu iz nje iskoračiti. Duh jednoobraznosti, mržnje i podjela vlada ovim prostorima, duh stada i gušenja svake indivualnosti i građanskog društva, duh etno-religijskog ropstva i ignorisanja sloboda, prava i ličnosti, duh svekolike diskriminacije ljudi na etničkoj i religijskoj osnovi. Na sve se nadovezuje antimuslimanska histerija koja danas vlada svijetom.

Sasvim u duhu nove politike antijugoslovenstva, novi nacionalistički ideolozi nastojali su kompromitovati antifašizam, jer je on bio temelj jedne velike, uspješne države, kojoj oni ni u čemu nisu dorasli. Zato su antifašizam poistovjetili s komunizom, a komunizam s ateizmom, da bi, uz podršku religije, ujedinili sve ili većinu pripadnika etno-plemena pod motom: jedan narod – jedna religija – jedna vlast – jedan mozak za sve. Utvrđena je nova politika pamćenja, čija je podloga detaljno razrađena strategija zaborava, koja predstavlja samo drugo lice genocida i genocidne ideologije, njihovo izvorište, temelj i opravdanje. Opravdanje svih prošlih, ali i mogućih budućih genocida. Takvim nastojanjima naruku je išao i povratak desničarskih pokreta u istočnoevropskim zemljama, u kojima je početkom devedesetih godina krenula priča o dva totalitarizma – fašizmu i komunizmu, kao dva jednaka zla. I ma koliko se činilo nemogućim izjednačiti ta dva ideološka sistema, pogotovo na prostoru bivše jugoslavenske države, ova je pseudo-ideologija, osnažena nacionalizmom i trijumfalnim povratkom religije na historijsku pozornicu, animirala ogroman broj ljudi, prije svega onih koji su

nekada bili žestoki komunisti, a u novom vremenu htjeli su oprati savjest pred sudom novog etničko-klerikalnog zajedništva.

Herojska prošlost izabranog naroda, njegova bezgrješnost i moralna čistota, zbog koje mu zavidi (i mrzi ga) cijeli svijet, njegova nesposobnost da čini zločine (uprkos općepoznatim bezbrojnim primjerima nepojmljive brutalnosti Srba u svim poznatim ratovima, pogotovo nad bespomoćnima, o čemu je pisao Dimitrije Tucović, koga ovih dana uklanjaju s trga Slavija i iz srpske historije), zavist svih okolnih naroda, od kojih se ne zna koji je gori od koga, čine osnovicu uzvišene historijske misije Srba, kojima je palo u zadatak da isprave sve nebrojene nepravde koje su doživjeli na pravdi Boga. Tako su okupacija dijela Hrvatske i razaranje Vukovara i drugih gradova predstavljeni kao osveta za ustaški genocid nad Srbima u Drugom svjetskom ratu i preventivni rat – da se to ne bi ponovilo. Bošnjaci su proglašeni nepostojećim narodom, a Bosna vještačkom komunističkom tvorevinom, pa su, u pravoj političkoj farsi, poništene odluke AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, a zaključcima Skupštine srpskog naroda u Banjoj Luci od 12. maja 1992. godine određeno je šest strateških ciljeva Srba u Bosni, od kojih je prvi i najvažniji: razdvajanje naroda. Čak je i Ratko Mladić, kad je to čuo, izašao za govornicu i rekao da je to genocid.

I bio je, naravno.

Nove vijesti iz prošlosti

Na Balkanu je historija odavno prerasla zbilju. Svi nekadašnji sukobi i ratovi, a posebno Drugi svjetski rat, još traju nesmanjenom žestinom, jer se, iz dana u dan, pokazuje da državice nastale raspadom Jugoslavije tonu sve više u civilizacijsko blato, u moralnu atrofiju, u ekonomsku i kulturnu propast, u nedemokratsku kaljugu, u korupciju, nered, jad i bijedu, i to ni na kakav način ne može opravdati silne napore nacionalističkih politika da sruše staro i izgrade novo. Tim politikama ostaje samo jedno: kad već ne mogu ponuditi bolju sadašnjost, one nesebično nude novu, potpuno prerađenu, našminkanu i uljepšanu prošlost, koja treba da zamijeni dobar život, vladavinu prava, socijalnu pravdu, hljeb i vino naše svakodnevice. I da opravda sve ružno što je učinjeno u ime novih nacionalnih država, uključujući i genocid i zvjerstva kakva nisu viđena u Evropi nakon 1945. godine. Pošto je sve rađeno po modelima primijenjenim u Drugom svjetskom ratu, taj rat je postao najvažnije aktuelno političko pitanje, na kojem se danonoćno vježba monopol nad historijom i ogromna industrija svijesti, a primjeri novih istina zapljuskuju nas sa svih strana. I u tome, čini se, nijedna

strana ne želi da izostane. Programirani zaborav zapljuskuje nas sa svih strana, svuda su iz imena ulica i ustanova izbačeni antifašisti, a u naše živote, na ulice i trgove, na spomeničke postamente, u školske udžbenike i knjige historije ujahali su pobjedonosno oni kojih se do jučer stidio svaki normalan čovjek. Političkim odlukama i zakonskim aktima napisana je nova historija i uspostavljena nova kultura sjećanja, kao temelj novih društvenih odnosa i novih, podobnijih istina. Dobrica Ćosić, otac modernog srpskog nacionalizma i apologeta laži koje su spasile srski narod, govorio je:

> "Borba za istinu u prošlosti, borba za istinu u bosanskom ratu, otpor markalizaciji i srebrenizaciji bosanskog rata i saznanja istine o njemu, koje su sakrile velike sile i ti islamski faktori. Mislim da je Republika Srpska poslednja odbrana srpske istine, srpske demokratije i srpskog prava na opstanak."

A tu ekskluzivnu "srpsku istinu" zastupaju i danas s nesmanjenim entuzijazmom srpski političari, novinari, intelektualci, javni radnici, patrioti svih fela i usmjerenja, ali i obični ljudi, koji u svakoj prilici ponavljaju istu mantru: da su Srbi nevini a svi drugi krivi, da su svi činili zločine podjednako, da Srbe mrzi cijeli svijet, da su za sve odgovorne žrtve, da su Srbi uvijek bili dostojanstveni mučenici i samo se branili od drugih, da su srpski zločinci nevini, a svi "njihovi", čak i tek rođena djeca – zločinci (makar potencijalni). Izgrađena je svojevrsna nova identitetska matrica koja počiva na kulturi poricanja i masovnoj industriji zaborava, na propisanom obrascu mišljenja i stalnom umnožavanju razlika, i na kultu naroda, u čije ime se sve čini. Uz pomoć religije uspostavljena je nova božanska kategorija na zemlji: narod. Obogotvoreni, vječiti i nepromjenljivi narod, kao biološki organizam, koji je uvijek u pravu i u čije ime se sve čini, koherentna i u sebe zatvorena zajednica koja ne trpi individualnost, različitost, okrenutost svijetu i drugima, koja ne poznaje miješanje kultura i identiteta, nadvremenski organizam, ono "mi" koje potire pojedinačnu odgovornost, pa i odgovornost novih nacionalističkih lidera i režima, i od prošlosti pravi glinenu figuru koju svakoga dana mijese i mijenjaju joj oblik ruke gospodara ljudskih života. Narod kao opravdanje za sve i garancija dugovječnosti nove etno-klerikalne vlasti. U ime naroda tako je detaljno renovirana prošlost i prefarban mrak, da su svetački oreol dobili i oni za koje ne postoji nikakvo razumno opravdanje. Tako je novoformirano hrvatsko udruženje pompeznog naziva "Društvo za istraživanje trostrukog logora Jasenovac" štampalo 2014. godine publikaciju u kojoj se tvrdi da Jasenovac od 1941. do 1945. nije bio logor smrti, već običan sabirni, odgojni, radni i kažnjenički logor, u kojem su ubijanja bila slučajna i sporadična. Kako je u Oslobođenju zabilježio Mustafa ef. Spahić, oni otkrivaju nevjerovatnu istinu − da su postojala tri jasenovačka logora: prvi (od 1941. do 1945.) bio je ustaški,

i u njemu nije bilo većih zločina, drugi – poslijeratni komunistički logor smrti i treći – za pristalice Informbiroa. Te nevjerovatne laži, čini se, nisu nikoga posebno uznemirile.

Polovinom decembra 2016. godine u Beogradu je održana promocija knjige "Istorija Republike Srpske", autora Čedomira Antića, historičara, i Nenada Kecmanovića, profesora, nekadašnjeg sarajevskog reformiste i člana Predsjedništva BiH. Na početku knjige oni kažu da je Republika Srpska država u jugoistočnoj Evropi, a zatim izlažu viševjekovnu historiju entiteta u sastavu BiH, nastalog Dejtonskim mirovnim sporazumom. Izmišljena historija nepostojeće države treba da pokaže da su se bosanski Srbi vijekovima borili za stvaranje Republike Srpske, a da to nisu ni znali. U tom duhu je i poznati novinar Miroslav Lazanski u jesen 2014. godine pisao kako je normalno da Milorad Dodik prisustvuje proslavi Dana oslobođenja Beograda i bude u društvu s Vladimirom Putinom, pošto su "i jedinice niz Republike Srpske oslobađale Beograd 1944. godine."

Laž je tako postala državni projekt, način života i uslov funkcionisanja nacionalističkog društva. "Laž se programira, na njenom oblikovanju, ubjedljivosti i "verodostojnosti" rade intelektualci i institucije od nacionalnog značaja", pisao je Filip David.

> "U izjavama koje prenose mediji nedvosmisleno se stavlja do znanja da je u nacionalnom interesu sve dozvoljeno, pa i upotreba laži! No, upotrebu laži nemoguće je kontrolisati; ubrzo sve postaje laž; bukvalno sve: od ljudskih odnosa, do medija i visoke politike. Živeti u državi laži moralni je pakao za svakog pojedinca i neka vrsta Božije kazne. Tu sve postaje privid, podložno sumnji, izokrenuto i izopačeno, jer ništa nije ono za šta se predstavlja."

Za novu, sveobuhvatnu strategiju zaborava, kao drugo lice genocida, nije bilo dovoljno temeljito renoviranje historije i udarničko peglanje mraka, nije bio dovoljan poduhvat pomirenja kostura, izjednačavanja partizana i četnika na jednoj, i partizana i ustaša na drugoj strani, nije bilo dovoljno izjednačavanje fašizma i Titovog sistema, kojeg pamte mnogi od nas, ni školska reforma kojom su, umjesto historije, u udžbenike unijeti mitovi i falsifikati, ni ogromna, državna industrija laži, već se od pristalica "svog" etničkog i religijskog stada očekuje i traži da više vjeruju novim vladarima, nego sopstvenim očima, znanjima i sjećanjima. I da bez pogovora pristanu da im mržnja bude temelj kulturnog identiteta, kako je napisao Miljenko Jergović. Čini se da se ljudi na ovom dijelu Balkana rado odazivaju takvim pozivima, i da se ovdašnji narodi, neko brže, neko sporije, uspješno uklapaju u tu novu kulturnu matricu.

A ako je poricanje zaista posljednja faza genocida, kako kažu, ova duga i teška noć još će u Bosni potrajati.

Literatura:

Ademović Fadil: *Crkveno bespuće u politici*. Sarajevo: Kult B, 2007.
Aleksić Srđan: "Nacionalizam ne podnosi stvarnost". *Republika:* 01 – 31. 12. 2009.
Berić Gojko: "Ni raj ni pakao". *Oslobođenje,* 05. 12. 2013.
Biserko Sonja: "Percepcija srpske elite dejtonske Bosne". *Duh Bosne*; 06.10. 2015.
Cigar Norman: *Genocid u Bosni – Politika "etničkog čišćenja".* Sarajevo: Bosanski kulturni centar; Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1998.
Cohen J. Philip: *Srpski tajni rat*. Sarajevo: Ljiljan, 1996.
David Filip: *Jesmo li čudovišta*. Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997.
Kordić Snježana: *Anatomija nacionalizma*. Zagreb, portal H-alter, 11.10.1010.
Kristić Alen: "Na ruševinama komunizma". *Oslobođenje*; 05.11.2016.
Milanović Marko: *Preuranjena obdukcija Haškog tribunal*. Beograd, portal Peščanika 12.04.2016.
Perica Vjekoslav: "Nacionalistička "pornografija" je monotona – koristi uvijek iste slike, intervju", portal BNN.ba 20. 08. 2015.
Petrović Milo: "Kultura sećanja: Vreme revizionizmaili neodoljivost prekrajanja istorije". *Magazin Vreme* 17. 04. 2014.
Radanović Milan: „Akademski istorijski revizionizam u službi državne istorijske politike u Srbiji nakon 2000". Č*asopis Republika* 01.11-31.12.2011.
Spahić Mustafa: „Revizija historije ne poništava činjenice". *Oslobođenje;* 17. 12. 2016.
Stojanović Dubravka: „Tumačenja istorije, sistem vrednosti i kulturni obrazac". Č*asopis Republika;* 01-31. 12. 2009.
Srpska strana rata – Trauma i katarza u istorijskom pamćenju, zbornik, Beograd: Samizdat, 2001.
Šušnica Srđan: „Republika Srpska kao "avangarda" rehabilitacije istorijskog fašizma i izgradnje novog etnofašizma postmoderne", *Otvoreni magazin.net* 29.10.2016.

THE STRATEGY OF FORGETFULNESS − ANOTHER FACE OF GENOCIDE

Jusuf Trbić

Summary

Wrong interpretation, revising and adapting of the past to modern ideologies has a long tradition, especially in Europe - the cradle of nationalism. The basis of nationalism is redrawing the truth and production the collective consciousness, on the basis of false, reconstructed or fictitious history, which should create an alibi for new forms of authoritarian rule and unity as well as new collective identity. Organized, state policy of the new memory, actual in the period of fascism, then during Stalinist communism, has resulted in the largest horrors remembered in the history of the world.

In the years after the collapse of fascism and withering away of Stalinism, mass production of false history, the nationalist consciousness based on it, covered the eastern part of Europe, where a new nationalist regimes sought support for its rule. After an historical fate, at the Balkan, after the dissolution of a stable and (compared to other socialist countries) democratic and free state, the darkness became the thickest. Slobodan Milosevic's regime was an attempt to unite "the Serbian ethnic areas", no matter what they were, and create a state for all Serbs, it decided to make radical change of history, in which everything is turned upside down. The whole common history of the Yugoslav peoples was presented as a succession series of hatred and conflict, in which the Serbs have always been the victims of others.

In that way it was built falsified history, based on the myth, legends, lies and new truths, as the basis and justification for new wars. A kind of strategy of forgetfulness and the production of compatible historie, it is constructed a new model of memory, based on which the fascists and fascist supporters were rehabilitated, from the quite obvious reasons. Great Serbia could be made only by ethnic cleansing and genocide, i.e. by eliminating undesirable, especially Bosniaks, who were the main obstacle to Great Serbian plans. Therefore, the new Great Serbian ideologists have taken the whole plans and practice of the Chetnik movement from the Second World War. Rehabilitation of the former fascist was confirmed as a justify of current and industry oblivion and mass production of a new history - as a continuation of another face of genocide.

Key words: history, obivion, remembering, antifascism, genocide, nationalism

UDK 341.485 (497.6): 341.49

Genocid – poricanje, negiranje, minimiziranje

Meldijana Arnaut Haseljić
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu

Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu i okupacija njenog velikog dijela od 1992. do 1995., dio je srpskog velikodržavnog projekta koji predstavlja kontinuitet osvajačko-ekspanzionističke i genocidne politike prema Bosni i posebno prema Bošnjacima. Zarad ostvarivanja zacrtanih planova činjeni su najmasovniji i najgnusniji zločini. Pokušaj je to, ne samo fizičkog uništavanja, nego urušavanja identiteta jedne nacije. U ovom zločinačkom piru ubijeno je više od 100.000 osoba, većinom civila; blizu 30.000 žena, djevojaka, djevojčica i muškaraca je silovano i seksualno zlostavljano; formirano je više od 650 koncentracionih logora i drugih zatočeničkih objekata kroz koje je prošlo gotovo 200.000 logoraša, među kojima žena, djece i staraca – više od 30.000 osoba je u njima ubijeno; evidentirano je blizu 700 masovnih grobnica. Protjerano je sa svojih ognjišta gotovo 2.200.000 osoba, što čini više od polovine ukupnog stanovništva. Više od 30.000 osoba je prisilno nestalo. Svi oblici i razmjere počinjenih zločina se poriču i negiraju. Negacionizam kao završna faza u genocidnom procesu "čini svjedoku ono što je zločinac učinio žrtvi".

Ključne riječi: genocid, žrtve, poricanje, negiranje, Bosna i Hercegovina

Genocid

Prema profesoru Dr. Gregory H. Stantonu[1], genocid je proces koji se razvija u deset faza.[2] U svakoj fazi, preventivnim mjerama genocid može biti zaustavljen. Ovaj proces nije linearan. Faze se mogu pojaviti istovremeno. Logično, kasnijim fazama moraju prethoditi ranije faze. Ali, sve faze mogu trajati tokom cijelog procesa:

[1] Predsjednik Genocide Watcha, istraživač, profesor studija genocida i prevencije, Studij analize i rješavanja sukoba, George Mason University, Arlington, Virginia, Sjedinjene Američke Države.

[2] http://genocidewatch.net/genocide-2/8-stages-of-genocide/

Klasifikacija: Sve kulture imaju kategorije za podjelu ljudi na „nas" i „njih" po etničkoj pripadnosti, rasi, religiji ili nacionalnosti. Glavna preventivna mjera u ovoj ranoj fazi je da se razviju univerzalističke institucije koje nadilaze etničke ili rasne podjele, da aktivno promoviraju toleranciju i razumijevanje i da promoviraju klasifikacije koje nadilaze podjele.

Simbolizacija: Davanje imena ili drugih simbola klasifikacije, kao što su simboli ili određene boje koje pridružujemo članovima grupe (npr. "Židovi" ili "Cigani", žuta zvijezda za Jevreje …)

Diskriminacija: Dominantna grupa koristi zakon, običaj i političku moć da negira prava drugih grupa koje mogu biti uskraćene za uživanje punih građanskih prava, pravo glasa ili državljanstva. Dominantna grupa koristi isključujuću ideologiju, koja se zalaže za monopolizaciju ili proširenje vlasti od dominantne grupe. To legitimira viktimizaciju slabijih grupa. Prevencija protiv diskriminacije znači potpuno političko osnaživanje i građanska prava za sve skupine u društvu. Diskriminaciju na etničkoj osnovi, nacionalnoj, rasnoj ili religijskoj, treba zabraniti. Pojedinci bi trebali imati pravo da tuže državu, korporacije i druge pojedince, u slučaju kršenja njihovih prava.

Dehumanizacija: Jedna grupa negira ljudske karakteristike ciljane grupe, čiji se članovi izjednačavaju sa životinjama, gamadima, insektima ili bolestima (najčešće psihičke naravi). Dehumanizacijom se prevazilazi normalna ljudska odbojnost prema ubistvu. U ovoj fazi, propagandom i jezikom mržnje u medijima se karakteriše ciljana grupa koja postaje sve više indoktrinirana i depersonalizirana da im se dodjeljuju brojevi umjesto imena (kao što je to bio slučaj s Jevrejima u logorima smrti). Za borbu protiv dehumanizacije, podsticanje na genocid ne treba miješati s osporavanjem slobode govora. Govor mržnje mora biti osuđen i kulturno neprihvatljiv. Onima koji podstiču genocid treba zabraniti međunarodna putovanja i zamrznuti imovinu. Govor mržnje i medije koji ga upražnjavaju treba zabraniti. Zločini iz mržnje i zvjerstva počinjena u to ime moraju biti sankcionirani adekvatnim kaznama.

Organizacija: Genocid je uvijek organiziran, najčešće od strane države, uz korištenje mobiliziranih civila (rezervista), čime se omogućava poricanje odgovornosti države. Specijalne jedinice vojske ili policije su uvježbane i naoružane. Država organizira tajnu policiju da špijunira, hapsi, muči i ubija ljude za koje postoji sumnja u protivljenje političkom rukovodstvu. Preventiva u ovoj fazi je zabrana uspostavljanja vojnih formacija pripremljenih za izvršenje genocida. Političkom rukovodstvu treba zabraniti odlaske u inozemstvo i zamrznuti im imovinu. UN treba da nametne embargo na uvoz oružja vladama i državama uključenim u genocid, te da

oformi komisije koje će istražiti kršenja, te koristiti nacionalno zakonodavstvo za procesuiranje onih koji krše uspostavljeni embargo.

Polarizacija: Ekstremisti razdvajaju grupe. Polarizaciju vrše uz pomoć propagande. Indoktrinacija ciljane grupe vrši se masovnim medijima. Usvajaju se zakoni koji omogućavaju dominaciju nad ciljanom grupom. Njima se osporavaju osnovna građanska prava poput zabrane sklapanje brakova ili socijalne interakcije. Provodi se ciljano zastrašivanje i ušutkivanje. Vođe ciljanih grupa bivaju hapšeni i ubijani. Vrši se razoružavanje ili onesposobljavanje provođenja samoodbrane, kako bi se osiguralo da dominantna grupa ima potpunu kontrolu. Prevencija se može provoditi ojačavanjem umjerenih struja ili organizacija za zaštitu ljudskih prava. Također, neke od mjera su oduzimanje imovine i zabrana putovanja, kao i uvođenje međunarodnih sankcija za one koji pripremaju izvršenje genocida, te naoružavanje i osposobljavanje ugroženih grupa za samoodbranu.

Priprema: Pravljenje planova za genocidna ubijanja. Često su u upotrebi eufemizmi iza kojih su skrivene namjere, kao što su "etničko čišćenje", "pročišćavanje" ili "borba protiv terorizma". Osim što pripremaju oružane formacije, vrši se i indoktrinacija stanovništva zastrašivanjem i prikrivanjem genocida kroz samoodbranu („ako ih ne ubijamo, oni će nas ubiti"). U upotrebi je zapaljiva retorika i propaganda mržnje s ciljem stvaranja straha od drugih grupa. Prevencija pripreme može uključivati uvođenje embarga na naoružanje. To bi trebalo da obuhvati krivična djela iz člana 3 Konvencije o genocidu, planiranje i udruživanje radi izvršenja genocida.

Progon: Žrtve su identifikovane i izdvojene zbog njihovog etničkog ili vjerskog identiteta. Njihova imovina je često otuđena. Ponekad se vrši njihova segregacija u geta, deportovanje u logore ili im je kretanje ograničeno na određena područja. Namjerno su lišeni resursa kao što su voda ili hrana. Provode se programi sprečavanja rađanja kroz prisilnu sterilizaciju ili pobačaje. Djeca se prisilno odvode od roditelja i odvajaju od grupe. Grupa se podvrgava sistematskom zlostavljanju kroz vansudska pogubljenja, mučenja i prisilna raseljavanja. Započinje izvršenje genocida, odnosno realizacija genocidnih masakara. U ovoj fazi genocid mora biti proglašen, odnosno ozvaničen. Ako postoji politička volja velikih sila, regionalnih saveza, Vijeća sigurnosti ili Generalne skupštine UN-a, može biti mobilizirana i upotrijebljena međunarodna intervencija ili se može pružiti podrška ugroženoj grupi da organizira i pripremi svoju samoodbranu. Mora se osigurati prihvat i smještaj izbjeglica koje su neizbježne u slučajevima realizacije genocidne nakane.

Istrebljenje: Počinju masovna ubijanja koja se legalno svrstavaju pod *genocid*. Za ubice, to je *istrebljenje* jer oni svoje žrtve ne smatraju ljudskim bići-

ma. Kada se realizira pod pokroviteljstvom države, genocid realiziraju oružane formacije uz pomoć rezervista. Izvršenje genocida pokazuje kako su žrtve dehumanizirane. Masakriraju se mrtva tijela, komadaju. Silovanje se koristi kao sredstvo kojim se genetski mijenja i iskorjenjuje druga grupa. Uništavanje vjerskih i kulturnih objekata namijenjeno je brisanju historijskog postojanja grupe. Ne razlikuju se kategorije žrtava, da li su to civili ili borci, žene ili muškarci, odrasli ili djeca. Sve je usmjereno ka istrebljenju ciljane grupe u cijelosti. U ovoj fazi, samo brza i oružana intervencija širokih razmjera može zaustaviti genocid. Treba osigurati uistinu zaštićene zone i koridore, kojima bi se osigurao prolaz izbjeglica. U slučajevima manjih genocida treba osigurati snage koje bi postupile po odobrenju Vijeća sigurnosti UN-a. Kod genocida širih razmjera treba biti omogućena intervencija multilateralnih sila po ovlaštenju UN-a. Ako je onemogućeno djelovanje Vijeća sigurnosti UN-a, regionalni savezi moraju djelovati u skladu s Poveljom UN-a – Poglavljem VIII u skladu s kojim Generalna skupština UN-a treba da odobri akciju Ujedinjeni za mir u skladu s Rezolucijom 330 (1950). Od 2005. godine međunarodna odgovornost za zaštitu prevazilazi uske interese pojedinih nacionalnih država. Ako jake nacije ne žele davati trupe za direktne intervencije, onda trebaju omogućiti uspostavljanje zračnog mosta, osigurati opremu i sredstva neophodna za intervencije regionalnih država.

Poricanje: je završna faza koja traje tokom i nakon izvršenja genocida. To je jedan od najsigurnijih pokazatelja da će genocid biti ponovljen. Počinioci genocida kopaju masovne grobnice, spaljuju tijela, pokušavaju da prikriju dokaze i zastrašuju svjedoke. Oni negiraju da su počinili bilo kakve zločine, a često okrivljuju same žrtve za ono što im se dogodilo. Onemogućavaju istrage o zločinima, nastavljaju vladati sve dok ne budu svrgnuti silom i onda bježe u izgnanstvo. Tako se nastoje izvući nekažnjeni sve dok ne budu uhapšeni i procesuirani od sudova uspostavljenih da im se sudi. Najbolji odgovor na poricanje je kazna izrečena od međunarodnog suda ili nacionalnih sudova. Neophodno je postojanje političke volje da zločinci budu uhapšeni, izvedeni pred lice pravde i procesuirani. Stavovi sudova moraju biti preneseni u obrazovanje i medije, koji trebaju istinito prezentirati činjenice o genocidu, patnjama koje su nanesene žrtvama, motivima počinitelja i prezentirati potrebu za ostvarivanje prava koja pripadaju žrtvama.

Odgovornost za agresiju i genocid

Iako se želi predstaviti, naročito od srpske politike, da je agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu izvršena kao posljedica sprečavanja njenog izlaska iz kr-

nje Jugoslavije, faktografija drugačije ukazuje. Sudbina koja je bila namijenjena Bosni kretala se od njene podjele između zagovornika velikodržavnih ambicija (Tuđmana i Miloševića), do njenog potpunog prisajedinjenja 'Velikoj Srbiji'.[3] Posljedice izvršene agresije bile bi daleko manjih razmjera da kolaboracionističke snage u Republici Bosni i Hercegovini nisu prepoznale svoj interes u slučaju realizacije velikodržavnih planova i projekata. Vođeni time članovi SDS BiH, uz svesrdnu podršku Slobodana Miloševića i JNA, proglašavaju vanredno stanje u Srpskoj demokratskoj stranci i pristupaju formiranju paradržavnih organa vlasti. Potom se pristupa ujedinjenju ilegalno formiranih srpskih autonomnih oblasti, te održavanju "plebiscita srpskog naroda", 9. i 10. novembra 1991. Samozvana Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, 9. januara 1992., usvojila je *Deklaraciju o proglašenju Srpske Republike Bosne i Hercegovine*,[4] a 12. augusta iste godine usvojena je Deklaracija o državnom i političkom uređenju, prema kojoj je Srpska republika Bosna i Hercegovina preimenovana u Republiku Srpsku. Ova paradržavna tvorevina usvojila je prvi "ustav" 28. februara 1992., prije nego što su se bosanskohercegovački građani izjasnili o potvrđivanju nezavisnosti i suvereniteta Republike Bosne i Hercegovine. Na samozvanoj Skupštini Srpske republike Bosne i Hercegovine, održanoj 12. maja (1992), Ratko Mladić ustvrdio je da stvaranje Srpske Republike, na način kako je to prezentiralo političko vodstvo, podrazumijeva izvršenje genocida.[5] Izvršena je agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu počinjena od snaga JNA i MUP-a Srbije,[6] potpomognutih

[3] Vidjeti šire: Mesić Stjepan (1999): "Put u rat" u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995* (uredili Magaš Branka – Žanić Ivo). Sarajevo: Dani, str. 33; Radaković Ilija T. (2003): *Besmislena YU ratovanja 1990-1995*. Beograd: Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941-1945, str. 145.

[4] Begić Kasim: *Bosna i Hercegovina od Vancove misije do Daytonskog sporazuma (1991-1996)*. Sarajevo: Bosanska knjiga & Pravni centar Fonda otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, 1997., str. 43 i 61.

[5] Robert Donia: *Skupština Republike Srpske, 1992-95. - Bitni momenti i odlomci*. Izjava vještaka podnijeta Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju na osnovu pravila 94 *bis* (B/H/S ERN 0084-7742. & 0091-3539 & 0091-3541), 29. juli 2003.

[6] "...U predmetu koji je pred nama, budući da su oružane snage bosanskih Srba sačinjavale "vojnu organizaciju", vrsta kontrole vlasti SRJ nad tim oružanim snagama koju zahtijeva međunarodno pravo da bi se taj oružani sukob smatrao međunarodnim jeste opšta kontrola koja se ne svodi samo na finansiranje i opremanje takvih snaga, nego uključuje učestvovanje u planiranju i nadziranju vojnih operacija. Naprotiv, međunarodna pravila ne zahtijevaju da se ta kontrola proteže na izdavanje konkretnih naređenja ili uputstava za pojedinačne vojne akcije, bez obzira da li su te akcije u suprotnosti sa međunarodnim humanitarnim pravom."

kolaboracionističkim snagama koje je JNA opremila i naoružala.[7] U predmetu protiv Duška Tadića, procesuiranom pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju, razmatrana je vrsta sukoba – međunarodni ili nemeđunarodni oružani sukob, te uloga Savezne Republike Jugoslavije u ovom sukobu. *Ex post facto* je potvrđena činjenica da je tokom godina (1992. do 1995.) Savezna Republika Jugoslavija vršila opću kontrolu nad Republikom Srpskom u političkom i vojnom domenu. To je moguće zaključiti i iz procesa pregovora i zaključenja Dejtonsko-pariskog sporazuma 1995. Vođenje pregovaračkog procesa iziskivalo je dijalog sa svim političkim i vojnim snagama koje su vršile stvarnu vlast na terenu (bilo *de facto* bilo *de iure*). Učesnici u Sporazumu i uloge koje su imali u njegovom potpisivanju, umnogome ukazuju na političke, strateške i vojne odnose koji su vladali u Bosni i Hercegovini do 1995., ali su nastavljeni do danas. Savezna Republika Jugoslavija je od 4. augusta 1994., prekinula logističku podršku Republici Srpskoj[8] jer jugoslavensko vođstvo nije imalo povjerenja u vlasti Republike Srpske, ili su, pak, interesi Savezne Republike Jugoslavije bili dovedeni u pitanje, te preuzeli primat u rješavanju bosanskohercegovačkog pitanja. Upravo "raskid veza" naglašava visoki stepen opće kontrole koje je Jugoslavija imala nad Republikom Srpskom jer je odsustvo dalje podrške od SRJ rezultiralo odlukom vođstva Republike Srpske, koje je uvidjelo da nema mnogo izbora, te donijelo odluku da se povinuje vlasti Slobodana Miloševića. Sasvim postaje dokazivo ono što je bilo očigledno svima, izuzev Međunarodnoj zajednici, koja nije željela da vidi stvarno stanje strukture komandovanja i rukovođenja vojskom Republike Srpske (VRS). Također, ovime

(ICTY, Predmet br. IT-94-1-A, 15. juli 1999., Pred Žalbenim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, *Presuda*, paragraf 145)

[7] Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (u daljem tekstu AIIZ) AIIZ inv. br. 2-4559, Presretnuti razgovor između pukovnika Talića i Radovana Karadžića vođen 14. decembra 1991.

[8] " … od 4. avgusta 1994. Vlada Savezne Republike Jugoslavije (Srbija i Crna Gora) naredila, među ostalim, da se prekinu političke i privredne veze sa Republikom Srpskom te da se zatvori granica između Republike Srpske i SRJ za sav promet robe u Republiku Srpsku sem hrane, odjeće i lijekova. Postavljeni su međunarodni posmatrači da nadziru poštivanje tih mjera i sapredsjedatelji su izvijestili da Vlada SRJ, čini se, 'ispunjava svoju obavezu da zatvori granicu između Savezne Republike Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) i dijelova Republike Bosne i Hercegovine koji su pod kontrolom snaga bosanskih Srba.'" (ICTY, Predmet br. IT-94-1-A, 15. juli 1999., Pred Žalbenim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, *Presuda*, paragraf 157, fusnota 198.)

se potvrđuje i činjenica da je SRJ imala efektivnu kontrolu nad VRS.[9] Pod tim se podrazumijeva opća politička i vojna kontrola nad Republikom Srpskom. U ovom kontekstu, kontrola uključuje učestvovanje u planiranju i nadziranju vojnih operacija.[10] Dakle, u predmetu Tadić, Žalbeno vijeće je zaključilo da u predmetnom periodu (cijela 1992), "za oružane snage Republike Srpske treba smatrati da su djelovale pod opštom kontrolom i u ime SRJ. Stoga se čak i nakon 19. maja 1992. oružani sukob u Bosni i Hercegovini između bosanskih Srba i centralnih vlasti Bosne i Hercegovine mora klasifikovati kao međunarodni oružani sukob."[11] Naime, pristanak Republike Srpske da je na Dejtonskoj konferenciji zastupa SRJ pokazuje ujedno i njenu ovisnost o volji, želji i mogućnostima koje joj je pružala Jugoslavija. Uprkos snažnom otporu u Republici Srpskoj prema mirovnim sporazumima koje je predlagala međunarodna zajednica, kao što se vidi iz činjenice da je mirovni sporazum međunarodne zajednice za Bosnu i Hercegovinu odbačen golemom većinom na referendumu koji je organiziran na teritoriji pod srpskom kontrolom 27. i 28. augusta 1994., po njegovom prihvatanju od Miloševića, odnosno SRJ, on je morao biti prihvaćen i ispoštovan.[12] Sporazumom sklopljenim 29. augusta između Savezne Republike Jugoslavije i Republike Srpske, predviđeno je da će u Dejtonu pregovarati jedinstvena delegacija koja se sastojala od šest osoba, tri iz SRJ i tri iz Republike

[9] ICTY, Predmet br. IT-94-1-A, 15. juli 1999., Pred Žalbenim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, *Presuda*, paragraf 157.

[10] "Činjenica da je zadnju riječ u vezi sa preuzimanjem međunarodnih obaveza od strane Republike Srpske imala SRJ, i da se sem toga, na kraju sukoba obavezala da će obezbijediti poštivanje tih međunarodnih obaveza od strane Republike Srpske, potvrđuje (i) da je tokom oružanog sukoba SRJ vršila kontrolu nad tim entitetom i (ii) da se ta kontrola nastavila do kraja sukoba." (ICTY, Predmet br. IT-94-1-A, 15. juli 1999., Pred Žalbenim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, *Presuda*, paragraf 160-161.)

[11] ICTY, Predmet br. IT-94-1-A, 15. juli 1999., Pred Žalbenim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, *Presuda*, paragraf 162.

[12] " … od 4. avgusta 1994. Vlada Savezne Republike Jugoslavije (Srbija i Crna Gora) naredila, među ostalim, da se prekinu političke i privredne veze sa Republikom Srpskom te da se zatvori granica između Republike Srpske i SRJ za sav promet robe u Republiku Srpsku sem hrane, odjeće i lijekova. Postavljeni su međunarodni posmatrači da nadziru poštivanje tih mjera i sapredsjedatelji su izvijestili da Vlada SRJ, čini se, 'ispunjava svoju obavezu da zatvori granicu između Savezne Republike Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) i dijelova Republike Bosne i Hercegovine koji su pod kontrolom snaga bosanskih Srba.'" (ICTY, Predmet br. IT-94-1-A, 15. juli 1999., Pred Žalbenim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, *Presuda*, paragraf 157, fusnota 199.)

Srpske. Delegaciju predvodi Slobodan Milošević,[13] čiji je glas odlučujući u slučaju da glasovi budu prepolovljeni. Kasnije se, pri potpisivanju različitih sporazuma sklopljenih u Dejtonu, pokazalo da je SRJ djelovala kao međunarodni subjekt koji vrši vlast nad Republikom Srpskom. Miloševićev potpis imao je efekt garancije da će Republika Srpska poštivati preuzete obaveze. Pismom koje je 21. novembra 1995. upućeno raznim državama (Sjedinjenim Državama, Rusiji, Njemačkoj, Francuskoj i Ujedinjenom Kraljevstvu), SRJ se obavezala da će 'preduzeti sve potrebne korake, u skladu sa suverenitetom, teritorijalnim integritetom i političkom nezavisnošću Bosne i Hercegovine, da obezbijedi da Republika Srpska u potpunosti poštuje i povinuje se odredbama' Sporazuma o vojnim aspektima mirovnog dogovora obuhvaćenim Aneksom 1. Također, Republika Srpska obavezala se da će poštivati Sporazum, to je u njeno ime potpisao 21. novembra 1995. ministar inozemnih poslova SRJ (Milutinović), za Republiku Srpsku.[14] Dakle, evidentno je da je Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju nesumnjivo utvrdio odgovornost Savezne Republike Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) za izvršenu agresiju i počinjeni genocid nad Bošnjacima u Republici Bosni i Hercegovini.

Evropska pravna praksa koja se odnosi na inkriminaciju zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, kao i najtežeg oblika ovih zločina – zločina genocida, potvrdila je njihovo izvršenje u Bosni i Hercegovini u periodu agresije. Na osnovu zvaničnih presuda sudova, donesenih još devedesetih godina, genocid je dokazan, pored Srebrenice, u Foči, Doboju, Osmacima i Kotor Varoši. Njemački sudovi su presudili Novislavu Džajiću, Nikoli Jorgiću, Maksimu Sokoloviću i Đurađu Kušljiću, za genocid počinjen tokom 1992.[15]

---

[13] "Tim je sporazumom predviđeno da će delegaciju Republike Srpske 'voditi predsjednik Republike Srbije g. Slobodan Milošević" (član 2). Prema tom sporazumu, vođstvo Republike Srpske pristalo je da će 'usvojiti obavezujuće odluke delegacije u pogledu mirovnog plana koje su donijete na plenarnoj sjednici običnom većinom. U slučaju prepolovljenih glasova, odlučujući će biti glas predsjednika g. Slobodana Miloševića.' (član 3). Da je g. Milošević vodio zajedničku delegaciju potvrdio je sam Milošević u svom pismu od 21. novembra 1995. predsjedniku Izetbegoviću u vezi s aneksom 9 uz Dejtonsko-pariški sporazum. (Sporazum je pohranjen u biblioteci Međunarodnog suda.)" (ICTY, Predmet br. IT-94-1-A, 15. juli 1999., Pred Žalbenim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, *Presuda*, paragraf 159, fusnota 200)

[14] ICTY, Predmet br. IT-94-1-A, 15. juli 1999., Pred Žalbenim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, *Presuda*, paragraf 159.

[15] "U dvije presude koje su nedavno izrekli njemački sudovi zauzet je stav da se genocid može počiniti unutar ograničenog geografskog područja. Savezni ustavni sud Njemačke u predmetu Nikola Jorgić podržao je presudu Vrhovnog suda iz Düsseldorfa, tumačeći namjeru 'djelimičnog' uništenja grupe kao namjeru da se uništi neka grupa unutar ograničenog

Novislavu Džajiću je suđeno u Münchenu za zločine počinjene u Foči. Bavarski Vrhovni sud Džajića je proglasio krivim za 14 ubistava i jedan pokušaj ubistva, te je 23. maja 1997. godine osuđen na pet godina zatvora. Bavarska sudska komora je zaključila da se u Foči 1992. dogodio genocid, iako sa sigurnošću nije mogla utvrditi da je Džajić lično učestvovao u njegovom izvršenju, ali da je on bio nazočan kada su srpski vojnici pucali u Muslimane koji su bježali, ili pokušali pobjeći skakanjem sa mosta u rijeku Drinu.[16]

Nikola Jorgić je osuđen na četverostruku doživotnu zatvorsku kaznu za zločine počinjene u dobojskoj regiji. Vrhovni sud Düsseldorfa je u presudi izrečenoj 26. septembra 1997. godine zaključio da su zločini u Doboju predstavljali čin genocida. Jorgić je osuđen da je u Grapskoj ubio 22 mještana, među njima žene, starije osobe i invalide, koji su se okupili u strahu od borbi koje su se odvijale u neposrednoj blizini. Tri zarobljena Bošnjaka su morala odnositi leševe u masovnu grobnicu. U Ševarlijama je zarobljeno od 40 do 50 mještana, koje je mučio (brutalno su zlostavljani), a šestero je samovoljno ubio, dok je sedma žrtva koja je bila ranjena, preminula kada je zapaljena u štali zajedno sa šest leševa. Jorgić je, također, ubio jednog zarobljenika u zatvoru. Naime, u septembru 1992. godine, optuženi je stavio limenu kantu na glavu zatočeniku u centralnom zatvoru u Doboju i zakovao drvenim štap na takav način da je žrtva umrla od ozljeda i rana nanesenih na glavi. Evropski sud za ljudska prava odbio je 2007. njegovu žalbu na presudu. Visoki federalni sud Njemačke[17] donio je odluku o genocidu. Naime, Treći krivični sud Visokog federalnog suda prvi put se bavio pravnim pitanjem utvrđivanja da li su namjerna ubijanja, zlostavljanja i uklanjanja (protjerivanje, deportacije) osoba u skladu s aktima genocida i ako su ta djela počinjena, mogu li biti procesuirana od njemačkog suda. Predmet se bavio djelima Nikole Jorgića izvršenim u Bosni i Hercegovini 1992. godine u domenu tzv. etničkog čišćenja počinjenog nad bosanskim muslimanima. Ova aktivnost je zasnovana na odmjeravanju kazne izrečene od Državnog Vrhovnog suda (Northrhine-Vestfalija) u Duesseldorfu, 26. septembra 1997. U ovom predmetu, optuženom, bosanskom

geografskog područja. U presudi protiv Novislava Džajića od 23. maja 1997., jedno drugostepeno sudsko vijeće iz Bavarske također konstatuje da su u junu 1992. bila počinjena djela genocida, bez obzira na to što su bila ograničena na upravnu jedinicu Foče." (ICTY, Predmet br. IT-98-33-T, 2. august 2001., Pred Pretresnim vijećem,Tužilac protiv Radislava Krstića, *Presuda*, paragraf 589.); Vidjeti još: Vrhovni sud Düsseldorf, predmet Nikola Jorgić, 30. april 1999., 3StR 215/98.; Drugostepeni sud Bavarske, predmet Novislav Džajić, 23. maj 1997., 3 St 20/96, dio VI, str. 24 engleskog prevoda.

[16] Johnstone Diana: *Fools' Crusade: Yugoslavia, Nato, and Western Delusions*. Monthly Review Press, New York, 2002., str. 183-184.

[17] http://www.preventgenocide.org/punish/GermanFederalCourt.htm

Srbinu iz dobojske regije, suđeno je za genocid u jedanaest slučajeva – za tri koja su uključivala ubistva ukupno 30 osoba i ostalih osam slučajeva koji uključuju nanošenje teških tjelesnih povreda i/ili nezakonito zatočenje. Optuženi je osuđen na četverostruku doživotnu zatvorsku kaznu, dok je u drugih osam slučajeva zarobljavanja osuđen od sedam do devet godina, koje su potom sumirane u dodatnu kaznu doživotnog zatvora. Državni Vrhovni sud izjavio je da je utvrđena krivica (odgovornost) optuženog izuzetno teška. Utvrđeno je da je optuženi bio vođa grupe u dobojskoj regiji Bosne i Hercegovine, koja je, u saradnji sa srpskim vlastima, bila uključena u izvršenje akata terora nad muslimanskim stanovništvom, u skladu sa politikom „etničkog čišćenja". Treći krivični sud Federalnog Visokog suda odbio je žalbu optuženog, jer je Državni Vrhovni sud s pravom preuzeo nadležnosti njemačkih sudova i zbog toga što je i potvrdio konstitutivne činjenice § 220a StGB (genocid) svojim rezultatima. Sud je naveo da je genocid, prema Konvenciji o genocidu od 9. decembra 1948. (prihvatila Njemačka [1954]) krivično djelo koje svi narodi moraju procesuirati. Zbog toga je odluka njemačkog pravosuđa zakonodavna, optužba za genocid je podređena globalnim principima [međunarodnog prava], a svakako ne postoje legitimni razlozi za prigovore u vezi s njemačkim pravnim radnjama.[18]

Vrhovni sud Düsseldorfa je Maksima Sokolovića, 29. novembra 1999. godine, osudio na devet godina zatvora zbog "pomaganja i podržavanja u genocidu".[19] Odluku spomenutog suda 2001. potvrdio je i Savezni vrhovni sud Njemačke. Zaključeno je da je bio vođa četničke jedinice, te da je u okolici svog rodnog sela Osmaci teško mučio barem pet zarobljenih Bošnjaka, nanoseći im strahovite patnje prilikom lišavanja slobode i protjerivanja. Tokom agresije svi Bošnjaci su protjerani, njih više od 100 je ubijeno, njihova imovina opljačkana, kuće spaljene.[20]

Bavarski vrhovni sud je 1999. godine proglasio Đurađa Kušljića krivim za izvršavanje genocida i osudio ga na doživotnu zatvorsku kaznu zbog ubistva šeste-

---

[18] Opravdani razlozi su: optuženi je boravio u Njemačkoj od maja 1969. do početka 1992. godine, a nakon tog datuma je još čak tamo i registriran; njegova supruga i njegova kćer su Njemice, koje je posjetio nekoliko puta nakon izvršenih zločina i koje još žive u Njemačkoj; on je uhapšen u Njemačkoj nakon što je svojevoljno ušao. Nadležnost za izricanje kazne za genocid uključuje i nadležnost za izricanje kazne za ubistvo koje je optuženi počinio kao sa namjerom počinjenja genocida. (Odluka od 30. aprila 1999. godine). [http://www.preventgenocide.org/punish/ GermanFederalCourt.htm]

[19] Johnstone Diana: *Fools' Crusade: Yugoslavia, Nato, and Western Delusions*. Monthly Review Press, New York 2002., str. 184.

[20] Cassese Antonio: *The Oxford Companion to International Criminal Justice*. Oxford University Press, New York 2009., str 928.

ro Bošnjaka i naredbe za progon bošnjačkog stanovništva dok je bio šef policije u Vrbanjcima.[21] Grupa od pedesetak zatočenika izvedena je iz Pilane 18. ili 19. augusta 1992., kojima je tada rečeno da idu na razmjenu. Odabir zatvorenika izvršio je Đurađ Kušljić zvani Đuro iz Kotor Varoši, tadašnji komandir stanič-nog odjeljenja policije u Vrbanjcima (Kotor Varoš), nakon čega su ih autobusom povezli u pravcu Vlašića. Nakon izvjesnog vremena autobus je zaustavljen, a po naređenju Kušljića izdvojeno je šest zatočenika koji su izvedeni iz autobusa i odvedeni u nepoznatom pravcu. Đurađa Kušljića je sud u Njemačkoj, 21. febru-ara 2001., osudio na doživotni zatvor zbog zločina genocida na području općine Kotor Varoš. Nakon podignute žalbe, presuda je prevedena pod "učestvovanje u genocidu", ali je njegova kazna ostala nepromijenjena. U cijelom procesu se prije nekoliko godina desio obrat. Njemački savezni tužilac je donio odluku da on bude pušten iz zatvora, ali je presuda ostala na snazi. Protjeran je iz Nemačke polovinom 2006. i doživotno mu je zabranjen ulazak u Njemačku.[22]

Sve ovo potvrda je počinjenih zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava kao i izvršenog genocida nad Bošnjacima. Međutim, svjedoci smo njiho-vog devalviranja, osporavanja i negiranja, što nameće potrebu pravne regulacije, odnosno inkriminacije ovih postupaka.

Poricanje, negiranje i minimiziranje genocida

Poricanje, negiranje ili minimiziranje zapravo podrazumijevaju odobravanje ili opravdavanje zločina.

Poricanje znači opovrgavanje, opoziv, osporavanje, nepostojanje, nepriznava-nje prava, odnosno da nije onakav kakvim se drži ili predstavlja.[23] Negiranje po-drazumijeva oblik ponašanja pojedinca koji se odbija suočiti sa svojim nedostat-kom ili situacijom koja ga ugrožava. Također, znači i odricanje, nijekanje, umanji-vanje značaja ili vrijednosti, osporavanje ili, pak, poništavanje.[24] Minimiziranje je svođenje na najmanju moguću mjeru, smanjivanje, umanjivanje, potcjenjivanje, omalovažavanje.[25]

---

[21] http://www.tagesspiegel.de/politik/bundesanwaltschaft-beantragt-lebenslange-haft-fuer-djur-adj-kusljic/109790.html

[22] https://trialinternational.org/latest-post/djuradj-kusljic/

[23] Senahid Halilović – Smail Palić – Amela Šehović: *Rječnik bosanskoga jezika*. Sarajevo: Filozofski fakultet, 2010., str. 963.

[24] Senahid Halilović – Smail Palić – Amela Šehović: *Rječnik bosanskoga jezika*. Sarajevo: Filozofski fakultet, 2010., str. 740.

[25] http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search,

Samo organiziranje zločina protiv čovječnosti, a posebno zločina genocida, svjesno se planira – sve do njegove posljednje etape – negacije onoga što je učinjeno. Cilj negacionizma i revizionizma je stavljanje pod sumnju historijskih činjenica, što se s vremenskom distancom sve više intenzivira uz upotrebu suptilinijih oblika i načina manifestovanja. Nepostojanje jasne legislative, koja podrazumijeva primjerene sankcije, favorizira kako individualni, tako i kolektivni negacionizam.

Poricanje i negiranje genocida vrši se s različitim motivima. Prije svega, tu su direktni izvršioci, njihovi podstrekači, planeri izvršenja i realizatori – državne vlasti koje imaju odgovornu ulogu u počinjenju genocida. Također, oslanja se na intelektualne krugove koji ulažu napore u kreiranju javne historije po šablonima koji odgovaraju vladajućoj politici. Nije za zanemariti utjecaj javne sfere kroz razne vidove djelovanja: obrazovanje, kultura, religija, publikacije, medijsko djelovanje, propagandne aktivnosti. U upotrebi su različiti mehanizmi, od negiranja samog izvršenja genocida, preko poricanja saznanja o izvršenom genocidu, negiranja žrtava (umanjivanja broja i karakteristika žrtava), prikrivanja žrtava, prikrivanja činjenica o izvršenim zločinima, do odbijanja prihvatanja odgovornosti.

Činjenice sadržane u presudama predmeta procesuiranih pred međunarodnim i nacionalnim sudovima govore o zločinima protiv čovječnosti i međunarodnog prava, među kojima i najteži – zločin genocida. Međutim, genocidni proces nije okončan, on još traje. Danas je na sceni posljednja faza genocida – njegovo poricanje i negiranje. *Poricanje* da su se zločini dogodili, te *negiranje* da je izvršen genocid nad Bošnjacima. Negira se postojanje genocidne nakane. Svjedoci smo svakodnevnog korištenja u dnevnopolitičke svrhe, od institucija, grupa, ili, pak, pojedinaca iz političkog, kulturnog, vjerskog ili javnog establišmenta Republike Srbije, ali i manjeg bh. entiteta, nastavka promoviranja ideje 'Velike Srbije', ideje zločinaca kojima se sudi za agresiju i genocid, a koja se najintenzivnije manifestuje negiranjem počinjenog genocida, čime se osporava historija bošnjačkog naroda, njegova kultura, tradicija, jezik, te suverenitet, cjelovitost i teritorijalni integritet i državnost Bosne i Hercegovine. Kontinuiranim procesom negiranja nastoji se osporiti odgovornost države, nacije, te pojedinaca koji su učestvovali u izvršenju genocida, ali i planera i organizatora njegovog izvršenja. Osim krivične odgovornosti, ovdje je u pitanju osporavanje i političke, ali i moralne odgovornosti pobrojanih činbenika.

Međunarodni sud pravde je u procesu Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, koji je okončan 26. februara 2007., konstatovao da je "vezano za genocid izvršen u Srebrenici u julu 1995, Srbija prekršila obavezu sprečavanja

genocida prema Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida",[26] kao i da "nije poduzela sve mjere koje su bile u njenoj moći da spriječi genocid u Srebrenici u julu 1995."[27] Istom presudom sud je odlučio da "Srbija mora odmah poduzeti efikasne korake s ciljem osiguravanja punog poštivanja obaveze prema Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida radi kažnjavanja djela genocida, kako je definirano u članu II Konvencije, ili bilo kojih drugih djela zabranjenih članom III Konvencije i prebaciti osobe optužene za genocid ili za bilo koje od ostalih djela u Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju i u potpunosti sarađivati s tim Tribunalom".[28] U situacijama kada postoji univerzalni konsenzus o počinjenom genocidu,[29] kao što je to slučaj s Bosnom i Hercegovinom, onda se njegovo poricanje/negiranje/minimiziranje smatra historijskim revizionizmom koji je sukobljen s činjeničnim istinama, te kao takav – neprihvatljiv. Uprkos svemu navedenom, Republika Srbija i manji bh. entitet osporavaju da je u Srebrenici 1995. izvršen genocid. Ovo je kulminiralo 2015., kada je Tomislav Nikolić insistirao kod Rusije da uloži veto na predloženu rezoluciju Vijeća sigurnosti o Srebrenici, što je i učinjeno.[30] Iako je Ustavnopravna komisija utvrdila usaglašenost sa Ustavom i pravnim sistemom Bosne i Hercegovine, te su podržana načela Prijedloga zakona o zabrani javnog poricanja, minimiziranja, opravdavanja ili odobravanja holokausta, zločina genocida i zločina protiv čovječnosti,[31] poslanici iz manjeg bh. entiteta

[26] *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007.,* Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2008., str. 231.

[27] Isto, str. 232.

[28] Isto, str. 233.

[29] Isto, str. 231-232.

[30] Vijeće sigurnosti nije usvojilo rezoluciju Ujedinjenih naroda o Srebrenici, dokument koji je predložila Velika Britanija. Deset članica Vijeća sigurnosti glasalo je za rezoluciju, Rusija protiv, a Nigerija, Angola, Venecuela i Kina bile su suzdržane. Prije glasanja, ruski ambasador pri UN-u, Vitalij Čurkin, kazao je: "Nacrt koji je Velika Britanija podnijela sadrži iskrivljenje istine kojim je krivica prebačena na samo jednu stranu, a to može rezultovati daljim podjelama u bh. društvu. Zato smo predložili alternativnu verziju, ali ona nije dobila podršku. Sve ovo može dovesti do miješanja u interna pitanja nekih država. Na britanski nacrt su mnogi reagirali što je pokazalo da ovaj projekat neće pomoći miru na Balkanu već regiju vratiti u period tenzija". Na kraju izlaganja, Čurkin je rekao da poziva autore nacrta "destruktivnog dokumenta" da ga ne stavlja na glasanje, u protivnom će Rusija glasati protiv. (http://balkans.aljazeera.net/vijesti/un-rusija-oborila-rezoluciju-o-srebrenici)

[31] Prijedlog zakona između ostalog predviđa da "ko ciljano javno poriče, minimizira, opravdava ili odobrava holokaust, zločin genocida ili zločin protiv čovječnosti čini krivično djelo a

nisu bili raspoloženi za usvajanje ovog Zakona, tako da on nije usvojen ni od Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine, koja ga je odbila usvojiti na svojoj sjednici održanoj 27. aprila 2015. godine.[32]

Negacionizam i pravo

U javnom diskursu sučeljavaju se mišljenja u smislu sprečavanja negiranja zločina (zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, genocida i holokausta), s jedne, i onoga što se naziva slobodom govora, s druge strane. Na međunarodnom nivou postoji znatan broj pravnih instrumenata više ili manje obavezujućih u ovom smislu. Evropski sud za ljudska prava pred kojim se vodio znatan broj sporova o pitanju negacionizma priznaje limite pravu slobode izražavanja.[33] Evropska unija je, 15. jula 1996., usvojila odluku kojom je negacionizam opisan na detaljan način i svrstan među djela koje države moraju same inkriminirati na internom nivou.[34] Savjet Evropske unije tražio je od država članica da krivično sankcionišu javno pozivanje na diskriminaciju, odbijanje zločina protiv čovječnosti, objavljivanje pisanja koja sadrže ksenofobne činjenice, te je insistirano da države članice inkriminiraju javnu negaciju zločina definisanih članom 6 Statuta Međunarodnog tribunala u Nürnbergu u slučajevima degradacije grupe u pogledu njihove boje, rase, religije, nacionalne ili etničke pripadnosti. Evropska unija je, 17. maja 2011. godine, usvojila Okvirnu odluku 2008/913/JAI Savjeta Evrope od 28. novembra 2008., koja se odnosi na dvije vrste infrakcija: rasistička i ksenofobna djela (član 1&1.a, 1.b) i "odbijanje, negaciju i grubu javnu

kaznit će se kaznom zatvora od osam dana do tri godine ili novčanom kaznom od 1.000,00 KM do 10.000,00 KM". Na dalje se precizira da „ko krivično djelo iz stava 1 ovog člana počini u svojstvu javnog siužbenika, ili zloupotrebom položaja ili ovlasti, ili ako je zbog tog djela došlo do nereda, nasilja ili drugih teških posljedica za život građana BiH, kaznit će se kaznom zatvora od šest mjeseci do tri godine ili novčanom kaznom od 5.000 do 10.000 KM". Prijedlog zakona o zabrani javnog poricanja, minimiziranja, opravdavanja ili odobravanja holokausta, zločina genocida i zločina protiv čovječnosti zabranjuje i negiranje presuda Haškog tribunala. Ko negira presude Međunarodnog suda pravde i Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju čini krivično djelo koje se kažnjava kaznom zatvora u trajanju do tri godine ili novčanom kaznom u iznosu od 1.000,00 KM do 10.000,00 KM – navodi se u prijedlogu zakona.
(https://www.parlament.ba/sadrzaj/zakonodavstvo/neusvojeni/default.aspx?id=63582&langTag=hr-HR&pril=b)

[32] https://www.parlament.ba/sadrzaj/zakonodavstvo/u_proceduri/default.aspx?id=63586&langTag=hr-HR&pril=b

[33] Slučaj Remer protiv Njemačke od 6. septembra 1995. (br. 25096/94, D.R., 82-a, strana 117); Pierre Marais protiv Francuske (br. 31159/96, D.R., 86-A, str. 184).

[34] *Službene novine Europske unije*, 24. juli 1996., volumen L 185, str. 5.

banalizaciju zločina genocida, zločina protiv čovječnosti i ratnih zločina kao takvih definisanih članovima 6, 7 i 8 Statuta Međunarodnog krivičnog suda,[35] prema grupi osoba ili pripadniku te grupe, definirane pozivanjem na rasu, boju kože, religiju, porijeklo ili nacionalnu ili etničku pripadnost, kada je takvo ponašanje učinjeno na način da postoji rizik ohrabrivanja nasilja ili mržnje prema grupi osoba ili pripadnika jedne takve grupe (član 1.&1.c, 1.d)."[36] Pojedine države članice su unijele u svoju legislativu odredbe Okvirne odluke EU.[37]

Prilikom poricanja genocida u upotrebi su različiti mehanizmi, kao što su: poricanje znanja o izvršenom genocidu, poricanje odgovornosti, poricanje postojanja žrtve, optuživanje žrtve, te moralna ravnodušnost prema zločinu. Veliki broj zemalja EU ima u svom zakonodavstvu inkriminaciju poricanja holokausta i genocida. Poduzeti su konkretni koraci prema inkriminaciji poricanja genocida, uvođenjem legislative kojom se negiranje, poricanje ili minimiziranje genocida i drugih zločina najstrožije zabranjuju. Ovim se teži prevenirati zločin genocida i drugi zločini koji bi se eventualno mogli dogoditi u budućnosti. Međutim, nameću se stanovišta koja upućuju na promišljanje o legitimitetu normativiziranja negacionizma, što implicira konfrontaciju s osnovnim ljudskim pravima kao što je sloboda izražavanja. Postavlja se pitanje primjene prava slobode izražavanja, kao osnovnog u jednom demokratskom društvu – nasuprot drugim garantovanim pravima (nediskriminacija, poštovanje javnog reda, poštovanje ljudskog digniteta). Neke od zemalja Evropske unije (Austrija, Belgija, Češka Republika, Francuska, Njemačka, Italija, Litvanija, Poljska, Rumunija, Slovačka) i Švicarska, propisu-

---

[35] Vidjeti definicije genocida, zločina protiv čovječnosti i ratnih zločina: članovi 6, 7 i 8. Statuta Međunarodnog krivičnog suda: http://legal.un.org/icc/statute/99_corr/cstatute.htm

[36] Decision-cadre 2008/913/JAI du Conseil du 28 novembre 2008 sur la lutte contre certaines formes et manifestations de racisme et de xénophobie au moyen du droit penal, Journal officiel de l'Union européenne, L 328/55, http://www.gouvernement.fr/sites/ default/files/ contenu/piecejointe/2014/09/decision-cadre_du_conseil_du_28_novembre_2008_-_lutte_contre_certaines_formes_et_manifestations_de_racisme_et_de_xenoph obie_au_moyen_du_droit_penal.pdf

[37] Malta je tako, 17. jula 2009., u svoj Krivični zakon dodala članove 82-B i 82-cC, koji vjerno transpoziraju Okvirnu odluku. Slovačka je 2011. godine proširila postojeću normativu kojom se krivično sankcionisao negacionizam Holokausta i usvojila zakon koji krivično sankcioniše i druge zločine genocida. Njemačka i Austrija su ostale na ranijem zakonodavstvu koje kažnjava isključivo negacionizam koji se odnosi na zločine nacističkog režima, s tim što je nadležnost proširena i na individue, a ne samo na pravna lica (član 130.3 Krivičnog zakona Njemačke i austrijski Zakon o zabrani nacističke partije iz 1947. godine – Verbotsgesetzt). Španski ustavni sud je proglasio nekonstitucionalnim pojam negacionizam. Portugal je već imao zakon koji sankcioniše „negaciju ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti" te su portugalski parlamentarci smatrali da taj zakon „u potpunosti zadovoljava Okvirnu odluku". Velika Britanija, Irska, Danska i Švedska su odbacili tekst Okvirne odluke, uz objašnjenje da je važeća legislativa dovoljna.

ju negiranje holokausta i drugih vidova genocida ili zločina protiv čovječnosti kao krivično djelo. Austrijski zakon broj 148 iz 1992., dopunjava raniji zakon iz 1945., te zabranjuje poricanje, tešku trivijalizaciju, podržavanje ili opravdavanje. Belgijski „zakon protiv poricatelja" iz 1995. proglašava za krivično djelo „poricanje, trivijalizaciju, opravdavanje ili podržavanje genocida izvršenog pod nacionalsocijalizmom tokom Drugog svjetskog rata". Francuski zakon iz 1990. predstavlja amandman na zakon iz 1881. koji se odnosi na slobodu štampe. Zabranom poricanja genocida inkriminira se „dovođenje u pitanje postojanja zločina protiv čovječnosti koji su počinjeni bilo od članova organizacije proglašene za zločinačku ili od lica koje je proglašeno krivim za takve zločine od francuskog ili međunarodnog suda". U njemačkom krivičnom zakonodavstvu za poricanje genocida relevantna su dva zakona — izmjene č1ana 194. Krivičnog zakona iz 1985. i izmjene č1ana 130. iz 1994. Prema izmjeni iz 1985., poricanje holokausta zabranjeno je kao uvreda lične časti, tj. uvreda svakog Jevreja u Njemačkoj. Prema izmjeni iz 1994., poricanje genocida postaje krivično djelo pod inkriminacijom podsticanja na rasnu mržnju. Inkriminira se „poricanje, trivijalizacija ili podržavanje u javnosti ili na skupu, akcija nacionalsocijalističkog režima. Španskim Krivičnim zakonikom iz 1996. u članu 607 inkriminira se „poricanje ili opravdavanje zločina genocida ili podržavanje režima ili institucija koje podstiču genocidne zločine". U Švicarskoj je 1994. izmijenjen Krivični zakonik tako što je uključio inkriminaciju poricanja genocida. Članom 261 b iz tog zakona inkriminira se „javno poricanje, trivijaliziranje i dovođenje u pitanje genocida ili drugih zločina protiv čovječnosti". Prema sudu u Lozani (Švicarska), sankcioniranje negacionizma ulazi u polje zakona zvanog *antirasizam,* koji datira od 1995. Njime se krivično sankcioniše svako javno povređivanje ljudskog dostojanstva jedne osobe ili grupe u smislu njihove rase, etničke pripadnosti ili religije, odnosno sankcioniše negiranje, grubo minimiziranje ili opravdavanje genocida ili drugih zločina protiv čovječnosti. U Italiji se zakonom 962 od 9/10 1967. inkriminira (č1an 8.) podsticanje i opravdavanje genocida. U Luksemburgu se Krivičnim zakonikom (član 457-3) inkriminira dovođenje u pitanje, javno trivijaliziranje, opravdavanje ili poricanje bilo kojeg zločina protiv čovječnosti ili ratnih zločina u vezi s holokaustom. U Slovačkoj Republici amandmanom na član 261 Krivičnog zakonika inkriminirano je javno poricanje, dovođenje u sumnju, prihvatanje ili odobravanje fašističkih zločina ili sličnih pokreta.[38] Zapriječene kazne u pojedinim zemljama su: Austrija − šest mjeseci do dvadeset godina; Belgija − osam dana do jedne godine; Češka Republika − šest mjeseci

[38] Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine – Predstavnički dom, *Prijedlog zakona o zabrani javnog poricanja, minimiziranja, opravdavanja ili odobravanja holokausta, zločina genocida i zločina protiv čovječnosti*, Sarajevo, 22. mart 2016.

do tri godine; Francuska − novčana kazna i jedan mjesec do dvije godine; Italija − tri godine do četiri godine; Litva − novčana kazna i dvije godine do deset godina; Njemačka − novčana kazna i jedan mjesec do pet godina; Poljska − novčana kazna i tri mjeseca do tri godine; Rumunija − šest mjeseci do tri/pet godina; Slovačka − novčana kazna i jedan mjesec do tri godine; Švicarska − novčana kazna i jedna godina do petnaest mjeseci.[39]

Analiza zakonodavstva evropskih zemalja pokazuje da je pristup ovom fenomenu različit u svim državama, delikt negacionizma je sankcioniran na različit način u evropskim pravnim sistemima.

Tamo gdje je uvršten u normativni sistem, negacionizam postaje samostalan krivični pojam, odvojen od delikta podsticanja na rasnu diskriminaciju ili drugih sličnih povreda kao što su minimizacija, opravdavanje, podržavanje, ili osporavanje genocida ili drugih zločina protiv čovječnosti. Kroz terminološku studiju glagola upotrebljavanih u različitim dispozicijama (negirati, opravdati, minimizirati), moguće je, dakle, sankcionirati ne samo akciju negiranja nego i onu koja opravdava ili podržava zločine genocida.

***

Uprkos obavezi suprotstavljanja genocidu koja proizlazi iz UN-ove Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju genocida[40] kao najstrašnijeg zločina s kojim se čovječanstvo može suočiti, postojanje te obaveze nije ograničeno samo na zemlje u kojima se on i dogodio, nego i na sve zemlje članice UN-a, kao i postojanje presude Međunarodnog suda pravde iz Den Haaga donesene 2007., zločin genocida počinjen u Bosni i Hercegovini se revidira i negira. Nastavak je to pokušaja opravdanja i racionaliziranja zločina, što je produkt planskih i organiziranih aktivnosti na, prije svega, prikrivanju, a zatim i negiranju počinjenih zločina. Autori koji se bave izučavanjem teorije o holokaustu i genocida (Gregory Stanton, Israel Charny i dr.) na stajalištu su da negiranje genocida može biti indikator njegovog ponavljanja. Ovdje dolazimo do pitanja pozicije Bošnjaka, nad kojima je izvršen genocid, i integriteta, ali i suvereniteta države, na cijeloj njenoj teritoriji, da ovu populaciju zaštiti od ponavljanja genocida čiji indikator može biti upravo negiranje genocida izvršenog 1992.-1995. Nepriznavanjem i opstruiranjem državne vlasti, koje se kontinuirano vrši u manjem bh. entitetu, ulijeva se osjećaj nesigurnosti Bošnjaka, koji bi, bar formalno, trebali biti ele-

[39] Isto.

[40] Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju genocida, Član I, "Strane ugovornice potvrđuju da je genocid, bez obzira da li je izvršen za vreme mira ili rata, zločin po međunarodnom pravu i da preuzimaju obavezu da ga spreče i kazne."

ment konstitutivnosti u oba entiteta, Distriktu, i u konačnici, u državi Bosni i Hercegovini. Nepostojanje, odnosno odbijanje jasne legislative u smislu negacije, minimiziranja i banalizacije zločina genocida uopće, jedan je od elemenata koji upućuju na duboke probleme u svakoj državi.

Težnja za homogenizovanjem stanovništva na jednoj teritoriji i isključenje drugog otvara mogućnost izazivanja sukoba i ponovnog izvršenja genocida.

Zaključak

Negiranje genocida vrši se od političkog establišmenta manjeg bh. entiteta, koji je u procesu pred Međunarodnim sudom pravde presuđen za izvršeni genocid. Presudama međunarodnih i domaćih sudova dokazano je postojanje krivičnog djela genocida, izvršenog nad Bošnjacima. Ključni argument u negiranju genocida su kalkulacije vezane za broj žrtava, licitiranjem i umanjivanjem. To je prvi korak koji vodi ka negiranju genocida. Umanjivanjem obima zločina licitira se i s njegovim oblikom, odnosno svjesno i ciljano se zanemaruje ključni element koji genocid razlikuje od drugih oblika zločina, a to je evidentno postojanje namjere – *mens rea*, da se potpuno ili djelomično uništi jedna nacionalna, etnička, rasna ili vjerska grupa.

Negiranje genocida predstavlja nastavak procesa započetog oružanim putem, a koji podrazumijeva potpuno uništenje grupe, kao i dokaza o njenom kulturološkom postojanju. Destrukcije i opstrukcije usmjerene na umanjenju prava i uništavanju osobenosti Bošnjaka u okviru manjeg bh. entiteta, sistemsko slabljenje participiranja Bošnjaka u vlasti, javnom djelovanju, policiji, zdravstvu, školstvu, stvara se osjećaj inferiornosti, te postaje očigledan indikator kontinuiteta započetog procesa. Najeklatantniji primjer je sistem elementarnog obrazovanja, gdje se djeca podučavaju isključivo srpskoj kulturi i jeziku, uz zabranu upotrebe nacionalnog jezika, iako ustavom zagarantiranu. Ovim se indicira prisilna asimilacija. Najbolja preventiva genocidu je izgradnja kulture tolerancije kroz sistem obrazovanja i društvenog djelovanja, što ovakvim kontramjerama usložnjava procese prevencije.

Iza procesa izvršenja genocida stoji država sa svojim aparatom. Dakle, posljednja faza ovog procesa je, također, uslovljena djelovanjem države. To je posebno došlo do izražaja prilikom pokretanja inicijative i otvaranja rasprave o Rezoluciji o Srebrenici u Parlamentu Srbije od koje se očekivalo, da će slijedeći primjer Europskog parlamenta, izglasati osudu genocida počinjenog u Srebrenici. Termin ***genocid*** postao je glavna prepreka usvajanja jednog takvog dokumenta upravo iz razloga odbijanja prihvatanja činjenica i negiranja istine, pri čemu su sva nasto-

janja usmjerena ka obmanjivanju i umotavanju u veo termina *masakr*. Pokrenute su brojne kampanje u različitim segmentima društva kako bi se osporilo izglasavanje rezolucije koja potvrđuje i priznaje izvršeni genocid. Rezultat je rezolucija čiji tekst ne prepoznaje termin genocid, te je onaj, počinjen u Srebrenici nazvan tek masakrom, dok se drugi genocidi, počinjeni na teritoriji cijele države Bosne i Hercegovine, u svim okupiranim područjima, gradovima pod opsadom, kao i u ostalim sigurnim zonama, uopće i ne spominju.

Općenito *kultura negiranja predstavlja sistematski, institucionalizovani pokušaj poricanja čvrstog konsenzusa uspostavljenog naučnim metodama*, a u slučaju genocida u Bosni i Hercegovini i sudskim odlukama najviših svjetskih sudskih instanci.[41]

Iz svega navedenog zaključujemo da je uspostavljanje pravnih normi, usvojenih na svim razinama vlasti, kojima bi se zabranilo negiranje genocida na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine, neophodan preduvjet kako bi se prevenirali budući genocidi i zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava.

Literatura:

AIIZ inv. br. 2-4559, Presretnuti razgovor između pukovnika Talića i Radovana Karadžića vođen 14. decembra 1991.

Begić Kasim: *Bosna i Hercegovina od Vancove misije do Daytonskog sporazuma (1991-1996)*. Sarajevo: Bosanska knjiga & Pravni centar Fonda otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, 1997.

Cassese Antonio: *The Oxford Companion to International Criminal Justice*. New York: Oxford University Press, 2009.

Cohen Jonathan, G.: „Negacionazam i ljudska prava". *Trimestrijalna revija ljudskih prava*. Paris, 1997.

Decision-cadre 2008/913/JAI du Conseil du 28 novembre 2008 sur la lutte contre certaines formes et manifestations de racisme et de xénophobie au moyen du droit penal, *Journal officiel de l'Union européenne*, L 328/55,

Donia, Robert*: Skupština Republike Srpske, 1992-95. – Bitni momenti i odlomci*. Izjava vještaka podnijeta Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu

[41] Šarić Sabahudin: „Negiranje genocida nad Bošnjacima", u: *Srebrenica 1995-2015: evaluacija naslijeđa i dugoročnih posljedica genocida – Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije održane 9-11. jula 2015. Godine, Sarajevo – Tuzla – Srebrenica (Potočari): 9-11. juli 2015.* Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2016., str. 401.

Jugoslaviju na osnovu pravila 94 *bis* (B/H/S ERN 0084-7742. & 0091-3539 & 0091-3541), 29. juli 2003;
Drugostepeni sud Bavarske, predmet Novislav Džajić, 23. maj 1997., 3 St 20/96, dio VI, str. 24 engleskog prevoda;
Halilović, Senahid – Ismail Palić – Amela Šehović: *Rječnik bosanskoga jezika*. Sarajevo: Filozofski fakultet, 2010.
ICTY, Predmet br. IT-94-1-A, 15. juli 1999., Pred Žalbenim vijećem, Tužilac protiv Duška Tadića, *Presuda*;
ICTY, Predmet br. IT-98-33-T, 2. august 2001., Pred Pretresnim vijećem,Tužilac protiv Radislava Krstića, *Presuda*;
ITW Sevane Garibian, magazin Dani, Sarajevo, 12 juli 2007.
Johnstone Diana: "Fools' Crusade: Yugoslavia, Nato, and Western Delusions". *Monthly Review Press*, New York 2002.
Mesić Stjepan: "Put u rat" u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991 – 1995* (uredili Magaš Branka – Žanić Ivo)ć Sarajevo: Dani, 1999,
Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine – Predstavnički dom, *Prijedlog zakona o zabrani javnog poricanja, minimiziranja, opravdavanja ili odobravanja holokausta, zločina genocida i zločina protiv čovječnosti*, Sarajevo 22. mart 2016.
Pierre Marais protiv Francuske (br. 31159/96, D.R., 86-A, str. 184).
*Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007., S*arajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2008.
Radaković Ilija T., *Besmislena YU ratovanja 1990-1995*, Beograd: Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941-1945, 2003.
Remer protiv Njemačke od 6. septembra 1995. (br. 25096/94, D.R., 82-a, strana 117)
Službene novine Europske unije, 24 juli 1996, volumen L 185.
Statut Međunarodnog krivičnog suda.
Šarić Sabahudin: „Negiranje genocida nad Bošnjacima", u: *Srebrenica 1995-2015: evaluacija naslijeđa i dugoročnih posljedica genocida – Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije održane 9-11. jula 2015. godine Sarajevo – Tuzla – Srebrenica (Potočari): 9-11. juli 2015*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2016.
Vrhovni sud Düsseldorf, predmet Nikola Jorgić, 30. april 1999., 3StR 215/98.

Internetski portali:
http://www.gouvernement.fr/sites/default/files/contenu/piece-jointe/2014/09/decision-cadre _du_ conseil_du_28_novembre_2008_-_lutte_contre_certaines_formes_

et_manifestations_de_racisme _et_de_ xenophobie_au_moyen_du_droit_penal.pdf
http://balkans.aljazeera.net/vijesti/un-rusija-oborila-rezoluciju-o-srebrenici
http://genocidewatch.net/genocide-2/8-stages-of-genocide/
http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search,
http://legal.un.org/icc/statute/99_corr/cstatute.htm
http://www.preventgenocide.org/punish/GermanFederalCourt.htm
http://www.tagesspiegel.de/politik/bundesanwaltschaft-beantragt-lebenslange-haft-fuer-djuradj-kusljic/109790.html
https://trialinternational.org/latest-post/djuradj-kusljic/
https://www.parlament.ba/sadrzaj/zakonodavstvo/neusvojeni/default.aspx?id=63582&langTag=hr-HR&pril=b
https://www.parlament.ba/sadrzaj/zakonodavstvo/u_proceduri/default.aspx?id=63586&langTag=hr-HR&pril=b

GENOCIDE - DENYING, NEGATION, MINIMIZATION

Meldijana Arnaut Haseljić

Summary

The aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina and occupation of its large part from 1992 to 1995, is the part of the Great Serbian project that is a continuation of conquering-expansionist and genocidal policy towards Bosnia and especially against Bosniaks. In order to achieve the traced plans, the most massive and the most heinous crimes were committed. This was a try, not only physical destruction, but the collapse of the identity of a nation. In this criminal feast more than 100,000 people were killed, mostly civilians; about 30,000 women, girls, boys and men were raped and sexually abused; about 650 concentration camps and other detention facilities were formed through which passed about 200,000 inmates, including women, children and elderly people - about 30,000 people in them were killed; there were more than 700 mass graves. Around 2.2 million people were expelled from their homes that are for more than half of the total population. More than 30,000 people were forcibly disappeared. All forms and proportions of the crimes are denied and negated. Negationism as the final phase of the genocidal process "makes to the witness what the criminal did to the victim."

Key words: genocide, wictims, denying, negation, Bosnia and Herzegovina

GODIŠNJAK2016

GODIŠNJICE

UDK 061.27: 929 Elči I.

Godišnjica Elči Ibrahim-pašinih vakufa u Travniku

Osman Lavić
Gazi Husrev-begova biblioteka
Sarajevo

Ono što su za Sarajevo bili Isa-beg Ishaković i Gazi Husrev-beg, za Travnik su bili ključki dizdar Hajdar-aga i Elči Ibrahim-paša. Mada je bio na položaju bosanskog valije nepune dvije godine, u Travniku je osnovao značajan vakuf koji je dao zamaha kulturnom i privrednom razvoju ovoga grada. Centralno mjesto njegovog vakufa zauzimala je medresa, biblioteka, mekteb i tekija. Za izdržavanje ovih objekata uvakufio je jedan han, berbernicu, potkivačku radnju, veliku kahvanu sa šest dućana, pekaru, buzadžinicu, sjenaru, četiri mesarske radnje s klaonicama i jednu tabhanu (kožaru). Ove godine navršava se 310 godina od kada je Elči Ibrahim-paša 1117/1706. godine, pred kadijom grada Agriboza u Grčkoj, Mustafom, sinom Ahmedovim, te rumelijskim kaziaskerom Abdullahom i anadolskim kaziaskerom Halilom, ovjerio vakufnamu kojom su legalizirani njegovi vakufi. U ovom kratkom prisjećanju na godišnjicu utemeljenja Elči Ibrahim-pašinih vakufa detaljnije je obrađena njegova biblioteka, koja je djelovala do četrdesetih godina 20. stoljeća, kada je priključena fondu Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu.

Ključne riječi: Travnik, vakuf, biblioteka, Elči Ibrahim-paša

Uvod

Značajniji zamah u urbanom, privrednom i kulturnom razvoju Travnika pod osmanskom upravom desio se tek početkom XVIII stoljeća, kada je sjedište bosanskog valije preneseno u ovaj grad. Ove godine navršava se 310 godina od legalizacije vakufname Elči Ibrahim-paše, kojom su 13. zul-hidždžeta 1117/28. marta 1706. godine udareni temelji važnim privrednim objektima s ciljem izdržavanja vjersko-prosvjetnih institucija u Travniku.

Ono što su za Sarajevo značili Isa-beg i Gazi Husrev-beg, to su za Travnik bili ključki dizdar Hasan-aga i Elči Ibrahim-paša. Vakuf Elči Ibrahim-pašin, osnovan početkom XVIII stoljeća, bio je osnova za brz i sveobuhvatan razvoj ovoga grada. Ibrahim-paša, sin Osmanov, porijeklom je s otoka Agriboz (Eubeja) na istoku Grčke. Neki autori navode da je porijeklom iz Tešnja, pogrešno ga poistovjećujući s bosanskim namjesnikom Ibrahim-pašom iz 1667. godine, koji je bio rodom iz Tešnja. Ibrahim-paša je odgojen na dvoru sadr-i azama Kara Ibrahim-paše, te je 1684. bio njegov haznadar. Tada se prvi put javlja pod imenom Ibrahim-aga. Nakon toga biva primljen u državnu službu. Pokazavši se marljivim i sposobnim, u augustu 1693. godine odlikovan je i imenovan džebedžibašom (zapovjednik oklopnog vojnog odreda). Potom je bio ćehaja Velikog vezira Ali-paše Surmelije, pa kapidžibaša (nadvratar, dvorjanin višeg reda), da bi bio imenovan pomorskim oficirom, i tu je dužnost vršio do proljeća 1700. godine. Vjerovatno je tom prilikom dobio i čast „paše“, jer ga poslije toga redovno susrećemo s tom titulom.

Nakon potpisivanja Karlovačkog mira 1699. godine Porta je sastavila posebno poslanstvo koje će posjetiti bečkog Cara i uručiti mu poklone. Ova dužnost povjerena je Ibrahim-paši, što govori da je njegova vojnička i diplomatska služba bila zapažena na dvoru. Poslije ove misije Ibrahim-paša je dobio naziv *elči*. Kovanica „elči“ potječe iz turskog jezika. Sastavljena je od riječi „el“ što znači ruka i sufiksa „či“ kojim se izražava zanimanje nečim. Doslovan prijevod bi bio „mirotvorac“,odnosno izaslanik sultanova dvora s posebnim diplomatskim zadatkom. Nakon ozbiljnijeg sukoba tadašnjeg temišvarskog valije Ahmed-paše i austrijskog predstavnika Porta ga, kao iskusnog diplomatu, postavlja na mjesto valije u Temišvaru 1700. (1111. h.) godine. Tri godine poslije Elči Ibrahim-paša unaprijeđen je u položaj vezira i imenovan rumelijskim valijom. Godinu kasnije razriješen je dužnosti valije i imenovan bosanskim vezirom. Na tom položaju proveo je u Travniku godinu i pol. S obzirom na to da nije bilo posebno značajnih političkih dešavanja u tom periodu, boravak u Travniku iskoristio je u radu na kulturnom planu. Krajem augusta 1705. godine na njegovo mjesto doveden je Osman-paša Sijerčić a on je premješten u rodno mjesto Agriboz. Nakon pola godine službovanja premješten je u Kandiju, no već iduće godine je vraćen u Agriboz. Potkraj 1707. godine imenovan je muhafizom (zapovjednik tvrđave) u Beogradu. Umro je 10. oktobra 1708. (25. redžeba 1120. h.) u Beogradu i ukopan u haremu sultan Sulejmanove džamije.

Vakuf Elči Ibrahim-paše

Elči Ibrahim-paša je, boraveći na dužnosti bosanskog valije, u Travniku osnovao značajan vakuf. Centralno mjesto njegovog vakufa zauzimali su medresa, biblioteka, mekteb i tekija. Za izdržavanje ovih objekata uvakufio je „jedan han, berbernicu, potkivačku radnju, veliku kahvanu sa šest dućana, pekaru, buzadžinicu, sjenaru, četiri mesarske radnje s klaonicama i jednu tabhanu (kožaru).[1] Koliko je za razvoj grada bio značajan vakuf Elči Ibrahim-paše, svjedoči i podatak da mu je dodijeljeno 106 akči dnevno državnog dohotka od kantara, koji je bio uspostavljen u Sarajevu.[2]

Elči Ibrahim-pašina medresa je, koliko se zna, najstarija medresa u Travniku. Spadala je u medrese srednjeg ranga. Imala je šest soba i dershanu namijenjenu odgoju i obrazovanju učenika i murida halvetijskog derviškog reda.[3]

Elči Ibrahim-pašina biblioteka

U sklopu medrese vakif je istom vakufnamom osnovao i biblioteku. Prvi fond biblioteke sastojao se od 98 kodeksa rukopisa na orijentalnim jezicima. Naknadno, 23. muharrema 1119/25. aprila 1707. godine, uvakufio je još pet knjiga, što je dopisano na margini vakufname. I ova bilješka na margini vakufname ovjerena je vakifovim ličnim pečatom.

Vakif je naknadno uvakufljenē knjige poslao po Dervišu Osman-efendiji, koji ih je predao muteveliji vakufa hadži Ahmed-agi 1109/1707. godine. Prijepis vakufname Elči Ibrahim-paše sačuvan je u rukopisnom fondu Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine. Napisana je krupnim *neshi* pismom u vidu manje knjižice od 15 folija. Na početku nedostaje jedna folija. Sastav dviju folija ovjeren je ličnim pečatom Elči-Ibrahim-paše. Ispisao ju je nepoznati kaligraf, 13. zul-hidždžeta 1117/27. marta 1706. godine.[4] Vakufnamu je potvrdio i ovjerio kadi-

[1] Alija Bejtić: *Elči Ibrahim-pašin vakuf u Travniku, prilog kulturnoj povijesti Travnika*. Sarajevo, 1942., str. 9.

[2] Ismet Kasumović: *Školstvo*..., op. cit., str. 209.

[3] Više o medresi vidi: Ismet Kasumović: *Školstvo*..., op. cit., str. 209.

[4] Vakufnama se vodi pod br. Rs 713, a kataloški je obrađena u: *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa u Nacionalnj i univerzitetskoj biblioteci Bosne i Hercegovine* (obradio Osman Lavić), Sarajevo: London, 2011., kat. br. 473, str. 340-341. Prepis vakufname se nalazi u Arhivu GHB, Sidžili vakufnama I. br. 4, str. 391 i u hronici Enverija Kadića, GHB, sv. V, str. 131-138.

ja grada Agriboza Mustafa, sin Ahmedov, te rumelijski kaziasker Abdullah i anadolski kaziasker Halil. Svaka knjiga je izuzetno važna i zaslužuje da bude posebno evidentirana. Tako, na fol. 9a nalazi se naknadno dopisana bilješka da je ovoj biblioteci priključena knjiga *Šarḥ Ǧāmi‘ aṣ-ṣaġīr* i predata bibliotekaru Darwīš Muḥammad-efendiji 25. džumadel-evvela 1251/18. septembra 1835. godine.

Bibliotekaru je određena plaća u iznosu od pet akči dnevno. Uvakufljene knjige izdavat će se, odredio je vakif, učenicima u Travniku, znači ne samo učenicima medrese, i to uz siguran zalog. Ova vakifova odredba biblioteku svrstava u red javnih biblioteka. Učenik koji nema zaloga, knjigu može koristiti samo u okviru biblioteke. Zabranjeno je knjige posuđivati u druga mjesta. Ako bi se bibliotekar oglušio o ovaj propis i knjigu posudio, nad njim će se provesti propisi šerijata. Nije jasno na koje se propise misli ali, analogno odredbama drugih vakufnama, iz plaće bibliotekara namirit će se šteta uzrokovana oglušivanjem o propise koje je ustanovio vakif. S obzirom na to da je u vakufnami naveden popis naslova, moguće je približno odrediti tematiku prvog fonda ove biblioteke. Najviše djela je iz oblasti jezikoslovlja, čak 27%, islamskog prava 21%, etike 14% i tesavufa 11%. Preostalih 23% otpadaju na islamsko vjerovanje (akaid), islamsku tradiciju (hadis), Kur'an, nauku o njegovom pravilnom čitanju, (tedžvid), tefsir, književnost, i dr. Ova klasifikacija je uslovno određena s obzirom na to da mnogim djelima nije moguće sa sigurnošću odrediti tematiku, jer su navedena u skraćenoj formi, samo po imenu autora ili jednoj riječi iz naslova. Ukupno u 103 kodeksa zastupljeno je 121 djelo. Desetljećima ova biblioteka je obogaćivana vakufima bosanskih vezira, profesora i prepisivanjem učenika medrese. Među vakifima istakli su se šejh Salih, hafiz Ali Dželaludin-paša i muderis i travnički muftija Derviš Muhamed Korkut. On je 1289/1872. godine ličnu kolekciju uvakufio za Elči Ibrahim-pašinu biblioteku. Do danas je sačuvano 27 kodeksa iz ove kolekcije. Kasnije su Elči Ibrahim-pašinoj biblioteci priključene i biblioteke travničkih medresa Mehmed-paše Kukavice i Mehmed-paše Muhsinovića. Tridesetih godina XIX stoljeća Elči Ibrahim-pašina biblioteka je brojala 246 bibliotečkih jedinica, odnosno više od 300 naslova. Početkom septembra 1939. godine Elči Ibrahim-pašina biblioteka je pripojena Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Tom prilikom predato je 478 rukopisa, dok je za Fejziju medresu zadržano 58 kodeksa.

ANNIVERSARY OF ELČI IBRAHIM-PASHA'S WAQF IN TRAVNIK

Osman Lavić

Summary

As Isa Bey Ishaković and Gazi Husrev-Bey were important personalities for Sarajevo, as Dizdar Hajdar-aga and Elci Ibrahim-Pasha from Kljuc were important for Travnik. Although he held the position of Bosnian vali less than two years, he has established in Travnik a significant waqf that gave significant cultural and economic development of this city. The central place of his endowment was Madrasah, library, maktab and tekke. For the maintenance of these buildings he endowed Han, barbershop, horseshoer shop, big caffe room with six shops, bakery, buzadzinica (home-made juice shop), and storage for hay, four butchers' shops with slaughterhouses and tannery.

This year marks 310 years since the Elči Ibrahim Pasha in 1117/1706, in front of the kadi of Agriboz city in Greece, Mustafa, son of Ahmed and Rumelian kaziasker (*chief judge*) Abdullah and Anatolian kaziasker Halil, verified the vakufnama (*charitable endowment certificate*) having legalized his endowments. In this short remembering to the anniversary of the founding of Elči Ibrahim Pasha's waqf, this paper deals with his library, which was active until the '40s of the 20th century, when it was connected to book totals of Gazi Husrev-bey's Library in Sarajevo.

Key words: Travnik, waqf, library, Elči Ibrahim-Pasha

UDK 070: 394.46

Uz 150. godišnjicu pokretanja sedmičnika *Bosanski vjestnik* u Sarajevu 1866. godine

Fahira Fejzić-Čengić
Fakultet političkih nauka
Univerziteta u Sarajevu

Druga polovina 19. vijeka je ono vrijeme kada se u Bosni pojavljuju prvi štampani primjerci novina, koji otvaraju vrata štampi kao najstarijem obliku masovnih medija, kako ih s razlogom nazivaju historičari medija i novinarstva, ocjenjujući i samu štampu kao i masovne medije izdancima rane evropeizacije kao kulturnog, političkog i privrednog procesa bosanskih prostora. Makar su prvi listovi nastajali u vrijeme osmanske vladavine u Bosni, svjedočili su preokretu koji je nagovještavao prelaz s usmene (oratorske) komunikacijske prakse ka pisanoj, te je tako u Bosni era usmene komunikacije u kojoj je riječ bila osnov međuljudske interakcije mijenjana i dopunjavana pisanom porukom, pisanim tekstom, pisanom mudrošću, kao u ostatku Evrope i svijeta.

Ključne riječi*:* Bosna, Bosanski vjestnik, Sopron, štamparija

S prvim novinama u Bosni polahko se arebica kao dominantno javno diskursno pismo mijenja ćirilicom i latinicom, a i na scenu je šire stupio lokalni bosanski jezik kao narodni jezik koji je iz privatne sfere ušao u javnu. S pojavom štampe se obično događalo da se standardizira govorni i pisani jezik i iznijansira u jedan standardni jezik, kako se posebno dogodilo s njemačkim dijalektima u doba pojave listova i štampe. I u Bosni je tako štampa nametnula sticanje znanja, obrazovanje kao opću narodnu stvar. Za osmanske vlasti izlaze četiri lista: *Bosanski vjestnik* i *Sarajevski cvjetnik,* kao informativno-politička glasila, te dva nezavisna lista *Bosna* i *Neretva*.

Ono što je označilo važniju fazu širenja štampe u Bosni svakako je u vezi s 1866. godinom i pojavom prvog sedmičnika. Dogodilo se to 4. aprila te godine, kada je u prvoj privatnoj a potom bosanskoj vilajetskoj štampariji štampar i izdavač

Ignjat Sopron[1] kao zemunski privatnik odštampao *Bosanski vjestnik.* Prethodno je, 1865. godine, Vilajetski bosanski zakonik u članu 9. definirao poziciju i dopustio rad Sopronovoj štampariji da najprije izdaje i štampa knjige a potom i novine.[2] Potom će, prema ugovoru s Vilajetskom vladom, ova štamparija preći u ruke same vlade. Očito je da je i tada, slično kao i danas, bilo vrlo značajno i prestižno posjedovati štampariju, tu moćnu tehničku bazu za izdavaštvo u kojoj se priprema različit materijal za prosvjećivanje, obrazovanje, odgoj, informiranje i komuniciranje s narodom.

Sedmična novina *Bosanski vjestnik* bio je uređen slično tadašnjim istanbulskim i bečkim novinama koje su bile neka vrsta uređivačkog modela. Već u uvodniku novine kazano je da je to bosanskohercegovački prvjenac 'političkog i zabavnog karaktera' u kojemu će oni koji se pretplate moći čitati o domaćim i inozemnim događajima te 'obnarodovaće i osvjetljavaće zakone i zvanične uredbe, članke o trgovini, radinosti kao i telegrafske kurseve i druge za trgovinu i politiku važne vijesti.'[3] Sa ove distance promatrano, može se kazati da ovaj prvi sedmičnik u BiH nije imao određujući nacionalni predznak, već je sadržaje koji su pisali o životu svih naroda u Bosni. I njegovi dopisnici su bili takvi. Prvi urednik 'Bosanskog vijestnika' je stranac, kako rekosmo, Nijemac porijeklom iz Vojvodine, Ignjat Sopron, što pokazuje otvorenost ondašnje bosanske vlasti.

List je, prema uzusima tadašnjeg vremena, štampan na osam strana i imao je standardni format trideset šest puta dvadeset šest centimetara.[4] Prva stranica je

---

[1] Samo godinu poslije izlazit će *Sarajevski cvjetnik – Gulseni Saraj,* čiji će urednik biti poznati novinar i urednik Mehmed Šakir Kurtćehajić, koji je svojim novinarskim i publicističko-prosvjetiteljskim idejama u pravom smislu riječi utisnuo pečat javnosti i novinarstvu na kraju osmanske epohe u Bosni.

[2] Nije pouzdana tačna godina rođenja vojvođanskog Nijemca Ignjata Karla Soprona. U literaturi se spominju čak tri moguće godine – 1820., 1821. i 1824. godina. (prema www.istorijskabiblioteka.com). Štamparsko znanje i novinarsko-izdavačke vještine stekao je u Novom Sadu, Beču i Budimpešti, nakon studija filozofije i pedagogije u Beču. Prve novinarske korake ostvario je u austrijskom listu 'Frendenblatt'. Svoju prvu štampariju otvorio je u Zemunu, pripremajući i izdajući različite knjige, časopise, almanahe i novine na nekoliko tada i za Bosnu važnih jezika – srpskom, njemačkom, bugarskom i grčkom. Od 1852-1853. godine Sopron je urednik 'Srpskog narodnog vestnika', tako da će u Bosnu doći s velikim iskustvom izdavača, štampara i urednika. Po odlasku iz Bosne, 1868. godine, živi i radu u Zemunu, gdje izdaje nekoliko listova na njemačkom jeziku.

[3] Tucaković, Š.: *Historija novinarstva i medija u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: S&A Compani, 1999. godina, 68. strana

[4] Neka mi uz ovaj tekst bude dopušteno da dam najminimalniji kroki razvoja pismenosti, medija i komunikacije u BiH na ovaj način promatrano, mada je moguće i drugačije ga

redovno donosila datum, godinu i paginaciju novine, te cijenu napisanu u iznosu od 60 kuruša. Cijena na izvanbosanskom tržištu, dakle za Srbiju i Austriju, iznosila je osam kuruša zbog poštarine pretvorene u forinte. Pojavljivao se ujutro subotom i bio je rubriciran, što je inače karakteristika tadašnjih evropskih rubriciranih sedmičnih novina. Rubrike su: Dopisi, Domaće i strane vijesti, O trgovini, Oglasi, Povremeno, Najnovija pošta, Zvanična vijest, Poučne zabave, Telegrami... [5] Većinu lista činio je urednički uvodnik, koji je donosio presjek događaja i ličnosti iz prethodne sedmice, a potom su slijedile rubrike iz unutrašnje politike, spoljne politike, dopisne vijesti iz pojedinih gradova Bosne, potom utilitarne servisne rubrike posvećene savjetima, humor (nazvan 'smješice') te tekstovi narodnih pjesmama. Istaknuti urednik u 'Bosanskom vjestniku' bio je Miloš Mandić, koga su u narodu zvali Miloš novinar i smatra se, uz Mehmeda Šakira Kurtćehajića jednim od prvih važnijih bosanskohercegovačkih novinara.

Za izlazak ovog lista najvažnija je bila lokalna štamparija, koja je bila u posjedu osnivača Soprona i kad je on zbog bolesti napuštao Sarajevo iste godine, svoju štampariju je prodao vilajetskoj upravi koja će tzv. 'Sopronovu pečatniju' preimenovati u 'Vilajetsku štampariju' i nakon tog perioda list će izlaziti na

postaviti. Još u drugom stoljeću prije nove ere, lokalno stanovništvo se upoznaje s alfabetom preko grčkih kolonija koje su nastajale najprije na obalama Jadrana. Potom u prvom i drugom vijeku nove ere Rimljani grade prve makadamske ceste kojima putuju pripadnici Cursus Publicusa – ili glasonoša konjanika koji preko teritorije tadanašnje Bosne prelaze u udaljene provincije Rimske Imperije, oni su svakako preteče širenja i distribucije informacija i novina kao neka vrsta 'pokretnih historijskih kioska'. U šestom i sedmom vijeku Bosnu naseljavaju staroslavenska plemena, koja još nisu poznavala pismo. U desetom vijeku nastaje prvi pisani a sačuvani dokument na paleobosanskom jeziku – Humačka ploča. Potom 29. augusta 1189. godine nastaje Povelja Kulina bana – administrativno-diplomatski tekst ugovora o slobodnoj trgovini između Bosne i Siraguse – Dubrovnika. U jedanaestom stoljeću počinje prilagodba grčkog alfabeta lokalnom jeziku, čime kasnije nastaje pismo bosančica. Krajem petnaestog vijeka u Bosni počinje upotreba pisma arebice i osmanskog turskog, arapskog i persijskog jezika te vijek poslije i raši pisma i sefardskog španskog jezika. U 1519. godini u Goraždu se osniva prva bh. štamparija. Godine 1850. Ivan Frane Jukić štampa u Hrvatskoj svoj list 'Bosanski prijatelj'. Godine 1866. počinje izlaziti 'Bosanski vjestnik' i list 'Bosna'. U periodu 1866.-1878. bh. štampa angažira se na razotkrivanju teritorijalnih pretenzija na BiH. Od 1878. godine Austro-Ugarska monarhija uključuje lokalne bosanske medije u svoj informativni i komunikacijski sistem. Godine 1945. starta s radom Radio sarajevo, današnji Radio BH1. U 1969. godini počinje s radom Televizija Sarajevo, današnja BHTV1. Konačno, s početkom 1991. godine kreće destrukcija informativnog i komunikacijskog sistema BiH. U godini 1998. ova je država uključena na internetsku mrežu.

[5] Seyhan Salih, Zemizturk Hakkan, Dizdar Senada: *Osmanli donemi – Bosna basin tarihi*. Erzurum: Ataturk Universitesi, 2016. , str. 151.

većem formatu i na četiri strane, te će jedan od posljednjih brojeva biti trideset devet, i to je onaj broj koji je izašao početkom zime 1867. godine. Različiti navodi o brojevima 'Bosanskog vjestnika' dolaze stoga što je druga faza izlaženja ovih novina u vezi s novim vilajetskim izdavačem i promijenjenim formatom te brojem strana. Težište napisa u ovom sedmičniku je na spoljnopolitičkim temama i odraz političkih kretanja tog doba na prostoru i izvan Bosne. Nema sumnje da je i nekoć, kao uostalom i danas, do izražaja neprestano dolazila sva složenost i zamršenost međunarodnih prilika i događaja u vezi s položajem Bosne na balkanskoj vjetrometini i smjenom društveno-političkih sistema. Sam list je počeo izlaziti kao nezavisno glasilo i imao je nadnacionalnu uređivačku politiku, što je bio pokušaj Topal Osman-paše da održi mir, ravnotežu snaga i uvede Bosnu u moderne tokove koji su je sa svih strana zapljuskivali. Pisani, štampani ili tiskani javni diskurs bio je posebno važan.

Prema ugovoru između Vilajetske vlade i Sopronove štamparije, list je izlazio dvojezično, na bosanskom i osmanskom turskom, stoga je i štamparija morala imati prethodne uvjete za štampanje na najmanje ova dva jezika i karakteristična pisma. Mjesečno je po ovom ugovoru izdavač bio plaćen tri hiljade groša (kuruša) kako stoji u ugovoru. [6] Sa Sopronom zajedno, štamparsko umijeće u Zemunu su savladali Ahmed Zildžić, Jovo Petrović, Risto Čajkanović te Ilija Tomić.[7] Ovaj posao uspostave dvojezične i dvoslovne štamparije, kakvu je trebala bosanska javnost i narod toga vremena, bio je iznimno zahtjevan, pun prepreka i uključivao je snažnu volju i podršku valije Topal Osman-paše i litografskih majstora od Beča do Istanbula. Zanimljivo je, ako ne i najvažnije istaći da je ova prva vilajetska bosanska štamparija u punom poletu otvorenosti i svarne polifonije pisama i jezika, kao i njen vatan uostalom, imala mogućnosti izdavati i štampati tekstove, novine i knjige na latinici, ćirilici, arebici te upotrebljavati i uvažavati bosanski jezik, osmanski turski, sefardski jidiš i grčki jezik.

Mada je ovaj list imao vrlo jednostavan prijelom stranica, tekstova i ilustracija, vidljivo je da je *Bosanski vjestnik* ipak isticao slobodu izražavanja kao preduvjet ostalih društvenih sloboda, ili pak kao njegovu posljedicu, te da je potencirao univerzalne vrijednosti slobode, odgoja, prosvjetiteljstva, nauke, obrazovanja. Tako u uvodniku prvoga broja urednik navodi da je njegov 'istinski zadatak' ispunjen samo ako ova novina bude zastupala 'načela pravde i istine, ako zastupa najveća dobra čovječanstva: vjerospovijed, pravednost i ljudsko dostojanstvo'.

---

[6] Seyhan Salih, Zemizturk Hakkan, Dizdar Senada; *Osmanli donemi – Bosna basin tarihi*. Erzurum: Ataturk Universitesi, Erzurum, 2016., str. 121-125.

[7] Ibidem, str. 125.

Potom uvodnik nastavlja – 'ako uvažava slobodu duha kao zakonitost u državnim stvarima i ako se bude zauzimala za političku i religioznu toleranciju, sjejala (sijala) sjeme plemenitog i lijepog, i uobšte ako uz to još izumije sa uvjerenjem raznositi zdrave misli i ideje ljudstvu polezne (potrebne')... ovi općeniti progresivni principi ni danas nisu ništa manje važni no što su bili u vrijeme kad su ispisivani, što će reći da su uspješni oni poslovi koji svoje djelovanje baziraju na *općim vrijednostima svijeta* koje su neprolazni principi uređenih socijalnih zajednica i država te njihovih društava kako god ih promatrali, kao povijesne fakte ili kao aktualne subjekte svjetskog poretka. Urednik Sopron je nastojao održati *Bosanski vjestnik* neovisnim i otvorenim sedmičnikom. Jedno njegovo uvodno obraćanje posebno to potvrđuje: 'Treba znati da su Bosna i njeni narodi proživjeli vrlo nemirno vrijeme... Bosanski narod, ne samo u genetskom smislu te riječi, već i zbog vrlo različitih vjerskih odgoja i običaja koje je sačuvao, istovremeno je, historijski gledano, vezan za ovu svoju zemlju i stoga bi trebao, da kažemo to otvoreno, bit i njen upravitelj'. Mada je Topal Osman-paša pokušao odbraniti bosanski vilajet od nacionalističkih i otvorenih okupacijskih tendencija iz Austrije (Hrvatske) i Srbije i pomoću ovog lista i sličnih komunikacijskih djelovanja u javnom prostoru, nema sumnje da je to učinio sa znatnim zakašnjenjem, kako u svojoj knjizi o historiji bosanske štampe tačno primjećuju autori iz Turske, docent Salih Seyhan i doc. Hakkan Temizturk, koju su objavili 2016. godine, prethodno proučivši gotovo svu arhiviranu građu u Sarajevu u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.[8]

Sopron je pažljivo pratio i pisao u spoljnopolitičkim događajima. Tako je u broju od 7. aprila 1866. detaljno upoznao domaću javnost s austrijsko-pruskim ratom ('Deutshe Krieg'), koji je trajao sedam hefti 1866. godine. Kako se on odnosio na sukob Austrije s Italijom također, koja je potom ostvarila nezavisnost (nazvan je još i 'treći talijanski rat za nezavisnost'). Hanoversko krajevstvo i Prusija su se približili, a Austrija, Venecija i Italija kapitulirale. Na prijesto pristiže Habsburška dinastija snažno se boreći za prevlast, ali nije održala jedinstvo Monarhije te se već 1867. godine Imperija podijelila na Austro-Ugarsku imperiju, a pokrajina Šlezvig Holštajn je prepuštena Pruskoj (Njemačkoj), kao i Hanover, kao i regija Hese-Darmštat. Naravno, vrijeme će pokazati da će se dio teritorijalnih gubitaka

[8] Mada su spomenuti autori i profesori s Erzurumskog univerziteta dva puta boravili u Sarajevu i konkretno se zanimali za razvoj javnog mnijenja u vrijeme osmanske uprave u Bosni i na Balkanu, nesumnjivo su pomno proučili svu dostupnu originalnu građu u Istanbulu u državnoj biblioteci pa potom i u ostatku građe koja nije stradala u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Prema njihovim nalazima, veći dio ove periodike je stradao u agresiji na Bosnu i Hercegovinu, a rijetki primjerci se čuvaju u biblioteci Srpske akademije nauka u Baogradu. Profesionalno smo sarađivali na ovom istraživanju u toku akademske 2015./2016. godine u Sarajevu.

Imperije namiriti preko teritorija Bosne, ali o tome Sopron nije pisao u Sarajevu. u broju od 28. maja 1866., što je bilo očito. Napisat će znatno kasnije da će ove teritorijalne gubitke Imperija nadoknaditi zauzimanjem Bosne i Hercegovine.[9] Nakon što će list izostaviti da piše o Kandijskom ratu, Vilajetska vlada se odlučuje ovakvu uređivačku politiku razriješiti kupovinom Sopronove štamparije te je posve preuzeti. Koincidencija je i činjenica da će se izdavač i urednik Sopron uskoro razboljeti (ili je tako trebalo opravdati daljnje korake) ići će naruku preuzimanju skupe štamparije od Vilajetske vlade i njegovom seljenju u Zemun.

Na kraju, dodat ćemo istraživačke zaključke o jezičkim finesama ili formi jezika, koji su korišteni u pripremi 'Bosanskog vjestnika' prema ocjeni prof. Minke Memije, kako je Sopronov list sve vrijeme koristio ekavicu i vrlo škrto ili nikako koristio glas 'h' kod njegove uobičajene govorne primjene u bosanskim prilikama.[10] Već sljedeće godine počet će se pripremati i štampati list *Sarajevski cvjetnik – Gulseni saray,* koji će imati autentičniji jezički izraz od prethodnog lista. On će biti daleko bliži govornom bosanskom jeziku s kraja 19. vijeka u Bosni.

Literatura:

Ademović, Fadil: *Prve novine i prvi novinari u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Nezavisna unija profesionalnih novinara Bosne i Hercegovine, 1997.
Nuhić, Muhamed: *Komuniciranje od pećinskog crteža do interneta*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka, 1997.
Tucaković, Šemso: *Historija komuniciranja*. Sarajevo: Univerzitetska knjiga, 1999.
Tucaković, Šemso: *Historija novinarstva i medija u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: S&A compani, 2006.
Seyhan S., Temizturk H., Dizdar, S.: *Osmanli donemi – Bosna basin tarihi*. Erzurum: Ataturk Universitesi, 2016.
www.istorijskabiblioteka.com pristupljeno 05. 10. 2016. godine

[9] Seyhan S., Temizturk H., Dizdar S.: *Osmanli donemi – Bosna basin tarihi*. Erzurum: Ataturk Universitesi, Erzurum, 2016. , str. 154. I 155.

[10] Ibidem, str. 162.

ON THE 150 ANNIVERSARY OF THE NEWSWEEKLY *BOSANSKI VJESTNIK* LAUNCHING IN SARAJEVO IN 1866

Fahira Fejzić Čengić

Summary

The second part of the 19th century was the time when in Bosnia have appeared the first printed copies of newspapers, which opened the door to the press as the oldest form of mass media that historians of media and journalism reasonably called them like that, describing the press as well as mass media like burgeons of early Europeanization as a cultural, political and economic processes of the Bosnian area. Even if the first newspapers emerged at the time of Ottoman rule in Bosnia, they were witnesses of the upheaval that was hinted transition from an oral (oratory) communication practices to writing. In such way in Bosnia, the oral communication era in which the word was the basis of interpersonal interaction amended by text message, written text, written wisdom, as in the rest of Europe and the world.

Key words: Bosnia, *Bosanski vjestnik*, Sopron, printing house

UDK 050: 323.1 (497.6)
070: 394.46

Bošnjak i slučaj Mehmeda ef. Spahića

Saladin Kovačević
Sarajevo

Početkom jula ove godine navršilo se tačno 125 godina od pokretanja lista *Bošnjak*, prvog muslimanskog političkog, ali i obrazovnog i kulturnog glasila. U ovom radu naznačili smo u kratkim crtama njegovu politiku, a zatim prikazali jednu od brojnih polemika koje je list vodio. A ona je na kraju dobila sudski epilog. O *Bošnjaku*, a posebno njegovom utemeljitelju i prvom vlasniku, Mehmed-begu Kapetanoviću Ljubušaku, pisano je više puta. Ipak, i pored toga smatramo da još nije na odgovarajući način valorizirana njihova uloga u tim prijelomnim godinama bosanskohercegovačke historije, kada se desio prijelaz iz orijentalnog u okcidentalni kulturno-civilizacijski krug sa svim implikacijama koje je to sa sobom nosilo.

Ključne riječi: *Bošnjak*, narodnost, *Dubrovnik*, Mehmed ef. Spahić, Edhem ef. Mulabdić

Politika lista 'Bošnjak'

List je izlazio od 1891. do 1910. godine, što znači skoro 20 godina u kontinuitetu, čime se mogu pohvaliti samo rijetki listovi i novine u Bosni i Hercegovini.[1] Pratio je i nerijetko inicirao sve važne političke,

[1] Prije nekoliko godina upravo na stranicama *Godišnjaka* pisala je Emina Memija: „Neostvarene narodnosne ideje: "Bošnjak", prvi politički list Bošnjaka na narodnom jeziku", *Godišnjak,* BZK "Preporod", 2009. godine; a o jeziku *Bošnjaka* Hazema Ništović*:* „Pozicija bosanskog jezika u austrougarskom periodu", *Zbornik radova Pedagoškog fakulteta u Zenici*, br. 1, Zenica: Pedagoški fakultet, 2003. godine i od iste autorice „Jezički purizam u časopisu *Bošnjak*", *Zbornik radova Pedagoškog fakulteta u Zenici*, br. 2, Zenica: Pedagoški fakultet, Zenica, 2004. godine; više o *Bošnjaku* i bošnjaštvu sa popisima dalje literature u Mustafa Imamović: [2]*Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak BiH 1878-1914*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1997. godine, Tomislav Kraljačić: *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882 - 1903)*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1987. godine, Đorđe Pejanović: *Bibliografija štam-*

ekonomske i druge događaje tog vremena. Program *Bošnjaka* bio je zasnovan na afirmaciji bošnjačke nacije i bosanskog jezika kod pripadnika svih bosansko-hercegovačkih konfesija. Važno je istaći da se uredništvo, bez obzira na promjene vlasnika, uz neznatne izmjene, pridržavalo ovog programa kroz sve vrijeme svoga djelovanja.

Inače, o ulozi i značaju pojedinih listova iz austrougarskog perioda bosanskohercegovačke historije napisano je mnogo vrijednih radova. Međutim, kako ističe akademik Muhamed Filipović, neki od tih radova imaju sasvim ozbiljnih mahana.[2] Naime, pojedini autori, pišući o listovima i časopisima iz ovog perioda, nisu se pridržavali istih kriterija prilikom ocjenjivanja uloge svake konfesionalne ili nacionalne grupe u okviru kojih se najčešće tada i pojavljivala periodika. On tako upućuje, naprimjer, na istraživanje Borisa Ćorića o *Nadi,* koji je argumentirano dokazao da ona nije bila ni oficijelni ni oficiozni list, unatoč činjenici da je njezin osnivač bio vladin savjetnik Kosta Hörmann i da su austrougarske vlasti u nju polagale velike „nade".[3]

Prvi broj *Bošnjaka,* lista za politiku, pouku i zabavu, kako je pisalo u njegovom zaglavlju, izišao je 25. zilkade 1308. – 2. jula 1891. godine, na četiri stranice novinskog formata 48 x 32. Osim uvodnog teksta o nekom političkom ili društvenom pitanju, list je obično imao još jedan aktuelni tekst, a osim toga i neke stalne rubrike, kao što su politički pregled, domaće vijesti, zatim različite vijesti, narodno

pe Bosne i Hercegovine 1850-1941. Sarajevo: Veselin Masleša, 1961. godine, Todor Kruševac: *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku.* Sarajevo: Veselin Masleša, 1978. godine i Muhsin Rizvić: *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine.* Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH, Djela, XLVI/1-2, 1973. godine. Zanimljivo je da Imamović u spomenutoj knjizi, u kojoj detaljno opisuje politiku lista, nigdje ne spominje poznatu pjesmu „Bošnjaku", objavljenu već u 2. broju, koju je listu poslao tada gimnazijalac Safvet-beg Bašagić. A upravo u ovoj pjesmi jezgrovito je iskazana nacionalna politika lista: *"... Znaš 'Bošnjače', nije davno bilo / Sveg mi sv'jeta! Nema petnest ljeta / Kad u našoj Bosni ponositoj / I junačkoj zemlji Hercegovoj / Od Trebinja do brodskijeh vrata / Nije bilo Srba ni Hrvata / A danas se kroza svoje hire / Oba stranca ko u svome šire..."* Zbog ovih stihova list i njihov autor često su bili predmet različitih optužbi i napada. Imamović je ponovo pisao o *Bošnjaku* u *Zborniku radova o Mehmed-begu Kapetanoviću Ljubušaku* 1992. godine. Pjesmu je ovaj put spomenuo objašnjavajući da je Safvet-beg Bašagić aludirao na to da je Bosna i Hercegovina sve do šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća bila nacionalno neizdiferencirana i da se tek od tog vremena, pod utjecajima izvana, formiraju srpska i hrvatska narodna svijest u Bosni i Hercegovini.

[2] Muhamed Filipović: „Uvod u razvoj teorijske misli u Bosni i Hercegovini". *III program Radio Sarajeva*, 31. broj, 1980.; o listovima i časopisima i njihovoj ulozi pogledaj: Pejanović: *Bibliografija štampe*; Kruševac: *Bosansko-hercegovački listovi;* Rizvić: *Književno stvaranje...*

[3] Isto, Filipović

gospodarstvo, prosvjeta, podlistak, brzojavi, zatim astronomski kalendar, razne objave i oglasi.“[4]

U uvodnom tekstu prvog broja, naslova „Čitaocima *Bošnjaka“*[5], odmah na početku istaknuto je kako

> *Cijeli svijet znade, da mi Muslomani sačinjavamo glavni dio naroda Bosne i Hercegovine. Evropejski narodi, koji danas svojim znanjem i visokim stepenom civilizacije na kojem se nalaze kroje svim ostalim narodima sudbinu sadašnjosti i budućnosti*“ imaju raznih predrasuda o njima i kako se sada oni sami moraju suočavati i nositi sa tim. A kako su se oni ponašali do tada govore u nastavku: „*Najnovije doba kad nam je pripalo da se sami branimo i predstavimo civiliziranom svijetu haman propustili u drijemanju. Stojimo na starom i mislimo po starom, strašljivi i neodlučni ne znamo prosuditi šta je korisno ili štetno. Potpuno krivo shvaćena stara poslovica pleti kotac kao otac. Potrebno je se prenuti iz drijemanja, ozbiljno i ustrajnije raditi za unaprjeđenje a ako ne budemo to radili sami ko će drugi?*[6]

U opisu se konstatira kako je proteklo vrijeme propušteno u drijemanju, a onda konkretno opisuje stav i ponašanje. Ističe se kako se stoji na starim pozicijama i misli po starim obrascima i to stanje opisuje kroz strah, neodlučnost i nesposobnost za prosudbu. U nastavku se daje savjet i lijek za to stanje, a on je vrlo jednostavan i lahak. Naime, treba se samo prenuti iz drijemanja i onda ozbiljno i ustrajno raditi na vlastitom unaprjeđenju. Da je to jedini put, obrazlažu pitanjem „ako ne budemo radili sami ko će drugi?“

Zatim je izložen program lista u četiri tačke. Prema prvoj tački *Bošnjak* je trebao utvrđivati u narodu vjeru i pouzdanje u jednog Boga i njegovati poštenje i samilost među braćom. U drugoj tački navedeno je da će braniti i zastupati prava i interese bosanskog naroda, ne ističući nikakve konfesionalne razlike. List će, kako se ističe u sljedećoj, trećoj, tački poraditi svim mogućim sredstvima na prosvjetnom polju. Posebno će raditi na tome da omladina prigrli škole i vaspitanje, a čuva se štetnih natruha. Uz to brinut će se o tome da u podlistku donosi tekstove zabavnog i poučnog sadržaja posebno narodne umotvorine. I u četvrtoj, posljednjoj tački ovog programa, ističe se kako će nastojati unaprjeđivati blagostanje naroda i usavršavati sve ono čime će narod lakše pribaviti svoje potrebe.[7]

Već nakon tri objavljena broja „*graknule su na nas*“, kako pišu u *Bošnjaku*:

> *novine iz susjednih krajeva kao na bijelu vranu*“.[8] A zašto ih napadaju, navode u nastavku: „*Znali smo mi već odavna, da nekim izvjesnim krugovima ne ide u račun, da se Bošnjak i*

[4] Kruševac: *Bosansko-hercegovački listovi*, str. 236.

[5] „Čitaocima Bošnjaka“, *Bošnjak*, br. 1, 2. juli 1891., Sarajevo, str. 1.

[6] Isto

[7] Isto

[8] „Svačije poštujemo a svojim se dičimo“, *Bošnjak*, br. 4, 23. jul 1891., Sarajevo, str. 1

Hercegovac znade pobrinuti sam za se i za svoju budućnost, Ako Bošnjak i Hercegovac vodi računa sam o sebi i snuje po sebi svoju budućnost, ako BiH i ako ne ukabuli (prihvati, opaska S.K.) *sve ono što mu savjetuju i nameću neki krugovi koji su sebi uvrtili u glavu da samo oni imadu pravo da nad nama vedre i oblače, da nam oni pokazuju staze, kojih nam se valja držati. U napadu složne komšije Jovo i Ivo traže od nas jer između sebe ne mogu – o živu glavu – da se slože.*[9]

Jovo i Ivo u ovom primjeru su srpske i hrvatske nacionalne politike koje se nameću Bošnjacima.

A svoj stav vrlo jasno definiraju riječima:

Mi njihovu narodnost ne preziremo; mi na njiha krivim okom ne gledamo; mi nikad nećemo zanijekati, da nijesmo od jugoslavenskog plemena, već baš hoćemo, da svakome jasno dokažemo, da smo mi Bošnjaci na prvom stepenu toga slavnoga roda. Ali uvijek ostajemo Bošnjaci kao što su nam bili i pradjedovi i ništa drugo.[10]

Tvrdnje o pripadnosti i nepripadnosti

O tome kako i na koje sve načine se kreirala nacionalna svijest u Bosni i Hercegovini pisano je ranije. Poznati su primjeri osnivanja udruženja za širenje srpskog i hrvatskog imena u Bosni i Hercegovini šezdesetih godina 19. stoljeća. Naravno, sama potreba za osnivanjem društava s takvim ciljevima implicira nepostojanje nacionalnih identiteta do tog vremena i namjeru da se oni konstruiraju.

Slično svjedočanstvo ostavio nam je i slučaj jednog mostarskog mladića. Naime, sredinom 1892. godine u prosrpskom listu *Dubrovnik* objavljen je tekst u kojem su pozivali bosanskohercegovačke muslimane da iskažu svoju nacionalnu pripadnost srpstvu.

Međutim, prije nego što pređemo na ovaj slučaj osvrnut ćemo se na jedan raniji članak, također iz *Bošnjaka*. Ovaj kratak osvrt će nam pomoći u boljem sagledavanju cijelog problema. A riječ je o članku „Bosanskijem trutovima" potpisanim sa Soko Šestokrilović, što je bio jedan od češćih pseudonima Safvet-bega Bašagića.[11] U ovom članku on govori kako

m i z n a m o d a s m o B o š n j a c i a t o m o r a m o i s v i j e t u k a z a t i. (istaknuto u originalu, opaska S. K.) *Svako ime, koje nam se predbacuje, nema smisla, kao što nema smisla konbinirati o nečemu, što nije nikad bilo, niti ikad biti može. Mnijenje o bosanstvu ne kreće se bez razloga kao sladak san; ono je učvršćeno velikom moći i neodoljivom silom zajedničkog čuvstva i osjećanja jednog naroda pod jednim grbom i jednom zastavom sakupljena, koji je sve i sva pretrpio, a imena se svoga nikada odrekao nije. Bošnjak imade sjajnu prošlost, iz koje mu se predviđa još sjajnija budućnost.*

[9] Isto

[10] Isto

[11] Bosanskijem trutovima", *Bošnjak*, br. 21, 19. novembar 1891., Sarajevo, str. 2

I kako bošnjačka samosvijest blista kao alem-kamen i da su ih upravo zato i prozvali ponosnim Bošnjacima.

Pa sada, da na to ime zaboravimo, da se drugim imenom nazovemo – mi koji smo pravi urođenici i glavni faktori ove zemlje, nikad, pa ni za nikad, nikad! U svakoj šenici ima kukolja, pa možda se i među nama po koje zrno nalazi, ali je dužnost svakog Bošnjaka, da ta crna zrna trijebi. U svakom stadu ima zabludelih ovčica, pa možda se i među nama po koja z l o s l u t n i c a (istaknuto u originalu, opaska S. K.) *nalazi, ali sveta dužnost zove svakog Bošnjaka, da takove ovčice na pravi put skreće, ako bude moguće, a ako ne, neka im u brk kaže; da su zabludeli renegati roda ponosnoga, kojemu su pripadali njihovi djedovi, pradjedovi, šukundjedovi, da su podle izdajice svoje domovine, koja je rađala Bošnjake: Kuline, Tvrtke, Sokoloviće, Opukoviće, Malkoviće i sve druge do prije petnaest godina.*

I da takvima nije stalo do naroda nego do slave, da bi oni vjeru i narod „triumfovali u čast svoje ćese i svoga interesa". Ističe kako je „dobro osvjedočen" da takvi nisu iz uvjerenja pristali uz jednu ili drugu stranku (misli na srpstvo i hrvatstvo, opaska S. K.) nego da su „primamljeni" na veliku nesreću rodu i svojoj domovini.

Ne čudim se pravoslavnijem, j e r i h v j e r a u z a s r p s t v o v e ž e, ne čudim se većini katolika, j e r i o n i i m a j u v j e r s k i h i p o l i t i č k i h r a z l o g a (istaknuto u originalu, opaska S. K.), što uz hrvatstvo pristaju, već se čudim velikoj manjini muhamedovaca, koji se povađa za prvima ili drugima. Znaju li oni, da među Bošnjacima iščezavaju kao kap rose u sinjem moru? Misle li možda, da ćemo i mi s vremenom povesti se za njima, pa da steknu t i t u l u a p o š t o l s t v a, h r v a t s k e i l i s r p s k e p r o p a g a n d e? Ili im je zbilja bosanski narod skrivio, pa u nj razdor meću, da mu se gorko osvete?" Ako im je to zaista cilj poziva onda narod da upozna svoje trutove i da ih istrijebi „kako im se ne će za trag znati.

Zatim se obraća Srbima i Hrvatima i traži da oproste što se tako oštro odnosi prema trutovima „znamo dužnost tuđe poštovati a još veća svoje voljeti i braniti. Mi od vas ništa ne tražimo, pa vas molimo, da nas pustite na miru." A svi trudovi i muke ostat će im bez uspjeha, jer „koliko vjekova u našoj duši bosanstvo živi dvadeset ili trideset puta toliko vjekova treba – sve kad bi imali čistije dokaze, kao što ih nemate – dok se bosanstvo iz duše vjernoga bosanskoga naroda izbije."[12]

„Bosanskijem trutovima" i „kukoljem u pšenici" prozvani su oni koji ostavljaju bosansku narodnost i kite se nekom drugom, stranom.

Vratimo se sada na spomenuti poziv. U *Dubrovniku* se nakon pozivanja na neke navodne predaje ne ustežu koristiti i samim ministrom Benjaminom Kallayem i njegovim autoritetom za svoje ciljeve:

Da ste vi ugledni sinovi našega srpskog naroda znate po živućijem među vama predajama. O tome ste pak i osvjedočeni, pošto i kod kuće i okolo kuće nalazite ljude vama ravne u materinskom jeziku, u crtama i izrazu lica, u tjelesnom krijepkom razvitku, u umnoj hitrini, u junačkoj iskrenosti, gostoljublju, biva u svemu... Čitali ste i čitate osobito istoriju srpskoga naroda glasovitoga i odličnog mađarskog rodoljuba vašeg ministra Kalaja... Kada dakle Kalajeva auktoritat nazivlje

[12] Isto

na temelju znanosti Bosnu srpskom zemljom a Bosance Srbima, a vas begove bivšijem srpskijem plemićima, vrijeme bi bilo da i vi, muhamedanska braćo, izađete iz svoje reserve i da nam se otvoreno odazovete, ter u našemu brackome kolu poigrate.[13]

Iz ovog poziva, naime, jasno se vidi potpuno nepostojanje srpske nacionalne svijesti među bosanskim muslimanima. Inače, kako uopće drugačije objasniti potrebu da se pozivaju. Pozivaju se u nešto čemu očigledno ne pripadaju, što ne osjećaju svojim. Jer da pripadaju i da se tako osjećaju, zar ne bi bilo potpuno bespredmetno pozivati ih onda?!

Prvi je na ovaj poziv odgovorio *Bošnjak*. U rubrici „Domaće vijesti" objavljen je kratak komentar na ovaj poziv „uperen na nas muhamedovce, koji živimo od vajkada u Bosni i Hercegovini".[14] Oni su zanijekali pripadnost muslimana srpstvu i osporili pravo i stručnost *Dubrovnika* da muslimanima nameće srpsku narodnost.

Zove nas u svoje s r p s k o (istaknuto u originalu, opaska S. K.) kolo ili inače, kaže, da smo propali. Dokazuje nam poznatog Nemanju, tumači nam srpsku historiju, koju je ministar Kallay pisao, ali odmah od sada mi mu jasno kličemo sa onom narodnom poslovicom : 'N e p e nj i s e p u ž e u z k a l a j l i s u d e, i m a v u k o v a i d u lj i h r e p o v a.' Nijesi ti, moj nebore, još dozrio jedno diplomatičko djelo tako na prečac tumačiti, koje je kroz i kroz u diplomatičkom smislu prije petnaest godina pisano. Da li ste vi, gospodo oko „Dubrovnika", sposobni takvu stvar propagandirati i nama Bošnjacima srpsku narodnost nametati. Treba da metete vi ispred svojih vrata, mi vašega savjeta ne trebamo, odgovaraju.[15]

Upućuju ih zatim da drugom listu, *Crvenoj Hrvatskoj*, koji je, također, izlazio u Dubrovniku, dokažu da li je Bosna i Hercegovina srpska zemlja, a Dubrovnik srpski grad ili nije i da se s njima raspravljaju. Kažu da će im tamo temeljitije odgovoriti

jer ona je vještija takim nekakim spletkama i mudrolijama" nego oni koji su tek „*skoro handžar bacili iz ruke a dograbili se pera, pa ovako se nešto površno i jednostavno od komšinskih napadaja branimo. Ako Bog da i sreća junačka, u buduće i mi ćemo opširnije znati stvari razjasniti. Za sada ovoliko, a drugi put više*.[16]

Upravo u ovom broju, na početku spomenute rubrike, objavljena je i kratka vijest o smjeni na čelu uredništva lista. Naime, dotadašnjeg urednika Hilmi ef. Muhibbića, „*od nekog vremena opterećen ogromnim vakufskim poslovima*", zamjenio je Edhem ef. Mulabdić, „*učitelj u dar-ul-mualimina*".[17] A kako ćemo vidjeti u nastavku, upravo ovaj novi urednik bit će verbalno napadnut.

---

[13] "Braći Muhamedancima", *Dubrovnik*, br. 5, 31. jul 1892. godine, navedeno prema Kraljačić: *Kalajev režim*, str. 281

[14] „Novi list zvani Dubrovnik", *Bošnjak*, br. 32, 11. august 1892., str. 3

[15] Isto

[16] Isto

[17] „Promjena u našem uredništvu", *Bošnjak*, br. 32, 11. august 1892., str. 3

Na poziv *Dubrovnika* ipak se neko odazvao. Afirmativno je odgovorio samo jedan mladić iz Mostara. Bio je potpuno nepoznat široj javnosti, a zvao se Mehmed Spahić. On je *Dubrovniku* zahvalio jednim dopisom na takvom pisanju

za sve bosanske i hercegovačke Srbe – muhamedance, osobito za mostarske", posebno ističući: „*Ja ih mogu u ovakvoj stvari slobodno zastupati, pošto svi bosanski i hercegovački plemići i ugledne osobe drže se ovoga načela* (misli na srpsko, opaska S. K.) *kao što su i dužni. Doduše može se i među ovijem pođekoji izdajica naći svoje domovine, kao urednik Bošnjaka i tako dalje. Samo se naša mladež vara u ovome pogledu, misleći, da je rano još za nas početi raditi. Tu se omladina jako vara, jerbo mora neko da radi o stvari, osobito o ovakoj, koja ima svoga temelja. Za nju treba da se iz svijeh petnijeh žila zauzmemo, jer nas na to pozivlje naše poštenje. Molim, dakle, braćo Srbi, osobito muhamedanci, ne budite kukavice, već tražite pravo svoje, nek se vidi Srbin što je.*[18]

Kraljačić ističe kako je ova Spahićeva izjava i njegovo političko držanje pokrenulo u akciju čitav aparat vlasti od Okružne oblasti u Mostaru, preko Zemaljske vlade u Sarajevu do Zajedničkog ministarstva finansija i samog ministra Kalaja.[19]

Na Spahićevu izjavu i političko držanje prvi je reagirao *Bošnjak* kratkim osvrtom. Konstatacijom kako u svakom žitu ima kukolja pa tako i kod njih objašnjavaju činjenicu da se pojavio „*domaći sin*" za kojeg je „*prionula ova bolest*", novotarija. Naime, imena Srbin i Hrvat se poistovjećuju s nečim potpuno novim i nepoznatim. Ističe se kako niko od muslimana to nije prihvatio:

Otkad nam se uvukoše prvi put ova šarena imena: Srb i Hrvat, otkad se prvi put upoznasmo s ovim novotarijama, nije se našao domaći sin muhamedanac, da to objeručke prihvati, nego je to vazda gledao nekako sumnjivo i klonio se te priljepčive bolesti. Ali pravo veli narodna poslovica: U svakom žitu ima kukolja, pa tako i kod nas. Našao se domaći sin i to Mostarac Mehmed ef. Spahić, za koga je prionula ova bolest, te se evo u 8. broju „Dubrovnika" ovog novog dubrovačkog listića izjavio, da je Srbin[20].

Ističu kako je ne samo odobrio pisanje *Dubrovnika* nego –

u ime nas sviju priznaje se Srbinom. Ko bi dakle vjerovao, da to može biti? Ali tako su tjesnogrudi ljudi i kukavice: oni ne mogu trpiti dugo borbe, vole podleći, jer kao prvake čeka ih tamo slava: sve srpske pečene ribe plivaju u srpskom moru. No neka ovo ne smeta naše čitatelje čelik-Bošnjake. Ovaki ljudi niti su, niti mogu biti vođom ni čijom, za ovakima se niko ne će povesti. „Dubrovniku" pak, možemo čestitati, što je dobio ovog novo-Srbina, koji će i njemu vrijediti toliko, koliko je i nama vrijedio". A onda traže od Spahića: „Što se tiče samog novo-Srbina možemo tražiti od njeg računa, da nam kaže: ko je njega opunomoćio, da on ispred ostalih Bošnjaka govori. Lako je to reći: „Ja ih mogu u ovakvoj stvari zastupati, pošto se svi plemići drže ovog načela', ali bi trebalo za to dokaza, koje je među tijem gosp. Srbin zaboravio navesti. Zato ne treba trčati kao ždrijebe pred rudu. Ako je i dobio još koga kao sebe, to još nijesu 's v i p l e m i ć i' (istakuto u originalu, opaska S. K.). *Nadalje: kad je već siroma zabludio, pa hoće da bude to,*

[18] Kraljačić, *Kalajev režim*, str. 281

[19] Isto

[20] *Bošnjak*, br. 35, 1. septembar 1892., str. 1-2

onda mora zaboraviti na svoju slavnu prošlost, zaboraviti na sve slavne muževe, pa i na zmaja Bosanskog, koji su toliko krvi proljevali za svoj narod i domovinu. Mora još slaviti Nemanju, Kosovo, mora slaviti krsno ime, jer „Istočnik" veli: „ko ne slavi krsnog imena, taj nije Srbin, i na pošljetku mora s osobitim ukusom žderati sve one pogrde, koje nam preko Drine dolaze". I još toga ima puno; nije dosta reći samo i „ja sam Srbin," pa gotov posao. Još samo jedno pitanje na svršetku: zašto ne piše taj novo pečeni Srbin svetim srpskijem pismom tako zvanom ćirilicom, već latinicom? Ne begeniše li ga on, ili ga ne begenišu ostali njegovi pristaše Srbi „muhamedovci?[21]

Inače, u uvodnom članku ovog broja, „Hrvati ili Srbi?",[22] navodi se kako su u posljednje vrijeme bile učestale poslanice od „naše braće Hrvata i Srba".

Jedni hoće, da budemo Hrvati, a drugi, da budemo Srbi. I na tom polju poinadiše se naša braća također međusobno, dobacujući jedan drugome najprobranije riječi, a na naš račun. Kada su se jedan drugoga dosta već napsovali, onda dolazi opet na nas red, pa udri odavle, udri odanle. Obijeđuju nas, da smo se odbili od njih, da se ne smatramo Slavenima, kore nas, da smo se odstranili, da širimo separatizam, da odbijamo braću našu Hrvate – kažu jedni, i braću Srbe – kažu drugi; najzad nam dovikuju s jedne strane, da naginjemo nekuda na drugu stranu i t. d. Kad čitamo te poslanice, gotovo nam se čini, kao da smo mi nakovanj, na koje lupaju šegrti s jedne i s druge strane. Žao nam je iskreno samo to, što se naša braća muče i svađaju, praveći ražanj, dok je zec još u šumi.[23]

Odbijaju optužbe da se ne smatraju Slavenima, naglašavajući kako su uvijek isticali „da smo ogranak jugoslovenskog plemena". A zatim kako je pravo na njihovoj strani, jer su naveli mnogo historijskih dokumenata iz kojih se jasno vidi da je *od pamtivjeka postojao bosanski jezik i bosanski narod* i kako upravo na osnovu tih dokaza brane i šire bosansku narodnost.

Zar se mora uvijek zaboraviti na to, da su se sinovi ove zemlje do pred nekoliko godina sami sa ponosom zvali Bošnjaci, pa većina i danas tako zove, a svoj jezik opet nazivlju bosanskim!?[24]

Pozivaju se na razboritost i zdrav razum kao razloge da budu i ostanu Bošnjaci. Pravdaju to i činjenicom kako prate prepirku *među našom slavenskom braćom Hrvatima i Srbima*, koju oni vode međusobno i dokazuju jedni drugima da su Hrvati ili Srbi. Čude se kako ni oni sami ne vjeruju u dokaze koje iznose međusobno.

A sada ti učeni ljudi s jedne i s druge strane, koji jedni druge ne mogu o tome uvjeriti, traže od nas neukih i jednostavnih ljudi, da budemo nešto, što se ne sjećamo da smo bili, što više, imamo sa svijem protivne dokaze jednim i drugim. Ne znači li to, da oni hoće nas povući u svoju borbu, u svoje prepirke, to jest, da mi u našoj domovini počmemo cjepkati naše sile, koje bismo mogli i koje ćemo upotrijebiti na drugome polju. Za trajan život i opstanak jednoga naroda treba najprije unutarnjega razvoja, treba gospodarske snage, treba kulturnog napretka. A mi smo tek počeli u tome pogledu napredovati i mi ležimo još u povojima. Pa kad je ovako što bismo danas koristili jednima i drugima?

---

[21] Isto, str. 1-2

[22] „Hrvati ili Srbi?, *Bošnjak*, br. 35, 1. septembar 1892., str. 1

[23] Isto

[24] Isto

Pitaju se zašto ne spominju na kakav način traže da oni budu Hrvati ili Srbi? I pitaju – je li dovoljno samo reći da je neko Hrvat ili Srbin, kome je to u korist? Ili, pitaju se dalje, da li da traže možda pripajanje Hrvatskoj ili Srbiji? Zaključuju kako Hrvatska ima i sama dosta problema i bez njih, a Srbija se nalazila pred ekonomskim slomom. Ovo su naveli, kako kažu, samo za slučaj kad bi oni sami mogli i smjeli odlučivati o sudbini i budućnosti svoje domovine. Ali, nastavljaju, to niti smiju, niti mogu, niti hoće. Brani im to položaj koji je Bosna i Hercegovina dobila sporazumom svih evropskih vladara, a i njihov sopstveni interes. Taj interes, dodaju, traži od njih da

jačaju u kući, da sabiremo snage, da složnim silama podupiremo današnju upravu naše domovine u njezinu nastojanju, kako da nam zemlja procvate, kako da se našem težaku isplati njegov znoj, kako da se gospodarski dignemo. Dalje treba da učimo, da kulturno napredujemo. Knjiga je danas i puška i sablja. Knjiga je ono svijetlo, oružje kojime moramo da stupimo pred svu Evropu. U nas ima volje za rad, ima i dara, jedno će se i drugo i dalje razvijati. A zar te dragocjene sile puštati i u beskorisnu plemensku borbu, za koju da lahkoumno napustimo našu slavnu prošlost, našu povijest, naše tradicije, naše staro ime? To da žrtvujemo sve, a da ne dobijemo ništa? To bi danas bila djetinjska politika, a to nam brani zdravi naš razum. Mi ne ćemo ni za korak ni lijevo ni desno. Braću našu jedne i druge, štovaćemo onako, kao zaslužuju, i kako ona nas štovala budu. Mi učimo istom, a naši prvi učitelji imali bi biti oni. Koji će pokazati veću kulturu, taj će nam biti miliji, ali samo kao učitelj. Dalje ne idemo, niti smo Hrvati, ni Srbi, jesmo i ostajemo Bošnjaci.[25]

Dubrovnik je uskoro, u 14. broju, objavio novo pismo Mehmeda ef. Spahića u kojem je on ponovio svoje ranije navode. U *Bošnjaku* su ovo komentirali riječima da je novo Srpče podiglo mnogo vike nizašto.

Mi ne smatramo potrebnim, da se s njime prepiremo, već upozorujemo naše čestite čitaoce na izjavu iz Mostara, koju smo donijeli u prošlom broju našega lista, te na brzojavku iz Stoca koju donosimo u današnjem broju među brzojavnim vijestima; dalje na dopis iz Mostara „Crvene Hrvatske" u broju 38., te na današnji dopis iz Mostara, pak će svaki znati, što je i kako je, to jest kakve je časti i svoga namusa. Dodaju na kraju kako je „Novo Srpče podiglo je svakako mnogo vike ni zašto.[26]

Spahića su opovrgli najugledniji građani Mostara svojom zajedničkom izjavom s vlastoručnim potpisima koju su poslali *Bošnjaku*, a on prenio u cijelosti. Izjava glasi:

Štovani gosp. uredniče! Prije nekoliko dana istom razumjeli smo, da je u osmom broju veliko-srpskog lista „Dubrovnik" sadržan dopis, u kojem neki Mehmed ef. Spahić (?) iz Mostara navađa, da on i svi bosansko-hercegovački muhamedovci srpskoj narodnosti pripadamo. Premda mi istog dopisnika ne smatramo kao ovlaštena i dostojna, da zastupa muhamedanstvo u našoj domovini i premda ta dovoljno poznata ličnost ne zaslužuje, da mi s njome posla imamo, dužni smo ipak za ljubav istine i za obranu časti muhamedanstva da izjavimo ovo nekoliko redaka kroz naš cijenjeni list „Bošnjak". Mi muhamedovci jesmo vjerni pristanici našeg dina (vjerozakona)

[25] Isto

[26] *Bošnjak*, br. 41, 13. oktobar 1892., str. 2.

i vjerni sinovi naše lijepe otadžbine, a drugo pako ništa, - i drugo ništa ne ćemo i ne želimo da budemo. Mi želimo prvo slobodu u izvršavanju našega lijepoga dina, a drugo napredak i razvitak naše domovine (vatana) i našeg naroda. Mi ne znamo ni za hrvatstvo ni za srpstvo, te smo voljni prama takovim spletkama i napadajima našu domovinu uvijek braniti, kao što su to vazda i naši dični pradjedovi činili. Ko god *drukčije misli, jako se vara, te zato mi, odbacujemo od sebe to srpstvo koje nam hoće tobožnji naš zastupnik nekakvom petljanijom da natovari. U Mostaru dne 28. septembra 1892.*

Ali eff. Džabić, muftija, Kajtaz Hadži Arif eff., Hafiz Hasan eff. Hadžiefendić, kadija, Alajbegović Hadži Salih eff. muderis, Ridžanović H. Abdulah eff. muderis, Lakišić Hasan beg, veleposjednik, Kurt H. Muhamed eff. muderis, Puzić Hamza eff., Muslibegović Omer eff., Deronja Ahmed eff., Ćemalović Muhamed eff., Karabeg Muhamed eff., Muslibegović Mustafa eff., Šemić Muhamed eff., Vučijaković Hafiz eff., Čemalović Aga, veleposjednik, Behlilović Salih aga, H. Fazlaga Fazlibegović, Husaga Fazlibegović, Memišaga Dadić, Mustaj beg Čelebić, Mustaj beg Lakišić, Haki beg Kapetanović, Kapetanović Arif aga, H. Jusuf aga Efica, Bakamović Abdaga, Čemalović Muhamedaga veleposjednik, Čelar Salih aga, Mujić Mehmed aga, H. Salih aga Ribica, Ahmed beg Hadžiomerović, Ali beg Čumurija, H. Muhamed eff. Efica, Mahmut eff. Fazil, Ali aga Dizdar, Ibrahim beg Kapetanović, načelnik grada Mostara.[27]

U spomenutom dopisu iz Mostara koji je potpisan sa „Starac Hercegovac" on piše „svašta po malo iz Mostara". Čudi se kako je Spahić došao do tog zaključka, jer, kaže „da škole nije ni vidio, a još manje čitao". A što se tiče zastupanja svih bosanskohercegovačkih muslimana, posebno mostarskih, ističe kako on nije domaćin ni u svojoj kući, a kamoli van nje te i da je plemenit, ne bi mogao nikako plemiće zastupati. Opisuje zatim kako je Spahić dočekan *ovdje kad se vratio nakon č e t i r i m j e s e č n o g b o r a v k a u B e k i j i* (istaknuto u originalu, opaska S. K.), *slavodobitno ga dočekala Srbadija, pa makar i pod izlikom, ali nažalost braća njegova t. j. muslomani bogme nekako hladno, jer se više ne broji među nas*.[28] U ovom broju je objavljena i izjava Stočana u kojoj zahvaljuju uglednim Mostarcima na njihovoj izjavi: *Duboko zahvaljujemo našoj braći Mostaranima, koji kroz dični 'Bošnjak' dadoše dovoljan izraz o bezrazložnom postupku Spahića.*

U potpisu *Muhamedanci*.[29]

Javnu podršku Mehmedu Spahiću u njegovom srpstvu pružio je samo jedan drugi Mostarac s beogradskom adresom. Bio je to hodža Sulejman ef. Faladžić. I povodom ovog dopisa *Bošnjak* se oglasio. Ovog puta to nije bilo u rubrici gdje su kratke vijesti iz domovine nego na mjestu uvodnog, glavnog članka, na prvoj stranici:

Jedan od naših prijatelja u Zagrebu poslao nam je prije nekoliko dana prijepis pisma, što ga je u poznatome ne sa dobre strane „Srbobranu" iznio nekakav S u l e j m a n e f f e n d i j a F a l

[27] „Muhamedanci su progovorili", *Bošnjak*, br. 40, 6. oktobar 1892., str. 2

[28] Isto, str. 3

[29] Isto, str. 4

a dž i ć, koji od neko doba hodžaluk obavlja u B i o g r a d u (oboje istaknuto u originalu, opaska S. K.), *prijestolnici mlađahne kraljevine srpske.*[30]

Navode kako on u tom pismu „*udara u doboš i duva u zile i borije*“ i „*upravo kao da je pomahnitao, a sve zbog toga, jer mu se njegovo „srpsko srce“ razigralo od velje radosti, što je poznati M e h m e d e f f. S p a h i ć iz Mostara u đeridi dubrovačkoj, zvanoj „Dubrovnik“ prije nekog vremena glasno i jasno izjavio da je Srbin*“.[31] Ističu da ova poslanica „*nije takova da bi nam trebala zadavati osobite glavobole, mi se dapače u prvi mah slatko nasmijasmo, kad iz nje vidjesmo, da se nama „Bošnjaku“ veli, da smo list „hrvatski“ i da zagovaramo u našoj lijepoj domovini ideju „H r v a t s t v a“* (istaknuto u originalu, opaska S. K.). A zatim i tri krupne neistine koje je, kažu, iznio: prva, da *Bošnjak* radi u prilog hrvatstva i da želi muslimane odvojiti od islama; druga, da je za Gazi Topal Osman-paše u Bosni i Hercegovini bila priznata srpska narodnost i srpski jezik; i treća, da se od okupacije iselilo 100.000 muslimana iz Bosne i Hercegovine. U svom odgovoru tvrde kako *ni za dlaku ne odstupamo od dina i da nas upravo osjećaji svete naše vjere vode kada se branimo od onijeh mreža, u koje zapadoše hodža Faladžić i njegov prethodnik Mehmed effendija Spahić*. Na optužbu da su zagovornici hrvatstva odgovaraju kako će se na ovo slatko nasmijati svaki Hrvat pa i Srbin „jer i jedni i drugi na nas sipaju vatru što jasno ispovijedamo: da „Od Trebinja do brodskijeh vrata, Nije bilo Srba ni Hrvata“. Na drugo pitanje odgovaraju protivpitanjem: „Što nijeste imali petlje, prije godine 1878. kazati, što sada velite da ste „Srbi“? pa nastavlja: „Što bi bilo s vama, da ste to učinili? – Ovamo kod nas svak će znati odgovoriti na ta dva pitanja.“

Kao odgovor na treće pitanje, između ostalog, navode brojeve kako je 1885. godine prilikom popisa bilo ukupno 492.710 muslimana, a do kraja decembra 1891. taj je broj „usljed porođaja poskočio (i to odbijajući muhadžire)“ na 508.670, što je bilo povećanje za 15.960 osoba.[32]

Ovo Faladžićevo pismo bilo je i povod da se uredništvo pobliže raspita o njemu u rodnom Mostaru. Ističući kako su sakupili pouzdane vijesti navode da je Faladžić u Mostaru poznat kao spletkar, licemjer i kavgadžija bez ikakvog ugleda i poštovanja; da je od 1881. godine počeo zalaziti u krugove, kako kažu, s kojima ne priliči druženje zrelim ljudima, a najmanje vjerskim službenicima. On sam se rano počeo isticati pozivima na iseljavanje muslimana i upravo njegovim nagovorom iselilo se nekoliko porodica iz Mostara („gdje sada proklinju svog

[30] „Murtat Faladžić Effendija“, *Bošnjak*, br. 48, 1. decembar 1892., str. 1-2

[31] Isto

[32] Isto

zavodnika, jer padoše na prosjački štap daleko od svog vatana i svojih prijatelja“). Nakon što su vlasti počele istraživati njegove poslove ostavio je porodicu i pobjegao na Cetinje. Tamo se, kako kažu, i pored lijepog dočeka zadržao samo nekoliko mjeseci pa onda otišao u Istanbul. Pošto je postao sumnjiv zbog čestih posjeta tamošnjem ruskom i srbijanskom poslanstvu, da bi izbjegao eventualne neprilike „*po nagovoru nekih znanaca*“, otputovao je u Beograd, gdje je imenovan za „*hodžu*“ i plaćen od srbijanske vlade.[33]

Za to pismo, tvrde dalje, pouzdano znaju da je kumovalo „*par probisvjeta*“ koji su pobjegli u Srbiju „zbog krupnijeh razloga, kojima se običaje baviti državni odvjetnik, strugnuše u onu zemlju, koju efendija Faladžić naziva „srpskim Pijemontom“. Sigurno i ne znajući da li se taj Pijemont „jede ili pije.“ Dodaju na kraju kako u efendiji Faladžiću „Muslomani u Bosni i Hercegovini nijesu ništa izgubili – mi bismo još rekli, da smo upravo dobili što ga izgubismo. Nije naša stvar da prosuđujemo, da li Biograd od njega ima kakvu korist“.[34]

Spahić je nastavio propovijedati svoje prosrpske stavove i uskoro je postao glavni junak i ljubimac velikosrpske štampe. Zato su se i neki strani listovi zainteresirali za ovaj slučaj, kao što je, naprimjer, *Pester Lloyd* koji je, kako ističu u *Bošnjaku*, *dobro shvatio ovog deliju i osvijetlio njegove namjere*. Ovakva njegova aktivnost i stavovi bili su povod za *Bošnjak* da *svijet obavijestimo o ličnosti Spahićevoj i njegovo nazovi-Srpstvo pobliže razmotrimo*. [35]

Mi smatramo za našu naročitu novinarsku dužnost“, ističu u *Bošnjaku*, „*da svijet obavijestimo o ličnosti Spahićevoj i da njegovo n a z o v i – S r p s t v o* (istakuto u originalu, opaska S. K.) *pobliže razmotrimo. Mehmed ef. Spahić potiče iz prilično uvažene muhamedanske porodice iz Mostara, a pribavio je sebi toliko izobraženja, da je mogao postati čestit i pošten sin naroda i vjerozakona svoga. No onda on ne bi tako lako i brzo došao bio do „slave“, niti bi mogao toliko putovati po bijelom svijetu, niti bi ga u Biogradu i u Nišu onako svečano dočekivali, niti bi on mogao u logoru na Banjici blizu Biograda pozdravljati „pobjedonosnu“ srpsku vojsku i doviknuti joj, d a s e o n p o d s i g u r n o n a d a, d a ć e j o š d o ž i v j e t i, d a v i d i h r a b r u s r p s k u v o j s k u u T r a v n i k u.* (istakuto u originalu, opaska S. K.).

Spahiću je, naime, u banjičkom vojnom logoru priređen svečani doček s postrojavanjem vojnika u njegovu čast i vojnom muzikom. Tom prilikom srbijanska vlada mu je obećala podršku, a pojedini državnici su s njim razmijenili vizit karte. Čak ga je i srpska akademija pozvala na jednu od svojih sjednica, a njezin predsjednik Nešić pozdravio i naveo kako će u njezinom ljetopisu biti zabilježen taj „historički događaj“ kad ih je Spahić počastio svojom posjetom. On se zatim

[33] Isto

[34] Isto

[35] „Odmetnik Mehmed ef. Spahić“, *Bošnjak*, br. 32, 10. august 1893., str. 1.

uputio u Istanbul odakle je „drugu i istomišljeniku“ Faladžiću poslao „s r p s k i p o z d r a v“ (istakuto u originalu, opaska S. K.). Kako ističu u Bošnjaku, „tome je jedini cilj bio da se ponovo štampa u Srbobranu i njemu podobnim listovima kako bi se na novo proglasila slava i čelik-srpstvo Spahićevo“. Ističu i kako i pored toga što se hvalio kako ga tamo čekaju veliki poslovi zadržao se veoma kratko. Smatraju da se nije svojevoljno vratio nego da su prepoznali da on spada „među iste one skitalice, kao što i zloglasni Derviš beg Ljubović, koji sada svoje dane provađa po jagodinskim mejhanama“.[36]

Kad sve ovo dobro razaberemo, vrlo je lahko pojmiti i razumijeti, za što Mehmed efendija nalazi da mu je korisno i probitačno biti Srbinom i mi – u koliko se njega samoga tiče – čak i odobravamo to njegovo „Srpstvo“. Na čast on Srbima, ako im je toliko do njega stalo, mi im ga bez ikakve odštete drage volje ustupamo upravo onako kao i Derviš bega Ljubovića i hodžu Sulejman ef. Faladžića. Ali što se našega muslimanskog mileta u Bosni i Hercegovini tiče, mi znamo pod sigurno, da ga primjer ovoga najnovijeg odmetnika Spahića ne će namamiti da zaboravi svoju pradjedovsku narodnost i lijepo ime bosansko.

Ovo svoje uvjerenje, ističu na kraju, potvrđuju vijestima iz Mostara u kojima se govori o tome kako cijela porodica i komšiluk proklinju Mehmeda Spahića kao odmetnika koji je zanijekao svoju narodnost i iznevjerio domovinu.[37]

Kraljačić u navedenoj knjizi potpuno zanemaruje činjenicu da je Spahić u citiranom dopisu strašno uvrijedio urednika Mulabdića optužbom za navodnu izdaju domovine. Njegovo legitimno pravo kao legaliste da pravdu i zadovoljštinu traži pred odgovarajućim građanskim sudom on tumači samo kao namjeru da se Spahić, navodno, kompromitira u javnosti kao ličnost i da se umanji efekt njegove izjave.[38]

Suđenje

Uslijedilo je suđenje. *Bošnjak* je, naravno, pratio ovo suđenje i prenio svojim čitateljima kako je tekao sam proces.[39] Glavna rasprava, prema optužnici broj 4468 od 22. septembra 1892. godine, održana je 8. decembra pred okružnim sudom u Mostaru kojim je predsjedavao savjetnik Rauch. Tužitelja, Edhema ef. Mulabdića, koji nije prisustvovao suđenju, zastupao je njegov advokat dr. B. Krasa, a tuženi Spahić prisustvovao je suđenju zajedno sa svojim advokatom dr. Mazzijem. Velika sala nove sudske palače bila je tokom trajanja rasprave ispunjena do posljednjeg mjesta „slušaocima iz najboljih krugova činovništva i građana sviju

[36] Isto

[37] Isto

[38] Kraljačić: *Kalajev režim*, str. 282

[39] „Mehmed ef. Spahić pred sudom“, *Bošnjak*, br. 50, 15. decembar 1892., str. 2-3.

vjerozakona“, kako javlja *Bošnjakov* dopisnik. Spahić je prilikom predstavljanja na početku suđenja naveo da je veleposjednik i hodža (vjerski službenik), da zna pisati turski, latinicu i ćirilicu. Ubrzo će se pokazati nešto sasvim drugo.

Naime, tokom suđenja, nakon upita od tužiteljevog advokata, Spahić je morao priznati da, ustvari, on nije nikakav veleposjednik – nego je to njegov otac. Zatim, da se ne bavi nikakvim ozbiljnim poslom; da nije hodža nikakve džamije; da je učio samo turski jezik; da ne zna latinicu i ćirilicu te da nema nikakvog općeg obrazovanja. Priznao je tom prilikom i da je poslao spomenuti dopis „misleći da njemu kao svešteniku u dužnost spada zahvaliti „Dubrovniku“ zato, što je muhamedance pozvao, da se drže srpske narodnosti.“[40]

U nastavku izlaganja naveo je kako riječima izdajica svoje domovine nikog nije htio uvrijediti nego istaći da je urednik *Bošnjaka* protivnik njegovog načela. Zatim je naveo i kako Edhema ef. Mulabdića uopće ne poznaje i da nije znao da je uvreda ako se nekome kaže da je izdajica svoje domovine. Na pitanje zastupnika tužitelja – je li imao nalog ili molbu od ikakvog muslimana da napiše i pošalje ovaj dopis – odgovorio je da ne može navesti nikog. Nasuprot ovome, na prijedlog tužioca, pročitan je dopis iz 40. broja *Bošnjaka* u kojem je 36 najuglednijih mostarskih muslimana protestiralo protiv njegovog dopisa.[41]

Zatim je na prijedlog branitelja bio pročitan tekst iz *Bošnjaka* u kojem je Spahić opisan kao „kukolj u pšenici“. Iz tog navoda on je izvukao zaključak da je „običaj u Bosni grubim riječima protivnike napadati“ na što je onda zastupnik tužitelja rekao da se uredništvo *Bošnjaka* uvijek služilo „*izobraženim načinom polemiziranja*“ i da je Spahića nazvalo „kukoljem“ tek nakon što je bio objavljen njegov dopis. I da je upravo on uzrok „što nije glas ‘Bošnjaka’ sa svijem fin ostao“. Zastupnik tužitelja obrazložio je da riječi „izdajica svoje domovine“ objektivno predstavljaju jednu od najtežih uvreda poštenja te da se Spahić ne može pravdati „subjektivnog dobrojenja postupka, koji je on upotrebljenjem ovih riječi počinio“. U nastavku izlaganja tvrdi ako je bio toliko odvažan da upotrijebi ove riječi uvrede ne može „sada“ reći da nije znao šta znači riječ „izdajica“. Također, i da se kao otežavajuća okolnost pri određivanju kazne uzme činjenica da se Spahić služio neistinom kao da ima punomoć govoriti u ime drugih osoba a ne samo svoje. Kao olakšavajuće okolnosti da se uzmu u obzir njegova mladost i nizak nivo obrazovanja.

Branitelj je pravnim argumentima nastojao opravdati postupak svog klijenta, a on sam, Spahić, lično se obratio sudu protiv svjedočenja koje je o njemu i nje-

[40] Isto

[41] Isto

govom ponašanju pripremilo gradsko poglavarstvo Mostara, a na osnovu izjava njegovih poznanika i upute bašmuhtara.

Presuda je bila pročitana istog dana u 17 sati poslijepodne. Spahić je proglašen krivim „prestupka protiv sigurnosti poštenja te se stoga osuđuje na tri dana zatvora, time, da može plaćanjem globe od 45 for. izbjeći odležanje ove kazne". Osim toga, morao je platiti troškove ovog kaznenog postupka. Kao olakšavajuća okolnost navedeno je „d a M e h m e d S p a h i ć n e m a d o s t a t n o g n a o b r a ž e n j a, d a p r e t r e s a p r e d m e t e o v a k e v a ž n o s t i" (istakuto u originalu, opaska S. K.).[42]

Na kraju ističu kako oni od sada

za vazda predajemo tog našega otpadnika dubrovačkoj pravoslavnoj omladini nek se s njime diči i ponosi, kao svraka repom, samo ako srpstvo toliko dobije s njime, koliko smo mi izgubili, lahko će proračunati, te mu jasno ovako kličemo kao najzadnji oproštaj: Nek od danas krsno ime služi, Pod bajrakom Vuka Brankovića.[43]

Iz načina na koji su pojedini listovi pisali o ovom suđenju može se vidjeti i kako se ono razumijevalo i predstavljalo čitateljstvu. *Bošnjak* je tako za ilustraciju prenio jedan članak iz *Vršačkog glasnika* završavajući ga zanimljivom izjavom. I *Vršački glasnik* je, kao i *Bošnjak*, pratio suđenje preko svog dopisnika. Za ovaj njihov dopis u *Bošnjaku* tvrde da je nastao u samoj redakciji tog lista i da za to, pored samog jezika kako je napisan, imaju i neke druge dokaze. U spomenutom dopisu pišu kako je „čuveni sa svog Srboždерstva Mehmed Kapetanović u r e d n i k „B o š nj a k"- a (istaknuto u originalu, opaska, S. K.) tužio sudu vrlog nam brata Muhamedanca bega Spahića, što se ovaj okomio na nj', dokazujući mu njegovo r'gjavo i ružno postupanje koje čini u službi h r v a t s k o g (istakuto u originalu, opaska S. K.) šovinizma". Navode kako je Spahić samo malo oštrije lično napao Kapetanovića pa ga je on tužio za uvredu časti. Navode zatim kako je sud Spahića osudio na kaznu plaćanja 45 forinti za koju je onda Kapetanović tražio da se pretvori u zatvorsku kaznu što je sud odbio. Nakon što su u *Bošnjaku* pobili sve njihove navode (nije urednik ni tužitelj bio Kapetanović, koji nije bio ni spomenut na suđenju, nego Mulabdić; nije navedena tačna kazna; niko nije tražio da bude zatvorska; i da nije istina da je vlasnik ili urednik lista ikad pokazivao da je u službi hrvatskog šovinizma) i dokazali da su neistiniti zaključuju kako *Vršačkom glasniku* ustvari i nije do istine. Na kraju navode kako ih je ovo podsjetilo na riječi Fridriha Velikog, koji je tokom prusko-ruskog rata, vidjevši zarobljene, otrcane i poludivlje Baškize, izjavio:

---

[42] Isto

[43] Isto

„I s ovakim smetljem moram da se ja borim!“[44]

Odricanje od Spahića

Nakon izvjesnog vremena ponovo je kratkim osvrtom u nekoliko rečenica upozoreno na *Dubrovnik* i njegovo pisanje. Naime, kako navode u *Bošnjaku,* neki njihov prijatelj iz Monarhije upozorio ih je na tekst u 17. broju *Dubrovnika* „koji ne smije u našu domovinu, jer je sebi odabrao za zadaću, sijati među našim narodom sjeme nesloge.“ Njegova namjera je kažu „da nas muhamedance drobe i cijepaju“, ali je njima kao ozbiljnom listu ispod časti upuštati se u ikakvu raspravu s *Dubrovnikom* „bojeći se ujedno, da ne povrijedimo i osjećaj naših čitatelja“.[45]

Spahićevo kasnije odricanje od srpstva Kraljačić opširno obrazlaže.[46] On ovaj slučaj posmatra u sklopu odnosa vlasti prema približavanju muslimana i Srba na srpskoj nacionalno-političkoj osnovi. Opširno izlaže poglede okupatorskih vlasti na mogućnost njihovog približavanja i pokazuje kako njihov odnos prema Spahiću otkriva osnovnu karakteristiku metodologije sprječavanja približavanja na spomenutoj osnovi. Spahića su, naime, vlasti pod optužbom da nagovara mostarske muslimane na iseljavanje u Srbiju internirale u njegovo rodno mjesto kod Ljubuškog.[47]

Internacije se oslobodio tek nakon što je potpisao izjavu kojom se odricao od prosrpskih stavova. Ovu njegovu izjavu *Bošnjak* je kasnije prenio iz *Bosnische Posta* bez ikakvog uredničkog komentara. Izjavu je prenio i *Vatan*.

Čitamo u „Bos. Pošti“ slijedeće: *„Zamolila nas je jedna osoba, da obnarodujemo jedno njezino očitovanje. Dok njezinoj želji ovime odgovaramo, nije nama ni na kraj pameti, dosuditi piscu veće znamenovanje, nego što ga ide; mi to jedino radi toga činimo, jer je dužnost novinarstva, predasvim istinu kazeti, od kogagoder i ta istina potiče, da se s njome upoznaju što širiji krugovi. Molitelj je Mehmed ef. Spahić, koji ovako u javnosti pred čitavim narodom tumači svoja iskustva. „Pošto sam osobnim iskustvom došao do uvjerenja, da sam bio na vrlo opasnom putu za nas Muslimane, kad sam protežirao srpsku misao, mislim i držim za sveta dužnost javno istaknuti tu pogrešku, jer da nebi još koji Musliman dao se povesti za tom za nas opasnom strujom, koja je najubitačnija za Islam i njegove slijedbenike u našim zemljama. Pošto mi teži i uzdiše srce za interesima našega elementa, ja sam dužan i raditi za budućnost i blagostanje naše zemlje, te sam bio preduzeo rad, s kojim sam mislio izaći u susret muhamedanskim interesima, ali u tom blaženom srpstvu sasma mi se drugo nešto ukaza, nego što sam ja mislio; a to je na žalost: protežiranje srpstva, potkopavanje je Islama. Pošto je tako opasna ta struja, nađoh se pobuđenim, da*

[44] *Bošnjak*, br. 1, 5. januar 1893., str. 2.

[45] *Bošnjak*, br. 43, 26. oktobar 1893., str. 1.

[46] Kraljačić: *Kalajev režim*, str. 283-292.

[47] Isto

preporučim svojoj jednokrvnoj braći, da ulože sav trud, koliko moralni toliko i materijalni, te da se posatavimo na ono stanovište, s kojeg s kojeg ćemo braniti u pravom smislu muhamedanske interese u ovom kraju monarhije, a to je: da se najodvažnije i najsvečanije protivimo srpskoj misiji, kojoj treba raditi za ustuk u našim zemljama. Ja mislim da neće nikaov Srbin biti pravedan, koji bi primitio, što sam dao ovu izjavu, u kojoj svečano odbijam muhamedance od srpstva, pošto sam ga opipao sa svih krajeva. Draga braćo! Ja ovu izjavu naminuo sam Vama, u kojoj preporučujem, misleći da je preporuka mjerodavna iskusnih ljudi, da se držimo mi neutralnosti, što se tiče nacionalnog pitanja u našim zemljama. Ja vam osobito preporučujem lojalno držanje u potpunom smislu prema našoj dobrotvorci, prema visokoj vladi, kojoj treba da pođemo u susret i da joj zahvalimo na onim zaslugama, koje se mogu samo platiti osobitom odanošću i poslušnošću prema prema Austro-ugarskoj državi. Haza cafi li čulli arifi. I u potpisu Mehmed ef. Spahić"[48]

Citirana izjava se donekle razlikuje od one koju navodi Kraljačić.[49] Glavna razlika je u tome što u prvoj, koju navodi *Bošnjak*, Spahić odbija srpstvo od svih muslimana („svečano odbijam muhamedance od srpstva"), a prema Kraljačićevoj verziji, odbija srpstvo samo u svoje ime („svetčano odbijam Srpstvo od sebe").

Međutim, Spahić će se nešto kasnije ponovo obratiti javnosti. Bit će to opet preko *Dubrovnika* i sa starim, poznatim stavovima. *Bošnjak* je ovaj put o tome obaviješten putem jedne dopisnice.[50] Citiraju cijeli sadržaj dopisnice:

Slavno (ha! ha! ha!) uredništvo! Molio bih vaše „blagoutrobije", da preštampa i ovu izjavu Mehmed ef. Spahića u Vaš otrcani „Bošnjak", kad ste se ono lani ponosili onom izjavom iz „golotinje" „Bosnische Post" preštampanom. Vi tražite sa svijećom Srbe muhamedance, pa nijeste mogli naći, a ja Vam se evo javljam i bez svijeće. Dakle molim da preštampate onu izjavu, gdje

---

[48] *Bošnjak*, br. 2, 10. januar 1895., str. 1

[49] „*Pošto sam osobnim iskustvom došao do uvjerenja, da sam bio na krivom putu što sam protežirao srpsku misao, mislim i držim da je sveta dužnost javno opovrgnuti tu pogrešku, jer da nebi još koji Musliman dao se povesti za tom za nas opasnom strujom, koja je najubitačnija za Islam i njegove slijedbenike u našim zemljama. Pošto mi teži i uzdiše srce za interesima našega elementa, ja sam dužan i raditi za budućnost našu, a u tom blaženom Srpstvu nevidim je nikako, nego vidim, da je propagiranje Srpstva potkopavanje Islama, te je ne samo sveta dužnost radit za ustup dotične misije, nego je sveta dužnost još i proklinjati ga i nazivati izdajicom, koji bi se Muhamedanac nazvao Srbinom i radio za srpsku misao. Ja mislim da neće nitko biti pravedan, koji bi mi prebacio, što sam dao ovu izjavu, u kojoj svetčano odbijam Srpstvo od sebe, od kad sam ga opipao sa svijeh krajeva. Ja ovo ne iznosim, da kojega izazivam, nego samo iznosim zato, da Muslimani nebi i nadalje sumnjali u moje religiozne osjećaje, koji su bili možda poremećeni prvom izjavom koja pobuni i prouzrokova negodovanje u Muslimanskom življu. Ja ovu izjavu namienio sam Vama draga braćo, kojim preporučujem, da se držite neutralnosti što se tiče nacionalnog pitanja u našim zemljama kao najsvetije dužnosti. Osobito Vam preporučujem lojalno držanje u potpunom smislu prema Visokoj Vladi, kojoj treba da pođemo u susret i da joj zahvalimo na onim zaslugama, koje se mogu platiti, samo osobitom odanošću i poslušnošću prema visokoj vladi.*", prema Kraljačić, *Kalajev režim*, str. 292-3

[50] „Opet izjava Mehmed ef. Spahića", *Bošnjak*, br. 33, 13. august 1896., str. 2

Spahić veli, da je Srbin i da će srpsko ime do posljednje kapi krvi braniti. Uz to Vam još velim, da je izjava u „Dubrovniku". Srpski pozdrav od Srbina muhamedanca.

Uredništvo nije objavilo ovu novu Spahićevu izjavu, a zašto nisu, objasnili su u komentaru ovog dopisa. Ističu, najprije, kako sama dopisnica pokazuje „koliko je fin, naobražen i učtiv njezin pisac". A kažu pokazuje i koliko trijezno i razborito misli, jer ih naziva otrcanim listom, ali ipak traži da objave spomenutu izjavu. Pitaju se zato – ako su tako bezvrijedni i beznačajni – zašto je onda dopisniku stalo da upravo oni objave izjavu. A nju neće objaviti, jer „do njegovih izjava niko pametan i pošten više ne drži". Navode čak kako se svojevremeno pismenim putem nudio i njima da bude saradnik i redovni dopisnik, na što mu nikad nisu odgovorili. Posebno ističu kako se nisu ponosili ni spomenutom lanjskom izjavom, jer

ne možemo nikako smatrati ozbiljnim čovjekom onoga, koji danas očituje, da je jedno, a sutra nešto sasvijem protivna. Gosp. Spahić okreće kabanicu po vjetru, te gdje se nada boljoj koristi, u onom kolu i igra. Pak smo već upravo zato duboko uvjereni da neće izgubiti niko, ko će Spahića izgubiti, a ni okoristiti se, ko ga dobije. Mi ga zato mirne duše i rado svakome poklanjamo.

A što se tiče onoga ko im je poslao ovu dopisnicu uvjeravaju ga „da znamo na kojem je smetljištu ta njegova biljka nikla, i da nije daleko od smetljišta gosp. Spahića. Smiješno bi pak bilo od nas, da tomu pripišemo ma i najmanju važnost".

Bošnjak je o Spahiću i njegovoj djelatnosti pisao i kasnije, skoro uvijek vrlo kratko i usput, ali nikad više u kontekstu ovog slučaja. Mehmed Spahić je doživio duboku starost i umro 19. jula 1958. godine.[51]

Zaključak

O nacionalnoj politici u doba austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini pisali su mnogi kako domaći tako i strani autori. Pritom su se gotovo svi oni u većoj ili manjoj mjeri doticali i lista *Bošnjak*. Program *Bošnjaka* bio je zasnovan na afirmaciji bošnjačke nacije i bosanskog jezika kod pripadnika svih konfesija. Uredništvo se bez obzira na promjene vlasnika, uz neznatne izmjene, uglavnom pridržavalo ovog programa sve vrijeme svoga djelovanja. Ovakvim svojim stavom i djelovanjem vrlo brzo su došli u sukob s onima koji su htjeli nametnuti tuđi, nebošnjački nacionalni identitet domaćem, u prvom redu muslimanskom stanovništvu. List je vodio brojne polemike sa svojim oponentima. Jedna od najpoznatijih i najznačajnijih je i ona povodom poziva prosrpskog lista *Dubrovnik*. Na njegov poziv bosanskohercegovačkim muslimanima da iskažu svoju nacionalnu pripadnost srpstvu jedini je afirmativno odgovorio Mehmed ef. Spahić.

[51] Muhamed Hadžijahić: *Od tradicije do identiteta*. Zagreb: Islamska zajednica Zagreb, 1990., str. 167.

Ali, on u tom svom dopisu nije prihvatio samo srpstvo nego je to učinio za cijelu zajednicu, govoreći kako on može predstavljati sve bosanskohercegovačke muslimane. Pozvao je zatim omladinu da radi za taj cilj, usput oštro napadajući sve one koji se nisu slagali s njegovim stavom. Tako je najveća meta njegovog napada postao upravo *Bošnjak* i njegov novoimenovani urednik, Edhem ef. Mulabdić, kojeg je optužio za izdaju. Cijeli taj slučaj inicirao je odricanje od Spahića i od srpstva uglednih mostarskih muslimana, predvođenih tadašnjim gradonačelnikom i muftijom. Sve ovo dobilo je i sudski epilog s osudom Spahića.

Mehmed Spahić će javnu podršku svojim stavovima dobiti samo od jednog drugog Mostarca s beogradskom adresom. Kasnije će se distancirati od ovih stavova, kako bi se oslobodio izgnanstva u koje ga je poslala pokrajinska vlada zbog njegovog pozivanja, opet u prvom redu bosanskohercegovačkih muslimana, na iseljavanje u Srbiju.

Međutim, ponovo će se obratiti javnosti preko *Dubrovnika* sa starim, poznatim stavovima.

Doživio je duboku starost i umro 19. jula 1958. godine.

Literatura:

Listovi:
Bošnjak
Knjige:
Hadžijahić Muhamed: *Od tradicije do identiteta*. Zagreb: Islamska zajednica Zagreb, 1990.
Imamović Mustafa: *Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak BiH 1878-1914*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1997.
Istorija Jugoslavije. Beograd: Prosveta, 1972.
Kraljačić Tomislav: *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882 - 1903)*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.
Kruševac Todor: *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878-1918*. Sarajevo: Svjetlost, 1960.
Kruševac Todor: *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1978.
Malbaša Ante: *Bosansko pitanje i Austro-Ugarska u svijetlu političkog dnevnika J.M. Baernreithera.* Sarajevo: Bosanska pošta, 1933.
Pejanović Đorđe: *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850-1941*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1961.

Rizvić Muhsin: *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH, Djela, XLVI/1-2, 1973.
Zbornik radova o Mehmed-begu Kapetanoviću Ljubušaku. Sarajevo, 1992.
Rasprave i članci
Filipović Muhamed: „Uvod u razvoj teorijske misli u Bosni i Hercegovini". *III program Radio Sarajeva*, 31. broj, 1980. godine
Memija Emina: „Neostvarene narodnosne ideje: "Bošnjak", prvi politički list Bošnjaka na narodnom jeziku". *Godišnjak,* BZK "Preporod", 2009.
Ništović Hazema*:* „Pozicija bosanskog jezika u austruugarskom periodu". *Zbornik radova Pedagoškog fakulteta u Zenici*, br. 1, Zenica. Pedagoški fakultet, 2003. godine i „Jezički purizam u časopisu Bošnjak", *Zbornik radova Pedagoškog fakulteta u Zenici*, br. 2, Zenica: Pedagoški fakultet, 2004.

BOŠNJAK AND THE CASE OF MEHMED EFFENDI SPAHIĆ

Saladin Kovačević

Summary

In early July of this year exactly 125 years have passed since the journal *Bošnjak* launched, the first Muslim political, and also educational and cultural media. In this paper, we outline briefly its policies, and then show one of the many controversies that has led this journal. And it finally got a judicially epilogue. About *Bošnjak*, and especially about its founder and first owner, Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, it was written repeatedly. However, even though we think that is not yet adequately evaluated their role in these crucial years of Bosnian history when it occurred transition from oriental to occidental cultural-civilizational circle with all implications that this bring with it.

Key words: *Bošnjak*, nationality, *Dubrovnik*, Mehmed effendi Spahić, Edhem effendy Mulabdić

UDK 82: 929 Kapetanović, M.
394.46

Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak 1839.-1902.

Fehim Nametak
Filozofski fakultet
Sarajevo

Godine 1896. Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak izdaje dvije sveske *Istočnog blaga* koje imaju različitu koncepciju. Prvom, u kojoj je sakupio 4492 „poslovice i mudre rečenice“, iskazao se kao sakupljač folklornog blaga i kao znalac arapske, turske i perzijske književnosti, jer mu je izbor, uistinu, reprezentativan; a drugom, u *Posebnoj kritici poslovica,* i kao prevoditelj nekoliko pjesama naših autora koji su pisali na turskom jeziku. U izboru iz orijentalnih djela imao je saradnju s tada poznatim učenjacima: Ibrahim-begom Repovcem, Sejfudinom Lukšićem, Mustafom Hilmijem Hadžiomerovićem, Mehmedom Teufikom Azabagićem i Ibrahimom Ribićem kojima se svesrdno zahvaljuje u predgovoru knjige. Iako *Istočno blago* nije doživjelo onakav uspjeh kao *Narodno blago,* i ono je ugrađeno u temelje bošnjačkog književnog preporoda, a Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak kao njegov pionir.

Ključne riječi: Mehmed-beg Kapetanović. Ljubušak, poslovice, mudre izreke, Istočno blago

Pionir bošnjačkog književnog preporoda, Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, rođen je u Vitini od Ljubuškog 1839. godine baš u vrijeme Tanzimata – velikih reformi u Osmanskom carstvu, koje je, usprkos tim reformama, neumitno propadalo. Početno obrazovanje je stekao u ljubuškoj ruždiji, a zatim je školovanje nastavio u Mostaru, u medresi, gdje je pored općeg i vjerskog obrazovanja stekao dobre osnove arapskog i perzijskog jezika, dok je turski učio od osmanskih službenika koji su boravili u Bosni i Hercegovini. Još kao mlad čovjek, 1862. izabran je u Idare medžlis, što je iskoristio da aktivno djeluje u provođenju sultanovih reformi. Taj je njegov rad zapažen pa je dobio orden medžidije trećeg reda, orden nazvan po imenu Abdulmedžida, sultana reformatora.

Znatiželjan duh, željan novih spoznaja, 1869. Ljubušak se zaputio u Evropu, obilazeći značajne kulturne centre: Trst, Padovu, Veneciju pa potom Salzburg, Beč, Budimpeštu. Potom preko grčkog otoka Krfa putuje u Egipat, a u povratku posjećuje Izmir, Istanbul, Varnu, Ruščuk i Bukurešt. Austrijsku okupaciju dočekuje u Sarajevu, gdje se doselio 1875. godine. Vrlo brzo se snalazi u novim uvjetima života, politički se angažira, što je zapaženo od novih vlasti pa je već 1879. za svoj politički rad odlikovan austrijskim ordenom željezne krune trećeg reda.

U Sarajevu se Mehmed-beg družio, među ostalima, i s Fra Grgom Martićem sve do Martićeve smrti, a za boravka u Trebinju upoznao se s Vukom Vrčevićem, austrijskim vicekonzulom, koji ga je potakao da se bavi sakupljanjem narodnog blaga, što će ostati njegova trajna preokupacija do kraja života. U to vrijeme je kod svih balkanskih naroda bio trend sakupljanje narodnog stvaralaštva, što je služilo nacionalnom osvješćivanju.

Još za vrijeme osmanske vlasti, 1877., postaje načelnik grada Sarajeva, a petnaest godina kasnije, za vrijeme austrougarske uprave Bosnom bio je gradonačelnik Sarajeva 1893-1898. godine. Umro je u Sarajevu 1902. godine i pokopan u mezarju na Ravnim Bakijama.

Politički angažman Mehmed-bega Kapetanovića manifestira se i njegovim objavljenim tekstovima. Tako će 1886. objaviti brošuru *Šta misle muhamedanci u Bosni*, u kojoj pledira za široko shvatanje vjersko-nacionalne koegzistencije na južnoslavenskim prostorima. Tekstovi s političkim porukama će naročito biti aktuelni u vrijeme kad je polemizirao o nacionalnom opredjeljivanju Bošnjaka nakon što je 1891. godine pokrenuo list *Bošnjak.*

Kao plod njegova rada na sakupljanju narodnog stvaralaštva već godine 1887. se pojavljuje zbornik narodnih pjesama, poslovica i anegdota *Narodno blago.* U svakodnevnom životu se Ljubušak koristio bosančicom, ali je ovo značajno djelo objavio latinicom, pismom za koje je smatrao da ga mlađe generacije moraju prihvatiti kako bi se lakše uključili u procese modernizacije pred kojima su se nalazili. Vodeći računa i o čitateljskoj publici kojoj je bliža ćirilica, sljedeće, 1888. godine, objavljuje prošireno izdanje *Narodnog blaga* na ovom pismu. Ovo djelo je pokazalo koliko je njegov autor obrazovan čovjek koji je estetski znao ocijeniti vrijedna djela, služeći se narodnom leksikom, a poslovicu koristeći kao argument. Ponekad je među našim narodnim poslovicama koristio i istočnjačke poslovice za koje je smatrao da su se udomaćile kod nas. Djelo je imalo veliki odjek na svim južnoslavenskim prostorima, što potvrđuju riječi Strossmayera koje mu je uputio: „Vaše narodno blago krasni je dar, kog narodu svom skupiste i prikazaste... Tako valja da i braća muhamedanci uz nas pristanu i da se na naš divni jezik i za našu knjigu i prosvjetu pobrinu“.

Sljedeće godine Ljubušak objavljuje djelo *Boj pod Banjom Lukom 1737 – narodna pjesna, zabilježio i popunio Beg Kapetanović Ljubušak crpeći podatke iz turske povijesti* (Banjaluka tarihi 1154). Cilj objavljivanja ovog djela je bio skrenuti pažnju na bošnjačku herojsku epiku, jer je narodna pjesma o boju pod Banjom Lukom opisivala događaje od presudnog značaja za opstanak Bosne i Bošnjaka u vrijeme austrijskog napada na Bosnu, 1737. godine. Ljubušak je smatrao dopuštenim proširiti ovu epsku pjesmu „crpeći podatke iz turske povijesti (Banjaluka tarihi 1154)". Na isti način je postupio proširujući vjersko-didaktičku poemu Jusuf-bega Čengića *Abdija.* Osnovno Čengićevo djelo je sadržavalo 43 strofe, kako bi djelo učinio što aktualnijim. Za ovo proširenje materijal je preuzeo iz svoje ranije objavljene didaktičke brošure *Risale-i ahlak*.

Godine 1891. Ljubušak pokreće list *Bošnjak,* što je njegov najznačajniji doprinos u nacionalnom osvješćivanju Bošnjaka. Kako je bio duboko svjestan da dolazi propast Osmanskog carstva, uvidio je potrebu prilagođavanja novom vremenu pri čemu treba zadržati vlastitu samobitnost. Tako on piše da Bošnjaci-muslimani imaju zadatak očuvati svoje ime „držeći se vjerno svojega bosanskog jezika i svoje iz davnina sjajno sačuvane bosanske narodnosti". Kao urednik lista Bošnjak, Kapetanović uvijek ima na umu autohtonost Bosne, njezinu duhovnu povijest i njezinu sudbinu, kao i vlastito porijeklo. List *Bošnjak* je odgovarao na brojne napade u povodu osporavanja bošnjačkog identiteta, a kada je postalo jasno da su pravoslavni i katolici Bosne izabrali druge opcije u smislu prihvatanja nacionalnog identiteta, ali ovog puta samo kao odrednicu Bošnjaka islamske vjere. Tek po Ljubušakovoj smrti i narod i jezik će se postepeno zvati muslimanski.

U posljednjoj deceniji XIX stoljeća Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak je izdao dvije sveske *Istočnog blaga* koje imaju različitu koncepciju. U prvoj je sakupio 4492 „poslovice i mudre rečenice" te osamdeset poslovica u *Posebnoj kitici poslovica.* U oba sveska se iskazao kao sakupljač folklornog blaga, ali u drugom svesku i kao prevoditelj nekoliko pjesama naših autora koji su pjevali na turskom jeziku. Što se tiče arapskih, turskih i perzijskih poslovica koje unosi u ovaj zbornik, on ih ne prevodi doslovno nego prepričava njihove poruke. Ovdje se iskazao kao znalac arapske, turske i perzijske književnosti, jer mu je izbor uistinu reprezentativan. U izboru iz orijentalnih djela imao je saradnju sa tada poznatim učenjacima: Ibrahim-begom Repovcem, Sejfudinom Lukšićem, Mustafom Hilmijem Hadžiomerovićem, Mehmedom Teufikom Azabagićem i Ibrahimom Ribićem kojima se svesrdno zahvaljuje u predgovoru knjige. Iako *Istočno blago* nije doživjelo onakav uspjeh kao *Narodno blago* i ono je ugrađeno u temelje bošnjačkog književnog preporoda, a njegov autor Mehmed-beg Kapetanović

Ljubušak kao pionir toga preporoda predstavlja jednu od najkrupnijih ličnosti u ukupnoj bošnjačkoj kulturi.

MEHMED-BEG KAPETANOVIĆ LJUBUŠAK
1839-1902

Fehim Nametak

Summary

In 1896 Mehmed-bey Kapetanović Ljubušak issued two volumes of the *Eastern treasure* that had different concept. The first, in which he collected 4492 "proverbs and wise sentences", he expressed himself as a collector of folk treasures and as a specialist of Arabic, Turkish and Persian literature because of his truly representative choice; and the second, in the *Special criticism of proverbs*, as a translator of several poems of our authors who wrote in Turkish language. Having the choice of oriental works, he had co-operation with then-well-known scholars: Ibrahim-bey Repovac, Sejfudin Lukšić, Mustafa Hilmi Hadžiomerović, Mehmed Teufik Azabagić and Ibrahim Ribić to whom he thanks in the preface of the book. Although *Eastern treasure* did not become successful as *National treasure*, it was built into the foundations of the Bosniak literary revival, as well as Mehmed-bey Kapetanović Ljubušak as its pioneer.

Key words: Mehmed-bey Kapetanović Ljubušak, proverbs, wise sentences, *Eastern treasure*

UDK 28: 929 Handžić, M.
394.46

Mehmed Handžić − alim koji je širio povjerenje u tradiciju

Enes Karić
Fakultet islamskih nauka
Sarajevo

Ovim prigodnim tekstom o jednom od najistaknutijih alima svoga vremena Mehmedu Handžiću, želimo podsjetiti na njegovu 110. godišnjicu rođenja. Za vrijeme svoga veoma kratkog trideset i osmogodišnjeg života (1906-1944) dao je veliki doprinos radeći kao profesor u Gazi Husrev-begovoj medresi, Višoj islamskoj šerijatsko-teološkoj školi, kao bibliotekar u Gazi Husrev-begovoj biblioteci te kao osnivač udruženja „El-Hidaje“ i urednik lista *El -Hidaje*. Ostavio je bogat opus koji obuhvata islamske teme, teme iz kulturne historije, o širenju islama, književne historije i dr. U svojim prosvjetiteljskim idejama držao se afirmiranja tradicionalnih vrijednosti islama i suprotstavljanja negativnoj savremenosti.

Ključne riječi: Mehmed Handžić, islamski teolog, Udruženje „El-Hidaje“

I.

Mehmed Handžić rođen je 16. februara 1906. godine u staroj, tradicionalnoj i poznatoj sarajevskoj porodici. Početno obrazovanje stekao je u svojoj porodici, potom u mektebu. Upisao se u ruždiju, a nakon ruždije završava Šerijatsku gimnaziju u Sarajevu, 1926. godine. U periodu od školske 1926.-1927. do 1930-1931. Mehmed Handžić se školovao na Univerzitetu Al-Azhar (u Kairu), gdje je zapažen kao jedan od najboljih studenata. Na Al-Azharu se posebno istakao kao erudit na području izučavanja hadisa i islamske tradicije. Još kao student objavljuje dvije zapažene knjige komentara o hadiskim djelima. Također, kao student sastavlja svoje djelo s područja kulturne historije Bošnjaka naslova *El-Dževheru l-esna fi taradžimi 'ulema'i ve šu'ara'i l-busna*. Ovo djelo je na arapskom izašlo 1930. godine, a imalo je još nekoliko arapskih izdanja. Profesor Mehmed Kico preveo ga je na bosanski jezik.

Po povratku s Al-Azhara u Bosnu i Hercegovinu, Mehmed Handžić se angažira na više polja rada i djelovanja u tadašnjim institucijama Islamske zajednice, sarađuje s mnogim listovima (*Hikjmet*, *Glasnik* IVZ, itd.), a sa svojim saradnicima potkraj 1936. godine osniva udruženje "El-Hidaje" koje okuplja vjerske učenjake, muderise, imame i njima bliske intelektualce. Udruženje "El-Hidaje" pokreće istovremeno i svoj list *El-Hidaje,* a Handžić je dugo godina bio njegov glavni urednik.

Od povratka s Al-Azhara do svoje smrti 29. jula 1944. godine, Handžić je bio profesor u Gazi Husrev-begovoj medresi, zatim u Višoj islamskoj šerijatsko teološkoj školi, a bio je neko vrijeme i direktor Gazi Husrev-begove biblioteke.

II

Mehmed Handžić je objavio impozantan broj radova, eseja, vazova, prijevoda (s arapskog i turskog), bavio se hadisom, tefsirom (egzegezom *Kur'ana*), šerijatskim pravom, islamskim propovjedništvom (vazom). Mehmed Handžić je držao i tradicionalna predavanja na privatnim kružocima u poznatim sarajevskim ulemanskim porodicama.

Također, Mehmed Handžić je napisao i rasprave koje tretiraju povijest, tematiku i raznovrsnost bosanskohercegovačke muslimanske (odnosno bošnjačke) literature i pisane baštine na arapskom, perzijskom i turskom jeziku, itd. K tome, Handžić je u svojim radovima tretirao i pitanje širenja islama (ili islamizacije) u Bosni i Hercegovini. U velikom broju svojih radova i eseja Mehmed Handžić je rado boravio na području islamskih tema kao takvih, to jest njima se bavio onako kako su one stoljećima bile obrađivane, te je i on – slijedeći takvu tradicionalnu metodologiju – tumačio etičke, obredne i pobožne aspekte islamskih principa, načela i ustanova.

K tome, u gotovo svim svojim "vjerskim radovima" Mehmed Handžić se drži i ustaljene bosanskohercegovačke "ulemanske metodologije" u izlaganju svojih tema. Svako pitanje treba razmotriti s moralnog stajališta, a islamske zasade i načela potrebno je ćudoredno protumačiti. Ovo i ovakvo polazište bilo je glavni razlog što se većina tema koje je Handžić obredoslovno i propovjedno obradio bave općim zahtjevima da se "poziva na dobro i da se odvraća od zla". Ali, ni "odvraćanje od zla" ne smije nikada poprimiti nikakve nasilne metode.

Posljedično tome, u jednom broju njegovih radova i rasprava primjećujemo da je Mehmed Handžić angažirano branio dostojanstvo uleme između dva svjetska rata, te u vihoru Drugog svjetskog rata. On je bio veliki zagovornik načela da je samo ulema pozvana da tumači islam kao vjeru, kao i islamske moralne vrijednosti i ćudoredno naslijeđe.

I veliki broj Handžićevih radova koje je ostavio u rukopisima na arapskom jeziku potvrđuju da se on angažirao na moralnom ili ćudorednom afirmiranju islamske učenosti i naukovne tradicije.

III

Tokom Drugog svjetskog rata (sve do svoje smrti 1944. godine) vidljivo je da se Handžić našao pod teškim bremenom rata i stradanja. On ima tekstova u kojima izražava nadu u uspostavu tzv. Nezavisne Države Hrvatske. (Zapravo je time iskazivao svoje protivljenje unitarističkoj državi Kraljevini Jugoslaviji.). Također, časopis *El-Hidaje* je, neko vrijeme, donosio svoja viđenja o zbivanjima na frontovima u Drugom svjetskom ratu, itd. Iz toga bi se moglo razumjeti da je *El-Hidaje* "držala njemačku stranu" u toku tog rata. Ali, za uravnoteženo mišljenje o političkim stavovima Mehmeda Handžića u vihoru Drugog svjetskog rata potrebno je imati na umu da je on bio duboko potresen zločinima počinjenim nad muslimanima, napose u istočnoj Bosni. Protiv tih zločina četničkih, a dijelom i partizanskih jedinica on je dizao svoj glas, ali se njegov glas čuo i kad su posrijedi zločini nad drugim narodima u Bosni i Hercegovini u vrijeme ustaškog režima u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Tako će Mehmed Handžić kao i njegovi najbliži saradnici ostati zapamćeni kao odvažni ljudi inicijatori "El-Hidajinih" rezolucija iz 1941. godine. U ovim rezolucijama se diže glas protiv ustaških zločina počinjenih nad Srbima, Jevrejima, Romima i svim drugim postradalima. Rezolucije su bile posve jasno intonirane, njihova poruka je bila na pravcu izravnog protivljenja ratnom i političkom stanju i ideološkom raspoloženju u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Također, "El-Hidajine" rezolucije su naišle na dobar odziv muslimanskog građanstva u Bosni i Hercegovini, potpisivane su u Sarajevu, Banjoj Luci, Bijeljini, Tuzli, Mostaru, Prijedoru itd.

Važno je napomenuti da se Mehmed Handžić istakao i kao prvi predstavnik uleme u Odboru narodnog spasa. Zadaća ovog Odbora bila je da prihvata izbjeglice iz istočne Bosne te da radi na ublažavanju strašnih posljedica rata.

IV

Život, djelo i djelovanje Mehmeda Handžića potrebno je sagledavati u kontekstu vremena između dva svjetska rata. On nije djelovao izvan svoga doba, izvan prilika i tema koje su bile oslovljene. Mehmed Handžić je u svojim islamskim naučavanjima bio tradicionalist. Njegov tradicionalizam ima svoje razloge, jednako kao i okolnosti. On je smatrao da je, ne samo islamska već i svaka druga vjerska višestoljetna tradicija, napadnuta modernim ideologijama i izlo-

žena mnogolikom atrofiranju i nestanku. Iz već postojeće tradicije treba se tumačiti ono novo, tradicije se ne treba odricati. Tradicija je glavno sredstvo da se nove spoznaje, naučavanja i vrednovanja tradicionalno prerade i prime u sigurno okrilje. To je, ukratko, Handžićev pogled na ulogu tradicije u islamu.

U više njegovih djela, radova, članaka, eseja i rasprava vidimo Mehmeda Handžića kao iznimno učenog alima koji lijepim jezikom, ili bosanskim jezikom sarajevskih alima, osigurava islamskoj tradiciji nove impulse za život. I po tome će Mehmed Handžić ostati trajno upamćen u ulemanskoj tradiciji Bošnjaka.

MEHMED HANDŽIĆ - ALIM WHO SPREAD CONFIDENCE IN TRADITION

Enes Karić

Summary

By this text about one of the most prominent alim (scholars) of his time Mehmed Handžić, we want to remind of the 110th anniversary of his birth. During his very short thirty-eight-years-life (1906-1944) he made a great contribution by working as a teacher in Gazi Husrev-bey madrasa, the Higher Islamic Shari'ah-theological school, as a librarian in Gazi Husrev-bey library and as the founder of the association "El-Hidaje ", as well as editor of the newspaper El-Hidaje. He left rich opus that includes Islamic themes, themes of cultural history, about spread of Islam, literary history etc. In his enlightening ideas he kept on the affirmation of traditional values of Islam and oposing to negative modernity.

Key words: Mehmed Handžić, Islamic theologian, Association „El-Hidaje"

UDK 929 Šabanović, H.
929 Handžić, A.
394.46

Dva velikana osmanistike: Hazim Šabanović i Adem Handžić

Nenad Filipović[1]
Orijentalni Institut
Sarajevo

Godine 2016. navršilo se stotinu godina od rođenja dva velika učenjaka: Hazima Šabanovića i Adema Handžića. Obojica su bili osmanisti-historičari i orijentalisti te islamski pravnici-svršenici Visoke islamske šerijatsko-teološke škole (VIŠT). Ustanova poznata kao VIŠT dala je ne samo veliki broj islamskih pravnika-i-teologa, nego su brojni svršenici te škole stekli zavidan ugled u SFRJ kao naučni radnici iz humanističkih disciplina, muzealci, arhivisti, bibliografi, bibliotekari, administrativni službenici, sudije, advokati, čak i ljekari te inženjeri. To ukazuje na visok kvalitet ne samo islamskog, nego i opšteg, obrazovanja koje se moglo steći na toj ustanovi. I Šabanović i Handžić su rođeni 1916. godine-prvi u Poriječanima kod Visokog, drugi u Tešnju. Obojica su završili Gazi Husrev-begovu medresu (1935) i VIŠT (1940). Obojica su kratko radili kao kadije-pripravnici (otpr.1940-42). Obojica su bili dugogodišnji kolege u Orijentalnom institutu u Sarajevu. Obojica su dali ogroman doprinos i svjetskoj osmanistici i boljem poznavanju osmanske Bosne te osmanskog Balkana. U mnogim drugim aspektima njihove duhovne biografije se razlikuju pa je zato najbolje o značaju njihovog doprinosa pisati odvojeno. Ovaj napis će se prvo pozabaviti Šabanovićem, pa zatim Handžićem.

Ključne riječi: Hazim Šabanović, Adem Handžić, orijentalistika, orijentalisti, historija, osmanistika

***

Iako je svoj prvi napis Šabanović objavio još 1934. godine u listu *Dječji Novi behar*, njegova naučna karijera je započela, u pravom smislu, kada je, u drugoj polovini 1942. godine, imenovan za kustosa Turskog arhiva u

[1] Na izričit zahtjev autora, rad smo objavili u izvornom obliku bez lektorisanja.

Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Turski arhiv je bio staro odjeljenje Zemaljskog muzeja, nastalo sa samim muzejom 1888. godine, a iz tog odjeljenja nastaće, 1950. godine, svjetski poznata ustanova Orijentalni institut u kojoj je Šabanović proveo naučno najplodnije godine svoga života. Kao mladi kustos te značajne zbirke, Šabanović je odmah objavio dva važna naučna rada u muzejskom časopisu GZM: prvi je bio obrada popisa kadilukâ u evropskim dijelovima Osmanskog Cartsva koji je početkom XVIII vijeka sastavio Mostarac Hurremizade, a drugi je bio obrada veće zbirke originalnih dokumenata koju je upravo on nabavio za Zemaljski muzej, a odnosili su se na period XVII-XIX vijek, te posebno na veze između Bosanskog pašaluka i Vojne granice u habzburškim prekosavskim zemljama. U muzeju je tada radio predano pod mentorstvom starijeg kolege-kustosa i erudite Derviš-efendije hadži-Munibovog Korkuta koji ga je nesebično upućivao u tajne paleografije i diplomatike spomenika na arapskom, osmanskom i perzijskom jeziku. Govorio je da bez Korkuta nikad ne bi stekao samopouzdanje u radu na primarnim izvorima, te je zato kasnije i sam bio izuzetan mentor svojim mlađim kolegama koji su bili voljni da se bave teškim radom na primarnim izvorima (Avdo Sućeska, Bisera Nurudinović, Salih Trako, Ešref Kovačević, Ahmed S. Aličić, Radmila Tričković, Džemal Čehajić, Medžida Selmanović, Fehim Dž. Spaho, Lejla Gazić, Behija Zlatar). U to vrijeme, tačnije 1944. godine, objavljuje *Gramatiku turskog jezika*, koja ni danas nije izgubila na svojoj korisnosti, ako se uzmu u obzir sve evidentne mane dva standardna udžbenika turskog jezika objavljena u zemljama bivše Jugoslavije, u Beogradu i Zagrebu (raniji, beogradski, neprecizan je i na mjestima netačan; noviji, zagrebački, je pretenciozno abstruzan u izrazu, redundantan, i isuviše ovisan od nekih drugih udžbenika ili čak neobjavljenih predavanja odavno umrlih autora). Našu tezu o značaju Šabanovićeve gramatike potvrđuju podaci naših kolega-bibliotekara svih značajnijih sarajevskih biblioteka koji su nam potvrdili da se ta gramatika stalno traži, bilo od lokalnih čitralaca, bilo putem međubibliotečke razmjene na teritoriji svih zemalja nekadašnje SFRJ. U ovom periodu Šabanović se bio mnogo angažovao u Sarajevu oko zbrinjavanja *muhadžira* , posebno onih na potezu od Priboja na Limu do Rogatice i Pala. Malo se zna da je on bio, uz muzejske kolege dra Jozu Petrovića i Derviš-efendiju Korkuta, najzaslužniji za očuvanje Stare srpske crkve na Varoši i njenog neprocjenjivog muzeja od ustaškog vandalizma. Obezbijedio je domobransku stražu da danonoćno čuva muzej, a u tadašnjim glasilima je apelovao da crkva i njen inventar moraju biti zaštićeni.

Promjenom vlasti, 1945. godine, Šabanović je izgubio svoje mjesto u muzeju, bio je suđen na kraću zatvorsku kaznu i nešto duži gubitak građanskih prava. U tome svemu od velike pomoći su bila svjedočenja poznatih ljevičara

i antifašista te sarajevskih Srba koji su bili spremni da javno posvjedoče da je Šabanović nije djelovao sa fašističkih pozicija tokom rata. Ti časni ljudi su bili: prof. dr Vlado Jokanović, Hamid i Mak Dizdar, Hamza Humo, Salko Nazečić, dr Behaudin Salihagić, Mladen Čaldarović, prof. dr Hamdija Ćemerlić, Milo Borojević, dr Mehmed Zildžić itd. Ova imena bilježim na osnovu onoga što je govorio sam Hazim Šabanović te njegov sin ing. Muhamed Šabanović. Uskoro je Šabanović počeo raditi u Arhivu grada Sarajeva odmah po osnivanju te ustanove, da bi ubrzo, 1948. godine, prešao u Istorijsko-pravni seminar Pravnog fakulteta u Sarajevu, na poziv jednog od najvećih pravnih istoričara XX vijeka uopšte, Aleksandra Solovjeva, koji je poslije Sarajeva imao katedru na Univerzitetu u Ženevi u Švajcarskoj. Šabanović je na tom mjestu bio duša odličnog časopisa *Istorisko-pravni* zbornik i Solovjevljeva desna ruka. U tom časopisu je, 1949. godine, nepotpisano (sa tri zvjezdice-budući je bio lišen građanskih prava) objavio poznatu zbirku *Turski dokumenti iz Bosne i Hercegovine iz druge polovine XV stoljeća*. Odmah po objavljivanju, tu zbirku je, višekratno, kao vrhunski diplomatički i naučni doprinos ocijenio minhenski osmanista, orijentalista i balkanolog Franz Babinger (cf. *Documenta Islamica Inedita*, Berlin, 1952, p. 210 et passim). Godine 1950 dogodio se važan preokret u Šabanovićevoj karijeri. Branislav Đurđev i Nedim Filipović su uspostavili, uz pomoć Narodne skupštine i Vlade BiH, Orijentalni institut kao naučnu ustanovu. Pozvali su Hazima Šabanovića da im se pridruži i da ustanovi Filološko-književno odjeljenje sa rukopisnom zbirkom. Pored uspostave tog odjeljenja, Šabanović je radio na regrutovanju za rad u Institutu naših tada najvećih stručnjaka od Besima Korkuta i Teufika Muftića do Adema Handžića i Saliha Trake. Nastavio je i na objavljivanju prvorazrednih radova, među kojima posebno treba pomenuti jedan koji govori o veoma teškim pitanjima datiranja osmanskih dokumenata (cf., POF, II, 1951, pp. 213-37). Sarajevska izdvačka kuća *Svjetlost* objavila je, u dva sveska, 1954. i 1957. godine, njegov izvanredan komentarisani prevod odlomaka Putopisa Evlije Čelebija koji se odnose na jugoslovenske zemlje. Bilješke uz taj prevod su uzor jezgrovite tačnosti. Godine 1953 Šabanović biva dodijeljen na rad Filozofskom fakultetu u Beogradu, na traženje Vase Čubrilovića, gdje će predavati turski jezik i osmansku diplomatiku do 1957. godine. U isto vrijeme ostaje službenik Orijentalnog instituta. U Beogradu prijavljuje doktorsku disertaciju *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela* , pod mentorstvom Mihaila S. Dinića, tadašnjeg vodećeg historijskog geografa u SFRJ i velikog kritičkog historičara. Brani je 1956. godine. U Beogradu Dinić, Jorjo Tadić i Čubrilović, 1957. godine, pokreću inicijativu za njegov izbor za docenta tamošnjeg Filozof-

skog fakulteta. Taj izbor biva osujećen jednom nečasnom kampanjom koju su protiv Šabanovića poveli Vladimir Stojančević iz Beograda te dvojica sarajevskih orijentalista. Šabanović se vraća u Sarajevo posve i ostaje u Orijentalnom institutu do svoje prerane smrti, marta 1971, kada umire u Istanbulu od izuzetno jakog srčanog udara dok je bio na studijskom boravku u Arhivu. Na taj put je otišao i pored upozorenja ljekara da je to rizično, obzirom da je od polovine sedme decenije XX vijeka sve češće pobolijevao na srcu, što je bila posljedica ne samo njegove sklonosti duhanu i gurmanstvu, nego, mnogo više, izrađenosti i stresova kojima je u Institutu bio izložen, posebno u periodu 1964-1969. godine.

Šabanović je bio orijentalista-osmanista starog kova. On je bio, po obrazovanju, hanefijski kadija i teolog koji je usvojio i sve metode zapadne orijentalistike (orijentalistika je ime jedne ozbiljne naučne discipline, a ne ideološki džingl) i historiografije, posebno bečke škole. Nadasve je značajno i slikovito da je kritičku zapadnu metodu Šabanović primio samostalno, svojim čitanjem radova na evropskim jezicima, posebno na njemačkom i italijanskom koje je odlično poznavao. Dinić je govorio da je Šabanović na beogradski Filozofski fakultet došao kao pripremljen kritički historičar. Da je bio orijentalista starog, odnosno najboljeg, kova- poput jednog od svojih uzora Carla Brockelmanna- potvrđuje činjenica da je Šabanović, kao i Brockelmann, poznavao temeljno sva tri orijentalna jezika i da se bavio širokim dijapazonom orijentalističkih te osmanističkih poddisciplina, od političke te administrativne do književne historije. U sav rad on je unosio svoju „prelepu pravničku pamet“ (Radovan Samardžić, povodom Šabanovića). Njegovi argumenti su bili kristalno čisti, aristotelovsko-logički čvrsti, njegov jezik je bio pravnički jasan, direktan, nenakinđuren. Iza lakoće i jasnoće kojim odiše svaka rečenica koju je napisao stajale su noći i noći rada nad dešifrovanjem primarnih izvora i njihovog sveobuhvatnog tumačenja. Kao radnik nad izvorima, Hazim Šabanović je bio nepotkupljivo pošten. Za njega ja pogrešno čitanje imena nekog sela u defteru ili nečijeg ličnog imena na pečatu bilo jednako najvećem zločinu. Zato je i po pedeset puta ispravljao vlastita čitanja i tumačenja prije nego što ih je davao u štampu, a i svoja djela u štampi revidirao je po nekoliko puta tokom samog procesa objavljivanja. Ali je krajnji ishod nerijetko bio izvanredan naučni rad, dok je svaki njegov rad sigurno bio naučno solidan i kritičan. Najveća naučna dostignuća Šabanovićeva pripadaju trima odvojenim granama osmanistike, orijentalistike, historiografije. Prva je naučna obrada primarnih izvora. Tu se ističu nekolike publikacije. Prije svega, već pomenuti i više puta preštampavani komentarisani kritički prevod odlomaka Evlijinog putopisa koji se odnose na jugoslovenske zemlje. Zatim slijedi zbirka osmanskih

izvora o Prvom srpskom ustanku i njegovoj predhistoriji (1789-1804) koja se pojavila u Beogradu 1956 i u kojoj su, po prvi put, objavljeni i prevedeni značajni osmanski izvori za pomenuti period. Kako se radi o jezički veoma teškim dokumentima, koji se i danas rijetko integralno objavljuju u Turskoj i svijetu, a koji se kod nas više gotovo i ne objavljuju odnosno prevode (uz izuzetak radova Azre Gadžo-Kasumović, Gazi Husrev-begova biblioteka), Šabanovićevo izdanje je gotovo jedini putokaz koji nove generacije naših potencijalnih istraživača mogu imati pred sobom. No, za nas je kruna njegovog rada na primarnim izvorima kritičko izdanje popisa krajišta Isa-bega Ishakovića iz 1455. godine, koje je objavio Orijentalni institut, 1964. godine. Djelo je objavljeno sa integralnim osmanskim tekstom arapskim pismom i sa opširno komentarisanim bosanskim prevodom. Ubikacije brojnih toponima su pravo remek-djelo historijske geografije. Ovo izdanje je najuzornije izdani sumarni popisni defter u svjetskoj osmanistici i trebalo bi biti metodološki uzor za svakoga ko kani objaviti neki zbirni osmanski popis, i to ne samo kod nas. Još 1969. godine, veliki osmanista V- L. Ménage, pišući o staroosmanskom enigmatičnom tehničkom izrazu *axiryān~axriyān* (*Archivum Ottomanicum*, I, 1969, p. 206), iznosi kako je Šabanovićevo tumačenje tog teškog izraza, predočeno u izdanju pomenutog popisa, najuspjelije. Drugo najznačajnije Šabanovićevo naučno polje bila je institucionalna historija osmanske Bosne, osmanskog Balkana i Osmanskog Carstva uopšte. Na prvom mjestu tu treba pomenuti njegov magnum opus *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela* (Sarajevo 1959; 2. izd. 1982). To je djelo koje je rađeno i sa stanovišta institucionalne historije i sa stanovišta historijske geografije dinićevskog kova. U toj knjizi je detaljno rekonstruisana upravna podjela Bosanskog pašaluka u rasponu XV-XVII vijek, dok su date i važne napomene o vojno-administrativnim promjenama u XVIII i XIX vijeku, do 1878. godine. Šabanović je uzeo u obzir izvore različitog porijekla u širokom dijapazonu, i potvrdio izuzetnu važnost osmanskih izvora, posebno kanunnama, popisnih deftera i kadijskih sidžila. Njegova knjiga je i danas osnovno referentno polazište svakome ko se bavi institucionalnom i vojnom historijom osmanske Bosne i osmanskog Balkana te historijskom geografijom tih područja. Pored te knjige, čiji drugi, neobjavljeni, dio je i dan-danas u posjedu njegovih nasljednika, Šabanović je objavio brojne radove o vojnom uređenju Bosne, upravnoj podjeli jugoslovenskih zemalja u okviru Osmanskog Carstva, biografije važnih vojno-administrativnih ličnosti, teritorijalnom razvitku gradova i naselja u Bosni i Srbiji (Sarajevo, Počitelj, Beograd itd.). Treće istaknuto polje Šabanovićevog rada bila je književna historija, tačnije rečeno književnost Bošnjaka na orijentalnim jezicima te islamska kultura

na Balkanu. Šabanović je, sasvim opravdano. smatrao da, prije svake analize i interpretacije te književne baštine, moraju biti izvršene historijske te filološke i kodikološko-bibliografske predradnje, ono što se na njemačkom naziva *Vorarbeiten*, da bi nastala jedna pouzdana historija književnosti odnosno da bi interpretativne monografije imale solidnu osnovu. Zato je decenijama radio na biobibliografskoj historiji te bošnjačke književnosti, uzevši kao metodološki uzor poznatu Brockelmannovu biobibliografsku historiju arapske književnosti i pismenosti. Djelo je ostalo nedovršeno, ali je ogromni materijal, u kome su 2/3 bile zaista dovršene, objavljen u, ne baš savršenoj, redakciji. Knjiga se pojavila 1973. godine, u izdanju *Svjetlosti*, kao dio biblioteke *Kulturno nasljeđe*. I takvo kakvo je, to djelo je i danas nezaobilazni polazni priručnik i biobibliografsko oruđe za rad, a tako će i ostati jer današnje generacije učenjaka, na žalost, ne posjeduju ni fond znanja ni radnu etiku kakvu je imao Šabanović. Ovaj vrijedni i tihi čovjek bio je i vrstan polemičar. Rijetko je polemisao, ali kada je to činio, to je činio vrsno i stručno. Njegova već pominjana pravnička pamet i sjajan heuristički metod, uz urođenu duhovitost, čine njegove polemike, uz one koje je pisao Besim Korkut, najljepšim sastavima takve vrste u cjelokupnoj bosansko-hercegovačkoj *humaniori*. Kada su njegov rad i njegov lični etički profil bili predmet jednog skandaloznog napisa-recenzije koju je sastavio Branislav Đurđev, (GDIBiH, XIV, 1963) Šabanović je odgovorio znamenitim utukom *Moralni i naučni nivo jednog napisa Branislava Đurđeva* (GDIBiH, XV, 1964, pp. 253-70). Taj utuk je preselio Đurđeva iz osmanistike u *(post)marksističku filosofiju istorije*, gdje je rečenoga svesrdno dočekala Mirjana Gross, ali je Šabanovića atmosfera nastala poslije te polemike u sarajevskim naučnim krugovima koštala i zdravlja, a i života.

Pisac ovih redova bio je sretan da poznaje Šabanovića lično, i to u svom djetinjstvu. Tako ovaj pisac može da svjedoči i o njegovoj posebnoj ličnosti. Šabanović je bio čovjek sav drugačiji od prosječnog individuuma. I njegove svjetlomodre plave oči i riđkasta kosa, tačno onakvi kakve su vizantijski pisci isticali kao osobine starih Slovena, već su stvarali auru posebnog oko njega. Hazim Šabanović je bio čovjek koji je volio svoju porodicu (ženu Fahriju i djecu Mevlidu i Muhameda) i brinuo za nju na svaki način, ali je isto tako bio odan svojim prijateljima i njihovim porodicama. Portret Šabanovića u *Sarajevskom nekrologijumu* Alije Nametka je maliciozan i netačan, a posebno nezahvalan ako se uzme u obzir da je izvjesnom broju ljudi poznato kako je Šabanović dobio prvi infarkt braneći pravo jednog tada mladog čovjeka na zaposlenje. I Hazim i njegova žena Fahrija su bili neobično darežljivi i prema svoj djeci iz komšiluka u kraju gdje su živjeli, a brinuli su se mnogo i oko sirotinje na jedan starinski, nenametljiv, način. Već smo istakli koliko se Šabanović davao skrbeći o orijen-

talističkom naučnom podmlatku svoga doba, i u tome je bio jedinstven. On nije škrtario sa svojim znanjem. Jako je bio osjetljiv prema ljudima koji su željni nauke a poticali su iz siromašnih seoskih sredina. I sam je znao kako je bilo teško probijati se do prave nauke, ako si poticao iz društveno nepovlaštene sredine. Volio je dobro jelo, ali nije bio pretio, nego mršav čovjek-valjda mu je ogroman rad topio višak kalorija. A još više je volio jak duhan. Pušio je cigarete bez filtera, a prsti su mu bili skroz žuti. Izgledao je uredno, uprkos tome, i na njemu niste nikad mogli vidjeti ni traga duhanskog pepela, jer je njegova žena Fahrija jako vodila računa o Šabanovićevoj pojavi. Bio je duhovit čovjek i beskrajan, ali nenapadan, šarmer. Potpisnik je svjedok kako je Šabanović svojom duhovitom ali dubokoumnom pričom, jednog dubrovačkog ljeta, opčarao tadašnju divu jugoslovenskog glumišta Nedu Spasojević koja je stekla i svjetsku festivalsku slavu, glumeći sa Slobodanom Perovićem u fascinantnoj TV-drami *Gospodin Foka* Aleksandra Popovića. Tako je nastalo jedno nesvakidašnje prijateljstvo. Do svoje, isto tako prerane, smrti, Neda Spasojević se sjećala dubrovačkih razgovora sa „tako jednostavnim, tako duhovitim i tako pametnim naučnikom iz Sarajeva". Može se reći da je Šabanović volio Bosnu kao svoj život, ali je nauku volio više od svog života. Zato je, izrađen i izgnjavljen zavidnim spletkama, umro sa pedeset i pet godina, i to na istraživačkom boravku u Istanbulu. Njegova porodica i njegovi prijatelji čuvaju njegovu uspomenu, ali ne bi bilo nikakvo pretjerivanje kad bi se napisalo da mu se ni rodno Visoko ni Sarajevo ni Bosna niti Beograd i Srbija čiju je novovjekovnu historiju taj čovjek izvukao iz mraka nimalo nisu odužili.

***

Za razliku od Šabanovića, Adem Handžić je dugo živio. Rođen je u Tešnju 1916, a umro u Sarajevu krajem 1998. godine. Prekretnicu u njegovom životu predstavljao je odlazak, krajem 1942. godine, na doktorske studije orijentalistike u Beč. Njegovi mentori su bili Herbert W. Duda i Herbert Jansky, naučnici od ogromnog ugleda. Do početka 1945. godine, Handžić je sastavio disertaciju iz osmansko-balkanske historije koju je trebao da brani u prvoj polovini 1945. godine. U poznatim savezničkim tepih-bombardovanjima Beča pred slom Rajha, Handžić je , pukim slučajem, sačuvao život, ali je izgubio sve što je posjedovao, uključujući i rukopis svoje teze. Dok je lutao srušenim Bečom, naišao je na neku njemu nepoznatu ženu koja je nosila hrpu dokumenata u rukama i tražila od pogorelaca da pregledaju da li tu ima išta njihovo. Tako je Adem Handžić pronašao svoj studijski indeks, kao jedini trag svog rada na tezi. Na studijama je usavršio njemački jezik i primio bečki kritički metod. Do kraja života je ostao fetišist fakata; prezirao je ono što je nazivao 'prazna priča'. Zato su podaci u njegovim

radovima visoko pouzdani, mada je ponavljao da ničijim podacima iz literature ne treba vjerovati, i da se uvijek treba vraćati slovu primarnog izvora.

Lično od Handžića, pisac ovih redova zna da njegov povratak u zemlju nije bio posebno traumatičan. Tokom rata nije javno djelovao, pa mu se nije moglo nešto i pripisivati. Po svojoj prirodi Handžić je bio čovjek koji se klonio i politike i javnog angažmana; smatrao je da pravi naučnik mora da bude predan jedino nauci. Po povratku u rodni grad, tavorio je kao bankovni činovnik sve do osnivanja Orijentalnog instituta 1950. godine, kada je Hazim Šabanović učinio mnogo da se Handžić pridruži Orijentalnom institutu. Po prelasku u Institut, već prvi Handžićevi radovi pokazuju njegovu kritičku solidnost. Ti su radovi i danas veoma važna izdanja jako teških diplomatičkih spomenika. Prvi tretira pregršt pisama Dubrovačkoj republici bosanskog namjesnika Ahmed-paše Dugalića sa početka XVII vijeka (POF, III-IV, 1952-53, pp. 415-35), a drugi saopštava jezički i paleografski izuzetno tešku investiturnu diplomu sultana Murada IV erdeljskom knezu Đorđu Rakociju (POF, VI-VII, 1956-57, pp. 175-91 + V tab.). Ipak najvažniji rad iz tog perioda je monografski članak o poznatom namjesniku Hekim-oglu Ali-paši pod čijim je vođstvom izvojevan Banjalučki boj 1737. godine. Autor je kritički iskoristio sve dostupne osmanske, habzburške i južnoslovenske izvore, pa tako ta monografija ostaje i danas standardni prilog temi, uprkos nekim kasnijim ukoričenim pokušajima (POF, V, 1955, pp. 135-80. Postoji i kasniji engleski integralni prevod).

Druga faza Handžićevog djelovanja mogla bi se, okvirno, smjestiti u vrijeme 1958-1970. godina. U tom periodu ovaj se autor preorijentiše na sistematski rad na osmanskim popisnim knjigama-defterima i na njihovu iscrpnu kritičku analizu, u svjetlosti drugih izvora. Tada Handžić ,polako, usvaja i svoje omiljene defterske teme: historiju solarstva i rudarstva uopšte, historiju gradova, vojnu i upravnu historija, islamizaciju. Nerijetko su se te tematske opredijeljenosti sjedinjavale u njegovim radovima, pa su tako mnogi Handžićevi članci o gradovima kombinacija vojno-upravne, privredne i kulturne historije. Napisao je monografije o Zvorniku, Bijeljini, Derventi itd., a u tom nizu posebno je važna, dva puta preštampavana, ogromna studija o Šapcu i okolini do kraja XVI vijeka koja je uvela osmansku historiju ne samo tog grada, nego i dobrog dijela Mačve u historijsku nauku. (*Šabac u prošlosti*, I, 1970, pp. 115-254). Studija o islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku metodski je pokazala da svaka teorija o tom procesu visi u zraku ukoliko nije utemeljena na iscrpnoj analizi primarne građe (POF, XVI-XVII, 1966-67, pp. 5-48). Veliki broj radova o tuzlanskim solanama te o soli uopšte u Bosni u XVI vijeku učinili su da je Handžić postao najbolji poznavalac historije ranije osmanske Tuzle, tj. do početka XVII vijeka. Zato

je bilo logično da taj naučnik svoja znanja o Tuzli i okolini pretoči u doktorsku disertaciju koju je odbranio 1970. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

To je bio zaista stoički čin. Jer, ne zaboravimo, Handžić je imao iza sebe iskustvo jedne davno napisane i višom silom onemogućene teze. Trebalo je imati velike samokontrole da se napiše jedna teza pride. Osim toga, Handžić je tim doktoratom mnogo učinio i za svoju ustanovu kojoj su trebali doktori nauka. U tom periodu Handžić se počinje interesovati za historiju hamzevijskog heterodoksnog tarikata. Njega je zanimala prevashodno politička i društvena strana tog pokreta, a ne učenje samo. On je u svojim kritičkim radovima osporio neke mitove i razriješio nedoumice oko niza ličnosti koje su se zvale Hamza, a proučavao je i sam sudski te vojno-policijski progon hamzevija. Nadalje se Handžić uključuje u integralno izdavanje osmanskih popisnih knjiga za naše zemlje. Godine 1972, skupa sa Hamidom Hadžibegićem i Ešrefom Kovačevićem, objavljuje integralan kritički prevod sa faksimilima Opširnog popisa Oblasti Brankovića iz 1455. godine. To izdanje je model kako treba objavljivati takve deftere, za razliku od zbirnih. Kasnije će Handžić sam objaviti dva najranija zbirna popisa za Zvornički sandžak, dok će se početkom ovog vijeka pojaviti kapitalno izdanje kritičkog prevoda Opširnog deftera za Bosnu iz 1600-04. godine, koje su priredili on, Snježana Buzov i Amina Kupusović. Tom izdanju je prethodila velika kritička studija o društvenoj strukturi Bosanskog ejaleta početkom XVII vijeka (POF, XXXII-XXXIII, 1982-83, pp. 129-46). Ta studija predstavlja, za nas, najbolji rad zrelog Handžića, a ne njegova često navođena vakufska istraživanja. Pisac uočava jedan fenomen: rijeku Drinu kao vododelnicu historijskih proces. Naime, stanovništvo istog društvenog porijekla s bosanske strane Drine je visoko islamizirano, dok je ono sa srbijanske strane oskudno prišlo Islamu. Dakle, ključ islamizaciji Bosne treba tražiti u bosanskim specifičnostima. Time su pseudokritički mitovi o „prokrustovskom bogumilskom mitu“ osporeni i prije nego što su se pojavili. Handžić se nastavio baviti naukom i poslije svoga penzionisanja 1983. godine. Nije izabran u ANUBiH iako je više puta predlagan za taj izbor, prije 1992. godine.

Agresija na Bosnu i Hercegovinu je od Handžića, silom prilika, napravila muhadžira. Iz svoje vikendice u Kiseljaku otišao je u Split, pa Zagreb, da bi vrlo brzo prešao u Istanbul u centar IRCICA, zaslugom Ekmelettina Ihsanoğlua. Tu je nastavio rad na historiji Bosne, a jedan broj njegovih studija odlično je prevela orijentalista Amila Buturović, danas ugledni profesor Univerziteta York u Torontu. Odmah po kraju rata, Handžić se vratio u Sarajevo, uman i radin kao i ranije, ali tadašnje Sarajevo nije iskoristilo ni njegovo znanje ni njegovo iskustvo.

Handžić je bio poseban čovjek, na sasvim drugi način od Šabanovića. Volio je red: bio je spomenik „švapske urednosti“, tako rijetke u nas. Nije pušio ni

pio kafu. Uredan lično, obavljao je i svoje poslove sa divnom starovremenskom pedanterijom. Bio je vrstan urednik POF-a i institutskih izdanja, tako da su on i dr Lejla Gazić predstavljali savršen urednički tim. Na prvi pogled se činilo da je krut, ali se iza toga krio jedan karakteran i dobar čovjek. Uvijek je otvoreno iskazivao zahvalnost prema Fehim-efendiji Spahi koji mu je izradio stipendiju i tako ga spasio mrske mobilizacije. Zato je jako volio unuke tog učenog reisa: Behiju Zlatar i Fehima Dž. Spahu te cijenio njihov rad. Jednoj mladoj osobi, koja se nije na početku snašla na radu u Institutu iz mentalitetsko-kulturnih razloga najvjerovatnije, bio je od velike pomoći, i savjetima i gestima. Kao i dr Teufik Muftić, bio je to dobar, ali introvertiran, čovjek. Kada ste probili tu njegovu zaštitnu ljušturu, našli biste i jednu veliku pamet i jedno opšte poštenje.

TWO GIANTS OF OTTOMAN SCHOLARSHIP: HAZIM ŠABANOVIĆ AND ADEM HANDŽIĆ

Nenad Filipović

Summary

In 2016 marks 100 years of the birth of two great scholars: Hazim Šabanović and Adem Handžić. Both of them were Ottoman scholar-historians and Orientalists as well as Islamic jurists-high graduates of Islamic Sharia-theological school (VIST). The institution known as VIST has given not only numerous of Islamic jurists-and-theologians, but numerous of graduates who have gained great reputation in ex-Yugoslavia as well as scholars from the humanities, museum professionals, archivists, bibliographers, librarians, administrative officials, judges, lawyers, even doctors and engineers.

This indicates the high quality of not only Islamic, but also the general, education that could be acquired in that institution. Both Šabanović and Handžić were born in 1916 - the first in Poriječani near Visoko, and other in Tešanj. They both finished Gazi Husrevbey High School (1935) and VIST (1940). Both were briefly worked as judge-trainees (1940-42). For a long time, they were colleagues - employees at the Oriental Institute in Sarajevo. They both made a huge contribution to the world Ottoman scholarship and better knowledge of Ottoman Bosnia and the Ottoman Balkans. In many other aspects their spiritual biographies were different so it is the best to write separately about the importance of their contribution. This article will first deal with Šabanović, then Handžić.

Key words: Hazim Šabanović, Adem Handžić, Oriental studies, Orientalists, history, Ottoman scholarship

UDK 929 Sikirić, Š.: 394.46

Dr. Šaćir Sikirić (1893. – 22. septembar 1966.) – utemeljitelj moderne bosanskohercegovačke orijentologije

Ismet Bušatlić
Fakultet islamskih nauka
Sarajevo

U povodu godišnjice smrti dr. Šaćira Sikirića, prvog bosanskohercegovačkog orijentologa evropskoga kova, u radu su prikazani njegov život i djelo. Kao dugogodišnji nastavnik orijentalnih jezika, autor udžbenika, rukovodilac obrazovnih ustanova, društveni radnik, pisac i prevodilac ostavio je duboki neizbrisiv trag u vremenu u kojem je živio. Trajan spomen u narodu kojem je služio i značajan doprinos nauci za kojom je žudio. Rad je podsjećanje na znamenitog Bošnjaka čiji život i književni opus čekaju, kao izazov, nepristranog istraživača.

Ključne riječi: Šaćir Sikirić, profesor, direktor, rektor, autor, prevodilac, iranist, arabist, turkolog

Šaćir Sikirić je potekao iz patrijarhalne bošnjačke familije. Preci su mu bili muderisi, kadije i šejhovi. Rodio se u selu, rastao u kasabi, školovao u šeheru, vidio sjaj i bijedu velegrada, okusio slast i čemer evropskih prijestolnica. Živio je u vremenu žestokih sučeljavanja, očima gledao dva svjetska požara, u historiju ispratio po jedno carstvo i kraljevstvo, pragmatično prihvatio narodnu vlast koja mu je zatvorila Višu islamsku šerijatsko-teološku školu u kojoj je radio i kojom je upravljao, ukinula šerijatske sudove za koje je kadar pripremao, zabranila rad tekija u kojima je kao šejh djelovao, ženi i kćerima mu skinula zar i feredžu, unucima spriječila polazak u mekteb. Svoje obaveze izvršavao je dosljedno, živio je čestito, teškoće podnosio strpljivo.

Djetinjstvo i školovanje

Šaćir Sikirić rođen je 1893. godine, na Oglavku, gdje se prvi nastanio, tekiju osnovao i šejh u njoj bio Abdurahman Sirrija. Ime je dobio po djedu (šejh Šakir), mekteb pohađao u Fojnici, mjestu službovanja svojih predaka, kadija Mehmeda i Fadlullaha Balte. Otac mu Hamdi-efendija, kome austrougarska administracija prevodi prezime u Sikirić, dobiva službu muallima i doseljava u Sarajevo, gdje Šaćir pohađa ruždijju. Od napornog dnevnog rada s djecom otac mu se odmarao u večernjoj halki, u zikru s odraslima. Tako je mekteb u haremu Kučuk kjatib džamije Nad mlinima počeo da služi i kao nakšibendijska tekija, a njegov muallim kao šejh.

Po završetku ruždijje šejhov sin nastavlja školovanje pred šejhom u Gazi Husrev-begovoj hanikah-medresi, koju je tada vodio h. Ahmed-efendija Hadžijamaković. Za vrijeme školovanja u Haikahu kod Šaćira se javila ljubav prema arapskom jeziku. Zasluge za to pripadaju mladom nastavniku Salim-efendiji Muftiću koji se tek vratio sa studija u Istanbulu i donio svježinu u način poučavanja orijentalnim jezicima.

Iz Hanikah-medrese Šaćir Sikirić kreće stopama svoga uzora i/ili po njegovom nagovoru upisuje Šerijatsku sudačku školu, gdje svoje osobito zanimanje, osim arapskog, pokazuje i za perzijski jezik. Čija je to zasluga nije se moglo utvrditi, jer je ovaj jezik na toj školi predavalo više nastavnika, a neki od njih bili su istinski zaljubljenici u perzijsku književnost poput Ahmed-efendije Ribića zvanog "Širazija".

Nakon završetka Šerijatske sudačke škole u Sarajevu, 1915. godine, prema preporuci direktora škole Muhameda Emina Dizdara, na prijedlog reisu-l-uleme Mehmeda Džemaluddina Čauševića, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu šalje ga u Budimpeštu da nastavi studije. Višegodišnji boravak u Budimpešti Šaćir Sikirić je iskoristio da uzme sve što je tamošnji univerzitet nudio. Imao je sreću da mu predaju poznati evropski orijentalisti s Ignacom Goldziherom na čelu. Studiranje je krunisao doktorskom tezom na temu "Derviskolastorok es szent sirok Boszniaban" uspješno odbranjenom 1923. godine. Po povratku sa studija iz Budimpešte Šaćir Sikirić se posvetio nastavničkom pozivu i ostao mu vjeran do kraja života.

Rad i upravljanje obrazovnim ustanovama

Višedecenijski nastavnički rad dr. Šaćir Sikirić je otpočeo u Šerijatskoj gimnaziji u Sarajevu kao profesor arapskog jezika. Od 12. I 1921. do 21. VI 1923. godine honorarno je predavao turski jezik i logiku na Šerijatskoj sudačkoj školi u

koju će kasnije preći kao nastavnik arapskog jezika i upravljati ovom prestižnom obrazovnom ustanovom od 17. I 1929. do 8. IV 1937. godine.

Kada je u jesen 1935. godine otpočela s radom Viša islamska šerijatsko-teološka škola (VIŠT) u Sarajevu, dr. Šaćir Sikirić postavljen je za redovnog profesora na ovom najstarijem fakultetu u Bosni i Hercegovini. Pred kraj 1939. godine imenovan je za rektora VIŠT-a i na čelu ovog visokog islamskog učilišta ostao do njegovog zatvaranja 1945. godine, kada je umirovljen. Kao nastavnik i direktor Šerijatske sudačke škole u Sarajevu dr. Šaćir Sikirić je honorarno predavao u Gazi Husrev-begovoj medresi od školske 1925/1926. godine. Radio je to bez prekida kao profesor i rektor VIŠT-a, pa nastavio i kao penzioner sve do kraja školske 1948/1949. godine.

Osnivanje Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevo i Katedre za orijentalne jezike na njemu 1950. godine nije moglo proći bez dr. Šaćira Sikirića. Prihvatio je da predaje arapski i perzijski jezik i svoje ogromno znanje i višegodišnje iskustvo prenosi na prve generacije u Bosni i Hercegovini školovanih orijentalista. Radio je predano i naumorno do posljednjeg časa. Smrt ga je dočekala na povratku iz Teherana s prvog kongresa iranista 22. septembra 1966. godine. Nakon dženaze-namaza ukopan je pored svojih predaka na Oglavku. Tim povodom napisana su dva osvrta na njegov život i djelo.

Javni rad i društveno djelovanje

Član Kurije za izbor kandidata za reisu-l-ulemu (1930)

Kao vršilac dužnosti direktora Šerijatske sudačke škole u Sarajevu Šaćir Sikirić je 1930. godine bio član Kurije za izbor kandidata za prvog reisu-l-ulemu svih muslimana u Kraljevini Jugoslaviji. Početkom 1931. godine, Vrhovno starješinstvo ga je predložilo za člana Glavnog prosvjetnog savjeta koji je usvajao udžbenike vjeronauke i sve školske udžbenike za osnovne i srednje škole prije konačne ministarske sankcije. Od trojice predloženih Vlada je prihvatila samo Šaćira Sikirića, ali ni on nije ušao u uži odbor, pa nije bio u prilici "da blagovremeno skrene pažnju na nepodesno gradivo udžbenika kao poznavalac islamskih propisa i običaja".

Svjedok jubileja i sudionik važnih događaja svoga vremena Sikirić se oglašavao na njemu svojstven način. Na svečanoj akademiji posvećenoj proslavi Gazi Husrev-begove četiristogodišnjice, koja je upriličena u oktobru 1932. godine u Narodnom pozorištu u Sarajevu, Šaćir Sikirić je održao zapaženo predavanje, koje je kasnije štampano i preštampavano.

Šaćir Sikirić je bio jedini predstavnik Islamske zajednice u šestočlanoj stručnoj Komisiji za izradu Uredbe sa zakonskom snagom o Šerijatskoj gimnaziji u Sarajevu i zalagao se za veću ulogu Ulema-medžlisa u prosvjetno-pedagoškoj profilaciji ove škole. To je, između ostalog, značilo: da se pravila škole koja propisuje ministar prosvjete, donose uz saglasnost Ulema-medžlisa u Sarajevu; da se u slučaju nepopunjavanja internata mogu primati i eksterni učenici; da privremeni nastavni plan i program škole propiše ministar prosvjete, prema prijedlogu Nastavničkog vijeća i uz saglasnost Ulema-medžlisa u Sarajevu i da Ulema-medžlis u Sarajevu odobrava internatska školska pravila. U tekst Uredbe, propisane od ministra prosvjete 30. marta 1937. godine, uvrštene su gotovo sve njegove primjedbe, što je omogućilo da se čini mnogo više na vjerskom obrazovanju muslimanske mladeži u ovoj školi, nego što je bilo do tada.

Rad islamskih institucija i sudbine znamenitih osoba živo su zanimale Šaćira Sikirića. Pedesetogodišnji jubilej Šerijatske sudačke škole u Sarajevu, 1937. godine, obilježio je studijom o vrstama i kompetenciji šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovi, za koje je ova škola pola stoljeća obrazovala potreban stručni kadar. Povodom smrti umirovljenog reisu-l-uleme hadži Mehmeda Džemaluddina Čauševića, Sikirić je, polovinom aprila 1938. godine, obznanio djeliće uspomena na svoga učitelja, zaštitnika, uzora i vjerskog lidera. Pet dana kasnije (20. IV 1938), na sjednici izbornog tijela za izbor kandidata za novog reisu-l-ulemu Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije, i sam se našao među dvadeset kandidata.

Stoljećima su šerijat i tarikat u Bosni i Hercegovini išli ruku pod ruku međusobno se čuvajući i podupirući. Šerijat je držao derviše u propisanim granicama, a tarikat kadije da ne ostanu bez duše. Život, rad i djelovanje Šaćira Sikirića lijep su primjer takvoga sklada. Nakon očeve smrti, 1930. godine, istovremeno i jednako uspješno vodio je Šerijatsku sudačku školu u Sarajevu, predvodio i opisao nakšibendijsku tekiju na Oglavku.

Tokom Drugog svjetskog rata Sikirić je počeo da voidi zikr i drži predavanja u tekiji Nadmlini, prevodeći i tumačeći *Ihjau ulumu-d-din* od Gazalija sa arapskog i *Pendi Attar* sa perzijskog.

Vrijedan spomena je višegodišnji društveni i humanitarni rad Šaćira Sikirića. Niz godina bio je aktivan u radu staleške organizacije Udruženja ilmije "El-Hidaje" i član redakcije istoimenoga lista. Pomagao je rad Muslimanskog potpornog društva "Merhamet" i jedno vrijeme mu bio predsjednik Upravnog odbora.

Bio je takvog karaktera i temperamenta da je mogao i volio raditi s drugima i drugi s njim. On putuje s fra Augustinom Čičićem kroz fojničke tekije i samostane i zajedno pišu reportažu, radi s Muhamedom Pašićem i Mehmedom Han-

džićem na sastavljanju udžbenika, prijateljuje s Muhamedom Pašićem i prevode brošuru, druži se s dr. Hamdijom Karamehmedovićem i priređuju Ibn Nefisov *Ekscerpt Kanuna*. S grupom eksperata pripremao je članak "Arapi" za *Hrvatsku enciklopediju*, s drugom radio na tekstu Ustava Islamske zajednice. Iako je bio mnogo stariji od svojih kolega i saradnika na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, on se uvijek nalazio s njima i uz njih, pružajući im nesebično i nebrojeno puta dragocjenu pomoć, koristeći se svojim širokim obrazovanjem, bogatim životnim i naučnim iskustvom.

Književni opus

Šaćir Sikirić se iskazao i potvrdio kao vrstan orijentolog (iranist, arabist, turkolog) u svakom smislu: kao profesor, autor, prevodilac i recenzent. Stvaralački opus mu je bogat i raznovrstan. Kao autor napisao je udžbenike i priručnike za učenje arapskog i perzijskog jezika, objavljivao članke i studije o skupinama, pokretima, narodima, jezicima, literaturi, književnicima i djelima. Prevodio je jednako uspješno s arapskog, perzijskog i turskog jezika. Recenzirao je jedan udžbenik turskog jezika, jedan leksikon turcizama, dva izdanja arapskih i jedno turskih dokumenata.

DR. ŠAĆIR SIKIRIĆ (1893 - SEPTEMBER 22, 1966)
THE FOUNDER OF MODERN BOSNIAN ORIENTAL STUDIES

Ismet Bušatlić

Summary

On the occasion of Dr. Šaćir Sikirić's death marking, the first Bosnian Orientalist of European stamp, this paper presents his life and work. As a long-time teacher of oriental languages, textbooks author, manager of educational institutions, social activist, writer and translator, he left a deep indelible imprint in the time in which he lived. A lasting memorial for people he served to and significant contribution to science for which he yearned. This paper is remembering to the famous Bosniaks whose life and literary opus wait for impartial researcher, as a challenge.

Key words: Šaćir Sikirić, professor, director, author, translator, Iranian scholar, Arabic scholar, Turkish scholar

UDK 821.163.43*.09: 929 Dizdar, M.

Prema autentičnom i definitivnom izdanju *Kamenog spavača* Maka Dizdara

Sanjin Kodrić
Filozofski fakultet
Univerziteta u Sarajevu

Rad se bavi problemom priređivanja autentičnog i definitivnog izdanja *Kamenog spavača* Maka Dizdara. Naime, *Kameni spavač* objavljen je u tri različite verzije 1966., 1970. i 1973. godine. Sve tri ove verzije mogu se smatrati autentičnim, ali ne i definitivnim. Također, postoje i brojna priređena izdanja *Kamenog spavača*, no ova izdanja, osim dva izuzetka, u većoj ili manjoj mjeri ne slijede posljednju stvaralačku volju pjesnika, tj. konačni oblik *Kamenog spavača* koji je pred smrt ovoj knjizi dao njezin autor.

Ključne riječi: Mak Dizdar, *Kameni spavač*, verzije, priređena izdanja, autentično i definitivno izdanje

1.

Skora jubilarna, 100. godišnjica rođenja Maka Dizdara (1917–1971), a posebno navršenih cijelih pola stoljeća, odnosno 50 godina, koliko je već prošlo od prvog objavljivanja *Kamenog spavača* (1966), više su nego izuzetni povodi za konačno objavljivanje **autentičnog i definitivnog izdanja** ove knjige (***editio authentica et definitiva***).[1] Uprkos tome što je *Kameni spavač* jedno od najznačajnijih ostvarenja bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti uopće te šire, takvo izdanje još ne postoji, a postojeća izdanja ove knjige više ili manje razlikuju se od njezina izdanja koje bi trebalo biti autentično i definitivno. Riječ je, dakle, o izdanju koje bi predstavljalo stvarni oblik *Kamenog spavača*, tj. njegovu posljednju autoriziranu, konačnu verziju, odnosno verziju koja je izraz tzv. posljednje stvaralačke volje autora, ali i verziju koja bi trebala biti priređena za objavljivanje u skladu s najvišim tekstološkim i književ-

[1] Usp. npr. Dušan Ivanić: *Osnovi tekstologije*. Beograd: Narodna knjiga / Alfa, 2001.

nohistorijskim standardima i kriterijima. Tek takvo izdanje moglo bi se smatrati **finalnim**, odnosno **kanonskim** tekstom *Kamenog spavača*, a što, dakle, nije u potpunosti slučaj s drugim dosadašnjim izdanjima ove knjige.

Kameni spavač prvi put objavljen je 1966. godine, kao izdanje izdavačke kuće "Veselin Masleša" iz Sarajeva.[2] Isti izdavač 1970. godine objavio je i drugo izdanje ove knjige,[3] a treće izdanje objavila je "Prva književna komuna" iz Mostara 1973. godine.[4] Sva tri ova izdanja za objavljivanje pripremio je Mak Dizdar, mada će, zbog duge izdavačke procedure, treće, mostarsko izdanje iz štampe izaći dvije godine nakon autorove smrti. Iako su samo prva dva izdanja objavljena za autorova života, a treće posmrtno, sva tri izdanja smatraju se autorskim, odnosno autoriziranim izdanjima upravo zato što ih je za objavljivanje pripremio sam autor. Iz istog razloga, sva tri izdanja mogu se smatrati, također, i autentičnim u tekstološkom i književnohistorijskom smislu riječi, ali sva tri nisu istovremeno i definitivna.

Osim ovih autorskih, odnosno autoriziranih i autentičnih izdanja *Kamenog spavača* Maka Dizdara, postoje i brojna kasnija neautorska, priređena izdanja ove knjige, koja će se javiti nakon autorove smrti kao izdanja različitih priređivača. Prvo takvo izdanje pojavit će se već 1973. godine, dakle iste godine kad izlazi i treće, posljednje autorsko izdanje *Kamenog spavača*, a riječ je, zapravo, tek o ponovljenom drugom autorskom izdanju ove knjige koje je objavljeno za potrebe školske lektire (uz dodatak predgovora prof. dr. Midhata Begića na početku te bilješke o piscu na kraju knjige).[5] Nakon ovog slijedi još jedno također lektirno izdanje 1975. godine,[6] koje je zvanično ponovilo prethodno, ali faktički ova dva lektirna izdanja nisu međusobno identična, odnosno lektirno izdanje iz 1975. godine izmijenjeno je u odnosu na lektirno izdanje iz 1973. godine, iako nigdje u knjizi nije data priređivačka ili neka druga informacija o ovim promjenama, kao ni uopće informacija o priređivaču i priređivačkom postupku.

Nakon spomenutih te uz još jedno u osnovi identično lektirno izdanje,[7] prvo naredno izdanje *Kamenog spavača* jeste izdanje u okviru *Izabranih djela* Maka

---

[2] Mak Dizdar: *Kameni spavač*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1966.

[3] Mak Dizdar: *Kameni spavač*. Drugo prošireno izdanje, Sarajevo: Veselin Masleša, 1970.

[4] Mak Dizdar: *Kameni spavač*. Bibliofilsko izdanje, ur. Ico Mutevelić, Mostar: Prva književna komuna, 1973.

[5] Mak Dizdar: *Kameni spavač*. predgovor i bilješka o piscu: Midhat Begić, Biblioteka Ars: Lektira, Sarajevo: Veselin Masleša, 1973.

[6] Mak Dizdar: *Kameni spavač*. predgovor i bilješka o piscu: Midhat Begić, Biblioteka Ars: Lektira, Sarajevo: Veselin Masleša, 1975.

[7] Mak Dizdar: *Kameni spavač*. predgovor, metodički tekst i bilješka o piscu: Juraj Marek, Biblioteka Lastavica, Sarajevo: Veselin Masleša, 1981.

Dizdara, a za objavljivanje priredio ga je prof. dr. Enes Duraković, dok ga je objavila izdavačka kuća "Svjetlost" iz Sarajeva u uglednoj ediciji *Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine* 1981. godine.[8] Riječ je o prvom stvarno priređenom izdanju u tekstološkom smislu riječi, pri čemu je, uz spomenuta lektirna izdanja, ovo izdanje tokom svih proteklih desetljeća bilo ključno priređeno izdanje Dizdareva *Kamenog spavača*, a na njemu se suštinski temelje i manje-više sva kasnija priređena izdanja ove knjige. To se odnosi i na izdanja *Kamenog spavača* u također reprezentativnim edicijama kakve su *Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga*[9], *Muslimanska književnost XX vijeka*[10] i *Bošnjačka književnost u 100 knjiga*[11], kao i na jubilarna izdanja povodom 80.[12] te 90. godišnjice rođenja Maka Dizdara[13]. Izuzeci u ovom smislu jesu jedino izdanje priređivača Stevana Tontića iz također 1981. godine, koje je, isto tako, priređeno za potrebe školske lektire,[14] te (divot) izdanje priređivača prof. dr. Rusmira Mahmutćehajića i Edina Mulaća s uporednim prijevodom na engleski jezik, koje je 1999. godine objavila izdavačka kuća "Did" iz Sarajeva,[15] a čiji su se priređivači u oba slučaja, odnosno Tontić te Mahmutćehajić i Mulać, držali principa slijeđenja trećeg, posljednjeg autorskog izdanja *Kamenog spavača* iz 1973. godine.

Međutim, tri autorska, odnosno autorizirana i autentična izdanja *Kamenog spavača* Maka Dizdara nisu međusobno identična, naprotiv među njima postoje velike i značajne razlike. Još veće razlike postoje onda kad je riječ o svim kasnijim, neautorskim, odnosno priređenim izdanjima ove knjige, izuzev lektirnog izdanja iz 1981. i "Didova" izdanja iz 1999. godine. Sve ove razlike, dakle kako razlike iz-

[8] Mak Dizdar: *Kameni spavač*, *Izabrana djela*. knj. 2, prir. Enes Duraković, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Svjetlost, 1981.

[9] Mak Dizdar: *Kameni spavač*. prir. Enes Duraković, predgovor: Enes Duraković, Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga, Sarajevo: Svjetlost, 1984/85.

[10] Mak Dizdar: *Kameni spavač: Izabrane pjesme*. prir. Enes Duraković, predgovor: Enes Duraković, Muslimanska književnost XX vijeka, Sarajevo: Svjetlost, 1991.

[11] Mak Dizdar: *Kameni spavač: Izabrane pjesme*. prir. Enes Duraković, predgovor: Enes Duraković, Bošnjačka književnost u 100 knjiga, Sarajevo: Preporod, 1997.

[12] Mak Dizdar: *Kameni spavač*. prir. Enes Duraković, predgovor: Enes Duraković, Sarajevo: Ljiljan, 1997.

[13] Mak Dizdar: *Kameni spavač*, *Slovo Makovo*. prir. Senada i Majo Dizdar, Sarajevo: Fondacija "Mak Dizdar", 2008.

[14] Mak Dizdar: *Kameni spavač*. prir. Stevan Tontić, predgovor, metodički tekst i bilješka o piscu: Stevan Tontić, Mladi dani: Lektira, Sarajevo: Svjetlost, 1981.

[15] Mak Dizdar: *Kameni spavač* / *Stone Sleeper*. ur. Edin Mulać, prev. Francis R. Jones, pogovor: Rusmir Mahmutćehajić, Sarajevo: Did, 1999.

među triju autorskih izdanja, tako i razlike koje donose kasnija priređena izdanja, tolike su da se i iz tekstološke i književnohistorijske perspektive, ali i iz perspektive tzv. običnog čitaoca sasvim opravdano postavlja pitanje autentičnosti **konačnog** teksta *Kamenog spavača*, odnosno pitanje **definitivnog** izdanja ove knjige.

2.

U prvom autorskom izdanju, iz 1966. godine, *Kameni spavač* sastojao se iz četiriju ciklusa – slova: *Slovo o čovjeku*, S*lovo o nebu*, *Slovo o zemlji* i *Slovo o slovu*, pri čemu nije sadržavao početnu pjesmu *Putovi* niti završnu pjesmu *Poruka*, i kao takav predstavljao je svojevrsnu "knjigu slova".

Drugo autorsko izdanje *Kamenog spavača*, iz 1970. godine, izmijenjeno je i prošireno u odnosu na prvo izdanje. Vrlo značajna, krupna novina jeste upravo to što je na sami početak knjige u drugom izdanju Dizdar uvrstio pjesmu *Putevi* (kasnije *Putovi*), a na sami kraj knjige, kao posljednju, uvrstio je pjesmu *Poruka*. Time je *Kameni spavač*, u svojim inkoativnim i finalnim pozicijama, dobio i svoj naročit, vrlo važan okvir, koji je posljedično resemantizirao i knjigu kao cjelinu, odnosno i značenjski je bitno izmijenio. Uz ovo, a pored drugih manjih ili većih izmjena u pojedinim ranijim pjesmama, u drugo izdanje Dizdar je uvrstio i čitav niz novih pjesama, od kojih je, prema autoru, većina "bila već ranije skicirana, ali u prvo izdanje nije mogla biti uvrštena zbog svoje nedovršenosti"[16]. To su pjesme *Zapis o otkivanju*, *Ljeljeni*, *Sunce*, *Mjesec* te *Ruka* i *Bbbb* (iz potciklusa *Radimlja*; kasnije *ruka* i *bbbb*) u ciklusu *Slovo o nebu*, a potom i *Zapis o jednom zapisu*, *S podignutom rukom*, *Slovo o sinu*, *Jabukov cvijet* i *Krinovi* u ciklusu *Slovo o zemlji* te *Proslov*, *Duboko*, *Kolo*, *Razbojište*, *San*, *Sedamnaesto*, *Osamnaesto*, *Slojevito*, *Dvadeseto*, *Slovoslavlje*, *Dvadeset i drugo*, *Slovo o bolesti*, kao i *Modra rijeka* te Čeono i potonje u ciklusu *Slovo o slovu*. Pjesma *Zapis o smijehu* iz ciklusa *Slovo o zemlji* postala je *Slovo o smijehu*, dok su iz ciklusa *Slovo o nebu* u ciklus *Slovo o zemlji* premještene pjesme *Kosara*, *Gorčin* i *Zapis o očima*. U pojedinim pjesmama iz ciklusa *Slovo o slovu* izvršene su znatne izmjene, tako da je u nekim slučajevima riječ, praktično, o sasvim novim pjesmama pod starim naslovima, pri čemu je s preradama starih i novim pjesmama ovaj ciklus s ranijih 16 porastao na čak 26 pjesama.[17]

[16] Mak Dizdar: "Uz drugo izdanje *Kamenog spavača*", *Kameni spavač*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1970., str. 163.

[17] Dizdareva napomena o pojedinačnim izmjenama u drugom izdanju *Kamenog spavača* nije potpuna, a u pojedinim slučajevima razlikuje se od stvarnog stanja (usp. Mak Dizdar: "Uz drugo izdanje *Kamenog spavača*", *Kameni spavač*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1970., str. 163.

U trećem, posljednjem autorskom izdanju *Kamenog spavača*, iz 1973. godine, Dizdar je izvršio još veće, korjenitije promjene, a svakako promjene koje su bile neočekivane izvan autorske perspektive. Kako se to saopćava i u kratkoj autorovoj napomeni[18] te redakcijskoj bilješci[19], iz ovog izdanja u cijelosti su izostavljene pjesme *Labud djevojka* i *Zapis o rijeci* iz ciklusa *Slovo o nebu* te pjesme *Onemuštio* i *Uspavanka* iz ciklusa *Slovo o zemlji*, ali i cijeli ciklus *Slovo o slovu*, sa svim pjesmama, a izostavljeni su, posljedično, i dijelovi pratećih *Bilješki i rječnika manje poznatih riječi, fraza i pojmova* koji se odnose na izostavljene četiri pjesme i ciklus *Slovo o slovu*. Osim ovog, izvršene su i nove pojedinačne promjene u pojedinim pjesmama – manje ili veće promjene u sadržaju nekih pjesama ili je na nekim mjestima promijenjena struktura stiha ili strofe i sl. U odnosu na drugo izdanje *Kamenog spavača* promijenjen je i redoslijed pjesama u ciklusima *Slovo o nebu*, gdje su ove promjene izraženije, i *Slovo o zemlji*, gdje su ove promjene ostvarene u svega dva slučaja (obrnut je redoslijed pjesama *Zapis o petorici* i *Zapis o prijestolju* te *Krajina* i *Krinovi*).

U trećem izdanju *Kameni spavač* postao je, tako, knjiga pjesama koju čine ne više četiri već sad tek tri ciklusa – *Slovo o čovjeku*, *Slovo o nebu* i *Slovo o zemlji*, pri čemu cijelu knjigu i dalje uokviruju pjesma *Putovi* na početku te pjesma *Poruka* na kraju knjige. Sve ove promjene izvršio je isključivo autor lično neposredno prije smrti, a u redakcijskoj bilješci navodi se ključno važna Dizdareva izjava da je ovim izdanjem *Kamenog spavača* autor nastojao napraviti **"njegov konačni izgled"**[20]. U pitanju je, očito, dovršetak više od jednog desetljeća duge geneze *Kamenog spavača*, a koji je, dakle, sve do trećeg autorskog izdanja i dalje bio knjiga u razvoju, kako to potvrđuje i autorova rukopisna ostavština. Rukopisna ostavština pokazuje također i to da izostavljanje ciklusa *Slovo o slovu* iz trećeg izdanja *Kamenog spavača* nije nipošto bilo slučajno ili nedovoljno promišljeno, niti je bilo uvjetovano nekim eventualnim izvanknjiževnim faktorima, već je, naprotiv, takvo što bilo motivirano prvenstveno autorovim dubokim koncepcijskim razlozima. Na to upućuje i činjenica da od samog početka *Kameni spavač* nije funkcionirao tek kao zbirka pjesama u uobičajenom smislu riječi, već prije kao suštinski organizirana i dokraja cjelovita **pjesnička knjiga**, a uz ovo, pored nekih drugih ideja koje nije ostvario zbog smrti, Dizdar je planirao i objavljivanje

[18] Autorova napomena u: Mak Dizdar: *Kameni spavač*. Bibliofilsko izdanje, ur. Ico Mutevelić, Mostar: Prva književna komuna, 1973, str. 144.

[19] Redakcijska bilješka u: Mak Dizdar: *Kameni spavač*. Bibliofilsko izdanje, ur. Ico Mutevelić, Mostar: Prva književna komuna, 1973, str. 145.

[20] Redakcijska bilješka u: Mak Dizdar: *Kameni spavač*. Bibliofilsko izdanje, ur. Ico Mutevelić, Mostar: Prva književna komuna, 1973, str. 145.

posebne verzije *Slova o slovu* kao samostalne pjesničke knjige, kako se to jasno može zaključiti na osnovu njegova rukopisnog fonda.[21]

Tekstološki i književnohistorijski gledano, treće, odnosno posljednje autorsko izdanje *Kamenog spavača* Maka Dizdara iz 1973. godine jeste, dakle, **konačna autorova odluka** o *Kamenom spavaču*, odnosno posljednja stvaralačka volja autora kako u hronološkom, tako i u apsolutnom smislu riječi. Uzevši u obzir ovu činjenicu, odnosno nesumnjivu autorsku pripremu izdanja, u pitanju je, stoga, izdanje najvišeg stepena autoriziranosti, s tim što zbog iznenadne smrti autor nije kontrolirao i do okončanja štampe pratio ovo izdanje. Također, u autorovoj rukopisnoj ostavštini, kao ni na nekom drugom mjestu, nije sačuvan autograf ili tiposkript ovog izdanja *Kamenog spavača*, odnosno nije sačuvan rukopis koji je bio osnova za slaganje teksta u štampariji niti su postojali (pa nisu mogli biti ni sačuvani) primjerci autorove korekture (a sličan je slučaj i kod drugih autorskih izdanja *Kamenog spavača*).

Ove činjenice, međutim, bitnije ne utječu na pitanje autentičnosti teksta *Kamenog spavača* u trećem, posljednjem autorskom izdanju, a posebno ne na njegovu konačnost, odnosno na činjenicu da je u pitanju definitivna verzija ove knjige. Jedini veći stvarni problem koji se javlja u vezi s trećim autorskim izdanjem *Kamenog spavača* jeste to što je pri slaganju knjige greškom izdavača ispuštena pjesma *Zapis o očima*, koju je, međutim, sam Dizdar uvrstio u ovo izdanje, i to u ciklus *Slovo o zemlji*. To Redakcija ovog izdanja priznaje u svojoj bilješci te naknadno, u istoj bilješci, a izvan teksta *Kamenog spavača*, donosi autorizirani tekst same pjesme, uz sljedeće obrazloženje i komentar: "Kratkoća vremena od predaje rukopisa do pjesnikove smrti i donekle izmijenjen redoslijed u ciklusu *Slovo o zemlji*, onemogućili su nam da saznamo gdje je mjesto slučajno ispuštenoj pjesmi *Zapis o očima*. [...] Vjerujemo da će znalci *Kamenog spavača* pomoći da se *Zapis o očima* s vremenom uvrsti unutar zbirke."[22]

---

[21] Prema jednoj Dizdarevoj rukopisnoj bilješci, moguće je naslutiti da su *Slovo o slovu* kao samostalnu pjesničku knjigu trebale činiti pjesma *Slovo pravednika* te sve pjesme-slova iz ciklusa *Slovo o slovu* iz drugog izdanja *Kamenog spavača*, uključujući i *Modru rijeku*. Bilješka otkriva i autorovu ideju o novom, drugačijem načinu na koji su pojedine pjesme-slova trebale biti naslovljene, odnosno numerirane: *Jedan na deseto* (umjesto *Jedanaesto*), *Dva na deseto* (umjesto *Dvanaesto*), *Tri na deseto* (umjesto *Trinaesto*) itd. Ovaj Dizdarev plan djelomično je ostvarila Fondacija "Mak Dizdar" niz godina kasnije objavljivanjem knjižice *Slovo o slovu*, koju čine sve pjesme iz istoimenog ciklusa iz drugog izdanja *Kamenog spavača*, ali bez pjesme *Slovo pravednika* i bez inovacija u naslovima te uz dodatak pjesme *Poruka* na kraju knjige (usp. Mak Dizdar: *Slovo o slovu*. ur. Safet Plakalo, Sarajevo: Fondacija "Mak Dizdar", 2001.

[22] Redakcijska bilješka u: Mak Dizdar: *Kameni spavač*. Bibliofilsko izdanje, ur. Ico Mutevelić, Mostar: Prva književna komuna, 1973., str. 145.

Kasnija neautorska, priređena izdanja *Kamenog spavača* nisu, međutim, slijedila definitivnu verziju ove knjige koju je uspostavio autor u izdanju iz 1973. godine. Dok je, uprkos trećem, posljednjem autorskom izdanju, lektirno izdanje iz 1973. godine tek ponovilo drugo autorsko izdanje iz 1970. godine, već lektirno izdanje iz 1975. godine, a koje se direktno temelji na prethodnom, donosi dodatna odstupanja od posljednje stvaralačke volje autora i konačnog oblika koji je *Kamenom spavaču* u trećem autorskom izdanju dao Dizdar. Tako je, kao i u prethodnom slučaju, polazište za ovo lektirno izdanje također verzija *Kamenog izdavača* iz njegova drugog autorskog izdanja, iz 1970. godine, ali se pritom u pojedinim slučajevima pjesme donose ne prema drugom već prema trećem autorskom izdanju, uz nekoliko drugih, sitnijih priređivačkih intervencija, sve to bez ikakve informacije o priređivačkim izmjenama, odnosno bez ikakvog priređivačkog obrazloženja. U pitanju je, dakle, i prenebregavanje posljednje autentične verzije *Kamenog spavača*, ali i nedovoljno konzistentan priređivački pristup, bez odgovarajućeg tekstološkog i književnohistorijskog, ili nekog drugog prihvatljivog utemeljenja. Osim ovog, ovom izdanju priključena je i pjesma *Poruka u mramorje prispjelom*, koja je, istina, poetički dokraja bliska pjesmama *Kamenog spavača*, no koja nikad prethodno nije bila dijelom nijednog autorskog, autentičnog izdanja ove knjige, već je objavljena posthumno u sarajevskoj kulturnoj reviji *Odjek* u oktobru 1971. godine, dakle tri mjeseca nakon Dizdareve smrti, te, po svemu sudeći, posljednja je objavljena autorova pjesma.[23]

Prvo stvarno priređeno izdanje *Kamenog spavača*, iz *Izabranih djela* Maka Dizdara iz 1981. godine, nastalo je naročitom priređivačkom kombinacijom drugog i trećeg autorskog izdanja ove knjige. Priređivač je, naime, u ovo izdanje *Kamenog spavača* vratio četiri pjesme i ciklus *Slovo o slovu* koje je Dizdar izostavio iz konačne verzije knjige (dakle, slijedeći drugo autorsko izdanje, iz 1970. godine), s tim što je sve pjesme donio u njihovim posljednjim autorskim varijantama ili verzijama (odnosno prema trećem autorskom izdanju, iz 1973. godine), dok su *Bilješke i rječnik* doneseni prema skraćenom, konačnom sadržaju *Kamenog spavača* (tj. također prema trećem autorskom izdanju). U pitanju je bio ne striktno tekstološko-književnohistorijski već prvenstveno književnoestetski pristup priređivanju teksta, koji u praksi nije nepoznat, a koji priređivač obrazlaže na sljedeći način: "U pripremi ovog izdanja mi smo iznova vratili sve ove pjesme jer im je jedino mjesto unutar zbirke *Kameni spavač*, s tim što smo pjesme odabrali prema

[23] Mak Dizdar: "Poruka u mramorje prispjelom", *Odjek*. god. XXIV, br. 20, Sarajevo, 1971., str. 13.

posljednjoj autorovoj verziji."[24] Pritom, na temelju istog, književnoestetskog kriterija, priređivač je tekstu *Kamenog spavača* također priključio i pjesmu *Poruka u mramorje prispjelom*, vjerovatno i sam se rukovodeći upravo njezinom poetičkom bliskošću s pjesmama, odnosno ukupnim pjesničkim svijetom ove knjige.

U osnovi, ni sva druga, kasnija priređena izdanja također nisu slijedila treće autorsko, odnosno definitivno izdanje *Kamenog spavača* iz 1973. godine, već prije svega priređeno izdanje iz *Izabranih djela* Maka Dizdara, koje i zato ima posebnu vrijednost i zasluge za široko populariziranje Dizdareva književnog stvaranja. Kako je spomenuto, izuzetak su jedino lektirno izdanje iz 1981. godine te, naročito, izdanje iz 1999. godine, koje je posebno važno i zato što su njegovi priređivači striktno slijedili posljednje autorsko izdanje, odnosno konačni oblik koji je *Kamenom spavaču* neposredno pred smrt dao Mak Dizdar kao autor. Uz ispravljanje svih uočenih dotadašnjih štamparskih i drugih pogrešaka, bez bilo kakvih drugih samoinicijativnih intervencija, priređivači izdanja iz 1999. godine izostavili su, naravno, i *Kamenom spavaču* naknadno dodanu pjesmu *Poruka u mramorje prispjelom*, ali i pjesmu *Zapis o očima*, koja je greškom izdavača bila ispuštena iz integralnog teksta knjige 1973. godine. Kao i kod lektirnog izdanja iz 1981. godine, riječ je stoga o izdanju koje je također autorski vrlo vjerodostojno, i najbliže je onom koje bi trebalo biti koncipirano kao autentično i definitivno izdanje *Kamenog spavača*, izuzev slučaja pjesme *Zapis o očima* i pojedinih detalja koje raniji priređivači i nisu objektivno mogli riješiti bez uvida u autorovu rukopisnu građu. S obzirom na prirodu i namjenu spomenutog izdanja, priređivači, također, nisu komentirali svoj inače izrazito dragocjen priređivački postupak, a što je svakako mogla biti prilika za predstavljanje važnih uvida u tekstualnu historiju različitih izdanja *Kamenog spavača* do kojih su ovi priređivači vjerovatno došli u procesu istraživanja.

3.

U skladu s najvišim tekstološkim i književnohistorijskim standardima i kriterijima za izdanja ove vrste, priređivanje autentičnog i definitivnog izdanja *Kamenog spavača* zahtijevalo bi vrlo opsežan i složen rad, a prije svega proučavanje historije teksta *Kamenog spavača* i kritičku analizu izvora. Riječ je, najprije, o trima autorskim izdanjima *Kamenog spavača*, iz 1966., 1970. i 1973. godine, potom o svim kasnijim, priređenim izdanjima ove knjige koja bi priređivaču autentičnog i definitivnog izdanja morala biti dostupna na način neposrednog (*de visu*) uvida,

[24] Enes Duraković: "Napomena priređivača", u: Mak Dizdar, *Kameni spavač*, *Izabrana djela*, knj. 2, prir. Enes Duraković, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Svjetlost, 1981., str. 239.

počev od najranijih pa nadalje, a prije svega o ključnim izdanjima ove vrste, kao i o pomoćnim ili posrednim izvorima, uključujući i izdanja pojedinih pjesama u periodici, tj. u časopisima u kojima je autor objavljivao svoje tekstove, odnosno *Bibliografiju djela Maka Dizdara*[25] i sl. Neprocjenjivo važni trebali bi biti izvori prvog reda kakva je Dizdareva rukopisna ostavština, koja, nažalost, nije potpuna (ne sadrži čak nijedan cjelovit autograf, odnosno tiposkript ni *Kamenog spavača*), a danas se najvećim dijelom čuva u Muzeju književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, kao *Zbirka Maka Dizdara*.[26]

Na ovaj način, a u skladu s posljednjom stvaralačkom voljom autora, kao osnovni izvor trebalo bi biti izabrano upravo treće, posljednje autorsko izdanje Dizdareva *Kamenog spavača*, iz 1973. godine, na osnovu čega je jedino moguće uspostaviti osnovni, odnosno autentični i definitivni tekst ove knjige. U izabranom osnovnom tekstu priređivač ne bi smio intervenirati, osim isključivo u smislu ispravljanja nesumnjivo utvrđenih štamparskih i sličnih neautorskih, tehničkih grešaka i propusta, bez bilo kakvih drugih nedokumentiranih izmjena. Svaka, pa i najmanja sumnja na štamparsku ili drugu sličnu grešku morala bi biti temeljito ispitana, pri čemu bi se s ciljem njihova odgovarajućeg otkrivanja i otklanjanja priređivač trebao komparativno koristiti svim drugim spomenutim izvorima, a posebno autorovom rukopisnom ostavštinom. Autorovi rukopisi u nekim slučajevima mogu biti jedini ili presudni pokazatelji stvarnog stanja stvari i tako mogu pomoći da se s punom sigurnošću riješe uočena suspektna mjesta, barem u onim slučajevima kod kojih autorov rukopisni fond sadržava odgovarajuće tekstove. Tako se mogu otkloniti i neautorske štamparske greške koje su se, preštampavanjem iz izdanja u izdanje, u tekstu *Kamenog spavača* javljale u čitavom nizu izdanja, naročito kod nekih priređenih (tim prije što raniji priređivači *Kamenog spavača* nisu imali uvid u Dizdarevu rukopisnu ostavštinu), među kojima su i greške koje u nekim slučajevima utječu i na smisao pojedinih stihova, odnosno pojedinih pjesama kao cjeline.

Isto tako, potrebno je ispitati i po potrebi ispraviti i štamparske, odnosno tehničke i slične greške i u pratećem dijelu teksta ili paratekstu *Kamenog spavača*, tj. u dva *motta* na početku knjige te u *Bilješkama i rječniku*, gdje je potrebno

[25] Azra Kovačević: "Bibliografija djela Maka Dizdara", u: Mak Dizdar, *Izabrana djela*, knj. 3, prir. Enes Duraković, Kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Svjetlost, 1981.

[26] Usp. Sanjin Kodrić: "Rukopisna ostavština i *Kameni spavač* Maka Dizdara (O povijesti teksta i tekstološkom historijsko-kritičkom čitanju)", *Studije iz kulturalne bosnistike (Književnoteorijske i književnohistorijske teme)*. Sarajevo: Slavistički komitet, 2017. [U pripremi za štampu]

provjeriti i sve bibliografske reference. Osim ovog, *Bilješke i rječnik* potrebno je ažurirati i u smislu redoslijeda pojedinih natuknica. Naime, kao što je poznato, Dizdar je iz izdanja u izdanje u nizu pjesama vršio manje ili veće izmjene – mijenjao mjesta pojedinih riječi u stihu ili mijenjao jednu riječ drugom, odnosno mijenjao čitave stihove, neke stihove je kratio ili sasvim ukidao ili je uvodio nove itd., pa su pojedine natuknice tehničkom greškom izdavača trećeg autorskog izdanja *Kamenog spavača* ostale na ranijem mjestu, tamo gdje su bile u nekom od prethodnih dvaju autorskih izdanja. Zato je u nekim slučajevima potrebno tehnički korigirati i redoslijed pojedinih natuknica u *Bilješkama i rječniku* prema stvarnom stanju (kako je to urađeno i u priređenom izdanju iz 1999. godine), s tim što bi, strogo poštujući autorov tekst, priređivač morao zadržati i one natuknice koje su postale suvišne nakon spomenutih autorskih promjena u pojedinim pjesmama, utoliko prije što su i one dio tekstualne historije *Kamenog spavača* i uopće važne za razumijevanje cjeline ove knjige. Pri svemu ovom, u svim slučajevima, i u tekstu *Kamenog spavača* i u *Bilješkama i rječniku*, u potpunosti je i bez izuzetaka nužno poštovati autorov jezički izraz i pravopis, uključujući i slučajeve nesumnjivih autorovih odstupanja od gramatičkih i ortografskih normi kako iz njegova, tako i iz današnjeg vremena (to se posebno odnosi na elemente tzv. korijenskog pravopisa te nestandardnu upotrebu pojedinih ijekavskih oblika tipa *korjen* i slične nestandardne pojave u autorovu pisanju).

Kad su u pitanju značajnije neautorske, odnosno štamparske greške, a posebno greške koje utječu na smisao pojedinih stihova, ili pojedinih pjesama kao cjeline, posebnu pažnju treba skrenuti na nekoliko važnijih primjera. Jedan od njih jeste i sljedeća strofa pjesme *Hiža u Milama*, gdje je, štamparskom greškom u trećem autorskom izdanju iz 1973. godine, u jednom od njezinih važnijih stihova došlo do zamjene dviju odnosnih zamjenica, odnosno akuzativnog zamjeničkog oblika *koje* nominativnim zamjeničkim oblikom *koji*, čime se u svim kasnijim izdanjima *Kamenog spavača* sa spornim stihom u potpunosti mijenja značenje ovog dijela pjesme:

Za one ***koje*** *su trikleto kleli*
Jer još ih nisu
U svome mlinu
Samljeli

Navedeni dio pjesme javlja se u nešto drugačijoj varijanti u prvom i drugom autorskom izdanju *Kamenog spavača*, tj. bez spornog mjesta, a uz upoređivanje varijanata štamparska greška iz gornjeg slučaja s potpunom sigurnošću konačno se može riješiti na osnovu Dizdareve rukopisne ostavštine.

U jednom slučaju, međutim, proučavanja historije teksta *Kamenog spavača* i kritička analiza neće moći dati dokraja pouzdano i sigurno rješenje uočenog suspektnog mjesta, pa i ovaj slučaj treba posebno spomenuti. U pitanju je pjesma *Razmirje*, odnosno sljedeća njezina strofa sa spornim vremenskim veznikom *kda*, odnosno *kada* ili *kad*:

U jednom zapisu dijaka Ostoje
Ovakvi dani ovakve noći ovakvi
Konci života i smrti stoje:
Vukajlo rano rodi sina Vukasa
***Kda** jedinac poraste*
I za mač stasa
Ljeta tisuć četiri sta petnadeset godina
Pogubi ih vlastita družina oba
I baci kao dva psa
Za zdravlje i slavlje
Za svoga gospodina

U trećem, odnosno posljednjem autorskom izdanju *Kamenog spavača* iz 1973. godine prisutan je oblik *kda*, u prvom i drugom autorskom izdanju iz 1966., odnosno 1970. godine koristi se oblik *kada*, dok je u autorovoj rukopisnoj ostavštini sačuvana jedino drugačija varijanta pjesme, odnosno varijanta s nešto drugačijim sadržajem, a tako i bez spornog mjesta, tj. uopće bez vremenskog veznika *kda*, *kada* ili *kad*. U analiziranim lektirnim izdanjima koja doslovno ili s pojedinim izmjenama ponavljaju drugo autorsko izdanje *Kamenog spavača* te u lektirnom izdanju iz 1981. godine javlja se oblik *kada*, a u drugim ključnim priređenim izdanjima oblik *kad*, kojeg nema ni u jednoj autorskoj verziji *Kamenog spavača*, a izuzetak je jedino priređeno izdanje iz 1999. godine, gdje se javlja oblik *kda*, koji je ovdje prenesen iz trećeg autorskog izdanja iz 1973. godine. U ovakvoj situaciji, priređivač autentičnog i definitivnog izdanja *Kamenog spavača* mogao bi se (i morao) odlučiti isključivo između oblika *kda* ili *kada*. U prilog obliku *kda* išlo bi nekoliko važnih činjenica: najprije činjenica stalnog autorova mijenjanja i perfektuiranja pojedinih pjesama iz izdanja u izdanje, odnosno prisutnost ovog oblika u izdanju koje je autor eksplicitno označio kao konačno, zatim zasvjedočenost ovog oblika u srednjovjekovnoj bosanskoj jezičkoj tradiciji (starobosanski arhaizam **кьда**), odnosno njegova prisutnost i čak češća upotreba u srednjovjekovnim bosanskim spisima (naročito u poveljama),[27] a čiji je Dizdar bio izvrstan

[27] Tako se, npr., u povelji bana Stjepana II. Kotromanića pisanoj oko 1322. godine kaže sljedeće: “да ѡть ѡɴога слѴжн гдɴѴ БаɴѴ н да ѡɴьдѣ ɴѣ ɴнєдьɴога доχотька кь ɴамь

poznavalac, te posebno izrazita stilsko-poetska markiranost ovog oblika u autorovoj pjesmi, a u skladu s temeljnim principima pjesnikove poetike i sl. U prilog obliku *kada* išlo bi također nekoliko važnih činjenica: najprije to da se oblik *kda* ne javlja ni u jednom drugom slučaju u *Kamenom spavaču*, tj. ni u jednom drugom njegovu autorskom izdanju, kao ni u Dizdarevim rukopisima, potom prisutnost oblika *kada* u prvom i drugom autorskom izdanju knjige, odnosno velika mogućnost očite štamparske greške u slučaju oblika *kda*, tim prije što usljed smrti Dizdar nije imao priliku kontrolirati treće izdanje *Kamenog spavača* u procesu pripreme za štampu itd. S obzirom na to da i jedna i druga mogućnost podrazumijevaju i pozitivne i negativne argumente, priređivač bi se, na temelju iznesene argumentacije, mogao odlučiti za oblik *kda*, ali samo u smislu mogućeg, no ne i potpuno sigurnog priređivačkog rješenja u ovom slučaju.

Kao mogući štamparski, odnosno tipografsko-slagarski propust u izabranom osnovnom izvoru za priređivanje autentičnog i definitivnog izdanja *Kamenog spavača* posebno je važan i slučaj pjesme *vrata* (iz potciklusa *Radimlja*) iz trećeg autorskog izdanja ove knjige, iz 1973. godine. Na temelju poređenja varijanti ove pjesme u prvom i drugom autorskom izdanju *Kamenog spavača*, iz 1966. i 1970. godine, odnosno u autorovoj rukopisnoj ostavštini, kao i u analiziranim priređenim izdanjima, sa značajnom vjerovatnoćom, ali bez potpune uvjerenosti i bez svih dokraja zadovoljavajućih argumenata, ostaje otvorenom i mogućnost zaključka da je u trećem izdanju *Kamenog spavača* ova pjesma pogrešno tipografski složena u procesu pripreme za štampu, odnosno neadekvatno raščlanjena u strofe, najvjerovatnije kako bi cijeli tekst pjesme bio smješten na jednu stranicu knjige. Ipak, s obzirom na odsustvo neupitne argumentacije, priređivač ne bi trebao intervenirati u ovom smislu u izabranom osnovnom tekstu *Kamenog spavača*, te bi versifikacijska struktura pjesme *vrata* trebala ostati onakva kakva je bila u trećem autorskom izdanju ove knjige, pri čemu ne treba isključiti ni mogućnost da je adekvatna, tj. autentična i definitivna versifikacijska struktura pjesme ipak struktura iz drugog autorskog izdanja *Kamenog spavača*, tj. sljedeća:

ѧн садє разьвѣ кьда хощє влькославь", a u povelji pisanoj oko 1323. godine sljedeće: "н оньдѣ да ѧѣ ѧашнхь владавьць ѧн садє разьвѣ кьда хощє влькославь дасва оѧѣ жѴпѣ ѡт мєє до мєє а ѧє нѧомѴ БратѴ єговѴ ѧн сѧновьцѴ разьвѣ кѧєзѴ влькославѴ н єга ѡстальшємѴ а ѡд ѧню да слѴжн гѧ҃Ѵ ѡрѴжнємь колнко можє ѧанБолє а ѡд лѴжьць отколѣ є влькославь прнстѴпнль кь ѧьмь за дєсєть л҃тъ". Sličnih primjera čitav je niz, a za gornje podatke iz historije bosanskog jezika i navedene odlomke iz povelja autor ovog rada zahvalnost duguje prof. dr. Lejli Nakaš (usp. Lejla Nakaš: *Konkordancijski rječnik ćirilskih povelja srednjovjekovne Bosne*. Posebna izdanja, knj. X, Rječnici, sv. 1, Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, 2011).

Ovdje smo još uvijek samo steći gosti
I trebalo bi već jednom preći u krug svjetlosti
Kroz neka uska vrata trebalo bi se vratiti
Iz tijela ovog golog u tijelo vječnosti
Kada se doskitah u ovo veče kasno
On mi reče a da ga ne pitah
Ja sam ta porta i kroz nju uđi u mene jako ja u tebe
On tako reče al gdje su usta brave gdje prst pravog ključa
za vrata u stepeništa goruća?
Pa tragam po travi zato i tražim u glavi tako ključ taj plavi
Kroz cvijetja proljetja kroz kose smrti tražim ušće u te zlatne dveri
Zađem u mrave u bilje u privide u zbilje Tražim i nađem
Al od ruke moje do ključanice kto tu strogu istragu iznevjeri?
Sa ove mračne strane vrata nadire vjetar hudi razdire vjetar ludi
Ostavljam sestru i brata ostavljam oca i majku između zvijeri i ljudi
Da sebe budem našao u svom biću na putu svom stubu sjaja
Kako ću kada u tom žiću da zgodim se u slovu
Što bi u otkriću?
On reče mi tako kad ga za to i ne pitah
Uđi u mene jer ja sam ta vrata sjajna Pa sada
Bdijem sada gnjijem sada mrijem tako na ovom dovratku
A vjetar vjetar vjetar
Ako su vrata iz riječi samo san ako su samo gatka bajna
Ja ipak neću više da se s vrata vratim
Ja opet hoću tamo da snim
Tu slatku
Gatku

Vrlo sličan ili gotovo identičan problem javlja se i u slučaju pjesme *Suočenje*, čija je postojeća versifikacijska struktura također vrlo vjerovatno uvjetovana prvobitnom namjerom izdavača, odnosno štampara trećeg autorskog izdanja da se pjesma smjesti na jednu stranicu knjige. Pritom, pjesma je u cijelosti ostvarena bez raščlanjenja u strofe, dakle suprotno varijanti pjesme u drugom autorskom izdanju *Kamenog spavača* i stanju u autorovoj rukopisnoj ostavštini, odnosno suprotno lahko uočljivom Dizdarevu principu da pjesme ovog tipa, ili pjesme dugog stiha, promjenama iz varijante u varijantu fragmentira na način razbijanja dugih stihova i strofa. Iako ni ovdje priređivač ne bi trebao intervenirati u izabranom osnovnom tekstu jer za to također ne postoji dovoljno neupitnih argume-

nata, ni ovdje nije isključena mogućnost da je autentična i definitivna versifikacijska struktura pjesme zapravo ona iz drugog autorskog izdanja *Kamenog spavača*. Treba, međutim, napomenuti da je pjesma u prvom autorskom izdanju ove knjige također objavljena bez raščlanjenja u strofe, kao i da je autor riječ "ravnodušnošću" (instrumental imenice "ravnodušnost") iz treće strofe ove pjesme u drugom izdanju *Kamenog spavača* zamijenio riječju (prilogom) "ravnodušno" u trećem izdanju (u prvom autorskom izdanju također je prisutna riječ "ravnodušnošću"). Ostaje otvoreno i pitanje je li posljednji stih prve strofe u drugom autorskom izdanju zaseban stih ili je samo nastavak prethodnog, tim prije što je prva riječ ovog stiha pisana malim početnim slovom, za razliku od svih drugih stihova u istoj pjesmi:

Vjetar u borju crnom kiša u mramorju
Usudna smjena godišnjih doba od bonog proljeća do proljeća bonog
Kroz dane kroz godine kroz stoljeća hodimo za
suncem visokim kroz kamenje i šume ledenog gorja onog
S morom na grudima sa zorom u zjenama srljamo slanom gorkomodrom morju
A zamke zamamne u znacima neba u toploj mahovini tla u žutom žišku hljeba
Imenujemo tako stvari oko nas da nam zasvjedoče korake na rubu ove oštre jave
Na povjerenje toplo one ostaju nijeme na zdušno one se ravnodušno objave
Imenujemo pitomo bilje žarke ptice pitamo zovemo davne zvijeri
I u toj vjeri zato pravo i nemilice u lice zagledamo ljude
Predjele beskonačnog obzorja molimo da se iz hladnog besćutja probude
Ronimo tajno tamnom maticom dana od juče
Omamljeni neizvjesnošću kraticom po dnevu ovom se skitamo
Pitamo mudrace nesigurne o tome šta s jutra biće
Zovemo tako između oblaka na sve strane svoje pravo biće
A samo u snu znamo za ono zlatno lišće
Tražimo vrijeme a ono za nas kao da i ne zna
Vrijeme što ni sebe ne primjećuje u grotlu bezdna
U ovom tijestu glasova opet šutnja svakako caruje svijetom
Pa hajde da se s tim cvijetom šutnje uputimo
U slutnji jednoj na iskonsku šutnju da i mi zašutimo
Skrhani konačno slomljeni na svojoj zelenoj grani
U kosti svoje ulovljeni u zemlji ovoj udomljeni
Da upustimo se strasno u zagrljaj sa svojim slatkim jadom
Kad sastati se nikad nećemo sa nade svoje svojim gradom
Da više nikakav glas se ini u tišini iskonskoj ne čuje
Samo ono zvono tišine nek se vine u meni –

Čisto od v*atre stare teško od novog smisla*
Ko vjetar kroz borja crna umorna
Ko kiša kroz mramorja smrti pokisla
Kroz nebo tek pred nama otvoreno –
Do zvijezda neka
Odjekuje

Poseban priređivački problem predstavljao bi slučaj pjesme *Zapis o očima*. Kao što je spomenuto, ovu pjesmu Dizdar je uvrstio u treće, posljednje autorsko izdanje *Kamenog spavača* iz 1973. godine (odnosno u svojoj autorskoj napomeni uz ovo izdanje nije je spomenuo u kontekstu pjesama autorski izostavljenih iz ovog izdanja), a pjesma je, također, bila dio *Kamenog spavača* i u njegovu prvom i u njegovu drugom autorskom izdanju, iz 1966. i 1970. godine. No, kako je greškom izdavača pjesma ispuštena iz integralnog teksta *Kamenog spavača* u trećem autorskom izdanju, otvoreno je pitanje njezina mjesta u autentičnoj i definitivnoj verziji ove knjige. Prema redakcijskoj napomeni uz treće autorsko izdanje *Kamenog spavača*, poznato je da se pjesma trebala naći u ciklusu *Slovo o zemlji*, ali nije poznat redoslijed njezina javljanja u ciklusu, tj. tačna pozicija. Za razliku od priređivača lektirnog izdanja iz 1981. godine, koji je *Zapis o očima* vratio u *Kameni spavač*, ova nepoznanica priređivačima izdanja *Kamenog spavača* iz 1999. godine bila je odlučujući razlog da pjesmu ne uvrste u integralni tekst ove knjige priređen prema njezinu trećem autorskom izdanju. Ovakva priređivačka odluka nesumnjivo ima realno utemeljeno opravdanje uzevši u obzir nepoznatost tačnog mjesta pjesme u strukturi knjige kao cjeline, odnosno ciklusa *Slovo o zemlji*, i jasno odgovara izabranom priređivačkom principu strogog, bezuvjetnog poštovanja nedodirljivosti pjesnikova autorskog čina. Pa ipak, u nešto drugačijoj, tekstološkoj i književnohistorijskoj perspektivi, i dalje ostaje činjenica da se Mak Dizdar zaključno, svojom posljednjom autorskom voljom, odlučio da pjesma *Zapis o očima* bude dio *Kamenog spavača*.

Uvažavajući sve ove okolnosti i prosuđujući i jedne i druge argumente, priređivač autentičnog i definitivnog izdanja *Kamenog spavača* pjesmu *Zapis o očima* trebao bi ipak vrati u integralni tekst ove knjige, s tim što mu u ovom slučaju od pomoći ne može biti autorova rukopisna ostavština, jer ni ovaj izrazito važan priređivački izvor u slučaju pjesme *Zapis o očima* ne sadrži informacije koje bi mogle pomoći rješenje problema određenja tačne pozicije pjesme. Ni Dizdarevi rukopisi, jednostavno, ne otkrivaju planirano tačno mjesto pjesme *Zapis o očima* u *Kamenom spavaču*, odnosno u ciklusu *Slovo o zemlji*, mada nesumnjivo ukazuju na niz autorovih dilema i drugih otvorenih pitanja u vezi s koncepcijom

trećeg izdanja ove knjige.[28] Zato bi priređivač pjesmu trebao uvrsti na ono mjesto u integralnom tekstu *Kamenog spavača* na kojem je ona posljednji put bila u ovoj knjizi, a što je bio slučaj u njezinu drugom autorskom izdanju, gdje se pjesma *Zapis o očima* nalazila neposredno iza pjesme *Slovo o smijehu*. Tu bi pripadala i po mogućoj logici konačnog strukturiranja ciklusa *Slovo o zemlji* kao cjeline, a za isto rješenje odlučio se i priređivač lektirnog izdanja iz 1981. godine.

Naravno, s obzirom na činjenicu da *Kameni spavač* nije samo zbirka pjesama već suštinski cjelovita pjesnička knjiga, nije moguće tvrditi da je predložena pozicija pjesme *Zapis o očima* u ovako priređenom integralnom tekstu *Kamenog spavača*, odnosno u ciklusu *Slovo o zemlji*, potpuno neupitna i jedina moguća, ali je zasigurno dovoljno realna, barem u smislu uvažavanja Dizdareve odluke o uvrštavanju ove pjesme u konačnu verziju *Kamenog spavača*. U svakom slučaju, ne sporeći ni mogućnost drugačijih rješenja te uza sve objektivne ograde i uvjetnosti ove odluke, priređivač bi se mogao rukovoditi stavom da je ipak sretnije rješenje da pjesma *Zapis o očima* bude dio konačnog teksta *Kamenog spavača* barem na mogućem ili pretpostavljenom mjestu, nego da bude sasvim izostavljena iz cjeline u koju ju je uvrstio autor, tim prije što bi u suprotnom lahko mogla biti zaboravljena ili potisnuta njezina pripadnost konačnom integralnom tekstu *Kamenog spavača*. Ovdje se, na koncu, ipak ne radi o vraćanju u *Kameni spavač* onog što mu po autorovoj konačnoj odluci više ne pripada (kako je to slučaj s četirima autorski izostavljenim pjesmama i ciklusom *Slovo o slovu*), već o vraćanju nehotično ili stjecajem okolnosti ispuštene pjesme, a koju je sam autor svojom

[28] U ovom kontekstu posebno je značajno još nekoliko bilješki iz autorove rukopisne ostavštine. Jedna od ovih autorovom rukom pisanih bilješki, koja najvjerovatnije potječe s kraja 1970. ili početka 1971. godine, tiče se eksplicitno trećeg izdanja *Kamenog spavača*, a predstavlja neku vrstu podsjetnika o inovacijama koje bi trebalo unijeti u ovo izdanje. Dizdar, pritom, spominje epitaf s groba Williama Shakespearea (čiji je prijevod inače prisutan i u autorovoj rukopisnoj ostavštini) te neki nečitljiv detalj u vezi s francuskim piscem Francoisom Villonom, ali i "natpise sa muslimanskih nišana", s čim u vezi posebno izdvaja natpis s nišana Ali-paše Rizvanbegovića, pokopanog u haremu Ferhad-pašine džamije u Banjoj Luci, uz napomenu i o još ranijim natpisima s nišana. Po svoj prilici, riječ je o Dizdarevu razmišljanju da možda *Kameni spavač* u novom izdanju proširi i pjesmama koje bi se na neki način intertekstualno temeljile i na drugim izvorima, pa tako i na kasnijoj tradiciji pisanja i književnog stvaranja u Bosni, uključujući, dakle, i osmanski period. Ovakvo što korespondira i sa sličnom idejom o tradicijskom kontinuitetu koju je, prema rukopisima, Dizdar imao i u vezi sa *Starim bosanskim tekstovima*, a koju također nije ostvario, kao što nije ostvario ni neke druge svoje ideje na koje upućuju njegovi rukopisi (usp. Sanjin Kodrić, "Rukopisna ostavština i *Kameni spavač* Maka Dizdara (O povijesti teksta i tekstološkom historijsko-kritičkom čitanju)", *Studije iz kulturalne bosnistike (Književnoteorijske i književnohistorijske teme)*, Sarajevo: Slavistički komitet, 2017. [U pripremi za štampu]).

posljednjom stvaralačkom voljom odlučio uvrstiti u konačno, posljednje izdanje *Kamenog spavača*. U pitanju je, dakle, ne prenebregavanje Dizdareve posljednje autorske odluke, nego, naprotiv, njezino slijeđenje i ispunjavanje na način koji se ispostavlja kao najpodesniji, odnosno riječ je, stoga, o sasvim prihvatljivoj konjekturi koja je i tekstološki i književnohistorijski utemeljena.

U treće, posljednje autorsko izdanje *Kamenog spavača* iz 1973. godine Dizdar nije uvrstio pjesme *Labud djevojka*, *Zapis o rijeci*, *Onemuštio* i *Uspavanka*, kao ni cijeli ciklus *Slovo o slovu*, s 26 pjesama, iz drugog izdanja ove knjige, pri čemu među neuključenim pjesmama jesu, dakle, i neke od najznačajnijih Dizdarevih pjesama uopće, poput *Uspavanke* ili *Modre rijeke*. Poštujući posljednju stvaralačku volju autora iz trećeg izdanja, u autentično i definitivno izdanje *Kamenog spavača* priređivač ne bi, naravno, mogao vratiti pjesme koje je autor svjesno i ciljano izostavio, tim prije što je to protivno postojećim tekstološkim i književnohistorijskim standardima i kriterijima, kao i činjenici da je *Kameni spavač* takva pjesnička knjiga koja nipošto ne funkcionira samo kao uobičajena zbirka pjesama. S druge strane, i mimo njihove izrazite estetske vrijednosti i uopće značaja, veza izostavljenih pjesama s *Kamenim spavačem* jeste sasvim stvarna jer većina njih bila je dijelom ove knjige u njezinu prvom izdanju iz 1966. godine, a sve su, naravno, bile dio integralnog teksta *Kamenog spavača* u drugom izdanju, iz 1970. godine.[29] Otud, u potpunosti isključiti ove pjesme iz konteksta *Kamenog spavača* značilo bi i rizik da se s vremenom one potisnu u recepcijskom smislu, a njihova veza s knjigom kojoj su nekad pripadale u većoj ili manjoj mjeri izgubi, čime bi se također izgubila i tekstualna slojevitost *Kamenog spavača*, a naročito svijest o historičnosti njegova teksta (to su vjerovatno bili i neki od razloga kojima se rukovodio priređivač *Kamenog spavača* iz *Izabranih djela* Maka Dizdara pri odluci da sve izostavljene pjesme naknadno vrati u knjigu čiji su dio nekad bile). Pritom, moguće je naslutiti da je Dizdar neke od ovih pjesama planirao uvrstiti u druge pjesničke knjige, što se nije desilo zbog autorove smrti, a na sam

[29] Tako, npr., u *Bilješkama i rječniku* u drugom autorskom izdanju *Kamenog spavača* u vezi s pjesmom *Uspavanka* Dizdar piše, između ostalog, i sljedeće (a što potvrđuje i njegova rukopisna ostavština): "*Uspavanka* je samo dio poeme *Majka* od koje su objavljeni neki odlomci, ali poema nije dovršena i ne znam da li će ikada biti. Međutim, *Uspavanka* je u sebi završena poetska tvorevina i predstavlja cjelinu, koja je i formalno i sadržajno čini posebnom pjesmom. Tematski, ona se potpuno mogla uklopiti u *Kameni spavač*, čak je njegov organski dio danas, s obzirom na njenu poetsku i sadržajnu prirodu." (Mak Dizdar, *Kameni spavač*, Drugo prošireno izdanje, Sarajevo: Veselin Masleša, 1970, str. 160.) Inače, mada je pjesma *Uspavanka* također dio prvog autorskog izdanja *Kamenog spavača*, ova bilješka ne navodi se u prvom izdanju, kao ni u trećem, gdje je izostavljena zajedno s pjesmom na koju se odnosi.

ovaj plan jasno upućuje i autorova rukopisna ostavština, a posebno spomenuta autorova ideja u vezi sa zasebnom knjigom *Slovo o slovu*.

Zato bi se priređivač autentičnog i definitivnog izdanja *Kamenog spavača* trebao opredijeliti za rješenje koje se ispostavlja kao najprihvatljiviji kompromis u datim okolnostima – da izostavljene četiri pjesme i ciklus *Slovo o slovu* donese kao *Dodatak* uz konačni integralni tekst *Kamenog spavača* (uključujući, naravno, i izvorno pripadajuće natuknice iz *Bilješki i rječnika*, tamo gdje su prvobitno postojale), odnosno da ih tako ostavi povezane s kontekstom ove knjige, a bez ugrožavanja njezine konačne autorske koncepcije. Time bi bila ispoštovana i posljednja stvaralačka volja autora, odnosno sačuvan integritet teksta *Kamenog spavača* za koji se autor u trećem izdanju svjesno i ciljano odlučio da je konačan, ali bi istovremeno bila sačuvana i realno važna genetičko-historijska veza svih izostavljenih pjesama s kontekstom *Kamenog spavača*. Pritom, sve izostavljene pjesme (zajedno s pripadajućim natuknicama iz *Bilješki i rječnika*) u *Dodatku* bi se trebale donijeti prema posljednjoj varijanti ili verziji u drugom autorskom izdanju *Kamenog spavača*, odnosno u posljednjem obliku koji su nekad imale u ovoj knjizi. S ovim u vezi treba napomenuti da postoji nekoliko autorskih varijanti pjesme *Uspavanka*, s nevelikim brojem uglavnom manjih razlika,[30] pa je, uz varijantu iz drugog autorskog izdanja *Kamenog spavača*, autorski ovjerena i ova varijanta sljedeće strofe, s efektnom alternativom *doći* / *stići*, kako je to slučaj u prvom autorskom izdanju ove knjige:

Došao si ovdje
Gdje je najnezahvalnije bilo doći
Ovdje gdje je najluđe bilo ***stići***
Ovdje gdje je ipak najjunačkije bilo nići
Jer ovdje se ne živi samo da bi se živjelo
Ovdje se ne živi samo da bi se umrlo
Ovdje se i umire
Da bi se živjelo

Osim ovog, posebno treba napomenuti da se u pojedinim neautorskim, priređenim izdanjima *Kamenog spavača* pjesma *Uspavanka* javlja i u okrnjenom obliku, tj. bez jednog dijela pretposljednje i cijele posljednje strofe, najvjerovatnije zbog tehničke greške u priređenom izdanju iz *Izabranih djela* Maka Dizdara, iz 1981. godine, a koja se onda preštampavanjem iz ovog izdanja prenosila dalje.

[30] Pjesma *Uspavanka* prvi put objavljena je 1954. godine u časopisu Život (god. III, knj. V, br. 27), a uz prvo i drugo izdanje *Kamenog spavača* autor ju je uvrstio i u pjesničke knjige *Ostrva* (1966) i *Poezija* (1968).

Uz ovo, treba naročito istaknuti to da, u skladu s autorovom konačnom odlukom, pjesme *Labud djevojka*, *Zapis o rijeci*, *Onemuštio* i *Uspavanka* te ciklus *Slovo o slovu* kao cjelina **nisu** više integralni dio *Kamenog spavača*, niti se mogu tako posmatrati, već mogu biti samo dio njegove **tekstualne historije**, odnosno dio njegova šireg konteksta, te ih tako treba i razumijevati.

Gornje rješenje ne odnosi se, naravno, na slučaj pjesme *Poruka u mramorje prispjelom*. Kako je naglašeno, ova pjesma nikad nije bila dijelom autoriziranog teksta *Kamenog spavača*, odnosno nije mu pripadala ni u jednom od triju autorskih izdanja, bez obzira na to što pjesma s *Kamenim spavačem* dokraja korespondira u poetičkom smislu, odnosno suštinski. Nesumnjivo, jeste začudno da se pjesma *Poruka u mramorje prispjelom* sudbinski ispostavila kao posljednja objavljena Dizdareva pjesma, ali s obzirom na postojeće tekstološke i književnohistorijske standarde i kriterije, takvo što, nažalost, nema niti može imati utjecaja na konačni tekst *Kamenog spavača* kakav je za života uspostavio njegov autor. Zato priređivač autentičnog i definitivnog izdanja *Kamenog spavača* pjesmu *Poruka u mramorje prispjelom* ne bi smio uvrstiti ni u integralni tekst knjige, ali ni u njegov *Dodatak* jer za to nema odgovarajuću osnovu u tekstualnoj historiji autorskih verzija *Kamenog spavača*. Pjesma *Poruka u mramorje prispjelom* stoga se ni na koji način ne bi trebala donijeti u bilo kojem izdanju ove knjige, a njezin slučaj jednak je slučaju još jednog broja drugih sličnih pjesama koje je Dizdar objavio u književnoj periodici svojeg vremena ili koje su ostale sačuvane u njegovoj rukopisnoj ostavštini – njihova literarna veza s *Kamenim spavačem* izvan je svake sumnje i uopće izrazito je važna, ali je isto tako nesumnjivo i to da one nikad nisu postale i stvarnim dijelom ove knjige u autorskoj verziji iz razloga za koje se odlučio sam autor i koji se kao takvi ne mogu osporiti ili dovesti u pitanje.

Tri autorska izdanja *Kamenog spavača* objavljena su prije više desetljeća u ograničenom tiražu i odavno više nisu dostupna široj čitalačkoj, a nerijetko ni užoj naučno-stručnoj javnosti. Zato su u recepciji *Kamenog spavača* tokom prethodnih desetljeća izrazito važnu ulogu odigrala različita priređena izdanja ove knjige. Međutim, autentično i definitivno izdanje *Kamenog spavača* donijelo bi predstavu o ovoj knjizi koja je u nekim od ključnih aspekata drugačija od predstave koja je u međuvremenu postala uobičajena. S obzirom na to da je u pitanju posljednja stvaralačka volja autora, ovaj oblik *Kamenog spavača* trebalo bi u cijelosti uvažiti i prihvatiti, naravno uz zadržavanje svijesti o složenoj historiji njegova teksta, odnosno o njegovoj naročitoj tekstualnoj slojevitosti. Praktično, ovakvo što znači i potrebu za novim i drugačijim čitanjima i razumijevanjima *Kamenog spavača*, uključujući i daljnja istraživanja njegove tekstualne historije.

TOWARDS AN AUTHENTIC AND DEFINITIVE EDITION OF MAK DIZDAR'S *STONE SLEEPER*

Sanjin Kodrić

Summary

This paper deals with the problem of preparing an authentic and definitive edition of Mak Dizdar's *Stone Sleeper*. Namely, *Stone Sleeper* was published in three different versions in 1966, 1970 and 1973. All three versions can be considered authentic, but not definitive. Also, there are many edited editions of *Stone Sleeper*, but these editions, aside from two exceptions, to a greater or lesser extent, do not follow the last auctorial will of the poet, i.e. the final form of *Stone Sleeper* which was given to the book by its author just before his death.

Key words: Mak Dizdar, *Stone Sleeper*, versions, edited editions, authentic and definitive edition

UDK 929 Hadžijahić, M.: 394.46

Doprinos radova Muhameda Hadžijahića u poznavanju prošlosti Bosne i Hercegovine: u povodu tri decenije od smrti Muhameda Hadžijahića

Enes Pelidija
Filozofski fakultet
Sarajevo

Među istaknutijim ličnostima Bosne i Hercegovine 20. stoljeća dr. Muhamed Hadžijahić svojim burnim i interesantnim životom, te bogatim istraživačkim i naučnim radom zauzima jedno od značajnijih mjesta. I poslije tri decenije od njegovog odlaska s ovog svijeta brojne knjige, članci, prilozi i osvrti su i sada predmet interesiranja i citiranja kod mnogih naučnika koji se bave prošlosti Bosne i Hercegovine, te životom njenog stanovništva. No, mnogi ljudi u ovoj zemlji, kao i široj regiji, nedovoljno poznaju životni put i naučni doprinos ovog velikog erudite, koji je decenijama baveći se istraživačkim radovima napisao više studija i publicirao brojne članke u tada najpoznatijim domaćim i stranim časopisima. U ovom radu dajemo osnovne podatke o ovoj ličnosti i njegovom djelu.

Ključne riječi: Hadžijahić, Bosna, Osmanlije, Sarajevo, Muslimani, historija, bune i ustanci, muafnama

a) Osnovni biografski podaci o Muhamedu Hadžijahiću

Muhamed Hadžijahić je rođen 6. februara 1918. godine u Sarajevu. U rodnom gradu završio je osnovno i srednje obrazovanje (klasična gimnazija). Dalje školovanje nastavlja kao student Pravnog fakulteta u Zagrebu, koji upisuje školske 1937/38. godine. I pored velikih obaveza i poslova koje je imao u naredne četiri godine, na Pravnom fakultetu diplomira u redovnom roku 1942. godine.

Još prije izbijanja Drugog svjetskog rata Muhamed Hadžijahić skreće pažnju na sebe i svoj rad prilozima i člancima koje objavljuje u više časopisa. Već kao gimnazijalac nižih razreda u muslimanskom porodičnom listu – dječijem dodatku *Novi behar* objavljuje pjesmu o Gazi Husrev-begu.[1] Do odlaska na Sveučilište u Zagreb, od 1933. do 1937. godine, kao gimnazijalac Muhamed Hadžijahić je pisao i objavljivao radove u listovima i časopisma kao što su : *Islamski svijet*, kalendar *Narodna uzdanica*, *Mladost*, *Obzor*, *Muslimanska svijest*, *Jugoslovenski list*, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* i *Napredak, glasilo hrvatskog kulturnog društva 'Napredak' u Sarajevu.* U tom periodu objavio je ukupno 73 priloga, članaka i prikaza. Od toga se najveći dio odnosio na narodne pjesme i istaknute ličnosti Bošnjaka. U pojedinim publikovanim člancima obraća pažnju na pojedine historijske ličnosti i događaje kojima će se u kasnijem periodu vraćati i o njima pisati u različitim povodima. Također, kao srednjoškolac piše i prikaze knjiga koje se odnose na prošlost Bosne i Hercegovine. Već tada jedan od uzora i učitelja u naučnom radu postao mu je Hamdija Kreševljaković, blizak prijatelj njegovog oca h. hafiza Džemala.[2] Prvi rad kojeg je kao šesnaestogodišnjak napisao bio je o Kreševljakovićevim radovima: „Hamdija Kreševljaković, *Željezni obrt u Varešu do godine 1891*".; „Hamdija Kreševljaković: *Počitelj*".[3]

Svoj spisateljski rad s nesmanjenom energijom nastavlja i u vrijeme studija. Tako je u periodu od 1937. do diplomiranja, 1942. godine, napisao i objavio 101 članak, prilog, osvrt, prikaz i enciklopedijsku natuknicu. Već u ovom drugom dijelu svog stvaralaštva piše zrelije. Iako nastavlja s pisanjem radova iz epske narodne književnosti i etnologije, u novim člancima sve više usmjerava svoju pažnju prema šerijatskom pravu i značajnijim historijskim događajima i ličnostima. Osim već navedenih listova i časopisa, radove objavljuje i u publikacijama: *El-Hidaji, Jadranskom dnevniku, Hrvatskom narodu, Mjesečnik-glasilo pravničkog društva* iz Zagreba, *Hrvatskom dnevniku, Narodnom pravu, Spremenosti* i *Osvitu.*[4] To je vrijeme kada Muhamed Hadžijahić u listu *El Hidaje* pokreće posebnu rubriku naziva *Kronika*, a nešto kasnije imena *Naša kronika.* Kronika je izlazila od novembra 1939. do oktobra 1942. godine. Najbliži saradnik bio mu je hafiz Mahmud Traljić. Tu su donošene informacije o životu mnogih ličnosti

[1] Jasminko Mulaomerović: „Prilog bibliografiji Muhameda Hadžijahića". *Čas sjećanja: Muhamed Hadžijahić (1918-1986),* zbornik priloga sa skupa održanog *22. 6. 1996. godine u Sarajevu*, Sarajevo: KDM „Preporod", 1997., 57 (dalje :J. Mulaomerović, „Prilog bibliografiji")

[2] Isto, 57-62

[3] *Islamski svijet,* II, 62 (17. IX 1933.), Sarajevo, str. 4.

[4] J. Mulaomerović: „Prilog bibliografiji", 62-69.

s komentarima i prikazima pojedinih knjiga u kojima se najviše piše i govori o Bošnjacima.[5] Kao student sarađivao je i u zagrebačkom *Obzoru.* Tu je objavio više kraćih priloga o muslimanskom stanovništvu.[6] U tom periodu Hadžijahić je za *Hrvatsku enciklopediju* napisao 13 natuknica,[7] koje su objavljene u prva četiri toma Hrvatske enciklopedije. Jedan od interesantnijih članaka koje je pisao u ovo vrijeme je i rad naslova „Udio žena u islamizaciji Bosne i Hercegovine".[8]

U to vrijeme Muhamed Hadžijahić postaje jedan od inicijatora osnivanja Sociološke sekcije pri Glavnom odboru Muslimanskog kulturnog društva „Narodna uzdanica". Zadatak Sekcije bio je da se izučava život i rad muslimana Bosne i Hercegovine. No, Drugi svjetski rat na tlu Kraljevine Jugoslavije (1941-1945) prekinuo je njen izuzetno koristan rad.[9]

Zbog svog prohrvatskog stava kojeg je pokazivao u mladosti i kao student, te kao saradnik više hrvatskih listova i časopisa u vrijeme studiranja, Hadžijahić je neposredno po uspostavljanju NDH, iako je još bio student, dobio ponudu za posao. Tako je od 30. aprila (travnja) 1941. godine počeo raditi kao perovodni vježbenik u *Poglavnikovom Povjereništvu* u Sarajevu.[10] Vjerovatno je službu dobio ne samo zbog svog dotadašnjeg prohrvatskog stava, nego i zbog pripadnosti jednoj od najuglednijih intelektualnih muslimanskih (bošnjačkih) porodica, koja je više stoljeća davala istaknute učenjake i ugledne ličnosti. Kako su nove vlasti željele u što većem broju pridobiti Bošnjake na svoju stranu, to je Muhamed bio pogodan da mu se i iz tih razloga daju značajnije službe. Prema novoj odluci, od 15. augusta (kolovoza) radi u Banjoj Luci kao tajnik u Velikoj župi Sana i Luka. No, ubrzo ga vraćaju u Sarajevo, gdje radi kao cenzor u Glavnom ravnateljstvu za promidžbu, a zatim odlazi da radi u Zagrebu kao službenik u Državnom promidžbenom uredu.[11] Posao koji je obavljao omogućio mu je da na najbolji način

---

[5] Hfz. Mahmud Traljić: *Istaknuti Bošnjaci*. Sarajevo, 1998., str. 99. (dalje: M. Traljić*: Istaknuti Bošnjaci*); vidi: J. Mulaomerović: „Prilog bibliografiji", str. 64-67.

[6] vidi : J. Mulaomerović*: „*Prilog bibliografiji", str. 63-67.

[7] kao što su: Acanu oglan, Ali (Aali), Alhamijado literatura kod Hrvata, Ašikovanje, Babahmetovići, Balije, Bojičić Alija, Bošnjaštvo kao nacionalni i regionalni problem, Čaršija, Čaušević, Hadži Mehmed Džemaludin,Ćejf i Ćepenak.

[8] *Narodna uzdanica, kalendar za godinu 1942,* X, str. 71-79.

[9] M. Traljić: *Istaknuti Bošnjaci*, str. 99.

[10] Mujo Koštić: *Bibliografija Bosniace objavljene od 1941. do 1941. godine izdanja u vrijeme „Nezavisne države Hrvatske".* Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, 2007., str. 140 (dalje: M. Koštić, *Bibliografija*)

[11] Isto, str. 140

pomaže pripadnike NOP-a. Dok je još prvih mjeseci NDH vlasti radio u Sarajevu, povezao se s pripadnicima antifašističkog pokreta i pružao im pomoć u davanju dozvola za kretanje i slično.[12] Kada je prešao da radi u Zagreb, nastavio je s istom djelatnošću. Nalazeći se na izvoru glavnih informacija, uživajući povjerenje ustaških vlasti, Hadžijahić je, iako nikada nije bio član Komunističke partije, kao antifašist i patriot, rizikujući i vlastiti život dostavljao pripadnicima NOP-a mnoge vrlo povjerljive izvještaje do kojih je dolazio, te na taj način spašavao mnoge rodoljube. Koliko su neki od njegovih podataka bili važni, najbolje svjedoče njegovi korisnici, koji su pisali da je dio Hadžijahićevih izvještaja direktno poslat određenim kanalima vođi jugoslavenskih partizana Josipu Brozu Titu.[13]

Zbog zauzetosti u Glavnom ravnateljstvu za promidžbu smanjenim intenzitetom piše i objavljuje radove. To se vidi i iz njegove bibliografije da je od 1943. do kraja 1945. godine napisao i objavio svega pet (5) radova od kojih su dvije natuknice.[14] No, to ne znači da je i u tom periodu zanemaruje svoj znanstveni i spisateljski rad. Baš u ovo vrijeme piše za potrebe službe i mjesta koje je obavljao, nekoliko referata i elaborata koji su donedavno bili malo poznati. Tu su i radovi: *Referat o iztočnoj granici Hrvatske, Problemi iztočne Bosne* i *Narodna pripadnost i opredjeljenje b-h muslimana.* U ovim, kao i nekim drugim radovima Hadžijahić ukazuje na značaj izučavanja stećaka, pitanje bogumilstva, prihvatanja islama Bošnjaka, pojavu muslimana izvan dar-ul islama, muhadžirluka u Turskoj, veze Bošnjaka s islamskim svijetom, vojne povijesti Bošnjaka, pitanja Novopazarskog sandžaka i ostalih muslimanskih naroda na Balkanu, te pitanje utemeljenja elite u bošnjačkom društvu. Hadžijahić je aktuelizirao ova pitanja, svjestan da su sami Bošnjaci krivi ako ih njihovi „inovjerni sunarodnici (misleći na Hrvate – m-o) nedovoljno ili, što je još gore, pogrešno poznaju".[15]

Među prvima je upoznao svjetsku javnost o zločinima koji su se od 1941. godine dešavali nad Bošnjacima na teritoriji Bosne, Hercegovine i Sandžaka. O tome piše sredinom 1944. godine. Genocid su vršili četnici Draže Mihailovića. Autor daje i kratak historijat Bosne s cilju boljeg razumijevanja onoga što je

[12] Muhidin Pelesić*: „*Javni i tajni poslovi Muhameda Hadžijahića u Drugom svjetskom ratu". *Čas sjećanja: Muhamed Hadžijahić (1918-1986),* Sarajevo: KDM „Preporod", 1997., str. 35 (dalje: M. Pelesić, „Javni i tajni poslovi")

[13] Isto, 38/39

[14] J. Mulaomerović*: „*Prilog bibliografiji", str. 69.

[15] Muhamed Hadžijahić: „Znanstveno obrađivanje naše muslimanske problematike". *Narodna uzdanica (Kalendar za godinu 1944, 1363.-4 po Hidžri*), Godina XII, 1943., str. 42-47; M. Pelesić*, „*Javni i tajni poslovi", 36-38.

glavna tema pisanja. Između ostalog, naglašava cilj, a to je da: „upozori na sve one činjenice koje su u tadašnjim ratnim zbivanjima (...) opasne po osiguranje ravnoteže i trajnog mira u ovom dijelu Evrope“, te da „Uprkos najvećem stupnju objektivnosti, pisac ne može zatajiti svoje demokratsko svjedočenje i simpatije za stvar, za koju se u ovom današnjem dijelu svjetskom kretanju bore savezničke snage“.[16] Ovaj rad, koji pored 57 strana teksta ima jednu stranicu Zapisnika i osam (8) strana Dodatka, poslao je predstavnicima vlada SAD, Velike Britanije i SSSR-a. Rukopis je potpisao pseudonimom „Spectator“.[17] Zbog važnosti i historijskog značaja ovaj rukopis više decenija kasnije objavljen je pod naslovom Muhamed Hadžijahić: *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana*.[18]

Zbog svojih zasluga, patriotskog i antifašističkog stava, poslije završetka Drugog svjetskog rata Muhamed Hadžijahić i u novoj FNRJ nastavlja kao pravnik raditi u *Generalnoj direkciji ugljena* u Zagrebu i u istarskim ugljenokopima u Raši. Poslije više od jedne decenije rada van rodnog kraja, 1951. godine vraća se u Bosnu.[19] U periodu od 1945. do 1951. godine napisao je i objavio pet (5) priloga. Prvi rad objavio je poslije trogodišnje pauze 1948. godine u *Slovensko bratstvo*, a preostala četiri priloga u zagrebačkom časopisu *Historijskom zborniku*. Teme su bile iz dalje i bliže prošlosti Bosne i Hercegovine.[20]

U periodu od 1951. do 1960. godine boravio je u više mjesta Bosne i Hercegovine. Po dolasku iz Raše u rodni grad radi u kotarskom sudu i *Državnom sekretarijatu za pravosudnu upravu NRBiH* u Sarajevu, a zatim kao sudija u Mostaru, Brčkom i Gradačcu. Boravak u navedenim mjestima za Muhameda Hadžijahića nije značio i udaljavanje od naučnog rada. Naprotiv. U tom periodu napisao je 13 članaka, prikaza i natuknica za Enciklopediju Jugoslavije. Boraveći u Gradačcu od 1953. godine kao sudija Sreskog suda, iskazao se kao sposoban i objektivan sudija. Zato je naredne, 1954. godine, imenovan za predsjednika tog suda. S ovog mjesta imenovan je na položaj sekretara Skupštine općine Gradačac. Radeći povjereni mu posao, Muhamed Hadžijahić uspostavlja službu pravne pomoći, prvu takve vrste u tadašnjoj Bosni i Hercegovini.[21]

---

[16] M. Pelesić: „Javni i tajni poslovi“, str. 39.

[17] Šaćir Filandra: *Bošnjačka politika u XX. Stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998. godine, str. 181 (dalje: Š. Filandra, *Bošnjačka politika*); M. Pelesić, „Javni i tajni poslovi“, 39

[18] Muhamed Hadžijahić: *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana*. Sarajevo: KDM „Preporod“, 1991. ; str. 124. Š. Filandra: *Bošnjačka politika*, str. 180-181.

[19] M. Koštić*: Bibliografija*, 140

[20] J. Mulaomerović: „Prilog bibliografiji“, str. 169-179.

[21] Senadin Lavić: *Leksikon sociološkihpojmova.* Sarajevo: Fakultet političkih nauka, 2014., str. 289.

istovremeno pomno proučava i istražuje bogatu historiju Gradačca. Rezultat toga rada je Hadžijahićevo pisanje *Nacrt za monografiju – Gradačaca* 1960. godine.[22] Monografija je u 300 primjeraka odštampana na šapirografu 1961. godine i danas predstavlja pravi raritet.[23] U to vrijeme, kako je u svom kazivanju istakao književnik Rizo Ramić, koji je prikupljao književnu zaostavštinu Hasana Kikića, dr. Muhamed Hadžijahić je izradio projekt po kome se rodna kuća Hasana Kikića treba pretvoriti u memorijalni muzej.[24] Upravo ovaj mali primjer govori nam kako je u svim prilikama dr. Muhamed Hadžijahić pokazivao interesovanje za sve što se odnosi na prošlost ove zemlje, te svojim prijedlozima i sugestijama ukazivao na najbolji način kako da se čuva uspomena na važne događaje, ličnosti i njihova djela. Zato s pravom prof. dr. Mustafa Imamović piše: „U tom smislu se slobodno može reći da je naučno bavljenje prošlošću za Muhameda Hadžijahića bilo načinom življenja“.[25]

Poslije izvjesnog vremena Muhamed se ponovo vraća u rodno Sarajevo. Posao pravnika obavlja u Skupštini općine Centar, Ekonomskom institutu Univerziteta u Sarajevu, Institutu za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, te u preduzeću „Tito“ u Vogošći. U tom periodu napisao je doktorsku disertaciju *Pravni položaj Sarajeva u Osmanskoj carevini do 1850. godine* koju uspješno brani na Pravnom fakultetu u Zagrebu 1965. godine.[26] Skoro cijeli radni vijek „Hadžijahić je proveo kao savjestan sudija ili kao pravnik u državnoj upravi“.[27]

Raniji naučni rad, doktorat i afirmacija velikog erudite vjerovatno je najviše utjecao na to da posljednju deceniju svog radnog vijeka, od 1968. do 1978. godine, bude zaposlen u ANU BiH, prvo radi kao viši naučni saradnik, a od 1976. godine i naučni savjetnik, što je u to vrijeme odgovaralo zvanju redovnog profesora Univerziteta. Dr. Muhamed Hadžijahić obavljao je i dužnost sekretara Komisije za historiju naroda BiH.[28] Također je bio spoljnji saradnik Instituta za društvena

---

[22] J. Mulaomerović: „Prilog bibliografiji“, str. 71.

[23] S. Lavić: *Leksikon,* str. 290.

[24] *Oslobođenje*, 11. IX 2004. Gospodin Sead Hadžijahić, sin dr. Muhameda, mi je ustupio sakupljene članke iz časopisa i novina u kojima se spominje njegov otac. U ovom radu sve fusnoste iz štampe su upravo korištene od ustupljenih članaka g. Seada na čemu mu se najtoplije zahvaljujem.

[25] Mustafa Imamović*:* „Pogovor dijelu historije erudicije Muhameda Hadžijahića“, u knjizi Muhamed Hadžijahić, *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*. Sarajevo: BZK „Preporod“, 2004., str. 316 (dalje: M. Imamović, *Pogovor djelu*)

[26] M.Koštić: *Bibliografija*, str. 140.

[27] M. Imamović: „Pogovor dijelu“, str. 315.

[28] M. Koštić*: Bibliografija*, str. 141.

istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.[29] Od ponovnog dolaska u Bosnu i Hercegovinu 1951. do smrti 1986. godine, radio je s velikim entuzijazmom i uspješno.[30] Još za života važio je za jednog od najboljih poznavalaca bosanskog kulturnog naslijeđa.[31] Malo je poznata činjenica da je dr. Hadžijahić zajedno s akademicima Enverom Redžićem, Avdom Sućeskom, prof. dr. Mustafom Imamovićem i prof. dr. Atifom Purivatrom na V kongresu historičara SFRJ početkom septembra 1969. godine bio jedan od učesnika iz Republike Bosne i Hercegovine. Tom prilikom tema Kongresa bila je o etničkim i nacionalnim procesima na jugoslavenskom tlu od dolaska Slavena do najnovijeg vremena. Tu se prvi put pokušalo naučno postaviti nacionalno pitanje bošnjačkog naroda. To je bio uvod u priznavanje ovog naroda pod imenom Muslimani .[32] Do posljednjeg dana života izučavao je i pisao o najstarijoj srednjovjekovnoj prošlosti Bosne iz IX i X stoljeća. Rukopis će kao knjiga biti posthumno publiciran. Usljed neizlječive bolesti s ovog svijeta odlazi 21. juna 1986. godine. Dženaza mu je obavljena na groblju Bare u Sarajevu, 24. juna 1986. godine.[33]Iza njega ostala je supruga Fehma i sinovi Sead i Zijad. Zbog zasluga koje je svojim radom stekao, odlukom sarajevske općine Centar ranija ulica Muhameda Džudže preimenovana je u ulicu Muhameda Hadžijahića.

b) Doprinos Muhameda Hadžihajića bosanskohercegovačkoj historiji

U toku petodecenijskog rada dr. Muhamed Hadžijahić napisao je veliki broj studija, radova, priloga i osvrta. Od prvog priloga iz 1932. godine do zadnje knjige, koja je posthumno objavljena 2004. godine, njegova bibliografija iznosi impozantan broj – više od 400 naslova.[34] Time je iza sebe ostavio velika i nezaobilazna djela s kojim se susreću i susretat će se svi oni koje interesuje prošlost

[29] Hivzija Suljkić, Adnan Jahić*:* „Muhamed Hadžijahić – Bošnjak i znanstvenik“, *Hikmet, list za vjeru, kulturu i historijska pitanja*, (IX), br. 1(97). Tuzla, januar 1996., str. 42 (dalje: *H. Suljkić, A. Jahić*,“ Muhamed Hadžijahić“)

[30] M. Traljić: *Istaknuti Bošnjaci*, str. 98.

[31] Smail Balić: *Kultura Bošnjaka, muslimanska komponenta*. Drugo izdanje, Zagreb, 1994., str. 209.

[32] Isto, str. 209; Enes Karić: *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX stoljeća*. knj.1 Sarajevo 2004. godine, str. 99; M. Imamović: *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: BZK „Preporod“, 1997., str. 566; „Intervju sa Atifom Purivatrom”, *Dani*, 21.maj/svibanj 1999., str. 11

[33] M. Traljić: *Istaknuti Bošnjaci*, str. 98.

[34] J. Mulaomerović: „Prilog bibliografiji“, str. 57-86.

Bosne i Hercegovine. Tokom cijelog radnog vijeka dr. Hadžijahić je pokazivao interesovanje za mnoge naučne discipline. Do sada najprecizniju konstataciju bogatog stvaralačkog Hadžijahićevog opusa i vrijednosti njegovog rada i objavljenih djela napisao je Nenad Filipović. On, između ostalog, piše: „ Hadžijahić je mnogo pisao i njegovo znanstveno interesovanje bilo je razuđeno. No, ako bismo željeli napraviti listu onoga što će preživjeti i najoštriju kritiku i uvrstiti se u značajne, često vrhunske, domete bosanske i jugoslavenske historiografije, onda bi to bili radovi iz nekoliko oblasti: a) statusa gradova u Osmanskom carstvu; b) povijesti Bosne 1700-1878; c) islamistički prilozi; c) neki spisi o crkvi bosanskoj i hamzevijama; e) obrada „tamnog" perioda bosanskog srednjovjekovlja"[35]. Ovakvu podjelu Hadžijahićevog rada prihvata i Muhidin Pelesić.[36] Slično o tome pišu Hivzija Suljkić i Adnan Jahić.[37]

Nešto kasnije, sličnog mišljenja o stvaralačkom Hadžijahićevom opusu je i Jasminko Mulaomerović. On, između ostalog, piše: „Pa čak kad se iz ovog popisa izuzmu pojedinačni radovi o nekoj temi, ostaje nekoliko oblasti u kojima je dr. Muhamed Hadžijahić dao značajne priloge, a nerijetko dosegao vrhunske domete bosanske historiografije. To su:

1. Alhamijado književnost koja je bila predmet njegovog zanimanja skoro sve vrijeme bavljenja naučnoistraživačkim radom, od prvog rada 1934., do zadnjeg iz ove oblasti, 1978. godine;
2. Bosanskohercegovačko XVIII i XIX stoljeće, posebno bosanske bune;
3. Pravni položaj gradova u Osmanskom carstvu, iz koje oblasti je i njegova doktorska disertacija;
4. Crkva bosanska i problem islamizacije u Bosni;
5. Hamzevije i hamzevijski pokret;
6. Rani srednji vijek u Bosni (IX i X st.), o čemu je, pred samu smrt, završio djelo (rukopis još čeka da bude objavljen);
7. Bibliografski prilozi;
8. Tema „bosanskog islama" (sinkretizam, kultovi, kultna mjesta, žene mistici, ustanove) koju niko u našoj orijentalistici, odnosno etnologiji nije tako obradio niti je mogao obraditi".[38]

---

[35] Nenad Filipović: „Posljednji bosanski polihistor". *Odjek*, br. 2, 15-31. 1990., str. 26 (dalje: N. Filipović, „Posljednji bosanski polihistor")

[36] Muhidin Pelesić: „Javni i tajni poslovi", str. 34.

[37] H. Suljkić, A. Jahić: „Muhamed Hadžijahić", str.42-45.

[38] J. Mulaomerović: „Muhamed Hadžijahić kao polihistor". *Čas sjećanja: Muhamed Hadžijahić (1918-1986),* Sarajevo: KDM „Preporod", 1997. godine, str. 51 (dalje: J. Mulaomerović, „Muhamed Hadžijahić")

Vrlo iscrpan pregled stvaralačkog opusa, zadržavajući se uglavnom tematski šta je, kada i u kojima listovima, te stručnim časopisima, kao i knjigama koje je kao autor ili koautor objavio, dao je i hfz. Mahmud Traljić.[39] Posljednji naučnik koji se do sada bavio stvaralačkim opusom dr. Hadžijahića je prof. dr. Mustafa Imamović. Težište njegove pažnje je prema Muhamedovim objavljenim knjigama, s posebnim osvrtom na posthumno Hadžijahićevo djelo *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*. Posebno je interesantan podatak profesora Imamovića da se, osim pisanja pod punim imenom i prezimenom, Muhamed Hadžijahić na više mjesta potpisivao inicijalima M. Hj, ili pod pseudonimima Muhlisizade, A. Kopčić i Muhamed Džemaludinović.[40]

Na plodonosan Hadžijahićev rad utjecalo je više faktora. Osim činjenice da se rodio i odrastao u jednoj intelektualnoj sredini, te, osim oca hadži hafiza Džemaludina, na Muhameda i njegov rad imali su velikog utjecaja brojne ličnosti iz reda historičara, arheologa, etnologa, numizmatičara, pravnika, orijentalista, teologa i drugih. Među njima bili su: Hamdija Kreševljaković, Mehmed Handžić, Osman Asaf Sokolović, Aleksandar Poljanić, Mirko Perojević, Miroslav Vanin, Vejsil Čurčić, Ivan Renđeo, Jaroslav Šidak, Aleksije Olesnicki i Dinko Tomašić.[41] Kako mi je u jednom razgovoru kazao rahmetli dr. Muhamed na kasnije stvaralaštvo utjecali su i prijatelji iz njegove generacije među kojima su: braća Seid i Mahmud Traljić, Hazim Šabanović, Adem Handžić i drugi. S nekima od njih je pisao i objavio pojedine vrlo interesantne i korisne radove.

Jedno od nepodijeljenih mišljenja svih onih koji su pisali o ličnosti i djelu Muhameda Hadžijahića je da su isticali njegov entuzijazam u radu i interesovanje za sve što se odnosilo na Bošnjake i prošlost Bosne i Hercegovine. Zato su ga s pravom nazvali „Posljednji bosanski polihistor".[42] O tome dobri znalci života i djela dr. Hadžijahića pišu: „Ustvrdili smo da je Hadžijahić posljednji bosanski polihistor. Biti polihistor u osvit XXI stoljeća nije baš neki kompliment, moglo bi se reći. Ali, pridjev bosanski nije tu samo da geografski locira, nego i da doprinese isticanju svojevrsne kategorijalnosti. Južnoslavenski je prostor kasnio, kao što je općepoznato, u svome uključivanju u voz evropske historije i kulture. Zapostavljena i gotovo neosvijetljena prošlost južnoslavenskih naroda i zemalja čekala je na svoje znanstvenike. I ti rodonačelnici nisu mogli niti su htjeli sebi priuštiti luksuz specijaliziranja, što je već sredinom XIX stoljeća po-

[39] M. Traljić: *Istaknuti Bošnjaci,* str. 99-109.

[40] M.Imamović: „Pogovor djelu", str. 336, 316.

[41] J. Mulaomerović: „Muhamed Hadžijahić", str. 52.

[42] N. Filipović: „Posljednji bosanski polihistor", str. 26.

stojalo jednim od postulata evropskog naučnog pozitivizma. Bosanska historiografija karakterističan je primjer za to. Od Truhelke, Skarića, Kreševljakovića pa do Hadžijahića, ti su naučnici obrađivali povijest Bosne, i ne samo Bosne, u širokom zamahu. I radili su to, ne samo za svoje vrijeme, kvalitetno. Mnoga njihova djela i danas su nezamjenjiva.“[43]

Iz bogatog stvaralačkog opusa dr. Muhameda Hadžijahića od prvih njegovih objavljenih radova, do posthumno štampanih knjiga, ne može se, između ostalog, ne kazati o pojedinim radovima i studijama koje su i danas prisutne i aktuelne u historiografiji kako Bosne i Hercegovine, tako i šire.

Hadžijahić u prvom periodu svog stvaralačkog rada sve više pažnje posvećuje pravu i pravnoj struci. Posebno interesovanje pokazuje šerijatskom pravu i njegovom stavu prema savremenim događajima iz svakodnevnog života. Iz toga vremena je i Hadžijahićev rad *Znanstveno obrađivanje naše muslimanske problematike*.[44] U tom zapaženom članku, kojeg bih nazvao programskim, autor u 12 tačaka navodi pitanja koja traže znanstvenu obradu. To su: bezidejnost, bogomilstvo i pitanje islama Bosne i Hercegovine, nestanak esnafskih uredaba i prijelaz u kapitalističku privredu, narodnosne značajke, problem muslimana izvan prostora koji se smatra dar-l islam (zemlja islama), iseljavanje b-h muslimana u Tursku, veze bosanskohercegovačkih muslimana s islamskim svijetom u prošlosti, ratna i vojna historija muslimana, muslimanske slavenske skupine na Balkanu, te sociologija islama.[45] Kao dobar znalac onoga o čemu u ovih 12 tačaka piše, s pravom konstatira da za površnost, neznanje i netačnosti ne treba druge kriviti. Zato i piše: „Kao što se vidi, krivica je najviše na našoj muslimanskoj strani“.[46]

Ova konstatacija da se bh. „muslimani“ bave pitanjima na koja do tada nisu dali odgovore, čekajući da im to neko drugi uradi, govori koliko je već u mladim danima svog naučnog rada dr. Hadžijahić postao svjestan posebnosti Bošnjaka kao naroda u vrijeme kada su ga drugi svojatali kao dio svojih nacionalnih korpusa ili u potpunosti negirali. Vrijednost ovog rada je i u tome, što ne čekajući druge u narednom periodu, Hadžijahić se sam potrudio da na mnoga pitanja iz ovog rada odgovori u svojim kasnijim prilozima, radovima i studijama. Tako je

---

[43] N. Filipović: „Posljednji bosanski polihistor“, str. 27.

[44] *Narodna uzdanica, kalendar za 1944,* XII, 1943., str. 42-47 (dalje: *M. Hadžijahić*, „Znanstveno obrađivanje“)

[45] Husnija Kamberović*:* „Muhamed Hadžijahić o zadacima historiografije poslije Drugog svjetskog rata”, *Čas sjećanja*: *Muhamed Hadžijahić (1918-1986)*. Sarajevo: KDM “Preporod”, 1997., str. 41-47; M. Traljić: *Istaknuti Bošnjaci*, str. 100.

[46] M. Hadžijahić: „Znanstveno obrađivanje”, str. 47.

u *Glasniku Vrhovnog islamskog starješinstva* od 1971. do 1974. godine u rubrici koju je vodio pod naslovom „Kulturni i društveni pregled" objavio 119 priloga.[47] U jednom dijelu tih priloga pisao je dijelom i o onim pitanjima na koje je ukazivao u članku „ Znanstveno obrađivanje naše muslimanske problematike".

U to vrijeme nastavio je svoj uspješan rad na polju bibliografije. Još kao student napisao je i objavio „Bibliografija za proučavanje pravne povijesti Bosne i Hercegovine".[48] Sljedeći Hadžijahićev vrijedan prilog iz bibliotekarstva je „Bibliografske bilješke o prijevodima Kurana kod nas".[49] To je na južnoslavenskim prostorima postao najpregledniji prikaz Kur'ana.[50]

Također je, radeći kao vanjski saradnik Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, izradio elaborate: *Nacrt za bibliografiju u (o) osnovama i tendencijama narodnosne identifikacije Muslimana* (zajedno s dr. Atifom Purivatrom, Sarajevo, 1968. godine). Proširena verzija ove bibliografije objavljena je kao posebna knjiga.[51] Sljedeće studije objavljene su pod naslovom: *Etnogeneza bosanskih Muslimana* (Sarajevo, 1973., str. 164); *Predislamski elementi u kulturi bosanskih Muslimana* (Sarajevo, 1973., str. 181), a nešto ranije i elaborat s prof. dr. Atifom Purivatrom *Stav Muslimana Bosne i Hercegovine u pregledu nacionalnog opredjeljenja* – Studijski izvještaj (Sarajevo, 1970., str. 349). Tri četvrtine ovog elaborata napisao je sam dr. Hadžijahić. Također su zajednički Hadžijahić i Purivatra izradili i *Građu za bibliografiju o nacionalnoj problematici bosanskih Muslimana (Prilog studijskom projektu Instituta za društvene nauke u Beogradu*). Ovaj prilog za bibliografiju završen je 1971. godine i sadrži 1034 bibliografske jedinice s potrebnim registrima i uvodnim napomenama.[52]

U svojstvu naučnog saradnika i sekretara Komisije za historiju naroda BiH dr. Hadžijahić je izradio elaborat *Bibliografska građa za proučavanje historije naroda BiH srednjevjekovnog i turskog perioda*, koji sadrži Neke napomene, Bibliografiju (abecednim redom), Registar ličnih imena (u koliko nisu već navedeni kao autori), Geografski registar i Tematski registar. Pod navednim naslovom i podnaslovima ova *Bibliografska građa* donosi 5926 bibliografskih jedinica na 680 strana. Kao što je dr. Hadžijahić i naveo to je za internu upo-

[47] M. Traljić: *Istaknuti Bošnjaci*, str. 100.

[48] *Mjesečnik-glasilo pravničkog društva,* LXVII, 6-8, 1941., str. 370-384.

[49] *Bibliotekarstvo*, XIII, 3, 1967., str. 39-54.

[50] M. Traljić: *Istaknuti Bošnjaci*, str. 107.

[51] *ABC Muslimana*, Priredili: Atif Purivatra, Muhamed Hadžijahić, Sarajevo: Bosna, 1990., str. 190.

[52] Isto, str. 100.

trebu.[53] Posljednja neobjavljena bibliografija ovog autora je iz alhamijado književnosti pod naslovom *Osvrt na dosadašnje objavljene tekstove i istraživanja iz problematike alhamijado književnosti*. Rad je obuhvatio 166 jedinica napisanih do 1975. godine. Do sada ova bibliografija nije objavljena.[54]

Uvid u bibliografiju objavljenih radova iz prošlosti Bosne i Hercegovine, kao i kulturne historije, vjerovatno je Hadžijahiću pomogao da i sam piše o temama koje su nedovoljno ili potpuno neistražene. Pisanje o tome bio je izazov zbog saznanja da se mnoge mitološke ili nacionalističke teze prihvataju kao provjerene činjenice. Zato je pisao o Bosni i Hercegovini od najstarijeg doba do novijeg vremena. Više radova napisao je i objavio u stručnim časopisima o srednjovjekovnoj bosanskoj državi, Crkvi bosanskoj i širenju islama na ovim prostorima. Među značajnijim objavljenim Hadžijahićevim radovima o ovim temama su: Pitanje vjerodostojnosti sabora na Duvanjskom polju,[55] O jednom manje poznatom domaćem vrelu za proučavanje Crkve bosanske,[56] O nestajanju „Crkve bosanske“,[57] Orijentalne i slavensko-orijentalne tradicije,[58] O vezama islamiziranih bogumila s hrvatskim i slovenskim protestantima,[59] Islamizirana djeca bosanske kraljice Katarine,[60] Sinkretički elementi u islamu u Bosni i Hercegovini[61] i Još jedno bogumilsko-islamsko kultno mjesto.[62]

Posebno su interesantni i za nauku korisni Hadžijahićevi radovi koji se odnose na vrijeme osmanske Bosne. Između ostalog, to su sljedeći radovi: „Hamzevije u svjetlu poslanice užičkog šejha“,[63] „Kaimija o bogumilima“,[64] „Udio hamzevija u atentatu na Mehmed-pašu Sokolovića“,[65] „O ulozi i značaju Bo-

[53] Sarajevo, juni 1971. Među posljednja dva primjerka koja je imao, rahmetli dr. Muhamed mi je 1976. godine poklonio jedan primjerak na čemu sam mu zahvalan.. Spomenuti primjerak *Bibliografska građa...* sada se nalazi u mojoj privatnoj biblioteci.

[54] M. Traljić: *Istaknuti Bošnjaci*, str. 108.

[55] *Godišnjak*, VIII, ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, VI, 1970., str. 201-26.1

[56] *Prilozi Instituta za istoriju*, X/II, 10/2, 1974., str. 55-109.

[57] *Pregled*, časopis za društvena pitanja, LXV, 11-12, 1975., str. 1309-1328.

[58] *Sociologija*, XVII, 4, 1975., str. 677-685.

[59] *Historijski zbornik*, XXIX_XXX/1976-1977, 1977., str. 127-132.

[60] *Nova et vetera*, XXIX, 1, 1979. , str. 223-230.

[61] *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XXVIII/XXIX (1978/79), 1980. , str. 301-329.

[62] *GlasnikVIS-a*, 3/81, 1981. str. 257-274.

[63] *Prilozi za orijentalnu fililogiju i istoriju....,* III-IV/1952-53, 1953., str. 215-227.

[64] *Život*, II, 5, 1953., str. 125-126.

[65] *Prilozi za orijentalnu filologiju i...*, V/1954-55, 1955., str. 325-330.

sanskog ustanka pod Husein-kapetanom Gradaščevićem“,[66] „Tekija kraj Zvornika – postojbina bosanskih hamzevija“,[67] „Die privilegierten Stadte zur Zeit des osanischen Feudalismus mit besonderer Bercksichtigung der Privilegien der Stadt Sarajevo“,[68] „Sarajevska muafnama – povodom 500-godišnjice“,[69] „Neki detalji iz turskog perioda Balkana“,[70] „Neki tipovi povlaštenih gradova u turskom feudalizmu“,[71] „O progonu hamzevija u Bosni 1573. godine“,[72] „Neki rezultati ispitivanja etničkih kretanja u Bosni u XVIII i prvoj polovici XIX stoljeća“,[73] „Odnosi bosanskog ejaleta sa Crnom Gorom u XVIII vijeku“,[74] „O manjinskim etničkim skupinama u Bosni i Hercegovini u XVIII i XIX stoljeću, do okupacije 1878.“,[75] „Bune i ustanak u Bosni sredinom XVIII stoljeća“[76] i „Uloga i značaj Gazi Husrev-begova vakufa“.[77] Iz navedena 22 rada, koja je dr. Hadžijahić objavio u poslijeratnom periodu, a odnose se na srednjovjekovni i osmanski period, vidimo da sarađuje u svim tada najpoznatijim stručnim časopisima na prostorima ex Jugoslavije, što govori o njegovom ugledu i objektivnosti. Bez obzira na vrijeme kada su napisani i objavljeni, ovi radovi se i danas u historijskoj nauci koriste. Hadžijahić je još u prvim godinama svog naučnog rada skrenuo pažnju kao ozbiljan istraživač koji svoje pisanje zasniva na provjerenim činjenicama. To je pokazao i u radu „Populacione osobine Bosanskih muslimana“,[78] koji je uvršten među najbolje radove bošnjačkih stvaralaca od sredine XIX do sredine XX stoljeća.[79]

---

66 *Historijski pregled*, V, 1, 1959., str. 42-53.

67 *Prilozi za orijentalnu filologiju*, X-XI/1960-61, 1960., str. 193-203.

68 *Sudost-Forschungen*, XX, 1961., str. 130-158.

69 *Godišnjak Društva istoričara BiH*, XIV/1963, 1964., str. 67-119.

70 *Takvim*, 1970., str. 169-173.

71 *Zbornik* „Običajno pravo i samouprave na Balkanu i u susjednim zemljama“, Posebna izdanja Balkanološkog instituta, knj. 1,, Beograd, str. 411-418.

72 koautor sa dr. Ademom Handžićem *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XX-XXI/1970-71, 1974., str. 51-70.

73 *Prilozi Instituta za istoriju*, XI/XII, 11/12, 1976., str. 289-300.

74 *Istorijski zapisi*XIII(LIII), 3, 1980.

75 *Prilozi Instituta za istoriju*,XVII, 18, 1981., str. 155-168.

76 *Hrvatski zbornik*, XXXIII-XXXIV (1980-1981), 1982., str. 99-137.

77 *Anali GHB*, IX-X, 1981., str. 219-232.

78 *Narodna uzdanica, kalendar za godinu 1940,* VIII, 1939., str. 78-98.

79 Šaćir Filandra: *Bošnjaci i moderna, humanistička misao Bošnjaka od polovine XIX do polovine XX stoljeća*. Sarajevo : Bosanski kulturni centar, 1996., str. 168-184.

Pišući o događajima iz Drugog svjetskog rata svojim radom „Muslimanske rezolucije iz 1941. godine" skrenuo je pažnju na jednu do tada manje poznatu historijsku činjenicu.[80] Tim objavljenim rezolucijama šira javnost se upoznala o stavu najuglednijih ličnosti bošnjačkog naroda koji je osudio ustaški režim zbog zločina nad Srbima. Kao i u drugim radovima i ovim člankom služi se samo činjenicama, što u to vrijeme, kao i sada, nije baš svakome odgovaralo. Znanstvena javnost je visoko ocijenila i ovaj Hadžijahićev rad. Također je kao saradnik *Enciklopedije Jugoslavije* napisao i objavljeno više natuknica.[81]

Iz jednog dijela priloga i članaka, s vremenom su nastale studije koje je dr. Muhamed Hadžijahić, kao autor ili koautor, napisao i koje su objavljene kao knjige. U vrijeme kada se Bošnjaci, 1971. godine, pišu kao poseban narod i 1974. godine ulaze u Ustav SFRJ pod imenom Muslimani, dr. Hadžijahić štampa svoju poznatu knjigu *Od tradicije do identiteta – geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*.[82] Štampanjem knjige šira javnost, koja je s tim pitanjem bila manje upoznata, shvatila je zbog čega pripadnici ovog naroda nisu željeli da se asimiliraju i prihvate kao pripadnici Srba, Hrvata i Crnogoraca. Slijedi nova knjiga *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini.*[83] Osim poznatih tema o sljedbenicima Crkve bosanske i „islamizaciji", kako u ovom djelu naziva širenje islama na južnoslavenskom prostoru, te pisanja o hamzevijama, vrijedan doprinos je dao u III dijelu „Slavensko-muslimanske skupine na Balkanu".[84] Tu se prvi put šira javnost s bh. prostora upoznaje o Goranima i Torbešima koji pripadaju slavensko-muslimanskoj skupini.[85]

Tokom 1990. i 1991. godine objavljena su mu reprint izdanja dviju knjiga: *Od tradicije do identiteta-geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*[86] i *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini*[87], te knjige koje su nastale iz njegove zaostavštine: *Porijeklo bosanskih Muslimana*[88] i *Posebnost Bosne i Hercegovi-*

---

[80] *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta i I.P. "Veselin Masleša", 1973. , str. 275-282.

[81] vidi: J. Mulaomerović: „Prilog bibliografiji", str.70,71 i 84.

[82] Muhamed Hadžijahić: *Od tradicije do identiteta*, Sarajevo: Svjetlost, 1974. godine, str. 262

[83] dr. Muhamed Hadžijahić, Mahmud Traljić, mr. Nijaz Šukrić: *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: El-Kalem, 1977., str. 168.

[84] Isto, str. 29-37.

[85] M. Imamović*: Historija Bošnjaka*, str. 577.

[86] Zagreb, 1990., str. 252.

[87] Sarajevo, 1991., str. 168.

[88] Sarajevo, 1990., str. 186.

ne i stradanja Muslimana[89]. Poslije dužeg čekanja u izdanju BZK „Preporod" objavljena je i knjiga *Povijest Bosne u IX i X stoljeću* [90]. Ovom trećom posthumno objavljenom knjigom na izvjestan način „ima značenje svođenja krajnjeg ishoda njegovog cjelokupnog historiografskog rada. Taj bilans izveden je kroz kritiku tradicionalne, srpsko-hrvatsko-slovenačke historiografije, koja je negirala bilo kakvo postojanje Bosne kao države prije XII stoljeća."[91]

Gledajući u cjelini, dr. Muhamed Hadžijahić je svojim djelovanjem, mnogim pionirskim radovima, te ozbiljnim znanstvenim djelima ostavio velikog traga u historijskoj nauci Bosne i Hercegovine, kao i šireg regiona na više polja ljudskog stvaralaštva. Bašta koju je za života posijao daje lijepe plodove od kojih svi imamo koristi.

CONTRIBUTION OF MEHMED HADŽIJAHIĆ'S WORKS IN KNOWING OF BOSNIA AND HERZEGOVINA'S PAST: ON THE OCCASION OF THREE DECADES OF MEHMED HADŽIJAHIĆ'S DEATH

Enes Pelidija

Summary

Among the prominent personalities of Bosnia and Herzegovina of the 20th century, Dr. Muhamed Hadžijahić with his turbulent and interesting life and rich research and scientific work, took one of the most important places. And after three decades of his passing away, numerous books, articles, stories and reviews are nowadays the subject of interest and citation by many scientists who deal with the past of Bosnia and Herzegovina and its population's life. But many people in this country, as well as the wider region have lack of adequate knowledge of life and scientific contribution of this great erudite, who dealt with research papers by decades, wrote many studies and published numerous articles in the most famous national and international journals of that time. In this paper we will give basic information about this person and his work.

Key words: Hadžijahić, Bosnia, Ottomans, Sarajevo, Muslims, history, rebellions and uprisings, muafnama (charter)

[89] Sarajevo, 1991., str. 124.

[90] Sarajevo, 2004. str. 336.

[91] M. Imamović: „Pogovor dijelu", str. 317.

UDK 28:929 Kovačević, E.
394.46

Ešref Kovačević (1924.-1996.): kaligrafska ostavština

Haris Dervišević
Filozofski fakultet
Univerzitet u Sarajevu

Ešref ef. Kovačević bio je znameniti bošnjački historičar, prevodilac i kaligraf. Njegovo djelo na polju istraživanja historije Bosne i Hercegovine za vrijeme Osmanlija dobro je poznato naučnim pregaocima, dok ga šira publika poznaje po spjevu u čast Muhammeda, a.s, kaligrafskim ispisima i prijepisu Kur'ana časnog. U narednom osvrtu dat će se kraći životopis Kovačevića, dok će težište biti na ukazivanju obimnog kaligrafskog stvaralaštva. Tekstom se želi inicirati estetsko vrednovanje kaligrafskog opusa autora, koji godoovski čeka da bude objedinjen u monografiju. Uvidom u brojnost djela, njihovu različitu namjenu, mjesta na kojima se nalaze, shvata se da je Ešref Kovačević bio neuobičajeno produktivan kaligraf.

Ključne riječi: Ešref Kovačević, islamska kaligrafija, godišnjica, bibliografija

A Ešrefu – Tvom Ešrefu – Poslaniče svih svjetova
Budi sve dok živi uzor: djela, riječi, misli, snova!
(Ešref Kovačević, dodatak *Miradžiji* Sabita Užičanina*)*

Kraće biografske crtice

Nedaleko od Glamoča u selu Kovačevci, 1. septembra 1924. godine, rodio se Ešref Kovačević.[1] Četverogodišnje školovanje završava u rodnom kraju, a za nastavak obrazovanja odabire Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu. Školovanje u Medresi bilo je predodređeno, jer su njegov otac i djed bili imami. Po izlasku iz Medrese, 1944. godine, upisuje se na sarajevsku

[1] Pelidija, Enes: "Osmanista umjetničkog duha: O životnom putu, znanstvenom, edukativnom i kaligrafskom radu mr. Ešrefa Kovačevića", u: *Takvim za 2010*. Sarajevo, El-Kalem, 2009., 213.

Višu islamsku šerijatsko-teološku školu, koja nedugo nakon njegova upisa biva ukinuta, a Kovačević primoran prekinuti školovanje.[2] Nakon Drugog svjetskog rata jedno je vrijeme radio kao imam.

Životna iskušenja, koja su išla ukorak s teškim postratnim vremenima, nisu uspjela ugasiti ljubav Ešrefa ef. Kovačevića prema nauci, koju je posvjedočio 1951. godine upisom na Filozofski fakultet u Sarajevu. Za studije odabire turski i arapski jezik s njihovim književnostima uz uporedni studij historije naroda Jugoslavije. Pokazavši se dobrim studentom, profesor Nedim Filipović predlaže mu da ostane na Odsjeku za orijentalistiku na mjestu asistenta, ali Kovačević to nije prihvatio. Sreća ga nije napustila te dvije godine po diplomiranju, tačnije 1960., biva biran za asistenta turkologa u Orijentalnom institutu u Sarajevu.[3] Njegova bibliografija sadrži naučne radove kojima se istraživači služe i danas, uspješne prijevode,[4] njegove kolege posebno ističu vrijednost magistarskog

---

[2] Trako, Salih: "Moje drugovanje sa Ešrefom Kovačevićem". *Šeb-i arus* (18). Sarajevo, 1997., 48.

[3] Pajević, Izet Zikri: "Dika i ponos Bošnjaka – profesor Hadži Ešref ef. Kovačević". *Hikmet* (IX), br. 3-4, 151.

[4] Objavljeni radovi:„*Şarkıyat mecmuası* Istanbul Üniversitesi Enstitüsü çíkarilír, I, II, III." (prikaz), u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 10-11 (1960-61), Sarajevo: Orijentalni institut, 1961., 323-235; Dr Halil Inaldžik, „Pitanje segedinskog mira i kriza turske države 1444. godine", preveo Ešref Kovačević, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 12-13 (1962-63), Sarajevo: Orijentalni institut, 1965., 269-306; „*Şarkıyat mecmuası* Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkıyat tarafindan çíkarilír, IV, Istanbul 1961" (prikaz), u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 12-13 (1962-63), Sarajevo: Orijentalni institut, 1965., 370-372; Jašar Kemal, *Pobunjenik sa torosa*, preveli Nedim Filipović i Ešref Kovačević. [Yaşar Kemal, *İnce Memed*]. Sarajevo: Svjetlost, 1966.; Ismail Eren, „Turska štampa u Jugoslaviji (1866-1966)", preveo Ešref Kovačević, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 14-15 (1964-65), Sarajevo: Orijentalni institut, 1969., 359-395; *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, priredili Hamid Hadžibegić, Adem Handžić i Ešref Kovačević. Tomus tertius, Serija II, Defteri, knjiga 2, sv. 1. Sarajevo: Orijentalni institut, 1972.; *Granice bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira*. Sarajevo: Svjetlost, 1973.; „Hududnama bosanskog vilajeta prema Austriji poslije Karlovačkog mira", u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 20-21 (1970-71), Sarajevo: Orijentalni institut, 1974., 365-436; „Jedan dokument o devširmi", u: Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 22-23 (1972-73), Sarajevo: Orijentalni institut, 1976., 203-209; *Pismo Ku'ani Kerima*. Sarajevo: Starješinstvo Islamske zajednice, 1977.; *Muhammed Resulullah*, Sarajevo: Starješinstvo Islamske zajednice, 1981.; *Muhimme defteri: Dokumenti o našim krajevima*, Tomus quartus, Serija III, Muhimme defteri, knjiga 1, sv. 1. Sarajevo: Orijentalni institut, 1985.; Sabahattin Ali, „Glas", preveo Ešref Kovačević, u: *Mogućnosti* 32, 10-11-12, Split., 1985., 997-1005; Orhan Kemal, „Posao", preveo Ešref Kovačević, u: *Mogućnosti* 32, 10-11-12, Split., 1985., 1023-1027; *Sabit Užičanin i njegova Miradžijja*. Sarajevo: El-Kalem, 1990. Siradžuddin Ali b. Osman el-Uši el-Fergani, *Bed'u'l-emali*, preveo Muharem Omerdić, prepjevao Ešref Kovačević (prijevod M. Omerdića

rada naslova ”Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici po odredbama Karlovačkog mira”, kojeg brani 1971. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

Svestranost koja je krasila Ešrefa Kovačevića nije prošla neopaženo, što je razlogom da je ovaj erudit angažiran na nekoliko obrazovnih institucija Sarajeva, pa tako predaje predmet *Turski jezik* na Katedri za orijentalne jezike Filozofskog fakulteta od 1971. do 1977. godine, *Istoriju islamske kulture i civilizacije* na Islamskom teološkom fakultetu od 1978. do 1980. godine, *Islamsku kaligrafiju* na Gazi Husrev-begovoj medresi od 1977. do 1982. i od 1988. do 1991. godine.[5] Ešref Kovačević preselio je na ahiret 2. marta 1996. godine. Njegov tabut „cijelim putem, od Bakija do Careve, od Careve do harema Sarač Ismailove džamije [...] nošen je na rukama“.[6] Ovozemaljsko počivalište našao je u mezaristanu Sarač Ismailove džamije u Sarajevu.[7]

Kaligrafski životopis

Široj javnosti profesor Ešref Kovačević najpoznatiji je kao kaligraf. Ovu činjenicu prati apsurd, jer malo je onih koji poznaju obimnost njegovog kaligrafskog opusa, te se doima da je ime umjetnika sakrila brojnost djela. Koliko je do sada poznato, autor je više desetaka kaligrafskih kompozicija koje se nalaze u džamijama Bosne i Hercegovine, institucijama islamske zajednice te privatnim kolekcijama. Za njega je islamska kaligrafija bila „[...] umjetnost koja u sebi sadrži dvije naoko nespojive odlike: apsolutno poštivanje pravila utemeljenih od samog početka islamske kaligrafije i stalno prisutna velika sloboda kreiranja u primjeni tih pravila“.[8] Ne umanjujući djelovanje drugih, Kovačević se, prema riječima Nusreta Čančara, smatrao za najuspješnijeg kaligrafa na prostoru Jugoslavije. Ovu opasku treba potcrtati i ona je izuzetno važna u savremenom bosanskohercegovačkom kontekstu, jer se djelovanje Ešrefa Kovačevića nerijetko (iz najbolje namjere) sužava na prostor Bosne i Hercegovine. S obzirom

objavljen, vidjeti: Muharem Omerdić, „Al-Fergani i njegova *Qasida al-Amali*“, u: Zbornik radova 3. Sarajevo: Islamski teološki fakultet., 1990., 91-105; prepjev E. Kovačevića nije objavljen); Nuru-l-Mašrik: zbirka stihova arapske, turske i perzijske književnosti.

[5] Pajević: „Dika i ponos Bošnjaka – profesor Hadži Ešref ef. Kovačević“, 151.

[6] Kamenica, Edina: ”Ljepota dobra”. *Oslobođenje*, 25.11.2008.

[7] Kadribegović, Aziz: ”I ja dadoh sve što sam mog’o dati... (Merhum Ešref ef. Kovačević)”. *Preporod* (3/586), mart 1996., 38.

[8] Krzović, Ibrahim: ”Uzvišena umjetnost”. *Ljiljan*, 12. juli 1995., 27.

na to, pravilnije je kazati da je Kovačević prvo ime bosanskohercegovačke i jugoslavenske kaligrafije druge polovine 20. stoljeća.

Počeci njegova bavljenja kaligrafijom sežu u vrijeme pohađanja Gazi Husrev-begove medrese. Tada je nastavni program uključivao predmet *husni hat*, koji se izučavao tri godine, i to dva puta sedmično. Nastava iz arapskog pisma razbuktala je talent mlađahnog Kovačevića, a on je tvrdio da zanimanje za kaligrafiju duguje medresanskim profesorima Hilmi ef. Muftiću i Jusuf ef. Muhiću.[9] Manje se spominje da je, osim njih dvojice, podstrek Ešrefu Kovačeviću za kaligrafiju također dao Husein ef. Rizvić (1882.-1952.), bošnjački alim i kaligraf. Prema predaji koja se baštini u porodici Rizvić, prenosi se da je Husein ef. prepoznao talent Ešref ef. Kovačevića i bodrio ga za dalje bavljenje.[10] Predaji bi trebalo u budućnosti posvetiti više pažnje, jer bi potvrdila nastavak kaligrafske tradicije preko Kovačevića, a koju je Husein ef. Rizvić preuzeo od svog učitelja čuvenog Alije Š. Faginovića (u. 1920.).

Korijeni islamske kaligrafije u Bosni i Hercegovini naziru se u 15. stoljeću, a u narednim stoljećima doživljava puni polet i procvat. Kaligrafija se učila ispred učitelja kaligrafije nakon čega su najuspješniji dobijali diplome. Nekada sveprisutna umjetnost je smrću dvojice velikana hadži hafiz Huseina Rakima ef. Islamovića 1895. godine[11] i Alije Š. Faginovića 1920. godine[12] doživjela osjetan pad. Izuzimajući usamljene pojedince, Bosna i Hercegovina je u prvoj polovini 20. stoljeća postala sušno tlo. U nezahvalnim okolnostima nikao je kaligrafski talent profesora Kovačevića. Shvativši da je prepušten sam sebi, priznao je da je tada „mnogo, mnogo vježbao“. Inspiraciju je tražio na svakom koraku, a od važnijih momenata bio je studijski boravak u Turskoj, 1957. godine, kada obilazi brojne spomenike i institucije s kaligrafskim remek-djelima.[13]

---

[9] Kadić, Edib i Haris Dervišević: ”Ešref ef. Kovačević – kovač pisane riječi”. *Stav* (56), Sarajevo, 2016., 64.

[10] Dervišević, Haris: ”Sarajevski kaligrafski kružok između 1878. i 1918.”, u: *Savremene percepcije kulturnog naslijeđa Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, ur. Vjekoslava Sanković Simčić. Sarajevo: Nacionalni komitet ICOMOS u Bosni i Hercegovini, elektronsko izdanje, 2016., 31.

[11] Dervišević, Haris: ‘’Islamska kaligrafska baština u Bosni i Hercegovini: Hadži Hafiz Husejin Rakim-efendija Islamović (1839. – 1895.)’’, u: Husnija Kamberović, ured. *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju: zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011., 239-248.

[12] Dervišević, Haris: ”Islamska kaligrafska baština u Bosni i Hercegovini : Hadži Hafiz Husejin Rakim-efendija Islamović (1839. – 1895.)”, u: *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju : zbornik radova*, ur. Husnija Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011.,, 101-102.

[13] Čehajić, Sevret M.: ”Dženetski vez”. *Zemzem* (6-7), Sarajevo, 1989., 14.

Gorljivost prema likovnosti arapskog pisma prenio je dalje. Najizloženiji „virusu“ bili su učenici Gazi Husrev-begove medrese, gdje je predavao. U jednom intervjuu izdvojio je trojicu za naročito nadarene: Fikreta Pašanovića, Zijada Žužu i Abdullaha Čelebića.[14] Posljednji, Abdullah Čelebić, trebao je nastaviti koracima Ešrefa ef. Kovačevića. Bio je profesor Gazi Husrev-begove medrese, gdje je predavao arapski jezik, akaid te islamsku kaligrafiju.[15] Čelebić je počeo pisanje udžbenika islamske kaligrafije, ali ga je spriječila granata koja ga je ubila na kućnom pragu ratne 1992. godine. Najpoznatiji baštinik kaligrafske tradicije i učenik Ešrefa ef. Kovačevića je Hazim Numanagić, danas sveprisutan sarajevski umjetnik.[16]

Sistematizacija kaligrafskih djela

Kaligrafski rad Ešrefa ef. Kovačevića do danas nije sistematiziran, ni tipološki razlučen, te estetski analiziran. Uvidom u njegovu ostavštinu nedvojbeno se dolazi do zaključka da je riječ o nesvakidašanjem talentu i umjetniku velike produkcije. Broj radova iznosi nekoliko stotina koji se nalaze u domovini i Regiji, krase zidove privatnih kuća, naučnih i kulturnih institucija, a ruka profesora Kovačevića dala je pečat brojnim dokumentima, knjigama, rukopisima, uz sve to učestvovao je na rekonstrukciji i restauraciji spomenika. Sa željom da se inaugurira naučna studija o kaligrafskom stvaralaštvu mr. Ešrefa ef. Kovačevića predstavit će se dio radova.

Kaligrafije u/na objektima

Istraživanja i dostupni podaci pokazuju da je kaligrafskim kompozicijama Kovačević ukrasio najmanje dvadeset devet bosanskih džamija. Dodatno impresionira činjenica da je za pojedine načinio četiri, šest i više levhi. Kao primjer navest će se da je u Sarajevu zaslužan za veliku levhu i potkupolni tekst Ferhat-pašine džamije, tri levhe Hadži Džaferove (Provare) džamije, te složenog kaligrafskog projekta u Sultan Fatihovoj (Careve) džamiji, gdje je kaligrafskim

[14] Čančar, Nusret: ”Kaligrafija kao zaustavljena svjetlost”. *Islamska misao* (XI/123), Sarajevo, mart, 1985., 12.

[15] Beglerović, Samir: *Dvadesetogodišnjica pogibije profesora Abdulaha-efendije Čelebića*. (http://znaci.com/tekstovi/dvadesetogodisnjica-pogibije-profesora-abdulaha-efendije-celebica) (15.1.2016.)

[16] Dervišević, Haris: ”Hazim Numanagić: kaligraf osmanske forme i perzijske slobode”. *Stav* (57), 2016., 72-77.

ispisom ukrasio zidove, mihrab i potkupolu. Sličan projekt Carevoj ponovio je u fojničkoj Čaršijskoj džamiji, ukrasivši je u cijelosti kaligrafskim kompozicijama. Nije uljepšavao *husni hattom* isključivo džamije u većim gradovima, pa se tako i manja mjesta mogu pohvaliti da imaju više od jedne levhe Kovačevića, poput džamije u Rakitnici za koju je načinio osam levhi, za džamiju u Gnojnici osam, za džamiju u M.(?) Rahiću četiri,[17] za džamiju u Vratnicama osam, te džamiju u Poričanima šest. Njegova levha nalazila se nekada u staroj Ferhat-pašinoj džamiji u Banjoj Luci, a sam je isticao veličinu i ljepotu levhe u džamiji Obre kod Kaknja. Ovome treba pridodati kaligrafije još šesnaest džamija diljem Bosne i Hercegovine.[18] Nužno je uvidjeti stanje levhi danas, provjeriti da li su *in situ*, te utvrditi dataciju. Jedan broj levhi za džamije nalazi se izvan Bosne i Hercegovine poput beogradske Bajrakli džamije, gdje je načinio nekoliko levhi,[19] Ljubljanskom mesdžidu i Zagrebačkoj džamiji.[20]

Na internom spisku, koji je vodio, njegove levhe nalazile su se u nekadašnjem Mešihatu islamske zajednice (po jedna u Saborskoj sali i kabinetu predsjednika), Vrhovnom Starješinstvu islamske zajednice (levha s tekstom ajetul-kursije), Republičkom starješinstvu islamske zajednice (ajetul-kursija), četiri levhe u amfiteatru Islamskog teološkog fakulteta (danas Fakultetu islamskih nauka) i dvadeset levhi s tekstom rubaija Omera Hajjama u Morića hanu. Osim džamija, javnih, državnih i privatnih objekata brojni su domovi Kovačevićevih prijatelja i poznanika ukrašenih levhama ovog majstora. Zahvaljujući pedantnosti umjetnika sačuvana je detaljna lista imena vlasnika i broja djela.

Restauracije

Kako je bio najpoznatiji kaligraf svoga doba, Ešref ef. Kovačević je bio angažovan na projektima restauracije i rekonstrukcije spomenika. Kada je rađena

[17] Ime naselja pisano je rukom, ali teško je razlučivo koje slovo prethodi riječi „Rahić“. Iako sam slovo pročitao kao „m“, ono bi se moglo pročitati i kao „g“ pa bi se moglo vjerovati da je riječ o džamiji u Gornjem Rahiću.

[18] Po jedna levha u džamijama u Brežanima kod Kaknja, Capardama u Osmacima, u Varešu, Brežanima, Ričici, Donjoj (Muslimanskoj) Mravici kod Prnjavora, Gornjem Vakufu, Nadmlinima u Sarajevu, Donja Gračanica kod Zenice, Vrbanjci kod Banje Luke, Vinac kod Jajca, te za džamiju Šadrvan, Nova i Tabhana u Visokom, Porječanima kod Visokog. (Podaci preuzeti s jednog lista iz privatne arhive Aršide Šahbegović, kćerke Ešrefa Kovačevića).

[19] Tulundžić, Abdulah: ”Bajrakli džamija u Beogradu”. *Most*, god. XXX, br. 183/94, februar 2005., 82-87. (http://www.most.ba/094/082.aspx) (15.12.2016.).

[20] Čehajić, ”Dženetski vez”, 14.

obnova mosta Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu, pomogao je u restauraciji tariha velike ploče na mostu. Osim u Višegradu, učestvovao je na restauraciji i rekonstrukciji kaligrafije u fočanskoj Aladža džamiji te travničkoj Šarenoj džamiji.

Za umjetnika kakav je bio Kovačević ef. nije neobično da postoje anegdote. Pripovijeda se da je tokom jednog od boravaka u Istanbulu posjetio sultan Ahmedovu (Plavu) džamiju, kada je primijetio da natpis na jednom od svijećnjaka nije potpun, odnosno da je ispisano: „Nema Boga, nema Allaha“. U razgovoru s odgovornima za džamiju Kovačević je uradio ispravku teksta. Da nije riječ samo o pripovijesti, nego o stvarnom događaju, potvrdio je Kovačević, dopunivši anegdotu da se radilo o velikom svijećnjaku s desne strane mihraba. Osim Plave džamije, ostavio je trag i u jednoj drugoj istanbulskoj džamiji, odnosno džamiji Gazi Husrev-begove majke Sedžuk-sultan, gdje je rekonstruisao i restaurirao mihrabski tekst.[21]

Zvanični dokumenti i drugo

Dosadašnjim angažmanima nužno je atribuirati kaligafiju koju je umjetnik ispisao na dokumentima, diplomama, knjigama te sličnom. Samo umjetnik kojem se vjerovalo mogao je dobiti narudžbu za dokumente kakve su bile menšure trojice reisu-l-ulema, odnosno Sulejmana ef. Kemure, Naima ef. Hadžiabdića te hafiz Huseina ef. Hadžimuhića. Za prvu dvojicu spomenutih reisu-l-ulema sročio je tekst tariha na nišanima i kaligrafski ih uobličio, a autor je niza drugih tariha.[22]

U angažmane na kaligrafskom obogaćivanju zvaničnih dokumenata i svjedočanstava ubrajaju se posvete diplomatama arapskih i islamskih zemalja u Jugoslaviji. Djelovanje Ešrefa Kovačevića sinhrono je javljanju Pokreta nesvrstanih, gdje je Jugoslavija bila jedna od ključnih aktera. Premda nije postojala titula zvaničnog državnog kaligrafa, Kovačević je u Jugoslaviji to bio, jer skoro da nije bilo konferencije Pokreta nesvrstanih u kojem su bile prisutne zemlje s muslimanskom većinom da on nije dao pečat vizualnom identitetu.[23] Pisao je povelje prema Teheranu i Bagdadu, transparente i panoe za delegacije iz arapskog svijeta, Irana, Afganistana, te Sudana.[24]

---

[21] Pelidija, Enes: ”Osmanista umjetničkog duha: O životnom putu, znanstvenom, edukativnom i kaligrafskom radu mr. Ešrefa Kovačevića”, 213.

[22] Brzina, Halil: *U povodu dvadeset godina od preseljenja prof. Ešref-ef. Kovačevića, osvrt na život i djelo*. Sarajevo: petak, 04.03.2016./24./25. džumade-l-ula 1437. (neobjavljeno), 15-19.

[23] Kasumagić, Ismet: ”Nezaboravan je naš vrhunski znanstveni hairsahibija Ešref Kovačević”. Sarajevo, 8.3.2005. (Privatna arhiva Aršide Šahbegović, kćerke Ešrefa Kovačevića), 4.

[24] Čehajić: ”Dženetski vez”, 14.

Projekti na knjigama podrazumijevali su likovno rješenje naslovnica, ali i kaligrafsko ispisivanje arapskog tekst unutar njih. Svojim radovima doprinio je da sadržaj knjiga bude obogaćen islamskom kaligrafijom.[25]

Podučavanje kur'anskom pismu i prijepis Kur'ana

Ešref Kovačević je punim plućima disao arapsko pismo, bio je Medžnun za arapskim harfovima. Ljubav je bila pregolema da ostane u njemu, što je rezultiralo da brod isplovi iz mirne luke i prenese ljubav dalje. Požrtvovanost Ešref ef. nije bila samo na visokoškolskim institucijama, svoje znanje prenosio je običnom svijetu poput angažmana u podučavanju arapskog pisma i učenju Kur'ana.[26] Počevši od 1946. godine, kada je kao mualim prvi put ušao u mekteb, ispred njega je pravilno čitanje Kur'ana pohađalo najmanje „1500 polaznika". Premda se podatak čini imaginaran, privatna arhiva i revnosne bilješke koje je vodio svjedoči da iskaz od 1500 polaznika nikako nije ishitren. U čast njemu mekteb Sarač Ismailove džamije u Sarajevu, gdje je držao mektebsku nastavu i gdje se nalazi njegov mezar, nosi njegovo ime.

Najveći kaligrafski poduhvat Ešrefa ef. Kovačevića je rukopis Kur'ana, čije je prepisivanje počeo ratnih 90-ih godina u opkoljenom Sarajevu. Ovaj prijepis je povig koji se oglasio nakon jednog stoljeća kaligrafskog zatišja i podsjetio na nekada sveprisutnu tradiciju prepisivanja Kura'ana časnog u Bosni i Hercegovini. Rukopis je dostavio 1995. godine u sjedište IRCICA-e (Research Centre for Islamic History, Art and Culture) u Istanbul. Za svoj prijepis nije tražio novčanu nadoknadu, nego obećanje da će štampano izdanje njegova prijepisa biti poklanjano, a ne prodavano. Izdavač je želju prihvatio. Analizirajući Kovačevićev rukopis, zaključuje se da se ne oslanja na klasični osmanski standar-

[25] Kaligrafske intervencije u: *Kur'an s prevodom*. preveo Besim Korkut. [S. l. : s. n., 199?]; Samo neka od izdanja u kojima je Ešref Kovačević ispaisao arapski tekst su: Demirović, Idriz: *Uvod u Kuransko pismo*. Sarajevo: Starješinstvo islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji, 1986.; Demirović, Idriz: *Sufara : uvod u kur'ansko pismo*. Sarajevo: El-Kalem, 1990.; Silajdžić, Ćamil i Ibrahim Trebinjac: *Tedžvid : pravilno učenje Kur-ana*. Sarajevo: [s. n.], 1973. Štulanović, Omer: *Risala mu'allimu*. Sarajevo: Starješinstvo Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, 1990.; Hadžiabdić, Naim: *Ilmihal: za treći stupanj vjerske pouke*. Sarajevo: Starješinstvo Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, 1984.; Muftić, Teufik: *Arapsko pismo : (razvoj, karakteristike, problematika)*. Sarajevo: Orijentalni institut, 1982.

[26] Klino, S. i Z. Alispahić: "Smatram se čovjekom koji osjeća obavezu prema kaligrafiji". *Preporod* (5/516), mart 1992., 11.

dizirani mushaf[27], odnosno „ovaj rukopis Kur'ani Kerima pruža nam ono što ne možemo naći ni u jednom drugom rukopisu [...]".[28]. Razlog ovome je težnja Ešrefa Kovačevića da arapski tekst bude čitljiv, a ne estetiziran.[29] Ustvari, on je u harfove mushafa utkao iskustvo stotina i stotina polaznika mektebske pouke koji su željeli s lahkoćom pročitati Božiju riječ.

Literatura:

Beglerović, Samir: *Dvadesetogodišnjica pogibije profesora Abdulaha-efendije Čelebića*. (http://znaci.com/tekstovi/dvadesetogodisnjica-pogibije-profesora-abdulaha-efendije-celebica) (15.1.2016.)
Brzina, Halil: *U povodu dvadeset godina od preseljenja prof. Ešref-ef. Kovačevića, osvrt na život i djelo*. Sarajevo: petak, 04.03.2016./24./25. džumade-l-ula 1437. (neobjavljeno)
Dervišević, Haris: "Hazim Numanagić: kaligraf osmanske forme i perzijske slobode". *Stav* (57), 2016., 72-77.
Dervišević, Haris: "Islamska umjetnost u Austro-Ugarskom Carstvu: slučaj islamske kaligrafije u Bosni i Hercegovini". *SOPHOS* (7), Sarajevo: Filozofski fakultet, ZINK - Znanstveno-istraživački inkubator, 2014., 91-110.
Dervišević, Haris: "Islamska kaligrafska baština u Bosni i Hercegovini: Hadži Hafiz Husejin Rakim-efendija Islamović (1839. – 1895.)", u: *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju : zbornik radova*, ur. Husnija Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011., 239-248.
Dervišević, Haris: "Sarajevski kaligrafski kružok između 1878. i 1918.", u: *Savremene percepcije kulturnog naslijeđa Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, ur. Vjekoslava Sanković Simčić. Sarajevo: Nacionalni komitet ICOMOS u Bosni i Hercegovini, elektronsko izdanje, 2016., 33-38.
Čančar, Nusret: "Kaligrafija kao zaustavljena svjetlost". *Islamska misao* (XI/123), Sarajevo, mart, 1985., 4-12.

[27] Kazan, Hilal: "The Art of Calligraphy on the Balkan/Balkanlarda hat Sanatı", u: *Proceedings of the Third International Congress of Islamic Civilization at Balkan/Balkanlard'da İslam Medeniyeti,* Bucharest 1-5. November, 2006, ur. Halit Eren, Sadık Ünay. Istanbul: IRCICA, 2010., 516.

[28] Mašić, Izet: "Vrhunski majstor kaligrafije", *Ljiljan*, 25. mart 1998., 34.

[29] Mutapčić, Vesna: "Istini ne trebaju ukrasi". *Koridor*, decembar 1994., 20-21.

Čehajić, Sevret M.: ”Dženetski vez”. *Zemzem* (6-7), Sarajevo, 1989., 13-17.
Kadić, Edib i Haris Dervišević: ”Ešref ef. Kovačević – kovač pisane riječi”. *Stav* (56), Sarajevo, 2016., 60-65.
Kadribegović, Aziz: ”I ja dadoh sve što sam mog’o dati... (Merhum Ešref ef. Kovačević)”. *Preporod* (3/586), mart 1996., 38.
Kamenica, Edina: ”Ljepota dobra”. *Oslobođenje*, 25.11.2008.
Kasumagić, Ismet: ”Nezaboravan je naš vrhunski znanstveni hairsahibija Ešref Kovačević”. Sarajevo, 8.3.2005. (Privatna arhiva Aršide Šahbegović, kćerke Ešrefa Kovačevića)
Kazan, Hilal: ”The Art of Calligraphy on the Balkan/Balkanlarda hat Sanatı”, u: *Proceedings of the Third International Congress of Islamic Civilization at Balkan/Balkanlard’da İslam Medeniyeti,* Bucharest 1-5. November, 2006, ur. Halit Eren, Sadık Ünay. Istanbul: IRCICA, 2010., 507-517.
Klino, S. i Z. Alispahić: ”Smatram se čovjekom koji osjeća obavezu prema kaligrafiji”. *Preporod* (5/516), mart 1992., 10-11.
Krzović, Ibrahim: ”Uzvišena umjetnost”. *Ljiljan*, 12. juli 1995., 27.
Mašić, Izet: ”Vrhunski majstor kaligrafije”, *Ljiljan*, 25. mart 1998., 34.
Mutapčić, Vesna: ”Istini ne trebaju ukrasi”. *Koridor*, decembar 1994., 20-21.
Pajević, Izet Zikri: ”Dika i ponos Bošnjaka – profesor Hadži Ešref ef. Kovačević”. *Hikmet* (IX), br. 3-4, 150-153.
Pelidija, Enes: ”Osmanista umjetničkog duha : O životnom putu, znanstvenom, edukativnom i kaligrafskom radu mr. Ešrefa Kovačevića”, u: *Takvim za 2010*. Sarajevo, El-Kalem, 2009., 213-228.
Teparić, Meliha: *Analiza islamskih kaligrafskih panela (levhi) bošnjačkih kaligrafa (hattata) od 18. do sredine 20. stoljeća* : doktorski rad. Zagreb: Meliha Teparić, , 2016.
Trako, Salih: ”Moje drugovanje sa Ešrefom Kovačevićem”. *Šeb-i arus* (18), Sarajevo, 1997., 48-51.
Tulundžić, Abdulah: ”Bajrakli džamija u Beogradu”. *Most*, god. XXX, br. 183/94, februar 2005., 82-87. (http://www.most.ba/094/082.aspx) (15.12.2016.)

EŠREF KOVAČEVIĆ (1924-1996): THE CALLIGRAPHY HERITAGE

Haris Dervišević

Summary

Ešref Kovačević was prominent Bosniak historian, researcher, translator and calligrapher. His legacy in the field of the Ottoman history of Bosnia and Herzegovina is

well known to the academic community, while the general public knows his poem in the honor of Muhamed (saws), calligraphy and transcription of the Holy Qur'an. This review begins with his short biography while the focus will be on his calligraphy heritage. The intention of the author is to initiate further research and aesthetic evaluation of the Kovačević calligraphy still waiting for the monograph. The number of art works, places they are found shows that Kovačević was an unusually productive calligrapher.

Key words: Ešref Kovačević, Islamic calligraphy, anniversary, bibliography

GODIŠNJAK 2016

IZ HISTORIJE BOSNE I HERCEGOVINE____

UDK 94 (497.6) “1874/1878“

Sukob osmanskih vlasti s crnogorskim odmetnicima na području Hercegovačkog sandžaka 1874-1878. godine

Sead Šejtanić
Osnovna škola Vrapčići
Mostar

Ovim radom pokušao sam se kratko osvrnuti na političke prilike u Hercegovačkom sandžaku posljednjih godina osmanske vlasti u Bosni. U ovom periodu, osmanska vlast je manje-više u konstantnom neprijateljstvu i sukobu s nemuslimanskim podanicima na jugoistoku Hercegovačkog sandžaka. Svi ovi nemiri bili su smišljena taktika neprijatelja Osmanske države i pokušaja da se proširi na njen račun.

Ključne riječi: Osmansko carstvo, Hercegovački sandžak, bune, odmetnici, Crnogorci

Uvod

Nakon što je slomio otpor bosanskog plemstva, serasker Lufti Omer-paša počeo je provoditi dugo odgađane reforme. U naredne dvije godine Omer-paša je proveo niz reformi u čitavom Bosanskom ejaletu. Među prvim stvarima koje je uradio bilo je prebacivanje upravnog sjedišta Bosanskog ejaleta iz Travnika u Sarajevo. Već u januaru 1851. godine Bosanski ejalet je podijelio na kajmekamluke koji su teritorijalno odgovarali ranijim, potom je izvršio podjelu kajmekamluka na mudirluke na koje je postavio strance, sebi bliske ljude, a ranije zabitluke podijelio na nahije. Hercegovački mutesafirluk, koji je do tada imao vlastitu administraciju, 1865. godine je ponovo uključen u Bosanski vilajet. Također, izmijenio je nazive upravnih savjeta, tako je dotadašnji Upravni savjet ejaleta dobio novi naziv Veliko vijeće, a upravni savjeti u kazama i livama nazvani su Medžlis, s naznakom za live ili kaze. Izvršena je regrutacija za

nizam, ali ne do kraja zbog izbijanja Krimskoga rata. U interesu započetih reformi i potpune pacifikacije zemlje, mušir Lufti Omer-paša izdao je naredbu da se 19. marta 1852. godine provede razoružavanje nemuslimanskih podanika. Naredbu je izdao zbog činjenice da su nemuslimanski podanici skoro uvijek u sukobima nalazili na strani Crnogoraca[1] i čije ponašanje nije ulijevalo previše povjerenja. Razoružavanje nemuslimanskih podanika naišlo je na njihove negativne reakcije, što će biti samo jedan u nizu razloga za izbijanje pobune koja će, s kraćim prekidima, trajati do kraja osmanske vlasti u Bosni.

Posljednje godine osmanske vlasti u Hercegovačkom sandžaku

Nakon nekoliko godina relativnog mira na istoku Hercegovačkog sandžaka situacija se počinje komplikovati, te se javljaju prvi znaci pobune. Jedan od brojnih znakova dogodio se u Bilećkom kadiluku, kada je s četom odmetnika harambaša Pero Tunguz, 14. augusta 1873. godine, napao i pobio muslimanske svatove, a malo nakon toga ubijen je još jedan musliman iz Bileće. Nedugo iza ovog nemilog događaja, Okica Kujačić iz nahije Klobuk u goste je pozivao Adem-agu Sadika, da bi ga na spavanju ubio zajedno s jednim čaušom i pandurom. Još jedan slučaj mučkog ubistva desio se 17. septembra 1873. godine, kada je čifčija Gorilo Bubalo ubio trebinjskog muftiju Sulejmana.[2] U nahiji Dabar, čifčija Gavrilo Muratović ubio je uglednog čifluk-sahibiju Mustafu-agu Behmena[3] Stočanina.

Nakon ovih događaja počinje se rađati ideja o podizanju opće pobune, temeljena na idealu „kako se njihova braća" slobodno razvijaju u Kneževini Srbiji i Crnoj Gori. Neki od „narodnih" prvaka aktivno su radili na dizanju pobune, a među njima su bili Jovan Gutić i Mihajlo i Simun Zečević, svi iz Zovog Dola. Na

[1] Crnogorci/Crna Gora (osmanski Karadag) je geografski pojam kojim označavamo ljude i narod iz nahije Crna Gora. Oni su bili sastavni dio Osmanske carevine i ni u kojem slučaju nisu bila neka samostalna država ili oblast. O granicama i teritorijalnoj podjeli crnogorskih nahija, vilajeta Crna Gora ili crnogorskog kadiluka detaljnije je svojedobno pisao Branislav Đurđev (*Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku*, Sarajevo, 1953., str. 53-60) i Hazim Šabanović (*Bosanski pašaluk – postanak i upravna podjela*, Sarajevo, 1982., str. 188-190.)

[2] Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona Mostar, *fond Acta Turcarum,* Mala historija događaja u Hercegovini (1831. do 1878.) od Huseina Bračkovića, str. 18. (dalje: AHNK, *fond A.T,* Mala historija, str. 16); Danilo Tunguz-Petrović: *Odjek nevesinjske puške 1875. godine*, Sarajevo, 1923., str. 22. (dalje:D. Tunguz: *Odjek nevesinjske puške*, str. 22); Nikola Buconjić: *Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca*. Mostar, 1911, str. 69-74. (dalje: N. Buconjić: *Povijest ustanka u Hercegovini*, str. 69-74.)

[3] AHNK, *fond A.T,* OZ-DK 24/1074, 12.maja 1291.(1874.)

njihovu inicijativu, 21. septembra 1874. godine, kod Biogradske crkve se sastalo njih nekoliko, koji su odlučili uputiti žalbu knezu na Cetinje. Žalbu su potpisali petnaestorica prvaka kadiluka nevesinjskog[4], a izaslanici, Gutić i Zečević, krenuli su na Cetinje. Tamo su stigli 23. septembra i žalbu predali knezu Nikoli[5], tražeći da ih podrži u pobuni. Na početku je knez taktizirao i savjetovao ih da još malo pričekaju. Međutim, kada je vidio odlučnost izaslanika, promijenio je mišljenje i obećao im pomoć kada za to budu najpovoljniji uvjeti, što je zadovoljilo izaslanike.[6]

S druge strane, počelo je kretanje kršćanskog stanovništva u zapadnim kadilucima Hercegovačkog sandžaka. Stanovništvo tih kadiluka od davnina je imalo dobru komunikaciju s Dalmacijom, svjesni da pripadaju istom kulturološkom krugu te da su istovjerci. Kršćansko stanovništvo Gabele, Dračeva, Čeljeva i Doljana odlazili su u dalmatinska mjesta na vjersku službu. Osim vjerskih razloga, narod je pohodio Dalmaciju radi trgovačkih poslova. Često su odlazili u Slano, Dubrovnik, Ston i Metković. U to vrijeme, u Dalmaciji se intenzivno radilo na buđenju narodne hrvatske svijesti. Velike zasluge za to, osim neizostavnih franjevaca, koji su ulagali maksimalne napore riječju, perom i djelom, stekao je zadarski „Narodni List“, koji je redovno donosio priloge iz Hercegovine. Ti prilozi afirmirali su nacionalnu svijest kršćana, radili su i zalagali, da se stanovništvo jednog i drugog dijela ujedine pod austrougarskom vlašću.

Početak kraja

Stanje sigurnosti u Bosanskom vilajetu na kraju 1874. godine bilo je mirno. Jedino što je skretalo pažnju bio je pokret nemuslimanskog stanovništva, koji su izazvali zakupnici desetine u godini koja je imala veoma slab urod pa je čifčijama bilo teško osigurati osnovne potrepštine za održavanje života, a kamoli za plaćanje desetine. Međutim, glavni razlog za izbijanje pobune među kršćanima Hrasna i okolice, bila je gradnja druma između Konjica i Mostara. Kad su zaptije došle po raju da ih povedu na gradnju druma u Salakovcu kod Mostara i Jablanice, oni

[4] D. Tunguz: *Odjek nevesinjske puške*, str. 22-23.

[5] Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona Mostar, *Regesta Acta Turcarum,*OZ-DK 16/751, 18.hazirana 1291. (1875.) Depeša hercegovačkog mutesafira i komandanta upućena Vilajetu u kome ih obavještava da su neki kršćani iz Gatačkog, baš kao i oni iz Nevesinjskog kadiluka, poslali svoje predstavnike crnogorskom knezu. Obavještavaju ga o pričinjenom nasilju. (dalje: AHNK, *Regesta A.T,* OZ-DK 16/751, 18.hazirana 1291. (1875).

[6] Izaslanici su bile više puta na Crnogorskom dvoru i ovo je samo jedan o dokaza koliko je knez Danilo bio involviran u pobunu.

su se odlučno suprotstavili „radi nevremena i silne daljine“ te su jednostavno otjerali zaptije.[7]

Nemiri u Hercegovačkom sandžaku počinju sporadičnim otporima prilikom prikupljanja desetine,[8] ali i drugih brojnih poreza, koji su stalno uvećavani, ne po direktivi Porte, već po samovolji ubirača dažbina. Kulminirat će 13. juna 1875. godine, kada pravoslavna raja iz sela Zovin Dol, u kadiluku Nevesinje, otkaže poslušnost i podiže bunu. Osmanske vlasti su ih pokušale umiriti, šaljući ugledne ljude poput Hajdar-bega Čengića, Petraki-efendije Petrovića, Hasan Edib-paše i Kostan-efendije, ali sve je bilo bezuspješno, što je za posljedicu imalo neizbježan sukob.[9]Novine u susjednoj Dalmaciji i Hrvatskoj svakodnevno su objavljivale podatke o bježanju pravoslavnog stanovništva u susjednu Dalmaciju. Najviše stanovništva skrasilo se u Dubrovniku, ali sigurnog utočišta nalazili su i u Crnoj Gori.[10]

Slična situacija bila je na zapadu Sandžaka, gdje se pobunila raja u nahiji Gabela, koja je administrativno pripadala Mostarskom i Ljubuškom kadiluku. Osmanske vlasti su i tu pokušale djelovati preventivno, šaljući ugledne ljude poput Muhamed-bega Kapetanovića, prvaka Ljubuškog, Hamza-bega Stočanina i mostarskog biskupa fra Anđela Kraljevića da umire raju. Na izvjestan način ih i jesu smirili i isposlovali da se otvori drum prema Metkoviću, koji je bio blokiran od pobunjenika. Međutim, sve je to bilo kratkog vijeka. Nastojanje osmanskih vlasti oko mirnog rješenja spora otežavalo je istodobno spremanje i naoružavanje Crne Gore, koja je budno pratila gibanja u Sandžaku, spremajući se da „ušićari“, vrebajući i čekajući povoljan momenat da zarati s Osmanskom državom.

Hercegovački sandžak u vrijeme Velike istočne krize

Pobunjenici s juga Hercegovačkog sandžaka su, 12. juna 1875. godine, zaposjeli dva najvažnija mjesta kojim bi se mogli kretati carski vojnici, Krupu i Dre-

---

[7] N. Buconjić: *Povijest ustanka u Hercegovini*, str. 86.

[8] Austrougarski konzulat iz Mostara, 12. novembra 1874. godine, poslao je Generalnom konzulatu u Sarajevu telegram u kome ga izvještava da je došlo do sukoba u šest sela Nevesinjskog kadiluka; razlog za izbijanje bio je odbijanje plaćanja desetine i pobuna protiv osmanske vlasti, što je navelo lokalne vlasti da poduzmu sve potrebne mjere i situaciju stave pod kontrolu.

[9] Salih Sidki Hadžihuseinović – Muvekkit: *Povijest Bosne II*. Sarajevo, 1999., str. 1173. (dalje: Muvekkit, *Povijest Bosne*, str. 1173).

[10] AHNK, *fond A.T,* Mala historija, str. 16. Crna Gora je još od ranije pružala podršku i pomoć raji koja je bježala od zakona. Tako je ubica uglednog Mehmed-bega Behmena iz Stoca utočište pronašao kod knjaza.

novac. Krupa je bila strateški važna, jer je sprječavala prodiranje muslimana iz Gabele, Počitelja i Mostara, a Drenovac je bio važan jer se nije dozvoljavalo prodiranje muslimana iz Stoca. Do sukoba najprije dolazi između pobunjenika i lokalnih organa vlasti u kadiluku Nevesinje, a potom u kadiluku Stolac.[11] Nemiri su sve više zahvatali krajeve u kojima je dominiralo pravoslavno stanovništvo. Arzuhal je upućen središtu vilajeta od starješina sela Jasen, Ljubomir, Brdo, Slano, u kadiluku Trebinje. Starješine sela su istakle da su pobunjenici napravili velike pljačke i paljenja navedenih sela pa je u Trebinje ispred njih pobjeglo 706 osoba (žena i djece).[12] U kadiluku Trebinje „u subotu, 5. septembra 1875. godine, pobunjenici koji su se okupili oko Donje Crkvice, napali su utvrđenje i kasarnu osmanske vojske".[13] Borba je trajala skoro tri sata i tom prilikom ubijeno je trideset pobunjenika. Među poginulim bio je Nikola, glavar odmetnika koji je ranije bio juzbaša osmanskih pandura u Pivi.[14]

Do novog sukoba dolazi samo dva dana kasnije, kada se osmanska vojska u jačini tri tabora pješadije i 300 bašibozuka na čelu sa Nedžib-pašom sukobljava s velikim brojem pobunjenika. U okršaju „koji je trajao skoro tri sata, odmetnici su bili razbijeni i rastjerani pa su pobjegli u planine Banjani".[15] Osmanska vojska je izvojevala još jednu pobjedu, a na popришту bitke ostalo je mnogo odmetnika. U to vrijeme osmanska vojska, koja je bila opsjednuta s tri strane u Zubcima i Grabu u kazi Trebinje, nalazila se u nezavidnom položaju. Telegrafske žice bile su pokidane od pobunjenika pa je onemogućeno bilo kakvo obavještenje nadležnih. „Dopisi koji su pisani u vezi s traženjem pomoći, slani su uz platu po glasniku noću prijekim putevima".[16] Opkoljenoj osmanskoj vojsci nedostajalo je hrane i vode. Miriliva Trebinja Husein-paša, prije nego što je krenuo da pomogne opkoljenoj vojsci, poslao je dopise kaluđerima manastira Duži u kojem se nalazila grupa pobunjenika, ponudivši im oprost ako se pokore. Pošto nije dobio pozitivan odgovor, Husein-paša je, na čelu sa dva tabora vojske, 200 bašibozuka i dva topa,

---

[11] AHNK, *fond A.T,* OZ-DK 15/728, 14. jula 1875. Pobunjenici su, 26. juna, u Bišini, nedaleko od kasabe Nevesinje, opljačkali 50 tovara kahve, šećera, riže i sve zajedno s konjima otjerali u selo Odrišinu, pritom ubivši petoricu Bošnjaka, a 19. jula kod Krupe izbio je sukob pobunjenika s muslimanima iz okolice, gdje je poginulih bilo na obje strane.

[12] AHNK, *fond A.T,* OZ-DK 20/1000, 1292.(1875.) 14.august .

[13] Galib Šljivo: *Bosna i Hercegovina 1869-1878*. Tešanj, 2013., str. 474. (dalje: G.Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869-1878*, str. 474).

[14] Muvekkit: *Povijest Bosne II*, str. 1185; G. Šljivo: *Bosna i Hercegovina 1869-1878*, str. 474.

[15] Muvekkit, *Povijest Bosne*, str. 1186.

[16] AHNK, *fond A.T,* Mala historija, str. 18.

9. septembra 1875. godine, krenuo prema Zubcima i Grabu, u pomoć opkoljenoj osmanskoj vojsci. Došavši do opkoljene osmanske vojske, udario je na pobunjenike, natjeravši ih na bježanje, što je za posljedicu imalo dopremanje hrane i vode za opkoljenu posadu, ali i bježanje pobunjenika koji su bili koncentrirani u manastiru Duži. „Kad je vojska ušla u manastir, saznala je iz posjetnica i drugih listova koji su im u ruke pali da se među pobunjenicima nalaze ljudi iz svih krajeva Evrope“.[17] Osim tih dokumenata, u manastiru se nalazilo mnogo municije.

Osmanska vojska u jačini šest tabora s velikom količinom hrane, 24. septembra je upućena iz Gacka u Nikšić, sa zadatkom da olakšaju položaj osmanske vojske u Nikšiću i klancu Duga. Vojnim pohodom zapovijedao je miriliva Osman-paša zajedno s ferikom Ševket-pašom i Selim-pašom. Miriliva Osman-paša je iz predostrožnosti poslao dva tabora vojske u klanac Duga. Kada je prethodnica pokušala proći kroz klanac Duga, na njih su počeli pucati odmetnici, a osmanska vojska je odgovorila istom žestinom. Nakon četverosatnog okršaja odmetnici su se povukli, izgubivši i iza sebe ostavivši 15 poginulih, ali i nadu da će se dokopati karavana s hranom.

Za tri tabora osmanske vojske konjima je upućen transport hrane iz stolačke kasabe, koji se trebao prihvatiti u luci Klek. Transport je trebao dostaviti miriliva Mustafa Džavid-beg. Za transport se saznalo među pobunjenicima don Ivana Musića koji šalje grupu pobunjenika, pod zapovjedništvom Lovre Maslaća, s namjerom da hranu zaplijene. „Za sve je ovo čuo i crnogorski vojvoda Peko Pavlović i sletio je k Prapratnici niz Popovo polje s jednim odredom Crnogoraca, da pripomogne kršćanskim ustašama, ne toliko iz ljubavi, koliko u ime toga, da on pomoću njih suzbije i oslabi tursku vojsku pa da oslabljeni kreću dalje prema Crnoj Gori, te će ih lakše biti savladati i uništiti“.[18] Krećući se prema unutrašnjosti sandžaka, karavana je naišla na veliki broj odmetnika, njih oko 3000, koji su se nalazili u mjestu Pobranice u blizini Hutovske kule, i s njima momentalno stupila u okršaj. U pomoć osmanskoj vojsci pristigla su četiri dodatna tabora vojske, koja su bila za slučaj da zatreba sklonjena u tvrđavu u Hutovu. Tada se neprijatelj našao u nezavidnom položaju, između dvije vatre pa su se, uvidjevši da neće moći izdržati silovit udar osmanske vojske, dali u bijeg, ostavljajući iza sebe više od 200 mrtvih. „Većina odmetnika su bili Dalmatinci, Crnogorci i Italijani, što je ustanovljeno pregledom poginulih“.[19]

---

[17] AHNK, *fond A.T,* Mala historija, str. 18.

[18] N. Buconjić: *Povijest ustanka u Hercegovini*, str. 107.

[19] Muvekkit: *Povijest Bosne*, str. 1193.

Da bi stanovništvo zaštitio od ponovih napada odmetnika[20], ali i da bi osigurao putnu komunikaciju za luku Klek, Šefket-paša je ostavio dva tabora carske vojske, vrativši toj nahiji prijeko potrebni mir i sigurnost. Na sličnu situaciju je naišao u nahiji Gabela, gdje se stanovništvo iselilo u Dalmaciju. Njih 400, iz osam sela, zatražili su od ferik Ševket-paše da im se dozvoli povratak i da žive pod zaštitom sultana, kao što su živjeli i ranije. Nedaleko od kadiluka Pljevlje, u mjestu Prečani, utvrdilo se oko 800 odmetnika. Na njih su 1. novembra krenuli miriliva Fuad-paša i miralaj Salih-beg, s dovoljno redovne vojske i bašibozuka koje su imali pod svojom komandom. Našavši se licem u lice s odmetnicima, otpočeo je okršaj. Bitka je trajala skoro dva dana, ali nisu mogli protiv napada osmanske vojske. Žestina bitke bila je tolika da su pojedini odmetnici, pokušavajući spasiti živu glavu, skakali u rijeku Taru. Na taj način više od 200 odmetnika je poginulo, dok su ostali uspjeli pobjeći. Među poginulim odmetnicima bio je i vojvoda Šarana i Jezera, njegov otac i stric. Također, na bojištu je ostalo mnogo crnogorskih kapa, što nas dovodi do zaključka da je među njima bilo dosta Crnogoraca.[21]

Nahija Piva, koja je nešto ranije bila očišćena od odmetnika, opet je bila predmet napada. Odmetnici su ponovo opkoljavali osmanske vojnike, pa je u pomoć iz Gacka, 16. novembra, došao Šefket-paša sa osam tabora carske vojske. Krećući se prema Piva, na krševitom i teško prohodnom mjestu, „naišao je na oko desetak hiljada odmetnika i sve do sutona ih odbijao, pa je te noći tu i zakonačio“.[22] Sutradan ferik Šefket-paša nastavlja pohod i ponovo je napadnut na vrlo zahtjevnom i kršovitom terenu. Borba je trajala nekoliko sati. „Kako je ta bitka bila krvava, osmanski izvještaji navode čak 500 poginulih, a među njima 200 Crnogoraca“.[23]

Da odmetnici nisu izvukli nikakvu pouku iz proteklih krvavih okršaja, svjedoči novi pohod osmanske vojske, koji je bio usmjeren protiv 15.000 odmetnika, većinom Crnogoraca, okupljenih u nahiji Piva. Taj pohod odvio se 27. novembra 1875. godine. Bosanski valija mušir Reuf-paša vodio je 17 tabora carske vojske. Kada su Crnogorci i ostali odmetnici vidjeli koliko je brojna osmanska vojska, nisu pružali otpor nego su se „na znak dat trubom da bježe kud ko zna, svi razbježali“.[24]

---

[20] N. Buconjić: *Povijest ustanka u Hercegovini*, str. 106. „Ko se od seljana nije htio priključiti ustašima milom, onaj se morao priključiti silom i ne htijući, jer inače, planu kuća i ode s ramena glava...“.

[21] Muvekkit: *Povijest Bosne*, str. 1201; G. Šljivo: *Bosna i Hercegovina 1869-1878*, str. 484.

[22] Muvekkit: *Povijest Bosne*, str. 1203.

[23] G.Šljivo: *Bosna i Hercegovina 1869-1878*, str. 484.

[24] Muvekkit: *Povijest Bosne*, str. 1203. Mislim da bi ovdje bilo zgodno i interesantno napomenuti u narodu često puta citiranu satiričku pjesničku strofu, a koja je odnosi na „junaštvo“ Crnogoraca: „Mi bježimo kano junačine, a za nama trče Turci kao babetine“.

Kada je mušir Ahmed Hamdi-paša smijenjen s položaja komandanta Hercegovačkog sandžaka, na njegovo mjesto imenovan je Reuf-paša. Reuf-paša je osmanskoj vojsci nosio prijeko potrebnu hranu. Iako je zima bila žestoka i uvjeti za putovanje gotovo nemogući, Reuf-paša je, spremivši dovoljno hrane, na čelu s 13 tabora osmanske vojske krenuo iz Trebinja, 22. decembra 1875. godine. Idući s vojskom, sukobio se s pobunjenicima u okolici sela Trnovnice. Boj koji je trajao skoro četiri sata osmanskoj vojsci je donio još jednu pobjedu, a pobunjenicima smrt i sramotu, jer su i ovoga puta s bojnog polja bježali. Među poginulima bio je i Rade Babić, jedan od vođa odmetnika.

Naredni period nije donosio nikakve novosti. Granica Crne Gore i Hercegovačkog sandžaka, u vrijeme pobune pravoslavnog čifčijskog stanovništva bila je mnogo puta poprište povremenih čarki. Tako je krajem 1875. godine napadnuta patrola na granici sela Buča, udaljenom sat hoda od Berana. Patrolu je napalo približno 500 odmetnika pomiješanih s Crnogorcima. Na njih je poslano osam buljuka carske vojske i jedan buljuk bašibozuka, s dva topa. Kada je osmanska vojska naišla na odmetnike, zametnula se polusatna bitka u kojoj su odmetnici pretrpjeli poraz, nakon čega su se dali u bijeg, ostavljajući iza sebe 13 poginulih.

U januaru 1876. godine, Hercegovački sandžak je izdvojen iz Bosanskog vilajeta i formiran kao poseban vilajet, a dodijeljen je dotadašnjem valiji Reuf-paši.[25] Jedino je Bosanski vilajet ostavljen mutesarifu vilajeta Ibrahim-begu, s tim da mu je u obavezu data dužnost valijinog opunomoćenika. Za komandanta vojske Hercegovačkog vilajeta postavljen je Husein Hilmi-paša. Iz Hercegovačkog vilajeta izdvojeni su kadiluci Gacko, Trebinje, Ljubinje i Bileća, što je omogućilo formiranje posebnog sandžaka za čijeg je mutesarifa postavljen Kostan-paša.[26] U tom periodu osmanska vlast pokušava iznaći rješenje za sukob te zbog toga „od strane države određeni su i poslani prvaci Ibrahim-beg, Kostan-paša i jedan katolički sveštenik“[27] da u Mostaru pozovu pobunjenike na pokornost. Toj delegaciji kasnije se pridružio Vahid-efendija. Iako se delegacija trudila, na kraju je ostala bez rezultata. Nisu urodila plodom ni obećanja Vahid-efendije da će Osmanska država snositi sve troškove za pravljenje novih kuća koje su u sukobu izgorjele. Svi pokušaji da privole odmetnike na pokornost nisu urodili plodom. Osmanska

[25] AHNK, *fond A.T,* OZ-DK 17/825, tešrina I 11 1293.(1876.); Muvekkit: *Povijest Bosne*, str. 1206. „U to vrijeme je ministar vanjskih poslova Austrije Kont Andraši dostavio evropskim državama i Dvoru otvoreno pismo upozorenja u kojem se navodi da se Slavenima neće zabraniti prelazak iz Dalmacije u Hercegovinu i Crnu Goru te da će Dvor svoje unutrašnje poslove srediti što je prihvaćeno i zabilježeno u Nekdu-t-Tevarihu“.

[26] AHNK, *fond A.T,* Mala historija, str. 19; Muvekkit: *Povijest Bosne*, str. 1206.

[27] AHNK, *fond A.T,* Mala historija, str. 19.

vlada pokušala je još jedanput, šaljući iz Istanbula posebnog izaslanika za hercegovačko pitanje, Server-pašu. On je slao brojna pisma vođama odmetnika, pozivao ih na pokornost, obećavao im potpunu bezbjednost i beneficije, ali od svega toga nije bilo nikakve koristi, jer su oni i dalje ustrajavali u svom odmetništvu.

Ustrajnost odmetnika vidjela se u narednom periodu. Sredinom januara 1876. godine, zatvorili su sve prilaze kadiluku Trebinje, kako bi kasabu ostavili bez živežnih namirnica. O tom događaju dostavljen je arz Ahmed Muhtar-paši, kao glavnom komandantu svih vojnih snaga u Bosanskom vilajetu. Ahmed Muhtar-paša je 27. januara 1876. godine krenuo prema kasabi Trebinje. Na dva sata udaljenosti od Dubokog klanca Muhtar-paša se sukobio s odmetničkim snagama koje su brojale između 7000 i 10.000 ljudi. Borba koja je trajala nekoliko sati završena je porazom odmetnika, što je za posljedicu imalo deblokadu džade kojom je vršeno snabdijevanje hranom Trebinje. Poraženi i potjerani odmetnici nisu gubili daha. Tražili su i našli druga skloništa u selima Kopan, Vukovići, Grabci, kao i nekim drugim mjestima nahije Popovo, koja se nalazila neposredno uz austrijsku granicu. Zbog toga je Ahmed Muhtar-paša odlučio nastaviti s progonom odmetnika i s tog područja. Bio je svjestan da, dokle god su oni tu, nema mira ovom pograničnom kraju. Kada su odmetnici vidjeli da se približava Muhtar-paša, nisu se ni upustili u bitku, „nego su odmah spalili kuće u kojima su bili smješteni i razbježali se“[28], ostavljajući carskoj vojsci za plijen 50 grla stoke „koju im je poslao njihov komitet da se prehrane“.[29]

Krajem januara 1876. godine grupa odmetnika, njih otprilike 1500, opkolili su i napali selo Iznicu u kadiluku Gusinje. Predstavljajući se kao muslimanski seljaci, ubili su 11 osmanskih podanika[30], zapalili dvanaest kuća, nekoliko štala i sijeno. Opljačkali su sve do čega se moglo doći, a potom pobjegli. Kada je za to saznao kajmekam Gusinja Ali-beg, pokupio je muslimane iz Gusinja i okolnih sela i s još četiri tabora osmanske vojske krenuo u potjeru za odmetnicima. Ubrzo su ih pronašli pa se zametnuo okršaj u kojem je živote izgubilo četrdeset odmetnika. Sva imovina i stoka vraćeni su njihovim vlasnicima.

Mira nije bilo ni na granici Crne Gore i Hercegovačkog vilajeta. Grupa od gotovo 600 odmetnika, 7. februara 1876. godine, napala je četiri buljuka osmanske redovne vojske koji su osiguravali predio oko Đurđevića Tare, u kadiluku

---

[28] G. Šljivo: *Bosna i Hercegovina 1869-1878*, str. 487.

[29] Muvekkit: *Povijest Bosne*, str. 1210. Muvekkit s dozom čuđenja navodi da ovi odmetnici imaju „redovna primanja“ koja im daje Osmanska država za obavljanje njenih poslova.

[30] Ubijeno je 8 muslimana od čega pet muškaraca, dvije žene, jedna djevojka i 3 muškarca hršćanina.

Pljevlja. U započetom boju, koji je trajao pet sati, odmetnici su vršili povlačenje pred jačom osmanskom vojskom, sklonivši se u jedan od manastira. Međutim, saznavši da će osmanskoj vojsci za „svaki slučaj" u pomoć stići pojačanje koje je vodio Fuad-paša iz garnizona u kadiluku Pljevlja, odmetnici su pobjegli, ostavljajući utvrđen položaj u manastiru, koristeći faktor noći.[31]

Od druge polovine januara pa do polovine aprila 1876. godine, na terenu zahvaćenom pobunom dešavale su se manje nesuglasice. Do većeg okršaja dolazi kada su odmetnici ponovo u blokadu stavili nahiju Nikšić, ugrožavajući stanovništvo okolice, osmansku posadu, ali i dopremu hrane. Kada je saznao za položaj nahije Nikšić, glavni komandant osmanske vojske u Bosanskom vilajetu mušir Ahmed Muhtar-paša, sakupio je vojsku te, 20. aprila 1876. godine, krenuo iz Gacka prema Nikšiću. Odmetnici su priželjkivali taj pohod pa su napravili zasjedu osmanskoj vojsci u Presiki. Već sutradan, mušir Ahmed Muhtar-paša naišao je na 8500 odmetnika, koji su se „rasporedili tako da s dvije strane napadnu osmansku vojsku i domognu se vojnog transporta hrane i opreme".[32]

U okršaju koji je trajao nekoliko sati, osmanska vojska je uspjela razbiti odmetnike. Razbijanje pobunjenika omogućilo je karavani nesmetani nastavak puta do konačne odrednice. Po dolasku u tvrđavu Nikšić, mušir Ahmed Muhtar-paša predao je hranu i vojnu opremu. Nakon što se odmorio krenuo je iz Nikšića prema Gacku, stigavši do Presike, gdje su mu odmetnici postavili zasjedu. Pregrupiranjem i pojačavanjem svojih snaga odmetnici, koji su sada brojali gotovo 13.000 ljudi, dodatno su utvrdili svoj položaj. „Između Presike i Nozdrva, u klancu prema Pivi, na potezu od jedan i po sat hoda, izgledalo je da su puteve za povratak i sve šume i vrhove ispunili svojim utvrđenjima".[33] Okršaj koji je počeo u ranim jutarnjim satima trajao je sve do devet sati. Osmanske snage su uspjele jaču i na boljim pozicijama postavljenu odmetničku vojsku razbiti, zauzimajući njihove položaje, što je odmetnike natjeralo da se sklanjaju u okolne šume.[34]

Muhtar-paša djelovao je već početkom maja 1876. godine. Tog puta nosio je živežne namirnice za utvrđenje u Pivi. Na čelu carske vojske, 6. maja 1876. godi-

---

[31] Muvekkit: *Povijest Bosne*, str. 1214.

[32] G. Šljivo: *Bosna i Hercegovina 1869-1878*, str. 491.

[33] Muvekkit: *Povijest Bosne*, str. 1221.

[34] Koliko je žestoka bila bitka, vidi se po broju ubijenih. Život je izgubilo više od 1000 odmetnika, a među njima bilo je i dosta odmetničkih vođa: pop Bogdan iz Gacka, Milovan brat Bambin, Lazar Sočica iz Pljevlja, jedan senator, tri kapetana iz Drobnjaka, kao i devet drugih vođa iz Šarana, a poginuli su i mnogi drugi. Osmanska vojska izgubila je svega 54 vojnika, dok je oko 150 ranjeno, o čemu je mušir Ahmed Muhtar-paša podnio izvještaj Porti. Tim povodom iz Porte upućena je čestitka mušir Ahmed Muhtar-paši.

ne, krenuo je iz Gacka. Bez ikakvih problema stigao je u utvrđenje gdje je predao namirnice, a onda se, neuznemiravan od odmetnika, vratio u Gacko. Veća grupa crnogorskih odmetnika, 18. maja 1876. godine, upala je u kadiluk Pljevlja. Nakon što su od lokalnog muslimanskog stanovništva otuđili više od 100 grla stoke, u povratku su upali u zasjedu koju im je, u međuvremenu, postavio buljukbaša Akif, koji je sa svojih 15 vojnika obilazio kadiluk Pljevlja. U tom okršaju odmetnici su doživjeli poraz pa su glavom bez obzira pobjegli s poprišta bitke, ostavljajući svoje poginule, ali i 100 grla stoke. Nakon toga buljukbaša Akif svu opljačkanu stoku vraća stanovništvu od koga je oduzeta.[35]

Nekoliko dana kasnije, oko 24. maja 1876. godine, veća grupa odmetnika, blizu 2000 ljudi okupljenih u nahiji Banjani, zaposjela je sve vrhove okolnih brda koja su se nalazila naspram sela Cernice, Ključa, u kadiluku Gacko, čekajući da stanovništvo istjera stoku na ispašu. Međutim, naišla je patrola osmanske vojske, jačine jednog tabora, koja je dolazila iz sela Cernica, i zapucala na njih. U okršaj su se uključili i mještani okolnih sela, a nakon toga je u pomoć stigao ferik Selim-paša s redovnom vojskom, koja je bila smještena u Dede-pašinoj kuli.[36] Kada su odmetnici uvidjeli da neće moći izdržati pritisak osmanske vojske i lokalnog stanovništva, počeli su panično bježati na sve strane. Osmanska vojska progonila ih je sve do vrha Kobilja glava, gdje je odmetnicima stigla pomoć od 1000 Crnogoraca pa se zametnula nova bitka. U ovoj bici poginulo je više od 150 odmetnika, dok je na osmanskoj strani „poginulo pet nefera, a šesnaest ih je ranjeno“,[37]a odmetnici su doživjeli još jedan poraz.

Ulazak Crne Gore u rat

U periodu do 24. juna 1876. godine sukobi Crnogoraca i Osmanlija bili su slabog intenziteta. Do intenziviranja sukoba dolazi 25. juna 1876. godine, kada više od 5000 Crnogoraca napada muslimansku kasabu Podgoricu, a koju posada osmanske vojske, pokazujući veliku hrabrost, odlučno brani, što rezultira porazom Crnogoraca. Na popришту bitke ostalo je više od 800 smrtno stradalih Crnogoraca.[38]

---

[35] Muvekkit: *Povijest Bosne*, str. 1226.

[36] AHNK, *fond A.T,* OZ-DK 19/941, 19.tešrina II 1291.(1874.) Depeša upućena iz kancelarije vrhovnog komandanta vilajetskoj pošti u Sarajevo. Javlja se da je visokom naredbom unaprijeđen Dedaga Čengić u čin miri mirana. Naređuje se da mu se to saopšti i da se unaprjeđenje objavi u novinama.

[37] Muvekkit: *Povijest Bosne*, str. 1227.

[38] G. Šljivo: *Bosna i Hercegovina 1869-1878*, str. 582.

Nekoliko dana poslije tog poraza dolazi do nove bitke, koja se dogodila 14. jula 1876. godine, kada je crnogorska vojska zauzela klanac Zalom, koji se nalazio između kadiluka Nevesinje i Gacko, što je za posljedicu imalo blokiranje džade za Gacko i odsijecanje tog kadiluka od ostalih osmanskih područja. „Pobunjenici su jedne noći navalili na Nevesinje i spalili mahalu u kojoj su stanovali Pekušići i jedan dio čaršije. Za vrijeme ovih paljevina poginuli su Derviš-beg Pekušić i njegov brat. Njihove porodice našle su također smrt u ovim paljevinama".[39] Osmanska vojska, koju je vodio ferik Selim-paša, uz pomoć osmanske vojske koja se nalazila u tamošnjem garnizonu uspjela je odbaciti neprijatelja. Rezultat ove akcije bio je poraz Crnogoraca koji su izgubili oko 400 ljudi, dok su na osmanlijskoj strani poginula samo „dva mulazima, osam vojnika i tri pomoćna vojnika".[40]

Zauzetost osmanske vojske u deblokadi džade iskoristila je crnogorska vojska, predvođena princom Nikolom, zauzevši kasabu Gacko. S druge strane, prethodnica koja je upućena prema Mostaru zauzela je sve okolne brežuljke u klancu Bišina, koji se nalazi između Mostara i Nevesinja. Tim potezom Crnogorci su uspjeli blokirati putnu komunikaciju između ta dva kadiluka, a onda zavladati krajem od Mostara do Konjica. Mušir Ahmed Muhtar-paša s vojskom od sedam do osam tabora, pridruživši im nešto mostarskih muslimana za vojnike, u nedjelju, 24. jula 1876. godine, oko podne, napao je dobro utvrđene položaje Crnogoraca i u žestokoj borbi, koja je trajala skoro tri sata, nanio veliki poraz neprijatelju, koji se potom u rasulu povukao prema Nevesinju. Osmanska vojska nastavila je proganjati neprijatelja do Bileće, gdje je mušir Ahmed Muhtar-paša pobjedonosno ušao.[41]

Zbog velikih ljetnih vrućina vojsci je bio potreban predah pa je izdano naređenje da se odmore. Nakon odmora, Ahmed Muhtar-paša, zajedno s ferik Selim-pašom i mirilivom Širvanli Osman-pašom, nastavlja potjeru za neprijateljem. Do sukoba dolazi u ranim jutarnjim satima u klancu Vučji Do, gdje su se koncentrisale crnogorske snage u jačini od 20.000 vojnika. U toku bitke zbog velikih gubitaka u jednom momentu se činilo da će opet doživjeti poraz. Do preokreta dolazi kada je jedno krilo osmanske vojske „bilo razbijeno i oni su počeli bježati".[42] Taj faktor je negativno djelovao na ostalu osmanlijsku vojsku. Njihovo panično povlačenje primijetili su Crnogorci pa su iz sve snage navalili na njih,

---

[39] AHNK, *fond A.T,* Mala historija, str. 21.

[40] Muvekkit: *Povijest Bosne*, str. 1239.

[41] AHNK, *fond A.T,* Mala historija, str. 22.

[42] AHNK, *fond A.T,* Mala historija, str. 23; G. Šljivo: *Bosna i Hercegovina 1869-1878*, str. 586. Dr. Šljivo navodi da je razlog popuštanja jednog krila, a onda čitave vojske bila fizička iscrpljenost osmanske vojske od predugog marša i stalnih borbi, što moramo uzeti s rezer-

tjerajući ih do Bileće, koju su tom prilikom spalili. Poraz je bio fatalan, stradalo je više od 1000 osmanskih vojnika, ferik Selim-paša, 13 iz Mostaraca i dva vojnika Bileće, dok je Širvanli Osman-paša, s nekoliko stotina vojnika, zarobljen i proveden u Cetinje. Ahmed Muhtar-paša uspio je spas pronaći u tvrđavi Bileća, a već sutradan s vojskom je došao u Trebinje. Da bi spriječio pokušaj neprijatelja „da pređu na ovu stranu", postavio je vojsku na vrhove brda, obezbjeđujući se od eventualnog napada.[43]

Nakon što su stigli miriliva Fuad-paša i Šukri-paša, s osam tabora osmanske redovne vojske komandant osmanske vojske u Hercegovini, Ahmed Muhtar-paša, vodi vojsku prema neprijatelju koji se nalazio unutar crnogorske granice, udaljene četiri sata od Trebinja. Do sukoba[44] dolazi 8. oktobra, kada osmanska vojska napada i na bijeg tjera Crnogorce, da bi već 10. oktobra 1876. godine došlo do novog okršaja, ovog puta u kasabi Ljubinje. Blizu 2000 Crnogoraca pod komandom Petka Pavlovića vješto je zaobišlo „Ahmed Muhtar-pašinu vojsku i ispod manastira Kosijereva prešli rijeku Trebišnjicu i preko nahije Zarječje i Ljubomir došli iznenada noću u spomenutu kasabu i počeli paliti muslimanske kuće".[45] Pomoć opkoljenom narodu Ljubinja pružio je bimbaša hadži Mehmed-aga s dva buljuka redovne vojske i 30 nefera, koja se odmah po dolasku u kadiluk uključila u borbu s neprijateljem. U okršaju koji je trajao skoro dva dana[46]neprijatelji su se predali, dajući trubom znak za povlačenje, iza sebe ostavljajući više od 300 poginulih.[47] Crnogorci nisu mirovali ni u narednom periodu; redovno su upadali na

vom imamo li na umu da ni crnogorska vojska nije bila u boljem fizičkom položaju, dodamo li tome da su nedavno pretrpjeli veliki poraz.

43 Iz nepoznatih razloga Crnogorci nisu iskoristili faktor pobjede napadom na Trebinje.

44 AHNK, *fond A.T,* OZ-DK 22/1055, 14.ejlula 1293.(1876.) Prije te bitke osmanske snage u nahiji Piva 14. septembra napadnute su od Crnogoraca. Oni su izvršili napad na kasarnu, koju su branila četiri buljuka carske vojske pod komandom majora Ragib efendije. Napad je izvršen topovima koji su prouzrokovali rušenje kasarne pa je vojska bila prisiljena napustiti Pivu, a svo oružje koje se tamo nalazilo palo je u ruke neprijatelja.

45 AHNK, *fond A.T,* Mala historija, str. 24; AHNK, *fond A.T,* OZ-DK 16/788, 23. august 1292. (1875).

46 Od dva sata ujutro do jedan sat iza akšama.

47 AHNK, *fond A.T,* Mala historija, str. 24; G.Šljivo: *Bosna i Hercegovina 1869-1878*, str. 601; N. Buconjić; *Povijest ustanka u Hercegovini*, str. 130-134; Muvekkit: *Povijest Bosne*, str. 1262. Za vrijeme tih borbi velikom hrabrošću i požrtvovanošću odlikovale su se muslimanske žene (nekoliko hanuma i jedna djevojka). Djevojka je na leđima nosila municiju i dijelila je po muslimanskim kućama zarobljenim od ustanika, dok su se nekolike ugledne hanume, u vrijeme kada je bitka bila na vrhuncu, prihvatile oružja, ušle u bojno polje, ubijale neprijatelje i tako pomogle svojoj vojsci da odnese pobjedu. Posebnu hrabrost ispoljila je

teritoriju Hercegovačkog vilajeta i pljačkali lokalno stanovništvo. Kada je na njih krenula osmanska vojska, oni su skonište pronašli u manastiru. Osmanska vojska opkolila je manastir nakon čega su odmetnici pobjegli, „pošto su prvo zapalili manastir i kuće u blizini manastira“,[48]

Nakon što je Osmansko carstvo objavilo rat Rusiji 21. maja 1877. godine dolazi do smjene Ahmed Muhtar-paše s položaja u Bosanskom vilajetu premješten na poziciju seraskera vojske raspoređene protiv Rusa. Na njegovo mjesto postavljen je ferik Sulejman-paša, koji je namjeravao da osmanske posade u Pivi, klancu Duga i tvrđavi Nikšić obezbijediti s dovoljnom količinom živežnih namirnica.

Sakupivši 30 tabora vojske, „sa njim je pošao i mostarski muftija Mustafa Sidki efendija Karabeg i oko 150 konjanika muslimana iz Mostara“.[49] Kada je prethodnica osmanske vojske stigla do mjesta Krstac, primijetila je veliku koncentraciju Crnogoraca. U okršaju koji je trajao nekoliko sati, Crnogorci su doživjeli težak poraz, ostavivši na poprištu bitke više od 500 mrtvih koje nisu mogli nositi sa sobom pa je pretpostavka „da je mrtvih i ranjenih bilo mnogo više“.[50] Osmanska strana je također imala velikih gubitaka: 170 vojnika, deset zabita, dvojica bimbaša i jedan kol-aga - Ahmed efendija Ćemerli. Zapovjednik vojnih snaga Bosne, ferik Sulejman-paša je, „dok je prolazio sa vojskom od nikšićkog polja do Spuža, redovno sedam dana danonoćno vodio žestoke borbe i uvijek izlazio kao pobjednik“.[51] Dok se vojska zasluženo odmarala poslije brojnih i krvavih borbi, ferik Sulejman-paša je dobio naredbu da manji dio vojske ostavi u kasabi Spuž u kosovskom vilajetu, a ostalih četrdeset tabora povede sa sobom na područje planine Balkan. Manji dio osmanske vojske, ostavljen u kasabi Spuž, stigao je preko Peći u vilajet Bosna.

Rusko-osmanski rat u njegov utjecaj na prilike u Hercegovačkom sandžaku

Nakon što je 40 tabora carske vojske otišlo na ratište u Rusiju, u Hercegovačkom sandžaku osjećao se nedostatak vojske. Postojeće osmanske snage bile su nedovoljne za čuvanje mnogih mjesta u sandžaku, budući da je neprijatelj

Šerifa-hanuma iz mahale Hasana Matardžića koja „iz pištolja ubija jednog Crnogorca i uzjahala njegovog konja“. Za tu hrabrost nagradio ju je sultan, zajedno s njenih pet kona, i to svakoj po 500 groša, a samu Šerifa-hanumu je također odlikovao Ordenom Medžidije petog stepena.

48 G. Šljivo*: Bosna i Hercegovina 1869-1878*, str. 598.

49 AHNK, *fond A.T,* Mala historija, str. 24.

50 G. Šljivo: *Bosna i Hercegovina 1869-1878*, str. 613.

51 Isto, str. 618.

bio brojčano sve nadmoćniji. Ovu situaciju koristi Crna Gora, na čelu s princom Nikolom, koji, 31. jula 1877. godine, s velikim brojem vojnika dolaze u Nikšić. Oni kasabu stavljaju u nezavidan položaj, okruživši je sa svih strana, a potom počinju topovskom paljbom. Hrana i oprema koje su se nalazile u utvrđenju nisu bile dovoljne da duže vrijeme opskrbe vojsku i njeno stanovništvo. Zapovjednik Iskender-beg, ne znajući za pomoć koja mu stiže od ferik Salih-paše i Hafiz-paše, bio je prinuđen da postigne dogovor s princom Nikolom, 1. ramazana 1294. (1877.) godine i „preda neprijatelju na viru"[52] te da zajedno sa stanovništvom napusti tvrđavu Nikšić[53] i da se odsele najprije u Gacko, a potom u Nevesinje.

U međuvremenu, u tvrđavi Pivise dešava se jedna „interesantna" situacija. Posada tvrđave, ne dobivši na vrijeme zamjenu, napustila je svoj položaj, ostavljajući tvrđavu potpuno praznu. Kada je saznao za taj slučaj, princ Nikola je naredio napad na Bileću i bez problema stigao do kasabe. U Bileću je došao s nekoliko hiljada vojnika i nekoliko topova pa je odmah počeo rušiti tamošnja utvrđenja. U tom momentu, u kasabi su bila svega dva-tri buljuka pripadnika carske vojske pod komandom jednog kul-age. Pošto je Crnogoraca bilo daleko više, nisu se htjeli izlagati bespotrebnoj pogibelji, kako vojnika, tako i civilnog stanovništva, predali „neprijatelju na viru", nakon čega su otišli u kasabu Stolac. „Crnogorci su zapalili utvrđenje i vidio se dim do neba koji je nastao od ovog požara"[54], a potom su se iz nepoznatih razloga vratili istim putem kojim su došli.

Ovi događaji su uznemirili stanovništvo Hercegovačkog sandžaka i izazvali opravdani strah od pobunjeničke navale na Mostar. Predlagalo se da se na mostarskim brdima naprave utvrde koje bi osigurale kadiluk od napada neprijatelja, posebno Crnogoraca.[55] Bosanski valija Ahmed Mazhar-paša došao je tada iz Sa-

---

[52] AHNK, *fond A.T,* OZ-DK 21/1039, 14.ejlul 1293.(1876.); AHNK, *fond A.T,* OZ-DK 21/1040, 14.august 1293.(1876.); AHNK, *fond A.T,* OZ-DK 5/208 1294.(1877.); Muvekkit: *Povijest Bosne*, str. 1294. „Za vrijeme odbijanja napada, crnogorski senator, neki pop Mile, pozivao je stanovništvo Nikšića na pojedinačni dvoboj uz obavezu – kao u stara vremena – da se nijedna strana među njih na miješa. Na taj poziv, mladić po imenu Bahtijar Mujković iz Firuzove mahale izašao je na mejdan kao razbješnjen lav i dok su obje strane, kao što su se i obvezale samo posmatrale, Bahtijar je, u jednom zamahu, odsjekao glavu popu Miletu".

[53] U istoj situaciji nalazila se posada u klancu Duga koja je postupila isto kao i posada Nikšića, predajući se Nikoli „svom neprijatelju na viru".

[54] AHNK, *fond A.T,* Mala historija, str. 26; AHNK, *fond A.T,* OZ-DK 18/867, 14. augusta 1292. (1875.) U dopisu vilajeta upućenom Predsjedništvu vlade od Daniš ef. konzula iz Dubrovnika stoji da su Crnogorci upali i popalili Bileću.

[55] AHNK, *fond A.T,* OZ-DK 22/1051, 1.kanuna I 1293.(1876.); AHNK, *fond A.T,* OZ-DK 22/1052, 28.tešrina II 1293.(1876.); AHNK, *fond A.T,* 22/1053, 2.kanuna I 1293.(1877.);

rajeva u Mostar sa nekoliko ešrefa i oko tri stotine osoba. Osmanska carevina je u to vrijeme bila zauzeta ratom s Rusijom i teškim bitkama. Muslimansko stanovništvo je s nestrpljenjem očekivalo rezultate tog rata. Međutim, kada se saznalo za veliki poraz osmanske vojske kod Plevne, koju je nadljudskim naporima branio gazi Osman-paša, i da je ruska vojska došla gotovo do Istanbula, iluzije o pobjedi su razbijene. Te loše i tužne vijesti su muslimanskom stanovništvu unijele još veću uznemirenost. Događaji su pokazali da je blizu veliki prevrat. Nakon osmanskog poraza, Rusija u San Stefanu diktira uvjete mira, a velike sile u Berlinu 1878. godine revidiraju odredbe istog i daju Austro-Ugarskoj monarhiji mandat za okupaciju Bosne.

Izvori i literatura

Izvori:
a) Neobjavljeni izvori
Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona Mostar Acta turcarum[56], *Mala historija događaja u Hercegovini (1831. do 1878.)* od Huseina Bračkovića.[57]
Regesta Acta turcarum Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona Mostar, preveo i priredio Hivzija Hasandedić
b) Objavljeni izvori
Buconjić Nikola: *Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca.* Mostar, 1911.
Hadžihuseinović Salih Sidki – Muvekkit: *Povijest Bosne II*. Sarajevo, 1999.
Literatura
a) *Knjige*
Branislav Đurđev: *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku*. Sarajevo, 1953.
Danilo Tunguz-Petrović: *Odjek nevesinjske puške 1875. godine*. Sarajevo, 1923.
Hazim Šabanović: *Bosanski pašaluk – postanak i upravna podjela*. Sarajevo, 1982.
Šljivo Galib: *Bosna i Hercegovina 1869.-1878.* Tešanj, 2011.

AHNK, *fond A.T,* OZ-DK 22/1054, 29.tešrina II 1293.(1876.); AHNK, *fond A.T,* OZ-DK 16/796, 29.tešrina 1293.(1876.) Bilo je potrebno na lijevoj strani Neretve na četiri tačke podići tvrđave. Taj posao nikad nije ni započet, jer je pored postojeće radne snage, trebalo još oko 220.000 groša. Vojska koja objektivno nije posjedovala ta sredstva predlagala je da se od stanovnika sandžaka traži materijalna pomoć, iako su i oni bili u teškoj situaciji.

[56] Sve dokumente iz Arhiva HNK-a koji su korišteni u ovom radu preveo je Hivzija Hasandedić.

[57] Original ovog djela nalazi su u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, upisana je pod rednim brojem 1156, a fotokopija ovog djela nalazi se u Arhivu Hercegovačko-neretvanskog kantona i upisana je u inventaru *acta turcarum* pod brojem 23/1126.

OTTOMAN AUTHORITIES CONFLICT WITH MONTENEGRIN OUTLAWS IN THE AREA OF HERZEGOVINA SANDŽAK - 1874-1878

Sead Šejtanić

Summary

This paper is an attempt to give a short overview of the political situation in Herzegovina sandžak during the last years of Ottoman rule in Bosnia. During that period, Ottoman rule was more or less in constant hostility and conflict with the non-Muslim subjects in the southeast part of Herzegovina sandžak. All these riots were premeditated tactic of Ottoman state enemies and attempt to expand at its expense.

Key words: Ottoman Empire, Herzegovina sandžak, riots, outlaws, Montenegrins

UDK 316.774: 070 (497.6 Prijedor)
32.019.5: 050 (497.6 Prijedor)

Kozarski vjesnik u službi zločina

Jasmin Medić
Institut za istoriju
Sarajevo

Političke i vojne strukture koje su u raspadu Socijalističke federativne republike Jugoslavije vidjele priliku za oživljavanjem agresivnih nacionalističkih politika, na početku svog djelovanja posegnule su za preuzimanjem kontrole nad medijima. Propagandnim pisanjem, novinari koji su otvoreno stali u službu velikosrpske politike igrali su, nerijetko, aktivnu ulogu u raspirivanju mržnje prema bošnjačkom i hrvatskom narodu u onim dijelovima Bosne i Hercegovine koji su, prema zamislima protagonista takve politike, trebali postati dijelom jednonacionalne srpske države. Kako je medijska propaganda utjecala na opću atmosferu u sredinama koje su smatrane sinonimima multietničnosti najjasnije je vidljivo kroz djelovanje sedmičnog lista „Kozarski vjesnik" u Prijedoru. Stavljanjem u službu velikosrpske politike, ovaj će list postati prepoznatljiv po objavljenim člancima o uglednim prijedorskim Bošnjacima i Hrvatima koji će zbog lažnih optužbi biti zatočeni u jednom od tri prijedorska koncentraciona logora, a potom likvidirani. Fokus rada bit će na spomenutim člancima i sudbini onih koji su bili žrtve propagande ovog medija.

Ključne riječi: *Kozarski vjesnik*, mediji, Prijedor, genocid, propaganda

Uvod

Nakon što je Jugoslavenska narodna armija (JNA) transformacijom u jednonacionalnu srpsku vojsku postala instrumentom velikosrpske ideologije, mediji su Slobodanu Miloševiću bili glavno propagandno sredstvo u širenju mržnje prema svim jugoslavenskim narodima koji nisu prihvatili politiku podjele Hrvatske i Bosne i Hercegovine po etničkim principima. Prema riječima francuskog pisca Jean-Mariea Domenacha, „ideologija će se udružiti sa oružjem da bi povela rat u modernom smislu, a propaganda će postati

pomoćno sredstvo strategije".[1] Tako je, de facto, Milošević imao na raspolaganju sve mehanizme da izvrši agresiju na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu, što je neminovno vodilo u konačni raspad Jugoslavije. Medijska propaganda i lažna izvještavanja u srbijanskim novinama o ratnim dešavanjima u Hrvatskoj 1991. godine, ne samo da su naišla na odobravanje, nego su uspijevali da val takve vrste pisanja prošire i na Bosnu i Hercegovinu.[2] Među medijima koji su otvoreno stali u službu velikosrpskog projekta bio je i prijedorski „Kozarski vjesnik".

Ovaj medij prvi se put pojavio 1942. u izdanju Partizanskog obavještajnog biroa Drugog kozarskog narodnooslobodilačkog odreda „Dr. Mladen Stojanović". Nakon trodecenijske stanke, ponovo je 1975. godine počeo izlaziti kao sedmični list. Kao glavna lokalna novina uživao je najveću čitanost na području prijedorske regije. Od „baštinika bratstva i jedinstva" i projugoslavenske orijentacije, „Kozarski vjesnik", kao i mnogi drugi mediji na prostoru bivše Jugoslavije, postaje glasilo politike suprotne onoj koju je, neposredno prije početka agresije na Bosnu i Hercegovinu, i sam zastupao. U službu velikosrpske ideologije stavili su se autori propagandnih članaka ovog lista: Mile Mutić, Rade Mutić, Živko Ećim, Darko Maričić, Dragana Marin, Miloš Aprilski, Said Hadžiahmetović, Stana Marinović, Mira Zgonjanin-Kunić, Dinka Kovačević, Ostoja Kesar i drugi.[3]

'Kozarski vjesnik' kao glasilo nove prijedorske vlasti

U Prijedoru je 30. aprila 1992. godine, JNA zajedno sa Srpskom demokratskom strankom (SDS) i policijskim strukturama nelegalno preuzela vlast. Prve odluke nove vlasti odnosile su se na otpuštanje Bošnjaka i Hrvata s njihovih radnih mjesta i uspostavljanje općinske strukture s kadrom, sada već vladajuće, SDS. Na poziciju nelegalno smijenjenog predsjednika općine prof. Muhameda

---

[1] Renaud de la Brosse, „Politička propaganda i projekt 'Svi Srbi u jednoj državi': posledice instrumentalizacije medija za ultranacionalističke svrhe", Zbornik radova *Milošević vs. Jugoslavija (*Svedočanstva br. 20, knjiga 1), Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2004., str. 133.

[2] Stanovništvu prijedorske regije bio je od augusta 1991. godine onemogućen prijem programa iz Sarajeva ili Zagreba. U tom periodu "Vukovi s Vučjaka" su zauzeli odašiljač na Kozari, što je, između ostalog, imalo za posljedicu da se više nije primao program Televizije Sarajevo. Taj program su zamijenile emisije iz Beograda i Banje Luke u kojima su se vodili razgovori s političarima iz SDS-a i izvodile srpske nacionalističke pjesme koje bi ranije bile zabranjene. (Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 52.)

[3] Nusret Sivac: *Kolika je u Prijedoru čaršija – Zapisi za nezaborav.* Sarajevo: Bonik, 1995., str. 164, 166.

Čehajića došao je, dotadašnji potpredsjednik općine, dr. Milomir Stakić.[4] Sastancima nove lokalne vlasti, odnosno „Savjeta za narodnu odbranu“[5] prisustvovao je i direktor „Kozarskog vjesnika“ Mile Mutić.[6]

Grad Prijedor je tako bio pod vojnom, političkom i medijskom kontrolom srpskih nacionalističkih snaga. Nakon što su „grad stavili pod svoju kontrolu“, u kampanji pokušaja preuzimanja vlasti u ostalom dijelu općine, do 22. maja 1992. godine trajale su intenzivne pripreme za operacionalizaciju zauzimanja teritorija. Tome u prilog ide i činjenica da je 20. maja 1992. godine Predsjedništvo „Srpske republike Bosne i Hercegovine“ donijelo naredbu o općoj mobilizaciji na području ove samoproglašene republike, a 1. Krajiški korpus VRS (Vojska Republike Srpske) izdao takvu naredbu 21. maja.[7] Kako je prijedorska vlast slijedila odluke viših nivoa vlasti, novoimenovani predsjednik općine Milomir Stakić potpisao je odluku o izvršenju opće mobilizacije srpskog stanovništva općine Prijedor 22. maja 1992. godine.[8]

Cilj ovih priprema bio je mobilizirati što veći broj prijedorskih Srba za napad na bošnjačko selo Hambarine i napad na Kozarac. U toku tih napada, odlukom prijedorske vlasti, osnovani su koncentracioni logori Omarska, Keraterm i Trnopolje.[9]

Paralelno s ovim događajima, građani grada Prijedora dobijali su putem *Kozarskog vjesnika* informacije kojima se stvarala atmosfera još veće nacionalne netrpeljivosti prema prijedorskim Bošnjacima i Hrvatima. Tako je za napad na Kozarac od 24. maja 1992. godine u ovome mediju navedeno da je *Vojska* (JNA/VRS, op.a.) *napadnuta u mjestu Kamičani i tek tada, a naročito poslije uzvraćenog napada vidjelo se koliko je Krizni štab bio u pravu kad je tražio da se razoružaju paravojne formacije, jer pokazalo se da zelene beretke raspolažu, ne samo velikom količinom raznovrsnog pešadijskog, već i teškog artiljerijskog naoružanja i da su se dugo i*

[4] ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 84.

[5] „Savjet za narodnu odbranu“ bit će preimenovan u „Krizni štab općine Prijedor“. Sastancima oba tijela prisustvovat će Mile Mutić. (ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 84.)

[6] Isto, paragraf 87.

[7] ICTY, Komanda 1. Krajiškog korpusa: *Opšta mobilizacija vojske Srpske republike BiH – naređenje.* Op. str. pov. br. 467-2, Banja Luka, 21. 5. 1992.

[8] ICTY, Krizni štab opštine Prijedor: *Odluka o izvršenju mobilizacije na području opštine Prijedor.* Broj 03/3, Prijedor, 22. 5. 1992.

[9] Odluku o osnivanju logora potpisao je Simo Drljača, tadašnji načelnik Stanice javne bezbjednosti Prijedor i član „Savjeta za narodnu odbranu“. (ICTY, SJB Prijedor, Str. pov. br.: 11-12-20, Prijedor, 31. 5. 1992.)

temeljito pripremali za rat.[10] U toku napada na područje Kozarca ubijeno je 800 bošnjačkih civila,[11] mada je *Kozarski vjesnik* naveo da je *U borbenim dejstvima na području Kozarca, vojska nastojala i po cijenu vlastitih gubitaka maksimalno zaštiti nedužno civilno stanovništvo.*[12] S druge strane, agresorske vojne i policijske snage iz 1. Krajiškog korpusa VRS i pripadnika Stanice javne bezbjednosti Prijedor brojali su petoricu poginulih i dvadesetak ranjenih.[13] Premda je u tekstu izvještavano o tome da *Zelene beretke raspolažu velikom količinom raznovrsnog pješadijskog i artiljerijskog naoružanja*, u istom se tekstu navodi da su *Utorak poslijepodne i nastupajuća noć protekli u relativnom miru i sporadičnom pucanju. Vojska Srpske republike Bosne i Hercegovine nastavila je sa čišćenjem preostalog terena Mjesne zajednice Kozarac...*[14] iz čega se zaključuje da među „Zelenim beretkama" nije postojala velika količina pješadijskog i artiljerijskog naoružanja[15] jer da uistinu jeste, „rat" na ovom području ne bi trajao svega dva dana.

Za zločine počinjene u Kozarcu, okrivljeni su predsjednik prijedorskog općinskog odbora Stranke demokratske akcije Mirza Mujadžić i nelegalno smijenjeni predsjednik općine Muhamed Čehajić. Civilne žrtve okarakterisane su kao „pale žrtve".[16] Tako po ovome listu krivicu ne snosi počinitelj niti naredbodavac nego oni pripadnici bošnjačkog naroda s kojima srpski politički, vojni ili policijski vrh nije želio da pronađe kompromisno rješenje nakon niza pregovora. Postizanje bilo kakve vrste kompromisa nije išao u prilog zacrtanim ciljevima srpske strane. Muhamed Čehajić zagovarao je politiku „gandijevskog otpora" nakon što su

---

[10] „Sve je počelo ubistvom dvojice vojnika", *Kozarski vjesnik,* 29. maj 1992.

[11] ICTY, Predmet: Br. IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Presuda, paragraf 532.; Podatak o broju ubijenih u nekoliko navrata pred MKSJ-om je iznio pukovnik Osman Selak koji je prisustvovao sastanku komande 1. Krajiškog korpusa VRS nakon napada na Kozarac – opšir.: „Selak: VRS kod Prijedora ubila najmanje 800 mještana", *Nezavisne novine,* Banja Luka, 25. 9. 2012.

[12] „Zapalili svoj zbijeg", *Kozarski vjesnik,* 25. maj 1992.

[13] U izvještajima 1. Krajiškog korpusa VSrBiH/VRS se za napade na civilno stanovništvo navodi da su izvedeni u „akcijama eliminacije 'Zelenih beretki'" – opšir.: ICTY, Komanda 1. Krajiškog korpusa, *Likvidacija „zelenih beretki" u širem rejonu s. Kozarac*, Op. str. pov. br. 44-1/150-1, St. Gradiška, 27. 5. 1992.

[14] „Sve je počelo ubistvom dvojice vojnika", *Kozarski vjesnik,* 29. maj 1992.

[15] U izvještaju 1. Krajiškog korpusa Glavnom štabu Vojske Srpske republike BiH se navodi da „neprijatelj" u Kozarcu ne posjeduje teže naoružanje. (ICTY, Komanda 1. Krajiškog korpusa, *Likvidacija „zelenih beretki" u širem rejonu s.Kozarac, izvještaj,* Op. pov. br. 44-1/150-1, Stara Gradiška, 27.5.1992.)

[16] „Zločinac opšte prakse", *Kozarski vjesnik,* 26. maj 1992.

srpske snage nelegalno preuzele vlast u Prijedoru 30. aprila 1992. godine. I pored nastojanja da očuva mir na području Prijedora, uhapšen je 23. maja 1992. godine. Odveden je u zatočeništvo u zgradi prijedorske Stanice javne bezbjednosti, zatim u logor Keraterm, potom u Banju Luku, da bi nakon toga bio prebačen u logor Omarska.[17] Dana 28. jula 1992. godine, nakon zatočeništva u Omarskoj, ubijen je u prostorijama ovog logora.[18]

Na sličan način „Kozarski vjesnik" pisao je i o prijedorskom ljekaru, dr. Željku Sikori. Naime, u članku od 10. juna 1992. godine, bez ikakvih dokaza optužen je da je *godinama, monstruoznim metodama, planski radio na smanjivanju nataliteta srpskog naroda.*[19] U ovome slučaju, „Kozarski vjesnik" otvoreno pokazuje i mržnju prema katoličanstvu čijoj vjeri je pripadao dr. Željko Sikora, navodeći u nastavku teksta da će *njegova crkva oprostiti taj zločin, dovoljno je da klekne pred ispovjedaonicu.*[20] Dr. Željko Sikora zatočen je u logor Keraterm, gdje je, nakon zlostavljanja i činjenice da nije htio priznati laži o kojima je „Kozarski vjesnik" pisao o njemu, ubijen.[21] Još jedan prijedorski doktor, kolega Željka Sikore, bio je žrtva tekstova „Kozarskog vjesnika". Dr. Osman Mahmuljin optužen je da je svome kolegi Živku Dukiću davao pogrešnu terapiju kada je ovaj doživio srčani infarkt.[22] Dr. Osman Mahmuljin bio je zatočenik u zgradi prijedorske Stanice javne bezbjednosti, gdje je zlostavljan nakon lažnih optužbi stražara da je ubijao srpsku djecu. Teško pretučen prebačen je u logor Omarska[23], gdje je nakon zatočenja ubijen.[24]

Ugledni građani Prijedora poput Huseina i Ešefa Crnkića spomenuti su u kontekstu „lojalnosti politici Alije Izetbegovića" i predaje srpskim vlastima. U istom tekstu se spominje i ime Kozarčanina i vlasnika ugostiteljskog objekta Azura Jakupovića za kojeg se kaže da je *uhapšen i da je u zatvoru dok su njegovi od-*

---

[17] ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 78.

[18] *Knjiga nestalih opštine Prijedor – Ni krivi ni dužni,* Prijedor:Udruženje Prijedorčanki „Izvor", 2012., str. 97.

[19] „Preživio sve terapije", *Kozarski vjesnik,* 10. juli 1992.

[20] „Doktor monstrum", *Kozarski vjesnik,* 26. juni 1992.

[21] „Dr. Danijela Tomić: Želim pitati kolegicu Anđelković o 'prirodnoj' smrti mog Sikija u logoru Keraterm!?", *Dnevni avaz,* 5. oktobar 2015.

[22] „Preživio sve terapije", *Kozarski vjesnik,* 10. juli 1992.

[23] ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 249.

[24] *Knjiga nestalih opštine Prijedor – Ni krivi ni dužni, Prijedor:* Udruženje Prijedorčanki „Izvor", 2012., str. 286.

metnici likvidirani.[25] Razlozi likvidacije nisu navedeni. Husein Crnkić, Azur Jakupović i Ešef Crnkić također su ubijeni, nakon zatočenja, u logoru Omarska.[26]

Posebno mjesto u nekoliko brojeva *Kozarskog vjesnika* imao je i nelegalno smijenjeni sekretar za narodnu odbranu općine Prijedor, Bećir Medunjanin. Njemu, ne samo da su pripisivali lažni identitet[27], nego je njegovo kao i hapšenje njegove supruge i sina trijumfalno proslavljeno u ovome listu.[28] Dvadesetdvogodišnji sin Bećira Medunjanina, Haris, ubijen je na Kozari u toku napada na Kozarac,[29] ali su tu činjenicu prešutjeli mediji pod kontrolom bosanskih Srba. Bećir i njegova supruga Sadeta Medunjanin odvedeni su u logor Omarska, gdje su nakon zlostavljanja[30] ubijeni.[31] Istu sudbinu u Omarskoj doživio je i potpredsjednik prijedorskog općinskog odbora Hrvatske demokratske zajednice Mato Tadić. Ubijen je u augustu u ovome logoru.[32] Prije toga, Tadić je također bio žrtva tekstova novinara „Kozarskog vjesnika" o tome da je lažni profesor hemije i da je navodno i ranije kažnjavan zbog neprijateljskog djelovanja u toku 1970-ih i 1980-ih godina.[33] Konkretnije dokaze o lažnoj diplomi Mate Tadića ili ranijeg neprijateljskog djelovanja, autori članka nisu predočili.

Prešutjevši činjenice o masovnim zločinima nad bošnjačkim i hrvatskim civilima prijedorske općine, novinari „Kozarskog vjesnika" našli su „opravdanje" za toliki broj ubijenih. Naime, dosjetili su se, prema starim propagandističkim metodama, za zločine optužiti suprotnu stranu da su se, ustvari, međusobno ubijali. Tako je u toku operacionalizacije napada srpskih snaga na područje Ljubije i okolice, u „Kozarskom vjesniku" objavljen tekst u kojem se navodi da se *sljedbenici džihada obračunavaju sada i sa svojim sunarodnicima, pa je zbog toga, krajem prošle sedmice, od ruku ovih vjerskih fanatika stradalo nekoliko desetina njihove*

---

[25] „Narod im okrenuo leđa", *Kozarski vjesnik,* 26. juni 1992.

[26] *Knjiga nestalih opštine Prijedor – Ni krivi ni dužni,* Prijedor: Udruženje Prijedorčanki „Izvor", 2012., str. 84, 217

[27] „Rat naručen iz Zagreba", *Kozarski vjesnik,* 25. maj 1992.

[28] „Uhapšen Bećir Medunjani", *Kozarski vjesnik,* 12. juni 1992.

[29] *Knjiga nestalih opštine Prijedor – Ni krivi ni dužni,* Prijedor: Udruženje Prijedorčanki „Izvor", 2012., str. 295.

[30] O zlostavljanju nad porodicom Medunjanin detaljnije je opisano u knjizi bivše zatočenice logora Omarska, Jadranke Cigelj, vidjeti: Jadranka Cigelj, *Apartman 102, Zagreb:* Agencija za komercijalnu djelatnost, 2002.

[31] *Knjiga nestalih opštine Prijedor – Ni krivi ni dužni,* U Prijedor: druženje Prijedorčanki „Izvor", 2012., str. 295.

[32] Isto, str. 380.

[33] „Trapez bosanske antiistorije", *Kozarski vjesnik*, 5. juni 1992.

sabraće, koje su likvidirali na svirep način. Sve ovo u isti mah govori na šta su sve spremni zaslijepljeni Alahovi sljedbenici, ali je ujedno i dokaz o njihovoj nemoći i porazu što je i dovelo do međusobnog optuživanja i trvenja.[34] Ovaj tekst odnosi se na masakr u sobi br. 3 logora Keraterm, u kojoj je 24. juli 1992. godine ubijeno između 160 i 200 zatočenika. U presudama[35] za zločine u logoru Keraterm sudski je dokazano da su ovaj masakr izvršili pripadnici VRS.[36] Pitanje na šta se tačno odnosi termin „Alahovi sljedbenici" ostalo je nepoznato i od novinara „Kozarskog vjesnika" nikada pojašnjeno.

Isti list detaljnije opisuje „međusobno ubijanje" na području Ljubije, ne navodeći da li su se srpske snage ponašale kao arbitri ili „na sukob nespremni posmatrači"!? Trijumfalno, kao u slučaju porodice Medunjanin, osvanuo je tekst u kojem se pozdravlja likvidacija policajca Aziza Ališkovića koji je *po naređenju Alijine BiH i povjerljivog čovjeka novog bosanskog vezira Alije Izetbegovića – organizovao napad na pripadnike Vojske Srpske Republike BiH*. Također se navodi da je likvidiran i Ališkovićev pomoćnik Husein Ramić, dok su uhvaćeni Jasmin Ališić i Munib Kadirić.[37] Nerazjašnjeno u ovome tekstu je i pitanje šta, zapravo, znači „naređenje Alijine BiH"? Također, nisu predočeni nikakvi dokazi da je postojala bliska veza „vezira" Alije Izetbegovića i Aziza Ališkovića. Slaviti likvidaciju čovjeka koji nikada nije procesuiran niti mu je dokazano bilo kakvo krivično djelo, dovoljno govori o etičnosti autora ovakvog i sličnih članaka.

U periodu počinjenja najmasovnijih ratnih zločina nad bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom (zločini u koncentracionim logorima,[38] napadi srpskih snaga na sela na lijevoj obali Sane[39] i napada na Ljubiju i okolinu[40]), „Kozarski vjesnik" cjelo-

---

[34] „Ubijali se međusobno", *Kozarski vjesnik*, 31. juli 1992.

[35] Masakr u sobi broj 3 logora Keraterm spominje se, između ostalih, u presudama Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju protiv Duška Sikirice, Damira Došena, Dragana Kolundžije i Predraga Banovića te u presudi protiv Dušana Fuštara pred Sudom Bosne i Hercegovine.

[36] ICTY, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Duška Sikirice, Damira Došena, Dragana Kolundžije, Presuda, Den Haag, 13. novembar 2001., paragrafi 102, 103.

[37] „Likvidiran Aziz Ališković", *Kozarski vjesnik,* 7. august 1992.

[38] Prema evidenciji Udruženja logoraša Prijedor '92 u logoru Omarska ubijen je 431 zatočenik, u logoru Keraterm 371, a u logoru Trnopolje najmanje 90 civila

[39] Odnosi se na sela Bišćani, Rizvanovići, Rakovčani, Hambarine, Čarakovo i Zecove. U toku 1992. godine iz ovih sela ubijeno je oko 1800 civila bošnjačke nacionalnosti. (Jasmin Medić, *Genocid u Prijedoru,* Grafis, Cazin, 2013, str. 41)

[40] U toku napada na Ljubiju i okolinu ubijeno je oko 77 civila hrvatske nacionalnosti. (ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, paragraf 269.)

kupnu je sliku o dešavanjima na području Prijedora okarakterisao kao *odbranu srpskog naroda od genocida koji su spremali Muslimani i Hrvati*. Tako je navedeno da Srbi ovog puta neće dozvoliti ponavljanje onoga što se, navodno, desilo u Drugom svjetskom ratu, jer su *tada nestajala sa lica zemlje srpska sela, a umjesto njih nicale masovne grobnice ubijene i zaklane djece, žena, muškaraca. Svakodnevno je ubijano na hiljade Srba i to na najsvirepiji način kome normalan čovjek teško da može naći motiv,* te se u nastavku navodi da će *Srbi ponovo da brane svoja ognjišta i svoju djecu. Uvučeni su u rat koji su po svaku cijenu nastojali izbjeći, ali ne i po cijenu koju su mu ponudili Tuđman i Izetbegović* — da se odreknu svoje nacije i svoje vjere. *Srbi će dobiti i ovaj rat, ali više neće opraštati ničije zločine i ponovljene greške*.[41] Postavlja se pitanje kada, gdje i na koji način su Franjo Tuđman i(li) Alija Izetbegović zahtijevali od Srba da se odreknu svoje nacije i vjere? Zasigurno, to ni autori ovakvih tekstova ne znaju. Dokaze, bilo koje vrste, da je, uistinu, svakodnevno ubijano na hiljade Srba u Drugom svjetskom ratu, od ovakvih novinara je suvišno tražiti. Suvišno je i postaviti pitanje koji novinar „Kozarskog vjesnika" se profesionalnije bavio historijom Drugog svjetskog rata. No, propaganda nužno i ne zahtijeva bilo kakve dokazne materijale.

U toku genocida u Prijedoru ubijeno je 3176 bošnjačkih i hrvatskih civila od čega 263 žene i 102 djece.[42] „Kozarski vjesnik" o tome nikada nije pisao, niti navodio pojedinačne ili masovne zločine nad prijedorskim Bošnjacima i Hrvatima. Iako je važio, što je u suštini i bio, kao jedini medij koji je uz Radio Prijedor djelovao na ovome području, njegovi novinari su se „odvažili" da Bošnjake optuže da vode „uspješan medijski rat protiv Srba". Tako je nastao tekst u kojem se navodi da se vodi *pravi medijsko-informativni pohod na Srbe − do uništenja i posljednje istine o nama, o našoj istorijskoj i svim našim ljudskim sudbinama* i konstatuje kako *Srbi moraju da prestanu da kukaju kako su neshvaćeni, kako njihova istina ne može da dođe do izražaja. Moraju konačno da progutaju gorku jabuku saznanja da je istina u medijima samo jedna vijest. Kao i laž. Kao i bilo šta drugo. Kao i bilo šta. Moramo pokušati da opstanemo čak i u ovom potpuno neravnopravnom položaju u kome se nalazimo. Na dušu naše takozvane inteligencije i zaista samo takozvanog novinarstva i publicistike pada odgovornost što nisu uložili više kreativnih napora da ovo mučno saznanje o potpuno amoralnoj prirodi modernih medija prodre do svakog Srbina, do svakog građanina kojeg bombarduju agencijskim vijestima u kojima prosto ne možemo da prepoznamo*

[41] „Lažno cvijeće hrvatskog naroda", *Kozarski vjesnik,* 24. juli 1992.

[42] *Knjiga nestalih opštine Prijedor – Ni krivi ni dužni,* Prijedor: Udruženje Prijedorčanki „Izvor", 2012.

sopstvenu stvarnost.[43] Ko je zaista vodio pravi medijsko-informativni pohod do uništenja, govore upravo članci ovog lista. S tvrdnjom da nije bilo „kreativnih napora", teško se saglasiti. Pokušalo se uz dozu svojstvenog, mada čudnog, „humora" prikazati dešavanja u Prijedoru. Ne isključuje se mogućnost da su se počinioci zločina zaista smijali „kreativnošću" novinara ovog lista kada su ubijali one kojima je „Kozarski vjesnik" pisao smrtne presude. Ili pravdali zločince, zavisno šta je čemu prethodilo.

Zbog komparacije s genocidom u Ruandi, 1994. godine, napomenut ćemo da su ruandski novinari procesuirani i osuđeni zbog raspirivanja mržnje prema plemenu Tutsi.[44] Novinari koji su se stavili u službu velikosrpske politike i raspirivali mržnju prema Bošnjacima (još uvijek) nisu procesuirani niti osuđeni.

Zaključak

Srpski nacionalistički mediji nesumnjivo su odigrali jednu od ključnih uloga u raspirivanju mržnje u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu i genocida nad bošnjačkim narodom. Medij koji je na regionalnom nivou u Prijedoru postao sinonimom propagande s ciljem raspirivanja mržnje bio je „Kozarski vjesnik". Nekada najčitanije novine u ovoj regiji i baštinik suživota postao je glasilo srpske vlasti u periodu počinjenja masovnih ratnih zločina u Prijedoru. Dijametralno suprotna izvještavanja u odnosu na dokazane činjenice, lažno etiketiranje etničkih grupa i pojedinaca bili su povod počinjenju ratnih zločina u toku operacionalizacije genocida nad prijedorskim Bošnjacima i Hrvatima. Posljedice genocida u kojem su novinari „Kozarskog vjesnika" kroz propagandu aktivno učestvovali jesu: najmanje 3176 ubijenih bošnjačkih i hrvatskih civila, brutalnosti počinjene u koncentracionim logorima (odnosno „sabirnim centrima" kako je „Kozarski vjesnik" navodio), ubijen veći dio prijedorske intelektualne elite i više od 50000 protjeranih Bošnjaka i Hrvata.

Mada je jedan dio ratnih zločinaca (od visokorangiranih političkih, vojnih i policijskih funkcionera do aktera) procesuiran zbog počinjenih ratnih zločina, novinari propagandnih medija (još uvijek) nisu u periodu nakon agresije na Bosnu i Hercegovinu bili u fokusu interesovanja nadležnih organa. Među takvima su i novinari „Kozarskog vjesnika", čiji su pamfleti nerijetko prouzrokovali i smrtne presude pojedincima.

---

[43] „Treći svjetski medijski rat – protiv Srba", *Kozarski vjesnik,* 4. septembar 1992.

[44] Predmet protiv trojice novinara: Ferdinanda Hiname i Hassana Ngeze, osuđenih na doživotnu zatvorsku kaznu i Jean-Bosco Barayagwize osuđenog na 35 godina zatvorske kazne; Opširnije na: http://www.refworld.org/docid/404468bc2.html (Pristupljeno 22. 12. 2016.)

Literatura:

Cigelj Jadranka, *Apartman 102,* Zagreb: Agencija za komercijalnu djelatnost, 2002.
De la Brosse Renaud, „Politička propaganda i projekt 'Svi Srbi u jednoj državi': posledice instrumentalizacije medija za ultranacionalističke svrhe", Zbornik radova *Milošević vs. Jugoslavija (*Svedočanstva br. 20, knjiga 1), Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2004.
„Doktor monstrum", *Kozarski vjesnik,* 26. juni 1992.
„Dr. Danijela Tomić: Želim pitati kolegicu Anđelković o 'prirodnoj' smrti mog Sikija u logoru Keraterm!?", *Dnevni avaz*, 5. oktobar 2015.
Evidencija Udruženja logoraša Prijedor '92
ICTY, „Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Duška Sikirice, Damira Došena, Dragana Kolundžije", *Presuda*, Den Haag, 13. novembar 2001.
ICTY, **„**Predmet: Br. IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina", *Presuda*, Den Haag, 27. mart 2013.
ICTY, **„**Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića", *Presuda*, Den Haag, 31. juli 2003.
ICTY, „Komanda 1. Krajiškog korpusa, Likvidacija „zelenih beretki" u širem rejonu s. Kozarac", Op. str. pov. br. 44-1/150-1, St. Gradiška, 27. 5. 1992.
ICTY, „Komanda 1. Krajiškog korpusa, Opšta mobilizacija vojske Srpske republike BiH – naređenje", Op. str. pov. br. 467-2, Banja Luka, 21. 5. 1992.
ICTY, **„**Krizni štab opštine Prijedor, Odluka o izvršenju mobilizacije na području opštine Prijedor", Broj 03/3, Prijedor, 22. 5. 1992.
ICTY, „SJB Prijedor, Str. pov. br.: 11-12-20", Prijedor, 31. 5. 1992.
Knjiga nestalih opštine Prijedor – Ni krivi ni dužni, Prijedor: Udruženje Prijedorčanki „Izvor", 2012.
„Lažno cvijeće hrvatskog naroda", *Kozarski vjesnik,* 24. juli 1992.
„Likvidiran Aziz Ališković", *Kozarski vjesnik,* 7. august 1992.
Medić Jasmin, *Genocid u Prijedoru, Cazin:* Grafis, 2013.
„Narod im okrenuo leđa", *Kozarski vjesnik,* 26. juni 1992.
„Preživio sve terapije", *Kozarski vjesnik,* 10. juli 1992.
„Rat naručen iz Zagreba", *Kozarski vjesnik,* 25. maj 1992.
Selak: „VRS kod Prijedora ubila najmanje 800 mještana", *Nezavisne novine,* 25. novembar 2012.
Sivac Nusret, *Kolika je u Prijedoru čaršija – Zapisi za nezaborav,* Sarajevo: Bonik, 1995.
„Sve je počelo ubistvom dvojice vojnika", *Kozarski vjesnik,* 29. maj 1992.

„Trapez bosanske antiistorije“, Kozarski vjesnik, 5. juni 1992.
„Treći svjetski medijski rat – protiv Srba“, *Kozarski vjesnik,* 4. septembar 1992.
„Ubijali se međusobno“, *Kozarski vjesnik*, 31. juli 1992.
„Uhapšen Bećir Medunjani“, *Kozarski vjesnik,* 12. juni 1992.
„Zapalili svoj zbijeg“, *Kozarski vjesnik,* 25. maj 1992.
„Zločinac opšte prakse“, *Kozarski vjesnik,* 26. maj 1992.
-http://www.refworld.org/docid/404468bc2.html

KOZARSKI VJESNIK IN THE SERVICE OF CRIME

Jasmin Medić

Summary

In the Socialist Federal Republic of Yugoslavia breakup, the political and military structures saw the opportunity for revival of aggressive nationalist policies, at the beginning of its activity they reached for taking control of the media. By means of propaganda writing, journalists who openly stood up for the service of the Great Serbian policy often played the active role in inciting hatred against Bosnian and Croatian people in those parts of Bosnia and Herzegovina which, according to the ideas of the protagonists of this policy, should become part of the mono-ethnic Serbian state. As the media propaganda impact on the general atmosphere in the areas that were considered synonyms of multi-ethnicity was clearly evident in the action of the weekly newspaper “Kozarski vjesnik” in Prijedor. Putting into service of the Great Serbian policy, this journal will become known for the published articles about prominent Prijedor Bosniaks and Croats who were, on false charges detained in one of the three Prijedor concentration camps and then executed. The focus of this paper will be on mentioned articles and the fate of those who were victims of the propaganda of this media.

Key words: *Kozarski vjesnik*, media, Prijedor, genocide, propaganda

GODIŠNJAK2016

KULTURNO STVARALAŠTVO BOŠNJAKA ____

UDK 821.163.43*.09: 929 Fevzi, M.

Mehmed Fevzi – majstor poetskih slika

Sabaheta Gačanin
Orijentalni institut
Univerziteta u Sarajevu
Sarajevo

Pjesnik, koji se rijetko spominje a pripada kulturnoj riznici Bošnjaka koji su pisali na jezicima islamske kulture, jeste i Mehmed Fevzi, pjesnik iz 17. stoljeća, rodom iz Bosne, iz Sarajeva. Obrazovan i uspješan u karijeri pisara sultanskog Divana, a potom, odričući se uspješne karijere, predao se putu duhovnog usavršavanja. Također, pjesnik je i autor Divana, čije su poetske slike upečatljive i snažne imaginacije.

Ključne riječi: kulturna baština Bošnjaka, divanska književnost 17. stoljeća, gazeli i rubaije, poetske slike, Mehmed Fevzi.

Dičim se Fevzijem iz Ruma i prefinjenošću njegova stihovanja
Umilnom poezijom i ljepotom mu zavičaja dušu mi ispunjava
(Fevzi)

Svaki bošnjački autor, kao historijski fakt, u našem kulturnom pamćenju transponira se u neki simbol ili poruku, odnosno memorijski konektor, čime dobija smisao i postaje dio velike kulturne mreže, zauzimajući time svoje mjesto kao djelić kulturnog mozaika zajednice. Među autorima iz 17. stoljeća porijeklom iz Bosne, koji su pisali na jezicima islamske kulture a nisu dobili zasluženu pažnju u poetskom pamćenju Bošnjaka, jeste Mehmed Fevzi, autor *Divana*, koji je bezrazložno ostao izvan kritičke i književnohistorijske valorizacije do danas. U pjesničkim spomenicama navode se dvojica pjesnika iz 17. stoljeća s pjesničkim imenom Fevzi: prvi je iz Istanbula, a drugi je naš zemljak.

Safaji u svojoj *Tezkiri* navodi: *Ime mu je Mehmed, potiče iz zemlje Bosne (diyār-i Bosna). U ranom dobu napustio je zavičaj (terk-i vatan) i došao u Istanbul da se obrazuje (tahsīl-i me'ārif). Nastanio se na Üsküdaru i odlučio da*

stekne savršenstvo (kesb-i mehāret) u poeziji i prozi (nazm u inšā) i u pisarsko-birokratskim vještinama (kajd u imlā). Uvrstio se u značajnije pjesnike svoga doba (ʻasruñ şu ʻarāsı). Ima kompletan uređeni divan (tertīb-i dīvān). Poslije toga ušao je skupinu pisara uzvišenog sultanskog Divana (sultānī katibleri silkine munselik). Zatim je postao glavni pisar Divana nekolicini vezira (baʻzi vezīre dīvān efendisi). U zadnjem razdoblju svog života iskusio je sretne inspiracije (feyz yāb-i seʻādet) Božijih proviđenja, te se je odrekao birokratske karijere (terk-i cubbe vu destār). Dobio je dozvolu šejha Selamija za ulazak u tarikat, u okviru kojega je dugo vremena proveo u duhovnom usavršavanju. Umro je 1684.[1]

Mehmed Šejhî u svojoj tezkiri *Vakâyiü'l-fudalâ* navodi slične podatke: *Ime mu je Mehmed, porijeklom je Bosanac, doselio se u prestonicu Istanbul i nastanio se u* Üsküdaru. *Postao je član skupine pisara uzvišenog vladarskog Divana. Od šejha Selami-efendije, glavog šejha (seccāde-ni*šīn) dželvetijskog reda u pomenutom mjestu (Üsküdar*), dobio je duhovno vodstvo (iršād). Od njega je primio ruku svake (duhovne) pomoći i umro je 1684.*[2]

Belîg, također, u svojoj *Tezkiri* spominje Fevzija, navodeći i neke njegove stihove.[3]

Dakle, naš Fevzi (Onaj koji traži izbavljenje), prema podacima iz tezikira, kao i informacijama iz njegova *Divana,* rodom je iz Bosne, tačnije iz Sarajeva, i rođen je oko 1048/1638. godine. U ranoj mladosti zaputio se u Istanbul, gdje se nastanio na Üsküdaru, najstarijem azijskom dijelu sultanske prijestolnice. Nakon formalnog obrazovanja, obavljao je dugogodišnju službu pisara u dvorskoj kancelariji.[4] Na osnovu stihova jedne elegije zna se da su mu članovi porodice podlegli kugi i da mu je ostao samo jedan sin od 17 mjeseci. Godine 1678. učestvovao je u vojnom pohodu na Čehrin.[5]

U jednoj pjesmi stihovima veli za sebe da je pripadnik više tarikata (dželvetija, halvetija, nakšibendija i mevlevija) i da se opredijelio za tesavufski nauk, u čemu

---

[1] Mustafa Safâyî Efendi, Tezkire-i Safâyî, Süleymaniye Ktp. Esad Efendi 2549, 210a. Navedeno prema Yunus Kaplan: *17. Yüzyıl Şairlerinden Fevzî Dîvânı*. Doktora Tezi, Samsun 2008., 7.

[2] Şejhî Mehmed Efendi: Şakâik-i Nu*ʻMniye ve Zeyilleri Vakâyiü'l-fudalâ*. haz. Abdulkadir Özcan, Istanbul: Çağrı Yay*ınları*, 1989., 685.

[3] Ismail Beliğ*: Nuhbet*ü*'l-Âsâr.* haz. Abdulkerim Abdulkadiroğlu, Ankara,1999., 328.

[4] Vidi: S. Bašagić: *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*. Sarajevo, 1986.,129-130; M. Handžić: *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*. Sarajevo, 1933., 54; Y. Kaplan: *17. Yüzyıl Şairlerinden Fevzî Dîvânı*. Doktora Tezi, Samsun 2008.; H. Šabanović: *Književnost Muslimana BiH*. Sarajevo, 1973., 338-339.

[5] Y. Kaplan, 14.

je dostigao visoki stupanj.[6] Živio je izolovano i skromno sve do svoje smrti. Bašagić navodi na osnovu tariha njegovog prijatelja da je umro 1084/1673,[7] dok Y. Kaplan navodi na osnovu analize tariha koje je ispisao da je umro nakon drugog pohoda na Čehrin, i to u Mekki, na hadždžu 1679. godine.[8]

Mehmed Fevzi iza sebe je ostavio *Divan*, čiji se prepisi danas čuvaju u Istanbulu[9] i koji obuhvata 145 gazela, različitih dužina, kao i brojne druge poetske forme (kaside, rubaije, terdži-i bendove, terkib-i bendove, tarihe). Pisao je poeziju na osmanskom i perzijskom jeziku. Njegova poezija na perzijskom izuzetno je prefinjena i upečatljiva.

Estetički gledano, sve poetske forme, a posebno Fevzijevi gazeli, imaju izražajnu i veoma dopadljivu kvantitivnu eufoniju, kao i kvalitativnu eufoniju (raznolike glasovne figure), tako da njihova ritmička i melodijska linija oslikava istančan Fevzijev senzibilitet, što je osjetno pri recitiranju gazela i rubaija na jeziku kojim su napisani. Međutim, prepoznavanje estetske dimenzije glasovnog sloja potpuno je individualno i ovisno o sklonosti čitatelja za komuniciranje s poetskim tekstom i njegovim senzibilitetom za ekspresivno-impresivne vrijednosti zvukovne supstance stihova. U prevodu je vrlo teško osjetiti ljepotu eufonije, kao i svu ljepotu suptilnosti značenja. *Original je dragi kamen, a prevod – samo kamen* (arapska poslovica), stoga je svaki prevod nauštrb i značenja i ljepote. Teoretičari prevodilaštva tvrde, s obzirom na karakter svakog jezika, da je književne artefakte, a posebice poeziju, nemoguće prenijeti u/na drugi jezik, a da original baš ništa ne izgubi.

U njegovim gazelima, kao i rubaijama na perzijskom jeziku, zastupljena su distinktivna obilježja divanske poezije 17. stoljeća: živopisna leksika s asocijativno-konotativnim bogatstvom semantike, ljepota izraza u kojem se insistira više na širini imaginacije i dubini značenja, sufijska simbolika, suprotstavljanje spiritualnog i osjetilnog svijeta kroz složene stilske i semantičke figure.

U njegovim stihovima, kroz prepoznatljivu sufijsku vizuru, vizueliziraju se snažne poetske slike. Kao i svaka sufijska poezija, i njegova poezija insistira na svjesnosti o vremenu i prostoru ljudske egzistencije i zapitanosti o univerzalnim metafizičkim pitanjima; poezija je način i instrument komunikacije sa sobom i drugima.

---

[6] A. Šiljak-Jesenković: *Odrazi ljubavnih mesnevija u stihovima bošnjačkih divanskih pjesnika*. Sarajevo, 2016., 13.

[7] Bašagić, 129.

[8] Y. Kaplan, 15.

[9] *Dīwān-i Fawzī*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi Manzum Eserler, No. 350; *Dīwān-i Fawzī*, Süleymaniyye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, No. 557; *Dīwān-i Fawzī*, Yapı Kredi Sermet Çifter Kütüphanesi, No. 392.

Načelni sufijski metaforički parovi se očituju kroz dobro poznati princip polariteta svih suprotnosti koje se reduciraju na osnovni par: ovaj svijet – onaj svijet, iz kojega se izvode ostali parovi: voljena – zaljubljeni, sastanak – rastanak, soluf drage – miomiris, kao i ostali prepoznatljivi metaforički parovi sufijske poezije. Međutim, sva ova obilježja – u maniru poetike njegova doba transponuju se u dubinskim slojevima s pomjerenom semantikom.

Fevzi gradi poetske slike koje navode čitatelja da dijeli iskustva samog pjesnika i kao on zaroni u metafizičke dubine osjetilnoga svijeta (Čemu strah ako lađu potope hridi sudbine */ Uroniti u talas kušnje za mene je poput čistote Nuhove; Strast za njenim solufom u novo me ludilo i kraju vodi / A carica ljubavi ne uzima pouku iz ovog drevnog poretka stvari*), kao i onostranoga (*Ovo nit' je Fevzija ni poezija, ni mastilo ni pero nije / Čarobnjak i dopuštene čarolije, zdenac i čarobnjaštvo – e, to je*), čime utiskuje ontološki pečat postojanju svega (*Ovo nije ni oko, ni rubin s usana, a ni znoj – to nije / Krčmar i vino i Džemova čaša – eh, lijek to li je; U tome ničeg ovog nije, ni u obrvi ni u stasu toga nije / Buktinja, i mjesec mladi, i papagaj što utjehu nudi – to je*).

Na drugim mjestima Fevzi ponire u tajanstva srca i u svijet imaginarnog, preplavljenog duhovnom osjetljivošću (*Fevzi, ponad grudi i srca izvio se oblak žalosti / Od žala uzdaha mi srca čistim plamom užeženi*; *Da se uzdignem iznad samog Fevzije i ludosti ćudi svake / Svjetlošću da nadahnem svoje srce i oči u noći besane*).

Univerzum ima obilježje vidljivog i osjetilnog svijeta, vremena koje se mjeri, samovolje, sudbine, loše sreće (*Bolna čežnja što mi se na licu ogleda mene snaži / Saturn što bol donosi, meni lično sreću nosi; Prosudi prijatelju prema mojoj zvijezdi sreće, nek se zna / Sunce za mene je crna zvijezda svemirska što me kažnjava*), dok je njegov opozit nevidljivi, savršeni svijet i čista emanacija stvaranja – kod Fevzija je to simbol njegovanog vrta (*Nisu to ni nausnice, a ni lice znojem orošeno – to nije / Livada zelena i ruža miomirisna rosom pokapana – to li je*).

Čovjek svoj identitet pronalazi u ljubavi kao unutarnjem kvalitetu koja utjelovljuje idealne vrline i koja je pokretač svih ljudskih aktivnosti, stoga i Fevzi zagovara ideju ljubavi i otpor prema razumu, jer intuicija ljubavi kida zastore strpljenja pred Božijom Prisutnosti. To je ključ kojim se otvaraju ontološke suštine (*Prijatelju, ne ogrću se svilom oni koji su pobornici ljubavi/Rane što ga tvoj pogled nanosi moj su kaftan svečani; Sve su moje rane neprebolne i zacijelit' ih neće mehlemi / Otrov što u njima leži jedino su izbavljenje meni*).

Simboli metaforičke ljubavi su koketna ljepotica i njen soluf, gdje zadovoljstvo fizičke ljubavi vezuje osobu za ovaj svijet, a mučenje i koketno odbijanje voljene su u konačnici lijek za patnju koju nosi ljubav prema ovom svijetu (*Strast*

za njenim solufom iznova me u ludilo i samom kraju vodi / A carica ljubavi ne uzima pouku iz ovog drevnog poretka stvari; Njena kosa s potiljka divno raščešljana kad zamiri / U srcu mi rasplamsa silnu ljubav onaj soluf raskuštrani).

Najbrojnije su raznolikim metaforama izgrađene poetske slike patnje i izbavljenja kao suštinski tvorbenog činitelja jednog ostvarenog života (*Sve su moje rane neprebolne i zacijelit' ih neće mehlemi / Otrov što u njima leži jedino su izbavljenje meni; Ne znajući krenuo si po tragu vlastitih želja što ostavljaju stope / Nebrojene je dane provelo srce hodeći u stanju rata i svađe*).

Neobičnu snažnu sliku Fevzi gradi o metafizičkim kušnjama kroz koje prolazi duhovni putnik na stazi samousavršavanja. Babilonska čatrnja[10] simbol je zamke samoljublja, privlačnosti materijalne prolaznosti ili *wahma*, uobrazilje, pričina, moćnog instrumenta kojim Iblis/Lucifer, majstor iluzije, pokazuje lažno lice stvari (*Ne izazivaj pogledom koketnim plač nedužna čeda iz kolijevke / Njenom pogledu baš pristaje carska kruna tiranije; Kako spominje legenda o narodu Babilonske čatrnje / Njene oči napose nose bajrak smutljive intrige*).

U rubaijama Fevzi lapidarno opisuje iskustvene faze i svoja razmišljanja o kozmološkim i egzistencijalnim zakonima univerzuma koji važe za sve.

Pokazujući da nije izvan interkulturnih tokova, napisao je kuplet kao paralelu na čuveni Hafizov stih o širaskoj Turkinji, dajući novi smisao i konotaciju.

Iz Fevzijevog rukopisa *Divana* ovdje su predstavljeni njegovi perzijski gazeli, rubaije, tarihi te jedan kuplet.[11]

Gazel

Pruži mi ona ruku na sastanku, uhvatih je – ionako rastanak slijedi
Ljubavi imam za sve ispod ovog neba što u krug hodi
Strast za njenim solufom iznova me u ludilo i samom kraju vodi
A carica ljubavi ne uzima pouku iz ovog drevnog poretka stvari
Njena kosa s potiljka divno raščešljana kad zamiri
U srcu mi rasplamsa silnu ljubav onaj soluf raskuštrani
Na Sudnjem danu neću prigovore za pogled ti koketni
Što su mi oči uplakane i skuti krvlju natopljeni
Hajde, ovamo ti dođi tugom skrhan i srca nam promijeni
Stari adet jeste da se nikad prijatelj ne zaboravi

[10] 'Alī Tāğdīnī: *Farhang-e nomādhā va nešānehā dar andīše-yeMoulānā*. Tehran: Soruš, 1388/2009., 249.

[11] Fevzijeva poezija na perzijskom i faksimili rukopisa, v. Sabaheta Gačanin: *Lirica Persica. Antologija poetskog pamćenja*. Sarajevo, 2016., 158-166.

Ako je tvoja sudba Fevzi da gineš kao oni od silne boli pali
Od nas njihovim dušama na stotine hiljade selama prenesi.

Gazel

Od Praiskona mi zapisano da boem budem koji žeđa
Sada, rubin usne tuge su moje jutarnje vino, gle čuda
Prosudi prijatelju prema mojoj zvijezdi sreće, nek se zna
Sunce za mene je crna zvijezda svemirska što me kažnjava
Čemu strah ako lađu potope hridi sudbine
Uroniti u talas kušnje za mene je poput čistote Nuhove
Ako ćeš mi propovjedniče držati pridike, nađi drugoga
U opijenost utonuti za mene je znak iskrenoga kajanja
Dičim se Fevzijem iz Ruma i prefinjenošću njegova stihovanja
Umilnom poezijom i ljepotom mu zavičaja dušu mi ispunjava.

Gazel

Bolna čežnja što mi se na licu ogleda mene snaži
Saturn što bol donosi, meni lično sreću nosi
Ljubavna žeđa za čašom vina tugu mi za tobom donosi
Ali blagodat iz ove čaše sudbina će mi kroz usne istočiti
Prijatelju, ne ogrću se svilom oni koji su pobornici ljubavi
Rane što ga tvoj pogled nanosi moj su kaftan svečani
Sve su moje rane neprebolne i zacijelit' ih neće mehlemi
Otrov što u njima leži jedino su izbavljenje meni
Fevzi, ponad grudi i srca izvio se oblak žalosti
Od žala i uzdaha mi srca čistim plamom užeženi.

Gazel

Dođi, dođi, ove ruže grudobolne pune su svježine
Ne tješi bulbule sjetne, ne važi to za prijatelje
Zar mi treba da ispijam njene usne rujne
Kad vinom derta krčmar poji moju dušu i srce
Nemoj da se čudiš što ničice padam pred kapije njene
Ili što su mi mihrab rane grudi, gdje joj pogled pade
O Bože, da je meni makar jednu noć za sebe
Da pogledom sve obuhvatim k'o miomiris lahora zore
Da se uzdignem iznad samog Fevzije i ludosti ćudi svake
Svjetlošću da nadahnem svoje srce i oči u noći besane.

Gazel

Ovaj ben – mošusni pupak pustinjske gazele – to li je
Ovo nije ni uvojak tamni, indijska gazela – to li je
Nisu to ni nausnice, a ni lice znojem orošeno – to nije
Livada zelena i ruža miomirisna rosom pokapana – to li je
Ovo nije ni oko, ni rubin s usana, a ni znoj – to nije
Krčmar i vino i Džemova čaša – eh, lijek to li je
U tome ničeg ovog nije, ni u obrvi ni u stasu toga nije
Buktinja, i mjesec mladi, i papagaj što utjehu nudi – to je
Ovo nit' je Fevzija ni poezija, ni mastilo ni pero nije
Čarobnjak i dopuštene čarolije, zdenac i čarobnjaštvo – e, to je.

Gazel

Ne izazivaj pogledom koketnim plač nedužna čeda iz kolijevke
Njenom pogledu baš pristaje carska kruna tiranije
Kako spominje legenda o narodu Babilonske čatrnje
Njene oči napose nose bajrak smutljive intrige
Ako pogledaš kako se protežu u lukove obrve njene
Spasa ti nije od strijela sudbine makar da tražiš utočište
Ne znajući krenuo si po tragu vlastitih želja što ostavljaju stope
Nebrojene je dane provelo srce hodeći u stanju rata i svađe
Ako tražiš Fevziju, ne ide ti, i potraga ti zapinje
Dođi pa vidi da nije u prašini praga Šemsa Tebrizije.

Tarih povodom puštanja brade Čelebi Jahja Ejjubi Šabana Dede-zadea[12]

Neprocjenjivi dragulj iz rudnika spoznaja
Predvodnik časnih i poštovanih je Jahja
Kad se iz njegove brade izvi miris mošusa
Diže se i poklik da nam poživi Jahja
I do Fevzije o tome glas stiže, pa tarih ispjeva
Da ti mubarek bude Jahja ta brada, nalik na tačkice slova.
(1070/1659–60)

[12] Potomak osnivača šabanijje, *kola* (ogranka) halvetijskog tarikata.

Tarih povodom posjete hazreti Mevlani i sunnetluka trojice sinova Abdulhalima

Čelebija[13]
Divno je tlo Konje koje čula puni mirisom ambera
Kad se čaša pićem napunila, zemlja je ružom zamirila
Zaljubljenicima koji Ga traže blagodarje ih obasipa
Zrak njegov mirisom mošusa ašika opija i spokojom obavija
Takvu blagost ozračja nose sobom bereketi velikana
Preuzvišenih – Šemsa, Mevlane i Sadruddina
Pripravan je moćni eliksir na amberli pragu ovih velikana
Bogu hvala nek je bezgranična što ga štiti, čuva
Fevzi, dođe ti vrijeme za potiranje lica i kazivanje tariha
Dođe vrijeme i za sunnet potomaka Mevlane Dželaluddina.
(1073/1662–63)

Rubaija
Gospodaru, vinom ljubavi prema Tebi oživi me
I miomirisom duhovnih izlijevanja zanesi me
Ni jednog časa iz mojih vizija ne udaljuj se
I ljepotom moje misli oTebi zagrli me.

Rubaija
O prašino s puta Tebi, koju si Ti učinio uresom carskih kruna
A patnju žalovanja za Tobom lijekom unesrećenima
Bože, sav izmučen zbog ljubavi i traženja
Gotovo da me duša napušta zbog rastanka.

Rubaija
Ja sam Fevzi čiji život su samo puste želje
Sve dani i noći moje podvode se kao greške moje
Kad bi iz svake dlake moje izvirale vrline
Zajaukale bi da su one nesreće moje.

Rubaija
Ja sam onaj čije je srce svo krvlju obliveno
Tijelo bez moći i snage, rekao bi kugom rastočeno

[13] Odnosi se na direktne potomke Hazreti Mevlana Rumija, koji su nosili zvaničnu titulu *čelebi.*

Ah, kad je Fevzi na zemlju pao
I tako unižen zbog šamara sudbine i ostao.

Rubaija
Dželat sudbine kad u susret krene nama
Aman, ne misli da sam poput mrtvaca
U kaburu svaka i najsitnija koščica
O Živi, do Dana proživljenja doziva.

Kuplet
Zar nas je ona širaska Turkinja
Pod svoje do te mjere uzela
Pa mislila da zbog njenog bena indijskoga
Moj dar je Semerkand i Buhara.

MEHMED FEVZI – MASTER OF POETIC IMAGES

Sabaheta Gačanin

Summary

Mehmet Fevzi was a 17th century poety from Bosnia and the city of Sarajevo. He was rarely mentioned but he belonged to the cultural tradition of Bosniaks who wrote in the languages of Islamic culture. He was educated and successful in his career of the scribe of the Sultanic Divan. After resigning from his post and giving up on successful career, he turned to the path of spiritual development. He was also a poet who composed a divan, which contains poetic images of striking and powerful imagination.

Key words: cultural heritage of Bosniaks, Divan literature of the 17th century, gazhals and rubaiyat, poetic images, Mehmed Fevzi.

UDK 398.3: 929 Torlak, A.

Alija Torlak: između stvarnosti i narodnog vjerovanja

Elvir Duranović
Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka
Sarajevo

Alija Torlak jedan je od najpopularnijih junaka osmanskog perioda. Još za života pjevale su se pjesme o njegovoj snazi, odvažnosti i hrabrosti, a nakon smrti njegov mezar je postao kultno mjesto muslimana. U ovom radu ćemo na osnovu dostupnih izvora pokušati barem djelimično rasvijetliti život ovog velikog junaka i narodna vjerovanja muslimana Torlakovca i Vinca o njemu.

Ključne riječi: Alija Torlak, Torlakovac, Vinac, kišna dova, Alija Đerzelez, Esiri, narodno predanje, turbe Alije Torlaka

Srednjovjekovni Vinac i njegov zaštitnik Alija Torlak

Zaštitnik Vinca i zapovjednik vojne posade u tvrđavi krajem XVI i početkom XVII stoljeća bio je Ali-aga, sin Mustafin, odnosno naš čuveni junak Alija Torlak. To znamo na osnovu *Opširnog popisa Bosanskog sandžaka iz 1604. godine,* prema kojem je Ali-aga u nahiji Vinac uživao najveći timar[1], koji se sastojao od: čifluka, jednog zemina i dvije mezre[2] s ukupnim prihodima od 1850 akči.

Inače, srednjovjekovni Vinac ili Vinčac na desnoj obali Vrbasa udaljen je otprilike 13 kilometara južno od Jajca. Sudeći po tankim zidovima, napravljen je najkasnije u XIII stoljeću. Pojavom vatrenog oružja zidovi su mu ojačani. Čini se da je u početku bilo planirano da Vinac bude utvrđeni dvorac. Međutim, iz-

[1] Adem Handžić: *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. Godine*, sv I/2. Sarajevo: Bošnjački institut Zurich – Odjel Sarajevo i Orijentalni institut, 2000., str. 445-446.

[2] O čifluku, zeminu i mezri pogledaj „Uvod" u: Adem Handžić: *Opširni popis Bosanskog...*, str. xxvii-xxviii.

gradnjom Jajca, početkom XV stoljeća, Vinac je postao vojno utvrđenje čija je primarna funkcija bila sprječavanje napredovanja neprijateljske vojske prema kraljevskom Jajcu.[3] Grad je smješten na stijeni nadmorske visine 500 metara, koja se strmo obrušava u dolinu. Imao je podgrađe, gdje su 1453. godine odmarali dubrovački trgovci na putu ka kralju Tomašu u Jajcu. Upravo se te 1453. godine Vinac prvi put javlja u historijskim izvorima.[4] Do 1498. godine, kada su ga Turci ponovo osvojili, bio je u sastavu Jajčke banovine. U osmansko-ugarskim dokumentima iz 1503. i 1519. godini navodi se da Vinac pripada Osmanlijama.[5] Da li je Vinac nakon toga neko vrijeme ponovo bio u rukama Ugara, nije nam poznato. Za razliku od Kreševljakovića, Hazim Šabanović smatra da jeste potvrđujući podatak Evlije Čelebija, koji je zabilježio da su Turci definitivno Vinac osvojili 934/1527-8. godine.[6] U defterima se javlja 1562. godine kao utvrđeni grad i središte istoimene nahije.[7] Evlija Čelebi je napravio kratku zabilješku o Vincu, navodeći da se u gradu nalazi dizdar, zapovjednik grada, nekoliko vojničkih kuća i Sulejman-hanova džamija.[8]

Džamija se nalazila 200 m od utvrđenja niz padinu. Danas je na njenom mjestu sagrađena munara. Nakon ukidanja vojne posade, u podgrađu Vinca sagrađena je druga džamija. Polovinom XX stoljeća Mazalić je za ovu seosku džamiju pod gradom napisao da je: „...obična s drvenom munarom."[9] Krajem XVII stoljeća, 1693. godine, zapovjednik grada Vinca bio je ćehaja jajačkog kapetana. Iste godine popravljana je u to doba već veoma oronula sultan Sulejmanova džamija.[10] Vojna posada u Vincu ukinuta je nešto prije 1834. godine, jer je popisom inventara utvrđenih gradova na području kadiluka Jajce s Bihorom od 05. janura 1834. godine utvrđeno da je tvrđava Vinac prazna, a da su 4.044 oke baruta prenesene u jajačko utvrđenje.[11]

---

[3] Husref Redžić: *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevo Publishing, d.d., 2009., str. 212.

[4] Hamdija Kreševljaković: „Stari bosanski gradovi". *Naše starine*, br. 1 (1953)., str. 23.

[5] Ibid.

[6] Evlija Čelebi: *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Sarajevo: Sarajevo - Publishing, 1996., fusnota 23., str. 205.

[7] Hazim Šabanović: *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*. Sarajevo: Svjetlost, 1982., str. 178.

[8] Čelebi Evlija: *Putopis...*, str. 205.

[9] Đoko Mazalić: „Vinac i Doboj". *GZM*, nova serija, br. XIII, 1958. str. 236.

[10] Ćiro Truhelka: „Pabirci iz jednog jajačkog sidžila". *GZM*, br. XXX, 1918., str. 161.

[11] Hamdija Kreševljaković: „Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom". *POF*, Orijentalni institut u Sarajevu, br. II, 1951., str. 154.

Alija Torlak: između mita i stvarnosti

O velikom junaku Aliji Torlaku u historijskim izvorima nema mnogo podataka. Analizom spomenutog deftera Bosanskog sandžaka iz 1604. godine dr. Ismet Bušatlić je nagovijestio da je Alija Torlak, po kojem danas nosi ime Torlakovac, naselje na putu između Jajca i Donjeg Vakufa, ustvari, spomenuti Ali-aga sin Mustafin.[12] On je tada posjedovao čifluk koji je prije njega pripadao njegovom ocu Mustafi[13] pa je naselje kasnije razvijeno na tom području po njemu nazvano – Torlakovac. S druge strane, s obzirom na to da se u Torlakovcu nalazi turbe na mjestu pogibije Alije Torlaka, o čemu se do današnjih dana među mještanima Torlakovca njeguje narodno predanje, najverovatnije je naselje dobilo ime po tom događaju, a s ciljem čuvanja uspomene na ovog velikog bošnjačkog junaka.

Nešto više podataka o životu i smrti Alije Torlaka zabilježio je turski pjesnik Esiri 1629/30. godine. Njegovu poemu o Torlak Aliji na bosanski jezik je preveo i u *Godišnjaku* BZK „Preporod" objavio dr. Adnan Kadrić, tako da je ovdje nećemo navoditi u cijelosti, već samo kraći sadržaj.

Esiri piše da je Alija Torlak bio savremenik Đerzelez Alije. Otac mu je bio Gazija Torlak iz Travnika, u kojem je i Alija rođen. U odvažnosti i hrabrosti niko mu nije bio ravan, a pjesme o njegovom junaštvu počele su se pjevati još dok je bio živ. Jednog dana krenuo je u pratnji prijatelja iz tvrđave Ovundže ka Pruscu. Pored nekog potoka stao je da predahne i klanja namaz. Odložio je oružje, abdestio se u potoku i kada je počeo klanjati, na njega su navalili ćafiri koji su ga čekali u zasjedi. Njegov saputnik je pobjegao na konju, a nenaoružanog Aliju ćafiri su nakon krvave borbe savladali i ubili.[14]

Prije tekstualne analize Esirijeve poeme o Aliji Torlaku, navest ćemo i narodno predanje o njemu, a zatim informacije iz njih uporediti s ciljem otkrivanja dodirnih tačaka i utvrđivanja istine o životu i smrti ovog velikog junaka.

Prema narodnom predanju, Alija Torlak bio je gospodar tvrđave Vinac. Često je tokom XVI stoljeća ratovao s Austrijancima i u tim bitkama stekao veliku slavu i ugled. Predstavljao je strah i trepet za Austrijance, pa je car u Beču raspisao veliku nagradu za njegovu glavu. Jedna baba odala je tajnu ćafirima da Aliju mogu ubiti samo dok klanja. Tako si i učinili. Kad je Alija jedne prilike stao da klanja, katili (ubice) su mu prišli s leđa i ubili ga. Njegovu odsječenu glavu od-

[12] Ismet Bušatlić: *Kraljevski grad pod sultanima*. Jajce: MIZ Jajce, 2011., str. 296.

[13] Adem Handžić: *Opširni popis...*, str. 445.

[14] Adnan Kadrić: „Smrt Alije Đerzeleza i Alije Torlaka u poeziji na osmanskom turskom jeziku". *Godišnjak,* BZK „Preporod", god. 10 (2010), str. 285-286.

nijeli su u Beč. Alija je bez glave skočio na svog konja i došao do Vinca. Tad ga je ugledala sestra i viknula: „Eno moga brata Ale bez glave." Alija je u taj mah pao s konja. Gdje je pao tu je ukopan. Turbe mu je napravljeno na mjestu gdje je ubijen, koje je po tom događaju dobilo ime Torlakovac.[15]

Iako su podaci iz epske poezije ili narodnog predanja sa stanovništa historijskih nauka nepouzdani, oni često epskom pjesniku ili pripovjedaču služe kao osnovna fabula. Imajući u vidu da je Esirijeva poema o Aliji Torlaku na turskom jeziku zabilježena početkom XVII stoljeća i narodno predanje koje je stoljećima njegovano među mještanima Vica, Torlakovca i okolice, a koji zasigurno nisu poznavali turski jezik, nastali i razvijali se neovisno jedno od drugog, dodirne tačke između njih pružaju viši stepen vjerovatnoće da se tako stvarno i desilo.

U čemu se poema o smrti Alije Torlaka i narodno predanje o njemu slažu? Prema narodnom predanju, Alija je bio gospodar Vinca. U pjesmi se, pak, navodi da je Alija krenuo iz tvrđave *Ovunce*, koju dr. Kadrić doslovno prevodi kao Ovundže. Tvrđava pod tim imenom je nepoznata. Ovdje se, najvjerovatnije, radi o utvrđenom gradu Vincu, jer su ortografije lokaliteta *Ovunce* i *Vinac* dosta slične. Ako je tako, a nemamo razloga sumnjati u to jer se mjesto pogibije Alije Torlaka nalazi na putanji opisanoj u pjesmi između Vinca i Prusca, možemo konstatovati da je Alija Torlak živio u Vincu.

Esiri dalje pjeva kako je Alija putujući ka Pruscu došao do nekog potoka. Svom sudrugu dao je da mu pričuva oružje, a on je sišao u potok da se abdesti. Tad su ih kauri napali. Njegov sudrug je pobjegao, a Alija je ostao goloruk kraj potoka, gdje su ga katili ubili i odsjekli mu glavu. I dok se u predanju općenito govori o tome da je Alija ubijen dok je klanjao, pjesma donosi više detalja o mjestu smrti ovog junaka. U pjesmi se navodi da je Alija ubijen pored nekog potoka dok je išao iz Vinca u Prusac. Torlakovac, naselje nazvano po Aliji Torlaku, smješteno je na ušću Sokolinskog potoka u Vrbas, u blizini nekadašnjeg puta od Vinca ka Pruscu. Turbe na mjestu pogibije našeg junaka nalazi se neposredno uz potok. Dakle, ni ovaj navod iz pjesme ne bi se trebao olako odbaciti.

Da je Alija Torlak stvarno ubijen u Torlakovcu, osim po opisu iz poeme, može se zaključiti analogno slučaju Alije Đerzeleza. Mjesto gdje je Alija Đerzelez ubijen kasnije je po njemu nazvano Gerzovo. Slično je s Alijom Torlakom. Mjesto gdje je on ubijen prozvano je Torlakovac. Tako su se Bošnjaci u oba slučaja na identičan način odužili i zauvijek sačuvali sjećanje na ovu dvojicu uglednih junaka iz prvih stoljeća širenja islama na ovim prostorima.

---

[15] Husein Čepalo: *Kulturno historijski spomenici općine Donji Vakuf*. Donji Vakuf: BZK „Preporod", 2001., str. 171. i Husein Čepalo: *Legende Prusca aneks*. Prusac, 2011., str. 19.

Ostaje neriješeno pitanje vremena u kojem je Alija Torlak živio. Na spomen-ploči podignutoj nad mezarom Alije Torlaka u Vincu stoji da je ovaj junak ubijen oko 1650. godine, što odmah možemo odbaciti kao netačno, jer je Esiri Alijinu smrt opjevao 1629/30. godine. U pjesmi se navodi da je živio u istom stoljeću kada i Đerzelez, dakle XV stoljeću. Međutim, vidjeli smo da su Turci Vinac osvojili 1498. godine, dakle osam godina nakon smrti Alije Đerzeleza. Pošto je Esiri poemu o smrti Alije Torlaka zapisao 1629/30. godine, od stvarnog vremena smrti Alije do Esirijevog zapisa moralo je proteći određeni niz godina, pa se čini istinitim navod iz narodnog predanja da je Alija Torlak junak iz kraja XVI i početka XVII stoljeća.

Nije nemoguće stoga da je Alija Torlak, ustvari, Ali-aga, sin Mustafin, kako to nagovještava prof. Bušatlić. Godine 1604. on je raspolagao s najvećim timarom u nahiji Vinac.[16] Te 1604. godine Ali-aga je bio u zrelim godinama, jer se u defteru uz njegovo ime navode i imena tri njegova sina: Džafer, Mehmed i Bekir, koji su tada također bili u godinama.[17] Moguće je da je Ali, do tada poznati junak s titulom age, nedugo nakon popisa 1604. godine ubijen na svom čifluku, a pošto je bio poznat po hrabrosti i junaštvu, vijest o njegovoj smrti brzo se proširila, pa ju je Esiri dvadesetak godina kasnije mogao zapisati.

Na osnovu komparativne analize informacija iz Esirijeve poeme i narodnog predanja, oslanjajući se na popis iz 1604. godine, možemo s prilično sigurnošću zaključiti da je Ali-aga Torlak živio i djelovao u Vincu krajem XVI i početkom XVII stoljeća. S obzirom na titulu koju je imao i posjede koje je uživao, Alija je obnašao funkciju zapovjednika ovog naselja. Ubijen je kraj potoka u Torlakovcu, a ukopan je u haremu sultan Sulejmanove džamije u Vincu, što također potvrđuje činjenicu da je bio pripadnik vojne posade Vinca.

Dva turbeta Alije Torlaka kao kultna mjesta

Na mjestu gdje je Alija Torlak ubijen u Torlakovcu sagrađeno je turbe koje je s vremenom postalo veoma posjećeno. Ovom velikom junaku napravljeno je turbe i iznad njegovog mezara u Vincu. I to turbe je svijet obilazio, a za sušnih mjeseci pored njega su učene kišne dove.

Alija Torlak je, dakle, kao i Alija Đerzelez, imao dva, a prema nekim predanjima i tri turbeta. Na mjestu njegove pogibije u Torlakovcu pored magistralnog puta Donji Vakuf – Jajce, prije agresije na Bosnu i Hercegovinu nalazilo se prvo

[16] Adem Handžić: *Opširni popis...*, str. 445.

[17] Ibid.

turbe. Na postolju od sedre bila je drvena ograda do limenog krova. Turbe je bilo otvorenog tipa. Četverovodni limeni krov bio je ukrašen drvenim alemom. Srpsko-crnogorski agresori su turbe zapalili 10. juna 1992. godine.[18] Poslije rata, 2010. godine, mještani su na istom mjestu sagradili novo turbe.

Turbe na mjestu pogibije Torlak Alije u Torlakovcu.

Riječ je o potkupolnoj građevini otvorenog tipa. Unutar turbeta nalazi se jedan nišan s natpisom Alija Torlak. Uz ovo mještani su sagradili još jedno turbe posvećeno šehidima Torlakovca poginulim u agresiji na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine. Pred njihove duše svake godine se u Torlakovcu uči šehidski mevlud.

Drugo turbe Alije Torlaka u Vincu mnogo je jednostavnije od onoga u Torlakovcu. Sastoji se od mezara ograđenog plitkom ogradom od blokova i praznog prostora predviđenog za obavljanje namaza. Prekriveno je limenim krovom na četiri vode koji se oslanja na četiri betonska stuba.

Na uzglavlju mezara, bez nišana, nalazi se ploča s natpisom: *Umrli Alija Torlak. Poginuo je klanjajući namaz u Torlakovcu oko 1650. god. Postoje njegova tri turbeta, i to u Beču, Torlakovcu i Vincu. Ruhina Fatiha. Ovo turbe obnovio je Kaltak Hasan sa porodicom 1974. god.*

Prije nego što je obnovljeno turbe na mezaru Alije Torlaka u Vincu svake godine su jaka kiša i led uništavali usjeve i plodove. Od kad je Hasan Kaltak natkrio turbe 1974. godine, tuča više nije ubijala ljetinu.[19]

Treće turbe Alije Torlaka bilo je u Beču, gdje je, prema narodnom predanju, radi obećane nagrade odnesena njegova glava.[20]

Prema narodnom predanju, Alija Torlak je bio evlija (dobri), a svoj visoki status kod Boga dokazao je time što je od Torlakovca do Vinca stigao noseći u rukama svoju odsječenu glavu. Motiv *kefaloforije* – ratnik koji u ruci nosi svoju odsječenu glavu sve dok ga neko ne vidi i to glasno ne konstatuje veoma je prisutan u bošnjačkim narodnim predanjima o šehidima. Tipičan primjer ovog predanja zabilježen je u okolici Zenice. *U selu Jelini kod Zenice ima turbe za koje narod priča da je tu bio neki šehid koji se bez glave borio i sjekao neprijatelje. Neka žena ga je vidjela i rekla: „Eno ga bez glave". U tom trenutku on je pao na*

[18] Husein Čepalo: *Kulturno historijsk …*, str. 171.

[19] Intervju autora s Muharemom ef. Delićem, penzionisanim imamom iz Vinca. Datum 29. mart 2013.

[20] Husein Čepalo: *Legende Prusca aneks*. Prusac, 2011., str. 19.

zemlju. Gdje god mu je krv pala na zemlju počela je izvirati voda.[21] Slično se desilo i s Alijom Torlakom kojeg je kako ide bez glave vidjela i to glasno izgovorila njegova sestra.[22] Ne čudi, stoga, što su mještani Vinca od turbeta Alije Torlaka napravili kultno mjesto na kojem su izvršavali određene vjerske obrede.

Za sušnih mjeseci pored turbeta Alije Torlaka ispod starog grada u Vincu učile su se kišne dove. U obredu su, uz imama, učestvovala mektebska djeca. Nakon podne-namaza imam bi s djecom krenuo ka starom gradu i turbetu. Put je bio veoma težak i strm. Kad bi došli do turbeta, okružili bi ga, a zatim bi proučili kišnu dovu. Nije zapamćeno da se učila kišna dova pored turbeta Alije Torlaka, a da nije pala kiša. Zadnji imam koji je s polaznicima mektebske nastave učio kišnu dovu u Vincu bio je Pruščak, Zakir ef. Kaniža.[23]

Literatura:

Bušatlić Ismet: *Kraljevski grad pod sultanima*. Jajce: MIZ Jajce, 2011.
Čelebi Evlija: *Putopis - odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Sarajevo: Svjetlost, 1967.
Čepalo Husein: *Kulturno historijski spomenici općine Donji Vakuf*. Donji Vakuf: BZK „Preporod“, 2001.
Čepalo Husein: *Legende Prusca aneks*. Prusac, 2011.
Handžić Adem: *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*. sv I/2, Sarajevo: Bošnjački institut i Orijentalni institut, 2000.
Kadrić Adnan: „Smrt Alije Đerzeleza i Alije Torlaka u poeziji na osmanskom turskom jeziku”. *Godišnjak* BZK „Preporod”, god. 10 (2010), str. 285-286.
Kreševljaković Hamdija: „Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom”. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, br. II, 1951., str. 154.
Kreševljaković Hamdija: „Stari bosanski gradovi”. *Naše starine*, br. 1 (1953), str. 23.
Mazalić Đoko: „Vinac i Doboj”. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, nova serija, br. XIII, 1958., str. 236.

[21] Vlajko Palavestra: *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*. Baybook – Sarajevo i Most Art – Zemun, 2004. godine, str. 492.

[22] Husein Čepalo: *Legende Prusca...*, str. 19.

[23] Intervju autora s Muharemom ef. Delićem, penzionisanim imamom iz Vinca. Datum 29. mart 2013.

Redžić Husref: *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevo Publishing, d.d., 2009.
Vlajko Palavestra: *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Baybook – Sarajevo i Zemun: Most Art, 2004.
Šabanović Hazim: *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*. Sarajevo: Svjetlost, 1982.
Truhelka Ćiro: „Pabirci iz jednog jajačkog sidžila". *Glasnik Zemaljskog muzeja*, br. XXX, 1918., str. 161.

TORLAK-ALIJA: BETWEEN REALITY AND FOLKLORE

Elvir Duranović

Summary

Torlak Alija was one of the most popular heros of the Ottoman period. During his life, a lot of songs were registered about his strength, courage and bravery, and after his death, his grave became a cult place for Muslims. In this paper, based on the available sources, we will try to partially illuminate this great hero's life and folklore of Muslims Torlakovac and Vince about it.

Key words: Torlak-Alija, Torlakovac, Vinac, rainy prayer, Đerzelez Alija, Esirs, folk tradition, Torlak-Alija's grave

UDK 821.163.43*.09: 929 Šahinović, E.

Hamid Šahinović Ekrem: pjesnik, prozaist i dramski pisac: 80 godina od smrti

Nehrudin Rebihić
Filozofski fakultet
Sarajevo

Rad donosi književnohistorijski portret književnika Hamida Šahinovića Ekrema. U njemu smo, između ostalog, donijeli pregled svega onoga što je ovaj književnik objavio od poezije, proze i drame u bosanskohercegovačkim časopisima. Nastojali smo izdvojiti Šahinovićeve poetičke i književnohistorijske specifičnosti, kao i njegove zajedničke osobine s piscima bošnjačke književnosti preporodnog i međuratnog perioda. Također, rad tretira i njegov status u književnoj kritici.

Ključne riječi: Hamid Šahinović Ekrem, bošnjačka književnost

1.0. Skica za književnohistorijski portret Hamida Šahinovića

Književno djelo Hamida Šahinovića u historiji bošnjačke književnosti nije dobilo iscrpnu naučnu valorizaciju. Prilog tome nam svjedoči i činjenica da do danas još niko nije sakupio njegove pjesme, pripovijetke, drame i roman u jednu knjigu, zbog čega je njegovo djelo ostalo nepoznanica za mnoge zaljubljenike pisane riječi. Nakon književnohistorijske slike njegove poetike, koju je predstavio Muhsin Rizvić u studiji *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887-1918)*, kao i u kraćim prikazima njegovog djela kod Zdenka Lešića u studiji *Pripovjedačka Bosna* te kod Radovana Vučkovića u studiji *Razvoj novije književnosti,* do danas nije napisan ozbiljniji rad o ovom piscu. Naravno, ovdje treba spomenuti i studiju Josipa Lešića *Dramska književnost I i II* u kojoj Šahinović, kao dramski pisac, zauzima značajno mjesto, s obzirom na to da njegove drame s početka 20. stoljeća predstavljaju literarnu novinu u bošnjačkoj, ali i ukupnoj bosanskohercegovačkoj književnosti.

Prije spomenutih studija, cjelovit tekst o Hamidu Šahinoviću napisao je Abdurahman Nametak u neobjavljenoj studiji *Muslimanski književni pokret (1878-1914)*. Rukopis ove studije nalazi se u arhivskoj ostavštini rahmetli profesora Muhsina Rizvića u Biblioteci Instituta za bošnjačke studije BZK „Preporod" u Sarajevu. Nametak u tekstu o Šahinoviću ne ulazi u poetički, stilski i kulturno-historijski kontekst njegovog stvaranja, već samo donosi preglednu skicu njegovog književnog rada, uz kraće tematsko-fabularno prepričavanje nekog teksta (drama, pripovijest).[1]

Najobuhvatniju bio/bibliografiju o Hamidu Šahinoviću napisao je njegov sin Munir Šahinović (Ekremov) u tekstu povodom njegove smrti, 29. decembra 1936. godine. Ta biografija objavljena je u časopisu *Obzor,* 1937. godine, a u istom obliku prenesena je u časopis *Muslimanska svijest,* 1937. godine. Urednik ovog časopisa bio je upravo Munir Šahinović. Na početku tog teksta, koji nosi naslov *Smrt hr. književnika dr. Hamida – Ekrema Šahinovića,* objavljenog u *Muslimanskoj svijesti,* urednik naglašava da je tekst u cijelosti preuzet iz časopisa *Obzor*, a pisac bio/bibliografije potpisao se inicijalima *I. S.,* za koje Muhsin Rizvić u spomenutoj studiji, kao i Mustafa Ćeman u *Bibiografiji bošnjačke književnosti,* tvrde da pripadaju Muniru Šahinoviću. Još jedan kraći bio/bibliografski zapis o njegovom životu i dramskom djelu donosi Marko Marković u rubrici *Iz zaostavštine i sjećanja Marka Markovića: Hamid Šahinović (Ekrem)* u *Oslobođenju* 1961. godine.

---

[1] Rukopis studije Abdurahmana Nametka *Muslimanski književni pokret (1878-1914)* predstavlja zasigurno najcjelovitiji prikaz književnog života austrougarskog perioda sve do pojave monografije Muhsina Rizvića. Studija je podijeljena na nekoliko književnohistorijskih cjelina i za svaku od njih Nametak je izdvojio, ako ne sve pisce iz tog perioda, onda bar one najreprezentativnije. Za razliku od Rizvićeve monografije, čini se da je ova studija težila predstaviti sve kanonske i nekanonske pisce ovog perioda i ukratko ukazati na njihova književna postignuća. Nakon Uvoda, kao prvo poglavlje, Nametak donosi sliku o kulturnim i političkim prilikama u Bosni i Hercegovini u vrijeme osmanske vladavine, zatim sliku književnog života od 1878. do 1900. godine, s posebnim osvrtom na književnike: Mehmedbega Kapetanovića Ljubušaka, Riza bega Kapetanovića Ljubušaka, Ibrahimbega Deftedarevića, Halida Hadžića, Mehmeda H. Sejidovića, Osmana Šahinovića, Hakiju Temima. U trećem dijelu donosi književnohistorijski pregled razdoblja od 1900. do 1914. godine. U njemu Nametak predstavlja književnohistorijski portret: Edhema Mulabdića, dr. Safvetbega Bašagića Redžepašića (Mirza Safvet), Osmana Nuri Hadžića, dr. Hamida Šahinovića (Ekrem), Hajdara Fazlagića, Muhameda Emina Dizdara, Fehima Spahe, hafiz Ajnija Bušatlića, Hazima Muftića, Hamdije Mulića, Sadika Ugljena, Mustafe Vehabovića, Alije Ćatića, Hakije Buljušmića, Muhameda Hifzi Muftića, Edhema Bahtijarevića, Ali Riza Dautovića, Muse Ćazima Ćatića, Abdurezaka Hifzi Bjelevca, Huseina Đoge, Mihraba Šukri Karišikovića, Šemsudina Sarajlića, Šefike Nesterin Bjelevac, Osmana Đikića, Nafije Sarajlić itd.
S obzirom na to da je naljepnica na kojoj je napisan naslov rukopisa oštećena, ostalo je pola naljepnice s pola riječi iz naslova, Isma Kamberović je prilikom obrade knjige dodala riječi koje fale na osnovu uvodnog teksta rukopisa. Knjiga je napisana 1939. godine u Mostaru. Valja ovdje, naravno, naglasiti da ova knjiga zavrjeđuje jedan obimniji tekst, koji bi ukazao na njenu važnost u ukupnoj historiji bošnjačke književnosti.

Valja odmah na samom početku spomenuti da postoji već prva nedoumica prilikom usporedbe navedenih podataka iz ova dva teksta, a riječ je o mjestu rođenja Hamida Šahinovića, s obzirom na to da njegov sin navodi da je Hamid rođen u Humu kod Foče, 1879. godine,[2] a Marko Marković da je rođen u Bastasima kod Foče 1882. godine.[3] Međutim, kada pogledamo studije koje su nastale nakon ovih tekstova, vidjet ćemo da su se gotovo svi autori priklanjali podacima koje je donio Munir Šahinović, kao i onim podacima koji su objavljeni u časopisu *Novi Behar* iz 1937. godine prilikom obavještavanja javnost o smrti ovog književnika u rubrici *Naše rahmetlije*.[4] U podacima koje navodi njegov sin, Hamid Šahinović umro je „u svom ljetnikovcu na Ilidži", 29. decembra 1936. godine, a istog dana „sahranjen je na groblju Grlića Brdo" u Sarajevu.

> „Rahmetli Dr. Šahinović rodio se je 1879. godine u Humu kod Foče, potomak je stare graničarske porodice, koja je stotinama godina četovala na granici Crne Gore. Osnovnu školu završio je u Foči, a gimnaziju u Sarajevu, pravo je apsolvirao na sveučilištu u Beču, a doktorirao je u Zagrebu. Bio je odvjetnički perovodja u pisarni Akifa ef. Biserovića, kasnije je prešao u sudsku službu. Kao vojni sudac pratio je austrijsku i njemačku vojsku pri zauzeću Srbije g. 1915. i 1916. Poslije preokreta bavio se publicistikom i g. 1919. ponovo je stupio u sudsku službu na sarajevskom kotarskom sudu. G. 1919. zatražio je umirovljenje, pa je otvorio odvjetničku pisarnu u Kos. Mitrovici i Skoplju, koju je zadnje vrijeme prenio u Sarajevo. (...) Ova grupa izdavala je list „Obranu", kojem je bio urednik Dr. Hamid Šahinović. On je bio urednik i političkih listova „Muslimanska sloga" i „Muslimanska svijest", koji su izlazili prije rata. Pok. Dr. Hamid Šahinović, u gornjoj političkoj grupi,[5] vodio osobito jaku propagandu protiv iseljavanja muslimana u Tursku poslije rata, koje se je bilo vrlo snažno razmahalo.[6]

Ovaj izbor iz biografije Hamida Šahinovića nastoji pokazati koliko je on bio svestran intelektualac i društveno aktivan pojedinac – političar. Među bošnjačkim intelektualcima u ovom periodu bila je prisutna „književna polarizacija"[7] između srpske i hrvatske strane. Hamid Šahinović, kao i njegov sin Munir, bili su više privrženi ovoj drugoj.

---

[2] „Dr. Hamid Šahinović bio dulje vremena podnačelnik grada Sarajeva." Vidjeti u: I. S. :„Smrt hrv. književnika dr. Hamida – Ekrema Šahinovića". *Muslimanska svijest,* 1937. god., br. 33, str. 3.

[3] Marković, Marko: „Iz zaostavštine i sjećanja Marka Markovića: Hamid Šahinović (Ekrem"). *Oslobođenje,* 1961. god., br. 4826, str. 18.

[4] *Novi Behar*, god. X, br. 12-14, 1937. god., str. 177.

[5] Ovu političku grupu, uz Hamida Šahinovića, sačinjavali su: Safvet-beg Bašagić, Šemsi-beg Selimbegović i Jakub Ešref-beg Filipović.

[6] I. S. (Munir Šahinović), ibidem, str. 3.

[7] Usp. Rizvić, Muhsin (1990): *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887-1918).* El-Kalem, Sarajevo, str. 106-158.

Osim što je Šahinović bio urednik lista „Obrana“, „Muslimanska sloga“ i „Muslimanska svijest“, on se 1909. godine „u dvadeset četvrtom broju desete godišnjice“ imenuje „za vlasnika i urednika lista“[8] *Behar*. Zapravo, Hamid Šahinović bit će urednik ovog lista sve do njegovog gašenja, koje je nastupilo sa 1909. na 1910. godinu, a to njegovo preuzimanje časopisa posebno će naglasiti Edhem Mulabdić u tekstu *Behar (prilikom 40-godišnjice njegova pokretanja)* objavljenom u *Narodnoj uzdanici (kalendar)* 1940. godine, kazavši da je:

> Deveta i deseta godina „Beharova“ privukla je Hrvate – katolike saradnike i list je tih dviju godina bio zaista dosta kićen, ali naravno nije ono što se htjelo s prvim „Beharom“. Tad je „Behar“ i prestao. Merhum Ekrem – Hamid Šahinović bio je počeo da izdaje „Behar“ i dalje kao prvi što je bio, ali ga je nakon tri broja obustavio.[9]

Iako je Hamid Šahinović u historiji novije bošnjačke književnosti naročito izdvojen i književnohistorijski tretiran zbog svojih komedija, njegov književni opus bio je znatno širi i žanrovski raznovrsniji. Osim komedija, pisao je i kraće pripovjedne forme kao što su crtice i novele, ali se okušao i u pisanju zahtjevnijih književnih formi – romana. U *Beharu* se javio i s nekoliko pjesničkih uobličenja.

2.0. Proze Hamida Šahinovića – „potraga za dobrim čovjekom“

S obzirom na to da su u prvim godinama austrougarske okupacije časopisi bili jedini medij u kojem se mogao objaviti neki književni uradak, tako je Šahinović svoje književne tekstove prvo publikovao u časopisima, a potom ih objavljivao i kao zasebne knjige. On je svoje tekstove objavljivao u *Sarajevskom listu*, *Bošnjaku*, *Nadi*, *Beharu*, *Bosansko-hercegovačkom glasniku*, *Bosanskoj pošti* – u ovim listovima javit će se s nekoliko pseudonima. Tako je u *Sarajevskom listu i Bošnjaku* (kalendar) objavljivao pod pseudonimom *Osman*, a u *Beharu*, *Bosansko-hercegovačkom glasniku* i *Bosanskoj pošti* najčešće pod pseudonimima *Ekrem* i *Sejjah*. Pseudonimom Sejjah najčešće se potpisivao ispod svojih pjesničkih uradaka objavljenih u *Beharu*.

---

[8] Rizvić, Muhsin (1971): *Behar: književnohistorijska monografija*. Svjetlost, Sarajevo, str. 424.

[9] Mulabdić, Edhem: „Behar (prilikom 40-godišnjice njegova pokretanja)“. *Narodna uzdanica (kalendar),* god. VIII, 1940., str. 110.
Mulabdić, analizirajući idejnu ravan i političko-kulturni program *Behara*, naznačit će dvije njegove faze: prvu fazu čine godišta I-VI, a drugu VII-X godišta. On također konstatira da je list „ u II periodu, naročito u zadnja dva godišta narodni, a u I-VI. narodniji, makar da nema izričitog narodnosnog obilježja; onaj prvi popularniji, a drugi književniji; prvi naš list u užem, a drugi u širem smislu.“ E. Mulabdić: ibidem, str. 111.

Prvim kraćim pripovjednim formama – crticama i novelama – javio se u *Sarajevskom listu,* listu za koji će Zdenko Lešić kazati da je bio „zvanični organ austrijskih vlasti“[10], a koji je, između ostalog, bio zaslužan za razvoj tzv. „novinske priče“ u Bosni. Stoga, crtice i novele koje je Šahinović objavio u *Sarajevskom listu* zaista imaju formu novinske priče, a njihov tematsko-motivski sadržaj bio je raznovrstan, mada su se posebno izdvajale one pripovijetke sa socijalnom tematikom, realističko-naturalističkim i (neo)romatičarskim poetičkim karakteristikama. Uz priče sa socijalnom tematikom, Šahinović je pisao i priče šaljivog karaktera, ali i priče o bosanskoj prošlosti koje se javljaju s dva tematsko-motivna obrasca: baladeskno-sevalinski i epski. S obzirom na to da je socijalna tema u njegovim pripovijetkama dominantna, književna kritika, a posebno Muhsin Rizvić, naglašavala je ovu sastavnicu njegove proze, ali izostavljala proze šaljivog karaktera, kao i one o prošlosti, čime je Šahinovićev prozni opus reduciran te tako nije predstavljen u svojoj tematskoj i poetičkoj raznovrsnosti. I u tom smislu, potrebno je nanovo književnohistorijski valorizirati njegov opus i dopuniti dosadašnja istraživanja o njegovom književnom radu. U *Sarajevskom listu* objavljene su njegove crtice: *Nesretni ortak, Dženaza, Onbašin čabuk, Vampir, Iznenada, Prosjakinja*[11]*, Uspomena, Guslar, Iz askerluka, U hladnoj noći, U krađi, Za novac.*

Za crtice socijalnog karaktera karakterističan je pripovjedni model u kojem je propast pojedinca ili porodice nastao najčešće zbog nesnalaženja, opijanja i kockanja muža ili oca a što odvodi tu porodicu i tog pojedinca u siromaštvo i glad. Međutim, u velikom broju ovih crtica Šahinović kao opoziciju uvijek postavi nekog dobričinu koji svojim postupkom spašava ili porodicu ili zalutalog pojedinca. I upravo se u tim trenucima osjeti prisutnost njegovog društvenog angažmana. Taj angažman naročito se vidi kroz poučno-didaktički karakter njegovih likova. Ako su ove priče slika Šahinovićeva svijeta, može se zaključiti da on traga za dobrim čovjekom u svijetu narušenih vrijednosti. Stoga bismo Šahinovićevu poetiku mogli okarakterizirati i kao *potragu za dobrim čovjekom*.

Međutim, ukoliko pažljivo analiziramo književnohistorijsku monografiju Muhsin Rizvić *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887-1918)*, vidjet ćemo da Rizvić,[12] iz nekog razloga, izostavlja crtice *Dženaza, Onbašin čabuk, Vampir* i *Iz askerluka* objavljene u *Sarajevskom listu.*

---

[10] Lešić, Zdenko (1991): *Pripovjedačka Bosna I*. Sarajevo: Institut za književnost – Svjetlost, str. 434.

[11] Ova pripovijetka ponovo je objavljena i u *Gajretu (kalendar),*1907., str. 81-86.

[12] Međutim, i Zdenko Lešić u tekstu *Hamid Šahinović – Ekrem,* objavljenom u hrestomatiji *Bošnjačka književnost u književnoj kritici* knj. IV izostavlja ove crtice, što pokazuje da je

Crtica *Dženaza* govori o jednom tragičnom usudu u kojem majka sahranjuje svoju kćerku i pri tome nema novaca da plati njenu dženazu. Šahinović tako u prvi plan, i to samo na prvi pogled, postavlja socijalnu temu, a koju će u drugom dijelu zasjeniti svekosmička bol majke i njezina smrt na kćerkinom mezaru. Dok crtice *Onbašin čabuk* i *Vampir* imaju šaljivi karakter: u prvoj crtici tematizira se šaljiva zgoda u kojoj Simo i Avdo ne razumiju onbašu koji govori turskim jezikom, zbog čega nastaje mnoštvo komičnih situacija. U drugoj crtici hodža je glavni akter koji se u priči preobražava u vampira, što, također, dovodi do komične situacije. Međutim, u prvoj crtici Šahinović provlači jedan „pogled izvana" u kojem Osmanlija i Simu i Avdu naziva „kaurima", donoseći tako, zapravo, jedan drugačiji pogled na odnos Osmanlija i Bošnjaka. I treća crtica *Iz askerluka* donosi baladeskno-sevdalinsku priču o zaljubljenom momku (Ibri) i djevojci. Otac želi djevojku udati za drugog, a ona se obećala Ibri, koji je otišao u askere. Model ove priče veoma je prisutan u bošnjačkoj književnosti austrougarskog perioda.

U *Beharu* je Šahinović objavio nešto manji broj pripovjedaka u odnosu na *Sarajevski list*, s tim što je u *Beharu* objavljivao mnogo duže priče – novele i pripovijesti – s obzirom na to da je *Behar* ostavljao mnogo više prostora za književne tekstove. Najznačajnije novele i crtice koje je objavio u ovom časopisu su: *Na parobrodu*, *Propali su*, *Na sijelu* (šaljiva crtica), *Na iftaru* (šaljiva crtica), *Poslije deset godina*, *Moj saradnik*, *U mom životu.* I u ovim pričama Šahinović ispisuje teške sudbine ljudi, njihovu nemoć da racionalno djeluju u odgovarajućem trenutku te da, kao izrazito moralne i dobre osobe, ne prepoznaju zlo koje im predstoji. Teške sudbine, naročito marginaliziranih pojedinaca, omogućit će Šahinoviću da predstavi ružna ponašanja i ophođenja čovjeka spram čovjeka, psihološka i socijalna izrabljivanja naročito onih nemoćnih – žena. Sigurno jedna od najtraumatičnijih slika ovog tipa predstavljena je u pripovijeci *Na parobrodu.* Za razliku od pripovjedaka s teškom socijalnom temom, Šahinović je u svojim šaljivim crticama znao donijeti i onaj drugi, vedriji dio čovjekove svakodnevice. Tako, naprimjer, crtica *Na iftaru* donosi jednu šaljivu zgodu u kojoj dućandžije zbijaju šale između sebe, pa se tako kao predmet ismijavanja u ovoj crtici našao Šeho kojeg su dućandžije podvrgle ismijavanju tako što su ga natovarile loncem i poslale na drugu stranu od kuće u kojoj su svi bili pozvani na iftar. U ovim šalama ima nečeg što je dio narodne smjehovne kulture, ali i nečeg što je lokalni, da tako kažem, urbani, čaršijski način zbijanja šala, u kojem svi poznaju jedni druge i znaju da im neće u šali zamjeriti, baš kao što dućandžije poznaju Šehu. Dok u

Lešić zapravo slijedio Rizvićevu interpretativnu matricu, preuzimajući čak i isti korpus pripovjedaka i same pripovjedne modele.

drugoj crtici *Na sijelu* Šahinović ismijava lažno junaštvo i „ograničenost" likova Rame i Suljaka.

Ove crtice u nekoj bi se široj književnonaučnoj analizi trebale usporediti sa Šahinovićevim dramama, gdje bi se vidjelo da li postoji neki suodnos – sličnosti ili razlike – između šaljivog svijeta njegovih crtica i dramskih, komičnih situacija u koje je smjestio svoje likove.

Ovdje je važno spomenuti još dvije pripovijetke, koje su po svojoj tematsko-motivskoj sadržini bliske pripovjednim modelima bošnjačke književnosti austrougarskog perioda, s tim što i u ovim pričama Šahinović pripovjednu strukturu konstruira tako što nevine ljude (Almasu, Edhema i Raziju) i njihove sudbine podređuje nekim nevaljalcima, rasipnicima, pijanicama (Vejsil, Fuad). Za Šahinovića je karakteristično da uvijek u priču uvede lika koji je nosilac etičkog kredibiliteta priče, bez obzira što je i taj lik u priči karakteriziran kao negativan, ali u njega Šahinović unosi nešto što je ljudsko, nešto što je dobro – makar to bio i jedan postupak. Zapravo, riječ je o novelama: *Almasa,* objavljenoj u *Nadi* 1903. godine[13], i *Za poke rakije,* objavljenoj u *Bošnjaku (kalendar)* 1905. godine.[14]

Na kraju možemo konstatirati da je proza Hamida Šahinovića u tematsko-motivskom smislu zaista raznolika, i da se, pored njegovog socijalnog angažmana, mogu prepoznati proze šaljivog karaktera, ali i one s tradicionalnim motivima. Ukoliko bi se njegova proza valjano predstavila u okvirima ukupnog književnog života bošnjačke književnosti preporodnog doba, vidjelo bi se, zapravo, da je on pisac koji je, bez obzira na neke podudarnosti s mulabićevskom pripovjednom matricom, zaista „inovativan" te pisac koji donosi jednu drugačiju sliku svijeta od kanonskih pisaca tog vremena. I u tom kontekstu valjalo bi sagledati njegovu poetiku.

3.0. Beskućnik ili U pandžama strasti – „drugi bošnjački roman"?!

Osim kraćih proza, Hamid Šahinović okušao se i u pisanju zahtjevnijih proznih formi – romana. S obzirom na to da se njegove kratke proze razlikuju od pripovjednih modela kanonskih bošnjačkih pisaca preporodnog doba, njegov roman *Beskućnik* (1906/1907) ili *U pandžama strasti* (1929) uveliko se oslanja na preporodnu pripovjednu romanesknu matricu s obzirom na to da je tema ovog romana neposredno u vezi s društvenim i političkim nesnalaženjima bošnjačke elite – begova i aga – u „novom vremenu". Prepoznajući taj društveni i kulturni

[13] O. Šahinović: „Almasa". *Nada*, 1903., br. 16 (218-219); 17 (229-230); 18 (242-243); 19 (257-258); 20 (275).

[14] Osman: „Za poke rakije". *Bošnjak (kalendar),*1905., str. 48-57.

problem kod Bošnjaka na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, i sam Šahinović aktualizira to pitanje, s tim što njegovo tretiranje ovog historijskog i povijesnog pitanja mnogo je složenije predstavljeno negoli kod Mulabdića, jer Šahinović ovo stradanje ne posmatra kao usud potaknut samo iz političkih i historijskih okolnosti, već nesavjesnim ponašenjem, etičkom i moralnom dekadencijom i raspadom nutrine tog svijeta.

Roman *Beskućnik* Šahinović je počeo objavljivati u *Bosansko-hercegovačkom glasniku* za 1906/1907. godinu i u njemu je objavljeno cijelih 16 poglavlja romana, dok je nastavak ovog romana objavljen u *Bosanskoj pošti* 1929. godine pod naslovom *U pandžama strasti: roman jednog Sarajlije*. U *Bosanskoj pošti* ponovljeno je nekoliko poglavlja romana iz *Bosansko-hercegovačkog glasnika* i dodata su ostala poglavlja. Roman do kraja nije završio Hamid Šahinović, već njegov sin Munir Šahinović, kako je i sam napisao u tekstu povodom smrti svoga oca.[15]

Muhsin Rizvić u svojoj studiji *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887-1918)* ne spominje nastavak ovog romana s obzirom na to da je vremenski okvir njegovih istraživanja obuhvatao period do 1918. godine, kao što ga ne spominje ni Zdenko Lešić u svojoj studiji o Hamidu Šahinoviću. Ukoliko bismo, uslovno govoreći, ovaj roman uzeli kao zaokruženu cjelinu – a on to jeste, te ukoliko bismo ga posmatrali u kontekstu razvojne linije bošnjačkog romana, možemo kazati da bi ovaj roman zaista bio drugi bošnjački roman.

Tema romana uveliko odgovara romaneskoj praksi vremena u kojem nastaje, s tim što on ne problematizira toliko susret s „novim vremenom" koliko, naprimjer, E. Mulabdić u *Zelenom busenju*. Roman pokazuje duboku dekandenciju bošnjačke aristokratije koja je nastala kao posljedica pogrešnog poimanja i razumijevanja novog vremena. Ta dekadencija ogleda se u moralnom, a zatim i u ekonomskom destruiranju svega onoga što je bilo sveto: porodica, porodični ugled i nam, etika i moral. Šahinović će svim tim sakraliziranim toposima bošnjačke kulture i tradicije kao opoziciju suprotstaviti moralni i ekonomski pad kako pojedinca, tako porodice i kolektiva. Esad, glavni lik romana, pripada uglednoj sarajevskoj porodici, porodici s velikim moralnim i ekonomskim ugledom, i on će, povodeći se za strastima, porivima i alkoholom, izgubiti porodicu, ali i sve ono što mu je ostavio otac Huseinaga. Tu njegovu propast, prije same smrti, pokušat će sačuvati njegov otac tako što će ostaviti njegovoj majci u amanet da ga oženi. Ona će ga oženiti iz ugledne sarajevske porodice, od Edhemage s Vratnika, ali će se on, vraćajući se vozom s imanja iz Visokog, zagledati u mađarsku kelnericu Milku,

[15] Ovaj podatak donosi i Abdurahman Nametak u rukopisu studije *Muslimanski književni pokret (1878-1914*), str. 45.

koja je krenula raditi u Sarajevo kod Švabice „milostive“ – i zbog nje će izgubiti sve. Svjesno obmanjivanje Esada od Milke i „milostive“, dovest će do toga da se njegov imetak iz dana u dan smanjuje, ali i da će ga žena napustiti. Tu njegovu razuzdanost, koja je metonimijska slika kolektivnog propadanja, pokušat će spasiti majka u smrtnom času tako što mu neće halaliti mlijeko, ali ga ni majčina kletva ne uspijeva izvući iz „pandža strasti“. Na kraju romana, njegovu kuću će napustiti sve ono što je krasilo „starinu bosanske kuće“, a uvući će se sve zablude „novog vremena“. Pored slike propadanja bošnjačke aristokratije, kao važna tema u ovom romanu javlja se i lihvarstvo koje nad Esadom i njegovom imovinom provodi Mihael. Stoga, ukoliko pogledamo strukturu ovog romana, jasno će nam se otvoriti njegova konstrukcija u kojoj se na jednoj strani razaraju stare porodične vrijednosti i društveno-politička snaga ondašnje aristokratije, a na drugoj se, kao uzroci, postavljaju stranci koji su zaposjeli novi društveni prostor: mađarska kelnerica, Švabica „milostiva“ i jevrej Mihael. S obzirom na karakterizaciju ovih likova i njihove svjesno podle namjere da oduzmu Esadovo bogatstvo, nijednog trenutka nije dovelo do toga da Šahinović prema ovoj pojavi zauzme negativan stav i da se kritički odnosi prema njoj. On je sve vrijeme samo naglašavao sliku Esadove dekadencije, kako bi pokazao nesavjestan odnos i strasnu zaluđenost pojedinca, koja vodi do porodične i individualne kataklizme. Stoga, oba naslova romana (*Beskućnik* i *U pandžama strasti*) vješto su usisala tematsko-motivsku okosnicu ovog romana.

Međutim, ovdje ćemo izdvojiti nekoliko upečatljivih slika preko kojih je Šahinović predstavio raspad bošnjačke društvene i kulturne elite, kao i slike „drugih“ o njihovim propadanju:

„Prvi fraklić, što bi ga gost naručio donio bi Radovan zbilja prave šljivovice, a drugi, treći i ostali, miješali su se s špiritušom, a da se to nije ni opažalo. Age su kapile čašicu za čašicom, a Radovan zidao kuće i kupovao čifluk za čiflukom.“

„Znate Milkice, − zače opet milostiva, kad su stupile u podrum, − mi se možemo i dalje razgovarati, jer sluga ne razumije magjarski.

− Sigurno je Bošnjak.

− Čak još i Turčin.

− A tako! Turčin, glupo stvorenje.

− Iako su glupi, ipak imaju para.“

Ovdje je Milkice mnogi propio svoj imetak, pa bih i vama poželila, da svog Esada ovamo strpate“

„Znate milostiva, čovjek često zažali, gledajući kako taj muslimanski svijet u ovim zemljama iz dana u dan sve više propada.“

Znate, ni ja se nisam na drugi način obogatio, nego ovako. S početka sam držao gostionu, a kada se kapital nagomilao, moram dodati: kad je nekoliko aga i begova ostalo bez kuće i kućišta, onda sam ja postao novi beg."

4.0. Poezija Hamida Šahinovića – 'zov prošlosti'

Hamid Šahinović svoja književna umijeća okušao je i u pisanju poezije. Poeziju je objavljivao u *Beharu,* najčešće pod pseudonimom Sejjah, a ponekad u kombinaciji Ekrem-Sejjah. Već u prvom ciklusu *Uspomene,* sastavljenom od 17 pjesama, osjeti se pjesnička raspolućenost između žuđenog i stvarnog, a ta raspolućenost će se već oko polovine pjesničkog ciklusa (8. pjesma) iz žuđenog te iz jedne patetične ljubavne čežnje preobraziti u gorčinu, u zazor prema svijetu. I, stoga, njegova poezija i jeste svojevrstan bijeg u estetsko i lirsko, što uveliko liči na poeziju M. Ć. Ćatića, bar u prvom dijelu ovog ciklusa, dok u drugom njegovom dijelu, kako zapaža M. Rizvić, ima nešto od „kranjčevićevske gorčine".[16] Šahinović, kao i veliki broj pjesnika ovog perioda, inspiraciju pronalazi u lirskoj i epskoj usmenoj tradiciji, pa se stoga u njegovom pjesništvu mogu prepoznati i motivi kao što su: gusle, vila. Bez obzira na njihovu prisutnost, Šahinović ih podređuje logici pjesme čiji je konačni cilj lirsko i estetsko.

Zov prošlosti osjeti se u gotovo svim njegovim pjesmama, a naročito u onim koje svoju inspiraciju direktno crpe iz historije, ali i iz duboke usmenoknjiževne tradicije. Takva jedna pjesma–balada jeste *Zlata,* koja u svom određenju nosi „ponaslov" *pjesnička pripovijest iz prošlosti*. Iako po svojoj strukturi ova pjesma nosi snažne tragove bosanske i bošnjačke prošlosti proizašle iz usmenoknjiževne tradicije, njena radnja određena je konkretnim vremenom i prostorom. Vrijeme odvijanja ljubavne zgode između Zlate i Mehe jeste vrijeme dolaska Eugena Savojskog u Sarajevo, dok je radnja ove lirsko-narativne pjesme smještena u Sarajevo. Po svim tekstualnim karakteristikama ova lirsko-narativna pjesma nosi senzibilitet bošnjačke usmene književnosti, naročito balade. Tema i radnja ove balade su veoma ustaljene i šablonizirane, pa tako imamo temu rastavljanja mladih zaljubljenika od oca djevojke, ali i temu u kojoj mladić gine u boju, a djevojka od tuge umire. Otuda ova lirsko-narativna pjesma po svom senzibilitetu i temi liči na one usmene balade o smrću rastavljenih dragih.

Za razliku od proze koja je inspirirana socijalnim i društvenim temama, vidimo da je Hamid Šahinović zakoračio u duboku i gusto nataloženu zbilju tradicije.

---

[16] Rizvić, Muhsin (1990): *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887-1918).* Sarajevo: El-Kalem, str. 338.

Ali, za razliku od ovih pjesama, pjesma *Grob prokletnice* je sasvim tematsko-motivski drugačija. Motivi proklete ili uklete ljubavi, vještica, vradžbina i zlih duhova, koji se javljaju u ovoj pjesmi, nose zastrašujući emotivno-psihološki doživljaj pjesme. Zli duhovi, prokletstvo ljubavi Adila i Ajne nosi elemente folklorne fantastike i vjerovanja u postojanje zlih duhova, kao i vjerovanje da zlobna žena kletvom može nauditi nečijoj sreći. Ta zloba može čak nekog i usmrtiti, kao što je u pjesmi Ajnu. Šahinović spas i zadovoljenje pravde vidi na onom svijetu kada će umrli proganjati onog ko je to zlo potaknuo. U ovoj pjesmi jasno se prožima romantičarska poetika i demonske slike svijeta, što je svakako neobično za pjesništvo bošnjačke književnosti preporodnog doba. Slične motive možemo pronaći i u poeziji Fadila Kurtagića i Avde Karabegovića Hasanbegova.

I u pjesmama *Razgovori*, *Žrtve* i *Ranjenik* Šahinović pjeva o prošlosti, s tim što u prvom dijelu pjesme *Razgovori* čitamo intimni pjesnički doživljaj prošlosti kao uspomenu, dok u drugom, u toj istoj uspomeni predočava *divne slike budućnosti.* U pjesmi *Žrtve* Šahinović pjeva o historijskom bosanskom usudu duranja različitih vlasti i vladara. U ovoj pjesmi, između ostalog, opjevana je osmanska nepravda ili nepravda osmanskih vladara, vezirâ i pašâ u Bosni. I u pjesmi *Ranjenik* Šahinović ponovo pjeva o prošlosti, s tim da se, kako primjećuje M. Rizvić, u ovoj pjesmi osjeti snažan utjecaj I. Mažuranića i P. Preradovića.

O pjesništvu Hamida Šahinovića nije mnogo pisano, čak ga i monografije o pjesništvu austrougarskog perioda ne spominju, poput one koju je napisala Ljubica Tomić-Kovač, što se može smatrati i opravdanim jer u ovoj monografiji autorica nije predstavljala poeziju objavljenu u časopisu *Behar*.[17] O njegovom pjesništvu najobuhvatnija razmatranja napisao je M. Rizvić u dvije svoje studije *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887-1918) i Behar: književnohistorijska monografija.*

5.0. Drame Hamida Šahinovića – „pamćenje prošlosti i spašavanje smijeha"

Osim proze i poezije, Hamid Šahinović svoj književni talent najbolje je pokazao u dramama. S obzirom na to da je već s tridesetak godina prestao pisati, njegov opus nije mogao dobiti adekvatno uobličenje i zrelost, kako to biva kod pisaca kada pređu u neke ozbiljnije godine života. Ipak, u tom skromnom književnom opusu, Šahinović je uspio pokazati svoj neosporan talent za dramu, a posebno za komediju. Kao i svi pisci ovog perioda, i Šahinović se okušao u pisanju drama s

[17] Tomić-Kovač, Ljubica (1991): *Poezija austrougarskog perioda*. Sarajevo: Institut za književnost – Svjetlost,

temama iz prošlosti, i to naročito onih tema koje su u vezi s epskom prošlošću. Osim komedija i tema o prošlosti, u nekoliko njegovih drama zastupljene su teme iz realnog života, što prepoznaje i Marko Marković, kazavši:

> „Poslije Kočića prvi naš realistički dramatičar, prvenstveno komediograf, Hamid Šahinović imao je – u svom vremenu – najviše smisla za scenu, za dramski način kazivanja; umio jer da nađe ideju; da odabere motive i temu; da stvori temperaturu ambijenta, događaje, čovjeka koga prikazuje; umio je da kazuje radnjom, radnjom smišljenom i funkcionalnom, živom i zanimljivom.“[18]

Značaj njegovih drama za noviju bošnjačku književnost i ukupno društvo – naročito seljake – istakao je Munir Šahinović, ali ga je, kao i Marko Marković mnogo godina kasnije, uporedio s Petrom Kočićem s tim što mu je izuzeo „političku misao“ i intenciju kao ideju vodilju, a koja je kod Kočića posebno izražena.

> „Ono što je bio Petar Kočić za pravoslavne seljake bosanske Krajine, to je Ekrem za seljake-muslimane, samo s razlikom, što ga ne vodi, kao što je slučaj kod Kočića, politička zadnja misao.“[19]

Međutim, čini se da je Munir Šahinović svoj tekst posvećen Hamidu Šahinoviću pisao više po sjećanju jer u njemu postoji nekoliko književnohistorijskih promašaja, a prvi od njih jeste da je drama *Fata sa Krajine* objavljena u *Bosansko-hercegovačkom glasniku*, a ona tu nije objavljena, već u listu *Bošnjak*, i drugi je onaj u kojem kaže da drama *Hifzibeg* ima tri čina, a ona ima pet.[20]

O dramskom opusu Hamida Šahinovića pisali su najistaknutiji bosanskohercegovački i bošnjački književni teoretičari i historičari: Muhsin Rizvić, Josip Lešić, Gordana Muzaferija – i svi su naznačili njegov neosporan talent, kao i raznolikost tema koje je obuhvatio dramama.

Ono što se na prvi pogled može kazati kada je riječ o Šahinovićevim dramama s historijskom tematikom jeste da su one svoje teme i motive pronašle u epskim pričama i epskim junacima, kao i u junacima iz usmene balade Bošnjaka. Drame s temama iz prošlosti su: *Fata sa Krajine*, *Hifzibeg*, *Anđelija*, *Zmaj od Bosne.* U svakoj od ovih drama Šahinović je uprizorio neki događaj iz prošlosti, bilo da je on preuzet iz epske pjesme ili konkretnog historijskog događaja. Tako u dramama *Fata sa Krajine*, *Hifzibeg*, *Anđelija* Šahinović po epskoj matrici oblikuje svijet

---

[18] Marković, Marko: „Iz zaostavštine i sjećanja Marka Markovića: Hamid Šahinović (Ekrem“). *Oslobođenje,* 1961. god., br. 4826, str. 18.

[19] I. S. :„Smrt hrv. književnika dr. Hamida – Ekrema Šahinovića“. *Muslimanska svijest,* 1937. god., br. 33, str. 3.

[20] Ekrem (1905): *Hifzibeg: dramski spjev u 5 činova.* Islamska dionička štamparija, Sarajevo.

svojih junaka, a taj dramski svijet zaposjedaju epski junaci kao što su Tale Ličanin, Mustaj-beg Lički, Mujo i Halil Hrnjica itd. Ove drame napisane su u desetercu, a cijeli svijet odiše senzibilitetom epske pjesme, zbog čega Josip Lešić zaključuje da je Šahinović u ovim dramama „više išao za epskim (narativnim) nego za dramskim principima.“[21] Stoga, ove njegove drame imaju podnaslov *dramski spjev,* kojim zapravo Šahinović samo naglašava ostvarenje dijaloga u narativnom tekstu.[22] Taj epski postament u njegovim dramama, neće biti samo preuzet na planu svijeta i likova, već i na planu ustaljene epske govorne matrice.[23] Da je Šahinović slijedio epski svijet, potvrđuje nam, naprimjer, karakterizacija epskog junaka Tale Ličanina (Budalina Tale) u drami *Anđelija,* gdje je on donesen sa svim onim humorističkim karakteristikama koje je imao u epskim pjesmama.

Drame *Anđelija* (1906) (izvorno *Angjelija*) i *Zmaj od Bosne* (1905) objavljene su u časopisu *Behar*, dok je drama *Hifzibeg*[24] (1905) objavljena kao zasebna knjiga u Islamskoj dioničkoj štampariji, s posvetom „narodnom dobrotvoru Ademagi Mešiću“, a dramski spjev *Fata sa Krajine* objavljena je u *Bošnjaku,* 1906. godine.

Drugu liniju Šahinovićevog opusa čine drame humoristično-satiričnog karaktera. Naravno, prije svega tu mislimo na njegovu „muhtarsku trilogiju“ (*Gjavo pod čergom*, *Punica* i *Orden*)[25] koja je izlazila u časopisu *Behar*, a tematsko-motivski karakter ove trilogije ogleda se u ismijavanju zaostalosti bosanskohercegovačkog stanovništva, njihove ograničenosti i nedovoljne naobrazbe. Tako, naprimjer, u drami *Orden* Šahinović postavlja takvu komičnu situaciju u kojoj muhtar

---

[21] Lešić, Josip (1991): *Dramska književnost I*. Sarajevo: Institut za književnost – Svjetlost, str. 236.

[22] Ibidem, 236.

[23] *„Ibro (kuca na šargiju i pjeva)*
Hej Krajino, krvava haljino,
E si pusta požednila krvi,
Boja nema, četovanja nema“ („Fata sa Krajine“)

[24] Tako u dijelu Listak u *Beharu* br. 19. na str. 301. Hamid Šahinović povodom izlaska *Hifzibega* piše:
„Prije nego što je izišlo iz štampe moje najnovije djelo Hifzibeg, oglasio sam se u našim listovima, da ću ga razaslati na neke meni poznate i nepoznate prijatelje, da ga po mogućnosti rasture i rasprodaju megju svojim znancima i ahbabima. To sam učinio za to, jer su me moje privatne okolnosti silile, da odem iz Sarajeva, a nijesam imao koga drugog, ko bi vodio račun o tome i razašiljao knjige prema naučbama.
Vremena je dosti proteklo, a još se ni štamparski troškovi ne isplatiše, s toga te molim, dragi prijatelju, ako si štogod rasprodao od poslatih ti knjiga, da izvoliš novce spremiti na Sejid Alibega Filipović „direktora islamske dioničke štamparije“ u Sarajevu.
Isto tako, dragi prijatelju, izvoli spremiti novce od „Angjelije“ na istu adresu, ako se još kod tebe nalaze, jer se troškovi moraju što prije namiriti. Mahsus selam, Ekrem.“

[25] Ove drame svoje su izvođenje od 1903. do 1906. godine imale u: Visokom, Janji, Prijedoru, Zenici, Doboju, Tešnju, Stocu itd.

i likovi oko njega misle da je orden neka utvara, životinja itd. Ukoliko raspletemo književnohistorijsku sliku Šahinovićevog dramskog stvaranja, vidjet ćemo da se on prvotno okušao kao komediograf pa tek onda kao pisac dramskih spjevova o prošlosti, jer njegova „muhtarska trilogija" izlazi od 1902. do 1904. godine, dok drame o prošlosti i s realističkom tematikom izlaze tek poslije.

U *Beharu* je objavio i dramu *Pred gradske izbore* 1911. godine, dok je prerađenu verziju ove drame drugi put objavio tri godine prije svoje smrti 1933/1934. godine u časopisu *Novi Behar* pod naslovom *Frdekteri*. Dok u prvoj varijanti ove drame kao podnaslov stoji „Događa se u provinciji u predsoblju načelnikove sobe", u drugoj je izmijenjen „Događa se u jednom gradu u Bosni u provinciji god. 1912."

Valja ovdje spomenuti i njegove dramske spjevove u dvije slike *U planini*[26] i *Na uranku*[27] objavljene, također, u *Beharu* pod pseudonimom Sejjah. Za razliku od njegovih dramskih spjevova o prošlosti, koji su naslonjeni na epski kulturni kod i teže narativnosti, ova dva dramska spjeva više natopljena su lirskim senzibilitetom.

Hamid Šahinović zaista predstavlja jednu važnu figuru u ukupnom književnom mozaiku novije bošnjačke književnosti, o čemu svjedoči i ova skica njegovog književnog portreta za koju se nadamo da će nekada prerasti u ozbiljniju studiju o ovom, skoro zaboravljenom piscu. Tu njegovu genijalnost i inovativnost za vrijeme u kojem piše, kao i njegov ukupni značaj u novijoj bošnjačkoj književnosti, potvrđuje nam i to što je njegova drama *Dva načelnika* uvrštena u *Antologiju bošnjačke drame*.[28]

Literatura:

I. S. (Šahinović, Munir) :„Smrt hrv. književnika dr. Hamida – Ekrema Šahinovića". *Muslimanska svijest,* 1937. god., br. 33.
Lešić, Josip: *Dramska književnost I*. Sarajevo: Institut za književnost – Svjetlost, 1991.
Lešić, Zdenko: *Pripovjedačka Bosna I*. Sarajevo: Institut za književnost – Svjetlost, 1991.
Marković, Marko: „Iz zaostavštine i sjećanja Marka Markovića: Hamid Šahinović (Ekrem"). *Oslobođenje,* 1961. god., br. 4826.

[26] Sejjah: „U planini". *Behar*, god. 1904/1905, str. 371-373.

[27] Sejjah: „Na uranku". *Behar*, god. 1904/1905, str. 195-197.

[28] Muzaferija, Gordana (prir.) (1996): *Antologija bošnjačke drame*.Sarajevo: Alef, str. 41-79.

Mulabdić, Edhem: „Behar (prilikom 40-godišnjice njegova pokretanja)“. *Narodna uzdanica (kalendar),* god. VIII, 1940.
Muzaferija, Gordana (priredila): *Antologija bošnjačke drame*. Sarajevo: Alef, 1996.
Nametak, Abdurahman: *Muslimanski književni pokret (1878-1914): za profesorski ispit*. Mostar, 1939. (Rukopis koji se nalazi u arhivskoj ostavštini rahmetli prof. dr. Muhsina Rizvića u Biblioteci BZK „Preporod“ u Sarajevu).
Rizvić, Muhsin: *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887-1918).* Sarajevo: El-Kalem, 1990.
Rizvić, Muhsin: *Behar: književnohistorijska monografija*. Sarajevo: Svjetlost, 1971.
Tomić-Kovač, Ljubica: *Poezija austrougarskog perioda*. Sarajevo: Institut za književnost – Svjetlost, 1991.

HAMID ŠAHINOVIĆ − EKREM: POET, NOVELIST AND DRAMATIST: 80 YEARS OF HIS DEATH (1936)

Nehrudin Rebihić

Summary

This paper deals with literary-historical portrait of the writer Hamid Šahinović Ekrem. Among others, we will make a review of all that this writer published: poetry, prose and drama in Bosnian Herzegovinians journals. We have tried to sort out Šahinović's poetic and literary-historical specificity, as well as his common characteristics with the writers of the Bosniak Revival literature and interwar period. Also, the paper deals with his status in literary criticism.

Key words: Hamid Šahinović Ekrem, Bosniaks literacy

821.163.43*.09: 929 Mahmutćehajić, R.

Umjetnost između estetike, etike i ideologije[1]
(Povodom objavljivanja knjige Rusmira Mahmutćehajića: *Andrićevstvo)*

Enes Pašalić
Vlada Brčko Distrikta
Brčko

Knjiga Rusmira Mahmutćehajića *Andrićevstvo* je pokušaj detabuizirane refleksije Andrićevog djela, koja poseban naglasak stavlja na analizu ideologijskog sadržaja, te na kulturni i idejno-politički utjecaj koji je taj ideologijski sadržaj imao na prostorima bivše Jugoslavije, posebno BiH. Pri tome se autor trudio da otvori nove vizure čitanja Andrićevog djela, a da pritom da ne dovede u pitanje estetsku vrijednost samog djela, što se na kraju pokazalo neodrživim. Umjesto dekonstrukcija, Mahmutćehajićeva refleksija se na kraju pokazala kao destrukcija, kvalificirajući ga kao ideologijski konstrukt, estetiku u službi ideologije, koja je bila i jeste idejni osnov ideologijama etničkog čišćenja i genocida.

Nije sporno da je svjetonazorski osnov Andrićevog književnog svijeta ideologizirani europocentrizam, hristijanocentrizam i orijentalizam u okviru kojeg su muslimani "temeljni neprijatelj". Sporno je osporavanje estetskih vrijednosti tih djela, odnosno onoga što Hegel i Heidegger vide kao temeljno određenje velikih umjetničkih djela, njihovu sposobnost da razotkriju istinu svijeta kojeg predstavljaju.

Osnovni metodološki problem Mahmutćehajićevog kvalificiranja Andrićevog djela kao neistinitog i suprotstavljenog realnosti je što on hipostazira Realnost po sebi i Istinu po sebi, a onda na osnovu sopstvene spoznaje Istine o toj Realnosti proglašava Andrićevo djelo kao neistinito, a da pri tome ne propituje pretpostavke sopstvene spoznaje.

Za Mahmutćehajića je transcendentalno načelo uslov mogućnosti spoznaje te Realnosti. Transcendentalno načelo je vjera, koju treba razlikovati od religije i tiče se primordijalnog odnosa čovjeka i Boga. U osnovi ovoga odnosa je *mysterium tremendus* ili "užasna misterija", spremnost da se u ime Boga žrtvuje i ono najdraže (Ibrahim i Isak). Tek na osnovu ove spremnosti na žrtvu (nasilje) moguća je religija, kao institucionalizirani sistem vjerovanja. U okviru monoteizma ovaj sistem vjerovanja pretendira na apsolutnu istinitost koja nije komplementarna s drugim istinama.

Mahmutćehajić za svoje transcendentalno načelo uzima islam kao posljednju monoteističku objavu i iz njenog rakursa kritizira estetsku vrijednost (istinitost) Andrićevog djela, ne propitujući pri tome da li je takva kritika hristijanocentričkog i europocetričkog svjeto-

[1] Rusmir Mahmutćehajić: *Andrićevstvo: Protiv etike sjećanja.* Beograd: Clio, 2015.

nazora objektivna. Ne potvrđuje li Mahmutćehajić ovakvim svojim "tabuiziranim" pristupom upravo ono što osporava kao neistinito u Andrićevom djelu, a to je da je Bosna zemlja u kojoj žive četiri vjere a da svaka ima ishodište u tuđem svijetu, a ne tamo gdje se živi i umire i da svaka od njih svoju istinu afirmira negiranjem istina ostalih.

Ključne riječi: Rusmir Mahmutćehajić, Ivo Andrić, Andrićevstvo, ideologija, dekonstrukcija, tabu, transcendentalno načelo, *mysterium tremendum*, vjera, religija, monoteizam, istina.

Knjiga Rusmira Mahmutćehajića *Andrićevstvo: protiv etike sjećanja* je onaj tip knjige koja vas, bez obzira da li vam se dopala ili ne, da li se s njom slagali ili ne, neće ostaviti ravnodušnim. U najkraćem, ona na novi način reflektira pripovjedačko djelo nobelovca Ive Andrića, sagledavajući pri tome socio-kulturni i civilizacijski kontekst kojem je autor pripadao, a koji je u bitnome utjecao na autorovu „sliku svijeta" i njegovu estetsku kreaciju. Pri tome, manjim dijelom, propituje estetske kvalitete samog djela, dok poseban naglasak stavlja na analizu ideologijskog sadržaja umjetničkog djela, kao i kulturološke i ideološko-političke utjecaje koje je ideologijski sadržaj književnog djela Ive Andrića imalo na prostorima bivše Jugoslavije, a posebno Bosne i Hercegovine.

Ivo Andrić i njegovo djelo su još za života autora zauzeli posebno mjesto, ne samo u književnosti, nego u ukupnoj kulturnoj i duhovnoj sferi na prostorima bivše Jugoslavije, i to ne samo zbog estetskih vrijednosti samog djela, nego i zbog toga što je njegovo književno djelo prihvaćeno kao gotovo savršena „mimeza" bosanskohercegovačke stvarnosti, kao i „karaktera" njenih naroda. Ovjenčan Nobelovom nagradom Andrić i njegovo djelo postali su „idoli"[2] koji su uslovljavali percepciju i tumačenje prošlosti BiH, a samim tim i razumijevanje sadašnjosti i projekciju budućnosti. Njegovo djelo se konzumiralo idolopokloničkі, odnosno nekritički, još u srednjoj školi, kao obavezna lektira, koja je u bitnome utjecala na historijsko, socijalno, kulturno i idejno, razumijevanje svijeta u kojem se živjelo, kao i karakter naroda s kojima se živjelo. Samo ponekad i kod rijetkih, pri čitanju određenih sadržaja, javio bi se osjećaj prigušene nelagode, sličan onome koji se

[2] Mahmutćehajić koristi odrednicu „tabu", koja više stavlja naglasak na zabranu kontaktiranja s nekom posvećenom stvari ili osobom, dok sam se ja odlučio za termin „idol", koji, osim što označava obožavanje određene stvari ili osobe, istovremeno ističe određen poželjan sistem ideja, vrijednosti i obrazaca ponašanja, koje emaniraju te osobe ili stvari. Taj se sistem ideja, vrijednosti i obrazaca ponašanja obrazovanjem ili na drugi način, internaliziraju u pojedince, a koje onda postaju okvir koji uslovljava viđenje, razumijevanje i vrednovanje stvarnosti, događaja i ljudi. U tom smislu Francis Becon koristi odrednicu „idoli pećine". Vidjeti „taboo" u *Internacional Encyclopedia of the social and behavioral sciences*, str. 15430, i „Idols of the cave", u Francis Backon: *The new organon*. Cambridge Universitz Press, st. 41.

javljao pri slušanju viceva o Muji i Hasi, a da se nikada pri tome nije postavljalo pitanje da li su Mujo i Haso svagda i na svakom mjestu baš takvi.

Andrić se, naravno, čitao i stručno i kritički, ali prvobitno institucionalno usvojeno idolopoklonstvo, kao i nesumnjiva magija njegove riječi, ograničavali su kritičke percepcije svih aspekata njegovog djela. Ivo Andrić je bio i ostao neprikosnoveni književni autoritet na ovim prostorima, čije se djelo još koristi kao neupitan izvor razumijevanja, prije svega bosanskohercegovačke stvarnosti. Dirati u idole, što je Andrić bio i što još jeste, nikada nije bio zahvalan posao.

Mahmutćehajićeva refleksija književnog djela Ive Andrića, najvećim dijelom, može se odrediti kao „prometejska" i „dekonstruktivna". Prometejska[3] refleksija, poput vatre i svjetlosti, ne respektira stečeno stanje, nego se širi cijelim svojim obimom na sve aspekte reflektiranog predmeta. Ako bi se vatra i svjetlost simbolički sveli na znanje, onda bi Prometejska refleksija trebala da donese „onoliko znanja koliko su znali naši očevi, ali i nešto više, onoliko znanja koliko su znali naši učitelji, ali i nešto više"[4]. Mudrost i znanje, kao vatra i svjetlost treba da prožmu cjelokupan predmet refleksije, ali da ga kao takvog ne spale u cijelosti, nego da ga u negaciju sačuvaju i donesu neko novo znanje o njemu.

Dekonstrukcijska refleksija jeste, u startu, kao i prometejska refleksija, destrukcija, destrukcija koja istovremeno biva i rekonstrukcija, kojom se kritičkim opserviranjem starog (znanja) stvara nešto novo, neko novo znanje. Ona dovodi u pitanje saznanja idola prošlosti, otvarajući prostor za neka nova saznanja. Tvorac ovakvog dekonstruktivnog pristupa, Derrida, određuje ga kao „destrukciju samog djela, tako da postane neovisno od sopstvene osnove, što otvara mogućnosti za nova značenja"[5]

Mahmutćehajić „prometejskom" i „dekonstruktivnom" refleksijom samo Andrićevo djelo u startu destruira, prekidajući s uobičajenim idolopokloničkim i tabuiziranim tumačenjima, ali ga istovremeno čuva, otvarajući perspektivu njegovog novog značenja. To novo značenje Andrićevog djela Mahmutćehajić je nazvao andrićevstvo. Mada je osnovna intencija „andrićevstva" bila da prometejskom i dekonstruktivnom refleksijom Andrićevog djela oslobodi njegova „tabuizirana" značenja, ne dovodeći u pitanje cjelokupno djelo i njegovu estetsku vrijednost,

[3] Prometej (Prometheus) je, prema grčkoj mitologiji, donio ljudima vatru, odnosno svjetlost i znanje, kao iskru božanske mudrosti, da bi spasio čovjeka od izvornog neznanja. Vidjeti „Prometheus": *Myth Encyclopedia*. http://www.mythencyclopedia.com/Pa-Pr/Prometheus.html

[4] Gaston Baschelard: *The psychoanalysis of Fire*. London: Routledge, 1964., str. 12.

[5] John D. Caputo: *Deconstruction in a nutshell*. New York: Fordham Univesity Press, 1977. „Dekostrukciju čini mješavina memorije, vjernosti i uočavanje nečega što nam je dato, a istovremeno heterogenost, nešto apsolutno novo, prekid... Naslijeđeni model se dekonstruira tako da se sam iskorijeni, da postane neovisan od svoje osnove.", str. 8.

ipak, u svojim izvedenicama (konsekvencama) „Andrićevstvo“ destruira Andrićevo djelo, „spaljujući“ ga u temelju, što ćemo u nastavku pokušati pokazati.

Andrićevstvo

Za respektirati je Mahmutćehajićevu polifoničnu refleksiju Andrićevog djela iz ugla različitih filozofskih disciplina, ontologije, epistemiologije, etike, estetike, perenijalne filozofije, teologije, historiografije, sociologije, politologije..., koja postaje homofonijska, jer se ovaj pluralitet pristupa i tema svodi na jednu glavnu melodiju koju je nazvao Andrićevstvo i s kojom sve ostale teme stoje u skladnom odnosu i čine jednu logičnu cjelinu.

Mahmutćehajićeva refleksija (tumačenje) Andrićevog književnog djela polazi od analize ontologijskog statusa umjetničkog djela, odnosno od pitanja kako ono nastaje, egzistira i utječe na stvarnost? Umjetničko djelo nastaje umjetničkom kreacijom umjetnika. No, to po čemu umjetnik i njegova kreacija jesu nikada do kraja ne proizlazi iz „Ništa“, nego i iz civilizacijskog okvira samog autora, koji oblikuje koncepcijski okvir njegovog mišljenja. To mišljenje, zajedno s kreativnom imaginativnošću i umjetničkim vještinama autora, oblikuje umjetničko djelo kao artificijelni dio te stvarnosti. Umjetničko djelo potpuno se ostvaruje utjecajem na predstave i ideale onih koji ga percipiraju (konzumiraju), i koji, temeljem tih umjetničkih predstava i ideala, reafirmiraju ili reoblikuju tu stvarnost.

Svoj civilizacijski i ideologijski svjetonazor Andrić je izložio u svojoj doktorskoj disertaciji naziva „Razvoj duhovnog života u Bosni pod utjecajem turske vladavine“, koju je branio 1924. godine u Gracu, a za koju je sam Andrić rekao da je samo „druga strana jednog poduhvata“[6]. Prva strana tog poduhvata bila bi, naravno, njegovo književno djelo. Osnovne teze njegove doktorske disertacije mogu se svesti na sljedeće:

− Dolaskom Osmanlija bosanska srednjovjekovna država gubi svoju originalnost nastalu pod utjecajem Rima i Bizantije, odnosno rodbinskim vezama i političkim odnosima bosanskih kraljeva i vlastele sa srpskim i mađarskim dvorom, kao i kontaktima s Dubrovnikom, koji su joj davali zapadnjački civilizacijski obol.[7]

− „Umjesto toga, počela je najezda jednog osvajačkog naroda, tuđeg po veri, duhu i rasi.“[8] Osvaja je jedan „azijatski ratnički narod čije su društvene institucije i običaji značili negaciju svake hrišćanske kulture i čija je vera-nastala pod drugim

[6] Rusmir Mahmutćehajić: *Andrićevstvo*...s tr. 105.

[7] Ivo Andrić: *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*. Banja Luka: Beograd : Zadužbina Petar Kočić, str.12.

[8] Isto, srt. 2.3

klimatskim i društvenim uslovima i nepodesna za svako prilagođavanje-prekinula duhovni život zemlje, izobličila ga i od tog života načinila nešto sasvim osobeno.“[9]

− Islamizacija je provedena nasilno ili iz interesa. „Ko je želeo trajno da sačuva posed i poziciju vlasti vezanu za posed, a zajedno s tim i privilegije, morao je na kraju preći na islam”.[10]

− Oni koji su prešli na islam („zločesti hrišćani koji su se poturčili“) postali su „vladajuća ratnička kasta“...“Duhovni život te kaste skamenio se u oblicima tuđe religije i nepoznatog jezika.“[11]

− Slavensko hrišćansko stanovništvo (raja) neizbježno je došlo u potčinjen privredni i društveni položaj i „moralnu zapostavljenost“, što ih je prisililo da se očajnički bore za opstanak.[12]

To su u osnovi bile idejne i civilizacijske pretpostavke na kojima je Andrić gradio svoje književno djelo. Pod odrednicom „andrićevstvo“ Mahmutćehajić izvodi sljedeće osobine Andrićevog književnog djela:

−Izmaštani svijet Ive Andrića (njegovo književno djelo) nije stvarni svijet Bosne. To je pripovjedno nasilje nad bosanskom zbiljom. Estetske vrijednosti pripovijedanja Ive Andrića nisu spojive s istinom o svijetu o kojem piše.[13]

− Islam se predstavlja kao religija koja je „nastala pod drugim uslovima“ i kao takva „nepodesna za prilagođavanje“, koja se svodi na „otomansku vladavinu“, odnosno „političko i svako drugo nasilje“.[14]

− Islamizirani Bosanci (muslimani) se izjednačavaju s Turcima (poturice), čija je suštinska odrednica „vlast, moć nasilje“, koji nabijaju hrišćane na kolac, dave, kolju, truju, koji su luđaci i lažovi, bez teologije, bez odnosa prema počelu. Kao takvi, Turci (poturice, muslimani, Bošnjaci) se ontološki odvajaju od „naših“ (hrišćana, kršćana), te određuju kao „homo sacer“, oni koje je dopušteno nekažnjeno ubiti.[15]

− Bosna, kao „obuhvatni vidik cjelokupnog pripovjedačkog djela“, predstavlja se kao zemlja u kojoj se „rađa, raste i umire u mržnji-fizičkoj odvratnosti prema susjedu druge vjere“, Mržnja, kao nesavladiv strah od drugog i nepoznatog „središte je svega bosanskog“.[16]

---

[9] Isto, str. 31. U fusnoti Andrić dodaje da se ova kritika islama ne odnosi na islam kao takav, nego na posljedice do kojih je došlo uslijed prenošenja islama na hrišćanske, slavenske zemlje.

[10] Isto, str. 35.

[11] Isto, str.109.

[12] Rusmir Mahmutćehajić: *Andrićevstvo...*str. 44, 45, 47, 63...

[13] Rusmir Mahmutćehajić: *Andrićevstvo...*str. 21, 22

[14] Rusmir Mahmutćehajić: *Andrićevstvo...*str. 50, 264, 265.

[15] Rusmir Mahmutćehajić: *Andrićevstvo....*, str. 267, 377, 487.

[16] Rusmir Mahmutćehajić: *Andrićevstvo...*str. 97, 407.

− Andrićevo djelo je postalo „maska za predstavljanje bosanskih muslimana ideologijskim konstruktom rasne i religijske tuđosti koja prijeti „našosti". „Priča je izgubila svojstvo artificijelnosti i pretvorila se u sredstvo okrivljavanja i klevetanja". Književno djelo Ive Andrića postaje „ideologijski zasnovana estetika."[17]

− Pripovjedačka slika Ive Andrića, iz rakursa teleologija nacije tako „podstiče nasilje jednih protiv drugih". Andrićev imaginacijski konstrukt nacionalizma, rasizma i orijentalizma nametnuo se „zbiljnom svijetu Bosne i njezinih ljudi". Bosanska stvarnost se „andrićevstvom" estetizirala.[18]

Dakle, Andrićev socio-kulturni i civilizacijski okvir je moderna eurocentrična i hristijanocentrična slika svijeta koja je na „fantazmima" orijentalizma producirala islam (Turke) kao glavnog Neprijatelja hrišćanstva. Na temelju takve civilizacijske pozadine autor (Andrić), svjesno ili nesvjesno, ideologijski impregnira svoju estetsku imaginaciju i svoje umjetničko djelo (naratore, naraciju i likove), koje, najvećim dijelom, smješta u BiH, najzapadniju granicu otomanske imperijalne vladavine. U svojoj pripovjednoj imaginaciji (romanima i pripovijetkama) kreira likove i događaje u kojima dominiraju vrijednosti i ideje koje predstavljaju islam (Turke) kao nešto strano i neprijateljsko, islamizirano bosansko stanovništvo se konstantno izjednačava s Turcima, te su stoga i oni zli i prljavi neprijatelji svojih komšija, hrišćana (kršćana), a BiH, kao zemlja u kojoj su stoljećima vladali Turci, predstavlja kao zemlju mržnje, netolerancije i nasilja. Takvo stanje može se prevladati samo iz rakursa teleologija evropskog nacionalizma, temeljem kojeg je neodrživo „bosansko jedinstvo u pluralnosti", te se ono kao takvo mora prevladati stvaranjem nacionalnih država, koje su moguće samo negacijom (eksterminacijom) stranog elementa, Turaka, odnosno poturica (muslimana, Bošnjaka). To su, prema Mahmutćehajiću, temeljne ideologijske odrednice Andrićevog djela koje su oblikovale svijest pokoljenja.

Na tim tezama Mahmutćehajić svojom refleksijom Andrićevo djelo demaskira kao „ideologijski konstrukt", estetiku u službi ideologije, koja je bila i jeste idejna osnova politikama etničkog čišćenja i genocida.[19] Mada se Mahmutćehajić trudi da očuva svoj „dekonstruktivni" pristup i ne dovede u pitanje ukupnost Andrićevog djela i njegovu estetsku vrijednost, ističući na više mjesta „estetsku neosporivost tog pripovjedačkog umijeća"[20], to je, konsekventno gore rečenom, neodrživo.

---

[17] Rusmir Mahmutćehajić: *Andrićevstvo...*str. 50, 290 i dalje

[18] Rusmir Mahmutćehajić:, *Andrićevstvo...*str. 112, 290.

[19] Mahmutćehajić nije ni prvi ni jedini koji je izrekao ovakve kvalifikacije za Andrićevo djelo. Još krajem 60-ih godina Muhamed Filipović u svome tekstu „Bosanski duh u književnosti – Šta je to?" piše da je Andrićevo djelo „nanijelo više zla Bosni nego sve vojske koje su u nju dolazile".

[20] Rusmir Mahmutćehajić: *Andrićevstvo...*str. 326.

Reakcije na andrićevstvo

Dirati u idole (tabue) nikada nije prijatan posao, ni prijatno iskustvo, kao što nije prijatno doći u dodir s vatrom. Reakcije su bile „vatrene". Od Vešovićeve vehementne uvrijeđenosti i agresivne reakcije tipa „ovo je odvratni falsifikat bošnjačkih nacoša"[21], do Kuljiševih diskvalifikacija jer se, navodno, radi o „bizarnoj recepciji Andrićeve literature" punoj „ideoloških fantazmi"[22], Bazduljeve suzdržane ignorancije nastavka „akademske satanizacije Ive Andrića"[23], do pokušaja da se kritika idola ospori književno-kritičkim argumentima (Lovrenović, Kazaz, Pobrić). Ono što bi za nas moglo biti relevantno u ovim kritikama (opservacijama) Mahmutćehajićevog „Andrićevstva" koje se, svaka na svoj način, idolopokloničkи odnose spram Andrića i njegovog djela, jer iznose isključivo argumentaciju „contra" „Andrićevstva", može se svesti na sljedeće:

− Andrićevstvo na „razlikuje pisca od naratora" (Lovrenović, Pobrić)[24], i brka „gledište lika sa gledištem autora (Kazaz)[25], pripisujući mišljenje i ponašanje likova autoru,

− Da je Andrićeva književnost imala cilj projekt antimuslimanstva, onda bi njegovo djelo bilo pamflet, a ne književnost (Kazaz)[26]. Književnost, kao takva, ne bi imala estetsku vrijednost,

− Književnost se ne može čitati kao ideologija i historiografija (Kazaz)[27],

− Književnost (umjetnost) se ne može kvalificirati kao laž u odnosu na realnost. Književni tekst nije faktografski ni istinit ni lažan. On je istinit/lažan jedino u odnosu na sebe, na svijet koji proizvodi (Kazaz)[28].

Ukratko, kritika „andrićevstva" se svodi na osporavanje odgovornosti autora za njegovo djelo, jer umjetničko djelo ima sopstvenu logiku neovisnu o autoru; umjet-

[21] Vidi Marko Vešović: „Mačku je mnogo goveđa glava". http://www.e-novine.com/mobile/stav/100692-Mnogo-mačku-goveđa-glava.html

[22] Denis Kuljiš: „Ivo Andrić-Teoretičar genocida". http://www.nezavisne.com/index/kolumne/Ivo-Andric-teoreticar-genocida-I-dio/209119

[23] Muharem Bazdulj: „Ivo Andrić između Mahmutćehajića i Kuljiša". http://www.oslobodjenje.ba/kolumne/ivo-andric-izmedju-mahmutcehajica-i-kuljisa

[24] Ivan lovrenović: „Andrićev paradoks o šutnji". http://milelasic.com/?p=1588, Edin Pobrić: „Ivo Andrić-estetika praznine", http://strane.ba/edin-pobric-ivo-andric-estetika-praznine/

[25] Enver Kazaz: "Egzistencijalnost/povijesnost Bosne-Interpretacija u zamci i ideologije. www.openbook.ba/izraz/no10/10 index.htm

[26] Isto

[27] Isto

[28] Isto

nost se ne može ideologijski tumačiti; Andrić nije svjesno producirao umjetničku laž i mržnju spram muslimana, jer tada njegovo umjetničko djelo ne bi imalo estetskih vrijednosti; Andrićevo umjetničko ne može se tretirati kao neistinito. Da li neka od ovih primjedbi sadrži održivu kritiku Mahmutćehajićevog „Andrićevstva"?

Umjetničko (literarno) djelo nastaje kao rezultat jedinstva autora i njegovog socio-kulturnog konteksta, same kreacije (djela), odnosno jezika (kod) u kojem je oblikovano djelo, kao i konzumenta (čitaoca).[29] Apsolutizirati ulogu autora, kao što radi romantičarsko-humanistička teorija, ili bilo koju drugu komponentu, nije ispravno, kao što se isto tako uloga autora i njegove estetske intencije ne mogu isključivati iz razumijevanja umjetničkog djela. Osporavati suštinsku ulogu autora u produkciju umjetničkog djela, bez obzira što autor nije autonomni subjekt kreacije, jer na kreativnu imaginaciju utječu i faktori koji nisu rezultat autonomne volje autora, u najmanju ruku je besmisleno, kao što bi bilo besmisleno osporavati zasluge (nagrade) autora u kreaciji vrijednog umjetničkog djela. Ivo Andrić je, kako odgovoran, tako i zaslužan za ono što je stvorio.

Umjetnik kroz svoje djelo uobličava, ličnom imaginacijom, znanjem, vrijednosnim, estetskim i drugim kriterijima, jedan dio društvene stvarnosti, koji izražava specifičan lični umjetnički doživljaj svijeta. Tako umjetničko djelo, pored estetskih kvaliteta, sadrži i specifičan sistem „ideja, vjerovanja i vrijednosti", sadržanih u umjetničkom oblikovanju „stvarnosti", a koje Terry Eagleton naziva ideologijom (Weltanschaung).[30] Deleuz i Guattari smatraju da je „politika (ideologija) već unaprijed sadržana u stvarima jezika i literature"[31]. Stoga, bez obzira na stavove „larpurlartizma" (l` art pour l` art) da je umjetnost sama sebi svrha teško je prihvatiti da je umjetnost, uz sve specifičnosti, i u produkciji, i u sadržaju, i u percepciji slobodna od ideoloških sadržaja. Ideologijski sadržaj je sastavni dio kako umjetničke produkcije, samog umjetničkog djela, tako i njegove percepcije.

Mahmutćehajić u svojoj refleksiji Andrićevog djela upravo akcent stavlja na vezu civilizacijskog konteksta, koji je u bitnome oblikovao autorovu idejnu i estetsku intenciju i samoga književnog djela, kao i na ideologijski sadržaj djela i njegov utjecaj na društvenu stvarnost. Estetskom vrijednošću Andrićevog djela Mahmutćehajić se bavi tek posredno.

Neosporno je da je Andrićev „europocentrički" i „hristijanocentrički" svjetonazor[32], objektiviziran u doktorskoj disertaciji, u bitnome utjecao na oblikovanje

---

[29] Vidjeti R. Selden, P. Widdowson, P. Longman: *A Reader's Guide to Contemporary Literary theory*. Paerson, Longman, 2005.

[30] Terry Eagleton: *Ideology*. London:New York: Verso, 1991., str. 28.

[31] Robert Porter: *Deleuze and Guattari: Aesthetics and Politics.* University of Wales Press-Cardiff, 2009., str.6.

[32] Edgar Morin definira mit koji je Evropa stvorila o sebi tako što kaže „da je evropska kultura jevrejsko-hrišćansko-grčko-latinska....jevrejski,hrišćanski, grčki, latinski izvori djeluju u

njegovog književnog djela. Takav svjetonazor, svjesno ili nesvjesno, utjecao je da Andrić oblikuje svoj imaginarni književni svijet u kojem su dominantni Turci (poturice, muslimani, Bošnjaci), Đerzelez Alija, Braća Morić, Mustafa Madžar, Alihodža Mutevelić, Veludin Paša-Čerkez..., „tuđi po vjeri, duhu i rasi", dehumanizirane nakaze i zločinci.[33] Sve što je nastalo na temelju islama-Turaka nosi klicu zla, zločina i nasilja. Ćuprija na Drini nije simbol povezivanja, kao što mnogi misle, nego simbol hrišćanskog stradanja, u temeljima koje su, fiktivno ili stvarno, kao žrtve ugrađena hrišćanska djeca, zbog koje su hrišćani nabijani na kolac, sa kojeg još, kroz Andrićevu književnu imaginaciju, odjekuje vapaj i kletva „Turci, Turci..., da paski skapavate... paski pomrete!...![34] Ta kletva priziva „marš na Drinu ili srpski „drang nach westen", odnosno hrišćansku osvetu. Sve ono (Bosna) i svi oni (hrišćani i kršćani) koji su bili u kontaktu s islamom i Turcima (Poturicama, muslimanima, Bošnjacima) prožeti su mržnjom kao temeljnim osjećajem[35], a oni koji su imali „bliske" veze s Turcima (poturicama, muslimanima Bošnjacima) bivaju sudbinski predodređeni na degradaciju i kaznu.[36] Ovakva ideologizacija književnog djela nije nikakav Andrićev novum nego pripada samoj biti identiteta

pravcu stvaranja jedne harmonične sinteze koja je istodobno specifična podloga i zajednički kulturni nazivnik za Evropu. Na toj kulturnoj osnovi Evropa je stvorila jednu originalnu civilizaciju koju karakteriše duhovnost, humanizam, racionalnost i demokratija, a to znači vrline i vrijednosti koje su superiorne onima neke druge civilizacije," Edgar Morin: *Kako misliti Evropu*. Sarajevo: Svjetlost, 1989. ,str. 57. Tomaž Mastnak definira „etničko čišćenje" kao temelj Evrope a muslimane, islam, Turke kao „temeljnog neprijatelja" *kojeg treba očistiti u Evropi.* Vidjeti Tomaž Masnak: „Etničko čišćenje kao temelj Evrope", u Denys Hay: *Evropa*, rojstvo ideje". Ljubljana: Znanstvena in publicistično središče, 1995., str. 144 i dalje

[33] Naravno, postoje primjeri likova u Andrićevom djelu koji odstupaju od ovoga obrasca, ali oni samo potvrđuju pravilo i daju realistično dominantnom obrascu književnog svijeta Ive Andrića.

[34] Ivo Andrić: *Na Drini ćuprija*, Beograd, 1964. Opis nabijanja Radisava na kolac u *Na Drini ćuprija*, snaga poetizacije turskoga zla, hrišćanske patnje i kletve, koji su se posvetili, može se po simboličkoj snazi, simboličkom značenju i poruci porediti sa značajem i porukom koji je pjesma „Propast srpskog carstva" imala za srpsku kolektivnu svijest. „Kosovski mit izražen kroz pjesmu „Propast srpskog carstva" kao esencijalna odredba srpskog nacionalnog bića, implicira onto-logičku kategorijalnu strukturu koja je kosovski mit etablirala kao „himnu genocidu" srpskog naroda". Vidjeti Enes Pašalić: „Zločin bez kazne". *Pregled*: januar-april 2013.

[35] „Ali vidiš...Bosna je zemlja mržnje i straha...Jer fatalna karakteristika te mržnje i jeste u tome što bosanski čovjek nije svjestan mržnje koja živi u njemu, što zazire od njenog analiziranja, i-mrzi svakog ko pokuša to da učini." Vidjeti Ivo Andrić: „Pismo iz 1920. godine", u *Antologija bosanskohercegovačke pripovijetke XX vijeka*. Sarajevo: Alef, 2000., str. 89. Ivo Andrić: *Travnička hronika*. Beograd: Prosveta.

[36] Mara koja je općila sa muslimanom „u očima božijim i u očima kršćanskog svijeta" postaje „Đubre, đubre puno smrada i crva!" Vidjeti Ivo Andrić: „Mara milosnica" u Andrić: *Anikina vremena*. Sarajevo: Svjetlost-Prosveta, 1967., str. 208.

moderne Evrope, koji se uspostavljao od 11. stoljeća.[37] Tako estetizirana „slika svijeta" (Bosne) biva internalizirana u svijest mladih generacija i eksternalizirana u institucionalizirane idejne i kulturne kodove, a svojom estetskom snagom dodatno legitimira politike etničkog čišćenja i genocida nad Turcima (poturicama, muslimanima, Bošnjacima) u Bosni.[38]

No, veza autora i djela i ideologijski sadržaj djela ne određuju u bitnome njegovu umjetničku vrijednost. Umjetnička vrijednost ne zavisi ni od ideologije, ni od etičnosti, ni od ljepote djela.[39] Ljepota je teško odredljiv pojam. Neka od najboljih umjetničkih djela smatraju se „ružnim".[40] Isto tako, postoje umjetnička djela za koja se ne može reći da su etički dobra. Neka su čak etički perverzna.[41] Dakle, ni autor, ni svjetonazor, ni etičnost, ni ljepota ne određuju umjetničku vrijednost djela. Upravo obrnuto, smatra Heidegger. „Umjetničkost" djela određuje i njenog autora i njegovu kreativnost.[42] Stoga, ostaje da se zapitamo šta je to umjetnost?

Ovdje nemamo ambicije da damo cjelovit odgovor na pitanje šta je suština umjetnosti (estetske vrijednosti umjetničkog djela), jer bi to prevazilazilo mogućnosti autora, kao i ambicije ovoga prikaza. Stoga ćemo pokušati, tragom Hegela i Heideggera, ukazati na ono „čime umjetnost jeste to što jeste i kakva jeste", odnosno na suštinu umjetnosti.[43]

Umjetnost je rezultat rada duha, čija je supstanca misao.[44] Duh se, prema Hegelu, pojavljuje kao subjektivni, objektivni i apsolutni duh. Bitna ili velika umjetnost se ne može svesti na rad objektivnog duha, na prolaznu igru, dekoraciju, zabavu, zadovoljavanje vanjskih potreba... Umjetnost, kao rad duha, kao i religija i filozofija, treba da izrazi, na specifičan estetski (gr.aisthetes) način *istinu apsoluta*.[45]

Prema Heideggeru, umjetničko djelo „otvara svijet"„svijet gdje se donose suštinske odluke naše historije, gdje ih ili prihvatamo ili odbacujemo, gdje nam nisu

---

[37] Vidi Tomaž Mastnak: *Kristjanstvo in muslimani.* Ljubljana: Znanstveno in publicističko središče, 1996.

[38] Nije samo Radovanu Karadžiću Andrićevo djelo služilo da objasni i „endemsku mržnju" u Bosni, kojom se legitimira njena podjela.

[39] Vidjeti Roger Kimbell: „Art without beauty". *The culture wars* (VII)

[40] Vidjeti Ruth Lorand: *Aesthetics order*. Routledge

[41] Vidjeti *Aesthetics and ethic*. Cambridge University Press, 1998.

[42] Vidjeti M.Heidegger: „Orgin of the work of art", u M. Hedegger: *Off the Beaten Truck*. Cambridge University Press",

[43] Vidjeti, isto

[44] Vidjeti Arthur C. Danto: *Hegel's end of art*, 1999.

[45] Vidjeti William Desmond: *Art and the Absolute*. State University of New York Press, Albany, 1986.

poznate, gdje ih otkrivamo novim istraživanjima, tu svjetuje svijet".[46] Umjetnost je izvor „istine bivstvujućeg, koja sebe postavlja u djelo".[47] U umjetničkom djelu *istina* se „raz-otkriva" (aletheia), postaje bivstvujućom, dakle historijskom.[48] Ona „izražava ono što je Božansko, najdublje čovjekove interese i najobimnije istine duha. U svojim umetničkim delima narodi su izrazili i očuvali svoja najdragocenija unutrašnja shvatanja i svoje predstave, te često za razumevanje mudrosti i religije lepa umetnost sačinjava ključ, a kod nekih naroda jedino ona to čini."[49]

Bez obzira što nigdje eksplicite ne osporava estetsku vrijednost Andrićevog djela, Mahmutćehajić dovodi u pitanje njenu sposobnost da izrazi ono suštinsko u umjetnosti, njenu sposobnost da razotkrije istinu svijeta koji prikazuje, pa samim tim posredno dovodi u pitanje i suštinu Andrićeve književnosti. „Pričanje Ive Andrića o „Turcima i našima" jeste predstava zbilje suprotstavljena Njoj (Zbilji,o.a.)", što vodi „neodgovornosti prema etici sjećanja, dostojanstvu mrtvih i živih ljudi."[50] „Isticana neosporiva estetska vrijednost" Andrićevog djela „nije spojiva sa istinom o svijetu", jer se ono koristi za preinačavanje zbilje".[51] Ovakvo falsificiranje stvarnosti i podmetanje laži umjesto istine o Bosni i njenim ljudima (muslimanima) vodi „protiv etike sjećanja". Dovodeći u pitanje tako suštinu Andrićevog književnog djela, njenu istinitost, Mahmutćehajićeva refleksija umjesto dekonstruktivne postaje destruktivna, „spaljujući" u temelju Andrićevo književno djelo, jer prikriva, umjesto da „razotkriva", Istinu Svijeta koji predstavlja.

Postavlja se pitanje na osnovu čega Mahmutćehajić kvalificira Andrićevo djelo kao laž i neistinu, nesposobno da razotkrije istinu svijeta o kojem pripovijeda. Osnovni metodološki problem Mahmutćehajućevog kvalificiranja Andrićevog djela kao neistinitog i suprotstavljenog realnosti je što on, suprotstavljajući subjekt i objekt, znak i označeno, svijet i predstavu o svijetu, hipostazira Realnost po sebi i Istine po sebi, neovisno o njihovoj spoznaji.[52] Istovremeno ne propituje sopstvene pretpostavke (kriterije) istinitosti spoznaje te Realnosti.

---

[46] M.Heidegger: „Orgin of the work of art", u M. Hedegger: *Off the Beaten Truck*. Cambridge University Press",

[47] Isto, str. 23.

[48] Isto

[49] Hegel: *Estetika,* 1, Beograd: BIGZ, 1975. str. 9.

[50] Rusmir Mahmutćehajić: *Andrićevstvo...* str. 22.

[51] Isto str. 46 i 53.

[52] Posthegelovska filozofija je dovela u pitanje ovakvo hipostaziranje Realnosti, Istine po sebi, neovisno od njegovih konkretizacija, konkretnog ispoljavanja u iskustvu. Iskustvo je uvijek posredovano znakom, s tim da je „orginal" (Realnost, Istina) uvijek produciran kao rezultat uticaja znaka, predstave, reprezentacije, spoznaje, teksta. Život je uvijek posredovan zna-

Bez obzira na to što ne propituje pretpostavke i kriterije sopstvene spoznaje Realnosti i Istine o Realnosti, Mahmutćehajić definira princip ili načelo na osnovu kojeg su Istina i spoznaja Realnosti jedino mogući. Bez „transcendentalnoga načela" ni istina, ni dobro, ni lijepo nisu mogući, smatra Mahmutćehajić. „Ex divina pulchritudinen esse nomnium derivatur" (Ljepota Boga je uzrok bivanja svih stvari).[53] „Istina nije tijelo postavki o svijet-imanentnome predmetu; to je svijet-transcendentno summum bonum, doživljeno kao usmjeravajuća sila u duši..."[54] Pošto Andrićevo djelo na sadrži ovo „transcendentalno načelo", tako cijeli pripovjedački svijet Ive Andrića biva „laž nasuprot Zbilji, nasuprot dobroti, ljepoti i ljubavi"[55], te „bosanski svijet kao religijski pluralan nije moguć, jer nema ničeg što bi mu iznutra osiguralo održivost; nema jer u njegovoj srijedi nije princip, već nespoznatljiva praznina iz koje se širi strah i kroz povijest sve više skrućuje u mržnju".[56]

No, „transcendentalna zbilja ne može biti predmet spoznaje na način svijet-imanentne danosti podataka, jer s čovjekom ne dijeli konačnost i vremenitost imanentnog postojanja"[57], smatra Mahmutćehajić, te se postavlja pitanje na koji način se „transcendentalno načelo" spoznaje, ili bolje rečeno na koji se način obznanjuje čovjeku, a samim tim i umjetnosti.

Mahmutćehajić kao 'vitez vjere'

Transcendentalno počelo tiče se pojedinca i njegovog odnosa s Bogom. To je odnos čovjeka, koji vjeruje, spram Boga, kojem se vjeruje i naziva se Vjera. „Vjera kao čovjekova veza sa Vjernim Bogom nije i ne može biti ograničena na samo jedan jezik, na samo jednu zajednicu. Ona je u srijedi pojedinca...Pripadanje ili nepripadanje ovom ili onom narodu, te kraju ili dobu, nije ni jemstvo ni zapreka vjeri kao odnosu vjernog čovjeka sa vjernim Bogom".[58] Mahmutćehajić smatra da je Andrićevo književno djelo lažno i protivno bosanskoj Realnosti (antibosansko) zato što nije imao pristup tom „transcendentalnom načelu", koji je definirao kao Vjeru.

---

kom. „Nema ništa izvan teksta." Vidjeti Jonathan Culler: *Literary theory*, Oxford University Press, 1997., str. 12.

[53] Rusmir Mahmutćehajić: *Andrićevstvo...*, str. 49.

[54] Isto str. 488.

[55] Isto str. 150.

[56] Isto str. 430.

[57] Isto str. 488.

[58] Rusmir Mahmutćehajić: *Andrićevstvo..* str. 74.

Vjeru, kao primordijalni odnos čovjeka i Boga, odnos koji apstrahira (transcendira) svaku svoju historijsku, geografsku ili institucionalnu konkretizaciju[59], Derrida je, tragom Patočka, razlikovao od religije.[60] Religija je set vjerovanja, dogmi, institucija (crkva), koje mogu biti različite. Vjera je ono što uslovljava da se judaizam, kršćanstvo, islam,, kao različit set vjerovanja, dogmi i institucija, nazivaju zajedničkim imenom, religijama. U osnovi svih religija je vjera. „Vjera je apsolutno univerzalna.“[61] „Vjeruj mi, govorim tebi“, jeste poredak vjere“.[62]

Kierkegaard se, u kršćanskoj filozofskoj tradiciji, smatra „vitezom vjere“, jer je smatrao temeljnim pitanjem razumijevanja sopstvene sudbine: „šta Bog želi od mene da učinim“. U saznanju odgovora na to pitanje želi da „nađe istinu... za koju je bio spreman da živi i umre“. Istinu, koja će „osloniti se na nešto što nije moje, nego na nešto što je Božansko.“[63]

No, taj susret čovjeka i Boga, kao odnos pokornosti vjernog čovjeka vjernome Bogu, nije u startu odnos mira i pomirenja kako misli Mahmutćehajić. Mahmutćehajić izvodi odnos mira i pomirenja iz islama kao religije, a ne iz Vjere, kao primordijalnog odnosa čovjeka i Boga, koja apstrahira od svih svojih, pa i religijskih, konkretizacija. Mir i pomirenje se „ekstratiraju“ kroz tajnu zvanu „demonička misterija“, „užasna misterija“, „mysterium tremendum“, ili kako to Derrida naziva „iskustvo žrtvenog poklona“[64], koja jeste suština Vjere.

Kierkegaard taj „mystrium tremendum“, taj susret čovjeka i Boga naziva „strah i drhtanje“. Mi drhtimo pokorno pred pogledom Boga, kojeg ne vidimo i čiju volju ne znamo, pred nepristupačnom tajnom Boga, koji odlučuje za nas, mada smo mi za tu odluku odgovorni, jer smo slobodni da biramo. Apsolutna pokornost spram Boga implicira, kako Derrida kaže, „neku vrstu dara, neku vrstu žrtve, koja funkcionira s onu stranu duga i dužnosti. Žrtvovati se mora ono što je najdraže.“[65]

„Mystrium tremendum“, kao osnova Vjere, pripada zajedničkom naslijeđu religija knjige, judaizmu, kršćanstvu (hrišćanstvu), islamu, religijama Ibrahimovske (Abrahamske) tradicije. Ibrahim (Abraham) se smatra ocem monoteizma, prvim

[59] „Ni jedan princip nije iscrpljiv ni u jednom od pokazanja“. Tako ni islam nije svediv na osmansku vladavinu, Vidjeti Rusmir Mahmutćehajić: *Andrićevstvo...*str. 114.

[60] Vidjeti Derrida: *The Gift of Death*. The University of Chicago Press, 1995.

[61] Vidjeti John D. Caputo: *Deconstruction in nutshell*. New York: Fordham University Press, 1997., str. 21- 22.

[62] Isto, srt. 22.

[63] Isto, str. 9.

[64] Derrida: *The Gift of Death*. The University of Chicago Press, 1995., str. 6.

[65] Isto, str. 63.

vjernikom. Da bi dokazao svoju istinsku vjeru Ibrahim (Abraham), morao je da žrtvuje (ubije) svog voljenog sina, zato što to Bog od njega traži. Na Božiji poziv Ibrahim (Abraham) odgovara, „Ovdje sam", čime izražava svoju spremnost da prinese žrtvu Bogu. Spremnost da se na poziv Boga žrtvuje (ubije) sopstveni sin vodi „suspenziji etičkog"[66], jer je ubistvo sina s aspekta društvene etičnosti zločin, nešto neetično. Apsolutna vjera u Boga je s onu stranu socijalne dužnosti. Ona se ne može iskazati jezikom i razumom. U momentu odluke da se, na poziv Boga, žrtvuje (ubije) ono najvoljenije, suspendira se socijalna etičnost (dužnost), pa i očinska ljubav.

Tako Mahmutćehajićevo „transcendentalno načelo", kao odnos čovjeka i Boga, ne implicira mir i pomirenje, nego nasilje. Tek spremnošću na žrtvu, spremnošću na ubistvo i nasilje, spremnošću na prolijevanje krvi uspostavlja se linija razgraničenja vjernih od nevjernih. Unutar vjernih moguća je religija, kao set objavljenih vjerovanja, dogmi i institucija, pa onda i mir i pomirenje, vjernost spram drugoga, etika i socijalni poredak. Ali isto tako, pošto u trenutku Ibrahimove (Abrahamove) odluke da ubije svoga sopstvenog sina, da žrtvuje najvoljenijeg, Bog umjesto Ismaila (Isaka) postavlja žrtveno janje, simbolički se određuju (razgraničavaju) Drugi (ne-vjerni), koje je dozvoljeno žrtvovati (ubiti). Žrtvovanje metonimijskog supstituta Ismailu (Isaku) je struktura onoga što je u osnovi svakodnevnog dešavanja, da se žrtvuju (ubijaju) drugi za druge (životinje, druge rase, druge klase, druge nacije, druge religije), a da se nikada ta žrtvovanja (ubijanja) ne opravdavaju.[67]

Mada se islam, kršćanstvo i judaizam pozivaju na jednog Boga i zajedničkog „viteza vjere" Ibrahima (Abrahama) u svojim konkretizacijama svaka od njih pretendira na apsolutnu istinu koja nije komplementarna s drugima. Ekskluzivnost istina monoteističkih objava, sadržanih u svetim tekstovima i kanonima, otkrivenih čovječanstvu jednom zauvijek, emanira antagonističku energiju spram drugih , čija se učenja prepoznaju kao lažna i neprijateljska.[68]

Mahmutćehajićevo „transcendentalno načelo", polazištu s kojeg on i kritikuje Andrićevo djelo kao neistinito i suprotstavljeno bosanskoj Realnosti, zapravo u svome ishodištu postaje upitno. Kao što kršćanska poruka ljubavi „Voli neprija-

---

[66] Vince Vitale: *Is Kierkegaard correct in thinking that there is such a thing as 'the teleological suspension of the ethical'?".* http://www.tyndalephilosophy.co.uk/VinceVitale.pdf

[67] Derrida: *The Gift of Death.* The University of Chicago Press, 1995., str. 78.

[68] Temeljni novum monoteističkih religija, smatra Assmann, „nije distinkcija jedan Bog/više bogova, nego distinkcija istinite i lažne doktrine, znanja i neznanja, vjerovanja i nevjerovanja". Svaka ponaosob proklamiraju „emphatički koncept istine", koji se temelji „na razlikovanju istinite i lažne religije, proklamujući istinu koja nije komplementarna drugim istinama". Vidjeti Jan Assmann: *The price of Monotheism*. Stanford University Press, 2010.

telja svog“, tako i islamski poziv da „ljudi Knjige dođu do riječi zajedničke“ se iznosi iz rakursa sopstvene objave kao jedine istinite. U temelju svake „objave“ je vjera, kao „mystrium tremendum“, kao spremnost sljedbenika da se na poziv Boga žrtvuju (ubiju) najmiliji i kojima se kao nagrada za tu pokornost daje simbolički Drugi kojeg je dozvoljeno žrtvovati (ubiti). Tako se uspostavlja liniju podjele na „Naše“ i „Njihove“, na prijatelje i neprijatelje. Stoga su Jerusalem, kao i Bosna, mjesta na kojima se susreću sve tri monoteističke religije, postali mjesta bjesomučnog rata, gdje se svaka religija zalaže za sopstvenu perspektivu viđenja ovoga mjesta, tako isto i sopstvenog historijskog i političkog interpretiranja poslanstva, kao i Ibrahimovog (Abrahamovog) žrtvovanja Ismaila (Isaka).[69]

Sve ove teološke kategorije vjere, odnosa čovjeka i Boga, iskustva „mysterium tremendum“, žrtve i nasilja, mira i pomirenja dobile su u moderno doba svoje sekularne supstitute.[70] Nacionalna država, kao moderni esencijalni politički entitet, postaje sekularni supstitut za Boga, za koju se spremno žrtvovati, za koju se spremno umrijeti, ali i ubiti Drugoga. Moderna nacionalna država dobija pravo „jus belli“, pravo da se Drugi proglasi Neprijateljem (hostis) i da se nekažnjeno može ubiti. Teleologija nacija i nacionalne države postaje u moderno doba sekularni nasljednik „transcendentalnog načela“, transcendentalnog načela kao Vjere u sopstvenu nacionalnu državu.

Može li se onda, s aspekta „transcendentalnog načela“ Andrićevo djelo kvalificirati kao laž suprotstavljenu Istini i Realnosti, kada je vidljivo da i „andrićevstvo“ proizlazi iz modernog sekularnog „transcendentalnog načela“. Andrić je blisko osjećao „transcendentalno“[71], ali je požudno ostajao zatvoren u sekularno i „ovostrano“[72], sa osjećajem krivnje i potrebom za preispitivanjam[73], što je njegovom djelu davalo karizmatičnu snagu i propovjednika, ali i grješnika. Ovakav Andrićev ethos se formirao u okviru eurocentričkog i hristijanocentričkog svjetonazora, iz kojeg je vršio projekciju historije Bosne, u koju je ugradio „kompleks dramatične upitanosti, uzbudljivog umjetničkog promišljanja, ispod kojeg se napinjala tanka struja želje za izbavljenjem na sunčane obale nekog sretnijeg

---

[69] Derrida: *The Gift of Death*. The University of Chicago Press, 1995., str. 70.

[70] Vidjeti Carl Schmitt: *The Concept of the Political*. The University of Chicago Press, 2007., str. 42.

[71] „Vreme je za mene najveće čudo...Pre prvog otkucaja, kao i iza posljednjeg, proteže se u nedogled večnost našeg nepostojanja, nemerljiva, neosetljiva, neshvatljiva, neizreciva a prisutna u svakoj našoj misli, u duhu, reči i zalogaju.“ Ivo Andrić: *Znakovi pored puta*, str. 21.

[72] Vi kažete,... „Sve što je zemaljsko prolazno je i ništavno“...Dobro, dobro, kažem ja...pustite me malo da se i sam u to uverim, uživajući bar nešto od tih slasti i dobara.“ Isto str. 77.

[73] „Često mi se čini da sam gori i slabiji od posljednjeg među ljudima.“ Isto str. 31.

trajanja“.[74] U toj europocentričkoj i hristijaniziranoj historijskoj projekciji Bosne miješale su se piščeva „estetika užasa i mračnih satanskih strasti“, „romantičarski erotski kompleksi“ „izvitoperenih sladostrasnih nagona“[75].

Andrićev estetizirani ideološki konstrukt islama-Turaka (Poturica, muslimana Bošnjaka), kao temeljnog hrišćanskog neprijatelja, iz rakursa teleologije nacija i modernih nacionalnih država, nije laž suprotstavljena bosanskoj Realnosti nego bosanska Istina i Realnost, doživljena iz rakursa moderne europocentričke i kristijanocentričke slike svijeta.

Mahmutćehajićevo pozivanje na islam („Hvalovski princip“), kao posljednju monoteističku objavu koja afirmira „vrijednosti religijske pluralnosti, izvedene iz Kur'anske slike čovjeka i svijeta“, u okviru koje se „istina bosanskih hrišćana otkriva u bosanskom muslimanstvu“ i koja je omogućava palimsestnu pluralnost bosanske kolektivne memorije, u kojoj su se očuvali i ljiljani srednjovjekovne bosanske države (hrišćanstvo), i dobri Bošnjani, pripadnici Crkve bosanske (heretici), i hrišćani i krišćani i muslimani, razumljiva je i prihvatljiva samo iz ugla idealiteta islama, odnosno Bošnjaka-muslimana, ali ne i iz modernog europocentričkog hristijaniziranog rakursa. Pri tome se gubi iz vida da se iz rakursa islama (Bošnjaka-muslimana) amnestiraju (ublažavaju) „islamske“ krvave civilizacijske i političke konkretizacije, te se stoga nema dovoljno razumijevanja za one koji su plaćali „danak u krvi“ i harač, za one koji su nabijani na kolac“, i koji su trpjeli nadmenost bosanskog begovata, što samo produbljuje liniji podjela na „Naše“ i „Njihove“.[76] I islam se u konačnici poziva na ekskluzivitet sopstvene konačne istine, u okviru koje su judaizam i kršćanstvo (hrišćanstvo) samo „niže“ faze koje je trebalo (islamom) prevladati.

Ako je umjetnost produkt duha u kojem istina egzistira ne kao reprodukcija realnosti, nego kao razotkrivanje Bitka bića, i ako je umjetnost specifičan modalitet iz kojeg razumijevanje svijeta nije više osjenčeno raznim tabuima, stereotipima i predrasudama, ne razotkriva li se onda Istina Bosne upravo u Andrićevom djelu. Nije li Realnost i Istina da je Bosna zemlja u kojoj „četiri vere žive na ovom uskom , brdovitom, oskudnom komadiću zemlje, svi žive pod jednim nebom i od iste zemlje, ali svaka ima svoje središte, svoj duhovni život daleko, u tuđem svetu...samo ne onde gdje se rađa i umire. I svaka od njih smatra da su njena

[74] Vidjeti Muhsin Rizvić: *Književne studije*. Sarajevo: BZK „Preporod“, str. 392.

[75] Isto, str. 395-6

[76] Tako onda pogađaju Lovrenovićeve primjedbe o „idealiziranju osmanske prošlosti“. Vidjeti Ivan Lovrenović: „Ivo Andrić, paradoks o šutnji“,+

dobra i njena korist uslovljeni štetom i nazatkom svake od tri ostale vere.“[77] „Narod je...podeljen po veri, pun sujevjerja, podvrgnut najgoroj upravi na svetu i stoga umnogome zaostao i nesrećan, ali istovremeno pun duhovnih bogatstva, zanimljivih karakternih osobina i čudnih običaja.“[78] „Pjevajući prevrće očima, škripi zubima i bije pesnicom u zid, bilo da je opijen rakijom ili prosto gonjen unutarnjom potrebom“, da izrazi svoj „drevni iskonski jad“.[79]

Bez obzira što se u Andrićevom djelu Bošnjaci-muslimani tretiraju kao Turci-poturice, tuđi po vjeri duhu i rasi, koji su nabijali na kolac, davili i ubijali hrišćansku raju, i koje je poslužilo kao legitimacija politikama i praksi etničkog čišćenja Bošnjaka-muslimana sa ovih prostora, da bi se dovršilo srpsko i hrvatsko formiranje modernih europskih nacionalnih država, teško bi se moglo pokazati i dokazati da je Andrićevo književno djelo utjecalo na etiku sjećanja Bošnjaka[80]. Bošnjaci se, najvećim dijelom identificiraju s Andrićevim književnim djelom i doživljavajući ga kao „najbosanskiju“ predstavu o Bosni i muslimanima-Bošnjacima. Gotovo bi se mogla povući „fizička“ granica između onih Bošnjaka koji prihvataju Andrića kao svog i onih koji ga osporavaju.

Ako govorimo o sjećanju, ono pretpostavlja vrijeme, vrijeme koje je bilo, vrijeme koje jeste i vrijeme koje će biti (prošlost, sadašnjost i budućnost). Kod Bošnjaka teško da se može govoriti o linearnom doživljaju vremena. Oni nemaju sjećanje o svome etničkom porijeklu, kao ni o svome linearnom historijskom trajanju (etnogenezi), kao što imaju druge moderne nacije. I na nivou „kolektivnog pamćenja“, i na nivou „komunikativnog pamćenja“[81], kojima se utemeljuje identitet grupe, oni imaju „pukotine u sjećanju“ („floating gap“)[82]. Ustvari, prije bi se moglo reći da Bošnjaci doživljavaju vrijeme, na bergsonovski način, kao sada(šnju) koegzistenciju prošlosti, sadašnjosti.[83]

---

[77] Ivo Andrić: *Travnička hronika*. Beograd: Prosveta, str. 202.

[78] Isto str. 106.

[79] Isto str. 113.

[80] Mahmutćehajić „andrićevstvo“ vidi kao „nasilje pripovijedanja...prema etici sjećanja, dostojanstvu živih i mrtvih ljudi“. Vidjeti Rusmir Mahmutćehajić: *Andrićevstvo-Protiv etike sjećanja*, Beograd: Clio, 2015.

[81] Po Jan Assmannu „komunikativno pamćenje“ obuhvata neformalno, živo sjećanje, koje se odnosi na recentnu prošlost i koje traje sa njenim nosiocima. „Kulturno pamćenje“ se odnosi na fiksnu tačku u prošlosti. Prošlost se zgušnjava u simboličke figure za koje prijanja sjećanje. Vidjeti Jan Assmann: *Kulturno pamćenje*. Zenica, 2005., str. 59-62.

[82] Vidjeti Jan Assmann: *Kulturno pamćenje*. Zenica, 2005., str. 59-62.

[83] Prema Bergsonu, prošlost se ne može svesti na status bivše sadašnjosti, o kojoj mislimo na osnovu sposobnosti da reproduciramo prošlost u sadašnjosti. On vrijeme vidi kao „trajan-

Bošnjaci se identificiraju s islamom, ali su u tom identificiranju uvijek prisutni i heretički elementi, oni se identificiraju s Turcima, ali se i razlikuju od njih (Turci/Turkuše), oni se identificiraju s multireligijskom, multikulturnom i multinacionalnom BiH, ali je periodično i napuštaju u velikom broju. Svi ovi elementi žive na nivou kolektivnog nesvjesnog u sada(šnjosti) („pure memory"). Pojedini od ovih elemenata identiteta oživljavaju u svijesti i dolaze u prvi plan shodno potrebama sadašnjosti i budućnosti (mehanizmi adaptacije). Tako je bilo i 1878. i 1914., i 1941. i 1992., tako je i sada. Ono što je izvjesno, a što je specifikum Bošnjaka, da oni bez obzira na „andrićevstvo" nemaju problema s etikom sjećanja, jer sebe ne doživljavaju (ne sjećaju se) kao „Neprijatelja Drugoga (hrišćane, kršćane), niti druge doživljavaju (sjećaju se) kao Neprijatelje (hrišćane, kršćane). Ova nesposobnost (nemogućnost) Bošnjaka da razmišljaju i da se organizuju u kategorijama prijatelj/neprijatelj značila bi, u okviru Schmittove teorije, da se nisu „politički emancipirali"[84], niti su (politički) osposobljeni da imaju svoju državu[85]

Nespremnost (nemogućnost) Mahmutćehajića, koji je do samosvijesti doveo „andrićevstvo", ali i Bošnjaka generalno, koji su na svome vratu osjetili kamu „andrićevstva", da misle teološku i političku stvarnost u schmittovskim (modernim) kategorijama prijatelj/neprijatelj, nespremnost da u drugome vidi neprijatelja i da u sebi prepozna neprijateljstvo spram drugih, vodi ih, s jedne strane, do provincijalnog kozmopolitizma, bilo u formi „brat je mio ma koje vjere bio" ili starog/novog bratstva i jedinstva, a s druge, do Rumijevskog (Mahmutćehajićevog) autističnog perenijalnog misticizma koji se izražava u stavu:

„Sluga sam Učenja, sve dok mi duše ima;
Prah sam praga štovanja Hvala,
Prenese li neko da sam rekao drugo
Gnušam se i njeg i tog što kaže."[86]

---

je" (duree), koegzistenciju prošlosti i sadašnjosti, koje ima status ontološkog i psihološkog nesvjesnog. U sjećanju oživljavaju oni elementi koji su potrebni sadašnjosti, automatski kao navike, ili naporom duha koji u prošlosti traži najbolje koncepte za sadašnjosti (mehanizmi adaptacije). Vidjeti Keith Ansell Pearson: *The Curious Time of Memory*. University of Heilderberg, 2004.

[84] „Specifičnost političke distinkcije na koju se političke akcije i motivi mogu reducirati je ona između prijatelja i neprijatelja." Carl Schmitt: *The Concept of the Political*. The University of Chicago Press, 2007., str. 26.

[85] Schmitt smatra da „koncept države pretpostavlja koncept političkog". Isto str. 15.

[86] Rumi, *Divan-e Jame'e Shamse Tabrizi*, 427 u Rusmir Mahmutćehajić: *Andrićevstvo...*str. 428.

ART BETWEEN AESTHETICS, ETHICS AND IDEOLOGY
(Rusmir Mahmutćehajić: *Andrićevstvo: against the ethics of memory*.
Belgrade: Clio, 2015)

Enes Pašalić

Summary

Rusmir Mahmutćehajić's book "Andrićevstvo" is an attempt of detabooized reflection of Andrić's works, which puts a special emphasis on analysis of their ideological content, and on cultural and ideopolitical influence which it had on former Yugoslavia, especially on Bosnia and Herzegovina. In doing so, the author attempted to open up new dimensions of reading Andrić's works, without questioning the aesthetic value of the work itself, which in the end proved to be unsustainable. Instead of deconstruction, Mahmutćehajić's reflection at the end proved to be the destruction of Andrić's works, qualifying them as ideological construct, aesthetics in the service of ideology, which was and still is the conceptual basis of ideologies of ethnic cleansing and genocide.

It is not disputable that the worldview basis of Andrić's literary world consists of ideological Euro-centrism, Christian-centrism and Orientalism in which Muslims represent "the fundamental enemy". However, what is disputable is the questioning of aesthetic values of Andrić's works, that which Hegel and Heidegger see as the fundamental definition of the great works of art: their ability to discover truth in the world they represent. The main methodological problem in Mahmutćehajić's qualification of Andric's works as untrue and opposed to reality, is that he hypostatizes Reality itself and Truth itself, and then on the basis of his own knowledge on the Truth of that Reality, he declares Andrić's work as untrue, and in doing so, he doesn't question the assumptions of his own knowledge.

For Mahmutćehajić, the transcendental principle is the condition for possibility of knowing that Reality. Transcendental principle is faith, which should be distinguished from religion, and concerns the primordial relation between man and God. The basis of this relationship is the *mysterium tremendus* or "terrible mystery", the willingness to sacrifice the most loved ones in the name of God (Abraham and Isaac). Only on the basis of willingness to sacrifice (violence) religion becomes possible, as an institutionalized system of beliefs. In the context of monotheism, this belief system claims to be an absolute truth, which is not complementary to other truths. Mahmutćehajić takes Islam for his transcendental principle, as the last monotheistic religion, and from this angle he criticizes the aesthetic value (Truth) of Andrić's works, never questioning whether such criticism of Christian-centric and Euro-centric worldview is objective. Isn't it maybe that Mahmutćehajić actually confirms, with such a "tabooed" analysis, exactly that which he challenges as untrue in Andrić's work, which is that Bosnia is a country where four faiths live, and each of them has a starting point in somebody else's world, and not in the place where life and death happen, and each of them affirms its truth by denying the truth of others.

Key words: Rusmir Mahmutćehajić, Ivo Andrić, "Andrićevstvo", ideology, deconstruction, taboo, transcendental principle, mysterium tremendum, faith, religion, monotheism, truth.

UDK 821.163.43*.09: 929 Karić, E.

Ekumenski romani Enesa Karića

Vedad Spahić
Filozofski fakultet
Tuzla

Romani Enesa Karića *Jevrejsko groblje* i *Slučajno čovjek* fabularno su povezani, zajednički im je glavni junak a i centralna tema – mogućnosti i perspektive međureligijskog i interkulturnog dijaloga. Ono što ih još suštinskije povezuje jeste da su to romani s tezom. Označujući religije danas kao „muzeje davno prošle nade", Karić ljestvicu svojih ekumenskih očekivanja ne postavlja visoko. Romanopiščeva ishodišna vizija (teza) nije postizanje nekog interdoktrinarnog konsenzusa nego uspostava i širenje dijaloga kao takvog, za što je potrebno dijalog izmjestiti iz krugova vjersko-akademske elite i spustiti ga u partere i agore profanog života. Ključna autorska operacija *lowering of cultural values* mora obuhvatiti laičku razinu gdje se, kako nam autor nadvosmisleno sugerira, dijalog religija, ideologija i kultura jedino ima nadati učinku, svrsi i smislu. Taj je intencija stavila pred autora: probleme naturalizacije laičkih likova preopterećenih sofisticiranom duhovno-teološkom agendom i s tim u vezi iznađena rješenja nisu uvijek na razini koja alimentira estetsku vjerodostojnost.

Ključne riječi: Enes Karić, romani, *Jevrejsko groblje*, *Slučajno čovjek,* međureligijski dijalog

Da književnost nije tek neko epizodno samodokazivanje onkraj uspješne karijere teologa i akademskog djelatnika, Enes Karić je dokazao publikovanjem već tri romana koja nisu promakla interesu kako šire publike tako i stručnog kritičkog prosuđivanja. Drugi i treći po redu romani *Jevrejsko groblje* i *Slučajno čovjek*[1] fabularno su povezani, zajednički im je glavni junak a i centralna tema – *mogućnosti i perspektive međureligijskog i interkulturnog dijaloga*. Ono što ih još suštinskije povezuje jeste da su to *romani s tezom*. U ovdašnjoj kritici terminološku odrednicu *roman s tezom* nikada nije prestala pra-

[1] Citati prema Enes Karić: *Jevrejsko groblje*, Sarajevo: Tugra, 2011. i Enes Karić: *Slučajno čovjek*, Sarajevo: Tugra, 2013.

titi negativna vrijednosna implikacija. Iza stigmatiziranja jednog u osnovi neutralnog pojma stoji po svoj prilici iskustvo frustracije i otpora književne republike dugovječnoj ideološkoj instrumentalizaciji literature. Matični medij književnog djela koje služi potvrđivanju određene teze na našim je prostorima *socrealistička lakirovka*, i ona je, bez sumnje, najveći vinovnik inducirane i neselektivne kontaminacije svega što se može vezati za pristajuće žanrovsko određenje.

U širim obzorima stvari ne stoje tako, naprotiv, klasike kao što su Camus, Sartre, pa i Andrić, čita se u neopterećujućem ideološko-povijesno-filozofskom ključu, bez apriornog vrijednosnog baždarenja izvedenog već na osnovu samih teza koje su u djelima spomenutih pisaca egzemplificirane kroz narativne strukture. Bez grtalice koja će raščistiti nanose ovih pojmovnih i socio-kulturalnih hipoteka čitanje romanā Enesa Karića može predstavljati ozbiljan problem. Karić je po primarnoj vokaciji teološki mislilac u polju ekumenizma i međureligijske tolerancije, za koga romanopisanje ne predstavlja pokušaj iskakanja iz vlastite kože, dapače njegovi književni uraci su svojevrsni suplementi filozofsko-esejističkom diskursu s kojim se etablirao u stručnoj i široj intelektualnoj javnosti, a što je, pa recimo negdje od ranog Umberta Eca naovamo, posve legitimna gotovo i uobičajena pojava u kontekstu postmodernog polihistorizma.

Ako se, dakle, moguće saglasiti o tome da sama teza, kao i roman koji je vernakularizira, nisu sami po sebi nekakve aksiološke parije – dobro bi bilo razviditi s kakvim se to stvarnim problemom autori ovih romana u startu suočavaju. Držimo da je to, van svake sumnje, problem ovjerodostojenja. Dovoljno je, da ne idemo u dalju književnu prošlost, prisjetiti se koji silni Ibrišimovićev napor da kulturalno-memorijski odomaći tezu o preferencijalnosti islama nad drugim religijama – uz sav nesporni pripovjedački dar – nije bio garancija literarne kredibilnosti romana *Vječnik*. Karić je – kada je o ovome riječ – u odnosu na Ibrišimovića ipak u djelimičnoj prednosti. Njegove teze za razliku od Ibrišimovićevih spadaju u kategoriju *mehkih metanaracija*. Šta pod tim podrazumijevamo, elaborirat ćemo u zaključnom dijelu rada. Prije toga neophodno je promotriti srukturni postav kojemu je pisac namijenio zadaću iznošenja metarativa, koji, i kada su mehki, nisu književno gratibilni inputi.

Tokom svoga nastajanja roman *Jevrejsko groblje* morao je za autora predstavljati razrješavanje barem dva osnovna problema. Prvi je narativno-tehničke prirode (možda i više od toga). Tiče se iznalaženja: *a)* najprikladnijeg žanrovskog okvira za literarizaciju vlastite, po sadržaju i značaju poslova koje je obavljao, više nego bogate memoarske građe; *b)* odgovarajućeg tipološko-karakternog profila junaka koji će unutar fikcionalnog hronotopa ratnog Sarajeva preuzeti kompetencije intradijegetičkog pripovjedača. Drugi je problem svjetonazorski, i, premda

je pisac po vokaciji teolog, više je ideologijski nego religijski. Generiran je intencijom da se kreira romaneskni svijet koji funkcionira u skladu s nekom minimalističkom agendom sakrocentrizma koja bi, autor se doboko nada, mogla kao koegzistencijski *modus vivendi* bosanskog društva biti prihvatljiva i za sekularno-ateističko okruženje.

Okvirna je pripovijest romana smještena u holandski grad Leiden, u kafe-knjižaru „Erasmus Roterdamus Bookstore", gdje razgovaraju bosanski izbjeglica Sadik Dobrača i njegov prijatelj, bivši unproforski oficir Holanđanin Kristijan. Razgovor se pretvara u Sadikov monolog, u priču o djetinjstvu i juvenilnim danima u rodnom selu pokraj Rogatice, o neobičnoj razmjeni za srpskog snajperistu kojom je „ubačen" u Sarajevo, o životu u ratnom Sarajevu, o holandskom izbjeglištvu... Autor na ovaj način želi vlastiti pogled iz matičnog mu miljea – intelektualnog i političkog mainstreama – dislocirati na marginu društva, dakle u onaj prostor koji (bi trebao da) vjerodostojnije naturalizira vizuru naratora kao neutralnog posmatrača i k tome zajamči pouzdaniju provjerljivost mogućeg oživotvorenja sakrocentrične ideje društvenog konsenzusa koju roman promovira. Ali, budući da po svome karakteru i sadržaju fabularna okosnica romana predstavlja svojevrsnu hroniku ključnih, politički prijelomnih i historijski dalekosežnih događanja, koja su se po pravilu zbivala u krugu sarajevske intelektualne i političke elite, pozicija izmještenog, uzrasno i statusno delegitimiranog naratora pokazala se iznimno nezahvalnom. Ako trinaestogodišnji dječak Sadik Dobrača, izbjeglica i ulični prosjak, dodijeljeni mu teški teret sveprisutnog oka i uha nekako i iznese na Ferhadiji u jeku krvavog obračuna regularaca sa odmetnutim jednicama Cace Topalovića, to mu zasigurno ne može uspjeti kada ga pisac uvodi na sesije bošnjačkog vjersko-političkog vrha (sastanak predsjednika Izetbegovića s bošnjačkim intelektualcima u sali Općine Centar decembra 1992., sastanak odbora za organizaciju Bošnjačkog sabora, Holiday inn, ljeto 1993. ...) gdje se raspravlja o sudbini države i naroda, definira strategija vojne i političke borbe, odlučuje o preimenovanju Muslimana u Bošnjake i sl.

Shvatajući po prilici da dječakov itinerer ide nauštrb posibilnosti, pisac traga za spasonosnim narativnim rješenjima koja će njegovo 'izvještavanje' učiniti kredibilnijim kako u odnosu na gabarite romaneskne fikcije tako u i odnosu na korištenu nefikcionalnu memoarsku građu koja je po autorskim kriterijima i zamislima dovoljno releventna da vizira svoje mjesto u sadržaju romana. Na tom je tragu otkriven patent u tzv. „nabožnim sjećanjima" tj. napadima govorenja i pričanja koji se u trenucima uznemirenosti javljaju kod Sadika kao „oblik blaženog šizofrenog stanja ili nabožne autopsihoze svojstvene talentiranim ljudima". Zahvaljujući takvim stanjima on je u prilici da magnetoskopski doslovno prenosi

tuđe riječi čime je obezbijeđen priručni autentifikacijski modus za romaneskno upošljavanje islamske homiletike (hutba/ders/vaz) kao konativnog „umetnutog žanra“ pomoću kojeg na barem 50% stranica ovog voluminoznog romana autor plasira, razrađuje i nijansira svoju centralnu tezu (sakrocentrični minimalizam), možda najslikovitije datu u metafori provaljene ograde:

“Vjera je čovjekova granica, obična a uvijek prisutna, kao zrak u plućima! Ako si svjestan te granice, prati te kao blaga sjenka dok ima svjetla. Sjenka kod tebe blizu, a svjetlost unaokolo i svuda. Pogledaj koji put u sjenku kao opomenu. Ne dopusti da svjetlost mine, jer će nestati i sjenka, iščeznuće opomena, zakoračićeš u tamu. A tamo, u tami, nema granice, nikakve, ni sjenke, nikakve, stavljaš stope gdje hoćeš, ne znaš razliku između harama i halala, sve ti postane svejedno, kao kravi, koja ne zna razlikovati travu svoga vlasnika od trave njegova susjeda. Trava ovdje, trava tamo, a između provaljena ograda... Draga braćo, znanje o provaljenoj ogradi još uvijek je nekakva granica, makar bivša, dobro je da smo je i takve svjesni.“[2]

Sadikovi omiljeni vaizi su džematski hodža Gušić iz rodnog Vragolova i Mujki, pomalo idealizirana literarna replika Mustafe Spahića, ličnosti poznate u javnom životu Sarajeva i BiH. Obojica su, svaki na svoj način, protagonisti tolerancije, dijaloga, otvorenosti, traženja zajedničkih imenitelja i dodirnih tačaka s drugim, napose onima koji iz polazišnih tačaka vlastitog svjetonazora streme afiramciji sličnih vrednota. Koliko je Mujki centralna, uporišna tačka Karićeva ekumenistički dizajniranog romanesknog svijeta, u istoj mjeri je njegova pozicija liminalna naspram diskursa institucionalnog islama kojemu je, diskretno i uz respekt možda najboljih namjera pojedinaca (hafiz Ismet ef. Spahić, npr.), pripisana stanovita klaustrofobičnost. U svemu tome je više nego razvidna i topografsko-prostorna simbolika. Ismet ef. Spahić je imam/hatib Begove džamije a Mujki ordinira u malim ‘satelitskim’ džamijama Magribiji i Čobaniji i, nimalo slučajno, Mujkijevo pomjeranje ne odvija se ka centru nego misionarski probija limese i ulazi u prostor sekularnog. Pisac će mu u završnom dijelu romana dati priliku da na stepenicama Kamernog teatra vazi ljudima skrivenim od granata i sve ih, bez obzira na vjeru i zakon, očara poput drevnog indžilskog proroka. („Gledaju u Mujkija kao u radosnu zraku dok govori evlijanski i odlučno, i širi ruke ukrug, kao da opisuje veliku sofru.“) Ako je metafora provaljene ograde donja, onda je metafora velike sofre s posvećenim u centru gornja projektivna tačka Karićeve ekumene.

Sve bi to, teško se oteti utisku, možda moglo i književno zasjati da je dostajalo autorske hrabrosti i da nije nedostajalo povodljivosti. Je li trebalo uvoditi naratora kao nekog svog književnog bedela? Čemu svi ti likovi-konstrukti koji govore kao da su pred njima neprestano uključene kamere? Zašto uopće roman? Nema više žanrova na tronu; vrijednosna hijerarhija u književnoj genologiji odavno je pasé!

[2] E. Karić: *Jevrejsko groblje*, str. 275-6.

U nekoj prikladnijoj spongijalnoj formi – esej, memoari, što da ne? – interžanrovske geminacije djelovale bi blaže i prirodnije. Ne bi, pod (neartikuliranim a pritišćućim) teretom istih ovih pitanja autor, kroz usta svog glavnog junaka, na kraju romana dvojio: „Danas, u Holandiji, još mi je nejasnije kako sam i kakvim izrazom lica uspijevao potaknuti ljude da mi govore i ono što se nije neposredno ticalo mene, nego se ticalo svega drugog?“

Roman *Slučajno čovjek* na planu fabule nastavak je, kako smo već rekli, *Jevrejskog groblja* i prati novu etapu izjegličkog života glavnog junaka Sadika Dobrače. Označujući religije danas kao „muzeje davno prošle nade“ Karić ljestvicu svojih ekumenskih očekivanja ni ovdje ne postavlja visoko: „Međureligijski razgovori nisu za to da se išta riješi, jer kad teologije nešto rješavaju tad udara istina na drugu istinu kao more od mramorje, već su ti skupovi tu da se pokuša skromno učestvovati u tuđoj nadi i strahu, da se vidi ozbiljno lice čovjeka preplašenog istinama njegove vlasite religije i njenim strahovima, znate. I da im mi objasnimo strahove, i nade, znate...“

Romanopiščeva ishodišna vizija nije postizanje nekog interdoktrinarnog konsenzusa nego uspostava i širenje dijaloga kao takvog, za što je potrebno dijalog izmjestiti iz krugova vjersko-akademske elite i spustiti ga u partere i agore profanog života. Kako to izvesti na djelotvoran i kredibilan način – odgovor u svakodnevnom životu zasad ne postoji, a po prilici ništa manje mukotrpno nije pronaći ga ni u romanesknoj fikciji. Konstruiranje posibilnog okvira za jedan takav pokušaj hamletovsko je pitanje ovoga Karićevog romana. Kao prvo, sredina u kojoj se zbiva radnja morala je biti osvjedočeno kosmopolitska (da decenijama privlači ljude različitih kultura i vjera) a u isto vrijeme dovoljno inficirana virusom islamofobije (Holandija, sasvim OK), e kako bi centralni događaj − masovna policijska racija protiv „potencijalnih izvršilaca delikata religijski inspiriranog nasilja“ − imao autentičan motivacijski okvir. Ovako sročena sintagma u policijskom vokabularu podrazumijeva širok spektar „inspiriranih“, uključujući i vehementne ateiste, te potpuno nevine osumnjičenike čije je privođenje rezultat paranoje bezbjednosnih struktura na Zapadu. Ali to je samo prolegomena ključne autorske operacije *lowering of cultural values* – kojom se pritvorska čekaonica pretvara u prostor debate, upravo na onoj laičkoj razini gdje se, kako nam autor nadvosmisleno sugerira, dijalog religija, ideologija i kultura jedino ima nadati učinku, svrsi i smislu.

Frontalni i neselektivni karakter policijske akcije obezbijedio je masovnost i raznolikost personalnih profila dovoljno heterogenog vjersko-ideološkog backgrounda da bi zamišljena „podjela uloga“ bila ostvarena, na način koji je možda najbliži onoj bahtinovskoj koncepciji romana kao polifone strukture. Da se profe-

sor Karić u tom smislu uspio oteti stilskoj monofoniji matičnog mu akademskog diskursa i sniziti razinu glasnogovorničke (in)formiranosti likova laika o sofisticiranim temama, roman *Slučajno čovjek* bi, uz još neke dorade, zavrijedio višu estetsku ocjenu. Želimo vjerovati da je pitanje transformacije narativnih funkcija u karaktere, u Karićevu slučaju, ipak stvar bolje i iskrenije saradnje s recenzentima u onom neuralgičnom periodu kada autor mnije da je roman završen. S druge strane, kritički okular koji roman vrednuje iz striktno kulturalne perspektive vjerovatno će u prvi plan postaviti mehkoću i pitomost autorovih metanarcija i njegov konektivni angažman u prostoru koji puca od monoloških isključivosti, i unutar vlastite vrijednosne paradigme izvesti neke nepobitno afirmativne zaključke. Neće nas stoga iznenaditi ako recepciju ovog romana obilježe kontroverze generirane čitanjima s različitih disciplinarnih/svjetonazorskih gledišta i polova. Uostalom, i ne poznajemo nikoga drugog ko u naše književno polje unosi tu vrstu dinamike.

Izvori:

Karić, Enes: *Jevrejsko groblje*. Sarajevo: Tugra, 2011.
Enes Karić: *Slučajno čovjek*. Sarajevo: Tugra, 2013.

Literatura:

Bahtin, Mihail: *O romanu*. Beograd: Nolit, 1989.
Spahić, Vedad: „Šta se o Vječniku zna a ne želi reći“, u: *Prokrustova večernja škola*. Tuzla: BosniaArs, 2008., str. 233-236.
Žmegač, Viktor: *Povijesna poetika romana*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1987.

ECUMENICAL NOVELS BY ENES KARIC

Vedad Spahić

Summary

Novels written by Enes Karic *Jevrejsko groblje* (*Jewish cemetery*) and *Slučajno čovjek* (*Accidentally human*) are connected in their plots; they have a mutual hero and the central topic – the possibilities and perspectives of interreligious and intercultural dialogue. What connects them even more thoroughly is that they are novels with a thesis. Marking reli-

gions today as “museums of long gone hope” Karic doesn’t set the bar of his ecumenical expectations high. The outcome vision (thesis) of this novel writer is not to achieve some interdoctrinal consensus but to establish and maintain a dialogue as such, for which it is necessary to remove the dialogue from the religious-academic elite circles and lay it in the parterres and agoras of profane life. The author’s key operation of lowering cultural values must encompass the layman level where, as the author unequivocally suggests to us, the dialogue of religions, ideologies and cultures can only hope for effectiveness, purpose and sense. This intention created problems for the author concerning the naturalization of layman characters overburdened by the sophisticated spiritual-theological agenda and thus the surprising solutions are not always on the level which contributes to the aesthetic credibility.

Key words: Enes Karić, novels, *Jewish cemetery* (*Jevrejsko gorblje*), *Slučajno čovjek*, (*Accidentally human*), interreligious dialogue

821.163.43*.09: Sidran, A.

Psihološka drama Gavrila Principa u pjesmama Abdulaha Sidrana: Čija to ruka drhti?

Melida Travančić
Centar za kulturu i obrazovanje
Tešanj

Refleksija Sarajevskog atentata u književnosti ima velike razmjere, tako da već stotinu godina ova tema ne prestaje da fascinira književnike, koji pomoću nje „otvaraju" diskurs s prošlošću, kao što, na različite načine, oblikuju kulturalno pamćenje i sjećanje. Ova tema u književnosti predstavljena je kroz sve njene forme od poezije, romana, kratke priče, eseja, memoara, drama. Ali, treba naglasiti da je najviše opservirana i najefektnije prikazana putem poezije, i to kroz pjesme u kojima je Gavrilo Princip ključna figura. Različiti su diskursi o ovom atentatoru, različito je predstavljen (heroj, žrtva, ubica, fanatik), ali, rijetko koji autor Gavrila Principa i temu atentata posmatra na način na koji to radi Abdulah Sidran, ocrtavajući psihološko stanje atentatora neposredno pred ubistvo. Ovom autoru, za razliku od mnogih drugih, Gavrilo Princip poslužio je isključivo kao inspiracija, a njegove pjesme daleko su od ideologijskog diskursa, koji je veoma čest pri opservaciji ove teme u književnosti.

Ključne riječi: Gavrilo Princip, atentat, psihološka slika, ubistvo, empatija, ispovijest

Od 1914. godine, kada je Sarajevski atentat izvršen, pa sve do danas ne prestaje govor o ovoj temi kroz historijski, medijski i umjetnički diskurs. U zavisnosti od društvenog konteksta oblikuju se i različiti narativi o Principu. Njegova uloga u historiji tumači se na nekoliko načina, a njemu se pripisuju osobine heroja (zvanični narativ srpskog kolektiva), zatim se ova ličnost smatra teroristom, ubicom, revolucionarom, izmanipuliranim dječakom (od organizacije *Ujedinjenje ili smrt*), ili se jednostavno naglašava da je Gavrilo Princip fanatik koji slijepo vjeruje u svoje ideje. U književnosti, kao i u ostalim umjetnostima, o ovoj historijskoj ličnosti govoreno je mnogo, te je on neprestana inspiracija književnicima. Dvije su temeljne podjele djela koja govore o ovoj

temi: s jedne strane, to su djela koja su Gavrila Principa i temu Sarajevskog atentata iskoristila za političku i ideološku manipulaciju, dok su, s druge strane, djela koja su ovaj događaj imala isključivo kao inspiraciju, i ta djela zadržala su estetsko-etičku dimenziju, ne postajući sluškinjom bilo kakve ideologije. Upravo na takvom opserviranju ove teme i njegovog glavnog aktera Gavrila Principa, Abdulah Sidran ispisuje dvije pjesme o jednom od najpoznatijih atentatora u historiji.

Kako smo već naveli, brojne su interpretacije Gavrila Principa, veliki je broj djela posvećenih njemu, te se on najviše opservirao putem poezije (istraživanjem smo došli do velikog broja pjesama o ovoj ličnosti, više od 150). Rijetko koji autor se, poput Abdulaha Sidrana, u potpunosti posvetio „oslikavanju" unutrašnjeg stanja atentatora. Dvije Sidranove pjesme naslovljene „Brauning 7,65. Vježba gađanja. Drhti Gavrilova ruka" i „Gavrilo bunca, noć uoči pucnja"[1] govore o Gavrilu Principu. Iz samih naslova da se nagovijestiti da je posrijedi unutrašnje Principovo stanje, u vremenu neposredno pred atentat.

Prateći sadržaje pjesama o ovoj historijskoj ličnosti, jasno je da su mnogi pjesnici govorili i o psihičkom stanju atentatora, i mnoge pjesme prate upravo tu liniju, ali niti jedna pjesma nije ovako efektna, direktna, sa tako snažnim emocijama koje ispoljava sam Princip, odnosno snažnim slikama onoga što proživljava – kao što je slučaj u ovim dvjema Sidranovim pjesmama. Unutar ovih pjesama Sidran ne osuđuje, niti veliča atentatora, pa bismo mogli kazati da je on, u tom kontekstu, ravnodušan spram čina Gavrila Principa, njega *zanima* čovjek koji se sprema ubiti drugog. Sidran kao aktualni autor „uzmiče" i dopušta Gavrilu Principu, kao nekome ko je, u ovom slučaju, implicitni autor, da govori. Na razini obiju pjesama da se primijetiti koliko je njegov monolog, ustvari, „raskidan" baš kao i njegova duša. Nihad Agić govori o tome da je uloga subjekta u Sidranovoj poeziji dodijeljena „fiktivnim i stvarnim (stvaralačkim) osobama iz bosanske kulture i povijesti – Mula Mustafi Bašeskiji, Ivanu Frani Jukiću, Gavrilu Principu, braći Morićima, persifliranim likovima Mešinih romana i Dizdareve poezije, etc. Ovo implicira da Sidran u ovim svojim stvaralačkim fazama sustavno izbjegava udio individualnog subjekta u jeziku, zbog čega njegov jezik nema subjektivno-individualna obilježja, to nije „njegov" jezik, nego jezik kulturne i povijesne općenitosti.[2]

U pitanju je uspješna intertekstualna igra kako na nivou svijeta teksta, tako i na nivou jezika. Ove dvije Sidranove pjesme smještene su u historijski kontekst,

[1] Obje pjesme objavljene su u *Sarajevskoj zbirci* (1993.), u ovom tekstu pjesme su citirane iz: Abdulah Sidran: *Sarajevski tabut*. Sarajevo: Biblioteka Dani, 2004. U daljem tekstu pored citiranih stihova navest će se broj stranice iz ovog izvora literature.

[2] Nihad Agić: „Jezik i subjekt u poeziji Abdulaha Sidrana. Pustolov u granicama sopstva", tekst objavljen u: *Sarajevske sveske*, 35-36, 2011., str. 413.

pred pucanj koji će *pomjeriti/promijeniti* svijet. Govoreći o Sidranovoj poeziji i njenoj poveznici s historijom, Nikola Petković ističe: „Posuđujući bilo genealoške, bilo mikro ili meta historijske metode i zahvate, Sidranova se poezija povijesti nudi kao njezina faktografijom neopterećena, ali njome definitivno obogaćena, nadopuna. Budući da je linearnost sekundarna, jezična, a ne 'prirodno'-povijesna tvorevina, na pjesniku je da preuzme ulogu tumača (prošlih) događaja."[3] Ovdje je historija prikazana na mikro planu, a historijska ličnost poslužila je Sidranu za pisanje onoga što bismo mogli imenovati makroplanom, jer u centru jeste monolog Principa, i interesovanje je na onome što on govori, misli, osjeća, a ne na historijskoj pozadini atentata. Pjesnika ne zanima šta se događa za vrijeme i nakon atentata (društvene promjene, rat), on svoju optiku svodi na Principa, na njegovo psihološko stanje neposredno pred atentat. Posrijedi je Principova ispovijest u svijetu koji se neprestano urušava i deformira, a takav je njegov unutrašnji, ali i onaj vanjski, stvarni svijet koji ga okružuje, u kojem se gubi svaki mogući oblik pouzdanog sistema vrijednosti. Riječ je o empatijskom odnosu pjesnika prema Principu, i samo iz takvog odnosa moguće je napisati pjesmu koja oslikava psihološku stranu atentatora. Jasmina Ahmetagić konstatira da: „Empatija i uslovljava da se junakovo samoidentifikovanje ne zbiva na objektivnoj ravni, onako kako će ga nadalje videti istorija. Pesnik polazi od vlastitog suda o Principu, čemu sledi poistovećivanja vlastite duše sa njegovom, što potvrđuje stav Martina Hofmana, psihologa posvećenog problemu emapatije, da empatiji prethodi visok stupanj kognitivne obrade – stavljanje sebe na mesto druge osobe i zamišljanje kako se ta druga osoba oseća."[4] Pjesnik se stavlja na mjesto Principa, uživljava se u njegove misli i osjećanja, da bi, na koncu, uspio ispisati pjesmu. Jer ovakvu pjesmu nije moguće drugačije ni napisati osim da se autor u potpunosti ne identificira s onim o kome piše, da i njegova ruka, uslovno kazano, ne zadrhti, kao što je drhtala i Principova. Sidran pokazuje, prvenstveno, svoj stav prema atentatoru, na način na koji ga on doživljava: kao neodlučnog, u psihičkom smislu rastrganog mladića koji nije siguran u svoju odluku, onoga koji doživljava unutrašnji lom spremajući se za ubistvo, vježbajući pucati. Nesiguran u sebe, u ispravnost naumljenog/nametnutog mu čina, silno se dvoumi i muči, pa čak i u momentu kada vježba pucati,

[3] Nikola Petković: „Kontramemorija, kontrahistorija, mikrohistorija, metahistorija u Partizanskom groblju Abdulaha Sidrana", tekst izlagan na naučnom skupu: „Čovjek, Bosna i svijet u umjetničkim vidicima Abdulaha Sidrana", objavljen u specijalnom prilogu časopisa *Odjek*, dvobroj 3-4, jesen-zima, 2012., str. 25.

[4] Jasmina Ahmetagić: „Empatija u poeziji Abdulaha Sidrana", navedeni specijalni prilog *Odjeka*, str., 11.

kada je odluka o ubistvu već donesena. Ta neodlučnost još je izraženija u drugoj pjesmi koja je eksplicitnija u „iznošenju“ osjećaja, a posrijedi je noć uoči samog atentata, koja je za Principa pravi pakao. Sidran govor prepušta drugom, u ovom slučaju histrijskoj ličnosti Gavrilu Principu koji postaje nosilac poetske ispovijesti. Na taj način se perspektive autora i onoga ko govori u pjesmi preklapaju, čineći tako lirski govor dvoglasnim, jer pjesnik ove dvije pjesme piše na iskustvu drugog čovjeka, on osjeća, misli i doživljava svijet kroz identifikaciju s Gavrilom Principom, pa ističe: „Čin pisanja pjesme predstavlja se kao snop suprotstavljenih snaga, u kojem se naš glas i drugi glas povezuju i miješaju. Granice nestaju. Naš se govor neprimjetno preobražava u nešto, čime mi ne možemo potpuno ovladati; i naše ‘ja’ se povlači i uzmiče pred neimenovanom zamjenicom, koja i nije posve ‘ti’ ili ‘on’“.[5] Ovim pjesmama Sidran ispisuje *samo* ono što drugi govori.

Pjesma „Brauning 7,65. Vježba gađanja. Drhti Gavrilova ruka“ govori o vježbama pucanja, nekoliko sedmica pred atentat, donosi Principov monolog, ali za razliku od druge pjesme „Gavrilo bunca, noć uoči pucnja“ – ona donosi i dva historijska podatka, ono što je poznato iz dokumenata, a što se stvarno zbilo, tako da Sidran pjesmu smješta u historijski kontekst, uvodeći lokalitet Topčiderske šume, u kojoj je Princip neposredno pred atentat vježbao pucati uz instrukcije majora Tankosića. Osim lokaliteta koji se u pjesmi koristi i kao mjesto s kojeg Princip govori, tu su i riječi preuzete iz njegovog svjedočenja na sudu, poslije atentata, kada on u jednom trenutku izgovara sintagmu *bolesna žudnja*, koju pjesnik parafrazira i unosi u pjesmu. Sidran ovdje ne govori u prošlosti, radnja se događa u sadašnjosti (u momentu kada Princip govori), te pjesma u drugi plan stavlja svoju historijsku osnovu i iznosi, prije svega, psihološku, metafizičku, a zatim i društvenu dramu Gavrila Principa suočenog s ubistvom koje treba počiniti. Suočavanje sa zlom, kao neizbježnim, uprkos unutrašnjem lomu (što je i podloga za razvijanje drame čovjeka u susretu sa činom nasilja), sudbinsko je – jer Gavrilo Princip odlučuje pucati, zanemarivši *zvjezdano nebo nad nama i moralne zakone u nama* (Kant). Prije svega, riječ je o propitivanju sebe, svoga čina, namjere i suočavanju s pitanjima: šta ja to mogu uraditi, dokle sam spreman ići, sa kojim posljedicama? Sve to pjesnik efektno, donekle i potresno, utkiva u Principov monolog.

Bože, pa ja još nisam spreman! Toliko sam
vježbao dušu, a evo: drhtim. Sav drhtim,
a znam: ubiću. Koliko još samo hitaca probnih,
prije onog što slediće bubnu opnu svijeta?
Stablo predamnom: frca iverje i miris se smole

[5] Citat preuzet (u prijevodu N. Agića) iz: Nihad Agić: *navedeno djelo*, str. 206-207.

širi uokolo. Cvili zguljena kora bora, što
dah mu i smrt na čelu ćutim, dok ruka
odskače uvis. Treba duboko udahnuti vazduh.
Čeljusti me bole, i trnu, toliko već dugo
stisnute vilice držim. Odjekuje šuma topčiderska
prazni se šerzer, i jednako prazni mi se duša.
Čemu se ovo učim? I bez mene jednako trajao
bi svijet, i druga se ruka dizala, istu
ispunjujuć svrhu. − Treba pucati, ne misliti
ni o čemu. (str. 97.)

Na samom početku Princip konstatira da još nije spreman, jer kako i ko uopće može biti spreman za ubistvo. On nije hladnokrvni ubica, što ova pjesma pokazuje, a tu činjenicu pojačava i njegov monolog pretvoren u stihove. On je neko ko je *prisiljen* počiniti ubistvo, jer na sebe uzima, ili barem misli da uzima, ulogu oslobodi telja, nekoga ko će ubistvom riješiti probleme kolektiva kome pripada, i u to je uvjeren do posljednjeg trenutka. Pjesma počinje obraćanjem Bogu, koji ovdje nije dat u religijskom smislu, kao tvorac, već je, prije svega, cijeli Univerzum, kome Princip, ustvari i govori, ponavlja da nije spreman i da nikad neće biti spreman. Zatim postavlja direktno pitanje sebi: *čemu se ovo učim?* U narednim stihovima jasno je prikazan njegov fatalistički odnos prema historiji, u kojoj je on samo mali dio jedne *velike priče*, na taj način sebe i doživljava, kao marionetu, koja na svjetskoj pozornici treba da igra dobijenu ulogu, potom da nestane. To je ono *sudbinsko* koje ga prati od Topčiderske šume do *velikog* pucnja, jer da nije njegova, neka bi druga podignuta ruka *istu ispunila svrhu*. Principovo propitivanje svoje pozicije, vlastitog života, čak i njegovo dvoumljenje završava se efektnom rečenicom *treba pucati, ne misliti ni o čemu*, i time svoj unutrašnji nemir i lom smiruje. Odlučan da zaigra na svjetskoj pozornici, ispunjavajući ulogu koja mu je *sudbinski* namijenjena, Princip će, ipak, pucati.

Drugi dio pjesme zasniva se na suprotnostima koje ispunjavaju njegovu dušu, ocrtavajući na najbolji način njegovo psihičko stanje temeljeno na kontrastima, s osvrtom na vlastiti život i neprestanim pitanjem *šta ja to upravo radim*?

Kušah li, Bože, išta
od svijeta? Tako sam gladan, i tako sit
u istom času. Tako odlučan i tako slomljen.
Bolesna je ovo žudnja, ali mrtav, znam,
pucaću od zdravlja. Sad moram biti miran:

trajaće kratko, ko vađenje zuba. Potom, sve
će mi biti svejedno, jer drukčije biće sve
u stropoštanom svijetu...
Sa stabla, u strahu
prhnule su ptice. Cjelivam vrelu cijev
revolvera i, evo, miran sam sasvim. Samo
mi se plače. Silno mi se plače. (str. 97.)

Ovdje se Gavrilo Princip usredotočuje na sebe, na svoju mladost, čak stihom *kušah li išta od svijeta* − pojačana je cijela njegova drama. Obavezao se sebi, prije svega, ali i drugima da će izvršiti povjereni mu zadatak, nema odustajanja, ali ima zapitanost nad životom i suočavanjem s činjenicom da se on ubrzo završava. Nastoji umiriti, pripremiti dušu za ono što slijedi, odbaciti misli koje ga trgaju, pitanja na koja nema odgovor, utješiti sebe rečenicom *trajaće kratko*. Cijelom pjesmom Princip se prikazuje kao neko kome je ubistvo suprotno, što njegov monolog nastoji i pokazati, jer funkcionira na način da ulazi i otkriva najintimniji Principov životni prostor. Stihovi kojima se pjesma završava: *Samo mi se plače // Silno mi se plače* – ocrtavaju cijeli njegov lik, njegov karakter, jer donose sliku dječaka na rubu očaja, s kojim se sudbina okrutno poigrala, povjeravajući mu zadatak kojem nije dorastao, pa otud, da ne iznevjeri sebe, ali i druge koji ga uče pucati, nastaje psihološki lom Gavrila Principa, koji Sidran uspješno prenosi u pjesmu.

Druga pjesma, „Gavrilo bunca, noć uoči pucnja" u potpunosti je fokusirana na njegovu posljednju noć *s ove strane svijeta*, noć prije sudbonosnog pucnja. Kako navodi Agić, u već spomenutom tekstu:

Kao kruna Sidranova novog poetskog programa, shvaćenog kao pletenje mreže od riječi, može se smatrati pjesma 'Gavrilo bunca, noć uoči pucnja', gdje se izražava raspoloženje ljudske duše na taj način, da se hvataju trenuci i karakteri u njihovoj prolaznosti, naglašava se memorijska funkcija trenutka, koji se snažno utiskuje u pamćenje. U tehnici dramskog monologa daje se portret karaktera i psihički portret ubice u kriznoj situaciji, kada poetsko-dramski karakter posebnim intenzitetom razotkriva svoje strepnje i izvjesnost smrti, svoje sumnje i svoju odlučnost. Ova lirska forma može se označiti kao samoportret datog govornika pjesme, u kojem sam sebe razotkriva pred nijemim slušateljem. Kako ritam i jezik pjesme imitiraju ljudsko govorenje i prezentiraju govornika u osebujnom povijesnom trenutku njegova života, pjesma svjesno zagušuje referencijalni, a ističe metaforički glas.[6]

[6] Nihad Agić: *navedeni tekst*, str. 420-421.

U njoj, za razliku od prethodne pjesme, nema prepoznatljivih historijskih odrednica, potpuno je (u tom smislu) fikcijska tvorevina gdje je samo ime Gavrila Principa poslužilo da se *stvarno* oblikuje u umjetničko. Kao i u prethodnoj, i u ovoj pjesmi govori Princip, ili bolje kazati *bunca*, što je u naslovu i naglašeno, jer posrijedi je njegovo psihičko stanje jednako užasu, u noći pred ubistvo. Na razini ove pjesme pomirenim tonom Princip se obraća sebi, zaziva dušu *nesigurnu*, *neodlučnu* da se krene po oružje u noći nestvarnoj, tihoj ko pakao koji ne postoji. Krenuti po oružje, uzeti ga, znači zatvoriti ognjicu, donijeti konačnu odluku, i sve to u noći, dok novi dan svanuo nije, dok dan nije lobanju ispunio *strašnom svjetlošću*. Oksimoron je ovdje dat kako bi se pojačala poredba života i smrti, jer svjetlost bi mogla ispuniti Principa nadom, željom za životom, pa zato u ovoj ognjici nastoji što prije uzeti oružje – tada je sve završeno. Pjesmom se prikazuje emocionalna ustreptalost Gavrila Principa, njegova ispovijest u bunilu i polusnu, odakle, mučeći se, izgovara svoje posljednje rečenice prije čina koji će okončati sve, pa i život. Rečenice izgovara u jednom magnovenom trenutku, kao da ih ni sam u tom košmaru nije svjestan.

(...) Nema
Nikoga da nam kaže: Sutra, čeka te užas!
Sutra, čeka te ljubav! (...)
Požurimo, dušo, po oružje, dok svanulo nije,

dok umro nije naš bog. Poslije, nećemo imati
s kim, niti kome, niti čime govoriti. Ležaćemo
mrtvi u tami, u ulju, u godinama što gluho i
teško i tupo na pleća stoljeća liježu, ko noć
ova nestvarno na moja pleća što liježe, noć
prepuna sjaja, i zova: Krenimo, dušo, po oružje! (str. 98.)

Ovim dvjema pjesmama naglašava se filozofija patnje kao dominantna energija stanja historije i ljudske sudbine. Kroz tu patnju povijesna stvarnost je poprimila savremene, sveprostorne, univerzalne dimenzije. Sidran to radi donoseći poetske slike Principove egzistencije. Nije samo riječ o unutrašnjem stanju Principa, što je, svakako, u prvom planu, ovim pjesmama prikazan je i individualistički postavljen kulturni obrazac, svijet kao mjesto sukoba, zemlja u kojoj živi kao mjesto sukoba, a sva očekivanja individue unaprijed su iznevjerena. Posrijedi je ljudski poraz pred samim sobom, jer Gavrilo Princip nije ubica, ali on to *mora* postati. Drama sumnje i unutrašnje borbe jeste njegov tragični kraj koji se dešava u Topčiderskoj šumi i noći pred atentat. Tragični kraj dešava se tada, a ne smrću u Terezinu.

Da je poezija sklona utjecaju društveno-političkih promjena, te da se nakon rata 1992-1995. godine u Bosni i Hercegovini mijenja odnos prema Gavrilu Principu, svjedoči i sam Sidran koji na upit novinara o pjesmi „Brauning 7,65. Vježba gađanja. Drhti Gavrilova ruka“ (koju neki čitaju i kao upozorenje onoga što će se desiti, a neki, opet, kao slavu atentatoru) odgovara da je tu pjesmu napisao kad je vjerovao da je:

Mlada Bosna bila patriotska, revolucionarna, domoljubna organizacija, a nisam znao da je zapravo plod uskonacionalnog, srpskog nacionalizma. Mnogi su mi prigovarali da sam koketirao sa tom pjesmom sa znamo s čime i kime. Međutim, u toj pjesmi doista ne slavim njegovu gestu, dakle nije to oda atentatu i ideologiji, pa je zbog toga i danas selektiraju u izbore mojih boljih pjesama. Meni lično ne znači mnogo ni u kojem smislu, ni u spoznajnom, ni u emocionalnom.[7]

Samo ime Gavrila Principa danas, u BiH, kao i svugdje u svijetu, izaziva polemike, nudeći brojne interpretacije atentata kao i njegovog izvršioca. Historičar Husnija Kamberović govori upravo o takvom odnosu, ističući:

Do promjena u gledanjima na ulogu Gavrila Principa i „Mlade Bosne“ došlo je kod nas u BiH, ali ne i u Srbiji, gdje se na Principovu ulogu gleda još uvijek afirmativno, i to kako u historiografiji tako i u javnom diskursu. Razloge treba tražiti u promjeni konteksta u kojemu se daju historijske ocjene, odnosno u gledanjima na prošlost u kontekstu suvremenih događanja, a ne u kontekstu vremena u kojemu su se događaji odvijali. Iskustva koja su ljudi na ovim prostorima doživjeli nakon 1990-ih presudno su utjecala na promjenu njihovih pogleda na ulogu „Mlade Bosne“ u historiji ove zemlje.[8]

Stoga je i razumljiv Sidranov odgovor na postavljeno mu pitanje, jer su pjesme nastale u jednom drugačijem društvenom kontekstu, kada unutar interpretacija o Principu nije dolazilo do naglašavanja nacionalnog i ideološkog diskursa, niti je Princip služio političkim manipulacijama. To je odnos spram Gavrila Principa iz ugla SFRJ, kada se njegov čin interpretirao isključivo kao čin borbe za slobodu.

U ovom radu, prvenstveno je posmatran način na koji je Abdulah Sidran interpretirao i govorio o Gavrilu Principu. Sidran je ostavio po strani ideologijski diskurs, govor o *drugom* kao neprijatelju, oslobođen svih stega koje uveliko spu-

---

[7] Intervju sa Abdulahom Sidranom: „Zanima me podrijetlo. Ne moj pradjed ili šukundjed, nego podrijetlo moje patnje“. Intervju na stranici: http://www.jutarnji.hr/abdulah-sidran--zanima-me-podrijetlo--ne-moj-pradjed-ili-sukundjed--nego-podrijetlo-moje-patnje/939344/ (Dostupno: 3.10.2015.)

[8] Husnija Kamberović: *Historiografija u Bosni i Hercegovini u službi politike*. Zagreb: Srednja Europa, 2012., str. 155.

tavaju, donekle i uništavaju umjetničko djelo, empatijski se postavljajući spram Principa, posmatrajući ga čovjekom kojem *ruke drhte* i *duša cvili* neposredno pred atentat, oblikujući njegovu unutrašnju dramu s naglašenom emocijom, koja ovom fikcijskom monologu daje dimenziju stvarnoga. Pjesme funkcioniraju kao svjedočanstvo (oblikovano u književnosti) o onome što se zbilo u unutrašnjem svijetu atentatora. Za ove pjesme možemo kazati da su one poetska preoblika Principovih zadnjih dana na slobodi, *s ove strane*, strane na kojoj još ključa život. Posrijedi je dijalog Principa sa samim sobom, prvenstveno, ali na koncu i dijalog sa Svijetom. Ovdje je emocija, psihološka slika Principa poslužila za umjetničko oblikovanje, gradeći tako pjesme jedinstvene po svome sadržaju, a tiču se najpoznatijeg atentatora u historiji, gdje Sidran od heroja (kako je najčešće prikazan kroz književnost) stvara uzdrhtalog, nesigurnog i slomljenog čovjeka pred sam čin ubistva.

GAVRILO PRINCIP'S PSYCHOLOGICAL DRAMA IN POEMS BY ABDULAH SIDRAN: WHOSE HAND WAS TREMBLING?

Melida Travančić

Summary

Reflection of the Sarajevo assassination in literature has had great proportion, so during a hundred years this topic was so fascinating for writers, who have used it to "open" a discourse with the past, such as, in different ways, have shaped cultural memory and rememberance. This theme in the literature is presented through all its forms of poetry, novels, short stories, essays, memoirs, dramas. But it should be pointed out that its maximum was observed and most effectively presented through poetry, through poems where Gavrilo Princip was a key figure.

There are different discourses about the assassinator, he was presented differently (as hero, victim, killer, fanatic), but rarely, Gavrilo Princip and topic of assassination was presented by Abdulah Sidran's way, outlining the psychological state of assassinator just before the murder. For this author, unlike many others, Gavrilo Princip was used exclusively as an inspiration, and his poems are far from ideological discourse, which is very common in the observation of this topic in the literature.

Key words: Gavrilo Princip, assasination, psichological image, murder, empathy, confession

UDK 050: 37.013

Pedagoška misao u časopisu *Novi čovjek*

Edina Nikšić Rebihić
Filozofski fakultet
Sarajevo

Rad se bavi analizom pedagoških tema dostupnih brojeva časopisa *Novi čovjek* od 1926. do 1931. godine. Posebno pažnju obratit ćemo na odgojno-obrazovne teme i sliku školske stvarnosti iz perspektive pedagoga, učitelja, kao i učenika iz tog perioda. Rad će biti podijeljen na nekoliko cjelina: teme u vezi s odgojem, prosvjetom i školstvom, zatim obrazovanje odraslih, te specifične odgojno-obrazovne teme, broj o Pestalozziju, zatim tekstovi poznatog pedagoga Saliha Ljubunčića, školskih inspektora Silvije Strahimira Kranjčevića i Jovana Udickog, te tekstovi učitelja Petra Ilića, Ilije Bosanca, Emila Petrovića, Kamila Brösslera, O.M. Zuhrića, učiteljice Marije Milović itd.

Ključne riječi: Novi čovjek, pedagoška misao, odgojne vrijednosti, reforma škole

Historija pedagogije i školstva Bosne i Hercegovine dosad nije pridavala dovoljno pažnje periodici. Časopisi predstavljaju osnovnu bazu za proučavanje razvoja ukupne predagoške misli. Međutim, taj razvoj ne treba samo pratiti u onim časopisima i publikacijama koji su isključivo promicali predagoške ideje nego i u onim koji su svoja interesovanja usmjeravali ka nekim drugim društvenim, kulturnim ili političkim pitanjima, tim prije, što to nisu bili časopisi koje su najčešće iščitavali učitelji, pedagozi i drugi saradnici školskih sistema, već širi društveni puk. Takav časopis bio je *Novi čovjek*. On je proizašao iz Vidovićevog moralno-etičkog pokreta[1] i izlazio je pet godina od 1926. do 1931. godine.[2]

Nemoguća je odvajanje društvenog života kako od samoga obrazovnog sistema, tako ni od socijalnog ni političkog sistema. To se najbolje može vidjeti u Lenjinovim riječima:

[1] Više o tome: Ljubunčić, Salih: *Vidovićeva škola kao kulturno-etički i socijalno pedagoški pokret*. Sarajevo: Nakladna biblioteka Uzgajatelj, 1925.

[2] Dostupni u Arhivu grada Sarajeva i brojevi iz privatne biblioteke

„Naš zadatak u oblasti školstva jeste ona ista borba za svrgavanje buržoazije: mi otvoreno izjavljujemo da je škola odvojena od života i politike, laž i licemjerje.“[3]

Ovom stavu svjedoče i brojni znanstveni radovi o periodici, pa je tako o *Prosvjetnom listu* (izlazio nekoliko godina nakon časopisa *Novi čovjek*) ustanovljeno da su društvena previranja direktno utjecala na sadržaj brojeva časopisa.

„Društveno-istorijski, politički, ekonomski i drugi uslovi u kojima se odvijao ukupan društveni razvoj, bez sumnje su imali direktan utjecaj i na razvoj vaspitno-obrazovnog sistema, a indirektno i na koncepciju i sadržaj *Prosvjetnog lista* u tom periodu.“[4]

Među mnogim časopisima koji su izlazili između dva rata izlazilo je čak 57 pedagoških časopisa[5]. O ciljevima i zadacima moralno-etičkog pokreta i časopisa Novog čovjeka govori jedan od urednika, pedagog Salih Ljubunčić. Prema njegovom mišljenju, cilj je bio ujediniti ljude, izgraditi zajedničku volju i potaknuti obrazovnu potrebu svih socijalnih slojeva. Dakako se osjeti naglašena ideologija u mnogim tekstovima ovog časopisa, što nikako ne umanjuje odgojne vrijednosti i sliku pedagoške stvarnosti perioda u kojem izlazi.

„Nama se spočitavalo i prigovaralo sa mnogih strana, iz političkih krugova kao i iz redova vjerskih pastira, iz razloga plemenskog ili regionalnog osjećanja, sa strane predstavnika pojedinih društvenih klasa ili staleža, ali mi se nijesmo nigdje smjeli, i ne želimo nipošto da iznevjerimo ideale: da radimo za čovjeka, za njegova primarna prava kao individue i društvenog člana i da u oduhobljenim ljudima nastavljamo put neprekidne svjetske težnje, a to je duhobno i moralno oboloađavanje života.“[6]

Pedagogijska istraživanja u pojedinim historijskim konceptima omogućavaju nam uvid u školstvo, pedagoška promišljanja, samosvijest građana o postojećim obrazovnim politikama, društvene prilike koje su oduvijek determinirale rad u odgojno-obrazovnim institucijama, kao i percepciju odgojnih ideala.

Tako u tekstovima o moralu, krizi kulture, hiperprodukciji inteligencije, altruizmu, nepovjerenju, društvenim previranjima prezentirana je anarhija vrijednosti toga doba. Međutim, urednici isto tako naglašavaju kako nikada nije bilo ljepše epohe za uzdizanje drugačije društvene svijesti, jer su se vrijednosti pomiješale tek

---

[3] Vladimir, I. L.: *O mladosti: „Mladost*“. Beograd, 1973.

[4] Redakcija *Prosvjetnog lista*, Sarajevo: Doprinos *Prosvjetnog lista* u afirmaciji prosvjetnog radnika kao vaspitača, društveno-političkog, društvenog, kulturnog i javnog radnika*, Zbornik radova: Simpozijum 100 godina učiteljstva*. Sarajevo, 1989.

[5] Pantić, D: Značaj i uloga pedagoške periodike za pedagoško osposobljavanje učitelja. *Zbornik radova: Simpozijum 100 godina učiteljstva*, Sarajevo, 1989.

[6] Ljubunčić, Salih: Misao i vjera. *Novi čovjek,* 1927, br. 71-72, str. 2.

po površini bivstvovanja, te kako nikada mržnja, podlost i površnost ne mogu spriječiti ljepotu i smisao života, a umjetnost i nauka nikada nisu imali šire granice. Mnogo tekstova koji su pisani uzdizali su kult Vidovićevog pokreta, angažmana i uspjeha samog časopisa je naravno, isticanje uloge vođe u očuvanju morala, društvene snage, kao i promicanju omladinskog angažmana, Miljenka Vidovića. Vrijedno je spomenuti kako su se u časopisu kritizirali „niski ideali" i „sramota bogataša". U svim tekstovima očit je ton političko-romantičarske ideologije, pod maskom „za narod", „za napredak društva". Opipavajući ljudsko nezadovoljstvo između dva svjetska rata, autori tekstova nastojali su utjecati na zajednicu parolama i porukama: „Vratimo narodu povjerenje u Ljubav, Pravdu i Dobro!"[7]

Utjecaj društveno-političkih previranja na obrazovanje

Mnogi tekstovi u časopisu bili su prevodi nekih stranih autora, pa je tako tekst *Odgoj i društvo*[8] izlazio u nastavcima, a preveo ga je učitelj Kamilo Brössler. Autor ovog teksta jeste dr. I. W Mack, pisao je za njemački časopis *Das Werdender Zeitalter*, list za obnovu odgoja. U njemu se govori o društvenoj uvjetovanosti odgoja i to ne kao djelovanje socijalnog života na čovjeka, nego svjesnog akta društvenog uređenja pri određivanju odgojnog ideala. Pa je tako prema autoru čovjek kao pojedinac nasljednik historijskih činjenica, a prema svom socijalnom položaju slobodan je samo u slučaju individualnog životnog kruga, dok izvan tog kruga utječu socijalne vlasti, a one jesu zakon i sila. Pojedinac čiji se vrijednosni sistem razlikuje od društvenog osuđen je na sukobe s društvenom vlašću. Međutim, pozitivan ishod ovoga sukoba jeste što pojedinac postaje dijelom socijalne vlasti i nosiocem društvenog preobražaja ukoliko postane jedinstven prema mišljenju i načelima, te naravno ako postanu stvaralački aktivan u smjeru čovječno bitnog etohosa. Autor zaključuje da se odgoj ne ostvaruje riječju, mislima ili poukama, nego postavljanjem čovjeka u žive odnose prema duhovnim vrijednostima uređene životne i radne zajednice.

O negativnom utjecaju društva na školstvo, koje se bavi širenjem političkih ideja, a ne širenjem ideje morala i dobra, piše Aleksandar Dianaiz Santa Clare (Kalifornija), za svoj narod u bivšoj *Jugoslaviji:*

> „Tako se prosvjeta uvlači u prljavo područje stranačkih borbi pa odatle nastaju strahovite posljedice po školski život i napredak omladine."[9]

---

[7] Rotter-Prognonski, Rudimir: „Nepovjerenje". *Novi čovjek*, 1926., br 54, str.7

[8] Mack, I.W.: „Odgoj i društvo". *Novi čovjek*, 1927., br. 66 , str. 3. (Prevod Kamilo Brössler)

[9] Diana, Aleksandar: „Rak-rana na tijelu škola i učitelja". *Novi čovjek,*1928., br. 36, str.8.

On ističe kako se ideološke ideje propagiraju kroz školstvo, te kako se time nanosi velika šteta školstvu i nastavničkom pozivu, s obzirom da te ideje nisu bazirane na iskonskim moralnim vrijednostima. Odgojne ustanove gube nužno odgojnu funkciju, ako im se u bilo kojem vrijedonosnom smjeru ograniči sloboda djelovanja.[10]

> „Ta rana potječe od političkog, stranačkog i partizanskog utjecaja na učitelje i škole. Učitelje se uvlači u sferu partizanstva, a to je baš ona sfera unutar koje se je slegao najgori nemoral."[11]

Autor također opisuje slike pedagoške zbilje u toku vladavine Austro-Ugarske na prostorima Jugoslavije, kao i tadašnju borbu učitelja s vladajućom strukturom. Na svim nivoima obrazovnog sistema bilo je snažnog političkog utjecaja, a svi oni koji su bili ocijenjeni kao prijetnja sistemu bili su često isključeni iz prosvjetne službe.

> „Ako se isprsi jak karakter među učiteljima ili profesorima, ako se pojavi rijedak čovjek, koji neće da svira u stranačke diple, već ostaje dosljedan svojim vaspitnim i moralnim nadzorima, eto odmah kazne, premještaja, a ponekad i suspendovanja iz službe.
>
> Sjećam se još iz vremena zloglasne Austrije, koja je na takav način sve više htjela prodrijeti u škole sa svojim nemoralnim ciljevima i tako pokvariti učiteljstvo. Jednom blagopokojni Bakotić napiše divnu naučnu knjigu za učitelje, punu moralnog i etičkog biserja, nezavisno od svake politike. Visoka vlada, naravno, to nije trpila, ... jer su za nju prosvjeta i moral bili deveta rupa na svirali. Zato ona naredi da se te knjige povuku, a mjesto njih spremi neku novu knjigu za učitelje, dakako punu tendencija, koje su bile protuprosvjetne i protuetičke."[12]

Stoga, prema mišljenju Ivana Krupana, kroz historiju svaka vlada nastojala je da „zakupi" prosvjetu, kako bi time direktno mogli širiti svoje ideale. Iz toga se zaključuje da je odgoj socijalno uvjetovan. Odgojno-obrazovne ustanove, nažalost, najjači su instrumenti izgradnje ideala vladajućih struktura. O neizostavnoj ulozi odgoja u razvoju individualiteta čovjeka, a i kolektiviteta čovjeka, Krupan opisuje kroz svoje tekstove „Čovjek je ono što od njega odgoj učini".

> *„Kakav odgoj onakav je i narod,* kakav narod onakva mu vlast i blagostanje! Moderni odgoj je ulinio da čovjek tusta komadina mesa, koja diše ili kao što je slavni Dante rekao za dušice u svom paklu: vrećetine sa dva zjala. Doista moderna škola odgaja moderne janjičare u duševnom i tjelesnom davanju. Tješimo se mi prezreni, mi poniženi, uvrijeđeni i razbašinjeni, u ljudskom se rodu budi nova svijest."[13]

---

[10] Vuk-Pavlović, Pavao: *Filozofija odgoja*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1996.

[11] Diana, Aleksandar: „Rak-rana na tijelu škola i učitelja". *Novi čovjek*, 1928., br. 36, str.8.

[12] Diana, Aleksandar: „Rak-rana na tijelu škola i učitelja". *Novi čovjek,* br. 36, str. 8.

[13] Krupan, Ivan: „Čovjek je ono, što od njega odgoj učini". *Novi čovjek,* 1927., br. 87, str.218.

Učitelji su, također, kroz svoje tekstove kritizirali i politiku, tako je Lukaž isticao da je domaće novinarstvo bilo pod utjecajem partije i političkih ideala.

> „Sjetio sam se i našeg novinarstva, koje osim stručnih časopisa i par časnih iznimaka, još uvijek ne posvećuje dosta pažnje toj najplodonosnijoj politici. Većinom sve se gleda i promatra kroz prizmu one partije, čije interese dotična novina zastupa. Srce me boli, kad još danas-nakon 10 godina-našeg ujedinjenja nijesmo bili u stanju da naše škole bar donekle uredimo.“[14]

Ivan Voborlil piše o prosvjeti kao najplodonosnijoj politici i kao moćnom sredstvu manipulacije društvenog puka.

> „Sebe žele prikazivati do svetaca, narodnih dobročinitelja i požrtvovanih ljudi, a duša im je pokvarenija od sviju ostalih, jer su oni zapravo duševni kreteni i farizeji. Mogli bi čovjeka učiniti čovjekom, ali neće jer se oni tada ne bi mogli dići nad ostalima. Neće da znaju, jer im se ne isplati.“[15]

Osviješćenost intelektualaca o političkom utjecaju na školski sistem rezultirala je nizom sličnih tekstova. Školski sistemi, mediji, kulturna društva itd. postaju instrumenti plasiranja ideala odgoja. Posebna politička snaga očituje se onda kada je društvena masa neobrazovana, lakše je njome manipulirati i postizati društveno-političke ciljeve.

Učitelji su ti koji su direktno bili uključeni u politička i društvena stremljenja u obrazovanju, pa su najprije uočavali pojavu nemorala među mladeži i neodgajanje u duhu svevremenskih vrijednosti. Tako je Petar M. Ilić[16] uočio potrebu za građanskim odgojem, nakon Prvog svjetskog rata, i to u vrijeme opadanja moralnih vrijednosti, kada moralna kriza proizlazi iz ekonomske i društvene. On kao lijek za tako bolesno društvo izdvaja odgojno načelo jedinstvenosti i dosljednosti svih odgojnih agenasa: škola, crkve, dnevne štampe, književnosti, suda, parlamenta, pozorišta i kina. Također naglašava da je veoma važan razvoj samosvijesti svakog pojedinca o vlastitoj ulozi u javnoj sferi – obaveze prema državi, kao i privatnoj sferi života – odnos prema obitelji, prema ženi, djeci, nejakim i bolesnim, prema vlastitom i tuđem zdravlju. Prema njegovom mišljenju, građanska dužnost jeste upravo poštivanje tuđeg uvjerenja, zatim ljubav prema bližnjem, narodu i domovini. Ilić ističe nastavu kao način širenja odgojnih vrijednosti koje se oslanjaju na moralne i građanske pouke, bilo da se one promiču kroz nastavni predmet, ili kroz više nastavnih predmeta poput historije, geografije, vjeronauke, jezika i drugih predmeta.

---

[14] Lukaž, Drag: „Reformacija osnovne škole drugdje i kod nas“. *Novi čovjek*, 1928., br. 101, str. 488.

[15] Voborlil, I: „Moć prosvjete“. *Novi čovjek*, 1926., br. 55, str. 8.

[16] Ilić, Petar: „Građansko vaspitanje“. *Novi čovjek,* 1926., br. 54, str. 5.

Odgojne vrijednosti u obitelji

Pedagoška misao u časopisu *Novi čovjek* prožima se i kroz tematiku odgojnih vrijednosti koje se razvijaju i temelje u obitelji. Autor Šerbić ističe iskrenost i otvorenost u komunikaciji s djecom. Prema njegovom mišljenju, obiteljski odgoj treba da bude prožet iskrenošću, odanošću, povjerenjem, razumijevanjem i prihvatanjem. Pedagoški je nedopustivo da roditelji svojim reakcijama na pogrešna ponašanja svoje djece, zatvaraju puteve iskrenosti, pa ih time usmjeravaju ka lažima – kao odbrambenim mehanizmima. Veoma je važno da pokažu prijateljski stav, razumijevanje, jer bez ostvarivanja odnosa povjerenja odgojno djelovanje je osuđeno na propast. Potrebno je ne uništavati dječiju samosvijest, već im svojim uzorom, kao najjačim odgojnim sredstvom, stalno treba pokazivati ono što želimo izgraditi kod njih. Neophodno je usmjeravati ih ka istini i pomoći im pri izgradnji vlastitog sistema vrijednosti, osposobljavajući ih za moralne i odgojne prosudbe. O ulozi roditelja i sredine u kojoj dijete odrasta govori i predstojeći dio ovog teksta.

> „Nema boljeg, sigurnijeg i pametnijeg postupka za istinoljubivosti u djetetu nego uvjerenje da živi u krugu, u kojem mu se istinoljubivost čini vrijednom da je prihvati i slijedi.“[17]

Učitelj Zuhrić pisao je o problemima tadašnje obitelji, navodeći kako najveći problem društva leži u domu i obitelji, pored svih problema koje su zadesile socijalni život. Za njega je obitelj temelj naroda, države i izgradnje čovječnosti. Smatra da je društvo rezultat obitelji, tj. da je društvo onakvo kakva je obitelj, a da je moral društva jednak moralu obitelji. Obitelj u tom vremenu nije bila ni dostatna za odupiranje socijalnim izazovima, kao ni za napredak jednog naroda koji treba da teži etičkim vrijednostima. Autor naslućuje njeno raspadanje u nemilim društvenim pojavama, opisujući je kao „zacrvenilu bludnicu i zadrhtalo srce bludnika.“[18]

Vrijednosti obiteljskog odgoja prožimale su se i kroz književne eseje i odlomke romana. Bety Steiner Sušak[19] s njemačkog jezika prevela je tekst autora I. Leehenbauera o vrijednostima majčinskih savjeta u svakodnevnim životnim situacijama. Esej, između ostalog, govori kako se kroz obiteljski odgoj izgrađuje poštivanje majke, kao i manira prema ženama. Kako su autori i urednici kroz časopis pisali o odgoju posebnih skupina poput djece, omladine, učenika, obitelji, itd., Reskin tretira odgoj djevojaka. On se posebno osvrće na manire i osobine koje treba djevojka posjedovati, zatim kako je ljepota djevojke uistinu samo nje-

[17] Šerbić, Sadija: „Budi pošten s djecom“. *Novi čovjek,* 1928., br. 98-99, str. 441.

[18] Zuhrić, O. M.: „K problemu porodice“. *Novi čovjek,* 1926., br. 63, str. 12.

[19] Lechenbauer, I.: „Majčin savjet“. *Novi čovjek*, 1927., br. 71, (Prevod Betty Steiner Sušak)

na dobrota. Pored njene ćudorednosti, značajna je njena obrazovanost i mudrost. Autorovo tumačenje obrazovanosti nije učenje napamet nastavnog sadržaja, nego razumijevanje i sposobnost promišljanja o životnim stvarima.

> „Takvo joj znanje treba dati, koje će joj omogućiti da razumije i pomogne rad ljudi: ali ipak će dato, ne kao znanje-ne kao da bi to bilo ili moglo biti za nju predmet da zna nego samo da osjeća i sudi. Nije to časovita vrednost za nju ili dostojanstvo da se upozna sa ovom ili onom znanošću, nego je najglavnije da se trenira tačno misliti; da razumije smisao, neizbježivost i ljepotu prirodnih nauka i da slijedi u najmanju ruku, neku stazu naučnog istraživanja...“[20]

Šerbić prevodi tekst dr. R. Mildea, u kojem se govori o vrijednosti obitelji i braka i pripreme za bračnu zajednicu. Brak je uređena zajednica, koja zahtijeva odvikavanje i navikavanje, prihvatanje i odricanje, te prilagođavanje na sve norme i pravila koja je regulišu. Između ostalog, Milde govori o braku kao svetoj instituciji, čija je svetost narušena od onih koji odgajaju svoju djecu u slobodnom duhu – koji ne poznaje stvarne vrijednosti „starog zlatnog doba“.[21]Između ostalog, Midle kritizira djevojke koje nemaju krepost i skromnost koju žena, prema njegovom mišljenju, treba imati, a na mladiće je ljut zbog njihove zloupotrebe slabijeg odgoja tih djevojaka. Isticao je moć odgojnog djelovanja kroz pedagoški nadzor, koji nije poput crkvenih kazni, jer one ne donose ništa dobro.

Učitelj Ivo Flajšman pisao je o važnosti obitelji, koja treba biti spreman za saradnju sa školom. Uspjeh je zagarantovan tek onda kada imamo međusobno djelovanje oba odgojna faktora, ukoliko slijede načelo jedinstvenosti. U tekstu *Naše seoske domaćice i škola,* učitelj Flajšman izdvaja važnim rad roditelja sa svojom djecom kući, kako bi olakšali učiteljima u školama. Na taj način bi se zajedničkim snagama moglo doprinijeti razvoju i učenju svakog učenika ponaosob. Međutim, kao uzrok izostajanja saradnje majki i učitelja, navodi nepismenost majki. Ističe potrebu za otvaranjem i širenjem škola za domaćice, kroz koje bi majke mogle steći osnove pismenosti, kako bi bile osposobljene da i same učestvuju u obrazovanju vlastite djece.

> „Svi neka porade na tome, da se naše seoske domaćice odgajaju u domaćinskim školama i širiti te tečajeve po selima, jer ćemo na taj način postići mnogo i učiniti od našeg naroda ono što svi želimo“[22]

Fizičko kažnjavanje djece bilo je vrlo često odgojno sredstvo u obitelji. O kazni piše dr. Anselm Longe, a uredništvo *Novog čovjeka* prevodi s njemačkog jezika.

---

[20] Reskin, I: „Vaspitanje djevojaka“. *Novi čovjek,* 1926., br. 60-61, str. 10.

[21] Midle, R.: „Odgoj za brak“. *Novi čovjek,* 1927., br 82-83, str. 141-142. (Prevod Šerbić, Sadija)

[22] Flajšman, Ivo: „Naše seoske domaćice iškole“. *Novi čovjek,* 1926., br. 71 str. 18.

Fizičko kažnjavanje je ispod crte dopustivosti u okviru pedagoških djelovanja, jer narušava dostojanstvo djeteta, izmiče ljubav i isključuje osjećaj sigurnosti. Korištenje kazne u bilo kojem obliku ne donosi pozitivne osjećaje kod odgojenika, kao ni pozitivne ishode, jedino što daje jeste prividno gašenje nepoželjnog ponašanja, a koje je zasigurno samo nakratko zataškano.

> „Moderni uzgajatelji vele: Kazna batina je najodurnije što opstoji. Namjesto da poboljša, ona odgaja tvrdokornost i licemjerstvo. Ona je grijeh protiv duha pedagogije. Vaspitači moraju obuzdati svoje živce: jednim udarcem otkloniti je svakako vrlo ugodno, ali samo trenutno. Jednako je tako i s karanjem. Loš je vaspitač koji polaže nade u ukor.“[23]

Kako je kazna često odgojno sredstvo sprečavanja i korigiranja, autor savjetuje da nakon kazne treba odmah slijediti praštanje. Naime, ovdje je očit imperativ obnove veza odgajatelja i odgajanika, tj. obnova „komunikacije duša“.[24]

Odgojne vrijednosti u školi

Školski inspektor Jovan Udicki pisao je o etici u školama, isticao je važnost odgoja i odgojnih vrijednosti koje djeca trebaju sticati u školi, te kako škola treba izgrađivati *ljude*. Retorički postavlja pitanje da li se doista odgaja kroz učenje čitanja, pisanja i učenja napamet bilo kojeg nastavnog sadržaja. Ukoliko se nastavi ne da odgojni značaj i ton, prema autoru to je poput „klepetanja mlina bez brašna, odnosno tehnika bez produkta.“[25] Autor navodi zanimljive primjere kako se kroz učenje matematičkih obrazaca mogu usvajati osnovne odgojne vrijednosti. Tako npr. računsku operaciju „2+2“ zamjenjuje brojem i frekvencijom poljubaca majke, davanju novaca siromašnoj djeci ili sl. Ne samo da kroz ovakav vid računanja primjenjuje didaktičko načelo očiglednosti, nego i usmjerava djecu na odgojne vrijednosti. Kako se matematičke operacije mogu pedagogizirati, tako zasigurno mogu i čitanje i pisanje. Odgojne vrijednosti trebaju da se očituju i kroz školski rječnik, koji treba da se sastoji od riječi koje izazivaju plemenitost, da one doista u svakoj situaciji daju i razvijaju etički smisao kod djece.

Učiteljev autoritet opada ako u svom govoru koristi riječi neprimjerenog sadržaja, pa autor ističe da učiteljeve riječi trebaju da budu očinske, blage i lijepe, kao najljepša muzika, te da je to jedini način da se usvoje vrijednosti odgajatelja.[26]

---

[23] Uredništvo: „Zar dijete mora dobivati batine?“. *Novi čovjek,* 1927., br. 69, str. 4.

[24] Slatina, Mujo: Od individue do ličnosti – uvođenje u teoriju konfluentnog obrazovanja, Zenica: Dom štampe, 2005.

[25] Udicki, Jovan: „Etika u školi“. *Novi čovjek,* 1927., br. 86, str. 192.

[26] Udicki, Jovam: „Etika u školi“. *Novi čovjek,* 1927., br. 98-99, str. 438.

Učiteljev govor treba da podigne etički značaj škole, da razvija kod učenika kult trezvenosti i rada, jer to predstavlja zadaću nove etičke škole po sudu školskog inspektora Jovana Udickog.

O etičkim vrijednostima društva Udicki piše, kritizirajući mladiće, starce i gospodu, koji nemaju manire i lijepo ponašanje. Smatra da je nastupilo vrijeme koje mladima plasira samo negativnosti i nemoral, pa savjetuje da se odgojem otklanjaju nepoželjna ponašanja. Svoj tekst završava imperativima o potrebi odgoja:

> „Mi trebamo odgoja! To tražimo! To hoćemo! I sve dotle škole nisu škole, dok njihov rad ne bude rezultat – koji će se zvati O d g o j. Na bazu odgoja sve treba da postavimo. To je zadaća ovoga veka“[27]

Moralni odgoj omladine tretiran je kroz tesktove koji su izdvojeni iz predavanja Vidovića, u kojima se najveći neprijatelj društva imenuje nemoralom koji uništava dušu naroda. On kritizira stavove pojedinih pedagoga koji smatraju da se na etičkom razvoju čovjeka ne može uraditi mnogo. Pod neophodnim za odgojno djelovanje stavlja poznavanje čovjekove duše i vrijednosti, te smatra da nije poznata „topografija čovjekovih sposobnosti“. Zadatak prosvjete i odgoja jeste da odgajatelji nastoje doprijeti do beskrajnih vrela snage i vrlina svojih odgajanika, koja su trenutno zatrpana, latentna i nerazvijena.

> „A to je moguće samo tako ako cilj vaspitanja pomaknemo prema nutrinji čovjekovoj te nastojimo u prvom redu da izgradimo karakternu i moralnu ličnosti.“[28]

On odgojni rad svodi u dva pravca: pozitivni rad u izgradnji moralnih i etičkih uzora, razvoj volje i karaktera kroz prizmu dobra, dok negativni pravac odgojnog djelovanja jesu rušenja svih kanala u kojima su prisutni zlo i razvrat duše, glavnih krivaca politike, novinarstva i filmova koji se prikazuju omladini u kinima.

Učitelj Ilić pisao je tekstove o vrijednostima odgoja kao potrebi društva, bazirajući se na samoodgoj, odnosno razvoj samosvijesti o važnosti odgojne njege svakog pojedinca. Vrh piramide samoodgoja jeste moral, etičko uviđanje i djelovanje, te optimizam koji je nužan za razvoj svake ličnosti. Kako bi se čovjek razvijao u tjelesnom, duševnom i moralnom smislu, neophodno je da ga pokreće vlastita volja i vlastiti napor. Ilić prepoznaje tjelesne napore kao ljekovite spram umnih napora, pa izdvaja kako

> „umni radnici svih vrsta da potrebuju svesnog napora oko telesnog usavršavanja, da im telo ne bi zakržljalo. Stoga se njima preporučuju svakodnevne telesne vežbe, ma i po pola sata dnevno, naročito na čistu zraku. Za umne radnike korisne su, radi promena, ručni radovi

[27] Udicki, Jovan: „Odgoja nam treba“. *Novi čovjek,* 1927., br. 87, str. 210.

[28] Vidović, Miljenko: „Moralno vaspitanje omladine“. *Novi čovjek,* 1927., br. 88-89, 234. str.233.

na domu, polju, njivi, u vrtu i gradini. Za njih se preporučuju izleti i sportovi, kao i društva sokolska, orlovska, izvidnička, turistička i pevačka, u kojim se snaže mišići, srce i pluća.“[29]

Važnost samoodgoja i samoobrazovanja Ilić ističe i kod odraslih osoba koje nisu mogle redovno pohađati školu, nego se kroz dopisne škole obrazuju i unaprjeđuju svoje sposobnosti. On poziva na odgovornost politiku društvene zajednice, humanitarna udruženja, sve društvene kategorije, umjetnost, pozorišta, tj. sve agense socijalizacije na proklamiranje i uzdizanje etike i estetike svakog pojedinca u društvu.

Konačni cilj odgojnog djelovanja je izgraditi u svakom pojedincu čedo duha koji je osposobljen za samoodgoj.[30]Samoodgoj podrazumijeva izgradnju samoga sebe na osnovu prethodnih spoznaja o sebi, društvu i prirodi odgoja i obrazovanja, koja je usmjerena ka permanentnoj korekciji ličnosti. Učitelj Ilija Bosanac definira samoodgoj kao sposobnost adekvatnog odabiranja ponuđenih vrijednosti u društvu, jer je svaki pojedinac odgovoran za odabire i propusnost membrane vlastite duše, ličnosti i ponašanja.

„U socijalnom i moralnom pogledu čovjek može sam da odabira one vaspitne uticaje, koji će najvećima i napovoljnije da djeluje na njegovu dušu, njegovo srce i njegov karakter. On može svjesno da traži naročito društvo, naročite prijatelje i drugove, koji će ga poticati na moralno-etičko djelovanje.“[31]

Između ostalog, o samoobrazovanju kod učitelja govori kao o važnom konceptu cjeloživotnog učenja i permanetnog bogaćenja znanja. Smatrao je da se samoobrazovanje ostvaruje kroz osnovnu psihološku funkciju čitanja različitih knjiga. Ono o čemu su pisali učitelji kroz periodiku, negdje je i davalo sliku njih samih, čime su se bavili, njihova promišljanja i zapažanja. Učitelji su svojim angažmanom doprinosili širenju pedagoške i književne kulture. Bosanac je pisao o *Liricizmu Emila Petrovića*[32] u nastavcima u nekoliko brojeva, gdje se može zapaziti njegov način uočavanja i kritičkog pristupa književnim djelima, izdvajajući etičke vrijednosti koje su važne u odgojno obrazovnom radu.

Učitelji su pisali o potrebi kompletnog razvoja ličnosti, pa tako i o estetskom odgoju. Estetski odgoj je kroz historiju pedagogije bio i ostao jedan od temeljnih odgojnih područja. Učiteljica Marija Milović[33] opisuje potrebu estetskog odgoja, koji povezuje s atenskim idealom odgoja *kalokagatija,* tj. spoja lijepoga

[29] Ilić, Petar: „Vlastito vaspitanje“. *Novi čovjek,* 1928., br. 101, str. 482.

[30] Vuk-Pavlović, Pavao: *Ličnost i odgoj.* Zagreb: Tipografija, 1932.

[31] Bosanac, Ilija: „Uzgajanje samoga sebe“. *Novi čovjek,* 1926., br. 60-61, str. 8.

[32] Bosanac, Ilija: „Liricizam Emila Petrovića“. *Novi čovjek,*1926., br. 62, str. 3.

[33] Milović, Marija: „Aktivnost duha“. *Novi čovjek,* 1926., br. 58-59, str. 4.

i dobroga. O estetizmu u odgoju pisao je Miloč kao o sinergiji intelektualnog i duhovnog, izdvajajući da estetski život uključuje visoki intelektualni nivo duše i duboko, na sviđanju koje može da vara.[34]

Reforma školstva

Kao ishod niza nezadovoljstava u vezi s uređenjem i vrijednostima obrazovnih sistema, javlja se potreba za reformom školstva. Dr. P. Hildebrandt uočava da su ciljevi i organizacija obrazovnog sistema direktno determinirani nekom društvenom strukturom. Smatra da smjena vladajućih struktura donosi plodno tlo za inovacije u društvenim i obrazovnim vrijednostima.

> „Čudnovato je, da su baš vremena poslije ratova uvijek plodna odgojnim nastojanjima. Jedan od najvećih uzgajatelja svih vremena Komensky živeo je za vrijeme 30-godišnjeg rata. Nastojanja filantropa padaju u vrijeme sedmogodišnjeg i slijedećih mu ratova, a konačno polaganje kamena temeljca cijelog školstva po Vilhemu Humboltu zahvaljujemo napoleonskim oslobodilačkim ratovima.“[35]

Pomjeranjem granica pedagogije kroz reforme školstva u periodu poslije Prvog svjetskog rata, pojavljuje se pedocentrizam i individualizam u svim školama od nižih do viših. Od individue do ličnosti postojane su faze razvoja učenika, koje su prvobitno bile rigidno postavljene. U ovom periodu nastojanja su da se škole okreću prema djetetu, da se prihvataju njegove sposobnosti i različiti razvojni stepeni u procesu sazrijevanja ličnosti. Na ovaj način bi se poštivalo pravo djeteta da se razvija po parametrima vlastite ličnosti, a ne mjerilima društvene i dos/tadašnje znanstvene dokimologije i aksiologije. Kako bismo razumjeli dinamizme procesa odrastanja, nužno je prihvatati različite nivoe zrelosti u svim razvojnim fazama života djece.

> „U ovome je nova pedagogija pokročila znatno naprijed, te je ustanovila veliku vrijednost svakoga pojedinog stupnja razvitka za sebe, te da mu se priznaje, da za sebe živi i da se za sebe razvija. Ovo predstavlja za uzgoj veliki napredak. Tek sada možemo ‘pravo djeteta’ da znanstveno spoznamo i moderna psihologija djeteta obrazložila nam ga je svestrano sa svim njegovim osobnostima.*“*[36]

O potrebi reforme školstva piše i uredništvo pod naslovom „K reformi naše srednje škole“, ističući važnost izgrađivanja snažne ličnosti. Naglašava se potreba za izmjenom nastavnog plana i programa koji podrazumjeva *više mjesta*

[34] Miloč, V.: „Estetizam u odgoju“. *Novi čovjek,* 1928., br. 95.

[35] Hilderbrandt, P: „Naša škola“. *Novi čovjek*, 1926., br. 57, str. 1-2.

[36] Hilderbrandt, P: „Naša škola“. *Novi čovjek*, 1926., br. 58, str. 3.

slobodnim vježbanjima stvaralačkih snaga učenikovih. U srednjim školama se moraju duže učiti filozofija, psihologija, etika i teorija vaspitanja. [37]

U svjetlu reforme škole, rasprava se širi u smjeru učiteljskih kompetencija, o kojima se vode žustre rasprave pedagoško-psiholoških dimenzija. Hildebrandt prepoznaje potrebu za razvoj nastavničkih kompetencija u razumijevanju i podržavanju učenika, te motiviranju i savjetovanju u dječijem razvojnom procesu. Stil nastavnika je pokazatelj njegovih kompetencija, bolje rečeno nastavnih umijeća koje posjeduje. Hildebrandt piše o potrebi promjene stila vođenja nastavnog sata autoritativnog tipa nastavnika – „prosvjetnih činovnika" u stil empatičnog nastavnika, razvijenih komunikacijskih vještina.

> „Dok je učitelj u nižim razredima očinski prijatelj mladeži, dotle se uporedo sa razvitkom učenika pretvara sve više u vjernog savjetnika i prijatelja, na kojega se mladi čovjek u svakoj prilici može bezuvijetno osloniti. Ukočeni autoritativni princip, prema kojemu se prije sve bezuvijetno udešavalo, da nas se više ne upotrebljava. I ako je ovaj unutarnji peobražaj težak mnogim učiteljima, koji se ne mogu otrgnuti od uspomena svoje mladosti, u kojoj su također trpjeli od autoritativnih nastavnika, ipak osjeća se veliki napredak u ovome smjeru."[38]

O stilu nastavnika piše i učitelj Mato Lovrak. On čezne za modernom školom sa stilom, za školom s velikim prelijepim dvorištem, kome se dive posjetioci, zbog flore i faune, te prekrasne sredine. Međutim, sve to uzurpira strah kod učenika, ako je i sama zgrada škole puna zime i ravnodušnosti, a učitelj autoritarni tip nastavnika koji svojim povišenim tonom, zabranama i poniženjima djeluje na učenike. Pa Mato Lovrak kaže: *I on – uzgajatelj, još uvijek je samo – baštovan.* [39]

Pokušavajući operacionalizirati kult idealnog učitelja, Ilija Bosanac piše o Mati Lovraku – „idealnom uzoru jugoslovenskog nastavnika". On opisuje njegove lične osobine, profesionalne vještine i sposobnosti. Smatrao je da je Lovrak povjerljiv, iskren, otmjen, smiren, ozbiljan, njegove manire opisuje kao geste duše, te izdvaja njegovo nastojanje za moralno podizanje zdrave generacije učenika. Isticao je njegove odlike i visoke moralne kvalitete, sa širokom i toplom dušom kojom je oduhovio primljenu kulturu. Prema njegovom mišljenju, Lovrak pripada generaciji novih učitelja koja je spremna da primi bez ustezanja najslobodoumnija načela savremene pedagogije, te da pripada „generaciji pred stvaranjem". Mato Lovrak je, prema mišljenju učitelja Bosanca, veliki profesionalac jer je imao talent za uočavanje grešaka službene pedagogije, ali i smjelost jer je podigao svoj glas u ime djeteta, tražeći slobodu i emancipaciju osnovne nastave. Između ostalog, isticao

---

[37] Uredništvo: „K reformi naše srednje škole". *Novi čovjek*, 1926., broj 58, Str. 8.

[38] Hilderbrandt, P: „Naša škola". *Novi čovjek*, 1926., br. 57, str. 1-2.

[39] Lovrak, Mato: „Ugojitelj-baštovan". *Novi čovjek*, 1927., br. 87, str. 211.

je da je njegov pedagoški rad kao pun nježnosti i topline, prateći diktate vlastite moralne svijesti i bogat spontanim imperativima svoje velike ljubavi.

> „Mato Lovrak je pokazao vanredne sposobnosti kao što su profinjena moć opažanja i snagu u kompozicijama, neobičnu tečnost stila i melodičnost rečeničnih konstrukcija“[40].

O novoj školi piše i Hildebrandt. Nova škola iziskuje promjene, te jasno postavljanje diferencijacije između pučkih i viših škola, iako se trebaju slijediti ista pedagoška načela, prema mišljenju Hilderbrandta, nastavnici viših škola trebaju se baviti i poznavati više pedagogije nego je to do sada bilo. Nastojalo se radnim metodama uvesti samostalnost i osposobljavanje za samorad učenika. U održavanju grupne kohezije ističe se potreba za sticanjem odgovornosti svakoga učenika za razred, jer je osjećaj odgovornosti pokretač za održavanje normi i ispunjenje postavljenih ciljeva jednog odjeljenja. Svoj tekst završava dijelom o ciljevima savremene škole, ističući odgojne funkcije, stavljajući im prioritet u odnosu na obrazovnu/obučnu funkciju. Već tada, osjećala se težnja škole da se izdvaja obrazovna funkcija škole, a manje pažnje posvjećuje odgojnoj funkciji. Dok su pedagogijski teoretičari stremili odgojnom aspektu u školama, kao i danas.

> „Samo rad i samostalnost učenika, taj cilj moderne škole, stoji u dijametralnoj opreci prema prijašnjim vremenima. Ideal ovoga uzgoja može se postići samo putem polaganoga i strpljivoga odgoja. I ova težnja ne može se zatrti, ona je danas već toliko daleko prodrla, da već predviđamo potpuni preobražaj ‘obučne škole’ u odgojnu školu.“[41]

Novinski članak o otvaranju novih škola u Italiji, potakli su učitelja Lukaža da napiše tekst *Reformacija osnovne škole drugdje i kod nas*. Promjena organizacije školskih ustanova, izmjene nastavnih planova i programa, inovacije nastavnih metoda, sredstava i pomagala samo su neki aspekti nove škole u Italiji.

> „Dogmatizam, konvencionalizam i verbalizam valjda izbaciti već jednom iz škole. Od djece treba stvarati ljude sposobne za život, a život je realan i prema njemu valja školu udesiti. Današnja škola mora biti škola rada: harmonijsko razvijanje svih intelektualnih, moralnih i fizičkih sposobnosti. **‘U prirodu s djecom!’**, kliču njihovi pedagozi, jer je priroda najzanimljivija i najpoučnija knjiga. Ona je izvor svega znanja i napretka. Prirodni zakoni su temelj svekolikog rada, pa moraju biti i školskog.“[42]

Pedagoška misao u Italiji je još od perioda humanističke pedagogije isticala važnost odgoja i obrazovanja u prirodi. Vittorino da Feltre (1378.-1477.) imao je ideju škole u prirodi, pa je osnovao školu pod imenom „La Casa Giocosa“

---

[40] Bosanac, Ilija: „Idelani tip učitelja“. *Novi čovjek,* 1927., br. 54, str. 5-6.

[41] Hildebrandt, P.: “Naša škola“. *Novi čovjek*, 1926., br. 58-59, str. 3.

[42] Lukaž, Drag: „Reformacija osnovne škole drugdje i kod nas“. *Novi čovjek*, 1928., br. 101, str. 488.

što znači Dom radosti. Škola je izgrađena u prirodi izvan grada, na obali jezera, u blizini šume i polja. Osnovni koncepti ove škole bili su zasnovani na razvoju usvajanja znanja na individualnoj razini, te izgradnji učenika u samostalne ličnosti sposobne za rad, kao i moralni odgoj.[43]

Uredništvo časopisa također doprinosi reformi domaćih škola. Uzimajući u obzir kritike i upozoravanje na nedostatke mnogih školskih udžbenika, posebno u vezi s terminima koji se primjenjuju u različitim školskim udžbenicima, odlučili su objaviti javni poziv naziva *Anekta za školske udžbenike.*

> "Jer je pitanje naučno ispravnih, pedagoških osnovanih i u terminima jedinstvenih udžbenika stvar od opće ne samo kulturne, nego i nacionalne važnosti, otvaramo anketu." [44]

Trebalo je pozvati nastavno osoblje koje je uočilo nedostatke školskih knjiga da napišu vlastite refleksije, a za najbolji rad izdvojilo se kao nagrada hiljadu dinara. Ovim činom budi se svijest nastavnog osoblja kao subjektima obrazovnog sistema, koji će promišljati i kritičko-pedagoški analizirati školske udžbenike, te ih i korigirati.

Obrazovanje odraslih osoba

Obrazovanje odraslih osoba u pedagoškoj znanosti predstavlja važan segment. U ovom periodu, kada je prisutan veliki broj nepismenog stanovništva, prepoznala se potreba za obrazovanjem odraslih ljudi koji bi također bili u službi smanjenja nepismenosti u društvu. Pedagog i psiholog, Kamilo Brössler, prevodio je tekstove o obrazovanju odraslih osoba u Evropi. Međutim, kroz svoje tekstove izdvaja vrijednost i važnost Vidovićeve škole za odrasle osobe koju je otvorio, te usavršio kroz „dopisne škole". Kroz škole za odrasle osobe i tzv. dopisne škole, pružala se šansa za sve one koji nisu bili u prilici pohađati redovnu školu, a željeli su dalje širiti svoja znanja ili pak trebali „prekvalifikaciju" na poslu. Dopisno obrazovanje je jedna vrsta alternativnog pristupa obrazovanju, koji se pojavio razvojem prakse obrazovanja odraslih i s nastojanjem da se zadovolje potrebe što većeg broja ljudi i demokratizuje obrazovanje.[45] On kritizira stavove ljude koji smatraju da otvaranje škola za odrasle osobe čini hiperprodukciju inteligencije.

Brössler, želeći da izdvoji mišljenja pedagoga iz Evrope o obrazovanju odraslih osoba, prevodi tekst Dr. Th. Friedenau *Javne škole za odrasle osobe,* koji je

---

[43] Zaninović, Mate: Opća povijest pedagogije. Zagreb: Školska knjiga, 1988.

[44] Uredništvo: „Školski udžbenici". *Novi čovjek,* 1931., br. 2, str. 99.

[45] Potkonjak, Nikola, Šimleša, Potkonjak: *Pedagoška enciklopedija 1.* Novi Sad: Zavod za idavanje udžbenika, 1989., str. 148.

izlazio u njemačkom časopisu „Die Woche“. Između ostalog, on izdvaja inicijativu grada Berlina, oktobra 1925. godine, osnivanjem javne večernje gimnazije za odrasle, kojom su željeli pružiti mogućnost svima koji su svoje znanje željeli proširiti nakon radnog dana. Ova gimnazija je omogućavala ostvarivanje stepena znanja i obrazovanja koje je pružala redovna gimnazija.[46]

Brössler prevodi i tekstove autora Th. Wolfa[47] o obrazovanju poznatih kao odraslih osoba, navodeći niz poznatih umjetnika i znanstvenika koji su prekidali školstvo, te nastavljali kao odrasle osobe, od francuskog romansijera Zole, danskog pripovjedača Andersena, njemačkog pjesnika Petra Rosenggera itd. Dr. L. P. Jaks je autor čiji su radovi o obrazovanju odraslih također prevođeni. On je pisao o odgoju odraslih i vještinama koje stiču u odrasloj dobi, kroz razne odgojne agense.[48] Uredništvo se također bavilo pitanjima obrazovanja odraslih, pa su kroz nastavke tekstova pod naslovom *Viša naobrazba za svakoga*, širili ideju o nastavku obrazovanja, predstavljajući kako su mladi, kojima su univerziteti bili daleko, nastavak svog školovanja ostvarivali kroz dopisne škole.[49]

Također, Brössler programe obrazovanja odraslih smatra jednim od načina smanjenja nepismenosti. Pisao je u nastavcima tekstove o nepismenosti, koji su nastali kao reakcija na članak berlinske akademije koji prepoznaje Jugoslaviju kao zemlju s vekim brojem nepismenih ljudi. Nepismenost naroda neumoljivo vuče neznanje, koje je izvor svih zala, bijede i stradanje svijeta, ali i trpljenja i socijalno-političkih zabluda.[50] Ono što izdvaja kao značajno u poimanju vrijednosti znanja i napretku kulture i civilizacije Zapada, jeste da je neophodna selekcija onoga što nam se nudi, na poželjne i one od kojih se treba čuvati.

> „Ne trebamo i ne smijemo da slijedimo Zapad na svim njegovim putevima, koji su ga doveli do tolikih kulturnih zabluda i protivnosti. I baš zato, ako nećemo, da nas Zapad pregazi, da nas zarazi svojim zabludama i negativnim produktima svoje kulture, tada moramo da se borimo, da radimo, da stvaramo. Moramo nastojati da u borbi za kulturna dobra odlučimo sve ono što je negativno, pa da se poslužimo samo pozitivnim sredstvima, da ih oplemenimo svojim neiscrpnim mladim stvaralačkim snagama i krenemo smjelo naprijed svojim putem.“[51]

Nepismenost, neznanje i neprosvijećenost Brössler izdvaja kao negaciju i ekonomskog i moralnog napretka. Razvoj svoje domovine vidio je u opismenjavanju

---

[46] Wolf, Th.: „Javne škole za odrasle“. *Novi čovjek*, 1926., br. 88-89 str. 244. (Prevod KamiloBrössler)

[47] Wolf, Th.: „Javne škole za odrasle“. *Novi čovjek*, 1926., br. 96, str. 391. (Prevod Kamilo Brössler)

[48] Jaks, L.P.: „Vaspitanje odralih i vještina“. *Novi čovjek*, 1926., br. 10-11, str. 82.

[49] Uredništvo: „Viša naobrazba za svakoga“. *Novi čovjek*, 1926., br. 62, str. 3.

[50] Brössler, Kamilo:“Problem nepismenosti“. *Novi čovjek,* 1927., br. 90, str. 261.

[51] Brössler, Kamilo:“Problem nepismenosti“. *Novi čovjek,* 1927., br. 90, str. 261.

stanovništva, koje bi se realiziralo pod pokroviteljstvom države, tj. otvaranje novih škola. Zatim, kroz jednomjesečne analfabetske tečajeve za odrasle iznad 25 godina, što je ujedno i kritizirao zbog kratkog perioda. On pod opismenjavanjem nije podrazumijevao „*najprimitivniju vještinu da namalja nekoliko slova i eventualno poznaje njihovo ime.*“[52] Akcent je stavljao na opismenjavanje mlađih uzrasta ispod 30 godina. Smatrao je, da bi se osnivalo što više škola, treba motivirati kompletan prosvjetni sistem, ali i buđenje svijesti o obrazovanju kod naroda koji bi mogao na vlastitu inicijativu sakupljati sredstva za osnivanje škola.

Brössler također iznosi ideje o putujućim učiteljima, koji bi morali završiti obuku za zvanje *putujući učitelj*. Obuke bi se svake godine kroz četiri zimska mjeseca održavale u drugom selu za analfabete (učenike analfabetskih tečajeva) od 10 do 30 godina. Brössler je smatrao da je mnogo lakše prodati pismenost nego motivirati analfabeta da nakon uspješno svršene škole i dalje čita i piše. Kako bi se to postiglo, on savjetuje da se budućim učiteljima zavede pod obavezno dopisivanje s učenicima iz regiona u kojem su radili. Kroz ta dopisivanja dopustili bi učenicima da iznose sve svoje potrebe i želje, nade i nastojanja, a učitelj bi bio dužan da im odgovara i šalje prosvjetnu literaturu, kako bi ih motivirao za dalje obrazovanje. U procesu opismenjavanja i prosvjetnog preporoda naroda, leži važna uloga učitelja, koji je ujedno graditelj bolje, sretnije i naprednije budućnosti naroda i domovine. Brössler ne smatra da ovi analfabetski tečajevi, koje je u prethodnim tekstovima i sam kritizirao, trebaju i mogu zamijeniti redovno školstvo, već samo jedan od načina kako bi se širila pismenost.

> „Ne mislim time reći da je ova obrazovanost jednaka onoj što je dobivaju redovni polaznici škole ili da bi ovaj rad mogao zamijeniti škole. Naprotiv, držim, da će se samo ovim načinom podići interes za školu i da će se njihov broj tako osjetljivo umnožiti, jer će narod uvidjeti potrebu znanja i prosvjete u životu i napretku.[53]

Silvije Strahimir Kranjčević

Kroz časopis, kao veliki učitelj i preteča ideje *Novog čovjeka* prikazan je Silvije Strahimir Kranjčević. O njemu su pisani tekstovi kao o velikom misliocu i umjetniku, ali, prije svega, moralnom čovjeku, koji je kroz svoj rad širio ideje odgojnih vrijednosti. Njegov književni rad percipiran je kao materijal kroz koji se odgaja i obrazuje čovjek, jer su, kako Rudimir Rotter-Prognonski spominje, njegova djela vrelo morala.

---

[52] Brössler, Kamilo:“Problem nepismenosti“. *Novi čovjek,* 1927., br. 91, str.296.

[53] Brössler, Kamilo: „Problem nepismenosti“. *Novi čovjek*, 1928., br. 94, str. 349.

„Njegove su pjesme neiscrpno vrelo etike... On je najveći mislilac, što ga je do nas svijetu dao naš narod. On je borac Pravde i Istine, preteča novog čovjeka. Njegova pjesma nije radi pjesme, pjesničkih pravila i normi, ona je radi čovjeka, da ga oslobodi zabluda i predrasuda, a uputi u bolji i sretniji život". [54]

Bio je učitelj učenicima trgovačkih i drugih srednjih škola, ali ujedno i veliki učitelj naroda koji je doprinosio razvoju suosjećanja, izdizanje empatijskih vještina[55] kako svojih učenika, tako i čitatelja. Osim učiteljstva i pjesništva, radio je kao redaktor časopisa „Nada", koji je izdavala Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine. Posao učitelja je prvobitno dobio u trgovačkoj školi u Mostaru, zatim Livno, pa Bijeljina, a nakon što biva premješten u preparandiju u Sarajevu, biva unaprijeđen.

Salih Ljubunčić, značajni pedagog Bosne i Hercegovine

Salih Ljubunčić, bio je poznati bosanskohercegovački pedagog, rođen u Livnu 1890. godine u bošnjačkoj begovskoj obitelji. Studij pedagogije, psihologije i njemačkog jezika završava u Zagrebu. Radno iskustvo stiče u mnogim gradovima, kao što su Jajce, Duvno, Zagreb, Bosanska Dubica, Mostar i Sarajevo.

Ljubunčić, kao vrstan pedagog, psiholog i didaktičar, svoj literarno-pedagoški rad započeo je, izdvaja Ljudevit Kranjčević, 1922. godine u pedagoškom mjesečniku„Napredak", a nedugo nakon toga, 1924. godine, biva članom Pedagoško-književnog zbora. Kranjčevć ga izdvaja kao značajnu ličnost u pedagoškoj historiji. Ljubunčić je pisao za mnoge časopise poput: *Islamska svijest*[56]*, Narodna uzdanica*[57]*, Pogled, Uzgajatelj, Napredak, Savremena škola, Učitelj, Nova evropa, Obzor, Novi Behar, Glasnik IVZ-a i Novi čovjek.*

---

[54] Rotter-Prognonski, Rudimir: „Silvija Strahimir Kranjčević". *Novi čovjek,* 1926., br. 57, str. 7.

[55] Rotter-Prognonski, Rudimir: „Silvija Strahimir Kranjčević". *Novi čovjek,* 1926., br. 58, str. 12.

[56] U *Islamskoj svijesti* Ljubunčić kroz tekst o prosvjeti poziva građane da se vrate prosvjeti, ističući vrijednosti obrazovanja i školstva. On prosvjetu tumači kao oči koje umiju gledati, srce koje osjeća, pamet koja se ne vara i ruke koje daju, primaju i pomažu. Ako bismo od prosvjete odustali, prema Ljubunčiću, to bi značilo duhovnu smrt i propast svih moralnih vrijednota. Vidi u: Ljubunčić, Salih: „Vratimo se k prosvjeti". *Islamska svijest*, 1926., broj 1. str. 2-4.

[57] Ljubunčić je pisao u *Narodnoj uzdanici*, gdje piše obiman tekst o Obrazovnosti, praveći distinkciju između školovanog čovjeka i obrazovanoga, pozivajući se na njemačkog pedagoga i filozofa Fridricha Pauslena, također izdavaja značenje riječi obrazovanje, germanskog porijekla i ruskog. Zatim on ističe dva osnovna polazišta u tumačenju obrazovanja kao stanja-niz vrednota koje je čovjek osjetio i spoznao, izjednačavajući je sa spoznajom Boga, i čina ili funkcije – sve ono strojno i stvaralačko što je čovjek činio da izgradi ustanove u kojima će se školovati. Prolazi i kroz različite teorije obrazovanja, Pauslena, Keršenštajnera i Victor Henrya. Zatim u tom tekstu ističe stavove talijanskog predstavnika nove škole, Lamborda Radice, koji govori o

U *Novom čovjeku*, Salih Ljubunčić je, osim pedagoških tema, pisao i književne rubrike, koje je s oprezom uobličavao u korpus odgojno-obrazovnih vrednota. Pa tako, na početku svoje priče *Zlatne ruke*, citira Getea: „Sva djela, što ih ljudski duh stvara, primajte u svoju dušu kao elemente obrazovanja.“[58] Doista, priče koje je Ljubunčić pisao, prepisivao i prevodio imale su snažne odgojno-obrazovne vrijednosti u razvoju svijesti čitatelja časopisa.[59]

Ljubunčić, kao savremeni pedagog tog vremena, iščitava školske izvještaje iz Europe, u svom tekstu predstavlja jednu bečku reviju „die Quele“, gdje su nastavnici uz pomoć učenika sastavili ironična školska pravila, pokušavajući na taj način da umanje učeničke prijestupe. Neka od tih školskih pravila glase:

> “Kad stupiš u školu, ne zaboravi da zagalamiš, jer će se na taj način najlakše doznati da si došao! Ne nosi u školu nikakvih stvari, ni knjiga ni pribora, pa se nećeš putem mučiti s tim teretom. Govori i brbljaj za vrijeme obuke, i ako te niko ne pita ni za što da ne bi, kojom nesrećom zaboravio jezik. Spavaj što dulje, jer ćeš samo tako kasniti u školu. Itd.“[60]

Prepoznajući izazove školovanja svih slojeva društva, Ljubunčić izdvaja da je potreba obrazovanja djece s teškoćama u razvoju jednako stara kao i obrazovna potreba sve djece. Uvažavajući obrazovne potrebe svih članova društvene zajednice, Ljubunčić piše o prvom učitelju za osobu s oštećenjem sluha. On ističe kako osoba koja radi humanitarni posao treba da nastoji da pruži pomoć bez izazivanja osjećaja poniženosti osobe koja prima pomoć. Upravo se u tome očituje odgajateljska obazrivost, koja je sigurno jedan od elementarnih postulata odgojnog djelovanja.

> „Ovaj rad dolazi iz socijalne svijesti, koja obrazovanjem i prosvjetom postaje dugovnim sadržajem sve većeg broja ljudi, i koja će, o tome nema sumnje, biti u budućnosti glavno obilježje vremena i kulture ličnih i društvenih vrednosta.
>
> Zaista za svaki socijalno-kulturni rad i za svaku humanitarnu akciju treba mnogo duhovne snage, mnogo topline srca, a nadasve mnogo spoznaje o čovjeku i njegovim pravima na život i dostojanstvo.“[61]

---

staroj (apstraktnoj) školi koja nudi obuku, te novoj kao jasnoj, ozbiljnoj i iskrenoj ustanovi. Vidi u: Ljubunčić, Salih: „Obrazovanost“. *Kalendar Narodne uzdanice*, 1933., str. 47-63.

[58] Ljubunčić, Salih: „Zlatne ruke“. *Novi čovjek*, 1926., br. 38-39, str. 2.

[59] Priče i tekstovi:„Školska pravila“, „Svijetlo i tama“, „Psihološki tip“, „Velaluka na otoku Koručli“, „Mahatma Gandi-nekoliko riječi povodom njegove smrti“, „Nekoji interesantniji doživljaji iz Beethovenovog života“

[60] Ljubunčić, Salih: „Školska pravila“. *Novi čovjek*, 1926., br. 62 , str. 3.

[61] Ljubunčić, Salih: „Dvjestoti rođendan jednog od prvih učitelja za gluhonijeme“. *Novi čovjek,* 1926., br. 77, str. 56-78

Ljubunčić je u tekstu „Dvjestoti rođendan jednog od prvih učitelja za gluhonijeme“, pisao o Samuelu Heinrichu Heineckeu (10. april 1727. – 30. april 1790.), koji je prvi počeo da obučava i obrazuje osobe s oštećenjem sluha. On je rođen u Saskoj, u Njemačkoj, a u 24. godini je napustio rodnu kuću i u Drezdenu nastavio samoobrazovanje, te pokušao obučiti dijete s oštećenjem sluha. U Hamburgu je 1975. napisao prvi priručnik „o obuci gluhonijemih“, što je povoljno ocijenjeno. Nakon toga uz podršku izbornog kneza Leipziga otvorio je 1778. godine školu za osobe s oštećenjem sluha i govora, potpuno razvio svoju metodu. A John Baptist Graser and Frederick Maritz Hill su nastavili i razvili metodu rada s djecom s oštećenjem sluha.

> „Da je to učinio samouk Heinecke, još nam važnijim izgleda ovo djelo, jer ljubav za rad i osjećaj za čovjeka patnika postaju najjača sredstva u svačijem razvoju, samo kada ih čovjek osjeti u svom duhu i kada se izmiri s njima kao sa svojim najdostojnijim pozivom.“ [62]

Opisivao je kroz svoje tekstove i sociološke promjene koje su se ticale školstva. O potrebi narodne prosvjete i buđenja socijalne svijesti o razvoju kulture i spoznaje, Ljubunčić piše tekst *Misao i vjera*. U njemu opisuje potrebe društvenog puka i ometajuće faktore za koje izdvaja ljude, institucije i politiku koja ne dijeli iste ideale i vrijednosti kao uredništvo *Novog čovjeka*. Ljubunčić o potrebi za obrazovanjem i kulturnim osviješćenjem kaže sljedeće:

> „Jedan od najvažnijih puteva jest – narodna prosvjeta. Prosvjeta kao jasna spoznaja, kao duhovna diciplina i kao jaka, nesalomljiva, socijalna volja. Prosvjeta kao sredstvo za stvaranje socijalne kulture, kao sjećanje i shvaćanje zajedničkog života. Prosvjeta kao rađanje ljubavi za sve ono što istinski služi našem zajedničkom napretku.“[63]

Johann Heinrich Pestalozzi

Periodika *Novog čovjeka* isticala je pedagoške vrijednosti, izdavala je prevode, osvrte i djela domaćih, kao i stranih pedagoga. Njegujući pedagošku misao, zaseban broj *Novog čovjeka* iz 1927. godine „posvećen je uspomeni velikog pedagoga, učitelja naroda i prijatelja sirotinje J.H.Pestalozzi-a“. Njegovu biografiju, bibliografiju, školovanje i odgojno djelovanje[64], predstavili su sljedeći autori:

---

[62] Ljubunčić, Salih: „Dvjestoti rođendan jednog od prvih učitelja za gluhonijeme“. *Novi čovjek,* 1926., br.78, str. 69

[63] Ljubunčić, Salih:„Misao i vjera“. *Novi čovjek,* 1927., br. 71-72, str.2.

[64] Odgojno je djelovao kroz sirotište koje je sam osnovao, a i kroz druge odgojno-obrazovne institucije u kojima je radio.

Ljubunčić[65], Brosler[66], Petrović[67], Kohler[68], Delekat[69], Vasner[70], Schwartz[71], te Demarin[72]. U ovim tekstovima posebno se ističu one pedagoške ideje Pestalozzija koje su se oslanjale na podršku i reformske pokrete za niže slojeve društva. Pestalozzijeva širokogrudnost ka socijalnim pitanjima, izoštrena socijalna svijest, naklonost ka siromašnoj i djeci bez roditeljskog staranja, zatim filantropskim i humanim djelovanjem učinila ga je svjetski poznatim „pedagogom srca". On je doista svoj rad temeljio na istinskoj odgajateljskoj ljubavi, čiju snagu i moć ističe kao prioritetnu u odgojno-obrazovnom radu. Poznato je da naglašava kroz preporuke odgojnog djelovanja ulogu majke, za koju smatra da je osposobljena od Stvoritelja za glavnu snagu u razvitku djeteta. Potaknut idejom Rusoa i njegovog Emila, piše djelo Kako Gertruda uči svoju djecu, te u jednom dijelu upravo govori o tome kako se kroz odgoj svako biće treba dovesti do spoznaje odnosa prema Stvoritelju, koji će mu pokazati svu skromnost i nesavršenost njegovih težnji, te koja treba da ga ispuni nepokolebljivim pouzdanjem u izvor svega onoga što je dobro i istinito.[73]

Koristeći ljubav kao osnovu odgojnog djelovanja, izdvaja potomčeve pozitivne osobine kao što su krepost, toplina srca, svjetlost duše, dobrog ponašanja, lijepih čuvstava, marljivost. U odgojnom odnosu uvijek je podsjećao svog odgojnika na sve snage i ljepote duha koji su u njemu, kako bi bio još bolji. On je kroz svoje djelovanje pokušao da se duhovne snage racionalno iskoriste, postao je i metodičar. Utemeljio je nivoe nastave, ističući načelo očiglednosti i postupnosti u nastavi. Smatrao je da će upravo konkretizacija i očiglednost stvari o kojima djeca uče olakšati njihovo razumijevanje, ali i zapamćivanje nastavnog sadržaja, a time ujedno i prevenirati moguću dosadu i kongnitivni zamor. Između ostalog,

---

65 Ljubunčić, Salih: „J.F.Pestalozzi". *Novi čovjek,* br. 68, str. 1-4.; Ljubunčić, Salih: „Der soziale Pestalozzi od Henricha Geisslera". *Novi čovjek,* 1927., br. 68, str.8.

66 Brosler, Kamilo: „Pestalozzi kao čovjek i odgojitelj". *Novi čovjek,* broj 68, str. 4-6

67 Petrović, E.: „Johan Friedrich Pestalozzi". *Novi čovjek,* broj 68, str. 6

68 Kohler, Zvonimir: „U pestalozzijevoj slici nalazimo rješenje". *Novi čovjek,* 1927., br. 68, str. 7.

69 Delekat, F.: „Ličnost Pestalozzija-Odgajateljska ljubav". *Novi čovjek*, 1927., br. 68, str. 7. (prevod Brosler)

70 Vasner, J.: „J.F. Pestalozzi- povodom 100 godišnjice njegove smrti". *Novi čovjek*, 1927., br. 68, str. 7-8.

71 Schwartz, E.: „Odnošaj majke i djeteta po Pestalozziju". *Novi čovjek*, 1927., br. 68, str.8. (preveo Brosler)

72 Demarin, M.: „Pestalozzi u socijalnom svijetu". *Novi čovjek*, 1927., br. 68, str. 8-9.

73 Pestalozzi, J.H.: *Kako Gertruda uči svoju djecu.* Beograd: Prosveta, 1946.

posebno značajno Pestalozzijevo zapažanje samog obrazovanja leži na razvoju sposobnosti za obrazovnost kod djece, navodeći značaj razvoja kritičkog mišljenja, osposobljavanja djeteta da misli i razvija želju da uči.

Rubrike za djecu

Posljednji listovi svakog broja časopisa *Novi čovjek* ispunjeni su rubrikom „Dječiji vrtić". Sadržaj je bio raznolik, bogat pjesmicama odgojnih vrijednosti, igricama sa sličicama, optičkim varkama, zagonetkama, narodnim zagonetkama, rebusima, križaljkama, dopunjaljkama, pitalicama, basnama, pripovijetkama primjerenim dječijem uzrastu uz pouke s moralnim normama, u kojima se kroz fabulu mogu prepoznati društveno poželjni oblici ponašanja. Kroz crtice su prikazane kako na dosjetljiv način prevazići svakodnevne probleme, zatim da plemenitost pobjeđuje, da su ljudske stvarne vrijednosti te koje se priznaju i izdvajaju u realnom životu. Važno je spomenuti i to da se nakon crtica i tekstova nalaze pitanja, tj. pristup metodi rada na tekstu, koja usmjeravaju mlade čitatelje na razmišljanje i analizu teksta. Također, kako su pojedini tekstovi izlazili u nastavcima i kako su odgovori na prethodne pitalice, zagonetke i rebuse, bile prikazane u narednom broju, privlačili su mlade čitatelje da kontinuirano prate tekstove, a time i provjeravaju vlastite zadatke urađene u prethodnom broju.

Pjesmice predviđene za djecu, sadrže optimizam, moralne podrške za životne nedaće, potporu za strpljenje i snagu npr. pjesmica „Nauči se", zatim pjesmice o domovini, svome selu i vrijednostima jednog mjesta, ali i pjesmice gdje se posebice naglašava moral i poštivanje roditelja i odraslih ljudi.[74]Tekstovi koji se objavljuju kroz rubriku „Dječiji vrtić", prevodi su tekstova o odgoju s njemačkog, talijanskog i francuskog jezika.[75] Npr., tekst „Vrijednosti odgoja", preveden

[74] Pjesmice: „Djetetu", „Mome selu", „Oholica", „Djetinja radost", „Djeca i anđeli", „Prvi koraci", „Ludi vrapčić", „Gusak", „Oroz i pilići", „Slavuj", „Prirodi", „Slab dokaz", „Majmun", „Naše pseto", „Ivica i puran", „Ne bi loše bilo", „Ne diraj u mladučnad", „Proljetnica", „Čistoća pola zdravlja", „Spretnost", „Brat i sestrica", „Ima tata pravo", „Profesorka", „Ja bih htio da se dičim", „Pesma uz kolevku", „Biljke i ljudi", „Kažnjena zbog brbljivosti", „Dva oca", „Tiho, mama je bolesna", „Božić", „Hrabrost", „Dobra knjiga", „Baka i unučica", „Đače i sat", „Mali Mišo", „Pred polazak u školu", „Djed i unuk", „Pred Uskrs", „Bratac i sestrica", „Biblija", „Čitajte knjige", „Dvije seke", „Djetetu" itd.

[75] „Plemenitosti Egipćana", „Dosjetljivost su mu spasile život", „Kralj i mudrac", „Slavenska duša", „U ciganskom logoru", „Istina nad sve", „Jedinac Veljko", „Ja i mali Isus", „Tuđa pomoć", „Otac i sin", „O domaćim životinjama", „Na osmaljenom otoku", „Božija ovčica ili buba mara", „Muha učiteljica", „Najveći nevaljalac", „Učiteljeva zabluda", „Dijete jače od četri čovjeka", „Otkuda mu znanje", „Kad svi u familiji studiraju", „Iz staroga vakta", „Poče-

je s talijanskog jezika, gdje se govori o ulogama učitelja, jer se prema autoru od roditelja prima život tijela, a od učitelja život duše.

Literatura:

Novi čovjek, 1926.
Novi čovjek, 1927.
Novi čovjek, 1928.
Novi čovjek, 1931.
Ljubunčić, Salih: *Vidovićeva škola kao kulturno-etički i socijalno pedagoški pokret*. Sarajevo: Nakladna biblioteka Uzgajatelj, 1925.
Ljubunčić, Salih: Obrazovanost. *Kalendar Narodne uzdanice*, 1933., str. 47-63.
Pantić, D: Značaj i uloga pedagoške periodike za pedagoško osposobljavanje učitelja. *Zbornik radova: Simpozijum 100 godina učiteljstva*, Sarajevo, 1989.
Pestalozzi, J.H.: *Kako Gertruda uči svoju djecu.* Beograd: Prosveta, 1946.
Potkonjak, Nikola, Šimleša, Potkonjak: *Pedagoška enciklopedija 1.* Novi Sad: Zavod za idavanje udžbenika, 1989., str. 148.
Redakcija „Prosvjetnog lista", Sarajevo: Doprinos „Prosvjetnog lista" u afirmaciji prosvjetnog radnika kao vaspitača, društveno-političkog, društvenog, kulturnog i javnog radnika*, Zbornik radova: Simpozijum 100 godina učiteljstva*. Sarajevo, 1989.
Slatina, Mujo: *Od individue do ličnosti – uvođenje u teoriju konfluentnog obrazovanja*. Zenica: Dom štampe, 2005.
Vladimir, I.L.: *O mladosti: „Mladost*". Beograd, 1973.
Vuk-Pavlović, Pavao: *Filozofija odgoja*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1996.
Vuk-Pavlović, Pavao: *Ličnost i odgoj.* Zagreb: Tipografija, 1932.
Zaninović, Mate: *Opća povijest pedagogije*. Zagreb: Školska knjiga, 1988.

tak je težak", „Griješna savijest", „Pravedni sudac", „Vrijedan radnik", „Dječja usta", „Dječja shvatanja", „Učenik i đak", „U školi", „Čovek od reči", „Nasrudin hodža i tikve", „Hrabrost", „Dostojevski o deci", „U školi", „Dobra opomena", „Grof Lav Nikolajević Tolstoj", „Američka djeca"; „Siromah i njegova tuka", „Kako je Ivan pomagao sebi i drugima", „Mudre svrake", itd.

PEDAGOGICAL THOUGHT IN JOURNAL *NOVI ČOVJEK*

Edina Nikšić Rebihić

Summary

The paper deals with pedagogical topics of available issues of the journal *Novi čovjek* from 1926 to 1931. Special attention we will turn to educational topics and picture of school reality from the perspective of educators, teachers, and students from that period. The paper will be divided into several sections: topics related to education and school system, then adult education, specific educational topics, the issue about Pestalozzi, then texts of well-known educator Salih Ljubunčić, school inspectors Silvije Strahimir Kranjčević and Jovan Udicki and texts of teachers: Petar Ilić, Ilija Bosanac, Emil Petrović, Kamil Brössler, O.M. Zuhrić, Marija Milović etc.

Key words: *Novi čovjek*, padagogical thought, educational values, school reforming

UDK 821.163.43*-32

Susret s ocem trideset sedam godina poslije njegove dženaze

Isnam Taljić
Sarajevo

Klupko događaja počelo se odmotavati 2006. godine. Tada sam objavio roman koji će me dovesti u tu situaciju. Iako bi se moglo unedogled nabrajati šta je šta uzrokovalo, posredna prethistorija ipak počinje 1945. Sredinom maja te godine. Tada se Hašim Tavras spasio time što se nije osvrnuo dok je bježao s velikog polja Bleiburg u Austriji. Bilo je stani-pa'ni: samo za toliko koliko da se okrenuo i pogledao iza sebe, ne bi mu bilo druge – dopao bi u ruke Englezima. Bio bi ubrojan u one koju su se njima predali. Ili bi ga odmah isporučili jugoslavenskim partizanima ili bi u logor u Italiju, pa odatle opet u Jugoslaviju, s marširanjima u višestrukim kolonama, javna suđenja, strijeljanje ili robijanje, a ako preživi – pod nadzorom je dok je živ. Njemu je uspjelo stupiti u američku zonu odgovornosti. Predao se Amerikancima. Prebacivali su ih po Evropi. I njega. Tamo i ovamo, gore i dolje. A onda mogućnost da ode preko Okeana. Odabrao je to. Mnogi su. I da je radi čega? Branio svoje selo. Zeleni kadar, mladić u muslimanskoj miliciji. Spontana strategija narodne odbrane. Primjer za ugled samoorganiziranja odbrambenih snaga kojima je čuvana sloboda svoje kuće i okućnice; kao prepisano iz budućih socijalističkih udžbenika o domoljublju. Ali, valjalo je bježati pred onima koji ratnih godina, kao četnici, nisu uspjeli ni priviriti u takva sela ili gradove i koji su se, na kraju, preodjenuli u partizane i zapalo im da se svete, žare i pale po bošnjačkim krajevima, posebno onima u koje nisu mogli priviriti.

Poslije su četnici imena Bošnjaka i iz njegovog kraja koje su ubili besramno uklesali na spisku unutar velikog betonskog cvijeta u Jasenovcu kao žrtave ustaškog terora. Niko od njihove rodbine nije primao nikakvu nadoknadu kao članovi porodica žrtava fašističkog terora, niti su javno smjeli ukazati na „grešku" s imenima u Jasenovcu.

I kad se, mnogo godina poslije, čulo da se može u posjetu starom kraju, kad je već bilo da takve kao on ne zatvaraju, da su se neki usudili i otišli u posjetu, čuo je, i

iz njihovih usta, da su ih, uprkos stranom pasošu i državljanstvu druge zemlje, svakog, bavili u miliciju, saslušavali, maltretirali, da su ih najobičniji pozornici – kakav je bio i taj neki Kaknjaš Muhinović – ispitivali i, pokazujući im na svoju šapku, unosili im se u lice s pitanjem vole li crvenu petokraku. Obavezno prijavljivanje kretanja tokom boravka, upadanja milicije u njihove hotelske sobe ili kuće familije kod koje su odsijedali, u svako doba noći, provjere jesu li na naznačenoj adresi.

Priča se nastavlja u Ljubljani 2008. godine. Tu se obreo sin na putu ispunjenja očevog sna. Moj susret s njim zbio se ispred mesdžida, povelike kuće koja, na periferiji glavnoga grada Slovenije, zamjenjuje džamiju.

Ja, upravo pristigao s krajnjeg sjevera Evrope, iz Norveške. Bio sam na promocijama tog svog romana. Preda me je s autom, na aerodrom Brnik, došao prijatelj Karišik, imam u Ljubljani.

On, s krajnjeg juga, iz Argentine, neposredno prije nas stigao je s istog aerodroma. Dovezao ga Bošnjak kojeg su mu našli, zaposlen na aerodromu.

S njegovim dugim putovanjem podudarile su se peripetije sa štrajkovima na aerodromima po svijetu. Slijetanja na nepredviđenim destinacijama. Spavanja po skupim hotelima o trošku aerodroma ili aviokompanije. I spavanja na nenagodnim klupama aerodromskih čekaonica. Čekanja. I prečekiranja karata za izmijenjene letove. Traganje za najpovoljnijim/najbližim odredištem za kraj letenjâ. I što je imao para, potrošilo se.

Prije nego što će stjuardesa najaviti da se približavaju Ljubljani i da se putnici trebaju vezati za sjedišta, ustao je. Samo se pridigao. Tek da iz police iznad sebe napipa ručni prtljag, sportsku torbu, povuče rajsferšlus i izvuče dres. Pola dresa u blijedoplavim i bijelim štraftama, druga polovina sa zagasitom plavom, nešto drečave žute i malo bijele, u bojama dejtonske zastave Bosne i Hercegovine. Ona s onim trokutima i petokrakom, sada bijelom. Ili će biti da je trokut jedan, a više petokraka? Neobični dres upadao je u oči Slovencima na aerodromu. Došljak je, pak, pokušavao objasniti svoju nevolju: da je ostao bez para, da je neplanirano trošio u toku putovanja, da su mu letovi avionima bili takvi, da bi trebao u Sarajevo, Bosnia and Herzegovina. Slovenci su se smješkali. Nekima je ispričao i zašto ide: da mu je otac odatle, iz Bosne, da je saznao da im je preostalo rodbine u blizini Sarajeva i, nenajavljen, namjerava iznenaditi rođaka, koji je muslimanski duhovnik u nekom mjestu (onako kako je izgovarao, nije se moglo razaznati koje je to mjesto) i da nije daleko od Sarajeva. Ipak, neko od aerodromskog osoblja nije se zadovoljio smješkanjem, mahanjem ili odmahivanjem. Dosjetio se da, na poslovima održavanja čistoće, ima jedan iz Bosne, da ih ima više iz Bosne – koliko god je mali, aerodrom je veliki, i zgrada i pista, ne mogu mašine sve same očistiti – ali

ima i još jedan Bošnjak, koji je i iz Bosne i musliman. Zna se za njeg' po tome što redovno radi nadjeljom da bi mu petak bio neradni. Tada ide u Ljubljanu na molitvu koja je usred dana. Pa, da Argentinac porijeklom iz Bosne s njim u Ljubljani potraži muslimanskog duhovnika. Neka ga taj Bosanac odveze tamo gdje i on odlazi petkom i neka, onda, ovome svjetskom putniku u smiješnoj srajci/majici pomogne njihov, muslimanski „Caritas".

Taj koji ga je i dovezao pred zgradu mesdžida, tu ga je ostavio. Prije toga je prodrmao štekom na vratima, vidio da je zaključano i pokazao mu prstom da tu sačeka. Zatim, istim prstom uperio na svoj ručni sat, na veliku kazaljku i broj „dvanaest". Pokretima ruke, opet se prihvatajući brave, pokazao da će dotad doći hodža. Hodžu mu je objasnio tako što je rukom okružio oko svoje glave i zauzeo stav tijela i pokrete ruku kao kad se počinje klanjati. Stavljajući dlan desne ruke sebi pa njemu na prsa, pa oba dlana pomičući gore-dolje, govorio mu je da se ne brine, da se strpi i opet prstom pokazao na svoj ručni sat, sada na malu kazaljku i na brojku „jedan". A da je njemu – stavljajući opet desnu šaku na prsa i pokazujući prstom na sebe i svoj automobil i u pravcu kojim su došli – žao što ne može s njim sačekati podne-namaz, mora nazad, na posao, na aerodrom. Pri tome je iz usta ispustio: "Pšššššššš!" i, valovito pomičući ispruženom šakom, dočaravao let aviona. „Letališče", rekao je pa se dosjetio: „Airport" i otrčao prema svom automobilu, „golfu dvojki".

Tako smo ga Karišik i ja zatekli pred zgradom mesdžida u periferijskom ljubljanskom naselju Pržan.

Dres na njemu je zaista upadao u oči. Ne samo zarad kombinacije dviju zastava. Više time kako je to izvedeno: nameljano, krajnje nevješto, masnim bojama, kakvima se farbaju metalne ograde periferijskih dvorišta po Bosni.

– Jà, ciganluka – rekao sam i ne pomišljajući da bih se time narugao.

Tako su mi, čim sam ga vidio kroz šoferšajbu, dok se još nismo bili ni parkirali, naumpali vrijesnički Cigani.

Bile su tri vrste Cigana u Vrijesu i neposrednoj okolici: Gurbeti i Bijeli Cigani i Karavlasi. Svjedok sam da je pokušano s podvalom da su bili i četvrti, ali se to pokazalo netačnim.

Karavlahe su zvali i srpskim i rumunskim Ciganima. Srpskim, zato što su sebe ubrajali u pravoslavce. Rumunskim, zato što su tvrdili da su iz Rumunije i da govore rumunskim jezikom. Ovo posljednje je potvrđeno time da su, kad je nogometna reprezentacija Jugoslavije igrala s Rumunijom, svi u kuće kupili televizore. Kad su ih pitali za koga navijaju, odgovarali su antičkom mudrošću:

– Za naše.

– Koji su vaši? Jugoslavija ili Rumunija?

– Naši.

Nisu bili daleko od grada, ali su živjeli u zabitom selu. Odatle dalje nije vodio put. Kuće su im – za razliku od srpskih po selima, koje su bile jedna od druge na puškomet – bile zbijene. Kao da je siromašno bošnjačko selo, osim što je na više vanjskih zidova, okrečenih u bijelo, bilo nevješto naslikanih divljih životinja: jelena, srndaća, veprova, uz poneko nesrazmjerno drvo. Muškarci su redom suhonjavi u licu, bilo je i riđih i crnpurastih, a žene počesto plave kose i crvenkaste kože. Nisu se u brakovima miješali sa Srbima. Uzimali su se između sebe, ali – koliko se znalo – ne iz istog sela. Najbliže selo s njihovim sunarodnicima bio im je Paklenik kraj Olova.

Bili su čančari – izrađivali dupke, vretena, preslice, varljače i drvene zdjele zvane čanci. Pravili su i violine, a nisu ih prodavali. Samo za ličnu upotrebu. Na njima su petkom gudili na pijaci u Vrijesu i marktentinški pjevali: „Moja žena prodaje vretena, a ja čanke po četiri banke“. Pjevali su i: „Ustajte, narode, slo-bo-da-se rađa, pjevaju mornari sa Ti-to-vih la-đa“. To su kao prvomajske budnice, kad bi ih, iz Komiteta, angažirali da rano ujutro prođu ulicama i sokacima Vrijesa i bude narod da se porani na Praznik rada, da se ide na općenarodni teferič na Rovine. Imali su na repertoaru i pjesmu „Uranio od sokola ‘tiću, silan ‘tiću Mikloše Tekiću“ i ponavljali bez prestanka. To je bilo kad bi se iz Beograda oturio stari general Je-Ne-A s tim imenom i, uz terevenke, u Vrijesu pijančio po deset-petnaest dana. Tada su i oni, o trošku Komiteta, spavali u hotelu; prvo u „Zvijezdi“, bivšem Hadića hanu, a potom u novom, „Razgledu“.

Bavili su se i prodajom kore smrdilijeske. Prolazili su pokraj moje kuće prema Otkupnom magacinu, noseći brda međusobno uvezanih jutanih vreća punih kore smrdilijeske. To je izazivalo divljenje dječurlije, a zapravo je osušena kora bila lahka poput raščešljane vune i, nesabijena, zauzimala mnogo prostora. Nisu ubirali ljekovito bilje, isključivo su derali koru smrdilijeske. Drugi svijet se bavio skupljanjem i prodajom ljekovitog bilja.

Drugi, Bijeli Cigani, živjeli su u samome gradu. Bili su dobri majstori. Nekad su se zanimali samo kovačijom. A kako je – pred industrijalizacijom i mehanizacijom – slabilo zanimanje za kovačke rukotvorine, preostale su tek dvije kovačnice, a i one su bi bile otvorene po dva dana u sedmici: jedan dan da poklepaju sjekire i skuju pokoju potkovicu, a petkom bi potkivali obosile konje koje seljaci svedu pijačnim danom. Ostali su postali dobri majstori u državnim preduzećima kao zidari ili vodoinstalateri. U socijalističkoj fazi davanja povoljnih stambenih kredita, ozidali su sebi dobre kuće. U njima je bilo kao i u našim, ako nisu bile i

bolje namještene. Od ostalih su se razlikovali time što su bili bučniji, imali punije usne i otvorenije oči. To je davalo na ljepoti njihovih cura. Bile su crnke, s pjegicama po licu. Jedna je bila izrazita plavuša, prirodna, bez farbanja kose. Ona je, a i ostale, mamila uzdahe hodom i stasom. S njima bi na korzu prohodali neoženjeni nastavnici ili rudarski inžinjeri koji su tek doseli. Takvi bi, u polumraku, sijali od sreće u svom ponosu. Njima, strancima, zapalo da vodaju takve djevojke kod tolikih čaršijskih momaka! Njihovo korziranje potrajalo bi predvečerje-dva. U međuvremenu bi im neki dužebrižnik rastumačio zašto su izvukli dobitni loz i onda bi proteklo dosta predvečerja dok ti zavodnici ne bi stisnuli petlju da se osmjele ponovo pojaviti na korzu.

Prije riječi o trećim, o Gurbetima, evo kako je bilo s namjerom da se dokaže da je u Vrijesu bila i četvrta vrsta Cigana. Sjećam se po tome da su u to vrijeme jednom u godini održavane trke motora i da su vožene niz Varoš. Tada je s te strane, od te ulice, bila naša avijska kapija. Igrao sam se ispred kuće kad su prišli nepoznata žena i muškarac i pitali bih li pozvao roditelje. Otac je to čuo u dućanu i uzvao ih. Pridošlice su se predstavile da su iz Muzeja revolucije u Titovom Užicu i da ih je istraživanje porijekla titovoužičke porodice Fatić dovelo na naša vrata te bi da im se kaže nešto o tim njihovim bivšim sugrađanima. Otac im je rekao da njih pitaju.

– Znate, ne bi bilo ugodno. Znate, mi imamo podatke da su to ovdje ugledni ljudi, drugovi na važnim položajima. Znate, znamo da vi potječete iz starosjedilačke porodice u ovome gradu. Najbolje nam možete posvjedočiti. Navršava se stotinu godina od doseljenja tih porodica u vaš kraj. Radimo na sociološkoj studiji. Znate, zanima nas kako je bilo moguće da ta porodica ovdje uživa ugled, da se izjašnjavaju kao Muslimani s velikim početnim slovom "m", a izvjesno je da potječu iz ciganske porodice iz Užica. U Titovom Užicu i sad žive Cigani Fatići. Znate...

Ti Fatići o kojima su se raspitivali muzealci iz Titovog Užica pripadali su „drugovima". S njima nismo bili bliski. Ni mi njima. Niti smo bili u prvom komšiluku. Ako se s njima i pozdravilo u prolazu, na ulici, to je obostrano bilo tek s blagim klimanjem – više ramenima nego glavom, toliko da se ne bi moglo reći da između sebe ne govorimo. Nisam ni očekivao da će se otac obradovati tvrdnjama tih Titovoužičana iz Muzeja.

– Pamti se da su njihovi pradjedovi ovamo doselili iz Užica, zna se da su stigli vrlo bogati i ni po čemu kao Cigani – kazao je otac. – Ja se ni dosad nisam miješao u politiku, niti sam učen da i s daljim komšijama živim u zloj krvi. Zato, polja s mog posjeda!

Otac je završio glasno i bespogovorno.

Izletjeli su iz dućana što su brže mogli.

Ja sam izišao za njima. I vidio da su se, ne osvrćući se, zaustavili tek desetak kuća naviše. I da su tu ušli na vrata. I da zadugo nisu izišli. I da su se, potom, zadržali i u narednoj kući. Dalje nisam ostao ispred naše kuće. Šta su naše udaljenije komšije rekle ili nisu rekle o svojim komšijama Fatićima, ne znam. Niti se saznalo. I da su šta rekli, ne bi smjeli pričati o tome.

Mnogo godina poslije, kad je opet bio jubilej protjerivanja Bošnjaka iz Užica, nakon što su mnogo bošnjački gradovi preko Drine pripali knjaževini, htjelo se da se zadubim u tu temu. Nisu se tada, oko 1860. godine, svi muslimani iselili iz Užica i drugih gradova u Srbiji. Bilo je porodica kojima se nije ostavljao njihov rodni kraj, sve se nadajući da nije ono što jest i da neće biti tako kako je. Makar su im ubrzo oduzeti posjedi i kuće i oni spali na prosjački štap, očekivali su da će i to proći. Stambol će ojačati, vratiti moć! Svjetske sile će, kad-tad, uvidjeti da su počinile najveću moguću nepravdu dozvoljavajući Srbiji da počini to što je njima! Nadali su se... Kako su osiromašeni Bošnjaci i dalje opstajali po Srbiji, onima koji nikako nisu prihvatili da ih se pokrsti dozvoljeno je da ostanu ukoliko će se pocigančiti ili imaju rok od nekoliko sati da pokupe prnje i – marš preko Drine! I neki Fatići su ostali u Užicu, nekad Granadi jugoistočne Evrope, i postali Cigani. I to ostali i u Titovom Užicu.

Dok se mnogi zgroze i na samu pomisao o Ciganima, a tek na komšijstvo s njima, mi u Vrijesu nismo imali takvih problema. Ništa bolje od njih ne preporučuje ljepotu i pogodnost nekoga kraja i dobrotu tu nastanjenih ljudi. U svojim skitnjama crno-bijelim svijetom, oni su, više nego iko drugi, u prilici birati i izabrati gdje će se skrasiti. Izaberu najljepši krajolik, pomno vodeći računa i o tome nadomak kakvih ljudi će se nastaniti, pa tu imati polaznu i dolaznu tačku svojih pohoda svijetom.

Nejse, ovo je već pričanje o trećoj vrsti vrijesničkih Cigana. Oni su bili Gurbeti. Zvali su ih, uporedo, i Crnim Ciganima i Muslimanskim Ciganima. Sve sam mislio da „gurbet“ i znači „crni Ciganin“. Mnogo godina poslije saznat ću da riječ potiče iz osmanlijskog jezika i da označava skitnju, potucanje po tuđem svijetu, čergarenje i čergare. Mada ih nismo zvali čergarima, tačno je da su odlazili, skitali se i potucali po tuđem svijetu. Čim bi se ukazalo da će proljeće, njihovih desetak kuća na Baricama osvanule bi s prozorima i vratima prekovanim daskama u obliku matematičke nepoznanice „x“. Samo bi nestali pod okriljem noći i vraćali se tek kad hoće zazimiti. Tako je Hašim Ustić, sa zakašnjenjem od dva mjeseca, krenuo sa mnom u prvi razred, završio prvo polugodište, išao još mjesec, možda dva. U drugom polugodištu više ga nije bilo u školi.

Ostalo nam je sasvim nepoznato gdje su boravili dok su odsustvovali. Niti bi ih sreo ko od Vrijesničana koji su bili na kraćim, daljim ili dalekim putovanjima. O tome nije govorio ni Hazica, čija vrata i prozori nisu prekivani daskama. On i

njegova porodica nisu odlazili. Hazica je bio jedini Ciganin koji je imao državni posao. Radio je u Fabrici letvi. Po imenu se ne bi reklo, ali je ta fabrika dobro radila: izrađivala je letve, a i daščice, koje su bile malo deblje od kartona, a prepoznavali smo ih na gajbama naranči „Jaffa". Ne znam kako je to bilo, i s prodajom letvi njima i prodajom naranči nama, kad nisu postojali diplomatski odnosi s Izraelom.

Uglavnom, i Hazicina djeca išla su u školu. On je bio kao njihov ceribaša pred državom, partijski sekretar za Barice. Njegova partijska organizacija nije se sastajala. Samo bi Hazica potpisao izvještaj kakav treba potpisati. To je odgovaralo Komitetu. Dovoljno im je bilo što su svi Baričani „članovi". Bilo im je, zbog onih gore, u Ce-Kau, važno da u evedinciji ima i toliko Roma.

Ako bi ga se pitalo gdje borave ostali, Hazica bi odgovarao:

– Pusti, ciganluk. Ciganska posla!

Niti bi bilo fajde pitati Veleta. I njegovi su odlazili, žena Dilfera i sva djeca. On je ostajao i čuvao kuću. Njegova kuća bila je prva ciganska za koju se moglo reći da je u Vrijesu. Ne baš u gradu, a jest u predgrađu, za razliku od Barica, koje su bile udaljene dva ili tri kilometra, kako se uzme od čije kuće. S vremenom je, uz Heletovu, izniknula čitava mahala njihovih kućica. Nazvana je Ciganluk.

Hele je imao nasmijane oči i jednako živahne usukane brkove. Redovno takav i uvijek s gitarom. Njegovo je bila da udara u tamburu. Pio je i pjevuckao. Ili je pijuckao i pjevao. Dok bi imao, plaćao bi parama koje mu ostavi ili mu pošalje Dilfera. Poslije bi se prislanjao uz druge. Kad ga napiju više nego što treba, zapjeva:

„Nejma bolje knjige od Kur'ana,
Ni časnije vjere od islama".

Nije se saznalo pjeva li se ta pjesma dalje, ima li još riječi. Namah bi se pojavila narodna milicija. Mlavili su ga životinjski. Udarali bjesomučno kud god su stigli. I kad ga obore poda se. Potom bi ga – umjesto on njih, da je bilo pravde – odvodili u haps. Na dan ili na mjesec dana, zavisno od sudije za prekršaje. Hele se, sav modar, izobličen i hramajući, pojavljivao sa svojom tamburom poput latinskog ljubavnika, s nasmiješenim očima i zasukanim brčinama. Iznova mi nije bivalo jasno kako mu je gitara opet bila neoštećena. To je bilo tako: kakav čovjek, takva i tambura.

Naši Crni Cigani, osim te Heletove pjesme, vlastima i narodnoj miliciji, a pogotovo nama, narodu, nisu smetali. Nikad se nije čulo da je nekome išta falilo a da bi se moglo pokazati prstom da su oni ukrali ili da su koga prevarili.

Kad je krenula liberalizacija i, na nivou dviju država, dopušteno švercovanje iz Trsta, tada se znalo kud odlaze naši Gurbeti. Samo što su oni išli dalje od Trsta, po Italiji, i ostajali po osam-devet mjeseci. Vraćali su se da prezime. Njihove žene, po potrebi, odsustvovale bi i duže. Ostale bi ako bi im bilo vrijeme da se porode.

Rađale bi tamo djecu. Dobijala su bošnjačka imena i talijanske isprave. A i majka je, sve dok su djeca maloljetna, imala pravo na privremeno državljanstvo.

Ako se znalo gdje su, nije i šta tamo rade. Sasvim sigurno, nisu se bavili švercom kao dobar dio ostalih necigana iz svih krajeva Jugoslavije.

U to vrijeme je, malo-pomalo pa sve brže, počela njihova opčinjenost automobilima. Ništa im nisu bili bolji od nekadašnje magaradi i šugavih konjčića iz njihovih zaprega. Kad se, pred zimu, vrate, auta su im drndala, tandrkala, klepetala, zvečala. Revija tih automobila bila je u neposrednoj blizini moje kuće. Sviđao im se neveliki, asfaltirani praking ispred nove betonske zgradurine preduzeća „Prosperitet“. Popodne, poslije završenog radnog vremena, parking je bivao ispražnjen. Tada bi oni dogonili svoje automobile i uređivali ih. Vezivali žicom ono što je visilo ili otpadalo, švajsovali ono što se moralo, krpili gume i – to je bilo obavezno – farbali karoserije. Činili su to onom bojom koja je bila evidentirana u saobraćajnoj dozvoli. Svojeručno, molerskim četkama. Isključivo masnom bojom, onom kojom su farbane željezne ograde i cokla zidova u kuhinjama, a ponegdje i po hodnicima (da bi se mokrom krpom mogao otrati zaprljani duvar, s obaveznom štraftom druge boje po vrhu). Na limariji su ostajale muzge i bili vidni zamasi, iz speknute boje virile dlačice koje ispadaju iz četke, vidjele se udubljene crtice od izvađenih dlačica i otisci prstiju na mjestima odakle su ih čupali.

– Hose Ramires Hasando Mehandro Torres Ramos – kazao je čudak u neobičnom dresu i pružio desnu ruku.

Meni je pružio. Ja sam se dohvatio šteke na ulaznim vratima. Karišik je otišao na sporedni ulaz, u stan na spratu, da odjene džube. Bilo je dvadesetak minuta do 13 sati; već je bilo zaproljećilo i podne nije bilo u 12 nego u 13 sati.

– Hodza? – pitao je, bez kvake na „ž“.

– Hodza sprat više! – kazao sam i ja bez kvake na „ž“ i pokazao prstom.

– Argentina – pokazao je na sebe, upirući prstom u svoje srce, tačno na mjestu na kojem je bio žutodrečavi trokut, ne baš pravougli, više kao piramida, s nove bosanske zastave.

Tako je počelo naše poznanstvo. Ono će u Ljubljani potrajati pet-šest dana. Za to vrijeme je trebalo srediti njegove obaveze: sačekati na faks iz Argentinske ambasade u Beču, vidjeti na Ljubljanskom aerodromu šta se može učiniti s njegovom povratnom avionskom kartom Rio Grande – Sarajevo – Rio Grande, uspostaviti kontakt s rođakom u okolici Sarajeva.

Dalo se zaključiti da nas sve bolje razumije. Njemu su naše riječi dopirale iz davnih sjećanja, kad se u njegovoj kući na jugu Argentine govorilo bosanski, i on ih je u sebi počeo oživljavati. Kako su razgovori odmicali, nesigurno je pa sve pouzdanije govorio bosanski. To je bio jedinstven doživljaj i nama i njemu.

Mi smo izbjegavali strane riječi, koje su posljednjih godina preplavile i naš jezik. Opet, i Karišik i ja smo dobro poznavali krajiški rječnik, kojim se koriste njegove džematije. Nekim njegovim rečenicama teže smo dokučivali značenja dok se nismo dosjetili i rekli mu da to što hoće reći ne treba smišljati na svom maternjem, španskom, pa te riječi istim redoslijedom prevoditi na bosanski, nego da pokuša uporedo i misliti i govoriti na očevom, bosanskom jeziku, onako kako je bio naučio kao dječak. Kad nas je shvatio i kad se navikao na to – nailazeći na našim licima odslik zadovoljstva onim šta je izgovarao, postajao je razdragan, veseo kao da je dječačić.

Bilo mu je oko pedeset godina. Bez oca je bio duže od trideset.

– Trides' i pet – preračunao je Jose Ramires Hasando Mehandro Torres Ramos i, kao već povjerljivim prijateljima, ponosno nam otkrio tajnu svog imena.

Jose je Huso. Ramires je Ramis. Hasando je Hasan. Meho je Mehandro. Torres je izmijenjeno očevo prezime Tavras. Ramos je Ramo, njegovo lično prvobitno ime. Prva četiri imena su imena njegovih amidža. Nije rekao stričeva. Dok je njegov otac živio u Krajini, tamo još amidže nisu bile postale strike i stričevi; tek poslije su učiteljice iz Srbije učinile svoje, vjerovatno i voljom amidžinica, kojima je bilo modernije da postanu strine, a njihovi muževi strike.

„Kad već u ovoj zemlji dajete duga imena, neka ime moga sina ima smisao i značenje", objasnio je njegov otac Hašim Tavras i tako sina upisao kod matičara.

Poslije se to pogubilo i preoblikovalo. Ili mu je to, kao skrbnica mololjetnog sina, u dokumentima prepravila majka kad je ostala udovica. Ili su se sva ta imena s vremenom prilagodila podneblju.

Hašim Tavras je, u julu 1945. godine, u prihvatnom logoru američke voske na periferiji gradića Breda, ne mogavši se naviknuti na ravnicu Holandije, na zrak koji je bazdio na ustajalu vodu iz kanala i bio prepun velikih komaraca, pitao postoji li – s obzirom na to da je Zemlja okrugla – kraj svijeta. Oficir za emigrante odveo ga je pred veliki pokazni globus. Zavrtio je Zemlju i pustio da se dobro izvrti. Pri dnu je poklopio šakom i rekao:

„Kontinent, Južna Amerika".

Potom je jednom rukom pridržao globus, da se ne bi mrdao, a drugom povukao nadolje:

„Argentina, država".

Onda je šaku povukao što je mogao niže:

„Pokrajina, Santa Cruz", i upro prstom još niže, na trokutić otkinut od kopna: „Provincija, Terra del Fuego...", pa pročitao na udesno zauvijenom repiću, izgovarajući:

„Ušuaija. Dalje ne postoji!“

„Šta tamo ima?“

„Pingvina, ribe, goveda i nafte.“

Nije znao šta su pingvini, a za naftu se, dakako, čulo.

„Ima li ljudi?“

„To je grad. Ljudi tu žive.“

Argentina je bila jedna od destinacija u koju su puštani američki zarobljenici.

Iako je Terra del Fuego značilo Ognjena zemlja, pokazalo se da tamo zima traje po osam mjeseci. Pingvine nije vidio. Bio je čoban, ribar i naftaš. S velikom ljubavi prema Bosni (u njegovoj porodici govorilo se bosanski i pričalo o ljepotama Bosne) i s velikom željom da posjeti stari kraj.

Ramos Torres otputovao je iz Ljubljane u Sarajevo dan prije mene. Dan-dva prije toga, nazvao sam telefonom Ćazima Krakača, dopisnika sarajevskih dnevnih novina u Frankfurtu na Maini. Ispričao sam mu o neobičnom svjetskom putniku koji stiže u Sarajevo i predložio da napiše nešto o njemu.

– Tebi će to biti lakše. Ako ti je neugodno, možeš potpisati mene – uzvratio je skromno kolega.

Mejlom sam mu poslao tekst i priložio dva Ramosova portreta u dresu. Naveo sam ponešto iz njegove životne priče, napisao o njegovoj želji da posjeti očevu domovinu, iz koje je njegov babo Hašim Tavras izbjegao prije tačno sedamdeset godina, naveo međustanice njegovog putešestvija svjetskim aerodromima od grada Rio Grande, na jugu Argentine, do Ljubljane te konstatirao da su riješene peripetije i da će, tada i tada, avionom iz Ljubljane doputovati u Sarajevo. Dopisnik Ćazim Krakač kontaktirao je svoju redakciju i najavio im tekst. Na Desku se zadesio inventivan urednik i sutradan je na naslovnoj strani osvanula fotografija Argentinca u neobičnom dresu s najavom teksta, a unutra čitava stranica; uz njegov drugi portret u dresu, pronašli su i sliku grada Ushuaija, na krajnjem jugu dunjaluka.

Čitaoci, do grla siti svakodnevnih natpisa o jalovoj politici bjelosvjetskih predstavnika u Bosni i Hercegovini, laganja o borbi protiv korupcije, međusobnih trvenja domaćih političara i džet-set priča o snobovskom rasipništvu ratnih i poratnih tajkuna, primili su tekst s velikim simpatijama. Redakcijski telefoni bili su usijani. Reporter i fotoreporter poslani su na Sarajevski aerodrom i na naslovnoj strani je izišla velika Ramosova slika u dresu dok maše silazeći iz aviona.

Nekoliko dana nakon što sam se i ja vratio u Sarajevo, prošao sam Ferhadijom, najživljom ulicom u tome gradu. Na mjestu gdje se austrougarska i socrealistička arhitektura preklapaju u tradicionalnu bosansku, koja se na Zapadu smatra orijentalnom, u gužvi sam primijetio Ramosov nafarbani dres. Ljudi su mu prilazili, stiskali mu ruku, grlili se i fotografirali s njim. Kad je došao red na mene, Ramos me grlio.

– To novinar koji slikao mene u Ljublana i pisao u novine! – kazao je svom pratiocu.

– Aaa, vi ste, dakle, Ćazim Krakač! Čast mi je! – uskliknuo je njegov pratilac. – Ja sam Ramosov rođak, Hašim Tavras.

– A, ne. Ja sam Orhan Bahtijarević. Baš mi je drago. Još draže sa saznanjem da su vaši roditelji vama dali ime po vašem nestalom amidži Hašimu Tavrasu.

– Aha, aha-ha! Vi ste li taj?! Meni, vidite, nije drago što vas vidim! Zapravo, izvinjavam se, i drago mi je! Ovaj susret samo potvrđuje sliku koju imam o vama. Mogao sam i očekivati da se predstavite lažno. Dabome. Tekst je napisao uvaženi Ćazim Krakač, a ne vi... Ne čudi me to od vas. Vi li ste onaj književnik koji zloupotrebljava onako starog i bolesnog oca da vam prodaje knjige po džamijama, kako biste vi mogli živjeti rasipnički?!

Izgubio sam se.

– Kako? Koji otac? Čije knjige? Koje knjige?

– Jà, foliranta! Taj stari dobri čovjek prodaje debelu knjižurinu na kojoj krupnim slovima piše Orhan Bahtijarević, a jedva vidljivim naslov knjige...

Osim približnog naslova moje knjige, slagao je sve ostalo.

Obratno je: u odnosu na sitna slova kojima je ispisano moje ime, naslov je krupan. I to je ta knjiga koju sam upravo pomovirao u Norveškoj, ne bih li kako, kao pisac sa statusom istaknutog slobodnog umjetnika, vratio dio dugova za štampanje.

– Ali, to je velika objeda. Bio sam prisutan kad je moj otac ukopan. Njegova dženaza bila je prije trideset godina. Zapravo... – dodao sam, brzo izračunavši: – Zapravo, prije trideset jednu godinu.

– Fuj! – pokazao je Hašim gađenje. – Ti si najbesramniji lažov! Lažeš tako o svom ocu, kojeg ja dobro znam! Nagađaš s godinama kad ti je na drugi svijet preselio otac, jer je on živ! Šta će reći moje kolege koji su od tvog oca za džamije kupovali tvoju knjigu uz moju preporuku iz samilosti prema ocu kojeg ugnjetavaš?! Neki koji te poznaju, pokušavali su mi govoriti najljepše o tebi. Otkud da naš Ramos naiđe na tebe! On je, kao što je dobro napisao poštovani Ćazim Krakač, taj novac sticao teškom mukom na kraju svijeta.

Prilazili su nam i oni koji su čitali i koji nisu čitali u novinama o Alliandu Torresu. Privlačio ih je njegov dres, a oko nas ih zadržavale riječi koje su mogli čuti. Gledali su me s prezirom. Samo me Ramos, svako malo, grlio.

Bila me sramota besramotnosti njegovog rođaka. Nisam mu rekao ono što zaslužuje. Ništa nisam rekao. Najviše da pomognem Ramosu, koji se, kao i ja, ni kriv ni dužan, našao u nebranom grožđu, kazao sam:

– Dobro. Ako je tako, nazvat ću telefonom Ćazima Krakača, pa neka ti on rekne... – i ja sam u razgovoru, ako to može biti razgovor, prešao na „ti“ i iz džepa izvukao mobitel.

Ali, kako god sam upisivao Cazim, pokazivalo je da nije evidentirano u mom mobitelu. Onda sam se spasonosno sjetio da upišem Krakac. Ekran na mobitelu opet je izdajnički zasvjetlucao.

– Ništa... – kazao sam i nesvjestan da govorim.

Hašim Tavras me odmjerio od cipela do kose. Pomišljao sam jesu li mi cipele nečiste, vide li mi se dvije pegle na pantolama, je li mi kravata razvezana, kosa raščupana. Osjećao sam se skroz nelagodno.

– Ti moj brat! – govorio je Ramos, Argentinac s bošnjačkom krvi koji je mogao razumjeti većinu riječi koje je čuo prilikom ovoga susreta na ulici i kojem je moglo biti jasno.

– Ništa ti ne razumiješ! – kazao mu je amidžić i povukao ga za sobom.

Okupljeni svijet je nagrnuo za njima. Neki su se okrenuli i pogledali me. Jedan, s prezirom. Dvojica, s čuđenjem. Ako sam to i bio u stanju primijetiti. Ono Sarajeva uokolo okretalo se oko mene. Onda, samo što ne potrčah za njima – da reknem da ću pozvati mobitelom imama Karišika u Ljubljanu pa da mu on kaže. Dobro je što nisam.

Kad sam, srušivši se na stolicu u prvoj kafani, izvadio mobitel, vidio sam da Karišika iz Ljubljane ne bih našao ni pod imenom ni pod prezimenom. Kad smo se upoznali, bila su zajedno njih dvojica braće, jednojajčani blizanci, obojica isti. Da bi ih makar razlikovao u mobitelu, ukucao sam ih pod slovom „b“: „Blizanci, mlađi“ i „Blizanci, stariji“; drugi brat bio je stariji minutu-dvije. Broj mobitela Ćazima Krakača, sjetio sam se potom, upisao sam kao: „Dopisnik iz Frankf.“

Neko iz štamparije odštampao je više primjeraka od tiraža navedenog po ugovoru i nastavio svoju uhodanu saradnju sa starim prodavačem. Starac je moju knjigu preprodavao po džamijama, predstavljajući se kao moj otac. I, uz to, prodavao svoju marketinšku priču o raspusnom sinu piscu koji ga ugnjetava i nagoni da mu prodaje knjige... Tu knjigu sam pripremao duže od četiri godine. Da sam je dao nekom izdavaču, dobio bih deset odštampanih autorskih primjeraka i honorar od kojeg bih s porodicom jedva mogao preživjeti dva-tri mjeseca. Nije bilo druge nego da budem i izdavač i prodavač, pa da se, uz dosta truda i napornih putovanja po promocijama, nekako proturam kroz ponjave preživljavanja. Isto čine i ostali pisci iz Bosne kojima pisanje nije tek pomodni krik. U takvim okolnostima, sasvim je jasno, autor polaže pravo na sav tiraž. Štamparija može zadržati najviše jedan primjerak, za internu dokumentaciju ili, eventualno, za svoju reklamu.

Ali, kako to dokazati? I ako bih u tome uspio, šta s time u zemlji u kojoj ne postoji ni važnije zakonodavstvo i u kojoj sudije presuđuju onako kako presuđuju? Ili se – kao s „Krinom“ – sredi da i ne dođe do suđenja. A i u svakoj mogućnosti istjerivanja pravde, trebao bih krenuti i u potragu za starcem koji je „moj otac“...

Prolazile su godine. Ponekad bih ponekom ispričao o ovome. Taj bi ili saslušao ili ne bi ni to. Čuo bih utjehu: „Jah, šta ćeš? Tako je kako je...“

Ispričao sam i još jednom. Bilo je to prije tri ili četiri godine. Dotakao sam se u toku podužeg – kako se to rekne, opuštenog – razgovora s vlasnikom izdavačke kuće „Prospekt“. On mi je rekao:

– Znam ko je to. Otac ratnog tajkuna i poratnog biznismena... – i naveo početak prezimena, tri prva glasa, da ne kažem slova, iz prezimena, pa se ugrizao za jezik i priča o tome završena je s uobičajenim: – Jah, šta ćeš? Tako je kako je...

Ja, pak, nisam navaljivao na njeg s pitanjima čiji je to otac i je li možda starac još živ. Prošlo je četiri-pet godina otkako me napao Ramosov rođak, a jednako mi je bilo neugodno. Osjećao bih se kao i onda kad sam se branio pred njim.

Godine su tekle. Htjelo se da se, povodom novog romana, na promociji u Brezi, zbližim s valjanim čovjekom Fahrudinom. Odlično govori arapski i radi na portirnici u zgradi u starom dijelu Sarajeva. Rado čita moje knjige... Nekako u isto vrijeme, upoznao sam se s još jednim jednako dobrim momkom. Približnih su godina. I slični su. Neka varijanta mojih prijatelja Karišika, samo s istim imenom i što nisu u rodu. Obojicu sam znao sresti u prolazu, najčešće ispred zgrada u kojima su bili zaposleni. Radili su u različitim zgradama koje pripadaju istoj instituciji, pa su poslom navraćali i tamo i ovamo. Bilo mi je drago sresti se i s jednim i s drugim. Ali, problem je bio u tome što sam ih mijenjao. Znao sam zastati s jednim, a poslije shvatiti da sam s njim razgovarao kao da je u pitanju onaj drugi. Počeo sam primjećivati da ih je zbunjivalo moje ponašanje.

A onda – to je sa samog početka ove pripovijesti – krenuo sam nekim poslom u zgradu u kojoj radi jedan od dvojice Fahrudina.

Sarajevo je – kako bi rekla moja rahmetli nena Emina – odor životu. Po njemu se padne s nogu. Reklo bi se da je sve blizu, a ne bude. Toga se postane svjesno tek kad se vrati iz hodnje.

Gradom se može putovati i tramvajem, autobusom, trolejbusom, taksijem, automobilom s prijateljem i, na neki od tih načina, stići do mjesta na koje treba doći ili u blizinu. Odatle najčešće treba trknuti na još neko mjesto, pa odatle skoknuti tu i tu, pa onda još i tu, pa... Pri tome nije moguće koristiti nijedno od nabrojanih vozila, nego se obilazi pješke. Tako sam došao u blizinu te zgrade. Trebao sam dopješačiti kojih stotinjak metara. Bliže mi je uz obalu Miljacke, pa se zaputim u tom pravcu. Onda se preračunam: s te strane sunce direktno tuče. Bio je jedan od rijetkih toplih dana. I promijenim pravac. Sokakom se prebacim u drugu ulicu. U njoj su zgrade s obje strane i ima hladovine. Naiđem pokraj zgrade u kojoj radi jedan od Fahrudina. Zatekao se napolju, ispred vrata. Ja sam išao suprotnim trotoarom. Nasmiješimo se i mahnemo jedan drugom. Utom mi pažnju privuče promijenjen naziv

firme na prodavnici. Svratim unutra. Krupna reklama na rukohvatu. I počinje s tri slova koja je onomad izgovorio vlasnik „Prospekta“. Tajkunu, dakle, i dalje dobro ide. Novi prodajni prostor na dobrom, skupom mjestu. A ocu dopušta da... Kupim nešta. Neku sitnicu. Platim. Izađem. Nastavim. Okrenem se: Fahrudin više nije bio pred zgradom. Pogledam na sat. Još imam vremena. Baš dobro, da najzad utvrdim je li taj maločas viđeni Fahrudin portir u ovoj zgradi? Ubrzo ću u onoj drugoj sresti i drugog Fahrudina i sebi raščistiti s njihovim likovima. Vratim se i uđem u zgradu. Fahrudin je sjedio u zastakljenoj portirnici i domahnuo mi.

– Uđi – veli. – Da te upoznam s nekim. Može ti koristiti.

Jedva stanem unutra. Portirnica je, kao i sve portirnice, potijesna, a i još je neko sjedio unutra na niskoj stolici. Gledajući da ne nagazim toga, pružim Fahrudinu ruku preko stola. Veli mi:

– Ovaj uspješno prodaje knjige. Najviše preko džamija. Zna sve hodže. Može i tvoje prodavati. Koliko mu god daš, njemu dobro... Navrati mi. Razgovaramo. On zna za tebe, zna tvoje ime i prezime. Da vas upoznam... Važno ti je da on zna prodavati knjige. Pošten je. Ugledan. Zapravo, otac uglednog biznismena koji je vlasnik... – i Fahrudin izgovori ime firme i cijelo prezime, ono koje je, prije četiri ili pet godina, dok smo razgovarali, načeo vlasnik izdavačke kuće „Prospekt“; isto ono prezime s prodavnice preko puta.

Pogledam ispred sebe. Na stoličici skupljen starac smežuranog, pjegavog lica. Takvo može imati samo neko ko ima više od osamdeset godina.

Obratim mu se njegovim prezimenom:

– Ja sam svom ocu bio na dženazi prije trideset sedam godina.

Starac se uspaničio. Razumjeli smo se. Dalje nisam mogao. Bilo me sramota njegove sramote. Prije nego što sam izišao, rekao sam Fahrudinu:

– Ne zamjeri, žurim.

Ostavio sam ga još jednom zbunjenog poslije susreta sa mnom. Ali, sad sam sa sigurnošću znao ko je koji od dvojice Fahrudina. Ubrzo sam trebao vidjeti i drugog.

1.

Drugi Fahrudin uopće nije Fahrudin. Orhan Bahtijarević ih je poistovjećivao samo po tome što su radili (i različite poslove) u dvjema različitim zgradama iste institucije. Drugi ima sasvim drukčije ime, Nihad.

2.

Odavno, i bar na desetak godina prije rata, vrijesnički Cigani prestali su se vraćati na zimovanje u Vrijes. Ali, obavezno bi se tu okupljali, koje god da je doba godine, na svojim svadbama i dženazama. Došli bi s automobilima kakvi još nisu bili ni kao makete izloženi na Sajmu automobila u Beogradu. Maksimalni

luksuz. Svaki bolji od boljeg. S registarskim skraćenicama država „I“, F“ i „E“. Prvo se pričalo da auta iznajmljuju samo za te prilike. Rent-a-car. Može se iznajmiti šta duša želi. Nije im važna cijena za tih nekoliko dana. Samo da se pokažu. Ubrzo se – po tome kad su počeli kupovati najbolje kuće od uglednih mještana – uvidjelo da su to njihovi automobili. Nisu pitali za cijenu kuća. Pristajali su na prvu. Plaćali i dva puta skuplje. Bilo je važno da je kuća što veća i da pripada što viđenijem Vrijesničaninu.

U tim kućama ne bi ni prespavali. Čak ni onda kad dođu na svadbu ili dženazu. Samo bi ih važno obišli i, zadovoljni, novčano darovali svoje podstanare. Unaprijed bi im, za godinu, uplatili i za struju. I na to još dodali da dokupe sijalica, da im ih bude na zalihi. U kućama su nastanjivali isključivo milicionere i konobare. Oni su im bili po volji. Nisu im naplaćivali kiriju. Bilo im je važno da kuće ne budu prazne i da se cijele noći drži upaljeno svjetlo u svim sobama u kojima se ne spava. Ako bi oni saznali da ne gori svjetlo – a komšije će im to otkucati – slijedi bespogovorni otkaz. Tako je stajalo i u ugovorima. To je zato što se oni boje mraka.

Nijednog Roma rat nije ni zatekao u Vrijesu. Oni su se znatno ranije nastanili daleko od Bosne. Većina ih ima hrpe potvrda da su novcem pomagali svojoj državi. Pitanje je samo ko su emisari koji su ih pronalazili po svijetu. Navodi se da su neki humanitarci od tih para dobro zaimali i time započeli vlastiti biznis. Oni, pak, i dalje svoje dženaze i svadbe obavljaju u Bosni. Ali, ne i u okupiranom Vrijesu.

4.

S Orhanom Bahtijarevićem je, na služenju one vojske, u četi bio i Stojan iz Surdulice, Rom. Bio je vrlo mlad. Po nausnicama su mu tek probijale dlačice. Na njih je bio ponosan. Bio je crnpurast i neobičan s plavozelenim očima. U početku je pristajao samo uz vojnike Bugare. Više puta ga je Orhan Bahtijarević čuo i da razgovara s njima na njihovom jeziku. Jezik njihovog sporazumijevanja bio je sličniji srpskom kakav se govori u Nišu, gdje smo bili u Je-Ne-A, nego srpskohrvatskom kakav je učen po školama u Bosni.

Iako će se ispostaviti da je do prvog predstojećeg rata, onoga u Hrvatskoj, bilo preostalo punih deset godina, već to nikako nije bila Je-Ne-A o kakvoj je govoreno i kakvom je i on zamišljao. Pobrzo se u njihovoj četi moglo razabrati ko je ko, šta je i kakav je, pa su se i vojnici, svi pod istim titovkama, podvajali u kasarni. Orhanu Bahtijareviću približila su se dvojica Bugara, po jedan Rusin i Slovak, pa i trojica Slovenaca, a Albanci ga gledali s manje zazora nego na druge. Zanimljivo, Hrvat iz Zagreba i Srbin iz Borova bili su najprisniji... Onda ga je Stojan uvrebao nasamo i kazao mu da je i on musliman. Da je njegovoj majci pravo ime Rasema – baš kao i njegovoj. Otac mu je Đulaga. Očeva imena im se nisu

podudarala. Time u Stojanu nije baš mogao vidjeti sebe u ogledalu neke budućnosti. S muslimanskim imenima u njihovim porodicama u Surdulici, pričao mu je momčić, prekinuto je tek s njegovom generacijom. Stojan je samo Stojan. Do tada, pokoljenjima, duže od stotinu godina, među njihovim porodicama opstajalo je da oni, uporedo s imenima pod kojima su upisivani u dokumentima, imaju i svoja lična, privatna, kućna, prava imena. Još je bilo očuvano i sjećanje na grad u kojem su živjeli, a koji, tada, nije pripadao Srbiji nego je bio dio Bosne. I kakve su im bile kuće prije nego što su ih, jer se nisu htjeli pokrstiti, protjerali u palanku na granici s Bugarskom, u cigansku mahalu. Baš je s „h“ rekao „mahala“, a ne „ma'ala“ ili „m''ala“. Tu su im se kuće odavno izmiješale s romskim. Malo-pomalo, i oni su se, brakovima, miješali s njima. I da mu nije jasno kako je Orhan, musliman iz Bosne, i po nacionalnosti Musliman kad se među njima u Surdulici zna da su muslimani u Bosni Bošnjaci i da su oni s njima bili isti narod s obje strane Drine i pod tim imenom Bošnjaci.

U trenu je Orhanu Bahtijareviću u mislima prosinuo događaj iz ranog djetinjstva, kad su se, pred njegovom kućom, pojavili muškarac i žena iz Muzeja revolucije u Titovom Užicu. Povezujući to sa Stojanovim kazivanjem – iako tada još nije o tome mogao znati cijelu istinu, zato što je, kao i sva historija Bošnjaka, skrivana – snažno je zagrlio vojnika iz Surdulice. Kao da, daleko od Bosne, grli nekog svog najrođenijeg. Tako će njega, petnaest godina poslije, nasred Sarajeva, grčevito grliti Jose Ramires Hasando Mehandro Torres.

(Poglavlje iz romana *Duga je noć kad se čeka da prođe*)

GODIŠNJAK2016

PRIJEVODI

UDK 821.163.6-992=163.43*

Tri pisma o Bosni

Josip Wester[1]
Ljubljana
Slovenija

I.

Prijatelju, potvrđujem ti svoj plan o kojem sam pričao za praznik Sv. Duha, da namjeravam za praznike u našu nedavno podržavljenu pokrajinu u Bosnu i Hercegovinu. Neka ti bude žao, što si ostao kod kuće; žao je bilo i meni da nisam bio u tvom društvu kada sam putovao više puta sam – svoje vjerne pratiteljice niti u misli ne uzimam – po gradovima i pokrajinama, tebi znanim iza burne 1878., kad si kao čio vojnik okušao slad i napor vojničke službe. Kako prijatne uspomene bi budili u tebi ovi krajevi, kuda si maršira po

[1] Josip Wester (1874–1960.) je slovenski školski pedagog, planinar i stučnjak za prosvjetna pitanja. Klasičnu filologiju završio je u Grazu. Bio je gimnazijski profesor u Novom Mestu i pomoćnik direktora škole u Ljubljani. Ratne godine, od 1914. do 1917., proveo je u vojsci u Dalmaciji, Trebinju i Albaniji. Za života je napisao veliki broj brošura koje se bave pitanjima školstva i pedagogije. Skupa sa J. Sketom preuredio je Slovensku čitanku za 1., 2. i 4. razred srednje škole. Dio školskih i profesorskih iskustava opisao je u „Novomeškim spominima" (*Kron 1956–7, knj. Objava 1958, uvod in opombe J. Jarc*). Počeo je objavljivati još u studentskim danima, redovno je pisao u *Slovenskom Narodu* i *Ljubljanskom zvonu.* Najviše je pisao o Antonu Aškercu. Sa J. Sketom je ur. Slov. balade i romance (1912). Za Wiesthalerjev (gl. čl.) Lat.-slov. veliki rječnik (1936) pripisivao je slova B i C. Čuvao je opsežnu Aškerčevu korespondencu i Sketovo ostavštinu (oboje od 1948 v NUK), iz koje je obj. Dr. Sketova pisma iz Bosne (LZ 1914–5). Mnogo je putovao, s posebnom strašću do slovenskog planinskog svijeta. Uspomene sa svojih putovanja objavljivao je redovno u Slovenskom Narodu i Ljubljanskom zvonu. Svoja *Tri pisma o Bosni* (1910.) objavio je u *Ljubljanskom zvonu*, ali i u *Slovenskom Narodu* (separativno). U svojim pismima Wester ne daje konkretne podatke o tome kome ih šalje, pa pretpostavljamo da ih piše svom prijatelju Jakobu Sketu. Wester je, naime, imao dobre privatne odnose sa Sketom, zatim pokrajine Bosnu i Hercegovinu uspoređuje s Rosentalom i naziva ga „tvoj dragi Rosental", a Sket je po porijeklu koroški Slovenac. Još jedan momenat koji nas navodi na zaključak da je riječ o J. Sketu je taj da je Sket kao časnik k.u.k. Monarhije učestvovao u okupacije Bosne i Hercegovine, što i Wester spominje.

sunčanoj žegi i vječitoj kiši, gdje si taborio, gdje si stajao na straži i pucao na nasilnog pobunjenika; ili gdje si odmarao dok su drugovi na ražnju okretali mršavo jagnje ili pekli ukradeni krumpir po uzoru na Jurčičevog Petra. Zbog toga si mi baš ti nedostajao jer znaš trenutne utiske spajati sa sjećanjima nedavne prošlosti.

Šta je to – samo 32 godine? Jedva da se smaknuo jedan ljudski rod s pozornice i na njegovo mjesto došao mlađi potomak, koji je rastao u drugačijim prilikama. Nije me čudilo kad sam u Jajcu saznao, da je prije nekoliko dana u istom hotelu bio jedan gospodin iz Ljubljane, sada penzionisani viši birokrata, koji je namjerno došao obići bojište između Jajca i Jezera, gdje se posebno istakao naš kranjski puk. Miješani osjećaji, nekakva prijatna bolest i tužno zadovoljstvo, može obuzeti čovjeka kad korača brdima i krajevima kuda je tada – 7. augusta škripao divlji utjecaj, gdje su pucketale werndolovke i grmjeli topovi; a između se čulo ječanje ranjenih i zurenje u grčevite pokrete umirujućih, krećući se po ruševinama umazanim toplom ljudskom krvlju. Zar te ne bi sad zaobišla prijatna savjest kad bi se neprimjetan prošetao po tim krajevima, gdje bi te moguće čak i stijena, grm, drvo podsjetilo na vruće trenutke, kad se je život cijenio tako malo i kako se nisi bojao uperenih cijevi koje prijete smrću.

Prijatelju, izvini! Već sam počeo pametovati i sanjariti, prije nego sam ti počeo pripovijedati, kad i po kojem putu sam došao u Bosnu. Nikako ne misli da ću te mučiti s dugotrajnim opisivanjem cijelog puta, otkako sam se kod Dobrljina iskrcao na bosansko tlo i kako sam nakon dvanaest dana u Sutorini u Kotorskom zaljevu napustio hercegovačku zemlju. Ne, neću da ti nudim putopis, pisan prema Badekeru[2], Renneru[3] ili čak po slavnom našem putopiscu Lavtižaru[4], koji je dobar dio svoje knjige „Među Jugoslavenima“ posvetio Bosni i Hercegovini. Nego hoću da ti pripovijedam uopće o utiscima, koje sam donio sa sobom iz te dvije pokrajine. Moguće da sam zurio u mnogo šta s previše subjektivnim pogledom, moguće da sam mnogo čega važnoga propustio, moguće da ću ti mnogo šta važnoga namjerno prešutjeti, moguće da će biti umotano ovo ili ono u ironiju, a ti, koji si iskusan čovjek, već ćeš znati šta sam ti htio reći.

Mnogo vruće je bilo 14. jula, u vozu koji je vozio savskom ravninom od Zagreba prema bosanskoj granici. Blagosiljao sam Hrvata u kratkim širokim hla-

[2] Vjerovatno misli na njemačkog izdavača i pisca prvih modernih turističnih prospekata Karla Baedekera (1801 – 1859.).

[3] Misli se na putopis Heinricha Rennera, Bosnom i Hercegovinom uzduž i porijeko 1896. S trista pedeset i pet ilustracija po slikama W. L. Arndta, E. Arndt-Čeplina i dr. te po fotografskim snimcima. S geografskom kartom. Preveo s drugog njemačkog izdanja Isa Velikanović, Mitrovica:Naklada Hrvatske dioničke tiskarne (N. Dogan), 1900.

[4] Josip Lavtižar (1851 – 1944.), Pri Jugoslovanih, Ljubljana, 1903.

čama i košulji; brže što je hodao, više bi si pravio hlada i propuha sa svojom širokom odjećom. Nas u sparnom kupeu nije bilo briga za jednolične krajolike, posijane gustim kukuruzom ili zasijane gustim hrastovim šumama. Tek nakon Sunja se poče svijet polako, polako dizati. Volio bih ugledati Kozaru planinu, prvu bosansku goru s te strane; ali trebalo je još prevaliti klanac nad Unom. Konačno je voz stigao na visinu i ustavio se na osamljenoj stanici. „Kostajnica" zavikao je prometnik. Grupa momaka, praznično obučenih, ukrcala se u voz. Na trenutak sam pomislio da je praznik, iako sam znao da je taj dan bio četvrtak. Zašto su ti mladići obučeni u snježno bijele, lijepo vezane košulje? Bilo ih je od dvadeset do trideset, a u njihovoj pratnji pa poneki otac, poštovana mama i lijepa djevojčica. Časnik saputnik mi reče, da su ti momci regruti, koji idu u kasarnu u Bosanski Novi. Zamislio sam si naše momke, kako idu sretni, sa šeširom i strukama ružmarina, raspojasano pjevanje, često od vina umjetno oduševljeni nad regrutacijom. Dok su ovi praznično ozbiljni, prije tužni nego radosni! Da li im je zaista nepoznata regrutska poezija?

Voz se poče malo pomjerati. Ukaže mi se željena Kozara planina, tiho pozdravim novu pokrajinu, koja se uskoro prikaže ispred mene. Pruga zavije u desno; a na lijepo mi se otvori dolina i u njoj nezaboravan prizor. Mutna Una u svoj svojoj dubini, na njenom lijevom brijegu Hrvatska Kostajnica, na pogled lijep grad s više crkava, a preko puta nj na desnom brijegu Bosanska Kostajnica s prvim minaretom. Kao kakva pokorna sestrica vapi na drugu stranu ka svojoj ponosnoj polusestri; tu se hvali pet zvonika, tamo pa poniženo diže skroman bijeli minaret.

Voz ubrzava krećući se niz prugu, sigurno vozeći preko kamenih krajeva. Znaš, koje sam se pokrajine tad sjetio? Rosentala, tvoga, voljenog Rosentala.[5] Zašto? Isto kako je napravljena pruga što zavija od Žihpolja[6] nad Dravom prema Svetnom selu[7], tako je napravljena i ta pruga. Samo joj nedostaju one širine i planine u zaleđu kakve su naše Karavanke sa Košutom i Stolom; zato je Kozara planina, ipak, skromna zamjena za tako veličanstven planinski prizor.

Dobrljin, Novi, Prijedor – svuda šareni vrvež na stanicama, svi u različitoj odjeći. Kako je samo prijatno pogledati očima na tu slikovitu urbanost! Kod nas je sve tako jednolično tužno. Čak i ako neko nosi kakvu šarenu kravatu čini mu se da razbija dosadnu ozbiljnost svojom pojavom. Posebno su mi se svidjeli lijepi

[5] Njem.Rosental, slovenski Rož je ime za oko 20 km dugu i 3 do 4 km široku dolinu Drave između Gura i Karavanki u južnoj Celovačkoj dolini (Celovac – danas Klagenfurt) u Koroškoj Austriji.

[6] Mjesto u Koroškoj Austiji.

[7] Svetna vas (izvorno), jedno od većih naselja u Rosentalu.

zaseoci koji su se vidjeli pored pruge. Ne mogu se usporediti s našim seoskim kućicama, najmanje muslimanske. Priznati se mora da muslimani u svojim zgradama i prostoru, kako su ga uredili oko kuće, pokazuju mnogo dobrog ukusa. Drvena, bijela jednokatna zgrada, kvadratne osnove, s predsobljem u prizemlju, a gore rodbinski prostori, ženske prostorije, harem koji kod nas zapadnjaka važi za nekakav tajanstveni prostor, zato što našim muškarcima nije dostupan iz razumljivih razloga, dok za pravog Turčina ima možda baš toliko malo privlačnosti, koliko ima starom Grku njegov *gynaikeion*. Na vrhu sa šindrom pokriven krov završavao se u visoko četverostraničnu piramidu. Tako uglavnom izgledaju turske kuće; naravno da se begovske kuće razlikuju od drugih po svojoj veličini; ali i po tome da su i zidane. Svaka kuća ima bašču, zasijanu bujnim zelenjem i šarenim cvijećem, voćkama, posebno šljivama i orasima. Ukratko; prostor svjedoči o gospodaru, da voli prirodu, svježi zrak i sjajno sunce, da mu je dom sklonište, okruženo gustim gajem šarenog cvijeća i plodnog drveća.

Noć se bila već spustila nad mirnu Bosnu kad smo se dovezli do Banje Luke. Bilo je pola deset, na stanici, a još više pred njom je bilo još sve živo, kao da su čekali nekog. Kasnije sam saznao da je riječ o navici, da se večernja banjalučka promenada zbira na željezničkoj stanici po dolasku zadnjeg voza. Kao da bi onima koji su došli priređivali doček; tako mi se je učinilo, kad sam, predavši prtljagu hotelskom službeniku koračao između znatiželjnih lica. I znaš ženskih lica je bilo mnogo više nego muških, ali ne pokrivenih Turkinja, nego baš evropsko znatiželjnih i ljetno – skoro grešno odjevenih. Tu sam prvi put opazio to neobično miješanje tipova i nošnji: Zapad i Istok u najboljem međusobnom sporazumu. Već ti prvi utisci su bili dovoljni, da sam bio svjestan modernosti Banje Luke; šta je tek onda bilo kad sam ušao u hotel, dobio lijepo opremljenu sobu, sve električno rasvijetljeno. U bašči pred hotelom svirao je vojnički orkestar, za stolovima visoki časnici s dva generala u sredini, civilni domaćini i stranci oba spola. Samo tamo iza plota je prisluškivao i plesao domaći Orijent.

Drugog jutra u jasnu zoru preda mnom se otvorila Banja Luka. Sa sobom sam uzeo za čitanje Andrejkove *Slovenačke momke u Bosni*…[8] s namjerom da se na licu mjesta podučim i uvjerim o ovom i onom događaju; koje pisac tako živo i s pažnjom opisuje. Baš zato me je posebno zanimala Banja Luka i njezina okolica, jer sam znao, da su naši vojnici imali tu poprilično vrućeg posla s pobunjenim domaćinima. Prvo sam žurio van grada, kako bih vidio bosansku pokrajinu u svježem jutru, i reći ti moram da sam bio radostan tog razgleda. Sretao sam ve-

[8] Jernej Andrejka (1850 – 1926.): *Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini 1878*. Celovec – Klagenfurt, Družba sv. Mohorja, 1904-1905.

ćinom seljake koji su sa konjskim kolima žurili u grad da trguju; na dobro obrađenim poljima vidio sam žeteoce, među njima i pomagače u sivim redovničkim haljama, monahe iz obližnjeg trapističkog samostana. Na suprotnoj strani iza ravnice bijelio se je franjevački samostan Petrićevac, u čijoj blizini se, 14. augusta 1878. godine, odvijala najvažnija faza banjalučke bitke. Šta sam vidio i čuo u trapističkom samostanu, gdje su me primili s ljubaznom uljudnošću, pričat ću ti drugom prilikom. Tu među „tihom braćom" slučajno sam se upoznao s vojničkim ljekarom, koji mi je na povratu u grad govorio o svemu i svačemu, između ostalog i o svom prijatelju, mom zemljaku, profesoru na banjalučkoj realki. U evropskoj kafani – s bečkim i peštanskim novinama – našli smo se popodne još kao neznanci. Prijazni kolega zemljak odmah me je pozvao u realku i ispratio nas je muhamedanski kolega, profesor fizike i matematike. Znaš, ta realka je uzorno uređena institucija; toliko knjiga nisam još opazio niti u jednoj našoj školi i usput da spomenem – tako je ukusno uređena, tepisima obložena direktorova kancelarija, kako sam mogao vidjeti kroz otvorena vrata, što bi se kod nas smatralo za nedozvoljeno razbacivanje. *Altri paesi – altri costumi*. (Druge države – drugi običaji). Institucija je i izvana djelovala impozantno, daleko zaklanjajući svoju okolicu. Kao kakav kontrast je stajala naspram tržnice; srce osmanske Banje Luke je nekad bilo tamo, sada tu kuca novi život u obliku modernoj osmorazrednoj realci.

Moja namjena nije da te o svemu izvještavam detaljno, ali pero mi bježi, kao da ti želi sve ispričati. Reći ću još to da nas se te večeri okupilo osam zemljaka u hotelskom restoranu i da sam im dosta pričao o događanjima u domovini. Jedan od nas se toliko zapalio da je tokom razgovora počeo da sakuplja za kamen družbe sv. Ćirila i Metoda, čvrsto uvjeren, da će i banjalučki Slovenci uskoro poslati svoje učešće.

Drugog jutra krenuo sam s vojničkim autom prema Jajcu! Prijatelju, obilazio sam i proputovao poprilično dosta država, znane su mi zanimljivosti Švicarske, ali moram ti reći, da se glavna cesta iz Banje Luke do Jajca, uz nabujali Vrbas između kamenih šiljaka i uspravnih stijena, koji se ponegdje otvaraju u plodne doline, može nositi sa svakim našim planinskim putem. Te moram reći da joj dobro odgovara turističko ime „*bosanska Mala via*" koje su joj dali. S tim je putem austrijska uprava ostvarila vrlo važnu vezu između sjeverozapadne i srednje Bosne. Zamisli! Tamo gdje je prije nekoliko godina prolazio uski mali koziji put, čak ni taj do kraja, sada je izgrađen moderni put s neprimjetnim izbočinama, tako da bez problema može po njoj voziti poštanski automobil s petnaest ljudi. Tri puta se približavaju strmi Vrbasovi brjegovi i pritom stvaraju tri divlja tjesnaca i prije nego se izađe, treba preći još dva tunela i prebroditi pjeneći Vrbas. Za 73 km dugačku prugu trebalo mi je manje od četiri sata; brzom automobilu ta brzina nije

ništa, a nama normalnim turistima se učinila kao prijatna promjena. Uz put nema mnogo naselja. Ko bi i tražio tu mjesto za stanovanje kad gore po planinama i brdima ima više prostora? Ali, opazio sam dva ili tri razvaljena stara grada, tihe svjedoke tamne burne prošlosti. I uskoro pored velikog mosta u blizini Jajca je stara franjevačka crkva Podmilačje, riječ je valjda o najstarijoj katoličkoj crkvi u Bosni. Moj zemljak – saputnik, odličan birokrata u Sarajevu, me je već upoznao s tom crkvom, da se tu svake godine okupljaju katolici i pravoslavni iz cijele Bosne, ali isto tako i muslimani. Tada imaju franjevci mnogo posla, da izgone vragove iz ljudi; posebno mnogo žena traži pomoć od tog paklenog zla. Tad se tu sigurno ima mnogo šta za vidjeti, posebno onima koji nisu opsjedani đavolom. Automobil drnda dalje, kao da nema kraja prirodnim ljepotama punim divljine. Ko hoće upoznati Bosnu, mora se voziti po urezanoj pruzi. Dobro se odlučio onaj umjetnik, koji izabere za uzor pogled nad pejzaž Vrbasa.

I još nešto mora vidjeti svako ko hoće govoriti o Bosni – kraljevski grad Jajce.

Jajce! Ako bih želio dostojanstveno izvijestiti o tom biseru zelene Bosne, morao bih uzvišenim riječima oslikati ljepotu tog romantičnog grada. Kad bih bio pjesnik, morao bih svoje misli sročiti u hvalospjev, da bih dostojno pozdravio to historijsko i prirodom obdareno područje. Pošto znaš da mi nedostaje pjesničkog talenta, kao i mnogo kojemu našem „pjesniku“, morat ćeš se zadovoljiti skromnim opisom!

Na zadnjem skretanju krenemo na desno; i pred nama se pojavi kao kakva fatamorgana. Dotad smo se kretali između golih stijena samo ponekad ponegdje smo vidjeli kakvu jadnu kućicu, a sad se pred nama stvorio bijeli grad, izdižući se iz Vrbasa, dubokog i nabujalog, s bočne strane brda, čiji vrh se završava u tamnosivu tvrđavu. Sjetio sam se slike kad natporučnik Kalrbacher, stojeći na najvišem panju tvrđave razvija zastavu s dvoglavim orlom, a vojska izriče salve, Jajce je palo, Jajce je naše! Bilo je to prije trideset i dvije godine! Danas je to miran grad. Po uskim ulicama inače živahno kretanje, u čaršiji se naporno radi, prodaje i kupuje; tu vidiš šustere, tkalce, krojače, tamo su kovači i limari, svako radi svoj posao, a ne možeš čuti buku, ne možeš nigdje opaziti ni nasilnost ni nezgodnu znatiželju, onako kako je možeš doživjeti u malim i velikim Laškim gradovima. Nešto odabrano rekao bih elegantno je u tim skromnim i ponosnim domaćinima. Ne znam šta bih ti još rekao ukratko – tek sam u Jajcu i moram završiti – opisati sve znamenitosti. Tako da me i misli vuku nazad ka mojem udobnom prebivalište u „Grand hotelu Jajce“, koje je stvarno uzorno opremljeno. Tamo sam izabrao sobu sa pogledom na Vrbas, tamo hoću preživjeti nekoliko bezbrižnih dana *procul negotiis*. Ovdje bi se mogao preživjeti pravi idilični odmor. Ujutro ću ići najprije u šetnju. Kroz stara gradska Travnička vrata ići ću dolje prema slapu. To ti je prirodni fenomen; istoga ne mo-

žeš naći u Bosni, ali ni drugdje, ne znam da li bih mu mogao naći ravna. Vidio sam već sve slapove u našim planinama, vidio Renskega kod Schaffhausena, vidio neke Švicarske, ali slap kojeg stvara Pliva prilikom svoga ulijevanja u divlji Vrbas, ne može se usporediti ni sa jednim kojeg poznajem. Kakvih 30 metara duboko padaju u Plivu, podijeljeni u više mlazova; dolje u vrtlogu se spajaju sa valovima Vrbasa tako bijesno da prsne pjena i kapljice na sve strane. Pod slapom u izdubljenoj šupljini na vlažnoj sedri, možeš naći utočište pred kišom ili da tražiš prilike, da pod sunčevoj svjetlosti zuriš kroz zavjesu žive duge. Stari muhamedanac mi je rekao da se priča kako ispod vodopada vodi skriveni hodnik u „halvat", u takozvane katakombe. I ja sam isto išao tamo. Ulaz je zatvoren sa željeznim vratima. Treba imati vodiča, da te povede u to podzemno čudo, kakvo možeš naći samo u Jajcu. U živu stijenu je urezana podzemna crkva – bar toj namjeni je služio taj prostor bez dvojbe. Oltar je dobro odvojen, odvojena je i zakristija čak ispovjednicu stvori snalažljiva fantazija. Pod glavnom crkvom je mala kripta, koja je valjda povezana sa spomenuto udubino pod vodopadom. Danas je taj prostor prazan i svjedoči o još ne poznatoj historiji ovoga kraljevskog grada.

Druga cesta vodila bi me više puta na staru tvrđavu, naravno uz dozvolu vojnog zapovjedništva. Zašto Bosno, da si mirna, moraš imati još oznaku vojne prevlasti? Tu po tvrđavi prošetao sam se po zalasku sunca i zurio u ljepotu te neopisno lijepe pokrajine. I mujezinova molitva s minareta blažila je romantičnu urbanost, dok je nisu omeli tvrdi koraci vojničke straže u mojoj blizini. Navečer sam išao u kafanu. Tamo pred gradskim vratima na otočiću Plive pod krošnjama javora su napravili udobni hlad. Tamo bih si donio šoljicu kahve, tamo bih si savijao cigarete iz domaćeg duhana, tamo bih sanjario u kasnu noć, dokle me ne bi hlad šumeće Plive otjerao kući. Tu sam našao društvo u strancima i pripovijedao im o tome i onome, šta se u Jajcu može vidjeti i doživjeti. Drugog jutra krenuo sam u crkvu svetih franjevačkih očeva. Tamo čuvaju u staklenom ormaru kosti zadnjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića, kojem je Mehmed Osvajač II, zauzevši Jajce 1463. godine, dao odsjeći glavu. Godine 1888. je našao dr. Truhelka valjda pravi grob nesretnog kralja i u grobu kosti, koje sada čuvaju franjevci kao svetinju iz slavne bosanske prošlosti. Da, burne godine je preživjelo Jajce. Vidjelo je pred svojim bedemima Turke, Mađare, Mlečane; hrvatski, ugarski, bosanski kraljevi i vojvode uzimali su ga u vlasništvo sve dok konačno nije došlo u ruke austrijske armade.

Ako hoćeš da vidiš još ljepote okolice, tada dragi prijatelju pođi sa mnom prema Jezeru! Ustvari su dva jezera, jedno niže i manje i drugo više i veće, a kroz oba protječu ribe i rakovi iz bogate Plive. Na kraju jezera je obično tursko selo Jezero, dom vrlih i bogatih muslimana. Dva sata hoda imaš do kraja; tamo se u lijepoj dr-

venoj kafani počastiš ukusnim pastrmkama i pikantnim rakovima te zaliješ obrok hercegovačkom žilavkom ili blatinom. Vraćajući se nazad, usput možeš obići bojišta na kojima je palo u krvavim sukobima dosta naših momaka. Skroman kamen između dva hrasta svjedoči o tome kuda je nekad tekla slovenska krv. Moram se pozdraviti s Jajcem. Već me čeka na stanici voz za Sarajevo. Skoro mi se učinilo, kad sam izlazio zadnji put kroz gradska vrata da mi je mahao stari kafendžija, kad sam se još jednom osvrnuo na citadelu i na mletački Lukin stup i na tajnovitu Medved kulu. Po željeznom mostu preko Plive zahučao je voz u jutarnjoj magli preko prevoja u dolinu i Jajce mi je nestalo iz očiju. Ali, nikad neće iz sjećanja!

II.

Gužva je na velikoj sarajevskoj stanici! Stigao je zadnji večernji voz sa sjevera po jedinoj pruzi koja veže glavni bosanski grad s Monarhijom ili, bolje rečeno, s ostatkom države. Možeš misliti da je cilj skoro svakom putniku – Sarajevo. I drugdje imaju osvijetljene perone i na mnogim drugim velikim gradovima voz na stanicu doveze mnoštvo putnika, da svugdje vri na svim dostupnim i prohodnim prolazima, ali tako raznolikog prizora još nisam vidio ni na jednoj željezničkoj stanici. Prije svega, u oči ti upada dvojnost i trojnost nošnji; civilne evropske, vojničke i domaće narodne i sva ta raznolikost ti se sakuplja i mijenja pred očima kao kakav prizor u kalejdoskopu. Naravno, nisam imao namjene niti prilike sve to detaljnije promatrati, zato što sam se brinuo za smještaj, tako da sam si već ujutro preko brzojava u prvom hotelu naručio sobu za šest dana. Mada, nešto sam, moram reći i pažljivo promatrao; djevojčice koje su se vraćale s trosedmičnog putovanja kako su žurile u zagrljaj svojim roditeljima, koji su ih jedva i nestrpljivo očekivali. Zašao sam u *hysteron* prije nego sam ti rekao *proteron*. Još onog jutra, kad smo jurili automobilom pored Vrbasa, smo ne daleko od Banje Luke prešli kolonu od pet ili šest kočija, u kojim su sjedile lijepe djevojke u starosti od 15 do 18 godina pod nadzorom „crnih sestara“. Tako, naime, nazivaju tu školske sestre njemačkih katoličkih djevojačkih zavoda, koje podučavaju kod srpskih pravoslavnih „sive sestre“. Tada mi je taj susret bio u svakom slučaju zanimljiv i zagonetan; šta treba da znači ta ekspedicija evropsko obučenih mladih djevojaka u bosanskoj divljini i to bez muške pratnje? Tog dana dobio sam priliku, da sam se u kupeu upoznao s nekim od tih prijaznih putnica, i rekle su mi da se vraćaju sa svoga školskog raspusta. Uglavnom, kćerke sarajevskih birokrata i trgovaca raznih narodnosti, govore njemački, isto tako hrvatski i francuski, štićenice više djevojačke škole, napravile su lijepo zabavno i poučno putovanje preko Herce-

govine i Dalmacije u Veneciju; otuda po gornjotalijanskim gradovima i jezerima nazad preko Trsta, Rijeke i Zagreba u zagrljaj svojih dragih. Da li si kad čuo za takvo putovanje kod nas? Jedva da počne raspust, preda se nekakvom odmaranju. Učitelji zatim dosađuju da im omladina tokom raspusta sve zaboravi, šta su im s trudom prenosili. To i nije toliko loše, pametan učitelj u školi djeci ne uzima za zlo ako se vrate s rupama u znanju. Nego ga više veseli, ako ih vidi svježih lica i zdravijeg tijela; ono potrebno i nepotrebno znanje im se ionako i onako uskoro vrati. Koliko mnogo dobije onaj koji obiđe strane krajeve posebno one koji čuvaju historijske kulturne ili prirodne znamenitosti. Nažalost, naša omladina ima premalo prilika da bi otišla u širi svijet da proširi horizonte, baš u toj dobi koja je najplodnija za takve utiske i dojmove.

Da nisam preko brzojava rezervirao prenoćište, morao bi po noći u nepoznatom gradu ići i tražiti od hotela do hotela. Zašto unatoč 60.000 stanovnika ima Sarajevo samo dva, tri hotela gdje može stranac naći prikladno prenoćište; inače ima više manjih „svratišta“ koja sebi nadijevaju omamljiva imena koja nisu primjerena našem ukusu i ne zadovoljavaju naše potrebe; iako su skromne, što je opravdano. Uopće, najbolje je voditi se po načelu, da na putovanju potražiš prenoćište višeg reda, kako ne bi doživio kakvih neprilika i razočarenja, kakvog je baš u Sarajevu doživio naš u prvom pismu spomenuti pisac. Kod izlaza, gdje se gužvalo kao u košnici, čekao me je hotelski službenik. Moje ime bila je parola koja mi je osigurala, da su mi stvarno sačuvali sobu i da sam tako riješen brige. Kažu da su prvi utisci odlučujući, ali ja bih rekao ne uvijek, posebno ne onda kad nisu dovoljno jasni i onda kad nam se javljaju samo u sitnicama i pojedinačno, a ne u cijelosti. Zato su mi se sarajevske ceste i ulice, sve električno rasvijetljene, oživljene sa zaposlenim i ne zaposlenim šetačima oba spola, učinile tako evropsko obične, kad bih sudio prema njima rekao bih da se vozim kroz moderno mjesto tim više jer smo sretali pretrpane električne vozove – tramvaje i jer sam u hotelskom predvorju dočekan internacionalno i to na njemačkom jeziku. Kasnije sam se sporazumijevao i na hrvatskom jeziku, čuo sam turiste koji su govorili francuski, engleski i mađarski, svako je mogao govoriti po svoje sa ozbiljnim direktorom Srbinom ili sa uslužnim portirom Čehom. Prvi put drugog jutra vodio me je u grad prema Žutoj tabiji. Sada u jutarnjem suncu Sarajevo je pokazalo drukčije lice od onog umjetno rasvijetljenog prijašnje noći. Po popločanoj poprilično širokoj ulici Franje Josipa, pored Čemaluše i Ferhadije, u društvu pratilje – prošao sam pored zanimljive zgrade – Vijećnice – uzbrdo po uskim i krivudavim prigradskim ulicama prema tvrdim utvrđenjima, koje štite široko rasprostirući grad. Sigurno se još sjećaš te „Žute tabije“; kad je tog 19. augusta zalepršala crnožuta zastava nad osvojenim gradom,

nije vladala gore idilična tišina kao ovog vedrog sunčanog jutra. Ko zna šta bi se tada desilo strancu obučenom *a la franca* ako bi zašao među turske kuće. Sada pa vlada, skoro dosadan mir. Po tim ulicama naletio sam na pokoje gologlavo dijete, pred kućama čuče, sjede i igraju se, provirila je i pokoja ženska glava kroz odškrinjena vrata, pa se naglo ponovo sakrila, još prije nego je osjetila pogled radoznalog stranca, a i da bi me srela licem u lice bi brže bolje povukla preko glave platno, kako bi pokrila svoje lijepo ili nelijepo lice. Čak i ruke skrivaju, da vidiš pred sobom samo hodajuće biće, bez potrebe da im presuđuješ o starosti, stasu i obliku. Sad pa usporedi nošnje naših žena u kratim rukavima i suknjama, ili zamisli zgodnu Ziljanku[9] na veselju ispod lipe. Da li se Turkinje znaju zarumeniti? Da li im uopće to treba?

Na vrhu smo, u blizini tabije, tu se ne smije stajati, inače te vojnik na straži upozori da je tu prostor tvrđave i da ne smiješ tuda uokolo hodati, šta više da bi htio crtati ili fotografirati. No, sad nude i druge dozvoljene tačke krasan pogled na „zlatni Saray – Bosnu". U dugačkoj kotlini na obje strane Miljacke se širi i spušta po nanizanim brdima. Dobro dođe očima ta smjena velikih modernih institucija s malim lijepim domaćim zgradama; nigdje nema više povezanih kuća nego na Čaršiji, koje čine jednu cjelinu – pogled mi bježi u daljinu prema rubnim dijelovima grada – tamo se više opaze između kuća, zelenja i bašči – mezarja. Znaš da je Turčinu mezar njegov „sveti vrt", njegov harem i simbol nebeskog radovanja i uživanja, da si baš zbog toga odvoji dio zemljišta u neposrednoj blizini svoje kuće za posmrtno bivanje. Svuda kako u gradu pored evropskih palača, tako i van grada, izdižu se ka nebu vitki bijeli minareti i dosta vremena bih ih morao brojati pa bih se možda i zbunio pri brojanju takvog mnoštva i sličnosti. Ako se ozreš uokolo, opaziš na vrhovima brežuljaka, koji opkoljavaju Sarajevo, jedva vidne zgrade ozbiljnijeg značaja. I tada shvatiš da se to mirno lice u ozbiljnim situacijama brzo promijeni u jaku tvrđavu, kojoj se neprijatelj bez velikih gubitaka ne može približiti, nikad ga zauzeti. Kad je lani zazveckalo naše oružje tada se je Sarajevo – tako mi je pričao jedan domaćin – nabrzinu promijenilo u ogroman vojnički tabor i trostruko utvrđeni kolobar je bio oko njega pripremljen za krvave događaje. Zašto najiskrenija pojava moći neke države je rat; to je ideja rata kakvu je razvija Steinmatz u svojoj čuvenoj knjizi „Filozofija ratovanja".[10] Tko još slavi vojskovođe i junake, ako ujedno ne priznaje potrebu i veličanstvenost rata?

Vidiš, opet sam skrenuo na stranputicu. Krenimo radije s tabije dolje po kaldrmi. Sustigli smo red čilih konja. Pet ih ima; jedan za drugim koračaju po kal-

[9] Djevojka ili žena iz Ziljske doline, Koroška.

[10] Pisac vjerovatno misli na Sebald R. Steinmetz, *Die Philosophie des Kriges*, Leipzig, 1907.

drmi u istom raskoraku. Ako pogledaš bliže, vidjet ćeš da su zavezani u jedan „sistem"; od prvog rep je zavezan za vrat drugog; sve do zadnjeg. Svi natovareni sa suhim sijenom, tako da zauzimaju skoro cijelu ulicu. Idu u Čaršiju na sajam.

Čaršija! I sam za nju znaš; zato te neću smetati s pametovanjem i opisivanjem. Sve što ti poželi srce ili oko tu možeš da nabaviš. Nigdje se u potpunosti vjernije nije očuvao i zadržao tursko – slovenski promet i domaći obrt te trgovina kao tu po tim uskim ulicama u niskim dućanima, gdje je radionica ujedno i trgovina, gdje je brijačnica ujedno i kafana, gdje si usput priuštiš i jedno pečeno janje ili si utopiš žeđ s kriškom sočne lubenice. Naravno kod domaćina se opazi i dosta uvožene robe austrijskog i njemačkog porijekla; posebno bezistan nekada skladište domaće i orijentalne robe je danas dobro opskrbljen sa inostranom robom iz zapadnih država. Ali, to ne znači da će domaći trgovci propasti, bar ne sve dok ostane obični narod, kršćani i muslimani, vjeran svojoj tradiciji i načinu života, toliko vremena će i domaći proizvodi dominirati. Da država treba očuvati prvobitni značaj njezinih rukotvorina, uvidjela je i nova vlada i zato se još i Kallay odlučio za osnivanje zavoda za podsticanje starih zanata, dobro znajući da bi se bosansko blago zbog svoje izvornosti, ljepote i umjetničke vrijednosti dobro distribuiralo u svijetu.

Veoma zahvalan sam bio jednom sarajevskom birokrati, koji mi je preporučio obilazak vladinih „ateljea"; još više me je obradovao kad se ponudio za vodiča. Najprije smo razgledali zanatsku radionicu za inkrustriranje i graviranje. Uzmu tvrdo kruškovo drvo, izrezbare ga s linearnim i figuralnim ukrasima te uzmu tanke zlatne ili srebrene žice; koje se ugrade u drvo i na to se sve izgladi i usija pa izgleda kao prava umjetnina. To je inkrustracija. Slično je i kod graviranja, samo se koristi tvrđa podloga; mesing, bakar, željezo. Ali to nije sve, u drugim prostorijama se vide i mladi pomoćnici koji kuju i klepeću po bakru od čega prave umjetničke oblike. Mnogi posjetioci pritom požele da uzmu za uspomenu po šarenu vazu ili sijajući nož. Ne košta mnogo zato što u svim tim cehovima valja načelo da se pokriju troškovi i rad – a dobitak neka ima kupac!

Naš Aškerc[11] počinje poznatu svoju romancu stihom: „Šaren ćilim tka Firduzi" – Kao taj ćilim, puna maštovitih slika i slikovitih prizora je i perzijska epopeja Šahnam*a*. Pjesnik komparira najslavnije djelo perzijskog pjesnika sa šarenim tepihom. Do sad mi se je učinila ta usporedba malo pretjerana; a sad kad sam

[11] Anton Aškerc (1856–1912), slovenski pjesnik, duhovnik i arhivist. Stvarao je pod pseudonimom Gorazd. Napisao je nekoliko pjesničkih zbirki. Za nas je najzanimljiviji ciklus Putnički dnevnik, koji sadrži pjesme koje su pored Venecije, Carigrada i Novog Sada nastale i u Sarajevu (Muhamedanki, Mujezin).

vidio svu ljepotu ćilima, moram zaključiti da je spomenuta usporedba sasvim prikladna. Štaviše; u umjetničkom tkanom ćilimu, u njegovim crtama, slikama i konturama u slaganju boja i mekoći je toliko intimne poezije, da se ne čudim, što orijentalac odbacuje naše slike i ukrašava dom jedino tepisima. Tepisi po podu, tepisi po zidovima, na divanu pored prozora – više magije unese umjetnička ruka u tu tkanu poeziju nego mnogo koji pisac u svoje stihove. Orijentalac ima uopće razvijen osjećaj za lijepo, to se ogleda posebno na ćilimima. Na um mi doletješe stihovi iz Mažuranićevog *Smail-age Čengića*:

„Po čadoru okol u okolo
razastrti liepi sazi
i dušeci vrh njih meci
razkošno se šire, i krepko
pozivaju na razblude tielo,
na razblude i sanak tihi“

Da, tajna moć izbija iz tih raskošnih ćilima, sagova i dušeka. To sam osjetio i sam, kada su nam u sunčanoj radionici dvije djevojke razmotavale tepih po tepih, vunene i svilene, u raznim veličinama i uzorcima koje se mogu naći od Posavine do crnogorske granice; turski, arapski, sirijski, kavkaski i perzijski, mustre iz Smirne i Buhare – suho blago, kod kuće istkano iz obojane vune pod strogim nadzorom. Tepisi se tkaju po određenim pravilima – po mjesec dana ima posla na jednom dijelu, za svilene jedna djevojka treba – više ih na jednom dijelu ne može raditi – po godinu i više. Od tuda na prvi pogled te visoke cijene, ako ne pomisliš, da je, ustvari, svaki čvor predviđen i određen. Uslužni nadzornik nam je objasnio cijeli razvoj te industrije u nekoliko tačaka – rekao nam je, također, koliko toga materijala se istka u njemačkim i francuskim tkaonicama, od kuda ga šalju u istočne založnice, da bi se od tamo sa perzijskom oznakom vratio kao perzijski proizvod u Evropu. Isto tako za „beze“, fine platnene i svilene proizvode, sa srebrom i zlatom vezene i istkane, zadužen je poseban vladin odjel pod ženskim rukovodstvom. A pošto su ovdje zaposlene samo muslimanke, muškim posjetiocima ulaz nije dozvoljen, ali može si muški za novac kupiti robu. Kakva uslužnost!

Bogate bosanskohercegovačke kulturno-historijske i prirodopisne zbirke su nagomilane su Zemaljskom muzeju. Nisam vidio još toliko historijskih i paleografskim pronalazaka, od ovih koje čuvaju u sarajevskom muzeju; u nečem nadvladavaju sve ostale meni dosad znane zbirke, u etnografskim grupama i folklornim predmetima. U od prilike 12 soba sastavljene su sve narodne nošnje obje pokrajine, prezentirane na figurama i u pažljivo aranžiranim grupama. Butimir i Glasinac su klasične pred historijske nekropole; uopće cijelo područje je još pravi

Eldorado za arheologe i etnografe. Novi muzej je u izgradnji, odnosno cijeli muzejski kompleks pored Kolodvorske ulice. Kada budu tamo te sve sada natrpane zbirke pregledno razvrstane i uređene, bit će tad taj muzej jedan između prvih, ako i ne prva zanimljivost Sarajeva. Nedavno je bivši ministar Baernreither u Delegacijama odlučno se zauzeo baš zato da se proširi sarajevski muzej u znanstvenu instituciju prvog reda; da postane institut za proučavanje balkanskih država. Sada je mnogo kamenih spomenika očuvanih u hodniku i dvorištu vladine rezidencije zato što ih nisu imali kuda drugo staviti. Zanimljiva osoba je također i muzejski sluga, rječiti mentor, koji zna o svakom predmetu razborito pripovijedati. Rodom Hrvat iz Kraljevine, uključio se je kao časnički sluga okupacije i kao „štrafun" imao priliku upoznati cijelu državu. Zarad svoje pragmatičnosti došao je u muzej i sada pozna zbirke bolje nego mnogo koji diplomirani stručnjak. Govorio mi je šta najviše zanima posjetioce različne narodnosti; tako naprimjer Engleze najviše zanimaju predmeti koji su im strani kao što su frule i gusle!!!

Za molitvu ima svaka vjeroispovijed svoje zgrade; najviše je naravno džamija, koje mi pod ne turski nazivamo mošejama. Jednostavna, u kasno gotičkom stilu zidana je nova katolička katedrala, koja se u arhitektonskom smislu u mnogo čemu razlikuje od drugih katoličkih crkava koje sam vidio ovdje. Naravno, u prijašnjem vremenu ovdašnji katolici nisu mogli doseći veću važnost i franjevci kao jedini predstavnici duhovnosti nisu imali sredstava da bi gradili istaknute božije kuće. Više od katedrale mi je po svojoj unutrašnjosti dopala seminarska crkva, posvećena sv. Ćirilu i Metodu. Ta renesansna zgrada ima više svjetlosti, za razliku od one u kojoj se svjetlost propušta kroz visoke uske gotske prozore i ofarbano staklo. I u umjetničkom smislu sam našao tu dosta zanimljivoga. Tako su na krilima krsta slične lađe kao na poznatoj Ivekovićevoj slici: Rastislav knez moravski, sa narodom prima časno sv. Ćirila i Metoda u Velegradu i druga preko puta „Ćiril i Metod brane pred papom Hadrijanom II. staroslavensku liturgiju, a on ju odobrava." Kopije te dvije slike bi bile prikladne i za naše crkve. Ti pogledi, lice i kretanje kardinala na drugoj slici govore više od riječi. I naša Kobilica je doprinijela slavljenju slavenskih blagovjesnika sa slikom „sv. Metod i crkve velegradske". Više od nove srpske mitropolitske crkve s ogromnom kupolom zanimala me je stara pravoslavna crkva u Čemaluši. Izvana jedva da se prepozna da je iza onog visokog starinskog zida skriveno poštovano starinsko svetište, koje se moralo nekad s vjernicima skrivati ispred nasilnih dušmana. Među malobrojne vjernike ušao sam u vrijeme liturgije. Duboki bas je kričao iz ikonostasa i mehanički jednolinijski je odjekivalo „Gospode pomiluj!

Posve druge utiske sam doživio u Begovoj džamiji. Nema bosanskog muslimana koji nije obavio svoje vjerske dužnosti tu u najljepšoj džamiji slavenskog

juga; ni turiste koji nije posjetio ovo zanimljivo svetište. Pričaju da je prije posjetiti Begovu džamiju bilo mnogo složenije; morao si se prijaviti kod hodže i onda bi ti on pokazao sve šta smije vidjeti „opasno“ oko, čak i u minaret bi dozvolio da se popenju, kako bi vidio iz ptičije perspektive grad koji se pruža pred tobom. Danas je posjeta Begovoj mnogo strožija; zato što su stranci slobodu zloupotrijebili i džamijsko vodstvo dozvoljava ulazak samo onima koji imaju posebnu dozvolu. Prvi put u rukama sam držao list ispisan u arapskom jeziku koji mi je služio kao propusnica po džamiji. Obuli sam čarape i krenuli po džamiji. Jako zanimljiv mi je bio mladi hodža s kojim sam razgovarao sve vrijeme o svemu što mi se je učinilo da vrijedi saznati. Prijatelju, samo s koliko poštovanja je govorio o caru, koji je prije mjesec dana obišao i Husrev-begovu džamiju. Prstom je pokazivao gdje je stajao i koliko svečano je tad tu bilo. Već trista godina tu nije bilo nikakvog cara, a sad je došao novi – Franjo Josip. I u drugim prilikama sam čuo iz usta Bošnjaka, kako dobro je utjecao obilazak cara, na raspoloženje svih u narodu, samo da nisu imali prilike vidjeti ga iz blizine.

Prijatelju, još mnogo šta bih ti imao pisati o Sarajevu, ali pismo mi se previše dulji, a predugo ne smijemo pisati. Onda samo još ponešto. Tih dana su bile sjednice Bosanskog sabora, najmlađe političke institucije u novoj Austriji. Zemljak, kojem sam od kuće donio prijateljske pozdrave, kao šef obavještajnoga odjela pomogao mi je da uđem na galeriju; prije toga smo u elegantnoj kantini bosanskog parlamenta smirili živce sa crnom kafom, najboljom koja se može dobiti pod sarajevskim polumjesecom. Ušao sam u galeriju. Velika dvorana Vijećnice je krasna, naime, tu se održavaju sjednice mladog parlamenta, u palači koja sa svojom trokutnom osnovom predstavlja sretno riješen arhitektonski problem. To je pravi „semeion“ modernog Sarajeva. Neprimjerno bi bilo da je renesansna zgrada predstavnica sarajevske autonomije! Taj maursko-bizantski stil, koji su primijenili i kod nekih drugih objekata, dobro se slaže s okolicom i historijskom tradicijom. Uistinu!

Nalazim se u velikoj dvorani, gdje su se zbrali poslanici iz cijele države, kako bi se posavjetovali o prvom proračunu. Vladin izvjestitelj završava svoje izlaganje – započela je zanimljiva debata u kojoj predstavnici pojedinih stranaka izlažu svoje stavove. Neću ti pisati šta su sve govorili, a bilo je poprilično temperamentnih govornika; toliko da znaš da se mogao čuti srpski jezik, a s jedne od vladinih stolica hrvatski jezik. Izražavajući poslovne i osobne stavove sa svojim jasnim, konciznim i britkim odgovorima civilni *adlatus* pokazao se kao pravi čovjek. Inače, sjednica je prošla mirno i dostojanstveno, mada sam slutio da visi u zraku nešto teško što će si uskoro dati oduška. To se desilo drugog dana; kada je zastupnik izrazio stav svoje Udruge te svojom nepromišljenom izjavom probudio

posebno srpske duhove. Teško mu se pisalo – tako mi je rekao očevidac – da ga nije spasila ni njegova duhovnička kuta. Od tada u Saboru nije bilo pravoga mira; stranke su se rasplamsale, a duhovi odvojili. I šta se sad sprema Bosni, sam znaš iz časničkih vijesti; da neće biti lako vladati u zemlji u kojoj se dodiruje toliko suprotnih interesa.

Ne smijem zaboraviti niti idile koju sam vidio na galeriji. Ispred mene je sjedila grupa vjerskih lica; tri franjevca, jedan mlađi i dva u godinama, s baš po jugoslavenskom načinu puštenim brkovima; dva pravoslavna, ponosna i samouvjerena popa, s crnim bradama, onoliko samouvjerena koliko se to može naći samo kod Srba, i prosijedi hodža s bijelim turbanom. S koliko pažnjom su samo ti ljudi slušali debatu! Naravno, bilo je tu toliko novina za njih, jer im prije nisu bili poznati takvi načini rada. Tokom odmora su se približili jedni drugima i nastavili debatu, prijateljski sa razlozima za i protiv. Posebno stari franjevac je odlučno zauzimao stavove Zajednice; a sve u mirnom i kulturnom tonu. Da li možeš kod nas da zamisliš tako uvažavajuću debatu?

///

Prijatelju, dosta je. Noć se spustila nad gradom; prvi polumjesec plovi po tamnoplavom nebu. Prvo pođimo u šetnju po udobnoj Appelovoj cesti pored lagano šumeće Miljacke; potom na Bentbašu u domaću kafanu. Pod starinskim osvjetljenjem petrolejki u bašči ćemo iskapiti iz šarenih fildžana kafu, pušiti hercegovački duhan i motriti radosno-mirni način života koji se budi pod sanjivom muzikom ciganskih gusli. Pojedinci i u parovima odlaze i dolaze, nema galame, pozdravljanja i odzdravljanja. U malim valovima Miljacke ogleda se polumjesec, nijemi simbol pokrajine. I hiljadu zvijezda nam se smije kroz rijetko kestenje; ne znam im imena, znam samo za Kasipeju, neizbrisani monogram mojega imena.

III.

Da se razvedri Ljubljančani idu u Lattermanov drvored ili u Tivolsku šumu – na Grad ih ide malo, tu je prelijep pogled – vi iz Klagenfurta idete na jezero, jer ondje imate jednostavnu ali i raskošnu komfornost, kakvu si malo tko hoće, Sarajlije idu na Ilidžu. Kod nas se pod tim pojmom podrazumijeva moderno opremljeno kupalište, mada ne znamo da je Sarajevu Ilidža sve ono što si mora svako od nas tražiti po različitim krajevima svijeta. Jezera stvarno tamo nema, ali pored ljekovitih banja imaš i hladno kupalište u rijeci Željeznici, čistoj rječici koja protječe kroz sarajevsko polje kojoj su na Ilidži iskopali širok bazen, pa se sad u njem tokom ljetnih mjeseci kupaju Sarajlije. I sam sam osjetio kako prijatna je

banja, pri tome sam mogao gledati s kakvim entuzijazmom je sarajevska omladina takmičila se u plivanju i fiskulturi na preponama. Baš po starogrčkom načinu, samo da su imali hlačice na sebi. Tu se mogu izvoditi i drugi sportovi kao što su: tenis, fudbal i konjske trke. Tako da je sarajevska ilidža sve u jednom i kupalište i ljetovalište i zabavište.

Društveni život koncentriran je oko tri velika hotela; *Austrie, Hungarie* i *Bosne*. Latinska imena dobro dođu, da se ko ne bi uvrijedio. Objekti sa skrivenim hodnicima za šetanje, koji međusobno čine polukrug zanimljivog arhitektonskog oblika; pred njim i između njih je pažljivo njegovan engleski park s bijelim putem i stazicama. Poslijepodne oko pet sat sjeo sam na klupicu pokraj glavnog *rondoa*. Na verandi je svirao vojnički bend, a u restoranu se zabavljala različita gospoda, a po velikom šetalištu šetao se je narod – pored mene, pažljivog posmatrača. Raznolika slika! Dame u najnovijim toaletama; šuštećim i prozirnim: pariški i bečki modeli i široke turske dimije; gospoda u svijetlim odijelima, domaćini u domaćim nošnjama s fesovima i turbanima na glavama; naravno isto tako i vojnici s uniformama u raznim bojama. Toliko šarenih prizora za oko; ali i uho da čuje raznojezičnu zabavu prolaznika, preovladavao je njemački i madžarski, a kod domaćina srpski naglasak. Prije par godina čitao sam rad temperamentnog putopisca i sociologa Aleksandra Ulara „Im Brackwasser der Kulturen“. U kojem na precizan i ujedno duhovit način opisuje način miješanja dvije kulture, europsko-ruske i azijsko-mongolske, na primjeru trgovačkog mjesta Kjahti na sibirsko-kineskog granici. Kako se tamo spajaju dvije kulture, zapadna i istočna, u neusaglašeno jedinstvo, isto prelamanje i slaganje sam gledao i ovdje tokom te večernje šetnje. Oprostit ćeš mi što sam za usporedbu posegao tako daleko?

Gospodin koji me je uveo u sarajevske znamenitosti, uveo me je i u društvo svojih poznanika. Sreli smo se na Ilidži i uputili ka vrelu Bosne. Više od tri kilometra vodi ravna cesta, zapravo aleja, od Ilidže do podnožja Igmana, ispod kojeg vrije tridesetak i više izvora Bosne. Kako je riječ o kraškim vodama, zapravo bunarima, Vlada je tu napravila umjetni ribnjak, gdje goji različite vrste pastrmki. Dosad još nisam vidio takve konstrukcije; tu možeš promatrati razvoj ribe od ikre do matice. Isto tako pobrinuli su se i za izletnike; pa u restoranu možeš naručiti ribu, koju sam sebi izabereš šta više i pripreme ti je po tvom ukusu i zahtjevu. Moje društvo se u toj laguni zadržalo do kasno u noć i nije mi bilo žao što sam bio dio njega. Tako opuštena zabava kod nas nije običajna, posebno ne ako osjećamo stranca među nama. Razgovarao sam s tamnokosom Mađaricom i to na tečnom njemačkom jeziku ispričala mi je da je odgojena u njemačkom zavodu, ali da se ne može nikada iskreno izraziti u tom jeziku, kako se sama sebi osjeća stranom,

kada govori strani jezik, te da samo kada govori materinski jezik se može pokazati kakva je uistinu. Što bi o tome mislile naše obrazovane žene, ako bi ih ko pitao da se izjasne o tome? I još nešto, pitala me je sa kojom prugom sam dospio do Sarajeva, kažem joj preko Banje Luke, ona se začudi; Zašto ne preko Budimpešte? U početku sam sumnjao u njezino geografsko znanje, ali kad je nastavila da nema ljepšeg mjesta od Budimpešte, države do Ugarske, rijeke do Dunava shvatio da je riječ o narodnom samopouzdanju i domoljublju. Blago onima koji tako duboko zavole svoju domovinu! Kod nas je vole samo pjesnici na papiru i političari u govorima. Misliš li ti prijatelju da je drukčije? Naravno, čast izuzecima!

///

Da li onda kad si „karavanio“ po Romaniji mislio da će u dogledno vrijeme prolaziti u podnožju željeznica, koja će povezivati centralnu Bosnu s istočnom? Prije četiri godine su je dovršili i čini mi se da sam ja bio jedan od prvih slovenskih putnika koji se po njoj vozio. Ako se ne varam, otvorenje pruge prenio je *Leipziger II Zeitung* sa prigodnim slikama, a bosanska književnica Milena Preindlsberger-Mrazović pripremila je pjesničku monografiju te u svakom smislu značajne pokrajine. I mogu ti reći da bi mi bilo žao da nisam krenuo na ovaj izlet prema srpskoj granici i Višegradu. Petnaest do sedam smo krenuli iz Sarajeva, a petnaest do dvanaest smo izašli smo na višegradskoj stanici, pet sati za 122 kilometra, što je manje od normalne brzine lokalnog vlaka, usprkos tome vrijeme mi je brzo prolazilo, jer se nudilo toliko prirodnih i tehničkih zanimljivosti da mi nije bilo dosadno. Lijepu sliku nudilo je i samo Sarajevo, obasjano u jutarnjem suncu, a pošto se pruga izdizala odmah od glavne stanice, mogao sam i u cijelom rasponu vidjeti grad. Prvo se nadvija iznad Miljacke, pa silazi u kameni jarak i ubrzo se nađe na širokoj planinskoj ravnici s lijepim vikendicama – Pale – tu Sarajlije odlaze na izlet. Na stanici Stambolčići doseže svoju najveću lagu (940 metara nadmorske visine) ujedno prešavši razvođe između Bosne i Drine. Po vijugama i krivim tunelima drnda voz pored šumeće Prače; baš tu opaziš s koliko problema se morala nositi inžinjerska tehnika kako bi nadjačala svakojake zemaljske prepreke. Usporedio bih je s grandioznom Albulskom željeznicom, koja povezuje Rensku dolinu sa Engadinom. I mislim da sam u pravu. Ostao sam bez komentara kada sam kod Ustiprače ugledao smaragdnu Drinu. Kao da bi me nevidljivi duh prenio u Sošku dolinu da bih zurio tamo u zeleno-plave valove kćerke naših planina. Naprijed se voz kreće po lijevoj strani Drine po potpuno neprilagođenom dijelu. Veća mjesta kao što je Rogatica, „bosanska Atena“, Goražde i Čajniče, „pravoslavno Marijino Celje“, ostaju sa strane, kod Međeđe, u Drinu s turske strane utječe Lim i baš tu kod 110 kilometara pređe pruga Drinu i sa one strane

željeznog mosta i u podnožju kamene stijene razdijeli u dva kolosijeka. Jedan tunel vodi na tursku granicu do Uvca, a drugi lijevi do srpske granice u Vardište. Sad su obje pruge u otvaranju, a doći će vrijeme kad će ići jedna preko Mitrovice do Soluna, a druga u središte Srbije – prema Kragujevcu. *Essetai emar!*

Kao i Jajce, tako i Višegrad ima svoj posebni značaj. Zamisli kako je nekad bila važna ta naseobina uz veliki put koji je vezao Istanbul s Bosnom; mala stanica i tvrđava o čijoj opsežnosti svjedoče ruševine po susjednim brjegovima. U zaleđju opaziš i dan-danas srpske straže na Zlatiboru i Tari – planini. Stari grad, nekadašnja akropola višegradska je srušeni podsjetnik minulih burnih vremena; legenda kaže da je tu Kraljević Marko proveo devet teških godina u zatvoru. Potonuli objekti na lijevoj strani Drine svjedoče da je tamo stajao „karavansaraj", skladište za blago i sklonište putnicima i konjima. Samo nešto malo je još ostalo od kulturnog spomenika čuvenog Mehmed-paše Sokolovića – veličanstveni kameni most preko Drine, dug 170 metara, izgrađen od jedanaest stupova. Nije potrebno biti građevinar da uočiš tehničko savršenstvo i jačinu objekta koji prkosi već četvrto stoljeće navali Drine i burama vremena.

Naš slavni zemljak Benedikt Kuripešič[12] morao se, 1530. godine, kako i sam opisuje, voziti sa brodom preko Drine (most je sagradio Sokolović 1571. godine) i dan-danas mogu se vidjeti tu sve moguće saobraćajne udobnosti. Samo hotela, koji za pretjerane bečke cijene nudi ne bečku hranu, pohvaliti ne mogu. Još nešto! Dolje na Drini su upravo iz smrekinih debala vezali splav; prišao sam im i počeo razgovor o radu, plovidbi po Drini, o vojnicima i prošlogodišnjoj vojnoj opasnosti. Vrlo prijazni i uljudni su ti obični ljudi, ako govoriš s njima u poznatom im jeziku, koliko pametnih opservacija čuješ iz njihovih usta i kako dobro presuđuju upravne i političke prilike. Mnogi novinari političkih listova bi im bili zahvalni za intervju. Po jakoj kiši vratio sam se u svoje sarajevsko sklonište sa dosta novih utisaka. Naš gore spomenuti Kuripešič je na svojem putovanju od Ljubljane do Višegrada, idući prilično po istom putu, proveo 27 dana, danas za taj put trebaš tri i pol dana i usput se u Banjoj Luci i Sarajevu možeš slatko naspavati.

///

Prijatelju, još o Hercegovini, krševitoj, zemlji sokolova ću ti pričati. Ako je neko vidio Bosnu, to ne znači da pozna i Hercegovinu, jer izgled pokrajina je drukčiji. To što im se imena izgovaraju skupa ne znači da su iste. Čim dođeš na Ivan-sedlo odmah vidiš razliku te dvije pokrajine. Na bosanskoj strani lijepo obrasli planinski masivi, dobro obrađena polja, svuda zelenje i zelenje s mnogo

[12] Misli se na putopis Benedikta Kuripešiča (oko 1490 – ?): *Putovanje po Bosni, Srbiji, Bugarskoj i Rumeliji 1530*, (preveo Đorđe Pejanović). Sarajevo: Svjetlost, 1950.

ne obrađene zemlje i krčevine; u Hercegovini odmah shvatiš da se nalaziš visoko u kamenitom planinskom svijetu. Razjedeni planinski grebeni, strme pećine, vrtoglavi rubovi sve to možeš vidjeti iz voza, koji se spušta preko strašne Lukine jame, dok se konačno u Konjicu ne odahne od napornog planinskog puta. Sve vrijeme puta ti se nudi pogled na saprane strmine Prenja, najvišeg planinskog kompleksa, koji doseže visinu od 2100 metara. Od Konjica je pokrajina divlje romantična: a Neretva saputnica. Hiljade i hiljade godina dubila je i iskopala svoje korito unutar strmih stijena i mnogo posla je bilo potrebno čovjeku kako bi napravio put i željeznicu. Tamo gdje je dolina široka tamo su se naselili i seljaci, da obrađuju tačno odmjerenu zemlju sebi i agi. Tek kod Jablanice otvori se svijet i priroda je tu stvorila bogate biljkama obdarene oaze koje se smjenjuju s kamenitim planinama. Ono što pokrajini daje poseban izgled su bogomilski grobovi. Inače, ima ih po raznim krajevima Bosne i Hercegovine, najznamenitiji s natpisima i reljefima nalaze se u Sarajevskom muzeju, ali vidjeti tu pod otvorenim nebom te nijeme svjedoke još nejasne historije bogomila navladuju u čovjeku neke tužne misli o prolaznosti; samo još kamene rake isklesane iz jednog komada o njima svjedoče. Još jedan kanjon kakvih 3 kilometra dug trebamo preći. S obje strane šume po strmim stijenama su slapovi Neretve, najveći od njih je tzv. Komadina vrelo, koje se nalazi pored ceste ispod stijene; cestu su napravili sa dva luka, tako da se pjeneća voda može prolaziti kroz ta dva otvora s padom od kakvih 60 metara u Neretvu. Pogled iz voza na taj prizor ostat će mi uvijek u sjećanju. Kako smo bliže Mostaru, više osjećam južno sunce; biljke su veoma rijetke i podsjećaju na vegetaciju koja se može vidjeti po brdima nad Volovskom i Rijekom. Tu ima vinove loze, još više tu uspijeva jedna druga kultura koja Hercegovini donosi ne samo fin užitak nego i dobitak; duhan. Na poljima su želi pšenicu i odmah na licu mjesta je vrhli na starinski način. Na kraju njive naslagali su u krug snopove i preko nje pustili konja koji hodajući i tapkajući ljušti zrnje iz klasova; ne poznajući druge načine. Zašto bi i koristili nove naprave kad su im dovoljne stare? I mlinovi su kod njih jednostavni, tako da je naš kmetski mlin za njih već komplicirana radionica u odnosu na tako jednu jednostavnu turbinu, koju pokreće samo jedan kamen – žeravanj koji se može vidjeti samo još u kakvom udaljenom štajarskom ili zagorskom selu. Tamo gdje je deruća Neretva izjela stijene, nastali su natkriveni prostori koje je seljak izabrao za svoju govečad; tako da im ne treba praviti krov niti ogradu jer tamo u udubljenje otjera svoje ovce ili koze da u hladu žvaču svoju hranu. Kultura se manifestira još u mnogo čemu; seljačka kolica na niskim kotačima od drveta, bez željeznih osi i okova, podsjećaju na davna doba kad se nije još znalo za željezo i tesarstvo. U ravnim krajevima su više uobičajna, dok u strmijim kra-

jevima Hercegovine konj služi za nošenje tereta. Iza skretanja se zaustavljamo na mostarskoj stanici. Od Ivan – sedla smo se poprilično približili nivou mora (876 m : 60 m) prirodna posljedica toga je da ima Mostar u ljetnim mjesecima tropske vrućine, što sam i sam osjetio kad sam se popodne nastanio u prilično elegantnom hotelu „Nerenta". Portir, musliman iz Mostara, mi se je sa svojom nenametljivom ljubaznošću odmah svidio; kasnije ću ti ispričati kako mi je pripovijedao o svojoj životnoj filozofiji.

Valjda, prvi put stranca vodi prema starom „rimskom mostu". Sigurno ne postoji slika Mostara na kojoj nema toga mosta. Ne moraš biti stručnjak da vidiš kako visoko se pruža iznad bučne Neretve, koja odnosi u dubine u uskom koritu, između strmog kamenja, kao da je iz jednog kamena isklesan, vitak svod koji veže obje obale i omogućuje promet između Zahumlja i glavnog puta Tepa. Nekad je bio taj most – po kojem je dobio cijeli grad ime – važniji nego što je danas; zato što danas služi smo pješacima, dok se blago i roba prevažaju po novom željeznom mostu Franjo Josip, koji je svojom konstrukcijom sličan sa sto drugih mostova koje možeš vidjeti svugdje. Oblik mosta je, ustvari, oblik ceste pa tako sa jedne strane uzlaziš, a na drugoj strani silaziš; čini se da vidiš pred sobom mostarski Rialto. Omamljiv je pogled s vrha toga mosta. Čovjek može uživati gledajući šumeću vodu i zureći u dubinu, kad ti pogled strmi kakvih trideset metara u provaliju, po kojoj se spuštaju zeleni valovi Neretve. I ako si kupio u pekari komad kruha pa ga drobiš, naslonjen na željeznu ogradu sivim galebovima, koji čuče dolje na liticama, doživiš ljepši prizor nego kakav zaljubljen par, koji hrani na Markovom trgu golubove. To su živi letači, koji lete po zraku tamo ovamo, boreći se za svaku mrvu kruha, kao da ti u zahvalu za nju žele pokazati sve svoje spretnosti. U gradbenom smislu interesantnije je pogledati na most odozdo, sa obale Neretve, gdje možeš sići strmom stazicom. Popuni sebi taj prizor s tim da, zamisliš na kolju iznad željezne ograde, nataknjene ljudske glave – krvava romantika – i zamisli u oba mala „grada" – kule (koja čuvaju ulaz na most) puške i topove; napravi to i vratit ćeš se tristo godina nazad. Ako je uopće pri takom prizoru moguće sanjati. Počelo je jako grijati, ušao sam u usku ulicu i tamo našao sklonište. Negdje udubljenja pod Neretvom koriste kao štale, a tu ih je privatnik upotrijebio za hlađenje, za pivnicu – vitki konobar me je tu poslužio hladnim pivom. Osjećao sam se kao Odisej u Polifemovoj pećini, naravno prije nego se je vratio onaj neprijazni gospodar. Momak koji mi se ponudio za vodiča pripovijedao mi je o prijatnosti i zanimljivosti Mostara; za svojih šesnaest godina je jako lukav, završio je par razreda trgovačke škole i tokom raspusta pravi društvo strancima pri čemu mu dobro dođe početničko znanje iz njemačkog i talijanskog jezika. Da, u Mostaru se osjeti utjecaj Dalmacije i talijanske kulture; narod je više

otvoren; na ulici su djeca prosila, na šta nisam naišao u Bosni. Generalno ovdje je mnogo više živahnosti i trgovine, a kod muškaraca više samopouzdanja u nastupu i kretanju, slavenski tip – ugrijan južnim suncem.

Pred večer sam išao još jednom na most; sada sam se skoncentrirao više na okolicu nego na most. Za Humom je zalazilo sunce i bajkovita crvenkasta svjetlost je prekrila rubove Huma i Veleža. Sam Mostar sa svojim crvenim i sivim krovovima, brojnim minaretima, s ponosnom srpskom mitropolijom u Podveležju, s bujnim baščama između niskih kuća, tvori raznoliku i slikovitu sliku unutar kraškog sivila. U Neretvu šumi Radobolja, podijeljena u stotine mlazova, brzaka, slapova i slapčića, mogla bi napojiti sve bašče prije nego se baci u zagrljaj majci Neretvi, od kuda nema povratka. Robert Michel[13] je uspoređuje s rokokoom, u svom opisu Mostara, dok bi Neretva ponijela epitet baroka – hercegovačke zemlje. U večer je prijatno sjediti na terasi hotela, gdje se sakuplja mostarsko društvo. Naravno, najdominantniji su vojnički šinjeli i njemački živalj; koji je još značaj okupacije, taj da su došli stranci u prometna središta i da će hoteli postati dio međunarodni, time će više napredovati turizam. Nadam se da će domaća uprava preći u ruke domaćina; sada kada imaju svoj Ustav moraju pokazati da znaju i upravljati. U mnogočemu će kulturni napredak potisnuti stare navike i patrijarhalne običaje. Kad bi bar zadržali sve dobro staro i preuzeli dobro novo! Smotreni kulturni razvoj ne poznaje nepromišljenih skokova; a ako se dogode, opasni su! Primjer za to mi je rekao moj muslimanski poznanik, kad sam ga pitao kako se osjeća u ulozi hotelskog radnika. „Ne dobro, mlad sam još, a doživio sam isto kao i starac. Ta nova kultura nije za nas. Kako lijepo je bilo kod kuće kad sam poznavao samo oca i mater, kuću i bašču! Kad sam htio ići vidjeti svijet otišao sam u čaršiju; svaki dan sam sam se molio u džamiji, petak je bio moj sveti dan – sad sam nezadovoljan, bolestan, pijem i sve što zaradim potrošim. Moj otac ne bi uzeo ni krajcara kad bi ga našao na cesti jer nije njegov, a ja bih opljačkao čovjeka kad se ne bih bojao kazne.„ Te rane mi je otkrio mladi čovjek i osjetio sam da govori iskreno i da nisu prazne riječi to što mi je ispričao.

I pretpostavio je da postoje i drugi njegovi zemljaci koji misle tako: da su od stranaca uzeli samo loše navike, a dobrih stvari su premalo vidjeli. Jezgrovito!

[13] Robert Michel, (1876 – 1957.) Dva puta je boravio u Mostaru 1898, kada je u bečkom *Die Zeit* objavio pripovijetku „Osmanbegovići“ od 1907. do 1909. godine. Michel je za života objavio trideset i jedno književno djelo, od toga jedanaest naslova s temama iz Bosne i Hercegovine. Službujući u Mostaru kao oficir u doba austrijske okupacije, Michel je kao književnik pokazao naročito interesovenje za život muslimana iz Mostara i okolice. Od cijelog njegovog opusa o BiH, skoro kompletno vezanog za Mostar i okolicu, treba izdvojiti *Mostar* (Prag, 1909).

Drugo jutro planirao sam ići na izvor Bune. Bio sam dobre volje, kad sam se probudio, posebno zato što me nisu grizli papadaći (vrsta muhe), za koje kažu da mnogima zagorčavaju bivanje u Mostaru. Treba samo malo opreznosti, tako što ćeš zatvoriti prozor prije nego upališ svijetlo i bez brige spavaš. Za put prema Buni htio sam imati druga; zašto dati deset kruna nekom vozaču da me odveze tamo i nazad po 13 km ravnoj cesti; ali saputnika za taj dan nisam imao, jer sam pitao portira već jučer. Portir mi je dao dobar savjet! Unajmi bicikl sjedi na njega i odvezi se. Rečeno, učinjeno! Za jednu krunu kod mehaničara iznajmio sam dobar bicikl, oprezno se probio kroz tijesne ulice i uskoro sam bio na ravnom Bišćem polju. Sretao sam seljake, koji su jahali u mjesto, djevojke u narodnim nošnjama, poneka i u evropskoj odjeći, radnice u velikoj fabrici duhana koja je u južnom dijelu Mostara. Mnogo koja Karmen lijepog izgleda i svjetlećih očiju se našla među njima. Cesta se prostire u jugoistočnu smjer, preko puste ravnice, samo drača bujno raste, ali i ona je od žege već potamnila i osušila se. Za dužu relaciju takve vožnje bi mi bilo već dosadno, ali kad sam vidio pred sobom cilj; strmu stijenu koja se diže nad selom Blagajem do 200 m visoko, noge su mi s lakoćom radile, tim više jer mi je trebalo kretanje ovakve vrste. U pola osam sam došao u Blagaj, obično hercegovačko selo, ali nisam bio još na Buni. Tamo vodi samo staza, koju baš nisam dobro poznavao. U susret mi je priskočio razboriti dječak koji mi je drage volje preuzeo bicikl i gurao do tajanstvene stijene. Kažem skrivenoj, zato što pred sobom vidiš jedino ogromnu pećinu i znatiželjan si kuda vodi staza, sa obje strane zaraslo gusto šipkovo grmlje. Već čujem zamuklo lupanje, još jedno skretanje iza zasađenog duhana i već stojim nad udubljenjem iz kojeg kutlja Buna. Zar nije to poetično ime za rijeku?

Taj kraj je muslimanima svet; tu je bila tekija na koju se srušila ogromna litica koja se je otkinula od pećine. Derviši su čuvali svetište muslimanskog duhovnika koji je sa svojim slugom pokopan tu u zatišju. I vjernici ostalih vjera imaju svoje samostane koje čuvaju s velikim poštovanjem. Odmah uz turbe je drvena ploča od kuda imaš slobodan pogled na prirodni fenomen; pod tobom teče čista voda, pred tobom tamni otvor kao ulaz u podzemlje, nad tobom visoka stijena koju obletaju divlji golubovi. Da, divlji golubovi su si izabrali te nedostupne strmine, gdje se po svojoj volji raduju životu. A zlobni čovjek ih ne pušta na miru; jer ako si kod okružnih vlasti isposluješ dozvolu, možeš ih streljati do mile volje. Oprezno sam promatrao taj veličanstven prizor i odjednom sam osjetio za sobom treću osobu. Do nas je došao hodža, čovjek vitkog izgleda i finih poteza u licu, spustivši komad svježe nabranog duhana. „Ove godine biće dobar duhan, grožđa neće nikako biti.“ „No, vama ionako neće vino nedostajati – sam naravno mislio

u sebi – zato ćete više pušiti.“ „Hoćeš li pucati?“ – mirno me je upitao – „Ne, neću, ne mogu, nemam dozvole.“ – „Imaš li pušku? Ja ću ti dati dozvolu„ – Nemam puške, ali imam revolver.„ – „Onda pucaj sa livorom!“ I povukao sam iz skrivenog džep pištolj i puknuo u jarak. Nisam još prisustvovao takvom učinku; ne govorim o tome da sam pogodio šta, ali taj jaki odjek i brojna jata golubova, koja su odletjela iz svoga skrivališta. Još jednom opalim i bijelo perje se nađe u vodi. Lovci bi mi rekli, šta ćeš sa browningom pucati na golubove, ali reći ću ti još to da mi se ovakva prilika nije pružila u Bosni. Kako bih si pojačao osjećaj sigurnosti na putovanju uzeo sam sa sobom pištolj; mada među našom braćom na jugu ti ne treba oružje. Tako sigurno se čovjek malo gdje osjeti kao tu; samo moraš poštovati ih. Za rastanak me je Turčin počastio fildžanom kafe i dozvolio mi da uđem u sveti hram, gdje čuva grob svoga sveca. Kad sam se vraćao, mladi Blagajac mi je pripovijedao o poštovanom šejhu „iz Hindije“ čiji sin je sad čuvar tog prostora, zadnji potomak roda koji se preselio sa istoka. Gdje završava historija, tu počinje bajka. – Za uspomenu uz put sam ubrao jako crven cvijet šipka; već je suh i mrtav, ali živ za sjećanje.

Po istom putu vratio sam se u Mostar i predao bicikl njegovom vlasniku. Taj dan sam razgledao u gradu i ostale znamenitosti; popodne pa sam krenuo dalje na jug. Nekako tužno mi je bilo kad sam se okrenuo zadnji put na grad, jer ga najvjerovatnije zauvijek napuštam, ali i zato jer se moje putovanje približava kraju. Da bih ostao još neko vrijeme na hercegovačkom tlu, izabrao sam najdalju prugu preko Gabele, ne na Metkoviće nego na Popovo polje preko Uskoplja, ne na Dubrovnik nego kroz Sutorinu u Herceg-Novom, sve skupa 210 km. Željezna zmija se stvarno provlači kao da joj nije kraja, nudeći posvuda nove slike. Kao sokolje gnijezdo stoji Počitelj, to lijepo tursko mjestašce na kamenoj stijeni; Gabela je zanimljiva kao najveće skladište najboljeg hercegovačkog duhana; tačno uz prugu vidim spomenike iz starih vremena u cijelosti sačuvana rimska vila Mogorjelo. Otkrio ju je Dr. Patsch poznati bosanski arheolog i sve zidove sačuvao u prvotnom obliku. Tako da imamo sada u „Novoj Austriji“ i rimsko vojni tabor kao što imaju Nijemci samo u većem opsegu svoj „Saalburg“. Jednolična je vožnja u dužini od 25 km po Popovom polju, ljeti je tu rodna, sama od sebe nagnojena, zemlja lijepo obrađena, najesen se otvore podzemne vode i za dan nadođe vodostaj pa poplavi cijelo polje i preoblikuje ga u jezero pored kojeg se nasele različita jata povodnih i močvarnih ptica.

Prijatelju, imao bih ti još mnogo pričati, dosta ti dugujem, ali moram završiti. Voz huči po kršu i iz daljine vidim vrhove Crne Gore; učini mi se kao da se približavamo planinskom masivu, kuda nećemo moći naprijed pa mi se pored Uskoplja

otvori neopisiv pogled kao da prelazimo u drugi svijet. Kao Ksenofontovi vojnici što bi uzviknuli *thalatta, thalatta*! Nešto opraštajuće je bilo u tom prizoru kad se dovezeš iz kraške pustinje u gorsko sedlo i oko ti žudi za ravnicom. „More slavno ispod Dubrovnika!“ Privlačili su me tamni vrhovi Orjena, Njeguša, Durmitora i drugih velikana mlade crnogorske kraljevine, a za takav izlet u nepoznate divljine moja jedina vjerna pratilja - palica krivulja – ne bi bila dovoljna. Više sam se oslonio na veličanstvenosti sinje Adrije i još tu večer sam se šetao pored njezine obale, tamo gdje pruža Hercegovina nesavladivu ruku čežnje do njenih njedara Boke Kotorske. I tada ću ti poslati tako iskren pozdrav kao i sad dok pišem ova pisma.

(Izvor: Wester, Josip: „Tri pisma o Bosni“. *Ljubljanski zvon*, god. 30, br. 11, 1910.)
(Sa slovenskog jezika prevela Dijana Harčević Ćatić)

UDK 821.163.6-992=163.43*

Dr. Sketova pisma iz Bosne

Jakob Sket[1]
Slovenija

Kad je po Berlinskom dogovoru Austro-Ugarskoj pripala zadaća da zaposjedne tada turske provincije Bosnu i Hercegovinu i ustvari u tim pretežno slavensko kršćanskim pokrajinama „zavede“ mir i red nemalo truda i žrtava je taj pohod koštao i slovenske regrute, koji su pod austrijskom zastavom prodirali u područje sa onu stranu Save. Kao uspomena na te dane, u kojima su slovenski pukovi i bataljoni širili čast i uspjeh njihove šire domovine, kao svjedoci rata, želimo objaviti zanimljiva pisma koje je pisao dr. Sket iz Bosne svojim prijateljima, profesorima Vinku Borštneru i Francu Hauptmanu u Klagenfurt – slo.

Celovec. Ta pisma čuvao je pokojni Sket među svojim bilješkama i dokumentima; zato što je naručio prijateljima da ih mu vrate kad se on vrati sa bojišta da ih sačuva kao uspomenu na pretrpljen trud i opasnosti. Svjesno i detaljno bilježio je mladi poručnik – koji je tad ima 26 godina – sve utiske i događaje koje je doživio

[1] Jakob Sket (1852 – 1912.) je slovenački pripovjedač, gimnazijski pedagog i urednik. Studirao je u Grazu klasičnu filologiju, slovenski i njemački jezik. Po završenom doktoratu 1878. godine zaposlio se je u Celovačkoj gimnaziji, gdje je i ostao sve do penzironisanja 1908. Od 1881 do 1886 bio je urednik časopisa *Kres*, a od 1889 do 1906 urednik Mohorjeve družbe u Celovcu, a od 1911 njezin direktor. Zbog posebnog zanimanja za komparativnu lingvistiku dobio je dvogodišnju državnu stipendiju. Prvi put u Bosni i Hercegovinu boravio je od 7. jula 1877., gdje je došao u službi časnika. Nakon povratka iz Bosne 1878. kako bi nastavio akademske studije odmah je zamolio za profesorsko mjesto u Beču. Ta molba nije bila riješena u njegovu korist, ali je imenovan za stalnog učitelja u Celovačkoj gimnaziji. Nakon što je 1882. godine završio dodatne ispite iz klasičnih jezika kao glavnog predmeta mislio je habilitirati profesuro slovenskih jezika u Grazu zato je 1884. godine molio za profesuru u Prvoj gimnaziji u Grazu, ali bez uspjeha. Tako razočaran ostao je u Celovcu do svoje penzije. Pod imenom dr. Stojan napisao je roman *Milko Vogrin* (Kres, 1883.) u kojem je upotrijebio svoje lične doživljaje kao narodnjak, profesor i vojnik u Bosni. Za (SV 38. zv. 1884; 1899; 1906; 1912 priredio dr. Fr. Kotnik; 1921; 1940; izd. Klub kor. Slov. Lj. 1946; SV 102. zv. 1951 nagrađen je sa nagradom Mohorjeve družbe. Objavio je još novele Žrtve ljubomore i *Slika i srce.* Inspiriran vojničkom službom pod pseudonimom Radoslavski objavio je *Kulturnohistorične crtice iz Bosne* (SN 1878, št. 225–9; psevd. Radoslavski), a svoje lične doživljaje pisao je prijateljima prof. Vinku Borštneru i ped. piscu prof. Fr. Hauptmanu v Clc.

na vojnom pohodu od Maribora preko Osijeka i Broda u Slavoniji na teškim marševima prema unutrašnjosti Bosne do Sarajeva i uz to još na planini Romaniji, gdje je proveo tri sedmice na karauli u četovanju i straži.

Sket je 1877. godine završio studije na grčkom sveučilištu, a u jesen iste godine započeo je sa radom kao učitelj u gimnaziji u Klagenfurtu; početkom mjeseca julija 1878. godine doktorirao je da bi istog mjeseca bio pozvan na oružje. Kao poručnik u rezervi pridružio se je pješadijskom puku Hartung broj 47. u Mariboru. Tada je jedan puk brojao po 5 bataljona; tri bataljona Hartungovog puka su bili u Tridentu u Tirolu; bio je to redovni puk, 4. i 5. bataljon bili su rezervni. I baš taj rezervni puk broj 47. je morao kao i kranjski pješački puk fcm. Kuhna broj 17. i koroški pješački puk fcm. Marojčica broj 7. ići u Bosnu.

Tada se je mariborski 47 pješački puk popunjavao iz cijele slovenske Štajarske, tako da su u njemu služili najviše Slovenci Štajarci. Kad je bilo 1883. godine oformljenih više novih pješačkih pukova, osnovao se je i novi južnoštajarski (slovenski) 87. puk, koji se je popunjavao iz Okruga Celje.

Dr. Sket je bio raspoređen u 19. kompaniji, što znači da je služio u 5. bataljonu. Taj bataljon je bio dodijeljen 3. goričkoj brigadi šeste divizije, koja je ušla na bosansko tlo 29. 7. 1878 kod Bosanskog Broda. Zapovjednik te divizije bio je pl. Tegethoff.

Sedma pješadijska divizija pod zapovjedništvom vojvode Würtemberga istoga dana prešla je Savu kod Stare Gradiške, a dvadeseta divizija grofa Szaparyja kod Šamca u blizini srpske granice. Na jugu na hercegovačko tlo 1. augusta stupila je osamnaesta pješačka divizija, kojom je zapovjedao baron Jovanović. Vrhovni zapovjednik cjelokupne te armade, koja se sastojala iz 159 pješačkih, lovačkih bataljona, 30 odreda konjice, 43 teška odnonsko gorskih baterija, 27 ženskih i pionirskih stotnija itd. je bio fcm. Josip baron Filipović.

Šesta pješačka divizija prekoračila je 29. 7. 1878 Savu kod Broda, sa zadatkom da prodire glavnim komunikacijama do Sarajeva. Glavna kolona te divizije promarširala je tako kroz Derventu, Doboj, Maglaj, Žepče, Zenicu, Visoko do Sarajeva. Peti i četvrti bataljon 47. pješadijskog puka imali su težu zadaću, jer su bili pratnja gorskoj bateriji, koja se nije kretala po glavnom putu nego je čuvala glavnu kolonu. Kako po strmim brdima i teško prohodnim planinama nije bilo nikakvih cesti, nego se je radilo većinom o lošim stazama, sa lošim vremenom; ili je obilno kišilo ili je sunce bezmilosti žeglo. Dovoz namjernica bio je isključivo težak, jer nije bilo cesta preko kojih bi logistika mogla staloženo i brzo da se kreće.Zapovjednik armade ispočetka je mislio da će u petnaest dana biti sva Bosna osvojena, ali je pogriješio. Tek 19. augusta zavihorila se je austrijska zastava na Žutoj tabiji u Sarajevu. Glavni grad Bosne Sarajevo se je predalo; ali ostatak države još nije bio

smiren. Tek kad su pali Bihać (19. septembra), Livno i Klobuk (28. septembra) te Kladuša (20. oktobra) je bilo zauzimanje obje pokrajine završeno. Austrijski pukovi, koji su zauzeli državu, ostali su u Bosni i Hercegovini, sve dok ih nisu zamijenile nove čete.

Mariborski rezervni 47. pješački puk krenuo je ponoći 15. jula, a vratio se je tek 13. novembra. To doba od odlaska iz Maribora do sretnog povratka opisao je dr. Sket u deset pisama naslovljenih na svoje prijatelje. Zanimljiva su još tri pisma na njemačkom jeziku, koja je dr. Sket posao gospođi Elenori Grabner u Klagenfurt.

Poslije su svih deset pisama bila objavljena u svom izvornom obliku, uz po koju pravopisnu prepravku u skladu s a tadašnjom pravopisnom normom, s tim što su poneki oblici svojstveni štajarskom narječju namjerno ostali neizmijenjeni. Stvari, koje su isključivo od ličnog značaja i samim tim nisu namijenjena široj čitalačkoj javnosti redakcija je označila sa tačkama. Pošto je mnogo opaski u njemačkim pismima, koje pojašnjavaju i popunjavaju slovenska pisma, određene pasuse redakcija je „poslovenila“ i objavila kao dodatke slovenskim pismima.

I.*Novo Topolje, nedjelja 21. juli 1878., 19. 00 h*

Dragi prijatelji!

Sudbina me je poslala u udaljenu slavensku zemlju; pogledaj na kartu i uporedi razdaljinu, koju smo sa željeznicom, a potom i pješice prešli. Lijep dio austrijske zemlje! Kao što sam ti već najavio odrndali smo se prema južnoj granici u ponoć između 15. i 16. juna. U Kanižu smo stigli u 9 u jutru i tamo je gomila jela kod etapne komande, a mi časnici i drugi, koji smo imali koji dinar u restoranu na željezničkoj stanici. Ponoćna vožnja iz Maribora nije mi bila draga. Od 8. navečer je moja kompanija, skupa sa ostalima, morala krenuti jer su se bojali da bi se ne samo razišli nego pijani i žalosni poubijali. Naš peti bataljon je u 10 sati navečer koračao od Glavnog trga prema željezničkoj stanici praćen od strane mariborskog naroda, tužnih i uplakanih roditelja, žena, djece, prijatelja, znanaca, prijateljica i ljubavnica. Na dugom i teškom putu pratio ga je orkestar, možda zadnji put. Pred stanicom stajali su čitav sat čekajući polazak našeg 4. bataljona. Krenuo je u ponoć. Rastanak je bio žalostan. Srce mi je zatreperilo kad sam vidio kako nježno i žalosno vojnik ljubi svoju ženu i djecu, svoje roditelje i prijatelje. Plač i jauk. Za mene je rastanak bio lahak, jer se je moj otac od mene pozdravio još u nedjelju, a prijateljima sam za rastanak stisnuo ruku i izrazio nadanje da se vidimo još jednom. Željeznička stanica je bila puna ljudi, stiskali su se. Orkestar je svirao dok su slovenski mladići uz vriske i pjesmu odlazili iz Maribora u tamnu noć prema Ugarskoj. Legao sam i zaspao, sve dok me nije jutarnje sunce probudilo na stanici u Ptuju.

Utorak, 23. 7. u 15.00

U 4 ujutro ugledali smo Ptujski grad. Tamo nas je dočekao 4. bataljon, tamo su i ostali poslije nas. Na stanici je bilo mnogo ljudi. Rastajali su se sa svojima. Krenuli smo. Odmorili smo se na pola sata u Čakovcu. Tamo sam vidio nekoliko seljaka i razgovarao sam sa njima; govorili su dobro slovenski, ai mene su dobro razumjeli. U nastavku sam razmišljao o jeziku sa kojim govore ljudi kroz čije krajeve smo se vozili. I shvatio sam da se do Kaniže govori i razumije slovenski jezik. U Kaniži sam se raspitivao koje jezike poznaju i rekli su mi; madžarski, hrvatski i djelomično njemački, jer su u gradu većim djelom živjeli Židovi. U krčmi sam govorio slovenski i razumjeli su me jako dobro; kulturni i prijazni ljudi. Odlazećim iz Kaniže prema jugu nudio se je lijep prizor. Prvo smo sreli belgijski puk iz Graza. Nastala je neviđena vriska i radovanje kad smo se sreli. Riječ je o Štajarcima i čovjek se obraduje našim ljudima; stvarno su jaki i čili. Putujemo dalje. Ugledah Legrad i sliv rijeke Mure u Dravu. Lijepo i veličanstveno teče slovenska rijeka Mura. Prehvaliti je čovjek ne može. Na putu susrećemo dva voza u njima su konjenici i madžarska pješadija, ali bez glasa od ikoga, niti veselog, niti žalosnog; kao da su se nijemi sreli. To mi se je učinilo čudno ali razumljivo, jer vojnički kaputi i odjeća ne čine prijateljstvo i prijatno ujedinjene; to se postoje pod drugim uvjetima, Tebi već poznatim.

Sve do Borče ljudi govore slovenskim jezikom koliko sam mogao vidjeti po željezničkim službenicima i seljacima. Nisam primijetio mnogo kuća, samo beskonačno polje se je gubilo pred našim očima, jako lijepo je sve obrađeno; sve je požeto sa poljoprivrednim strojevima i lijepo složeno; znači mlatili nisu ništa. Kukuruza je mnogo, na pola sata vožnje nema ničeg drugog osim kukuruza, lijep i visok, obećava da će biti mnogo kolica željezne namjernice. I naši seljaci sade mnogo kukuruza, ali to nije ništa u usporedbi sa kukuruzom posijanim na hrvatsko – slavonskoj čistini. ...

U 10 sati krećemo naprijed. Noć je prostrla svoja tamna krila i spavajući smo drndali prema Osijeku. Žao mi je što nisam mogao vidjeti mnogo zanimljivih krajeva. U 4 ujutro sam se probudio, sve je bilo ravno kao stol. Samo poženjena pšenica, kukuruz lijepo uspjelo i s vremena na vrijeme nam se je ukazivala močvarna zemlja. Oko pola šest stigli smo do Drave, prešli smo je diveći se parabrodovima razmišljajući kako to da je ona mala Drava kod Klagenfurta i u Mariboru tu toliko ogromna i jaka.

U 6 smo pješke koračali prema Osijeku od željezničke stanice, gdje smo defilirali pred generalom. Moja stotija stacionirana je u „Ilirskom sokaku“ - tako se tu zove jedna ulica. Ja sam imalo sa časničkim namjesnikom Miheličem jednu sobu. Bio sam zadovoljen. Ljudi su jako prijazni i hvalili su ih cijeli puk i svi ofi-

ciri. Grad je nastanjen sa Slavoncima, a neki od njih znaju govoriti njemački, ali samo za muku. Radosno su nas prihvatili, jer se nadaju od nas različnim stvarima. Posebno radosni su bili jer je naš puk znao komunicirati sa njima, jer se mogu razumjeti, izuzevši neke ugarske i turske riječi. Čini se da slovenski jezik može mnogo više, nego što mu se prepisuje. Nijemci u puku su se čudili kako mi sve dobro razumijemo i trebali su nas kao tumače. Stvarno to je – što posebno vrijedi za naš puk – slovenska ekspedicija.

Ljudi vole svoj narod i na taj se način i ponašaju. Gospođa, gdje sam živio, imala je muža koji je još od malih nogu poznat po prijateljskoj vezi sa nadbiskupom Strossmayerom. Brzo su nas na njih upozorili. Nalaze se po kućama, predstavljajući nam ustaničke vođe, kao u klagenfurtovski čitaonici. Upoznao sam se još sa nekim učiteljem, pravim narodnim čovjekom. – Ostali smo tu srijedu i četvrtak (17. i 18. juli), razgledali grad, družili se i zabavljali sa ljudima. Grad se sastoji iz tri dijela; Donji grad, Tvrđave i Gornjeg grada. Grad je prljav, isto kao i ljudi; saloni su im ponegdje lijepi, a kuće su većinom niske.

Teško smo se rastali od Osijeka; jer slavonsko gostoljublje smo ostavljali. Otišli smo u petak (19. jula) ujutro oko 6 prema Vuki po cesti Osijek – Brod. Beskonačna prašina, vrućina i pržeće nesnosno sunce. Prvi dan marširali smo više od 22 kilometra. U Čepinu smo imali stanicu. Oko 11. stigli smo u Vuku, malo prljavo slavonsko selo. Strašan je bio put, prah do članaka, nesnosna žeđ. Mnogo imamo sa sobom, kao i vojnici; i mi časnici nosimo revolver,*„Feldflasche“, Juley-Tasche“* i kaput *bandeueliere*. Prokleto teško je. Koliko ima vojnik, to ti je i onako i onako poznato. Povrh svega mora sa sobom nositi i “zlatna zaliha“ najvažnijih namjernicaza dva dana – i toliko kotlova i lopatica je još da ima svako nešto viška što mu smeta. Bolesnih je bilo jako malo. U Vuki je bilo jadno; ni jesti ni piti, ni jaja ni mlijeka niti krompira. U oficirskoj krčmi – čiji su vlasnici Židovi – je koštao komad mesa 40 krajcera isto toliko koštao je i mali komad pečenke. Kuhanja nije bilo moguće jesti. Taj vražji gazda zaslužuje da bude obješen za očne kapke. Ljudi su spavali pod otvorenim nebom . Časnici su imali izbor – u jednoj kući bilo ih je po deset, gdje ih je spavalo po više u jednom krevetu. Slab život!

Ljudi pričaju nama razumljivim jezikom. Nošnje su im bijele, a hlače široke. Mirni su i bez života; boje se. Mili Bože! Bolju sudbinu očekuju i zaslužuje je sav narod slavonski! Zemlja im je rodna i vrlo posijana, mada to nije dovoljno. Hodali smo i po sat vremena, a nismo vidjeli kuće. Sela su jako udaljena jedna od drugih. Sve je ravno i sunce strašno peče. Vojnik skoro i da ne može koračati.

U subotu u 6. ujutro krenuli smo u Đakovo, stolnicu nadbiskupa Strossmayera. Sedamnaest kilometara je dug taj put, nešto manji nego onaj u petak, ali isto tako paklen. Cesta nije dobra, a praha je mnogo; sve ravnica, nigdje šume niti hladnog

vjetra. To je bilo mučenje. Odmorili smo se na nekoj zemlji; uz put da i nije bilo kuća. Tek prema Đakovu pojavile su se, a šume Strossmayerovih govorile su o njihovom bogatstvu. U 11. sati stigli smo umorni i žedni u Đakovo, malo smo se odmorili i potražili hranu; brzo smo dušu povratili. Narod je prijazan i pobožan.

Đakovo je trgovište. Ljudi govore samo slavonskim narječjem, ali nas kao i mi njih dobro razumiju. Prijazni su i hvale vrijedni. Dobio sam lijepu sobicu i prvi put sam dobro spavao. – Trg je pun praha i strašno je vruće. Mi nismo navikli na takvu vrućinu pa nam se čini groznom. Crkva koju je dao sazidati ovdašnji kapitel je jako lijepa. Do sada vrijedi oko 5 miliona goldina. Unutra je tek plafon završen i luk kod prvog oltara. Želio bih je vidjeti kad bude završena; postat će ukras cijelog kršćanskog svijeta i simbol slavenske moći i Strossmayereve dobrodijelnosti.

U nedjelju 21. 7 smo umjesto u crkvu u 6. ujutro koračali van Đakova prema Novom Topolju. Put je dug 22, 6 km. Slutili smo na nevolje pa smo je također i osjetili pri tolikoj vrućini. U selu Dragotin odmarali smo u nekom voćnjaku. Pun voća je bio, ali ne zreloga, tako da su neki dobili stravičnu dizenteriju kad su stigli u Topolje. Tokom puta nismo imali šta za piti. Čovjek se je morao nasloniti sam na sebe, jer se od prodavača nije moglo dobiti ništa. Po teškom i zamarajućem putu stigli smo bez odmora u 12 sati u Topolje ne opazivši ni jedne kućice ni kuće sve do Topolja.

Topolje se sastoji iz Staroga i Novoga Topolja. Sela su jedna od drugog udaljena nešto više od petnaest minuta. Do Save je samo nešto manje od dva sata. Ja je još nisam vidio do tada, ali priča se da ćemo je preći za nekoliko dana.

Ljudstvo je razbacano po šupama i pojatama. Časnici imaju svoje prostorije, po jednu ili dva u jednu ovisno kako tko. Ja sam sa svojim smještajem zadovoljan. Imam sobicu i krevet; naravno da je soba samo sa ilovačom popođenja, ali to ništa ne znači, odmori se u njoj čovjek jako dobro. Neću da se jadam, jer može de misliti da nisam naviknut na umor, ali aktivni časnici se pritužuju isto tako da je i moje nezadovoljstvo opravdano. Pored toga svega još uvijek sam čio i zdrav i ako ovako zdrav dođem kući u Klagenfurt i počnem mirno i smireno živjeti, prvu minutu posvetit ću svom zdravlju i viđanju sa prijateljima i znancima...

Zbog toga pišem obojici ujedno, jer mi vrijeme ne dozvoljava više pisati. Ovo je prvo pismo sa puta, a i ono je skrpano. – U ponedjeljak umjesto da odmaramo, vježbali smo da nam je krv tekla. Ujutro od pet smo izašli na prostor za vježbu. Vratili smo se tek u 11 prijepodne. Poslijepodne od tri smo opet išli, a vratili smo se u sedam navečer. Sad pa ti vidi, da li je moguće raditi šta pametno! Deset sati na dan biti na strašnoj vrućini na cesti i poligonu nije malo. Danas nas je brigadir, generalmajor Müller iz Graza pregledavao i on je zaslužan da smo od pet do šest popodne bavili se sa ljudima i poučavali ih streljanu. Danas je belgijski puk promarširao mimo nas prema Savi; jučer je prošao Marojčičev puk. Sve je razdi-

jeljeno i samo se čeka još na zapovijed da se Sava prekorači! U kakvom smislu prijateljskom ili neprijateljskom ćemo je prekoračiti kod nas se ne zna, ali pripremljeni smo na sve. Tako stvari stoje ovog utoraka dok sjedim u vrtu sa koprivom, a na stolici imam pripreme.

Ljudi su ovdje tako jadni, nemaju ništa. Časnici imaju sami svoju kuhinju. Narod se boji Turaka i neki tu živeći Bošnjak izjasnio se je da bi radije umro nego da doživi da mu Turci tako gospodare, kao što gospodare onim Bošnjacima prijeko.

Vjera je grčka i inače neujedinjena. Pop je jako dobre duše. Postoji jedna krčma koju drži „čifut".

U srijedu 24. juna oko pola četiripopodne opet nastavljam. Danas se među časnicima govorilo, da je brigadir rekao, da će treća brigada u koju spada i naš puk, prva kročiti Savu te da pod našim pokroviteljstvom i našom vatrom slijede drugi odredi. Jedva čekam trenutak, kad ćemo uzdići i postaviti našu zastavu i na tursko – bosanskoj zemlji. Sablje i mačevi čitavog puka se bruse. Mi se pripremamo. Vježbamo uvijek bojnu službu i streljane. Priča se da Savu prelazimo u subotu, ili 4. augusta. – Ako mi se nakon toga ukaže prilika pisat ću kako mi se je učinilo i koliko Turaka je moj odred spalio. Pod mojim zapovjedništvom je svega 58 ljudi, skoro sve sami Slovenci. Žalim što nemam priliku pisati više kako za se tako i za druge. Družio bi se sa vojnicima, ali nemam vremena jer sutra smo na poligonu, poslijepodne na streljanu ili vježbamo. Vojnički život za sve je težak. Novca je malo, a skupoća je velika. Kad časniku nedostaje novca, šta je tek sa običnim vojnikom, koji ima još manju dnevnicu. Za sada u Topolju nemamo nikakvog dodatka. Obični vojnik je na velikim mukama; iako još začuje i vidi teško ranjavanje i loša prezimena ga to još više tišti i prvobitna se bol poveća za deset puta. Bolesnih je jako malo. Moja kampanja je za tri puta imala samo kakvih pet bolesnih. Slovenac je zaista tvrd; on može vraga da podnese i stvarno ih hvali svaka duša. Zato me boli riječ koja je ovdje rečena, da se mora po vježbanju iskorijeniti lijenost, „dem windischen Volke" ...

Očekujem od tebe i od B. uskoro kakvo dugo pismo. Adresa; Hartung Rs. Regmt. 47. bei der 3. Gebirgsbrigade der VI. Truppendivision još uvijek je ista.

Pozdrav svim prijateljima i znancima; poručujem im da sam još uvijek živ. Srčani pozdrav objema suprugama! Ostajte zdravo!

II. *Kotorsko, 2. august 1878., u subotu u 9 poslijepodne*

Dragi prijatelju!

Mislim da si dobio moje zadnje pismo. Takvo što ne mogu dokazati, ali prošlo je dosta vremena u kojem bi mi već morao dokazati i obznaniti, kao što je to kod vas u Austriji i red. Uzmi kartu i prati me u duhu na mom putovanju. Dvadesetipeti, 26., i 27. juli protekao je u znaku običajnog vojničkog dana relativno brzo i

mirno. U subotu smo dobili naredbe, da budemo spremni za polazak. U nedjelju 28. jula dan smo proveli u iščekivanju zapovjedi za polazak. Nismo smjeli napustiti sela. Kako nam je u tom selu bilo, već ranije sam ti objašnjavao. Ako baš hoćeš da znaš sadašnje stanje u kojem smo, reći ću ti da smo tamo u Topolji u odnosu na ovdje bili „nobel". Živjeli smo kao grofovi u odnosu na sadašnje stanje.

U ponedjeljak smo digli „sidro"; ali prije nego sam krenuo dalje i nastavio ka Topolju, vrlo mi dragim selom, posrećilo mi se je u nedjelju da vidim kako izgleda grčko – oriietalni obred, koji se vršio na razumljivom crkveno – slavenskom jeziku. Crkva je mala i jako loša. Tri zvona su tri puta zvala u crkvu. Lokalnih ljudi nije bilo mnogo, jer su naši vojnici zauzeli veći dio u crkvi. Domaćina kao da je bilo sram doći na službu Božiju. Grdio sam ih zbog hladnog kršćanskog života jer su se žene smijale; pop im toga nije ni spomenuo što nije dobro. Crkva je puna oslikanih prizora. Pravog oltara nije bilo, mijenjao ga jeobični stol. Pušilo se je šest puta više nego normalno. Veći dio obreda sastoji se od pjesmi i napjeva. Narod je blagosivan iz pokala, napunjenim sa božjim kruhom. Taj bezkvasni kruh se je zatim razdijelio među vojnicima, pri čemu sam dobio poprilično veliko parče u čast jedinog časnika u crkvi.

Pop je prijazan čovjek. U međuvremenu je bilo krsčenje. Vrši se jako čudno i traje oko pola sata. Krstila se je djevojčica stara pola godine. Prije toga su je nagu skinuli, zatim ju je pop trljao i kao mačku uzeo u ruke, uzdigao i onako nagu polio sa vodom, da je vrištala kao da je živu deru. Na kraju su joj još na tri mjesta odsjekli kose i sa tim se je obred završio. U međuvremenu se sve vrijeme molilo riječima „Gospode pomiluj"!

Nedjelja je minula. U ponedjeljak ujutro oko 3 došla je naredba. Zatrubio je „Vergatterung" i odmarširali smo oko pola 4 prema Brodu. Trg Garčin kroz koji smo prekoračali je jako lijep. Tamo su bili Grci po kućama naseljeni. Kraj je ravan i lijep. Kuće su jako raštrkane, po dva sata čovjek može marširati ali neće vidjeti kuću. Tako rijetko je sve naseljeno. Smetala nam je strašna vrućina i žeđ. Oko pola 12 cijela brigada stigla je u tabor. Vode je u potpunosti nestalo pa smo morali slati po nju u grad (Brod). U utorak 30. jula oko 6 ujutro mislili samo napustiti tabor. U ponedjeljak 29. jula prekoračena je Sava, a i sa njom austrijska granica oko 5 ujutro. Ja kao što iz pisma možeš vidjeti nisam bio tu prisutan jer smo taj dan mi bili tek krenuli iz Topolje. Okrestar je svirao i polako se je koračalo preko splava. Sa druge strane Save čekalo je mnogo austrijskih i naših vojnika. Navečer su se poklonili zapovjedniku i izrekli svoju odanost. Radosni vojnici stupivši na bosansko tlo uzvikivali su hura. Proklamacija je bila razdijeljena i zalijepljena po kućama.

Mi smo 30. jula napustili tabor kod Broda. Od 5 ujutro divizija je počela da prelazi preko Save. Moj bataljon imao je posebnu zadaću; da prati dvije kompanije „*Nachhut*“ (zadnje straže) i dvije *„Seitenhut“* (bočne straže). Ja sam bio *„agmen novissimum“ - nosilac*. Došli smo oko pola osam u grad do mosta, logistika se je polako kretala preko mosta i tek oko 1 popodne smo mi kao zadnja straža prešli most. Povikivalo se je tada „zdravo“. Zatim smo se postavili pored austrijske zastave, onda se je predstavljalo i triputa hura je doletjelo iz turske zemlje u austrijsku. Koračali smo kroz turski Brod; to je poprilično veliko selo i trg. Prvi put smo vidjeli turske kuće i jela. Mnogo je turski trgovaca: Žena sam malo vidio; neke su pravo lijepe. Prozori su „zabarkadirani“ i svako malo virilo je po koje žensko lice kroz njih. Brzo se sazna gdje su kakvi „haremi“ koje sam je bilo zabranjeno obići. Kroz grad smo baš živahno sa poklicima hura i slovenskim pjesmama koračali. Ljudi su nas gledali čudno. Sunce je strašno upeklo. Vrućina je htjela oko 3 poslijepodne sve da uništi. Naši ljudi marširali su izvrsno. Navečer oko 9 došli smo u Lužane, malo selo na putu između Broda i Dervente. Ustavili smo se na polje i postavili tabor. Jesti i piti nismo imali. Vojnici nisu ništa kuhali, svi su bili gladni, nigdje nije bilo teretnih kolica. U 10 navečer pade strašan pljusak. Tekla je preko; pod nama, koji smo ležali pod granama, hladna voda. Naravno da mi je bila neugodna, ali šta čovjek da uradi. Oko 12 smo ustali kad je kiša prestala i počeli se grijati i sušiti oko vatre. Oko 1 poslije ponoći dođe naš *„Bagagetrain“* (teretna kola), pa smo dobili meso i rižu. Kuhali smo tek sljedeći dan, u srijedu 31. jula, taj dan u utorak smo bili bez obroka. Dobro smo se osušili. Ali vidi legli smo oko vatre i mislili smo malo spavati; kiša i pljusak opet se pojaviše i mi mokri kao i prije stajali smo oko vatre kao mokri pacovi u šumi jer ležati nije bilo moguće. Cesta je postala strašno blatnjava, kolica nisu mogla da se kreću jer je voda jedan most pred Derventu odnijela. Sva prtljaga stajala je na cesti preko noći i naš puk u taboru u Derventi nije dobio ništa. Puku Marojčić teretna kola su se prevrnula pa je im je naš puk u srijedu pomogao sa dizanjem kola.

U srijedu smo imali slobodan dan za odmor. U četvrtak, 1 . augusta išli smo u tabor pred Derventom. U taboru je bilo čudno, cijela divizija se je tu utaborila. Pošto je bilo vrijeme jako loše je i sljedeći dan 2. august bio dan odmora.

Derventa je malo mjesto. Kuće su odvojene jedna od druge. Sve su niske, napravljene po turskoj najnovijoj modi. Imaju tri mošeje. U subotu smo koračali kroz mjesto prema jugu. Pred nama se je rasprostirala lijepa država. Brdo se je uzdizalo iznad brda, njive se sijaju između šuma, koji se prostiru daleko i na sve strane. Drvo nije veliko, riječ je o grmlju koje se širi po brdima. Zemlja je jako plodna i dosta bi plodova davala, kad bi je bolje obrađivali, šume iskrčili ili isjekli, vinograde zasadili i prostor naselili. Lijep ali žalostan pogled! Po dva tri sata

ili šta više pol dana možeš koračati, a da ni kuću ni čovjeka ne vidiš. Dobiti tako ne možeš ništa ni za jesti ni za piti. Pošto je sad kišilo ni potoci nam nisu mogli ponuditi ništa drugo do ružne i mutne vode.

U petak oko 4 poslijepodne nakon strašno dugog marša došli smo do Kotorskog. Tu smo sebi nešto skuhali i malo se okrijepili. Umjesto bolesnog časnika moje kompanije preuzeo sam inspekciju. U subotu oko 1 poslijepodne krenuli smo prema Doboju. Tamo smo došli oko 9 navečer. Devetnaesta kompanije imala je veliko posla. Pošto je bila prednja straža na maršu, a navečer pola kompanije bilo je glavna taborska straža čiji sam ja bio zapovjednik. Druga polukompanija išla je kao *„Vorposten"*(predstraža). U Doboju nije bilo nikakvih neprijatelja. Tražili smo ih, ali svi su se bili povukli nazad, a zatim su jedan konjenički odred na pola pobili i zarobili. Opkolili su ih Turci i protjerali na sve krajeve, oko 60 ih se nije ni vratilo. Uhvatili su ih više i skinuli, nato su naši neki pobjegli, ako ne svi bar su po jednog nagog donijeli nazad.

U nedjelju smo krenuli naprijed, kao *„rechte Flanken-deckung"*(desni odred za pokrivanje) prema Tešnju. Put je bilo katastrofalan jer je jako kišilo. Hodali smo do koljena po blatu i vodi. Preko potoka nije bilo brvnadi, pa smo prelazili kao kakve svinje. Poslijepodne smo došli blizu Tešanja. Dva sata poslije susreli smo se sa kajmakanom, njegovim pratiocima i prijateljima koji su nam se poklonili i predali. Oko 8 marširali smo kroz grad pjevajući slovenske pjesme. Oko 9. navečer došli smo u tabor. Cijeli dan nismo jeli. Navečer se je klalo i kuhalo. I ovdje je padala kiša. Pao je pljusak i svi smo bili mokri kao miševi. Cijelu noć bili smo na straži i cijelu noć je kišilo.

U ponedjeljak krenuli smo prema selu Caglovica kroz visoka brda. Skoro da se nismo mogli kretati. Ni jedna kola ne mogu tamo ići, nego se sve mora natovariti na konje, koji nose namjernice i sve ostalo. U selu Karaglija ostalo je pet bataljona. Peti bataljon je onda otišao popodne oko 2 prema Maglaju. Oko 4 poslijepodne došli su blizu pomenutog mjesta. Tu se stacionirali Turci i suprostavili se glavoj koloni. Naš 4 bataljon našao ih je u boju, dočekamo ih na lijevoj strani, baš onda kad su htjeli pobjeći i opet ih nazad vratimo prema glavnoj koloni i rijeci Bosni. Brzo smo ih pobijedili. Sedam ih je naš bataljon zarobio, dvije zastave, više oružja i drugog naoružanja, poneki konj itd. Onih sedam zarobljenika su odmah streljani kod Bosne. Među njima je bila i baba stara kakvih 70 godina koja im je donosila streljivo. I ta je streljana pala u Bosnu. Časnik Fras je bio svjedok, kad su sabrali ljude za streljane. Komandant Filipović pohvalio je cijeli puk *Hartung*, veličajući ga cijelo vrijeme. Mi smo taj dan (5. augusta) imali jednog mrtvog i dva ranjena.

Bataljon se je vratio u utorak, 6. augusta, poslijepodne. Tokom noći sa 5. na 6. august bili smo na straži, a alarmiralo se je oko 4 sata ujutro. Baš ja sam obilazio vojnu stražu od 9 do pola 1. Kad sam se vratio do kože mokar i taman dok sam sa sebe svukao mokru odjeću, ču se pucanj za pucnjem; mi se dignemo, naoružamo i čekamo. Kugle su letjele preko glave, ali brzo se je sve smirilo i utišalo. Postavili smo se na dobro mjesto i čekali do pola pet ujutro; nije bilo ništa. Raziđemo se. Oko 20 ljudi je pucalo na stražu. Od 10 ujutro se je opet alarmiralo, jer je došla vijest da se je pomaklo oko 50 ljudi izvan logora u obližnje pećine i gajeve. U utorak 6. augusta smo odmarali.

U srijedu 7. augusta krenuli smo u 5 ujutro prema Žepču preko brda koja se nalaze između Tešnja i Žepča. Put je bio težak, strašno klizav i strm. Oko 10 smo stigli na neko brdo, sa kojeg se je vidio Novi Šeher. Tamo je bilo sakupljenih oko 400 Turaka. Osam topovskih hitaca ispaljeno je najprije na selo.. Turci su se povukli. Mi smo za sat vremena marširali kroz selo. Oko pola 12 došli smo na malo brdašce i najednom smo ugledali kakvih 2000 koraka udaljeno od nas marširajuću tursku kolonu. Udarala je i koračala u pravcu glavne kolone. Pukovnik naredi topdžijama koji su imali na konjima topove da ih ispale na tursku kolonu. To se je desilo oko 15 do 12 – kad i oni počeše pucati na nas. Smatra se da ih je bilo oko 3000. Počeli smo se postavljati i pucati. Grozno je bilo. Meci su zviždali preko glava. Obli me hladan znoj. Truplo mi je drhtalo, život se je tresao, glave smo sputali prema zemlji, dok su meci pjevali mrtvačke pjesme. Padali su lijevo i desno, padajući po nama. Približili su se nekih 300 koraka od nas. Otjerali smo ih koliko je to milo moguće.

Bilo je oko 1 poslijepodne. Topovi su pucali. Sigurni smo bili da Turci nemaju topova, ali prevarili smo se. Kakvih 20 koraka za topovima je bilo više časnika, po koji pukovnik, ađutant, tri stotnika, tri niža časnika. I ja sam bio sa svojim stotnikom među njima, jer je bila naša kampanija u početku u rezervi. Kugle su strašno zviždale i oko nas je bila vatra. Najednom doleti šrapnel – kuglaiz turskog topa i pade 6 koraka iza nas, srećom nije pukla. Dođe druga i pade među kolonu. Rani 8 – 10 vojnika. Nastade kričanje, jaukanje i plač. Ranjenih je bilo više. Nad časnik Kubin pade pogođen u glavu te umri jedan sat kasnije. Jako mi ga je bilo žao. Mislio sam da ću i ja biti ranjen ili mrtav, ali danas je sreća bila na mojoj strani. Treći šrapnel pade među konje koji su nosili naše brašno. Jedan je ostao ležeći. Brzo smo se razbježali i počeli pucati. Na desnoj strani išlo nam je loše, jer je bilo dosta više neprijatelja nego nas. U pravom trenutku pojavi se glavna kolona, sačeka na lijevoj strani neprijatelja, gurne ga nazad i olakša nam posao. Na desnoj strani mi smo se stisnemo i Turke istjeramo sa dva brda i zauzmemo ih. Tokom bitke pojavi se strašno nevrijeme, grmjelo i sijevalo je neviđeno. Padalo je kao da

se je nebo otvorilo. Pucanje u međuvremenu presta., Turci se povukoše nazad, a mi ostasmo čekajući pod milim nebom da se razvedri. Krenuli smo naprijed bez ranaca. U to na lijevoj strani 27. lovački bataljon sačeka Turke, vrati ih nazad, i na brdu pred Žepčem, gdje su se bili okupili oko svoje kule sa puškama otjera. Kao što vidiš, bitka je bila grozna. Pucalo se je neizmjerno. Lovci opkoliše Turke i zarobiše 368 čudno ružnih i zlobnih ljudi. Predaše oružje. Imaju sve dobro uređeno. Ima tu raznih ljudi; regularne i neregularne vojske. Sultan je raspustio neke od svojih vojnika. Koji nisu htjeli da se raspadnu, nego su sa nezadovoljnim Turcima (muhamedancima) sjedinili i okrenuli protiv nas. Oko 6 navečer sve se je smirilo. Oko pola 7 došli smo do barake, u kojoj su bili svi sabrani. Dobro je bila osigurana. Naš puk se je sad mogao raširiti oko barake. Upalili smo vatru da se malo posušimo. Nakon krvave bitke imali smo tri mrtva i 34 ranjena, prije pa jednog mrtvog i dva ranjena. Čestitali su nam na našem hrabrom držanju. Neki generali su rekli da žele samom caru reći koliko smo uradi i kako smo se hrabro držali.

Jučer sam došao živ i zdrav iz bitke. Umoran i slomljen sam, ali podnio sam do sad sve dobro. Po bitki sam loše spavao. Padala je kiša. Pod otvorenim nebom je u takvim prilikama loše bivati. U četvrtak 8. augusta trebao sam dan odmora. Ponovo sam dobio zapovjedništvo nad taborskom glavnom stražom i imao sam mnogo posla. Pošto je u četvrtak grozno kišilo, trebali smo sačekati do sutra. I danas, u petak, smo bili mirni. U subotu 10. augusta krenuli smo gore idemo Turke na desnoj strani sačekati i ponovi ih nabiti. To su kruti ljudi! Danas smo ubili 70 godišnjeg starca, imao je na sebi cipele naših konjenika.

Što se tiče pobunjenika, uglavnom je riječ o lopovima koji nemaju ništa svoje pa uokolo kradu. Tako bar govori narod. Čak i katolike tjeraju da se sa njima sjedine i da se idu sa našim biti. Što pobunjenicima i malo pomaže, a nama odmaže. Priča se da ih je kod Vranduka oko 10. 000 hiljada. Njih hoćemo zarobiti ili pobiti. Dobri su strijelci, samo sve im ide previsoko.

U mojoj kompaniji osam je ranjenih. Boje nas se; neki nam se i predaju. U Sarajevu je neki puk svo oružje predao.

Danas je petak, 9. august. Kako će biti sutra, u subotu, ne znam, možda teško i katastrofalno.

Upravo sad dok pišem opalila je puška u mojoj kompaniji. Nekom je slučajno ostala napunjena; opalila je i pogodila jednog druga ravno u prsa nad srcem. Po pričama doktora, možda će umrijeti. Neočekivana nesreća.

Kako nam se piše po strašnoj kiši i u blatu, možeš pretpostaviti. Neću ti govoriti, jer to ne može nitko pretpostaviti, tko nije sve to doživio. Ako se i sljedeće bitke sretno završe i zdrav se vratim, hoću detaljno slikati ovdašnji način života. Država je lijepa, ali pusta. Sve moramo voziti sa sobom i to je teško jer je riječ o hiljadama ljudi.

Posla je mnogo. Svi smo blatnjavi. Ako ne marširamo, onda se sušimo. Čovjek vrlo malo vremena ima za pisanje. Pet dana smo bilo odvojeni od naše brigade po prečicama i nismo dobili ništa sa sobom. Danas ćemo odložiti rance, pa će ih voziti za nama, jer ćemo preko brda, a sa rancima ne možemo preko brda...

Ostanite zdravo! Pozdrav! Sket.

Žepče, 9. august 1878.

III. *Zenica, 12. august, ponedjeljak poslijepodne u taboru*

Dragi prijatelji,

Preko brda, na brda! Tako nekako se je završilo zadnje pismo. Brzo ću preći to kako smo zaista izvršili te riječi: Preko brda, na brda. Prati me na mom putu i u potpunosti misli da u Bosni ili bar ovom dijelu Bosne, nema kuća, ljudi, duha, sluha, žive duše, nego samo visoko, polu polomljeno uvelo drveće, prava prašuma gdje se malo siječe i vjetar gospodari.

Iz Žepča, od kuda sam ti po bitki sa Turcima pisao, krenuli smo na put u subotu oko 5 ujutro, 10. augusta, a u 5 kad se je cijela gorska treća brigada pomjerila naprijed pored Popradnice – potoka pored planine Pribisave. Taj dan smo po prvi put kako smo krenuli iz Maribora, došli do dobre vode. Pili smo je kao vino. To je bilo naše „odriješenje“ za taj dan. Polako se krećemo naprijed. Pređemo jednu goru, pa drugu; nadali smo se da će se to završiti jer se je počelo ukazivati lijepo zračno nebo kroz gustoću, ali vidi, nema kraja tim visokim brdima. Mi moramo samo naprijed, naprijed. Životinje koje su za nama hodale i nosile su preumorne više puta supadale i morali smo odugovlačiti. Topove su poprilično teško dalje vukli, jer i prazni konji su jedva hodali po uskim stazama. Šume su lijepe, drveće je strašno visoko i debelo, najveća je bukva, sve više je velikih smreka. Mnogo je polomljenog drveća; mnogo da je truhlog, što nam govori da se nitko godinama o šumi ne vodi brigu. Šteta tako je lijepo drveće!

Bez odmora s Pribisave - planine krenuli smo na planinu Javorje. Oko pola 9 navečer došli smo pred selo Bistricu. Tu smo napravili tabor i okolo postavili stražu. Počeli smo kuhati i oko pola 12 navečer bilo je sve skuhano; vojnici nisu mogli odmarati jer smo morali grijati i ložiti u taboru. Morali smo ustati oko 3 ujutro, a oko 5 smo krenuli kroz brda na Goričevicu – planinu. Poslije 9 ujutro saznali smo da su Turci napustili Vranduk. Krenuli smo dolje prema cesti, gdje smo stigli tek oko pola 11. Nismo odmarali, nego smo koračali naprijed jer je stigla zapovijed da moramo taj dan stići u Zenicu. Koračali smo koliko smo god mogli. Svi su bili slomljeni od jučerašnjeg dana, ali i od današnjeg puta sa brda. Bez hrane i vode ljudima je dolazilo loše. Počeli su padati i nakon sat vremena preko 50 ih je palo i zaostalo.

Vranduk me je zanimao. Tu su se po bici kod Žepča sabrali preostali Turci. Njih oko 10. 000 hiljada su zauzeli prolaz i klanac. Nadali smo se teškoj bici, ali otišli su u subotu. Naši su bili tamo isti dan oko pet poslijepodne.

To je za nas sreća, da su se Turci povukli iz Vranduka. Vranduk je kraj koji stoji na sred klanca, koji je dugačak tri sata. Bosna teče između visokih brda i pećina, na lijevoj strani Bosne je uska cesta. Na nekim dijelovima je toliko uska, da četvorica nemogu marširati jedan pored drugoga. Regruti su je morali poravnati jer je bila razdrta. Tvrđava Vranduk stoji tako da se iz nje sve vidi. Živa duša ne može blizu, ako kakvih 1000 ljudi zauzme to brdašce, koje stoji iznad Bosne i kroz kojeg vodi cesta. Takvog klanca nitko od nas nije još vidio. Pa smo se jako razveselili kad smo čuli da su se Turci povukli. Zašto su to napravili, nije poznato. Možda su se prepali da ćemo ih pohvatati i ustrijeliti; jer priča se da je i Travnik upravo pao i da ih druga divizija može sačekati od pozadi. Tako bi bili svi izgubljeni.

Povukli su se preko Zenice. Oko 40. 000 hiljada ih je bilo. Tamo su posakrivali svoju municiju, ali to se je saznalo. Narod koji je ostao u Zenici u ruke nam je donio njihovo oružje. Žepče i Vranduk su svi napustili i nije se moglo dobiti ništa. Oko dva smo pred Vrandukom odmarali dva sata. Napili smo se vode, jer nismo imali ništa drugo. Oko pola osam smo došli bez odmora u Zenicu. Vojnici su bili u lošem stanju. Možeš zamisliti nesreće. Svi časnici su pričali kako naša armada nije do sada nikad napravilatakav marš. Tu večer je bilo sve mirno. Oko 1 poslije ponoći razdijelili su meso i počeli ga kuhati. Cijele noći nije bilo mira. Počela je kiša, što je i postala svakodnevna pojava. Od 28. jula nismo bili pod krovom tako da smo uvijek mokri. Od naše logistike bili smo odaljeni već nekoliko dana; jednom pet dana, a sada dva dana. Ni danas nema našeg provijanta tu. Lajtnant Sen profesor sad je tu pomagač. Teško je hraniti toliko ljudi, jer se tu teško može šta dobro dobiti.

Pozdravite sviju! Ostanite zdravo! Sket.

Pasus iz I. pisma gospođe Gr. *Vitez, srijeda 14. august 1878, pola tri poslijepodne*

Nalazim se u taboru pored sela Vitez, četiri marša daleko od Sarajeva. Dušek mi je snop sijena, a koljena stol na kojem pišem. Oko mi zuri u lijepu dolinu, okruženu brdima. Po sred doline protječe mala rijeka, iz koje pijemo vodu i hladimo prašnjave noge. Osjećam se kao pravi sin majke prirode.

Od 28. jula nebeski svod je moj krov. Više noći tamni oblaci kišili su po nama sa svojim neprijatnom moći i oduzimali sav mir isto tako mirni mjesec obasjavao nas je sa svojom blijedom svjetlošću. Ukratko strašno nas je pralo. Tek sad sušim svoje stvari, koje su haman neupotrebljive.

Usprkos tim neprijatnim prilikama moje tijelo je dosta dobro; još uvijek sam čvrst i osjećam da sam sve marševe dobro pretrpio. Naši marševi, posebno oni od treće gorske brigade, bili su takvi, kakve nije još niti jedna austrijska armada do današnjeg dana doživjela – tako tvrde stari iskusni časnici. Za tu čvrstinu i za vruću bitku kod Žepča smo dobili od Njegovog Vel. Cara posebno veliku pohvalu.

Dostava je vrlo problematična. Nedostaje nam kruha i vina. Litar lošeg vina košta 80 krajcera; za pola kruha platio sam 50 krajcera. Novac nema nikakve vrijednosti. Kutijica šibica košta 10 krajcera. Za pare se ne može ništa kupiti, jer se ništa ni ne prodaje. I trgovci su bez kruha i vina.

IV. *Subota, 17. august 1878. u oko 9 na maršu*

Dragi moji prijatelji,

Iz Viteza smo krenuli prema Busovači, velikom turskom selu. Prizori su sve ljepši i ljepši. U četvrtak 15. augusta bio je praznik Velike gospe. Domaćini su bili praznično lijepo obučeni. Išli su na misu, što znači da smo sretali samo kršćane. Turci su svi pobjegli. Pred Busovačom, na jednoj njivi, kroz koju smo prolazili stajao je prolaz.Kroz njega smo koračali sa oduševljenjem. Oko njega je stajalo mnogo ljudi, koji su nas prijazno pod slavenski pozdravljali sa „Zdravo“. Naši Slovenci su se na taj pozdrav, sa istom prijaznošću i odzdravljali. Kršćanima se je radost čitala iz očiju, kad su vidjeli da njihovi zaštitnici dolaze u njihov kraj. Na prolazu je pisao dvojezični natpis u slavenskom i njemačkom jeziku. Nisam mogao zapisati riječi, ali sjećam ih se; Bože čuvaj cara i njegove podanike. Bože čuvaj ulaz!

Taj dan smo od 9 do 2 marširali. Cesta je bila prašnjava, a put mučan. Bili smo prednja straža. Koliko posla možeš misliti. Jedan sat više od drugih imali smo svoj tabor. Iako je bio praznik nismo za dobro znali, samo obred, kojeg smo obavili oko 7 navečer, nas je malo spominjao na taj poseban dan. Pored tabora tekao je mali potočić. U njemu su naši lovili rakove, tako da smo imali dobrih i velikih rakova, koje smo sami sebi nabavili.

Turke smo taj dan otjerali pred sobom. Bježali su pred nama cijeli sat. Našli smo njihov tabor, logorske vatre su bile mokre. Jer ih nismo mogli pohvatati, vratili smo se u tabor, ali oni su se kako smo saznali, opet okrenuli i vratili, tako da su samo jedan sat tokom te noći bili odaljeni od nas.

Znali smo da će u petak 16. augusta biti boj. Skupilo se je oko 5000 Turaka i zauzeli su klanac pred selom Kiseljak. Polako smo se pomjerali naprijed. Naš puk bio je rezerva, jer smo već dosta toga bili uradili.

Već od 9 izjutra čulo se je pucketanje naših gorskih topova sa brda iznad našeg tabora. Začuše se puške i polako se bitka poče. Od 10 sati je bilo dosta puškaranja. Naši poljski topovi pozicionirali su se na poprilično visoke kote i strašni pucnji su

se razlijevali od gore do gore. Strašna topnijada se je dešavala. I Turci imaju topove, kažu oko dvanaest. Od pola 12 je bilo još gore. Naš puk je čekao zapovijed.

Od 1 poslijepodne sve se je smirilo i cijela kolona se je pomjerila naprijed. Lovci su bili taj dan najviše izloženi boju. Ranjenih je bilo malo, ni mrtvih nije bilo mnogo. Turaka je bilo dosta zarobljenih i ranjenih. Bojište su Turci počeli napuštati, kad su počeli naši topovi da pucaju. Mi smo ih slijedili i pucali za njima, zato je bio taj marš poprilično težak. Turci koji su pobjegli željeli su se utaboriti pred hotelom „Kiseljak", ali mi smo im bili za petama. Kroz Kiseljak ih je tad kakvih 4000 ili 5000 hiljada bježalo. Moj puk je dospio do Kiseljaka. Pred Kiseljak smo malo pucali. Lovci su morali probiti se kroz kuće, jer su u kućama bili osigurani pa su pucali van na naše.

Kiseljak je bio slobodan od Turaka samo kršćani su ostali tamo. Kuće su ovdje lijepe i zidane. Tu su još i Židovi, pa smo po prvi put kako smo na maršu uspjeli dobiti i pivo. Pivo u staklenoj boci bilo je jako dobro, samo što ga nismo mogli više nigdje dobiti.Peti bataljon otišao je van Kiseljaka na noćnu stražu oko 9 sati; pa smo tad izašli iz Kiseljaka. Cijeli dan smo bili na cesti. Prah je bio posvuda, dimilo se je da se nije moglo ništa vidjeti. Grla su nam bila suha. Po noći smo kuhali tako da je juha bila gotova tek oko 3 ujutro. Cijelu noć nisam mogao spavati.

Drugi dan, u subotu smo oko 8 napustili svoju štalu i krenuli dolje prema cesti, gdje upravo sad čekamo na glavu kolonu. Sad dok odmaram uzeo sam malo vremena da to napišem kao uspomenu na protekle dane. Moram prekinuti jer upravo nam sad dođe zapovijed da krenemo naprijed.

Danas 21. augusta u srijedu se kreće prema taboru u Sarajevu (Bosna Serai). Ukratko ću ti napisati šta se to dešavalo proteklih dana.

Od Kiseljaka smo išli naprijed po vrućini od 36 stepeni. Od vrućine i prašine ljudi su kao i muhe padali u nesvijest. Iz štajarskih pukova je više od polovine ljudi popadalo. Ugarski pukovi ostavljali su čak kup vojnika. Turska karaula – stražarnica visoka je 808 metara. Preko te gore bilo je kritično. Više časnika je obnemoglo. Teško sam hodao, ali uz pomoć vinskog duha i moći hlada posrećilo mi se je pretrpjeti taj put. Oko 8 navečer došli smo u Blažuj. Turci su se razbježali pred nama i rasporedili se na visoravni oko Sarajeva.

U nedjelju smo trebali odmor. Carev rođendan se nije dostojanstveno proslavljao, samo orkestar jednog puka odsvirao je carsku pjesmu uz to se je čuo i po koji hura poklik. Navečer je baterija krenula naprijed i počela sa olovom pozdravljati brda sarajevska. To je bila samo naznaka slijedećeg dana.

U ponedjeljak 19. augusta, ustali smo oko pola 3 i oko 4 smo već krenuli prema Sarajevu. Zadatak naše, sada iz Marojčićeva i Hartungovega puka i 31. lovačkog

bataljona sastojeće brigade bio je na desnoj strani zauzeti i obaviti grad. Oko 6 izjutra kad je lijevu stranu došla Tegetthoff divizija počela je bitka. Topovi su strašno pucali. Mi smo koračali kroz zarasle šume. Topovi sa desne strane počeli su pucati na brda, koja su bila puna Turaka. Preko naših glava zviždale su topovske kugle. - Dospjeli smo do Marojčićevog puka na desnoj strani, lovački bataljon bio nam je na lijevoj strani i u tom formatu smo se pomjerali naprijed prema vrhovima sarajevskih brda. Turci su polako napuštali svoje dobre pozicije, a zatim i najviše kote koje su bili zauzeli.

Oko pola 12 smo došli do vrha stijene, od kud se je pružao krasan prizor. Pod nama se je rasprostirao *Bosna Serai* okolo okruženo sa brdima i gorama. Topovi su ispaljivali sa tri strane; u grad i na tvrđavu. Jako lijepo bilo je vidjeti bombardiranje pod nama, zatim uzdizanje crvenožarećeg plamena iznad gradskih kuća. Gorjele su sve ulice, na šest ili sedam mjesta grad je plamtio. Jedva smo čekali kraj. Tvrđava je bila još u njihovim rukama, jer smo im bili sa svojom baterijom za leđima i pošto su druge baterije zid od naprijed poprilično razrušile, uspjeli smo oko 1 poslijepodne zauzeti tvrđavu. Baš tad počeo se je razlijevati generalni marš unutar četa. Svi su bili radosni i veseli.

Najednom nastupi duboka tišina; pucanje prestane, ponegdje se je samo čulo pucanje iz pušaka jer vodila se je strašna ulična borba. Iz kuća nisu pucali samo muški, nego i žene i djeca su mnogo doprinijeli ka uništavanju dosta naših vojnika. Ljude koji su pucali iz kuća, naši su naravno pobili.

Od tri je krenula svečana topnijada. Sto i jedan pucanj ispaljen je u brda, a mi smo od pola 7 čekali zapovijed gdje da se utaborimo. Orkestar je svirao carsku pjesmu, austrijska zastava se je vihorila, a zapovjedništvo se je namjestilo u konaktj. u prostorijama austrijskog poslanstva. Sad nakon sedam teških sati grad se je morao predati.

Grad je poprilično velik; kuće su drvene, ponegdje i zidane. Sve je prašnjavo i prljavo, kao što je to po turskim gradovima i običaj. Stanovnici moraju predati oružje. Narodu nije za vjerovati, jer još uvijek sakupljaju čete, kojim nas žele presretati po brdima. Tako da su straže guste i česte. Što i nije lak posao.

Danas u četvrtak 22. augusta još smo u taboru. Koliko ćemo dugo ostati ne znam; ali mislim nešto duže, jer mislim da nećemo krenuti odavde prije nego dobijemo nove pomoćnike iz Austrije. Dobili smo vijest da će doći još tri armade. To je uredu, jer kako mi se čini drukčije ni nije moguće pobijediti i smiriti i po austrijskom modelu organizirati. Ovo država pridobiva se samo sa mačem u rukama.

Kakvo je mišljenje kod nas, ne znam, ali baš bih volio saznati. Što se tiče pošte samo da kažem da nema od Tebe i od B. pisma...

Pošte nismo od 13. augusta dobili; tad smo dobili zadnju poslanu do 6. augusta. Veza je kako se vidi loša; jer za brdima su još uvijek pobunjenici koji nas slijede i uništavaju brzojavne veze itd.

Do sad sam hvala Bogu sve dobro izdržao. Ranjenih i mrtvih je bilo u ponedjeljak poprilično mnogo; tačan broj ne znam. Naš puk je taj dan izgubio dva čovjeka; što je velika sreća jer smo ih do tada izgubili poprilično dosta.

Sa srdačnim pozdravima vama i vašim suprugama ostajem vam odan prijatelj

Sket.

Pasus iz II. pisma gospođe Gradner

Bosna Serai, 20. august 1878, utorak pola 3

Devetnaestog augusta – na goloj stijeni odmarajući vidim pod sobom na mnogo mjesta goreći Bosna Serai, (Sarajevo) glavni grad Bosne. Pobijeđeno Sarajevo leži nam pod nogama. Pola tri poslijepodne je. Sunce prži na apnenim gorama nesnosno vruće. Čekamo naime, odkad su oko 1 poslije podne razvili austrijsku zastavu dalje zapovijesti. Treba mi odmor...

Nakon riječi „treba mi odmor“ – zagrmio je pucanj iz topa. Ustali smo, zato što u prvom trenutku nismo znali šta to znači, mislili smo da je opet počela topdžijada na grad, iako je bila austrijska zastava već razapeta i iako su naše čete već koračale po gradu. Ali topovi su i dalje grmjeli, začuo se je generalni marš i sad je nama na visini bilo jasno i očito, da je riječ o pucnjima u čast proslave ulaska austrijskih četa. Visoko gore na golim visinama vikali smo hura, da je svuda odjekivalo i ujednačavali smo se sa poklikom po gradu novodošlih četa. Pukao je sto i jedan pucanj. Nato je nastala tišina; mi smo nastavili odmarati i gledati požar u gradu.

Tako smo proveli vrijeme sve do pola sedam navečer. Nijedna zapovijed nije došla; nismo znali šta bi. Nato smo napustili stijene i spustili se dolje u grad. Vodio sam srednju patrolu; presreo sam naoružanog turskog lopova, koji se je sakrio za stijenu i pokušao tako da pobjegne. Oduzeo sam mu oružje i poslao sam ga ka glavnoj četi. Nešto prije nego se je smračilo uspjeli smo naći svoju četu i tabor...

Oko 10 sati navečer, čitav dan nismo ništa jeli; ujutro sam popio crnu kafu, a tokom dana samo vodu. Jedva smo čekali sat da bi mogli malo da se okrijepimo i ležemo. Belgijanci su nam dali za zamjenu meso i rižu. Tek oko pola 1 poslije ponoći smo jeli; pojeo sam samo juhu, jer samog mesa bez kakvih dodataka ne mogu više ni okusiti. Tabor smo imali pored njive, gdje su rasle dinje. Te dinje su bile slatke kao šećer i zadovoljile su našu želju. I krompir su pronašli moji vojnici na njivi; za promjenu nam je neizmjerno mirisao i slasno smo ga pojeli.

U utorak oko 7 ujutru napustili smo svoj provizorni tabor i prebacili smo se u novi tabor na malom igralištu pokraj neke mošeje. Tu sam uzeo iz neke napuštene

kuće dušek i pripremio ga sebi za ležaj. Sada sjedim na tom turskom dušeku pod otvorenim nebom i pišem na koljenima koja mi služe kao stol. Vojnici oko mene bruje i kuhaju. Bošnjaci, Židovi i drugi prodaju u taboru rum, duhan, dinje i sklapaju dobre poslove. Tu je velika skupoća. Nasuo sam si kafe, a pošto nisam imao šećera morao sam od švercera za komadić šećera platiti 20 kr. Litra vina košta 1 gld.i 20 kr., a nije ni dobro, ali klizi.

Na putu koji prolazi pored našeg tabora, vidimo Turčine dok ih vode zarobljene. – Sve gmilji od austrijskih vojnika, ponekad vidimo i poneku Turkinju svu zamotanu i zagrnjenu, ali i druge muške...Pijace si ponovo otvorene, ljudi se polako privikavaju, od kako smo zauzeli grad. Prije našeg dolaska vladala je strašna samovolja Hadži Loje, ali čini se da je bio samo „slamnati čojkić“. Ne zna se, da li je vršio otpor sa znanjem ili bez znanja turske vlade...

Po zauzimanju Sarajeva.

U toku prvog sata razastrli su bijelu zastavu kao znak mira; topovi su prestali sa pucanjem i nastala je tišina. Tu i tamo čula seje po koja puška, jer se je ulicama dešavala strašna ulična bitka. Ne samo da su muški nego i žene su pucale na austrijske vojnike; u takve kuće su onda provalili i sve ih pobili. Mnogo Turaka napustilo je grad. Žalosna je to okupacija, kad moraš sa oružjem svaki korak preći i sa krvlju pridobiti. To je osvajanje, ne zaposjedanje. Naši gubici su brojni. Zapovijedajući general naredio je da se do 22. augusta preda svo oružje. I stvarno donose ga u velikim količinama, mada sigurno još više ga imaju sakrivenog po kućama. Našli smo jako mnogo municije i još uvijek se pronalazi. Narod je naizgled zadovoljan, mada tim ljudima nije baš za vjerovati. Naš konzulat je već prije napustio grad; oni koji su ostali u gradu postavili su se pod njemačku zaštitu, zato što ih engleski nije primio...

Šta će biti sad sa nama, ne zna se. Da li ćemo ići dalje prema bosanskoj granici ili će ostati naš puk tu, još ne znamo. Najradije bi ostali tu, da se odmorimo od velikih napora. – Sretno sam pobjegao pred svim nevoljama. Danas sam poslao telegram Vama i kući...Od danas je dozvoljeno slati privatne telegrame. – Grad je prljav, kuće su većinom drvene, pijace su većinom slabe. Sve je neizrecivo skupo...Židovi, Grci, Albanci i Talijani trguju na sitno sa rumom i drugim stvarima; najviše se prodaje duhan i žestoka pića... Čeznem za urednim životom i školom...

V. *Sarajevo, 25. aug. 1878. U nedjelju navečer*

Dragi prijatelji!

Danas sam primio tvoje pismo i 25 gld. Čudio sam se novcu, sad ga ne trebam jer imam još oko 70 gld. Ali ne smeta; nakon 1. septembra poslat ću ti novac da ga sačuvaš...

Sad smo u taboru u maloj sali za vježbanje. Četvrti bataljon je u kasarni. O našim bitkama pisao sam u zadnjem pismu H. na široko, mislim da si ga pročitao. Mogao bih pisati još opširnije, ali nemam vremena, a i čovjek zaboravi kako se je sve dogodilo, ako ne piše odmah po bitci...

Koliko ćemo dugo ostati tu, to ne znamo. Svi želimo kući. Tu nije dobro za biti. Da li ćemo ići naprijed prema granici ili ćemo ostati tu kao sarajevski garnizon to je još diskutabilno. Kako su sad avanzirali naši velikaši, znaš po časnicima...

O tome šta radimo, čudno se piše. Tako je „*Tagespost"* lagao da je na maršu od Broda do Dervente naš puk imao 31 mrtvog. Niti jednog nismo tad imali mrtvog, ali sada ih je više nestalo. U bici kod Maglaja pao je jedan, kod Žepča trojica, jedan nad časnik Kubin; od 34 ranjena je naknadno više njih umrlo. Za druga dva sigurno znamo da ih nema. Jednog su pokopali Belgijanci...

Došao je navečer nakon strašno teškog marša u tabor Belgijanaca, molio je za krevet ili bolje rečeno za prostor gdje bi mogao leći. Dali su mu to. Drugi dan kad su ga klimnuli da se probudi bio je mrtav. Preuzeo ga je umor. – Drugog „*Hartunga"* našli su na putu između glavne kolone i logistike; njemu su Turci grkljan prerezali. On je naime umoran, zaostao našli su ga Turci i masakrirali. Isto tako desilo se je i jednom Marojčiću. Tada nije bilo sigurno.

Više je takvih žalosnih epizoda; na primjer dvojici iz *Württemberg* divizije odrezali su glave i nataknuli ih na kolje, da sačekaju Austrijance. To će razbjesniti naš narod. Ugari će kleti za svoje mrtve. To im je i treba zbog njihovog pobratimstva sa Turcima.

Pala je noć i prestaje kiša; upalili su vatru i počinju pjevati narodne domaće pjesme. Čovjeka to veselo pjevanje podsjeća na slovenački dom i još teže mu je oko srca, ako se tetura po svijetu, odvojen od svojih prijatelja, znanaca i voljenih roditelja.

Kako je samnom, ne znam. Do sredine septembra ne znam hoće li šta biti. Dobro bi bilo kad bi školski odbor uložio molbu u kojoj bi izrazili svoju želju da me trebaju... Tada ni Vama u školi ne bi bilo nikakvih cjepidlačenje, a država bi uštedila nešto novca, za plaćanje suplenta. Ako to ne bi pomoglo, doći će naš puk bar ove godine nazad, bar tako mi izgleda...

Čovjek nije raspoložen za posao; šta da radim, da uzmem Prešerna i da čitam pjesme. Ponekad branim i pred časnicima slovenačku i slavensku stvar, ali naiđem na liticu. Ideali su pali u vodu.

Danas je bila velika služba Božija u katoličkoj i grčkoj crkvi. Filipović i mnogo drugih oficira bili su nazočni. Govor u katoličkoj crkvi bio je lijep i austrijski obojan. Djeca su pjevala carevu pjesmu, „živio" je odzvanjalo po crkvi. – Toliko „živio" i „živjeli" koliko se čuje sad u Bosni, još se nigdje nije čulo. Srce Slo-

vencu od veselja zaigra kad začuje da austrijski orkestar kroz Sarajevo igra našu slovensku *„Naprej zastava Slave!“*

Sutra u ponedjeljak čeka nas težak dan. Naš bataljon ima zadatak da pregleda turske kuće kako ne bi našli šta skrivenog oružja. Pisat ću ti kasnije kako se je sve proteklo.

Strašno mnogo oružja se je već predalo. Municije je bilo za cijelu armadu. Uhvatili su ađutanta od Hadži Loje, 63 - eg starca, objesili su ga. Vješaju i druge.

Pozdravi mi sve kolege i prijatelje. Šta radi moj stol u podne?

Srčani pozdravi g. H., tvojoj kao i njegovoj supruzi!

S Bogom. Zdravo. Tvoj prijatelj

Sket.

VI. Sarajevo, subota, 31. august 1878. u 11 prijepodne

Dragi prijatelji!

U tuđini čovjeku bude drago ako dobije znak od svojih prijatelja da su dobro i iz pisama sazna da se zabavljaju i zanimaju za pute i crte po kojima domaći puci teško koračaju.

Od 19. augusta smo u Sarajevu, u srcu Bosne. Pisao sam tebi i gospodinu H. zajedno, kratko i lapidarno o tome kako smo dospjeli u Sarajevo. Koliko i kakvih bojeva smo pretrpjeli, pisali su oficijelni telegrami i dopisnici novina. Jučer, u petak 30. augusta dobio sam osam „*Narodih“*, najnovijih od 24. augusta. Brzo je došlo, ako čovjek ima u vidu koliko smo daleko i da nema željeznica. Od tebe i gosp. H. dobio sam po pismo, pored je bilo još drugih pet, tako da sam na časničkoj staži našao vremena da sve to pročitam.

Danas smo vježbali, kao i svaki dan od 7 do 9, pa ću vam svima sad odgovoriti...

Kako je sa divizijom *Szapary*, ne znamo tačno. Nije došla za nama. General Szapary se hvali; da ne može drukčije se umaknuti ako je put slab i ako logistika ne može naprijed. Trenutno očekujemo tri kora, jer nam toliko treba, ako se hoćemo organizirati; jer mora svako selo, svaki trg dobiti svoj garnizon, inače pljačkaju i ubijaju turski lopovi i naši im ne mogu ništa. U Sarajevu mora ostati kakvih 20. 000 vojnika kako bi se sve dobro osiguralo. Na brda se mora poslati i rasporediti mnogo vojnika, kako bi se osigurali pred napadima. Pobunjenici se još uvijek okupljaju; Hadži Lojo je od nas daleko kakvih osam sati. Naređeno nam je da ga uhvatimo, ali se to do sad još nije moglo napraviti. Pohvatali su i objesili do sada više vođa. Ti ljudi hrabro umiru. Jedan je rekao: „Sada mogu umrijeti, jer nema više Boga“. Starci su većim dijelom najveći fanatici. Sada je sve mirno. Oružje su predali.

Imao sam tri patrole po osam ljudi i jedan gradski odred, koji smo pretražili. Sve smo pregledali. Žene su otvorile i ispraznile harem, pa smo ga pregledali. Po

kućama je jako lijepo i čisto. Po kući hodaju bosi po sobama. Ne znaju za stolice i stolove, samo divani su, kao klupe koje imaju naši seljaci oko zidova. Kuće su drvene. U haremu su lijepi tepisi i divani. U sobi su dva ormara: jedan za tepihe i jastuke, a drugi ormar je za „wc“ – vrlo praktično, a ništa ne smrdi...

Išao sa i u mošeje; nisam se izuo, kao što to moraju Turci. Jednolično je po tim crkvama. – Turkinje su zavijene i lice im se ne vidi. Ponegdje sam zapazio i po koju lijepu stvar.

Kad smo ulazili u kuće, žene su plakale. Boje nas se, kao što bi se i naše žene bojale Turaka, kad bi došli kod nas. Plakale su, ali im to nije ništa pomagalo. Ništa im se nije desilo.

Ponegdje su me počastili sa crnom kafom i slatkim. Uzeo sam, jer nije jednostavno klatiti se po kućama i ulicama od 7. do 1. poslijepodne...

Danas će opet jednog objesiti. Mi smo van grada u taboru. Po gradu se širi strašan smrad. Sad tamo kampiramo, jer su obješene pokopali. Piramida od pušaka naše kompanije nalazi se iznad za jednu cipelu duboko pokopanog Turčina. Bojimo se, da ne bi se raširila kakva zarazna bolest. Pojavio se je trbušni tifus, ali mislim da se neće raširiti.

Želio bih pregledati državu onakva kakva jeste. Baš je lijepo okolo Sarajeva. Prema jugozapadu je strašno brdovito i stjenovito. Grad je satkan sa voćnacima i lijepo izgleda. Izgorjelo je mnogo kuća. Ljudi su se počeli navikavati na nas. Austrijski novac rada uzimaju, a turskog neće. Posebno im se dopadaju naši goldinari, jer su novi. Velika je skupoća. Novac se mnogo troši, posebno ako se pije vino, koje košta 120 novčića po litri. Jaja se mogu kupiti jedva za 5 novčića. Mnogo je voća i jako je skupo.

U blizini „konaka“ sastao sam se sa gospodinom Janežičem; sviju vas pozdravlja. On je zdrav i dobro izgleda; želi kući. Čudio se je da smo tako blizu. Marojčićev tabor nije daleko od mene; nisam ga još obišao,jer nemam poznanika tamo. – Vrućina nam strašno smeta, pod šatorima se ne može biti poslijepodne, jer sunce strašno peče.

Pozdravi mi sve kolege, prijatelje i poznanike! Pozdravi mi direktora i nagovijesti mu da bi radije u Celovcu podučavao i vino pio nego tu životario. – Upravo

sada stoji pred našim taborom kompanija lovaca sa Turčinom. Objesiti će ga – to je naš moto. Čovjek postane hladnokrvan – zar ne?

Ostanite zdravo! ...

Sket.

VII. Sarajevo, 17. septembar 1878. U 2 poslijepodne

Dragi prijatelji!

Baš danas u 12 sati primio sam tvoje prijazno pismo, kojeg si mi poslao 9. septembra...Poprilično brzo nam stižu pisma i časopisi. Iz *„Slov. naroda“* saznao sam,

da je u celovačkoj okolici propao Andrej Einspieler. To me mnogo zateklo, da sam nekoliko puta morao uzdahnuti. Izreci mu moje žalovanje i prenesi pozdrav...

Nas rezervne časnike ovdje trebaju kao kruh svakdanji, - zamisli da je većina časnika boležljiva. U kompaniji sam sam sa stotnikom i imam mnogo posla: 24 sata posla, zatim eksercika, opet 24 sata posla itd. Sad sam u Sarajevu i valjda ćemo ostati tu sve dok ne krenemo kući; a kad će se to desiti ne znamo. Mi smo, kako je rekao Filipović njegov *„garde-regiment"*, jer smo svim njegovim zahtjevima na svim mjestima ugodili. Svaki general, koji se rastane sa svojim četama, to mu teško pada. To me mnogo i raduje, kad vidim, da slovenački sinovi svijetu pokazuju jačinu, silu i hrabrost, - samo žalibože da nas iz dana u dan tlači neprijateljska mora...

Pozdravi mi H., želim mu sretan put i nadam se da ćemo se vidjeti ove godine. Pozdravi mi sve kolege i poruči im da sam zdrav, ali da čeznem za dolaskom u njihovo društvo...

Drugi put više o svemu...

Pozdravi sve!

Sket.

VIII. *Mokro, petak 4. okt. 1878.*

Dragi prijatelji!

Nije prošlo mnogo od kako sam ti pisao, ali hoću te uputiti u promjene. U Mokrom sam od 3. oktobra. Uistinu, kraj nosi pravo ime. Tu je mokro. Ustvari uokolo je brdovito, a između brda je mala dolina koja je jako mokra, otuda i ime. Ima par kućica. Sve je vrlo siromašno i neobrađeno. Stanovništvo je Grčko – Srbi i naši vojnici. Okolica je izvrsna; čini mi se kao da bi stajao na Križnoj gori kod Celovca. Naš tabora je jako primitivan, gledam zalazak sunca i vidim u nebu grebenaste vrhove strmih brda. Lijep, uistinu lijep je navečer cijeli gorski greben, ali još ljepše ga je gledati ujutro kad sunce izlazi i obasjava sve gorske vrste. Iza leđa su nam strme, apnene stijene, koje se uzdižu visoko ka nebu. Za tim stijenama mi moramo rasporediti prednju stražu i čuvati taj uski kanal. – Da je tu bila bitka – to znaš. Danas, na balu našeg cara razdijelila su se priznanja za hrabrost onim, koji su se tu, ali i drugdje borili.

Na Romaniji planini, 6. okt.1878.

Baš dolje pod strmim stijenama na lijepom travnjaku stajao je puk *Molinari* i 9. lovački bataljon. Razdijelila su im se priznanja za hrabrost preko puta stijena, koje su se prije mjesec dana morale sa oružjem u ruci istrgnuti iz turskih ruku. Vojnici su sa gromoglasnim pokličem pozdravili, one koji mirno spavaju pod Romanijom. Naši vojnici su ostali u Sarajevu, gdje su im baš danas razdijelili

svetinje. – Da je naš puk 37, Marojčić 33 i Belgijski 9 primio svetinje, ti znaš preko *„Slov. Naroda"*. Reci sad da se nismo mi Slovenci dobro istakli!

Danas 6. oktobra idem dalje. Nedjelja je i tri poslije podne je. Ti se negdje oko jezera ili po Križnoj gori šetaš, zabavljaš i veseliš...dok mi imamo bosansko – turško šetanje, koje nam je inače zamarajuće, ali nam ponekad da izvrsne panorame.

Od 5. oktobra poslijepodne smo na Romaniji, tačnije u Hanu na Romaniji. Tu mijenjamo jedan Molinarijev bataljon, jer su tri Molinareva bataljona i jedan lovački otišli odavde i iz Mokrog pa ih naš 5. bataljon i dva bataljona Belgijanaca mijenjaju. Oni su otišli u Sarajevo, a kud će dalje to ne znamo.

Romanija, leži jako visoko na približno 1629 m. Zrak je čist, a razgled lijep. Nebo je vedro kao riblje oko. Šta bi više poželio čovjek, ako bi imao svega za dosta po čemu bi onda čeznuo. Ali vidi, nigdje nema kuća, samo dolje u dolini je planinska kuća, koja se naziva „han". Nigdje nikog osim austrijskih vojnika i Bošnjaka, koji mora voditi konje, koji prevažaju u ogromnoj koloni pod zapovjedništvom naših vojnika namjernice i hranu u Glasinac, Rogaticu, Višegrad itd. To je uistinu vojnički život. Voća, mlijeka, jaja ili šta drugo ne možeš dobiti nigdje; samo rižu. Ponekad, naravno pošaljemo po bolje stvari u Sarajevo, za nas časnike.

Kraj oko planine je brdovit. Apnena brda i gajevi, uzdižu se ka nebu, nisu obrasli nego su gola brda sa ponegdje pokojom smrekom i borom, koji uljepšavaju cijeli kraj. Iza za gajevima i gorama uzdižu se visoka brda, koja su već u Srbiji i razgraničavaju austrijsku Bosnu sa Srbijom. Mnogo sam Bosne prekoračio, ali mislim da neću još mnogo, jer je sad sve smireno. Višegrad je naš i drugi gradovi. Hadži Lojo je u Sarajevu, gdje čeka ono što je zaslužio. Tako da se je po teškom pokolju kod Glasinca, sve umirilo, bar za sad. Zato se nadamo da ćemo uskoro možda kući...

Tu je život jednoličan. Na straži smo mi časnici svakih 24 sata i idemo na brda na kojima grade „tvrđavice" sa bedemima za zimu i protiv neprijatelja. Šest takvih je upravo u izgradnji. Ta pozicija je izgubila na svojoj važnosti jer su Rogatica, Zvornik i Višegrad u našim rukama.

Udaljeni od svijeta nadamo se da ćemo brzo nazad za Sarajevo, a zatim kući u Austriju...

Pozdravi mi sve kolege, znance i prijatelje!...

Tvoj

Sket.

IX. *Romanija, 24. okt. 1878.*

Dragi prijatelji!

Jučer sam dobio tvoje dugo očekivano pismo od 14. okt. Činiš mi se lijen u pisanju, ali pošto si mnogo napisao opraštam ti...

Da se vraćamo, to znaš isto kao i ja. Dana 26., ili 27. okt. odlazimo sa Romanije, a od 3. okt. nisam bio u Sarajevu...Tu je naš dom i sve naše. Ova planina uda-

ljena je oko 6 sati od Sarajeva...Imamo šatore, ali kroz njih prokišnjava, tako da sam potpuno mokar, kad nas ponoći kiša zalije. Tu se ništa ne može kupiti. Svako 24 sata sam na straži. Kako je živjeti na taj način, možeš misliti. Usprkos tome zdrav sam i skoro radostan, održao me je*„galgenhumor.“*Već neko vrijeme pada kiša, pa je nas muče hladnoća i blato. Biće dobro ako dođem zdrav u Celovac. Marš kući biće najteži do Broda. Od Broda do Sisaka i Zagreb biće bolje. – Od 12. do 15. bit ćemo u Mariboru. Kad dođem kući, oko 25. novembra, ako budem zdrav, doći ću te posjetiti.

Da je u Celovcu sa slovenskom riječju žalosno, mnogo mi je žao. I u Ljubljani me ljute. Volio bih da znam kad će Slavenima zasijati bolji dani...Tu imam priliku čitati *„Presse“, Fremdenblatt“, „Tagespost“, „Slov. narod“ in „Bos.-herceg. Novine.“* Zadnje su suhoparne. Kad se vratim, imam namjenu baviti se sa studiranjem Bosne...

Piše mi g. župnik Trstenjak da hoće Slovenci za praznik svečano da ga obiđu. Mislim da će iz Celovca otići više telegrama u Ponikvu. Mislio sam ga obići, kad dođem kući...

Meni nećete trebati čestitati na križu, naš stotnik ga je dobio, mnogo drugih pa nije. Ja sam sam sa stotinikom ovdje već od 7. augusta...Pozdravi mi G. G. Volio bih vidjeti *„das windische Haus“*, lijepo izgleda, stvarno. Iskrene čestitke Mohorevom Društvu.

Ne zamjeri što tako loše pišem. Kiša je i mokri smo. Hladno je i čovjek lako „sfrci“ tu na planini pod oblacima i kamenjem. „*Es wird schon besser werden*“ - Biće bolje, te riječi me uvijek utješe.

Pozdravi svoju suprugu i djecu!

Tvoj

Gospodin c. kr. poručnik, adjutant Ivan Fras, Te srdačno pozdravlja. On je vrijedan slovenski gospodin!

Sket.

X. Sisak, 12. novembar 1878.

Dragi prijatelji!

Primio sam tvoje pismo dok sam odlazio iz Sarajeva tačno 28. oktobra. Mi smo naime 26. oktobra napustili Romaniju ujutro oko 7 i domaršrali do Sarajeva. Tako da smo 27. oktobra u nedjelju odmarali. Taj dan otišao je puk Marojčić, a mi putujemo skupa sa Belgijancima u ponedjeljak. Vrijeme je vrlo loše kao da se je *Jupiter Pluvius* urotio protiv nas, i neće da nas pusti iz Bosne.

Nekih posebnosti na maršu ni nema. Kiša je padala, svaki dan osim jednog. Blato je do koljena, to je jedino moguće tu u Bosni, gdje ceste nemaju svugdje

tvrde podloge. – Odmarati smo morali pod milim nebom u blatu i kiši pored vatre. U Žepču je dva dana padao snijeg. Tu smo imali dva dana odmora. Na brdima se može vidjeti mnogo snijega. U Bosanski Brod došli smo 8. nov. navečer 15 do 4. i preko Save na staru austrijsku zemlju kročili tek u pola 8. Toliko vremena nam je trebalo da se probijemo kroz blato, vodu i kolovoz, kojima ne možeš ni naprijed ni nazad niti na lađu da se prebacimo jer je pontonski most potonuo.

Sava je toliko nadošla da nam je voda do trbuha. Sad je sve prebrođeno. Trinaest dana smo na maršu od Romanije do Broda, svi su skoro iznemogli zbog poteškoća na koje smo nailazili.

Iz Broda smo 9. nov. u 12. sati krenuli prema Sisku. Ovamo smo stigli 10. nov. u pola 8 navečer. Parabrod nije nigdje stajao, vozili smo se noć i dan bez prestanka. U noći sa 10. na 11. nov.morali smo ostati na parabrodu. Dvije noći nismo spavali, jer nije bilo prostora za leći. Dana 11. nov. smo se ukvartirali: iznajmio sam si sobu i jako se obradovao kad sam sjeo, svukao odjeću, umio se i legao u snježno bijeli krevet. Čini mi se da sam, živio kao divljak. Crni i prljavi kao zamoraci, sad se moramo kultivirati po našem. Pošto smo se iznenađujuće brzo dovezli iz Broda u Sisak, naprijed krećemo željeznicom tek u srijedu 13 nov. u 5 poslijepodne, a u Maribor stižemo 14. nov. u 9. sati i 41. minutu. Najprije ćemo se razoružati, nakon tri ili četiri do sedmicu dana stići ću u Celovac, 27. ili 28. nov., pa ćemo se malo skupa proveseliti...

Srdačno mi pozdravi sve moje kolege, Janežiča, Goleja i ostale znance i prijatelje. Zdrav sam hvala Bogu još; ali strašno sam slab. Od svih časnika se samo ja nisam mogao niti jedan dan odreći posla zbog kakve bolesti ili slabosti.

Budi mi sa svojom porodicom srdačno pozdravljen od svoga iskrenog prijatelja.

Upravo je stigao telegram, da ćemo danas 12. nov. u 5 krenuti i da sutra stižemo u Maribor.

Sket.

Prepiska: U neobičnim okolnostima pisma sam uručio uredništvu. Baš sam počeo sa uređivanjem za objavu u Zvonu, kad je do mene kao i do hiljada drugih došao poziv za vojsku. Naglo sam uručio nepregledan rukopis uredniku sa molbom da pisma uredi i objavi. Moguće da bih ja šta drukčije uradio, ovo ili ono mjesto ispustio ili po svoje oblikovao, pa ne bi bilo kako treba; jer su tu tačni podaci čovjeka, koji ih je napisao. – Sreća je htjela da sam u istom smjeru i djelomično po istom putu morao kuda i poručnik Sket, jer me je zvala vojnička dužnost, samo što sam ja išao po željeznoj cesti, koja vodi kroz Bosnu i Hercegovinu do Boke Kotorske. Možda je i meni sudbina namijenila da i ja pišem o vojnim događajima i doživljajima, kako bi ih sačuvao u sjećanju ili kao mrtvo slovo na papiru. Kažem - moguće jer isto kao i pisma tako i čovjek ima svoju sudbinu.

Hum u Hercegovini, 12. feb. 1915.

GODIŠNJAK2016

PRIKAZI I OSVRTI

Značaj zavičaja i zavičajnog u romanu Dževada Jahića Azizova *Ustraga*

Novi Pazar: El-Kelimeh, 2010.

Iako je roman Dževada Jahića *Ustraga* objavljen još 2010. u izdanju „El-Kelimeha“ u Novom Pazaru, te promoviran u tom gradu, tek je – zbog autorove zauzetosti na poslovima *Enciklopedijskog rječnika bosanskog jezika* – ljetos predstavljen i bosanskohercegovačkoj javnosti.Veoma lijepu i izuzetno posjećenu promociju u Sarajevu organizirali su njegovi sugrađani iz Prače i Rogatice, čime su autoru odali posebno priznanje, a to njihovo zauzimanje sasvim je u skladu s tom knjigom. Naime, piscu je zavičaj mnogo, da ne kažem sve ili najviše. Ali, da kažem da nema pisca bez zavičaja, pri čemu se književna umjetnost realizira na relaciji i korelaciji od zavičajnog do univerzalnog. To, naravno, nije i opće pravilo, jer je u književnosti i nemali broj primjera da se pisci srame svojeg iskona, da bježe od svog djetinjstva ili ga potpuno zanemaruju. Ali, zavičaj je i dominantno obilježje romana *Ustraga*. Prirodom očevog posla, poduže je živio u više gradova. Rođen je u Mostaru, školovao se (osnovna i srednja škola) u Rogatici, studirao u Sarajevu i Beogradu, živio poduže u Moskvi, nekratko i u Edirnama u Turskoj, najduže u Sarajevu. Međutim, iako na ovom popisu nedostaje Prača, to mjesto, ni selo, a ni gradić, tridesetak kilometara istočno od Sarajeva, u pravcu Podrinja, osnovno je njegovo pribježište i ishodište familije Jahić. Pisac se ovom knjigom na najbolji način odužio tome svom zavičaju.

Dževad Jahić se ubraja među naučnike kojima su intimno najdraže one njihove knjige u oblasti lijepe književnosti, smatrajući to najvažnijim svojim kreativnim dometom. To naoko diskretno, a zapravo izrazito dokazuje „detalj“ istaknut i u vrhu ovoga romana: on svoja književna djela podiže na lični pijadestal više, potpisujući ih i očevim imenom: Dževad Jahić Azizov. Tako je već peti put, jer je na taj način potpisao i svoje četiri knjige pjesama u prozi. To s proznom lirikom nije dovoljno poznato pa – kao i mnogo šta drugo – ni samjereno i književnokritički valorizirano.

Sam roman zaokuplja pažnju i prije nego što ga se otvori. Na naslovnoj korici, odmah ispod toga kako se autor potpisao, stoji naslov: ***Ustraga***! Njime se dvostruko vrhunski legitimira – i kao jezički stručnjak, isturajući takvu riječ u naslov svog prvog romana, ujedno i kao književnik, s rafinmanom za istinski lijepu riječ. Saznajemo to i iz romana, on tu riječ nosi od djetinjstva. Nosi je u svom jezičkom

ne samo vokabularu, nego i osjećaju iz pričanja i doživljaja iz vremena prilikom posjeta Prači. To je vrijeme dok se u kućama pripovijedalo, a pogotovo što potječe iz lovačke porodice, pa to podrazumijeva još više priče i pričanja.

Ustraga, riječ koja je prelijepo prepoznatljiva i jednako tako odgonetljiva u svojoj zagonetnosti. Čak da nije tako i da jê on izmislio, da je skovao ili iskovao tu riječ, trebalo bi mu na tome posebno čestitati. Nisu ni teoretičari književnosti niti stručnjaci za jezik, pa i oni vrhunski, ti koji determiniraju, koji određuju jezik; jezik nekog naroda određuje taj narod, u prvom redu književnici iz tog naroda, tako i unošenjem novih riječi ili revitaliziranjem postojećih, na razne načine zaturanih, zabranjivanih, oduzimanih nam riječi. To spominjem i zato što je takvih riječi veoma mnogo u ovoj knjizi. Ta riječ djeluje prisno i odmah raspoznatljivo, a duboko. Dževad Jahić Azizov ubrzo, već pri početku, a to je na 18. strani knjige, i eksplicitno objašnjava pojam „ustraga", ispisujući tu riječ na tom mjestu sa spacijama, u razmacima. To njegovo objašnjenje nudi veoma zanimljivo tumačenje, veoma prisutno u njegovom zavičaju i njegovoj (lovačkoj) porodici. Uporedo, to je i jezički sasvim jednostavno: uz trag, ustrag, ustraga, ići tragom, tragati, istraživati, gonetati, odgonetati.

Brojne su i druge refleksije koje izaziva ta riječ, a koje se potvrđuju u romanu i potvrđuju opravdanost odabira naslova. *Ustragom* Dževad Jahić Azizov, zapravo, počinje svoju literarnu ustragu, traganje u vremenu i prostoru zavičaja i traganje po svom životu. Započinje, jer je ovo prvi roman u njegovoj naumljenoj romanesknoj seriji. On to najavljuje tokom pripovijedanja romana, čak i naslove budućih knjiga. Ali, eto, pomislite, ipak, da je to umjetnička sloboda, da je to onako napisao, što mu je tako odgovaralo na tom mjestu pri pisanju. Međutim, Dževad Jahić već naveliko piše drugi roman, drugi dio, nastavak ovoga romana, koji treba imati više dijelova, više knjiga. Na tom njegovom zadavanju sebi kapitalnih projekata – kao što je sastavljanje 12-tomnog *Rječnika bosanskog jezika* i romaneskno višeknjižje – na tom angažmanu treba čestitati autoru.

Bez namjere da osporavam drukčija mišljenja, protivan sam čestom i grubom smještanju savremene književnosti u postmodernizam. Poslije tzv. moderne, sve se trpa u postmodernu, iako je taj pravac u književnosti, postmodernizam, okončan drugom polovinom prošlog stoljeća. Kao što je i svaka definicija ipak samo nečije mišljenje, a ustrojavanje pravila pitanje dogovora, tako je današnja, savremena, književnost izvan uvriježenih klasifikacija i svrstavanja u pravce.

Između brojih zavičajnih priča i pričanja o zavičaju u romanu ne postoji haotičnost. To nije bućkuriš. Dževad Jahić Azizov uspostavio je uzročno-posljedičnu zgusnutost, koja, pak, gradi zanimljivu i čvrstu romanesknu strukturu.

Njegova *Ustraga* znači traganje za korijenima, ustrajno preispitivanje i nevjerovatnu ustrajnost u načinu pisanja za koji se opredijelio.

Svaki uspio umjetnički čin može se svesti i na to da predstavlja preispitivanje, da mu je to svrha i smisao. U *Ustrazi* autor preispituje makro i mikrosvijet oko sebe, i u sebi, i samoga sebe kroz doživljaje i njegovo doživljavanje svojih bliskih prethodnika.

Što se tiče klasificiranja, ovaj roman najprihvatljivije bi bilo odrediti terminom hronike, kao roman-hroniku. U užem smislu, to je zavičajno-porodična hronika, unutar koje je i lična hronika, koja već i ovim, prvim romanom poprima obličja najavljene literarne autobiografije. Ova *Ustraga*, da je sad nazovem i prvim dijelom zamišljenog višeknjižja, završava se upravo najavom rođenja Jamesa Parthie, a i to potvrđuje da je ovaj roman, kroz koji je – da ne bude zabune – cijelim tokom prisutan James Parthia, zapravo retrospekcija.

Roman ima više od 550 strana, a to je više od 200 hiljada riječi. To je i previše samo napisati, rukom ili direktno na tastaturi i kao obični referat ili, recimo, naučno djelo, a nekamoli da se svaka riječ na tih više od 500 strana osmisli, da je smislena, da se premetne, zamijeni i odmjeri više puta tako da bi pripadala lijepoj književnosti. I tako više od 200 hiljada puta.

Mada se roman *Ustraga* proteže na nekih 900 godina, odnosno govorenje u njemu zahvata skoro milenij, ipak je ovo porodična hronika koja obuhvata tri generacije jedne porodice, tek uz spominjanje četvrte, pradjeda Orhana. Tako je, zapravo, s većinom Bošnjaka. Znamo ono što znamo o sebi, o svom ocu i o svom djedu. I još samo kako nam se zvao pradjed. Zašto je to tako, to su posebna pitanja, na koja bi dobro bilo tražiti odgovor među brojnim našim nepoznanicama koje se direktno tiču ne samo bošnjačke prošlosti nego i sadašnjosti. A onda, na 391. strani romana, nailazi se na (citiram): „...Meni je zasvagda ostalo nepojmljivo kako to da se mom pradjedu Orhanu ni za grob ne zna... I koja li je to vrsta našeg zaborava? Koja li to vrsta krivice tereti moj narod zbog tog zaborava?“

U *Ustrazi* pisac izbjegava tzv. poziciju sveznalice. On roman sastavlja tako da pred očima čitalaca otkriva traganja (stvarna ili fiktivna), rekonstrukcije i konstrukcije o životu porodice Parthia u tri generacije, te se tek dotičući i četvrte, kroz doživljaje, događaje, pričanja, prepričavanja, predaje (legende), gatke i bajanja, nevjerice i vjerovanja, slike i fragmente, rijetke fotografije i rijetke dokumente, faktima, fikcijom, fantazmagorijom, pukom realnošću, surovom ili nekad i lijepom i radosnom, pri tome ne napuštajući zavičajne granice i stalno se baveći njima. Uz mistifikaciju i demistifikaciju svega toga, s redukcijom, ali i s pomnom opširnošću, koja nerijetko vodi do minucioznosti u detaljiziranju, a u književnosti je više nego bitno da autor posjeduje osjećaj za detalj. I u tome se Dževad Jahić Azizov iskazuje kao majstor. U prvom redu se ističe opis đačke razredne fotografije na kojoj je i djevojčica Zuhreta, buduća majka pisca ove knjige.

Pisac je u romanu literarni lik koji se objedinjuje u dva imena: James Parthia i Uno Narona, što nije i podvojenost, nego slijed i zanimljiva spisateljska dosjetka, a nije ni tripleks s povremenim pojavljivanjem istog literarnog junaka s imenom Ahzur Hotča ili s tek ponegdje nagoviještenim četvrtim, Ihbisom Muhadžirovom, čije će obličje, pretpostavljamo, preuzeti pisac u kasnijim svojim, moskovskim godinama.

Antologijski je spomenuti opis fotografije. Uz njeg', prema umjetničkoj izvedbi i snazi, stoji također detaljni, dugi i nimalo dosadan opis očeve svjedodžbe o završenom strojobravarskom zanatu u Prači, u kojoj je – kao početak industrijalizacije u Bosni i Hercegovini – bila smještena moderna pilana, ali i s ostalom infrastrukturom koja je prati uz popravku mašina. Ta svjedožba bi drugome predstavljala tek bizaran detalj, a piscu znači mnogo. I ne samo zato da bi iskazao svoju domišljatost u opisivanju, nego i što se, u svojoj hronici, domogao rijetkog autentičnog, pečatiranog, neporecivog dokumenta. To je i inače tako kad je riječ o Bošnjacima, a pogotovo onim koji su ratni muhadžiri i čije je sve uništeno na okupranim teritorijama, kao što je to i porodici Parthia činjeno pokoljenjima.

Po obrascu da su nam djedovi (ili nene) najmiliji (pogotovo onima koji su ih i zapamtili), a to je i zato što je sjećanje na njih najčešće krhko i nadopunjavano mistikom, mnoge stranice romana ispunjene su sjećanjem na djeda Mogamada i djedovim sjećanjima te pripovijedanjima o sultanima Osmanskog devleta. Tu se djed najviše oslanja na njemu dragu, poznatu knjigu Josepha fon Hammera *Historija turskog osmanskog carstva* ali, kad dolazi na red pripovijedanje o sedmom po redu sultanu, Mehmedu Fatihu, prestaje prepričavanje Hammerove historije i do izražaja dolaze predaje o Fatihovom boravku, odnosno konačenju u Prači, raspredanje te legende izgleda toliko uvjerljivo kao da je sultan zaista i boravio u tom kraju, kao što je bilo još mnogo mjesta u Bosni i Hercegovini koja imaju svoje predaje o tom istom, prvom konačenju velikog sultana u njihovom kraju... Sve to taj lik (djeda Mogamada) čitaocu čini bliskim ili i najbliskijim. Ipak, drugo iščitavanje romana razotkriva da je najzanosnije pisanje o Zuhreti. To, opet, postaje razumljivo, jer je posrijedi majka.

Zanos i pisanje sa zanosom može biti i mogući moto ovog romana, najbitniji njegov pokretač. To je pisac i eksplicitno izrekao u romanu konstatacijom da nema pisanja bez zanosa.

Pisanje o ocu Ahbizu iz Prače, pak, nije zanosno u tom smislu da je pisac apsolutno na njegovoj strani, jer otvoreno ukazuje i na neke njegove mahane, ali je više nego zanosno kad piše o njemu kao avdžiji (lovcu), što mu je bilo kao predoređeno i unutar čega je najpotpunije i živio i uživao, tako da je taj lik literarno upečatljiv, možda i najupečatljiviji i radi njegove slojevitosti. Koliko je takvo zavičajno odra-

stanje ostavilo traga na autoru romana, vidljivo je iz podatka iz Jahićeve biografije da je svoj magistarski rad zasnovao na lovačkom rječniku/idiomu pračanskog kraja.

Pisac se, što nije nebitno mjesto ni u ovom romanu (već i time što je preuočljivo) suočio i s odabirom imena svojih likova i toponima. To se, inače, neminovno nameće kao bitan problem u pisanju. Od toga da se nađe zanimljivo, zvukovno, tiho, neobično, obično ili kako već ime, do toga da se izbjegne puko identificiranje literarnih junaka sa stvarnim ljudima, događajima, toponimima, što – nakon objavljivanja knjige – zna izazvati velike, a piscu sasvim nepotrebne komplikacije. Dževad Jahić Azizov se u tome dovija na razne načine. Već na samom početku zadevera nas odabirom imena onoga o kojem se umnogome pripovijeda i koji i najviše pripovijeda (roman, naime, počinje u er-formi, a dolazi do preplitanja s ih-formom i njihovih nerijetko neosjetnih međusobnih izmjena u romanu), što je jedna od posebnih odlika romana.

Opredijelio se, naime, da to bude ime i prezime James Parthia. Za ime nam je u romanu eksplicirano da se i čita tako kako je napisano: James. To je već samo po sebi neobično, a i prezime. Intrigantno je, pogotovo što je jasno da junak ne potiče s drugog kontinenta ili neke od Bosne udaljenije zemlje, nego iz tradicionalne bošnjačke patrijarhalne porodice, u kojoj su prusutni i tragovi vjerskog naslijeđa, te uz konkretno imenovanoga glavnog mjesta zbivanja. Ne nalazimo objašnjenje. Pisac zna svoje razloge. Intriga je, pak, također bitna za proznu književnost i osnovno je pitanje stila i umjetničke slobode da nije nužno sve pojasniti.

Postoje i stvarna imena i ljudi i gradova. Veliki broj je, ipak, izmišljenih, smišljenih. Izgledaju nam spretno ili manje spretno, razumljivo ili manje razumljivo. Ne baš kao i s Jamesom, ali je slično i s preostalim najvažnijim likovima i mnogim sporednim, a prepoznatljivim: rečeno je da je djed Mogamad, a otac Ahbiz (kao možda izokrenuta premetaljka imena Aziz) itd.; tako je i s mnogim toponimima. Na kraju, iako mnoga imena podsjećaju na stvarna, to mogu biti i samo literarni likovi, ili sasvim literarni likovi, a to je književno najvažnije.

Međutim, Semiz-Ali-pašino turbe u Prači je Semiz-Ali-pašino turbe u Prači, a Prača je Prača. I to se, onda, doživljava kao otvoreno, nimalo skriveno i dužno simpatiziranje Prače kao najvažnijeg među autorovim zavičajima, ali se redovno i iznova vraćajući Prači kao svom pribježištu, svojoj postojbini, gdje i jest ishodište njegove familije Jahića. Time ovaj roman postaje i jedinstvena hronika Prače, maloga naselja koje ima svoju povijest, tako i svoju urbanu i industrijsku povijest, a ta Prača s Behramovom ravni je velika i najveća u pripovjedačevom pamćenju i u njegovim očima.

Semiz-Ali-pašino turbe zaista je postojalo, ali postoji i sada u Prači. I to u svom jedinstvenom i autentičnom obliku. Prača sada pripada teritoriji Federacije

BiH, ali je tokom posljednjeg rata bila okupirana i sve je u njoj skroz porušeno, ama baš sve, tako i džamija, ali Semiz-Ali-pašino turbe nije ni dirnuto. I prije posljednje agresije na Bosnu i Hercegovinu prva građevina bila je pod zaštitom države, tako da i dalje jednako svjedoči svoja duga stoljeća kao nacionalni spomenik. Opisujući nastanak i njegovu gradnju do najsitnijih detalja, tu se Jahić pogotovo razmahuje, a ima i čime, a ima i zašto, time što je opstalo.

Iza prevlađujućeg ličnog i porodičnog, autor se, kao na nekom fonu, u drugom planu, poigrava s dalekom historijom, ne preskačući ni surove godine stradanja u velikim ratovima, a historija se ionako poigravala s Bosnom i Bošnjacima, kao što se i sad ta prošlost poigrava s nama, a to je i zato što dosad nije napisana ni kao „h“ od historije, pa su u književnosti naši pisci prinuđeni baviti se tim spoznajama o Bosni, za koju autor navodi da u starim knjigama piše da se u njoj, u Bosni, sijeku kosmičke sile svijeta.

Te riječi bi bile zgodne za poentiranje – da njima završim ove neke od svojih refleksija o zavičajnosti i zavičajnom u romanu Dževada Jahića Azizova. Ipak, ne bi valjalo makar ne konstatirati ono što se očekuje od Dževada Jahića kao lingviste, a on je u romanu kao pisac premašio ta očekivanja. To je da je ova knjiga sehara ili riznica, da kažem i svojevrsni rječnik lijepih zavičajnih riječi i sintagmi: kućile, kosanica, prščić, strmeknuti, rávan (s dugouzlaznim akcentom na prvom „a“), horozija jaja, krhke grančice zelenkastog sna, vrisak tihe noći, ikčija, zabasati, kahvaji, dobrina, itd..

Nadati se da će roman *Ustraga* nekad biti situiran kako dolikuje u historiji naše književnosti. Njegovo možda i najvažnije obilježje je da pruža čitalačko uživanje, doživljaj čitanja, a valjda u tome i jest književno poslanje.

Isnam Taljić

Enciklopedija bošnjačkog traženja sebe

(Halid Kadrić: *Kobno raspuće*, I-II. Sarajevo: Bosanska riječ, 2015.)

Ogromnim projektom romana *Dugo svitanje* Halid Kadrić (1936) sabio je povijest dvadesetog stoljeća bošnjačkog naroda u priču. I to masivnu, detaljnu, a čitljivu. Idući od godine do godine, nepoznate, zaboravljene, zanemarene, a i poznate činjenice i okolnosti historije ovog naroda strpljivo i dosljedno povezuje u fikciju s više od dvije hiljade sedamsto strana u četiri toma, koja je imaginarna toliko da bi se mogla čitati, a time i postojati, a utemeljena da bi čitanje bilo i učenje, proživljavanje, nezaboravljanje kao preduvjet za svjesno postojanje i trajanje, za življenje bez kompleksa, ali i bez mitologema. Historija bošnjačkog svijeta složena u roman na ovakav način postaje umjetnički uobličena, a tako i teško osporiva činjenica. Evo je tu pred čitaocem, bošnjačkim i nebošnjačkim, teška je, mučna, to je trajanje u ličnom a gubljenje u velikom i kolektivnom, to je traženje i lutanje, zbunjenost, povučenost, zanemarenost, prepuštenost, ali i čvrsta linija svjesnog pa i neuništivog kroz jednostavno osjećanje sebe kao kulture, iskustva, jezika, vjere. Likovi i situacije koje Kadrić prikazuje daju historiji slojevitost a čitaocu jasnu sliku kroz dokumentarno postavljen okvir kroz koji pisac imaginira život.

U nastavku *Dugog svitanja, Kobnom raspuću*, koje zasad ima dva objavljena i još dva planirana toma pod vlastitim naslovima, pisac ide unazad, istim načinom, posvećeno i ozbiljno, predano izučivši masu knjiga, prikazuje i nama jedva poznati bosanski devetnaesti vijek. Ljude i događaje s početka vijeka, od 1800. do 1822., oživljava, povezuje, razumijeva u romanu *Užarena zemlja,* koji na više od šesto strana daje široku sliku evropskih prilika, ocvalog društvenog sistema i tehnološkog zaostajanja Carstva, zapuštenost Bosne, godine inercije i reformi, slabljenja sultanove vlasti, jačanja pokreta za samostalnost, osjećaj prepuštenosti Bosanaca na margini imperije koja, slabeći, ne bira način da opstane, Gradaščevića … sve do zaljubljenika u slobodnu riječ pjesnika Ilhamije pred smrt, kojoj trezveno gleda u oči u Travniku, preko vezira i njihovog rutinskog a besmislenog nasilja kao jedine trajne poruke Stambola Bosni, sve detaljno uobličeno, čitljivo i utemeljeno. Kroz radnju prolaze i Mustafa Bašeskija i Umihana Čuvidina, mnogi likovi koje dokumenti spominju, kao i oni koje znaju tek pažljivi čitaoci izvora, osvjetljavajući povijest i podupirući autorove ideje o njoj i načinu povezivanja djelića stvarnosti u priču koja objašnjava, približava, bilježi, prenosi, uvjerava i pamti. I ovdje Kadrić zamišlja atmosferu, ljude pritisnute vanjskim silama, riječi, misli, motive, koji ih pokreću, od godine do godine, od bega do fukare, od lopova do heroja, od snijega do sunca, od pohlepnika, kolebljivaca, nasilnika, izdajnika do sanjara i

junaka koji osjećaju vrijeme i potrebe naroda. Halid Kadrić ozbiljan je i detaljan u prikazu, suzdržan u postupku, naglašeno autentičan u dijalozima i romantičan u dočaravanju likova preko kojih prenosi svoje shvatanje historije naroda i zemlje o kojima piše. A ni taj narod nema samo izvana nametnutu muku kao zadaću, on živi i traje slično drugim, i onima koji su mu bliski i onima koje jedva da zna.

Drugi tom nazvan je *Zmajev let*. Ni ovih više od šeststo strana, koje pokrivaju jedanaest godina, nije mnogo ni dosadno. To vrijeme od 1822. do 1833. obilježeno pokretom za autonomiju, smislenim i hrabrim Gradaščevićevim pokušajem da se Bosna postavi prema drugima i sebi samoj na najbolji mogući način prikazano je tako da se kroz čitanje književnosti i uči o prošlosti možda da bi se živjelo neopterećeno i uspješno u sadašnjosti i budućnosti. Put Huseina Gradaščevića, ponositog sanjara, maštara, ratnika, junaka, prosvjetitelja, od jakog osjećanja nepravde, slutnje i potrebe za djelovanjem, priprema, pobjeda sve skoro do konačne pobjede prvog juna 1832. blizu Sarajeva, kada ga u bespuća povijesne nemogućnosti gurnu hercegovački Bošnjaci i to muslimani predvođeni izdajnicima i halapljivcima (prethodnicima današnje lažne i pokvarene elite privatizacijskih, akademskih, političkih, sudskih, novinarskih, svakojakih hapaca i bezveznjaka) te progonstva u Hrvatskoj i sumnjive prirodne smrti u Stambolu, Kadrić daje s puno simpatija, ali bez ideologizacije, bez prenaglašavanja onoga što mu se sviđa a sklanjanja onih izvora i okolnosti koje mu se ne dopadaju. Držeći se hronologije i izvora, precizno određenih mjesta i vremena, povezuje uzroke i posljedice propasti pokreta izdajom:

„U momentu kad je miralaj pred pašalijama uzjahao konja s namjerom da krene (ponijeti ponudu za prividno dostojanstvenim uzmicanjem sultanovih snaga, op. D.O.), dogodilo se čudo od koga je naglo stao. Opazio je na zapadnom horizontu, na vidiku iznad Ljubogošte, ogromnu masu vojske, konjanika i pješaka pod silom oružja, koja se uvećavala jer su neprestano pristizali novi odredi. Iznenađen, vratio se s konja i hrupio u pašin čador.“ (str. 526)

Gradaščevićev kraj Kadrić je prikazao kao naglašeno ponosno odbijanje velike časti i vlasti koju mu sultan nudi:

„Vaše Veličanstvo, za fildžan krvi ne daje se domovina, a jedino mjesto gdje mogu živjeti je Bosna i jedini narod kome mogu služiti je bošnjački narod. On želi slobodu i nezavisnost, a meni je ukazao povjerenje da ga vodim. Zakleo sam se na vjernost.“ (str. 602)

Dok Nedžad Ibrišimović (recenzent *Dugog svitanja*) u *Braći i vezirima*, možda jednom od najljepših i najnepročitanijih romana bosanskohercegovačke i bošnjačke književnosti, opisuje Gradaščevićevu borbu kroz fantastičnu, poetiziranu

mješavinu njegovih snova i stvarnosti, Halid Kadrić drži se fakata i iza njih svog viđenja nacionalne povijesti pa tako uobličava i način govora i mišljenja likova.

Ovaj vrijedni čovjek i danas piše, i od razbacanih, mrtvih podataka pravi priču kojom će u još dva toma i sebi i drugima ispričati preostalih šezdeset sedam godina bosanskog devetnaestog vijeka.

Činjenice od kojih gradi pripovijest pisac slaže tako da izviru i iz razmišljanja likova, iz autorskog pripovijedanja, objašnjavanja i približavanja, a ponegdje i iz jasnije navedenih izvora koji naglašavaju stvarnosni okvir fikcije. Shvatanje bošnjačke povijesti i odnosa prema sebi samima i sultanu, Kadrić pojačava i rasporedom stvarnosne građe i imaginacijom razmišljanja i govora desetaka predvodnika, kapetana, begova, sluga, vođenih, povučenih, svjesnih i nesvjesnih šire slike svijeta. Srž njegovog interesa je na Huseinu Gradaščeviću, koji, utemeljeno na knjigama, nosi shvatanje svijeta i vremena i vodi narod prema pravdi, snu, idealima.

Ovaj rad, obiman, ujednačen, značajan, a još skoro nepročitan i zanemaren, daje čitaocima, prije svih bošnjačkim, ono što im najviše treba, umjetnički oživljene i složene činjenice, rad, osvjetljenje kroz razumijevanje i suosjećanje do prosvjetljenja i samopouzdanja kroz znanje o sebi. To znanje daleko je od nacije kao ideologije, od mita o merhametu, o dobrim Bošnjanima, zaštitničkoj Osmanskoj carevini, o izdvojenosti, predodređenosti, ali daleko je i od širokoprihvaćenih literarnih stereotipa o Bosni kao zemlji mržnje, nemogućnosti pa i besmislenosti i bespotrebnosti. Mnogo čitalaca pamti scenu iz slavnog romana koji na majstorski način tematizira jedan gradić na Drini, scenu u kojoj pisac daje nešto što se možda slično desilo nekad i negdje drugdje nekom drugom kao da se desilo tada, i tu u gradnji mosta. Ta scena, zbog neuporedive snage književnog postupka, postaje opterećenje cijelom jednom narodu, na njoj se stvaraju preduvjerenja i osjećanja krivice ili historijske pravednosti kod drugih, mada je jedino što je u tome neosporno to da se to nije tu zbilo. A i da se desilo to je kap u svemiru općeljudskog i nadnacionalnog beščašća. Kadrić pak ne pokušava Osmansko carstvo ni poružniti ni uljepšati. On uobličava više situacija u kojima je nasilje jedne ogromne državne organizacije glavni način očuvanja vlasti i ne podliježe rasnim ni vjerskim principima, već ideologiji moći. Tako prikazuje, ne izmišljajući niti koristeći grozu kao literarni instrument šokiranja kao uvjeravanja, izložene pobijene kao dnevnu rutinu sređivanja prilika u pobunjenom janjičarskom Sarajevu.

Okvir činjenica koje je pisac brižljivo iščitao i stavio i u priču i oko nje, to veliko poznavanje prilika određuje ritam i širinu pripovijedanja, jer se osjeća njegova potreba da ono što je potvrđeno izvorima odredi granice imaginacije. Izborom

onog što je prema dokumentima bilo, što usmjerava dešavanja, pisac teži makar naznačiti vrijednost mnogih podataka koje je sakupio pripremajući romane. I čitalac s manje vremena i strpljenja može uzeti pojedine godine i iz romana naslutiti okvir povijesti.

Historija Bošnjaka prihvaćena ovako kao postepeno i izvana pritisnuto sužavanje nacije na jednu vjersku grupu poslije ovog Kadrićevog književnog poduhvata postaje bliža, jasnija, našija, a bošnjačka književnost šira i okrenutija sebi, ali ne i odvojenija od svijeta.

U cijelom projektu romana *Dugo svitanje* i *Kobno raspuće*, hiljadama stranica, osjećamo da nam govori pošten čovjek. Prilazeći historiji iz vlastite potrebe za razumijevanjem, Kadrić piše romane kroz koje i drugi shvataju i vide ono što bi historiografija, i kad je nadahnuto napisana, ostavila u masi drugih činjenica, na smetljištu fakata koji bez umjetničkog pristupa teško mogu zaživjeti pred današnjim i sutrašnjim čovjekom. Ovi romani su historija kakva ona u osnovi jeste, priča koja događaje postavlja na određeni način, traži i nalazi u njima i oko njih ono što čini život i sudbinu. Vješt pisac može i od puke igre, od premještanja ljudi, odnosa i dešavanja iz jednog mjesta i vremena u drugi, od izmišljotina napraviti umjetničku, svoju istinu, učiniti da ljudi u to povjeruju, da ta književna igra određuje shvatanje povijesti više nego masa ma kako pažljivo napisanih naučnih radova. Kadrićev pristup, poetika odmjerenosti, čestitosti, dosljednosti ostvarena u *Kobnom raspuću*, u romanima *Užarena zemlja* i *Zmajev let* omogućila je razumijevanje kroz suosjećanje, kroz čitanje kao jedini način prihvatanja prošlosti koja ipak određuje i sadašnjost i budućnost.

Damir Ovčina

Šefik Bešlagić, Ćirilički epigrafski spomenici srednjovjekovne Bosne *i Hercegovine*, Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije – Stanak, 2015., 194 str.

Svojim plodonosnim radom na istraživanju problematike nadgrobnih spomenika tokom karijere i cjelokupnog životnog vijeka, Šefik Bešlagić se svrstao u užu skupinu istaknutih istraživača materijalne kulture srednjovjekovne bosanske države. Najznačajniji doprinos proučavanju materijalne zaostavštine Šefik Bešlagić je pružio vršeći funkciju direktora Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine te publiciranjem nekoliko stotina raznovrsnih radova o ulozi, značaju, funkciji i zaštiti bosanskohercegovačkih spomenika. Iz Bešlagićevog bogatog bibliografskog opusa o problematici stećaka kao djela s univerzalnom vrijednošću bez ograničenja roka trajanja izdvajaju se monografije s naslovima *Stećci. Kataloško-topografski pregled* iz 1971. te knjiga *Stećci-Kultura i umjetnost* objelodanjena 1982. godine. Još jedno iznimno značajno djelo ovog neumornog istraživača bosanske historije objelodanjeno je posthumno 2004. godine s nazivom *Leksikon stećaka*.

Dometi Bešlagićevih naučnih ostvarenja uveliko su prepoznati u savremenim naučnim krugovima te su posljednjih godina predstavljeni i široj javnosti. Ukazujući na značaj daljnjeg izučavanja stećaka, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije – Stanak organiziralo je, maja 2014. godine, međunarodni naučni skup naslovljen "Šefik Bešlagić i stećci". Okupljanjem najistaknutijih historičara, historičara umjetnosti i arheologa iz Bosne i Hercegovine i susjednih zemalja, javnosti su predstavljena nova dostignuća, definirani smjerovi daljnjih aktivnosti o pitanju proučavanja stećaka te je posebna pažnja skrenuta na život i djelo Šefika Bešlagića. Uporedo s ovim aktivnostima Društvo Stanak iniciralo je publiciranje Bešlagićeva rukopisa, koji je do tog momenta bio potpuno nepoznat javnosti. Ljubaznošću članova porodice autora te zalaganjem profesora s Filozofskog fakulteta u Sarajevu Emira O. Filipovića i Lejle Nakaš, rukopis, koji je priveden kraju još davne 1984., konačno je publiciran 2015. godine. Uprkos činjenici kako je prošlo više od trideset godina od nastanka ovog djela, te kako su posljednjih decenija publicirana nova naučna saznanja o srednjovjekovnoj epigrafici, sintetski pristup virtuoza Bešlagića, poput poteza kista vrsnih

umjetnika, rezultirao je djelom iznimne vrijednosti lišene vremenskog i prostornog ograničenja. Koncepcija knjige bazirana je na podjeli na dva dijela. Prvi dio knjige predstavlja sintetski izraz autorovih dugogodišnjih istraživanja ćiriličkih epigrafskih spomenika na prostoru srednjovjekovne bosanske države. I drugi dio ove publikacije obrađuje istovjetni geografsko-hronološki okvir, te predstavlja prirodni nastavak sintetskog prikaza u kojem se kroz veliki broj primjera pokazuje osobenost ovog ćiriličkog epigrafskog fonda.

Demonstrirajući svoje vještine majstora sinteze, Bešlagić je u prvom dijelu knjige, kroz deset naslova, na vrlo malom prostoru iznio niz zapažanja i zaključaka o problematici kvantiteta epigrafskih spomenika, njihovoj rasprostranjenosti, hronologiji nastanka, paleografskim odlikama natpisa, morfologiji, ortografiji, lingvistici, likovnoj vrijednosti, te o stvaraocima epitafa i iznimno značajnom segmentu njihove stvarne vrijednosti u službi historijskih izvora. Prema autorovim istraživanjima osamdesetih godina prošlog stoljeća na prostoru Bosne i Hercegovine ukupno je bilo evidentirano 375 srednjovjekovnih epigrafskih spomenika, svi osim jednog su uklesani na kamen, šesnaest ih je na latinskom jeziku, dok je devet pisano glagoljicom. U novije vrijeme pronađeno je još srednjovjekovnih spomenika s ćiriličkim natpisima te su podaci koje autor iznosi u određenoj mjeri revidirani. Najveći broj natpisa nalazi se na stećcima, a najstariji ćirilički epigrafski spomenik je ktitorska ploča s bivše crkve sv. Arhanđela Mihaila u Humcu kod Ljubuškog. Najranije bilješke o ćiriličkoj epigrafici s prostora današnje Bosne i Hercegovine evidentirane su u putopisu Benedikta Kuripešića iz 1530. godine. Autor je u ovom dijelu knjige priredio i kratak historijat proučavanja stećaka i natpisa pri čemu je istakao značaj većeg broja domaćih i nekolicine stranih istraživača koji su svoje karijere umnogome posvetili izučavanju ovog oblika materijalne ostavštine. Problematika historiografije o stećcima u novije doba prezentirana je i kroz zasebne pristupe.

Detaljnom analizom natpisa sa stećaka Bešlagić je ustanovio kako se radi o natpisima na narodnom jeziku pisanim ćiriličkim pismom. Predstavljanjem kratkog historijata proučavanja naziva ćirilice na bosanskohercegovačkom teritoriju autor je ustanovio kako su razlike u nazivima i ispoljene isključivosti o nacionalnim pripadnostima pisma uglavnom bile odraz postojećih političkih prilika, a ne objektivnih naučnih kriterija. Autor iznosi i niz iznimno značajnih zaključaka, prema kojima pismo ćiriličkih epigrafskih spomenika srednjovjekovne Bosne nije nastalo i razvilo se nezavisno od južnoslavenske ćirilice nego da je upravo jedna njena varijanta sa izvjesnim zasebnim odlikama koje dozvoljavaju i opravdavaju naziv bosanska epigrafska ćirilica. Tumačeći oblike, veličinu, pove-

zanost i izgled slova, Bešlagić je predstavio modul razvoja bosanske epigrafske ćirilice, koji je počeo u XII i XIII stoljeću pojavom ustava, dalje se kretao preko poluustava koji je zastupljen u XIII stoljeću, dok se kao finalni tip pisma u XIV stoljeću pojavio brzopis. Noviji pristupi i tumačenja razvoja ovog pisma ukazuju na nedostatke predstavljenog modela te se savremene podjele baziraju na diferencijaciji prema namjeni pisanja. Uzore pisma epigrafskih spomenika autor pronalazi u ćiriličnim rukopisima i diplomatskim aktima. Autor je kroz ove segmente predstavio i tablicu oblika slova ćiriličke epigrafike ovog prostora te prezentirao morfologiju nekih slova kod kojih je uočio izvjesne bosanske osobenosti, što predstavlja izuzetno koristan posao za današnje istraživače.

Bešlagićeva tumačenja ortografije ćiriličkih epitafa ukazuju kako su na bosanskohercegovačkom prostoru egzistirale specifične osobenosti regionalnog karaktera, ali se ortografija ove skupine natpisa sadržajno uklapa u južnoslavenski ćirilički sistem. I pored snažnog prodora narodnog govora autor u znatnom broju ćiriličkih epigrafskih tekstova pronalazi crkvenoslavenske izraze te zaključuje kako epigrafski tekstovi odaju ozbiljan dojam bez imalo neukusnih elemenata. Bosanskohercegovački epigrafski tekstovi nemaju ukrasnih slova koje je moguće pronaći u poveljama i drugim knjiškim ćiriličkim tekstovima. Bešlagićeva promatranja stilske forme ove vrste epigrafske građe vode ka zaključku kako pojedini natpisi odaju dojam vrijednih kaligrafskih djela, dok neki djeluju kao pravi ornamenti. Ponekad je na epitafima izražena narodna mudrost i filozofija te pojedini natpisi ostavljaju utisak pravih literarnih ostvarenja. Među najljepše epitafe autor ubraja natpis s crkve hercega Stjepana u Sopotnici kod Goražda, natpis sa stećka Goisave Sanković iz Biskupa kod Konjica, te natpis kneza Batića iz Kopošića kod Ilijaša zbog činjenice kako su ovi epitafi pisani specifičnim tipom pisma, odnosno svečanim lapidarnim ustavom. U ovom dijelu knjige autor je posvetio pažnju ulozi epitafa kao sadržioca podataka koji spadaju u skupinu historijskih fakata, geografskih i hronoloških odrednica koje omogućavaju posmatranje ovih saznanja u simbiozi s arhivskim podacima. Segment problematike srednjovjekovnih spomenika i natpisa kao historijskog izvora u novije vrijeme bio je predmetom i zasebnih naučnih pristupa. Bešlagić je posebnu pažnju posvetio i procesu nastanka epitafa kojeg posmatra odvojeno od nastanka samog stećka zbog činjenice kako isti djelatnici nisu bili angažirani na procesu izrade stećka i natpisa. Sami natpisi svjedoče o osobama koje su ih izradile, odnosno o njihovim dijacima. Autor zaključuje kako su hercegovački majstori natpisa brojniji, aktivniji i sposobniji od ostalih, te kako bi se zbog osobina pisma, jezika i drugih odlika moglo govoriti o posebnoj hercegovačkoj pisarskoj školu u okviru koje

se izdvaja nekoliko pisarskih centara. Jedan od ovih centara dijagnosticiran je u okolici Stoca s dvojicom vodećih majstora Grubačem i Semoradom.

Drugi dio ove publikacije predstavlja izbor pojedinačnih epigrafa u kojem je autor predstavio petnaest primjeraka te ih podvrgao paleografskim, lingvističkim, sadržajnim i historijskim analizama. Pri izboru materijala za analizu autor se odlučio za natpise koji datiraju iz širokog hronološkog okvira od XI do XVI stoljeća koji se nalaze na teritoriju Bosne, Hercegovine i susjednih oblasti koje su u srednjem vijeku bile integralni dio bosanske države. Posebna pažnja posvećena je vrsti i funkciji natpisa te su zastupljeni epitafi sa stećaka i muslimanskih nišana, natpisi s nadgrobnih ploča u mauzolejnim crkvama, ktitorski natpisi s crkava, te natpis na kamenoj stolici i živoj stijeni. Bešlagić je kod ovih primjera posebnu pažnju usmjerio na čitanje, lingvistiku i ortografiju natpisa te ranijim pristupima koji su posvetili pažnju određenom natpisu, priređujući time kratak historijat ranijih istraživanja. Naučnik širokog znanja i iskustva poput Šefika Bešlagića nije propustio priliku prirediti za svaki natpis njegovu historijsku kontekstualizaciju, obogaćujući svoje djelo na taj način s važnim arhivskim informacijama o historijskim ličnostima ili geografskim odrednicama.

Od vremena kada je Šefik Bešlagić osamdesetih godina prošlog stoljeća završio rukopis ove studije publiciran je veći broj članaka i monografija s kojima su proširene margine spoznaje o spomenicima i ćiriličkim epigrafima te su prezentirani podaci kojima se u određenim segmentima mogu dopuniti ili revidirati stavovi izneseni u ovoj publikaciji. Ukupan broj poznatih ćiriličkih epigrafa je proširen. Uprkos tome, odluka uredništva da zadrži izvorni oblik ove studije pokazala se iznimno kvalitetnim potezom. Naučna istraživanja u domenu problematike ćiriličkih epigrafskih spomenika s prostora Bosne i Hercegovine provedenih posljednjih decenija nisu rezultirala spoznajama koje bi ovu studiju okarakterizirale kao zastarjelo djelo. Ova publikacija predstavlja sublimiranje tadašnjih znanja o ćiriličkim epigrafima, bilo da je riječ o vlastitim naučnim dostignućima autora crpljenih iz višedecenijskih istraživanja ili saznanjima ranijih istraživača. Izdavanje ove studije predstavlja zahvalan projekt s obzirom na činjenicu kako je nauka profitirala jednom sveobuhvatnom publikacijom kojom će svoja znanja proširiti pripadnici struke, ali i brojni drugi zainteresirani čitaoci.

Enes Dedić

Svijet otvoren u ishodišnom jedinstvu: riječ na otvaranju izložbe Ismeta Hadžića

Grafička ostvarenja Ismeta Hadžića, koja večeras imamo pred sobom, moguće je promatrati i valorizirati kao nisku u nizu sjajnih bošnjačkih i bosanskohercegovačkih dosega u grafičkoj likovnosti po kojima su ova zemlja i njeni ljudi u umjetničkom smislu najprepoznatljiviji u regionalnom i širem evropskom kontekstu. U tom smislu, koji je prvenstven za, recimo, historičare umjetnosti, Hadžićevo djelo na prvi pogled odiše eklekticizmom simbola i motiva karakterističnim za prepoznatljiv jezik naše grafike, i s tog aspekta grafike koje večeras autor predstavlja sarajevskoj publici stilski odišu prepoznatljivom i već definiranom likovnom poetikom. Autorska prepoznatljivost i umjetnička autentičnost Hadžićevog likovnog iskaza, čitanog kroz moju, u ovom slučaju predstavljačku perspektivu, ogleda se u najmanje dva značajna momenta. Prvi se odnosi na autorovo isticanje jedinstva svijeta života promatranog, doživljavanog i predstavljanog iz vlastite, promatračeve perspektive. Svi likovi na Hadžićevim grafičkim listovima, u rasponu od ptica do ljudi, gledaju svijet iz vlastite perspektive, autor je maksimalno fokusiran na prikaz iskustva svijeta njegova promatrača/sudionika. Okrenuta leđa svijetu kod pojedinih likova nisu metafizička preferencija Onostranosti niti pobuna protiv ništavila Ovostranosti, već su prije naglašavanje individualne perspektive kroz čiju se individualnost daje isti značaj svačijoj perspektivi, od ljudi do životinja. Takav holistički pristup životu, gdje se subjektivnost svijeta života ogleda u oku svih ljudskih i animalnih likova, doprinosi tome da fenomeni s margine dobiju svoj puni značaj. U danas uniformiziranom svijetu ukusa i značenja autor kroz potiranje opozicije centra i periferije umjetnički traga za preostalim autentičnim svijetom života, i nalazi ga u prizorima i likovima života zavičajne Hajle.

Drugi momenat kojeg, prema ličnom razumijevanju ovih grafičkih listova, želim istaći odnosi se na situacioni karakter Hadžićeve likovnosti. Sva lica koja nam autor donosi prikazana su u jednom njihovom trenutku. Sva lica su zatečena u svom ličnom momentu, u ličnom trenutačnom doživljaju svijeta i život na slikama se maksimalno subjektivizira i podjednako se vrednuje život ne svake osobe, već svakog živog bića. Na taj način se kroz deantropologizaciju života svijet otvara u svoj svojoj višeznačnosti, razuđenosti i raznovrsnosti, odnosno u svom ishodišnom jedinstvu.

Šaćir Filandra

GODIŠNJAK2016

IZ "PREPORODOVE"
DJELATNOSTI

Izvještaj o radu BZK "Preporod" Sarajevo za 2016. godinu

Bošnjačka zajednica kulture "Preporod" ostvarivanje svojih ciljeva rada u 2016. godini bazirala je na organiziranju više naučnih skupova koji su tretirali aktuelne teme i značajne bosanskohercegovačke godišnjice te konferencije za medije koje su razobličavale destruirajuće obrasce antibosanstva kroz čitavo 20. stoljeće, a koji su i dalje na sceni i određuju sve predstave o Bosni kroz kulturu, ekonomiju, politiku, religiju, književnost, historiografiju, umjetnost, stvarajući pritom uvjerenje da je negacija Bosne "opravdana i prirodna" forma političkog djelovanja. U tom smislu organizirane su tri koferencije za medije koje su se temeljile na zaključcima šestog naučnog skupa *Bosanskohercegovačka dr*žava i Bošnjaci

Na tim konferencijama bilo je govora o

− ustrajnom osporavanju temeljnih prava bosanskih ljudi, a naročito Bošnjaka da jezik i kulturu imenuju i predstavljaju u skladu sa svojim neotuđivim pravima;

− bjesomučnom napadanju nenaučnim sredstvima gotovo svih naučnika i intelektualaca koji nastoje doprinijeti reafirmiranju bosanskog jezika i bosanske kulture;

− pasivnosti odgovornih činitelja političkog poretka pred nastavljanjem unutarnje i vanjske agresije protiv svega bosanskog;

− narušavanju rada državnih institucija;

− ideologizaciji medija i stvaranju antibosanske medijske slike.

Poseban osvrt bio je na primjerima projektiranog antibosanstva:

− uvođenje mitologema i ideoloških konstrukcija (laži) kojima se krivotvori povijesna struktura i dinamika bosanskog bića;

− plansko i sistematizirano pretvaranje Bosne u prostor etničkog razračunavanja dvaju naroda i njihovih provincijalnih projekcija velikodržavnog hegemonizma;

− manipulacije oko popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini 2013. godine.

Govornici na navedene teme bili su: mr. Abdel Alibegović, prof. dr. Zlatan Delić, dr. Adnan Džafić, prof. dr. Emina Kečo Isaković, prof. dr. Sanjin Kodrić, Adil Kulenović, prof, prof. dr. Senadin Lavić, mr. Amer Osmić, prof. dr. Lada Sadiković, dr. Sejfudin Tokić i prof. dr. Hasan Zolić.

Šesti naučni skup *Bosanskohercegovačka država i Bošnjaci* održan je 28. maja u hotelu *Art* u Sarajevu. Sponzor naučnog skupa i ove godine bio je BH Telekom. U vidiku svojih naučnih bavljenja učestvovalo je 28 znanstvenika.

Na ovom naučnom skupu razmatrane su sljedeće tematske cjeline:

1) *Identitet Bosne i Hercegovine u savremenoj Evropi (bosanskohercegovačka država-nacija u vidicima internacionalnog političkog poretka);*
2) *Bošnjačka politička, kulturna i ekonomska emancipacija u okviru bosanskohercegovačke državne pluralnosti: dekonstruiranje ideologijskih, sentimentalističkih i kvaziznanstvenih stereotipa;*
3) *Nacijska, narodna i regionalna diversificiranost bosanske dijahronijske i sinhronijske cjelovitosti (demografska depopulacija stanovni*ština, raseljavanje i migracije)

U prvom panelu, koji je moderirao Amer Osmić, učestvovali su sljedeći izlagači: Mehmed Agović, "O javnim medijima kao pretpostavci u (dez)integraciji bosanskohercegovačkog društva"; Abdel Alibegović, "Identitet i kriza identiteta u savremenom bosanskohercegovačkom društvu"; Zlatan Delić, "Dejtonska destrukcija ideje uma: Primitivizacija bosanskohercegovačkog društva, države, ekonomije, kulture, politike i svega 'ostalog'"; Đenan Galešić, "Pojava aspiracijskih nacionalizama na prostorima zapadnog Balkana i njihov utjecaj na bosansku državu i njeno stanovništvo"; Fatima Mahmutćehajić "Univerzitet i državni suverenitet"; Senija Milišić, "Dekonstrukcija povijesti"; Amer Osmić, "Identitetske osnove bosanskohercegovačkog stanovništva i značaj identiteta kroz popise stanovništva u Bosni i Hercegovini"; Lada Sadiković, "Političko odlučivanje u procesu integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju"; Nermin Tursić, "Bosna i Hercegovina – od republičke ustavnosti do dejtonske etnizacije države i društva".

Drugi panel moderirao je Abdel Alibegović. Učesnici tog panela bili su: Taner Alićehić, "Bosanska nacionalna ideologija kao odgovor neprijateljima bosanskohercegovačke države"; Sanela Bašić, "Siromaštvo i socijalna isključenost u Bosni i Hercegovini: stanje, uzroci i posljedice"; Rasim Gačanović, "O bosanskohercegovačkoj energetskoj suverenosti"; Kadrija Hodžić, "Percepcija 'dužničkog ropstva' u Bosni i Hercegovi"; Emina Kečo Isaković, "Mediji bez države ili država bez medija"; Adil Kulenović, "Medijska slika svijeta", Rusmir Mahmutćehajić, "Bauk bosanstva u skrivenim pothvatima iseljavanja i progonjenja"; Hasan Muratović, "Problemi i perspektive ubrzanja reformi u Bosni i Hercegovini"; Vahidin Preljević, "Književnost i država: Strukture (kolektivne) imaginacije u evropskoj i bosanskoj kulturi"; Džemal Sokolović, "Većina može biti politički ugrožena"; Vedad Spahić, "Ekumenski romani Enesa Karića".

Nermin Hodžić je bio moderator trećeg panela na kome su učestvovali: Nerin Dizdar, "Bošnjaci između geta i države"; Amra Hadžimuhamedović, "Predstave Nevidljivog i Neviđenog u bosanskim džamijama"; Jasmin Hodžić, "Prikladno rješenje starih i novih dilema o jeziku Bošnjaka (s fokusom na status i nominaciju jezika)"; Nermin Hodžić, "(Pseudo)teologijske ograničenosti – teologizirana svijest naspram sekularizirane"; Suad Kurtćehajić, "Put Bosne i Hercegovine u nezavisnost"; Senadin Lavić, "Nacija u rukama religije"; Jasminko Mulaomerović, "Ograđeni srednjovjekovni grobovi – dvije pogrešne interpretacije"; Jusuf Trbić, "Strategija zaborava – drugo lice genocida".

Od sudionika naučnog skupa *Bosanskohercegovačka država i Bošnjaci* očekivalo se da navedene tematske cjeline razmotre u različitim kognitivnim pristupima, što je na zadovoljstvo organizatora postignuto. Svi pristigli referati štampani su u ovom *Godišnjaku*.

Drugi naučni skup naziva *Bošnjački Homer – Avdo Međedović* (1866–1953) održan je 17. novembra 2016. u Bošnjačkom institutu – Fondacija Adila Zulfikarpašića.

Naučni skup je održan u povodu 150 godina od rođenja Avde Međedovića. Predsjednik Organizacionog odbora bio je Sead Šemsović. Skup je otvorio Senadin Lavić, predsjednik BZK "Preporod". Odlomke iz epa *Ženidba Smailagić Mehe* čitala je Muvedeta Karović.

Bošnjački epski pjesnik-pjevač Avdo Međedović (22. 5. 1866. – 9. 9. 1953.) bio je krunski dokaz harvardovim istraživačima, Milmanu Parryju i Albertu B. Lordu, u dokazivanju da je Homer kao usmenoepski *aed* zaista moguć. Kako su istraživači zapazili, u više od 100.000 stihova, Avdo Međedović je predstavio sasvim inovativan doživljaj bošnjačkog epskog svijeta. Brojni Parryjevi naučni eksperimenti provedeni tokom prikupljanja Međedovićeve usmene epike i danas su stalna inspiracija istraživačima. Raskošni razgovori osvijetlili su ne samo lik i svijet pjesama Avde Međedovića, nego su i otvorili vrata usmenoepske radionice, brojnih bošnjačkih stvaralaca iz epohe romantizma, koja je do tada bila nauci sasvim nepoznata. Na ovom naučnom skupu učestvovali su: Amira Dervišević, "O pripovjedačima usmene proze u bilješkama sakupljača", Alen Duraković, "Granice država kao granica za usmenu i pisanu književnost Bošnjaka"; Nirha Efendić, "Pregršt beranskih pjesama iz rukopisne zbirke Smaila O. Bradarića"; Rušo Hadžizuković, "Uloga i značaj pjesme Avda Međedovića"; Enver Halilović, "Etički horizonti epa *Ženidba Smailagić Mehe*"; Jasmin Hodžić, ,"O sintaksi infinitiva u epu Ženidba Smailagić Meha"; Dževad Jahić, "Sandžačka folklorna koine i ep Ženidba Smailagić Mehe"; Alen Kalajdžija, "Brojevi u epu *ŽENIDBA SMAILAGIĆ MEHA* (kolokacijski, simbolički i asocijativni odnosi)"; Sanjin Kodrić, "Otkud Homer u Sandžaku? (Usmena epika Avde Međedovića, historija bošnjačke književnosti i kulturalno pamćenje Bošnjaka)"; Šefket Krcić, "Odjek pjesme od sandžačkog Obrova do Univerziteta na Harvardu"; Enes Kujundžić, "Kako je došlo do objavljivanja prvog bosanskohercegovačkog izdanja poznatog epa Ženidba Smailagić Mehe"; Mirsad Kunić, "He is our Homer", Sead Šemsović, "Srdit govor Smailagić Meha"; Redžep Škrijelj, "Sandžački pjevači priča od Ćor Husa do Avda Međedovića"; Hakija Zoranić, "Moja sjećanja na Avda Međedovića".

Referati s ovog naučnog skupa bit će objavljeni u posebnom zborniku.

Treći naučni skup *Kanon i pamćenje: Pola stoljeća* Kamenog spavača *Maka Dizdara,* Derviša i smrti *Meše Selimovića i* Pobuna *Derviša Sušića (1966–2016)* održan je povodom 50. godišnjice prvog objavljivanja knjige pjesama *Kameni spavač* Maka Dizdara, romana *Derviš i smrt* Meše Selimovića i pripovjedačke zbirke *Pobune* Derviša Sušića u saradnji s Bošnjačkim institutom – Fondacija Adila Zulfikarpašića.

Naučni skup imao je cilj da se, s distancom od 50 godina, ponude savremena razumijevanja knjige pjesama *Kameni spavač* Maka Dizdara, romana *Derviš i smrt* Meše Selimovića i pripovjedačke zbirke *Pobune* Derviša Sušića, te njihove uloge i mjesta u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti i kulturi. Skup je održan 15. i 16. decembra 2016. godine u Bošnjačkom institutu u Sarajevu.

Na Prvom panelu svoje referate podnijeli su: Muhamed Filipović, "Jedno svjedočenje o odnosu bosanskog društva i javnosti prema Maku Dizdaru, Meši Selimoviću i Dervišu Sušiću"; Dževad Jahić, "Godina moderne književne afirmacije bosanske jezičke tradicije"; Sanjin Kodrić, "Rukopisna ostavština Maka Dizdara i (ne)poznati *Kameni spavač*"; Vedad Spahić, "Ironija kao modus kulturnog pamćenja: Intertekst srednjovjekovnih povelja i epitafa u Dizdarevom *Kamenom spavaču*"; Gorčin Dizdar, "'Od te ruke dvije tvoja jedna nije': Recepcija transformacija neomanihejskog misaonog naslijeđa u *Kamenom spavaču*"; Vanda Babić, "Ciklus *Slovo o slovu* u kontekstu evanđelje po Ivanu i kršćanskog učenja o Riječi"; Naida Osmanbegović, "Kosara, žena koje nema"; Amira Turbić Hadžagić, "Rječnik Makovog *Kamenog spavača*"; Edim Šator, "Lingvistički aspekti ciklusa *Slovo o čovjeku*"; Jasmin Hodžić, "Filozofija jezika u Makovoj pjesmi *BBBB* – jedno poređenje s Rumijem"; Novica Vujović, "O jeziku *Kamenog spavača* – standardnojezičko i dijalekatsko"; Dajana Ajanović Selesković, "Estetski poticaji likovne i književne umjetnosti u savremenoj praksi nastave likovne kulture (Na primjeru umjetnosti stećka i poezije M. Dizdara".

Na drugom panelu svoje referate su izložili: Amira Dervišević, "O usmenoj književnosti u *Pobunama* Derviša Sušića", Sead Šemsović, "Epski svijet i Tale Ličanin u *Pobunama* Derviša Sušića; Dijana Hadžizukić, "Pripovjedna pozicija i narativni oblici u *Pobunama* Derviša Sušića"; Vildana Pečenković, "Stereotipizacija ženskih likova u *Pobunama* Derviša Sušića"; Nehrudin Rebihić, "Koegzistencija povijesnih slika u *Pobunama* Derviša Sušića"; Amra Memić, "*Pobune* kao refleksija historijske slike vlastitog identiteta"; Dijana Begović, "Imanentna poetika romana *Derviš i smrt*"; Almedina Čengić, "Dramska adaptacija Selimovićevog romana *Derviš i smrt* Nijaza Alispahića". Predsjednik Organizacionog odbora bio je prof. dr. Sanjin Kodrić. Svi prikupljeni referati bit će objavljeni u posebnom zborniku.

U izdanju „Preporoda" u 2016. objavljene su knjige: Izeta Kubat, *Kuntinuitet agresije i ataci na državnost Bosne i Hercegovine i identitet Bošnjaka od strane naših susjeda*; Sead Redžepagić, *Sjena.*

"Preporodova" bijenalna nagrada za dramski tekst naziva "Alija Isaković" ustanovljena je povodom stogodišnjice postojanja i djelovanja BZK "Preporod". Ona ima cilj da podstiče i vrednuje savremenu bosanskohercegovačku dramsku umjetnost. U 2010. godini ova nagrada je ravnopravno dodijeljena Ljubici Ostojić za dramu *Kad uzcvate glog, crn trn...* i Zlatku Topčiću za dramu *Krokodil Lacoste*. Nagrađene dramske tekstove "Preporod" objavljuje u svojoj biblioteci "Drama". U nedostatku finansijskih sredstava drama *Krokodil Lacoste* štampana je tek 2016. godine. Objavljena je dvojezično, na bosanskom i engleskom jeziku: *Krokodil Lacoste / Silvertown*. O važnosti ove nagrade za dramski tekst govori činjenica da je drama bila izvođena u *Kamernom teatru '55* u 2010. godini. Drama Ljubice Ostojić bit će objavljena u 2017. godini.

Četrnaesti konkurs literarnih i likovnih radova učenika osnovnih škola iz Bosne i Hercegovine u organizaciji BZK "Preporoda" je, kao i do sada, pobudio značajnu pažnju, kako djelatnika i organizatora nastavnih procesa u osnovnim školama, tako i samih učenika koji su i ove godine učestvovali na Konkursu.

Aktivi nastavnika i pojedini profesori, učitelji i nastavnici razredne i predmetne nastave maternjeg jezika i likovne kulture, pokrenuli su i intenzivirali interes učenika za obradu teme pod naslovom *Bosansko kraljevstvo*.

Još jednom je potvrđeno da angažiranje učenika, ali i nastavnika koji su glavni inicijatori prijavljivanja na Konkurs, daje rezultate o pitanju zanimanja za ovaj vid djelatnosti u okvirima šireg vaspitno-obrazovnog procesa. Ovaj podatak bi trebao biti najreferentniji u organizaciji narednih natječaja i biti motiv za okupljanje što većeg broja mladih autora koji bi se dokazali i potvrdili u oblastima literarne i likovne djelatnosti. Brojnost učesnika u svim konkursima dokazuje stalnu zainteresiranost za ovaj vid rada i predstavljanja učeničkih dostignuća. Stoga je poticanje ovog vida rada s učenicima izuzetno značajno, na čemu zahvaljujemo školama, a posebno predmetnim nastavnicima. Federalno ministarstvo kulture i sporta prepoznalo je važnost ovog projekta i finansijski ga pomoglo.

Ogogodišnji članovi Žirija za odabir najboljih literarnih radova bili su: Bisera Alikadić, Mirsad Bećirbašić, Almedina Čengić i Mirzana Pašić Kodrić, a Žirija za ocjenu likovnih radova: Mirsada Baljić, Jasminko Mulaomerović i Mušo Šahman. Rad žirija, koji je kao i svake godine imao veoma zahtjevan zadatak, određen je najmanjim razlikama u odlučivanju te odabiru i ocjenjivanju literarnih i likovnih radova koji su proglašeni za najuspješnije.

U kategoriji literarnih radova: prva nagrada dodijeljena je radu Abdurrahmana Zukića, učenika IX^{2} razreda, OŠ "Aleksa Šantić", Sarajevo, druga nagrada radu Ane Marije Ventić, učenice VIII^{b} razreda, OŠ "Sjenjak" Tuzla, a treća nagrada radu Hidajete Gosto, učenice IX^{a} razreda, OŠ "Omer Maksumić", (Podvelež) Mostar. U kategoriji likovnih radova: prva nagrada pripala je Alminu Begluku, Emmi Fišić, Evelinu Habibiji, Emini Hebibović, Zerini Kadić, Džani Macić, Hani Macić, Meliki Mujala, Muhamedu Mustafiću, Rizahu Mustafiću i Ameru Turkoviću, učenicima "Prve osnovne škole" iz Konjica, druga nagrada radu Elvedina Mujkića, učenika VI^{4} razreda, OŠ "Hašim Spahić", Ilijaš, a treća nagrada radu Iman Purišević, učenici IX^{1} razreda, OŠ "Hasan Kikić", Sarajevo.

Organizator Konkursa i žiriji ocijenili su jedan broj nastavnica i nastavnika koji su se posebno istakli u realizaciji Konkursa. Žiri za literarne radove priznanje je dodijelio Elmedini Biber, nastavnici u OŠ "Aleksa Šantić" u Sarajevu, Mersiji Sarajlić, nastavnici u OŠ "Sjenjak" u Tuzli i Fahiri Alić, nastavnici "Sedme osnovne škole", (Gornji Rahić) Brčko Distrikt. Posebno vrijedan angažman u likovnim dijelu Konkursa pokazali su: Meliha Mustafić, nastavnica "Prve osnovne škole", Konjic, Safija Beširević, nastavnica osnovnih škola "Hašim Spahić", "Srednje" i "Podlugovi", Ilijaš i Fatima Prohić nastavnica OŠ "Musa Ćazim Ćatić", Sarajevo.

Izložba učeničkih radova i uručenje nagrada bili su upriličeni u Galeriji "Preporod", Titova 54, gdje je, uz veliki broj osnovaca i članova žirija, učestvovao i kantautor za djecu i mlade Senad Bostandžić.

Posjete općinskim društvima, i ove godine, rezultirale su u vidu promocija knjiga, književnih večeri, izložbi i drugog. Javno predstavljanje knjige *Srebrena česma – Careve oči* Džemaludina Latića, osim u Sarajevu, održana je u više bosanskohercegovačkih

gradova posredstvom mreže općinskih društava. Na tim promocijama, uz autora, učestvovali su: Gradimir Gojer, Hadžem Hajdarević, Senadin Lavić i Alija Pirić. Promocija knjige *Čuvari vremena* Jusufa Trbića održana je u Bošnjačkom institutu. Promotori ove knjige bili su: Jasmin Ahmetović, Senadin Lavić i Duško Tomić.

Na manifestaciji *Kaimijini dani* u Zvorniku postavljena je izložba likovnih rješenja ovitaka edicije *Bošnjačka književnost u 100 knjiga*, autora rahmetli akademika Mehmeda Zaimovića. Autorica postavke bila je prof. dr. Aida Abadžić, predsjednica Upravnog odbora Bošnjačke zajednice kulture "Preporod". Svoju promociju ova izložba imala je 2015. godine u Sarajevu u povodu dvadesetpetogodišnjice obnove rada "Preporoda".

Vodeći računa da bošnjački likovni stvaraoci koji žive izvan Bosne i Hercegovine budu predstavljeni našoj javnosti, Matični odbor je organizirao izložbu grafika akademskog slikara Ismeta Hadžića iz Crne Gore, koji je rođen u Rožajama 1947. godine. Diplomirao je na Akademiji likovnih umjetnosti u Prištini, smjer slikarstvo. Živi i radi u Rožajama. Dobitnik je brojnih nagrada. Do sada je imao 34 samostalne izložbe u zemlji i inozemstvu. Izlagao je na više od 295 kolektivnih izložbi. Kad je riječ o ovim grafičkim listovima, kritičari su primijetili da se radi o autentičnom likovnom stvaraocu koji u grafikama interpretira svoj zavičaj, emotivno i skreno, bez suvišnih tehničkih manipulacija. Izložbu je otvorio prof. dr. Šaćir Filandra. Tekst s otvaranja ove izložbe štampan je u ovom *Godišnjaku*.

Posebnu zahvalnost iskazujemo Bošnjačkom institutu – Fondacija Adila Zulfikarpašića, koji je imao veliko razumijevanje za naš rad i omogućio nam da se znatan broj naših programa održi u njihovom prostoru.

Hatidža Duman

Izvještaj o radu Galerije “Preporod” za 2016. godinu

U prošloj 2016. godini imali smo sljedeće sadržaje:
Januar: Stalna postavka Galerije
Februar:
U okviru saradnje s prestižnim Festivalom „Sarajevska zima“ organizirali smo:
− 7-13. februar, ulična fotografija *Duša gradova* Ivo F. Raič (Sarajevo)
− 14-20. februar, izložba slika *Gravitacija* Radoslav Tadić (Banjaluka)
− 21-27. februar, izložba slika *Geometrija duše-mikrokosmos* Azra Hamzagić (Novi Pazar)
− 28. februar − 5. mart, izložba slika *Svijetli dodiri* Adela Nurković-Kulenović (Sarajevo)
− 6-12. mart, izložba slika *Moja duša je zarobljena u drvetu* Nerina Čolić (Sarajevo)
− 13-20. mart, izložba slika *Mala komorna izložba modernog slikarstva tušem* Alfred Krupa (Zagreb)
April:
− 11-18. april, izložba 7 umjetnika sa T. Kipra *Reflections of Sarajevo* (Near East University- Nikosia-Cyprus)
− 25-30. april, izložba slika *Of love* Almedina Fehratović
Maj:
− 5-15. maj, izložba istaknutih samostalnih umjetnika u okviru Dana Kantona Sarajevo
Juni:
− 3-11. juni, 10. tradicionalna izložba dječijih likovnih i literalnih radova sa konkursa BZK „Preporod“ *Bosansko kraljevstvo*
− 13-24. juna, u saradnji s drugim galerijama, samostalna izložba Mirsade Baljić *Snoviđenja*
(Izmir, Turska)
− 17.06. 24.06., izložba ebru slika i ulje na platnu, A. Hikmet Barutcugil i Aydin Ildem (Istanbul)
Juli:
− Stalna internacionalna postavka Galerije
Avgust:
− Stalna postavka Galerije, eminentni BiH umjetnici

Septembar:
− 1-10. septembar, IV Internacionalna umjetnička kolonija Sarajevo 2016 *Tragom svjetlosti* učestvuje 25 umjetnika iz 12 zemalja.

− 9-30. septembar, izložba u saradnji sa drugim galerijama, Gazi Husrev-begov Hanikah

− 2- 20. septembar, izložba slika, Zina Vasina (Ukraina) u okviru projekta kolonije, Galerija „Preporod“

− 18-24. septembar, izložba *Savremena umjetnost BiH* u Kuvajtu, učestvovala 23 bosanskohercegovačka umjetnika, Ahmed Al Edwany Gallery

Oktobar:

− 11-26. oktobar, izložba grafika *U dijalogu* Ismet Hadžić (Crna Gora)

Novembar: Stalna postavka Galerije

Decembar:

− Stalna postavka Galerije

− 19-30. decembra, VI tradicionalna izložba posvećena Mevlana Dželaludinu Rumiju *Sjećanje na hz. Mevlanu Dželaludin Rumi (Šebu-i Arus*). S radovima učestvovalo 19 umjetnika.

Mirsada Baljić

Izvještaj o radu Biblioteke Instituta za bošnjačke studije BZK "Preporod" za 2016. godinu

U prošlom izvještaju smo pisali o ulozi profesora Maglajića u osnivanju ove biblioteke, njegovoj smrti i odluci njegove supruge Medhije da njegove knjige pokloni našoj biblioteci. Sastavljen je Ugovor o poklonu, koji su potpisali poklonoprimac i poklonodavac. Po želji gospođe Maglajlić, ova biblioteka se vodi kao poseban fond, smještena je u vitrinama, sve knjige imaju pečat na kojem je utisnuto „Biblioteka prof. dr. Muniba Maglajlića". Prema potpisanom ugovoru, knjige se koriste samo u čitaonici, kao i ostali knjižni fond naše biblioteke. Biblioteka je u 2016. godini obrađena i spojena u elektronskom katalogu s ostalim fondom i može se pretraživati u online katalogu na: www.preporod.ba u postu biblioteka. Profesorova biblioteka se sastoji od 1.531 naslova, od toga: 1.096 knjiga te 435 kataloga, separata, ogleda, seminarskih, diplomskih, magistarskih i doktorskih radova te različitih brojeva listova, časopisa, Maglajlićevih mašinopisa, kopija rijetkih knjiga i fascikala s različitim sadržajem.

Prostorije

Uspjeli smo, zahvaljući sredstvima Fondacije za bibliotečku djelatnost, kupiti ormare za knjige, čime smo dobili više prostora za knjige i osvježen ambijent u biblioteci. Na hodniku je postavljen pult za promociju novih izdanja i drugog materijala.

Nabavka knjiga

Uvećali smo knjižni fond za 1.656 bibliografskih jedinica, koje čine naslovi iz biblioteke prof. dr. Muniba Maglajlića, a 306 naslova je nabavljeno zahvaljujući kupovini, razmjeni i poklonima. Darovali su nas knjigama sljedeći naši prijatelji: Medhija Maglajlić, Enes Pelidija, Munevera Hadžišehović, Sead Mahmutefendić, Amira Dervišević, Sead Šemsović, Husnija Kamberović, Amir Brka, Igbal Cogo i dr. U kolektivne darovatelje knjiga ubrajamo sljedeće: Fondacija za bibliotečku djelatnost, Bošnjački institut, Fondacija Adila Zulfikarpašića, Centar za napredne studije iz Sarajeva, Udruženje za modernu historiju iz Sarajeva, Orijentalni institut, Almanah iz Podgorice, Pravni fakultet iz Sarajeva, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Gazi Husrev-begova biblioteka, Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", Centar za kulturu i obrazovanje iz Tešnja, Monos iz Gračanice, Rijaset islamske zajednice u BiH, "Preporodova" općinska društva i dr.

Obrada knjiga

Stručno su obrađene sve nabavljene knjige. Iz poklonjene biblioteke profesora Maglajlića koja se sastoji od 1.531 naslova u inventarsku knjigu upisano je 1.350 naslova

a ostalih 181 naslova nije upisano, jer su to različiti brojevi časopisa i fascikle sa različitim sadržajem. Ukupni broj naslova u biblioteci je 17.820.

Rad na online katalogu

Sve nabavljene knjige su obrađene u našoj kompjuterskoj bazi, uključujući i biblioteku prof. dr. Muniba Maglajlića te je urađen abdejt novih naslova u našem online katalogu i može se pretraživati prema uobičajenim parametrima na našoj poznatoj adresi u postu biblioteka: www.preporod.ba

Bibliotečko-informacijske usluge

Pružena je bibliotečko-informacijska usluga svima koji su se obratili biblioteci s upitima putem e-maila ili koji su lično došli po informacije.

Koordinacija s "Preporodovim" općinskim bibliotekama i ostalima

U prošloj godini smo pedesetak naslova poslali u biblioteku Općinskog društva „Preporod" u Visokom.

Bibliografski rad u Biblioteci

U našoj arhivi zabilježeno je 19 novih naslova s pečatom „Preporoda" , 1 katalog, nekoliko novih brojeva časopisa, a o našim aktivnostima bilježimo 22 zapisa u štampi. Poslana je na prijelom publikacija *Munib Maglajlić − bibliografija i literatura,* koja će biti objavljena u narednoj 2017. godini.

Rad u Redakciji Godišnjaka BZK „Preporod"

U Redakciji "Godišnjaka" BZK "Preporod" obavljane su uobičajene aktivnosti u vezi s pripremanjem novog broja: prijem radova, printanje, izrada UDK broja za članke, te pripremanje poznate rubrike „Sudionici naše prošlosti − umrli u 2016. godini".

Facebook profil biblioteke

Nastavljena je uspješno uspostavljena komunikacija s našim korisnicima. U prošloj godini smo objavili 68 postova sa različitim informacijama: novi naslovi u našem knjižnom fondu, likovna rješenja prvih izdanja iz bošnjačke književnosti, naslovi biografskih leksikona i knjiga, katalozi iz naše etnografske zbirke, nekoliko stranica s narodnim mudrostima, obavijest o smrti prof. dr. Lamije Hadžiosmanović, sadržaj novog *Godišnjaka* za 2015, izvještaj o radu naše Biblioteke, izbor knjiga o Muhammedu, a. s., kao vječnoj inspiraciji, prenijeli smo tekst o pjesmi H. Hajnea *Kraj tanana šadrvana*, narodna balada Hasanaginica u književnoj kritici, izbor knjiga o stećcima, izbori iz bogatog opusa Adema Handžića, Hazima Šabanovića, Abdurezaka Hifzi Bjelevca, Muhameda Abdagića, Abdulaha Šarčevića, fotografije s novim ormarima za knjige i dr. U konačnom izvještaju o posjeti profilu naše biblioteke stoji da je u prošloj godini bilo blizu 10.000 posjeta.

Isma Kamberović

Aktivnosti općinskih društava BZK "Preporod" u 2016. godini

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Brčko

U 2016. godini brčanski „Preporod" je potvrdio kontinuitet uspješne realizacije prepoznatljivih kulturnih i umjetničkih sadržaja. Unaprijeđeni su i omasovljeni obrazovno-edukativni programi i uspostavljena saradnja s institucijama kulture u Bosni i Hercegovini i svijetu. Posebno se izdvajaju:

− programi realizirani u saradnji s Austrijskom ambasadom, u godini koja je proglašena godinom kulture Bosna i Hercegovina – Austrija; gostovanje profesora s Harvard Univerziteta i dogovoreni nastavak saradnje; Naučni skup o književnosti i identitetu; Svečana akademija obilježavanja dvadeset pete godišnjice od obnove djelovanja „Preporoda" u Brčkom; opraštanje od dr. Nežada Bećirevića, prvog predsjednika obnovljenog „Preporoda" i jednog od prvih doktora nauka u Brčkom; predstavljanje brčanskog „Preporoda" cjelovečernjim koncertom u Ženevi u okviru programa obilježavanja Dana državnosti Bosne i Hercegovine.

Predstavljačka djelatnost

− U Domu Islahijeta, 23. januara 2016. godine, predstavljena je edicija *Historija Bosne i Hercegovine 1788-1878* autora dr. Galiba Šljive. Osim autora, ediciju su predstavili prof. dr. emeritus Azem Kožar te odgovorni urednik i predstavnik izdavača mr. Bajruzin Bajro Planjac.

− U Domu Islahijeta, 14. maja 2016. godine, održana je Javna rasprava „Estetiziranje politike i politiziranje estetike" uz knjigu prof. dr. Rusmira Mahmutćehajića *Andrićevstvo – Protiv etike sjećanja*. U Javnoj raspravi su učestvovali prof. dr. Rusmir Mahmutćehajić, prof. dr. Vahidin Preljević, sociolog Enes Pašalić i mr. Ernad Osmić.

− U Domu Islahijeta, 28. maja 2016. godine, predstavljena je knjiga *Pečat izgubljenih radosti (Dnevnici sjećanja djece i mladih Sarajeva).* O knjizi i aktivnostima izdavača NVO „Dječiji pokret za mir, ljubav, prijateljstvo − Djeca Sarajeva" govorile su Renata Mostarac i Ivana Ina Mostarac.

− U Domu Islahijeta, 23. jula 2016. godine, predstavljena je knjiga *Ada − nekad i sad* autorice Ade Osmić Gheza. Osim autorice, o knjizi su govorile Ismeta Mujačić i Mirjana Đapo, pjesnikinja i profesorica srpskog jezika i književnosti.

− Ispred zgrade Islahijeta, 9. augusta 2016. godine, upriličen je program „Brčansko kulturno veče". Program su činili: promocija knjige *Cosmopolit@n* autorice Enise Bukvić, izložba karikatura Husejina Huleta Hanušića te muzički program koji su izve-

le Dženana Šehanović (klavir) i Jasmina Šehanović (violina). U programu su, također, učestvovali dr. Enes Kujundžić kao predstavljač knjige i Enes Lević, akademski slikar.

− U Domu Islahijeta, 26. oktobra 2016. godine, u okviru programa Međunarodnog dječijeg festivala „Vezeni most 2016", povodom dodjele nagrade „Mali princ", koju je ove godine za stvaralački doprinos razvoju dječije literature u Bosni i Hercegovini dobio Zejćir Hasić, upriličeno je umjetničko veče. O dobitniku i njegovoj novoj knjizi *Kada pete okrilate*, govorili su: profesorica Amira Džibrić, profesorica i pjesnikinja Mirjana Đapo i pjesnik Suvad Alagić. U prigodnom programu nastupili su članovi najmlađe skupine dramskog studija „Arlekino": Esma Čačković, Ajla Ramić, Nora Pirić, Saliha Čačković, Anela Ražanica, Emma Hajdić i Lamija Čačković; te učenici Četvrte osnovne škole: Arman Rejzović, Ervin Jašarević, Sarah Grabus, Svetlana Zhou-Mitrović, Amila Zahirović i Denis Muharemović.

Izložbe

− U Domu Islahijeta, 07. maja 2016. godine, foto-dokumentarnom izložbom „Pruga naše mladosti" Ataha Mahića iz Brčkog, obilježena je sedamdeseta godišnjica izgradnje pruge Brčko − Banovići. Bila je to 22. samostalna izložba fotografije Ataha Mahića i predstavlja primjer uspješne saradnje sa brčanskim „Preporodom".

− U Domu Islahijeta, 5. juna 2016. godine, otvorena je izložba fotografija „Srebrenica danas" i održan koncert „Duo Aliada" iz Beča, a sve u saradnji s Ambasadom Republike Austrije u Bosni i Hercegovini. Izložbu je otvorio zamjenik ambasadora gosp.Wolfgang Thill. Dvije hiljade šesnaesta godina je od Saveznog ministarstva za Europu, integraciju i vanjske poslove proglašena Godinom kulture Bosna i Hercegovina – Austrija. Austrijska ambasada u BiH je u skladu s tim za cijelu godinu pripremila kulturni program koji sadrži razne manifestacije (izložbe, koncerte, naučne skupove, dane filma i sl.) s namjerom da se isti realizuju u što više gradova u Bosni i Hercegovini. Izložba „Srebrenica danas" je projekt koji je inicirala ERSTE fondacija povodom obilježavanja dvadesete komemoracije genocida u Srebrenici i potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma. Ova aktivnost je podržana od Doraja Eberle u saradnji s Fondacijom „Bauern helfen Bauern" – Bratunac. Izložba je u 2015. godini, nakon Srebrenice postavljena u Zemaljskom muzeju u Sarajevu i u Beogradu. Ova izložba je koncipirana kao putujuća izložba. Autor Dejan Petrović je, u saradnji sa urednicom Christiane Erharter, u obliku osam postera dao prikaz grada i osoba koje u njemu žive. Svaki poster sadrži foto priču, portrete stanovnika Srebrenice, njihove aktivnosti, pozitivna dešavanja i nadu za budućnost te prateće tekstove nevezane za fotografije. Tekstovi govore o ličnom viđenju Srebrenice danas, njenom razvitku u proteklih dvadeset godina, gdje je sada, kakva je i kakva joj može biti budućnost, a potpisali su ih: pisac, kulturni kritičar i prevodilac Boris Buden, političar Erhard Busek, književnica i publicistkinja Slavenka Drakulić, predsjednica Savjetodavnog odbora ERSTE fondacije Doraja Eberle, reditelj Haris Pašović, historičarka umjetnosti, kustosica i književnica Bojana Pejić, nekadašnji Visoki predstavnik za BiH Volfgang Petrič i režiserka Jasmila Žbanić. Nakon otvaranja izložbe prisutni su mogli uživati u koncertu „Duo Aliada" iz Beča − Michal Knot (saksofon) i Bogdan Laketić (harmonika). „Duo Aliada" je uvršten u program podrške mladim muzičarima/muzičar-

kama Ministarstva za Evropu, integraciju i vanjske poslove naziva "The New Austrian Sound of Music" (NASOM).

− U organizaciji BZK „Preporod" Brčko Distrikt BiH i Medžlisa Islamske zajednice Brčko, 14. septembra 2016. godine, povodom velikog muslimanskog blagdana Kurban-bajrama, otvorena je dvadeset treća izložba dokumentarne fotografije Ataha Mahića, naziva „Brčanske mahale i sokaci". Izložbu je otvorio ugledni Brčak, univerzitetski profesor u mirovini, Šefik Mulabegović. Svoje impresije s prisutnima podijelili su Kašmir Ribić i Ida Fazlić, studentica Restauracije i konzervacije na Akademiji likovnih umjetnosti u Sarajevu. Izložba „Brčanske mahale i sokaci" sadrži 164 razglednice i šest fotografija. Prema tvrdnji Ataha Mahića, u Brčkom je u periodu od 1895. do 1943. štampano gotovo 250 razglednica (ne uključujući reprinte).

Programi obilježavanja značajnih datuma

Bošnjačka zajednica kulture „Preporod" Brčko već četvrtu godinu organizira program obilježavanja Međunarodnog dana maternjeg jezika. Okosnicu programa i ove godine činio je Literarni konkurs za učenike osnovnih i srednjih škola. Ponukani dešavanjima iz posljednjih godina vezanim za opstrukciju slobodnog izučavanja bosanskog jezika i upotrebe njegovog zvaničnog naziva u manjem BH entitetu, „Preporod" Brčko je, osim redovnih aktivnosti, želio na poseban način pažnju posvetiti i ovom pitanju. S tim u vezi ovogodišnje aktivnosti obilježavanja Međunarodnog dana maternjeg jezika obilježila je posjeta Brčkom učenika i nastavnika iz Konjević Polja i Vrbanjaca. Tako su u petak, 19. februara 2016. godine, u Brčko doputovala 72 učenika sa svojim nastavnicima i nekolicinom roditelja. Učenike su ugostili njihovi vršnjaci, domaćini iz Brčkog, kod kojih su bili smješteni i proveli tri dana u druženju i razmjeni iskustava. Uz obostrano uživanje u druženju i upoznavanju, učenici su naročito uživali u šetnji gradom i obilasku brčanskih znamenitosti.

U subotu, 20. februara 2016. godine, u saradnji sa Institutom za jezik Sarajevo u Domu Islahijeta organizirana je javna rasprava o temi „Bosanski jezik u pedagoškoj praksi". Gosti učesnici rasprave su bili: dr. sc. Alen Kalajdžija (direktor Instituta za jezik iz Sarajeva) te njegovi saradnici Haris Ćatović, mr. sc. Zenaida Karavdić i mr. sc. Jasmin Hodžić. U raspravi su, također, učestvovali i pjesnik Hadžem Hajdarević, predsjednik Matičnog odbora „Preporoda" u Sarajevu prof. dr. Sanjin Kodrić te direktor Orijentalnog instituta u Sarajevu prof. dr. Adnan Kadrić. Okosnica javne rasprave bila je problem osporavanja učenja bosanskog jezika u pojedinim školama u RS-u, kao što su škole u Vrbanjcima i Konjević Polju.

Literarni konkurs povodom Međunarodnog dana maternjeg jezika bio je otvoren za učenike iz cijele Bosne i Hercegovine.

Učenici osnovnih škola su pisali na teme: 1. Jezik je most što povezuje ljude; 2. Ja sam vjerni rob ljepote (Musa Ćazim Ćatić). Teme za učenike srednjih škola su: 1. Moj jezik je moje pravo; 2 Ja sam vjerni rob ljepote (Musa Ćazim Ćatić). Na Konkurs je pristiglo otprilike 130 radova iz svih dijelova Bosne i Hercegovine. Komisija, koju su činili profesori bosanskog jezika i književnosti: Ernad Osmić, Edita Likić i Amra Delagić, odabrala je po tri najbolja rada u obje kategorije. U kategoriji učenika osnovnih škola:

1. nagrada: Ajla Kalesić (Brčko); 2. nagrada: Eldar Tokić (Lukavac); 3. nagrada: Elma Hasić (Brčko). U kategoriji učenika srednjih škola: 1. nagrada: Zlatka Plakalo (Brčko); 2. nagrada: Jumna Alić (Konjic); 3. nagrada: Ajna Zubaj (Travnik)

Novčane iznose od 300 KM, 200 KM i 100 KM za prve tri nagrade u obje kategorije obezbijedili su Medžlis IZ Brčko, BZK „Preporod“ Brčko te ugledni brčanski privrednici. Matični odbor BZK „Preporod“ u Sarajevu pobjednike je nagradio prigodnim knjigama.

U subotu, 20. februara 2016. godine, u brčanskom Domu kulture upriličena je svečana akademija povodom Međunarodnog dana maternjeg jezika kojom BZK „Preporod“ već četvrtu godinu obilježava ovaj značajni datum. Ove godine je program Akademije posvećen nekolicini značajnih godišnjica koje su obilježile prošlu i ovu godinu: stotinu godina od rođenja Muse Ćazima Ćatića i Zije Dizdarevića, stotinu deset godina od rođenja Alije Nametka te četrdeset godina od smrti Envera Čolakovića. Na Akademiji su članovi „Preporodovih“ umjetničkih sekcija izveli recitale i dramske komade iz njihovih književnih djela. U ime Matičnog odbora BZK „Preporod“ iz Sarajeva prisutnima se obratio književnik Hadžem Hajdarević. U svečanom dijelu Akademije su uručene i nagrade prvoplasiranima na literarnom konkursu. Gosti u publici, osim brojnih Brčaka, bili su učenici iz Vrbanjaca i Konjević Polja čiji su se predstavnici obratili prisutnima i izrazili veliko zadovoljstvo zbog poziva u Brčko kao i zahvalnost svim domaćinima.

− U Domu kulture, 17. maja 2016. godine, Koordinacija boračkih udruženja Armije RBiH Brčko distrikt BiH i BZK „Preporod“ Brčko Distrikt BiH, organizirali su Svečanu akademiju povodom obilježavanja 24. godišnjice formiranja 108/215. viteške motorizovane brigade Armije RBiH. Tom prilikom je upriličen prigodan svečani program i dodijeljene nagrade povodom literarnog konkursa. U literarnom konkursu mogli su učestvovati učenici iz cijele Bosne i Hercegovine. Teme radova za osnovne i srednje škole bile su: 1. Ponosan sam na...; 2. Borci u bijelim mantilima

Žiri koji su činili magistrica bosanskoga jezika i književnosti Emina Osmić-Hajdarević i član koordinacije, pisac i ljubitelj književnosti Salih Adžikić nagradili su sljedeće radove: u kategoriji osnovne škole: 1. nagrada: Elma Hamidović, 7. razred, Sedma osnovna škola Gornji Rahić; 2. nagrada: Lejla Sukanović, 8. razred, Osnovna škola Humci; 3. nagrada: Malik Ibrić, 6. razred, Četvrta osnovna škola Brčko; u kategoriji srednje škole: 1. nagrada: Zejna Šarić, Behram-begova medresa Tuzla; 2. nagrada: Kasandra Kovali, Mješovita srednja škola Tuzla; 3. nagrada: Aldin Kovačević, Međunarodna srednja škola Tuzla.

− Članice i članovi Bošnjačke zajednice kulture „Preporod“ Brčko distrikt BiH boravili su u Ženevi na poziv Kulturnog udruženja Bošnjaka − Džemat Ženeva. Povod je bio obilježavanje Dana državnosti Bosne i Hercegovine. Za tu prigodu članice i članovi brčanskog „Preporoda“ pripremili su i izveli program Svečane akademije. Odlična organizacija i realizacija programa, topao prijem i gostoprimstvo zaslužuju sve pohvale domaćinima, predvođenim Ibrahimom ef. Husanovićem, te članovima zajednice Bošnjaka porijeklom iz Srebrenice, Prijedora, Kozarca, Konjica i drugih mjesta. Program Svečane akademije izveli su članovi Ansambla pjesama i igara, Mješovitog hora te umjetnici Vesna Hadžic, Elvis Sivčević i Medina Zahirović.

− U nedjelju, 18. decembra 2016. god., u Domu kulture u Brčkom, održana je Svečana akademija i koncert povodom dvadeset pet godina od obnove „Preporoda" u Brčkom. Svečanoj akademiji prisustvovao je i predsjednik „Preporoda" Bosne i Hercegovine prof. dr. Senadin Lavić. O aktivnostima „Preporoda" u periodu od obnavljanja govorili su Ćazim Suljević i Enes Pašalić. Prisutnima se obratio i glavni imam Medžlisa Islamske zajednice Brčko, Mustafa ef. Gobeljić. U umjetničkom dijelu programa učestvovali su: Mješoviti hor BZK „Preporod", Ansambl pjesama i igara, Dramski studio „Arlekino", Škola stranih jezika, Medina Zahirović i Ermin Avdić, glumci.

Ciklus predstavljanja uspješnih Brčanki i Brčaka

− U subotu, 12. marta 2016. godine, u Domu Islahijeta u Brčkom, predstavljen je dr. Vahidin Preljević, vanredni profesor i voditelj katedre za njemačku književnost i kulturologiju na Odsjeku za germanistiku Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. U programu su, osim dr. Preljevića, učestvovali i doc. dr. Almir Bašović, docent za oblast dramaturgija i historije drame na Odsjeku za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta u Sarajevu, mr. Naser Šečerović, viši asistent na Odsjeku za germanistiku na istom fakultetu, mr. Nazif Hasanbegović i Edin Jašarević, profesor bosanskog jezika i književnosti. Najveći dio programa posvećen je predstavljanju knjige *Sarajevski dugi pucnji 1914 događaj − narativ − pamćenje*, koja je nastala kao rezultat konferencije „The Long Shots of Sarajevo", održane 2014. godine u Sarajevu. Knjigu su priredili Vahidin Preljević i Clemens Ruthner i sadrži više od 40 radova znanstvenika različitih disciplina iz dvadesetatak zemalja.

− Dvadeset prvog maja 2016. godine predstavljen je prof. dr. Muharem Karamujić. U programu su učestvovali: prof. dr. Mehmed Dedić i prof. dr. Teoman Duman, rektor Internacionalnog Burč univerziteta u Sarajevu. Dr. Muharem Harry Karamujić je rođen 14.12.1967. godine u Brčkom, gdje je završio osnovnu školu, srednju Ekonomsku školu i prvu godinu Ekonomskog fakulteta. Školovanje je nastavio na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu, Monash univerzitetu i La Trobe univerzitetu u Melburnu (Australija). Dr. Karamujić je ugledan, intuitivan i poduzetan profesionalac, sa iskustvom u bankarstvu, upravljanju rizika, finansijsko-ekonomskoj analizi i modeliranju, ekonomskoj politici i razvojnim strategijama, projektnom menadžmentu, analitičkom marketingu, finansijskom nadzoru i upravi. Odnedavno, dr. Karamujić drži katedru na Univerzitetu u Melbourneu, kao i na Univerzitetu u Sarajevu. Prije toga je više od 15 godina radio u okviru svoje profesije.

Koncerti

− U okviru manifestacije „Proljeće u gradu", 20. maja 2016. godine, održan je Koncert klasične muzike. Učestvovali su: mr. Dženana Šehanović (klavir), Jasmina Šehanović (violina), mr. Elvis Sivčević (gitara), učenici Osnovne muzičke škole Brčko: u klasi profesorice Sanje Zoletić (harmonika): Dragan Pantić, Milica Garić; u klasi profesora Dragana Đokića (harmonika): Ismar Đakić, Danijel Lukić: u klasi profesora Jasmina Hasića (klavir): David Klopić.

− Cjelovečernji koncert na gradskom igralištu Drinovac u Bosanskoj Krupi, 22. jula 2016. godine, izveli su članovi brčanskog „Preporoda" – Ansambl pjesama i igara, glumci Medina Zahirović i Ermin Avdić; umjetnica Vesna Hadžić i narodni orkestar Abaska Bijedića.

Programi međunarodne saradnje

− U subotu, 23. januara 2016. godine, u Domu Islahijeta u Brčkom predstavljen je Turski kulturni centar „Yunus Emre" iz Sarajeva. Delegaciju Instituta činili su: zamjenik direktora Mustafa Yıldız, koordinator za turski jezik Umit Avçi, koordinator za turski jezik Mustafa Ilgar, koordinator za turski jezik i saradnik Instituta Adnan Kadrić. Institut Yunus Emre je institucija osnovana s ciljem prezentiranja turske kulture, historije, jezika i književnosti. U Bosni i Hercegovini djeluje od oktobra 2009. godine sa sjedištem u Sarajevu. Osim Sarajeva organizirane su ispostave Centra u Fojnici, Mostaru i Tuzli. Za kratko vrijeme Centar je doprinio da se turski jezik danas u školama u Federaciji Bosne i Hercegovine nalazi na listi izbornih predmeta. U umjetničkom dijelu programa, vrhunskim izvedbama tradicionalnih bosanskih i klasičnih kompozicija, predstavili su se: mr. Elvis Sivčević (gitara), mr. Dženana Šehanović (klavir) i Jasmina Šehanović (violina). Od oktobra 2015. godine turski jezik se uči i u Brčkom, u Domu Islahijeta, u okviru "Preporodove" škole stranih jezika. Dolazak predstavnika Instituta Yunus Emre trebao bi doprinijeti unapređenju ovog programa i drugih oblika kulturne saradnje.

− U Domu Islahijeta, u četvrtak, 25. augusta 2016. godine, organizirano je predstavljanje profesora s Harvard Univerziteta, Betul Kacar i Zachary Adama. Dolazak uglednih profesora realiziran je na inicijativu Brčaka Jasminke i Isaka Gašija, koji žive u Americi i koji su prijatelji Kacar i Adama. Predstavljanju i razgovoru odazvao se veliki broj mladih koju su vrlo aktivno učestvovali u razgovoru s gostima. Nakon prezentacije i razgovora razmijenjene su ideje o mogućim projektima i saradnji u narednom periodu.

Naučni skup

− U Domu Islahijeta, u organizaciji „Preporoda", 17. i 18. novembra 2016. godine, održan je Naučni skup „Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta". Inicijativu za održavanje naučnog skupa brčanskom „Preporodu" uputio je prof. dr. Vedad Spahić, autor objavljene studije *Književnost i identitet,* koja je mogla poslužiti kao povod za naučnu elaboraciju i diskusiju o identitetskim konfiguracijama bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti unutar, danas dominantne, poststrukturalne i postesencijalističke paradigme.

Na dvodnevnom Naučnom skupu učestvovala su ukupno dvadeset tri znanstvenika i istraživača iz različitih oblasti humanistike i društvenih nauka. Na kraju skupa podržana je inicijativa učesnika da organizacija Naučnog skupa preraste u tradiciju i da se Naučni skup nazove „Begićevi književni susreti", kao svojevrsni omaž na jednog od utemeljitelja književne bosnistike prof. dr. Midhata Begića, rođenog u našem kraju u podmajevičkom Koraju.

Rad s djecom i omladinom

− Ansambl pjesama i igara

Prepoznatljiv i reprezentativan predstavnik brčanskog „Preporoda" je Ansambl pjesama i igara koji već pet godina uspješno djeluje na afirmaciji folklornog i muzičkog naslijeđa Bošnjaka i Bosne i Hercegovine. Kvalitet i talent su u protekloj godini potvrdili nastupima u Novom Pazaru, Bosanskoj Krupi, Odžaku, Ženevi i više puta u Brčkom. Upisani su novi polaznici s kojima radi mr. Jasmina Aghbar Ljevaković, koji su se roditeljima i javnosti predstavili u Domu Islahijeta za Ramazanski bajram.

− *Mješoviti hor*

Tokom 2016. godine Mješoviti hor brčanskog „Preporoda" nastavio je s radom koji je predstavljen lokalnoj javnosti više puta, na svečanim akademijama povodom Dana nezavisnosti i Dana državnosti Bosne i Hercegovine, te nastupima u Ženevi i novogodišnjem koncertu „Lege Artis" u Bosanskom kulturnom centru u Tuzli. Mješoviti hor okuplja 30 aktivnih članica i članova, različitih dobi i uzrasta.

− *Dramski studio Arlekino*

Ovaj poseban projekt brčanskog „Preporoda" obnovio je svoje članstvo na audiciji održanoj u oktobru 2016., kada su primljeni novi članovi. Umjetnički voditelj Dramskog studija je Ermin Avdić, diplomirani glumac. Prvo predstavljanje javnosti članovi Arlekina su imali na Svečanoj akademiji 18. decembra 2016. godine, a govorili su odabranu poeziju Zejćira Hasića.

− Škola stranih jezika

U protekloj godini ovaj projekt „Preporoda" nastavio je uspješnu misiju, potpuno opravdavajući postojanje i uloženi trud. Programe učenja engleskog, njemačkog i turskog jezika uspješno je okončalo više od 250 polaznika, kojima su na svečanoj akademiji organiziranoj u Domu kulture, 19. juna 2016., uručeni certifikati i diplome. U septembru je izvršena promocija projekta za školsku 2016/2017. godinu. Nastavljena je saradnja s džematima Islamske zajednice Brčko, koji su u seoskim sredinama (Brka, Gornji Rahić, Maoča) besplatno ustupili mektebske učionice u kojima se realizira nastava. Trenutno Školu stranih jezika pohađa 307 polaznika kroz 36 grupa. Nastavu izvode profesori jezika i književnosti, i to: Aladin Đonlić, Merisa Mehić, Sadeta Pezerović, Jasmin Pekić, Mirela Hanušić (engleski jezik), Jasmina Kurtalić, Amra Redžić, Džehva Ahmetović, Šejla Adžajlić Ramić (njemački jezik) i Azra Isić (turski jezik).

− Š*kola informatike*

U decembru je počela realizacija dugo planirane aktivnosti − sekcija informatike. Informatička pismenost predstavlja jedan od osnovnih preduslova za uspješnu budućnost, kako u poslu, tako i u svakodnevnom životu. Nakon istraživanja zaključili smo da su djeca voljna naučiti više od onoga što im se nudi u školama te smo odlučili pružiti priliku svim mlađim članovima sekcija „Preporoda" da se usavršavaju i na tom polju. U tu svrhu opremljena su dva kabineta informatike, u Brčkom i Gornjem Rahiću. Nabavljeno je ukupno 12 računara. Nakon provedene ankete prijavilo se ukupno 66 polaznika koji su podijeljeni u manje grupe i s kojima stručne osobe rade dva puta sedmično.

− *Ostale aktivnosti*

Dom Islahijeta je i tokom 2016. godine bio mjesto okupljanja brojnih pojedinaca, organizacija i institucija koji su realizirali svoje programe i aktivnosti. Centar za terapiju i rehabilitaciju „Vive Žene" iz Tuzle kontinuirano realizira aktivnosti iz programa rehabilitacije žrtava rata i torture. Puna podrška pružena je Univerzitetu Sarajevo na realizaciji programa dislocirane nastave na Prirodno-matematičkom i Poljoprivredno-prehrambenom fakultetu.

Predsjednik
Ćazim Suljević

BZK „Preporod" − Općinsko društvo Busovača

Bošnjačka zajednica kulture „Preporod" Busovača osnovana je 10. aprila 2008. godine, kao neprofitna organizacija koja opstaje zahvaljujući volonterskom radu. Kroz rad Društva u proteklom periodu do sada je prošlo više od 500 članova. Društvo je djelovalo i djeluje kroz rad više različitih sekcija, od kojih su najbrojnije i najaktivnije: folklorna sekcija, sekcija vokalnih solista, dramska sekcija, recitatorska sekcija i sekcija žena.

Bošnjačka zajednica kulture „Preporod" Busovača broji više od 250 aktivnih članova, te veliki broj simpatizera i pasivnih članova koji, prema potrebi, učestvuju u organizaciji raznih dešavanja. Do sada smo učestvovali u brojnim manifestacijama širom Bosne i Hercegovine a i sami smo organizirali neke od manifestacija. Redovne aktivnosti su obilježavanje Dana nezavisnosti BiH, kojom prilikom učestvuju sve sekcije Društva, ali uvijek ugostimo i barem jedno društvo sa strane.

Smotra folklora je već tradicionalna aktivnost, i poprima sve veći značaj. Tokom prethodnih godina održavana je u Kaćunima, i tek ove, 2016. održana je u Busovači.

Društvo je učestvovalo u organizaciji humanitarnih koncerata za liječenje naših sugrađana, ali smo se odazivali i na veliki broj poziva kao učesnici i suorganizatori u Bihaću, Bugojnu, Busovači, Vitezu... U 2013., 2014. i 2015. godini članovi Folklorne i Sekcije vokalnih solista imali su zapažene nastupe na OPEN-su u Zenici (Sajam organskih proizvoda).

Jedna od novina našeg društva je i organizacija "Večeri sevdaha", koja također postaje tradicionalna. Učesnici na toj manifestaciji su poznati izvođači sevdaha s naše općine i kantona, a kao gosti uvijek učestvuju i sevdalije iz cijele BiH. Interes za ovaj događaj je sve veći, kako za one koji žele pogledati, tako i one koji žele zapjevati na „Večeri sevdaha".

Ove godine organizirali smo ispraćaj konjanika na Ajvatovicu, i to je pobudilo veliki interes lokalnog stanovništva, te nas je to ponukalo da i ubuduće nastavimo s time.

Od 2013. do danas urađene su i promocije knjiga autora iz BiH i Hrvatske: Bajro Perva, Mirza Begović, Elmira Mekić, Admir Muhić, Sead Hadžić, Atifa Sendić, Djeca žrtve rata Srebrenice...

BZK „Preporod" organizovao je posjete Memorijalnom centru Potočari, zasebno za članove Folklorne i Sekcije žena.

Gotovo uobičajeno je postalo i pomaganje u realizaciji godišnjica drugih udruženja na području općine, gdje se rado odazovu naši vokalni solisti, igrači, recitatori, kao i voditelji.

Veliki problem u radu nam predstavlja nedostatak opreme koja nam je neophodna za dalji rad, odnosno nismo u mogućnosti kompletirati naš rad i program, jer u svom programu mi imamo igre svih naroda i narodnosti iz Regije, za čije izvođenje su nam potrebne nošnje koje predstavljaju njihovu kulturu i baštinu.

− Folklorna sekcija

Folklorna sekcija je najbrojnija sekcija i njen vođa je Mirsada Mekić, kao umjetnički rukovodilac i koreograf. Kroz folklornu sekciju je do sada prošlo više od 300 članova, a neki članovi su još tu od 2008. godine. Folklorna sekcija trenutno broji otprilike 120 članova. Posebno je vrijedno napomenuti veliki broj najmlađih igrača, koji su garant opstanka "Preporoda" na ovim prostorima.

U proteklom kvartalu (2013-2016.) kroz rad folklorne sekcije članovi BZK-a učestvovali su u velikom broju smotri folklora. Između ostalog, Brčko-Rahić, Konjic, Bihać, Cazin, Goražde, Novi Travnik-Opara, Travnik-Karaula i Mehurić, Jajce, Hadžići...

BZK „Preporod" Busovača od svog osnivanja organizira tradicionalno smotru folklora, na kojoj učestvuju KUD-ovi iz cijele BiH, ali i iz inozemstva (Makedonija, Slovenija, Hrvatska, Turska). U svrhu stručnog usavršavanja i „proizvodnje" vlastitih kadrova, svake godine određeni broj članova Društva pohađa seminare za koreografe, koji su predmet obrade igara iz cijele ex YU.

− Sekcija vokalnih solista

Iako nije brojna, Sekcija predstavlja važan segment rada društva. Članica i vođa sekcije Mirsada Mekić je kao član Društva učestvovala i stigla do samog finala na takmičenju „Prvi glas sevdaha". Također su aktivni sudionici na svim manifestacijama ovog žanra u našoj regiji, ali i šire (Bihać, Brčko, Goražde, Gunja u RH). Posebno je pohvalno aktivno učešće na svim humanitarnim koncertima na širem području.

− Dramska i recitatorska sekcija

Rad ove sekcije, kojom rukovodi Emira Halilović, uglavnom se odnosi na saradnju sa osnovnim i srednjim školama naše općine. U proteklom periodu raspisani su konkursi za najuspješnije literarne radove povodom Dana armije i Dana nezavisnosti BiH. Najuspješniji radovi su i nagrađeni. Članovi sekcije nastupali su u Bihaću, Gornjoj Tuzli, te na našim priredbama.

− Sekcija žena

Sekcija žena je najmasovnija sekcija koja djeluje pri Društvu. Okuplja žene svih zanimanja i starosnih dobi s područja cijele općine. Cilj je druženje i zbližavanje s drugim, sličnim udruženjima iz cijele BiH. Članice sekcije daju veliku podršku i pomoć prilikom organizacije svih naših važnih događaja, kada ugostimo veliki broj učesnika – gostiju. Članice sekcije također pokazuju veliku humanost, jer na svim druženjima se sakupljaju novčana sredstva za one kojima je potrebno. Tokom 2014. i 2015. od dobrovoljnih novčanih priloga članica sekcije, prikupljena su sredstva te su najugroženijim uručeni prigodni bajramski paketi.

Predsjednica
Ferida Karić

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Bužim[1]

Izvještaj o radu u 2014. godini

Rad i djelovanje Bošnjačke zajednice kulture „Preporod" Bužim kroz 2014. godinu obilježen je nizom kulturnih sadržaja, književnog, umjetničkog, naučnog i edukativnog

[1] U ovom broju *Godišnjaka,* osim izvještaja o radu za 2016., objavljujemo i izvještaje za 2014. i 2015., jer nisu objavljeni u ranijim *Godišnjacima* iz proceduralnih razloga

karaktera. Osim promocija knjiga, književnih i pjesničkih večeri, gdje su ugošćeni poznati bosanskohercegovački i bošnjački autoriteti, „Preporod" je bio organizator i brojnih drugih sadržaja. Tako su u vlastitoj režiji objavljene dvije knjige, pjesnička zbirka *Behar iz moje avlije* Dževada Ponjevića i *Zbornik radova* s naučnog skupa. Organizirano je nekoliko putovanja, među kojima se ističe grupna posjeta Sajmu knjiga u Beogradu, te odlazak na naučnu konferenciju u Dubrovnik, na poziv tamošnjeg rukovodstva „Preporoda".

Lokalni umjetnici, koji su već dugo godina dio „Preporoda", Halida i Sead Emrić, te Nedžib Vučelj, nastavili su svoj umjetnički angažman, te brojnim izložbama bili prisutni na domaćoj, ali i međunarodnoj sceni. Nastavljene su aktivnosti na uspostavljanju novih i snaženju ranijih lokalnih kulturnih priredbi. Osim *Drugog bužimskog književnog kazivanja* i *Drugog bužimskog likovnog salona,* koji su dio programa tradicionalne ljetnje manifestacije *Slobodarski dani viteškog grada Bužima*, ove godine je uspostavljena i nova lokalna muzička priredba naziva *Prvi bužimski instrumentalni koncert*.

Svi sadržaji su održani pred velikim brojem prisutnih, među kojima zavidan broj pripada učenicima i mladim. Posebnu pažnju publike imali su pjesničko veče s Amirom Brkom, promocija knjige Rifeta Šahinovića *U hladovima Kur'ana*, zatim književno veče s Musafom Širbićem, te promocija *Zornika radova* o stogodišnjici obrazovanja u Bužimu održana povodom Dana učitelja, 06. oktobra.

Članovi izvršnog odbora „Preporoda" su skoro svaki mjesec održavali jedan ili više radnih sastanaka na kojima su donošene važne odluke u vezi s planom rada, finansijskim izvještajem za prethodnu i planom za narednu godinu, zatim organizacijom kulturnih sadržaja i sl. Takvi sastanci su, između ostalog, bili prilika i za održavanje različitih predavanja, koje su realizirali članovi užeg rukovodstva. Upriličeno je i nekoliko prijema za određene goste, kojom prilikom su prisutni imali priliku za prisnije upoznavanje i razmjenu iskustava s mr. Rifetom Šahinovićem, dr. Ibrahimom Kajanom, Mustafom Širbićem i sl.

Finansiranje „Preporoda" odvijalo se na više načina. Najveći pokrovitelj sadržaja bila je Općina Bužim, predvođena načelnikom Općine Aganom Bunićem, koji u kontinuitetu pomaže sve „Preporodove" aktivnosti. Dio sredstava obezbijeđen je i putem dodjele sredstava na javnim konkursima nadležnih institucija i javnih preduzeća koja pomažu projekte iz oblasti kulture. Privredni subjekti su pružali značajnu finansijsku podršku putem donacija.

U informativnom dijelu veliku podršku aktivnostima „Preporoda" daje lokalni internet portal BuzimINFO.ba, koji objavljuje vijesti o svim javnim sadržajima koje organizira „Preporod".

Poseban vid podrške pripada *članovima* i *prijateljima* „Preporoda", osobama koje su svojim novčanim prilozima postale član ili prijatelj ovog udruženja, a za što su kao potvrdu svoga doprinosa dobili lijepo dizajniranu karticu „Preporoda".

Gorući problem „Preporoda" je nepostojanje prostorija za rad. I na tom polju su učinjeni znatni napori, te se u skorije vrijeme u saradnji sa Općinom Bužim očekuje rješenje ovog dugogodišnjeg problema. Važno je napomenuti da je Općina Bužim u proteklo vrijeme članovima „Preporoda" odobrila korištenje sale Općine Bužim.

U toku 2014. godine članovi Bošnjačke zajednica kulture „Preporod" Bužim realizirali su sljedeće aktivnosti i sadržaje:

Februar

Dana 7. februara, u prostorijama JU Centar za kulturu i informisanje Tešanj, održana je promocija monografije *Bužim kroz vrijeme*. Osim jednog od autora Amira Sijamhodžića, na promociji su još govorili uvodničar Amir Brka i promotor Sead Emrić. U posjeti gradu Tešnju iz Bužima su još bili Mirsad Ljubijankić i Emir Kazaferović. Istog mjeseca, Bužimljani su ugostili pjesnika Amira Brku. Pjesničko veče s Amirom Brkom održano je 24. februara u prostorijama JU Centar za kulturu, sport i informisanje Bužim.

Mart

Povodom Dana nezavisnosti 1. marta u Bužimu je održana Svečana akademija na kojoj su između ostalih učestvovali i učenici muzičke škole.

April

Na manifestaciji *Colegium Artisticum,* održanoj 6. aprila u Sarajevu, svoje radove prezentirali su Sead Emrić, Halida Emrić i Nedžib Vučelj.

U povodu promocije knjige *U hladovima Kurana* mr. Rifeta Šahinovića, noć prije, 19. aprila, u prostorijama sale općine Bužim održano je druženje s navedenim autorom. Tom prilikom za članove „Preporoda" Rifet Šahinović je pripremio prigodno predavanje. Sutradan, u maloj sali Centra za kulturu, u organizaciji BZK „Preporod" i Udruženja Ilmijje održana promocija navedene knjige. Uvodničar na promociji bio je Emin ef. Grošić, a promotori su bili Bahrudin Beširević, profesor historije iz Cazina, te Zuhdija Handanović, profesor medrese „Džemaludin Čaušević" u Cazinu.

Maj

Promocija knjige *Behar iz moje avlije* autora Dževada Ponjevića pred brojnom publikom održana je u Bužimu, 17. maja. Promotori su bili: Sead Emrić, Nedžib Vučelj i Admir Muhić. Izdavač ove pjesničke zbirke je bio BZK „Preporod" Bužim.

Juni

Dana 26. juna, u Karlovcu je organizirana druga po redu promocija knjige *Behar iz moje avlije*, autora Ponjevića. Ovog puta su kao promotori bili Husnija Dizdarević i Admir Muhić.

Juli

U okviru tradicionalnog festivala „Bihaćko ljeto", u Galeriji Muzeja Unsko-sanskog kantona svoje samostalne izložne imali su Halida i Sead Emrić.

August

U sklopu manifestacije „Slobodarski dani viteškog grada Bužima 2014", koja se održava od 05. do 15. augusta, djelatnici „Preporoda" su bili organizatori više sadržaja u prostorijama JU „Centar za kulturu, sport i informisanje Bužim".

Na Drugom bužimskom likovnom salonu svoje radove izlagali su saradnici „Preporoda": Halida Emrić, Nedžib Vučelj, Sead Emrić, Ismet Erdić, Hašim Šahinović, Šerif Ramić, Elma Kovačević, Rasim Duraković i Alen Duraković.

U četvrtak, 7. augusta, u velikoj sali Centra za kulturu održana je promocija knjige dr. Ibrahima Kajana, *Grad velike svjetlosti – Mostarske vedute*.

Iste večeri održan je i Prvi bužimski instrumentalni koncert. Na koncertu su nastupili: Edin Šahinović, Kenan Šahinović, Hazer Emrić, Hadžem Emrić, Sara Salkić, Senajda Muminović i Ajla Dedić.

Drugo bužimsko književno kazivanje održano je 11. augusta. Na kazivanju su učestvovali lokalni zaljubljenici pisane riječi: Fehima Balkić, Rijalda Dizdarević, Lejla Šahinović, Haris Suljadžić, Nedžib Vučelj, Amir Sijamhodžić, Naila Elkasović i Dževad Ponjević.

Dana 29. augusta, Bužimljani su imali priliku prisustvovati književnoj večeri s Mustafom Širbićem. Ovaj događaj naziva *Molitve odsutnih srca* privukao je veliki broj publike. Poetski dijalog s gostom vodili su Emin ef. Grošić i referent za kulturu općine Bužim Sead Emrić. U muzičkom i vokalnom smislu program su obogatili članovi hora „Gazija" te Sinanudin Bajrić. Članovi „Preporoda" su trodnevni boravak pjesnika Širbića iskoristili za upoznavanje i razmjenu iskustava s uvaženim gostom. Organizirali su prijem kod načelnika Općine Bužim Agana Bunića. Ova prilika je iskorištena za dogovor novih oblika saradnje kulturnih djelatnika iz Bužima s pjesnikom Širbićem.

Septembar

U septembru je intenzivno rađeno na izradi *Zbornika radova* i pripremi njegove promocije u oktobru. Tim povodom, nekoliko mjeseci ranije imenovan je i Organizacioni odbor za izradu *Zbornika*, koji su, osim djelatnika „Preporoda", činili i direktori škola te načelnik Općine Bužim.

Oktobar

Još jedno od druženja članova i aktivista „Preporoda" održano je 5. oktobra. Ovog puta centralna ličnost druženja bio je dr. Suljo Hušidić, direktor Wiseman Instituta iz Melbournea u Australiji, koji zapošljava više od 50 radnika. Ovaj uspješni Bošnjak, porijeklom iz Velike Kladuše, sa adresom stanovanja u Australiji održao je predavanje naziva *Pozitivno razmišljanje*. Prisutnim je govorio o svom životnom putu od djetinjstva do danas, školovanju, poslovnim iskustvima, profesionalnim principima i radnim navikama, optimizmu, idejama i mogućnostima koje postoje tu oko nas i u kojima se krije mnoštvo šansi za uspješan posao i sl. Svoje stavove argumentirao je ličnim iskustvom, koje ga je kroz 20 godina života i rada u Australiji dovelo u red vrlo uspješnih australskih biznismena.

Povodom Dana učitelja, 6. oktobra, promoviran je *Zbornik radova* s naučnog skupa povodom stogodišnjice obrazovanja u općini Bužim. Promotori su bili prof. dr. Elvira Islamović i mr. Rifet Šahinović. Na promociji su još govorili uvodničar Sead Emrić, te urednici Haris Suljadžić i Amir Sijamhodžić.

Navedeni *Zbornik* je bio kruna manifestacije održane u periodu od 13. do 16. novembra 2013. godine. *Zbornik* predstavlja studiju koja objedinjava naučne i istraživačke radove o obrazovanju, učeničke likovne i literarne radove, referate s obraćanja na Svečanoj akademiji, kritički osvrt izložbi, riječi urednika, mnoštvo fotografija i sl. Izdavači su bili BZK „Preporod" Bužim i Općina Bužim.

Promocija poetske zbirke Dževada Ponjevića održana je 19. oktobra i u Velikoj Kladuši. U ulozi promotora ovog puta su bili Sabahudin Husić, Bisenija Mušedinović i Admir Muhić.

Od 25. do 26. oktobra članovi bužimskog „Preporoda" organizirali su kolektivnu posjetu Sajmu knjiga u Beogradu. Ovo putovanje bilo je izvanredna prilika za posjetu brojnim kulturnim i naučnim institucijama Beograda.

Novembar

U povodu objavljivanja *Zbornika radova* za članove Općinskog društva „Preporod" Bužim 05. novembra je održan prijem kod načelnika Općine Bužim Agana Bunića. Predsjednik „Preporoda" Muhamed Kržalić, uručio je načelniku općine 50 primjeraka *Zbornika* kao izraz zahvalnosti za finansijsku pomoć Općine Bužim realizaciji navedenog projekta.

Na poziv rukovodstva dubrovačkog „Preporoda", članovi bužimskog „Preporoda" Muhamed Kržalić, Emir Kazaferović, Sead Emrić i Mirsad Ljubijankić prisustvovali su dvodnevnoj naučnoj konferenciji naziva „Identitet Bošnjaka − Izazovi 21. stoljeća", koja je organizirana 8. i 9. oktobra..

U organizaciji „Preporoda" u Bužimu je 15. novembra upriličena promocija knjige *Iz Cazinske krajine* autora Šefkije Pozderca. Osim autora, na promociji su još govorili prof. Bahrudin Beširević i mr. Smail Kličić.

Svečana akademija u povodu Dana državnosti održana je 25. novembra u prostorijama Doma kulture Bužim. Tim povodom, nakon uvodnog referata, održana je promocija mr. Esmira Bašića *Traganje za istinom*.

Decembar

Vrlo kvalitetno predavanje profesora historije Harisa Suljadžića naziva „Stogodišnjica Sarajevskog atentata 1914.", održano je 6. decembra u sali Općine Bužim.

U povodu organiziranja naučnog skupa o životu i djelu Vojislava Vujanovića u Tešnju, s referatom učestvovao je i Sead Emrić u ime bužimskog „Preporoda"

Posljednja aktivnost bužimskog „Preporoda" u 2014. godini bio je organizirani prijem za Rijaldu Dizdarević, zlatnog studenta generacije Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Bihaću, a koji je održan 27. decembra u prostorijama Općine Bužim.

Predsjednik
Muhamed Kržalić

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Bužim

Izvještaj o radu u 2015. godini

Nastavljajući uspješnu djelatnost iz godine u godinu, Bošnjačka zajednica kulture „Preporod" nametnula se kao prvo po važnosti kulturno društvo u općini Bužim. Najbolji dokaz te tvrdnje jeste priznanje koje je ovo općinsko društvo dobilo početkom 2015. godine, kada mu je na Dan općine Bužim (20. februara) dodijeljeno javno općinsko priznanje „Plaketa općine Bužim", za ukupan doprinos razvoju kulturnog života na području ove općine.

Unaprijed zacrtani planovi i ciljevi te predanost u implementaciji istih doprinijeli su da 2015. godina bude obilježena nizom značajnih i društveno korisnih projekata, čiji je inicijator i nosilac bio upravo „Preporod". Najznačajnija aktivnost koja je obilježila ovu godinu bila je Inicijativa za osnivanje muzeja u Bužimu. Još od 2013. godine bužimski "Preporod"vodio je vrlo dinamičnu aktivnost u pripremi projekta o zaštiti kulturno-historijskog

naslijeđa, prije svega pokretnih kulturnih dobara kao ugroženijeg dijela kulturne baštine u općini Bužim. U tu svrhu bio je planiran i naučni skup u 2014. godini, od kojeg se zbog finansijskih poteškoća na kraju odustalo. Bitno je naglasiti da općina Bužim nema lokalni zavičajni muzej i da postoji samo Muzej-soba 505. viteške brigade, koja od završetka rata još nije trajno riješila pitanje svojih prostorija i svog konačnog administrativnog statusa. Zbog toga je rukovodstvo „Preporoda" u Bužimu označilo nepostojanje muzeja u Bužimu i teško stanje Muzej-sobe 505. viteške brigade kao bitne nedostatake i ta pitanja stavilo na listu svojih prioriteta. U tu svrhu, a po zaduženju rukovodstva, profesor Haris Suljadžić je izradio *Elaborat o opravdanosti reorganizacije Muzej-sobe 505. viteške brigade i njenog pretvaranja u Muzej grada Bužima*. Elaborat je usvojen od rukovodstva „Preporoda", a dobio je i bitnu saglasnost Matičnog odbora iz Sarajevu kao i određenog broja šire akademske zajednice u formi mišljenja (dr.sc. Admir Mulaosmanović, mr.sc. Edin Veladžić, prof. Edin Šaković). Djelatnik „Preporoda" prof. Amir Sijamhodžić izradio je *Inicijativu za organiziranje muzeja u Bužimu* i (uz Elaborat) uputio je Općinskom vijeću Općine Bužim, a koja je na 31. redovnoj sjednici Općinskog vijeća i usvojena. Naredne korake o ovom pitanju trebaju poduzeti nadležne općinske službe, kako bi se u što kraćem roku realizirao ovaj projekt i u narednim godinama Bužim dobio pravi muzej, kao garanciju boljeg čuvanja, zaštite, istraživanja i prezentiranja kulturne baštine bužimskog kraja.

Među značajnijim događajima koji su obilježili godinu bila je i Izborna skupština ovog općinskog društva na kojoj je birano novo rukovodstvo (predsjednik, zamjenik predsjednika, članovi Izvršnog i Nadzornog odbora te članovi Suda časti). Nakon dvije godine od Obnoviteljske skupštine ovog društva u Bužimu, Skupština je imala priliku ocijeniti rad rukovodstva izabranog 2013. godine, s predsjednikom Muhamedom Kržalićem. Poslije finansijskog izvještaja, izvještaja o radu i biranja rukovodstva, Skupština je razmatrala i pitanja u vezi s unaprjeđenjem rada i djelovanja BZK „Preporoda" u Bužimu u narednom periodu.

Osim navedenih događaja,vrlo dinamičnu godinu imalo je i „Preporodovo" izdavaštvo. Objavljene su i promovirane tri knjige, a udareni su i značajni temelji u realizaciji još dva kapitalna projekta, čija se konačna realizacija i promocija očekuje u narednoj godini. "Preporod"je u 2015. godini objavio više naslova: knjigu *Krajiški slavuji* autora Hamze Veladžića, stihozbirku *Smiraj duše* autorice Alme Taletović, te zbirku starih tekstova i članaka o Bužimu i okolici naziva *Slovo o zavičaju* priređivača Amira Sijamhodžića. Tokom cijele godine vršene su aktivnosti na realizaciji dvaju vrlo značajnih projekata u izdanju bužimskog „Preporoda", a to su: izrada i štampa *Biografskog leksikona općine Bužim* (autora Amira Sijamhodžića i Harisa Suljadžića) te aktivnost na izdavanju prvog stripa ikad objavljenog u Bužimu naziva *Iskrivljeni svijet* autora strip-umjetnika Ismeta Erdića.

Također, godina je obilježena nizom drugih kulturnih sadržaja, književnog, umjetničkog, naučnog i edukativnog karaktera, sve s ciljem jačanja kulturnog identiteta Bošnjaka i obilježavanja svih značajnih datuma za našu zemlju. Posebno je plodna godina bila na polju individualnog stvaralaštva pojedinih članova BZK „Preporod" Bužim kroz različite promocije i predavanja, strukovna takmičenja i dobijena priznanja, izložbe i dr. Bužimski umjetnici koji su već dugo godina dio „Preporoda", Halida i Sead Emrić,

te Nedžib Vučelj, nastavili su svoj umjetnički angažman i brojnim izložbama bili prisutni na domaćoj, ali i međunarodnoj sceni. Nastavljene su aktivnosti na snaženju ranijih lokalnih kulturnih priredbi. Posebno se ističe dio programa tradicionalne ljetnje manifestacije *Slobodarski dani viteškog grada Bužima*, gdje je "Preporod" i ove godine organizirao: Treće bužimsko književno kazivanje, Treći bužimski likovni salon i Drugi bužimski instrumentalni koncert.

Članovi Izvršnog odbora „Preporoda" su skoro svakog mjeseca održavali jedan ili više radnih sastanaka na kojima su donošene važne odluke koje su bile u vezi s planom rada, finasijskim izvještajem za prethodnu i planom za narednu godinu, zatim organizacijom kulturnih sadržaja i sl. Nastavljajući tradiciju prethodnih godina, upriličeno je nekoliko druženja članova „Preporoda" s dragim gostima, kao što su: Admir Mulaosmanović, Rašid Durić, Hadžem Hajdarević, Sanjin Kodrić, Senadin Lavić, i dr. Na taj način naši članovi su imali priliku za prisniji razgovor i razmjenu mišljenja s ovim visokim gostima u Bužimu.

Finansiranje „Preporoda" odvijalo se po ustaljenim metodama i na više načina. Dio sredstava obezbijeđen je putem dodjele sredstava na javnim konkursima nadležnih institucija i javnih preduzeća koja pomažu projekte iz oblasti kulture. Privredni subjekti su pružili vrlo značajnu finansijsku podršku putem donacija. Važno je istaknuti da postoji i određen broj građana općine Bužim, koji svojim mjesečnim donacijama pomažu rad ovog društva. U informativnom dijelu veliku podršku aktivnostima „Preporoda" i dalje daje lokalni internet portal Buziminfo.ba, koji objavljuje vijesti o svim javnim sadržajima koje organizira „Preporod", a određene aktivnosti pratila je i Radio-televizija Unsko-sanskog kantona (RTVUSK).

Januar

2. 1. – Druženje članova BZK „Preporod" Bužim s dr. Admirom Mulaosmanovićem u sali Općine Bužim.

3. 1. – Promocija knjige *Iskušenje opstanka. Izetbegovićevih deset godina 1990.-2000.* autora dr. Admira Mulaosmanovića. Promocija je održana u Vijećnici JU Centar za kulturu, sport i informisanje. Moderator promocije bio je Sead Emrić, a promotor mr. Sedad Bešlija.

15. 1. – Djelatnici BZK „Preporod" Bužim boravili su u Sarajevu, gdje su, između ostalog, bili u posjeti kod dr. Senadina Lavića, predsjednika BZK „Preporod" BiH i kod dr. Sanjina Kodrića, predsjednika Matičnog odbora BZK „Preporod" BiH. Razgovoru su prisustvovali: Amir Sijamhodžić, Haris Suljadžić, Mirsad Ljubijankić i Ibrahim Livaković. Dogovoren je i njihov dolazak u Bužim u februaru 2015. godine. Osim toga, razgovarano je o „Preporodovim" planovima i aktivnostima u narednoj godini te boljem povezivanju i saradnji bužimskog Općinskog društva s Matičnim odborom u Sarajevu.

Februar

Od 20. februara (Dan općine Bužim) do 1. marta (Dan nezavisnosti Bosne i Hercegovine) trajala je tradicionalna manifestacija *Dani općine Bužim*, u kojoj je kao jedan od suorganizatora sudjelovala i BZK „Preporod" Bužim sa svojim aktivnostima:

20. 2. – U poslijepodnevnim satima (15 h) održana je *Svečana sjednica Općinskog vijeća Općine Bužim*, gdje je premijerno prikazan dokumentarni film *Bužim – ponosni*

bosanski grad režisera Sulejmana Muratovića. Na svečanosti su dodijeljena i javna općinska priznanja, gdje je BZK „Preporod" Bužim bila dobitnik priznanja *Plaketa Općine Bužim*, za ukupan doprinos u kulturnom životu općine Bužim. Plaketu je u ime bužimskog „Preporoda" primio član Izvršnog odbora Mirsad Ljubijankić. Na sjednici se pozdravnim govorom obratio i predsjednik „Preporoda" dr. Senadin Lavić.

– U sali Općine Bužim upriličen je svečani prijem dr. Rašidu Duriću od Općinskog društva BZK „Preporod" Bužim.

– U večernjim satima upriličeno je druženje članova BZK „Poreporod" Bužim sa rukovodstvom BZK „Preporod" BiH u hotelu „Europa" u Bužimu. Druženju su prisustvovali dr. Senadin Lavić, dr. Sanjin Kodrić, mr. Nehrudin Rebihić i dr. Rašid Durić.

21. 2.– *Dan nauke i obrazovanja u općini Bužim* obilježen je svečanim prijemom kod općinskog načelnika za sve doktore i magistre nauka s područja općine Bužim te druge istaknute kulturne radnike i predstavnike kulturnih udruženja koja djeluju na području ove općine. Prijemu je prisustvovao i Muhamed Kržalić, predsjednik BZK „Preporod" Bužim, kao i gosti iz Sarajeva.

– Cjelodnevno druženje „Preporodovih" djelatnika s doktorima Durićem, Lavićem i Kodrićem te magistrom Rebihićem. U poslijepodnevnim satima upriličen je obilazak Bužima za goste: posjeta Muzej-sobi 505. viteške brigade, Starom gradu i Drvenoj džamiji, staroj džamiji u Varoškoj Rijeci, turbetu generala Izeta Nanića i dr.

– Centralni događaj ovog dana manifestacije bila je je promocija naučnih djela dr. Rašida Durića, u velikoj sali JU Centra za kulturu, sport i informisanje Bužim:

1. *Junaci epske pjesme Bošnjaka*; 2. *Trajna tradicija*; 3. *Tragom ljepote*.

Podnaslov promocije glasio je: *Bošnjačka psihologija i kultura između junačke epike i sevdalinke*, a promotori su bili: dr. Senadin Lavić, dr. Sanjin Kodrić i Nehrudin Rebihić. Moderator promocije bio je Sead Emrić. Medijski partneri: Buziminfo.ba i RTVUSK.

23. 2. – *Dan kulture u općini Bužim* obilježen je promocijom knjige *Krajiški slavuji* autora Hamze Veladžića u velikoj sali JU „Centar za kulturu, sport i informisanje". Promotori ove knjige bili su: Amir Sijamhodžić i Sead Emrić.

– Istog dana, u sklopu emisije *Nedjeljom zajedno* na Radio-televiziji Unsko-sanskog kantona u Bihaću, uživo u studiju, gostovali su dr. Rašid Durić i prof. Haris Suljadžić.

Mart

1.3. – Održana je *Svečana akademija* povodom Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine u velikoj sali JU Centra za kulturu, sport i informisanje. Prije Svečane akademije u prizemlju Centra za kulturu svečano je otvorena izložba slika i grafika Seada Emrića i umjetničke keramike Halide Emrić.

27. 3. – Promovirana je knjiga *Slovo o zavičaju* priređivača Amira Sijamhodžića u izdanju BZK „Preporod" Bužim. Promocija je održana u velikoj sali JU Centra za kulturu sport i informisanje. Moderator promocije bio je Sead Emrić, a promotori su bili književnik Hadžem Hajdarević i dizajner knjige Nermin Kasupović.

April

6.4. – Jedna od nagrada Colegium artisticuma za keramiku ove godine je pripala i Halidi Emrić iz Bužima, članici bužinskog „Preporoda" i članici Udruženja likovnih umjetnika primijenjenih umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Maj

8.5. – Održana je promocija zbirke poezije naziva *Smiraj duše* autorice Alme Taletović u izdanju BZK „Preporod" Bužim. Promocija je održana u velikoj sali JU Centar za kulturu, sport i infromisanje u Bužimu. Promotori su bili: Amir Sijamhodžić i pjesnik Emin Grošić, a moderator je bio Sead Emrić.

13. 5. – Objavljena je vijest da je nagradu za grafiku *Amis du Salon d'Automne de Paris*, najveću internacionalnu nagradu koju jedan umjetnik može dobiti, ove godine dobio je Sead Emrić iz Bužima s grafičkim listovima o temi Kulin ban. Veliko svjetsko priznanje za bužimskog umjetnika i dugogodišnjeg predsjednika BZK „Preporod" Bužim.

17.5. – U Kulturnom centru u Bihaću održana je promocija fotomonografije *Moja Una* autora Nedžiba Vučelja, bužimskog umjetničkog fotografa, novinara i književnika te dugogodišnjeg „Preporodovog" djelatnika.

30.5. – Na stadionu NK „Vitez" u Bužimu održan je veliki predramazanski koncert hora duhovne muzike „Gazija" iz Bužima, gdje je promoviran njihov novi CD naziva *Ljubav beskrajna*.

Juli

5.7. – Otvorena je izložba portreta 17 Bužimljana, koje je uradila likovna umjetnica Dalija Penezić iz Pakraca (Republika Hrvatska) u caffe galeriji „Histrion" u Bužimu. Izložbu je otvorio Nedžib Vučelj.

August

Od 4. do 15. augusta 2015. godine trajala je 20. tradicionalna manifestacija Slobodarski dani viteškog grada Bužima, u sklopu koje je bio priređen veliki broj kulturnih sadržaja. Suorganizator nekih od njih je bio i BZK „Preporod" Bužim, kao što su:

6.8. – Održan je *Treći bužimski likovni salon* u velikoj sali JU Centar za kulturu, sport i informisanje Bužim. Na likovnom salonu svoje radove su izlagali: Sead Emrić, Halida Emrić, Ismet Erdić, Hašim Šahinović, Elma Kovačević, Hazer i Harun Emrić.

7.8. – *Treće bužimsko književno kazivanje* u Vijećnici općine Bužim pratio je veliki broj sugrađana. Svoje radove čitali su slijedeći učesnici: Haris Suljadžić, Dževad Ponjević, Lejla Šahinović, Fehima Balkić, Sead Emrić, Emin ef. Grošić, Nevzeta Skenderović, Amir Sijamhodžić, Rijalda Dizdarević i Nevzeta Dizdarević.

11.8. – Održan je *Drugi bužimski instrumentalni koncert* u velikoj sali JU Centra za kulturu, sport i informisanje. Učesnici koncerta bili su: Kenan Šahinović, Edin Šahinović, Hadžem Emrić i Hazer Emrić.

Septembar

28.9. – Na Radio-televiziji Unsko-sanskog kantona prikazana je polusatna dokumentarna emisija o bužimskom prirodnom fenomenu ibret-izvoru Svetinja. U emisiji su govorili djelatnici „Preporoda": Amir Sijamhodžić, Sead Emrić, Fehim Salkić i Nedžib Vučelj.

Oktobar

4.10. – Održana je Izborna skupština Općinskog društva BZK „Preporod" Bužim. Skupština je potvrdila novi mandat dosadašnjem predsjedniku Muhamedu Kržaliću, a za njegovog zamjenika izabran je Mirsad Ljubijankić. Za članove Izvršnog odbora izabrani su: Haris Suljadžić, Amir Sijamhodžić, Izudin Mulalić, Rijalda Dizdarević i Ismet Er-

dić. Na čelu Nadzornog odbora od sada se nalazi Emir Kazaferović, uz dva člana ovog odbora, Elvedina Grošića i Lejlu Šahinović. Za članove Suda časti su izabrani Senad Šahinović i Dževad Ponjević, te Sead Emrić kao predsjednik ovog tijela.

30.10. – Haris Suljadžić se obratio u ime BZK „Preporod" Bužim na 31. redovnoj sjednici Općinskog vijeća općine Bužim, a kao autor Elaborata o opravdanosti reorganizacije muzej sobe 505. viteške brigade i njenog pretvaranja u Muzej grada Bužima. Na istoj sjednici usvojena je Inicijativa za organiziranje muzeja u Bužimu.

31.10. – Održan je skup djelatnika BZK „Preporod" Bužim i nekolicine građana u sali općine Bužim, posvećen sjećanju na život i djelo rahmetli prof. dr. Muniba Maglajlića, dugogodišnjeg predsjednika BZK „Preporod" BiH. U tu svrhu Rijalda Dizdarević je pripremila prigodno predavanje o prof. dr. Munibu Maglajliću.

Novembar

7.11. – Na sjednici Izvršnog odbora BZK „Preporod" Bužim razmatran nacrt plana rada i aktivnosti za 2016. godinu.

Predsjednik
Muhamed Kržalić

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Bužim

Izvještaj o radu u 2016. godini

Kao i nekoliko prethodnih godina, aktivnosti djelatnika Bošnjačke zajednice kulture „Preporod" Bužim i u 2016. godini su bile brojne i raznovrsne. Osim sadržaja koji su organizirani te projekata koji su s uspjehom realizirani, posebno mjesto pripada izdavačkoj djelatnosti. Tako su ove godine objavljene tri nove knjige: *Iskrivljeni svijet* autora Ismeta Erdića, *101 otkucaj srca* pjesnika Dževada Ponjevića, te *Biografski leksikon općine Bužim* dvojice autora, Amira Sijamhodžića i Harisa Suljadžića.

Prva značajna aktivnost u 2016. godini bila je službena posjeta predsjedniku „Preporoda" prof. dr. Senadinu Laviću, kojom prilikom je razgovarano o aktivnostima bužimskog „Preporoda" u 2015. te planovima i smjernicama za 2016. godinu. Navedena posjeta je bila prilika za upoznavanje sa stanjem u Matičnom odboru „Preporoda" u Sarajevu te aktivnostima, planovima, ali i problemima s kojima se svakodnevno susreću djelatnici „Preporoda" na svim nivoima. Razgovoru su prisustvovali: Mirsad Ljubijankić, Haris Suljadžić, Amir Sijamhodžić i Mirhad Mulalić.

U sklopu manifestacije Dani općine Bužim promoviran je strip album Ismeta Erdića naziva *Iskrivljeni svijet*. O knjizi su na promociji govorili likovni umjetnik Sead Emrić i prof. dr. Meho Čaušević. Navedeni strip „Preporodovog" djelatnika Ismeta Erdića u narednim danima i mjesecima je doživio još nekoliko značajnih predstavljanja u Bosanskoj Krupi, Bihaću i Sarajevu.

U maju je upriličena promocija knjige *101 otkucaj srca* autora Dževada Ponjevića. Promotori su bili prof. Suada Muftić i prof. dr. Almira Džanić koji su govorili o autorovoj stihozbirci.

Već narednog mjeseca, 04. juna, u Velikoj sali JU Centra za kulturu, sport i informisanje, pred nekoliko stotina prisutnih, promoviran je *Biografski leksikon općine Bužim*. Svoja izlaganja na promociji pored autora Amira Sijamhodžića i Harisa Suljadžića imali su književnik Ibrahim Kajan, te profesorica s Univerziteta u Bihaću prof. dr. Elvira Islamović.

U sklopu manifestacije Slobodarski viteškog grada Bužima pod pokroviteljstvom „Preporoda" po četvrti put su organizirane tri lokalne kulturne priredbe: Četvrti bužimski likovni salon, zatim Četvrti bužimski instrumentalni koncert, te Četvrto bužimsko književno kazivanje. Na Likovnom salonu svojim radovima su se predstavili: Sead Emrić, Ismet Erdić, Halida Emrić, Nedžib Vučelj, Elma Kovačević i Hazer Emrić. Na Instrumentalnom koncertu učestvovali su: Kenan i Edin Šahinović, te Hadžem i Hazer Emrić. Svojom prozom i poezijom na Književnom kazivanju učestvovali su: Lejla Šahinović, Fehima Erdić-Balkić, Elvin Dervić, Nedžib Vučelj, Kasim Porić, Amir Sijamhodžić, Ismet Duranović, te Alma Taletović.

U novembru je u saradnji sa JU Centrom za kulturu, sport i informisanje, „Preporod" organizirao vrlo zapaženu promociju putopisa *Tragom Božjih poslanika* prof. dr. Ibrahima Kajana. Promotori knjige bili su Sead Emrić i Dževad Ponjević.

U povodu Dana državnosti grupa članova i aktivista „Preporoda" organizirala je i realizirala trodnevno putovanje po maršruti: Bužim − Ključ − Glamoč − Livno − Široki Brijeg − Mostar − Međugorje − Ljubuški − Vitina − Imotski − Sinj − Klis − Split − Drniš − Knin − Donji Srb − Bihać. Na navedenoj ekskurziji djelatnici „Preporoda" su posjetili veliki broj mjesta i gradova u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, te se upoznali s brojnim lokalitetima i rezidencijama kulture koji predstavljaju vrijednu prirodnu i kulturnu baštinu. Navedeno putovanje je bilo prilika za sagledavanje novih iskustava u rekonstrukciji i revitalizaciji kulturnog blaga, te stanjem i odnosom vlasti i građana prema ustanovama kulture u raznim mjestima Bosne i Hercegovine i Hrvatske.

Opći je dojam da će iskustva s ovog putovanja biti od koristi članovima „Preporoda", kao i svim građanima općine Bužim u iznalaženju rješenja za vlastite izazove u uređenju izletišta i rekonstrukciji kulturnog naslijeđa, te općenito obogaćivanju kulturnog života u općini Bužim.

Sadržajima bogata godina kulture završena je s dvije promocije u decembru.

Prvo je 06. decembra u organizaciji BZK „Preporod" i JU „Centar za kulturu, sport i informisanje" promovirana zbirka poezije *Uz kafu razgovora* autorice Refike Dedić. Pored promotora Nedžiba Vučelja i Slavice Vuković, promociju su s nekoliko sevdalinki obogatili članovi ansambla „Prijatelji sa Une" iz Bihaća. Drugi i posljednji „Preporodov" sadržaj iz decembra bila je promocija *Biografskog leksikona općine Bužim* u Sanskom Mostu, kojom prilikom je ostvarena posjeta „Preporodu" u Sanskom Mostu, koji je i bio organizator navedene promocije. Na promociji su, osim autora, učestvovali Amir Talić u svojstvu domaćina i uvodničara, te promotori Sead Emrić i Dževad Ponjević.

Predsjednik
Muhamed Kržalić

BZK „Preporod" − Općinsko društvo Čapljina

Tokom 2016. godine realizirani su sljedeći projekti:

− 10. aprila 2016. − Predavanje povodom obilježavanja Svjetskog dana zdravlja uz učešće mr. Aldina Boškaila s temom *Ljekovitim biljem do zdravog života*, doc. dr. Nezira Halilovića s temom *Promocija zdravlja kroz obrazovanje i mekteb*, dr. med. Adnana Ljeljka s temom *Navike promjenite i zdravlje pokrenite*, uz učešće i KUD "Kolo Dubravsko" i hor-a MIZ Stolac.

− 10. jula 2016. − Bajramski koncert "Nek mirišu avlije" u dvorištu Hadži-Alijine džamije uz učešće hora „Sejfullah" iz Konjica.

− 14. septembra 2016. − Bajramski koncert uz učešće „Mostarskih kiša" i Evelina Mujanovića u Kino Sali u Čapljini.

− 25. novembra 2016. − Turnir u stonom tenisu, organiziran u prostorijama KUD "Kolo Dubravsko" povodom obilježavanja 25. novembra.

Predsjednik
Aldin Boškailo

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Čelić

Društvo je imalo određene promjene u kadru, tako da je broj aktivnosti bio sveden na minimum. Izabran je novi predsjednik Almir Omerčević i članovi Izvršnog odbora, tako da se nadamo da će naredna godina biti mnogo bolja. U prošloj godini aktivnosti su bile sljedeće:

− 29. maja 2016., održana Javna tribina − Predavanje prof. dr. Esmira Halilovića „U susret Ramazanu" u saradnji s Udruženjem „Prosvjetitelj Muallim" Tim Čelić.

− 25. jula 2016., održana Predstava − mjuzikl *Putovi − Zapis o zemlji*

− U septembru organizirana ekskurzija u Banju Luku i Jajce

−17. septembra 2016., organizirano Druženje s osnovcima O. Š. Humci i dodjela školskog pribora

− 25. novembra 2016., učestvovali smo kao suorganizatori takmičenja za najbolji literarni rad u osnovnim školama s područja općine Čelić

− 25. novembra 2016., suorganizatori Javne tribine „Dan državnosti", a predavači su bili prof. dr. Izet Šabotić i prof. dr. Amir Karić.

Predsjednik
Almir Omerčević

BZK „Preporod" − Općinsko društvo Doboj Istok

− Povodom Prvog marta, Dana nezavisnosti BiH, Bošnjačka zajednica kulture „Preporod" Doboj Istok, u sportskoj sali JU OŠ „Klokotnica" u Klokotnici je 28. 2. 2016. godine, za građane Doboj Istoka priredila Svečanu akademiju: „Još nas ima R. BiH". Nakon prigodnog referata, prigodnih stihova koje su govorili članovi dramsko-literarne sekcije, brojni posjetioci su uživali u programu prošaranom sevdalinkom, sazom, folklornim igrama i narodnim kolom.

− U nedjelju, 27. marta 2016. godine, članovi Društva učestvovali su u kulturno-zabavnom programu, tokom školskog sajma u organizaciji menadžmenta i uposlenika JU OŠ „Klokotnica" u Klokotnici, koji se upriličio u sportskoj sali osnovne škole Klokotnica, pod sloganom: „Kupujmo domaće".

− „Sretan ti rođendan, Armijo ljiljana", naziv je Svečane akademije koju je Društvo upriličilo 15. aprila, 2016. godine, u povodu 15. aprila, Dana A RBIH. Akademija je upriličena u sportskoj sali JU OŠ „Klokotnica", i protekla je u znaku ljiljana, patriotskih numera, prigodnih stihova, igre i pjesme, kako i dolikuje ovom historijskom danu. Svoj doprinos u obilježavanju Dana A RBIH, dali su i članovi KUD-a „Gradina" iz Doboja.

− Četvrtog maja, tokom obilježavanja Dana osnovne škole „Klokotnica" u Klokotnici, Društvo je bilo nosilac najvećeg dijela kulturno-zabavnih aktivnosti, priređenih tim povodom u sportskoj sali JU OŠ „Klokotnica" u Klokotnici. Tom prilikom je otvorena i hair česma u dvorištu škole, čiji je donator jedna naša sugrađanka na privremenom radu u Njemačkoj.

− Dana, 28. juna 2016. godine, u prostorijama kluba Društva, u organizaciji BZK „Preporod" Doboj Istok, organiziran je sedmi tradicionalni „Iftar u Preporodu", kako za članove, njihove roditelje, tako i za brojne zvanice. Kao i uvijek, i ovaj tradicionalni „Iftar u Preporodu" zabilježili su printani i elektronski mediji.

− Povodom Ramazanskog bajrama, Društvo je u sportskoj sali JU OŠ „Klokotnica" u Klokotnici, priredilo bajramsku akademiju, „Dobro doš'o najdraži", na kojoj su, osim domaćina, učestvovala i druga kulturna društva.

− U nedjelju, 31. jula 2016. godine, na poligonu osnovne škole „Klokotnica" u Klokotnici, upriličena je 8. Internacionalna smotra folklornog stvaralaštva i sevdaha, „Spreča 2016". Na ovoj, osmoj tradicionalnoj manifestaciji, pored desetak folklornih ansambala iz svih krajeva BiH, nastupili su i ansambli iz Srbije, Hrvatske i Makedonije. Zbog blizine lokalnih izbora, odlučili smo da ovu 8. međunarodnu smotru folklornog stvaralaštva i sevdaha „Spreča 2016", ne otvori niko od stranačkih ni političkih zvaničnika, što jeste bio presedan tokom postojanja i rada Društva.

− Za pomoć u liječenju teško oboljelog osmogodišnjaka iz Tuzle, Denisa Redžića, Društvo je upriličilo jedanaesti po redu humanitarni koncert naziva „Za Denisovo svjetlo". Koncert je upriličen u sportskoj Sali JU OŠ „Klokotnica" u Klokotnici, 11. septembra 2016. godine, a pored domaćina, organizatora koncerta, učestvovali su i KUD „Lukavica" iz Lukavice, KUD „Jošak" Piskavica, te brojni estradni umjetnici.

− U povodu dolaska Nove hidžretske godine, Društvo je, skupa s članovima KUD-a „Osman Alibašić" Brijesnica Mala, upriličilo prigodnu kulturno-vjersku manifestaciju na poligonu JU OŠ „Brijesnica" u Brijesnici Maloj, 1. oktobra 2016. godine.

− Uoči desetih jubilarnih književnih susreta „Kasim Deraković" u Doboj Istoku, u prostorijama kluba Društva, u petak, 21. oktobra, upriličen je okrugli sto o temi: „Kasim Deraković i knjiga, jučer, danas, sutra". Učesnici su bili pisci, profesori književnosti i bosanskog jezika, studenti i učenici gimnazije iz Gračanice i Doboj Istoka. Sutradan, 22. oktobra 2016. godine, u restoranu „Leptir" u Klokotnici, održani su i X jubilarni književni susreti „Kasim Deraković" u Doboj Istoku. Susrete je otvorio književnik i novinar Mustafa Smajlović iz Sarajeva. Ono što imponira organizatoru ovih književnih susreta, jeste svakim danom sve veći interes ljudi od pera i umjetnika uopće, da učestvuje na ovim tradicionalnim manifestacijama. Tako je organizacioni odbor zadužen za pripremu i realizaciju književnih susreta, odlučio da isti prerastu u „Festival zavičajne umjetnosti u Doboj Istoku". Tako su po sadržaju (promocije četiri knjige, Slovo o Kasimu Derakoviću, Pjesnička matineja, Omaž zavičajnom piscu, sevdalinkama, izložbi slika, sazu, folkloru, izložbi kućnih radinosti itd.), deseti književni susreti izašli iz svojih dosadašnjih granica i s pravom ponijeli naziv „Festival zavičajne umjetnosti u Doboj Istoku", koji jeste prvi festival zavičajne umjetnosti na području najmnogoljudnijeg kantona u FBIH. Na festivalu je učestvovalo više od 30 članova „Udruženja bosanskih umjetnika" iz Sarajeva.

− Na poziv glavnog urednika TV TK, u petak, 28. oktobra 2016. godine, četvero pjesnika našeg društva (Ismet Suljić, Amir Mašić, Jakub Džafić i Munevera Biserović) učestvovalo je u snimanju veoma gledane TV emisije „Pjesmom kroz Bosnu".

− U subotu, 12. novembra 2016. godine, u prostorijama kluba Društva održana je Izvještajno-izborna skupština Društva.

Gostovanja i nastupi

− Sedmog maja, 2016. godine, folklorni ansambl Društva učestvovao je na međunarodnoj smotri folklora u Turbetu. Dan prije smotre, društvo je organiziralo izlet i piknik na Vlašiću, uživajući u prirodnim blagodatima Vlašića.

− Samo četrnaest dana kasnije, 21. maja 2016. godine, na poziv KUD-a „Šator paša Šatorovići" iz Brčko Distrikta, naš folklorni ansambl je učestvovao na međunarodnoj smotri folklora, „Kolo na Bubanu", tradicionalnoj manifestaciji u povodu Dana trešnje.

− Na inicijativu Bošnjačke zajednice kulture „Preporod" Doboj Istok, došlo je do bratimljenja općine Doboj Istok s općinom Vrapčište kod Gostivara u R. Makedoniji. Na poziv gradonačelnika Vrapčišta, naše društvo je od 26. do 29. maja, 2016. godine, skupa sa općinskim načelnikom, boravilo u bratskoj općini Vrapčište, kojom prilikom smo na više mjesta predstavili svoju tradiciju i kulturnu baštinu kroz igru, pjesmu, nošnju i pisanu riječ, građanima Gostivara.

− Dana, 16. jula 2016. godine, naš folklorni ansambl učestvovao je na smotri folklornog stvaralaštva u Tojšićima kod Kalesije, prilikom tradicionalne kulturne manifestacije, „Tojšićko ljeto".

− Pomalo umorni od brojnih aktivnosti, članovi Društva su 6. augusta 2016. godine, organizirali dvodnevni izlet na Boračko jezero.

− Odmah sutradan, dakle, 07. augusta 2016. godine, naš folklorni ansambl je na poziv FA „Neretva" Jablanica, učestvovao na velikoj internacionalnoj smotri folklornog stvaralaštva u Jablanici.

− Folklorni ansambl BZK „Preporod" Doboj Istok je na poziv KUD-a „Jošak" Piskavica kod Gračanice, učestvovao na prvoj smotri folklora u Piskavici, 21. augusta 2016. godine.

− Naši najmlađi članovi folklornog ansambla su na poziv BKUD „Rahić" Gornji Rahić iz Brčkog, učestvovao na dječijem festivalu folklora u G. Rahiću.

− Dana, 12. septembra 2016. godine, folklorni ansambl našeg Društva učestvovao je na međunarodnoj smotri folklora i sevdaha, „Ruke prijateljstva" u Lukavcu.

− I 8. oktobra 2016. godine, naš folklorni ansambl je učestvovao u kulturno-zabavnom dijelu regionalnog sajma poljoprivrede u Stjepan Polju.

− U jednoj od najatraktivnijih, ako ne i jedinoj, Etno avliji Mačkovac u podnožju Konjuh planine kod Banovića, vlasnik i menadžment iste, zamolili su autora, scenaristu i kostimografa naše šezdesetominutne drame, „Zumro, dušo, pendžer mi o'škrini", te režisera, producenticu i glavne role drame, da učestvuju u prednovogodišnjem programu, što smo, naravno, rado prihvatili.

Predsjednik
Ismet Suljić

BZK „Preporod" − Općinsko društvo Doboj

Bošnjačka zajednica kulture „Preporod" Gradsko udruženje Doboj formirano je 19.11. 2014. godine na Osnivačkoj skupštini koja je provedena po važećem statutu BZK „Preporod" Bosne i Hercegovine uz usvajanje potrebnih dokumenata za registraciju udruženja. Nastala je još izraženija potreba formiranja ali i rada „Preporoda", pošto su se u međuvremenu desile neke novine u političkom životu u ovoj zemlji koje su maksimalno usložile društvenu, ekonomsku i političku situaciju, odnosno učinile je krajnje komplikovanom, neizvjesnom i opasnom. U vezi s tim navodima jedan dio Saopštenja koje je „Preporod" Doboj objavio 02.11. 2016. godine u kome se pored ostalog kaže:

Postavlja se ozbiljno pitanje, kako živjeti u okruženju u RS i BiH, gdje se osuđeni ratni zločinci nagrađuju priznanjima i ordenima, gdje su na sceni referendumske, protuustavne i protudejtonske aktivnosti i gdje se iz dana u dan stvara nova nepodnošljiva situacija za položaj bošnjačkog stanovništva u RS-u. Nas Bošnjake ne čudi ova aktivnost od strane rukovodstva i organa RS, njihovo je pravo da se bore za ovakve odluke, sve dotle dok im to dozvoljavaju garanti Dejtonskog mirovnog sporazuma ali i lideri, bolje rečeno kvazilideri bošnjačkog naroda, kojima ova aktivnost prolazi skoro neopaženo, sa malo ili nimalo kvalitetnih aktivnosti, koje bi mogle to spriječiti ili zaustaviti. Bošnjačkim liderima je stalo i ostalo samo lični interes, lična promocija, uskostranački egoizam i izvlačenje vlastite koristi iz patnji bošnjačkog stanovništva. Postavljamo opet pitanje, kako živjeti u takvom ambijentu, jesmo li toliko otuđeni i napušteni i jesmo li potpuno i definitivno izdani i napušteni, da u takvom saznanju kreiramo svoj život osuđen na konačnu propast.

I gdje je u toj situaciji mjesto za kulturu za kulturni preporod i prosperitet kao neotuđivo ljudsko pravo i pokretač svakog drugog napretka jednog naroda.

Izvod iz programa rada i realizacije

− Registracija članova Udruženja. Ovaj zadatak nije izvršen i nismo uspjeli omasoviti Udruženje, što je jedan od uslova provedbe programa i sadržaja rada. Samo masovnost Udruženja je ustvari realizacija zamisli o potrebi formiranja Udruženja. Na ovom zadatku trebamo aktivno raditi u budućem periodu. I dalje nismo u ovom smislu učinili napredak, ali smo štampali nove pristupnice koje preko malobrojnih volontera distribuiramo po gradu i mjesnim zajednicama radi učlanjenja novih članova i proširenja kruga aktivista.

− Rješavanje prostora za rad Udruženja. Ovaj zadatak je djelomično riješen na način što nam je Medžlis IZ Doboj ustupio kancelarijski prostor koji je dovoljan za rad Izvršnog odbora, za smještaj administracije i za rad u maloj grupi. Nismo riješili prostor za rad u većoj grupi, za organizaciju izložbi, predavanja i drugih aktivnosti gdje želimo obuhvatiti veći broj stanovništva sa našim aktivnostima. Potrebno je aktivirati zahtjev gradu za dodjelu prostora za masovnije aktivnosti Udruženja. Za aktivnosti sa većim brojem učesnika, čitaonica Mjesne zajednice Čaršija uvijek nam stoji na raspolaganju i većinu naših sadržaja smo upravo na tom mjesti realizovali.

− Materijalno-finansijsko obezbjeđenje.

Aplicirali smo na nekoliko projekata kod Federalnog ministarstva za raseljena lica, kod Ministarstva za raseljena lica RS, kod Grada Doboja, ali nismo dobili čak ni odgovor ni na jedan aplicirani projekat. I ove 2016. godine uputili smo zahtjeve i naše aplikacije na mnoge projekte, ostaje nam da čekamo ishod. U 2016. godini nismo dobili pomoći ni jedne marke, sve svoje aktivnosti smo realizovali kroz posudbu finansijskih sredstava, računajući na sredstva grada po projektu koji smo aplicirali pod naslovom „Edukacija stanovništva i promocija zdravlja kao trajni zadatak organizovanog društva za brigu o čovjeku" i ugovora u visini od 3500 KM, koji smo potpisali u oktobru 2016. godine, a do sada nismo od toga ništa realizovali. Možemo konstatovati da je materijalno stanje uslov rada Udruženja koje je krajnje neizvjesno i oskudno, što umnogome diktira rad Udruženja i da se slabi rezultati mogu naći u ovoj činjenici.

− Saradnja sa drugim udruženjima i uspostava koordinacije.

U 2016. godini smo imali jednu posjetu Udruženju „Ihlas" u Brčko Distriku koja je protekla vrlo kvalitetno uz izvanredno gostoprimstvo Vlade Brčko Distrikta i pomenutog udruženja, za što postoje pretpostavke trajnije i sadržajnije saradnje.

− Rad sekcija Udruženja

U 2016. godini ponovo je književna sekcija imala najviše uspjeha u radu, zatim sekcija za obilježavanje značajnih datuma i pomoć folklornoj sekciji udruženja „Gradina" MZ Čaršija, čiji smo rad djelomično pomagali, kupovinom potrebne opreme, a preduzeli smo kao zadatak priključenje ove sekcije „Preporodu" Doboj.

− Promocija knjiga

U 2016. godini organizovali smo dvije promocije knjiga i to: prva promocija je bila *Islam i umjetnost*, *Položaj žene u Islamu* Jusuf El Qaradawi i *Život u opkupiranom Doboju* autora Asima Kasumovića. U okviru obilježavanja 25. novembra, Dana državnosti

BiH promovisana je knjiga *Rječnik tešanjskog kraja* autora Kemala Ljevakovića uz promotora akademika Dževada Jahića i drugih.

− Saradnja sa političkim strankama, partijama i koalicijama na području grada. Uputili smo pismeni poziv svim partijama, strankama i koalicijama, nudeći naš Program i saradnju na osnovnom cilju „Preporoda" na očuvanju identiteta i kulturne izobrazbe bošnjačkog stanovništva. Nismo dobili ni od koga odgovor niti pomoć u radu onih koji na bilo koji način imaju udjela u odlučivanju u pogledu naših zahtjeva. Izuzetak čini Koalicija „Tolerantno i pozitivno iz Doboja" u kome smo našli dobrog i korektnog saučesnika u pogledu širenja tolerancije i suživota u Doboju.

− Obilježavanje značajnih datuma. Po drugi put poslije rata u Doboju je pod organizacijom „Preporoda" Doboj organizovano obilježavanje 25. novembra 2016. Organizovano je obilježavanje u Mjesnoj zajednici Čaršija u Doboju uz prigodan program koji je podrazumijevao podsjećanje na taj datum sa istorijskog stanovišta uz prigodan kulturno-zabavni program. Posjećenost je bila zavidna za prilike u kojima se trenutno živi, ali je samo obilježavanje naišlo na svesrdno odobravanje i simpatije građana koji su bili nazočni na tom obilježavanju.

− Učešće „Preporoda" Doboj u radu Koalicije „Tolerantno i pozitivno iz Doboja".

Treba više članova „Preporoda" da učestvuju u njenom radu i da budu zaduženi po pojedinim aktivnostima ove Koalicije. Ova Koalicija postaje sve značajnija u Doboju i „Preporod" aktivno učestvuje u njenom radu uz dužan doprinos manifestacijama koje se u Doboju odvijaju u okviru ove Koalicije.

− Rad Izvršnog i Nadzornog odbora. Izvršni odbor je imao 5 sjednica redovnih i tri vanredne.

Međutim, treba dodati da je pravi razlog za slabiji rad nedostatak finansijskih sredstava što umnogome koči rad „Preporoda" u Doboju.

Predsjednik
Zijad Bešlagić

BZK "Preporod"− Općinsko društvo Donji Vakuf

Aktivnosti BZK "Preporod" Općinski odbor Donji Vakuf u 2016. godini realizirane su kroz različite sadržaje i aktivnosti. Intenzitet aktivnosti bio je veći od prethodnih godina. Svakako treba naglasiti da je u toku godine intenzivna aktivnost ispoljena kroz sve strukture "Preporod" Donji Vakuf na različitim prigodnim manifestacijama, na različitim lokacijama i povodom različitih prigoda. Naravno, sve su to prilike i prigode u vezi s obilježavanjem značajnih datuma, događaja i osoba bošnjačkih znamenitih pojedinaca, te obilježavanje događaja u vezi s bošnjačkim narodom uopće i Bosnom i Hercegovinom kao njihovom jedinom Državom. Tako je hor "Preporod" u toku 2016. godine imao više aktivnosti u povodu različitih događaja i na različitim mjestima.

Treba istaći da je hor BZK "Preporod" Donji Vakuf gostovao u Turskoj u gradovima Inegol i Akhisar i održali su tri koncerta. Aktivnosti BZK "Preporod" Donji Vakuf su bile

u školama, gdje pokušavamo mlade generacije Bošnjaka i drugih patriota Bosne i Hercegovine usmjeriti na razmišljanje i aktivnosti u pravcu pravilnog odnosa prema vrijednostima našeg društva i neophodnosti čuvanja tradicije Bošnjaka i Bosne i Hercegovine.

Obilježili smo i sve vjerske praznike Bošnjaka kao (Bajram ramazanski i hadžijski), obilježili smo dolazak mjeseca posta Ramazan, posebne aktivnosti imali smo u povodu tradicionalne vjersko-kulturne manifestacije 506 Ajvatovca, zatim Dana državnosti BiH, Dana općine Donji Vakuf. Saradnja s Domom kulture i KUD-om u Donjem Vakufu, ogleda se u organizaciji zajedničkih manifestacija (književne večeri, izložbe likovnih radova, folklorne priredbe, tribine i sl.). Posebno treba istaći da je najveći broj aktivnosti različitih sadržaja realiziran u prostorijama Doma kulture i da za to nismo morali platiti nadoknadu za korištenje. Veoma značajno je naglasiti da su sve naše aktivnosti stalno pratili novinari Radio Donjeg Vakufa, često i TV Bugojno i pri tome izvještavali na korektan način. Najviše sadržaja i aktivnosti ostvareno je u povodu 506. Ajvatovice koja se svake godine održava. U mjesecu maju imali smo intenzivne aktivnosti s Medžlisom islamske zajednice Donji Vakuf i Muftijstvom travničkim u vezi s različitim aktivnostima kulturnog karaktera u povodu najvećeg okupljanja Muslimana na tlu Evrope.

Izuzetno mjesto u ovom Izvještaju pripada događaju koji je na poseban način probudio interes Bošnjaka Donjeg Vakufa, i čini se, bio kapisla za buđenje prigušene pripadnosti svome, svojoj tradiciji, svojoj sadašnjosti, i posebno budućnosti. Naime, u maju smo organizirali predavanje, interaktivne prirode, koje je u potpunosti potvrdilo potrebu za više ovakvih i sličnih druženja Bošnjaka intelektualaca i akademskih ličnosti s velikim, ali nesvjesnim potencijalom Bošnjaka i potrebe za aktivnijim ličnim odnosom naspram situacije u kojoj zadnjih decenija i danas se nalazimo. Predavač o temi "Bosna u Evropi znanja" bio je predsjednik BZK "Preporod" Bosne i Hercegovine gospodin prof. dr. Senadin Lavić. Teško se možemo prisjetiti da je u Donjem Vakufu neko predavanje ili manifestacija sličnog karaktera ostvarila veću posjetu, a posebno interesovanje od ove.

Navest ćemo neke najvažnije aktivnosti koje smo realizirali u prošloj godini:

− U martu smo pokrenuli aktivnosti u svim osnovnim školama u Donjem Vakufu da učenici svojim literarnim radovima učestvuju na Konkursu za najbolje literarne i likovne radove na temu "Bosansko kraljevstvo" koji je raspisao Matični odbor iz Sarajeva.

− U maju je održano predavanje o temi "Bosna u Evropi znanja". Predavanje je održao prof. dr. Senadin Lavić, predsjednik BZK „Preporod" BiH, a moderator je bio mr. Kemal Čolak, predsjednik Općinskog odbora BZK "Preporod" Donji Vakuf.

− Od marta do jula trajala je priprema za izdavanje knjige dječije poezije autora Bakira Abdagića naslova *Kakve su to čarolije*. Knjiga je namijenjena djeci, a pokrovitelj izdanja je općinski odbor BZK "Preporod" Donji Vakuf. Sponzor svih aktivnosti u vezi s ovom knjigom je kompanija Promo d. o. o. Donji Vakuf. Promocija knjige održana je u prepunoj sali Doma kulture u julu.

− U septembru smo promovirali knjigu autora Mule Hadžića *Tragovi jednog vremena*. Jedan od promotora i recenzenata bio je mr. Kemal Čolak, Ibrahim Čustić, glumac i Senad Beganović, direktor Doma kulture Donji Vakuf. Ova je knjiga svojevrsna kulturna hronika Donjeg Vakufa zadnjih 150 godina.

− U septembru u povodu Dana općine Donji Vakuf organizirano je predavanje na temu značaj i uloga BZK "Preporod" u očuvanju tradicije bošnjačkog naroda našeg regiona.

− U saradnji sa Medžlisom Islamske zajednice Donji Vakuf organizirali smo promociju knjige *Nova bošnjačka politika – bitno je biti Bošnjak* autora Sejfudina Tokića. Promotori su bili Esad ef. Slipac, glavni imam Medžlisa IZ Donji Vakuf i mr. Kemal Čolak.

− U oktobru je održana premijera pozorišne predstave kabare *Romski nokturno u ge molu* autora Ibrahima Ćustića.

Predsjednik
Kemal Čolak

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Foča

Aktivnosti BZK „Preporod", Općinskog društva u Foči u 2016. godini su izostale zbog lošeg priliva finansijskih sredstava. Obraćali smo se mnogim institucijama za pomoć. Bilo je tu i obećanja, ali na kraju od svega toga nije bilo ništa. Sredstva koja smo imali na računu jedva su podmirila obaveze troškova i nastavak stipendiranja jednog učenika povratnika. Žao nam je što nismo bili u mogućnosti da nastavimo stipendiranje do kraja 2016. godine. BZK „Preporod" Foča, obratio se Ministarstvu za izbjegla i raseljena lica s molbom za jednokratnu pomoć, gdje smo naveli da se BZK „Preporod" Foča nalazi u veoma teškoj situaciji, koja se ne može prevazići bez finansijske pomoći. Trenutno smo u takvoj situaciji da više nismo u stanju platiti ni bankovne troškove za posjedovanju žiro računa kod Unicredit banke u Foči, kao ni bilo koje druge obaveze. Spomenuto Ministarstvo je uvažilo naš zahtjev i tom prilikom nam odobrilo određena finansijska sredstva, što će umnogome olakšati dalji rad Udruženja. Moramo napomenuti da ova sredstva još nisu prebačena. S tim u vezi nadamo se da ćemo tokom 2017. uspjeti da prevaziđemo svoje trenutne probleme i da ćemo uspješno realizovati planirane aktivnosti koje smo zacrtali u 2017. godini.

− Kako smo punih šest godina bez prostorija u Foči, obratili smo se načelniku Općine Foča u Federaciji da nam dodijeli jednu prostoriju za potrebe BZK „Preporod" Foča. Ovom prilikom smo mu objasnili svu situaciju u vezi s dodjelom prostorija. Nemalo smo bili iznenađeni njegovim pozitivnim odgovorom. Tom prilikom nam je dodijelio jednu kancelariju sa osnovnom opremom. Još nam je rekao da će struju i vodu plaćati Općina Foča u Federaciji.

− BZK „Preporod" Foča je imao također sastanak s načelnikom Zijadom Kunovcem o temi formiranja novog udruženja BZK „Preporod" u Ustikolini. Tu smo ja i potpredsjednik prof. dr. Hasan Balić predložili da bi ovakvo jedno udruženje bilo potrebno Ustikolini, s obzirom na to da u BPK ima samo jedno udruženje, tako da bi ovo bilo drugo. Saslušavši naš prijedlog i šta bi ovo Udruženje značilo za Ustikolinu, načelnik se u cijelosti saglasio s ovim prijedlogom i dao nam svestranu podršku realizacije ovog prijedloga. S tim u vezi je obećao da će sve učiniti da se ovo pitanje što prije riješi. BZK „Preporod" Foča je odmah pristupio realizaciji ovog projekta. Popisani su novi članovi

koji će sačinjavati novo društvo BZK „Preporod“ Ustikolina. Tako se nadamo da će sve pripreme oko realizacije biti završene do kraja januara 2017. godine.

Dakle, BZK „Preporod“ Foča će nastojati da ostvari ono što je zacrtala u svojim planovima.

Predsjednik
Ismet Hotović

BZK “Preporod“ − Općinsko društvo Goražde

− Tokom cijele godine u prostorijama BZK “Preporod“ Goražde organizirana je „Edukativna igraonica učenja turskog jezika“ za djecu uzrasta od 4 do 12 godina. Igraonicu je aktivno podržalo 28 djece. Program je organiziran subotom od 10 do 12 sati. Osim učenja turskog jezika, djeca su se igrala i zabavljala u programskim igraonicama. S djecom je radilo stručno lice prof. turskog jezika Sabina Sadiković Kurtović. Ovaj projekt je od roditelja djece ocijenjen pozitivno, jer je djeci omogućeno da imaju kvalitetno druženje tokom boravka u igraonici.

− U aprilu su predstavnici BZK “Preporod“ Goražde otputovali u Tursku u višednevnu posjetu gradovima u kojima su učestvovali na raznim manifestacijama i tribinama. Promocija knjige *Priprema za odbranu Goražda od velikosrpske agresije i genocidnog pohoda 1992-1995* autora Nedžada Kurtovića prevedena je na turski jezik, a govori o periodu agresije na Goražde grad heroj, održana je na sajmu knjiga u Trabzonu. Prvi put su građani ovog grada mogli da čuju i da se upoznaju o herojstvu i borbi Bošnjaka na prostoru Istočne Bosne. Promocija iste knjige je organizirana i u Ankari, na sajmu knjiga, u organizaciji studenata Univerziteta u Ankari. To je bilo jedno posebno iskustvo, susret s mladim obrazovanim ljudima koji su plakali kada su slušali o velikoj borbi Bošnjaka u BiH i Goraždu. U toku posjete smo primljeni kod načelnika Općine Kecioren u Ankari gosp. Mustafe Ak. Općina Kecioren je bratska općina Goražda. Dalje, promocija spomenute knjige održana je i u Kutahiji, gradu koji ima blizu 300.000 stanovnika, gdje živi najviše ljudi porijeklom s Balkana, a posebno iz BiH. Gostoprimstvo naših zemljaka i druženje s njima bilo je posebno zadovoljstvo. Ljudi koji su svoj mir našli na ovom prostorima zato što su morali da napuste BiH jer su bili protjerani, još sa zadovoljstvom pričaju o svom zavičaju. Bosanski jezik govore stariji ljudi koji su ponosni zbog toga. Predstavnici BZK “Preporod“ Goražde su iskoristili priliku da upoznaju ove ljude s radom i aktivnostima BZK“Preporod“ kako u BiH, tako i Goraždu. Ovo je bila jedinstvena prilika da se uspostavi saradnja sa udruženjima Bošnjaka u Kutahiji.

− U toku Ramazana BZK “Preporod“ Goražde je podijelio 150 ramazanskih paketa socijalno ugroženom stanovništu na prostoru BPK-a Goražde. Ovaj projekt je realiziran uz pomoć HO IHH iz Istanbula s kojom sarađujemo posljednjh 10 godina.

− U toku Kurban-bajrama podijelili smo više od dvije tone kurbanskog mesa, ovim programom je obuhvaćeno 300 osoba. Meso za kurbane su donirali ljudi iz Trabzona, Istanbula, Yalove, Austrije i Goražda.

− BZK "Preporod" Goražde je zajedno sa Muftijstvom goraždanskim organizirao promociju *Muslimove zbirke hadisa* u Islamskom kulturnom centru „Sultan Mehemd Fatih II" u Goraždu. Promotor je bio jedan od prevodilaca, prof. dr. Šefik Kurdić s Islamskog fakulteta u Zenici.

− BZK "Preporod" Goražde je organizovao tribinu u povodu Dana državnosti BiH. Tribina je ušla u program obilježavanja Dana državnosti BiH BPK-a. Na tribini su učestvovali: premijer BPK-a Goražde Emir Oković i načelnik Općine Novi Grad iz Sarajeva Semir Efendić. Premijer Emir Oković je govorio o pravnom aspektu ZAVNOBiH-a, a načelnik Semir Efendić o ekonomiji, obrazovanju i medijima te njihovom utjecaju i značaju u društvenim tokovima.

− BZK "Preporod" Goražde će i u narednom periodu biti promotor dobra i napretka na svim poljima zajedno s ostalim institucijama na prostoru BPK-a. Narod ovog grada heroja zaslužuje da bude prioritet u svakom projektu zbog svog geografskog položaja i strateškog značaja za BiH.

Predsjednik
Nedžad Kurtović

BZK "Preporod" − Gornji Vakuf

Plan i program Bošnjačke zajednice kulture „Preporod" Gornji Vakuf za 2016. godinu definiran je i usvojen od Izvršnog odbora na sjednici održanoj 25. marta 2016. godine. Prilikom utvrđivanja aktivnosti planiranih za realizaciju, osnova su bile redovne aktivnosti koje Društvo organizira već dugo godina. U skladu s tim, izdvojene su sljedeće aktivnosti:

− Organizacija tradicionalnog, 9. Festivala ilahija i kasida BZK „Preporod" Gornji Vakuf,

− Organizacija kulturno-zabavnih manifestacija u sklopu obilježavanja vjerskih praznika (Ramazanski bajram i Kurban-bajram),

− Organizacija minimalno jedne promocije knjige na području općine Gornji Vakuf − Uskoplje,

− Organizacija minimalno jedne Javne tribine

− Aktivnosti u sklopu obilježavanja Dana općine Gornji Vakuf − Uskoplje,

− Formiranje Dramske sekcije, koja će izvesti minimalnu jednu dramu u toku 2016. godine

− Formiranje Horske sekcije (muško-ženska) koja će pripremati ilahije i kaside, starogradske pjesme, sevdalinke u horskom izvođenju

− Formiranje sekcije za rad s medijima, koja će se brinuti da sve aktivnosti BZK „Preporod" Gornji Vakuf budu adekvatno predstavljene javnosti

− Zaštita kulturnih spomenika; Projekt zaštite kulturnih spomenika od vremena i nesavjesnih pojedinaca

− Saradnja s društvenom zajednicom (političkim subjektima naše zajednice, privrednim subjektima, Islamskom zajednicom, kao i drugim udruženjima koje se bave odgojno-obrazovnim i kulturnim djelatnostima)

Osim navedenih aktivnosti, koje su gotovo sve uspješno i realizirane, BZK „Preporod" Gornji Vakuf bio je organizator ili učesnik na drugim kulturnim, zabavnim i vjerskim događajima koji su održani na području Općine Gornji Vakuf −Uskoplje, našeg Kantona, države Bosne i Hercegovine ali i van njenih granica.

Između ostalog, naše Društvo bilo je inicijator i glavni organizator Predramazanskog koncerta održanog od našeg uspješno formiranog Hora pod rukovodstvom predsjednice Đenane Bajraktarević. Osim prigodnih ilahija i kasida, građanima Gornjeg Vakufa− Uskoplja predstavljen je i spot našeg Hora u izvođenju ilahije „Tewba", a na kraju večeri nam se predstavio Hor Udruge „Tradicija" u čast zajedničke saradnje. Hor je imao i nekoliko gostovanja na otvorenju džamija i drugih manifestacija u Bugojnu, Donjem Vakufu, Travniku itd.

Društvo je glavni organizator drame *Iza sna,* koju izvode učesnici uspješno formirane dramske sekcije BZK „Preporod" pod rukovodstvom Zibe Hadžimehanović. Drama je izvedena u našem gradu tri noći u JU Centru za obrazovanje i kulturu, zatim u Bugojnu na manifestaciji 25. novembar u kristalnoj sali i također u Travniku na manifestaciji „Dani šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2016".

BZK „Preporod" Gornji Vakuf je također učestvovao, a bio je i organizator raznih smotri folklora na području naše općine, države Bosne i Hercegovine kao i van njenih granica. Društvo je bilo suorganizator Smotre folklora u obilježavanju Dana Općine Gornji Vakuf−Uskoplje zajedno s JU Centrom za obrazovanje i kulturu Gornji Vakuf – Uskoplje. Zatim učesnik Smotri folklora u Jajcu, Zenici, Travniku, Donji Vakuf itd, a van granica BiH Društvo je učestvovalo na Smotri folklora u Zofingenu (Zürich) u Svicarskoj. Smotra je bila takmičarskog karaktera, gdje su naši folkloraši osvojili četvrto mjesto od ukupno 18 predstavljenih folklornih društava.

BZK „Preporod" Gornji Vakuf je već devetu godinu nositelj i vlasnik projekta „Festivala llahija i kasida GornjiVakuf−Uskoplje", koji je počeo s radom 2008. godine i postao tradicionalna manifestacija u našem gradu.

Društvo je suorganizator mnogih projekata s JU Centrom za obrazovanje i kulturu, Medžlisom IZ Gornji Vakuf, manifestacijama koje organiziraju mladi mjesne zajednice Privor i Općinom Gornji Vakuf−Uskoplje.

Finansijski i programski smo podržali i druga udruženja i organizacije koje djeluju na području Općine Gornji Vakuf–Uskoplje u realizaciji njihovih projekata, pa smo tako svoj skromni doprinos dali u organizaciji obilježavanja važnijih datuma iz proteklog rata, vjerskih događaja itd. Također je i organizator promocija knjiga, likovnih izložbi itd. Jedna bitna promocija u organizaciji BZK „Preporoda" je i promocija bošnjačke književnosti, gdje smo kao goste i predavače imali stručnjake s Instituta za jezik iz Sarajeva. Promocija je bila namijenjena srednjoškolcima kao i svim građanima našeg grada. Osim svih ovih projekata, BZK „Preporod" Gornji Vakuf trenutno je u fazi pripreme za izvođenje Projekta dislociranja i zaštite nacionalnih spomenika − stećaka na podrućju Općine gornji Vakuf −Uskoplje, projekt koji je od važnosti za sve građane.

Potvrđena je i naša saradnja s medijima, kao što je RTV Bugojno koji su pratili naše aktivnosti, a naša web stranica ima veliku posjećenost, gdje se nalazi uvid u sve naše aktivnosti tokom cijele godine.

U nastavku slijedi pregled svih aktivnosti BZK „Preporod" Gornji Vakuf u 2016. godini:

1.	9. Festival ilahija i kasida BZK „Preporod" Gornji Vakuf	Organizator
2.	Smotra folklora u Opari	Učesnici
3.	Smotra folklora u Mošćanici kod Zenice	Učesnici
4.	Smotra folklora Novi Travnik	Učesnici
5.	Gostovanje na Hayat TV za Ramazanski program	Učesnici
6.	Predramazanski koncert BZK „Preporod" Gornji Vakuf	Organizator
7.	Obilježavanje noći Lejletu-l-bedr u Gornjem Vakufu-Uskoplju	Učesnici
8.	Obilježavanje noći Lejletu-l-kadr u Gornjem Vakufu-Uskoplju	Učesnici
9.	Javna tribina: Promocija bošnjačke književnosti	Organizator
10.	Smotra folklora u Donjem Vakufu	Učesnici
11.	„Dani otpora – Dani slobode" Privor	Učesnici
12.	„Dani deblokade" Gornji Vakuf 2016	Učesnici
13.	Izvedba drame „Iza sna" Gornji Vakuf – Uskoplje	Organizator
14.	Pohod na „Ciganske njive"	Učesnici
15.	Smotra folklora „Kupres"	Učesnici
16.	Otvorenje džamije u Kupresu	Učesnici
17.	Donji Vakuf: „Pjesme kraj Vrbasa"	Učesnici
18.	Akademija „Goranovi"	Učesnici
19.	Bajramsko sijelo „Nek mirišu avlije" u Vitezu	Učesnici
20.	Dani šejha Abdulvehhaba Ilhanije Žepčaka 2016 (izvedba drame)	Učesnici
21.	Dan državnosti BiH obilježen u Gornjem Vakufu- Uskoplju	Učesnici
22.	25. Novembar u Bugojnu (izvedba drame)	Učesnici
23.	6. Smotra folklora „Dan općine Gornji Vakuf − Uskoplje"	Suorganizator
24.	Smotra folklora u Zofingenu (Svicarska)	Učesnici

Rad s djecom i omladinom bio je osnova djelovanja sekcija društva. Više od 1000 radnih sati kroz realizaciju proba i priprema dokaz su i potvrda jačine BZK „Preporod" Gornji Vakuf, koji upravo svoju osnovnu snagu crpi iz folklorne sekcije, horske sekcije, dramske sekcije te sekcije za rad s medijima.

Osim velikog broja aktivnosti, koje nas svrstavaju u jedno od najaktivnijih Društava u našoj općini, Izvršni odbor BZK „Preporod" našao je mogućnosti da poveća finansijska sredstva, pa smo tako u 2016. godini kupili nošnju za horsku sekciju te nošnju za folklornu sekciju za koreografiju „Bosanska", a kancelarijski prostor smo obogatili policama, gdje smo smjestili instrumente i svu ostalu opremu Društva.

Izvršni odbor održao je 14 redovnih sjednica u 2016. godini.

Društvo je završilo kalendarsku godinu sa 112 registriranih redovnih članova i jednim počasnim.

Predsjednica
Đenana Bajraktarević

BZK "Preporod" – Općinsko društvo Gradačac

U 2016. godini realizirali smo sljedeće sadržaje:

− 24. februara u prostorijama "Preporoda" Medžlis Islamske zajednice Gradačac, Asocijacija žena i BZK "Preporod" organizirali su promociju knjige *Hazreti Hatidža* autorice Smaragde Klino. Promotorica je bila Fikreta Čobo, a moderatorica Emira Kavazović.

− Gostovali smo u emisiji "TV Bingo šou" na Federalnoj televiziji, 26. februara 2016. godine.

− Šestog marta 2016. godine u prostorijama "Preporoda" održana je redovna Godišnja skupština pčelara općine Gradačac.

− 15. marta u prostorijama "Preporoda" održana je Izvještajna skupština udruženja "Mreža žena − veliko srce BiH", a ujedno i pripremni sastanak za održavanje sajma "Eko-etno BiH", koji se već tradicionalno održava krajem marta.

− U organizaciji biblioteke "Alija Isaković" Gradačac i BZK "Preporod" Gradačac održana je promocija knjige *Ruža svjetlosti* autorice Samire Halilović, promotori su bili: Hazim Karić, Mirza Šarić, a medijator prof. Sadeta Subašić, u programu su učestvovali i učenici MSŠ "Hasan Kikić" Gradačac.

− U organizaciji udruženja "Mreža žena − veliko srce BiH" i BZK "Preporod" Gradačac, 31. marta 2016. godine, u okviru manifestacije "Eko-etno BiH" u prostorijama "Preporoda" održano je predavanje o temi "Proizvodnja komposta i uzgajanje gljiva". Predavač je bio uzgajivač gljiva i proizvođač komposta M. Tokić.

− Dana 14. aprila u prostorijama "Preporoda" održan je Okrugli sto o temi "Uloga medija u izgradnji mira", koji je održan u okviru projekta „Pro − budućnost, povjerenje, razumijevanje, odgovornost za budućnost" Američke agencije za međunarodni razvoj USAID, učestvovali su Vehid Šehić, Ilija Šagolj i predstavnici lokalnih vlasti Gradačac i Općine Modriča.

− Dana 29. aprila 2016. godine, u prostorijama "Preporoda" održana je tribina: "185 godina početka borbe za autonomiju Bosne i Hercegovine pod vođstvom Hausein-kapetana Gradaščevića".

Gosti tribine su bili: prof. dr. Salih Kulenović, Emir Zlatar, generalni sekretar VKBI, prof. dr. Husnija Kamberović, a uvodnu riječ imala je predsjednica Nadira Pamuković.

− Dana 25. maja 2016. godine u prostorijama "Preporoda" u sklopu manifestacije "Kikićevi susreti" održana je promocija romana *Kobno raspuće* autora Halida Kadrića,

promotori su bili: Alma Huskić, Mirsad Kunić i Halid Kadrić, a pozdravnu riječ uputila je predsjednica Nadira Pamuković.

− Također, u sklopu iste manifestacije, 26. maja 2016. godine, u prostorijama "Preporoda" otvorena je izložba slika "Slikom kroz historiju Bosne i Hercegovine", autora Emina Skomorca iz Zenice. Kratku biografiju autora i o njegovom slikarskom umijeću govorila je Jasmina Bajramović, a izložbu je proglasila otvorenom Nadira Pamuković, predsjednica.

− Trećeg juna 2016. godine u prostorijama "Preporoda" održano je tradicionalno "Predramazansko sijelo". U programu su učestvovali: mr. Nusret ef. Kujraković, koji je govorio o značaju ramazana, Učenici mekteba džamije Husejnije izveli su ilahije; u muzičkom dijelu predstavili su se učenici paralelne Muzičke osnovne škole "dr. Safvet-beg Bašagić" – Gradačac u klasi prof. Damira Kukuruzovića, učenici MSŠ "Hasan Kikić" – Gradačac održali modnu reviju naziva "Žena Bošnjakinja u kulturi odijevanja", KUD "Gradačac" predstavio tradicionalno odijevanje, a sevdalinke je izvodio Džavid Pamuković.

− Dana 12. juna 2016. godine organizirana je promocija knjige *Danima traje moje sjećanje* autorice Dževade Chriest, promotor je bio Šimo Ešić, muzička pratnja uz gitaru, Suad Iskrić, pozdravna i uvodna riječ Nadira Pamuković.

− Dana 22. augusta 2016. godine otvorena je izložba slika i maketa autora Bakira Softića iz Gradačca. Izložba je otvorena u povodu održavanja Međunarodnog "Sajma šljiva" a trajala je do 5. septembra 2016. godine.

− U čast Općine Gradačac, BZK "Preporod" 21. oktobra 2016. godine organizirao tribinu naziva "Mjesto Gradačca u historijskom identitetu Bosne i Hercegovine", gosti tribine bili su prof. dr. Enes Pelidija i prof. dr. Husnija Kamberović, prije početka tribine otvorena je izložba slika autora Emina Skomorca iz Zenice, učenici muzičke škole "Safvet-beg Bašagić" upotpunili su program svojim muzičkim performansom, voditelj programa Nadira Pamuković.

− Dana 31. oktobra 2016. godine, prostorije "Preporoda" bile su domaćin delegaciji grada pobratima iz Italije Costanedolo i 15 učenika iz njihove osnovne škole. Ukratko su upoznati s radom "Preporoda", a ujedno su pogledali izložbu Emira Skomorca.

− Dana 18. novembra 2016. godine u suorganizaciji s Općinskim odborom Udruženja Ilmije Gradačac, održana je promocija knjige Dželaluddin-Rumi *Mesnevija*, u prevodu s perzijskog i komentarima Ahmeda O. Mešića, o Džealuddinu Rumiju i *Mesneviji*, šejhu Ahmedu Mešiću objavljenoj knjizi na promociji su govorili: prof. dr. Izet Zikri Pajević, hafiz mr. Edin Dedić, doc. dr. Elvir Mešić, moderatorica je bila prof. dr. Azara Hasanović, u programu su učestvovali s prigodnim ilahijama i hor džemata Reuf-begove džamije, a pozdravnu riječ imala je predsjednica Nadira Pamuković.

− Dana 27. decembra 2016. godine u prostorijama "Preporoda" organizirana je dodjela novogodišnjih paketića djeci samohranih majki, a preko HO "BOS-IT" Gradačac. Donatori za novogodišnje paketiće su bili privrednici s područja općine Gradačac.

Napominjemo da smo sve navedene aktivnosti organizirali uz veoma tešku finansijsku situaciju, a mnoge predviđene aktivnosti nismo mogli realizirati.

Predsjednica
Nadira Pamuković

BZK “Preporod“ − Općinsko društvo Kladanj

“Preporod” je institucija koja traje više od jednog stoljeća i svjedoči o našem kulturno-povijesnom angažmanu i odgovornosti i koja baštini sve bitne sadržaje, događaje i procese unutar bosanske kulture i ima tu koordinirajuću funkciju unutar radnih tijela, institucija i društveno-povijesnih procesa u kojima se nalazimo kao pojedinci i društvo. Imajući u vidu navedenu osnovnu zadaću „Preporoda“, od izuzetne važnosti je jubilej, dvadeset godina od obnove rada BZK “Preporod” u Kladnju, koji je u 2016. godini obilježen radno i skromno, svečanom skupštinom 21. decembra 2016. godine. Na Obnoviteljskoj skupštini, održanoj 07. jula 1996. godine u Kladnju, pokrenut je rad Općinskog kulturnog društva Bošnjaka “Preporod”. Obnavljanju “Preporoda” u Kladnju 1996. godine pristupili su istaknuti Kladnjaci. Na Obnoviteljskoj skupštini za predsjednika Izvršnog odbora izabran je Muriz Kreho, članovi Nevzeta Gogić, Šerif Selimović, Osman Mašić, Kasim Prguda, Baisa Šarić, Edhem Mešković i Akif Avdibegović. Radu osnivačke skupštine prisustvovali su Munib Maglajlić, predsjednik Matičnog odbora BiH, Hamid Begić, generalni sekretar Društva, Muhidin Pašić, predsjednik tuzlanskog “Preporoda” i Muhamed Begović. Nažalost, mnogi od njih nisu više s nama. S dužnom pažnjom i lijepim sjećanjem spominjemo njihova imena. Kladanj je jedna od sredina u kojoj je “ Preporod” u proteklih dvadeset godina ustanovio i razvio sadržaje koji vode uspravljanju našeg čovjeka, posredstvom kulture i obrazovanja, zahvaljujući, prije svega, pojedincima koji su svojim radom požrtvovano dali prednost ideji općeg dobra**.** U drugoj deceniji rada Društvo je unaprijedilo pravce djelovanja kao i znatno obogatilo sadržaje i aktivnosti. S tim u vezi je prodor koji je otvorio prostore rada sa mladima u raznim sekcijama kojima se promovira kulturno-historijski identitet Bošnjaka. Iskorak u svakom smislu, u svim segmentima djelovanja predstavlja činjenica da se “Preporod” nametnuo kao bitan činilac u kreiranju kulturnog življenja u Kladnju te značajno osvježio, obnovio i oživio svoj rad. Nisu nas mimoišle poteškoće i pritisci kojima smo svi općenito bili izloženi. Za kontinuiran rad, bogate kulturne sadržaje i učestvovanje u kreiranju kulturnog življenja u Kladnju. Društvo je 2008. godine nagrađeno i zlatnom plaketom Općine Kladanj i svrstano u glavnog nosioca kulturnih sadržaja u Općini. “Preporod” je tokom proteklih godina okupljao umjetnike, književnike, stvaraoce iz različitih sfera umjetnosti, najveće bošnjačke intelektualce, organizirajući promocije, tribine, koncerte, izložbe, bajramske večeri, svečane akademije i postao prepoznatljiv po svom radu u svojoj sredini, a i šire. Zahvaljujući Kladnjacima koji su podržali naša nastojanja, naši gosti su imali i svoje slušaoce i sagovornike i odlazili iz Kladnja sa željom da se ponovo vrate. Vrlo je teško događaje, manifestacije i aktivnosti iz ovog razdoblja od dvadeset godina posebno izdvojiti, ali ćemo, ipak, naglasak staviti na neke od njih. Izdvojit ćemo, prije svega, manifestacije koje su zahvaljujući “ Preporodu” postale tradicionalne, prije svih svakako „Smotra folklora“, koja se održava već trinaest godina zaredom i po kojoj je Kladanj postao prepoznatljiv. Likovna kolonija, naziva “Pogled ispunjen ljepotom”, koja se već tri godine održava ispod Konjuha i okuplja likovne umjetnike iz Regiona. Projekt naziva “Dani dijaspore”, realizira se već tri godine, “Pozorišni susreti“, projekt i manifestacija koja ima tendenciju da postane tradicionalna, zatim „Susreti zavičajnih stvaralaca“, „Bajramske večeri“ i „Bajramski koncerti“, koji iz godine

u godinu krase naše najveće vjerske blagdane. Tribine kao što je "Historijat nastanka imena Kladanj", koja je vrlo važna u doprinosu za izučavanje vlastitog povijesnog sadržaja, zatim "Kulturni procesi kod Bošnjaka u 20. stoljeću" (prof. dr. Senadin Lavić), okrugli sto o temi "Bošnjački identitet u 21. stoljeću" (prof. dr. Hilmo Neimarlija, prof. dr. Senadin Lavić, mr. sc. Emir Zlatar i dr.).

"Preporod" tradicionalno prati naše važne godišnjice, obilježavanje značajnih datuma, događaja i ličnosti, godinama daje svoj poseban doprinos. U saradnji s kladanjskom bibliotekom kontinuirano svih ovih godina "Preporod" je uključen u kampanju promoviranja knjige, čitanja, obilježavanja „Svjetskog dana poezije", „Dana dječije knjige" i „23. aprila Međunarodnog dana knjige". „Preporod" se svih ovih godina posebno angažirao i učestvovao u sadržajima koji su izvedeni prilikom organiziranih obilazaka spomen-obilježja šehidima u Gradačcu, Zavidovićima, Zubetama i na Stanovima kod Kladnja. Tokom proteklog perioda odvijale su se kontinuirano probe i aktivnosti folklornog ansambla, muzičke, dramske i recitatorske sekcije.

Nakon kratkog osvrta na dvadesetogodišnji rad „Preporoda" u Kladnju izdvojit ćemo sadržaje iz djelokruga rada u 2016. godini:

− 23. januara 2016. godine u organizaciji BZK „Preporod" Kladanj održana je večer pripremanja tradicionalne bosanske poslastice „Ćetenije" s ciljem da vratimo izgubljenu ljepotu i očuvamo tradicionalne bosanske običaje i adete.

− 02. februara 2016. godine, učestvovali u svečanom obilježavanju godišnjice osnivanja „Prve muslimanske podrinjske brdske brigade".

− 27. februara 2016. godine u organizaciji BZK „Preporod" Kladanj održan je svečani koncert u čast prvog marta „Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine naziva „Mojoj domovini". U programu su učestvovali domaći izvođači i hor „Merak" iz Sapne, koji djeluje u okviru BZK "Preporod" Sapna. Na ovaj način je uspostavljena saradnja između kladanjskog „Preporoda" i „Preporoda" iz Sapne.

− 29. februara 2016. godine, učestvovali u svečanom programu u povodu otvaranja obnovljenog mosta na rijeci Drinjači. Svečana akademija u čast Prvog marta, Dana nezavisnosti BiH.

− 11. marta 2016. godine – učešće u organizaciji sportske večeri (tehnička podrška i izvođenje prigodnog programa).

− 04. aprila 2016. godine, učestvovali u obilježavanju „Dana dječije književnosti" u saradnji sa JU „Javna Biblioteka" Kladanj, Osnovnom školom iz Kladnja i područnom školom iz Tuholja.

− 08. i 09. april 2016. godine, održana promocija romana *Rane na duši* autora Vezuva Bašića u Beču, Linzu i Ensu. Promotor romana i recenzent, predsjednica kladanjskog „Preporoda" Nevzeta Rustemović.

− 14. aprila 2016. godine, održana promocija romana *Rane na duši* autora Vezuva Bašića u Kladnju. Promotor romana i recenzent, predsjednica kladanjskog „Preporoda" Nevzeta Rustemović.

− 15. aprila 2016. godine, održana promocija romana *Rane na duši* autora Vezuva Bašića u Olovu. Promotor romana i recenzent, predsjednica kladanjskog „Preporoda" Nevzeta Rustemović.

− 06. maja 2016. godine, realizacija projekta „Pozorišni susreti" Kladanj 2016., koji je podržan od Federalnog ministarstva kulture i sporta. Predstavom *Ruža*, Pozorišta mladih iz Tuzle otvoreni Pozorišni susreti u Kladnju.

− 07. maja 2016. godine, izvedena *Helverova noć* Narodnog Pozorišta Tuzla.

− 10. maja 2016. godine, zatvoreni „Pozorišni susreti" predstavom *Mora od odmora* s neponovljivim Rijadom Gvozdenom. Tendencija je da susreti poprime tradicionalan karakter i održavaju se pod imenom velikog bosanskohercegovačkog režisera rođenog u Kladnju, Sulejmana Kupusovića.

− 29. maja 2016. godine prigodan program prilikom učenja „Šehidske dove" na Stanovima.

− 03. juna 2016. godine promocija knjige Fikreta Hodžića *I ja sam iz Srebrenice.*

− 06. jula 2016. godine, u organizaciji BZK „Preporoda" Kladanj održan je tradicionalni „Bajramski koncert", u čast našeg najvećeg blagdana Ramazanskog bajrama (Učesnici: Ansambl "Zefir" iz Srebrenika).

− Učestvovali u programu obilježavanja Dana šehida.

− 05-07. augusta 2016. godine, održana Treća međunarodna Likovna kolonija naziva „Pogled ispunjen ljepotom", projekt podržan od „Fondacije Mozaik" i Općine Kladanj.

− 11 i 12. augusta 2016. godine, realizacija projekta „Dani dijaspore" Kladanj podržan od Federalnog ministarstva kulture i sporta, koji je imao cilj jačanje kulturne saradnje među udruženjima iz Kladnja i bh. udruženjima iz dijaspore.

− 11. augusta 2016. godine, održana izložba slika I, II i III Likovne kolonije.

− 11. augusta 2016. godine, održana premijera kratkih igranih filmova u režiji Ademira Gogića.

− 12. augusta 2016. godine, održano Veče dijaspore, kulturno-zabavno veče uz roštilj i druženje.

− 27. augusta 2016. godine, učestvovali u programu VKM „Dani Djevojačke pećine"

− XIII Međunarodna smotra folklora Kladanj 2016. godine (tradicionalna smotra, projekt podržalo Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine i BH Telecoma), uz učešće ansambala iz Bosne i Hercegovine i regiona.

− 16. septembra 2016. godine, učestvovali u projektu JU Javna Biblioteka Kladanj, "Susreti zavičajnih stvaralaca".

− Izložba karikatura autora Rešada Sultanovića.

− Predavanje prof. dr. Senahida Halilovića na temu *Govori kladanjskog kraja u XIX i XX* stoljeću.

− 14. 10. 2016. godine, održana promocija knjige *Geologija Kladnja* autora dr. sc. Amira Meškovića (Promotori dr. Elvir Babajić i prof. dr. Adnan Hodžić).

− Obilježavanje „Mjeseca knjige" u saradnji sa JU Javna Biblioteka Kladanj i UG „Mali princ" iz Tuzle (Organizovano druženje učenika Osnovne škole Kladanj u okviru manifestacije „Vezeni most" sa gostujućim piscima, Valerijom Skrinjar-Tvrz i Ilijom Nikčevićem).

− 21. oktobra 2016. godine, učestvovali u realizaciji projekta JU Javna Biblioteka Kladanj "Knjigom do dijaloga i razumijevanja".

− 24. novembra 2016. godine, učestvovali u svečanom programu u povodu obilježavanja Dana državnosti Bosne i Hercegovine.

− Učestvovali u programu povodom otkrivanja „Spomen obilježja šehidima" u Gazdićima i Krivajevićima.

− 29. novembra 2016. godine, učestvovali u realizaciji projekta „Cvijet za pomirenje" podržan od USAID-ovog projekta PRO-Budućnost koji se implementira u Kladnju.

− Okrugli sto o temi „Ljubav kao pokretač promjena".

− Predstava *Ruža* u izvođenju Pozorišta mladih iz Tuzle.

− 13. decembra 2016. godine, učestvovali u promociji *Mesnevije* u organizaciji Medžlisa IZ Kladanj . O Dželaluddinu Rumiju, Mesneviji, šejhu Ahmedu Mešiću i objavljenoj knjizi na promociji su govorili: prof. dr. Izet Zikjri, Šejh hadži Edib Kravić i doc. dr. Elvir Musić. Moderatorica promocije je bila Azra Hasanović, prof.

− 27. decembra 2016. godine, učestvovali u humanitarnom programu za djecu s poteškoćama u razvoju.

− 28. decembra 2016. godine, u učestvovali organizaciji „Prijema za privrednike Općine Kladanj".

− 29. decembra 2016. godine, održana predstava *U Zvorniku ja sam ostavio svoje srce* u režiji Sulejmana Kupusovića. Predstava je jedan od završnih sadržaja projekta kladanjske biblioteke naziva „Susreti zavičajnih stvaralaca" koji je podržalo Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine i BZK „Preporod" Kladanj. Predstava je također skromni omaž reditelju njegovog rodnog grada, nesumnjivom kulturnom radniku koji je svojim djelima prerastao sredinu u kojoj je živio. Učestvovali su glumci Kamernog teatra '55: Emir Hadzihafizbegović, Admir Glamočak, Dragan Jovičić, Sabina Bambur, Muhamed Hadžović, Amar Selimović i Sabit Sejdinović.

Najbitniji segment u radu Društva je u ovoj godini praćenje „Javnih poziva" i rad na brojnim projektima koji su uspješno realizirani.

Predsjednica
Nevzeta Rustemović

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Kupres

U prošloj 2016. godini održana je Izborna skupština Općinskog društva „Preporod" u Kupresu. Skupština je održana u sali Općinskog vijeća Kupres, 27. novembra 2016. godine, sa sljedećim Dnevnim redom:

1. Izvještaj o radu za period od 2012. do 2016.
2. Izvještaj Nadzornog odbora
3. Izbor predsjednika i organa BZK „Preporod" Kupres

Nakon intoniranja državne himne i proučene Fatihe svim umrlim članovima, dosadašnji predsjednik je upoznao prisutne članove Skupštine (bilo ih je 32), s aktivnostima u prošlom četverogodišnjem mandatu. Najviše je bilo problema, a to su skoro nikakva sredstva bar za najosnovniji rad Udruženja. I u takvim nemogućim uvjetima, snalazeći

se kako znamo i umijemo, uspjeli smo svake godine organizirati posjetu Srebrenici da se ne zaboravi genocid, kao i posjete nama bližim općinama prilikom kulturnih dešavanja. Jednoglasno je podržano pročitano izvješće. Pristupilo se izboru predsjednika te je jednoglasno izabran, novi stari predsjednik Safet Pilić. U Nadzorni odbor su izabrani: Salih Poparić, predsjednik; Selvedina Mešan, zamjenica; Aiša Mandžuka, tajnica; Jusko Kmetaš, član; Atif Ugarak, član; Erna Mešan, članica; Mehmed Begić, član. Mandat izabranom rukovodstvu BZK „Preporod“ trajat će četiri godine, odnosno do 2020. godine.

Predsjednik
Safet Pilić

BZK ”Preporod” − Općinsko društvo Novi Travnik

U prošloj 2016. godini realizirali smo sljedeće aktivnosti:

Februar

− Urađen godišnji finansijski plan rada Društva
− Održana redovna Izvještajna skupština Društva
− Uređene kancelarije Društva

April

− Arheološki radovi na srednjovjekovnom Kaštel gradu i obilazak nekropola stećaka Bistro, Zagrlje i Maculje

Juni

− Organizirana tradicionalna 5. smotra folklora
− Uređenje korita Bistračkog potoka, Usamljenog stećka kod sela Bistro i nekropole Kaurlaš u Zagrlju

Juli

− Nekropola stećaka Maculje stavljena je na UNESCO-ovu listu spomenika svjetske kulturne baštine

August

− Učešće na seminaru LOD metodologija i njena primjena „Podrška jačanju lokalne samouprave FBiH u pružanju efikasnijih usluga” u sali Općine Novi Travnik
− Sastanak u sali Općine Novi Travnik povodom upisa nekropole stećaka Maculje na UNESCO-vu listu spomenika svjetske kulturne baštine s načelnikom Općine Novi Travnik, njegovim pomoćnicima i direktorom Turističke zajednice SBK
− Obilazak nekropole stećaka Maculje sa 20 članova iz Općine novi Travnik, Turističke zajednice SBK i MZ Rostovo u okviru projekta „Plan upravljanja nekropolom Maculje”
− Obilazak i nadgledanje radova na Staroj džamiji u Šenkovićima u okviru druge faze restauracije

Septembar

− Uređenje stola i klupe u nekropoli Maculje

− Održan je Foto-safari sa 80 učenika. Gosti su bili prof. dr. Enver Imamović i prof. dr. Amira Turbić Hadžagić

− Obilazak uređenih i očišćenih lokaliteta Bistračkog potoka, njegovog ušća i nekropole stećaka Bistro sa predstavnicima Ministarstva poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva SBK

− Obilazak terena spomenika (nekropole) Smrike i Stare džamije u Šenkovićima s direktorom Kantonalnog zavoda za urbanizam i kulturno-historijsko naslijeđe

Decembar

− Izložba fotografija sa Foto-safarija u okviru reklamno-propagandne saradnje sa BH Telecomom

− Priprema za štampu monografije o nekropoli stećaka Maculje

− Priprema za štampu 15. broja lista *Alem*

Predsjednik
Enver Veletovac

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Odžak

Temeljem Programa aktivnosti za 2016. godinu BZK „Preporod", Općinsko društvo Odžak, na prostorima Bosanske posavine i općine Odžak, gdje je bošnjačko stanovništvo u manjini, želi svojim djelovanjem doprinijeti očuvanju i njegovanju ostavštine, baštine, kulture i kulturnih identiteta Bošnjaka ovih prostora. Pokušali smo nizom aktivnosti i događanja uključiti veći broj mladih ljudi kao nositelje tih aktivnosti, a same građane zainteresirati da svojom prisutnošću događajima koje smo pripremili pokažu da naša nastojanja nisu uzaludna.

Pripremali smo projekte temeljem kojih smo pokušali obezbijediti finansijska sredstva za naš rad. Činjenica da naše društvo čini 50 aktivnih članova folklorne sekcije svrstanih u dvije starosne skupine kao i 20 članova recitatorsko-dramske sekcije za koje je nužno obezbijediti nošnje za nastup, koreografa za folklor, rekvizite za pozorišne predstave, sredstva za putovanja i slične potrebe, (od Općine Odžak dodijeljen nam je grant u iznosu od 1500 KM, a od Kantona 500 KM), vidljivo je s kakvim poteškoćama radimo.

Imajući u vidu poteškoće s kojima se susrećemo, od toga da nemamo svog prostora, do ograničenih finansijskih sredstava, uspjeli smo u nastojanju da svojim djelovanjem doprinesemo očuvanju, njegovanju, afirmaciji i promociji muzičke, folklorne, jezičke i tadicionalno – običajne ostavštine, baštine, kulture i kulturnih identiteta Bošnjaka na prostoru općine Odžak, Bosanske posavine i Bosne i Hercegovine, doživljavajući svoje djelovanje kao bitan segment u ukupnom djelovanju BZK „Preporoda" Bosne i Hercegovine.

Događaji koje smo održali u 2016. godini:

− Radionica glume za djecu i mlade Bosanske posavine, održana je 27. februara 2016. godine, a nositelj radionice bio je diplomirani glumac Armin Omerović. Veliki broj mladih odazvao se ovoj radionici, a Armin je svojim sugestijama umnogome pomogao i grupi članova Amaterskog pozorišta BZK „Preporod" Odžak.

− Tradicionalna kulturna manifestacija „Musini Dani“ koju BZK „Preporod“ Odžak održava još od 1998. godine, otvorena je 12. marta, polaganjem cvijeća pored biste pjesnika Muse Ćazima Ćatića, koji je rođen u Odžaku. Tog dana, u Maloj vijećnici − Belediji otvorena je izložba „Iz atelijera“ uglednog akademskog slikara Irfana Hoze. Prisutnima se obratio i poželio dobrodošlicu predsjednik BZK „Preporoda“ Duran Mujan i načelnik Općine dr. Hajrudin Hadžidedić.

− U Centru za kulturu Odžak imali smo zadovoljstvo družiti se s predsjednikom BZK „Preporod“ prof. dr. Senadinom Lavićem, dr. Sanjinom Kodrićem, pjesnikom i urednikom lista *Behar, te* Seadom Begovićem, književnikom i novinarom Filipom Murselom Begovićem. Povod druženja bilo je predstavljanje lista *Behar*. Danas list *Behar* izdaje Kulturno društvo Bošnjaka „Preporod“ Zagreb. Prisutni građani su se upoznali s historijatom poznatog lista, koji je prvi put štampan u Sarajevu 1900. godine.

− U velikoj sali Centra za kulturu Odžak, 26. marta, održano je muzičko-folklorno veče „Pjesmom i igrom zajedno“. Predstavile su se folklorne skupine BZK „Preporod“ Odžak, kao i folklorne skupine iz Modriče i Tarevaca s tradicionalnim bošnjačkim igrama. U muzičkom dijelu učestvovali su članovi muzičke sekcije BZK „Preporod“ Odžak, ženski hor „Đulizare“ Odžak i Tamburaški orkestar iz Orašja, koji su nam dočarali ljepotu lirske pjesme sevdalinke.

− Dana 27. marta, u Centru za kulturu Odžak Amatersko pozorište BZK „Preporod“ Odžak izvelo je pozorišnu predstavu *Samo (ne)pošteno* u režiji Emine Horić. Prepuna sala centra je bila oduševljena predstavom, a članovi pozorišne skupine „Preporoda“ Odžak su bili zadovoljni što je njihov trud i nesebičan rad prepoznat od posjetitelja. U dijelu posvećenom pjesniku Musi Ćazimu Ćatiću izveden je recital pjesama pjesnika u izvođenju Fadile Mujkić i Nerfida Džananovića, a dodijeljene su i nagrade učesnicima natječaja za najbolji literarni rad „U sevdahu moje“ Belmi Karić i Emini Salkanović.

− Na tradicionalnoj smotri folklora „Jajačko proljeće“ Jajce, 23. aprila, folklorna skupina BZK „Preporod“ Odžak, predstavila se tradicionalnim bošnjačkim igrama: Starogradske igre i Travničke igre. Bila je to prilika za članove „Preporoda“ da upoznaju grad Jajce i da se druže s ostalim učesnicima smotre folklora.

− Kao i svake godine i ove smo, 31. maja, obilježili Dan bijelih traka i na taj način se pridružili akciji „Jer me se tiče“ čiji cilj je pridružiti se stanovnicima Prijedora u protestu protiv aktualne vlasti u Prijedoru koja ne dopušta postavljanje spomen-obilježja za sve stradale Prijedorčane, njih 3176, među kojima je najviše Bošnjaka, a na spisak su uvršteni i Hrvati, Albanci, Romi i Srbi, među kojima je i 102 djece.

− Obilježavanje sjećanja na genocid u Srebrenici za članove BZK „Preporod“ od velike je važnosti. I ove godine ispred Male vijećnice Beledija veliki broj građana okupio se da u mirnoj šetnji gradskim ulicama Odžaka sa “Cvijetom Srebrenice “ pošalje poruku mira – Da se nikada nikome i nikada ne smije desiti ono što se desilo u Srebrenici 1995. godine, genocid.

− Obilježavanja Ramazanskog bajrama “ Nek mirišu avlije“ u Centru za kulturu Odžak, okupilo je veliki broj građana kojima je predstavljen Bajramski program uz izvođenje prigodnih recitacija, ilahija, sevdalinki i tradicionalnih igara, u izvođenju recita-

torske, muzičke i folklorne sekcije BZK „Preporod" Odžak, kao i gostiju haži Nusrete Sejdić, hora Medžlisa Islamske zajednice Odžak, ženskog hora „Đulizara".

− Ljeto u Tarevcima, tradicionalna manifestacija na kojoj učestvuje folklorna sekcija „Preporoda" izvođenjem niza koreografija i učestvujući u nadmetanju za najljepšu nošnju veoma često odnese i nagradu.

−Tradicionalna kulturna manifestacija "Veče sa dijasporom" u sklopu „Posavskog kola 2016. godine" ove godine održana je na glavnom trgu u Odžaku. Naši sugrađani koji žive i rade u inozemstvu u ovom periodu borave u Odžaku i tad se družimo s njima, prikazujući bogat program s recitacijama, pjesmom i igrom. Ove godine uz članove „Preporoda" Odžak, naši gosti su bili članovi BZK „Preporod" Brčko, BZK „Preporod" Gradačac, Ibrahim Jukan, Damir Galijašević, Nejra Brka, Džavid Pamuković.

− Međunarodna smotra folklora u sklopu „Posavskog kola 2016" održana u Odžaku, a BZK „Preporod" Odžak je učestvovao izvođenjem tradicionalnih bošnjačkih igara s dvije folklorne skupine.

− Polaganje kamena temeljca za gradnju mosta na rijeci Savi u općini Odžak predstavlja za lokalnu zajednicu strateški važan infrastrukturni objekt. Tog dana uz prisustvo velikog broja gostiju iz Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine, BZK „Preporod" Odžak uz HKD „Napredak" Odžak učestvovao je u kulturnom programu pripremljenom za ovu priliku.

− Na trgu ispred Male vijećnice Beledija povodom obilježavanja Hidžretske nove 1438. godine upriličen je bogat kulturni program u kojem je učestvovao BZK „Preporod" Odžak u muzičkom, folklornom i recitatorskom dijelu programa.

− Članovi BZK „Preporod" Odžak pridružili su se humanitarnom koncertu održanom u Centru za kulturu Odžak, koji je ASU BiH organizirala radi pomoći u liječenju Almiru Salkanoviću. Svojim učešćem u programu, te kupovinom karata pokušali smo na simboličan način pomoći ovu akciju.

− Art Kuću Sevdaha u Sarajevu posjetili su članovi BZK „Preporoda" iz Odžaka. Želja nam je bila našim članovima pokazati velikane bosanskohercegovačke scene koji su svojim djelovanjem na promociji lirske pjesme sevdalinke doprinijeli njenom očuvanju. Jedan od tih velikana bio je i naš sugrađanin Meho Puzić.

− U sklopu radionice glume, održane u Vitezu, naši članovi pozorišne predstave učestvovali su s članovima pozorišnih skupina iz Mostara, Banje Luke, Modriče, Bosanskog Šamca, Orašja. Dogovorena je daljnja saradnja na zajedničkim projektima.

− Amatersko pozorište BZK „Preporod" Odžak nastupalo je u Zenici za Cabare Winter Fest Festival. Tom prilikom naši gostima predstavili smo se pozorišnom predstavom *Samo (ne) pošteno*. Tokom posjeta dogovorili smo rad na zajedničkim projektima, koji bi se trebali realizirati u 2017. godini.

Predsjednik
Duran Mujan

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Osmaci

Početkom godine održana je Izvještajno-izborna skupština BZK „Preporod" Općinsko društvo Osmaci, na kojoj je nakon usvajanja izvještaja izvršen izbor novog predsjednika Muamera Omerovića. U nastavku Skupštine usvojen je Program rada Društva za 2016. godinu, u kojem je značajan dio aktivnosti u vezi sa stavljanjem u funkciju društvenog objekta u Šeheru, s prostorijama biblioteke, salom za održavanje priredbi, internet salom i drugim prostorijama za društvene aktivnosti.

U toku 2016. godine Društvo je nastavilo s kontinuitetom održavanja kulturnih manifestacija koje je ustanovilo i koje provodi od svog osnivanja, uz organiziranje i novih sadržaja.

Akademija u povodu 1. marta, Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine, održana je 28. februara 2016. godine. U okviru akademije, prisutni su prigodnim referatima, ali i prikazivanjem dokumentarnog filma upoznati s razlozima održavanja referenduma o nezavisnosti BiH, njegovim održavanjem 29. februara i 1. marta 1992. godine, ali i posljedicama koje su kulminirale brutalnom agresijom na našu zemlju.

− 22. maja u saradnji s Udruženjem porodica i zarobljenih lica Kalesija 1992. i Medžlisa Islamske zajednice Kalesija održana je tradicionalna akademija posvećena stradanju Bošnjaka Gornje Spreče u protekloj agresiji na Bosnu i Hercegovinu. Ova godišnjica se tradicionalno održava krajem maja i početkom juna, u znak sjećanja na početak progona Bošnjaka ovog područja. Na akademiji je prikazana izložba fotografija žrtava agresije općine Osmaci, dio prijeratne općine Kalesije.

− U periodu od 14. do 21. augusta, u Mahali je održana manifestacija „Dani povratka" Mahala 2016. Generalni pokrovitelj manifestacije bilo je Federalno ministarstvo za raseljene osobe i izbjeglice, a cilj manifestacije bio je podsjetiti se na dane prvog povratka u BiH, kada su se mještani Mahale, Jusića i Dugog Dijela (Zvornik), kao i mještani Svjetliče (Doboj), prije dvadeset godina vratili svojim porušenim kućama.

− 27. augusta, u saradnji s Medžlisom Islamske zajedncie Kalesija, tradicionalno petu godinu zaredom održana je vjersko-kulturna manifestacija „Dovište Orlić – Pašin put". Poznato je da tradicija održavanja dovišta na širem području Orlića dopire duboko u prošlost, prema nekim predanjima, sve do doba čuvenog Ajvaz-dede, da bi njihovo održavanje bilo zabranjeno 50-ih godina 20. stoljeća od tadašnjih vlasti. Nakon završetka kulturnog i vjerskog dijela manifestacije "Orlić – Pašin put 2016", uslijedila su sportska nadmetanja, u kojima su učestovali mladi i stari.

− Akademija u povodu 25. novembra Dana državnosti Bosne i Hercegovine održana je 27. novembra u Domu kulture u Šeheru. U okviru akademije, prisutni su se prigodnim referatima i recitalima o BiH, ali i prikazivanjem dokumentarnog filma o zasjedanju ZAVNOBiH-a, podsjetili na državotvornost Bosne i Hercegovine. Iako se Dan državnosti "zvanično" obilježava samo u Federaciji, želja je bila poslati poruku da Bošnjaci u manjem bh. entitetu obilježavaju ovaj datum, što je već preraslo u tradiciju.

− U decembru su završene planirane aktivnosti na izdavanju 4. broja Časopisa za kulturnu historiju Gornje Spreče Šeherdžik, koji društvo štampa u saradnji sa Udruženjem

prognanika Gornja Spreča Kalesija. Časopis je izašao iz štampe krajem decembra, i u njemu su zastupljeni radovi koji promoviraju kulturu i tradiciju našeg podneblja.

Predsjednik
Muamer Omerović

BZK „Preporod" − Općinsko društvo Srebrenik

U toku 2016. godine BZK "Preporod" u Srebreniku, na osnovu velikog entuzijazma i angažmana svih svojih članova, članova Izvršnog odbora i predsjednika Zajednice, uz skromne novčane mogućnosti, uspješno priredili građanima općine Srebrenik, izrazito sadržajne aktivnosti. Vođeni željom za radom, promicanjem i očuvanjem postojećih kulturnih vrijednosti, kao i željom za stvaranjem novih, članovi "Preporoda" angažman su opredijelili u pravcu održavanja različitih naučnih i kulturnih manifestacija.

Na taj su način uspješno organizovane dvije naučne tribine, u kojima su učestvovali respektabilni članovi akademske zajednice Bosne i Hercegovine, kao i veći broj manifestacija kulturnog sadržaja: festival saza i sevdaha, pozorišna predstava, promocija knjiga i sl.

U uvodnim napomenama neophodno je istaći poseban angažman i rad Kluba sazlija. Zahvaljujući prvenstveno ljubavi prema muzici i tradicionalnom instrumentu sazu, cjelovitoj bošnjačkoj kulturi i tradiciji, kao i prvenstvenoj želji za očuvanjem nematerijalne kulturne baštine ovih prostora, uspješno su realizirali tradicionalnu manifestaciju internacionalnog karaktera, poznatu pod nazivom, „Festival saza i sevdaha, dr. Hašim Muharemović, FESS − Srebrenik, 2016." Također, kao još jedan važan uspjeh ovog kluba može se uzeti snimanje i emitiranje dokumentrane emisije o sazu i sevdahu Radija i televizije Tuzlanskog kantona.

Ovom prilikom želimo da istaknemo i bitnost realizacije projekta *Godišnjak* BZK „Preporod" Srebrenik. Napominjem da su preuzete aktivnosti u vezi s njegovom izradom i štampanjem. Posebno nas raduje činjenica, što su se oko ovog projekta okupili gotovo svi članovi BZK "Preporod" Srebrenik: članovi Kluba književnika, Kluba sazlija, Kluba historičara i drugih mladih znanstvenika, čija je želja da se postignu što bolji rezultati multidisciplinarnog istraživanja naše sredine, što utječe na proširenje ranijih sadržaja, kao i kvalitet pisanog teksta.

Navedene aktivnosti, realizirani projekti, održane manifestacije, kao i planovi za budućnost, daju respektabilan imidž ovoj instituciji, na širem području Tuzlanskog kantona, a time i općini Srebrenik. O svemu navedenom, više kroz hronološki prikaz aktivnosti u toku 2016. godine i to kako slijedi:

− Tribina „Muslimani u Evropi − Stanje i perspektive" (februar, 2016.)

Organizirali smo u saradnji s Medžlisom IZ-e Srebrenik i Centrom za kulturu i informisanje − Narodna biblioteka Srebrenik, u okviru svojih redovnih aktivnosti, tribinu naziva „Muslimani u Evropi − Stanje i perspektive". Tribina je otvorena prigodnom

dobrodošlicom, koju je prisutnima uputio moderator tribine mr. Damir ef. Babajić. Predavač, doc. dr. Amir Karić održao je vrlo interesantno predavanje na spomenutu temu. Govorio je o muslimanima u Evropi, ali i šire, o stanju muslimana i njihovim trenutnim životnim perspektivama.

− Festival saza i sevdaha, dr. Hašim Muharemović, FESS – Srebrenik, 2016. (februar, 2016.)

U organizaciji Bošnjačke zajednice kulture „Preporod“ Srebrenik, u okviru obilježavanja 683. rođendana grada Srebrenika, održana je manifestacija “Festival saza i sevdaha, dr. Hašim Muharemović, FESS Srebrenik – 2016.“, kojim su se organizatori, učesnici i publika, na simboličan način zahvalili ovom velikom umjetniku na slavi, koju je glasom i sazom pronio širom svijeta. Ova manifestacija u svojoj osnovi promovira izvođenje sevdalinke uz saz i afirmira kulturno nasljeđe i tradiciju Bosne i Hercegovine. Sve izvedbe, uglavnom iz bogatog repertoara dr. Hašima Muharemovića bile su popraćene zvukom saza, a uz nastup folklorne sekcije “Udruženja mladih” Tinja, najmlađih sazlija, učesnika do 12 godina, braće Muratović, pjevačice sevdalinki Lejle Zahirović iz Dubokog Potoka uz pratnju Miralema Selimovića na sazu, nastupili su i sazlije: Rajko Simeunović iz Bijeljine, Sulejman Šarić iz Tuzle, Enes Imamović iz Mihatovića kod Tuzle, te domaće snage: Mehmed Šiljić iz Ćojluka, Razim Slanjankić iz Špionice Donje, Osman Suljkanović iz Ćojluka, Ahmet Hogić iz Srebrenika i Mustafa Muminović iz Hurema.

− Obilježavanje Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine (mart, 2016. godine)

Održana je svečana sjednica Izvršnog odbora BZK „Preporod” Srebrenik, povodom obilježavanja, Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine. Tom prilikom je podnesen prigodan referat, a nakon toga učesnici sjednice imali su priliku da svojim raspravama dodatno ukažu na značaj ovog datuma.

− Komemorativna akademija, naziva „Bošnjaci i Srebrenica – 1995. – 2016.“ (juli, 2016. godine)

U organizaciji BZK „Preporod“ Srebrenik, 8. jula 2016. godine, u Plavoj sali Doma kulture, Srebrenik, održana je tribina i Komemorativna akademija naziva „Bošnjaci i Srebrenica, 1995. – 2016.“ Gosti predavači su bili, uvaženi prof. dr. Senadin Lavić, predsjednik BZK “Preporod” BiH, prof. dr. Sead Avdić i mr. Mehmed Žilić, koji su govorili o genocidu u Srebrenici, kao i uzrocima koji su prethodili kataklizmi Podrinja. Tom prilikom je poručeno da se ožive sjećanja i njeguje potreba obilježavanja „Dana genocida − dana Srebrenice“, koji trebaju i moraju biti čvrsto usađeni u kolektivnu svijest svih Bošnjaka, a posebno mladih. Srebrenica je otvorena rana svakog Bošnjaka i normalnog čovjeka ovog svijeta. Ako zaboravimo Srebrenicu, zaboravit ćemo 250.000 nevino ubijenih civila, ali na taj način zaboravljamo i sami sebe, kao i ono što jesmo i što nam je u genima zapisano.

− Pozorišna predstava, „Putovi – Zapis o zemlji“, (juli, 2016. godine)

Pozorišna predstava „Putovi – Zapis o zemlji“ nastala u produkciji tuzlanskog „Preporoda“, Bosanskog kulturnog centra Tuzlanskog kantona Tuzla i Gradskog pozorišta Živinice, a u organizaciji BZK “Preporod” Srebrenik, prikazana je u Plavoj sali Doma kulture u Srebreniku, 23. jula 2016. godine. Predstava u svojoj osnovi predstavlja insenaciju pjesama i tekstova bosanskohercegovačkih pjesnika i književnika Mehmedalije

Maka Dizdara, Meše Selimovića, Alekse Šantića, Nedžada Ibrišimovića, Dževada Karahasana, Islama Žige, Branka Ćopića i drugih. Razlozi za rad na ovoj tematici i pozorišnoj formi predstave, jeste da zreli ljudi vide kako mlađe generacije gledaju na klasike bosanskohercegovačkih umjetnika, a da oni mlađi spoznaju vrijednosti i genijalnost naše kulturne baštine.

− Realizacija projekta naziva "Smotra sazlija Tuzlanskog kantona" (august, 2016.)

Ovaj program je urađen u saradnji s Radio-televizijom Tuzlanskog kantona (RTV TK) i koristi se za potrebe proširenja postojećeg programskog sadržaja ove televizijske kuće. Sniman je na lokalitetu Starog grada Srebrenika, tokom augusta, 2016. godine. U programu je učestvovalo 10 (deset) sazlija s područja Tuzlanskog kantona, koji su se predstavili izvođenjem sevdalinki uz saz.

− Obilježavanje Dana državnosti Bosne i Hercegovine (novembar, 2016. godine)

Održana svečana sjednica Izvršnog odbora BZK "Preporod" Srebrenik, povodom obilježavanja Dana državnosti Bosne i Hercegovine. Tom prilikom je dr. Nermin Tursić podnio prigodan referat o značaju Dana državnosti Bosne i Hercegovine, kasnije se obratio i na centralnom skupu antifašista Tuzlanskog kantona i BiH, koji je održan u Plavoj sali Doma kulture u Srebreniku, kao i na Svečanoj sjednici Općinskog vijeća Općine Srebrenik, upriličenih povodom ovog praznika.

− Realizacija projekta "Medijska popularizacija saza" (decembar, 2016.)

Ovaj projekt, kojeg vodi Klub sazlija BZK "Preporod" Srebrenik, kompatibilan s ranije prikazanim projektom "Smotra sazlija Tuzlanskog kantona", iako se realizira u okviru zasebnog projekta naziva "Popularizacija saza i sevdaha". Na osnovu toga su članovi kluba sazlija BZK "Preporod", Srebrenik, gostovali u emisiji "Pjesmom o Bosni", koja se emitira na Radio-televiziji Tuzlanskog kantona (RTV TK). Gostovanje u spomenutoj emisiji imalo je cilj promovirati tradicionalne bosanskohercegovačke pjesme, sevdalinke, koja se izvodi uz tradicionalni žičani instrument saz.

Predsjednik
Nermin Tursić

BZK "Preporod" – Općinsko društvo Stolac

BZK "Preporod" Stolac je u 2016. godini realizirala dvije kulturne manifestacije:

"Dani stolačkih džamija" i "Stolačke ljetne noći"."Dani stolačkih džamija" realizirali smo u saradnji sa Medžlisom IZ Stolac, dok smo manifestaciju "Stolačke ljetne noći" realizirali u saradnji sa UG Art Antika.

Manifestacija "Dani stolačkih džamija", utemeljena 2003. godine. Svojim brojnim kulturno-− vjerskim sadržajima nastavlja svoj kontinuitet u znak podsjećanja na 22. august, kada su 1993. godine srušene sve stolačke džamije. Konačan cilj ove manifestacije je promocija i očuvanje kulturno-historijskog naslijeđa u ovom gradu. Centralni program ovogodišnje manifestacije bilo svečano otvaranje obnovljene Musafirhane 26. augusta 2016. godine.

Sadržaj manifestacije "Dani stolačkih džamija":
Petak 19. august 2016.
− Večer Kur'ana, zikra, ilahija i kasida na Rotimlji
Nedjelja 21. august 2016.
− Javna tribina: hfz. Ammar ef. Bašić u avliji Careve džamije
− Ilahije i kaside: Hor medžlisa IZ-e Stolac
Ponedjeljak 22. august 2016.
− Turnir u basketu na igralištu kod džamije u Crnićima
Srijeda 24. august 2016.
− Javna tribina: Uloga islamske medicine u modernoj medicini u avliji Careve džamije
Četvrtak 25. august 2016.
− Promocija knjige: *Sukob devijacija* autora Enesa Ratkušića u Šarića kući, a promotori su bili dr. Kasim Korjenić i Mensud Medar, prof.
Petak 26. august 2016.
− Svečano otvorenje Musafirhane i Stare tepe.
Subota 27. august 2016.
− Čuvari porodične vrijednosti na platou Stare tepe.
Nedjelja 28. august 2016.
− Tradicionalni mevlud u Borojevićima.

U sklopu manifestacije "Stolačke ljetne noći" realizirali smo sljedeće kulturne sadržaje:

26. jula 2016. – U saradnji sa UG "Art Antika" organizovali smo izložbu likovnog stvaralaštva stolačkih umjetnika, kao i članova navedenog udruženja.

Izložba je postavljena i bila otvorena u prostoru galerije "Art Antika" do 1. septembra 2016. godine.

Nedjelja, 31. juli 2016. – Muzičko-poetsko veče "Nikad kao ti govoriti neću", posvećeno teško oboljelom članu BZK "Preporod" Stolac i pjesniku Meadinu Nini Haračiću. U sklopu navedene večeri, koja je bila i donatorskog karaktera, učestvovali su svi pjesnici iz Stoca, kao i pjesnici gosti.

BZK "Preporod" će u narednom periodu nastaviti s aktivnostima koje su važne za kulturnu prezentaciju Stoca i njegove kulturne baštine. Poseban akcent ćemo staviti na saradnju s drugim udruženjima, jer smatramo da će na taj način realizirani kulturni sadržaji biti mnogo bogatiji.

Predsjednik
Mesud Medar

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Teslić

Bošnjačka zajednica kulture "Preporod" Teslić je nevladino, neprofitno Udruženje građana čiji je osnovni cilj sistemska i dugoročna revitalizacija bošnjačke kulture i tradicije na području Teslića:

Doprinos multikulturnih i multitradicijskih osobenosti u našoj sredini; Saradnja sa srodnim udruženjima, organizacijama i pojedincima u svrhu promicanja vrijednosti kulturne tradicije Bošnjaka teslićkog kraja; Pokretanje kulturnih manifestacija, obilježavanje značajnih datuma, održavanje koncerata duhovne muzike, sevdaha i tradicionalnih igara; Održavanje naučnih seminara za mlade koji će poboljšati njihove vještine u liderstvu, vođenju društava, nevladinih organizacija i sl.; Javne tribine koje imaju cilj podučavati narod, narodnim vrijednostima; Istražiti trenutno stanje u populaciji i socijalnom položaju bošnjačkog stanovništva u Tesliću; Jedinstvo Bošnjaka Teslića njegovati u vjeri, kulturi i tradiciji, čuvajući od zaborava tradicionalne vrijednosti i povijest naroda, promovirati vlastiti potencijal u pisanoj riječi i umjetnosti, čuvati dobre odnose s drugim narodima na temelju multikulturalne i multikonfesionalne tradicije države Bosne i Hercegovine.

− Muzička i folklorna sekcija

Ponovo su počele sa radom muzička i folklorna sekcija, članovi muzičke sekcije imaju priliku učiti svirati na različitim instrumentima pod rukovodstvom osoba koje se dugo bave muzikom. Cilj sekcije je očuvanje tradicije bošnjačkog naroda uz izvođenje tradicionalne bošnjačke pjesme, sevdalinke. Uporedo s muzičkom sekcijom radi i folklorna sekcija u sklopu koje se izvode različite tradicionalne igre Bošnjaka. Ove dvije sekcije ostvaruju velike rezultate.

− Humanitarne aktivnosti

BZK "Preporod" Teslić je bio organizator humanitarnog koncerta, gdje su se prikupljala novčana sredstva za pomoć našem teško oboljelom sugrađaninu Jasminu Jusufoviću. Na koncertu su učestvovale neke poznate muzičke ličnosti i muzička i folklorna sekcija "Preporoda", prikupljena su sredstva u iznosu od 3.348,05 KM koja su isplaćena na račun Jasminovog oca. Također je BZK "Preporod" Teslić učestvovao u kupovini lijekova za još jednog našeg sugrađanina.

− Poslovni prostor je zakupljen u ul. Krajiška 23 u Tesliću. Prostor se sastoji od dvije prostorije u kojima je smješena biblioteka, prijemna kancelarija i kancelarija za sekretara. Zakup se isplaćuje na godišnjem nivou putem računa.

− U okviru sportskog dijela BZK "Preporod" Teslić je s jednom ekipom učestvovao na turniru u malom nogometu.

− BZK "Peporod" Teslić je s ciljem realizacije projekta upoznavanje prirodnih ljepota i značajnih kulturnih i historijskih spomenika organizirao jednodnevnu posjetu Konjicu i Sarajevu.

Također je organizirana posjeta etno selu Čardaci kod Viteza i obilazak Travnika. U ova dva putovanja bilo je uključeno otprilike 60 putnika. U sklopu ovih posjeta obilazili su se spomenici bošnjačke kulture, te stara jezgra gradova.

− BZK "Preporod" Teslić je zbog velike zainteresiranosti članova "Preporoda" organizovao tradicionalnu posjetu manifestaciji „Dani Ajvatovice" kojoj je prisustvovalo 65 članova "Preporoda". Ove manifestacije su realizirane ličnim sredstvima članova "Preporoda".

− BZK "Preporod" Teslić je organizirao posjetu svečanom otvaranju „Ferhadije" u Banjoj Luci. Uključena su 60 posjetioca.

− Naša biblioteka ima više od dvije hiljade naslova stručne, vjerske i savremene literature kao i literature za djecu. Broj članova i korisnika biblioteke svakodnevno se

povećava. Tokom cijele godine traje akcija prikupljanja i kupovine knjiga. Zabilježeno je svakodnevno izdavanje knjiga našim korisnicima. Organizirali smo akciju prikupljanja školskih udžbenika korištenih u prethodnoj školskoj godini, a koji su bili nepotrebni korisnicima. Akcija se vodila s ciljem pomoći učenicima koji su slabog imovinskog stanja i kojima bi ovi udžbenici dobro došli. Svi donatori svoje udžbenike mogli su predati u kancelariju “Preporoda”. Prikupljeno je nekoliko kompleta udžbenika za razne razrede.

− Povodom godišnjice smrti istaknutog slikara Affana Ramića raspisali smo Javni natječaj za izradu likovnih radova na slobodnu temu. Pravo učešća imali su svi Bošnjaci s područja općine Teslić bez obzira na starosnu dob. Pristigao je veliki broj radova koje je ocijenila stručna komisija, radovi koji su osvojili prva tri mjesta su nagrađeni.

− Prateći trendove komunikacije BZK „Preporod“ Teslić aktivno uređuje facebook profil na kojem se nalaze sve aktivnosti u vezi s radom „Preporoda“.

Predsjednik
Bećir Hasić

BZK “Preporod” – Općinsko društvo Tomislavgrad

Aktivnosti općinskog društva “Preporod” iz Tomislavgrada, kao i prethodne godine, uistinu su bile raznovrsne i bogate kulturnim događanjima na ovim prostorima, ali sve u granicama finansijskih sredstava. Naime, ovo društvo je fomirano još daleke 1990. godine, kada je u vrlo kratkom periodu uspješno pripremilo i reliziralo određeni broj kulturnih sadržaja. Početkom rata aktivnost je prekinuta, a nastavljena sredinom 1995. godine pa sve do današnjih dana. U razdoblju od 1995. godine pa na ovamo kulturni poslenici i članovi ovog društva organizirali su niz raznolikih kulturnih događaja, bez obzira što i danas nemamo vlastitih prostorija i redovnih sredstava za rad, neka nam bude dozvoljeno da u kratkim crtama radi javnosti (posebno pisanog traga) prezentiramo neke sadržaje koje smo, uistinu, uspješno realizirali.

U kontinuitetu u ime ovog društva nakon usvajanja programskih sadržaja, izdaje se kratko saopćenje i javnosti upoznaje putem radija koji egzistira na ovim prostorima, drugim oblicima izvještavanja o najznačajnijim aktivnostima ovog društva.

Rukovodstvo ovog društva ostvarilo je kontakte s BZK “Preporod” u Sarajevu, njihovom Bibliotekom te održavaju komunikaciju putem telefona ili pisanim putem sa stručnim službama Matičnog odbora, kao i drugim kulturnim uposlenicima koji se okupljaju oko ove izuzetno važne institucije za sve Bošnjake u Bosni i Hercegovini.

U saradnji s ostalim bošnjačkim institucijama organizirano je više predstava za mlade i odrasle iz oblasti religije te organizacija mevluda, bajramskih sijela i zajedničkih iftara.

U ljetnom periodu za omladinu i studente s područja gdje žive Bošnjaci organizirani su malonogometni turniri otvorenog i dvoranskog takmičenja.

Uz koordinaciju ostalih bošnjačkih institucija organizirali smo niz aktivnosti na pomoći u radovima na obnavljanju prostorija za rad koje su u devastiranom stanju, a koje su namijenjene za rad Bošnjačkih institucija s ovih prostora.

Organizirane su književne večeri i druženja s književnicima rođenim na ovim prostorima i to: predstavljanje knjige Dževada Karahasana *Što pepeo priča*, a promotori su bili fra. Mile Babić, dr. Dijana Hadžizukić, te urednik časopisa *Stav* Filip Mursel Begović.

Predstavljanje knjige za mlade i odrasle književnika Duvnjaka Muje Musagića Šoka: *Leteći tanjir iznad Vranića doca,* ali na poseban i vrlo neobičan način putem doniranja određenog broja primjeraka za kulturne aktivnosti, građana i dr. (više od 100 primjeraka knjiga).

Ovo društvo je bilo i domaćin posjete direktora NUB BiH ovom gradu gospodina dr. Ismeta Ovčine, koji je kao i proteklih godina poklonio određen broj knjiga Gradskoj biblioteci Tomislavgrad, biblioteci IZ-e Tomislavgrad, biblioteci Franjevačkog samostana "Sveti Mihovil" u Tomislavgradu.

Kao i prethodnih godina i prošle 2016. godine sa uspjehom smo realizirali i aktivnost naziva "Knjiga jedna zlata vrijedna" i "Knjiga je fora − čitati se mora". Ovim akcijama smo na području općine obogatili knjižni fond biblioteka sa više od 900 naslova.

Upućena su i cirkularna pisma društvima te institucijama na području općine, kantona, FBiH, i države za pomoć u finansiranju pojedinih aktivnosti, ali, nažalost, bez nekih pozitivnih odgovora.

Za obilježavanje obljetnice stradanja bošnjačkih civila u duvanjskom selu Mokronoge, aktivisti ovog društva su posjetili porodice i tom prilikom uručili prigodne pakete (pomoć od Direkcije za robne rezerve Kantona Sarajevo).

Aktualizirani su zahtjevi za sponzorstvo i objavljivanje knjiga autora s ovih prostora, a koje su, nažalost, i dalje u rukopisu zbog nedostatka finansijskih sredstava te je samo jedan dio kulturnih dešavanja realiziran programom manifestacije "Bošnjaci − Duvnjaci svome gradu".

Interno u skladu s mogućnostima izdat je godišnji bilten lokalnog karaktera *Glas Bošnjaka*.

Predsjednik
Senad Džanković

BZK "Preprood" − Općinsko društvo Travnik

Suočeni s apatijom i depresijom koje vladaju u našem društvu i koje su izazvane teškom materijalnom situacijom velikog broja naših sugrađana te nezadovoljstvom zbog nezaposlenosti mladih ljudi, kao i sveopćom krizom u državi, ali i u svijetu; svjesni svih problema bošnjačkoga naroda koji dolazi u krizu gubljenja identiteta, nastalu kao posljedica globalizacije i potpadanja pod utjecaje raznih kvazikulturnih izraza; primjećujući sve veće otuđenje ljudi koji svoje kulturološke i ostale društvene potrebe sve više i sve češće zadovoljavaju virtualnim sadržajima, Bošnjačka zajednica kulture „Preporod"

Općinsko društvo Travnik je tokom 2016. godine nastavila rad u skladu s ciljevima zacrtanim našim Statutom, a naročito na zaštiti i promoviranju kulturnoga naslijeđa, ali i promoviranju umjetničkih i naučnih postignuća Bošnjaka, nastojeći ih približiti sugrađanima te im, kroz razne programe, uljepšati svakodnevicu.

Travnički „Preporod" je u toku 2016. godine održao osam radnih sastanaka, uz stalnu međusobnu komunikaciju članova Izvršnog odbora. Također, i u toku 2016. godine organizirali smo niz uspješnih programa te učestvovali u svim društvenim dešavanjima u gradu. Nastavili smo dobru saradnju s drugim društvima „Preporoda", kao i s drugim udruženjima građana koja djeluju u našem gradu, kojima su, uz saradnju na realiziranju projekata i nadalje ustupane „Preporodove" prostorije za njihove potrebe.

Naše nastojanje tokom 2016. godine bilo je usmjereno na realiziranje različitih sadržaja, kroz aktivnosti prihvatljive većem broju naših sugrađana, a naročito mladim ljudima i djeci, i to pažljivo planiranim programima organiziranim na veoma visokom nivou, za koje je pristup bio besplatan svim posjetiteljima. Za mlade ljude i djecu ciljano smo osmislili određene programske sadržaje i naše djelovanje usmjerili na njih. Tokom jeseni, a kao popratni događaj manifestaciji „Dani šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka", organizirali smo posjete travničkim obdaništima, gdje smo djeci, uz druženje s njima, poklonili CD sa sadržajem *Bića iz priča* Taika Ganića i Umjetničke grupe „Dječija planeta". Osim toga, prikazana je i pozorišna predstava za djecu, a omladina je i ove godine bila uključena u našu manifestaciju kroz konkurs za najbolji literarni rad i umjetničku radionicu, a i sadržaji prikazanih pozorišnih predstava bili su primjereni srednjoškolskoj i studentskoj omladini.

Programske aktivnosti u 2016. godini

Povodom Dana općine Travnik, 21. marta, travnički „Preporod" je upriličio tri događaja:

− *Darivanje časopisa 'Divan'* vijećnicima na Svečanoj sjednici Općinskoga vijeća (21. marta u Centru za kulturu Travnik)

− *Ulična promocija i prodaja 'Divana',* u saradnji s učenicima Mješovite srednje ekonomsko-ugostiteljske škole, Travnik (21. marta, ulični štand)

− *Divan uz 'Divan',* druženje s općinskim načelnikom i čelnim ljudima u Općini Travnik, gdje smo predstavili časopis *Divan* i rad „Preporoda" (24. marta u „Preporodovim" prostorijama)

U okviru manifestacije „506. dani Ajvatovice" travnički „Preporod" je upriličio dva programa:

− *Legenda o Ajvaz-dedi*, scensko čitanje poetsko-dramskog teksta Rusmira Agačevića Rusa (11. maja u Vitezu)

− *Večer sevdaha*, na kojem su naši gosti bili članovi Narodnog orkestra i vokalni solisti Bošnjačke zajednice kulture „Preporod" Općinskog društva Zenica (26. maja, Stari grad Travnik)

Članovi „Preporoda" su se i tokom ovogodišnjeg ramazana okupili na zajedničkom iftaru, gdje smo, uz druženje, napravili analizu proteklog perioda i planirali naredne aktivnosti.

− I 2016. godine naši članovi su učestvovali na Likovnoj koloniji „Stara Bosna" koju, povodom obilježavanja obljetnice potpisivanja Povelje Kulina bana, organizira zenički „Preporod" (26. do 28. augusta u Zenici i na Vranduku)

– U smislu dobre saradnje s ostalim društvima „Preporoda", travnički „Preporod" je bio domaćin Bošnjačkoj zajednici kulture „Preporod" Općinskom društvu Kladanj. Osim druženja članova ovih dvaju općinskih društava, upriličena je i promocija naziva *Rane na duši* na kojoj su predstavljeni romani Vezuva Bašića. Promotori su bili: Nevzeta Rustemović, predsjednica kladanjskog „Preporoda" i Vezuv Bašić, autor (27. septembra u Gradskoj biblioteci Travnik)

– Travnički „Preporod" je i 2016. godine, kroz manifestaciju „Dani šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2016", organizirao birane i veoma kvalitetne programske sadržaje, u okviru kojih su predstavljene tradicionalne, ali i novonastale kulturne i umjetničke vrijednosti koje su prikazane raznolikoj publici. Info-mapa o samoj manifestaciji, ali i o „Preporodu" bila je dulje od 90 dana postavljena u izlogu bivše Robne kuće „Borac", u centru Travnika, što je ponovo izazvalo veliku pažnju građana i na posebno zanimljiv način promoviralo rad „Preporoda".

– Program „Dana šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2016."

– „Savremenost i svevremenost Ilhamijine poruke", svečanost povodom početka „Dana šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2016.", na kojoj je, nakon recitala glumaca Pozorišta Travnik, uz muzičke numere Saše Filipovića, predsjednica Amra Čampara-Lolić predstavila detalje ovogodišnje manifestacije (9. novembra, prostorije Bošnjačke zajednice kulture „Preporod" Travnik)

– *Tajna bosanskog štapa,* promocija knjiga Enesa Ratkušića *Tajna bosanskog štapa* i *Sukob devijacija* koje su predstavili Senadin Lavić, predsjednik Bošnjačke zajednice kulture „Preporod" u Bosni i Hercegovini i Enes Ratkušić, autor, uz moderiranje Dženana Kosa (10. novembra, Edukacijski fakultet Univerziteta u Travniku)

– *Osnovni elementi fotografije,* umjetnička radionica koju je vodio majstor umjetničke fotografije Mirsad Mujanović (12. novembra, Centar za kulturu Travnik)

– *Derviš i smrt,* duodrama rađena prema romanu Meše Selimovića (režija: Lilijana Ivanović, gluma: Nusmir Muharemović i Daniel Kovačević), koja je pobudila veliku pažnju publike i salu Centra za kulturu ispunila do posljednjeg mjesta (16. novembra, Centar za kulturu Travnik)

– *Večer sevdaha i starogradske pjesme,* cjelovečernji koncert u kojem su učestvovali Kulturno-umjetničko društvo Karaula, Tamburaški orkestar Centra za kulturu Travnik i Ženski hor Centra za kulturu Travnik, čime je travnički „Preporod" nastavio dobru saradnju s drugim udruženjima građana.

– *Dječak koji je tražio zmaja,* pozorišna predstava za djecu, u izvođenju članova Dječijeg dramskog studija Centra za kulturu Travnik, predstava koja je veoma dobro primljena kod najmlađe publike (19. novembra, Centar za kulturu Travnik)

– Čas sjećanja na Huseina bega Gradaščevića u povodu proglašenja bosanske autonomije (12. septembra 1831.), učesnici: Senadin Lavić, predsjednik Bošnjačke zajednice kulture „Preporod" u Bosni i Hercegovini, Aladin Husić, Emir Zlatar i Adil Kulenović, svojim nadahnutim govorenjem pobudili su veliku pažnju Travničana (28. novembra, Edukacijski fakultet Univerziteta u Travniku)

– *Na Božjem putu*, adaptacija pripovijetke Ahmeda Muradbegovića, pozorišna predstava u izvođenju članova Bošnjačke zajednice kulture „Preporod" Općinskog društva Zenica (2. decembra, Centar za kulturu Travnik)

– *Legenda o Ajvaz-dedi*, promocija slikovnice Rusmira Agačevića Rusa o kojoj su govorili Berin Tuzlić, autor crteža, i Rusmir Agačević Rus, autor teksta, uz moderiranje Enesa Škrge (6. decembra, Zavičajni muzej)

– *Iza sna*, pozorišna predstava u izvođenju članova Bošnjačke zajednice kulture „Preporod" Općinskog društva Gornji Vakuf, čime ponovo potvrđujemo nastojanje promoviranja projekata „Preporodovih" društava iz drugih sredina, kao i saradnju s ustanova s područja naše općine (7. decembra, Elči Ibrahim-pašina medresa u Travniku)

– *Ljepota riječi*, proglašenje nagrađenih radova prispjelih na „Konkurs za najbolji literarni rad" i dodjela nagrada laureatima, uz druženje sa svim učesnicima Konkursa (8. decembra, Edukacijski fakultet Univerziteta u Travniku)

– *Tragedija riječi – Tvoja će priča biti naš odgovor*, kratki film u produkciji Elči Ibrahim-pašine medrese (scenarij: Kerim Sefer, gluma: Bakir Mehmedović i Muaz Sedić, tehnička realizacija: Vahid Karić i Harun Adilović), prikazan nakon proglašenja rezultata Konkursa (8. decembra, Edukacijski fakultet Univerziteta u Travniku)

Partneri

Travnički „Preporod" je i u 2016. godini realizirao nekoliko programskih sadržaja u saradnji s drugim društvima „Preporoda", kao, naprimjer, u saradnji s „Preporodovim" društvima iz Kladnja, Zenice i Gornjeg Vakufa. Također, dobra saradnja ostvarena je s određenim javnim ustanovama, kao što su: Zavičajni muzej Travnik, Biblioteka Travnik, Edukacijski fakultet Univerziteta u Travniku, Mješovita srednja ekonomsko-ugostiteljska škola, Travnik, Elči Ibrahim-pašina medresa u Travniku i Centar za kulturu Travnik, te s određenim udruženjima: Kulturno-umjetničko društvo Karaula, Tamburaški orkestar Centra za kulturu Travnik, Ženski hor Centra za kulturu Travnik, Dječiji dramski studio Centra za kulturu Travnik, Pozorište Travnik, Fotoklub „Fot", Travnik, što je umnogome imalo utjecaja na kvalitet ovogodišnjih programa. Također treba spomenuti Radio TNT i Kanal 6, naše medijske partnere, koji su doprinijeli da „Preporodovi" programi i organizirana dešavanja budu vidljivi široj javnosti.

Uz naše partnere, za dobar kvalitet rada travničkoga „Preporoda" moramo istaći i razumijevanje koje imamo od općinskih struktura vlasti, i to kroz stalno finansiranje, mada skromnim sredstvima, i ustupljeni prostor u centru Travnika. Realiziranje spomenutih aktivnosti omogućeno je sredstvima Ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta Srednjobosanskog kantona i Općine Travnik, ostvarenim apliciranim projektima.

Procjenjujući naš rad tokom 2016. godine, mišljenja smo da nam je i ove godine uspjelo, kontinuiranim radom, organizirajući i realizirajući raznovrsne programe u okviru „Preporodovih" projekata te sudjelujući u više manifestacija, planiranim aktivnostima djelovati na svijest lokalne zajednice, odnosno animirati publiku, ali i cjelokupnu javnost te pozitivnim porukama skrenuti pažnju na „Preporod" i „Preporodovo" djelovanje. Sve to je postignuto svesrdnim trudom članova Izvršnog odbora, a to su Amra Čampara-Lolić, predsjednica, Senid Gerin i Taik Ganić, zamjenici predsjednice, Jasmina Hopić,

blagajnica, Fatima Maslić, Aida Ramčić-Salkić, Elmedina Alić i Zakir Vareniković te Abdulah Vrselj, sekretar, koji svojim radom, kompetencijom i stručnošću dugo godina doprinose prepoznatljivom djelovanju ovoga društva.

Smatramo da smo u potpunosti ispunili ciljeve zacrtane u našem Statutu te dali svoj puni doprinos na očuvanju bošnjačke kulture, jezika i cjelokupne tradicije, ali i na predstavljanju savremene misli i savremenih ostvarenja, riječju, svih naših vrijednosti, i to prenošenjem ljubavi prema kulturnim i intelektualnim vrijednostima kroz njihovu prezentaciju širem krugu posjetitelja. Ove godine akcent smo stavili na pozorišnu umjetnost te, osim užitka koji taj oblik umjetnosti pruža poznavaocima i ozbiljnim posjetiteljima, naše nastojanje smo usmjerili i na "odgajanje" mlade publike (budući da imamo cijelu jednu generaciju rođenu i odraslu u sredini u kojoj nema ni kina ni pozorišta, generaciju koja, naprimjer, ne zna da treba isključiti mobitel za vrijeme prikazivanja predstave) te smo nastojali djelovati i u tom pravcu i nametnuti im model ponašanja u pozorišnoj dvorani.

Predsjednica
Amra Čampara-Lolić

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Tuzla

I u 2016. godini Bošnjačka zajednica kulture „Preporod" Općinsko društvo Tuzla je, uprkos teškoj materijalnoj situaciji, nastojala da obilježi i održi značajne kulturne manifestacije, promocije, razna predavanja i uspostavi saradnju, ne samo s Gradom Tuzla, Tuzlanskim kantonom nego i šire. Rađeno je na zaštiti i promoviranju kulturnog nasljeđa, ali i promoviranju umjetničkih i naučnih postignuća Bosne i Hercegovine i Bošnjaka. Nastojali smo uspostaviti saradnju i sa strukturama vlasti na svim nivoima. Također, cilj BZK „Preporod" Tuzla je bio da što više mladih ljudi uključimo u rad BZK „Preporod".

Dakle, u 2016. godini nastavili smo kontinuirani rad, realizirajući razne projekte i organizirajući mnoge programe te sudjelujući u velikom broju manifestacija, planiranim aktivnostima djelovati na svijest lokalne zajednice, i to naručito na svijest mladih ljudi. BZK „Preporod" Općinsko društvo Tuzla će i u narednom periodu nastaviti sa svojim radom i djelovanjem, kako bi svojim aktivnostima bio prisutan u svim sferama društva, a cilj je da temeljne vrijednosti kulture i kulturnog nasljeđa koje posjeduju Bošnjaci prezentira građanima Grada Tuzla, a i šire.

U toku 2016. godine održali smo sljedeće aktivnosti:

− Održana je tribina naziva „Naša jedina domovina Bosna i Hercegovina" u prostorijama Bosanskog kulturnog centra Tuzla. Gost tribine je bio novinar Salih Brkić.

− U prostorijama JU Narodne i univerzitetske biblioteke „Derviš Sušić" Tuzla, održana je promocija knjige *Iz Cazinske krajine* autora Šefkije Pozderca, dipl. inž. arhitekture. Promotori su bili: Senadin Lavić, Izet Šabotić, Enisa Žunić, Edin Jahić. Gosti su bili Muhamed Filipović i Atif Dudaković.

− Održana je promocija knjige *Bošnjačka kultura ponašanja* autorica Mevlide Serdarević i Ajnije Omanić iz Sarajeva. Promocija je održana u prostorijama BKC-a Tuzla, 17. maja 2016. godine. Promotori su bili Meša Pargan, Svetlana Bajić, Enisa Žunić, Mevlida Serdarević i Ajnija Omanić.

− Drugog juna 2016. godine gradonačelnik grada Splita Ivo Baldasar sa svojim saradnicima, pročelnicom ureda gradonačelnika Marinom Prtić, voditeljem Odsjeka za međunarodne poslove Nikolom Horvatom, glavnim imamom Medžlisa Islamske zajednice Grada Splita Vahidom ef. Hadžićem, predsjednikom Vijeća bošnjačke nacionalne manjine Splitsko-dalmatinske županije Kadrom Kulašinom i predsjednikom Vijeća bošnjačke nacionalne manjine Grada Splita Edinom Nurkićem, boravio je u Tuzli i tom prilikom posjetio BZK „Preporod" Općinsko društvo Tuzla. Goste su dočekali članovi Izvršnog odbora „Preporod" Tuzla kao i članovi ostalih nacionalnih društava, „Napretka" i „Prosvjete". Svrha posjete je uspostavljanje saradnje dvaju gradova i tom prilikom su društva predstavila svoju kulturnu baštinu.

− Općinsko društvo BZK „Preporod" Tuzla, skupa sa ZOD-o Tuzlanskog kantona, upriličilo je zajednički iftar za članove u Behram-begovoj medresi Tuzla.

− Tradicionalno, i 2016. godine Općinsko društvo BZK „Preporod" Tuzla je održalo prvog dana Ramazanskog bajrama druženje za sve članove i ostale građane Tuzle, a u povodu obilježavanje tog značajnog praznika Bošnjaka. Organiziran je prigodan kulturno-zabavni program.

− U saradnji s Vladom Tuzlanskog kantona, uredom premijera, Muftijstvom TK Tuzla, 22. juna 2016. godine, održana je promocija poetsko-muzičkog kolaža „Putovi − zapis o zemlji", autora Irfana Kasumovića koji potpisuje režiju. Scenografiju za predstavu je uradio Suad Avdagić, kostimografiju Šefika Hukić, fotografiju i video Muhamed Kahrimanović, dizajn Damir Pirić, muziku Elvis Sivčević i Lejla Teskeredžić. Predstava je održana u saradnji s BKC-om Tuzla s početkom u 20 sati.

− BZK „Preporod" Tuzla je sa poetsko-muzičkim kolažem „Putovi − zapis o zemlji" u saradnji sa BZK „Preporodima" Tuzlanskog kantona uspostavio saradnju i predstavu prikazao i publici u mnogim gradovima Tuzlanskog kantona.

− 21. septembra 2016. godine, Valter Marija Stojan, bivši ataše za kulturu iz Austrije i počasni građanin Grada Tuzle, bio je u posjeti BZK „Preporod" Tuzla skupa sa Safetom Husanovićem. Svrha posjete je uspostavljanje kulturne saradnje i održavanje značajnih datuma koji su u vezi s oveim dvjema zemljama. Valtera Marija Stojana primili su predsjednica BZK „Preporod" Tuzla i članovi IO BZK „Preporod", Izet Šabotić i Nahid Mehić.

− Održani su 8. Likovni susreti „Vršani 2016." Likovna kolonija je otvorena 24. septembra 2016. godine ispred hotela Tehnograd u naselju Slavinovići. Koloniju je otvorio predsjednik Gradskog OO SDA Tuzla Sabahudin Imamović. Bio je upriličen i kulturno-zabavni program.

− U saradnji s BZK „Preporod" Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine održan je naučni skup naziva „Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog identiteta". BZK „Preporod" Tuzla je s prof. dr. Vedadom Spahićem promovirao knjigu *Razbijeno zrcalo identiteta: ogled o prozi Hadžema Hajdarevića*.

− Pod pokroviteljstvom Vijeća bošnjačke nacionalne manjine Grada Rijeke održana je radionica „Kultura sjećanja". Organizator je bio „Udruga mladih Bošnjaka prijatelja grada Rijeke. Uvodničar je bila gospođa Šuhra Dumanić, novinar i publicist iz Opatije. Gošća radionice je bila Enisa Žunić, predsjednica BZK „Preporod" Tuzla.

− Na televiziji Tuzlanskog kantona učestvovali su Fatmir Alispahić, Jasna Hadžiselimović i Enisa Žunić u emisiji o sevdahu. Govoreno je o postanku i trajanju sevdalinke i o sjećanju na rahmetli Omera Pobrića. U programu je učestvovao i muzički ansambl BZK „Preporod" Tuzla.

− Muzički ansambl BZK „Preporod" Općinsko društvo Tuzla je učestvovao na televizji Tuzlanskog kantona, gdje su se predstavili mladi muzičari koji su članovi Društva, a u povodu prvog dana Ramazanskog bajrama.

− U 2016. godini BZK „Preporod" Tuzla je ponovno počeo uspostavljati rad biblioteke koja se nalazi u prostorijama BZK „Preporod".

− Predsjednica BZK „Preporod" Tuzla Enisa Žunić i član IO BZK „Preporod" Tuzla, gospodin Nahid Mehić bili su u posjeti ministru za obrazovanje, nauku, kulturu i sport Tuzlanskog kantona, Zlatanu Muratoviću, a radi pomoći i saradnje, te daljeg rada i djelovanja BZK „Preporod" Tuzla.

− U saradnji sa ZOD-om Tuzlanskog kantona, BZK „Preporod" Tuzla je upriličio održavanje skupa u prostorijama BZK „Preporod" Teočak u povodu obilježavanja 25. novembra, Dana državnosti BiH.

− BZK „Preporod" Tuzla je organizirao komemoraciju povodom smrti istaknutog kulturnog radnika gospodina Dževada Jogunčića u prostorijama NUB „Derviš Sušić" Tuzla, 14. decembra 2016. godine. Dževad Jogunčić je bio veliki prijatelj i saradnik BZK „Preporod" Tuzla.

− Sve održane manifestacije, promocije, predavanja, koje je organiziralo BZK „Preporod" Općinsko društvo Tuzla su redovno pratile medijske kuće Grada Tuzle, Tuzlanskog Kantona i ostale. Sva događanja objavljivana su i na portalima.

− Redovno su održavane sjednice Izvršnog odbora BZK „Preporod" Općinsko društvo Tuzla.

− BZK „Preporod" Tuzla je sarađivao s drugim institucijama kulture, nacionalnim kulturnim društvima, nevladinim organizacijama.

− Na televizijama Tuzlanskog kantona i Grada Tuzle predstavljali smo svoj Plan i program za 2016. godinu, i na poziv televizija i radija redovno predstavljali svoje aktivnosti.

Bošnjačku zajednicu kulture „Preporod" Općinsko društvo Tuzla redovno je ugošćavala poznate građane Grada Tuzle kao i šire, a koji su izrazili želju za daljom saradnjom.

Predsjednica
Enisa Žunić

BZK „Preporod“ − Općinsko društvo Vareš

Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“ Vareš je u svom radu u toku 2016. godine obavljala aktivnosti predviđene Statutoma i Planom rada Društva.

− 08. januara, članovi BZK „Preporod“ Vareš gostovali su u Busovači. Gospođa Azemina Likić i Halid Begić su učestvovali u manifestaciji naziva „Večer sevdaha“.

− 09. januara, u velikoj sali Općine Vareš u organizaciji BZK ‹“Preporod“ Vareš odigrana je predstava *Ja mahaluša* autorice Indire Kučuk-Sorguč. Sredstva od predstave donirana su za liječenje našeg sugrađanina Sedina Rožajca.

− 01. marta, upućena je čestitika za Dan nezavisnosti BiH na Facebook stranici Društva.

− 06. marta, BZK “Preporod“ Vareš, u saradnji s Medžlisom IZ Vareš realiziran je projekt humanitarnog karaktera – podjela materijalne pomoći socijalno ugroženoj kategoriji stanovništva.

− 23. marta, s ciljem obilježavanja marta kao mjeseca posvećenog ženi, organizirana je predstava naziva „Cosa Nostra“ u velikoj sali Općine Vareš. U predstavi je igrala Minka Muftić, prvakinja Drame Narodnog pozorišta Sarajevo.

− 15. aprila, u kino sali Vareš održana je predstava *Hanuma ministarka* rađena po djelu Branislava Nušića *Gospođa ministarka* u režiji profesorice Berine Fatić, a pod pokroviteljstvom BZK „Preporod“ Vareš. Predstavu su igrali učenici srednje škole Nordbat −Vareš.

− 06. maja, sekcija žena BZK „Preporod“ Vareš u organizaciji Općine Vareš prezentirala je bosanskohercegovačke specijalitete u povodu potpisivanja sporazuma o saradnji između Općine Vareš i Općine Oguzeli.

− 17. maja, u kino-sali Breza, održana je predstava *Hanuma ministarka* u organizaciji BZK „Preporod“ Vareš i Asocijacije žena Medžlis IZ Breza.

− 18. maja, upriličena je promocija knjige *Careve oči* uvaženog profesora i istaknutog bosanskohercegovačkog pjesnika Džemaludina Latića. Promotor je bio prof. dr. Senadin Lavić.

− 03. juna, na platou u ulici Čaršija održan je predramazanski koncert u organizaciji BZK „Preporod“ Vareš i Medžisa IZ Vareš. Koncert je održao poznati bosanskohercegovački muzičar Armin Muzaferija i Hor BZK „Preporod“ Ilijaš.

− 13. juna, članovi BZK „Preporod“ Vareš posjetili su „Preporod“ u Zenici. Organiziran je iftar za žene, a naše članice su prikazale modnu reviju naziva „Hidžab kroz vrijeme“.

− 04. jula, objavljena je čestitka u povodu Ramazanskog bajrama na Facebook stranici.

− 07. jula, članovi BZK „Preporod“ Vareš gostovali su u domu kulture Budoželje, gdje su izveli kulturno-umjetnički program u povodu Bajrama.

− 11. jula, organizirana je mirna šetnja ulicama Vareša u znak sjećanja na genocid u Srebrenici. U Čaršijskoj džamiji proučen je kelime i tewhid šehidima Vareša i Srebrenice.

− 26. jula, na poziv BZK „Preporod“ Zenica, članice BZK „Preporod“ Vareš učestvovale su u likovnoj koloniji „Stara Bosna“ na Vranduku.

− 11. septembra, objavljena je čestitka u povodu Kurban-bajrama na Facebook stranici.

− 29. septembra, održana je javna tribina o temi: *Bobovac − jučer, danas, sutra*. Predavač je bio prof. dr. Enver Imamović, arheolog i historičar.

− 07. oktobra, na poziv Općine Vareš, članice BZK „Preporod" Vareš učestvovale su na sajmu za izložbu tradicionalnih slatkih jela.

− 21. oktobra, u povodu obilježavanja 23. godišnjice ratnog zločina nad Bošnjacima Stupnog Dola i Vareša, upriličena je promocije knjige *Moj osmijeh je moja osveta* autorice Dževe Avdić iz Srebrenice. Promotor knjige je bila profesorica Jasmina Šijak iz Vareša.

− 22. oktobra, u sali Općine Vareš održana je komemorativna akademija u povodu stradanja Bošnjaka u Varešu i Stupnom Dolu.

− 23. oktobra, organizirana je komemorativna sjednica na Stupnom Dolu.

− 27. oktobra, u sali Općine Vareš upriličena je promocija *Godišnjaka* BZK „Preporod" za 2015. godinu. Promotori su bili: prof. dr. Senadin Lavić, prof. dr. Sead Šemsović i prof. dr. Aladin Husić. Te večeri smo ugostili BZK „Preporod" Zenica s predsjednicom Amnom Sofić.

− 21. novembra, predsjednica BZK „Preporod" Vareš Sahudina Beganović, na poziv BZK „Preporod" Dubrovnik, bila je gost na manifestaciji „Večer bosanskoga folklora u Dubrovniku"

− 25. novembra, BZK „Preporod" Vareš, u saradnji s Općinom Vareš, organizirao je obilježavanje Dana državnosti BiH u kraljevskom gradu Bobovcu. Učesnici programa su bili: Adil Kulenović, predsjednik Asocijacije nezavisnih intelektualaca Krug 99; dr. Ibrahim Pašić, prof. dr. Sanjin Kodrić, prof. dr. Senadin Lavić, predsjednik BZK „Preporod" BiH. Program su dodatno uljepšali muzički ansambl BZK „Preporod" Zenica, hor BZK „Preporod" Visoko i Hor gimnazije iz Visokog.

− 09. decembra, naše članice Dženita Alajmović i Džana Ahmedović učestvovale su na 3. Viteškom festivalu sevdalinke naziva „Sevdah u Vitezu". Festival je bio humanitarnog karaktera, a Džana Ahmedović je osvojila 3. mjesto.

− 17. decembra, članovi BZK „Preporod" Vareš učestvovali su u manifestaciji „Večer sevdaha", održanoj u organizaciji BZK „Preporod" Busovača u Busovači. Te večeri su se predstavili naši članovi Halid Begić i Azemina Likić.

Rad BZK „Preporod" Vareš je prepoznat na nivou Općine Vareš. Bez obzira na tešku ekonomsku situaciju u gradu Varešu, realiziran je veliki broj kvalitetnih projekata, koji su obogatili kulturni život Bošnjaka u Varešu. Ostvarena je kvalitetna saradnja s Medžlisom IZ Vareš, Općinom Vareš, te drugim udruženjima koja djeluju na nivou Općine Vareš i Općinskim društvima „Preporod" na nivou BiH, a i u susjednoj državi Hrvatskoj.

Predsjednica
Sahudina Beganović

BZK„Preporod" − Općinsko društvo Velika Kladuša

Naše aktivnosti u 2016. godini bazirale su se na organizaciji manifestacija po kojima je „Preporod" postao prepoznatljiv u Velikoj Kladuši. Dugo godina nemamo riješeno finansiranje rada našeg društva pa mnoge manifestacije koje organiziramo limitirane su prikupljenim sredstvima od donatora. Zbog istog problema, tj. sistemskog finansiranja, nismo u mogućnosti da riješimo i adekvatan prostor za rad Društva. Nadamo se da ćemo u narednom periodu uspjeti riješiti i taj problem i na taj način unaprijediti rad Društva. Veće i značajnije aktivnosti koje smo planirali u 2016. godini uspjeli smo i realizirati. Jedan od problema s kojim smo se susreli i ove godine jeste što još nije u funkciji Centar za kulturu i obrazovanje "Zuhdija Žalić", jer je u fazi rekonstrukcije, tako da smo svoje kulturne manifestacije održavali u prostorima koje smo imali na raspolaganju, a najčešće je to bila općinska Vijećnica.

U 2016. godini realizirali smo sljedeće kulturne aktivnosti:

Februar

− 23. februar, Dan općine Velika Kladuša, učestvovali smo u programu Svečane akademije.

Mart

− U povodu obilježavanja 1. marta, Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine, održano je stručno predavanje u Vijećnici općine Velika Kladuša s temom „Kraljica, majka i borkinja za nezavisnost Bosne i Hercegovine Katarina Kotromanić", a predavač je bio Khsein Sejko Mekanović. prof., a moderator predavanja bio je Mirza Ćufurović, prof.

− 1. mart, Dan nezavisnosti BiH, učestvovali smo u programu Svečane akademije.

− 5. Naučni simpozij „Islam i civilizacija", u povodu obilježavanja 11. marta, Svjetskog dana islamske kulture, mira, dijaloga i filma. Tema simpozija je „Islam i mediji", a predavači na ovom skupu bili su:

prof. dr. Nusret Isanović: „Mediji i kultura komuniciranja"; Orhan Hadžagi: „Uloga medija u izgradnji države"; mr. sci Dijana Begović: „Islam u književnosti i medijima". Moderator simpozija je bila mr. Ilhana Škrgić. Suorganizatori skupa bili su uposlenici JU OŠ „25. novembar" Velika Kladuša i Medžlis Islamske zajednice Velika Kladuša.

Maj

− U sklopu obilježavanja Kladuških dana kulture održana je tradicionalna manifestacija „Hrnjičine večeri", posvećena epskom krajiškom junaku Muji Hrnjici. Tom prilikom upriličena je izložba slika autora Hasana Bekanovića. Izložbu je otvorio direktor centra za kulturu Zlatko Dizdarević. Sakib Selimović, predsjednik „Preporoda", govorio je o „Kontinuitetu krajiških večeri"; Aida Kljajić-Dizdarević govorila je o liku „Muje Hrnjice"; dr. Almira Džanić govorila je o „Jeziku krajiških pisama". Moderator manifestacije bio je Adis Džaferović, prof.

− 31. maj, Međunarodni dan bijelih traka, obilježen je u utorak s ciljem podsjećanja na zločine koji su u gradu Prijedoru počinjeni nad nesrpskim stanovništvom u proteklom ratu. Okupljenim građanima, a i učenicima osnovnih i srednjih škola u gradskom parku „Meeting Point" su se obratili Zumret Ćoragić, glavni imam Medžlisa Islamske zajedni-

ce Velika Kladuša, imam gradske džamije Muamer Ćatić, Bisenija Mušedinović, profesorica bosanskog jezika i književnosti te Sakib Selimović. I ovog puta iz Velike Kladuše poslana je poruka mira, tolerancije i suživota te čuvanje i poštivanje svog indentiteta i poštovanje drugih.

Juli

− Učestvovali u programu obilježavanja Ramazanskog bajrama.

August

− Učestvovali u programu Svečane akademije u povodu obilježavanja oslobođenja Velike Kladuše.

Septembar

− Učestvovali u programu obilježavanja Kurban-bajrama u saradnji s Centrom za kulturu i obrazovanje „Zuhdija Žalić" pod nazivom „Nek se pjeva Bajram je..."

Oktobar

− Obilježavanje mjeseca knjige obilaskom gradskih škola.

Novembar

− Svečana akademija u povodu obilježavanja Dana državnosti BiH. Učestvovali u zajedničkom kulturno-umjetničkom programu.

Decembar

− Održana redovna Skupština BZK "Preporod" na kojoj je podnesen Izvještaj o radu za 2016. godinu i ocjena realiziranih aktivnosti te prijedlog Programa rada za 2017. godinu.

Predsjednik
Sakib Selimović

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Visoko

Početak 2016. godine za Općinsko društvo Visoko bio je u znaku nastavka obilježavanja 25. godišnjice od održavanja Obnoviteljske skupštine Društva, koja je održana 6. decembra 1990. godine. U sklopu obilježavanja tog značajnog datuma 8. januara u velikoj sali Općine Visoko upriličena je tribina naziva: „Istočna Bosna: ciljevi i obaveze". Tribinu smo organizirali uz pomoć i saradnju s Općinom Visoko i Medžlisom islamske zajednice Visoko. Učesnici tribine bili su: prof. dr. Senadin Lavić, predsjednik BZK „Preporod" i profesor na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu; Hamed ef. Efendić, rukovodilac Ureda za društvenu brigu Rijaseta IZ u BiH i bivši muftija goraždanski; Bajro Perva, novinar i književnik. U sklopu tribine je i promovisana knjiga *Zulija*, poema o stradanju Bošnjakinja Podrinja, autora Bajre Perve.

− 19. februara smo organizirali, u maloj sali Općine Visoko, tribinu čije su glavne teme bile berzansko poslovanje, vrijednosni papiri – dionice, stav islama o berzanskom poslovanju i najzad sudbina dionica KTK Visoko, TI Vitex i Kovine. Samu tribinu vodio je direktor Sarajevske berze, dr. Tarik Kurbegović, jedan od rijetkih doktora ekonomskih

nauka na aktivnom tržištu kapitala u Federaciji BiH, koji je prisutnima pojasnio kako berza posluje i šta su vrijednosni papiri – dionice.

− BZK „Preporod„ Visoko je, zajedno s Općinom Visoko, i ove godine uspješno organizirao manifestaciju na kojoj je obilježen 1. mart, Dan nezavisnosti BiH. Gost predavač na manifestaciji je bio bivši član Predsjedništva BiH prof. dr. Mirko Pejanović, koji je mlade upoznao s važnošću tog datuma i događajima koji su obilježil noviju historiju BiH. Više od 150 mladih aktivno je učestvovalo u realizaciji projekta, a posebno Kulturno-umjetničko društvo „Visoko", Gimnazija Visoko i profesor Nedim Talić, Škola plesa Zumba Visoko, ŠRG Pirueta, NK Bosna Visoko, ŽRK Bosna Visoko, RK Bosna Visoko, Aeroklub Izet Kurtalić Visoko i Odred izviđača Visoko.

− S ciljem afirmacije sevdalinke, kao našeg važnog kulturnog naslijeđa, organizirali smo i Festival „Mladi pjevaju sevdalinke". Festival je realiziran u periodu od 25. marta do 15. maja 2016. godine i na njemu je učestvovalo 150 učenika svih osnovnih škola s područja Općine Visoko. Nakon izbora 30 najboljih od stručnog žirija u takmičenju po školama pristupilo se jednomjesečnom radu s kandidatima i probama sa orkestrom, a 15 i 22. aprila održane su dvije polufinalne večeri. Osamnaest najboljih učestvovalo je u finalu.

− 5. aprila je u Tešnju, u organizaciji firme „Planjax" Tešanj i BZK „Preporod" Visoko, a u okviru „Tešanjskog proljeća", održana tribina „Palestina jučer, danas, sutra" i promocija knjige Seida Bukurevića *Jerusalem. Bilješke o Bejtu'l-makdisu*. Gosti tribine su bili predstavnici Ambasade Palestine u BiH, Avdo Hebib, predsjednik Društva bosansko-palestinskog prijateljstva, Seid Bukurević, autor knjige, Mersed Šahinović, predsjednik BZK „Preporod" Visoko i domaćin, vlasnik „Planjaxa" Bajruzin Hajro Planjac.

− Zadnji petak u mjesecu Ramazanu u cijelom svijetu se obilježava kao Svjetski dan Kudsa − Jerusalema. Taj dan se daje podrška palestinskom narodu u borbi za slobodu i borbu protiv agresije Izraela na Palestinu. BZK „Preporod" Visoko, Medžlis IZ Visoko i Udruženje Bosansko-hercegovačko palestinskog prijateljstva i ove godine su dali podršku pravednoj borbi palestinskog naroda. Centralna manifestacija Svetskog dana Kudsa u Visokom održana je u subotu, 2. jula, u Visokom. Manifestaciji je prisustvovalo više stotina građana, a tim povodom u Visokom je bila postavljena prvi put u BiH, a vjerovatno i šire, replika Kubetul sahra (Kupola iznad stijene), simbola Jerusalema, objekta koji je napravljen iznad stijene za koju se vjeruje da je s nje Muhammed, a.s., krenuo na Miradž. BZK „Preporod" Visoko ovom prilikom se zahvaljuje uposlenicima firme „Meta as" i direktoru Seidu Bukureviću, koji su uradili maketu, firmi „Omerović", Zlatari Čehajić Visoko i gospodinu Hikmetu Lemešu, koji su dali izuzetan doprinos u realizaciji projekta.

− 22. jula, povodom stotinu godina od rođenja našeg istaknutog teologa Ibrahima ef. Hodžića, BZK „Preporod" Visoko je zajedno s Medžlisom IZ u Visokom i Općinom Visoko prigodnom manifestacijom obilježio ovu značajnu godišnjicu u Kulturnom centru Altindag Visoko, a u okviru manifestacije Visočko ljeto 2016. Gosti tribine su bili: mr. Muhamed Okić, stručni savjetnik vojnog muftije, koji je magistrirao na djelu Ibrahim ef. Hodžića; Hfz Ismet ef. Spahić; Mirsad ef. Mahmutović; Aleksandar Seksan, glumac

− 29. augusta, povodom Dana općine Visoko, organizirano je sjećanje na naše sugrađane – velikane. Osim već spomenutog skupa, posvećenog Ibrahim ef. Hodžiću, na Dan

općine organizirali smo manifestaciju posvećenu dr. Hazimu Šabanoviću, a povodom 100 godina od njegovog rođenja. U okviru ove manifestacije organizirano je: renoviranje mezara dr. Hazima Šabanovića uz pomoć Općine Visoko.

− Izložba o životu i radu dr. Šabanovića, koju je pripremio profesor Haris Gorak, otvorio je profesor dr. Hilmo Neimarlija; tribina povodom 100 godina od rođenja dr. Hazima Šabanovića na kojoj su učestvovali: dr. Senadin Lavić, dr. Aladin Husić, mr. Osman Lavić, dr. Adnan Kadrić i mr. Ramiza Smajić.

− U oktobru već tradicionalno smo organizirali doček Nove hidžretske godine na otvorenom. Uz prisustvo velikog broja građana Visokog i gostiju iz susjednih gradova članovi „Preporod" Visoko, KUD-a Visoko, kao i solista Adnan Koljenović izveli su odgovarajući program, poslije kojeg je svim prisutnim besplatno dijeljeni halva i kahva.

− U saradnji s mr. Lejlom Džambazov pokrenuta je radionica za mlade i hor, gdje se izučava naša tradicionalna muzika svih naroda u BiH. U rad hora „Preporoda" uključeni su učenici srednjih škola sa područja Općine Visoko. Ono što su naučili bit će prezentirano na manifestaciji 1. marta 2017. godine.

− Povodom Dana državnosti Bosne i Hercegovine i završetka radova na renoviranju prostorija BZK „Preporod" Visoko, uz pomoć i saradnju s Općinom Visoko, organizirana je manifestacija Dani „Preporoda". Manifestacija se održana 24. novembra sa sljedećim programom: Tribina: *Uloga i značaj „Preporoda" u životu Bošnjaka*, gost prof. dr. Ibrahim Krzović, a tribina je održana u prepunoj velikoj sali Općine Visoko, nakon završene tribine svečano su otvorene nove prostorije „Preporoda". Istovremeno su otvorene i dvije izložbe: Izložba izdanja BZK „Preporod"; Historijat BZK „Preporod" (fotografije, dokumenti, tekstovi plakati). Na izložbi su bili i prvi put predstavljeni rezultati istraživanja o Visočanima koji su pomagali školovanje omladine još 1903. godine i o onima koji su primali tu pomoć.

− Našu aktivnost na formiranju „Preporodove" općinske biblioteke pomogla je i voditeljica Biblioteke Instituta za bošnjačke studije BZK „Preporod" Sarajevo, gospođa Isma Kamberović, koja je preko matične „Preporodove" biblioteke iz Sarajeva izdvojila pedesetak naslova našoj biblioteci, tako da smo već prikupili nekoliko stotina naslova.

− Otvaranjem novih prostorija stvoreni su preduslovi za još intenzivniji rad, tako da smo u decembru uveli redovna druženja srijedom, gdje se razgovara o aktuelnim problemima i situacijama u Visokom, BiH i svijetu. Naši gosti su bili: prof. Džemal Salihspahić, bivši direktor Medrese „Osman ef. Redžović" i jedan od naših dosadašnjih predsjednika; prof. dr. Amir Ganić, sa kojim smo razgovarali o važnosti obrazovanja i problemima u toj oblasti; profesor hafiz Nijaz ef. Aganhodžić, koji nas je upoznao o razlozima problema u Siriji.

− Kao svoj doprinos obilježavanju mjeseca Rabiu-l-evvela, mjeseca rođenja Muhammeda, a.s., BZK „Preporod" Visoko je u saradnji sa Općinom Visoko i Medžlisima IZ Gračanica i Visoko organizirao izložbu Kur'anskih rukopisa. Zahvaljujući direktoru Gazi Husrev-begove biblioteke mr. Osmanu Laviću i hafizu Hasi Popari, dobili smo snimke najljepših prvih stranica mushafa iz fundusa Gazi Husrev-begove biblioteke. Svi su pisani u periodu od XVI do XIX vijeka, a mogli bi izdvojiti dva za nas najinteresantnija. Izložba je izazvala veliko interesovanje i posjetilo ju je više stotina ljudi.

Ovom izložbom završena je još jedna uspješna godina za BZK „Preporod“ Općinsko društvo Visoko. Veliku podršku našem radu sve vrijeme imali smo od našeg predsjednika prof. dr. Senadina Lavića, koji je i sam učestvovao u nekoliko naših projekata, kome se ovom prilikom zahvaljujemo, kao i uposlenicima u matičnim službama. Moramo još jednom napomenuti da smo u toku realizacije velikog broja projekata imali veliku pomoć i saradnju Općine Visoko i načelnice mr. Amre Babić, kao i pomoćnice načelnice gospođe Edine Ferizović, koja je rukovodilac Službe za društvene djelatnosti i boračko-invalidsku zaštitu. Posebnu zahvalnost dugujemo Islamskoj zajednici u BiH, te medžlisima Visoko i Gračanica.

Predsjednik
Mersed Šahinović

BZK „Preporod“ − Općinsko društvo Vitez

Plan i program rada Bošnjačke zajednice kulture „Preporod“ Vitez za 2016. godinu definiran je i usvojen od Upravnog odbora na sjednici održanoj 02. februara 2016. godine. Prilikom utvrđivanja aktivnosti planiranih za realizaciju osnova bile su upravo redovne aktivnosti koje Društvo realizira već dugo godina. U skladu s tim, izdvojene su sljedeće aktivnosti:

− organizacija Svečane akademije u povodu 25. godina postojanja BZK “Preporod“ Vitez

− organizacija kulturno-zabavne manifestacije „9. Međunarodna smotra folklornog stvaralaštva – Vitez 2016“

− organizacija manifestacija povodom državnih praznika (Dan nezavisnosti BiH, Dan državnosti BiH)

− organizacija kulturno-zabavnih manifestacija u sklopu obilježavanja vjerskih praznika (Ramazanski bajram i Kurban-bajram)

− organizacija minimalno dviju promocija knjiga na području općine Vitez

− organizacija minimalno jedne javne tribine

− organizacija kulturno-zabavne manifestacije „3.Festival sevdalinke – Sevdah u Vitezu“

− aktivnosti u sklopu obilježavanja Dana općine Vitez

Osim navedenih aktivnosti, koje su sve uspješno i realizirane, BZK „Preporod“ Vitez bio je organizator ili učesnik na velikom broju kulturnih, zabavnih i vjerskih događaja koji su održani na području općine Vitez, našeg kantona, države Bosne i Hercegovine, ali i van njenih granica.

Između ostalog, naše Društvo je bilo inicijator i glavni organizator dvaju velikih humanitarnih projekta na području naše općine u kojima su prikupljena značajna finansijska sredstva za pomoć u liječenju dva naša maloljetna sugrađanina, Ahmeda Haskića i Almira Podojka (u spomenute dvije akcije prikupljeno je gotovo 25.000 KM finansijske pomoći).

Kao i proteklih nekoliko godina, podržali smo (finansijski i kroz učešće i ljudske resurse) projekt „Marš mira Vitez – Srebrenica" te time potvrdili naše opredjeljenje da uvijek podržavamo ovakve i slične projekte i programe s kojima se skreće pažnja na genocid i stradanje Bošnjačkog naroda u proteklom ratu.

Dali smo svoje učešće kao nevladin sektor u seminarima i okruglim stolovima, koje je organizirala Misija OSCE-a u našoj zemlji (Sarajevo,Vitez), koja je sa direktnim pozivima za naše Društvo prepoznala naš rad i trud kao udruženja građana koje može dati svoj doprinos u unapređivanju civilnog Društva kroz afirmaciju određenih tema interesantnih za širu društvenu zajednicu.

Finansijski i programski smo podržali i druga udruženja i organizacije koje djeluju na području općine Vitez u realizaciji njihovih projekata pa smo tako svoj skromni doprinos dali u organizaciji sportskih turnira, obilježavanju važnih datuma iz proteklog rata, vjerskih događaja itd.

Drugi put smo bili učesnici sportsko-rekreativne manifestacije „Majski pohod" koju organizira Planinarsko društvo „Zabrđe" iz Viteza.

Nastavili smo uspješnu saradnju s osnovnim školama iz naše općine, kroz realizaciju literarnog konkursa o temi „Mojoj dragoj BiH".

Naši predstavnici bili su učesnici seminara koji je organizirala ICTM – Internacionalno vijeće za tradicionalnu muziku u Sarajevu.

Pojavili smo se kao i izdavač jednog književnog izdanja, tj. knjige koju je napisao upravo dugogodišnji član i nekadašnji predsjednik BZK "Preporod" Vitez, a danas zamjenik predsjednika, Fejzulah Bešo.

Zadržali smo postojeći nivo i unaprijedili saradnju sa Medžlisom islamske zajednice Vitez, probosanskim političkim subjektima koji djeluju na području naše općine, općinskim vlastima, udruženjima građana, sportskiim i drugim kulturnim institucijama i kolektivima.

I u 2016. godini nastavili smo kontinuitet predstavljanja našeg programskog sadržaja van granica Bosne i Hercegovine pa su se naše sekcije imale priliku predstaviti u Zagrebu (Hrvatska), gdje smo kroz saradnju s Bošnjačkom nacionalnom zajednicom grada Zagreba realizirali kvalitetnu kulturno-zabavnu manifestaciju u Zagrebačkom kazalištu lutaka.

Potvrđena je naša saradnja i s medijima, kako na lokalnom, tako i na nivou cijele države pa smo tako vrlo uspješnu saradnju imali s lokalnom radiostanicom Radio Vitez, gdje su naši predstavnici imali priliku više puta predstaviti aktivnosti Društva, pratili su nas razni portali i medijske kuće, a kao svojevrsna kruna našeg rada došle su i nagrade publiciste i novinara Džemala Softića za naše članove.

U nastavku slijedi pregled svih aktivnosti BZK "Preporod" Vitez u 2016. godini.

Rbr	Opis	Datum	Mjesto	Država	Napomena
1.	Druženje za žene uz mevlud i ilahije	15.01.16.	Jajce	BiH	Učesnici
2.	Seminar Misije OSCE BiH	05.02.16.	Sarajevo	BiH	Učesnici
3.	Literarni konkurs "Mojoj dragoj BiH"	10.02.16.	Vitez	BiH	Organizatori
4.	Seminar Misije OSCE BiH	23.02.16.	Vitez	BiH	Učesnici

Aktivnosti općinskih društava BZK “Preporod” u 2016. godini

5.	Obilježavanje Dana nezavisnosti BiH	01.03.16.	Vitez	BiH	Organizatori
6.	Posjeta Medžlisu islamske zajednice Vitez	11.03.16.	Vitez	BiH	
7.	Svečana akademija u povodu 25 godina od osnivanja Društva	09.04.16.	Vitez	BiH	Organizatori
8.	ICTM seminar – Škola folklora	17.04.16.	Sarajevo	BiH	Učesnici
9.	Radionica – Izrada projekata	20.04.16.	Vitez	BiH	Učesnici
10.	Međunarodna smotra folklora – Jajačko proljeće	23.04.16.	Jajce	BiH	Učesnici
11.	Javna tribina – Prednosti i opasnosti društvenih mreža	29.04.16.	Vitez	BiH	Organizatori
12.	Međunarodna smotra folklora Cazin	07.05.16.	Cazin	BiH	Učesnici
13.	VIII Memorijalni turnir”Rebihić Sulejman-Patković Amel-Trako Dž.”	15.05.16.	Vitez	BiH	Učesnici
14.	Okrugli sto Misije OSCE BiH	17.05.15.	Vitez	BiH	Učesnici
15.	Humanitarni koncert – Naše dobročinstvo za njegovo djetinjstvo	18.05.16.	Vitez	BiH	Organizatori
16.	Obilježavanje 24. godišnjice I dobrovoljačkog odreda	20.05.16.	Vitez	BiH	Učesnici
17.	Međunardona smotra folklora – Kolo na Bubanu	21.05.16.	Brčko	BiH	Učesnici
18.	XII majski pohod na Zabrđe	28.05.16.	Vitez	BiH	Učesnici
19.	Okrugli sto Etičkog vijeća Općine Vitez	02.06.16.	Vitez	BiH	Učesnici
20.	Vjerska manifestacija – U susret Ramazanu	04.06.16.	Vitez	BiH	Učesnici
21.	Druženje mladih u Livnu – Koalicija Razumijevanje	06.06.16.	Livno	BiH	Učesnici
22.	Kulturno-vjerska manifestacija – Bajramsko sijelo	06.07.16.	Vitez	BiH	Organizatori
23.	Marš mira Vitez – Srebrenica	07.07.16.	Vitez	BiH	Učesnici
24.	Dženaza žrtvama Srebreničkog genocida – Potočari	11.07.16.	Sreb-renica	BiH	Učesnici
25.	Posjeta Ferhadiji džamiji	16.07.16.	B. Luka	BiH	
26.	Smotra folklora – Kozarac	16.07.16.	Prijedor	BiH	Učesnici
27.	Međunarodna smotra folklora	17.07.16.	B.Otoka	BiH	Učesnici
28.	Otvorenje tržnog centra Vitez	26.07.16.	Vitez	BiH	Učesnici
29.	Kulturno-zabavna manifestacija – Hadžićko ljeto	29.07.16.	Hadžići	BiH	Učesnici
30.	Manifestacija “Dani otpora – Dani slobode”	05.08.16.	G.Vakuf	BiH	Učesnici

31.	Međunarodna smotra folklora – Ivici	14.08.16.	Brčko	BiH	Učesnici
32.	IX Međunarodna smotra folklora – Vitez 2016	20.08.16.	Vitez	BiH	Organi-zatori
33.	Dječija smotra folklora – Gornji Rahić	27.08.16.	Brčko	BiH	Učesnici
34.	Bajramsko sijelo – Pazarić	13.09.16.	Hadžići	BiH	Učesnici
35.	Kulturno-vjerska manifestacija – Bajramsko sijelo	14.09.16.	Vitez	BiH	Učesnici
36.	Smotra folklora – Rašljani	15.10.16.	Brčko	BiH	Učesnici
37.	Godišnjica KUDa “Pribava”	16.10.16.	Gračanica	BiH	Učesnici
38.	Kulturno-zabavna manifestacija – Džek popularnosti	05.11.16.	Visoko	BiH	Učesnici
39.	Promocija knjige – Opet se vraćam miru i tišini	19.11.16.	Vitez	BiH	Organi -zatori
40.	Kulturno-zabavna manifestacija – Nitko da ne dođe do prijatelj drag	27.11.16.	Zagreb	Hrv -atska	Učesnici
41.	III Viteški festival sevdalinke – Sevdah u Vitezu	09.12.16.	Vitez	BiH	Organi -zatori
42.	Večer sevdaha, ilahije i folklora	17.12.16.	Visoko	BiH	Učesnici
43.	Posjeta predsjednika SKUD”Zlatni ljiljan” Inssbruck	27.12.16.	Vitez	BiH	

Rad s djecom i omladinom bio je osnova djelovanja sekcija Društva. Više od 1000 radnih sati kroz realizaciju proba i priprema dokaz su i potvrda jačine BZK “Preporod“ Vitez, koji upravo svoju osnovnu snagu crpi iz folklorne, muzičko-vokalne, i dramsko-recitatorske sekcije te hora ilahija i kasida.

Osim velikog broja aktivnosti, koje nas svrstavaju u jedno od najaktivnijih Društava u našoj općini ali i šire, Upravni odbor Društva našao je mogućnosti da i materijalno ojača postojeća sredstva pa smo tako u 2016. godini nabavili kvalitetan laptop, kancelarijski prostor koji Društvo koristi obogatili smo novim stolovima, nabavili smo haljine za članice hora ilahija i kasida, poboljšali smo kontingent raspoloživih narodnih nošnji za folklornu sekciju, izradili bedževe s logom Društva za svakog člana, uradili kalendar za 2016. godinu s motivima naših nastupa itd.

Upravni odbor Društva održao je 11 redovnih sastanaka u 2016. godini.

Društvo je završilo kalendarsku godinu sa 110 registriranih redovnih i 17 počasnih članova.

Predsjednik
Damir Bešić

BZK "Preporod" – Općinsko društvo Zenica

U prošloj 2016. godini realizirali smo sljedeće aktivnosti:

08. januar **–** Prisustvo predsjednice Amne Sofić i sekretara Mirnesa Huseinagića Božićnom prijemu u Školskom domu, koji su za predstavnike javnog, privrednog, kulturnog, vjerskog i političkog života grada organizirali Pravoslavna crkvena opština Zenica i SPKD „Prosvjeta".

29. februar – U sklopu Svečane sjednice povodom obilježavanja 1. marta – Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine, koju je organizirala Skupština ZE-DO kantona, u Bosanskom narodnom pozorištu BZK „Preporod" priredila je retrospektivnu izložbu slika nastalih na likovnim kolonijama o temi „Stara Bosna". O likovnim radovima posjetiocima u foajeu Bosanskog narodnog pozorišta govorila je predsjednica Amna Sofić, voditeljica ovog projekta. Izložbu je svečano otvorio Mensur Sinanović, ministar za obrazovanje, nauku, kulturu i sport ZE-DO kantona.

5. mart – Povodom međunarodnog Dana žena članovi Likovnog kruga „Preporod" u Šoping centru „Đananović" u Zenici priredili su Peti Art Market. Učestvovalo je osam umjetnika koji se bave primijenjenom umjetnošću. Svoje radove izložili su: Paša Begović, Aida Hodžić-Pašalić, Amira Hrustić, Amna Sofić, Emina Talić-Hakanović, Jasmin Fejzić, Melisa Begić i Mirsad Heralić.

17. mart – U Domu „Preporoda" održan Susret s pjesnikom Džemaludinom Latićem u okviru kojeg su promovirane njegove knjiga poezije *Careve* oči i *Srebrena česma*. Promotori su bili prof. dr. Alija Pirić, prof. dr. Senadin Lavić, prof. Midhat Kasap i autor Džemaludin Latić. Moderator je bio Faruk Kadrić. Stihove iz poetskih zbirki kazivali su glumica Sabina Kulenović i učenici zeničkih osnovnih škola „Mak Dizdar", „Edhem Mulabdić i „Meša Selimović" uz muzičku pratnju na gitari i violini (Ilhana Haćimić, Emin Beganović, Ishak Mehović, Lejla Begić, Kerim Žuna, Lejla Pašanbegović, Amar Omerhodžić, Sanin Orlić, Sara Beus i Din Žunić).

7. april − U sklopu 21. međunarodne kulturne manifestacije "Zeničko proljeće" u Domu „Preporoda" izveden program naziva "Bošnjaci u Dubrovniku". Kroz program su predstavljena izdanja BZK "Preporod" Dubrovnik: *Bošnjaci − Muslimani u odbrani Dubrovnika 1991-1995*.; *Bosna je jedna ili je nema*; *Domovina srca*; *Zbornik (1934-2014) Kulturno društva Bošnjaka „Preporod" Dubrovnik*. Promotori knjiga su bili ugledni gosti iz Dubrovnika: prof. dr. Nikola Tolja, Mato Jerinić, književnik i novinar, Izet Spahović, predsjednik BZK „Preporod" Dubrovnik, i autor spomenutih izdanja Kemal Tursunović. Program je bio obogaćen prigodnim muzičkim sadržajima u izvođenju vokalnih solista „Preporoda" Đejme Terzić, Emine Sinanović, Amine Bajramović i Emme Džaferović, a uz pratnju Narodnog orkestra pod vodstvom Halida Kobića. Prateći sadržaji programa bili su i izložba knjiga i drugih publikacija znamenitih Dubrovčana (književnik Feđa Šehović, prof. Jusuf Mulić, muzičari Đelo i Ibrica Jusić, glumac Izet Hajdarhodžić i drugi), te postavka prigodnih slika iz fundusa BZK"Preporod" Zenica. Idejni tvorac i moderator programa bio je Faruk Kadrić. Ovaj program omogućio je da se zenička javnost prvi put upozna sa životom, kulturnim djelatnostima i stvaralaštvom Bošnjaka u Dubrovniku u

prošlosti i sadašnjosti. Gosti iz Dubrovnika su sutradan, 8. aprila, prisustvovali manifestaciji obilježavanja Bilinopoljske izjave, koju je organizirao Forum građana Zenice, a nakon toga za njih je upriličen obilazak grada u pratnji turističkog vodiča.

10. april – Humanitarna organizacija „Daruj srcem" u saradnji s „Preporodom" održala prigodan kulturno-zabavni program za djecu s posebnim potrebama.

23. april – Na Pravnom fakultetu Univerziteta u Zenici održan Naučni skup o temi: „Identitet Bošnjaka − izazov XXI stoljeća" na kojem je učestvovalo 12 uglednih profesora s Univerziteta u Sarajevu, Univerziteta u Tuzli i Univerziteta u Zenici. Rad ovog skupa odvijao se u dva panela: *Državotvorni i pravni identitet Bošnjaka* i *Kulturološki identitet Bošnjaka*. Na naučnom skupu podnesena su veoma interesantna izlaganja o temama: prof. dr. Šaćir Filandra: *Transformacija savremenog bošnjačkog identiteta*; dr. Ibrahim Pašić: *Historijski identitet Bošnjaka između naučno utemeljene znanosti i velikodržavnih projekata Srbije i Hrvatske;* dr. Zlatan Delić: *Osporavanje identiteta Bošnjaka*; dr. Senija Milišić: *Historiografija i etnički identitet Muslimana/Bošnjaka (1960-1993.);* prof. dr. Aida Abadžić Hodžić: *Sedma i osma decenija 20. stoljeća-formativni period savremene bosanskohrecegovačke kulture; uloga i značaj bošnjačkih umjetnika*; dr. Meldijana Arnaut Haseljić: *Genocid nad Bošnjacima i njihov identitet*; prof. dr. Senadin Lavić: *Europski identitet Bošnjaka*; dr. Sanela Bašić: *Rod, migracije i o(be)snaživanje; narativi bosanskih* žena; prof. dr. Jasmina Talam: *Bošnjačka muzička tradicija nekad i sad*; dr. Alen Kalajdžija: *Bosanski jezik u protoku stoljeća*; dr. Jasenko Karović: *Položaj i stanje savremenog obrazovanja i njegov sadržaj i perspektive u BiH*; prof. dr. Zuhdija Adilović: *Znameniti Bošnjaci islamske misli od Hasana Kjafije Pruščaka do Muhameda Seida Serdarevića*.

Na početku učesnicima se obratila predsjednica AmnaSofić u ime organizatora Naučnog skupa. Također, učesnicima ovog skupa su se obratili Sretko Radišić, predsjednik Srpskog građanskog vijeća, koji je govorio o položaju Srba u Zenici i BiH i Josip Pojavnik, predstavnik Matice Hrvatske Zenica, govoreći o položaju Hrvata u Zenici. Moderatori Naučnog skupa bili su prof. dr. Dževad Drino i Sabina Kulenović, glumica BNP Zenica.

Zaključak je da svi izlagači do 30. juna 2016. godine organizatoru dostave svoja autorizirana izlaganja s ciljem objavljivanja u odgovarajućoj publikaciji, kako bi aktuelna tematika s ovog skupa bila dostupna široj javnosti. Naučni skup je organiziran u saradnji s Pravnim fakultetom Univerziteta u Zenici, a u povodu 25. godišnjice obnoviteljskog rada "Preporoda".

06. maj – U Domu "Preporoda" članovi dramske sekcije Gimnazije "Visoko" iz Visokog izveli predstavu "Volim život jer ti si tu" u režiji profesorice Halide Zilić. Predstava je izazvala veliko oduševljenje među zeničkom publikom. Predstava iz Zenice se mogla gledati uživo putem facebook stranice Gimanzije Visoko. Inače, ova predstava je osvojila nagradu za autorski rad na Festivalu srednjoškolskog dramskog stvaralaštva u Konjicu. Glumcima predstave su se pridružili i školske kolege iz hemijske sekcije, koji su u prostorijama "Preporoda" predstavili svoje proizvode (sapune, kreme, labela …) te su tom prilikom i zaradili nešto novca za ekskurziju koja slijedi.

09.-14. maj – U organizaciji ŠK „Preporod" Zenica u Domu „Preporoda" održan XIX Internacionalni šahovski turnir na kojem je učestvovalo 12 šahista iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Crne Gore i Srbije.

14. maj – „Preporod" je bio domaćin folklornom ansamblu Uduženja građana BiH Linz iz Austrije. Ovim povodom u Domu „Preporoda" priređen je zajednički kulturno-zabavni program naziva „Večer foklora i pjesama". Naši zemljaci iz Austrije zeničkoj publici su se predstavili s foklornim igrama iz Bosne i Hercegovine u izvrsnom izvođenju tri foklorne postave, najmlađi, omladinski i stariji uzrast, a u koreografiji Zeničanina Fadila Šatorovića iz Linza. „Preporod" je nastupio sa Narodnim orkestrom pod vodstvom Halida Kobića i solistima Aminom Bajramović, Senadom Alićem i Eminim Sinanović te Dječijim foklornim ansamblom u koreografiji Nazifa Džidića i Azre Durmić. U sklopu programa pozdravnim riječima obratili su se predsjednica Amna Sofić i Osman Begić, predsjednik Udruženja građana BiH Linz, koji su tom prilikom razmijenili prigodne poklone. Voditeljica programa bila je Nejira Serdarević, a scenarij i režiju potpisuje Faruk Kadrić.

15.-16. maj – Ostvarena zajednička posjeta članova „Preporoda" i Foruma građana Zenice Državnom arhivu u Dubrovniku, koju su obezbijedile naše kolege iz BZK „Preporod" Dubrovnik i dr. znanosti Nikola Tolja iz Dubrovnika. Bila je to prilika da Zeničani uživo vide dva primjerka *Povelje Kulina bana*, koja se čuvaju u dubrovačkom arhivu. O historijskoj genezi očuvanja *Povelje Kulina bana* u Dubrovniku, zatim o važnosti ovog dokumenta za ondašnju Dubrovačku republiku i srednjovjekovnu Bosnu, te o odnosima i povezanosti ovih dviju ondašnjih država, učesnicima je govorio arhivist prof. Zoran Perović. Susretljivi domaćin je iznenadio sve prisutne, pokazavši knjigu tzv. „Lettere di levante" – pismo upute na istok 20. marta 1436. godine. To je prvi pisani dokument u kojem se spominje Zenica. U pismu se navodi da Dubrovačka republika naređuje vlastima u Zenici i dubrovačkoj kancelariji u Bosni da se uhapsi vojvoda Barak koji je sa svojim jedinicama pljačkao po Visokom i Zenici. U sastavu zeničke grupe bila je i ekipa novinara ITC, BHT-1 i FTV sa sjedištem u Zenici, novinarka TV Zenica i fotograf novinske agencije Reuters koji su obavili snimanje Povelje Kulina bana i dokumenta o Zenici, te razgovore s prof. Zoranom Perovićem, dr. Nikolom Toljom i drugim sagovornicima. U konačnici snimljeni materijal poslužio je za izradu dokumentarnog filma o Kulinu banu, koji je urađen u produkciji Foruma građana Zenice.

21. maj – U Konjicu je na poziv BZK „Preporod" Konjic priređena Izložba slika nastalih na likovnim kolonijama o temi „Stara Bosna". Izložba je postavljena u Centru za kulturu a za posjetioce je bila otvorena sedam dana. Boravak članova „Preporoda" u Konjicu iskorišten je i za posjetu Titovom bunkeru.

26. maj – Na drevnoj tvrđavi u Travniku, u sklopu vjersko-kulturne manifestacije „Ajvatovica", članovi „Preporoda" priredili su program „Večer sevdaha". Nastupili su članovi Narodnog orkestara pod vodstvom Halida Kobića i solisti Senad Alić, Emina Sinanović, Amina Bajramović, Muris Šarić, Đejma Terzić, Emma Džaferović i sazlija Ahmed Turčinović. Voditeljica programa bila je Đejma Terzić, a prigodnu scenografiju uradila je Amna Sofić.

31. maj – U Domu „Preporoda" premijerno izvedena dramska predstava *Na Božijem putu* Ahmeda Muradbegoviča u izvođenju članova „Preporodove" dramske sekcije i u režiji Sabine Kulenović, glumice Bosanskog narodnog pozorišta, koja je također pripremila scenografiju i kostimografiju. U predstavi su igrali: Edbir Šarić, Đevada Salčinović,

Azra Durmić, Ajna Šarić, Tajib Babić, Nejira Serdarević, Mirza Husetić, Merima Handanović, Mersiha Babić, Sara Dervišević i Saudin Gak. Ilahije i kaside u sklopu predstave izveli su Đejma i Dženis Terzić. Realizaciju predstave pomogli su Nazif Džidić i Amna Sofić. Partner u realizaciji predstave je Medžlis IZ Zenica.

03. juni – Udruženja „Izvor knjiga" u Domu „Preporoda" organiziralo je prigodan edukativni program povodom obilježavanja godišnjice ovog udruženja.

13. juni – Održana tradicionalna manifestacija „Iftar za žene" na kojoj su učestvovale žene iz javnog i kulturnog života grada. Karakteristika i ovog ramazanskog druženja u Domu „Preporoda" je da žene donose raznovrsna slana i slatka iftarska jela koja same pripremaju. Uz prigodan muzički program, koji su izveli članovi „Preporodovog" Narodnog orkestra i vokalni solisti, poseban ugođaj činila je i revija ženske muslimanske odjeće koju su pripremile članice BZK "Preporod" Vareš, gošće na ovoj maniifestaciji.

19. juni – Aktivisti Udruženja „Daruj srcem" u punoj sali Doma „Preporoda" priredili humanitarni iftar uz prigodan ramazanski program. Nakon iftara postači su dali svoj doprinos i u novčanim sredstvima, kako bi pomogli projekt ovog udruženja „Bajramski paketići za najmlađe". Cilj je obradovati djecu bez jednog ili oba roditelja, djecu u kampovima, zatim djecu u selima koje vrlo rijetko ko posjećuje. Ovom akcijom prikupljen je novac za kupovinu 100 paketića.

05. juli – U saradnji s Medžlisom IZ Zenica priređeno je tradicionalno Bajramsko druženje u Staroj čaršiji nakon klanjanja Bajram namaza. Brojni građani uz bajramska čestitanja i razgovore uživali su u muziciranju koje su izveli članovi „Preporodovog" Narodnog orkestra pod vodstvom Halida Kobiča i vokalni solisti Emma Džaferović, Senad Alić, Emina Sinanović, Đejma Terzić, Muris Šariča i Amina Bajramović.

06. august – u Domu „Preporoda" održana je dramska predstava *Na Božijem putu* za zeničke gradske džemate.

26.-28. august – U ambijentu drevne tvrđave i Bosanske kuće u Vranduku, a povodom obilježavanja Povelje Kulina bana organizirana je Peta likovna kolonija naziva "Stara Bosna", koja je trajala tri dana. Na koloniji je učestvovalo 14 slikara iz Zenice (Mirsad Šišić, Aida Hodžić-Pašalić, Mediha Selman, Amna Sofić, Nejira Serdarević, Davud Pašalić), Travnika (Bekir Lubić, Azra Kavazović), Žepča (Asim Goralija), Konjica (Merima Pirija, Amina Avdić), Vareša (Nejra Zukan, Saudina Beganović), i iz Dubrovnika (Izet Spahović), tako da je ova kolonija poprimila i međunarodni karakter. Tokom trodnevnog rada umjetnika na Likovnoj koloniji nastalo je 15-ak vrijednih umjetničkih djela s historijskim motivima Bosne i Hercegovine. Tokom trajanja ove manifestacije u večernjim satima priređena su druženja s razmjenom iskustava, a učesnici su imali i priliku pogledati projekciju dramske predstave *Na Božijem putu*, DVD u produkciji „Preporoda". Drugog dana ove manifestacije Likovnu koloniju posjetilo je 50-ak mališana iz vrtića i njihovih roditelja iz JU za predškolski odgoj i obrazovanje Zenica, koji su posjetili tvrđavu Vranduk, družili se s umjetnicima i zajedno s umjetnicima crtali. Do kraja ove godine i u 2017. godini planiraju se održati kolektivne izložbe slika u gradovima umjetnika koji su učestvovali u likovnoj koloniji. Partneri u ovom projektu bili su Muzej grada Zenice i Forum građana Zenice.

29. augusta – U sklopu manifestacije „Od Kulina bana i dobrijeh dana", koju je povodom obilježavanja 827. godišnjice *Povelje Kulina bana* organizirao Forum građana Zenice, „Preporod" je priredio izložbenu postavku slika o temi „Stara Bosna". Ovom prilikom zeničkoj javnosti je predstavljeno 20-ak slika nastalih tokom pet održanih likovnih kolonija. Prigodan kulturno-umjetnički program održan je na otvorenom prostoru kod spomen obilježja Kulinu banu u parku ispred stadiona Bilino polje. Tokom programa učesnicima ove manifestacije obratila se i Amna Sofić, predsjednica „Preporoda", koja je kazivala o izloženim slikarskim djelima kao i o rezultatima ostvarenim na dosad održanim likovnim kolonijama.

04. septembar – U tvrđavi Vranduk za mještane Vranduka i okolnih mjesta izvedena dramska predstava *Na Božijem putu*.

10. septembar – U Domu „Preporoda" izveden prigodan Bajramski program u izvođenju djece iz zeničkog obdaništa „Sindibad".

13. septembar – U atriju Medžlisa IZ Zenica organiziran tradicionalni Bajramski prijem povodom Kurban-bajrama. Na prijemu su bili predstavnici svih vjerskih zajednica, predstavnici zakonodavne i izvršne vlasti Grada, ZE- DO kantona, Federacije BiH i Bosne i Hercegovine, privrednici, zatim predstavnici naučnih, obrazovnih, kulturnih, sportskih, boračkih organizacija i drugih institucija i organizacija, predstavnici političkih stranaka, predstavnici Vojske oružanih snaga BiH, predstavnici Turske vojne misije EUFOR-a u BiH, te predstavnici medija i druge zvanice.

14. septembar – U Domu „Preporoda", u saradnji s Udruženjem muzičkih pedagoga Zeničko-dobojskog kantona održan XXIV Bajramski koncert. Izvođači koncerta su bili: hor ilahija i kasida „Bedr" pod vodstvom Alije Šehića; solista na sazu Zanin Berbić; Narodni orkestar "Preporoda" pod vodstvom Halida Kobića sa solistima Eminom Sinanović, Senadom Alićem, Murisom Šarićem, Aminom Bajramović i Emmom Džaferović; Foklorni ansambl i orkestar ansambla „Bosnia folk u koreografiji Ahmedina Husejnovića; Dječiji foklorni ansambl „Preporoda" u koreografiji Nazifa Džidića i Azre Durmić. Prigodne poetske tekstove kazivao je Mirza Husetić, scenografiju je pripremila Amna Sofić, a scenarij i režiju koncerta Faruk Kadrić.

06. oktobar – Udruženje „Učitelj bez granica" u Domu „Preporoda" realiziralo je program „Igrom i pjesmom kroz BiH" u okviru kojeg su djeca pjevala sevadalinke i izvodila folklorne igra. U programu je učestvovalo sedam osnovnih škola i Srednja muzička škola iz Zenice, pet KUD-ova i JU Predškolski odgoj i obrazovanje Zenica. U ovom programu nasupio je i Dječiji folklorni ansambl „Preporoda".

27. oktobar – U okviru programa obilježavanja značajnih datuma i događaja iz historije bosanskohercegovačkih muslimana Udruženje „Fatma", u saradnji s Kulturnnim centrom „Karneol", u Domu „Preporoda" održalo tribinu o temi: „Muslimanske rezoluciju iz 1941. godine". Temu su elaborirale Mubina Salkić i Selma Ahmed, a moderator je bila Emina Babić.

30. oktobar – U Domu „Preporoda" održana Godišnja skupština Udruženja gluhih i nagluhih grada Zenice.

02. novembar – Priređen humanitarni koncert za pomoć u liječenju Jasmina Fejziča, člana našeg Likovnog kruga. U programu su učestvovali vokalni solisti Senad Alić, Emi-

na Sinanović, Emma Džaferović, Muris Šarić i Amina Bajramović, a uz pratnju Narodnog oorkestra pod vodstvom Halida Kobiča, te Dječiji folklorni ansambl s foklornim igrama u koreografiji Nazifa Džidiča i Azre Durmić. Specijalni gost programa bio je poznati filmski i dramski glumac Haris Burina, koji je izveo dijelove iz njegove monodrame „Ćorkan". Prodajom uradaka Jasmina Fejziča kao davanjem dobrovoljnih priloga prikupljena su sredstva u iznosu od 650 KM koja su uručena porodici Fejzič.

05. novembar – U prepunoj sali Doma „Preporoda" u organizaciji udruženja „Daruj srcem" realiziran humanitarni program s ciljem prikupljanja sredstava u sklopu projekta „Osmijeh za djecu Srebrenice". U bogatom kulturno-zabavnom programu učestvovali su članovi sekcija udruženja „Budimo prijatelji", orkestar i solisti GUD „Filigran i drugi izvođači. U ovoj akciji prikupljena su sredstva za 100 paketića djeci Srebrenice kao i 50 paketića za djecu OŠ u Dabravinama općine Vareš. Među dobitnicima zahvalnica bila je i BZK"Preporod" za višegodišnju uspješnu saradnju.

19. novembar – U Domu „Preporoda" održan 9. Dječiji folk Interfest u organizaciji ansambla „Bosnia folk". Osim domaćina na festivalu je učestvovalo još šest kulturno-umjetničkih društava

19. novembar – Na poziv BZK „Preporod" Dubrovnik ostvareno učešće na X. Međunarodnoj smotri folklora i narodnih igara i plesova u Dubrovniku. U večernjem programu smotre, koji je održan u dubrovačkom hotelu „Petka", „Preporod" se predstavio s Narodnim orkestrom i solistima Emmom Džaferović, Senadom Aličem, Eminom Sinanović i Murisom Šaričem, a pod vodstvom Halida Kobiča. Voditeljica i naratorka poetskih stihova bila je Nejira Serdarević, a scenarij i režiju programa kreirao je Faruk Kadrić. Program je izuzetno dobro primljen kod brojne dubrovačke publike. U poslijepodnevnom terminu u sklopu ove smotre održana je promocija knjige *101 sevdalinka* autora rahmetli prof. dr. Muniba Maglajliča. Uz učešće domaćina Izeta Spahoviča promotorka knjige bila je predsjednica Amna Sofič. U okviru ove promocije prezentirani su i likovni radovi nastali na Petoj „Preporodovoj" likovnoj koloniji održanoj krajem augusta na Vranduku.

23. novembar – Udruženje „Budimo prijatelji" priredilo humanitarni program u Domu „Preporoda" s ciljem prikupljanja sredstava za djecu s posebnim potrebama. U sklopu programa izvedena je dramska predstava *Curice* u kojoj su igrali Saudin Gak i Amina Mujkič, volonteri Udruženja „Budimo prijatelji".

25. novembar – U drevnom kraljevskom gradu Bobovac, na temeljima srednjovjekovne Bosne, prigodnim kulturno-umjetničkim programom obilježen 25. novembar – Dan državnosti Bosne i Hercegovine koji je organizovala BZK „Preporod" Vareš u suorganizaciji sa „Preporodom" BiH i „Preporodom" Zenica. Program je počeo sviranjem himne Bosne i Hercegovine na violini u izvođenju Selme Tabakovič iz Zenice, nakon čega su se učesnicima manifestacije u svojstvu domaćina pozdravnim riječima obratili Saudina Beganovič, predsjednica „Preporoda" Vareš, i Zdravko Marošević, načelnik Općine Vareš. U programu su učestvovali i ugledni znanstvenici prof. dr. Adil Kulenovič, dr. Ibrahim Pašič, prof. dr. Sanjin Kodrič i prof. dr. Senadin Lavič, koji su u svojim obraćanjima dali osvrt na historijski i sadašnji aspekt državotvornosti Bosne i Hercegovine. U muzičko-scenskom dijelu programa prigodnim izvedbama predstavili

su se hor Gimnazije Visoko pod vodstvom prof. Nedima Taliča, zatim Narodni orkestar „Preporoda" Zenica i solistice Emina Sinanović i Emma Džaferović pod vodstvom Halida Kobiča, te naratorke poetskih stihova Dženita Alajmović i Šeherzada Operta iz „Preporoda" Vareš. Gotovo 200 posjetilaca ove manifestacije imalo je priliku pogledati i izložbenu postavku slika s historijskim motivima, koju je priredila Amna Sofić. Voditeljica programa bila je Nejra Zukan, članica „Preporoda" Vareš, a reditelj Faruk Kadrić.

27. novembar – U organizaciji Humanitarnog udruženja „Hedija" Sarajevo – podružnice Zenica i Zavidovići u Domu „Preporoda" priređen Humanitarni bazar za prikupljanje sredstava za pomoć u liječenju Elvira Gadžuna iz Kaknja. Za pomoć u realizaciji ovog programa HU „Hedija" Sarajevo dodijelilo nam je Zahvalnicu.

02. decembar – U sklopu manifestacije „Dani Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka" u Bosanskom kulturnom centru u Travniku izvedena dramska predstava *Na Božijem putu* u izvođenju naše dramske sekcije.

19. decembar – Održan program naziva „Večer ćetenije" – javno pravljenje poslastice koja se u zeničkim mahalama tradicionalno pripremala tokom hladnih zimskih noći. Brojnim posjetiocima u Domu „Preporoda" pravljenje ćetenije, uz pjesmu „Raspi nam se raspi, šećer ćetenijo", prezentirale su članice „Preporoda" Nejira Serdarević, glavna maja, Selma Bektaš, Sanela Dervišević, Džana Pjanić i Azra Durmić. Vrijedne maje su napravile ukusnu ćeteniju, koja je u izrezanim komadima tzv. „patkicama" poslužena svim posjetiocima. Cio tok programa popraćen je pjesmama sevdalinkama, prigodnim poetskim tekstovima i folklornim igrama te videoprojekcijom. Izvođači su bili članovi „Preporodovih" sekcija: Narodni orkestar (Fuad Džaferović, Senad Alić, Emina Karić, Fuad Isaković, dr. Zijad Halilović, Salih Čajdrić, Fikret Terzić, Fadil Delić, Halid Kobić-vođa orkestra); vokalni solisti Emina Sinanović, Muris Šarić i Senad Alić; Dječiji foklorni ansambl- koreografi Nazif Džidić i Azra Durmić; narator Mirza Husetić; video realizacija – Semir Sofić; voditeljica programa Emina Karić. Scenografiju je pripremila Amna Sofić, a reditelj programa je Faruk Kadrić.

21. decembar **–** U povodu obilježavanja godišnjice 330 lahke brigade Armije RBiH, u saradnji sa Gradskim odborom za obilježavanje značajnih datuma, u Domu „Preporoda" održana je promocija knjige *Hava majka Pridorka* autora Safeta Kadiča. Ova poema neposredno je inspirisana stvarnom tragedijom Have Tatarevič, kojoj su agresori 23. jula 1992. godine ubili šestericu sinova i muža. U ovoj poemi književni lik Have prikazan je kao simbol bošnjačkih majki, njihovog stradanja, patnje i bola za nedužno ubijenim sinovima tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu. Promotori knjige su bili akademik prof. dr. Dževad Jahič i autor Safet Kadič, a moderator je bio Faruk Kadrič. Stihove poeme kazivala je Sabina Kulenovič, glumica Bosanskog narodnog pozorišta.

26. decembar – Članovi rukovodstva „Preporoda" prisustvovali su tradicionalnom Božičnom prijemu u hotelu „Dubrovnik", koji je priređen u organizaciji Koordinacije hrvatskih i katoličkih institucija Zenice.

Predsjednica
Amna Sofić

BZK „Preporod" − Općinsko društvo Zvornik

Planirane aktivnosti u Godišnjem programu rada BZK „Preporoda" Općinskog društva Zvornik uspješno su realizirane. Nabrojat ćemo najvažnije:

− Izrada projekata

− Javni konkurs za natječaj najboljih literarnih radova za osnovne i srednje škole u povodu Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine

− Svečanost obilježavanja 1. marta, „Dana nezavisnosti" Bosne i Hercegovine

− Knjiga poezije *Kamenica dolina grobnica* autora Muhameda Omerovića

− Kulturno-sportska manifestacija "10. Bajramski turnir u malom nogometu", Zvornik 2016.

− Saradnja s drugim vladinim i nevladinim organizacijama i udruženjima

− Svečano obilježavanje Dana državnosti Bosne i Hercegovine

Na početku godine krenulo se s izradom projekata i prijavama na javne pozive pojedinih institucija u Bosni i Hercegovini. Izrađeno je više projekta. Izdvajamo projekt "Preporod centar", koji je prošao na javnom pozivu Federalnog ministarstva raseljenih osoba i izbjeglica. Očekujemo realizaciju istog u narednom periodu. Spomenuti projekt je od velikog značaja. Ovim projektom, nadamo se, riješit ćemo trajno pitanje prostora za rad BZK „Preporod" Zvornik. Ostali projekti su finansirani i realizirani iz budžeta "Preporoda", kojeg podržava Općina Zvornik i dugogodišnji prijatelji "Preporoda".

Početkom februara raspisan je Javni konkurs za natječaj najboljih literarnih radova povodom "1. Marta," Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine, o temi: "Bože, daj mi smisao za ljepotom". Tema je izabrana povodom 101. godine od smrti Muse Ćazima Ćatića. Pravo učešća na konkursu imali su svi učenici osnovnih i srednjih škola s prostora sjeveroistočne Bosne.

− U Zvorniku, 1. marta, održana je svečanost obilježavanja Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine. Prigodnim izlaganjem o Danu nezavisnosti Bosne i Hercegovine, Elmedin Bošnjak, prof., obogatio je program obilježavanja Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine. Specijalnu nagradu za doprinos u radu BZK "Preporod" Zvornik dobio je gospodin Saib Mehmedović. Kulturni program svojim izvedbama uljepšali su učenici polaznici Dnevnog centara MFS EMMAUS Zvornik, kojima su uručene zastavice Bosne i Hercegovine. Na svečanosti su pročitani nagrađeni radovi i uručene vrijedne novčane nagrade.

U kategoriji osnovnih škola nagrađeni su:

1. Dženita Ibrahimović – OŠ "Desanka Maksimović", Čelopek − Zvornik; 2. Izudin Musić – OŠ „Sapna" Sapna; 3. Hatidža Osmanović − OŠ „Sveti Sava" Zvornik

U kategoriji srednjih škola nagrađeni su: 1. Nermina Subašić – Srednja zubotehnička škola, Sarajevo; 2. Mersid Tulić − SC "Petar Kočić", Zvornik; 3. Adelisa Ramić – MSŠ" Sapna", Sapna

− U maju iz štampe je izašla knjiga poezije *Kamenica dolina grobnica* autora Muhameda Omerovića, u izdanju BZK "Preporod" Zvornik. Uspješno je organizirano pet promocija u Kamenici, Zvorniku, Kalesiji, Srebrenici i Liplju. Promotori knjige bili su profesori Hazim Karić i Amer Redžić, autor Muhamed Omerović i Bekir Omerović. Svoj

doprinos na promocijama u kulturnom dijelu dali su Amina Omerović i Edis Redžić.

− Uspješno smo organizirali i realizirali 10. Kulturno-sportsku manifestaciju “Bajramski turnir u malom nogometu”, Zvornik 2016. Na manifestaciji su učestvovale 42 ekipe s područja sjeveroistočne Bosne, ali i šire (Zvornik, Bratunac, Kladanj, Bijeljina, Živinice, Vlasenica, Milići, Osmaci, Srebrenica, Sapna, Tuzla, Teočak, Kalesija i St. Luis, USA). Nagrada za prvo mjesto uručena je ekipi MZ Donja Kamenica, drugo mjesto pripalo je ekipi MZ Dugi dio i treće mjesto odnijela je MZ Liplje – Sultanovići. Nagrada za najboljeg igrača turnira uručena je Idrisu Sakiću. Osim sportskog druženja i takmičenja, upriličen je i bogat kulturni program. Svoj doprinos manifestaciji dali su Edis Redžić, Amina Hadžić i KUD Merak iz Sapne. Ova manifestacija već deset godina okuplja veliki broj mladih iz cijelog Podrinja, da se na najbolji način za vrijeme bajramskog blagdana druže, na obalama Drine, u gradu Zvorniku.

− U protekloj godini predstavnici BZK “Preporod” Zvornik imali su veliki broj posjeta i saradnji na lokalnom nivou i šire s vladinim i nevladinim institucijama i organizacijama radi unapređenja i predstavljanja BZK “Preporoda” Zvornik kao značajne zajednice za Zvornik i šire.

− BZK “Preporod” Zvornik, svečanom akademijom obilježilo je 25. novembar, Dan državnosti Bosne i Hercegovine. Svečanost koja se svake godine organizira u povodu obilježavanja jednog od najvažnijih datuma u historiji Bosne i Hercegovine okupila je predstavnike patriotskih organizacija, institucija i građane koji njeguju i obilježavaju ovaj značajan dan. Prigodno izlaganje o značaju 25. novembra, koji se obilježava kao značajan praznik u historijskom kontinuitetu i hiljadugodišnjem razvoju države Bosne i Hercegovine održao je prof. Idriz Memić. Svečanost je obogaćena prigodnim programom koji su upriličili učenici polaznici Dnevnog centra MFS EMMAUS Zvornik, u kome rade Elma Mustajbašić Repeša i Dženita Alić

Na ovaj način je BZK “Preporod” Zvornik još jednom pokazao da predstavlja instituciju koja baštini vrijednosti države Bosne i Hercegovine i okuplja patriotske snage na obalama Drine te nastavio tradiciju obilježavanja značajnih datuma koji njeguju istinske vrijednosti države Bosne i Hercegovine radi afirmacije jednakosti i prava svih njenih naroda i građana.

Možemo istaći da je 2016. godina bila izuzetno bogata sadržajima i planiranim aktivnostima koje su uspješno realizirane. Neke od planiranih aktivnosti, nažalost, nije bilo moguće realizirati iz finansijskih razloga.

Predsjednik
Amer Redžić

BZK „Preporod“ − Općinsko društvo Žepče

Shodno usvojenom Planu i programu rada u 2016. godini, BZK „Preporod“ Žepče realizirao je sljedeće sadržaje:

Februar − Mart

BZK „Preporod" Žepče u ovom periodu radio je na pripremi i štampi svog prvog lista *Sehara*. List sadrži svojevrsnu retrospektivu svih aktivnosti i realiziranih sadržaja našeg Društva u periodu od 2012. do 2016. godine. Promocija je upriličena svečano na izvještajno-izbornoj skupštini Društva, koja je održana u aprilu. U ovom periodu Upravni odbor radio je intenzivno na pripremi organizacije i održavanja 4. Izvještajno-izborne skupštine i izboru novog rukovodstva.

April

Bošnjačka zajednica kulture „Preporod" Žepče u aprilu održala je 4. Izvještajno izbornu skupštinu društva. Povjerenje skupštine da vodi društvo i u naredne četiri godine dobio je dosadašnji predsjednik Rusmir Agić. Skupštinom će umjesto Kaseme Kafedžić u narednom periodu predsjedavati Indira Mehić. U Upravni odbor žepačkog „Preporoda" izabrani su: Alaudin Efendić, Mirza Babanović, Edina Šahinović, Jasmina Mehić, Indira Mehić, Rusmir Agić i Arif Odobašić. Nadzorni odbor čine: Emina Hasičević, Razija Huseinagić i Amel Nalić, dok su u Sud časti izabrani: Mersad Dedović, Nazim Bečirović i Kasema Kafedžić. U izvještajnom dijelu skupštine, podnesen je izvještaj o četverogodišnjem radu i finansijskom poslovanju društva. Pohvaljen je rad dosadašnjeg rukovodstva, pogotovo na kontunitetu organizovanja manifestacija posvećenih Abdulvehabu Ilhamiji Žepčaku i književniku Nedžadu Ibrišimoviću.

Ovom prilikom organizirana je i svečana promocija „Preporodovog" štampanog lista *Sehara,* koji je svojevrsna retrospektiva svih aktivnosti i realiziranih sadržaja u protekle četiri godine (2012.-2016.)

Maj

U periodu od 06. maja do 27. maja 2016. godine održana je manifestacija „Dani šejha Abdulvehab Ilhamije Žepčaka". Nastavljen je kontinuitet organizacije ove manifestacije koja se održava u znak sjećanja na lik i djelo velikog alima Abdulvehaba Ilhamije. Kao i ranijih godina i u 2016. godini u sklopu manifestacije punuđeni su brojni kulturni sadržaji.

06.05. – Manifestacija je svečano otvorena književnom večeri „Pjesnik Arzuhala" te promocijom knjige *Careve oči* autora Džemaludina Latića. Gosti predavači bili su književnici Džemaludin Latić i Hadžem Hajdarević. Na otvaranju manifestacije upriličena je i promocija pjesme „Čudan zeman" u izvedbi travničke muzičke grupe „Mustra orkestra".

13.05. − U okviru manifestacije „Dani Abdulvehaba Ilhamije Žepčaka" u Žepču upriličena je izložba fotografija autora Mersada Dedovića. Izložba naziva „Foto sehara" predstavlja autorove fotografske zapise žepačkih predjela i sakralnih objekata, ali i zanimljivih događaja koje je bilježio putujući po BiH i zemljama Evrope. Dedović se na svojoj prvoj samostalnoj izložbi predstavio sa više od 70 profesionalnih fotografija podijeljenih u nekoliko cjelina.

19. 05. − Organizirana je i promocija knjige *Nova bošnjačka politika – Bitno je biti Bošnjak* autora Sejfudina Tokića, čiji su promotori bili autor knjige Sejfudin Tokić i prof. dr. Senadin Lavić –predsjednik Bošnjačke zajednice kulture „Preporod" Sarajevo.

20. 05. − Održan je i predramazanski koncert ilahija i kasida „U susret ramazanu", a cjelovečernji muzički program izvele su članice sarajevskog Hora „Gazel". Na koncertu su izvedene ilahije i kaside s njihovog prvog albuma „Sad te zovem Ja Rahman" a dio repertoara premijerno izveden je i s najnovijeg albuma koji nosi naziv „Sve što pogledam, na Tebe podsjeća".

27.05. − Dani Abdulvehaba Ilhamije Žepčaka završeni su manifestacijom „Večer Kur'ana i Zikr derviša". U programu koji je održan u čaršijskoj Ferhat-pašinoj džamiji u Žepču učestvovali su: hafiz Hidajet ef. Talić, Samir ef. Muminović, Ahmed ef. Čolić, Abdulatif ef. Muhamed i derviši tekije Mesudijja Kaćuni iz Busovače. O Ilhamiji su govorili glavni imama MIZ Žepče Izet ef. Efendić i imam Ferhat-pašine džamije Irdin ef. Tutnjić. S obzirom na to da je program održan u predvečerje dolazećeg mubarek-mjeseca Ramazana prigodno predavanje o temi Ramazana i posta održao je ovom prilikom Nevres ef. Hodžić, glavni imam Medžlisa IZ Maglaj.

Juli

I u 2016. godini nastavljeno je s tradicijom održavanja bajramskog koncerta povodom obilježavanja Ramazanskog bajrama. Drugog dana Ramazanskog bajrama, održan je veliki bajramski koncert naziva „Nek se zna da Bajram je − Bajramu se radujem" U dva sata muzičkog programa publiku su oduševili izvođači Emina Porča, Aldijana Dizdarević, Vesna Hadžić te specijalni gost večeri proslavljeno ime bosanskohercegovačke estrade Nedžad Salković. Cjelovečernji muzički program izveden je u pratnji već afirmiranog ansambla „Đulistan", kojeg čine profesori muzike pod rukovodstvom Mirze Babanovića.

Septembar

Trećeg dana Kurban-bajrama u Žepču je održan bajramski koncert naziva „Sevdalinko, pjesmo najmilija". Cjelovečernji mozaični muzički program sadržan od najljepših sevdalinki, narodnih pjesama i ilahija izvelo je četrdeset momaka i djevojaka Omladinskog ansambla iz Tešnja. Sklad mladosti i ljepote ukomponiran u muzičke note članova tešanjskog ansambla oduševili su žepačku publiku i napravili atmosferu kao rijetko do sada za bajramske koncerte. Svaka izvedba ispraćena je ovacijama publike, a posebno su oduševili solisti: Nermin Handžić, Nejra Brka, Selma Plančić, Nedžad Hasanbašić. Imena koja su već poznata Regionu, među kojima su i sjajna Adelisa, Ajla, Ajna i Almija Krdžalić, Irma Katić i Adnan Smajlbegović. Ovaj ansambl na muzičkoj sceni egzistira već pet godina iza kojih je više od 200 solističkih konecerata širom zemlje.

Žepče je, zahvaljujući BZK „Preporod" Žepče, i u 2016. godini bilo centralno mjesto obilježavanja pete godišnjice smrti književnika Nedžada Ibrišimovića. Bošnjačka zajednica kulture „Preporod" Žepče u saradnji sa Matičnim odoborom BZK „Preporod" u BiH (na dan smrti književnika 15. 09.) u avliji porodične kuće Ibrišimovića organizirala je književnu večer „Sjećanje na književnika Nedžada Ibrišimovića" i likovnu izložbu „ Bosanski motivi „. Na književnoj večeri ovog istaknutog bosanskohercegovačkog umjetnika, koji je svoje djetinstvo, mladost i jedan dio radnog vijeka preveo u Žepču, govorili su: akademik prof. dr. Enes Karić, književnik Zlatko Topčić, predsjednik BZK „Preporod" u BiH, prof. dr. Senadin Lavić, dok je Ibrišimovićeve autorske pjesme i odlomke iz njegovog *Vječnika* čitao pjesnik Arif Odobašić i Asima Nalić. Prema riječima sudionika skupa, od naredne godine moglo bi doći do utemeljenja književne nagrade

Nedžad Ibrišimović te organiziran Konkurs izbora najljepših literarnih radova među osnovcima i srednjoškolcima Zeničko-dobojskog kantona. Manifestaciji su prisustvovali i članovi porodice Ibrišimović.

Bošnjačka zajednica kulture „Preporod" Žepče, u okviru manifestacije "Dani Abdulvehaba Ilhamije Žepčaka", počela je promociju bosanskohercegovačkih književnika i njihovih djela. Pjesnik Džemaludin Latić i njegova knjiga *Careve oči – Srebrena česma* promovirani su u Žepču u sklopu ovogodišnje manifestacije „Ilhamijinih dana" na kojoj je pjesnik Latić bio uvodničar na samom otvaranju manifestacije. U sklopu ovog projekta predstavnici BZK „Preporod" Žepče, te resorni ministri u Vladi ZDK, koji su podržali projekt Nurđehan Šahinović i Mensur Sinanović u društvu s piscem Latićem, posjetili su tri osnovne škole u Žepču, Zavidoviću i Maglaju te biblioteke u ova tri grada. Prilikom posjete školama i bibliotekama uručen je određen broj primjeraka knjiga *Careve oči,* a učenicima je omogućen neposredni razgovor i druženje s pjesnikom čija djela su uvrštena u lektiru za osnovce. Tokom posjete školama đaci su bili oduševljeni što imaju priliku vidjeti i razgovarati s pjesnikom. Na kraju posjete svi su konastatirali da bi ovakvi događaji trebali biti češće organizirani u bibliotekama i školama, kako bi se uzajamno pjesnici i njihova djela približili čitaocima.

Ostale aktivnosti:

Osim realizacije brojnih kulturnih sadržaja u 2016. godini, BZK „Preporod" Žepče, nastavio je s aktivnostima koje se odnose na održavanje Spomen sobe šehida Žepča (1992-95. godina), koja je bila otvorena i dostupna posjetiocima gotovo za sve važnije praznike i datume u prošloj godini, kao i na zahtjev pojedinih institucija i udruženja prilikom posjete zvaničnih gostujućih delegacija ovom gradu. Također, nastavljeno je s radom na stvaranju Spomen sobe književnika Nedžada Ibrišimovića u prostorijama njegove porodične kuće u Žepču.

Redovno je ažurirana Facebook stranica društva sa svim dešavanjima i događajima koji su se zbili i bili organizirani u 2016. godini.

Održano je ukupno 6 (šest) sjednice Upravnog odbora.

Predsjednik
Rusmir Agić

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Živinice

U prošloj 2016. godini realizirali smo sljedeće aktivnosti:

− 01. marta 2016. – Održana Svečana akademija povodom Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine u Plavoj sali BKC-a na kojoj su uz prigodan program, upućene čestitke povodom Dana nezavisnosti svim građanima općine Živinice. Prisutnima su se obratili: predsjedavajuća OV Samra Omić, član Izvršnog odbora OD „Preporod" Živinice te predsjednik Adis Šabanović.

− 05. aprila 2016. godine u prostorijama Općine Živinice izvršena je primopredaja slika u Općini Živinice između BZK „Preporod" i načelnika Asima Aljića. Naime, zbog

podrške u realizaciji projekta likovne kolonije, BZK „Preporod" izdvaja 40 odsto umjetničkih djela koje poklanja općini Živinice. Primopredaji su prisustvovali predsjednik BZK „Preporod" Adis Šabanović i član Izvršnog odbora BZK „Preporod" Asim Bojić. Načelnik Asim Aljić se zahvalio na vrijednoj donaciji likovnih djela, koje će, kako je rekao, dobro doći kao pokloni raznim poslovnim partnerima Općine Živinice.

− 15. aprila 2016. – U Plavoj sali BKC-a Živinice upriličena Svečana tribina naziva „Politizacija procesa popisa stanovništva", a u organizaciji BZK „Preporod" OD Živinice. Gost i predavač na Svečanoj tribini bio je predsjednik BZK „Preporod" BiH prof. dr. Senadin Lavić, koji je izrazio veliko zadovoljstvo posjetom našoj općini te činom da se govori upravo o temi popisa stanovništva koji je značajan kako za Bosnu i Hercegovinu, tako i za Bošnjake. Prije same tribine, gospodin Lavić je zajedno s delegacijom BZK „Preporod" OD Živinice posjetio načelnika Općine Asima Aljića, gdje je razgovarano o unapređenju uzajamne saradnje. Nakon toga je položeno cvijeće na spomen-obilježju poginulim borcima u proteklom ratu, a potom je održana i Svečana sjednica Izvršnog odbora BZK „Preporod" OD Živinice.

− 06. jula 2016. – U saradnji sa Omladinom Medžlisa IZ Živinice organizirali smo Bajramsku akademiju u velikoj sali BKC-a u Živinicama. Brojnoj publici predstavili su se mladi, talentirani glumci i umjetnici Općine Živinice, kao i gradski hor Medžlisa IZ Živinice.

− 27 i 28. augusta 2016. – Održana sedma po redu Međunarodna likovna kolonija „Toplice 2016"

OD „Preporod" Živinice je početkom augusta donio odluku da se održi sedma likovna kolonija u Toplicama kod Živinica. Na koloniju su pozvani slikari iz Slovenije, Hrvatske, Crne Gore, Travnika, Tuzle, Kalesije, Zenice, Srebrenika i Živinica. Na poziv se odazvalo 20 slikara. Likovna kolonija se održala 27. i 28. augusta 2016. godine u Toplicama. Svim učesnicima je obezbijeđen smještaj u hotelu „Toplica", hrana, piće i prevoz. Koloniju je otvorio predsjednik BZK „Preporod" OD Živinice Adis Šabanović, koji je svim prisutnim poželio ugodan boravak. Otvaranju kolonije prethodio je kulturno-zabavni program u kojem su nastupali glumci općine Živinice, koji su se prisutnima predstavili mini predstavom koju je napisao i režirao naš mladi glumac Elmir Krivalić.

Nakon dvodnevnog rada, slikari su uradili 33 kvalitetne slike, koje su komisijski pregledane, procijenjene, obilježene te predate OD „Preporod" Živinice.

Predsjednik
Adis Šabanović

Adresar općinskih društava BZK "Preporod" u Bosni i Hercegovini i inozemstvu

Općinsko društvo Banovići
Alije Izetbegovića 65
Predsjednik: Vehid Kudumović
Tel/Fax: 070/217-885
Mob: 061/737-886
vehid.kudumovic@hotmail.com
75290 BANOVIĆI

Općinsko društvo Bijeljina/Janja
Kozaračka 5
Predsjednik: Jusuf Trbić
Tel/fax: 055 / 204-258
065 / 787-032
preporodbn@yahoo.de
76300 BIJELJINA

Općinsko društvo Bosanska/Kozarska Dubica
Đačka ulica 17
Predsjednica: Elvira Šanta-Čaušević
Mob: 065/186-344
bzkpreporod.bosdubica@hotmail.com
79240 BOSANSKA DUBICA

Općinsko društvo Bratunac
Predsjednik: Elvir Hodžić
hodzicelvir@yahoo.com
Zgrada Medžlisa Islamske zajednice
Ulica Drinska bb
75420 BRATUNAC

Općinsko društvo Brčko Distrikt BiH
Ulica Islahijjet 3
Predsjednik: Ćazim Suljević
Tel: 049/230-120
Fax: 049/230-121
Mob: 061/344-946
preporodbrcko@gmail.com
76120 BRČKO Distrikt BiH
www.preporod-brcko.ba

Općinsko društvo Breza
Alije Izetbegovića bb
Predsjednik: Fikret Herco
Tel/Fax: 032/784-596 (O. Š.)
Mob: 061/783-260
preporodbreza@gmail.com
71370 BREZA

Općinsko društvo Bugojno
Sultan Ahmedova 71
Predsjednik: Muamer Terzić
Mob: 062 / 581-676
mterzic@bih.net.ba
70230 BUGOJNO
www.bugojno.org /preporod/

Općinsko društvo Busovača
Kaćuni bb
Predsjednica: Ferida Karić
Tel/Fax: 030/590-143
Mob: 061/361-031
ferida_karic@hotmail.com
pbzkbusovaca@gmail.com
BUSOVAČA
72264

Općinsko društvo Bužim
Konjodor bb
Predsjednik: Muhamed Kržalić
Mob: 061/767-162
muhamed_k24@hotmail.com
77249 BUŽIM

Općinsko društvo Čapljina
Zrinsko-frankopanska br. 1
Predsjednik: Aldin Boškailo
Mob: 063/205-315
aldinboskailo@hotmail.com
88300 ČAPLJINA

Općinsko društvo Čelić
Alije Izetbegovića bb
Predsjednik: Almir Omerčević
Mob. 061-652-382
almir-pasa@hotmail.com
75246 ČELIĆ

Općinsko društvo Doboj
Oslobodilačka 1
Predsjednik: Zijad Bešlagić
beslagicz@gmail.com
Tel: 053/204-271
061/142-046
74200 DOBOJ

Općinsko društvo Doboj Istok
Klokotnica b. b.
Predsjednica: Hanifica Suljić
Tel: 035/720-189
Mob: 061/654-702
preporoddobojistok1212@gmail.com
suljicismet9@gmail.com
74207 DOBOJ ISTOK

Općinsko društvo Donji Vakuf
770. Slavne brigade 18
Predsjednik: Kemal Čolak
Tel/Fax: 030/205-596
Mob: 061/132-119
kemal.colak@promo.ba
70220 DONJI VAKUF

Općinsko društvo Foča
Paunci bb
Predsjednik: Ismet Hotović
Fax: 058/ 238-003
Mob: 062/978-205; 062/417-244
bzk_preporod@yahoo.com
73300 FOČA

Općinsko društvo Glamoč
Ive Lole Ribara 1
Predsjednik: Amel Saltaga
062/721-335
Tel/Fax: 034/272-465
glimam_glamoc@hotmail.com
80230 GLAMOČ

Općinsko društvo Goražde
Ferida Dizdarevića 21
Predsjednik: Nedžad Kurtović
Tel/Fax: 038/220-926
Mob: 061/331-302
preporodgz@hotmail.com
73000 GORAŽDE

Općinsko društvo Gornji Vakuf
Mehmed Bega Stočanina bb
Predsjednica: Đenana Bajraktarević
Tel: 061/229-983
preporod.gv@gmail.com
70240 GORNJI VAKUF
www.preporod-gv.ba

Općinsko društvo Gračanica
111 Gračaničke brigade bb
Predsjednica: Refija Čajić
Tel: 035/702-070
Mob: 061/305-621
refka@mail.com
75320 GRAČANICA

Općinsko društvo Gradačac
Husein-kapetana Gradaščevića 96
Predsjednica:
Nadira Pamuković
Tel/Fax: 035/816-138

prep.grd@bih.net.ba
76250 GRADAČAC

Općinsko društvo Hadžići
Hadželi 185
Predsjednica: Zehra Musto
Mob: 061/377-100
zmustoo@yahoo.com
71240 HADŽIĆI

Općinsko društvo Ilijaš
F. Jukića 2
Predsjednik: Adem Alić
Mob: 061/828-827
adem555alic@hotmail.com
71380 ILIJAŠ
www.preporod-ilijas.ba

Općinsko društvo Jablanica
Branilaca grada bb
Predsjednik: Resul Čilić
Tel: 036/753-333
Mob: 062/345-378
resul_c@hotmail.com
88420 JABLANICA

Općinsko društvo Jajce
Predsjednica: Azra Madžo
Mob: 063/297-186
info@mer-kunic.com
70101 JAJCE

Općinsko društvo Kalesija
Žrtava genocida 1
Predsjednik: Nermin Bukvar
Tel/Fax: 035/631-881
Mob: 061/635-561
nerminbukvar@gmail.com
75260 KALESIJA

Općinsko društvo Kiseljak
O.Š. "Kiseljak 1"
Hrastovi b.b.
Predsjednik: Munir Mujić
Tel/Fax: 030/594-005 (Medžlis IZ)
Mob: 061/349-305
71250 KISELJAK

Općinsko društvo Kladanj
Kladanjskih brigada 2
Predsjednica: Nevzeta Rustemović
Tel/Fax: 035/621-150
Mob: 061/553-473
jubibliotekakl@gmail.com
75280 KLADANJ
www.preporodkladanj.com.ba

Općinsko društvo Ključ
Dom kulture
Predsjednik: Adis Egrić
Tel/Fax: 037/881-116; 037/661-104
78280 KLJUČ

Općinsko društvo Konjic
Varda bb, Narodni univerzitet
Predsjednik: Jasmin Mehanoli
Tel: 036/735-031
Fax: 036/735-030
062/172-386
preporodkonjic@yahoo.com
88400 KONJIC

Općinsko društvo Kotor-Varoš
Svetozara Miletića 30
Predsjednik: Nerim Abdić
78220 KOTOR VAROŠ

Općinsko društvo Kupres
Kralja Tomislava 7
Predsjednik: Safet Pilić
Tel/Fax: 034/275-017
Mob: 063/349-328
safetpilic@gmail.com
88320 KUPRES

Općinsko društvo Livno
Kalajdžinica bb
Predsjednik: Haris Jeleč
harislivno@yahoo.com
Mob: 063/922-740
Tel/Fax: 034/200-634
80101 LIVNO

Općinsko društvo Modriča
J. Raškovića bb
Predsjednik: Husein Huseljić
Tel/Fax: 053/812-455
Mob: 0627584-884
drhuselja@yahoo.com
74480 MODRIČA

Općinsko društvo Mostar
Mala tepa 3/1
Predsjednik: Damir Sadović
damir.sadovic@bih.net.ba
Tel: 036/552-537
88000 MOSTAR

Općinsko društvo Novi Travnik
Novi Travnik Kalinska 38
Predsjednik: Enver Veletovac
Tel: 061 /751-566
enver.veletovac@telemach.ba

72290 NOVI TRAVNIK

Općinsko društvo Novo Goražde-Kopači
Slatinska 20
Predsjednik: Emir Dučić
Tel: 061/550-526 (kuća)
Mob: 061/309-980
83110 NOVO GORAŽDE-KOPAČI

Općinsko društvo Odžak
Trg br.1
Predsjednik: Mujan Duran
Tel/Fax: 031/761-029 (Općina)
063/341-042
063 341 130
mujan.duran@tel.net.ba
76290 ODŽAK
www.bzkpreporododzak.com

Općinsko društvo Orašje
Predsjednik: Mehmed Memišević
https://bs-ba.facebook.com/preporodorasje
76270 ORAŠJE
Općinsko društvo Osmaci
Šeher bb
Predsjednik: Muamer Omerović
Mob. 062 820 946
bzk.preporod.osmaci@gmail.com
75406 OSMACI

Općinsko društvo Paprača-Šekovići
Predsjednik: Sejfudin Ferhatbegović
Mob: 065/060-839
75453 PAPRAČA-ŠEKOVIĆI

Općinsko društvo Prozor-Rama
Kralja Tomislava 35
Predsjednik: Almir Muminović
Mob. 061/894-604
muminovicalmir@yahoo.com
88440 PROZOR

Općinsko društvo Sanski Most
Banjalučka bb
Predsjednik: Amir Talić
Tel: 037/684-018; 037/689-126
Mob: 061/137-457
amirtalic@yahoo.com
79260 SANSKI MOST

Općinsko društvo Sapna
Predsjednik: Muhamed Omerović
preporod.sapna@yahoo.com
75411 SAPNA

BZK "Preporod" Sarajevo
Branilaca Sarajeva 30
Predsjednik: Senadin Lavić
senadinl@hotmail.com
Tel: (++387 33) 444-078;
033/215-665
Fax: 033/226-511
E-mail: preporod@bih.net.ba
bzkpreporod@bih.net.ba
www.preporod.ba
71000 SARAJEVO

Općinsko društvo Srebrenik
Dom kulture
Predsjednik: Nermin Tursić
Tel/fax 035/643-243
Mob: 061/345-471
nermint_007@hotmail.com
75350 SREBRENIK

Općinsko društvo Srebrenica
Crni Guber bb
Predsjednica: Fija Avdić
fiija_avdic@hotmail.com
preporod.srebrenica@gmail.com
Mob: 061/406-530
75430 SREBRENICA

Općinsko društvo Stolac
Vlatka Mačeka 13a
Predsjednik: Mensud Medar
Tel/kuća: 036/854-029
Mob: 061/935-539
88360 STOLAC

Općinsko društvo Teočak
Centar bb
Predsjednik: Munever Džuzdanović
Fax: 035/756-112
061/658-883
75414 TEOČAK
www.preporod.teocak.ba

Općinsko društvo Teslić
Krajiška bb
Predsjednik: Bećir Hasić
061/ 333-033
Tel/fax: 053/ 43 05 10
preporodt@gmail.com
74270 TESLIĆ

Općinsko društvo Tomislavgrad
Mijata Tomića bb
Predsjednik: Senad Džanković
Tel: 063/344-665
Fax: 034/200-472 8
80240 TOMISLAVGRAD

Općinsko društvo Travnik
Bosanska 119
Predsjednica: Amra Lolić Čampara
Tel: 030/541-092
Fax: 030 /541-091
Mob: 061/340-458
divan@bih.net.ba
72240 TRAVNIK
www.preporodtravnik.ba

Općinsko društvo Tuzla
Turalibegova 20/2
Predsjednica: Enisa Žunić
Tel/Fax: 035/257-479
Mob: 061/189-664
enisazunic58@gmail.com
preporodtuzla@gmail.com
75000 TUZLA

Općinsko društvo Vareš
Put mira bb
Predsjednica Sahudina Beganović
Mob.062/552-241
amar.beganovic@bih.net.ba
71330 VAREŠ

Općinsko društvo Velika Kladuša
Mahmuta Zulića 19
Predsjednik: Sakib Selimović
sakib.selimovic63@hotmail.com
Tel: 037 / 772-040
061/613-609
77230 VELIKA KLADUŠA

Općinsko društvo Visoko
Alije Izetbegovića 14
Predsjednik: Mersed Šahinović
Tel: 061 /136-417
preporod.visoko@gmail.com
71300 VISOKO

Općinsko društvo Vlasenica
Svetosavska bb
Predsjednik: Sakib Zubović
Tel: 056/734-830
Mob: 062/135-206
sakibzubović@hotmail.com
75440 VLASENICA

Općinsko društvo Vogošća
Remzije Veje 3
Predsjednik: Hajrudin Mešić
Mob: 061/232-421
71320 VOGOŠĆA

Općinsko društvo Vitez
OD "Behar"
Predsjednik: Damir Bešić
Tel/Fax: 030/520-007
061/172-386
bzkpreporodvitez@yahoo.com
Branilaca Starog Viteza bb
72251 VITEZ

Zajednica Općinskih društava
Tuzlanskog kantona
Turalibegova 20/2
Predsjednica: Azra Gazibegović
Mob: 061/859-325
Tel: 035/257-479
75000 TUZLA

Općinsko društvo Zavidovići
Ćumurana bb
Predsjednik: Samir Hasičić
Tel/Fax: 032/868-310
Mob: 061/754-572
72220 ZAVIDOVIĆI

Općinsko društvo Zenica
Ulica Armije R BiH 1
Predsjednica: Amna Sofić
Mob: 061/754-450
Tel: 032/463-291
Fax: 032/463-291
amnas@bih.net.ba
preporod.zenica@gmail.com
72000 ZENICA
www.preporodzenica.weebly.com

Općinsko društvo Zvornik
Svetog Save bb
Predsjednik: Amer Redžić
Tel/Fax: 056/215-757
Mob: 061/731-373
E-mail:
bzk.preporod.zvornik@gmail.com
amer_redzic@yahoo.com
75410 ZVORNIK
www.preporod-zvornik.org

Općinsko društvo Žepče
Sarajevska bb
Predsjednik: Rusmir Agić
Mob: 061 / 691-751
rusmir_agic@yahoo.com
72230 ŽEPČE

Općinsko društvo Živinice
Alije Izetbegovića 20

Predsjednik: Adis Šabanović
Tel.035/774- 933
061/839 060
adis_sa_banovic@hotmail.com
75270 ŽIVINICE

Inozemstvo

KDB "Preporod" Dubrovnik
Obala pape Ivana Pavla 35
Predsjednik: Izet Spahović
izet.spahovic@du.t-com.hr
Mob.00385-95-1606-954
20 000 DUBROVNIK
Hrvatska
Općinsko društvo Split
Trg Republike 4/3
Predsjednica: Sifa Hodžić
0038598668043
00385953440951
kdbpreporodsplit@gmail.com
21000 SPLIT
Hrvatska

KDBH "Preporod" Zagreb
Ul. grada Vukovara 235
Predsjednik: Ervin Jahić
Tel/Fax: 00385 (0)1483-3635
kdbhpreporod@kdbhpreporod.hr
10 000
ZAGREB
Hrvatska
www. kdbhpreporod.hr

BZK "Preporod"
Sjeverna Amerika
Chicago
Predsjednica: Senada Cvrk Pargan
E-mail: p.senada@gmail.com

GODIŠNJAK2016

BOŠNJAČKI MERHUMI (2016)____

UDK 929 (497.6=163.43*-053.18

Sudionici naše prošlosti − umrli u 2016. godini

Isma Kamberović
BZK "Preporod"
Sarajevo

U prošloj, 2016. godini svaki mjesec nas je polako napuštala po jedna važna osoba iz naše sredine, što nije puno ako uporedimo sa 2015. godinom, kada nas je napustilo 25 značajnih osoba, znači duplo više nego prošle godine. Njihova smrt je ostavila prazninu u njihovim porodicama, ali su oni za vrijeme života svojim istraživanjima popunili praznine u sljedećim oblastima: građevini, medicini, muzici, književnosti, rudarstvu, veterini, orijentalistici, bibliotekarstvu, likovnoj kritici i politici. U tekstu donosimo njihove biografske i bibliografske podatke.

Ključne riječi: Bošnjaci, umrli, Aganović Midhat, Alajbegović Rizo, Arnautalić Esad, Arnautović Osman, Bašić Abdulah, Bećirević Nedžad, Hadžiosmanović Lamija, Hasanbegović Suad, Husedžinović Meliha, Ključanin Zilhad, Mesihović Hasnija, Mesihović Munir

Evo već petnaest godina u ovoj rubrici bilježimo one koji odlaze s ovoga svijeta, sakupljamo njihove biografske i bibliografske podatke, te ostavljamo zabilježeno čime su se bavili i šta su ostavili u amanet. Ova rubrika je u biti hronologija značajnih umrlih Bošnjaka, o kojima treba zapisati ono najvažnije, kako bismo te dragocjene podatke spasili od zaborava. Do sada smo biografsko-bibliografski zabilježili blizu dvije stotine umrlih značajnijih Bošnjaka. Treba ostati zabilježeno da smo u prošloj godini izgubili važne ljude koji su se bavili različitim poslovima: obnovom i gradnjom Sarajeva, povredama i bolestima očiju, komponovanjem pjesama, pisanjem romana, pjesama, kritika, eseja, požarima, ventilacijom i sigurnosti rudnika, mikrobiologijom, prijevodom turske književnosti na bosanski jezik, istraživanjem kulturne historije Bošnjaka, tehnologijom i obradom metala, historijom i kritikom likovne umjetnosti, dječijim reumatizmom i bolestima srca kod djece te politikom. U nastavku donosimo biografske i bibliografske podatke za umrle u prošloj godini.

AGANOVIĆ, Midhat (1928-2016)

Redovni profesor Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu, Midhat Aganović, rođen je 28. 2. 1928. godine u Jezeru kod Jajca. Diplomirao je na Tehničkom fakultetu na Građevinskom odsjeku u Sarajevu 1957. godine. Karijeru je počeo u Stambenom preduzeću Sarajevo, a funkciju tehničkog direktora obavljao je od 1969. do 1974. godine. Magistrirao je 1972. godine na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu, a na istom fakultetu je odbranio doktorsku disertaciju *Korelativni odnos urbanističkih, tehničkih i ekonomskih parametara u programiranju stambenih naselja* 1975. godine. Bio je direktor Zavoda za izgradnju grada od 1974. do 1980. godine, zatim direktor Zavoda za planiranje razvoja grada od 1981. do 1986. godine. Pošto je dugo bio na čelu ustanova koje se bave planiranjem i razvojem grada Sarajeva osamdesetih godina, njemu pripadaju zasluge za svako dobro ili loše urbanističko rješenje u našem gradu. Projektom zaštite čovjekove sredine, čiji je bio voditelj, dobili smo prirodni gas, vodovodne i kanalizacione sisteme, prečistač otpadnih voda i dr.

Godine 1980. izabran je za redovnog profesora na Arhitektonskom fakultetu u Sarajevu, a u Institutu za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje izabran je za naučnog savjetnika.

Njegova stručna istraživanja u oblasti graditeljstva i urbanizma rezultirala su sljedećim naslovima: *Održavanje i upotreba stana i zgrade* (s B. Ostojićem). Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1969.; *Činjenice o Sarajevu*. Sarajevo: Skupština grada, 1980.; *Urbana struktura stambenih naselja*. Sarajevo: Zavod za ekonomsko planiranje, 1977.; *Razvojne i životne dileme Sarajeva*. Sarajevo: VKBi, 1995.; *Strategija prostornog uređenja Federacije BiH: I faza* (M. Aganović voditelj ekspertne grupe). Sarajevo: Federalno ministarstvo prostornog uređenja i okoliša, 1997.; *Graditeljstvo i stanje drugih djelatnosti u Sarajevu u XX i prethodnim stoljećima.* Sarajevo: Svjetlost, 2009.; *Sarajevo: savremene urbane, stambene i komunalne dileme i problemi razvoja grada*. Fojnica: "Fojnica", 2014.

Navest ćemo nekoliko zbornika u kojima je objavio svoje radove: *Sarajevo − ekonomsko urbani razvoj*. Sarajevo: Skupština grada, 1975.; *Savjetovanje o pitanjima prostornog razvoja Bosne i Hercegovine: (humani, društveno-ekonomski i tehnički aspekti), Sarajevo, 5. decembra 1978*. Sarajevo: ANUBiH, 1979.; *Pola milenija Sarajeva: Prilozi historiji Sarajeva: radovi sa znanstvenog simpozija održanog 19. do 21. marta 1993. godine*. Sarajevo: Institut za istoriju: Orijentalni institut, 1997.; *Funkcionalna, socijalna i urbana transformacija, obnova i razvoj grada Sarajeva*. Sarajevo: Društvo urbanista Bosne i Hercegovine, 1997. i dr.

Bio je predsjednik Društva urbanista Bosne i Hercegovine. Odlikovan je Šestoaprilskom nagradom Grada Sarajeva.

Umro je 14. 9. 2016. godine u 88. godini života, a pokopan je na groblju Bare.

ALAJBEGOVIĆ, Rizah (1931-2016)

Redovni profesor Medicinskog fakulteta u Sarajevu, Rizah Alajbegović, rođen je 19. 6. 1931. u Bosanskom Šamcu. Diplomirao je na Medicinskom fakultetu u Sarajevu, gdje je kasnije odbranio doktorsku disertaciju *Klinička opažanja kod rane dijagnostike primarnog glaukoma uz eksperimentalni studij djelovanja pojedinih antiglaukomatoznih operacija na oku kunića* odbranio 1973. godine. Nakon sticanja doktorske titule, osnovao je prvi Kabinet za glaukom na području Bosne i Hercegovine. Funkciju direktora Klinike za očne bolesti obavljao je od 1976. do 1983. godine, a šef Katedre za oftalmologiju na Medicinskom fakultetu bio je od 1989. do 1990. godine.

Prošao je izbor u sva naučna zvanja: za vanrednog profesora biran je 1980. godine, a redovni je postao 1985. godine.

Uža oblast njegovog djelovanja je oftalmologija, unutar koje je posebno istraživao glaukom te je o toj temi objavio brojne radove od kojih ćemo navesti nekoliko: "Gonioskopski nalaz i hidrodinamika oka kod afakičara", *Kongres oftalmologa Jugoslavije*, 1987.; "Istorijski osvrt na moderno operativno liječenje glaukoma", *Jugoslovenski oftamološki arhiv* 1987.; "Patoanatonska podloga primarnog glaukoma otvorenog komornog ugla", *Jugoslavenski simpozijum o glaukomu otvorenog ugla,* Rijeka, 1985.; "Pseudoeksofolijativni sindrom u kliničkoj praksi" (s E. Đukić), *Jugoslovenski oftalmološki arhiv,* 1986.; "Diabetes mellitus i glaukom" (et al.), *Jugoslovenski oftalmološki arhiv,* 1990.; "Ganioskopski nalaz i hidrodinamika oka kod afaktičara" (s J. Alajbegović), *Jugoslovenski oftalmološki arhiv,* 1991.; "Uticaj glaukoma na kataraktogenost očnog sočiva sa posebnim osvrtom na antiglaukomatozne fistulirajuće operacije" (et al.), *Jugoslovenski oftalmološki arhiv,* 1991.; "Ratne povrede oka i postraumatski glaukom" (et al.), *Medicinski arhiv,* 1994. Autor je i sljedećih knjiga: *Očne bolesti*. (et al.). Sarajevo: Svjetlost, 1982.; *Primarni glaukom*. Sarajevo: Svjetlost, 1997.; *Oftalmologija: udžbenik za studente medicinskog, stomatološkog i defektološkog fakulteta*. Sarajevo: "Šahinpašić", 1998.; *Klinička propedeutika* (et al.). Sarajevo: Svjetlost, 2000.

Bio je naučni savjetnik i član Naučnog vijeća Instituta za Naučno-istraživački razvoj te član Sabora ljekara Bosne i Hercegovine, Udruženja hirurga i Udruženja oftalmologa Bosne i Hercegovine.

Umro je 31. 3. 2016. godine u 86. godini života, a pokopan je na groblju Bare.

ARNAUTALIĆ, Esad (1939-2016)

Kompozitor i dirigent, Esad Arnautalić, rođen je 28. 2. 1939. godine u Sarajevu. Bez formalnog muzičkog obrazovanja, talentirani samouk svirao je prvo u orke-

stru za igranke, u sarajevskoj „Slozi“, s Batom Kovačem i Vladom Dujmovićem. Imao je veliku sreću te se zaposlio na Radio Sarajevu početkom šezdesetih godina. Jedan je od utemeljitelja Orkestra i Muzičke produkcije Radio Sarajeva i producent presudan za rani razvoj grupe “Indexi“.

Komponovao je, aranžirao, producirao, pokrenuo festivale „Vaš šlager sezone“, „Mali šlager“, i „Prvi aplauz“. Realizirao je projekt „Muzika raspoloženja“, orkestarske obrade klasike i klasika popularne muzike. Autor je i muzike za filmove *Miris dunja*, *Ovo malo duše*, *Azra* i *Savršeni krug*.

Bio je pripadnik Armije RBiH na Dobrinji. A nakon penzioniranja bavio se muzičkom edukacijom te je osnovao hor ”Vesela djeca” i ženski hor „Bosna“.

Odlikovan je Nagradom ”Davorin” za životno djelo.

Umro je 5. 12. 2016. u 77. godini života, a pokopan je na groblju Bare.

ARNAUTOVIĆ, Osman (1948-2016)

Književnik Osman Arnautović, rođen je 16. 5. 1948. godine u Bijeljini. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu na Odsjeku za romanistiku 1976. godine. Radio je kao profesor francuskog i latinskog jezika u gimnazijama u Apatinu, Aleksincu, Beloj Palanci i Bijeljini. Zatim je prešao na mjesto prevodioca u Fabriku UNIS − Mladost u Bijeljini. Iz okupirane Bijeljine, izbjegao je 1992. godine u Tuzlu, gdje je nekoliko godina radio kao profesor latinskog jezika u Srednjoj školi i tada je objavio udžbenik *Latinski jezik za 1. i 2. razred gimnazije i druge srednje škole*. Sarajevo: Svjetlost, 2001. Zatim je odlučio promijeniti sredinu i odseliti u Bruxelles, u Belgiju, i tamo raditi kao prevodilac, sudski tumač i pisac. Ta odluka se pokazala kao veoma hrabra i dobra te je probudila uspavanog pisca. Često neki događaji probude u nama pritajeni talent i ovdje su prognanstvo i usamljenost motivirali Arnautovića da počne pisati o ratnim dešavanjima u Bosni te je tako prvu knjigu objavio veoma kasno, u 54. godini života. Objavio je sljedeće publikacije: *Katil*. Tuzla: R&S, 2002.; *Kamen na duši.* Tuzla: R&S, 2002; *Tmina svjetlosti: novele*. Bruxelles, 2004.; *Srebrenica city*. Tuzla: Infograf, 2007.; *Ukleta čaršija*. Tuzla: Bosanska riječ, 2008.; *Dosije Pataren*. Tuzla: Infograf, 2009.; *Skalpel*. Bruxelles: Gratiartis, 2011.; *Kama i sutra*. Tuzla: Bruxelles, Off-set: Gratiartis, 2013.; *Erekcija i druge pripovijetke*. Zagreb: Autor, 2014.; *Justinina tajna*. Tuzla: Bruxelles, Off-set: Gratiartis, 2014.; *Mržnja*. Sarajevo: Art Rabic, 2016. Njegova knjiga s ratnom tematikom prevedena je na francuski jezik: *Drina: nouvelles*. Bruxelles, 2004.

Bavio se prevođenjem knjiga s francuskog jezika te je preveo sljedeće publikacije: Jacques de Decker: *Parče nedjelje: komedija*. Tuzla: Copygraf, 2000.; Amelle Nothomb: *Higijena ubice*. Tuzla: Copygraf, 2000.; Liliane Wouters: *Dnevnik pisca*. Tuzla: Copygraf, 2000.; Michel Lambert: *Ništa zloćudno: novele*. Tuzla: Copygraf,

2002.; Jean-Baptiste Baronian: *Devet malih, tako običnih zločina*. Tuzla: Bruxelles: Copygraf: Gratiartis, 2012.; Marc Levy: *Eh, kada bi to bila istina*. Tuzla. Bosanska riječ, 2012.; Daniel Pennac: *Školski jadi*. Tuzla. Bosanska riječ, 2008.

Umro je 18. 9. 2016. u 68. godini života u Bruxellesu.

BAŠIĆ, Abdulah (1945-2016)

Redovni profesor Rudarsko-geološko-građevinskog fakulteta, Abdulah Bašić, rođen je 17. 8. 1945. godine u Tuzli. Nakon diplomiranja na Rudarskom fakultetu u Tuzli, zaposlio se u Rudniku soli Tušanj. Nakon kratkog vremena, prešao je u Rudarski institut, a onda na Rudarsko-geološko-građevinski fakultet, gdje je proveo ostatak radnog vijeka. Magistarski rad *Simulacija procesa rada rotornog bagera u otkopnom bloku sa posebnim osvrtom na primjenu u konstrukcionim i radnim uslovima PK 'Lukavačka rijeka'* odbranio je na Rudarsko-geološkom fakultetu u Beogradu 1986. godine. Doktorsku disertaciju *Korelacija metanonosnosti i dubine zalijeganje ugljenih slojeva miocenske i pliocenske starosti u Bosni i Hercegovini sa prijedlogom kriterija za klasifikaciju po stepenu opasnosti od metana* odbranio je na Rudarsko-geološko-građevinskom fakultetu u Tuzli 1988. godine. Izradio je brojne projekte i studije iz oblasti rudarstva.

Objavio je sljedeće publikacije: *Požari u rudnicima BiH: naučnoistraživački projekt*. Tuzla: Institut za rudarska istraživanja, 1985.; *Ventilacioni sistemi, šeme, grafovi*. Tuzla: Rudarsko-geološki fakultet, 1998. U koautorstvu je objavio sljedeće knjige: *Prevencija i profilaktika sigurnosti aerodroma* (s E. Husejnagić, Z. Hamstafić). Tuzla: Ars grafika, 2010.; *Obezbjeđenje ljudi i objekata* (s Z.Hamustafić, E. Husejnagić), Tuzla: Ars grafika, 2010.; *Sigurnost letjelica* (s Z. Hamustafić, E. Husejnagić). Tuzla: Ars grafika, 2010.; *Mehanika fluida, klimatologija i aerologija* (s E. Delić, R. Šišić). Tuzla: Copygraf, 2008.

U ratnim godinama bio je pripadnik Armije, i to na dužnosti načelnika Obavještajne službe 2. Korpusa Armije Bosne i Hercegovine.

Dobitnik je Zlatnog ljiljana i Srebrene plakete Univeziteta u Tuzli.

Umro je 9. 1. 2016. godine u 71. godini života, a pokopan je u Tuzli.

BEĆIREVIĆ, Nedžad (1927-2016)

Doktor veterinarskih nauka Nedžad Bećirević rođen je 3. 3. 1927. godine u Bosanskoj Gradišci. Kao dječak s roditeljima je preselio u Brčko, gdje je završio osnovno školovanje, srednju školu završio je u Vinkovcima, a Veterinarski fakultet u Sarajevu. Nakon diplomiranja, zaposlio se u Veterinarskoj stanici u Brčkom, gdje je bio dugogodišnji direktor. Nakon odbrane magistarskog rada na Veteri-

narskom fakultetu u Zagrebu 1965. godine, prešao je u Dom zdravlja u Brčkom, gdje je osnovao i dugo godina vodio Odjel mikrobiologije. Doktorsku disertaciju *Utjecaj masti i hrane na metabolizam masnih kiselina i masno-kiselinski sastav lipida u pilića* odbranio je, također, na Veterinarskom fakultetu u Zagrebu 1972. godine. Na Veterinarskom fakultetu u Sarajevu odbranio je stručnu specijalizaciju iz mikrobiologije 1977. godine. Zajedno sa suprugom, dao je veliki doprinos razvoju Mikrobiološkog odjeljenja u Općoj bolnici u Brčkom.

Godine 1991. obnovljen je rad „Preporoda" u Brčkom, a dr. Bećirević je izabran za prvog predsjednika, a kasnije je dugo bio aktivist brčanskog „Preporoda", čime je doprinio nacionalnom osvješćivanju Bošnjaka u svojoj sredini.

Objavio je 30 istraživačkih radova iz oblasti mikrobiologije u stručnim časopisima.

Bio je član mikrobiološke sekcije Društva liječnika Hrvatske i predsjednik BZK „Preporod" Brčko.

Odlikovan je Ordenom rada sa zlatnim vijencem i Zlatnom medaljom za zasluge u službi.

Umro je 27. 11. 2016. godine u 89. godini života, a pokopan je u Brčkom.

HADŽIOSMANOVIĆ, Lamija (1931-2016)

Redovna profesorica Filozofskog fakulteta Lamija Hadžiomanović rođena je 4. 12. 1931. godine u Sarajevu. Nakon završetka srednje škole, diplomirala je 1957. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu na Odsjeku za orijentalistiku. Od 1960. godine radila je kao bibliotekarka na Filozofskom fakultetu. Godine 1964., kao stipendist Vlade Ujedinjene Arapske Republike, boravila je u Kairu na specijalizaciji arapskog jezika i književnosti. Godine 1966. magistrirala je iz oblasti islamske civilizacije na Univerzitetu Ayn-i Šems. Primljena je 1974. godine za asistenticu na Filozofskom fakultetu u Sarajevu na predmetu Katalogizacija i klasifikacija. Doktorsku disertaciju *Biblioteke u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave*, odbranila je 1977. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Prošla je sva nastavna zvanja, od docenta (1977), vanrednog profesora (1981), redovnog (1986) do zvanja profesora emeritusa (2007). Svoja naučna istraživanja usmjerila je u nekoliko pravaca: oblasti bibliotekarstva, prevođenju s turskog jezika i izučavanje književne i kulturne baštine Bošnjaka. U njenoj bibliografiji objavljenih radova[1] koja je priređena za njen 80. rođendan zabilježeno

[1] Isma Kamberović: "Bibliografija radova prof. dr. Lamije Hadžiosmanović: (uz 80. godišnjicu života)". *Godišnjak* BZK „Preporod"; br. 11 (2011), str. 227-271. Nakon objavljivanja, ova bibliografija je kasnije uvećana za desetak bibliografskih jedinica.

je 385 bibliografskih jedinica, koje su raspoređene na: posebna izdanja; priređivačka izdanja; prevedene knjige s turskog jezika; prilozi u periodici, zbornicima i drugim publikacijama; prijevodi turske književnosti na bosanski jezik u periodici i drugim publikacijama i prijevodi bosanskohercegovačke književnosti na turski jezik**.** Navest ćemo naslove objavljenih autorskih knjiga: *Bibliografija Prve muslimanske nakladne knjižare i štamparije (Muhameda Bekira Kalajdžića)* . Sarajevo: Udruženje Ilmijje u SRBiH, 1967.; *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića* (s B. Đurđevom) . Sarajevo: ANUBiH, 1968.; *Biblioteke u Bosni i Hercegovini 1878-1918.* Sarajevo: "Veselin Masleša", 1980.; *Biser: književno-historijska monografija i bibliografija* (s E. Memijom). Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, 1998.; *Bosanski kuhar*. Sarajevo: Sejtarija, 2007.; *Bosnian cook.* Sarajevo: Sejtarija, 2007. Priredila je sljedeće publikacije: *Tragom poezije bosanskohercegovačkih Muslimana na turskom jeziku* (sa Salihom Trakom). – Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 1985.; *Istočno blago, sv. 2* (sabrao i preveo Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak. Sarajevo: Svjetlost, 1987. ; *Poezija Bošnjaka na orijentalnim jezicima* (s Eminom Memijom). Sarajevo: KDB "Preporod", 1995.; *Antologija bošnjačke poezije na orijentalnim jezicima* (s Eminom Memijom). Sarajevo: Alef, 1997.; *Antologija tariha Bosne i Hercegovine* (s Eminom Memijom). Sarajevo: Connectum, 2008. Prevela je 17 knjiga proze, poezije i historije s turskog jezika, od kojih ćemo navesti samo nekoliko: Talu, Ercumend Ekrem: *Bez sreće.* Sarajevo: Svjetlost, 1964.; Andaj, Melih Cevdet: *Pismo od mrtvog druga*. Sarajevo: "Veselin Masleša", 1970.; Hikmet Nazim: *Pjesme i tamnice.* Sarajevo: "Veselin Masleša", 1977. ; Baki, Enver: *Četiri sestre i jedan brat*. Priština: Jedinstvo, 1980.; Zekeriya, Necati: *Djeca triju ulica.* Sarajevo: "Veselin Masleša", 1980.; Mehmed Mejlija Guranija: *Izbor iz poezije* (sa Salihom Trakom). Sarajevo: Svjetlost, 1989.; Novljanin, Omer − Ahmed Hadžinesimović: *Odbrana Bosne: 1736-1739: (dvije bosanske kronike)* (sa Fehimom Nametkom). Zenica: Islamska pedagoška akademija, 1994.; Ecevit, Bulent: *S rukom u ruci ljubav smo umnožili: poezija.* Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, 1999. (2. izdanje 2009).; Hadžihuseinović, Salih Sidki Muvekkit: *Povijest Bosne* (s A. Polimcem, F. Nametkom i S. Trakom). Sarajevo: El-Kalem, 1999.; Yunus Emre: *Izbor iz sufijske lirike*. Zenica: Vrijeme, 2016.

Potpisnica je dokumenta o osnivanju Stranke demokratske akcije, kasnije je bila član Muslimanske bošnjačke organizacije, Muslimanskog akademskog kluba „Bosanka", Vijeća Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Savjeta BZK "Preporod", Savjeta Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine, Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti te članica Redakcije *Godišnjaka* BZK "Preporod".

Dobitnica je Zlatnog broša za oblast nauke (1998), Srebrenog alema s ljiljanom od SDA (2007), Srebrene plakete za postignute rezultate u oblasti obrazovanja i nauke (2010), Nagrade "Hasan Kaimija" (2012) i dr.

Imala je zanimljiv, kvalitetan i ispunjen privatni život. Pripadala je prvoj generaciji samosvjesnih, obrazovanih i neudatih žena, koje su iza sebe, umjesto djece, ostavile bogat naučni opus. Iako joj je sudbina odredila samački život jer je bila jedinica, bez sestre, brata, muža i djece, ona se s tom sudbinskom odlukom nikada nije pomirila pa je sama sebi stvorila okruženje u kojem nikada nije bila sama. Imala je urođeni dar za lahkoću pričanja koja za sobom povlači lahkoću stvaranja novih prijateljstava. Krug prijateljstva se lahko širio tako da se često kod nje mogla sresti prijateljicina prijateljica, a za nju su govorili "da bi na lakat progovorila". Bježala je od samoće i okupljala društvo oko sebe te je njena kuća uvijek bila puna gostiju. Svojim životnim stilom pokazala je da žena bez muža i djece ne mora živjeti sama i da je to uvijek lični izbor. Život je posvetila svojoj univerzitetskoj karijeri, putovanjima i druženjima s prijateljicama. Dobrodušna, ljubazna, topla, puno je ulagala u prijateljstva te je znala pronaći put od srca do srca, ali se, također, znala odbraniti od ljudske zlobe i bezobrazluka pravljenjem velikih rezova, kojim bi neke osobe vratila na mjesto koje im pripada.

Pet mjeseci je bila bolesna ali je bila pokretna, bistrog uma i okružena prijateljicama koje su s velikom pažnjom brinule o njoj. Obavila je vjersku obavezu odlaska na hadž, nekoliko puta je išla na Umru, njeno ponašanje je bilo u skladu s imanom. Imala je njegu kakvu nemaju neke žene koje imaju rođenu djecu, nije se napatila, preselila je spavajući. Skoro svakog dana se sjetimo njenih savjeta, životnih dogodovština, doživljaja sa putovanja i njenih kuharskih recepata te molimo dragog Allaha, dž. š., da joj podari lijepi Džennet.

Umrla je 9. 5. 2016. godine u 85. godini života, a pokopana je na groblju Bare.

HASANBEGOVIĆ, Suad (1948-2016)

Redovni profesor Mašinskog fakulteta u Sarajevu, Suad Hasanbegović, rođen je 28. 10. 1948. godine u Kopčićima kod Prozora. Diplomirao je na Mašinskom fakultetu u Sarajevu 1972. godine. Magistarski rad *Analiza naponskog stanja procesa izvlačenja eliptičnih tijela* odbranio je na Mašinskom fakultetu u Sarajevu 1987. godine. Na Fakultetu strojarstva i brodogradnje u Zagrebu odbranio je doktorsku disertaciju *Evolventni koordinatni sustavi s primjerima primjene* 1996. godine.

Bavio se istraživanjem tehnologije i obrade metala, a radove je objavio u stručnim časopisima.

Za vanrednog profesora na Mašinskom fakultetu u Sarajevu, izabran je 2002. godine.

Objavio je sljedeće publikacije: *Deformacije i naprezanja.* Sarajevo: Mašinski fakultet, 2001.; *Teorija plastičnosti*. Sarajevo: Mašinski fakultet, 2005.

Bio je neoženjen te je život je posvetio svojoj univerzitetskoj karijeri.

Bio je član Društva inžinjera i tehničara.

Odlikovan je Spomen-plaketom grada Sarajeva.

Umro je 7. 5. 2016. godine u 68. godini života, a pokopan je na groblju na Vlakovu.

HUSEDŽINOVIĆ, Meliha (1945-2016)

Historičarka likovne umjetnosti i bivša direktorica Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine, Meliha Husedžinović rođena je 17. 2. 1945. godine u Banjoj Luci. Diplomirala je na Filozofskom fakultetu na Katedri za modernu umjetnost u Beogradu 1970. godine. Jednu godinu je radila kao profesor likovne kulture u srednjoj školi u Banjoj Luci, a onda se zaposlila kao kustos u Umjetničkoj galeriji Banja Luka. Nakon desetak godina, preselila se u Sarajevo i zaposlila u Umjetničkoj galeriji Bosne i Hercegovine kao kustos, a kasnije je obavljala funkciju direktorice od 2001. do 2011. godine, kada je penzionirana. Za vrijeme karijere priredila je brojne izložbe afirmisanih i neafirmisanih mladih umjetnika s predgovorom u katalozima. Nabrojat ćemo nekoliko istaknutih umjetnika za čije je kataloge prlikom priređivanja izložbi napisala predgovore: Kemal Širbegović, Banja Luka, 1973., Alojz Ćurić, Banja Luka, 1973., Enes Mundžić, Beograd, 1973., Bekir Misirlić, Novi Sad, 1977., Stojan Ćelić, Banja Luka, 1978., Halil Tikveša, Banja Luka 1979., Edin Numankadić, Sarajevo, 1981., Nada Pivac, Banja Luka 1987., Petar Waldeg, Sarajevo, 1982., Salim Obralić, Sarajevo, 1983., Dževad Hozo, Banja Luka, 1983., Sadko Hadžihasanović, Sarajevo, 1984., Safet Zec, Sarajevo, 1984., Behaudin Selmanović, Sarajevo, 1986., Mustafa Skopljak, Beograd, 1987., Mehmed Zaimović, Sarajevo, 1987., Franjo Likar, Sarajevo, 1989., Gordana Anđelić, Sarajevo, 1990., Rizah Štetić, Sarajevo, 1991., Affan Ramić, Sarajevo, 1998. i dr.

Uporedo s priređivanjem izložbi, pisala je i objavljivala eseje o brojnim bosanskohercegovačkim umjetnicima te je time dala veliki doprinos razvoju historije likovne umjetnosti u našoj zemlji.

Dugo se borila s teškom bolešću i bila je primjer svima kako treba ići hrabro kroz život ma kakva nesreća da čovjeka stigne u životu.

Umrla je 31. 3. 2016. godine u 71. godini života, a pokopana je na groblju Bare.

KLJUČANIN, Zilhad (1960-2016)

Književnik Zilhad Ključanin rođen je 5. 3. 1960. godine u Trnovi kod Sanskog Mosta. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu na Odsjeku za filozofiju i sociologiju 1984. godine. Kao student pisao je poeziju te je veoma mlad nagrađen Nagradom „Mak Dizdar“ (1983) i Nagradom Književne omladine BiH za najbolju knjigu pisaca do 30 godina starosti (1987), a te su ga pohvale odvele u drugom pravcu, jer se uopće nije bavio filozofijom i sociologijom, nego književnošću. Bavio se uredničkim i novinarskim poslovima te je uređivao list *Književna revija* (1988-1990), zatim je osnovao izdavačku kuću „Bosna“, koja je preimenovana u „Biblioteka Ključanin“ (1990-1992), a od 1992. godine bio je urednik u listu *Ljiljan* te u listu *Bošnjak* u Travniku (1994-1996). Nakon rata živio je u Bihaću, gdje je bio savjetnik za kulturu u Ministarstvu za kulturu, obrazovanje i sport Vlade Unsko-sanskog kantona te predsjednik Društva pisaca BiH, Podružnice Unsko-sanskog kantona. Upisao je postdiplomski studij na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, gdje je 2000. godine odbranio magistarski rad iz književnosti *Motivi i forme suvremene bošnjačke poezije: novija bošnjačka poezija između islamske duhovnosti i europske (domaće) tradicije.* Nakon magistriranja, zaposlio se na Pedagoškom fakultetu u Bihaću. Dvije godine kasnije, odbranio je doktorsku disertaciju *Pobožna bošnjačka poezija XX vijeka* na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Godine 2005. prelazi na Pedagoški fakultet u Zenici, gdje je izabran u zvanje vanrednog profesora. Nakon tri godine, napustio je siguran profesorski posao i vratio se u neizvjesni status profesionalnog pisca te se preselio u Sarajevo. Osam godina nakon napuštanja profesorskog posla napustio je i ovaj svijet. U književnosti se okušao u gotovo svim književnim izražajima: poeziji, romanu, drami, priči, pripovijesti, eseju, scenariju, književnoj kritici i dr.

Iz njegovog obimnog književnog opusa, navest ćemo naslove njegovih knjiga: *Sehara*. Sarajevo: Svjetlost, 1985.; *Mlade pjesme*. Sarajevo: Svjetlost, 1987.; *San urednog čovjeka*. Sarajevo: “Veselin Masleša”, 1989.; *Da, ja prezirem Srbe*. (s. l.): “Ključanin”, 1994.; *Pjesme nevinosti*. Sarajevo: Ljiljan, 1994.; *Šehid*. Sarajevo: Ljiljan, 1998.; *Šehid: drama*. Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje, 1999.; *Kad puknu pupoljci*. Tuzla: Bosanska riječ, 2000.; *Nikad nisam bio u Bosni: 1990.-2000*. Sarajevo: Ljiljan, 2000.; *Četiri zlatne ptice*. Zenica: Vrijeme, 2002.; *Koliko je srce u mrava: pripovijest za dobronamjerne i dobrodušne*. Zenica: Vrijeme, 2003.; *Lice svjetlosti: pobožni i sinkretizirani elementi u bošnjačkoj poeziji XX vijeka.* Sarajevo: Oko, 2004.; *Vodeni zagrljaj.* Tuzla: Bosanska riječ, 2005.; *Šehid; Pjesme nevinosti i iskustva.* Sarajevo: BZK “Preporod”, 2006.; *Sarajevska Hagada i druge priče*. Sarajevo: Connectum, 2006.; *Ti si moja p.* Saraje-

vo: Zalihica, 2007.; *Muholovac*. Sarajevo: Zalihica, 2008.; *Male priče od životne važnosti*. Sarajevo: Connectum, 2009.; *Švedsko srce moje majke*. Sarajevo: BZK "Preporod", 2010.; *Vikendica: pjesme*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2010.; *Dom aurore borealis.* Sarajevo: Buybook, 2010.; *Smrt ima dijamantnu pesnicu i udara me njom u potiljak*. Sarajevo: Tugra, 2010.; *Godina dana poezije*. Zenica: Vrijeme, 2010.; *Krtice: drama.* Sarajevo: Dobra knjiga, 2011.; *Galebovi: roman.* Sarajevo: Dobra knjiga, 2011.; *Spas: roman*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2012.; *Čarobnjak vode.* Sarajevo: Buybook, 2012.; *Kultur Schock*. Sarajevo: "Šahinpašić", 2013.; *Šeherzadina djeca*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2014.; *Lažne trudnice.* Sarajevo: Buybook, 2014.; *Ne dolaziš više*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2015.; *Ključ*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 2016.

Bio je član Društva pisaca Bosne i Hercegovine i Saveza novinara Bosne i Hercegovine.

Dobitnik je brojnih nagrada: Nagrada „Mak Dizdar" (1983), Nagrada Književne omladine BiH (1987), Šestoaprilska nagrada Sarajeva (1990), Nagrada "Zija Dizdarević" (2002), Nagrada Fondacije za kinematografiju FBiH (2003), Nagrada "Alija Isaković" za dramu BZK "Preporod" (2008) i dr.

Umro je 6. 6. 2016. godine u 56. godini života, a pokopan je na sarajevskom groblju Jarčedoli.

MESIHOVIĆ, Hasnija (1932-2016)

Redovna profesorica Medicinskog fakulteta, Hasnija Mesihović, rođena je 25. 9. 1932. godine u Bileći. Diplomirala je na Medicinskom fakultetu u Sarajevu 1962. godine. Obavila je specijalizaciju iz pedijatrije 1969. godine i subspecijalizaciju iz dječije kardiologije 1970. godine. Doktorsku disertaciju *Rizik salicilatne terapije u toku reumatske bolesti kod djece sa posebnim osvrtom na funkciju (adheziju i agregaciju) trombocita* odbranila je na Medicinskom fakultetu u Sarajevu 1976. godine. Na Odsjeku za pedijatriju Medicinskog fakulteta izabrana je u zvanje vanrednog profesora 1982., a redovni je postala 1986. godine.

Uža oblast njenih stručnih istraživanja su bolesti djece: različite anomalije srca, tumori srca, hronični artritis, dječiji reumatizam i dr.

Navest ćemo nekoliko naslova njenih radova koje je objavila u koautorstvu: „Urođene anomalije srca u sklopu Sy. Down" (et al.), *Medicinski arhiv*. 1991.; „Efekti sinevektomije u bolesnika sa juvenilnim hroničnim artritisom" (et al.). Beograd: Udruženje reumatologa Jugoslavije, 1988.; „Dvodimenzionalna i Color Doppler dijagnostika prolapsa mitralne valvule" (et al.). Sarajevo: Pedijatrijska sekcija Društva ljekara BiH, 1989.; „Tumori srca u dječijem dobu" (et al.) Saraje-

vo: Pedijatrijska sekcija Društva ljekara BiH, 1989.; „Timsko praćenje pacijenata sa urođenim srčanim anomalijama“ (et al.). *Medicinski arhiv*, 1991; „Komparacija različitih metoda u serološkoj dijagnozi streptokoknih oboljenja djece“ (et al.), *Medicinski arhiv*, 1990.; „Opasnosti od nekonvencionalnog liječenja juvenilnog hroničnog artritisa“ (et al.). *Medicinski arhiv*, 1991.; „Henoch-Schönleinov vaskulitis u djece“ (et al.), *Med. Jadert*, 1990.; „Recidivi humane ehinokokoze i kako ih spriječiti“, (et al.), Sarajevo, 2000.

Objavila je knjigu *Rizik terapije salicilatima kod dječijeg reumatizma (sa posebnim osvrtom na funkciju atheziju i agregaciju − trombocita).* Sarajevo: Svjetlost, 1980., a koautor je udžbenika *Pedijatrijska skripta*. Sarajevo: Medicinski fakultet, 1987.

Bila je član Sabora ljekara BiH i Udruženja pedijatara BiH.

Odlikovana je Ordenom rada sa crvenom zastavom i Dvadesetsedmojulskom nagradom.

Umrla je u 24. 2. 2016. godine u 84. godini života, a pokopana je na groblju Bare.

MESIHOVIĆ, Munir (1928-2016)

Političar Munir Mesihović, rođen je 23. 3. 1928. godine u Ljubuškom. Karijeru je počeo graditi kao omladinac skojevac te je obnašao različite rukovodne funkcije u SKOJ-u, SSRNJ i SKJ. Diplomirao je na Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Njegova politička karijera bilježi mnogo različitih funkcija, od općinskih do saveznih organa: bio je predsjednik Općine Stari Grad u Sarajevu, sekretar Centralnog komiteta SKBiH, predsjednik Predsjedništva SR BiH od 1985. do 1987. godine, član Predsjedništva Centralnog Komiteta SKJ, poslanik u Saveznoj skupštini SRBiH, Vijeću naroda Skupštine SFRJ, delegat na X, XI, XII i XIII Kongresu Saveza komunista Jugoslavije i dr. Ostavku na mjesto člana Predsjedništva SR BiH podnio je 1988. godine zbog afere „Agrokomerc“. Bavio se i istraživačkim radom te je objavio sljedeće publikacije:

SKJ u borbi za samoupravljanje i ekonomsku stabilizaciju. Beograd: Privredni pregled, 1976.; *Komunisti Sarajeva u sprovođenju društvene i privredne reforme*. Sarajevo: Prva konferencija Saveza komunista grada Sarajeva, (s. a.); *Dohodak i dohodovni odnosi: materijalna i društvena sadržina samoupravljanja*. Sarajevo: Marksistički studijski centar Gradske konferencije SK BiH „Đuro Pucar Stari“, 1980.

Odlikovan je brojnim nagradama i priznanjima: Nagrada ZAVNOBiH-a, Zlatna plaketa i Šestoaprilska nagrada Sarajeva, Orden bratstva i jedinstva sa zlatnim vijencem i dr.

Umro je 24. 10. 2016. godine u 88. godini života, a pokopan je na groblju Bare.

PARTICIPANTS OF OUR HISTORY − DEAD IN 2016

Isma Kamberović

Summary

Every month in the last 2016, we were slowly left without one important person from our midst, which is not much comparing to 2015, when 25 important people passed away, it means twice more than last year. Their death has left emptines in their families, but during life by their researches, they filled in the gaps in the following areas: construction, medicine, music, literature, mining, veterinary medicine, oriental studies, librarianship, art criticism and politics. The paper deals with their biographical and bibliographical data.

Key words: Bosniaks, dead, Aganović Midhat, Alajbegović Rizo, Arnautalić Esad, Arnautović Osman, Bašić Abdulah, Bećirević Nedžad, Hadžiosmanović Lamija, Hasanbegović Suad, Husedžinović Meliha, Ključanin Zilhad, Mesihović Hasnija, Mesihović Munir

Autori:

Agović, Mehmed, novinar, Sarajevo
Alibegović, mr. Abdel, Filozofski fakultet, Tuzla
Arnaut Haseljić, dr. Meldijana, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu
Bajrektarević, dr. Anis H., International Institute for Middle East and Balkan Studies, Department for Strategic, Studies on Asia (DeSSA) Vienna, Austrija
Baljić, Mirsada, slikarka, Galerija „Preporod“, Sarajevo
Bušatlić, dr. Ismet, redovni profesor u mirovini, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo
Dedić, Enes, MA historije, Institut za historiju, Sarajevo
Dervišević, dr. Haris, Filozofski fakultet, Sarajevo
Duman, Hatidža, dipl. orijentalista, BZK „Preporod“, Sarajevo
Duranović, dr. Elvir, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, Sarajevo
Džafić, dr. Adnan, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
Fejzić, dr. Elvis, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
Fejzić-Čengić, dr. Fahira, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
Filandra, dr. Šaćir, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
Filipović, Nenad, dipl. orijentalist, Orijentalni institut, Sarajevo
Gačanin, dr. Sabaheta, Orijentalni institut, Sarajevo
Gačanović, dr. Rasim, Elektrotehnički fakultet, Sarajevo
Galešić, Đenan, dipl. pravnik, Vrapčići, Mostar
Grassegger, Hannes, “Das Magazin”, Švicarska
Hadžidedić, dr. Zlatko, Sarajevo School of Science and Technology, Sarajevo
Harčević Ćatić, Dijana, MA historije, (prevodilac), KID PiNa Kopar, Slovenija
Hodžić, dr. Jasmin, Institut za jezik, Sarajevo
Kamberović, Isma, dipl. komparativist i bibliotekar, BZK „Preporod“, Sarajevo
Karić, dr. Enes, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo
Kečo Isaković, dr. Emina, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
Kodrić, dr. Sanjin, Filozofski fakultet, Sarajevo
Kovačević, Saladin, prof. historije, Sarajevo
Krogerus, Mikael, “Das Magazin”, Švicarska
Kurtćehajić, dr. Suad, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
Lavić, dr. Senadin, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
Lavić, mr. Osman, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo
Mahmutćehajić, dr. Rusmir, Međunarodni forum „Bosna“, Sarajevo
Medić, Jasmin, MA historije, Institut za historiju, Sarajevo
Milišić, dr. Senija, Institut za historiju, Sarajevo
Mulaomerović, dr. Jasminko, Centar za krš, Sarajevo

Muratović, dr. Hasan, Ekonomski fakultet, Sarajevo
Nametak, dr. Fehim, redovni profesor u mirovini, Filozofski fakultet, Sarajevo
Nikšić Rebihić, Edina, MA pedagogije, Filozofski fakultet, Sarajevo
Osmić, mr. Amer, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
Ovčina, Damir, književnik, Sarajevo
Pašalić, Enes, Vlada Brčko Distrikta
Pelidija, dr. Enes, Filozofski fakultet, Sarajevo
Pichon, Elodie, IFIMES Institute DeSSA Department, Paris, Francuska
Rebihić, mr. Nehrudin, Filozofski fakultet, Sarajevo
Sadiković, dr. Lada, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Sarajevo
Sket, Jakob (1852 – 1912.), Slovenija
Spahić, dr. Vedad, Filozofski fakultet, Tuzla
Šejtanić, mr. Sead, Osnovna škola Vrapčići, Mostar
Taljić, Isnam, književnik, Sarajevo
Travančić, mr. Melida, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj
Trbić, Jusuf, publicista, BZK „Preporod“, Bijeljina
Tursić, dr. Nermin, BZK „Preporod“, Srebrenik
Wester, Josip (1874–1960.), Slovenija

UPUTE AUTORIMA

Rukopisi koji se nude za objavljivanje u *Godišnjaku* BZK ”Preporod” trebaju biti novi, neobjavljeni tekstovi. Potrebno ih je dostaviti u printanoj i elektronskoj verziji. Tekst mora biti u MS Wordu, font Times New Roman, veličina 12, prored 1, 5. Tekst u fusnotama i bilješkama treba biti veličine 10, sa proredom single (jednostruki). Veličina rukopisa ne treba prelaziti jedan autorski tabak (15 stranica). Rukopise čitaju i recenziraju glavni urednik i članovi Redakcije, te oni odlučuju hoće li se tekst objaviti ili ne.

Uz rukopis je potrebno poslati sljedeće podatke:

1. Naslov rada
2. Prezime i ime autora
3. Naziv institucije u kojoj je autor zaposlen
4. Adresa i e-mail
5. Sažetak s ključnim riječima na bosanskom jeziku
8. Literatura

Fusnote se stavljaju prema klasičnom modelu pri dnu stranice (a ne direktno u tekstu) prema dolje navedenom redoslijedu bibliografskih elemenata.

Literatura i fusnote koje se navode trebaju biti navedene prema sljedećem modelu:

– za knjige koje su djelo jednog autora:

Rizvić, Muhsin: *Behar: književnohistorijska monografija*. Sarajevo: Svjetlost, 1971.

– za zbornike ili druge publikacije kolektivnog autora:

Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka: zbornik radova. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009.

– za članke u časopisima ili drugim prublikacijama:

Maglajlić, Munib: “Historijat bilježenja i zanimanja za sevdalinku”, *Godišnjak* Odjeljenja za književnost Instituta za jezik i književnost; Knj. 3-4 (1974-75), str. 395-402.

Radove slati na sljedeću adresu:

BZK ”Preporod”
(za Redakciju ”Godišnjaka”)
Branilaca Sarajeva 30
71000 Sarajevo
E-mail: preporod@bih.net.ba

Bošnjačka zajednica kulture “Preporod” Sarajevo

Adresa
Branilaca Sarajeva 30
71000 Sarajevo
Tel./Fax.: 226-511; 215-665;
Web: www.preporod.ba
E-mail: preporod@bih.net.ba

Štampa
Dobra knjiga